

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9044

CALL No. Sa8Kr/Val/K.V.

D.G.A. 79

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindarāja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

AYODHYĀKĀNDA 2.

9344

9344

Sa8kr
Val/K.Y.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanshar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

D32106

CENTRAL GOVERNMENT LIBRARY
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 9044

Date 24-7-57

Call No. Sa 8 Kr

Vāl/K.V.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

9044

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

अयोध्याकाण्डम् २.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुद्रापूर्या

मुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखंडं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तृभिः साधीना रक्षिताः ।

—* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—* अयोध्याकाण्डम् २ *—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—* प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ *

सशत्रुघ्ने भरते मातुलकुलं गते दशरथे न रामे गुणबाहुल्यदर्शने न तस्य यौवराज्याभिषेकचिकीर्षया तस्मिन् विषयायै नानादेशेभ्यो राजा-
मानयनम् ॥ १ ॥ तैराजभिः सह दशरथस्य समाप्रवेशः ॥ २ ॥

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदाऽनघः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः श्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ श्रावं श्रावं शठारेः शमदमव-
पुषः कुलवक्त्रारविन्दादालोच्यालोच्य वाचा प्रकृतिम-
धुरया प्रोच्य विद्वज्जनेभ्यः ॥ गोविन्दार्यः सुधीशः कु-
शिककुलमणिर्गूढगाढाशयाढ्यं सम्यक्सक्तैककाण्डं
सरसजनमुदे सादरं व्याकरोति ॥ प्रथमेकाण्डे “एत-
स्मिन्नन्तरे विष्णुः” इत्यादिना “यतो वा इमानि” इत्या-
दिश्रुतिप्रतिपादितं जगत्कारणत्वं “अहं वैश्वमहात्मानं”
इत्यादिना पुरुषसूक्तोक्तमहापुरुषत्वं “त्वमनादिरनिर्दे-
श्यः” इत्यादिना अचिन्त्यवैभवत्वं इत्येवं सर्वस्मात्पर-
त्वमुक्तं “अधिकं मे निरे विष्णुः” इत्यादिना तदितरेषामपर-
त्वं च । संप्रतितस्य हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानताप्रतिपा-
द्यते द्वितीयकाण्डेन । अथवा पूर्वं वक्ष्यमाणधर्मानुष्ठानो-
पयोगितया रामायणपुरुषार्णमहाकुलप्रसूतत्वमहागु-
रुकृपालव्यवधनुर्वेदरहस्यत्वतत्संवादभूतताटकाताटके-
शादिनिरासहरधनुर्भङ्गवैष्णवचापपरिग्रहप्रभृतिगुणाः

सहधर्मचारिणीयोगश्च सप्रपञ्चं दर्शिताः । अथ तदनुष्ठि-
ताः पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्माः भगवच्छे-
षत्वपारतक्यभागवताभिमाननिष्ठारूपविशेषधर्माश्च प्र-
तिपाद्यन्ते । पूर्वकाण्डे लक्ष्मीयोगो दर्शितः अत्र भूमियो-
गः प्रदर्शित इत्यपि नुवते । पूर्वपरत्वमुक्तं अत्र सौलभ्य-
मित्यप्याहुः । पूर्वलक्ष्मीविशिष्टप्राप्यस्वरूपमुक्तं प्राप्त-
रूपजीवस्वरूपमत्र निरूप्यते । तत्र प्रथममतिरहस्यत-
याऽवश्यविज्ञातव्यां लघूपपादनां भागवताभिमाननि-
ष्ठां शत्रुघ्नानुष्ठानमुखेन दर्शयति—गच्छतेति । गच्छता
वर्तमाननिर्देशेन शत्रुघ्नगमनस्य भरतगमनेनैककालत्वा-
वगमादसि वसनादिवत्तस्य तदेकपारतक्यंगम्यते । मा-
तुलकुलं मातुलगृहं । द्वितीयया भरतोद्देश्यस्यैव शत्रुघ्नो-
द्देश्यत्वावबोधनाच्छ्रेयुद्देश्योद्देश्यकत्वरूपं पारतक्यमु-
च्यते । भगवत्पारतक्यरूपं भागवतत्वमाह—भरतेनेति ।
भरत इति राज्ञ्यस्य भरणात्” इति सहस्रानीकनिर्वहणा-

श्रीरामायणम् । तत्रि० भरतस्य मातुलकुलमुद्देश्यं शत्रुघ्नस्य तु भरतः युधाजित्कुलभरतमेवानेतुमागतः । गच्छतेति वर्तमाननिर्दे-
शेन भरतगमनकाले गन्तव्यमिति मनसि न स्थितं । न च दशरथेन रामेण वा नुज्ञात इति व्यज्यते । भरतेन रामेन गते लक्ष्मणेन तदनुवर्तिनिद-
शरथे स्वर्गते अनेनैव रामराज्यं भर्तव्यमिति भाविज्ञानवतो वसिष्ठाच्छब्दभरतनामधेयेन । तदा स्वस्वप्राजानुपश्लेन नक्षत्रानुपुणमुहूर्ता-
दिके विचारणीये पितृमुहूर्तैरेव स्वस्वप्राप्तिमुहूर्त इति गतः । अनघः कामादिहेतुकव्यसनरहितः । शत्रुघ्नः अस्यामनुष्यत्वात् “अमनु-
ष्यकर्तृकैव” इति टक् । नीतः छायावत्स्वयं ब्रह्मलोपि जातिगुणवत्पारतक्यं प्राप्तः । श्रीतिपुरस्कृतः ज्येष्ठानुवर्तित्वं न विधिप्रेरितत्वेन
भवति । अपितु अयोध्यायां भरतकैश्यैर्बहुभिर्विभज्यगृह्यते तत्र चेदेकेनैव मया भोक्तृशक्यमिति भक्तिप्रेरितः ॥ ती० नीतः मातुल-
गृहवासजनितसौख्यादिकमनेन विनाऽसत्कल्पमिति धियानीत इति भावः । ति० अनघः सोदरसलक्षणस्य बलवत्कामाश्रयप्रयुक्तेश्या-
वा. रा. ३३

स तत्र न्यवसद्वात्रा सह सत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥
 तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ॥ भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
 राजाऽपि तौ महोत्तेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥
 सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥

त । रामेव नंगते तदनुसारिणि च लक्ष्मणे राजनिचत्रिद-
 शसदनमुपसेदुषि केवलरामाक्षयाप्राज्यराज्यभारनि-
 वाहकरणेनेत्यर्थः । तदा तद्रमनकाल एव । अनिनस्वा-
 नुकूलचन्द्रताराबलाद्यनपेक्षणोक्त्यापारतन्त्र्यमेवविशे-
 षितं । अनघः अस्मिन्प्रकरणेअघशब्देनकेवलराम-
 भक्तिरुच्यते । स्वशेषिभूतभरतोद्देश्यताकारेणहि शत्रु-
 ग्नस्यरामभक्तिरुद्देश्या । अतएववक्ष्यति “नाहंस्वपि-
 मिजागमितमेवार्थविचिन्तयन्” इति । “जग्राहभर-
 तोरश्मींश्शत्रुघ्नश्छत्रमावदे” इति च । अनिष्टावहस्यपा-
 पशब्दवाच्यत्वात् । स्वशेषिभरतोद्देश्यत्वाकारंविनाराम-
 भक्तेरनिष्टावहत्वात्तस्याअघत्वं “नमुकुतंनदुष्कृतंनस-
 र्वेपाप्मानोतोनिवर्तन्ते” इतिश्रुतौ मुकुतस्य सुमुखोर-
 निष्टावहत्वेनपाप्मत्वव्यपदेशात् । शत्रुघ्नः शत्रून्लव-
 णामुरादीन्हन्निष्यत्ययमितिभाविप्रतिसन्धानेनशत्रुघ्न
 इतिवसिष्ठेनकृतनामधेयः । नित्यशत्रुघ्नः नित्यशत्र-
 वोह्वानेन्द्रियाणि । शरीरेनित्यंसंनिधायविषयान्त-
 रप्रावण्यरूपविपरीतकार्यकारित्वात् । तान्हन्ती-
 तिनित्यशत्रुघ्नः । इन्द्रियनिग्रहवानित्यर्थः । पुंसां-
 दृष्टिचित्तापहारिण्यपिनमप्रेन्द्रियः । रामविषयभ-
 क्तिःस्वाधिकारविरुद्धेति तन्निवर्तनमस्वकार्यमेव । नी-
 तइत्युक्तं नतुययाविति । तेनाचिद्वत्पारतन्त्र्यमुक्तं ।
 प्रीतिपुरस्कृतः किंकरोमिज्येष्ठानुवर्तनं कनिष्ठेनकार्य-
 मिति विधेयपरतन्त्रो न गतः अपितु प्रीतिप्रेरितोऽगच्छदि-
 त्युक्तं । तेनचितोव्यावृत्तिरुक्ता । प्रीतिरेवञ्चैतनापे-
 क्षयाचेतनस्यविशेषः । भगवत्पारतन्त्र्यं तु चेतनाचेत-
 नसाधारणमेव । यद्यन्त्यन्तसारमाही पुरुषः स्यात्तदा-
 शत्रुघ्नवद्भागवतपरतन्त्रतवावर्तितव्यमिति व्यञ्जितं ।
 व्यञ्जनावृत्त्यामिममार्थप्रदर्शनं ह्युक्तमकाव्यकृत्यं ॥ १ ॥
 रामभक्तो भरतः कथं तं विहाय मातुलकुले न्यवसदित्यपे-
 क्षार्या रामाभिमानविषयभूतशत्रुघ्नसहवासादित्याह—

सहति । सः भरतः । तत्र मातुलगृहे । अश्वपतिना
 मातुलेन युधाजिता । सत्कारसत्कृतः जाल्यश्वप्रदाना-
 दिना पूजितोपि । पुत्रस्नेहेन पुत्रविषयस्नेहतुल्यस्नेहेन ।
 लालितः विशिष्टभोजनाच्छादनाभरणप्रदानादिभिरु-
 पलालितोपि सन् । भ्रात्रा शत्रुघ्नेन । सह । न्यवसत् ।
 भ्रातृस्नेहेनैव तत्रस्थितः । ननु मातुलोपलालनमात्रादि-
 तिभावः । यद्वा सः शत्रुघ्नः । भ्रात्रासहलालितइत्यन्व-
 यः । “सहयुक्तेप्रधाने” इति वृत्तीया । अश्वपतिः स्व-
 स्त्रीयादपिशत्रुघ्नमतिशयेनलालितवानित्यर्थः । अथवा
 भ्रात्रासहन्यवसत् रामेणसहन्यवसत् । सदाराभविन्त-
 यातेनसहवर्तमानइवस्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र सर्वोप-
 लालनभूयिष्ठेमातुलगृहे । निवसन्तावपि । कामतः का-
 म्यमानसर्वाभिमतवस्तुभिः । वृत्तीयार्थे तसिः । तर्प्यमा-
 णौ च संतोष्यमाणावपि । वीरौ महोत्साहौ । तौ भ्रातरौ
 भरतशत्रुघ्नौ । वृद्धं नृपं जीर्णमहीपतिं दशरथं । स्मरतां
 अस्मरतां । अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । दशरथो
 वृद्धोभून्नराज्यभरणेसम्यक्क्षमते अपीदानींरामेनयुवरा-
 जंकारयेदिति अचिन्तयतामितिभावः ॥ ३ ॥ महा-
 तेजाः सत्पुत्रलाभकृतनिरवधिकतेजस्कः । राजा दश-
 रथः । महेन्द्रवरुणोपमौ तद्वन्निरपायमेत्रीसंपन्नौ ।
 प्रोषितौ देशान्तरगतौ । निरवधिकप्रीतिविषयभूतौ
 उभौ भरतशत्रुघ्नौ सुतौ सस्मार । सर्वसंपत्समृद्ध-
 स्यापिमेपुत्रद्वयासन्निधानमेवभूयतेत्यस्मरदितिभावः ।
 उभावितिस्मृतिविषयेतारतम्याभावोक्तिः ॥ ४ ॥
 रामलक्ष्मणसन्निधानेकथमितरपुत्रस्मरणमित्यत्राह—
 सर्वइति । तुशब्दचक्रशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । चत्वारः च-
 तुर्धावस्थिताः । पुरुषर्षभाः पुरुषोत्तमाः । सर्वे अविश्ले-
 षेण । तस्य दशरथस्य । शरीराद्विनिर्वृत्ताः निष्पन्नाः ।
 चत्वारोबाहवइव दृष्टाः प्रियाएवासन् । अभूतोपमा ।
 अयोग्यव्यवच्छेदार्थेएवकारः । लोकेकस्यचिच्चतुर्षुबाहु-

रहितः । शि० अनघः अहमपि दशरथिः भगवन्भ्रात्रनुवर्तनं किमिहोत्पन्नं अघं विद्यते यस्य सः । शि० तदा पित्राकाशे ॥ १ ॥ ति० पु-
 त्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्येके ॥ २ ॥ ती० तत्रापीतिअपिनास्थलसौख्यंयोज्यते । वृद्धंस्मरतामित्यत्रशत्रुघ्नाकाशेतीतइतिषर्मलो
 पभियापितरंस्मृतवन्ताविति तात्पर्यं ॥ ३ ॥ विनिर्वृत्ताः विनिर्वृताः । अनेनराज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५ ॥

[पा०] १ च. ज. पालितः. २ क. च. महावीरौ. ३ ग. घ. ज. प्रेषितौ. ४ घ. पुरुषोत्तमाः.

तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ॥ अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमः सूनुरगुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥

स तु नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ॥ उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

पुसत्सुयथातस्यैकोपिनाप्रियोभवति एवंतेषुपुत्रेष्वेको-
पिनानिष्टोभूदित्यर्थः । उपमानेस्वशरीरविनिर्बृत्तत्वो-
क्त्या एतेषुराज्ञःस्वशरीरविनिर्बृत्तत्वामिमानमात्रमि-
त्युक्तं ॥ ५ ॥ एवंचतुर्णांप्रियत्वाविशेषेपि रामेगुणा-
तिरेककृतप्रीतिविशेषोस्तीत्याह—तेषामिति । तेषामि-
तिनिर्धारणेपष्टी । भूतानांप्राणिनांमध्ये स्वयंभूः ब्रह्मे-
व । तेषांपुत्राणांमध्ये गुणवत्तरः अतिशयेनगुणवान् ।
महातेजाः तादृग्गुणप्रकाशकनिरवधिकतेजस्कः ।
रामः पितुरतिकरोबभूव । निरतिशयप्रीतिः रतिः
॥ ६ ॥ कथमितरापेक्षयागुणवत्तरत्वमित्यपेक्षायांविष्णोः
प्रधानावतारत्वादित्याह—सहीति । हीति “अजाय-
मानो बहुधाविजायते” इतिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतयति ।
देवैः नह्यनन्यप्रयोजनैरर्थितः किंतुप्रयोजनान्तरपरैः ।
न केवलं प्रयोजनान्तरपरैः अपितु “ईश्वरोहमहंभो-
गी” इत्येवंदुरमिमानिभिः । मदोपिदीव्यतिधातोरर्थ-
एव । नरकासुरवधेष्वकार्यनिष्पत्त्यनन्तरंपारिजात-
निमित्तंकृष्णेनैवयोदुमुपक्रान्तैरित्यर्थः । उदीर्णस्य उ-
द्धटस्य । “उदीर्णउद्धटः” इत्याद्यमरः । नैसर्गिकग-
र्वेणसर्वजगद्दिनाशयतइत्यर्थः । वधस्यार्थत्वे हेतुरयं ।
रावणस्य यैर्वरोदत्तस्तानेवनिर्वाहान्निष्कासयतइत्य-
र्थः । वधार्थिभिः एकस्यसंहारेणराज्यमखिलंसुखेन
वर्तिष्यतइतिप्रपन्नैः । अर्थितः प्रार्थितः । नोपासि-
तः । मानुषेलोके यत्रदेवाअपिमनुष्यगन्धमसहमाना-
श्छर्दन्पूर्वकंकृतस्यन्तोयोजनादुपरिस्थित्वाहविराददते
तेपियस्यमनुष्यस्थानीयाः सोस्मिन्मानुषेलोकेजातः ह-
न्तकिमिदंसौलभ्यमितिभावः । जज्ञे नृत्सिंहादिवदा-

विर्भूतः । सजज्ञे रामोजज्ञे । लोकोहिदृशमासान्नाभे-
ऽवस्थायजायते अयं तु “तत्तद्ब्रह्मावशोमासे” इत्युक्ती-
त्याततोप्यधिककालंगर्भेस्थित्वाजज्ञे । विष्णुः व्यापकंव-
स्तु । व्याप्यैकदेशस्यमत्पुत्रोयमित्यमिमामन्यमभूत् । स-
नातनः नित्यवस्त्वेवमात्मानमन्यथाचकार ॥ ७ ॥ न-
केवलंपितुरेवानन्दकरः मातुरपीत्याह—कौसल्येति ।
अमिततेजसा अपरिमितपराक्रमेण । तेन रामेण । पुत्रे-
ण । कौसल्या देवानांवरेण वज्रपाणिना इन्द्रेण । अ-
दितिर्यथा अदितिरिव । शुशुभे बभौ । तेन सन्तुष्टा-
सीदित्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणवत्तरइत्युक्तंप्रपञ्चयति—स-
हीत्यादीना । सः रामः । रूपोपपन्नः सौन्दर्ययुक्तः ।
चकारेण “रूपौदार्यगुणैः” इत्युक्तौदार्यादिकंसमुच्ची-
यते । वीर्यवान् मृगनाभिगन्धवत्स्वयमविकृतएव परे-
षांविकारकारी । अनसूयकः गुणेषुदोषाविष्करणमसू-
या अविद्यमानाऽसूयायस्यासावनसूयकः । भूमावनु-
पमःसूनुः भूमावेवतत्तुल्यःपुत्रः कौसल्यातिरिक्तायाः
कस्याश्चिदपिनास्तीत्यर्थः । दिवित्वदितेर्वज्रपाणिरस्ये-
वेतिभावः । गुणैराकारेज्जितचेष्टाभिःदशरथोपमः ।
दीपादुत्पन्नप्रदीपवत् ॥ ९ ॥ अथदशरथादाधिक्यमा-
ह—सहीति । तुशब्देनदशरथाद्वैलक्षण्यमुच्यते । सः
रामः । परुषं परुषवचनं । केनचिदुच्यमानोपि उत्तरं
उत्तरवचनं । नप्रतिपद्यते नवदतीत्यर्थः । अपिशब्देन
तद्वृत्तवप्रसक्तिरेवनास्तीतिगन्यते । उत्तराप्रतिपत्तौहे-
तुः—नित्यंप्रशान्तात्मासेति । अक्रोधनस्वभावइत्यर्थः ।
नकेवलमुत्तराप्रतिपत्तिः किंतुतंपरुषवचनंप्रति मृदुपू-

मुनिभावः भूतानां इन्द्रादीनां । स्वयंभूः ब्रह्मा । पितुःस्वपितुर्विष्णोः । ज्येष्ठपुत्रत्वायथाप्रीतिकरः तयैवरतिकरः प्रियकरो-
बभूव । यद्वा रामःपितुःतेषांप्रातुर्णांचप्रीतिकरः स्वयंभूःपितुर्विष्णोश्चभूतानांचयथाप्रीतिकरस्तयैवेत्यर्थः । विष्णोर्ब्रह्मादि-
भूतजनकत्वं “यतोवाइमानिभूतानि—” इतिश्रुत्या “आत्मनःप्रथमंपुत्रंब्रह्माणमसृजद्विभुः । तत्तत्परचरविश्वंविष्णुर्विश्व-
जगन्मयः” इत्यानुशासनिकोक्तप्रक्रिययाच सिद्धमेव ॥ ति० वज्रपाणिनाप्रार्थितेनदेवानांवरेणवामनेनादितिरिवेत्यर्थइत्यन्ये ।
शि० वज्रपाणिना इन्द्रेण अदितिर्यथा अदितिरिव शुशुभे । इषुवत्सवितागच्छतीतिषडपमानोपमेयभावः ॥ ८ ॥ स० दशः
पक्षीविहंगमइतिहलायुषोकेःदशःपक्षीगरुडः सरपोयस्यसदशरथोनारायणःतस्यतुल्यः । “मत्स्यकूर्मवराहायास्तमाविष्णोरभेदकः ।

[पा०] १ ख. ग. यथाचदेवीदेवानां. ख. यथादेवेन्देवानां. ग. यथाचदिविदेवानां. २ ख. छ. सहिवीर्योपपन्नश्चस्व-
मान्. ३ घ. क. झ. ट. सचनित्यं. ख. सहिनित्यं. ४ घ. प्रभाषते.

कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ॥ कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्धान्तरेणपि ॥ १२ ॥

बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ॥ वीर्यवान् च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥

न चानृतकथो विद्वान्बुद्धानां प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥

वैसान्त्यपूर्वचभाषते ॥ १० ॥ अथास्यकृतज्ञत्वमाह—
कथंचिदिति । कथंचित्कृतेन यथातथावापीत्युक्तरीत्या-
कृतेन । यद्वा यादृच्छिकप्रासङ्गिकतयाकृतेन । य-
द्वा प्रयोजनान्तरपरतयाकृतेन कथंचित्कृतेन अहदयत-
याकृतेन । कथंचित्कृतेन पत्रपुष्पाद्यन्यतमेनकृतेन यद्वा
स्वस्मात्किंचित्फललाभायकृतेन । यद्वा “साङ्केत्यपा-
रिहास्यंवास्तोभेहेलनमेववा” इत्येवंकृतेन । उपकारेण
अप्यपिमहत्त्वेनाभिमन्यमानस्यभगवतोभिप्रायेणोप-
कारेणेत्युक्तं । कृतेन कर्तुमीप्सितेन । “आशंसायांभूतव-
क्ष” इतिक्तः । एकेन सकृत्कृतेन । तुष्यति सदाप्रीतिं-
प्राप्नोति । तोषफलस्यकदाचिदपिनक्षयइतिभावः । य-
वमुपकारेणतुष्यन्नप्यंकारेणापिर्किंकुष्यति नेत्याह—न-
स्मरतीति । अपकाराणां सम्यक्कृतापराधानां । शतम-
पि असङ्ख्येयमपि । “शतंसहस्रमयुतंसर्वमानन्त्यवा-
चकं” इत्युक्तेः । नस्मरति नचिन्तयति । कःपुनःको-
पस्यावकाशइतिभावः । उभयत्रहेतुमाह—आसवत्त-
येति । वशीकृतमनस्कतयेत्यर्थः । यद्वा आसवत्तया
ज्ञानवत्तया । “वदाराःसर्वएवैते । नकश्चिन्नापराध्य-
ति” इत्येवमध्यवसायवत्तयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथास्य
गुणवर्धकंस्तत्सङ्गमाह—शीलवृद्धैरिति । शीलं सदा-
चारः । सज्जनैरितित्रिष्वप्यनुधज्यते । शीलवृद्धैः सदा-
चारसंपन्नैःसज्जनैः कथयन्नास्त । तैःसहसूक्ष्मतराचा-
रविशेषान्प्रतिपादयन्नास्तेत्यर्थः । ज्ञानवृद्धैः परिपक्व-
मोक्षविषयिभिः “मोक्षेधीर्ज्ञानं” इत्यमरः । तादृशैः
सज्जनैः । कथयन्नास्त । तैर्वेदान्तरहस्यमुद्घाटयन्नास्तेत्य-
र्थः । वयोवृद्धैःसज्जनैःकथयन्नास्त क्रमागतसंप्रदायवि-
शेषान्कथयन्नास्तेत्यर्थः । सज्जनैरितिसामान्योक्त्याप्रा-
मकुलादितारतम्यंनतेनादृतमित्युच्यते । तृतीययाते-
षामप्रधानत्वावगमात्स्वयमेवतेषामर्थविशेषदर्शयती-
तिसूचितं । नित्यमित्यनेननेदंकादाचित्कमित्युच्यते ।
विशेषणत्रयान्तचकारेण ज्ञानशीलवयोवृद्धैः शीलज्ञा-

नवृद्धैः ज्ञानवयोवृद्धैः शीलवयोवृद्धैश्चेतिसमुचीयते ।
नेदंनित्याग्निहोत्रवत्कचित्समयइत्याह—अस्तेति । अ-
क्षाणां योग्यः अभ्यासः “योगयोगुणनिकाभ्यासः” इ-
तिवैजयन्ती । तस्यान्तरेषु अवकाशेष्वपि । अपिशब्दे-
नसमयान्तरेतत्कथनं किंपुनर्न्यायसिद्धमित्युक्तं । सत्सं-
गतिंविनाक्षणमपिनतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ पराथत्तस-
कल्याणपारत्वमाह—बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रज्ञा-
स्तबुद्धिः । कथंसर्वजनाः सुखंवसेयुरित्येवंसर्वदालोक-
संरक्षणचिन्तापरइत्यर्थः । मधुराभाषी मधुरभाषणशी-
लः । यद्यद्वक्तितन्मधुरमेववदतीत्यर्थः । पूर्वभाषीअति-
नीचप्रत्यापिस्वयमेवपूर्वभाषमाणइत्यर्थः । प्रियंवदःप्रि-
यवागवचनशीलः “प्रियवदोवदःस्वच्” इतिताच्छील्ये
स्वच् । “स्वित्यनव्ययस्य” इतिद्वस्वः “अरुद्विषदजन्त-
स्यमुम्” इतिमुमागमः । शत्रुविषयेपिप्रियवचनशीलः ।
वीर्यवान् आश्रितविरोधिनिरसनक्षमः । पूर्ववीर्या-
नित्यविकृतत्वमुक्तमितिनपुनरुक्तिः । महतास्वेनवी-
र्येणनविस्मितः आश्रितसकलविरोधिनिरसनेकृतेपि
“नातिस्वस्थमनाययौ” इत्युक्तरीत्याकिंकृतं मयेत्यप-
र्याप्तएवस्थितः । “गर्वः स्याद्विस्मयोमदः” इत्यमरः ।
वर्ततइतिशेषः ॥ १३ ॥ सइतिशेषः । सः रामः । अनृ-
तकथोनभवति । कथा प्रबन्धकल्पना । अनृता असत्या
कथा यस्य सतथा । कल्पितेतिवृत्तकास्तत्काव्याला-
पवर्जितइत्यर्थः । वेत्तीतिविद्वान् । “विदेःशत्रुर्वसुः”
अनृतकथाभावश्चनतदज्ञानात् । किंतु सद्बर्ज्यत्वज्ञाना-
दित्यर्थः । बुद्धानां पूर्वोक्तत्रिविधबुद्धानां प्रतिपूजकः
प्रत्युत्सृज्यपूजकः । ब्राह्मणप्रतिपूजकइतिपाठे बालवृ-
द्धसाधारण्येनब्राह्मणमात्रपूजापरः । “दशवर्षश्चब्रा-
ह्मणः शतवर्षश्चक्षत्रियः पितापुत्रौस्मृतौविद्धि” इत्या-
पस्तंबः । प्रजाभिः पण्डितपामराविशेषेणसर्वाभिः प्र-
जाभिः । अनुरक्तः अनुरागविषयीकृतः । तत्रहेतु-
माह प्रजाश्चाप्यनुरज्यते अनुरज्यतीत्यर्थः । अन्तर्भा-

ब्रह्मावास्त्वसमाश्रोताःप्रकृतिश्चसमाऽसमा” इतिवाराहे ॥ ९ ॥ ति० अनुरक्तः अनुरजितः । अन्तर्भावितव्यर्थः । अनुरज्यते
[पा०] १ क. झ. कदाचिदुपकारेण. २ ज. शीलवृद्धैस्तपोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश्च. क. ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैःशीलवृद्धैश्च. ख. ग. न.
ज. शीलवृद्धैर्वयोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश्च. ३ ग. प्रतुवीर्येण. ४ य. क. झ. ट. प्यनुरज्यते.

सानुकोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्छुचिः ॥ १५ ॥
 कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते ॥ मन्यते परया कीर्त्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
 नाश्रेयसि रतो विद्वान् विरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥
 अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
 स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ बहिष्कर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
 सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ ईष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥

वितप्यन्तोयं । स्वयंपूर्वप्रजारञ्जित्वा ततस्ताभिर-
 नुरक्तोभवतीत्यर्थः । चापयः सर्वत्रोक्तगुणसमुच्चयार्थाः
 ॥ १४ ॥ सानुकोशः सद्यः । “कृपादयानुकम्पा-
 स्यादनुकोशः” इत्यमरः । दयाहिनामा परदुःखासहि-
 ष्युत्वं । जितक्रोधः वशीकृतकोपः । नत्ववशेनक्रोधव-
 त्पद्यतइत्यर्थः । ब्रह्म वेदः तद्विदन्तीतिब्राह्मणाः “तद-
 धीतेतद्वेद” इत्यण् । प्रत्युद्गम्यपूजकः प्रतिपूजकः ।
 ब्राह्मणानांप्रतिपूजकइति याजकादित्वात्पक्षीसमासः ।
 दीनानुकम्पी दीनेषुविशेषतोनुकम्पावान् । विशेषेणाम-
 यत्तदीनोद्वेष्टः तत्रैवस्थित्वा दानमानादिकरणं । धर्मज्ञ-
 सामान्यविशेषधर्मज्ञः । प्रग्रहवान् नियमवान् । “अ-
 भयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्गतंमम” इतिवक्ष्यति । शुचिः
 परस्वत्नाकाङ्क्षी । “योर्येशुचिःसहिशुचिर्नमृद्वारिशु-
 चिःशुचिः” इतिमनुस्मरणात् ॥ १५ ॥ कुलोचित-
 मतिः इक्ष्वाकुवंशोचितदयादाक्षिप्यशरणागतसंरक्ष-
 णादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः । स्वं क्षात्रधर्मं । दुष्टनिग्रहपूर्व-
 कंप्रजापरिपालनरूपं । बहुमन्यते गौरवेणजानाति ।
 “श्रेयान्स्वधर्मः” इतिश्रवणात्परत्वापादकधर्मैभ्योपि
 जनित्वार्जितक्षत्रधर्मगौरवेणपश्यतीत्यर्थः । बहुमानेहे-
 तुमाह—मन्यतइति । ततः क्षत्रधर्मात् । परयाकीर्त्या-
 महत्स्वर्गफलंभवतीति मन्यते जानाति । स्ववर्णस्वाश्र-
 मोचितधर्मः कीर्तिद्वारास्वर्गसाधनमितिज्ञात्वाक्षत्रधर्म-
 विशिष्यानुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसि निष्फले-
 कर्मणि । नरतः नसक्तः । कादाचित्कलीलाकर्मनदु-
 ष्यतीतिभावः । द्यूतादिषुनसक्तइत्यर्थः । तत्रहेतुः वि-
 द्वानिति । नविरुद्धकथारुचिः धर्मविरुद्धग्राम्यालापादि-

पुरुचिरहितः । उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकविषयो-
 त्तरोत्तरयुक्तिकक्ष्यायां । वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव ।
 वक्ता अप्रतिहतवागव्यवहारः ॥ १७ ॥ “युवास्या-
 त्साधुयुवाध्यायकः आशिष्ठोदृढिष्ठोबलिष्ठः” इत्यादि-
 श्रुत्यर्थेनप्रतिपाद्यते । अरोगः आधिभ्याधिरहितः ।
 अनेनआशिष्ठइत्युक्तमज्ञानसामर्थ्यमाशीर्वादविषयत्वं
 चोक्तं । तरुणः युवा । वाग्मी प्रशस्तवाक् । अने-
 नयुवाध्यायकइत्युक्तमुक्तं । वपुष्मान् प्रशस्तशरी-
 रः । अनेनबलिष्ठइत्युक्तंकायबलमुक्तं । देशकालवित्
 अध्ययनदेशकालज्ञः । अनेनसाधुशब्दार्थोविधृतः ।
 पुरुषसारज्ञः सकृदर्शनमात्रेणपुरुषद्वयसर्वस्वज्ञः ।
 “सारोबलेस्थिरांशेच” इत्यमरः । लोके एकः अद्वि-
 तीयः साधुरितिनिर्मितः निश्चितः । “अपकारिषु
 यःसाधुःससाधुरितिकीर्तितः” इत्युक्तसाधुविशेष-
 त्वज्ञापनं ॥ १८ ॥ श्रेष्ठैः उत्तैरन्यैश्च । गुणैर्युक्तः
 पार्थिवात्मजः बहिष्करःप्राणइव प्रजानां गुणतः गुणैः
 प्रियोवभूव ॥ १९ ॥ केचिद्विद्यामात्रेणस्नाताः केचि-
 द्ब्रतमात्रेणस्नाताः रामस्तुविद्याव्रताभ्यांस्नातः “अ-
 धीत्यस्नायात्” इतिस्मृत्युक्तीत्यासम्यग्वेदानधीत्यव्र-
 तानिचकृत्वा कृतसमावर्तनइत्यर्थः । यथावत् तत्त्वतः ।
 साङ्गवेदवित् साङ्गवेदार्थज्ञः । अनयापृथगुक्तयाअध्य-
 यनमक्षरराशिग्रहणफलमित्यवगम्यते । ईष्वः अमन्त्र-
 काःशराः । अस्त्राणिसमन्त्रकाः । सेनापत्वादेकवक्त्रावः ।
 इष्वस्त्रविषये । पितुः दशरथात् । श्रेष्ठः दशरथादवराः
 खल्वितरेधन्विनइतिभावः । भरताग्रजः । अस्मिन्न-
 र्थेभरतेननिरूपणीयोरामः “महेष्वासेमहाप्राज्ञेभरते

अनुरजयति । तेनपरस्परानुरागः ॥ १४ ॥ ति० प्रग्रहः दुष्टनिग्रहः इन्द्रियनिग्रहश्च । शि० सानुकः अनुक्रेण स्त्रीपरालनविष-
 यकनिरन्तरयन्त्रेण सहितः । अशः स्वतनुप्रकाशद्वारासर्वप्रपूर्णः ॥ १५ ॥ अश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः ॥ १७ ॥
 शि० पुरुषसारतमंहात्मनः जानातीतिपुरुषसारज्ञः ॥ १९ ॥ टी० प्राणवेननिरूपणात् प्रजानांराममृदादधिकमभियतवस्तु-

[पा०] १ घ. कुलोचितमिदंक्षेत्रधर्मस्मृतिमन्यते. २ क. च. झ. अ. ट. स्वधर्मं बहुमन्यते. ३ ट. परयाप्रीत्या. ४ ख. ग. क. छ. ज. झ. ट. नाश्रेयसिरतोयश्च. च. नाश्रेयसपरोनित्यं. क. नाश्रेयसिपरोनित्यं. घ. ज. नाश्रेयसिरतोनित्यं. ५ क. च. झ. उत्तरोत्तरयुक्तीनां. ६ ग. ज. गुणवत्तरः. ७ क. छ. झ. अ. ट. सर्वविद्याव्रतस्नातो. ८ क. इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठो.

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥२८॥
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥

अप्रधृष्यश्च संग्रामे कुद्वैरपि सुरासुरैः ॥ २९ ॥

अनसूयो जितक्रोधो न दम्भो न च मत्सरी ॥ नै चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः ॥ ३० ॥
एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ॥

बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः ॥ ३१ ॥

तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः ॥ गुणैर्विरुचे रामो दीप्तैः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३२ ॥

तमेवं व्रतसंपन्नमप्रधृष्यपर्याक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकाप्रयत् मेदिनी ॥ ३३ ॥

अर्थधर्मसंग्रहेनिरालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां वि-
हारप्रयोजनानां । “तदस्यप्रयोजनं” इति ठक् ।
शिल्पानां गीतवादित्राणां चित्रकर्मदीनांच । विज्ञाता
विशेषज्ञः । अर्थविभागवित् “धर्माययशसेऽर्थाय
आसनेस्वजनाय च ॥ पञ्चधाविभजन्वित्मिहामुग्रच-
शोभते” इत्युक्तविभागवित् । वारणवाजिनां गजा-
नामश्वानांच । आरोहे आरोहणे । विनये आरुह्यशिक्ष-
णे च । युक्तः समर्थः ॥ २८ ॥ धनुरित्यर्थाधिकः ।
धनुरादित्स्वरूपप्रतिपादकोवेदोधनुर्वेदः । उपवेदत्वाद्-
धनुर्वेदस्य वेदत्वं । तद्विदामध्ये श्रेष्ठः । सभर्मधनुर्वेदवि-
दित्यर्थः । लोके सर्वत्र । अतिरथानां अप्रतिहतरथ-
गतीनां । संमतः पूजितः । “मतिबुद्धि” इत्यादि-
नाक् । “केनचपूजायां” इतिसमासप्रतिषेधाभावात्
आर्थः । अभियाता शत्रुसमागमानन्तरं न प्रहर्तुमिच्छ-
ति किंतु स्वयमेव यत्र यत्र वस्तु गच्छति । तत्रापि न दु-
र्गप्रदेशादलंबनेन याति किंत्वभियाता अभिसुखं या-
ता । प्रहर्ता च अभिगम्य न यो वैर्येोधयति किंतु स्वयमेव
नासीरे स्थित्वा प्रथमं प्रहरति । सेनानयविशारदः
स्वयंप्रहरन्नपि स्वसेनां छेदयति किंतु परदुरवगाहच-
क्रव्यूहादिविभगेन सेनाप्रापणसमर्थः । अप्रधृष्यश्च
प्रधर्षयितुमशक्यः सर्वथा विजयीत्यर्थः । संग्रामे ।

प्रणत्यातुजेतुं शक्य इत्यर्थः । न केवलं मनुष्यैः सुरासुरैः
परस्परविरोधविहाय मिलितैरपि । न चोपशान्तैः ।
कुद्वैः क्रोधपरवशैः ॥ २९ ॥ एवं कल्याणगुणपरिपू-
र्णत्वमुक्तं । अथ हेयप्रत्यनीकत्वमाह—अनसूय इति ।
अनसूयः असूचारहितः । जितक्रोधः क्रोधपरवश्य-
रहितः । न दम्भः न गर्विष्ठः । न च मत्सरी परसंपद्विष-
ये द्वेषरहितः । “मत्सरोन्यशुभद्वेषे” इत्यमरः । न च
कालवशानुगः सत्वरजस्तमः प्रधानकालानुगुणसत्वर-
जस्तमोगुणो न भवति । केवलसत्त्वमूर्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥
उक्तगुणोपसंहारपूर्वकं गुणान्तराभ्याह—एवमिति । एवं
उक्तप्रकारेण । पार्थिवात्मजः रामः । प्रजानां मध्ये
श्रेष्ठैर्लोकोत्तरैर्गुणैर्युक्तः । त्रिषु लोकेषु संमतः पूजितः ।
क्षमागुणैः क्षमारूपगुणैः । बहुवचनप्रकारभेदाभि-
प्रायेण । वसुधायाः भूमेः तुल्य इति वक्ष्यमाणमनुष-
ज्यते ॥ ३१ ॥ उपसंहारति—तथेति । तथा पूर्वोक्तरी-
त्या । सर्वप्रजाकान्तैः स्त्रीबालयुववृद्धानां प्रियैः प्री-
तिसंजननैः । दृष्टान्तार्थमिदं । पितुरिव सर्वेषां प्रियैरित्य-
र्थः । एवं भूतैर्गुणैः रामः स्वतः सुन्दरः । स्वतो दीप्तः
सूर्यांशुभिरिव । विरुचे बभौ ॥ ३२ ॥ एवं रामगुणा-
न्प्रदर्श्य तत्कृतं भूम्युपलक्षितसकललोकप्रापण्यं दर्शय-
ति—तमेवमिति । एवं गुणसंपन्नत्ववत् । व्रतसंपन्नं

तस्य प्रग्रहणे अनुष्ठान इत्यर्थः । शि० सतां महात्मनां संग्रहः स्त्रीकारः अनुग्रहणं तत्त्वेन तयोस्समाहारः ॥ २६ ॥ ति० सिद्धा-
नामिति पाठे सिद्धाः देवभेदादिति कतककृत् । शि० अजितक्रः अजितः पराभितुमशक्यः क्रः कृतिर्यस्यसः । तत्र हेतुः अथ न यो
धाता यस्यसः स्वसत्ताश्रित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ती० क्षमागुणैः क्षान्तिप्रधानैर्गुणैरिति मध्यमपदलोपिसमासः । शि० बृहस्पतेः श-
चीपतेऽंशुबुद्ध्या अतुल्यः तोलयितुमशक्यः । कर्मणि यत् । संज्ञापूर्वकविधेरित्यत्राहुणाभावः । न गदीनामस्तु वीर्यशब्दात्पूर्वमकारं
छिला ॥ ३१ ॥ तनि० एवं व्रतसंपन्नं सदाचारसंपन्नं । लोकपाल उपेन्द्रः । तस्य स्थिति कर्तुं लेनावतारात्स उपमायस्यतं । नाथले-
नाकामयत् । मेदिनी शब्देन मेदिनी स्थायिनो जनालक्ष्यन्ते “मन्वाः क्रोशन्ति” इति वदितिकेचित् । मेदिनी तदधिष्ठानवैवता अका-

[पा०] १ घ. विज्ञाताश्वविभागवित्. २ ख. रथसत्तमः. ३ क. ह. द. नावहेयश्च भूतानां. ४ क. घ. श्रेष्ठगुणैः. ५ क.
च. छ. झ. न. ट. वीर्येणापि. ६ क. दीप्तैस्तूर्यै. ७ क.—द. तमेवं व्रतसंपन्नं. ८ क. ज. अप्रमेयपराक्रमम्. ९ च. छ. च.
लोकनाथोपमं. घ. लोकपालोपमंरामं.

एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ॥ दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ॥ ३४ ॥
 अथ राज्ञो बभूवैव बृद्धस्य चिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३५ ॥
 एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते ॥ कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३६ ॥
 वृद्धिक्रामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकंपनः ॥ मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३७ ॥
 यमशक्तसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ॥ महीधरसमो धृत्या मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३८ ॥
 महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ॥ अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ३९ ॥
 इत्येतैर्विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ४० ॥
 तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैः शुभैः ॥ निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजमन्यत ॥ ४१ ॥
 दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ॥ संवचक्षे च मेधावी शरीरे चात्मनो जरां ॥ ४२ ॥

आश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नं । अप्रवृष्यपराक्रमं
 अकुण्ठपराक्रमं । सर्वलोकपालोपमायस्थतं रामं ।
 मेदिनीनाथं अकामयत भूमेर्नाथत्वोचितोऽभूदित्यर्थः ।
 अथवा एवं बालकाण्डोक्तरीत्या व्रतसंपन्नं । “राम-
 स्तुसीतयासार्धं” इत्युक्तरीत्याकीर्णारससंपन्नं । अ-
 प्रवृष्यपराक्रमं विरोधिवर्गनिवर्त्यसात्म्यभोगप्रदं ।
 लोकान्पालयतीति लोकपालः । समस्तोपभोगसाधन-
 संपन्नइत्यर्थः । उप समीपे मा लक्ष्मीः सीतारूपा
 यस्यसः उपमः लोकपालश्चासावुपमश्चेति समासः ।
 तं लक्ष्म्याभोगाननुभवन्तरामं । मेदिन्यापिनाथमका-
 मयत । स्वयंवरेणकण्ठेमालिकांदातुमैच्छदित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ न केवलं लोकस्तं नाथमकामयत राजापी-
 त्याह—एतैरिति । यतैः पूर्वोक्तैः । बहुभिः असङ्ख्येयैः ।
 अनुपमैः लोकेकुत्राप्येतादृशगुणादर्शनादसदृशैः ।
 गुणैर्युक्तं सुतं दृष्ट्वा राजा राज्यभरणश्रान्तः । परंतपः
 शत्रुसंहारव्यग्रः दशरथः । चिन्तां मनोरथं चक्रे ॥ ३४ ॥
 तामेव चिन्तां स्पष्टयति—अथेलादिना स्वर्गमवाप्नुयामि-
 त्यन्तेन । अथ रामगुणदर्शनानन्तरं । चिरजीविनः बृ-
 द्धस्य । वयोवृद्धस्येति ज्ञानवृद्ध्यावृत्तिः । वृद्धत्वात्प्रीति-
 रित्युच्यते । एवं एवं प्रकारेणेत्यर्थः । मयिजीवितिरामः
 कथं राजास्यादिलेषाप्रीतिर्वभूव । अत्रकथमित्युक्तिः
 कैकेयीवरदानकृतविग्रशङ्काप्रतिसंधानेन ॥ ३५ ॥
 प्रीतेरौक्त्यमाह—एषेति । अत्रान्ते इति करणं द्रष्टव्यं ।
 द्रक्ष्यामि इलेषा । परा निरतिशया । प्रीतिः । अस्य

दशरथस्य । हृदिसंपरिवर्तते सम्यक् अविच्छिन्नं अनु-
 वर्तते ॥ ३६ ॥ अथरामस्वराजत्वयोग्यतानुसन्धानं
 दशरथस्यदर्शयति श्लोकत्रयेण—वृद्धिक्रामइत्यनेनापूर्व-
 श्रव्यप्रदत्वमुक्तं । सर्वभूतान्यनुकंपयतीतिसर्वभूतानुकं-
 पनः । कर्तरित्युद् । अनेन भ्रष्टैश्चर्यासावकत्वमुक्तं ।
 ममात्मजइतिशेषः । दानेसंतापहारित्वेचदृष्टान्तमाह
 —वृष्टिमान्पर्जन्यइवेति । लोकेविषये । मत्तःप्रियतरः
 अतिशयेनप्रीतिमान् । प्रीणातीतिप्रियः पचाद्यच्
 ॥ ३७ ॥ पूर्वप्रियतरत्वमुक्तं अत्रतद्भेदगुणवत्तरत्वमु-
 च्यते—यमशक्तसमइति । प्रत्येकंसान्यान्दर्हत्वाद्यमश-
 केत्युक्तं ॥ ३८ ॥ यथास्वर्गं स्वसदृशं स्वसुकृतांशुरूपं
 स्वर्गमित्यर्थः । यद्वा यथास्वर्गं यथाभूतस्वर्गं । “य-
 स्त्वयासहसस्वर्गः” इत्युक्तरामसौन्दर्यानुभवस्वर्गमि-
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । इति पूर्वोक्तरी-
 त्या । विविधैस्तैस्तैः तत्तत्कार्यभेदेनप्रसिद्धैः । अन्य-
 पार्थिवदुर्लभैः सामान्यराजदुर्लभैः । शिष्टैः उक्तव्य-
 तिरिक्तसौशील्यादिभिः । अपरिमेयैः असङ्ख्येयैः । कति
 पयगुणाः प्रदर्शिताः शिष्टास्तत्परिमेयाइतिभावः । लोके
 लोकोत्तरैः लोकेकुत्राप्येवंलोकोत्तरगुणानसन्तीत्यर्थः ।
 समुदितैः स्वाभाविकैः । शुभैः कल्याणतमैः । एतैर्गु-
 णैर्युक्तं तं रामं समीक्ष्य । महाराजः दशरथः ।
 सचिवैः सार्धं निश्चित्य युवराजमन्यत अयं युवराजो भ-
 वेदिति निश्चितवानित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥ अथसद्यो रामा-
 भिवेककर्तव्यताहेतुं स्वनिपत्तिसूचकं दुर्निमित्तमा-

मयत शिष्टपरिपालनदुष्टनिग्रहयोग्येदिन्याएववर्षहेतुत्वात् । तथोक्तं “भूमिर्हसतृपव्याजदैलानीकशतायुतैः । आक्रान्ताभूमिभारेण
 भ्रष्टाणं शरणं ययौ” इति ॥ ३३ ॥ ति० यौवराज्यं तस्येतिशेषः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ. संप्रतिवर्तते. २ क. झ. ट. भूतानुकंपकः. ३ क. च. छ. झ. अ. ट. इत्येवंविविधैः. ४ घ—झ. ट.
 लोकेलोकोत्तरैर्गुणैः. क. लोकपालोपमैर्गुणैः. ५ छ. छ. झ. अ. ट. तंसमीक्ष्यतदारजा. क. तंसमीक्ष्यमहावेजाः. ६ क—ट.
 गुणैः. ७ छ. झ—ठ. यौवराज्यमन्यत. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. संवचक्षेऽथ.

पूर्णचन्द्राननस्वाथ शोकापनुदमात्मनः ॥ लोके रामस्य नुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४३ ॥
 आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च ॥ प्राप्तकालेन धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवानृषः ॥ ४४ ॥
 नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान्पृथिवीपतीन् ॥ ४५ ॥
 नै तु केकयराजानं जनकं वा नैराधिपः ॥ त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोण्यतः प्रियम् ॥ ४६ ॥
 तान्वेभ्मनानाभरणैर्यथाहं प्रतिपूजितान् ॥ ददर्शलंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥
 अधोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परबलार्दने ॥ ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ॥ ४८ ॥
 अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्व्वासनेषु च ॥ राजानमेवाभिमुखानिषेदुर्निधेता नृपाः ॥ ४९ ॥

स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ॥

उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

लनोजरांचालोचितवानित्याह—दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे भूनौचयान्युत्पातानितज्जंभयमित्यर्थः । तानिचोक्तानि ज्योतिःशास्त्रे । “स्वर्मानुकेतुनक्षत्रग्रहतारार्कचन्द्रजं । दिविचोत्पद्यतेयच्चतुर्दिव्यमितिकीर्तितं । बाध्वभ्रसंध्यादिदाहपरिवेषतर्मांसिच । स्वपुरंचेन्द्रचापंचतद्विद्यादन्तरिक्षजं । भूमावुत्पद्यतेयच्चस्थारंवाथजङ्गसांतदैकदेशिकंभौममुत्पातंपरिचक्षते” इति । भयावहानिघोराणिदिव्याद्युत्पातानीतिफलितार्थः । मेघावी सूक्ष्मदर्शी राजा । संचचक्षे दृष्टवान् । सचिवायोक्तवानिति । आत्मनः शरीरेजरांचसंचचक्षे । स्वान्वभावआर्षः ॥ ४२ ॥ एवंरामाभिषेकेहेतुद्वयमुक्तं । सर्वलोकप्रियत्वंचेतुमाह—पूर्णचन्द्राननस्येति । अथ उत्पातदर्शनानन्तरं । पूर्णचन्द्राननस्य तद्वत्सर्वसंतापहरस्य । महात्मनः महामतेः । रामस्य । लोकेविषये संप्रियत्वं कीदृशं । आत्मनः स्वस्यशोकापनुदं उत्पातादिभयनिवर्तकं । सम्यक्प्रियत्वं । नुबुधे अनुसंदधावित्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवमनुसंधानप्रयोजनमाह—आत्मनइति । आत्मनःप्रजानांच श्रेयसे हितार्थाय । प्रियेणच प्रियायच । चतुर्ध्वयैर्तृतीया । धर्मात्मा धर्मशीलः । धर्मेणप्राणिसंरक्षकः । नृपः । प्राप्तकालेनोपलक्षितःसन् । भक्त्या प्रीत्या । त्वरितवान् प्राप्तकालत्वं स्वस्यवृद्धत्वं रामयौ-

वनं वसन्तकालोवा ॥ ४४ ॥ नानानगरेषुवसन्तीतिनानानगरवास्तव्याः तान् । “वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च” इति कर्तरितव्यत्प्रत्ययः । पृथग्जानपदान् जनपदान्तरस्यान् । मेदिन्याः भुवः ॥ प्रधानान् नकेवलानवान्तरनृपतीनित्यर्थः । पृथक्समानिनायेतिवा ॥ ४५ ॥ श्रोण्यतइत्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं । अनानयनेहेतुमाह—त्वरयेति । दूरवर्तित्वादितिभावः । केकयरजानमित्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वादृजभावः ॥ ४६ ॥ प्रथमंवेभ्मनानाभरणैःप्रतिपूज्यपश्चात्तान्ददर्शेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ दर्शनप्रकारमेवाह—अथेति । प्रविविशुः समामितिशेषः । शेषाः केकयरजजनकभिन्नाः ॥ ४८ ॥ राजवितीर्णेषु राजदत्तेषु । नियताः नियतदेशाधिपत्याः अन्तरङ्गत्वा । पादाप्रसारणादिनियमयुक्तावा ॥ ४९ ॥ लब्धमानैःप्राप्तबहुमानैः । पुरालयैः नानानगरवासिभिः । उपोपविष्टैः राजवचनश्रवणादरेणमन्दमन्दंसमीपंप्राप्तैः । नृपैः मानवैश्चवृत्तोनृपतिः । भगवान् माहात्म्यवान् । सहस्रचक्षुः इन्द्रश्च बभौ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ति० पुरालयैः राजसेनार्यसदाऽयोध्यास्थितैः ॥ ५० ॥ इतिप्रथमसर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. घ. च. श्रेयसाच. २ च. ज. प्राप्तकालेसधर्मात्मा. ३ क. छ. झ. ट. प्राप्तकालेस. ४ क. छ. च. झ. ट. मेदिन्यां. ५ क. छ. छ. झ. ज. ट. पृथिवीपतिः. ६ अयंलोकः क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. पुस्तकेषु तान्वेभ्मेत्युत्तरश्लोकादनन्तरं दृश्यते. ७ क. घ. नराधिप. ८ क. ख. घ—छ. ज. ट. परपुरार्दने. ९ च. ज. राजावितीर्णेषु. १० क. संयतावृणाः.

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

दशरथेनसदस्याभ्यतिस्वस्यजरासंभवाद्रामेराज्यभारस्थापनेनविभ्रमेच्छानिवेदनेतैलदङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ पुनस्तेनसदमि-
प्रायजिज्ञासयारामस्ययौवराज्याभिषेकाङ्गीकारकारणप्रभेतैस्तद्वृणानुवादपूर्वकमभिषेककरणप्रार्थना ॥ २ ॥

ततः परिषदं सर्वाभ्यामभ्य वसुधाधिपः ॥ हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ॥ उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥
विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ॥ पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवैत्परिपालितम् ॥ ४ ॥
सोहमिह्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ॥ श्रेयसा योक्तुकामोऽसि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
मयाप्याचरितं पूर्वं पन्थानमनुगच्छता ॥ प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ॥ पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायुषि जीवतः ॥ जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८ ॥
राजप्रभावर्जुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः ॥ परिश्रान्तोऽसि लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥

अथरामाभिषेकस्यसर्वसमतत्वंदर्शयतिद्वितीये—
ततइत्यादि । ततः राजादिनिवेशानन्तरं । परिषदं पौ-
रजानपदसमूहं । आभ्य अभिमुखीकृत्य । हितं श्रे-
यस्कर्म । उद्धर्षणं उत्कूलहर्षजनकं । प्रथितं प्रकटार्थं ।
एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ १ ॥ प्रथितमुवाचेत्युक्तंविशद-
यति—दुन्दुभिस्वनकल्पेनेति । दुन्दुभिस्वनकल्पेन भे-
रीस्वनसदृशेन । ईषदसमाप्तौकल्पप्रत्ययः । गंभीरेण
गंभीरार्थेन । अनुनादिना दिशःप्रतिध्वनयता । स्वरे-
ण महतास्वरेण नादयन् । जीमूतइव मेघइवस्थितः ।
राजा उवाच । पुनःस्वरःकीदृशः । राजलक्षणयुक्तेन प्र-
भावानुरूपेण । कान्तेन मृदुना । रसयुक्तेन माधुर्यवता
॥ २—३ ॥ स्वकृतंराज्यपरिपालनस्यपूर्वकृतपालना-
द्विशेषसूक्ष्मब्रह्म—विदितमिति । अन्तेइतिकरण-
द्रष्टव्यं । उत्तमं विपुलं । मे एतद्राज्यं । ममपूर्वकैः पू-
र्वैः । राजेन्द्रैः रघुप्रभृतिभिः । सुतवत्परिपालितं अतिप्रे-
म्णासुरक्षितं । इत्येतद्भवतांविदितं । “कस्यचवर्तमाने”
इतिपक्षी । भवद्भिर्विदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्तुततःकि-
मित्यब्रह्म—सोहमिति । सः तद्वश्यः । अहं । इश्वाकु-
भिः इश्वाकुवंश्यैः । सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितं अतएवसु-
खार्हं अखिलं जगत् राज्यं । श्रेयसा सुखेन । अधुनापि

योक्तुकामयत्नइति योक्तुकामः । असि “तुंकाममनसो-
रपि” इतिमकारलोपः । योक्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥
ननुभवत्कृतंपालनमेवास्माकंश्रेयइत्यब्रह्म—मयापीति ।
पूर्वं राजभिः । आचरितं क्षुण्णं । पन्थानं मर्यादां ।
अनुगच्छता अनुसरता । नित्यं अनिद्रेण जागरुके
ण । मयापि प्रजाः यथाशक्त्यभिरक्षिताः । यथाश-
क्तीतिविनयोक्तिः ॥ ६ ॥ तर्हीदानीमपितयैवरक्ष्य-
वामित्यब्रह्म—इदमिति । कृत्स्नस्यलोकस्य जनस्य ।
हितं चरता कुर्वता । मया । इदं शरीरं । भवतांप्र-
त्यक्षंहीतिभावः । पाण्डुरस्यातपत्रस्य श्वेतस्यछत्रस्य ।
छायायांजरितं संजातजरंकृतं । जरापर्यन्तमेक-
च्छत्रतयापराक्रमनिधिभूत्वा मयानियमेन लोकहि-
तमाचरितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिंसंप्रतिकर्तव्य-
मित्यब्रह्म—प्राप्येति । बहूनि वर्षसहस्राणि ; षष्टिवर्ष-
सहस्रपरिमितानि । आयुषि । प्राप्य जीवतः क्रमेण
जीर्णस्यास्यशरीरस्य । विश्रान्तिं राज्यभाराद्विरतिं ।
अभिरोचये इच्छामि । एतेनयथातिवद्विषयचापलेनन-
राज्याद्विरम्यतइतिदर्शितं ॥ ८ ॥ इतःपरंराज्यवहना-
शक्तौनिमित्तमाह—राजेति । राजप्रभावैः शौर्यादि-
भिः । जुष्टां सेवितुमर्हा । अजितेन्द्रियैः विषयपरैः ।

शि० हितं सर्वोपकारकं ॥ १ ॥ ति० अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. प्रथितं वचः. २ घ. ऊ. झ. ट. दुन्दुभिस्वर. ३ घ. च. छ. झ. न. ट. त्र्यतिपालितम्. ४ घ. च.
छ. झ. न. ट. प्रतिपालितम्. ५ घ—छ. झ. न. ट. योक्तुमिच्छामि. ६ क. मयाचाचरितं. ७ ग. ज मतन्द्रेण. ८ क.
लोकस्यकृत्स्नस्य. ९ घ. विश्राममभिरोचये. १० च. छ. झ. न. ट. जुष्टांच.

सोऽहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षमान् ॥ १० ॥
 अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो ममात्मजः ॥ पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥ ११ ॥
 तं चन्द्रमिव पुष्पेण युक्तं धर्मभृतावरम् ॥ यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अनुरूपः सैव नाथो लक्ष्मीबालुक्ष्मणाग्रजः ॥ त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्थानाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

दुर्वहं तादृशप्रभावरहितैर्वोदुमक्षक्यां । गुर्वि बहुसा-
 धननिर्वाह्यां । लोकस्य धर्मधुरं धर्मस्थापनरूपभारं ।
 बह्वहं परिश्रान्तोस्मि ॥ ९ ॥ विवक्षितमर्थदर्शयति
 —सइति । सः एवंश्रान्तोऽहं । प्रजाहिते प्रजारक्षण-
 विषये । पुत्रं कृत्वा नियम्य । सन्निकृष्टान् अन्तरङ्ग-
 भूतान् । इमान् सर्वान् द्विजर्षमान् ब्राह्मणश्रेष्ठान् ।
 अनुमान्य कृतानुमतिकान्कृत्वा । मानयतेर्धन्याल्लयप् ।
 विश्रमं श्रान्तिनिवृत्तिमिच्छामि ॥ १० ॥ कस्तेपुत्रो
 यौवराज्येनियोज्योऽमिमतस्तत्राह—अनुजातइति । वी-
 र्येविषये पुरन्दरसमः इन्द्रतुल्यः । तौल्यमेवाह—परे-
 षां शत्रूणां पुराणि जयति स्वाधीनीकरोतीति परपुरं-
 जयः । असंज्ञायामपिजेःस्वार्थः । रामः रामनामकः ।
 ममज्येष्ठआलजः । सर्वैर्गुणैः शौर्यादिभिः । मामनुजातः ।
 “अनुलक्षणे” इत्यनुःकर्मप्रवचनीयः । तद्योगान्मामि-
 तिद्वितीया । महुणान्सर्वाननुप्राप्यजातइत्यर्थः । ननु
 “मत्तश्चगुणवत्तरः । अपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तरैर्गुणैः”
 इतिपूर्वयुक्तं कथमिदानीमनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैरित्यु-
 च्यते पुरन्दरसमइतिच उच्यते “अन्यामध्यस्थचिन्ता-
 हि विमर्दाभ्यधिकोदया” इतिन्यायेनपौरमुखेनरामस्य
 सर्वाभ्यधिकगुणतांवाचयितुमेवयुक्तमितिध्येयं । अत-
 एववक्ष्यति—“बहवोनृपकल्याणगुणाःपुत्रस्यसन्तिते”
 इति ॥ ११ ॥ तं स्वगुणतुल्यगुणं । धर्मभृतां धार्मिकाणां ।
 वरं पुरुषपुङ्गवं पुष्पेणनक्षत्रेणयुक्तं चन्द्रमिवस्थितं तद्व-
 दित्युज्ज्वलं । यद्वा पुष्पनक्षत्रेभिषेककरणात्पुष्पेणचन्द्र-
 मिवेत्युक्तं । यौवराज्येनियोक्तास्मि । यद्वा चन्द्रमिवस्थितं
 तं श्वःपुष्पेण यौवराज्येनियोक्तास्मीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दश-
 रथवचनंवाल्मीकिस्तत्त्वज्ञतयाश्लाघते—अनुरूपइति ।
 सः रामः । अनुरूपः अनुगुणः । नाथः लोकस्येतिशेषः ।
 अनुरूपत्वेहेतुः—लक्ष्मीवानिति । अपरिच्छिन्नतेजस्क-
 इत्यर्थः । तत्रापिहेतुः—लक्ष्मणाग्रजइति । लक्ष्मणोल-

क्षिमवर्धनः” इत्युक्तं । यद्वा अनुरूपत्वेहेतुः—लक्ष्म-
 णाग्रजइति । लक्ष्मणइवसर्वत्रस्वाश्रितेऽप्रेमशालीत्यर्थः ।
 अथवा अनुरूपइत्यादि नित्यानपाथिन्यालक्ष्म्यादि-
 शिष्टः परिजनपर्यन्तोरामः सर्वस्यनिरुपाधिकःशेषी ।
 दशरथस्तुराज्यपालनोपाधिकशेषी । वैदितिश्रुत्यादिप्र-
 सिद्धियेत्यति । “दासभूताःस्वतःसर्वेज्ञात्मानःपर-
 मात्मनः” इत्याद्युक्तेः । तस्यनिरुपाधिकशेषित्वेनिसित्त-
 माह—त्रैलोक्यमिति । त्रयोलोकाएवत्रैलोक्यं । चतु-
 र्वर्णादिस्तात्त्वाथैष्यन् । त्रैलोक्यमपि येननाथेन नाथ-
 वत्तरं अतिशयेननाथवत् । रामस्यरक्षकत्वावलोकने
 कियन्मात्रंत्रैलोक्यमितिभातीत्यर्थः । अथवा अनेन-
 श्लोकेनरामस्यपरत्नमुच्यते । सः रामः । अनुरूपोनाथः
 सहजशेषीजगतः । अन्येतुर्मानुगुणतयौपाधिकाः ।
 अनुकूलरूपंयस्यसोनुरूपः । “समःसमविभक्ताङ्गः,
 चन्द्रकान्ताननं” इत्याद्युक्तनिरुपमसौन्दर्यशालिविव्य-
 मङ्गलविग्रहइत्यर्थः । अनुकूलस्वरूपंयस्यासावनुरूपः ।
 शतगुणितोत्तरक्रमेणनिरतिशयदशाशिरस्कतयाऽभ्य-
 स्यमानानन्दरूपइत्यर्थः । “आनन्दोब्रह्मे” तिद्युक्तं ।
 अनुगतंरूपंयस्यासावनुरूपः सर्वव्यापीत्यर्थः । अनुरूपः
 अनुप्रविष्टश्चराचरादिकक्षरीरः । सर्वशरीरीत्यर्थः ।
 अनुरूपः अनुस्यूतरूपः । परञ्चूहविभवान्तर्याम्यर्चा-
 वताररूपेणनानावतारशालीत्यर्थः । अनुरूपः जोः
 रुद्रस्य रूपं शरीरं तद्विलक्षणशरीरः । “वपुर्विरूपाक्ष-
 मलक्ष्यजन्मतादिगंबरलेननिवेदितं वसु” इत्याद्युक्तरूप-
 पविलक्षणरूपः । पुण्डरीकाक्षत्वादियुक्तः । स्वस्वरूप-
 भिन्नइतिभिर्भूतिसाम्यंचनिरस्यते । वीनां पक्षिणां ना-
 थो विनाथः हंसः । तत्सम्बन्धीवैनाथः । अप्यादिबुद्धिः ।
 हंसवाहनःचतुर्मुखः । तत्सहितः सर्वैनाथः । नामि-
 पक्षस्थलस्थितचतुर्मुखइत्यर्थः । वैनाथो गरुडवाहनो-
 वा । नाथत्वेहेतुः—लक्ष्मीवानिति । नित्ययोगेमनुप ।

ती० अनुज्ञाप्येतिपाठेअनुज्ञांकारयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. द. झ. न. ट. विश्रममिच्छामि. २ क. रामं कृत्वा. ३ क. द. च. छ. झ. ज. ट. गैश्वेष्ठो. ४ घ.
 ज. राज्येनयोक्तास्मि. ५ ड. छ. झ. प्रातःपुरुषपुङ्गवम्. ६ क. स. ग. ड—ड. सवोनाथो. घ. सवोराजा.

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्यैवमिमां महीम् ॥ गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
 येदीदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ॥ भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥
 यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ॥ अन्या मध्यस्थचिन्ता हि विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥
 इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दक्षुपा नृपम् ॥ वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥
 स्निग्धोऽनुनादी संजज्ञे तत्र हर्षसमीरितः ॥ जनौघोद्गुहसंनादो विमानं कंपयन्निव ॥ १८ ॥
 तस्य धर्मार्थविदुषो भावमोक्षाय सर्वशः ॥ ब्राह्मणा जनमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥
 समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतांगतबुद्धयः ॥ ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥

“ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपद्मौ । अग्रमेयंहितत्तेजोयस्यसज्जन-
 कात्मजा । वेदान्तास्तलचिन्तांमुरमिदुरसियत्पादचि-
 ह्रैस्तरन्ति” । पद्मीविशिष्टत्ववत् परिजनविशिष्टत्वमा-
 ह—लक्ष्मणप्राप्तइति । लक्ष्मणशब्दः कैङ्कर्यपरमाश्रो-
 पलक्षणार्थः । अग्रजइतितमिरूप्यत्वोक्त्या आश्रितपा-
 रतक्यमुक्तं । ननुकथमयमनुरूपोनाथः ब्रह्मरुद्रादयोपि-
 हि सन्तिनाथा इत्यत्राह—त्रैलोक्यमपीति । कृतकम-
 कृतकंकृतकाकृतकमित्युक्तं समस्तजगदित्यर्थः । येनना-
 थेननाथंवदित्यनेनेन्द्रादिव्यावृत्तिः । सरपाब्रह्मरुद्रादि-
 व्यावृत्तिः । तन्नाथत्वस्यैतन्मूलत्वात् । “युगकोटिसह-
 स्राणि विष्णुमाराध्यपद्मभूः । पुनस्तैलोक्यघातृत्वं प्राप्त-
 वानिति शुश्रुम । महादेवः सर्वमेधेमहात्माहुत्वात्मानं दे-
 वदेवो बभूव” इत्यादिस्मृतयस्तत्रमानं । त्रैलोक्यनाथ-
 वत्तरं रक्षयपेक्षयारक्षकत्वाधिकेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इमां
 मयाचिरकालधृतां महीं । तस्मिन् ज्येष्ठे । सुते निवे-
 श्य महीपालभारं निक्षिप्येत्यर्थः । अनेन तन्निवेशरूपे-
 ण । श्रेयसाद्य महीमेघंसद्यः संयोज्य । गतक्लेशः गत-
 राज्यभरणक्लेशः । भविष्यामि । रामामिषेकस्य द्वेफले
 मयाः श्रेयो मम विश्रान्तिश्चेति भावः ॥ १४ ॥ इदं रा-
 मामिषेकरूपं कार्यं । मे राज्यभरणश्रान्तस्य वृद्धस्य मम
 यशानुरूपार्थं उचितप्रयोजनकंचेत् । मया वा साधुसुम-
 न्त्रितं यदि । सम्यक् विचार्यारब्धंचेदित्यर्थः । तदा भवन्तः
 मे महां । अनुसन्त्यन्तां अनुसर्तुं कुर्वन्तु । इदं मे अनु-
 कूलार्थंचेत्यर्थवान्यत्करवाणि ॥ १५ ॥ यत्तेप्रियंतत्कि-

यतामित्यत्राह—यद्यपीति । एषारामामिषेकविषया
 प्रीतिर्यद्यप्यस्ति तथाप्यन्यद्विदितमस्ति चेच्चिन्त्यतां । ननु-
 कस्त्वत्तोषिकदर्शयित्राह—अन्येति । मध्यस्थानां राग-
 द्वेषरहितानां । चिन्ता विचारः । अन्या अन्यादृशी ।
 स्वमात्रचिन्तातो विलक्षणा । तदेव वैलक्षण्यमाह—वि-
 मर्दाभ्यधिकोदयेति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसंचर्षणेन हे-
 तुना । अभ्यधिकोदया अधिकार्यप्रादुर्भावाहि ॥ १६ ॥
 इति पूर्वोक्तप्रकारेण । ब्रुवन्तं नृपं दशरथं । नृपाः
 परिषद्गतराजानः । वृष्टिमन्तं वर्षुकं । महामेघं नर्द-
 न्तः केकाकुर्वन्तः । बर्हिणश्च मयूराश्च । मुदिताः
 सन्तः प्रत्यनन्दन् आशंसन् ॥ १७ ॥ तत्र सभायां ।
 स्निग्धः स्नेहामिव्यञ्जकः । अनुनादी प्रतिध्व-
 निकारी । जनौघोद्गुहः जनसमूहोत्पादितः । सन्नादः
 समीचीनशब्दः । विमानं तदास्थानमण्डपविमानं ।
 कंपयन्निव संजज्ञे । न केवलं राजान एव सर्वे पिजनास्त-
 न्मूलास्तुष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । ब्राह्मणाः वसिष्ठाद्याः । जनमुख्याः राजा-
 नश्च । पौरैर्नागरिकैः जानपदैश्च । समेत्य संयुज्य ।
 मन्त्रयित्वा युक्तयुक्तं विचार्यं । धर्मार्थविदुषः स्वस्य
 वार्धकेयुवराजस्थापनधर्मः प्रजानामर्थसाधनंचेति
 जानतः । तस्य दशरथस्य । भावं वचनमूलतात्पर्यं ।
 सर्वशः सर्वप्रकारेण । देशकालेक्षितादिभिः । आह्वाय
 आसमन्ताच्छात्वा । समतां साम्यं गताः बुद्धयो येषां
 ते तथोक्ताः । एकमत्यप्राप्ताः सन्तः मनसा च ज्ञात्वा

ति० मेदिनीकंपयन्निव । अनुनादः सामन्तकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः संजज्ञे । सभायामिति शेषः । जनौघानामुद्गुहेन श-
 न्धेन सन्तः सभवन्नादः प्रतिध्वनिः । वृष्टिर्वीरकंपयन्निव संजज्ञे । बहिरिति शेषः ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ट. संयोज्यैवमिमां. क. न. संयोज्यचमहीमिमाम्. ख. संयोज्याहमिमामहीम्. ग. घ. ज.
 संयोज्यैवमहीमिमाम्. २ क—ट. यदिदं. ३ घ. भवन्तोप्यनुमन्यन्तां. ४ ख. यथेवाममच. ५ क—छ. झ. ट. चिन्तादु.
 ६ घ. नृपालजम्. ७ घ. न. यथामेघं. ८ ख. ग. नृप्यन्तइव. ९ क. च—छ. झ. न. ट. स्निग्धोऽनुनादः. ग. स्निग्धोऽनुनादः.
 १० क. घ. छ. झ. न. ट. ततोर्ध्वं. ११ क. झ. मेदिनीकंपयन्निव. १२ ख. माहायतलतः. १३ क—म. बलमुख्याश्च.
 १४ छ. ट. समेत्यतेमन्त्रयित्वा. क. झ. तेमन्त्रयितुं. १५ क. ग. ज्ञात्वा. १६ ख. दशरथं वचः.

अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ॥ स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥

इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥ गजेन महताऽऽयान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥

प्रत्येकं स्वस्वदृष्टेन निश्चितम् । वृद्धं नृपं वक्ष्यमाणवच-
नार्हं दशरथं ऊचुः ॥ १९-२० ॥ वृद्धं नृपमिति कविना
सूचितमर्थदर्शयन्ति—अनेकेति । हे पार्थिव त्वं अनेक-
वर्षसाहस्रः सहस्राण्येव साहस्राणि । स्वार्थे अण् । अने-
कानि वर्षसाहस्राण्यस्य सतथा । वृद्धोऽसीति विशेषणम-
हिम्ना अतिवृद्धोऽसीति गम्यते । सः तादृशवृद्धत्वं । पा-
र्थिवं पृथिवीशासनार्हं । युवराजानं युवराजं । समा-
सान्तस्यानित्यत्वात् । राजाहस्सस्त्रिभ्यः ” इतिट् ।
अभिषिञ्चस्व । यथारामो युवराजो भवति तथाऽभिषिञ्चे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु रक्षके मयि विद्यमाने किमर्थं राममि-
षेकोऽपेक्ष्यत इत्याशङ्कायां न हि वयं रक्षणार्थं तमपेक्षामहे
किंतु सौन्दर्यविशेषानुभवार्थमित्याहुः—इच्छाम इति । इ-
च्छाम इति बहुवचनेन सर्वेषामिच्छावैषम्याभाववक्तुः ।
महाबाहुमिति “आयताश्चसुवृत्ताश्च” इत्युक्तरीत्या सह-
जबाहुसौन्दर्यं तत्कालाङ्कुशाकर्षणादिव्यापारविशेष-
श्चोच्यते । इच्छामः अभिषेकपट्टबन्धादियुक्ततया स्थितं
द्रष्टुमिच्छामः । इच्छामात्रमस्माकं कार्यनिर्वहणं भव-
द्धीनं । इच्छामः अस्माकमिच्छावर्तते “श्रेयांसि-
बहुविभ्रानि ” इति एवंविधश्रेयोस्मामिर्लभ्यते किं । इ-
च्छामः अभिषेकः सिध्यतुवानवा इच्छा निष्प्रतिब-
न्धा । सुन्दरवस्तुदर्शने इच्छा प्रवर्तते खलु । इच्छामः
सर्वप्रकारेण रक्षकत्वाद्वाचाप्रार्थयितुमशक्तामनसा इ-
च्छामः । भवदभिप्रायज्ञानेन इदानीमिच्छाम इति व-
दामः । केषांचिदस्ति न केषांचिदिति किंतु सर्वे इच्छा-
मः । हि सर्वलोकप्रसिद्धं खलु । “ जैनौघोद्गुष्टसना-
दो विमानं कं पयस्त्रिव ” इति सर्वजनकोलाहलेन तव-
गृहं विमिश्रितवन्धं खलु । अकामयत मेदिनी स्वयिनिर्वा-
हके सत्येव भूमिः स्वयं वरं कृतवती खलु । त्वयिकरग्रहं
कुर्वति रामकामनानयुक्तेति च्यव्यते । काशुकीनां नम-
र्यादा खलु । लोकपालोपमं विष्णुसदृशं । अतएव वृ-
तवती भूमिः । मेदिनी मधुकैटभवसाविभ्रगन्धेनोपह-
ता “ सर्वगन्धः ” इति । रामसौगन्धेन वा सयितुम-
कामयत । कर्पूरचन्दनादिकमिव स्वशेषकोटौ कृतवती ।

नाथं सौगन्ध्यासौगन्ध्ययोः स्वस्यैव शेषिणो भोग्यतया-
तद्विप्रवासनानि वर्तनेन स्वशेषरक्षकं । महाबाहुं बाहु-
ल्यालङ्क्यास्वस्त्रियं । “ शक्तैस्त्रैलोक्यमप्येकः ” इति ।
न केवलं कोसलराज्यं लङ्काराज्यमपि रक्षितुं शक्तिरस्ति ।
महाबाहुं आयताश्च इति “ आजानुबाहुश्च ” इति च-
महापुरुषलक्षणदर्शनेन न ज्ञातयेति । विभूतिद्वयनिर्वा-
हकबाहुः खलु । महाबाहुं “ बाहुच्छायां भवद्भ्यः ” इति
छायास्मद्रक्षणे न पर्याप्तार्थः । “ ररक्षधर्मेण वलेन चैव ”
इति धर्मबलमप्यस्तीत्याहुः—रघुवीरं “ दीनान्दानेन राघ-
वः ” इति प्रसिद्धः खलु । “ आनृशंसं परोधर्म ” इति-
परेषामप्युपदेशपर्यन्तं खलुरक्षणं । रघुवीरं रघ्वपेक्ष-
यास्यैव धर्मिष्ठताज्ञायते खलु । रघुं प्रतिक्षुधार्तस्थमरणैत-
व पापं न भवतीत्युक्ते तुष्णीं स्थितवान् । अयंतु “ अप्य-
हं जीवितं जह्यां ” इति खलु क्तवान् । महाबलं मनो-
बलयुक्तं । “ न हि प्रतिज्ञांसंश्रुतं, न त्यजेयं, एतद्रतं मम ”
इति वक्ष्यति । गजेन महतायान्तं गजेन त्वया दक्षकि-
रीटपट्टबन्धादियुक्तः शत्रुं जयेनागच्छति चेत्तदा ज्ञायते ।
गजेन चरथादिना “ मत्तमातङ्गगामिनं ” इति तद्रम-
नोपमानगतिमता । महता अत्युन्नतेन । सर्वशक्तिमता ।
आयान्तं महावीर्यमप्येति गृहाद्गणमायान्तं । “ एकः
स्वादुः शुभीत ” इति पुत्रकलत्रादिभिः सहानुभवर-
समाखादयामः । रामं सौन्दर्यगुणैः सकलमनोरञ्ज-
कं । छत्रावृताननं दृष्टिदोषपरिहारायान्तरङ्गेण छत्रेणा-
वृतमुखं दृश्यादृश्यैकदेशतया साकल्येन मुखदर्शनाभि-
लाषमुत्पादयन्तं । अन्तरङ्गमुद्भिर्वातातपपरिप्लान-
ताशङ्क्या भूषकच्छत्रेणाच्छादितमुखपङ्कजं । छत्रावृ-
ताननं । “ एकच्छत्रां मर्ही भुञ्जे ” इति लक्षणशास्त्रक-
थितसमवृत्तविशालोत्तमाङ्गत्वव्यञ्जकेन निरङ्कुशप्रशा-
सनवशीकृतनिखिलभूपालवलयतानिरूपकेण छत्रेण पा-
ण्डुरेण परभागभावमापन्नेन नितरां प्रकाशितेन्द्रीवरस-
दृशमुखं । विशदीकृतमुक्तं । रघुवीरमिति गजस्कन्धा-
वस्थानसूचितो वीर्यविशेष उच्यते । महाबलं मत्तमात-
ङ्गमपितृणीकृत्यगमनसमर्थं । महाराजेन शत्रुं जयेनाया-

शि० रामं युवराजानं अभिषिञ्चस्व युवराजत्वेन अभिषेककारयेत्यर्थः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परस्मैपदाभावः । सेतिभिन्नपदं ।
आत्मीयेत्यर्थः । खल्वसौ पार्थिवक्षेति कर्मधारयोवा ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. धार्मिकम्. क. ख. न. छ. श. य. पार्थिव. २ क. छत्रावृताननम्.

इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ॥ अजानमिव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 श्रुत्वैव वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ॥ राजानः संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥
 कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ॥ भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं मैमात्मजम् ॥ २५ ॥
 ते तमूर्चमर्हात्मानं पौरजानपदैः सह ॥ बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ॥ २६ ॥
 गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ॥ प्रियानौनन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोघ तांशृणु ॥ २७ ॥
 दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ २८ ॥

नन्तंगच्छन्तमित्यनुभवसाक्षिकः सुषमाविशेषः सूच्यते ।
 रामं स्वसौन्दर्येण गजसलंकुर्वाणमिव स्थितं । छत्रावृताननं
 वदनप्रभामण्डलेन वल्लभावरणेन जनितसौन्दर्यं ।
 एतैरभिषेकानन्तरभाविमिर्विशेषैरभिषेकः कर्तव्य इति
 व्यञ्जनावृत्त्या प्रार्थ्यते ॥ २२ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण ।
 तद्वचनं तेषां पौरादीनां वचनं । श्रुत्वा । तद्वचनं भङ्ग्यैव
 तेषां मनःप्रियं मनस्संतोषं । आनन्दप्रयजानमिव जिज्ञासुः
 तन्मुखेनैव ज्ञातुमिच्छुः । इदं वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 हे राजानः मे वचनं श्रुत्वैव न तु पूर्वापरपर्यालोच्य । राघवं रामं । पतिं राजानं । इच्छ-
 येतियत् । अयं मे संशयः संशयहेतुः । विधेयापेक्षया पुंलिङ्गता । संशयप्रकारमाह—किमिदमिति । इदं
 राघवमभिषेकप्रार्थनं । किं किं निमित्तकं । इति तत्त्वतो-
 ब्रूत अत्र निमित्तं याथातथ्येन कथयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥
 पुनः संशयं विशिनष्टि—कथमिति । मयि धर्मेण पृथिवी-
 मनुशासति भवन्तो ममात्मजं अतिमुग्धं युवराजं द्रष्टुं कथमिच्छन्ति ।
 मयि चिरं सुखनिरभिलाषतया राज्यपरिपालनजागरूके तिष्ठति ममापत्यं पतिमभिलषथ
 क्रोवामे पराध इति भावः ॥ २५ ॥ न ते कश्चिदपराधः किंतु तव पुत्रस्य गुणानामपराध इत्याहुः—तद्वति । ते
 राजानः । पौरजानपदैः सह पण्डितपामराविशेषेण सर्वैरेकमर्त्यं प्राप्येत्यर्थः । महात्मानं महाबुद्धिं तं गुण-
 प्रादिणं दशरथं ऊचुः । हे नृपेति संबोधनेन तारतम्यज्ञ-
 तोक्ता । ते पुत्रस्य बहवः कल्याणगुणास्सन्ति तव तु नृ-
 परिपालनमेको गुण इति भावः । रामप्रशंसया तस्मात्सूया-
 माभूदिति ते पुत्रस्येत्युक्तं । तदतिशयस्सर्वोपित्वत्संबन्ध-
 कृत इति भावः । गुणा इति बहुवचनेनैव बहुलैः सिद्धेऽपि ब-
 हव इत्युक्त्या असङ्ख्येयगुणत्वमुक्तं । पुत्रस्य गुणा इत्यने-

न जन्मसिद्धत्वोक्त्या गुणानां स्वाभाविकत्वमुक्तं । क-
 ल्याणाः अखिलहेयप्रत्यनीकाः । आश्रयसंबन्धेन शुभी-
 भूतावा “गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उत त्वद्गततया शुभीभू-
 यं याताः” इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र “स्वाभाविकान-
 वधिकादिशया सङ्ख्येयकल्याणगुणगणः” इत्यामु-
 नाचार्यवचनमनुसन्धेयं ॥ २६ ॥ केतेशुणा इत्याका-
 ङ्गायां तान्वक्तुं प्रतिजानीते—गुणानिति । हे देव हे राजन् ।
 गुणवतः प्रशस्तबहुगुणकस्य । देवकल्पस्य देवतुल्यस्य ।
 धीमतः रामस्य । प्रियान् इष्टान् । आनन्दनान् प्रीति-
 जनकान् । तान् प्रसिद्धान् । कृत्स्नान् गुणान् । अद्य
 प्राप्तकाले । शृणु प्रवक्ष्यामः । गुणवतो गुणानित्यने-
 न गुणानामनारोपितत्वेन स्वाभाविकत्वमुक्तं । देवकल्प-
 स्येत्यनेन गुणानां संभावितत्वं । धीमत इत्यनेन गुणानां म-
 ध्ये ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तं । ब्राह्मणा आगतावसिद्धोऽप्याग-
 त इत्यत्र वसिष्ठस्येव । प्रियानित्यनेन कल्याणत्वं आनन्द-
 नानित्यनेन निरतिशयत्वं कृत्स्नानित्यनेन असंख्येयत्वं च
 विवक्षितं । एतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तमित्यपेक्षायां भव-
 त्प्रकाल एवास्मदुक्तेरवसर इत्येत्यनेन सूचयन्ति ।
 प्रवक्ष्याम इति प्रवचनोक्त्या भगवद्गुणोपदेशे अधिकारि-
 तारतम्यं नास्ति अजानताजानद्वयः श्रोतव्यमेवेति सू-
 चितं । शृण्वित्यनेन रामगुणश्रवणे निरतिशय आनन्दम-
 भो भविष्यति । कथंचिन्मनःसंस्तभ्य श्रोतव्यमित्युक्तं
 ॥ २७ ॥ दिव्यैः अमानुषैः । गुणैः शौर्यवीर्यादिभिः ।
 शक्रसमः इन्द्रसमः । सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः ।
 इक्ष्वाकुभ्यः इक्ष्वाकुवंश्येभ्यः । सर्वेभ्योतिरिक्तः सम-
 धिकः । “अतिरिक्तः समधिकः” इत्यमरः । शौर्या-
 दिमिरिति विशेषः । राज्ञो भवः प्रीणनाय संबोधयन्ति—

तनि० उपक्रान्तकार्यसम्यग्ज्ञातं राजलोकद्वलरत इत्यतिदृष्टः तदर्थं गोपयन् तैरेव वाचयितव्यमिति मनसि कृत्वाह—कथ-
 मिति ॥ २५ ॥

[पाठ] १ क. ज. तेषां राजा. २ क. च. छ. झ. ट. तविदं ब्रूत. ३ क. छ. झ. ट. महाबलम्. ४ क. छ. झ. ट. महात्मानः. ५ थ. छ. झ. म. ट. कल्याणगुणाः. ६ क. झ. ट. सन्ति सुतस्यते. ७ ज. नानन्ददान्. ख. नानन्दजनान्.

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ साक्षाद्रामादिनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
 प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्यं साक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥
 धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ॥ क्षान्तः सान्त्वयिता ऋक्षः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥
 सृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ॥ ३२ ॥
 प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ बहुभुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ ३३ ॥

विज्ञापित इति । विज्ञां प्रजानां पते ॥ २८ ॥ लोके राम-
 एव सत्पुरुषः । रिपूनामपि वत्सल इत्यर्थः । सत्यधर्मा-
 वेव परायणं परमागतिर्यस्य सः सत्यधर्मपरायणः ।
 सत्यधर्मेन किरत इत्यर्थः । किंच धर्मः श्रिया तत्फल-
 भूतयासंपदासह । रामात् साक्षात् अव्यवधानेन
 विनिर्वृत्तः निष्पन्नः । धर्मार्थयोरितरनिरपेक्षतया-
 निर्वाहक इत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामनिष्ठगुणसमुदायस्यै-
 कत्रासंभवादेकैकगुणयोगेन चन्द्रादीन् दृष्टान्तयन्ति—
 प्रजेति । प्रजासुखत्वे प्रजानां सुखकरत्वे । चन्द्रस्य
 तुल्यः । क्षमागुणविषये वसुधायाः भूमेः तुल्यः ।
 बुद्ध्या बुद्ध्यसाधारणधर्मेण बृहस्पतेस्तुल्यः । वीर्य-
 विषये शचीपतेः साक्षात् तुल्यः । “साक्षात्सत्यक्ष-
 तुल्ययोः” इत्यमरः ॥ ३० ॥ धर्म सामान्यविशेष-
 रूपमशेषं जानातीति धर्मज्ञः । सत्याजमोघा सन्धा-
 प्रतिज्ञा यस्यासौ सत्यसन्धः । “सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा”
 इत्यमरः । शीलवान् शीलं हि नाम महतो मन्दैः सह नै-
 रन्ध्रयेण संश्लेषः तद्वान् । अनसूयकः गुणेषु दोषा-
 विष्करणमसूया तद्रहितः । बहुव्रीहौ कपू । क्षान्तः
 क्षमावान् । क्षमाऽत्राश्रितापराधसहिष्णुत्वं । क्षमेरु-
 दित्वात्पक्षेनेद् । न केवलं सहिष्णुरपराधिषु सान्त्व-
 यिता कुपितान्दुःखिताश्च प्रति सान्त्ववादी । ऋक्षः
 प्रियंवदः । “समौ ऋक्षः प्रियंवदौ” इत्यमरः । कृतज्ञः
 स्वल्पमपि सकृत्कृतमुपकारं बहुतया जानन्नित्यर्थः । वि-
 जितेन्द्रियः विषयचापलरहितः ॥ ३१ ॥ सृदुत्वं
 ससाश्रितजनविश्लेषभीहत्वं । चित्तस्यैर्यनाम अति-
 सङ्कटेऽप्यङ्गीकृतविषयपरित्यागराहितं । सदा भव्यः
 कुशलः आश्रिताधीनोवा ॥ ३२ ॥ प्रियवादी “सत्यं
 भूयात्प्रियं भूयान्नभूयात्सत्यमप्रियं” इत्युक्तरीत्या प्रिय-
 वादित्वेऽपि सत्यवादीत्यर्थः । प्रियवादी च चकारोऽव-
 धारणार्थः । प्रियवाद्येव ननु सत्यमप्यप्रियंवदतीत्यर्थः ।

“नभूयात्सत्यमप्रियं” इति स्मरणात् । भूतानां भवत-
 मात्रोपाधिकानां सर्वेषां जनानां । सत्यवादी “सत्यं भू-
 यात्” इति विहितसत्यवचनः । चकारेण प्रियमप्य-
 सत्यं न वदतीत्यवधार्यते । यद्वा सत्यमिति परलोके हि-
 तमुच्यते “सत्येन लोकाश्चरति” इति प्रयोगानुसा-
 रात् । प्रियवचनस्य निषिद्धसाधारणत्वाद्दृष्टविरोधि-
 प्रियं न वदतीत्यर्थः । राघवः रघुराक्षससंवादादिषु
 प्रियसत्यवचनं प्रसिद्धमिति कुलागतो धर्म इत्यर्थः । पता-
 दशज्ञानवत्त्वं पुस्तकनिरीक्षणादिना पण्डितं मन्यत वा-
 वा न भवतीत्याह—बहुभुतानामिति । बहुभ्य आच-
 र्येभ्यो बहुभिः शास्त्रैर्बहुधा बहुप्रकारेण श्रुतं येषामस्ती-
 तितेषां । वृद्धानां शीलवयो वृद्धानां । ब्राह्मणानां क-
 लक्षणेऽप्युक्तत्रियेषु सत्सपि ब्राह्मणानेव ज्ञानार्थमुपास-
 इत्यर्थः । प्रियवादी श्रीमधर्मसंततप्रस्थले प्रवर्षाविलाहक-
 इव सुशीतलं वचनं वचतीत्यर्थः । किमीदृशवचनं विव्या-
 न्तःपुरस्य मातापित्रादीनां वसिष्ठादीनां वा नेत्याह—
 भूतानां सत्तायोगिसकलपदार्थानां च प्रियवादी ।
 किं सर्वत्र प्रियमेव वदति नेत्याह—सत्यवादी भूतहित-
 दृष्टार्थवचन इत्यर्थः । प्रियहितवादीति भावः । किमिदं
 विरुद्धं द्वयमवदितघटनासामर्थ्यादिलेपेक्षायां न तथा
 किंतु कुलप्रभावादित्याह—राघव इति । एवं विषयगुणः
 किं सगर्वो वर्तते नेत्याह—बह्विति । संभावितगुणैररुण-
 स्सन्पुनरप्यतिशयाय ज्ञानिनां प्राङ्गणं गत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ।
 यत्किंचिच्छ्रवणमात्रेण गृह्णानां ज्ञानादिवृद्धानां “सर्व-
 तः सारमादद्यात्पुण्येभ्यश्च वषट्पदः” इत्युक्तीत्या बहु-
 भ्यः सारमहणं कृतवानित्यर्थः । ब्राह्मणानां “सावि-
 द्याया विमुक्तये” इत्युक्तं ब्रह्मविद्यानिष्ठानां । ननु “वि-
 द्यान्वाशिल्पनैपुणम्” इत्युक्तान्यविद्यानिष्ठानाम् ।
 उपासिता तद्गङ्गात्वाऽनुवर्तयिता । ननु स्वगृहेतानानी-

ती० अनसूयकः न विद्यतेऽसूयाधन्यविषयिणीयस्यः । उत्तरत्र न विद्यतेऽसूयाखविषयिणी धन्यकृतायस्य सत्ययोऽप्यति-
 नुपनयकः ॥ ३१ ॥ शि० बहुभुतादित्रयाणां उपासिता सत्कारकारी ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. सत्यधर्मपरायणः, क. क. इ. २. सत्यसत्यपरायणः.

तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ॥ देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ ३४ ॥
 सम्यग्विधाव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ ३५ ॥
 कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ ३६ ॥
 यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ ३७ ॥
 संग्रामात्पुनरागम्य कुक्षरेण रथेन वा ॥ पौरान्स्वजनवभित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ ३८ ॥
 पुत्रेष्वभिषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ निखिलेनानुपूर्व्याञ्च पिता पुत्रानिवारसान् ॥ ३९ ॥
 शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कंचित्कर्मसु दंशिताः ॥ इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ॥ ४० ॥
 व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ ४१ ॥
 सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ॥ ४२ ॥
 सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्यकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ ४३ ॥

यश्चोक्ता ॥ ३३ ॥ वृद्धोपासनसिद्धान्गुणानाह—तेनेति । तेन समुद्धोपासनेन । कीर्तिः औदार्यादिगुणनिमित्ता-
 ग्रथा । यशः पराक्रमादिनिबन्धनाग्रथा । यद्वा कीर्तिः
 प्रथा । यशः तत्कारणबलादानादिकं । तेजः परा-
 मिभवनसामर्थ्यं ॥ ३४ ॥ विद्याव्रतस्नातः “वेदम-
 धीत्यस्नायात्” इति स्मृतिप्रक्रिययानिखिलवेदाध्यय-
 नव्रताचरणानन्तरभाविज्ञानकर्मयुक्तः । सम्यक् गुरु-
 कुलवासायङ्गसहिततयासाङ्गवेदवित् । “शिक्षाव्या-
 करणलन्दो निरुक्तं ज्यौतिषतथा । कल्पश्चेति व्याहृ-
 तानिवेदाङ्गानिमनीषिभिः” इत्युक्ताङ्गसहितवेदार्थ-
 ङ्गः । यथावत् यथासंप्रदायं । गान्धर्वे च संगीतशा-
 स्त्रेपि । सामगतोपयुक्तत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥
 कल्याणाभिजनः परिशुद्धोभयवंशः । साधुः स्वयंप-
 रिशुद्धः । अदीनात्मा श्लोभहेतुष्वप्यश्लोभ्यान्तःकरणः ।
 धर्मार्थनैपुणैः धर्मार्थप्रतिपादनकुशलैः । स्वार्थेऽणुप्र-
 त्ययः । श्रेष्ठैः अभिजनविद्यावृत्तयुक्तैः । अभिविनीतः
 सर्वतः सुशिक्षितः ॥ ३६ ॥ प्रामार्थ्यइत्यत्र प्रामेय-
 विभक्तिकनिर्देशः । प्रामत्यनगरस्यवार्थे प्रयोजनेनि-
 मिते । नाविजित्य निवर्ततइत्यभिधानात् रामस्यमुधा-
 हुमारीचविषयेजेरुलवदन्यत्रापिशत्रुविषयेजेरुत्वमभू-
 दित्यवगम्यते ॥ ३७—३८ ॥ कुशलप्रश्नप्रकारमाह—
 पुत्रेष्विति । प्रेष्यः भृत्यः । निखिलेन कात्स्न्येन ।
 आनुपूर्व्यान् प्रधानक्रमेण । पृच्छतीत्यनुवर्त्यते ॥ ३९ ॥
 दंशिताः सन्नद्धाः “सन्नद्धोर्वाभितःसज्जोदंशितः” इत्य-

मरः ॥ ४० ॥ सत्पुरुषसंभावितगुणानभिधायराम-
 स्यसाधारणगुणानाह—व्यसनेष्विति । मनुष्याणां दि-
 व्यान्तःपुरस्थितमारुप्रभृतीनां भवति किंतुमनुष्याणां
 आह्वयदरिद्रद्विजादितारतम्यानादरेणमनुष्यजात्याका-
 न्तानां । व्यसनेषु अल्पानल्पविचारमन्तरेणव्यस-
 नपदार्थेषु । भृशं व्यसनवतोयादृशंतादृशं किंतुप-
 ङ्कमप्रगजइवस्वमाहात्म्यानुगुणंयावत्सत्ताकंच दुःखि-
 तोभवति । नतुदिनक्रमेणविस्मरति । इदं दुःखंमत्परि-
 पालनवैगुण्येनस्वत्वागतमिति नितरांदुःखितोभवति ।
 “हीरेषातुममातुला” इतिवक्ष्यति । उत्सवेषु पुत्रज-
 ननादिषु । सर्वेषु पुत्रीजननाद्यनादरविरहेणद्वारि-
 चूतकिसलयमालाधन्धनमुपधीकृत्यप्रवृत्तेष्वित्यर्थः ।
 पितेव पुत्रादीनांपुत्राश्रुत्सवेषुयःपितुःपरितोषोजायते
 सद्विविधः । पामराणामर्थलाभलौकिकसहायनिमित्तः
 पण्डितानांस्वोत्तारकत्वनिमित्तञ्च । एवमुभयविधपरि-
 तोषोरामस्थाप्यस्ति “प्रतुल्यन्तिपितामहाः । यद्येको-
 पिगयांप्रजेत्” इतिवत् । “मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चि-
 यततिसिद्धये । बहुजन्मसहस्रान्तेदिष्टयायस्तुप्रपद्यते”
 इतिप्रत्याशासंभवात् । अत्रपरिशब्दोदीप्सायांवर्तते ।
 अत्रापिभृशमित्यनुवर्तते ॥ ४१ ॥ सत्यवादी अति-
 सङ्कटावस्थायामपिसत्यवचनशीलः । सर्वासनाधर्म-
 श्रितः अतिदुर्घटदशायामपिधर्मनत्यजतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 श्रेयसांसम्यग्योक्ता संपादकः । नविगृह्यकथारुचिः
 “नविगृह्यकथांकुर्यात्” इतिनिषिद्धयोजेत्पचितपण्डयो-

ति० देवासुरमनुष्याणामितिनिर्धारणेष्वष्टौ ॥ ३४ ॥ ति० नविगृह्यकथारुचिः विग्रहोवृथाकलहस्तंकलाजल्पवित्तवादिकथा-

[पा०] १ क. महायुतिः. २ घ. यदाभवति. ३ ख. नोऽविजित्य. ४ ड. झ. व. ट. अनुपूर्व्यां. ५ क. झ. च. ज. द.

कश्चिद्धर्मोदंशिताः. झ. ढ. कश्चिद्धर्मसु. ज. कंचित्कर्मसु. ६ ख. नविगृह्यकथारुचिः. झ. नविगृह्यकथा. ७ ख. युक्तीनां.

सुभूरायतताप्राप्तः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ ४४ ॥
 प्रजापालनतत्त्वज्ञो नरागोपहृतेन्द्रियः ॥ शक्तश्चैलोक्यमैष्येको भोक्तुं किंतु महीमिमाम् ॥ ४५ ॥
 नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ हन्त्येव नियमाद्विधानवध्ये न च कुप्यति ॥ ४६ ॥
 युनक्तययैः प्रहृष्टश्च तैमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४७ ॥
 शान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥ गुणैर्विरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४८ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४९ ॥
 वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्टयाऽसौ तं राघव ॥ दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव काश्यपः ॥ ५० ॥
 बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषु संगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५१ ॥
 आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ॥ अभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५२ ॥
 स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ सर्वान्देवान्ममस्मन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ॥ ५३ ॥

निवृत्तरागः । निवृत्तरागत्वं किमप्युक्त्वात्रेत्याह—उच-
 रेति ॥ ४३ ॥ चक्रकल्याणगुणानुरूपप्राकारसौभाग्य-
 माह—सुभूरिति । शूरस्यभावः शौर्यं । तन्मरण-
 निर्भयत्वं । “शूरोमरणनिर्भयात्” इतिवचनात् ।
 वीर्यं स्वयमधिकृतः सन्परान्विविधसीरयतिविद्रावय-
 तीतिवीरः तस्यभावोवीर्यं । दुष्प्रवेशचक्रव्यूहादिवि-
 शिष्टसैन्ययुक्तान्देवासुरानपियेनोत्साहेनाक्रमति सप-
 राक्रमः ॥ ४४ ॥ “रामोराज्यमुपासित्वा” इत्युक्त-
 रीत्याप्रजापालनतत्त्वज्ञः । नरागोपहृतेन्द्रियः । इन्द्रि-
 यधापलरहितइति नसमासः । भोक्तुं पालयितुं ॥ ४५ ॥
 नियमात् नियमेन । वध्यान् शास्त्रतोवध्यान् । हन्त्येव ।
 अवध्ये शास्त्रतोऽवध्येविषये ॥ ४६ ॥ यत्र यस्मिन्पु-
 रुषे । तुष्यति । तं तुष्टोसौ । अर्थैः अभिलषितपदार्थैः ।
 युनक्ति योजयति ॥ ४७ ॥ शान्तैः शमप्रधानैः ।
 सर्वप्रजानां कान्तैः कान्थमानैः । सर्वजनभोग्यैरि-
 त्यर्थः । अतएव प्रीतिसंजननैः । दान्तइतिपाठे यम-
 नियमादिरूपतपःकेशसहः । “तपःकेशसहोदान्तः”
 इत्यमरः । दीप्तः प्रीष्मादिकालिकः ॥ ४८ ॥ मेदिनी
 मेदिनीस्थजनता ॥ ४९ ॥ तव दिष्टया भाग्येन ।
 श्रेयसि श्रेयोनिमित्तं । वत्सः पुत्रोजातः । पुत्रगुणै-
 र्युक्तः पुत्राग्नोरकाभायतइतिव्युत्पत्तिसिद्धपितृदार-

कगुणैर्युक्तः । मारीचः मरीचेः पुत्रः । काश्यपः कश्य-
 पगोत्रः ॥ ५० ॥ क्लोकद्वयमेकान्वयं । देवासुरमनु-
 ष्येषुसर्वोजनः राष्ट्रे इतरराष्ट्रे । पुरवरे इतरपुरवरेच ।
 वर्तमानोजनः । आभ्यन्तरः अन्तःपुरचारीजनः ।
 पौरजानपदः स्वपुरस्वजनपदस्योजनश्च । विदिता-
 लनः प्रसिद्धशीलस्य । रामस्य बलादिकमाशंसते
 प्रार्थयते । मनुष्यशब्दोत्रदेवादिसाहचर्याद्विषयचनः
 ॥ ५१-५२ ॥ स्त्रियः अतिगंभीरतयास्वहृदयव्यक्तमना-
 विष्णुर्वन्त्यः । वृद्धाः करणपाटवरहिताः । अत्यलसत-
 यासर्वत्रानादरंकुर्वन्त्यः । तरुण्यः यौवनमदान्धतया
 विवेकशून्याः । सायंप्रातरित्युपलक्षणं । त्रिसन्ध्य-
 मित्यर्थः । तेनमङ्गलाशासनकालनियमोक्तिः । समा-
 हिताः सावधानाः । अनेनरामगुणगृहीततयास्वार-
 सिकप्रेमकलेनसमभनस्कलमुक्तं । सर्वान्देवानिति प्रेम-
 कलुषिततयान्यूनाधिकविभागमन्तरेणलौकिकवैदिक-
 विभागमन्तरेणच नमस्मन्तीति रामरक्ष्यानेवदेवान्ना-
 मरक्षकान्मन्यन्तइतिप्रेमान्धक्याप्रादादिता । रामस्यार्थे
 रामस्यबलारोग्यादिप्रयोजनसिद्धयैवस्वप्रयोजनंनान्त-
 रीयकमितितत्त्वैवप्रयोजनमुदिश्य । यशस्विनः देव-
 तान्तरनमस्कारस्वरामप्रयोजनपर्यवसितत्वात् रामप्रे-
 मपारवश्येनकृतत्वाच्च स्वरूपविरुद्धदेवतान्तरभजन-

रुचिर्यथाप्राकृतस्तथानेलर्षैः ॥ ४३ ॥ ति० अतोवेवत्सःदिष्ट्या असमन्नायेन । श्रेयसि प्रजारक्षणरूपेसमर्थाजातः । किंच अतो
 राघवः । तवदिष्टया भाग्येन मरीचिप्रजापतेःपुत्रःकश्यपइवपुत्रगुणैर्युक्तोजातइत्यर्थः ॥ ५० ॥ इतिद्वितीयस्तर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ क—ट. पालनसंयुक्तो. २ क. ख. झ. ट. पडितेन्द्रियः. ३ क—ट. मन्वेयः. ४ क. घ—छ. झ. ञ. ट.
 हन्त्येव. ५ ख. द्रव्यमवध्ये. क. च. छ. झ. ञ. ट. द्रव्यानवध्येपुनकुप्यति. ग. द्रव्यार्थवेषसल्लकुप्यति. ख. यस्यैषसल्लकुप्यति. क.
 मन्वेयेनचकुप्यति. ६ ख. मन्त्रसायनतुष्यति. ७ क. च. छ. ट. दान्तैः. ८ ख. गुणैर्विराजते. ९ झ. तवराघवः. १० क.
 गन्धर्वेषुरोरगेषु. ११ क. ख. आशंसन्तेजनात्सर्वे. १२ क—घ. ख. छ. ज. अभ्यन्तरश्च. १३ च. झ. ञ. ट. ममस्मिन्.
 वा. रा. ३५

तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्धताम् ॥ ५४ ॥

राममिन्दीवरक्ष्यामं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राज्ञोत्तमात्मजम् ॥ ५५ ॥

तं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ॥

हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाऽभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

दशरथेन वसिष्ठं प्रतिशप्तस्य यौवराज्याभिषेकसंभारसंभरणनिवेदनेन सुमन्त्रादीन् प्रसितप्रदेशकरणम् ॥ १ ॥ ततो दशरथेन स्वात्म्या सुमन्त्रादीन् रामं प्रति यौवराज्याभिषेकनिष्पन्ननिवेदनपूर्वकं हितोपदेशः ॥ २ ॥ राममुद्दिष्टः कौसल्याप्रतिपुत्रस्य यौवराज्यप्राप्तिरूपप्रियवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ ३ ॥ रामेण हितोपदेशमहणानन्तरं दशरथाभिवादनपूर्वकं स्वगृहगमनम् ॥ ४ ॥

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ॥ प्रतिगृह्णाव्रीद्राजा तेभ्यः प्रियं हितं वचः ॥ १ ॥

अहोसि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ॥ यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥

इति प्रत्यर्च्य तान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥

चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ॥ यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥

राष्ट्रस्तुष्टरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ॥ श्रमैस्तस्मिन् प्रज्ञान्ते च जनघोषे जैनाधिपः ॥

वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

रूपमयशोनास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ आयाचितं रामाभिषेकरूपमिमित्यर्थप्रार्थनं । समृद्धतां सफलं भवतु ॥ ५४ ॥ इन्दीवरक्ष्याममिति समुदायशोभोक्ता । सर्वशत्रुनिवर्हणमिति स्वसौन्दर्यातिशयदर्शनमप्रथितत्वरूपकमादिशत्रुनिवर्हणमित्यर्थः । पश्यामः द्रक्ष्यामः । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति भविष्यदर्शनेल्ल ॥ ५५ ॥ देवेति संबुद्धिः । देवदेवः विष्णुः तत्सदृशमिति वा । निविष्टं दत्तावधानमित्यर्थः । उदारजुष्टं औदार्ययुक्तं । भावप्रधानो निर्देशः । उदारैर्जुष्टं सेवितमिति वा ॥ ५६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मञ्जलीनां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ अहोस्मीतिसन्धिवार्षः ॥ २ ॥ राजा दशरथः । इति पूर्वोक्तरीत्या । तान् प्रार्थनापरान् । ब्राह्मणान् । अभ्यर्च्य मधुरवचनैः संमान्य । तेषामेवोपशृण्वतां तेषुरपशृण्वत्सुस्तत्त्वेव । वसिष्ठं वामदेवं चेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभिषेकविषयनिरतिशयादरेण तदुचितकालप्रशंसति—चैत्र इति । चैत्रः यथेतरभ्यः प्रधानभूतोरामः तथा मासान्तरेभ्योऽयं मासः । श्रीमान् यथा सर्वसुखावहत्वाद्रामः सर्वेषां राजा तथा सर्वसुखकरत्वादसौ सर्वमासान्तरे राजा । अयं मासः अभिषेकमनोरथसमय एव सन्निहितः । अयं मासः अवतारहेतुरेवाभिषेकहेतुः । पुण्यः रमणीयः पुण्यवर्धनो वा । पुष्पितकाननः अस्मत्प्रयत्नालंकृतनगरवैलक्षण्येन स्वयमेवालंकृतवनः । यद्वा रामस्य कनककिरीटधारणसमये स्वयंकुसुममुकुटधारीयनप्रदेशोजातः ॥ ४ ॥ वसिष्ठशब्दो वामदेवस्याप्युपलक्षणपरः । वसिष्ठं वामदेवमिति द्वयोः प्रस्तुतत्वात् । एवं व्यादिश्य विप्रौ तावित्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च । प्राधान्याद्वसिष्ठस्योपादानं । जनघोषः चिरप्रार्थितरामाभिषेकविषयोऽस्मन्ननोरथः

एवं निश्चितमभिषेकसंभारसंभरणप्रवृत्तिस्तृतीये । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण गृहीतानि । शिरसि ब्रह्मानीत्यर्थः । अञ्जलिरूपाणि पद्मानि अञ्जलिपद्मानि । अञ्जलीनां पद्ममुकुटाकारत्वाद्ब्रह्मपद्मशब्दः पद्ममुकुलपरः । प्रतिगृह्णाव्रीक्षणवचनप्रत्यञ्जलिमिर्यथायोगः ।

अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥ तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६ ॥
 तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजसत्तमः ॥ आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् ॥ ७ ॥
 सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ॥ शुक्रमाल्यांश्च लाजांश्च पृथक्च मधुसर्पिषी ॥ ८ ॥
 अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥
 चामरव्यज्जने श्वेते ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ॥ शतं च शतकुमानां कुमानामभिवर्चसाम् ॥ १० ॥
 हिरण्यशृङ्गमृषमं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ उपस्थापयत प्रातरभ्यगारं महीपतेः ॥ ११ ॥
 यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ १२ ॥
 अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च ॥ चन्दनसग्निरर्च्यन्तां धूपैश्च प्राणहारिभिः ॥ १३ ॥
 अश्वसमेभं गुणवद्दधि क्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानां शतसाहस्रे यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥
 सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रमाते प्रदीयताम् ॥ घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥
 सूर्योऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्च निमज्जन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥
 आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ॥ १६ ॥
 सर्वे च तालैर्वचरा गणिकाश्च खलंकृताः ॥ कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ॥ १७ ॥
 देवायतनचैत्येषु सौमभक्षाः सदक्षिणाः ॥ उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

फलितइत्येवंरूपः ॥ ५ ॥ सपरिच्छदं सोपकरणं ॥ ६ ॥ युक्तान् राजकार्यनियुक्तान् सुभज्जादीनधिकारिण इत्यावात् ॥ ७ ॥ बलीन् उपहारान् । “करो-पहारयोः पुंसिबलिः” इत्यमरः । ओषधयः प्रीहिमुद्रादयः । शुक्रमाल्यांश्चेतिलिङ्गव्यत्ययआर्षः । पृथक् पृथक्पात्रगृहीते । मधुसर्पिषी क्षौद्रघृते ॥ ८ ॥ अहतानि “ईषद्धौतनवंश्वेतंसदशयमधारितं । अहतंतद्विजानीया-हैवेपिष्येचकर्मणि” इत्युक्तजलप्रक्षालनादिगुणयुक्तानि ॥ ९ ॥ चामरव्यजने चामररूपव्यजने । शतकुमानां सौवर्णानां ॥ १० ॥ हिरण्यशृङ्गं हिरण्यालंकृतशृङ्गं । समग्रं संपूर्णवयवं । उपस्थापयत प्रापयत । अभ्यगारं अभिहोत्रगृहं ॥ ११ ॥ अन्यत् गन्धपुष्पादिकं । एष्टव्यं अपेक्षणीयं ॥ १२ ॥ अन्तःपुरस्य राजगृहस्य । सर्वस्यनगरस्यद्वाराणि सर्वाणिनगरद्वाराणीत्यर्थः । प्राणहारिभिः प्राणद्वारापुरुषाकर्षकैः ॥ १३ ॥ सहस्रमेवसाहस्रं । शतसाहस्रशब्दोपरिमितवचनः ।

विषयसप्तमी । अलं पर्याप्तं । “अलंभूषणपर्याप्तिस्त-क्तिवारणवाचकं” इत्यमरः । शतसाहस्रविषयेप्रकामं अत्यर्थं । पर्याप्तं प्राशस्त्यादिगुणविशिष्टं । यदश्वमे-त्तत्संपाद्यतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ द्विजमुख्यानां द्विजमुख्येभ्यः । सत्कृत्यदीयतां तवभूमिस्थितेषु । पुष्क-लाः संपूर्णाः ॥ १५ ॥ सूर्योऽभ्युदितमात्रे सूर्योदया-नन्तरमेव । श्वः परेष्टुः । स्वस्तिवाचनंभविता । तदर्थंब्राह्मणाश्चनिमज्जन्तां आहूयन्तां । आसनानि तेषामितिशेषः । आबध्यन्तां प्रतिगृहमितिशेषः ॥ १६ ॥ तालैर्वचरन्तिजीवन्तीतितालावचराः नर्तकादयः । कक्ष्यांद्वितीयामिति । अन्तःकक्ष्यायामभिषेकप्रवृत्ते-स्तत्रचब्राह्मणैर्वैस्तन्यत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ देवाय-तनचैत्येषु देवगृहेषु चतुष्पथेषुचैत्यर्थः । अश्वमेधैःस-हवर्तन्तइतिसाग्रभक्षाः । अश्वमेधकहस्ताहस्यावात् । माल्यप्रदानयोग्याः माल्ययोग्याः । मध्यमपदलोपि-समासः माल्यार्थसाधनानि । पृथक्पृथगिति । देवा-

ति० अहतानि सव्यशानि तदानीमेवतन्तुनायमआहुतानि ॥ ९ ॥ ति० शतसाहस्रं शतसाहस्रप्रति ॥ १४ ॥ ती० चैत्ये-षु रथ्याश्वेषुच । ति० माल्ययोग्याः मालामर्हतीतिमाल्यमर्चनंतद्योग्याःगन्धपुष्पादयः । देवायतनचैत्ययोःपृथक्पृथक्प्रस्थापि-

[पा०] १ ख. ग. ज. भगवान्सर्व. २ ड. छ. झ. ट. मुनिसत्तमः. ३ क. ख. ड—ट. शुक्रमाल्यानि. ४ क. ग. ज. चतुरङ्गबलं चैव. ५ ड. छ. झ. ट. व्यजनेचोभे. घ. व्यजनेचैव. ६ क. ख. छ. ज. न. शृङ्गमृषमं. ७ ड. च. छ. झ. रम्यगारे. ८ रम्यगारे. क. घ. ज. न. रम्यगारं. ९ इदमर्थं ड. छ. झ. पुस्तकेषु उपस्थापयतेत्यर्थात्तद्विषये. १० क. मर्षघृतवत्. घ. ज. विधिवत्. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. शतसाहस्रं. १२ घ. आविध्यन्तां. १३ ख. तालवचनाः. घ. ताल-चतुराः. ड. च. छ. झ. न. तालावचराः. १४ घ. ड. झ. न. सामभक्षाः.

दीर्घासिबद्धा योधाश्च संनद्धा मृष्टवाससः ॥ महारौजाङ्गणं सर्वे प्रविशन्तु महोदयम् ॥ १९ ॥
 एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र सुनिष्ठितौ ॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ॥ २० ॥
 कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ ॥ २१ ॥
 ततः सुमन्त्रं द्युतिमात्राज्ञा वचनमब्रवीत् ॥ रामः कृतात्मा भवता श्रीघ्नमानीयतामिति ॥ २२ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥ रामं तत्रानयाचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २३ ॥
 अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृप ॥ प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ २४ ॥
 म्लेच्छाचार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवां इव वासवम् ॥ २५ ॥
 तेषां मध्ये स राजर्षिर्भरुतामिव वासवः ॥ प्रासादस्यो रथगतं ददर्शयान्तमात्मजम् ॥ २६ ॥
 गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ २७ ॥
 चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ २८ ॥

यत्नचैत्ययोरिति शेषः । ब्राह्मणैर्देवताः पूजनीया इत्यर्थः ॥ १८ ॥ दीर्घासिबद्धाः बद्धदीर्घासयः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठास्तत्र स्मर्यौ भवतः” इति निष्ठायाः परनिपातः । महानुद्योराभाभिषेकरूपाभ्युदयोऽस्मिन्तं महोदयं ॥ १९ ॥ विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ । क्रियाः पुरोहितकर्तव्याः । तत्र राजगृहे । व्यादिश्य आज्ञाप्य । यच्छेषं दासीपरिजैनाद्यानयनं तदपि पार्थिवाय राज्ञे । निवेद्य चक्रतुः ॥ २० ॥ अथ जगत्पतिं राजानं । अभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य । कृतमिति प्रीतौ हर्षयुक्तौ । प्रीतिर्मनोगतो हर्षः । मानसप्रीतिजन्यरोमाश्चादिशरीरविकारो हर्षः । तद्युक्तौ । पूर्वश्लोके निवेद्येत्यनेन शेषसंपादनविषयनिवेदनमुक्तं अब्रूतामिति पूर्वोक्तसकलसिद्धिविषयमिति न पुनरुक्तिः ॥ २१ ॥ कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः । शीघ्रागमनहेतुरयं । “आत्मा जीवधृतौ बुद्धौ” इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ अथ सुमन्त्रनिर्गमनानन्तरं । तत्र प्रासादे । समासीनाः सम्यगुपविष्टाः । प्राच्या इत्यादौ “युप्राक्” इत्यादिनायदादयः शैषिकाभिवार्थाः । म्लेच्छाचार्याः म्लेच्छप्रभवः । अन्तशब्दः प्रदेशवाची । प्राच्येत्यादिना शैलान्तवासिन इत्यन्तेन मूलभूत्यश्रेणिमुहृद्विषदादविकमितिषद्विषदलोपास्थत्वं सार्वभौमचिह्नमुक्तं ॥ २४—२६ ॥ गन्धर्वराजप्रतिमं

भोगस्रोतः प्रावण्यवेपसौन्दर्येषु गन्धर्वराजौपम्यं । न केवलं भोगधारारसिकत्वेन वीररसानभिह्वल्यमित्याह—लोके विख्यातपौरुषं । पौरुषोपयुक्तसंज्ञनवत्त्वमाह—दीर्घबाहुमिति । न केवलं शरीरपुष्पसुकुमारबाहुत्वेनान्तस्सारराहित्यमित्याह—महासत्त्वमिति । तदनुगुणगतिविशेषमाह—मत्तमातङ्गगामिनमिति । सगर्वसलीलगमनं मद्वालसगमनं वाविवक्षितं ॥ २७ ॥ चन्द्रकान्ताननं चन्द्राननमित्युक्तेष्वङ्गादकलादिसिद्धेर्निरतिशयाङ्गादकलं द्योतयितुं कान्तशब्दः । चन्द्रात्कान्ताननमिति विग्रहः । अनेनावयवशो भावत्त्वमुक्तं । रामं विग्रहगुणैः स्वरूपगुणैश्चरमयन्तं । समुदायशो भावत्त्वमाह—अतीव प्रियदर्शनमिति । निरन्तरदर्शनेऽपि प्रसिद्धं नवनवीभूतदर्शनं । रूपौदार्यगुणैः रूपं विग्रहः । औदार्यं अनुभवितृभ्योऽनुभवदानं । “यथासदा बलदा” इति श्रुतेः । गुण्यते सदानुसन्धीयत इति गुणः । “गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु” इति निघण्टुः । तेन सदानुसन्धीयमानं सौशील्यमुच्यते । अहो महानयमस्मादशेषु क्षुद्रेष्वप्यतिसंश्लेषेण वर्तत इति सर्वदानुसन्धीयमानत्वात् । पुंसामिति कठिनचित्तानामपि किमुत स्त्रीणामिति भावः । यद्वा पुंशन्देन स्त्रीपुंससाधारणमात्ममात्रमुच्यते । “पुमानेकोऽव्यवस्थितः” इति श्रीविष्णुपुराणे प्रयोगात् । तेन सुरनर-

राज्याः ॥ १८ ॥ ति० दीर्घासिबद्धयोधाश्च २ क. झ. राजाङ्गणं शराः. ३ क. झ. विप्रौ. ४ क. ख. क. च. छ. झ. व. विनिष्ठितौ. ५ ख. यथोक्तवचनं. ६ ख. ग. हर्षयुक्तं. ७ झ. ट. द्विजोत्तमौ. ८ क. च. राममामन्त्रयाचक्रे. ९ क. झ. सहासीनाः. १० क—छ. झ. म. म्लेच्छाचार्याश्च. ११ क. छ. झ. ट. देवावासवंधर्षा. १२ क. छ. झ. ट. दशरथो. क. च. म. रथस्थतं.

[पा०] १ झ. दीर्घासिबद्धयोधाश्च. २ क. झ. राजाङ्गणं शराः. ३ क. झ. विप्रौ. ४ क. ख. क. च. छ. झ. व. विनिष्ठितौ. ५ ख. यथोक्तवचनं. ६ ख. ग. हर्षयुक्तं. ७ झ. ट. द्विजोत्तमौ. ८ क. च. राममामन्त्रयाचक्रे. ९ क. झ. सहासीनाः. १० क—छ. झ. म. म्लेच्छाचार्याश्च. ११ क. छ. झ. ट. देवावासवंधर्षा. १२ क. छ. झ. ट. दशरथो. क. च. म. रथस्थतं.

धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ न तर्तप्य समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ॥ २९ ॥
 अवतार्य सुमञ्जस्तं राघवं सैन्दनोत्तमात् ॥ पितुः समीपं गच्छन्तं भाञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३० ॥
 स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नैरपुङ्गवः ॥ आरुरोह नृपं द्रष्टुं सैह सूतेन राघवः ॥ ३१ ॥
 स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ नाम स्वं श्रावयन्नामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ ३२ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥ गृह्णाञ्जलौ समाकृष्य सखजे प्रियमात्मजम् ॥ ३३ ॥
 तस्मै चाभ्युदितं सम्यग्गणिकाञ्चनभूषितम् ॥ दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ ३४ ॥
 तैदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत् राघवः ॥ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ ३५ ॥
 तेन विभ्राजता तत्र सा सभाऽभिव्यरोचत ॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी ज्यौरिवेन्दुना ॥ ३६ ॥
 तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोऽपि प्रियमात्मजम् ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ ३७ ॥
 स तं सस्मितं भाष्य पुत्रं पुत्रवर्ता वरः ॥ उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ॥ ३८ ॥
 जेष्ठायामसि मे पत्न्या सदृश्या सदृशः सुतः ॥ उत्पन्नस्त्वं गुणैश्छेष्टो मम रामात्मजः प्रियः ॥ ३९ ॥
 यतस्त्वया प्रजाश्रेयाः स्वैर्गुणैरनुरञ्जिताः ॥ तस्मात्त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ४० ॥

तिर्यगादिभेदभिन्नानां स्त्रीपुंनपुंसकभेदभिन्नानां सर्वेषां
 दृष्टिचिन्तापहाररुक्तः । धन्यतिरामविरहे स्थावरजङ्ग-
 मवस्तुमात्रं परिम्लानमिति । यद्वा पुंसामपिरामं प-
 श्यतां स्त्रीभूत्वाऽहममुमनुभवेयमित्यमिलाषोभवति ।
 यथाहुः “पाश्चात्याः पद्मपत्राद्याः स्त्रायन्त्याजघनं ध-
 नं । याः स्त्रियो दृष्टव्यस्ताः पुंभावं मनसाययुः” इति
 ॥ २८ ॥ पश्यमान इति निमित्तमेष दर्शनमुक्तं । नततर्पेति
 प्रतिक्षणमनुभवेपिनवनक्षत्रेमास्पदतयानुरागिरभूदित्य-
 र्थः ॥ २९ ॥ अवतार्येति अवतारणं हस्तप्रदानादिना
 ॥ ३०—३१ ॥ अभिप्रेत्य प्राप्य । प्रणतः “दण्डवत्प्र-
 णमेद्रसावुपेत्य गुरुमन्वह” इत्युक्तप्रक्रियया दण्डवत्प्र-
 णत इत्यर्थः । स्वं नाम श्रावयन् । “शर्मति ब्राह्मणस्योक्तं
 वर्मति क्षत्रियस्य च” इति वचनाद्गामवर्ममहिमस्मिभो इति
 श्रावयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अञ्जलौ गृह्णा अञ्जलिं प्रगृह्णा ।
 “सक्थिनिकर्णैर्वागृहीत्वा” इति महाभाष्यकारवचना-
 त् अञ्जलावितिकर्मणिसप्तमी ॥ ३३ ॥ अभ्युदितं उ-
 ज्जतं ॥ ३४ ॥ आसनवरं प्राप्य तदासनं स्वयैव प्रभया
 व्यदीपयत् । विमलोरविहवयमेरुप्राण्येव । सूर्यस्य प्र-
 धानमेरुप्राप्तेः साक्षाद्भावादत्र मेरुशब्देनास्ताद्रिसमी-

पवर्तीसावर्णिमेरुच्यते । उदयश्चोत्तरवर्षस्थितसिद्धपु-
 रवासिजनपेक्षया इयमुदयास्तमयव्यवस्थासूर्यसिद्धा-
 न्ते आर्यभट्टे च प्रसिद्धा । “भूवृत्तपादे पूर्वस्यां वकोटी-
 तिविश्रुता । भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतो रणा ॥ या-
 म्यायां भारते वर्षे लङ्कात द्वन्महापुरी । पश्चिमे केतुमाला-
 ख्ये रोमकेति च कीर्तिता ॥ उदकिसिद्धपुरी नाम कुर्वषे प्र-
 तिष्ठिता । उदयो योलङ्कायां सोऽस्त्वमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।
 मध्याह्ने वकोटीयां रोमकेष्वप्येऽर्धरात्रं स्मात् ॥ भारता-
 दिषु वर्षेषु तद्देवपरिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्रांस्तु का-
 लान्कुर्यात्पदक्षिणं” इति ॥ ३५ ॥ विभ्राजता प्रका-
 शमानेन । विमलग्रहनक्षत्रेति दृष्टान्तबलेन दशरथवसि-
 ष्ठादिभिरीषत्प्रकाशितत्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥ पश्य-
 मानः पश्यन् । आदर्शतलसंस्थितमित्यनेन रामस्य सुख-
 नासिकाचरणादिसर्वावयवेन पितृस्वरूपत्वमावेदितं
 ॥ ३७ ॥ सस्मितमिति क्रियाविशेषणं । आभाष्य रा-
 मेति संबोध्य ॥ ३८ ॥ रामस्यैव राज्याभिषेकार्हाताम-
 भिव्यञ्जयन्नाह—जेष्ठायामिति । आसजस्सुतः ज्यौ-
 रसस्सुतः ॥ ३९ ॥ पुण्ययोगेनेति “प्रकृत्या दिभ्यश्च प-
 सङ्गपानं” इति वृत्तीया । पुण्येण चन्द्रमसो योगः पुण्य-

ति० तेन सहेतुशेषः ॥ ३१ ॥ स्व० मेरुमेवं मेरुमिव । “वनाययातथैवैवंसाभ्ये” इत्यमरः ॥ ३५ ॥ ति० समापि न केव-
 [पा०] १ ध. नततर्प. २ क. छ. झ. ज. ट. सुमञ्जस्तु. ३ क. च. सैन्दनात्ता. ४ क. छ. झ. रघुनन्दनः. ख.
 रघुपुङ्गवः. ५ क. छ. झ. ट. सहसा तेन राघवः. ६ च—ट. चाभ्युदितं. क. च. चाभ्युदितं सौम्यं. ख. चाभ्युदितं रम्यं. ग. घ.
 चाभ्युदितं दिव्यं. ७ क. छ. झ. तदासनवरं. ८ ट. स्वयैव प्रभया. ९ झ. समापि. १० क. छ. झ. ट. सुस्थितमाभाष्य.
 ११ ख. क. छ. झ. ट. गुणज्येष्ठो. घ. ज. गुणैश्छेष्टः. १२ ख—क. छ—ट. लयायतः प्रजा. क. च. लयायथा. १३ क. घ.
 ज. स्वगुणेनाभिरञ्जिताः. ख. स्वगुणैरभिरञ्जिताः.

कामतत्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ॥ गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ४१ ॥
 भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्वं जेथा व्यसनानि च ॥ ४२ ॥
 परोक्षया वतमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय ॥ ४३ ॥
 कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्वहन् ॥ तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्धः पालयति मेदिनीम् ॥ ४४ ॥
 तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ॥ तस्मात्त्वमपि चात्मानं नियम्यैव समाचर ॥ ४५ ॥
 तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियंकारिणः ॥ त्वरिताः शीघ्रमध्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ ४६ ॥
 सा हिरण्यं च गावैश्चरत्नानि विविधानि च ॥ व्यादिदेश प्रियारूपेभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ ४७ ॥
 अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥ ययौ स्वं क्षुतिमद्देशम जनैर्धैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ॥

नरेन्द्रमामभ्य गृहाणि गत्वा देवान्समानैर्नुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

योगः । तदुपलक्षितकालइत्यर्थः । पुण्यतक्षत्रयुक्तेदिव-
 सइत्यर्थः ॥ ४० ॥ कामतः प्रकामं । गुणवति त्वयी-
 ति शेषः । अथपिभवान्सर्वगुणसंपन्नः तथापिपुत्रलोहा-
 ऋवतेकिंचिदुपनिशामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ भूयोविनयं सा-
 ति शयविनयं । कामक्रोधसमुत्थानिव्यसनानि “स्त्री-
 शूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योऽग्रदण्डताः । अर्थसंदूषणंचे-
 क्षिरास्त्राण्यसनसप्तकं” इत्युक्तानिव्यसनानि । अर्थसं-
 दूषणं पित्रादिसम्भितार्थस्वनाशनं । यद्वा “मृगयाऽ-
 क्षोद्विवांस्त्रापःपरिवादःक्षियोमदः । तौर्यत्रिकंवृथाध्वा-
 चकामजोदशकोरुणः” इत्येतानिकामजानि । “पैशुन्यं
 साहसंद्रोहैर्हर्षासूर्यार्यदूषणं । वाग्दण्डयोश्चपारुष्यं
 क्रोधजोपिगुणोष्टकः” इत्युक्तानिक्रोधजानिचव्यसनानि
 ॥ ४२ ॥ अप्रत्यक्षयावृत्त्या तक्षप्रभृतिकर्मन्तिकानां
 परोक्षोभूत्वाऽधिकृतमुखेनयत्कार्याणिसंबिधत्तेसापरो-
 क्षवृत्तिः । अव्यवधानेनामात्यादीन्ययावृत्त्यानुगृहा-
 तिसाप्रत्यक्षवृत्तिः । ताभ्यामवर्तमानस्सन् अमात्यप्रभृ-
 तीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जयेतिसंबन्धः । यद्वा परोक्षया
 चारमुखतःपरोक्षानुभवसिद्धया । वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृ-

त्तान्तविचारेण । सहवर्तमानोभव । तथा प्रत्यक्षया
 नित्यं यथाकालमास्थानमास्थाय स्वानुभवसिद्धयथोक्त-
 वृत्तान्तविचारोभव । अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीः
 अमात्यसेनानीपुररक्षिणः पौरजानपदाः सर्वप्रजाश्च
 अनुरञ्जय ॥ ४३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । कोष्ठागा-
 राणि अयुतनियुतादिसङ्ख्यधन्यराशिप्राहीणिकोष्ठरू-
 पतयानिर्मितान्यगाराणि । आयुधागाराणि समग्रनि-
 जबलापेक्षिताष्टादशविधायुधप्रतिष्ठागाराणि । तैः सह
 सन्निचयान् निचीयन्तेऽप्यवितिनिचयाः नगरश्लेष्म-
 रजतवस्त्राभरणादिसंपूर्णास्तत्तत्कोशाः । तान् तुष्टा-
 नुरक्तप्रकृतिरिति उक्तनिचयबलादिति शेषः । मित्राणि
 सामन्ताः । आत्मानं मनः ॥ ४४—४५ ॥ तत्
 राममिषेकप्रस्तावनं ॥ ४६ ॥ प्रियारूपेभ्यः प्रियं
 रामामिषेकमाचक्षतइतिप्रियारूपाः । “चक्षिःख्या-
 त्” इति ख्यावादेशः ॥ ४७—४८ ॥ आनर्तुः रा-
 मामिषेकविज्ञवारणाय ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारुच्यने अयो-
 ध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

लमासनमेव ॥ ३६ ॥ ति० इष्टाः स्वस्य अनुरक्ताः ललितान् प्रकृतयः प्रजाः यस्य । तस्य मित्राण्यमृतं लब्ध्वा अमरा इव तं लब्ध्वा
 नन्दन्ति ॥ ४४ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. झ. निर्णीतो गुणवानिति. २ घ. कामक्रोधसमुत्थानि. ३ क. झ. एवमिव व्यसनानि च. ४ क. छ. झ. ट.
 प्रजावैवानुरञ्जय. ५ क. ड. च. छ. झ. न. ट. इष्टानुरक्त. घ. तुष्टानुरक्त. ६ क. ड. च. छ. झ. न. ट. सुवत्समात्मानं.
 ७ छ. प्रियारूपेभ्यः. ८ क. छ. झ. ट. शीघ्रमागच्छ. ९ क. च. न. साहिरण्यानि. १० घ. क्षुतिमान्वेष्टम. ११ घ. छ. परिपू-
 जितः. १२ च. न. मिवेष्टमात्मनः. १३ क—घ. च. न. रतिप्रहृष्टाः.

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

दशरथेनरात्रौतुस्त्वमवर्जनादभिवेकविशेषाद्वापुनारागमनाभाव्य तं प्रतिभरतागमनत्पूर्वमेवाभिवेककालमिवेकपूर्वकंसी
तयासहरात्राशुपवासादिप्रताचरणचोदना ॥ १ ॥ दशरथास्थकुशातेनरागेणकौसल्यान्तःपुरंविशयतदाशीर्वावलीकरणपूर्वकं
तत्रपूर्वमागतयासीतयासहस्त्रावासगमनम् ॥ २ ॥

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरैः सह मन्त्रिभिः ॥ मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयः संनिश्चयम् ॥ १ ॥
अथ एव पुण्यो भविता श्वोऽभिवेच्यस्तु मे सुतः ॥ रामो राजीवताम्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः ॥ २ ॥
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ॥ सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ॥ रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥
द्वास्त्यैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ॥ श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥
प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्दृष्टशेषतः ॥ ६ ॥
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥
इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरथाऽन्वितः ॥ प्रययौ राजभवनं पुनर्दंष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ॥ प्रवेशयामास गृहं विवशुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥
प्रविशन्नेव च श्रीमात्राघवो भवनं पितुः ॥ ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः ॥ प्रदिश्य चासौ रुचिरमांसनं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
राम इद्वोसि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा भोग्येप्सिताः ॥ अन्नवन्निः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

एवंपूर्वविचारितमपिराममाहूयोक्तमपिरामाभिवेकं
पुनर्मन्त्रिभिःकालविशेषनिर्णयपूर्वकराममाहूयसविशे-
षमुपदिशतिचतुर्थे—गतेष्वित्यादिना । श्लोकद्वयमेका-
न्वयं । अभिवेच्यइतिनिश्चयचक्रइतिसंबन्धः ॥ १—२ ॥
अन्तर्गृहमाविश्येत्यनेनमन्त्रिणासपिविसर्जनंसिद्धं ।
आमन्त्रयामास नियोजयामासेत्यर्थः । आनेत्यत्रइ-
तिकरणद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ आनयितुं आनेतुमित्यर्थः । इ-
दार्थः ॥ ४ ॥ तस्य सुमन्त्रस्य । पुनरागमनं रामाय
द्वास्त्यैरावेदितं । रामश्चापि प्राप्तंआगतं । सुमन्त्रश्रुत्वै-
वशङ्कान्वितोभवत् । किमभिवेकविशेषःकश्चिदासीत्ज-

तान्यः कश्चितुपप्लवोऽमूर्धितिशङ्का ॥ ५ ॥ भूयः कु-
नः । तेयदागमनकृत्यंतद्गृहीतिसंबन्धः ॥ ६ ॥ सूतः
श्रुत्वा रामवाक्यमितिशेषः । ततः रामवाक्यश्रवणा-
नन्तरं । राममुवाच । कथमिति । हेराम राजात्सोद-
ष्टुमिच्छति । अत्र दशरथसमीपे । गमनाय इतराय
अगमनायच । त्वंप्रमाणं कर्ताशीघ्रं गच्छेत्यर्थः । इत-
रशब्दस्यसर्वतन्मकार्याभावव्यर्थः ॥ ७—९ ॥ राघवः
पितुर्भवनंप्रविशन्नेवदूरात्प्रणिपत्यकृताञ्जलिःसम् । पि-
तरंवदर्श । दूरात्प्रणिपातोविनयातिशयात् ॥ १० ॥
समीपेपुनःप्रणमन्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इद्वोसीत्यनेन-

ति० पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षयाचपुनस्त्वम् ॥ ४ ॥ ति० शङ्कान्वितः राहवापच्छङ्कान्वितः ॥ ५ ॥ वि० इतराय
अगमनायच । वि० इतराय इतराप्रसायजननाय रो दानंतस्त्रैच प्रमाणं निश्चयं कुर्वितिशेषः ॥ ७ ॥ वि० प्रियं सप्रियं ॥ ९ ॥
ति० दूरात्प्रणिपातः किंवदिष्यतीतिमीत्या ॥ १० ॥ ति० अदिश्य हस्तेनदर्शयित्वा । चाहवसायुक्तत्वा । अस्मै रामाय चास्तु-
मश्राय । रामं च रामं ॥ ११ ॥

[पा०] १ स. क. सुनिश्चयः, च. सुनिश्चितम्, २ क. ग. म. शोऽभिवेच्येत, ख. म. शोऽभिवेच्यन्तुमेष्टम्, ३ क.
छ. झ. ट. राजीवपत्राक्षो, ४ क. छ. झ. ट. युवराजइतिप्रभुः, ५ क. ग—छ. झ. ख. ट. प्रतिगृह्यतु, ६ क. छ. झ. ट.
क्षरितो, ७ क. च. ज. गमनकार्ये, ८ क. क. च. छ. झ. म. ट. प्रमाणतत्प्रलं, ९ क. म. ट. येतरायच, ख. येतरायवै,
१० क. छ. झ. ट. रामोपि, ११ म. च. तच्छ्रुत्वा, १२ क. च. प्रणमन्तंपरिष्वज्यसमनुप्राप्यभूमिपः, १३ क. झ. ट.
तमुत्थाप्य, १४ ख. ग. क. छ. झ. म. ट. संपरिष्वज्य, १५ क. झ. ट. प्रदिश्यचासनंवासौ, १६ क. छ. झ. ट. रामं च
पुनरब्रवीत्, १७ क. क. च. छ. झ. म. ट. योग्येप्सिताः, १८ क. ख. घ—छ. झ. म. ट. यथेष्टंभूरिदक्षिणैः.

जातमिष्टमपत्यं मे त्वमर्चानुपमं भुवि ॥ दत्तमिष्टमर्घीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥
 अनुभूतानि चेष्टानि मया वीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽसि तथाऽऽत्मनः ॥ १४ ॥
 न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ॥ औतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥
 अथ प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ॥ अतस्त्वां पुत्रराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥
 अपि चाद्याशुभाज्जाम स्वप्ने पश्यामि दारुणान् ॥ सनिर्घाता दिव्योल्का च पैतृतीह महास्वना ॥ १७ ॥
 अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः ॥ आचेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥
 प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ॥ राजा हि मृत्युमामोति घोरां वांऽऽपदमृच्छति ॥ १९ ॥
 तथावदेव मे चेतो न विमुञ्चति राघव ॥ तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
 अथ चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसू ॥ श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
 तैतेः पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् ॥ श्वस्त्वाऽहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥

रंदीर्घाधुरितिषृद्धत्वविवरणं । यद्वा ज्ञानवृद्धत्वव्यावृ-
 सत्ये—दीर्घाधुरिति । “विविहीनमसृष्टाग्रंमन्त्रहीनम-
 दक्षिणं ॥ अस्माविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते” इत्यग्ना-
 दिहीनस्ययज्ञस्यनिन्दनादज्ञवद्विरित्यादिविशेषणं । ऋ-
 तुशतैः ज्योतिष्टोमाद्यन्धमेधपर्यन्तयागमेवैः । इष्टं य-
 जनं कृतं ॥ १२ ॥ इष्टमपत्यं अमिमत्तमपत्यं । इष्टवत्तं
 अमिमत्तं वस्तुवत्तं ॥ १३ ॥ देवर्षीति देवानामनृणः ऋ-
 तुशतैः । ऋषीणामनृणोऽव्ययनेन । पितृणामनृणोऽप-
 त्योत्पादनेन । विप्राणामनृणोदत्तेन । आत्मनो नृणः सु-
 खानुभवेन । यद्यपि ब्रह्मचर्यादिकृणव्रत्यंशुतिसिद्धं “जा-
 यमानोवैश्राज्यक्षिभिर्ऋणवाजायते । ब्रह्मचर्येण ऋषि-
 भ्योयज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः” इति । तथापि ऋ-
 णपञ्चकमितिमतान्तरं । यद्वा ऋणव्रत्यव्यपदेशः प्रा-
 धान्यादितरयोरुपलक्षणत्वाद्वा । ननु देवादीनां पञ्चा-
 नां कथमुत्तमर्णत्वं । अत्राहुः देवानामिन्द्रियाधिष्ठातृ-
 णां जितेन्द्रियताकारकत्वेनोपकारकत्वात् ऋषीणां वा-
 गुपकारकत्वात् पितृणां तनूपकारकत्वात् विप्राणां कर्मा-
 धीनसर्वसंस्कारसाधनेनाधनाशकत्वात् आत्मनः शरी-

रेन्द्रियसंघातरूपस्य ज्ञानप्रकाशहेतुत्वेनोपकारकत्वात्
 तदप्रत्युपकारः पुरुषस्य ऋणमेव । अन्यत्र चोक्तं “अनि-
 षिद्धसुखत्यागीपशुरेव न संशयः” इति ॥ १४—१६ ॥
 अशुभान् अशुभसूचकान् । दारुणान् भयंकरान् । नी-
 लवर्णस्त्रीपरिष्वङ्गादीन् । उल्का निर्गतज्वाला । निर्घातः
 अमेघाशनिः ॥ १७ ॥ नक्षत्रं जन्मनक्षत्रं । अवष्ट-
 ब्धं आक्रान्तं । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । दैवज्ञाः ज्यौति-
 षिकाः । “सांवत्सरोज्यौतिषिको दैवज्ञा गणकावपि”
 इत्यमरः । सूर्याङ्गारकराहुभिर्ग्रहैरवष्टब्धमित्यवेव्य-
 न्तीतिसंबन्धः ॥ १८ ॥ दुर्निमित्तफलमाह—प्राये-
 णेति । ऋच्छति ऋच्छतिवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चेतः
 त्वामभिषेक्ष्यामीति बुद्धिः । न विमुञ्चति मामिति शेषः ।
 कुतो बुद्धिविमोचनप्रसक्तिरित्यत्राह—चलाहीति । मा-
 त्रन्तरादिप्रार्थनादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ पुष्ययोगं
 पुष्येण चन्द्रस्य योगं । नियतं अभिषेकनियतं । प्रशस्तमि-
 त्यर्थः । दैवचिन्तकाः ब्रह्मचारज्ञाः । वक्ष्यन्ते वदन्ति
 ॥ २१ ॥ अभिषिञ्चस्व अभिषिक्तो भव । त्वरयतीवे-

ति० ऋष्यपेविप्रणस्य वेदार्थजीवर्णस्यान्तर्भावकृत्वा “ऋणानित्रीण्यपाकृत्य—” इति स्मृतिवादः ॥ १४ ॥ ति० यद्भूयान्तमे-
 वचः कर्तुमर्हसि । अभिलेखेनेति शेषः ॥ १५ ॥ ति० दिव्योल्काः दिवः उल्काः । सन्निधार्थः । दिवादिष्वेदमित्ये । उल्काः ज्वालाः
 पतन्ति ॥ १७ ॥ ति० निश्चतं शुद्धगणितनिश्चितं ॥ २१ ॥ शि० अभिषिञ्चस्व राममिति शेषः । इति मनोममानसंखरयति ॥ २२ ॥

[पा०] १ क. च. अ. उपमोभुवि. २ क. ख. च. अ. सुखानिच. छ. सुखानितु. ३ व. ततोश्चत्त्वामहं. ४ क. च. अ.
 न्मप्राप्तामपश्यामि. ड. छ. झ. ट. स्वप्नपश्यामिराघव. ५ क. घ. च. महोल्काश्च. ख. ग. महोल्काच. ड. छ. झ. अ.
 ट. श्वोल्काश्च. ६ घ. ड. छ. झ. अ. ट. पतन्ति हि. च. पतितायमहास्वनाः. क. पतिताहिमहास्वनाः. ख. पतितेहमहास्वना.
 ७ क. छ. झ. ट. दारुणग्रहैः. ८ ख. ग. ड. छ. झ. अ. ट. प्रायेणच. ९ क. च. अ. राजामृत्युमचामोति. १० क. च.
 छ. झ. ट. चापदमृच्छति. ११ क. च. छ. झ. अ. ट. नविमुञ्चतिराघव. १२ क. छ. झ. ट. अथचन्द्रोभ्युपगत. १३ घ.
 क. च. झ. अ. पुनर्वसुम्. १४ क. वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः. १५ ख. ड. छ. झ. ट. तत्रपुष्ये.

तस्मात्त्वयाऽधप्रभृति निशेयं नियतात्मना ॥ सह बध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥
 सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वा रक्षन्त्वद्य समन्ततः ॥ भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥
 विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥
 कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ॥ जेष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥
 किंतु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः ॥ सैतां तु धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥
 इत्युक्तः सोभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेति रामः पितरमैभिवाद्याभ्ययावृहम् ॥ २८ ॥
 प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने ॥ तत्क्षणेन च निर्गम्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २९ ॥
 तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतां देवतागरे ददर्शायाचर्त्ती श्रियम् ॥ ३० ॥
 प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तदा ॥ सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्काले हि कौसल्या तस्यावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयाऽन्वाख्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वा पुंघ्नेण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥

तीव्रशब्दएवकारार्थः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति एतदहरारभ्य । निशा उपवस्तव्या । “वसेरद्वयर्थस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः” इतिभोजननिवृत्त्यर्थस्यवसेरकर्मकत्वाद्ब्रसकर्मकत्वमार्थः । निशायामुपवस्तव्यमित्यर्थः । दर्भप्रस्तरौदर्भास्तराणि ॥ २३ ॥ एवंविधानि अभिषेकादिमहाश्रेयो-
 रूपाणि ॥ २४ ॥ केकयराराज्यराज्यशुल्कंदत्वाकैकेयीवि-
 वाहंकृतवान् । तंवृत्तान्तंहृदिकृत्वाह—विप्रोषितइति ।
 अयंवृत्तान्तःसप्तोत्तरशततमेसर्गे । “पुराभ्रातःपितानः
 समातरंतेसमुद्बहन् । मातामहेसमाश्रीषीद्राज्यशुल्कम-
 नुत्तमं” इतिस्पष्टीभविष्यति । प्राप्तकालइत्यत्रेतिकरणं-
 द्रष्टव्यं ॥ २५ ॥ वृत्ते आचारे ॥ २६ ॥ अत्यन्तधर्मि-
 ष्ठानामपिचेतश्चलत्वात् मित्रभेदादिनाऽन्यथाभव-
 तीत्याह—किंलिति । किंतु तथापीत्यर्थः । यद्यपि “का-
 मंखलुसतांवृत्ते” इत्याद्युक्तगुणविशिष्टतयासनशङ्कास्प-
 दीभूतः तथापि मनुष्याणां मनुष्यत्वसाधारण्येनशङ्कि-
 तं चित्तं अनित्यं चञ्चलमितिमेमतिः ममनिश्चयइत्य-
 र्थः । सामान्यप्रयुक्तदोषोविशेषेनसंक्रमतइत्याह—स-
 तांत्विति । तुल्यशब्दःपक्षव्यावृत्त्यर्थः । धर्मनित्यानां ध-

र्मैकनिरतानां । कृतशोभि कृतेनपरस्परपकारेणशोभ-
 ते ननुभेदंप्राप्नोति । राघव रघुवंशोत्पत्त्यख्यंश्वधप्र-
 भावंनजानासिकि । अन्येत्वेवंव्याचक्षते । धर्मनित्या-
 नां धर्मनिरतानां । चित्तं कृतशोभि कृतेनपरकृत-
 मित्रभेदादिनाशोभितुंशीलमस्यास्तीतिकृतशोभीति ।
 अपरेत्वाहुः । सतांचित्तं कृतेनकार्येणशोभते ननुक्-
 रिष्यमाणेन । कृतं कार्यमनुमोदतेनतुकरिष्यमाणमि-
 तिभावइति ॥ २७ ॥ अभिषेचनेविषये इत्युक्तः सरा-
 मः व्रजेत्यनुज्ञातइतिसंबन्धः ॥ २८ ॥ राज्ञोद्दिष्टे-
 ऽभिषेचनइतिनिमित्तसप्तमी । राज्ञोद्दिष्टमभिषेककथयि-
 तुमित्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रवणां स्वासाधारणदेवतासक्तचि-
 तां । क्षौमवासिनीं व्रतोपयुक्तक्षौमवस्त्रधरां । वाग्य-
 तां यतवाचं । मौनवतीमित्यर्थः । श्रियं संपदं । आ-
 याचर्त्ती प्रार्थयन्ती । रामायेतिशेषः ॥ ३० ॥ प्राक्
 रामागमनात्पूर्वमेव । सुमित्रा प्रियंरामाभिषेचनंश्रुत्वा
 आगता । लक्ष्मणश्च तदा सुमित्रागमनकाले आगतः ।
 सीतातुपरतश्चत्वात्स्वयंनगता । किंतुदासीभिरानायि-
 ता ॥ ३१ ॥ तस्मिन् रामागमनकाले । पुत्रस्यपुंघ्ने-

ति० राज्ञाभादिष्टे आह्वसेअभिषेचने । सीतायैतवपेक्षितरजोपदिष्टसमायोंपवासानुष्ठाननिषेधनायस्वगृहंप्रविश्य तत्रसीतामदृष्ट्वा
 तत्तुणादेवमातुरन्तःपुरंययौ ॥ २९ ॥ स० पुरुषं पूर्णपङ्कजं । जनार्दनं जनजननमर्दयतीतिवा नआयतेजनःअर्दयतिसंसारमि-
 त्यर्दनः जनआसावर्दनयेतिवा तं ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. त्वयाद्यप्रतिना. २ घ. ज्येष्ठविधानिच. ३ ख—छ. झ. ज. ट. किंतुचित्तं. ४ झ. ट. मेमनः.
 ५ क—छ. झ. ज. ट. सतांच. ६ क. घ. ज. कृतशोभिहि. ७ क. घ. छ. झ. ट. मभिभाष्याभ्यया. ८ ख. क. छ. झ. ट.
 राज्ञोद्दिष्टे. ९ ख. छ. झ. ट. तत्क्षणादेव. ख. तस्मिन्क्षणेन. क. घ. ज. तत्क्षणेनच. १० क. क. च. छ. झ. भ. ट. निष्कम्य.
 ११ ग. घ. क. छ. ज. झ. ट. लक्ष्मणस्तथा. १२ क. घ. ज. न्कालेन. क. च. झ. ट. न्कालेऽपि. ख. न्कालेन. १३ क.
 छ. झ. ट. पुंघ्नेच. ख. पुंघ्नेन. १४ ख. घ. क. ज. झ. ट. राज्येऽभिषेचनम्.

तथा सन्निधमाभेवं सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ उवाच वचनं रामो हर्षयन्तौमिदं तदा ॥ ३४ ॥
 अम्ब पित्रा नियुक्तोऽसि प्रजापालनकर्मणि ॥ भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥
 सीतयाऽप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ॥ एवमुत्विगुपाध्यायैः सह मासुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥
 यानियान्यत्र योग्यानि श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ तानि मे मेङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालामिकाङ्क्षितम् ॥ हर्षबाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥
 वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ॥ ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९ ॥
 कल्याणे वर्त नक्षत्रे भैषि जातोऽसि पुत्रक ॥ येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० ॥
 अमोघं वत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे ॥ येयमिह्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥
 इत्येवमुक्तो भौत्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत् ॥ प्राञ्जलिं प्रहेमासीनमभिवीक्ष्य सयन्निव ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् ॥ द्वितीयं मेन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरूपस्थिता ॥ ४३ ॥
 सौमित्रे शृण्व भोगांस्त्वैमिष्टान्नाज्यफलानि च ॥ जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्धमभिकामये ॥ ४४ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ॥ अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च र्जंगाम स्वं निवेशनम् ॥ ४५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

णयौवराज्याभिषेचनंश्चत्वा सुमित्रादिमिरन्वास्वमाना
 प्राणायामेन प्राणायामपूर्वकं । पुरुषं पुरुषसूक्तप्रति-
 पाद्यपुरुषशब्दवाच्यं । जनार्दनं नारायणं । ध्यायमा-
 ना ध्यायन्ती । आसीलितेक्षणा तस्यौ ॥ ३२—३३ ॥
 तथा पूर्वोक्तरीत्या । सन्नियमां समीचीननियमां ॥ ३४ ॥
 मेपितुः शासनं यथा तथाऽभिषेकः श्वो भवितेति संबन्धः
 ॥ ३५ ॥ सीतयामयापि सह तुल्यतया । इयं रजनी
 एतद्दिनरात्रिः । उपवस्तव्या । अस्यां रजन्यामुपवस्त-
 व्यमित्यर्थः । किंल्यैवोच्यतेनेत्याह—एवमिति ॥ ३६ ॥
 मेङ्गलानि मेङ्गलकर्मणि ॥ ३७ ॥ हर्षबाष्पकलं हर्षबा-
 ष्पेण कलमव्यक्तमधुरं । वाक्यं ईषद्वाक्यं ॥ ३८ ॥ ह-
 ताः भवन्त्विति शेषः । ज्ञातीन् बन्धून् ॥ ३९ ॥ क-
 ल्याणे अतिशोभने । नक्षत्रे सयिजातोऽसि । अतेति सं-
 तोषे । “स्वेदानुकंपासंतोषयिष्यामश्नेष्वत” इत्यम-

रः । मयेति पाठे मया हेतुनेत्यर्थः । येन येन कारणेन
 ॥ ४० ॥ पुष्करेक्षणे पुण्डरीकाक्षे । पुरुषे नारायणे-
 विषये । मेक्षान्तं अतोपवासादिकेशसहनं । अमोघं
 सफलं । साफल्ये हेतुमाह—येयमिति । सा संश्रयिष्य-
 तीति शेषः ॥ ४१ ॥ सम्यन्निव समन्दस्मित इत्यर्थः ।
 सतोषातिशयेनाब्रवीदिति भावः ॥ ४२ ॥ द्वितीयमन्त-
 रात्मानं द्वितीयं प्राणं ॥ ४३ ॥ भोगान् भोग्यपदार्था-
 न् । इष्टान् अभिमतान् । राज्यफलानि अनर्घ्यरत्न-
 स्वाभरणादीनि ॥ ४४ ॥ सीतां चाभ्यनुज्ञाप्य मातु-
 र्भ्यामिति शेषः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचि-
 ते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याका-
 ण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शि० एवमुपाध्यायैर्वक्तव्यः सपितामासुक्तवान् ॥ ३६ ॥ ति० कल्याणेनक्षत्रे शुभयुक्तेकाले । मया जातः जनितः ॥ ४० ॥
 ति० यद्वा राज्यफलानि धर्माद्यौ । तौ च प्राप्नुहि ॥ ४४ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ज. तदासनियमां. क—छ. झ. तयासनियमां. २ ख. ग. ज. मेवंसोभिगम्य. ३ क. झ. ट. स्तामिदं वरं.
 ग. घ. ज. स्तामनिन्दिताम्. ४ क. घ. न. श्वोऽभिषेकोऽयं. ५ ख. रजनीचमया. ६ क. झ. ट. एवमुक्तमुपाध्यायैः. ७ क.
 छ. झ. ट. सहिमासुक्तवान्. ८ घ. शोय्यानि. ९ ख. मेङ्गलान्यत्र. १० ख. ग. घ. ज. वैदेह्याधापि. ११ क. छ. झ. ज. ट.
 बाष्पाङ्गलं. १२ घ. कल्याणेऽदिति नक्षत्रे. १३ ख—च. झ. ट. मयाजातोऽसि. १४ क. छ. झ. ट. भ्रात्रातु. १५ क. ट.
 प्राक्समासीनं. १६ घ. भोग्यास्तं. १७ क. झ. ट. जीवितं चापि. १८ क. छ. झ. ट. ययौसंचनिवेशनम्.

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वसिष्ठेनदशरथचोवनयारामनिवेशमप्राप्यसीतयासहसमभवद्भ्रातृपरणनिवेशेनपूर्वकं पुनर्वशरथसमीपगमनम् ॥ १ ॥ वसि-
ष्ठाभ्यनुज्ञातेनृपेणसभाजनविशर्जनपूर्वकंस्नान्तःपुरप्रवेशः ॥ २ ॥

संदिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितं समाहूय वसिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ॥ श्रीयशोराज्यलाभाय बन्धा सह यैतव्रतम् ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ॥ स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
उपवासयितुं रामं मन्त्रवन्मन्त्रैकोविदः ॥ ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः ॥ ४ ॥
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥
तमार्गतमृषिं रामस्त्वरभिव सेंसंभ्रमः ॥ मानयिष्यन्स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
अभ्येत्य त्वरमाणंश्च रथाभ्याशं मनीषिणः ॥ ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्यामिप्रसाद्य च ॥ प्रियार्हं हर्षयन्नाममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥
प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ॥ पिता दशरथः श्रीत्या ययार्तिं नहुषो यथा ॥ १० ॥
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यैतव्रतम् ॥ भैश्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः ॥ ११ ॥
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥
सुहृन्निस्तत्र रामोपि संह्रासीनः प्रियंवदैः ॥ सभाजितो विवेशाथ ताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥
हृष्टनारीनरयुतं रामवेभ्यः तदा बभौ ॥ यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
राजभवनप्रख्यातसाम्राज्यनिवेशनात् ॥ निर्गत्य ददृशे मार्गे वसिष्ठो जनसंघृतम् ॥ १५ ॥

अथोपवासस्यपुरोहितसंकल्पमन्त्रादिसाध्यत्वात्पुरो-
हितसंविशतिपञ्चमे । संदिश्य व्रतोपवासादिकुर्वित्य-
नुज्ञाप्य ॥ १ ॥ काकुत्स्थमुपवासंकारय “हृकोरन्यतर-
स्या” इतिविकल्पेनकाकुत्स्थशब्दस्यकर्मसंज्ञा ॥ २-३ ॥
ब्राह्मं ब्राह्मणवहनयोन्यं । युक्तं वाजिमियुक्तं । आस्थाय
ययावितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ४ ॥ पाण्डुराभ्रघनप्रभं पा-
ण्डुराभ्रमूर्तसदृशप्रभं । “घनोमेघेमूर्तिगुणेत्रिषुमूर्तेनि-
रन्तरे” इत्यमरः ॥ ५ ॥ त्वरभिव इवशब्दोवाक्यालं-

कारे । मानयिष्यन् माननाद्धेतोः । “लक्षणहेत्वोः क्रिया-
याः” इतिहेत्वर्थेऽतुप्रत्ययः ॥ ६ ॥ रथाभ्याशं रथ-
समीपं ॥ ७ ॥ प्रश्रितं विनीतं । “विनीतप्रश्रितौस-
मौ” इत्यमरः । संभाष्य कुशलप्रभं कृत्वा । सभाज्ये-
तिपाठेकुशलप्रभाधीनप्रीतिजनयित्वेत्यर्थः । सभाजप्री-
तिसेवनयोरित्यस्माद्धातोरापोल्यप् । प्रियार्हं प्रियकथ-
नार्हं ॥ ८-११ ॥ काकुत्स्थमभ्यनुज्ञाप्य अनुयान्तरा-
मनिवर्तस्वेत्युक्त्वा । ययौ निर्ययौ ॥ १२-१५ ॥

सी० पाण्डुराभ्रघनप्रभं पाण्डुराभ्रस्येवधनासान्द्राप्रभायस्यतत् ॥ ५ ॥ ति० त्वरभिव त्वरमेव ॥ ६ ॥ ति० राजभवनं मूल-
राजभवनं । प्रख्यं सदृशं ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. मिदमब्रवीत्. २ क. छ. झ. ज. ट. श्रेयसेराज्य. ३ क. छ. झ. यतव्रत. ४ क. छ. झ. ट. चितुर्वीरं.
५ क. छ. झ. ट. मन्त्रविन्मन्त्रकोविदम्. ज. मन्त्रवन्मन्त्रपारगः. ख. ग. घ. मन्त्रवन्मन्त्रपारगः. क. च. म. काकुत्स्थंमन्त्रको-
विदम्. ६ क. छ. ग. ज. झ. ट. ठ. सुव्रतव्रतः. ७ क. च. म. भवनंगत्वा. ८ ख. समागतमृषिं. ९ क. छ. झ. ज. ट.
ससंभ्रमम्. १० ख. ग. क. छ. झ. ट. त्वरमाणेभ्यः. ११ क. प्रियार्हो. १२ क. छ. झ. ट. वरपराज्य. १३ ख. च. छ. झ.
यतव्रतः. १४ क. ड. च. म. मन्त्रवित्कारयामास. १५ क. छ. झ. सहितंशुचिः. १६ क. च. सुखासीनः. १७ क. ज. म.
प्रहृष्टनरनारीकं. १८ क. बभौतदा. १९ क. ग. घ. च. ज. न. निस्तृल्य ददृशे.

वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ॥ बभूवुरभिसंवाधाः कुतूहलैर्जनैर्वृताः ॥ १६ ॥
 जैनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा ॥ बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥
 सितसंमृष्टरथ्या हि तैर्दहर्वनमालिनी ॥ आसीदयोध्या नगरी समुच्छिद्यतगृहध्वजा ॥ १८ ॥
 तदा ह्ययोध्यानिलयः सखीबालाबलो जनः ॥ रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः ॥ १९ ॥
 प्रजालङ्कारभूतं च जैनस्यानन्दवर्धनम् ॥ उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥
 एवं तं जनसंघार्थं राजमार्गं पुरोहितः ॥ व्यूहन्निव जनौघं तं शनैः राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
 शुभ्राभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमभिरुह्य सः ॥ समीपाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥
 तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ॥ पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥
 तेनैव चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ॥ आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥
 गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ॥ विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥

तैर्दम्यरूपं प्रमदागणाकुलं महेन्द्रवेभ्यप्रतिमं निवेशनम् ॥

विदीपयन्श्वारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नमः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वृन्दानुबन्धानिवृन्दानियेषातिवृन्दवृन्दाः । तैः ।
 कुतूहलजनैर्वृत्ताराजमार्गाः अभिसंवाधाः निविडाः ।
 बभूवुरितियोजना । वृन्दवृन्दमितिपाठे वृन्दवृन्दं यथा-
 भवति तथा स्थितैरिति शेषः ॥ १६ ॥ जनवृन्दान्येव ऊ-
 र्भयः तेषां संघर्षः अन्योन्यघटनं । हर्षः आनन्देन्द्रेकः ।
 ताभ्यां जनितः स्वनोऽस्यास्तीति स्वनवान् तस्य । एतेन सा-
 गरोपमासमर्थिता ॥ १७ ॥ तदहः तस्मिन्नहनि । वनमा-
 लिनी अलङ्कारार्थविरचितक्रमुकदल्यादिवनपङ्क्ति-
 शेति यावत् ॥ १८ ॥ सखीबालाबलः अबलाः बलरहिताः ।
 ब्रह्मा इति यावत् । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयरवे-
 रिति रामाभिषेकार्थं उदयमाकाङ्क्षदित्यर्थः । श्रीरामाभि-
 षेक इति वार्ता । यदा सभजनि तदा प्रभृति रामाभिषेकाद-
 रातिशयेन आहारनिद्रादिव्यापारान्विहाय परदिवस-
 सूर्योदयमाकाङ्क्षदिति भावः ॥ १९ ॥ प्रजालङ्कारभूतं

प्रजालङ्कारणहेतुभूतं प्रजालङ्कारप्रचुरमिति वा ॥ २० ॥
 राजमार्गं पश्यति शेषः । तं जनौघं व्यूहन्निव रामाभि-
 षेकजनि तानन्दनिर्भरं जनौघं तत्र तत्र समूहीकुर्वन्निव ।
 शनैः राजकुलं राजगृहं ययौ ॥ २१—२२ ॥ नृपोद-
 शरथः । राजासनं स्वाधिष्ठितं सिंहासनं । हित्वा प्रत्यु-
 त्थाद्येत्यर्थः । पप्रच्छ किं रामस्योपवासः कारित इति ति-
 शेषः । सः वसिष्ठः । तस्मै दशरथाय । तत् उपवास-
 करणं ॥ २३ ॥ तदा दशरथसमुत्थानकाले । तुल्यं
 युगपत् ॥ २४—२५ ॥ विदीपयन् तेजोविशेषेण लो-
 तयन् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बरस्थाने अयोध्याकाण्डे पञ्च-
 मः सर्गः ॥ ५ ॥

ति० सखीबालाकुलः सखीबालैस्सहितश्चासावाकुलः संतोषात्संभ्रान्तचित्तः । आकाङ्क्षन् अभ्युदितिशेषः ॥ १९ ॥ इति पञ्चम-
 स्सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. ग. वृन्दं वृन्दमयोध्यायां. २ ट. रतिसंवाधाः. ३ क. कुतूहलजनैर्वृताः. ४ ख. जनसंघोर्मि. ५ क. व.
 स्वनवतस्स्वनः. ग. स्वनवतस्सदा. ६ क. च. व. रथ्याच. ७ क. छ. झ. ट. तथा च वनमालिनी. ८ क. छ. झ. ट. दयोध्या-
 तदहः. ९ क. बृहद्गुहा. १० छ. तदा ह्ययोध्या. ११ क. च. छ. झ. ट. बालाकुलोजनः. १२ क. ग. घ. ङ. छ. झ. व. ट.
 आकाङ्क्षदुदयं. १३ ख. जनस्यानन्दवर्धनम्. १४ ग. मयोध्यायां. १५ झ. एवं तज्जनसंवाधं. १६ क. घ—छ. झ. ग. ट.
 सिताभ्रशिखरप्रख्यं. ख. श्वेताभ्रशिखरप्रख्यं. १७ क. छ. झ. ट. मभिरुह्य. १८ ख. समागतं मुनिप्रेक्ष्य. १९ क. छ. झ.
 ग. ट. पप्रच्छ सभतंतस्मै. २० क. च. ग. त्वभ्यचोदयत्. २१ ख. ग. तेनैव सहासीनास्तदा तुल्यं. २२ क. ग—घ. तदभ्य-
 वेधप्रमदाजनाकुलं.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

श्रीरामेणधरिष्ठनियोमात्मानादित्यमेनसीतयासहश्रीनारायणोपासनादिपूर्वकं नियमेनकुशसंस्तरेषावनम् ॥ १ ॥ तथा-
निशावसानेप्रबोधितेनसन्धोपासनादिपूर्वकं ब्राह्मणैःपुण्याहवाचनम् ॥ २ ॥ पौरैःपुरालङ्कारणादिपूर्वकं दशरथप्रशंसनम्
॥ ३ ॥ रामाभिषेकविदक्षयासमागतैर्नानाजानपदजनैर्नगरपरिपूरणम् ॥ ४ ॥

मते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ॥ सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥
प्रशृङ्ख शिरसा पार्त्रीं हविषो विधिर्वचदा ॥ महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥ २ ॥
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्त्रात्मनः प्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
एकयामावशिष्टायां राश्यां प्रतिबिबुध्य सः ॥ अलङ्कारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेदमनः ॥ ५ ॥
तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम् ॥ पूर्वा सन्ध्यामुपासीनो जजाप धृतमानसः ॥ ६ ॥

अथरामस्याभिषेकसन्नाहदर्शयतिषष्ठे—पुरोहिते
गतइत्यसन्निधानकृतराजसगुणनिमित्तकनास्तिक्य-
व्यावृत्तिः । स्नातइतिकायशुद्धिः । नियतमानसइति
मनश्शुद्धिः । सहपत्न्येतिश्रीरङ्गविग्रहानुभवसागरत-
रणस्यसहायोक्तिः “पत्न्युर्नोयञ्जसंयोगे” इतिदीक्षानि-
यमस्यपत्नीसहायत्वोक्तिश्च । तृतीययाआराधनकाले
सीतायाउपकरणसमर्पणपरताव्यज्यते । विशालाक्ष्ये-
तिरामविग्रहानुभवादपिश्रीरङ्गविग्रहस्यनिरतिशयप्रि-
यास्पदत्वेननिर्निमेषानुभवउक्तः । विशालाक्ष्या नारा-
यणमिति सीतानेत्रवागुरानाकृष्टतयासीतायाअप्राधा-
न्यं । नारायणस्यस्वाभीप्सिततमत्वेनप्राधान्यंचोक्तं ।
अत्र नारायणइतिश्रीरङ्गनायकउच्यते । उत्तरत्रत-
स्यैवविभीषणायवानोक्तेः ॥ १ ॥ शिरसापार्त्रींप्रशृङ्खे-
ति “उपरिहिदेवेभ्योधारयति” इतिश्रुतिरुपसृंहिता ।
महतेदैवताय निरतिशयमहिमवत्तेदैवताय । “सं-
देवतानांपरमंचदैवतं” इतिश्रुतेर्नारायणायेत्यर्थः । ना-
रायणमुपागमदित्युपक्रममात् । ध्यायन्नारायणंदेवमि-
त्युत्तरत्रोक्तेश्च । तेनमहतेदैवतायेतिमहादेववाचित्व-
आन्तिर्निरस्ता । नचन्यस्तस्यविभिन्नविभक्त्यन्तस्यैक-

पदत्वमेकावाशक्तिरस्ति । महादेवशब्दस्याखण्डस्यशि-
वेशत्वावपिखण्डपदद्वयस्य प्रस्तुतपरदेवतावरुद्धस्याप्र-
स्तुतान्यदेवतावाचकत्वकल्पनमन्धतामिभ्रान्तिपातकदु-
रितादृष्टंविनानाशक्यते ॥ २ ॥ आसनः प्रियमाशा-
स्य श्रीरङ्गार्पितहविःशेषं स्वस्यात्यन्तप्रियत्वेनानुस-
न्धाद्य नारायणंश्रीरङ्गनायकंध्यायन् कुशसंस्तरे कुश-
मयेशयनीये । “शयनीयेसप्ततन्तौसंस्तरःपरिकीर्तितः”
इतिनिघण्टुः ॥ ३ ॥ वैदेह्यासहेतिउभयोरप्येकशय्या-
यांजितेन्द्रियत्वंध्वनितं । श्रीमति “विमानंप्रणवाकारं”
इत्याद्युक्तवेदत्रयसारभूतप्रणवाकारे । “ऋचःसामा-
नियजूषि । साहिश्रीरमृतासतां” इतिश्रुतेः । विष्णोरा-
यतने श्रीरङ्गधाम्नि । शिष्ये शयनंकृतवान् । नरवरात्म-
जः । स्वस्याक्षाङ्गवदवतारत्वेपिश्रीरङ्गविग्रहार्चो-
पसर्जनभावःस्वावतारानुमतक्षत्रियधर्मानुगुणः ॥ ४ ॥
अलङ्कारविधिं अलङ्कारविधानं । “विधिर्विधानेदैवेपि”
इत्यमरः ॥ ५ ॥ सूताः सूतकुलोत्पन्नाः पुण्यश्लोकदे-
वताकीर्तकाः । भगधाः भगवदेशोत्पन्नाःवंशावलि-
कीर्तकाः । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । सन्ध्यां सन्ध्या-
धिदेवतां सूर्य । उपासीनः ध्यायन् । नियतमानसः

तन्नि० अत्रविशेष्यानुपादानाद्विशालाक्षीशब्दस्यलक्ष्म्यारुढिप्रायसंन्यज्यते । अतएव “ऋतेमायांविशालाक्षीतवपूर्वपरिग्रहं”
इत्यत्रविशालाक्षीशब्देनलक्ष्मीरूपविशेष्वव्यज्यते । अत्रनारायणइतिश्रीरङ्गनायकउच्यते । उपागमदित्यत्र अगमदित्यनेनभगव-
न्मन्दिरप्राप्तिकथनादुपशब्देननिवेदनपर्यन्तभगवदाराधनंव्यज्यते । शेषंगोविन्दराजीववत् ॥ १ ॥ शि० शिरसा तदुपलक्षित-
नमस्कारेण । नमस्कारपूर्वकंहविःपात्रंशृङ्खित्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० आत्मनःप्रियं राज्याभिषेकाविग्रहरूपं वस्तुतोरावणवधफलक-

[पा०] १ क. पात्रं. २ ख. क. छ. झ. विधिवत्ततः. ३ छ. झ. ज्वलितानले. ४ क. च. ट. राश्याप्रतिबोधसः. घ.
राश्याप्रतिबोध. च. न. प्रतिबिबुध्यै. ५ क. छ. झ. ट. विधितम्यङ्. ६ च. घ. ट. ततश्चवन्. ७ घ. संध्यासमाप्तीत्ये.
८ झ. न. सुसमाहितः.

तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७ ॥
 तेषां पुण्याहोषोथ गंभीरमधुरंस्तदा ॥ अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥
 कृतोपवासं तु तदा वैदेहा सह राघवम् ॥ अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥
 ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
 सिताश्रिशिखरामेषु देवतामयनेषु च ॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वलकेशु च ॥ ११ ॥
 नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ॥ कुडुंबिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
 सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वलक्षितेषु च ॥ ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चैव संस्तदा ॥ १३ ॥
 नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ॥ मनःकर्णमुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४ ॥
 रीमाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चकुर्मिथो जनाः ॥ रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥
 बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संवृष्टाः ॥ रीमाभिषेकसंयुक्ताश्चकुरेवं मिथः कथाः ॥ १६ ॥
 कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ॥ राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरैः रामाभिषेचने ॥ १७ ॥

नियतमनस्कः अनन्यचित्तइति यावत् । जजाप गाय-
 त्रीमिति शेषः ॥ ६ ॥ सन्धोपासनानन्तरं मधुसूदनं
 सूर्यान्तर्वर्तिनं नारायणं तुष्टाव मित्रस्येत्यादिनेति शेषः ।
 शिरसाप्रणतः दण्डवत्प्रणतः । विमलक्षौमसंवीतइत्य-
 नेन नूतनवस्त्रपरिवृत्त्या प्रातर्गौणस्नानमुक्तं वाचया-
 मास स्वस्तिवाचनं कारयामासेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तूर्यघो-
 षानुनादितः तूर्यघोषानुबन्धिनादयुक्तः ॥ ८ ॥ प्रमु-
 दितः संतुष्टः अभूत् ॥ ९ ॥ पुरीशोभयितुं चक्रे पुर-
 शोभोत्पादनार्थं समाजनाल्लेपनवितानमालिकाबन्ध-
 नकर्मादिकमकरोदित्यर्थः ॥ १० ॥ चैत्येषु बौद्धालयेषु ।
 अट्टालकेषु प्राकारोपरिशुद्धार्थपरिकल्पितचतुस्तंभम-

ण्डपेष्वितियावत् ॥ ११—१२ ॥ आलक्षितेषु आसम-
 न्तालक्षितेषु । समुन्नतत्वाद्गूढादप्यक्षिणोचरेष्वित्यर्थः ।
 ध्वजाः सचिह्नाः । पताकाः चिह्नरहिताः । समुच्छ्रि-
 ताः बद्धाः ॥ १३ ॥ नटाः नाटकाः अभिनयकर्तारः ।
 नर्तकाः केवलान्गहारकृतः । मनःकर्णमुखाः “संश्रवे-
 मधुरं वाक्यं” इत्युक्तीत्याश्रवणमात्रेण सुस्वकराः पञ्चा-
 न्नमनसश्चाह्लादका इत्यर्थः । शुश्रुवुः जनाइति शेषः
 ॥ १४ ॥ मिथः अन्योन्यं । “मिथोन्योन्यं” इत्यमरः ।
 चत्वरेषु अङ्गणेषु । गृहेषु स्त्रीभिः बहिरङ्गणेषु जनैश्च क-
 थाश्चकुरिति रामभक्तावकृत्रिमत्वमुक्तं ॥ १५—१६ ॥ कृत-

भगवन्मनुरूप आघास्य संकल्प्येत्यर्थः ॥ १ ॥ शि० सूताः पौराणिकाः ॥ ६ ॥ शि० सरामः द्विजान्तुष्टाव । मधुसूदनं मधुसूदन-
 शब्दं । वाचयामास च द्विजैश्चारयामासेत्यर्थः । मधुसूदनशब्दार्थं मधुचैत्रे सूः प्रादुर्भावो यस्य सः । उद्यतेः स्वस्तिवाचनार्थं सवै-
 रुच्यतइति उक्तं । अनिति मन्नादीनपि पाठ्यतीति अत्र नः । त्रयाणां कर्मधारयः । एतेन स्नानाभ्युद्योगविषयकप्रीत्यतिशयोक्त्या शस्यसू-
 चितः । दूरान्वयीदमितितु न प्रमितव्यम् । पाठकमादयं कमस्वबलीयस्त्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चेति दिक् ॥ ७ ॥ शि० तदा मधुसूदनश-
 ब्दोच्चारणकाले । तेषां द्विजानां । तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुनादविशिष्टः । पुण्याहोषोत्थगंभीरमधुरः पुण्यं पवित्रत्वं न जहा-
 तीति पुण्याहः । सार्वकालिकपवित्रतासंपादकधर्मविशिष्टइत्यर्थः । स एव घोषः मधुसूदनशब्दशब्दः तेनोत्थः संजातः गंभीरमधुरः गं-
 भीरेण गंभीर्येण सहितः मधुरो माधुर्यं गंभीर्यमाधुर्ये इत्यर्थः । अयोध्यां पूरयामास । गंभीरमधुरशब्दौ भावप्रधानौ ॥ ८ ॥ शि०
 चक्रे प्रयत्नमिति शेषः । शोभायुतामित्याचार्यपाठः ॥ १० ॥ शि० चैत्येषु चैत्यं चैत्यं न्यस्तित्येषु । अर्शवाद्यजन्तः । इदं देवताय-
 तनादिविशेषणम् । एतेन रामाभिषेकन्यत्वमुक्तं । तत्र प्रमाणं “यत्र गुल्मलतावृक्षानिलशोमान्तिचिन्मयाः” इत्यादि । चैत्येषु बौद्धा-
 लयेष्विति गोविन्दार्चार्थव्याख्यायन्तु “ननास्तिको नाट्यकः—” इत्यादिना आलकण्डोकेन विरोधात्प्रयत्नमिति दिक् ॥ ११ ॥ शि०
 ततः तत्रायोध्यायां ॥ १४ ॥ ति० रामाभिषेकः रामाभिषेकः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सद्द्विजान्. २ ग. ट. घोषोत्थ. ३ झ. गंभीरमधुरस्तदा. ४ छ. झ. ट. मधुर-
 स्तथा. ५ क. च. य. पुरम्. ६ च. ग. शुभाश्रिशिखरामेषु. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. समुच्छ्रितास्तावु. ८ क.
 छ. झ. क्षामवस्तथा. ९ ध. नर्तकीनटसङ्घानां. १० क. ख. ग. ड. म. रामाभिषेकयु-
 क्ताश्च. च. छ. ज. ठ. रामाभिषेकसंयुक्ताः. ११ क. ख. ज. ट. सर्वशः. १२ क. ख. ड. घ. झ. रामाभिषेकसंयुक्ताः.
 १३ क.—ड. झ. म. चकुरेवं कथामिथः. छ. कथाश्चकुर्मिथोजनाः.

प्रकाशकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ॥ दीपवृक्षास्तथा चकुरनुरध्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥
 अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ॥ आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 समेत्य सङ्गृह्यः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ॥ कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशंसंस्तुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥
 अहो महात्मा राज्ञाऽयमिदं ककुलनन्दनः ॥ ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥
 सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यत्रो रामो महीपतिः ॥ चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
 अनुद्वतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथाऽस्मास्तपि राघवः ॥ २३ ॥
 चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥
 एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा ॥ दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५ ॥
 ते ॥ दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ॥ रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
 जनौ वैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निखनः ॥ पूर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निखनः ॥ २७ ॥

ततस्तदिन्द्रस्यसन्निभं पुरं दिदृक्षुर्भिर्जानपदैरुपागतैः ॥

समन्ततः सखनमाकुलं चभौ समुद्रयादोभिरिवाणवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पुष्पोपहारः कृतपुष्पबलिः ॥ १७ ॥ प्रकाशकरणार्थं
 वितानकमुककदल्यादिसममताजनितामिरतिरोहित-
 वस्तुप्रकाशनार्थं । यद्वा निशागमनशङ्कयाप्रकाशकर-
 णार्थं । दीपवृक्षान् वृक्षाकारदीपस्तंभान् । अभिषेका-
 नन्तरंगजस्कन्धाधिरूढतयाभिषेकालंकारप्रदर्शनार्थं-
 निर्गमनात्पूर्ववदिकार्यवशाभिशास्यात्तद्वारामालंकार-
 प्रदर्शनार्थं दीपवृक्षान् । अनुरध्यासु रध्यासुरध्यासु ।
 विभक्तेर्लुगभावार्थः । निशागमनशङ्कयारामस्यप्रका-
 शकरणार्थं अनुरध्यासुसर्वशः सर्वप्रकारान् । दीपवृक्षा-
 न्चक्रुश्च । तथाशब्दश्चार्थः ॥ १८ ॥ अलङ्कारमित्यादि-
 श्लोकद्वयम् ॥ १९—२० ॥ प्रशंसामेवाह—अहो इ-
 त्यादि ॥ २१ ॥ सर्वेऽप्यनुगृहीताः स्म देवेनेतिशेषः ।
 नः अस्मान् । गोप्ता भवितेति संबन्धः । दृष्टलोकपरा-
 वरः दृष्टेयेलोकेपरावरेऽत्कृष्टापकृष्टवस्तुनीयेनसतयो-

क्तः ॥ २२—२४ ॥ श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेक-
 वार्ताः अतएवदिग्भ्यःप्राप्ताः जानपदाजनाः एवंविधं
 कथयतांपौराणांशुश्रुवुः । एवंविधंवाक्यजातमित्यर्थ-
 सिद्धं ॥ २५ ॥ पूर्वदिनेसकलजनसन्निधौ रामाभिषे-
 कस्यप्रतिश्रुतत्वाद्रामस्यपुरीमितितिर्दिष्टवानृषिः ॥ २६ ॥
 विसर्पद्भिः नानादेशेभ्यःआगच्छद्भिः । उत्पादितइति
 शेषः । वदीर्णवेगस्य उज्जृम्भितवेगस्य ॥ २७ ॥ इन्द्र-
 क्षयः इन्द्रगृहं । “निवेशःशरणंक्षयः” इत्यमरः । अ-
 योध्यापुरस्यामरावतीसादृश्येवक्तव्ये तत्सारभूतेन्द्रभ-
 वनदृष्टान्तीकरणाद्योध्यायाऽतिरमणीयताद्योत्यते ।
 जानपदैःसमन्ततः आकुलमिति संबन्धः । समुद्रयादो-
 भिः समुद्रान्तर्वर्तितिमिति मिश्रिलादिजन्तुभिः । “या-
 दांसिजलजन्तवः” इत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवदवि-
 श्लेषप्रदर्शनायसमुद्रशब्दः । यद्वा समुद्रयादोभिः स-

ति० अनुरध्यासु रध्यासुरध्यासुः ॥ १८ ॥ स० आकाङ्क्षमाणाः इच्छन्तः । काङ्क्षिषातोश्चानश्र । तेनकाङ्क्षिषातोःपरस्यै-
 पदित्वेनकथमात्मनेपदिलमितिज्ञानवकाशः ॥ १९ ॥ ति० दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोनिर्देशः । यथायद्वगततत्तज्जनप्रासस्तथा-
 प्रासस्तथा । शि० दृष्टलोकामुवनानिपरावराऽउत्तमाधमःयेनसः । स० दृष्टेःशतोलोकोयेनसदृष्टलोकः पराःलोकोत्तमत्वेनप्रति-
 स्ठाब्रह्मादयःअवरायस्मादितिपरावरः । दृष्टलोकस्यासौपरावरश्चेतिवा । परोऽवरश्चलोकोदृष्टोयेनेतिवा । “कङ्काराःकर्मधारये” इति
 परनिपातः ॥ २३ ॥ ति० उपाहितैः उपागतैरित्यर्थः । द्विगतौइत्यस्यरूपं । स० “भूमिविगुरसस्त्रितावनिताभिधानानि” इति
 लिङ्गानुशासनसूत्रे सरीदाविनाशंशब्दानांश्रीलमभिधाय “यादोनपुंसकं यादस्त्वन्दस्सरीदावकोपिस्त्रीवत्साद” इति यादस्त्वन्द-
 स्वनदीवाचकलोकेः समुद्रयादोभिः समुद्रसंगतनदीभिरिवेतिवा ॥ २८ ॥ इतिषष्ठसर्गः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क—ह. प्रकाशकरणार्थं च. २ घ. स्तत्रआशंसंस्तुर्जनाधिपम्. ३ क. च. य. कुलवर्धनः. ४ ड. छ. झ.
 द. वृद्धस्वमात्मानं. ५ ड. झ. शुश्रुवुःपरे. छ. पुरे. ६ क. ग. क. च. झ. ञ. ट. दिग्भ्योऽपि श्रुत. ७ ड. छ. म. उपाहितैः.

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अपराधेप्रासादोपरिसंभरन्त्याकुञ्जयामन्थराभिषेकाकैकेयीप्रियवास्याऽयोध्यामहोत्सवस्यकौसल्ययात्राहणेऽन्योद्वेषणघना-
दिवितरणस्यचर्द्धनेनरामस्यधार्मीप्रतितत्कारणप्रभः ॥ १ ॥ धाम्यारामाभिषेकस्यतत्कारणत्वंबोधितपातयासरभसंकैकेयी-
भेत्यतांप्रतिदशरथगर्हणपूर्वकं रामाभिषेकनिवेदनेनतद्विज्ञातमचोदना ॥ २ ॥ कैकेय्यातांप्रतिरामाभिषेकस्यस्वाभीष्टव-
निवेदनेनपारितोषिकतयाकिंचिदाभरणवितरणम् ॥ ३ ॥

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ॥ प्रासादं चन्द्रसंकाशमारोह यदृच्छया ॥ १ ॥
सिक्तरार्जपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥
पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् ॥ वृतां छन्दपथैश्चापि शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३ ॥

मुद्रगामिनीभिर्नदीभिः “यादोनपुंसकं” इति याद-
शब्दस्थनदीवाचकत्वेपिनपुंसकत्वंपाणिनीयलिङ्गानु-
शासनोक्तं । उदकशब्देनसस्वनत्वमुक्तं ॥ २८ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

अथरावणवधकाङ्क्षिभिर्देवैराविष्टमन्थरावाक्याद्रा-
मामिषेकविभ्रःप्रतिपाद्यते । पूर्वसर्गे गतेपुरोहितइत्या-
दिनातूर्यघोषानुनादितइत्यन्तेन पूर्वदिवसेअभिषेकाङ्ग-
भूतप्रतोषवासादिकमाचरतोरामस्यवृत्तान्तमभिधाय
कृतोपवासंतुतदेत्यारभ्य सर्गपर्यन्तेन रामाभिषेकश्रव-
णजनितानन्दनिर्भराणांपौराणांजानपदानांच जनानां
रामाभिषेकदिवसप्राक्तनवृत्तान्तमभिधाय वाचःक्रमव-
र्तित्वाह्वयिः पूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तान्तंवक्तुमुपक्रमते
—ज्ञातिदासीत्यादिना । कैकेय्याःज्ञातिदासी कैकेयीब-
न्धुदासी । “सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः-

समाः” इत्यमरः । यतोजाता यत्रकुत्रचिज्जाता ।
अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । अतःकैकेय्याज्ञाति-
दासीत्वमपि स्वोदरप्रपूर्णाथैकृतमित्यवगन्तव्यं ।
सहोषिता सहावस्थिता । मन्थरायाःकैकेय्यासहाव-
स्थानमपिहास्यहेतुभूतकुञ्जात्वनिबन्धनं । यदृच्छया
स्वैरितया । “यदृच्छास्वैरिता” इत्यमरः । यद्वा
यतोजाता यतःकुतश्चिज्जाता । तादृशीनामयोध्यायां
जननासंभवात् । यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायोग्य-
तयातथानिर्देशः । आचार्यास्तुदेवैरेवस्वकार्यार्थिकैकेयी
भेदयितुंप्रेषितेतिदेवरहस्यस्यगोप्यतयातथानिर्देशइत्या-
हुः ॥ १ ॥ प्रासादादन्ववैक्षत पूर्वश्लोकेआरोह-
णस्योक्तत्वात्प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेनसंबन्धः ।
“अधिकरणेचोपसङ्गवानं” इत्यधिकरणेत्यल्लोपेय-
श्चमी । प्रासादेस्त्वित्वाप्रैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥ वरार्हा-
भिः श्रेष्ठाभिरित्यर्थः । छन्दपथैर्वृतां स्वच्छन्दगम-
नयोग्योपवीथीभिरावृतां । शिरःस्नातैःशिरसाङ्गा-

ति० ज्ञातिदासीयतो नित्यमितिपाठे यतःकैकेय्याज्ञातेर्भातृकुलस्यदासी यतश्चकैकेय्यानिर्त्यसहोषिता अतो जनकोलाहलंशुलाकैके-
य्यैतदर्थंनिवेदयितुं यदृच्छया स्वयमेव नलन्यप्रेरणया प्रासादमारोहेत्यन्वयः । इदंतुयुक्तं । “मन्थरानामकार्यार्थमप्सरप्रेषि-
तासुरैः । दासीकाचनकैकेय्यैदत्ताकेकयभूता” इतिपाद्योक्तेः । कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं । दासीस्वयमागल्यकैकेयराजस्यजाते-
तिशेषः । शि० अजाता आद्य विष्णवे तेनसहोद्वाहार्थमित्यर्थः । जायतेकुराध्वजभार्याप्रादुर्भवीतीत्यजा । प्रतिश्रुतरावणवधदे-
दवत्यपरावस्थाकमाण्डवीत्यर्थः । तथासहभततिसततंगच्छतीत्यजातामन्थरेत्यर्थः । यतः कैकेय्याज्ञातिदासी ज्ञातिज्ञानंतनुकादासी
अतिज्ञानवत्यनुचरी । अजातेत्यनेनवेदवत्यभिप्रायाभिज्ञत्वंदिताचरणकर्तृत्वंचमन्थरायाव्यक्तम् ॥ १ ॥ टी० पताकाभिः सूक्ष्म-
ध्वजैः । ध्वजैः स्थूलध्वजैः । छत्रपथैः पूरितनिम्नोन्नतप्रदेशैः । कृतां अलंकृतां । ति० वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिः राजयोग्याभि-
रितियावत् । एतदुत्तरं “कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छन्दकपथैर्वृताम्” इत्यवपठन्ति । स्वच्छन्दकपथैः उत्सवादिगुज्जनभूयस्त्वेनप्रवे-
शविर्गमार्थप्राकारादिभजेनकृतैर्मार्गैः । शिरःस्नातैः कृताभ्यङ्गनातैः । शि० वरार्हाभिः वराःसर्वश्रेष्ठाःअतएववर्हाः अयोध्यायो-
ग्याः । कर्मधारयः । किंचवरोऽर्हःपूजायासां । किंच वरैस्सर्वश्रेष्ठैर्वैष्णादिभिरर्हाः प्रशंसिताइत्यर्थः । एतेन तत्पताकानांप्राकृतविलक्ष-
णत्वंसूचितं । शिरःस्नातजनैः मूर्धाभिषिक्तंराजभिरित्यर्थः । किंच शिरसिस्नातंविधिनाऽभिषेकोवेष्टां । किंच छन्दःस्वाधीनःपक्षो-

[पा०] १ क. छ. झ. कैकेय्याहु. २ क. ख. ग. न. झ. न. पथांकृतां. ३ क. ख. ट. छ. झ. न. कमलोत्पलाम्. न.
कमलोत्कराम्. ४ ग. वृतांसच्छन्दपथैः. ख. वृतांजानपदैश्चापि. घ. कृतांछन्नपथैश्चापि. ङ. च. छ. न. कृतांछन्नपथैश्चापि
स्वच्छन्दकपथैर्वृताम्. सि० अचन्दनतोवैभिरस्नातजनैर्वृताम्. । झ. समलंकृतां । सि० अचन्दनतोवैभिरस्नातजनैर्वृताम्.

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्रदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनिस्सनाम् ॥ ४ ॥
 संप्रहृष्टजनाकीर्णी ब्रह्मघोषाभिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
 प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विसयमागता ॥ ६ ॥
 ग्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदुरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
 उज्जमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ॥ राममाता धनं किं तु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥
 अतिमात्रप्रहर्षोऽयं किं जनस्य ॥ शंस मे ॥ कारयिष्यति किंवापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
 विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ॥ आचचक्षेथ कुञ्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥ १० ॥
 श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम् ॥ राजा दशरथो राममभिषेचयिताऽनघम् ॥ ११ ॥
 धान्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुञ्जा क्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥
 सा दहमाना कौपेन मन्थरा पापदर्शिनी ॥ शैथानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौषेन किंमात्मानं न दुष्यसे ॥ १४ ॥
 अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ॥ चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णाने ॥ १५ ॥

तैः ॥ ३ ॥ रामोपायनार्थमाल्यमोदकहस्तैः । शुक्रदे-
 वगृहद्वारामिति । शुक्रानिसुधावलितानिदेवगृहद्वारा-
 णियस्यां ॥ ४ ॥ ब्रह्मघोषाभिनादितां ब्रह्मघोषैः वेदपारा-
 यणघोषैः अभिनादितां । “वेदस्तत्त्वतपोब्रह्म” इत्यमरः ।
 रामाभिषेकस्यतिरश्चामप्यानन्दावहत्वात् “प्रहृष्टवरह-
 स्त्यश्वासंप्रणर्दितगोवृषां” इत्युक्तं । गोवृषाः गोपुङ्गवाः
 ॥ ५ ॥ प्रहृष्टमुदितैः प्रहृष्टाः सखातरोमाश्चादिगात्र-
 विकाराः । मुदिताः मानससंतोषयुक्ताः । तैः । उच्छ्रिते-
 त्यत्रप्रकृतोत्सवकृतध्वजसंबन्धउच्यते । ध्वजैश्चसमलं-
 कृतमित्यत्रनित्यबद्धध्वजलमुक्तं ॥ ६ ॥ धात्री उप-
 मातरं । “धात्री स्यादुपमाता” इत्यमरः । प्रहर्षो-
 त्फुल्लनयनामित्यादिविशेषणादियंरामोपमाता ॥ ७ ॥
 अर्थपरासती अर्थपरासत्यपि । उत्तमेनहर्षेणामिसं-
 युक्ताधनंप्रयच्छति किं । यद्वा अर्थपरा उत्तरो-
 प्तरार्थाभिवृद्धौधनंप्रयच्छति । नाभप्रहणस्यासहात्वा-
 द्राममातेत्युक्तिः ॥ ८ ॥ जनस्थायमत्यन्तप्रहर्षश्च

किं किमर्थं । किंनिमित्तंवामहीपतिः किं कर्म कारयि-
 ष्यति ॥ ९ ॥ हर्षेणविदीर्यमाणा अन्तर्गतहर्षोत्कट्या-
 देहपोषमुखविकासादिनाबहिःप्रसरणाद्विदीर्यमाणेवो-
 पलक्षिता । परयामुदाआचचक्षे स्वनिर्भरानन्दस्वन्दो-
 हपरिवाहस्यपात्रभूताकाचिह्नव्येतिपरमानन्दयुक्तास-
 ती प्रतिकूलायैतस्यै अकथनीयमप्यकथयदिति भावः ।
 राघवेश्रियं राघवेन्यस्यमानांराज्यलक्ष्मीं ॥ १० ॥ पुष्ये-
 णयुक्ते श्वः उत्तरदिने । जितक्रोधमनघमित्यभिषेकोप-
 युक्तगुणजातोपलक्षणं । यौवराज्येनाभिषेचयिता श्रीच-
 राज्यार्थमभिषेचयितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अवरोहत अवारुहत्
 ॥ १२—१३ ॥ उपप्लुतं उपहृतं । अघौषेन अघं
 दुःखं । “अहोदुःखव्यसनेष्वघं” इति । “ओषो-
 वृन्देभसारये” इतिचामरः ॥ १४ ॥ वस्तुतःराज्ञो-
 निष्टे सुभगाकारे आपाततःसौभाग्यवतीवभासमाने ।
 असुभगाकारइतिवाद्येव । सौभाग्येनहेतुना विकत्थसे
 ममैवसौभाग्यमस्तीत्याह्वानंलाघसे । इयमुक्तिः पूर्व-

गमनयेधातेपरमहंसास्त्रैरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० धात्रीरामसेतिलेखः ॥ ७ ॥ शि० राघवे राघवनिमित्तं । भूयसी अत्यधिका ।
 श्रियं राज्याभिषेकसामग्रीमित्यर्थः ॥ १० ॥ ती० अनघं अतृप्तुवैषम्यरूपदोषरहितं । शि० अनघं स्वाभितामनिवर्तकं
 ॥ ११ ॥ शि० पापदर्शिनी पापराक्षसकृतोपद्रवंपश्यतितच्छीला ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ख. ड. झ. व. वादित्रनादिताम्. २ क. छ. झ. ट. घोषोपनादिताम्. क. घोषविनादिताम्. घ. ज.
 घोषानुनादिताम्. ३ क. ग. प्रणादितगोवृषाम्. ४ ड. झ. ट. हृष्टप्रमुदितैः. ख. हृष्टैःप्रमुदितैः. ५ घ. परमविसयंगता.
 ६ क. ग—ट. सहर्षोत्फुल्ल. ख. सहर्षोत्फुल्ल. ७ क—घ. ज. झ. अतिमात्रप्रहर्षोऽयं. ड. छ. ट. अतिमात्रप्रहर्षःकिं. झ.
 अतिमात्रप्रहर्षःकिं. ८ क. छ. ट. झ. जनस्यास्त्व. ९ घ. किंचापि. १० क. ख. छ. व. उदीर्यमाणा. ११ क—ग. च. न.
 धात्रीपरमया. १२ ड. छ. झ. राज्येनयानर्थ. १३ ड. झ. मभिषेकादिराघवम्. घ. अभिषेचयतेऽनघम्. १४ क. च. न.
 सद्रचनं. १५ च. शिखरोत्प्लाव. १६ ड. छ. झ. ट. कौपेन. १७ झ. ट. शयानामेव. १८ क. छ. झ. ट. नात्मावमवबुध्यते.
 वा. र. ३७

एवमुक्ता तु कैकेयी रूष्टया परुषं वचः ॥ कुञ्जर पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥
 कैकेयी त्वज्जवीत्कुञ्जां कषित्क्षेमं न मन्यरे ॥ विषण्णवदनां हि त्वां लक्ष्ये भृशदुःखिताम् ॥
 [मन्यरे तद्वीक्ष्य कृतस्ते भयमागतम्] ॥ १७ ॥
 मन्यरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ॥ उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥
 सा विषण्णतरा भूत्वा कुञ्जा तैस्या हितैषिणी ॥ विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥
 अक्षय्यं सुमहदेवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ॥ रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिवेक्ष्यति ॥ २० ॥
 साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ॥ दक्षमानाऽनलेनेव त्वद्वितार्थमिहागतम् ॥ २१ ॥
 तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ॥ त्वद्दुःखौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः ॥ २२ ॥
 नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ॥ उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥
 धर्मवादी शठो भर्ता शूक्ष्णवादी च दारुणः ॥ शुद्धभावेन जानीषे तेनैवैतिसन्विता ॥ २४ ॥
 उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥
 अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ॥ कौल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥
 शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ॥ आशीविष ईवाङ्केन बाले परिहृतस्त्वया ॥ २७ ॥

कालिकालकाधापरेत्यवगन्तव्या । इदानीमस्तौभाग्य-
 स्थकाहानिरित्यत्राह—चलंहीति । उष्णगच्छतीत्यु-
 ष्णगः श्रीष्मकालः । तस्मिन् । नद्याः स्रोतश्च चलं क्षीण-
 मित्यर्थः ॥ १५ ॥ परुषं वच उक्ता । “अप्रधाने दुहा-
 दीनां” इत्यप्रधाने कर्मकारकेतिष्ठा ॥ १६ ॥ कषि-
 त्क्षेमं मङ्गलमिति शेषः ॥ १७ ॥ क्रोधसंयुक्ता रामामि-
 शेकाविचारणादिति भावः ॥ १८ ॥ विषादयन्ती भेदय-
 न्तीति शरद्वयं हेत्वर्थः । राज्यश्रियोक्तातिगामित्वानिष्टप्र-
 काशनेन विषादहेतवे सामान्यतः पुत्रत्वप्रयुक्तरामविष-
 यत्वे हेतुभेदने हेतुवेचेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अक्षय्यं अशक्य-
 प्रतीकारं । त्वद्विनाशनं त्वद्विनाशः । भावेत्युद्-
 ॥ २० ॥ दुःखशोकसमन्विता अनभिमतरामामिषे-
 कश्रवणजनितसन्ध्यसनजं दुःखं । अभिमतभरतामिषेक-
 राहित्यजः शोकः । ताम्यांसमन्विता ॥ २१ ॥ ननु

मम दुःखादिहेतौ सति कुतस्ते दुःखप्रसक्तिरित्यत्राह—
 तवेति ॥ २२ ॥ नतुरामामिषेकमात्रं कथं नैव दुःखहेतु-
 रित्यत्राह—नराधिपेति । उग्रत्वं क्रौर्यं ॥ २३ ॥ न-
 नुमत्प्रियः कथमनिष्टं करिष्यतीत्यत्राह—धर्मवादीति ।
 धर्मवादीव भासमानः । वस्तुतः शठः गूढविप्रियकृत् ।
 शूक्ष्णवादी कण्ठादुपरिप्रियवचनशीलः । दारुणः क्रू-
 रकर्मकारी । एवंभूतमेनं शुद्धस्वभावेनोपलक्षितं जानी-
 षे । तथानमन्तव्यं । यतस्तेनैवं अतिसन्विता वन्धि-
 ता ॥ २४ ॥ शठत्वमेवाह—उपस्थितमिति । उपस्थि-
 तं तत्कालोचिततया भाषितं । अनर्थकं त्वदर्थनाशनं ।
 त्वयि सान्त्वं अनुसरणं । प्रयुञ्जानः कौसल्यामर्थेन
 योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अतिसन्धानप्रकारमाह—
 अपवाह्येति । अपवाह्य उद्धास्य । कालमर्हतीति का-
 ल्यं अर्हार्थेयत् । श्वः प्रातरित्यर्थः ॥ २६ ॥ हे बाले मुग्धे

ति० विषण्णतरा भूत्वा तदाकारेव भूत्वा अप्सरस्त्येन सर्वज्ञत्वात् तव विषादाभावात् ॥ १९ ॥ ति० ननु दास्यास्तव कुतो भय-
 मित्यत आह—तवेति ॥ २२ ॥ ती० धर्मवादीवाक्यान्नेन धार्मिकः । शुद्धभावे इति संबोधनं । हे शुद्धहृदये ॥ २४ ॥ ती० उप-
 स्थितः लक्ष्मीपे स्थितः ॥ २५ ॥ ति० काल्ये अन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हः । कौल्ये इति पाठः । कुलकामागत इत्यर्थेऽर्थः ॥ २६ ॥
 ती० परिहृत इति पाठे बाले अपरिहृत इति शब्देः । वस्तुतस्तु त्याज्य एवेति भावः ॥ २७ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ व. दुष्टया. २ क. ख. ज. ट. त्वेनं नु मन्यरे. ३ इदमर्थं ख. दृश्यते. ४ क. व. म. क्रोधसंयुक्ता. ५ झ. तस्यां हितैषिणी. ६ म. अक्षयं हिमहदेवि. ख. ग. ड. छ. झ. ट. अक्षयं सुमहदेवि. घ. ज. अक्षेणं सुमहदेवि. क. अक्षेणं हिमहदेवि. ७ क. अभिवेक्ष्यते. ८ घ. सास्त्र्यभागे भये. ९ ख. नानलेनैव. १० क. व. म. दुःखं भवेन्महत्. ११ क. म. भवेदेव न संशयः. १२ ड. भवेदिह न संशयः. छ. ज. भवेदत्र न संशयः. १३ ज. मयि वन्विता. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. म. ट. उपस्थितः. प्रयुञ्जानः. १५ ग. घ. ड. छ. झ. ट. अपवाह्यतु. ख. अपवाह्यसु. १५ क. ख. व. काल्यं. छ. कौल्ये. १६ घ. ड. झ. इवाङ्केन. १७ क. ख. छ. ज. झ. म. परिहृतस्त्वया.

यथा हि कुर्यात्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञा दशरथेनाथ सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
 पापेनानुवसान्त्वेन बाले नित्यसुखोचिते ॥ रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा इता हसि ॥ २९ ॥
 सा प्राप्ताकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ॥ त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥
 मन्थराया वचः श्रुत्वा शयाना सा शुभानना ॥ उत्तस्यै हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेन शारदी ॥ ३१ ॥
 अतीव सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ॥ एकमाभरणं तस्यै कुञ्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
 दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुञ्जायै प्रमदोत्तमा ॥ कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवात्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
 इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम् ॥ एतन्मे प्रियमाख्यातुः किं वा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥
 रमि वा भरते वाऽहं विशेषं नोपलक्ष्ये ॥ तस्मात्तुष्टाऽसि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥
 मे परं किंचिदितरेत्स्वया पुनः प्रियं प्रियाहं सुवचं वैचः परम् ॥
 तैश्वा ह्यनोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं परं वरं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥
 [इति भुवन्त्याः कैकेय्याः श्रुत्वा सानन्दमुत्तरम् ॥ बाण्या तु प्रेरिता सातु कैकेयीभिदमज्वरीत् ॥ ३७ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

आगाम्यनर्धानभिज्ञे इति यावत् । पतिप्रवादेन पति-
 व्यपदेशेन । शत्रुः छत्रहृदयः शात्रवः पतिः । स्वया
 ऋजुप्रकृतिकया । मात्रेण सर्पशिशुं पोषयिष्येव । हित-
 काम्यया हितप्रापणेच्छया । आशीविषइव छत्रविषः सर्-
 पइव । अङ्गेन उत्सङ्गेन परिहृतः परिधृतइत्यर्थः । यद्वा
 अङ्गेन परिहृतः अङ्गान् परिहृतः । किंलङ्कएव वृत्तोपला-
 लितः । यथासर्पपोषयित्रीबाला सर्पस्यान्तर्विषमज्ञा-
 त्वा केवलंहितकाम्ययाङ्केसर्पमुपलालयति तथा स्वम-
 पि बाला भर्तुः कुटिलहृदयमजानती विश्वस्य समङ्के
 छपलालयतीत्यर्थः । यथाङ्कोपलालितआशीविषः क-
 षात्रिद्वितपरामपिपोषयित्रीदोष्टे एवं तेभर्तापि वि-
 श्वस्तात्त्वामर्थहीनाकारयेत् । अतस्त्र आशीविषइव
 नानुसरणीयस्त्वयेति भावः ॥ २७ ॥ एवंगाम्यमर्थवि-
 शदयति—यथेति ॥ २८ ॥ सानुबन्धा पुत्रमित्रादिप-
 रिकरसहिता ॥ २९ ॥ विस्मयदर्शने आश्चर्यावह-
 ज्ञानयुक्ते तत्तत्कालोचितकर्तव्यनिरूपणचतुरइत्यर्थः ।
 यद्वा अनेन हितकरणहेतुदशरथवशीकरणसाधनसौ-
 न्दर्यं सूच्यते ॥ ३० ॥ एवं देवावेशवशाद्विपरीत-

वाक्ययामन्थरयोक्तापिकैकेयी महाकुलप्रसूततया स-
 त्रकृतिस्सती रामाभिषेकं स्वहितं मन्यमानाह—मन्थ-
 राया इति ॥ ३१—३३ ॥ एतत्प्रियमाख्यातुः आ-
 ख्यातव्याः । ते किं वा करोमीति संबन्धः । एतन्मे प्रिय-
 माख्यातमिति पाठे आख्यातं एतत्प्रियमुद्दिश्य तेभूयः
 किं वा करोमीति संबन्धः ॥ ३४ ॥ ननु सपत्नीपुत्रेक्यं
 तवैतादृशी प्रीतिरित्यत्राह—राम इति ॥ ३५ ॥ हे प्रिया-
 हं प्रियदानाहं । मे हतः परं रामाभिषेककथनादभ्य-
 तिकिंचित् । प्रियं अभिमतं । परं वचस्त्वया पुनर्न सुव-
 चं वक्तुं शक्यं । हि यस्मात्कारणान् । त्वंतथा सर्व-
 प्रियेभ्योधिकं । प्रियं रामाभिषेकरूपं । अवोचः उक्त-
 वती । अतः प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठं “पर्युदीच्यश्रे-
 ष्ठेष्वप्युत्तरः” इत्यमरः । परं अन्यं । वरं वरणीयं व-
 स्तुविशेषं । ते तुभ्यं प्रददामि । तंवृणु वृणीष्वेति योजना
 ॥ ३६—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. च्छत्रुर्वासर्पो वा. ज. त्सर्पो हि. २ क. च. ज. झ. ज. नित्यसुखोचिते. ड. छ. झ. सुखोचिता.
 ३ क—घ. च. ज. ज. स्थापयिता राज्ये. ४ ट. साप्राप्ताकाला. क. ख. संप्राप्ताकालं. ५ क. क. च. छ. झ. ज. ड. शयनात्सा
 शुभानना. ६ घ. ड. छ. ज. झ. सातुसंहृष्टा. ७ क. छ. झ. दिव्यमाभरणं. ८ ग. दत्ताभाभरणं. ९ क. ख. ग. क. ज. झ.
 मन्थराहृष्टा. १० क. घ. च. ज. ज. इदं हि मन्थरे. ११ ड. छ. झ. ट. माख्यातं परमं प्रियम्. १२ क. छ. ज. झ. प्रिय-
 माख्यातं. च. ज. प्रियमाख्यातुं. ख. प्रियमाख्यातव्याः. १३ क. च. ज. भूयः किं वा. १४ क. छ. झ. न. दितो वरं पुनः.
 १५ ड. छ. झ. ट. वचोऽयुतम्. १६ घ. कथा ह्यवोचः. १७ झ. ट. वरं परं. १८ क. ख. ग. ज. प्रददामि. १९ ख. संवृणु.
 २० अयं लोको ज. दश्यते.

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामाभिषेकस्य भरतामर्थहेतुत्वमावेद्यन्तीमन्थराप्रतिकैकेष्वारामगुणप्रशंसनपूर्वकं तदभिषेकस्य स्वाभीष्टत्वप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ पुनर्मन्थरयाकैकेयीप्रति बहुधाहेतूपन्यासपूर्वकं रामाभिषेकसागर्थहेतुत्वसमर्थनेनतद्विज्ञातचोदना ॥ २ ॥

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं च तत् ॥ उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥

हर्षं किमिदंमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ॥ शोकसागरमध्येस्यमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २ ॥

मनसा ग्रहेसामि त्वां देवि दुःखादिता सती ॥ यच्छोचित्तव्ये हृष्टाऽसि प्रीत्येदं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥

शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ॥ अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥

भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ॥ तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं मीताद्वि जायते ॥ ५ ॥

लक्ष्मणो हि मेहेष्वासो रामं सर्वात्मना गतः ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥

प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ॥ राज्यक्रमो विप्रकृष्टस्तयोस्तौवत्कनीयसोः ॥ ७ ॥

विदुषः क्षत्रचारित्र्ये प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥

अथकुमन्तिजनसंसर्गवशेन महतामपिकदाचिञ्चित्त-
चलनस्यादित्यमुमर्थेद्योतयन्नाह—मन्थरेत्यादि । अ-
भ्यसूय असूयांकृत्वा । एनांप्रतीतिशेषः । कोपदुःख-
समन्विता हितंनशृणोतीतिकोपः । आगमिष्यत्यम-
र्थइतिदुःखं ॥ १ ॥ हेबालिशे अज्ञे । अस्थाने अनु-
चित्तकाले । हर्षकृतवत्यसि । किमिदं । अत्रकारणंनजा-
नामि । अस्थानकृतत्वमाह—शोकेति ॥ २ ॥ इदं
रामाभिषेकरूपं । महद्भयसनं । प्राप्य तेनैवहेतुनाशो-
चित्तव्येविषयेहृष्टासीतियत् । अतोहंदुःखादितासती
त्वांमनसा ग्रहसामि । यथोन्मत्तप्रमुददर्शने ॥ ३ ॥ एवं
बालिशत्वमन्वयमुखेनदर्शयित्वा व्यतिरेकमुखेनापि
वर्शयति—शोचामीति । ते दुर्मतित्वं दुष्टबुद्धित्वं शो-
चामि । मतेर्दुष्टत्वमनर्थविषयप्रीतिजनकत्वं । मृत्योरिव
सपत्नीपुत्रस्थारेरागतांवृद्धिं काहिप्राज्ञा कावाप्रशस्तबु-
द्धिः । प्रहर्षयेत् प्रहर्षसाधनंकुर्यात् । “तत्करोति” इति
णिच् । हर्षइतिकरणेघञ्प्रत्ययः । छालयेदितिवाच्यः
॥ ४ ॥ उक्तांन्यसनमहत्तांदर्शयति—भरतादिति ।
राज्यसाधारण्यस्य तस्माद्भरतादेव रामस्ययद्भयं तद्वि-
चिन्त्य विषण्णास्मि । रामस्यभयमस्तु भरतस्यकिमि-
त्यतवाह—भयमिति । योयस्याद्वीतः सतस्त्वभयमव-

श्यमुत्पादयति व्याघ्रसर्पादिविषये तथादर्शनादिति
भावः ॥ ५ ॥ यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यसा-
धारणं तथापि तयोः परतत्त्वात्प्रभयप्रसक्तिरित्या-
ह—लक्ष्मणइति । सर्वोत्तना सर्वप्रकारेण मनोवा-
कायैरित्यर्थः । अतोरामस्य नलक्ष्मणाद्भयमितिभा-
वः । शत्रुघ्नस्यभरतपरतत्त्वेन नततःपृथग्भयमित्यर्थः
॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—प्रत्यासन्नेति ।
प्रत्यासन्नेन सन्निकृष्टेन क्रमेण पुनर्वसुपुण्यनक्षत्रजन-
नक्रमेण । भरतस्यैव राज्यप्राप्तमितिशेषः । कनीयसोः
कनिष्ठयोः । राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तु । विप्रकृष्टः
व्यवहितः । सत्यपिपारतत्त्वे राज्यविषयेसर्वेषामभि-
लाषस्तुल्यः । यथाभरतस्येतिशङ्कायां प्रथमंरामस्यरा-
ज्यंप्राप्तं ततोभरतस्य ततोलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः । तथाच
प्रथमोद्वितीयजिघांसति । अतोरामाद्भयंभरतस्यैवेति
भावः ॥ ७ ॥ एवं राज्यक्रमोभरतस्यसन्निहितोस्तु
तथापि रामेप्रथमप्राप्तिमतिविद्यमाने का भरतस्यरा-
ज्यशङ्केत्यत्राह—विदुषइति । विदुषः स्वतएवविवेक-
शालिनः । विशिष्यक्षत्रचारित्र्ये राजनीतौ प्राज्ञस्य
प्राप्तकारिणः अविलम्बेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणः ।
रामस्य भयात् भाव्यनर्थकरणभयात् । तवात्मजं उत्त-

[पा०] १ घ. ड. छ. झ. ट. भरणंहितत्. २ ड. छ. झ. ट. किमर्थमस्थाने. ३ घ. भामिनि. ४ ख. ग. च. ज.
मध्यस्थानात्मानमव. ड. छ. ट. मध्यस्थानात्मानमव. ५ घ. झ. प्रसहामिलां. ६ ड. छ. झ. ट. प्राप्यत्वंव्यसनं. घ. प्राप्तेदं
व्यसनं. ७ ड. प्रज्ञा. ८ ड. छ. झ. ट. महाबाहुरामं. ९ घ. त्रितः. १० ड. क. भरतस्येह. ११ ड. छ. झ. ट. विदुषस्तुतयो,
ख. ज. विदुषस्तु. १२ क.—ट. क्षात्रवर्णीयसोः. १३ ट. क्षत्रचारित्रं.

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥
 प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रीतीतां तां हतद्विषम् ॥ उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
 एवंचेत्त्वं सहास्राभिस्रस्याः प्रेक्ष्या भविष्यसि ॥ पुत्रश्च तव रामस्य प्रेक्ष्यभावं गमिष्यति ॥ ११ ॥
 हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ॥ अप्रहृष्टा भविष्यन्ति सुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥
 तां दृष्ट्वा परमप्रीतां जुवन्तीं मन्थरां ततः ॥ रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रीत्यशंस ह ॥ १३ ॥

वैदुष्याविरहितं चिन्तयन्तीप्रवेष्टे । वष्टीचात्र संबन्ध-
 सामान्ये ॥ ८ ॥ कैकेय्यार्ह्योत्पादनार्थं कौसल्यासौ-
 भाग्यदर्शयति—सुभगेत्यादिना । सुभगा भाग्यशीला ।
 यौवराज्येनेतिहेतौतृतीया ॥ ९ ॥ रामतोभरतस्येवकौस-
 ल्यातोस्याजनर्धदर्शयति—प्राप्तामिति । रामाभिषेकेण
 सुमहतीश्रियप्राप्तां । प्रतीतां ख्यातां । “प्रतीतेप्रथित-
 स्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः । हतद्विषं अधरी-
 कृतसपत्नीकां । तां कौसल्यां । उपस्थास्यसि सेविष्यसे
 ॥ १० ॥ नकेवलंतवैकस्यादास्यं कितुलदनुबन्धजन-
 स्यापीत्याह—एवमिति । तवदास्यंप्राप्तंचेदित्यर्थः
 ॥ ११ ॥ राममहिष्याएकत्वेपि रामस्यपरमाःस्त्रियइतिब-
 हुवचननिर्देशःपरिचारिकाभिप्रायेण । भरतक्षये भरत-
 स्वदारिद्र्यरूपक्षयेसति । नन्वत्रस्त्रीशब्दोभार्यापरएव ।
 सुषास्तेभरतक्षयेइतिसुषाशब्दसाहचर्यात् । अतएव
 सुन्दरकाण्डेसीतयोच्यते “पितुर्निर्देशंनियमेनकृत्वाव-
 नाभिपृष्टाश्चरितप्रतश्च । स्त्रीभिश्चमन्येविपुलेक्षणाभि-
 स्त्वंरंस्वसेवीतभयःकृतार्थः” इति । युद्धकाण्डेचदर्भ-
 क्षयनवर्णने “भुजैःपरमनारीणामभिसृष्टभनेकधा” इ-
 त्युक्तं । नहिभुजैर्भुजाभिर्महोभार्याभ्योऽन्यत्रसंभ-
 वति । उपारकाण्डेचाश्वमेधोपक्रमे “मातरश्चैवसर्वाभि-
 कुमारःस्त्रीगणानिच । अग्रतोभरतंकृत्वागच्छन्त्वमे-
 समाधिना” इतिदर्शितं । अत्रस्त्रीगणकुमारान्यपदेशो
 विनासीतातिरिक्तभार्यासद्भानंसंभवति । किंचश्रुता-
 र्थापत्तिरपिरामस्यसीतातिरिक्तधर्मदारसद्भवेप्रमाणं ।
 नह्यपत्नीकस्यज्ञानुष्ठानंसंभवति भोगदारान्तरासंभ-
 वेनरामस्यैकदारप्रतत्वंभृगुशापपालनंच । सीताप्रति-
 कृतिकरणंतुसीतास्नेहबहुमानार्थं । अत्रोच्यते । राम-
 स्यैकदारप्रतत्वंसर्वसिद्धं । तच्चपण्यन्तरसंभवे नसं-
 भवच्छेत् । नचयज्ञकरणानुपपत्तिः । सीताप्रति-

कृतिकरणेनतदुपपत्तेः । अतएवोत्तरकाण्डेवक्ष्यति
 “काञ्चनीममपत्नींचदीक्षार्हायज्ञकर्मणि । अग्रतोभ-
 रतःकृत्वागच्छत्वमेमहामतिः” इतिसीताप्रतिकृतेर्दी-
 क्षार्हत्वं पत्नीत्वंच । पुनश्चोत्तरत्र “नसीतायाःपरांभा-
 र्यावप्रेसरघुनन्दनः । यज्ञेयश्चेचपत्यर्थकाञ्चनीजान-
 कीभवत्” इति । नहिबचनविरोधेन्यायःप्रवर्तते ।
 अनेनवचनेनप्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धेनविदूरभावोऽननुकूल-
 भार्यश्चभार्याप्रतिकृतिंकृत्वाश्रौतस्मार्तकर्मणिपुर्यादि-
 तिविधिरुज्जीयते । स्मृतिश्चतथाविधापठ्यते । यथाहे-
 माद्रौ “दूरभार्योननुकूलभार्यश्चर्भपिचूलेर्भार्याप्रति-
 निधिंविधायपार्वणंकुर्यात्” इति । पत्नीकर्तव्यानिक-
 र्माण्यध्वर्युर्यजमानोवाकुर्यात् । यथातस्यामसमर्था-
 यां पत्नीविनाशाभावाच्चाभेविनाशः । यत्तुयेनकेन-
 चिदुक्तं सीताप्रतिकृतिकरणंसीतास्नेहबहुमानार्थमिति
 तत्तुच्छं । संयुक्तभार्यायांस्नेहबहुमानकरणस्यावशा-
 वहत्वात् । “मातरश्चैवसर्वाभेकुमारःस्त्रीगणानिच”
 इत्यत्र मेमातरः भरतादीनांकुमाराःस्त्रियश्चेत्यर्थः ।
 दारान्तरसंभवेपि तेषांधर्मार्थत्वेनप्रजार्थत्वाभावेन रा-
 मस्यकुमाराभावात्तत्सहचरितस्त्रीगणाश्च भरतादीना-
 भेवेतिसुव्यक्तं । एवंच रामस्यपरमाःस्त्रियःपरमनारी-
 णां स्त्रीभिश्चमन्ये इत्यादिषु भोगप्रसंजनेनधर्मदारप-
 रत्वासंभवात् साधारणादिपरिग्रहशङ्कानवकाशाभा-
 न्यपरत्वमवसेयं । परमाःस्त्रियइतिपरिचारिकान्तर्भा-
 वेन । स्त्रीभिश्चमन्यइति स्वविनाशेरुपन्तरसंभावन-
 या । परमनारीणामित्यस्य कविवचनत्वेन श्रीभूम्याद्य-
 भिमर्शविषयत्वाच्चेतिदिक् ॥ १२ ॥ रामस्यैवंविधशु-
 णत्वेहित्वदुक्तादोषाःस्युस्तदेवनास्तीतिमूलेकुठारनिद-
 धातीत्याह—तामिति । अप्रीतामितिपदच्छेदः । क्षो-
 भहेतौनितरांविद्यमानेप्यक्षोभ्यमनस्कत्वाद्देवीतिता-

सी० भरतक्षये भरतदृष्टे । ति० भरतक्षये भरतप्रभावनाद्ये । दि० स्त्रियइतिबहुलमादरार्थं । किंचस्त्रीशब्दस्त्रीलजातिभि-

[पा०] १ क. ड. झ. ट. सुभगाकिल. २ क. छ. झ. व. वदुमतीप्रीति. च. वदुमतीप्रीति. ट. वदुमतीप्रीति. ३ क.
 छ. झ. ट. प्रतीतांइतिविद्विषम्. ४ क.—ट. एवंचत्वं. ५ घ. छ. झ. ट. प्रेक्ष्यसंहि. ६ घ. प्रशदांससा.

धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक्कुचिः ॥ रामो रौद्रः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥
 भ्रातृन्मृत्वाश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसे कथं कुञ्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥
 भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ॥ पितृपैतामहं राज्यमवाप्तां पुरुषर्षभः ॥ १६ ॥
 सा त्वमभ्युदये प्राप्ते वर्तमाने च मन्थरे ॥ भविष्यति च कल्याणे किमर्थं परितप्यसे ॥ १७ ॥
 यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोपि राघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तं च सोमं शुश्रूषते हि माम् ॥ १८ ॥
 रौज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तथा ॥ मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातृस्तु राघवः ॥ १९ ॥
 कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 अनर्थदाशिनी मौर्य्याद्वात्मानमवबुध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णे भोजन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
 भविता राघवो राजा रघवस्यानु यः सुतः ॥ राजवंशान्तु कैकेयि भरतः परिहास्यते ॥ २२ ॥

सृचिः क्लाघते ॥ १३ ॥ मन्थरोक्तराज्यसाधारण्यनि-
 वर्तयति—धर्मज्ञ इति । दान्तः दमितः । “दान्तस्तुद-
 मिते” इत्यमरः । शिक्षित इत्यर्थः । कृतज्ञः सत्पुत्रस-
 माचारज्ञ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ भरतानर्थशङ्कापरि-
 हरति—भ्रातृनिति ॥ १५ ॥ राज्यं च भरतस्य क्रमाद्भवि-
 ष्यतीत्याह—भरत इति । वर्षशतात्परं रामराज्यात्पर-
 मित्यर्थः । दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यपालयिष्यतीति
 कैकेयीनजानाति । अतोलोकरीत्यावदतीति ज्ञेयं । अ-
 वाप्तेतिलुद्ध । स्वानन्तरं भरतस्य राज्यलाभाय संप्रति
 तस्मै यौवराज्यं दास्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राप्ते उचिते ।
 अभ्युदये रामाभिषेकरूपे । शोभने वर्तमाने प्रत्यास-
 न्नेत्यति । कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यति च कि-
 मर्थं परितप्यस्यतिसंबन्धः ॥ १७ ॥ एवं पुत्रानर्थश-

ङ्कापरिहृत्य स्वानर्थशङ्कापरिहरति—यथेति । मान्यः
 बहुमान्यः । भूयः भृशं । अत्र हेतुमाह—कौसल्यात
 इति । अतिरिक्तं अभ्यधिकं यथाभवतितथा ॥ १८ ॥
 माभूद्वर्षशतात्परं भरतस्य राज्यलाभः तथापि राज्यला-
 भसौख्यमस्तीत्याह—राज्यमित्यादिना ॥ १९—२० ॥
 अनर्थदाशिनी अनर्थत्वं वार्थत्वेन दर्शनशीलित्यर्थः । य-
 द्वा अर्थादाशिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः । मौर्य्यात्
 अविमृश्यकारित्वात् । शोकव्यसनविस्तीर्णे विलाप-
 हेतुः शोकः । व्यसनं विपत् । “व्यसनं विपद्विशेषः”
 इत्यमरः । यद्वा शोकः इष्टविशेषजन्दुःखः । भरतस्य
 राज्यभ्रंशेन वनप्रापणजन्दुःखमिति यावत् । विपत् स्व-
 स्य सुखाद्वृक्षः । दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे । भज-
 न्तीतथाभूतमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २१ ॥ वर्षशता-

शिष्टपरः । ननु पाणिग्रहीतीपरः । तेन च कुलं युक्तमेव ॥ १३ ॥ ति० पितृवद्भ्रातृनभिभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात्परमपि यदा
 राज्यविभागेच्छा तदा भरतो राज्यमवाप्स्यति । भ्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिर्भवेत्तु चित्तम् । शि० ननु भ-
 रतस्य राज्यानधिकारित्वेपि भ्रातृलादिकिंचित्तेनापि प्राप्तव्यमतस्तदागमने सति रामाभिषेकेण भवितव्यं अन्यथा किंचिदपि न प्राप्स्यतीत्य-
 त्वाह—भरत इति । वर्षशतात् बहुखण्डैर्व्याप्तं । पितृपैतामहं राज्यं । नरर्षभो रामोऽवाप्स्यति । भरतस्तु ध्रुवं अचलं । रामस्य प-
 रं तृप्तिं । अवाप्स्यति । एतेन रामप्रीतेर्दुर्लभत्वं व्यञ्जितम् । किंच रामस्य राज्यं भरत एव प्राप्स्यति रामाभिषेकानन्तरं पालनाधिकारं रा-
 भो भरतायैव दातेत्यर्थः । एतेन भरतो रामस्यातिप्रीतिविषय इति ध्वनितम् । यद्वा अप्राप्य वस्तुप्राप्त्यर्थं क्लौनकर्तव्य इति भरतस्य प्रा-
 प्त्यर्थं नयति तस्य मतिबोधयन्तीत्याह—भरत इति । रामस्य योग्यं पितृपैतामहं राज्यं नरर्षभो भरतः वर्षशतात्परमपि । अवाप्स्यति
 अनवाप्स्यति । भागुरितेन वाकारलोपः । वर्षशतात्परं अये । भरतः प्राप्स्यतीत्यर्थस्तु न युक्तः सर्वप्रमाणाविधयेन त्वेनार्थमवा-
 दिति दिक् ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. गुणवान्दान्तः. २ घ. क. छ. झ. ट. सत्यवाक्कुचिः. ३ क. छ. छ. झ. ट. राजसुतो.
 ४ क. च. न. राज्यंततोर्हति. ५ क. च. न. नमास्यान्दीर्घायुः. छ. न्युत्राश्च. ६ ख. पुत्रवत्पालयिष्यति. ७ ख. संतप्यसि.
 ८ क. छ. झ. ट. मवाप्स्यति नरर्षभः. ९ क. छ. झ. दक्षमानेन मन्थरे. १० क. छ. झ. ट. किमर्थं परि. ११ क. छ. झ.
 ट. यथा वै भरतो. १२ ग. घ. ज. सतु शुश्रूषते. क. छ. झ. भमशुश्रूषते बहु. १३ क. राज्यं वदति. ग. च. छ. न. राज्यं
 दिह. १४ क. छ. झ. ट. तसदा. १५ क. ख. ग. ज. न. भ्रातृश्च. १६ ख. ग. घ. ज. कैकेयीवचनं. १७ च. न.
 दीर्घमुष्णं च. १८ क. च. न. मौर्य्याद्वात्मानं नाव. १९ घ. न. ट. भजन्ती. २० क.—च. ज. झ. न. राघवस्य च. २१ क.
 क. ज. झ. न. भरतः कैकेयि.

न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ॥ स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥२३॥
 तस्माज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ॥ स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवर्त्तिस्त्वरेष्वपि ॥ २४ ॥
 असावत्यन्तनिर्भगस्तत्र पुत्रो भविष्यति ॥ अनाधवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥
 साऽहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ॥ संपन्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥२६॥
 ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्ठकम् ॥ देशान्तरं वा नयिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥
 बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ २८ ॥
 भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोपि संमागतः ॥ लक्ष्मणो हि यथा रामं तथासौ भरतं गतः ॥ २९ ॥
 श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीविभिः ॥ सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्रयात् ॥ ३० ॥
 गोप्ता हि रामं सौमित्रिलक्ष्मणं चापि राघवः ॥ अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥३१॥

त्परमित्युक्तभरतराज्यप्राप्तिनिराकरोति—भविष्येति ।
 राघवस्यानु राघवानन्तरं । तस्ययःसुतःसराजाभवि-
 ष्यति । परिहास्यते निर्वास्यते । गत्यर्थोद्धर्षणजन्ता-
 स्कर्मणिष्ठः ॥ २२ ॥ उक्तेर्धेहेतुमाह—नहीति ।
 भामिनि कोपने । “कोपनासैवभामिनी” इत्यमरः ।
 अनयःनीतिविरोधः ॥ २३ ॥ राज्यतन्त्राणि राज्यप-
 रिपालनादिव्यापारान् । “तत्तत्स्वराष्ट्रव्यापारे” इति
 वैजयन्ती ॥ २४ ॥ एषंराज्यभ्रंशमुक्त्वा राज्यालम्भे-
 पिराज्यमुखंभरतस्यास्तीतिकैकेय्योक्तंपरिहरति—अ-
 साविति । अत्यन्तनिर्भगः सुतरांप्रच्यवितः । वत्सले
 पुत्रवत्सले ॥ २५ ॥ ज्येष्ठेवर्तमानेभरतस्वराज्ययोग्य-
 ताभावात्किंकुर्मइत्यत्राह—सेति । त्वदर्थं त्वत्पुत्ररा-
 ज्यभ्रंशपरिहारकथनार्थमित्यर्थः । संपन्निवृद्धाविति
 “व्यापोः—” इतिह्रस्वः । यात्वंसंपन्निवृद्धौ प्रदेयं
 पारितोषिकं । दातुमिच्छसि सात्वं नावबुध्यसइत्य-
 न्वयः ॥ २६ ॥ असावत्यन्तनिर्भगइत्युक्तंविद्वणोति—
 ध्रुवमित्यादिना ॥ २७ ॥ रामकर्तृकंभाव्यनिष्ठंप्रदर्श्य
 कैकेयीकृतमप्यनर्थंदर्शयति—बालइति । मातुल्यं मा-

तुल्यसंबन्धिवृद्धमित्यर्थः । नायितोहि प्रापितःखलु ।
 अनेनकाहानिरित्याशङ्क्यहानिमेवदर्शयति—सन्निक-
 र्षादिति । स्थावरेष्वपि वृक्षगुल्मादिस्थावरेष्वपि । स-
 न्निकर्षाच्च अत्यन्तसमीपावस्थानाच्च सौहार्दंजायते अ-
 न्योन्यसंश्लेषरूपःमुहूर्त्नावोजायते । राज्ञोरामभरता-
 दिषुकिमुत तादृशसन्निकर्षस्त्वयाविघटितइतिभावः
 ॥ २८ ॥ भरतस्यासन्निधानेपि शत्रुघ्नसन्निधानेभरते-
 प्रीतिःस्यात्तदपिनास्तीत्याह—भरतस्यापीति । अनुव-
 शः विधेयः । समं भरतेनसह । अनुवशत्वमुपपाद-
 यति—लक्ष्मणोहीति । हि यस्मात् रामंलक्ष्मणश्वासौ
 शत्रुघ्नः भरतंगतः आश्रितः ॥ २९ ॥ स्थावरेष्वपी-
 त्युक्तमुपपादयति—श्रूयतेहीति । वनजीविभिः वनो-
 द्रूतकाष्ठजीविभिः । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । क-
 श्चितद्रुमः तस्माच्छेदनरूपात् परमाद्रयात् । इषीकाभिः
 इषीकाकण्ठकबहुलगुल्मैः । सन्निकर्षात् परितःपरि-
 वारणरूपात् । मोचितइतिश्रूयतेहि जनपरंपरयेतिशे-
 षः । स्वस्यनित्यान्तःपुरवर्तित्वेन तत्साक्षात्काराभा-

ली० अनयः राज्यशैथिल्यरूपः । शि० रामराज्यकालेभरतोपिकस्यन्दिशस्वराजाभवितेत्याशानकर्तव्येति सूचयितुमाह—
 नहीति । स० भामिनि तेजस्विनि ॥ २३ ॥ ती० राज्यतन्त्राणि राज्यतन्त्राणिह्रस्वश्चादीनि ॥ २४ ॥ वि० वत्सले सर्वत्र
 दयाशीले ॥ २५ ॥ वि० अहंसि अहंवाचरसि । इच्छसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० नाययिता छद्म । लोकान्तरमिति हविष्यती-
 तियावत् ॥ २७ ॥ शि० शत्रुघ्नस्यापिदुःखमेवभविष्येतिबोधयन्तीआह—भरतानुगतइति । सःशत्रुघ्नोपि भरतानुगतः
 भरतानुसारीसन् तत्समं रामकर्तृकद्रोहविषयत्वेनभरतसाम्यं गतःप्राप्तः । समशब्दोभावप्रधानः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणसाहचर्यात्
 भरतकर्तृकापकृतिप्रसक्तिः रामेनभवितेतिबोधयितुमन्यसन्निकर्षादन्यस्यानर्थनिवृत्तिर्लोकैरेष्टेत्याह—श्रूयतइति ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. म. त्वितरेषुच. २ ख. घ. ज. वत्यन्तनिर्भगः. ३ ख. घ. त्वदर्थ. ४ घ. संपन्निवृद्धिकाभेजं.
 ५ घ.—छ. म. ड. दातुमर्हसि. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. देशान्तरंनाययिता. घ. लोकान्तरंनाययिता. ७ क.
 झ. बालएवतु. ८ झ. स्थावरेष्वपि. ९ ख. भरतस्याप्यनुगतः. क. ख. म. भरतस्याप्यनुवशात्. झ. भरतानुवशात्सोपिशत्रुघ्न-
 स्तत्समंगतः. ट. भरतानुमतस्सोपि. १० ग. समाहितः. ११ ग. घ. ज. लक्ष्मणस्तु. १२ क. झ. तथार्थंभरतंगतः. १३ क.
 छ. झ. वनजीविनैः.

तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित्करिष्यति ॥ रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ ३२ ॥
 तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः ॥ एतद्दि रोचते मया भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥
 एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ॥ यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥
 स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ॥ समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥
 अभिदुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 दर्पाभिराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ॥ राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ ३७ ॥
 यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनाम् ॥
 तदा गमिष्यस्य शुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥
 यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति ॥
 अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवैद्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मन्थरादुर्वोधनदुर्विकृतद्वयथाकैकेय्यातामिति रामप्रवासनभरतामिषेचनप्रतिज्ञानपूर्वकतदुपायकथनचोदना ॥ १ ॥ मन्थरयाकैकेयीप्रसिद्धासुरसमरवृत्तवृत्तान्तनिवेदनेनदशरथकृतधरद्वयवानप्रतिज्ञानस्मारणपूर्वकं संप्रतिरामविवासनभरतामिषेचनोर्वरत्वेनवरणचोदना ॥ २ ॥ कैकेय्यामन्थराप्रसंसनपूर्वकमाभरणाद्यमोक्षनेनक्रोधागारेक्षितौशयनम् ॥ ३ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेन ज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवैराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २ ॥

वात् श्रूयतइत्युक्तिः ॥ ३०—३१ ॥ पापं वधं ॥ ३२ ॥ तस्मात् पापकरणाद्धेतोः राजगृहात् केक-
 यराजगृहात् । नत्विहायत्यमर्त्यमितिभावः ॥ ३३ ॥
 धर्मात् पित्रनुमतिरूपात् । भरतोऽज्यययवाप्स्यति
 एवंचेत्तेज्ञातिपक्षस्य बन्धुवर्गस्य श्रेयश्चापिभविष्यति
 ॥ ३४ ॥ राज्यानवाप्तावनिष्टमाह—सइति । सहजो
 रिपुः सपत्नीपुत्रत्वात्सहजःशत्रुः । तेसबालः भरतः
 रामस्यवशेकथंजीविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमनर्थपौष्क-
 ल्येतत्परिहारायकर्तव्यमाह—अभिदुतमिति । प्रच्छा-

द्यमानं अभिभूयमानं ॥ ३६ ॥ कथं वैरंनयातयेत् ।
 वैरयातनंवैरशुद्धिः तांत्वयिदास्यरपावनेनसंपादयेदित्य-
 र्थः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति—यदेत्यादिना ॥ ३८ ॥
 कैकेय्यनर्थमुक्त्वाभरतानर्थमाह—यदाहीति । राज्यं
 राज्यकारणं । परस्य रामस्य ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबरख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथरामगुणज्ञापिकैकेयी कार्यपरैर्देवैःक्षुब्धहृदया-

सत्यं राजगृहात् तस्मान्नकान्मात्रलपुरात् । यद्वा ल्यन्लेपनिमित्तापन्नमी । अस्पृहाकापरित्यज्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति०
 नयापयेत् नकुर्यादित्यर्थः । नपातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३७ ॥ ति० परस्य रामस्य चात्छक्ष्मणसीतयोर्विवासकारणं-
 चिन्तय ॥ ३९ ॥ इत्यष्टमस्तर्गः ॥ ८ ॥

शि० उर्णयथास्वात्तयादीर्घविनिश्चस्य मन्थरयाकोपेनैवएवमुक्ता ज्वलितानना प्रकाशितवदना प्रसन्नवदनेत्यर्थः । कैकेयीमन्थरामिदमब्रवीत् । प्रसन्नवदनेत्यनेन रामोऽवश्यं देवकार्यार्थप्रवरयतीति तत्तत्कुलमेवेयंप्रार्थयतइति हेतुः सूचितः । तेनत्रादि-

[पा०] १ अ. छ. ट. कुर्यादेव. २ क. ख. च. न. राजगृहादेवि. ३ क. ख. ट. च. छ. न. गच्छतुराघवः. ४ ज. एतद्दिरोचते. ख. एतद्दिरोचते. ५ ट. झ. ट. यापयेत्. क. ख. कारयेत्. ६ ट. यदाच. ७ छ. झ. मवाप्स्यते. ८ ट. छ. झ. शैलसंयुताम्. ९ ख. ग. घ. च. ञ. ज. ट. चाद्यैवविवास. छ. ज. चैवास्यविवास. १० क—अ. क्रोधेन. ११ क. च. अ. मुष्णंचनिश्चस्य. १२ क. ख. ट. ष. छ. झ. न. राज्येनभरतं. १३ ट. छ. झ. क्षिप्रमेवाभिषेचये. ख. मथामिषेचयेत्.

इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ३ ॥
 एवमुक्ता तथा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 हन्तेदानीं प्रेक्ष्यामि कैकेयि श्रूयतां च मे ॥ यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥
 किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्षं मैत्रस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥
 मधोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चापि विमृश्यताम् ॥ ७ ॥
 श्रुत्वेदं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकेयी ॥ किञ्चिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 कैथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ९ ॥
 एवमुक्ता तथा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती कुब्जा वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 तर्हि देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ॥ अंगच्छ्वाप्तुपादाय देवराजस्य साक्षकृत् ॥ ११ ॥
 दिशमास्याय वै देवि दक्षिणां दण्डकान्प्रति ॥ वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥
 स शंबर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ॥ ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्सर्वविश्वतान् ॥ रात्रौ प्रसुप्तान्प्रन्तिस्म तस्मात्साद्य राक्षसाः ॥ १४ ॥

सतीमन्थरावचनमनुमोदितवतीत्याह—एवमित्यादि ।
 कोपेन दास्यप्राप्तिश्रवणजकोपेन ॥ १-२ ॥ मन्थराया
 अतिकुशलबुद्धियोगं हृद्वा तामेवोपायं पृच्छति—इदमि-
 ति । इदं प्रस्तुतकार्योपयोगिसाधनं । संपश्य संचिन्तय
 ॥ ३ ॥ रामार्थं रामाभिषेकरूपप्रयोजनं ॥ ४ ॥
 हन्तशब्दोद्बोधवर्तते । स्वाभिमतरामविवासनपूर्वकभ-
 रताभिषेकोपायप्रश्रजिबन्धनोद्बोधः । वरस्मरणहेतु-
 कोवा । मे मत्तः । केवलं राज्यं कृत्स्नं राज्यं । “निर्णीतेके
 बलमिति त्रिलिङ्गत्वेककृत्स्नयोः” इत्यमरः ॥ ५ ॥
 हेकैकेयि त्वं उच्यमानं लयाबहुशः कथ्यमानं । आत्मा
 र्थं आत्मप्रयोजनं । मत्तः श्रोतुमिच्छसीतियत् अतस्त-
 न्मस्मरसि किं । स्मरन्तीवानिगूहसे किमिति योजना ॥ ६ ॥
 छन्दः अभिलाषः । “छन्दःपदोभिलाषेच” इत्यमरः
 ॥ ७ ॥ किञ्चिदुत्थानमादरातिशयात् । उत्थानहेतुर्न-

शय्यादोषइत्याशयेनाह—स्वास्तीर्णादिति ॥ ८ ॥ कथ-
 यत्वंममोपायमित्यस्यविवरणं—केनेत्यादि ॥ ९-१० ॥
 वरंस्मारयितुं पूर्वकथामाह । तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं । हेकैकेयि देवासुरे देवासुरसंबन्धिनियुद्धे तवपतिः
 देवराजस्य साक्षकृत् साहाय्यकृत्सन् राजर्षिभिः
 स्वाश्रितैः सह त्वंचोपादाय दण्डकान्प्रति दक्षिणादिदि-
 शास्याय प्राप्य । यत्र तिमिध्वजोवर्तते तद्वैजयन्ताख्यं
 पुरमगच्छदितिसंबन्धः ॥ ११-१२ ॥ कस्मिन्मिध्व-
 जः सकीदृशः सक्रमपराधंकृतवानित्यत्राह—सहति ।
 देवसङ्घैः अनिर्जितः देवसङ्घान्पराभूय शक्राययुद्धंददौ-
 वित्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षताः बाणशूलादिभिः संजातप्र-
 णाः । विश्वताः खड्गपरशुपट्टसादिभिर्विविधंप्रहृताः ।
 तान् रात्रौ प्रसुप्तान् प्रन्तिस्मेत्यभिधानात् पुरुषाणां क्ष-
 तविश्वतत्वं दिवायुद्धकृतमित्यवगम्यते । राक्षसाः अ-

प्रार्थनयादेवकार्यैरामप्रादुर्भूतिरितिकैकेय्यास्मृतमिति च्वनितम् । तुशब्दएवार्थः ॥ १ ॥ वि० लंप्रपश्य आलोचयेत्यर्थः । तदुपा-
 यापरिज्ञानेपि मे मत्तः श्रूयतां ॥ ५ ॥ ती० महोपायं अमोचोपायं ॥ ८ ॥ ति० अपास्य आत्तरणादाकृष्य । दि० राक्षसाः
 राक्षसकर्मवचनेन तत्प्राप्ताः । असुरसाहाय्यार्थमागताराक्षसजातयोवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. पायेनसाधये. २ क. स. ड. च. छ. झ. ज. ट. मुक्तातुसादेव्या. ३ स. छ. हिंसन्ती. ४ ग.
 क. छ. झ. ज. प्रपश्यत्. ५ झ. ट. श्रूयतां वचः. ६ ग. यथामे. ख. यथाहि. ७ ज. र्थमतस्त्वंधोतु. ८ क. श्रोतुं ज्ञात्वा वि-
 लासिनि. ९ क. छ. झ. ज. ट. श्रुत्वा चैतद्विधीयताम्. १० क. छ. झ. ज. श्रुत्वेदं वचनं. ११ क.—झ. ट. कथयस्वममो-
 पायं. छ. कथयत्वंमहोपायं. १२ क. स. ड. च. छ. झ. ज. ट. तदादेव्या. १३ च. ज. कुब्जावाक्यमयामवीत्. क. छ.
 झ. ट. कैकेयीमिदमब्रवीत्. १४ क. झ. ख. पुरादेवासुरेयुद्धे. क. स. य. ष. तवदेवासुरे. १५ छ. झ. आगच्छराजा.
 १६ स. ड. छ. झ. ट. मास्यायकैकेयि. १७ क. य. झ. ज. रनिन्दितः. १८ क. छ. झ. ज. ट. तस्मात्साद्य. य. तस्मात्सद्य-
 वा. रा. ३८

तत्राकरोन्महद्युद्धं राजा दशरथस्तदा ॥ असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥
 अपवाह त्वया देवि संग्रामाभ्युचेतनः ॥ तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतित्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥
 तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १७ ॥
 स त्वयोक्तः पतिर्देवि येदेच्छेयं तदा वरौ ॥ गृहीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १८ ॥
 अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथिता पुरा ॥ कथेषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ॥ १९ ॥
 रामाभिषेकसंभाराभिगृह्य च निवर्तय ॥ तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ॥
 प्रव्राजनं तु रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ २० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥
 क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाभ्यपतेः सुते ॥ शेषानन्तर्हितीयां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥
 मा स्मै न प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥ रुदन्ती चापि तं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥
 दयिता त्वं सदा भर्तृरत्र मे नास्ति संशयः ॥ त्वत्कृते स महाराजो विशेषपि हुताशनम् ॥ २४ ॥
 न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ॥ तव प्रियार्थं रींजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥
 नै शक्तिं क्रमिषुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ॥ मन्दस्वभावे बुद्धिस्त्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥
 मणिमुक्तं सुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ॥ दद्यादशरथो राजा मा स तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥
 'थी तौ देवासुरे युद्धे वरौ दक्षरथोऽददात् ॥ तौ स्मरय महामागे सोर्यो मां त्वामतिक्रमेत् ॥ २८ ॥

सुराः ॥ १४ ॥ तत्र प्रसुप्तप्रदेशे । तदा राजौ ॥ १५ ॥
 हेदेवि नष्टचेतनः मूर्च्छितः तेपतिः त्वया सारध्वं कुर्वा-
 णयासंग्रामात् अपवाह्य अन्यत्र नीत्वा रक्षितः शीतो-
 पचारैराप्यायितः । तत्र यत्रापवाहितस्तस्मिन्स्थले । श-
 स्त्रैर्विक्षतः पुनर्युद्धे शस्त्रैः विक्षतः सन् त्वयारक्षितः । ततो-
 पवाह्यरक्षितइतियोजना ॥ १६ ॥ तुष्टेनेत्यर्थमेकवा-
 क्यं । द्विधारक्षणात् द्वौवरौ दत्ताविति भावः ॥ १७ ॥
 इच्छेयमित्यर्थे लिङ् । तेन दशरथेन । तत् वरं तथा
 इच्छया ददानीत्युक्तं ॥ १८ ॥ कथमिदं त्वया ज्ञातमि-
 त्याह—अनभिज्ञेति ॥ १९ ॥ रामाभिषेके इत्यादिसा-
 र्वभूतकण्ठकान्वयः । निगृह्य बलात्कृत्य । भर्तारमि-
 ति शेषः । रामप्रव्राजनं भरताभिषेचनरूपौ तौवरौ
 याचस्व ॥ २० ॥ चतुर्दशसङ्ख्याकमर्थेत्याह—चतु-
 र्दशेति । प्रजाभावगतस्नेहः प्रजानां भावं अभिप्रायं
 गतः प्राप्तः स्नेहो यस्य स तथोक्तः । स्थिरः अप्रकल्प्यः

॥ २१ ॥ एवमुपायमुपदिश्य उपायप्रवर्तनप्रकारमाह
 —क्रोधेति । प्रणयकलहादिना कुद्धाः स्त्रियो यत्र वस-
 न्ति तत्क्रोधागारं । अनन्तर्हितायां अनास्तृतायां ॥ २२ ॥
 तदृष्ट्वा रुदन्ती शोकलालसा च सती एनमाप्रत्युदीक्षेथाः
 माचैनमभिभाषथा इत्यन्वयः । जगत्यां भूमौ । शया-
 नेति शेषः ॥ २३ ॥ एवंकरणेऽटितिकार्यसिद्धिर्भविष्य-
 तीत्याह—दयितेति । अत्र दयितत्वविषये । तत्कृते
 स्वस्तीति निमित्तं ॥ २४—२५ ॥ मन्दस्वभावे अल-
 सस्वभावे । सौभाग्यबलं सौन्दर्यबलं ॥ २६ ॥ वर-
 दानव्यतिरिक्तमग्न्यादिकंचनस्त्रीकुर्वित्याह—मणीति ।
 मणयः रत्नानि मुक्ताश्चेत्येकवद्वाच्यः । मणिमुक्तं । रत्नानि
 श्रेष्ठवस्तूनि । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः ॥ २७ ॥
 यौतावित्युक्तच्छब्दप्रयोगः प्रसिद्धतिशयद्योतनार्थः ।
 तौस्मारय दातव्यत्वेनेति शेषः । सोर्यः रामविवा-
 नभरताभिषेकरूपार्थः । मातिक्रमेत् सर्वथा सिध्यत्येव-

[पा०] १ क. ख. च. घ. दत्तौ, २ क. छ. झ. ट. यदिच्छेयं, ३ क. ख. ड. ज. झ. ट. तदावरम्, ४ क. छ. झ. ट. गृहीयां तु तदाभर्तृस्त्वय्युक्तं, क. ग. गृहीयामिति तत्त्वेन, घ. गृहीयामिति तत्त्वेन, ५ ख. अनभिज्ञास्म्यहं, ६ ग. छ. ज. झ. कथित-
 पुरा, ७ ट. मनसैवावधार्यते, ८ क. ख. घ—ट. विनिवर्तय, ९ छ. झ. तौचयाचस्व, क. वरौयाचस्व, १० क—ड. ज. झ. ट. प्रव्राजनं च, ११ क. छ. झ. वर्षाणि च चतुर्दश, १२ ट. तायां वै, १३ क. छ. झ. ट. रुदन्तीपार्थिवं, ग. रुदन्तीनायतं, १४ ग.
 ड—ट. तत्कृते च, १५ क. च. छ. झ. अ. ट. राजा तु, १६ ज. नव्यतिक्रमिषुं, १७ क. च. छ. घ. ट. मणिरत्नं सुवर्णैश्च,
 क. मणिमुक्तं सुवर्णैश्च, ग. घ. ज. झ. मणिमुक्ता सुवर्णानि, ख. मणिमुक्ता सुवर्णैश्च, १८ ग. ज. ट. यौतेष्वेवासुरे, १९ क. छ.
 झ. म. रथोदधौ, घ. रथोऽददत्, २० झ. नलाक्रमेदिति, क. मातिक्रमेदिति, घ. मात्सामिक्रमेत्.

यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥
 रामं प्रवाजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ॥ भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः पार्थिववर्षभः ॥ ३० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रवाजिते वनम् ॥ रुद्रश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥
 रामप्रवाजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ॥ एवं सिध्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव भामिनि ॥ ३२ ॥
 एवं प्रवाजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ॥ भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥
 येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥
 संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्धमात्मवान् ॥ ३४ ॥

प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा ॥ रामाभिषेकसंभाराभिगृह्यविनिवर्तय ॥ ३५ ॥
 अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 सा हि वाक्येन कुञ्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ कैकेयी विस्मयं प्रीप्ता परं परमदर्शना ॥ ३७ ॥
 कुञ्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम् ॥ पृथिव्यामसि कुञ्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ ३८ ॥
 त्वमेव तु ममाशेषं नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ नाहं समवबुध्येयं कुञ्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ ३९ ॥
 सन्ति दुस्संस्थिताः कुञ्जा वक्राः परमपापिकाः ॥ त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना ॥ ४० ॥

त्यर्थः । राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ राघवः
 दशरथः । व्यवस्थाप्य सत्येस्थापयित्वा ॥ २९—३० ॥
 रुद्रः प्रसिद्धः अभिवृद्धो वा । कृतमूलः स्ववशीकृत-
 मूलबल इत्यर्थः । शेषं चतुर्दशवर्षव्यतिरिक्तपुरुषायुष-
 शेषं ॥ ३१ ॥ रामप्रवाजनं चेति चकारेण भरताभि-
 षेकः समुद्दीयते ॥ ३२ ॥ रामोराम इत्यत्र अराम इ-
 ति पदच्छेदः । अरामो भविष्यति इदानीमेव प्रकृति-
 ओद्गपात्रं न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा रामो भविष्यति
 एक एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कृतमूलः रुद्रमूलः ।
 कृतमूल इत्यसौ भविवरणं संगृहीतेत्यर्थं संगृहीतमनुष्य-
 श्चेत्यत्र भविष्यतीत्यनुषङ्ग्यते । संगृहीताः अनुरक्षि-
 ताः मनुष्याः पौरजानपदाः येन सतथोक्तः । तत्र हे-

तुः—आसवानिति ॥ ३४ ॥ प्राप्तकालं अभिमतप्रा-
 र्थनोचितकालं । वीतसाध्वसा विगतमया । अमुं कालं
 प्राप्तकालं मन्ये । तेन विनिवर्तयेति संबन्धः ॥ ३५ ॥
 अनर्थं विरुद्धार्थं । अर्थरूपेण अमुकलार्थरूपेण प्रा-
 हिता बोधिता । तथैव प्रतीता ज्ञातवती । अतएव हृष्टा
 ॥ ३६ ॥ सेति । प्रतीतेत्यस्योपपादनमेतत् । किशो-
 री बध्वा । उत्पथं अमार्गं । परमदर्शना पुरेति शेषः
 ॥ ३७ ॥ नाभिजानामीति । एतावत्कालमिति शेषः ।
 पृथिव्यां यावत्स्यः कुञ्जाः सन्ति तासां सर्वसांमध्ये त्वमु-
 त्तमा बुद्धिनिश्चये विषये । अनेन कुञ्जानां प्रायेण
 बुद्धितैश्च यमस्तीति द्योतितम् ॥ ३८ ॥ समवबुध्येय-
 मिति शकिलिङ् ॥ ३९ ॥ दुस्संस्थिताः दुस्सन्निवे-

ली० रघवत्यामन्दयतीति रामः । मुनीनामिति शेषः ॥ ३१ ॥ ति० न समवबुध्येयं लङ्कृतबोधनाभावेदिति शेषः । चिकीर्षितं
 रामाभिषेकाय भरतस्य विवासादि । कैकेय्या एवं मतिकारणकचित्त्वज्यते । “न हितं बुद्धेयार्थं शापदोषेण मोहिता । कैकेये बुद्धि-
 शाल्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम् । असूयितवती बालातेन शशां मदात्मना । यस्मादसूयसे विप्रं लं रूपमदर्शितम् । तस्मादसूयां लमपि जौ-
 कैप्राप्स्यसि कुतस्ताम् । इति शापसमाच्छन्नामन्तरा राघवमागता” इति । असूयां असूया निषयताम् ॥ ३९ ॥ ति० अपकु-
 ञ्जा कुञ्जान्तरा दैलक्ष्येन स्यौति—सन्तीत्यादि । लङ्कतिरिक्ता इति शेषः । दुस्संस्थिताः दुस्संस्थावयवसंनिवेशाः । अतए-
 व परमपापिकाः परमपापदर्शनाः । शि० अवक्राः कौटिल्यरहिताः । किञ्च । अवे प्रजापालने कः कृतिर्येषां । अतएव पदं
 केवलं । क्षपापिकाः न पापि कर्मयेषां तेऽपि । मन्त्रिण्यति शेषः । दुस्संस्थिताः अविज्ञाताभिप्रायाः सन्ति । एतेन राज्ञो-

[पा०] १ क. रामप्रवाजनं दूरं. छ. श. रामप्रवाजनं दूरं. २ च. न. रज्यं. ३ क. क. व. छ. झ. पृथिव्यां. ४ झ.
 तेवरम्. ५ क—छ. झ. व. ट. एवं सेत्यन्ति पुत्रस्य. ज. एवं लप्सन्ति पुत्रस्य. ६ क. च. छ. झ. व. ट. कामिनि. ७ छ. झ.
 अन्तर्बहिष्यपुत्रस्ते. ८ क. छ. झ. ट. साकमात्मवान्. ९ झ. प्राप्तकालं नुमन्वेऽहं. क. ट. प्राप्तकालं नुमन्ये. घ. प्राप्तकालं
 तु तं मन्ये. १० क—छ. झ. व. ट. संकल्पाभिगृह्य. ११ क. छ. झ. ट. प्राप्य. १२ झ. न. कुञ्जे तां नावजानामि. क. छ.
 झ. प्रज्ञातेनावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि. १३ क. छ. झ. ट. दुस्संस्थिताः कुञ्जे. १४ ग. घ. ज. परमदर्शनाः.

उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यवत्स्कन्धात्समुन्नतम् ॥ अधस्ताच्चोदरं शातं सुनाभमिव लज्जितम् ॥ ४१ ॥
 परिपूर्णं तु जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ विमलेन्दुसमं वक्रमहो राजसि मन्थरे ॥ ४२ ॥
 जघनं तव निर्घृष्टं रशनादोमशोभितम् ॥ जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चार्प्यायतावुभौ ॥ ४३ ॥
 त्वन्मायताभ्यां सैवियभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ॥ ४४ ॥
 आसन्ध्याश्वरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ सर्वास्त्वधि निविष्टास्ता रूयश्चान्याः सहस्रशः ॥ ४५ ॥
 तैवेदं स्थगु यदीर्य रथघोणमिवायतम् ॥ मलयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वर्तन्ति ते ॥ ४६ ॥
 अत्र ते प्रतिमोक्षयामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ ४७ ॥
 जात्येन च सुवर्णेन मुनिष्टेन मन्थरे ॥ लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ ४८ ॥
 मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्धाभरणानि च ॥ ४९ ॥
 परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
 चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जनम् ॥ ५१ ॥
 तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
 इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥

शाः ॥ ४० ॥ तेऽरः अभिनिविष्टं अभिनिवेशवत्सत्
 स्कन्धाभ्यामप्यर्पमानसत् । यावत्स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तं ।
 समुन्नतमित्युल्लेखा । अधस्तात् उरसोऽधस्तात् । स्थितं सु-
 नभं शोभननाभि । योगविभागादच् । उदरं उरसः
 सजातीयस्य उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव शातं कृशं ॥ ४१ ॥
 परिपूर्णं पृथुलं ॥ ४२ ॥ उपन्यस्ते संश्लिष्टे । सुसन्नि-
 वेष्टे । आयतौ दीर्घौ ॥ ४३ ॥ सक्थिभ्यां ऊरु-
 भ्यां । “सक्थिहृद्वेषुमानूतः” इत्यमरः । उपल-
 क्षणेऽतीया ॥ ४४ ॥ अन्याः लौकिकयोमायाः
 ॥ ४५ ॥ स्थगु उरोनिस्तृतोन्नतविकृतावयवविशेषः ।
 रथघोणं नासिकाकाररथावयवविशेषः । “स्मृति-
 र्व्यतीतविषयमतिरगाभिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालि-
 कीज्ञेयाप्रज्ञात्रैकालिकीमता” इत्युक्तविषयविभागेन

मतेर्बाहुल्यं । क्षत्रविद्याः राजनीतयः । मायाः विचि-
 त्रकृतितशक्तयः । अत्र स्थगुनि ॥ ४६—४७ ॥
 उत्तमस्वर्णजातौ भवजालं । दिगादित्वाद्यत् । मुनिष्टेन
 सुदृढेन । सुवर्णेन लेपयिष्यामि सुवर्णकञ्चुकेनालंकरि-
 ष्यामीत्यर्थः । यद्वा चन्दनसंघृष्टसुवर्णेन सह लेपयिष्या-
 मीत्यर्थः । प्रतीता संतुष्टा ॥ ४८ ॥ जातरूपमयं
 सुवर्णमयं । चित्रं नानारत्नसंयुततयानानावर्णं ।
 तिलकं तिलकाकारं भूषणं ॥ ४९—५० ॥ आह्वयमा-
 नेन स्पर्धमानेन । “स्पर्धायां आह्वय” इत्यासनेपदं । मुखे-
 न हेतुना अप्रतिमानना अप्रतिद्वन्द्वमुखी । द्विषज्जनं
 मत्सपत्नीजनं प्रति । गर्वयन्ती गर्वकुर्वन्ती । गर्वशब्दात्
 “तत्करोति” इति ण्यन्ताच्छत्रादि । स्वार्थे णिजिलेके ।
 मुख्यां तृणीकृतसर्वजनां । गतिं पादन्यासविशेषं । गमि-

मन्त्रयन्तलव्यक्तं । तेनास्मिन्निषये राज्ञो नापराध इति सूचितम् । तेन लब्धो धनमन्तरा इदं मज्जानविषयीभूतं न साधितिव्यजितं ।
 तेन लब्धदृशीमत्प्रियाऽन्यानां स्तीति बोधितम् ॥ ४० ॥ ति० अधस्ताच्चोदरं शातं सुनाभमिव लज्जितम् । ति० या-
 वत्संस्थानमुन्नतमिति पाठे स्तनावधिसंस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानं यावत्समुन्नतं । एतेन स्थगुमत्कुब्जलं प्रतिपादितम् ॥ ४१ ॥
 ति० निर्घृष्टं रोमादिक्कमलहीनं । निर्घृष्टमिति पाठे रशनास्थभृशमुपन्यस्तामिदं शब्दायमानं ॥ ४३ ॥ कत० सक्थिनी
 शुद्धफलके ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क. तस्कन्धसमुन्नतं. २ घ. क. ज—ट. दरशान्तं. ३ क—घ. च. अ. परिपूर्णं. घ. क. छ. ज. ट. प्रतिपू-
 र्णं. ४ क—क. छ. ज. झ. ट. निर्घृष्टं. ५ क. च. छ. झ. म. ट. दामभूषितम्. ६ क. छ. झ. म. ट. चव्यायतावुभौ. ७ घ.
 पादाभ्यां. ८ क. छ. झ. ट. राजसेऽतीवशोभने. ९ क. छ. झ. ट. इदमेते निविष्टास्ताः. १० क. भूयस्तदाः. ११ इदमर्थं क.
 च. पुस्तकयोः मलयः क्षत्रविद्याश्चैव तयोर्परदृश्यते. १२ छ. वसन्ति हि. १३ ख. क. च. छ. झ. म. ट. तेऽहं प्रमोक्षयामि. १४
 क—ट. मुनिष्टेन सुन्दरि. १५ ख. क. छ. झ. ट. गर्वयन्ती द्विषज्जने. च. अ. गर्हयन्ती द्विषज्जने. क. घ. गर्हयन्ती द्विषज्जनम्.
 १६ क. च. म. प्रशस्यमाना सा कुब्जा.

गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ॥ उच्छिष्टं कुरु कल्याणि राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
 तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ॥ क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥
 अनेकशतसाहसं मुक्ताहारं वराङ्गना ॥ अवमुख्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
 तैतो हेमोपमा तत्र कुञ्जावाक्यवशं गता ॥ संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 ईह वा मां मृतां कुञ्जे नृपायावेदयिष्यसि ॥ वैनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिम् ॥ ५८ ॥
 न सुवर्णेन मे शर्यो न रत्नेन च भूषणैः ॥ एष मे जीवितस्थान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥

उवाच कुञ्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं समुता च तपस्यसे ॥

अतो हि कल्याणि यतस्तु तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥

तथाऽतिविद्धा महिषी तु कुञ्जया समाहता वाग्निषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥

निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुञ्जां कुपिता पुनःपुनः ॥ ६२ ॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशाम्ये कुञ्जे प्रतिवेदयिष्यसि ॥

वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥

अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ॥

न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीषितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥

अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ॥

असंश्रुताभास्तरणेन मेदिनीं तदाऽधिशिष्ये पतितेव किञ्चरि ॥ ६५ ॥

व्यसि करिष्यसि । ओदनपाकपचतीतिवमिर्देशः ॥ ५१—५३ ॥ हेकल्याणि कुरु मनुक्तप्रकारमिति शेषः । राजानमनुदर्शय क्रोधागारमितिशेषः । यद्वा अनुदर्शय प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहित्याविश्लोकत्रयमेकान्वयं । अनेकशतसाहसं बहुमूल्यमितियावत् । “शतमानविंशतिक” इत्यादिना-क्रीतार्थेऽण् ॥ ५५—५७ ॥ नृपाय मनुपेक्षकाय

॥ ५८—५९ ॥ कैकेयीनिश्चयं द्रढयति—अथोइति । राममुपेत्य राममुद्दिश्य ॥ ६०—६१ ॥ अतिविद्धा अतिदुःखिता । निधायहस्तौहृदयेइतिविस्मयाभिनयः । अतिविस्मिता अतिस्निग्धः कथंमदनिष्टंकरिष्यतीति । कुपिता रामाभिषेकप्रवर्तकभर्तारमुद्दिश्यकुपितेत्यर्थः ॥ ६२—६३ ॥ इतो गच्छतीतिवर्तमानसामीप्ये लङ् ॥ ६४ ॥ मेदिनीमधिशिष्ये । “अधिशिष्यसाङ्ग-

शि० कल्याणं । सज्जनानामित्यर्थः ॥ ५४ ॥ शि० सौभाग्यमदगर्विता । सौभाग्यस्य अहोभाग्यमस्याकंयसादेव संताप-हारकाः रामादयः पुत्रा इति स्वातिशयभाग्यवतायाः भवेन गर्विता । किञ्च । सौभाग्यैः शोभनभाग्यवद्भिर्मन्यतेऽतिधेष्टेन ह्यास-तेऽसाविति सौभाग्यमद् सौभाग्यवर्तितकर्मधारयः ॥ ५५ ॥ ति० निशाम्य दृष्ट्वा । प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायैति शेषः ॥ ५६ ॥ ति० पुण्यसयाद्भूमौ पतिता किञ्चरि ॥ ५७ ॥ इति नवमस्तर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. क. छ. झ. अ. ट. कुरुकल्याणं. २ ख. घ. महार्हाणि. ३ ड. च. झ. न. ट. तदा हेमोपमा. ४ घ. इह मां वचो कुञ्जे. ५ ख. ग. घ. वनं वाराघवे. ६ ड. झ. ट. प्राप्स्यते क्षितिम्. ७ क. नचरत्नैर्भोजनैः. ख. ग. घ. च. छ. झ. म. ट. नचरत्नैर्भोजनैः. ८ ग. क. छ. झ. अ. ट. ततो हि कल्याणि. ९ घ. तदातिविद्धा. अ. यथातिविद्धा. १० क. छ. झ. अ. महिषीति कुञ्जया. ११ ग. घ. ड. ज. समहिता. १२ क. रुषिता. ख. कुपिता. १३ ख. घ—छ. झ. अ. ट. निशाम्य कुञ्जे. १४ घ. विलेपनं नाञ्जनपान. १५ झ. ट. असंश्रुताभास्तरणेन.

उदीर्णसंरमतमोवृतानना तथाऽवमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ॥

नरेन्द्रपत्नी विमला बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मम्यतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्नादीन्प्रतिरामाभिषेकसामग्रीसञ्जीकरणनियोजनपूर्वकं प्रियाख्यानायकैकेयीगृहसुपगतवता दशरथेनतत्रतद्दर्शन-
कविशालप्रतिहारीप्रतिप्रसन्नः ॥ १ ॥ तथाकैकेय्याःक्रोधागारेक्षणन्येनिवेदितेनतेन तांस्त्वपलाकनपूर्वकंप्रियवचनैःसमा-
श्लासनम् ॥ २ ॥

विदर्शिता यदा देवी कुञ्जया पापया भृशम् ॥ तदा शेते स सा भूमौ दिग्धविद्धेव किमरी ॥ १ ॥

निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्पगिति भामिनी ॥ मन्थरायै शनैः सर्वमाचक्षे विचक्षणया ॥ २ ॥

सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येव निश्चय दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥

सुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ॥ ३ ॥

सा सुहृत्कार्यकामा च तं निश्चय्य सुनिश्चयम् ॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ॥ ४ ॥

अथ साऽमर्षिता देवी सम्पकृत्वा विनिश्चयम् ॥ संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटीं मुखे ॥ ५ ॥

तैतश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ॥ ६ ॥

तथा तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नमः ॥ ७ ॥

क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनांबरा ॥ एकवेणीं दृढं बध्वा गतसत्त्वेव किमरी ॥ ८ ॥

मे” इतिसप्तम्यर्थेद्वितीया ॥ ६५ ॥ उदीर्णः उत्कटः संरमः
क्रोपः स एव तमः सेनवृतानना । विमला पूर्वविमला ।
तमोवृता नीलाभयुक्ततमोवृता । मम्यतारका अस्मि-
त्तारका ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्री-
मद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डे नवमः
सर्गः ॥ ९ ॥

अथ पूर्वोक्तकैकेयीक्रोधमविधाल्यस्वसूचनायासुषव-
भ्रातः कैकेयीदर्शनानुनयौदर्शयति—विदर्शितेति ।
विदर्शिता विपरीतबोधिता । दिग्धविद्धा विषलितबा-
णेनप्रहृता “ विषाक्तेदिग्धलितकौ ” इत्यमरः ॥ १ ॥
सा कैकेयी । कृत्यं कर्तव्यं । पूर्वोक्तरीत्यामनसानि-
श्चित्य । सर्वत्वदुःखसम्यगितिसमन्थरायै आचक्षे इति-
संयन्धः ॥ २ ॥ सादीनेत्यर्थप्रयमेकवाक्यं । दीना

अत्रस्योद्योगः फलिष्यतिनवेतिशङ्कयादीना । मार्ग उ-
पायं एतदर्थत्रयंनिश्चित्येतिपूर्वश्लोकात्पूर्वमेवनिवेशनी-
यं । अर्थसङ्गतिस्त्वारस्यात् ॥ ३ ॥ संनिश्चयं “ इह-
वामांभूतां ” इत्यादिनापूर्वसर्गान्तोक्तनिश्चयं । नि-
श्चय्य भुत्वा । सिद्धिं निश्चयफलं । प्राप्येवप्रीता ॥ ४ ॥
पुनःसंवेशनाभिधानंरोषसूचकभ्रुकुटीकरणमाल्यभू-
षणापवेधादिविशेषप्रदर्शनार्थं । भ्रुकुटीं क्रोधाज-
निताकारविशेषं ॥ ५ ॥ पूर्वत्यक्तभूषणादीनामौ-
दासीन्येनभूमौविशेषदर्शयति—ततइति । यान्य-
पविद्धानि तानिभूमिंप्रपेदिरे नतुमभूषिकां ।
क्रोधाविशयसूचनायभूमावुत्सर्जनं ॥ ६ ॥ व्याकी-
र्णत्वद्योतनायतानिर्णयति—तयेत्यादिना ॥ ७ ॥
गतसत्त्वा क्षीणबला । विगतासुरितिवार्थः । “ द्रव्या-
सुव्यवसायेषुसत्त्वमस्तीजन्तुषु ” इत्यमरः ॥ ८ ॥

चि० किमरी कामरूपप्रधानोक्तिविशेषः । स० यदा पापया निकृतिनाश्रयासुषौ । “अनर्हायास्त्वयाऽऽहृताकै-
क्याभपिसद्वृत्तिः । सूत्रास्तुभरतनैषामन्धेतनिरयानिति । तथापिसायदावेक्षाकारत्वंव्यशोभनम् । निकृतिर्नामसाक्षिसामय्यात्म-
सिक्ताश्वते” इतितात्पर्यनिर्णये नवमेअन्तर्यामिकेः ॥ १ ॥ ति० निधिमितिपाठे धनंप्राप्तेप्रपरमप्रीताबभूव । वस्तुतोयदेव-

[पा०] १ ग. विमलाबभूवसा. २ क—ट. सारथिता. ३ ग. सुनिश्चयम्. ४ ग. प्र. क. तत्रसर्वमिमाल्यानि. ५ ग.
घ. च—ट. चपतिता. ६ अ. क—ट. एकवेणीं दृढां.

आज्ञाप्य तु महाराजो राधवस्याभिषेचनम् ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ९ ॥
 अथ रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ प्रियार्हा प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ॥ १० ॥
 स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशः ॥ पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ॥ ११ ॥
 शुक्लवर्णिसंघुष्टं क्रौञ्चहंससुतायुतम् ॥ वादित्रवसंघुष्टं कुञ्जावामनिकायुतम् ॥ १२ ॥
 लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥ दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः संमायुतम् ॥ १३ ॥
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिश्चोपशोभितम् ॥ दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ १४ ॥
 विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ उपपन्नं महाहैश्च भूषितैस्त्रिदिवोपमम् ॥ १५ ॥
 [विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥]

तत्प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥ न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ १६ ॥
 स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थं मनुजाधिपः ॥ अपश्यन्दयिता भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ॥ १७ ॥
 न हि तस्य पुरा देवी तां वेलाभ्यवर्तत ॥ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ १८ ॥
 ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ॥ १९ ॥
 प्रतिहारी त्वयोवाच संश्रैस्ता सुकृताञ्जलिः ॥ देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिदुता ॥ २० ॥
 प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ॥ २१ ॥

आज्ञाप्य सुमन्त्रादीन्प्रियम् । अभिषेचनं अभिषेचन-
 साधनं प्रति । उपस्थानं आस्थानं । सदइत्यर्थः । अनुज्ञा-
 प्य अनुज्ञांकारयित्वा । यद्वा पञ्चमसर्गे “गुरुणात्वभ्य-
 नुज्ञातः” तद्व्युक्तत्वाद्वसिष्ठएवोपस्थानशब्देनोच्यते
 ॥ ९ ॥ रामाभिषेकः अथवै इदानीमेव । प्रसिद्धइति-
 जज्ञिवान् । इतः पूर्वकैकेय्याः श्रोतुमवकाशो नास्तीति-
 ज्ञातवानित्यर्थः । सर्वमस्वयशोवर्ततइति वशी स्वतः ।
 अतः स्वयमेव प्रियार्हा कैकेयीं प्रतिप्रियमाख्यातुमन्तःपु-
 रं विवेश ॥ १० ॥ स्वबाधककैकेयीयुक्तत्वाद्वाहुयुक्त-
 मित्युक्तं ॥ ११ ॥ अथ दशरथस्य कैकेयीवचनकर्तव्य-
 त्वाच्च रामाभिषेकविप्रमियंकरिष्यतीति बुद्ध्यानुत्पादा-
 यच्च रतिभावो दीपनान्यन्तःपुरदर्शयति—शुक्लादि ।
 वादित्रवसंघुष्टं वीणादिचतुर्विधवाद्यरवानुनादितं ।
 “ततः वीणादिकं वाद्यमानं दंशुरजादिकं । वंशादिकं तु-
 सुषिरं कांस्यतालादिकं घनं ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादि-

त्रातोद्यनामकं” इत्यमरः । कुञ्जादीनां प्रियानुकूल्य-
 हेतुत्वाद्गतिवृद्धिहेतुत्वं ॥ १२ ॥ लतागृहैः चित्रगृहै-
 श्चोपलक्षितं । दान्ताः दन्तनिर्मिताः ॥ १३ ॥ नित्य-
 पुष्पफलैरिति । दोहदविशेषादिति श्रेयं ॥ १४ ॥ भक्ष्यैः
 अपूपादिभिः । भूषितैः स्त्रीजनैरिति शेषः । अतएव-
 त्रिदिवोपमं ॥ १५—१६ ॥ कामबलसंयुक्तः उदी-
 पनदर्शनादुचितकालत्वाच्चेति भावः । अतएव रत्यर्थं प-
 प्रच्छ कगतासीत्येवं । प्रत्युत्तराभावाद्द्विषसादच ॥ १७ ॥
 विषादहेतुमाह—नहीति । तां वेलां रतिवेलां ॥ १८ ॥
 कैकेयीं स्वार्थलिप्सुं स्वप्रयोजनपरां । अविज्ञात्वा यथा-
 पुरं यथापूर्वं । पर्यपृच्छत प्रतिहारीमिति शेषः । पूर्वम-
 दर्शनकाले यथापृच्छति तथाऽपृच्छदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥
 भूयः अतिशयेन । अदर्शनविषादादपि क्रोधागारप्रवेक्ष-
 न्नवणादतिशयेन विषसाद । लुलितव्याकुलेन्द्रियः लु-
 लितानि घूर्णितानि व्याकुलानि स्वस्वविषयग्रहणासमर्था-

कार्यैर्बलसंभूतैः कमागतादासीच्चजाताद्विषयसिद्धिप्राप्त्येत्यर्थः । रामगमनस्य संभावनामात्रविषयत्वादिवेति ॥ ४ ॥ ति० वशी
 स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषये ॥ १० ॥ ति० हस्ताः वामनिकाः । कुञ्जाभिर्बामनिकाभिश्च युतं । गुरुपदादीनां सापत्न्यसंभावनया अन्तः-
 पुरेभ्यः साद ॥ ११ ॥ ति० कामबलसंयुक्तः कामबलं तदुद्रेकसात्संयुक्तः । अतएव रत्यर्थं । शि० कामबलेन अभिषेक-

[पा०] १ घ. प्रियार्थप्रियमाख्यातुं. क. प्रियमाख्यातः. २ ख. घ. ज. मिवाकाशे. ३ क. च. छ. झ. ञ. शुक्लवर्णिसं-
 मायुक्तं. क. ख. वर्णिसंयुक्तं. ४ च. कुञ्जवामनिकायुतम्. ५ घ. संमायुतम्. ६ क. च. छ. झ. ञ. उपशोभितम्. ७ क.
 ग. घ—ज. भूषितैस्त्रिदिवोपमम्. ८ इदमर्थं ज. दृश्यते. ९ क. छ. झ. सप्रविश्य. १० क. छ. झ. सियं राजा. ११ क. च.
 झ. ञ. रत्यर्थमनुजाधिपः. १२ घ. ज. यथापूर्वमविज्ञाय. १३ क. छ. झ. संश्रैस्ता.

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ अतस्त इव दुःखेन सोपश्यज्जगतीपतिः ॥ २१ ॥
 स ब्रुद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ अपापः पापसंकल्पां ददर्श घरणीतले ॥ २२ ॥
 लतामिव विनिष्कृतां पतितां देवतामिव ॥ किञ्चरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ॥ २३ ॥
 मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ॥ २४ ॥
 महागज इवारण्ये स्नेहात्परिमेशं ताम् ॥ २५ ॥
 परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंश्रस्तचेतनः ॥ कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
 न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ॥ देवि केनाभिज्ञप्ताऽसि केन वाऽसि विमानिता ॥ २८ ॥
 यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांशुषु ॥ २९ ॥
 भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मैत्रि कल्याणचेतसि ॥ भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ॥ ३० ॥
 सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ ३१ ॥
 कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा मुमहदप्रियम् ॥ ३२ ॥
 मां रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ॥ अवध्यो वध्यतां को वा को वा वध्यो विमुच्यताम् ॥ ३३ ॥
 दरिद्रः को भवत्वाढ्यो द्रव्यवैन्वाऽप्यकिंचनः ॥ अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ॥ ३४ ॥
 न ते किञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ३५ ॥

निहन्निद्राणियस्यसतथोक्तः ॥ २१ ॥ अतथोचितां
 भूमिशयनानहर् ॥ २२ ॥ रामाभिषेकसंरभेसपत्नी-
 मातुःक्रोधस्तन्मिमांसति कुतो राजानन्नातवानित्यत्राह
 —सइति । अकुटिलत्वात्न्यामोहाघनज्ञातवानिति-
 भावः ॥ २३ ॥ तद्दर्शनस्य दुःसहत्वमाह—लतामि-
 वेति । पतितां भूगतां । निर्धूतां । धूयमानमे । व्या-
 कुलितामितियावत् । च्युतां दिवइतिशेषः ॥ २४ ॥
 वामीमिवपरिभ्रष्टामित्यपिपाठः । वामीं बडवां “वाम्य-
 आबडवा” इत्यमरः । संयतां वागुरयाबद्धां । दिग्धेन
 विषलितबाणेन । “विषाक्तेदिग्धलिप्तकौ” इत्यमरः ।
 मृगयुना व्याघेन । सम्यग्भूगतात्प्राप्त्यावहत्वदयनी-
 यत्वदर्शनीयत्वविलुलितवर्णत्वनिश्चेष्टत्वसंतापावहत्वा-
 नि क्रमाहताद्यौपम्येनलभ्यन्ते ॥ २५ ॥ अभिसंश्रस्त-

चेतनः अभितःसम्यक् प्रस्ताचेतना बुद्धिर्यस्य । किम-
 र्थेच्छुः उत रोगप्रस्ता उत कुद्वेति त्रासः । कमलपत्राक्षी-
 मितिकामित्वद्योतनं ॥ २६—२७ ॥ आत्मनि त्वयि ।
 मयि वा । अभिज्ञप्ता परुषिता ॥ २८ ॥ पांशुषुशेष-
 तियत्तद्दंममदुःखायेतिसंबन्धः ॥ २९ ॥ भूतोपहत-
 चित्तेव पिशाचप्रस्तचित्तेव ॥ ३० ॥ रोगपक्षंपरिहरति
 —सन्तीत्यादि । अमितुष्टाः दानमानादिभिः ॥ ३१ ॥
 क्रोधपक्षेपरिहारमाह—कस्यवेति । कस्येति तृतीया-
 र्षेष्ठी । केनवातेप्रियंकृतमित्यर्थः । प्रियाप्रियकारि-
 णोःफलमाह—कःप्रियमिति ॥ ३२ ॥ मारोदीः रोद-
 नंमाकार्षीः । संपरिशोषणं कायक्लेशं ॥ ३३ ॥ अर्थ-
 च्छापक्षंपरिहरति—अहमिति ॥ ३४ ॥ ममजीव-
 नेनापिहेतुना त्वत्प्रियं व्याहन्तुंनोत्सहे त्वत्प्रियार्थं

विषयकतीच्छया संयुक्तः । अतएवरक्षार्थं राष्ट्रीप्रीतिप्रयोजनः ॥ १७ ॥ शि० पापसंकल्पां पापाय पापिराक्षसदिनाशाय
 संकल्पोवस्याक्षा ॥ २३ ॥ स० महागजइति करेणुमित्यनुपपद्यते ॥ २५ ॥ लि० मारोदीः । आत्मनोऽभिप्रायंरुद्धं गुंसंमाका-
 र्षीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. मालामिवपरिभ्रष्टां. २ ग. क. छ. झ. त्परमदुःखितां. ३ छ. झ. परिरुज्यन्. ४ क. ग. क—झ.
 केनाभियुक्तां. ५ ख. केनवाक्षयमानिता. ६ छ. यदीदं. क. यदीह. ७ ग. अ. मयिकल्याणिजीवति. ८ छ. झ. कस्यवा-
 पिप्रियंकार्यं. ख. कस्यवादिप्रियंकार्यं. ९ क. क. च. छ. झ. मारोदीर्माचकर्षीस्त्वं. १० ख. देविमेपरिशोषणं. ११ ख. ग. क.
 च. छ. झ. अ. ट. वध्यःकोवाविमुच्यताम्. क. वध्यःकोत्रविमुच्यताम्. १२ क. ग. क. च. छ. झ. अ. ट. कोमवेदाढ्यः.
 १३ क. अ. न्कोप्यकिंचनः. १४ क. छ. झ. ट. यन्मनसिस्थितम्. च. अ. यन्मनसीच्छसि.

बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते क्षणे ॥ ३६ ॥
 यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ ३७ ॥
 प्राचीनाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ॥ वैजान्नमगधा मेत्स्याः समृद्धाः काशिकोत्तराः ॥ ३८ ॥
 तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ॥ ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३९ ॥
 किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ॥ तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यत्तस्ते भयमागतम् ॥
 तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ४० ॥
 तथोक्ता सा समाश्रुता चक्रुकामा तदप्रियम् ॥ परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कैकेया स्त्रीभीष्टकरणप्रतिज्ञाने तन्निवेदनमिच्छितेन दशरथेन ताम्रप्रतिज्ञाम् ॥ १ ॥ कैकेयाद्वारपप्रतिज्ञाने
 देवादीनां साक्षीकरणपूर्वकं ताम्रप्रतिज्ञां देवास्तुद्रुद्धे स्वकीयैरवानप्रतिज्ञानुसारणेन रामप्रवासनभरतामिरेचनयोर्वरत्वेन वरपम् ॥ २ ॥
 तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ॥ उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥
 नासि विप्रकृता देव केनं विज्ञावमानिता ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्मिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥
 प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ अथ तं व्याहरिष्यामि यदेभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥
 तामुवाच महातेजाः कैकेयीमीर्यदुत्सितः ॥ कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु शूचिस्त्रिताम् ॥ ४ ॥

जीवितमपि परित्यजामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आत्मनि बलं त्वयि
 विद्यमानं बाल्यं बलं ॥ ३६ ॥ चक्रं सूर्यस्वरथचक्रं
 आज्ञावा ॥ ३७ ॥ प्राचीना इत्यादि प्राचीनादिदेशाः ।
 ये सन्तीति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र तेषु देशेषु । धनधान्यं
 यदस्तीति शेषः । ततः वज्र ॥ ३९ ॥ आयासेन भूषयना-
 यासेन । तम् भयनिमित्तं । रश्मिवान् सूर्यः ॥ ४० ॥
 परिपीडयितुं प्रतिज्ञाकरणेन निर्बन्धयितुं ॥ ४१ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेपी-
 तावराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः १०

अथ “व्यवस्थाप्यमहाराजं त्वमिमं वृणुयावर्” इति
 मन्थरयोपदिष्टमनुतिष्ठतीत्याह—तमित्यादिना ॥ १ ॥
 विप्रकृता रोगप्रस्ता । नार्थकामास्त्रीत्यपि प्रहृष्टं ।
 निप्रहानुग्रहपक्षं मनसि कृत्वाह—अभिप्रायस्त्विति ।
 अभिप्रायः अभिप्रेतोर्थः । अस्तीति शेषः । त्वया कृतं
 त्वया प्रसिद्धं । तमिच्छामीतिसंबन्धः ॥ २ ॥ प्रति-
 ज्ञां प्रतिजानीष्व शपथं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ ईषदुत्सितः
 भवदाह्वाकारिपिमयि किं शपथेनेति किंचिदुद्धतस्मिन् ।
 यद्वा अभिप्रेतकरणमीषत्करणमित्युत्सितः । यद्वा शङ्कि-
 तरोगाद्यभावात् । हस्तेन मूर्धजेषु संगृह्येति शिरोऽङ्गे

शि० आत्मनि तवात्ममूलेमयि ॥ ३६ ॥ स्त्री० चक्रं भूचक्रं ॥ ३७ ॥ शि० भूयोऽन्तं । तथोक्ता अतएव समाश्रुता
 अतएव चक्रुकामा साकैकेयी तदप्रियं देवद्विपराक्षसमित्यर्थः । परिपीडयितुं हिसयितुं । भर्तारं वक्रुमितिशेषः ।
 उपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

शि० मन्मथशरैः मदं संसारदैन्यं मथन्ति निवर्तयन्तीति मन्मथाः वसिष्ठादयः तेषां शरैः शत्रुनिवर्तकशरसदृशाभि-
 यानिषर्तकवचनैः । विद्धं व्याप्तं । अतएव कामवेगवशानुगं कामवेगोपशोयेषां ते अनुया अनुचरायस्यतं । पृथिवीपालं
 दशरथम् । दारुणं दारुणवस्तुस्वीकारं । वचनमात्रं । ग्लेपनार्थकं दशानुप्रकृतिकमावहितान्तं भविति । शरसब्दभावात्किञ्च-
 न्तप्रकृतिककर्तृत्ववन्तः ॥ १ ॥

[पा०] १ छ. तावच्चैव वसुंधरा. २ क. छ. श. द. दारुणार्थसिंधुसौवीराः. ३ क. मायया. ४ क. मायया. ५ क. छ.
 धनधान्य. ६ क. व. ज. तत्तद्वृणीष्व. ७ क. यत्तत्स्वाभिव. ८ ग. ज. तत्तत्तपनयिष्यामि. ९ अ. आस्तरः. १० ख. क.
 कैकेयिष्विमानिता. ११ क. श. द. तेव्याहरिष्यामि. १२ ख. यदभिप्रार्थितं मय. क. छ. श. द. यथाभिप्रार्थितं. १३ क. ग.
 क—ड. महाराजः. १४ छ. श. ड. शीघ्रदुस्त्रयः. १५ क. छ. श. युचिस्त्रिताम्.

अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतमा मम ॥ मनुजो मनुजैर्घ्रात्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
 तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ॥ शपे ते जीवैनाहेण ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ६ ॥
 यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥
 आत्मना वौऽऽत्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षमम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
 भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ॥ एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९ ॥
 बलमात्मनि पश्यन्ती न मीं शङ्कितुमर्हसि ॥ करिष्यमभि तव प्रीतिं मुकुतेनापि ते शपे ॥ १० ॥
 सा तदर्धमना देवी तमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च वभाषे दुस्सहं वचः ॥ ११ ॥
 तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमागतम् ॥ व्याजहार महाधोरमभ्यगतमिवान्तकम् ॥ १२ ॥
 यथा क्रमेण शपेसि वरं मम ददासि च ॥ तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सौमिपुरोगमाः ॥ १३ ॥

कृत्वेतिभावः । स्वाभिमुखीकरणायवेणीमवलंब्येतिवा-
 र्थः ॥ ४ ॥ अवलिप्ते सौभाग्यगर्विते । मम त्वत्तः प्रि-
 यतमा स्त्रीणांमध्येत्वत्तःप्रियतमानास्ति । रामादन्यो
 मनुजःप्रियतमोनविद्यतेइतिज्ञानासीतिसंबन्धः ॥ ५ ॥
 जीवनाहेण जीवनादपिपूज्येन ॥ ६ ॥ अस्यैवविवरणं
 —यमिति । तेवचनक्रियां तववचनकरणंप्रतीतिशेषः
 ॥ ७ ॥ आत्मना स्वदेहेन । आत्मजैः भरतादिभिः ।
 अन्यैश्च प्रियबन्धुभिश्च । मृत्युभूतैरेतैर्यरामवृणे सर्वा-
 न्परित्यज्यापिराममेवपरिगृह्णामीतिभावः ॥ ८ ॥ हेभ-
 द्रे मेहृदयं एतत् एतादृशं । अनुमृश्य शपथवचनानु-
 सारित्वेननिर्धार्य । उद्धरस्व उज्जीवय । एतत् वाञ्छन-

सयोरैकरूप्यं । समीक्ष्य सम्यगालोच्य । यत्साधु शृष्टं ।
 मन्यसे । तद्ब्रूहि । त्वद्भीष्टकरणमेवमजीवनं अन्यथा
 नजीवामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आत्मनिबलं त्वयिविद्यमानं
 दृष्टिचित्तापहारिसौभाग्यबलं ॥ १० ॥ तदर्धमनाः मन्य-
 रोपरिष्टरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकरूपार्थमनाः ।
 अभिप्रायमागतं स्वाभिमतशपथंप्राप्तं । निर्माध्यस्था-
 त् निर्गतमध्यस्थभावात् । पक्षपातादित्यर्थः ॥ ११ ॥
 उक्तमर्थसविशेषमाह—तेनेति । तेनवाक्येन शपथपू-
 र्वकंत्वदभिमतंकरिष्यामीत्युक्तदशरथवचनेन ॥ १२ ॥
 दशरथवाक्यं दृढीकर्तुंनरस्यधर्माधर्मसाक्षिभूतादेवताः
 श्रावयति—यथाक्रमेणेति । क्रमेण प्रियपुत्रमुकुतक्रमेण ।

ति० प्रियतरोमम स्त्रीणांमध्येत्वत्तः पुंसांमध्येरामादन्यइतियोज्यम् । यद्द्वारामादन्यस्ततोधिकः प्रियतरोनेत्यर्थः । रामेऽस्याद्वे-
 षमणान्तएवमुक्तिः । रामएवत्वतोऽधिकःप्रियइत्याद्यच्च । शि० त्वत्तःप्रियतमाऽन्यास्त्रीनां रामादन्योमनुजः पुंषः प्रियतमोन ।
 इतिप्रियतमाशब्दोल्लिखविपरिणामेनोत्तरत्रापिसंबध्यते । अन्यशब्दश्चतद्विपरिणामेनपूर्वप्रसंबध्यते ॥ ५ ॥ ति० तेनेति । स्वतो-
 पिप्रियतरेणेत्यर्थः । अतएवमुख्येन ॥ ६ ॥ स्त्री० वभाषे भाषितुमालोचनंकृतवती । शि० तदर्धमनाः तेषांदेशानामर्थे
 मनोवशात्सा । तं रामस्त्वयासेव्यइत्याकारकं । अभिप्रायं आगतं निवेदितवन्तराजानं । निर्माध्यस्थ्यात् नितरांमाध्य-
 स्थस्यमध्यस्थधर्मस्य अतःप्राप्तिर्यस्मिन् तत् । तुर्वचं अन्यैर्वैकुण्ठमहाक्यं । वचोवभाषे । आगतमित्यन्तर्भाषितगणित्यर्थः । कर्तरि
 निष्ठा ॥ ११ ॥ स्त्री० व्याजहार व्याहर्तुनिश्चितवती । शि० तद्वचनप्रभावंवर्णयन्माह—तेनेति । आत्मनः क्लृप्तभावस्य । व्या-
 आच्छादकेन अतिचातुर्यविशिष्टेनेत्यर्थः । तेनवाक्येन अभ्यगातं स्वप्रतापेनसर्वत्रपूर्णं । अभिप्रायं गूढमिप्रायविशिष्टं । अन्तर्कं
 देवानांबन्धकं । तं रावणं । जहार जघानेव । कैकेयीवचनअवगमप्रेरणस्वसांसंतापोजातइतितात्पर्यं । अतएव वभाषेइत्यने-
 ननपौनरुक्त्यं । संवरणार्थकवेम्भातुप्रकृतिककर्तृकित्वन्तप्रकृतिकतृतीयान्तं—इत्येति ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. क. छ. झ. न. प्रियतरोमम. न. प्रियतमोमम. २ छ. शमादन्यमविद्यते. ३ ख. जीविताहेण.
 ४ क. छ. झ. यन्मनसेस्सितम्. ५ झ. जीवेतमहं. ६ ट. वैदेवि. ७ क. च. छ. झ. न. ट. चात्मजैश्चान्यैः. ८ न. ट.
 वैदेवि. ९ ट. उद्धरस्वमाम्. १० क. ग. ज. जानन्ती. ११ क. च. छ. झ. न. नविशङ्कितुमर्हसि. ट. नमोऽङ्कितुमर्हसि.
 १२ क. निर्माध्यस्थाप्रहर्षाच्च. न. ज. य. निर्माध्यस्थाप्रहर्षाच्च. ग. निर्माध्यस्थाप्रहर्षाच्च. १३ क. ख. ग. क.—ट. तुर्वचं
 वचः. १४ क. ख. ग. क.—य. तमभिप्रायमात्मनः. १५ क. छ. झ. ट. शपते. १६ क. ख. क. च. छ. झ. न. ट.
 त्सेनपुरोगमाः.

चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ॥ जगत् पृथिवी चैव सैगन्धर्वा सराक्षसा ॥ १४ ॥
 निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ॥ यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्माषितं तव ॥ १५ ॥
 सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः ॥ वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः ॥ १६ ॥
 इति देवी महेश्वासं परिगृह्याभिषेक्य च ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥
 सर राजन्पुरावृत्तं तस्मिन्दैवासुरे रणे ॥ तत्र चाच्यावयच्छन्नुत्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
 तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ॥ जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रोददा वरौ ॥ १९ ॥
 'तौ तु दत्तौ वरौ देव' निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ॥ तैवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसत्वर ॥ २० ॥
 तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेहास्यसि मे वरम् ॥ अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥
 बाष्पमात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः ॥ प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥
 ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥
 तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २४ ॥
 अभिषेकसमारंभो राघवस्योपकल्पितः ॥ अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषेच्यताम् ॥ २५ ॥
 यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ तदा दैवासुरे युद्धे तस्य कालोज्ज्वलागतः ॥ २६ ॥
 नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाभितः ॥ चीरंजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २७ ॥

यथाशपसि वरं ददासि च तथा तच्छृण्वन्त्वितिसंख्यन्धः ॥ १३ ॥ ग्रहाः नवग्रहाः । जगत् लोकः । “लोको विष्टपंसुवनंजगत्” इत्यमरः । लोकश्चात्रस्वर्गएव ॥ १४—१६ ॥ परिगृह्य धर्मपाशेनसंयम्य । अभि-
 शस्य सर्वादेवताः साभित्वेन शृण्वन्त्वित्युक्तम् ॥ १७ ॥
 पूर्ववृत्तमेवाह—तत्रेति । तत्र रात्रियुद्धे । अन्तरा
 मध्ये । तवजीवितं अच्यावयत् अचालयत् । शस्त्रप्र-
 हारादिनामूर्च्छां प्रापितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ यतमाना-
 याः सारध्येयव्रजकुर्वाणायाः ॥ १९ ॥ हे पृथिवीपाल
 तव सकाशेऽपि निक्षेपौ निक्षेपत्वेन स्थापितौ । तौ तु वरौ
 तावेव वरौ । मृगयामि अन्वेषयामि । इच्छामीत्यर्थः

॥ २० ॥ वरमिति जालेकवचनं ॥ २१ ॥ वाच्या-
 त्रेण पूर्ववृत्तवरस्मारकवचनमात्रेण । कैकेय्या स्ववशे
 कृतः राजा बाष्पमात्रेण मृगशब्दानुकारिणालुब्धक-
 कथितेन । आत्मनो विनाशाय पाशं मृग इव बाणुरां मृग-
 वधर्मपाशं प्रचस्कन्द गतवान् । स्कन्दिर्गतिशोषण-
 योरिति धातुः । वरप्रदानमङ्गीचकारेत्यर्थः । यद्वा
 बाणुरां प्राप्तो मृग इव प्रचस्कन्द । शोषणं प्राप्त इत्यर्थः
 ॥ २२—२३ ॥ तौ वरौ वक्ष्यामि तौ वरौ विभज्य प्रदा-
 तुं प्रकारं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिषेकसमारंभः
 अभिषेकसामग्री । यद्विशेषः । अभिषेकेण अभिषे-
 कसामग्रा ॥ २५—२६ ॥ चीरं वल्कलं ॥ २७ ॥

शि० सर्वदेवताः देवतानामिमेति यन्तरोदैवताः प्रहावयः । शृण्वन्तु । अतएव नवीनकृत्यम् ॥ १६ ॥ ति० अच्या-
 वयत्प्रच्युतवीर्यमकरोत् । अजभावार्थः ॥ १७ ॥ जाग्रत्या मया यत्प्रवृत्तं रक्षितः ततः स्वजीवनाय वा तमानाधाममभवात्वरौ
 प्रददौ ॥ १९ ॥ इत्येकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड—ट. पृथिवीचेयं. २ क. ख. छ.—ट. सगन्धर्वास्तराक्षसाः. ३ च. माषितं चतव. ४ ड. छ.
 झ. ट. सत्यवाक्येषु. ५ क. तत्र शृण्वन्तु. ६ ड. झ. ज. ट. देवताः. ७ क. ख. ग. ड. छ—ट. देवासुरे रणे.
 ८ ड. झ. म. ट. तत्र प्राप्यावयच्छन्नु. ९ क. ग—ड. छ—ट. प्रददौ वरौ. १० ड. च. छ. झ. ग. ट. तौ दत्तौ च
 वरौ देव. ख. ज. तौ तु दत्त वरौ. ११ क. ख. ग. निक्षेपं. ज. निक्षिप्तौ. १२ ज. तदेव. १३ ड.—छ. झ. ट. रघुनन्दन.
 १४ क. अद्यैव तु. १५ ख. कैकेय्याश्च. छ. झ. कैकेय्यास्ववशे कृतः. ट. स्ववशीकृतः. १६ ग. ज. प्रविशे विनाशाय. १७ ड. छ.
 झ. ट. वरौ देवौ तया देव. क. ख. च. ज. म. वरौ मे यौ. १८ क. ग. ज. योऽभिषेकसमारंभो. १९ क. ख. ग. ड. छ—ट.
 मेऽभिषिच्यताम्. २० क. ख. ड. झ. ज. ट. देवासुरे. २१ ड. च. छ. झ. ज. ट. चीराजिनधरो धीरो.

भरतो भजतामस्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ॥ २८ ॥

अथ चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वनम् ॥ २९ ॥

स राजराजो भव सत्यसङ्गरः कुलं च शीलं च हि रक्ष जन्म च ॥

परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दशरथेनकैकेयीप्रतिशमगुणप्रशंसनेन सत्यवनप्रवाससकारभदोषाभावाप्रतिपादनपूर्वकं तानुनयवरमात्रापरित्यागप्रार्थना ॥ १ ॥ कैकेय्यादौक्याविद्वहान्तप्रदर्शनपूर्वकं हठादुरह्यनिर्वर्तनमिर्वन्नेदशरथेनपरवोक्तिमिसुहृद्वैजयन्तपूर्वकं पुनः प्रसादनायपाद-
प्रतिपातप्रयत्नम् ॥ २ ॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ॥ चिन्तामैभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ १ ॥

किन्तु 'मे यदि वा स्वप्नश्चित्तमोहोपि वा मम ॥ अनुभूतोपसर्गो वा मैनसो वाऽप्युपद्रवः ॥

इति संचिन्त्य तद्राजा नैभ्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ २ ॥

प्रतिलभ्य चिरात्संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः ॥ व्यथितो विह्वलश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा सृगः ॥ ३ ॥

असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ मण्डले पन्नगो रुद्धो मञ्जैरिव महाविषः ॥ ४ ॥

अहो विगिति सामर्थो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ मोहमापेदिवाभूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥

धिरेण ॥ नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ कैकेयीमब्रवीत्कुदः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ६ ॥

नृक्षसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयाऽपि वा ॥ ७ ॥

विह्वलव्यावृत्त्यर्थमाह—भरतइत्यादिना । दत्तमेव न
मुहूर्तनं किंचिदर्थये ॥ २८—२९ ॥ सत्यस्यावश्यकर्त-
व्यत्वमाह—सहति । राजराजः सत्वं सत्यसङ्गरः
सत्यप्रतिज्ञः । भव । तेन सत्यसङ्गरत्वेनकुलाविग्रयंरक्ष ।
सत्यस्यरक्षकत्वमुपपादयति—परत्रेति । नृणांहितं स-
त्यवचः । परत्रवासे स्वर्गलोकादिवासे । अनुत्तमं अत्य-
न्तोत्तमसाधनं । वदन्ति ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशसर्गः ॥ ११ ॥

किंनिति । किंनितिसामान्याकारेणचिन्ता । स्वदुः-
खावहस्यरामामिषेकविग्रस्यसत्त्वभावयाकैकेय्याकथ-
नासंभवादिद्वंशपरमार्थिकनभवति स्वप्नोपविवा । अथ-
वेदानींनिद्रायाअसंभवाचित्तमोहः भ्रमोवा । इदानीं
भ्रमकारणाभावादनुभूतोपसर्गोवा । जन्मान्तरानुभू-
तानाभर्थानांउपसर्गःभावनावा । स्मरणमितियावत् ।
जन्मान्तरेप्येवंविधावस्थाययाअसंभावितत्वादाह । मन-
सउपद्रवोवा । रोगजविकारोवा । उन्मादइतियावत् ।
प्रततापचेत्येतदनुवदति—इतीति ॥ २ ॥ प्रतिलभ्ये-
त्याविश्लोकत्रयसेकान्वयं । व्यथितः दुःखितः । वि-
ह्वलः विह्वलः “ विह्वलोविह्वलः ” इत्यमरः ॥ ३ ॥
मण्डले अहितुण्डिककथममण्डले ॥ ४—६ ॥ किंपापं

अथसत्यपाशबद्धस्यराज्ञःशोकवर्णयति—ततइति ।
प्रतताप मुहूर्तेतियावत् ॥ १ ॥ चिन्तांविबुधोति—

शि० दारुणं रामवियोगप्रारब्धमङ्गलकार्याभावोभयबोधकत्वेनभ्रवणानर्हं । कैकेय्यावच्छ्रुत्वा चिन्तां अभिसमापेदे
माप । अतएवप्रतताप । संतापकवचनभावकत्वेनकैकेय्याःपातिप्रत्यभक्तइतिपुनःप्रमितव्यम् । रावणादिवधद्वाराएतदशःप्रख्यापन-
हेतुभूतत्वेनास्यनिकाशीषधनुस्तत्वेनादोषात् ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ग. च. ट. दत्तमेववरं. २ क. छ. झ. य. ट. राघवंधने. ३ क. ख. मपिसमापेदे. ४ क. छ. झ. ज.
ट. मेऽयंदिवास्वप्नः. ५ क. ख. ग. भानसोवा. ६ क. ख. ग. झ—ट. नाप्यगच्छत्तदा. ७ क. ख. क. व. छ.
झ. भ. ट. ततस्संज्ञां. ८ क. छ. झ. ट. वाक्यताडितः. ख. वाक्यपीडितः. ९ क. छ. झ. घ. निर्दहन्निवतेजसा.

यदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं ब्रूति राघवः ॥ तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ८ ॥
 त्वं मयात्मविनाशार्थं भवनं स्वं प्रवेशिता ॥ अविज्ञानाश्रुपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ॥ ९ ॥
 जीवल्लोको यथा सर्वो रामस्वाह गुणस्तवम् ॥ अपराधं कष्टदिश्व त्वक्ष्यामीहमहं सुतम् ॥ १० ॥
 कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ जीवितं वाऽत्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ ११ ॥
 परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ अपश्यत्स्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ॥ १२ ॥
 तिष्ठेद्योको विना सूर्यं सखं वा सलिलं विना ॥ न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ १३ ॥
 तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ १४ ॥
 'किमिदं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥

अथ जिज्ञाससे मां त्वं मरतस्य प्रियाप्रिये ॥ अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
 स मे ज्येष्ठः सुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे ॥ तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् ॥ आविष्टाऽसि गृहं शून्यं सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥
 इक्ष्वाकूणां कुले देवि संग्राहस्तुमहानयम् ॥ अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥
 न हि किंचिदशुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ॥ अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्धाम्बहम् ॥ २० ॥

कृतमित्यन्वयः । पापं अपराधः ॥ ७ ॥ वृत्तिं श्रु-
 थां । तस्यैव तदैवेत्यपि बोध्यं । तस्यैव ननु तत्पुत्रादेः ।
 तदैव ननु कालान्तरे श्रुश्राभावादशायां ॥ ८ ॥ नृप-
 सुतेत्यत्रेति करणं द्रष्टव्यं ॥ ९—१३ ॥ एष निश्चयः
 रामविद्यासननिश्चयः । अपि ते चरणाविति । अपिः प्रमा-
 र्थकः ॥ १४—१५ ॥ अथेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयं ।
 अथेति प्रश्ने । त्वं मरतस्य प्रियाप्रिये विषये मां जिज्ञाससे
 ज्ञातुमिच्छसि । तदिदानीमपि भरतोमिषिच्यतामिति
 यत्तदस्तु तद्वक्तुमुचितं । त्वया पूर्वराघवं प्रति समेज्येष्ठः
 सुत इत्यादियद्वाहृतं तत् प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं
 मम मनोरथनार्थं रामकृतश्रुश्राव्यं वा कथितं भवेत् ।
 रामविद्यासनोक्तिस्तैनविरुद्धेत्यर्थः । परीक्षार्थमपि भर-
 तोऽमिषिच्यतामित्येव वक्तुमुचितं । नतुरामो विवास-
 तमित्येतत् । पूर्वापरविरोधादिति भावः । रामविद्या-

सनोक्तिश्च भरते प्रीतिपरीक्षार्थमेवास्ति त्वत्तत्वाह—स-
 विति । तत् रामामिषेचनं । श्रुत्वा शोकसंतप्तास्यती मां
 भृशं अतिनिर्वन्धेन । संतापयसि । किंच परवशं परबो-
 धनवशंगतासती । शून्यं गृहं क्रोधागारं । आविष्टासि
 प्रविष्टासि । इदं सर्वपरीक्षार्थत्वे न संगच्छत इति भावः ।
 शून्यैर्महैरिति पाठे शून्यैर्महैराविष्टा पिशाचादिभि-
 राविष्टेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ कुलानर्थकरं चेद्वच-
 नमित्याह—इक्ष्वाकूणामिति । नयसंपन्ने एताव-
 त्कालं नीतिशालिनि । यत्र इक्ष्वाकु कुलमध्ये । ते मति-
 रेवमिदानीं विकृता विपरीता जाताः । तत्र कुले । अयं
 संनिहितः । सुमहाननयः अनर्थः । संग्राहः । सस्पर्श-
 विपरीतबुद्धिः कुलस्यानर्थहेतुरिति भावः ॥ १९ ॥ पू-
 र्वापरपर्यालोचनया त्वद्वचनं न श्रद्धेयं चेत्याह—न हीति ।
 अयुक्तं अहितमिति यावत् । न श्रद्धासि इदमहितं वि-

ति० चेतनं चैतन्यं । १० चेतनं दृष्टिः ॥ १२ ॥ ति० ते चरणाविति । धर्मशास्त्रतोऽनुचितमपि कामशास्त्रमयोदयात्त्वली-
 स्यार्थमिति शेषः ॥ १४ ॥ ति० एवं विचिन्तापि राघवकुलजायां त्वयि अस्मादिति । किं तद्दीप्तताह । शून्यं गृहं भूता विमिरा-
 विष्टसि । तपुल्येन वाक्येन सिद्धावेधितदुष्टमतिरिति । अतः परवशंगता एव वदसीत्यर्थः । ती० शून्यं अगोचरं । महं भूत-
 पिशाचादिकं । आविष्टा प्राप्तासि । शून्येऽतिपाठे शून्ये विवेकशून्ये ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. ज. झ. ञ. सदाते. २ क. छ—ट. तस्यैव. ३ क. छ. ज. झ. ट. विनाशाय. ४ क.
 च. छ. झ. ट. खनिवेशिता. क. ख. संग्रवेशिता. अ. संनिवेशिता. ५ ख. विषाद्व. ६ क. छ. झ. ञ. ट. जीवल्लोको यदा सर्वो.
 क. जीवल्लोको यदा सर्वो. ख. जीवल्लोकाय दासर्वैरामस्याहुर्गुणस्तवम्. ७ झ. अ. ट. कौसल्यां च सुमित्रां च. ८ क. छ. झ. अ.
 जीवितं चात्मना. च. ट. जीवितं चात्मनो. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. नष्टं भवति चेतनम्. १० क. छ. झ. किमर्थ-
 चिन्तितं. ड. किमर्थं चिन्तये. ११ छ. झ. अ. ट. ज्येष्ठसुतः. १२ ख. ग. क. छ. झ. ञ. ट. दृष्टेः शून्ये. छ. महं शून्यं.
 १३ क. छ. झ. ट. श्रद्धामिते.

ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ॥ बहुशो हि सुबाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥
 तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ॥ कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥
 अत्यन्तमुत्तुमारस्य तस्य धर्मे धृतात्मनः ॥ कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥
 रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ॥ तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥
 रामो हि भरताद्भ्यस्तव शुश्रूषते सदा ॥ विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्ष्ये ॥ २५ ॥
 शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ॥ कस्ते भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र मनुजर्षमात् ॥ २६ ॥
 बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥
 सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ॥ गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥
 सत्येन लोकाञ्जयति दीनान्दानेन राघवः ॥ गुरुशुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥
 सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ॥ विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
 तस्मिन्मार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् ॥ पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥

प्रियकरणमिति शेषः ॥ २० ॥ त्वलीति विरुद्धं चेद्वचन-
 मित्याह—नन्वित्यादि । ते राघवः भरतेन तुल्यो ननु तु-
 ल्यः खलु । अत्र त्वद्वचनमेव प्रमाणमित्याह—बहुश इति ।
 बहुश इत्यनेनाह्वयत्वव्यावृत्तिः । सुबाले इत्यकुटिलत्व-
 व्यावृत्तिः ॥ २१ ॥ धर्मात्मन इत्यनेन वनवासहेतुभूता-
 कृत्यराहित्यमुक्तं । भीरु इति । तव च धर्मभीरुत्वं कथं-
 तमिति भावः ॥ २२ ॥ रामसौकुमार्यानुचितं चेद्वच-
 मित्याह—अत्यन्तेति ॥ २३ ॥ शुश्रूषादर्शनेनापिरामो
 न विवासनाह इत्याह—रोचयसीति । तव शुश्रूषमा-
 णस्येत्यत्र “नलोकाव्यय—” इत्यादिना निषिद्धाऽपिष-
 ष्यार्था बोध्या ॥ २४ ॥ शुश्रूषमाणस्येत्येकदुपपादयति
 —रामो हीति ॥ २५ ॥ न केवलं शुश्रूषैवैवं वचनका-
 रणं अपितु प्रमाणादिकमपीत्याह—शुश्रूषामिति ।
 गौरवं प्रतिपत्तिः । प्रमाणं पूजा । वचनक्रिया उक्त-
 करणं ॥ २६ ॥ परिवादादिकमपिरामविवासकारणं
 नास्तीत्याह—बहूनामिति । स्त्रीसहस्राणामुपजीविनां
 च संबन्धी परिवादो नोपपद्यते । बहूनामिति विशेषणेन
 तन्मध्ये एकया एकेन वा स्त्रीपुरुषा विशेषेण परिवादस्तत्सं-
 बन्धी परिभवविषयवादः अपवादः निन्दा वा राघवे नो-
 पपद्यते न दृश्यते ॥ २७ ॥ अविवासननिमित्तभूता-
 न्भूयो गुणान्दर्शयति—सान्त्वयन्नित्यादि । अनेन वा-

ख्यानः कायैर्जनरक्षकत्वमुक्तं । प्रियैः अभीष्टप्रदानैः ।
 गृह्णाति संगृह्णाति ॥ २८ ॥ सत्येन भूतहितेन । लोकान्
 स्वर्गादिवैकुण्ठपर्यन्तान् । जयति स्वाधीनान् करोति ।
 दीनान् वरिद्रान् । दानेन धनप्रदानेन । जयति वशीकरो-
 ति । गुरुन् शुश्रूषया जयति स्वहितोपदेशप्रवणान् करोति ।
 शात्रवान् शत्रून् धनुषा धनुःप्रदर्शनमात्रेण । ननु
 बाणप्रयोगेण । युधि युद्धे । ननु कपटवृत्त्या । जयति निर-
 स्यतीत्यर्थः । वीर इति सर्वत्र संबध्यते । दयावीरस्यागवी-
 रो विद्यावीरः पराक्रमवीर इत्येवं । चोलमहीपतिः कदा-
 पित्सन्निहितं मध्यमवीथिभट्टारकं प्रति “आत्मानं मा-
 नुषमन्ये” इति वदन् रामः कथं जटायुषो मोक्षं दत्त्वा-
 निति पप्रच्छ । सोपि “सत्येन लोकाञ्जयति” इत्यु-
 त्था महर्षी बहुमतमवाप्तवानित्येतत्तन्मन्त्रज्ञेयं ॥ २९ ॥
 सत्यादीनि च न कावाचित्कानीत्याह—सत्यमिति । तपः-
 प्रभृतिगुणषट्कं पूर्वश्लोकेऽर्थसिद्धमनूयते । दानं पर-
 लोकप्रयोजनं । तपः शास्त्रविहितभोजनानि वृत्त्या वि-
 रूपः । त्यागः ऐहिकप्रयोजनः प्रीत्यर्थः । मित्रता सर्व-
 सुहृत्वं । शौचं स्नानजन्यशुद्धिः । आर्जवं परचित्तानु-
 वर्तित्वं । विद्या तत्त्वज्ञानं । गुरुशुश्रूषा शूरोः शुश्रूषा
 पादसंवाहनदिपरिचर्या ॥ ३० ॥ आर्जवसंपन्न इति
 दानादिसंपत्तेरप्युपलक्षणं । पापं विवासनरूपं । आ-

ति० कृतात्मनः शिक्षितमनस्कस्य ॥ २३ ॥ शि० समूलिकाकीर्तिः परिवादः । निर्मूलिकाकीर्तिरपवादः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ग. ज. ननु मे राघव. २ क. ग. ऊ. छ—ट. बहुशो हिस्स. क. ज. बहुशो हिस्स बाल्येखं. ३ क. वनवास. ४ क. अ. अत्यन्तमुत्तुमारस्य. ५ क. छ. झ. ट. कृतात्मनः. ख. रतात्मनः. ६ ख. शुभदर्शने. ज. प्रियदर्शने. ७ क. ख. रामोपि. ८ छ. नलक्ष्यते. ९ क. छ. झ. ट. कस्तुभूयस्तरं. क. ख. ग. ब. ज. भूयस्तरा. १० क. छ. झ. ट. पुरुषर्षभात्. ११ ख. प्रियेविषयवासिनः. १२ क. छ. झ. सत्येन. १३ क. छ. झ. ट. द्विजान्दानेन.

न साराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ॥ स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥
 क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अप्यर्हिसा च भूतानां तमुते का मतिर्मम ॥ ३३ ॥
 मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ॥ दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वं तव दास्यामि मां च त्वां मन्युराविशेत् ॥ ३५ ॥
 अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि यादौ चापि स्पृशामि ते ॥ शरणं भव रामस्य माऽधर्मो ममिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥
 इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् ॥ घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
 पारं शोकार्णवस्याश्रु प्रार्थयन्तं पुनःपुनः ॥ प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥
 यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्स्यसे ॥ धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥
 यदा समेता बहवस्त्वया रौजर्षयः सह ॥ कैथयिष्यन्ति धर्मज्ञास्तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥
 यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् ॥ तस्याः कृतं मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥ ४१ ॥
 किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ॥ यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥

शंससे प्रार्थयसि ॥ ३१ ॥ लोकस्य जनमाश्रय ।
 प्रियवादिनः प्रियवदनशीलस्य । किमुतास्माकमिति
 भावः । रामस्यसंबन्धि अप्रियं विवासनविषयं वाक्यं ।
 नस्मरामि स्मर्तुमपिनशक्नोमीत्यर्थः । सः तदस्मर्ता
 अहं । त्वत्कृते परुषोक्तिमत्कीकृते । रामं सर्वस्वरमयि-
 तारं । प्रियं रमयित्वाभावेपिपुत्रत्वेनप्रियंप्रति । कथ-
 मप्रियंवक्ष्यामि ॥ ३२ ॥ यस्मिन्वक्षमादयोवर्तन्ते त-
 मृतेममकागतिः कोवारक्षकः । तादृशरक्षकंकथंल-
 क्ष्यामीतिभावः ॥ ३३ ॥ गतान्तस्य गतः प्राप्तः अ-
 न्तश्चरमकालोयेन तस्य । वृद्धत्वेपिप्राप्तचरमकालस्येत्य-
 र्थः । तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य । लालप्यमानस्य
 पुनःपुनः कथनशीलस्य । मम मयीत्यर्थः । संबन्ध-
 सामान्येष्वपि ॥ ३४ ॥ सागरान्तायामित्यनेनकृत्वा-
 यामितिलभ्यते । यत्किञ्चिद्धनं अधिगम्यते लभ्यते ।
 तत्सर्वं तव तुभ्यं । दास्यामि । मन्युः रामविषयक्रोधः
 ॥ ३५ ॥ कुर्मि करोमि । अञ्जलिपूर्वकंपादवन्दनंकरो-
 मीत्यर्थः । शरणं रक्षित्व । अधर्मः प्रतिज्ञाभङ्गरूपः ।
 रामाभिवेकमनुजानीहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतीत्यादिश्लो-

कवृत्तमेकान्वयं । अचेतनं मूर्च्छितं । घूर्णमानं इत-
 स्ततोविवर्तमानं । शोकेन भाविरामविरहस्मरणदुः-
 खेन । समभिप्लुतं सम्यगमिन्याप्तं ॥ ३७ ॥ पारं
 अन्तं । रामाभिवेकमितियावत् । अथ कृत्स्नं । इतिव-
 चोविशेषणं “आरंभप्रभक्तात्कृत्येष्वधोअय” इत्य-
 मरः । रौद्रा भयंकरविकारः । रामाभिवेकनिवर्तनविष-
 येयश्चद्रक्तव्यंतत्सर्वमुवाचेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ धार्मिकत्वं
 स्वीयमितिशेषः ॥ ३९ ॥ कथयिष्यन्ति उपकारिण्यः
 कैकेय्याः किंप्रत्युपकृतमितिकदाचिद्धर्मप्रसङ्गेवक्ष्यन्ति ।
 तत्र तदा । किंप्रतिवक्ष्यसि कीदृशंप्रत्युत्तरंदास्यसि
 ॥ ४० ॥ प्रसादेसतिजीवामि । प्रसादेनजीवा-
 मीत्यर्थः । प्रसादमेवाह—याचेति । याचमानंमूर्च्छित-
 त्वदशायारणादन्यत्रापनीथाभ्यपालयत् शिक्षिरोपचा-
 रादिनाररहेत्यर्थः । तस्याः मया मिथ्या असत्यं ।
 कृतमितिवक्ष्यसि किमितिकाकुः । तस्मादद्यप्रतिज्ञां
 निर्वहेतिभावः ॥ ४१ ॥ किल्बिषत्वं अपयशो-
 रूपमालिन्धं । नरेन्द्राणामित्यनेनसज्जादीयेष्वेकेन कु-
 तमपमशः सर्वानपिस्पृशति सर्वैराजानएवंविधाइति ।

ति० मृत्युं मन्युसंपादकानिष्टाभिनिवेशं ॥ ३५ ॥ ति० प्रलपन्तं प्रार्थयन्तं ॥ ३७ ॥ ति० नरेन्द्राणां सर्वंभानां ।
 किल्बिषं अयशोरूपमालिन्धंकरिष्यसि ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. यस्मिन्तपस्त्यागः, २ क. झ. ग. छ. ज. न. अविर्हिसाच, ३ क.—ट. माचलंमृत्युमाविश, ग. लांमृत्युमाविशेत्, ख. लंमृत्युमाविशेः, ४ ज. विलपन्तंपुनःपुनः, ग. ज. विलपन्तमचेतसम्, ग. क. झ. ट. प्रलपन्तं पुनःपुनः, ५ झ. राजर्षयस्तदा, ६ क. कथयिष्यसिधर्मं, ग. क. न. छ. झ. न. ट. कथयिष्यन्तिधर्मं, ७ क. ख. ग. घ. ज. न. ट. प्रयजेजीवामि, छ. प्रसादाजीवामि, ८ क. झ. ग. न. झ. न. ट. तस्याःकृता, ९ छ. वक्ष्यसे.

शैव्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥
 सागरः समर्थं कृत्वा न वेलाभतिवर्तते ॥ समर्थं माऽनृतं कार्षीः पूर्वं वृत्तमनुसरन् ॥ ४४ ॥
 स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ॥ सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥
 भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ॥ यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥
 अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ॥ पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥
 एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ॥ अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मूर्तिर्मम ॥ ४८ ॥
 भरतेनात्मना चाहं शैपे ते भनुजाधिप ॥ यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ॥ विलपन्तं च राजानं न प्रतिष्याजहार सा ॥ ५० ॥
 श्रुत्वा च राजा कैकेया वृत्तं परमलोभनम् ॥ रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥
 नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः ॥ प्रैस्तानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥
 तां हि वज्रसर्पा वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ॥ दुःखशोर्कमयीं धोरां राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥
 स देव्या व्यवसायं च धोरं च शपथं कृतम् ॥ ध्यात्वा रामेति निश्चस्य ञ्छिन्नस्तरुवापतत् ॥ ५४ ॥
 नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथाऽतुरः ॥ हततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥

अन्यानि वरदानविरुद्धानि ॥ ४२ ॥ दुष्करस्यापि प्रतिज्ञातस्वकर्तव्यत्वं पूर्वचक्रवर्त्यनुष्ठानेन दर्शयति—
 शैव्यइति । शैव्यो राजा । श्येनकपोतीये श्येनकपोत-
 योर्विरोधेप्राप्ते । पक्षिणे श्येनाय । स्वमांसं कपोतमांस-
 प्रतिनिधित्वेन ददौ । इत्थं किल पौराणिकी गाथा । इन्द्रा-
 ग्रीश्वेनकपोतौ भूलाशैव्यौ दार्यपरीक्षितुं भक्षकभक्ष्य-
 भावमापन्नौ शैव्यसमीपमागतौ । तत्र कपोतोऽभ्यार्थी
 शैव्याङ्गमाविशे । तस्मै च सोऽभयं ददौ । ततः श्येनेन
 मद्रक्षणदैवविहितं तज्येत्युक्ते नाहं तज्येयं अपितु तत्प्रति-
 निधिमांसमेव ददामीत्युक्ते रहित्वन्मांसमेव मे प्रयच्छ
 नान्यदित्युक्ते स्वमांसमपि सर्ववृत्तवानिति । अलर्कश्च
 राजर्षिर्ब्राह्मणाद्यान्धायवरं प्रतिश्रुत्य तेन राजञ्चक्षुषास्व-
 चक्षुःप्रतिसंधानेनार्थिते स्वचक्षुषीदत्त्वा उत्तमां गतिं ज-
 गाम ॥ ४३ ॥ किञ्च सागरः समुद्रो देवैः प्रार्थितो वे-
 लानतिलङ्घनाय तत्तेभ्यः प्रतिश्रुत्याद्यापि वेलानातिव-
 र्तते । तस्मात्त्वमपि पूर्वशैव्यादिवृत्तान्तमनुसरन् समर्थं
 प्रतिज्ञां । अनृतं मिथ्याभूतं । माकार्षीः ॥ ४४ ॥ एवं

न्यायमुक्त्वा तदनुमोदमानं प्रत्याह—सत्वमिति ॥ ४५ ॥
 स्वसिद्धान्तमाह—भवत्विति । मनुजो रामविवासनपू-
 र्वको भरतामिषेको धर्मो वाऽधर्मो वा भवतु “रामं प्रजाल-
 यारण्यं” इत्यादिमदुक्तं वचनं सत्यं समीचीनं वा । अ-
 नृतं असमीचीनं वा भवतु । त्वया यन्मह्यं संश्रुतं क्षपणपू-
 र्वकं दास्यामीति प्रतिज्ञातं । तस्य व्यतिक्रमः अन्य-
 थाभावः । नास्तीति योजना ॥ ४६ ॥ व्यतिक्रमेति
 करिष्यसीत्यत्राह—अहमिति ॥ ४७ ॥ कौसल्यातो-
 प्यधिकभोगंतव दास्यामीत्यत्र तत्प्राधान्यं न सह इत्याह—
 एकाहमिति । अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातुलेन सर्वे-
 वामिति शेषः । श्रेयः तदा तव पेक्षयेति शेषः ॥ ४८-५० ॥
 वनवासैश्वर्यरूपवृत्तं वरमिति संबन्धः ॥ ५१ ॥ प्रैस्तानि-
 मिषइति निरन्तरचिन्तावशात् क्रोधाद्वा निनिमेषप्रे-
 क्षणम् ॥ ५२ ॥ दुःखशोकमयीमिति । अनुचितभरता-
 मिषेकादुःखं । रामविवासनाच्छोकः ॥ ५३ ॥ शपथं कृतं
 स्वेनेति शेषः । निश्चस्येति अशक्यप्रतीकारत्वात् सति भावः
 ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तः कलुषितहृदयः । उन्मत्तः उन्मादी ।

ति० अशोभनं परं रामवतः भरतैश्वर्यविषयं वाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः । शि० जनैः स वनवासबोधकमित्यर्थः । भरतस्यैश्वर्यं
 ऐश्वर्यसंनन्धीत्यर्थः । अशोभनं अभिषेकनिवृत्तिहेतुत्वेन शोभा रहितं कैकेयादाकं श्रुत्वा परमन्यत्किञ्चाभ्यभाषत । भाषण-
 दित्वेपि किमकरोदित्यत आह । अनिमिषस्सन्प्रेक्षत अपश्यत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५१-५२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ज. सत्यं धर्मं. २ छ. नक्रियांसमुपादये. ३ क. त्वनावाऽहं. ४ ग. ज. शपेयं मनुजाधिप.
 ५ ट. रामविवासनम्. ६ ख. छ. न. छ. श. भुलातुराजा. ७ क. छ. छ. श. ज. ट. दाक्ष्यं परमशोभनम्. ख. वृत्तं
 परमदाक्यम्. ८ क. छ. ख. छ. श. भ. ट. मयीभुला. ९ ग. क्षपणीतो यथाऽतुरः.

दीनया तु गिरा राजा इति होवाच कैकयीम् ॥ ५६ ॥

अनर्थमिममर्थार्थं केन त्वमुपदर्शिता ॥ भूतोपहतचित्तेव भुवन्ती मां न लज्जसे ॥ ५७ ॥

शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ बालायास्तौचित्तदानीं ते लक्ष्ये विपरीतवत् ॥ ५८ ॥

कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ॥ ५९ ॥

विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ॥ यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ ६० ॥

नृशंसे पापसंकल्पे शुद्धे दुष्कृतकारिणि ॥ किन्तु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ ६१ ॥

न कथंचिहते रामाद्भरतो राज्यभावसेत् ॥ रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवचरम् ॥ ६२ ॥

कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ मुखवर्णं विवर्णं तं यथैवेन्दुमुपसृतम् ॥ ६३ ॥

तां हि मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ॥ ६४ ॥

किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ बालो वतायमैश्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ॥ ६५ ॥

यदा तु बहवो बृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ परिभ्रंक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ॥ ६६ ॥

कैकेय्या क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ६७ ॥

विपरीतः सन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः । आतुरः व्याधितः । “व्याधितोपदुरातुरः” इत्यमरः । हृततेजाः मन्त्रापहृतवीर्यः ॥ ५५—५६ ॥ उपदर्शिता बोधिता ॥ ५७ ॥ शीलव्यसनं सद्गुणश्रंशं । “व्यसनं विपदि श्रंशे” इत्यमरः । नाभिजानामि किन्तु शीलमेवाभिजानामि । तत्र हेतुमाह—बालाया इति । इदानीं प्रौढतायां । तत् शीलं । विपरीतवत् विपरीतत्ववत् । भावप्रधानो निर्देशः । स्वार्थवतिर्वा ॥ ५८ ॥ कुत इति कुतो निमित्तात् । एवंविधमित्यसौवविवरणं राष्ट्र इति । वने राघवमिति आसीनमित्यनुषङ्गः ॥ ५९ ॥ एतेन भावेन भरतामिवेकरूपेण । विरम माप्रवर्तिष्ठाः । अनृतेन अनृतपदवाक्येन । एतेन वा रामविवासनरूपेण भावेन वा । विरमेतिसंबन्धः ॥ ६० ॥ नृशंसे निर्दये । तत्र हेतुः—पापसंकल्प इति । रामविवासनरूपपापसंकल्पे । तत्रापि हेतुः शुद्ध इति । अल्पमतिके । तत्रापि हेतुः—दुष्क-

तकारिणीति । जन्मान्तरेपापकारिणीत्यर्थः । दुःखं दुःखनिमित्तं । अलीकं अप्रियं । “अलीकं त्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः ॥ ६१—६२ ॥ वनंगच्छेति मया भाषिते सति । विवर्णं विपरीतवर्णत्वभाषादितं । रामस्य मुखवर्णं उपसृतं राष्ट्रप्रस्तामिव कथं द्रक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ६३ ॥ तां बुद्धिस्तां । सुकृतां मन्त्रिभिः सह सुमुनिश्चितां । अथ सुहृद्भिस्तस्य निश्चितां बुद्धिं अपावृत्तां अधरोत्तरीकृतां । कथं द्रक्ष्यामि अनुभविष्यामि ॥ ६४ ॥ बतेति खेदे । ऐश्वराकः रामः । राज्यमकारयत् किमकरोत् । इति मां किं वक्ष्यन्तीतिसंबन्धः । यद्वा बालः अश्वः । दशरथः । गुणश्रुतलिपिन्यायेन वैवाचिरं राज्यमकरोदिति मां वक्ष्यन्ति—किमिति ॥ ६५ ॥ यदा श्रः प्रातः वृक्षाः काकुत्स्थं वक्ष्यन्ति कगतो रामः कुतो नाभिषिक्त इति प्रवक्ष्यन्ति । तदाहं किं वक्ष्यामि प्रत्युत्तरं ॥ ६६ ॥ कैकेयीवरप्रदाननिमित्तं

ति० एतेन निर्भूतपातित्रयलक्षणेन भावेनोपलक्षितः । किं एतेन अशक्यवरद्वारकेण । अनृतेन समानृततासंपादकेन कर्मणा । उपलक्षिता त्वमेव वराद्विरम । स० अनृतेन कृतनामहरिविरुद्धेन । भावेन अभिप्रायेण ॥ ६० ॥ ती० रामाद्वे रामविना । भरतः कथंचिदपिराज्यं नावसेत् नाक्रामेत् । धनेन यदा मागशब्दगुणो मेव राज्यमनुमन्यसेत्युक्तं ॥ ६२ ॥ स० वनंगच्छेति मया भाषिते उक्ते सत्यपि । त्वंकथं वक्ष्यसि । तस्य त्वदतिप्रियत्वादिति भावः । उपसृतमिन्दुं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णं आदर्शादौ कथं द्रक्ष्यामीतिसंबन्धः । शि० रामस्य रामं । कथं वक्ष्यसि । कर्मणः संबन्धसामान्यत्वेन विवक्षणाहामस्येति पट्टी ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. म. दीनयाऽऽतुरयादावा. २ ज. मिदमर्थार्थं. ३ क. छ.—ट. उपदर्शिता. ४ क. भुवन्तीत्यं. ५ ख. स्तदिदानीति. ६ क. च. छ. झ. ट. नातृतेनच. ७ क. छ. झ. ट. कथं वक्ष्यसि. ८ क. ग. मुखवर्णं. ९ क. छ. झ. ट. विवर्णं. १० क. झ. यदाहिवहवो. ११ घ. उ. परिपृच्छन्ति. १२ क. छ. झ. वक्ष्यामीहकथं तदा. घ. वक्ष्यामि किमिदं तदा. १३ क.—ड. न. रामः प्रव्राजितो.

किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ ६८ ॥
 यदा यदा हि कौसल्या दासीवक्षः सखीव च ॥ भार्यावद्भगिनीवक्ष मातृवक्षोपतिष्ठति ॥ ६९ ॥
 सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ७० ॥
 इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ अपध्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमक्षमिवातुरम् ॥ ७१ ॥
 विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ ७२ ॥
 कृपणं वत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ॥ ७३ ॥
 वैदेही वत मे प्राणाञ्छोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ हीना हिमवतः पार्श्वे किनरेणेव किनरी ॥ ७४ ॥
 न हि राममहं दृष्ट्वा प्रविशन्तं महावने ॥ चिरं जीवितुमाशंसं रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥ ७५ ॥
 सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ न हि प्रव्राजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥ ७६ ॥
 सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् ॥ रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७७ ॥
 अनृतैर्बहुं मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स भाषसे ॥ गीतशब्देन संरुद्धा लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७८ ॥
 अनार्य इति मामार्याः पुत्र विक्रायिकं ध्रुवम् ॥ धिक्किरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७९ ॥
 अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ॥ दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ॥ ८० ॥

प्रव्राजितइत्युच्यतामित्यत्राह—कैकेत्येति । कैकेय्या
 किञ्चिन्मानेन पूर्वदत्तौवरौभरतामिषेकरासविवासनरू-
 पेणदातव्यावित्युक्तवत्याकैकेय्यापीड्यमानेन । मया
 प्रव्राजितइत्येतत्सत्यंदिब्रवीमि तदा तत् राममिषे-
 क्ष्यामीतिवचनं । असत्यंभविष्यति । तद्वाधोनसंभवति ।
 पूर्वप्रवृत्तत्वादितिभावः ॥ ६७ ॥ किमां वक्ष्यति मत्पुत्रे-
 णतेकिमपराद्धमित्येवंवक्ष्यसीतिभावः । किंप्रतिवक्ष्या-
 मि नकिमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ यदेत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । यदायदाउपतिष्ठति तत्तदुचितकृत्येनोपास्ते ।
 तदातदासत्कारार्हा तवकृते नसत्कृता तवविप्रियंभवि-
 ष्यतीतिसानसत्कृतेत्यर्थः । परिचर्याकाले दासीवत्प-
 रिचरति । नमहिषीत्वंपुरस्करोति । द्यूतक्रीडादिसमये
 सखीवव्यवहरति । धर्मानुष्ठानसमयेभार्यावत् भार्य-
 यावथावर्तितव्यं तथावर्तते । नतुमहिषीत्वाभिमानेन
 जोषमास्तइत्यर्थः । भार्यान्तरविवाहसमये सगिनीवत्
 सोदरीव । उपलालयति । शरीरपोषणादिदशायांमातृव-
 द्द्वितपरातिष्ठतीतिभावः ॥ ६९—७० ॥ इदानीं
 स्वहोर्जन्यदर्शनकाले । त्वयि विषये । मयायत्सुकृतं

सुधूपचरितं । तत् अपध्यव्यञ्जनोपेतं दध्याद्युपस्कृ-
 तमन्नं आतुरं व्याधितमिव । मांतपतिं तापयति । अ-
 न्तर्भावितण्यर्थः । त्वद्युपचाराकरणेसंप्रतिममताप
 एव न भवेत् । एतादृशवाङ्मयाभावादितिभावः ॥ ७१ ॥
 विप्रकारं विपरीतप्रकारं । अभिषेकतिरस्कारमित्यर्थः ।
 वनस्थेति कर्मणिषष्ठी । भीता मत्पुत्रस्यविप्रकारः किमु-
 तेतिभीता । मे मां ॥ ७२ ॥ श्रोष्यतीति यत् तत्कृपणं
 कष्टं । वतेतियोजना ॥ ७३—७६ ॥ पूर्वसतीत्वेनह्या-
 तांत्वामिदानीमनेननव्यापारेण असतींसतीं असतीत्वेन
 स्थितां । व्यवस्यामि । कथमिव रूपिणीं दृष्टिप्रियां ।
 विषसंयुक्तां मदिरां मद्यविशेषं । पीत्वा नरः पानान-
 न्तरंतामसतीं दुष्टानध्यवस्यति । तथा कार्यकालेत्वा-
 मसतीमध्यवस्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अनृतैः सान्त्वैरि-
 दृवचनैर्मांसान्त्वयन्तीसतीभाषसेत्यम् । अतःगीतश-
 ब्देन मृगवशीकरणहेतुगानशब्देन । संरुद्धा मृगं लुब्धः
 व्याधह्व भागवधीः ॥ ७८ ॥ पुत्रविक्रायिकंपुत्रमू-
 ल्येनस्त्रीमुखक्रेतारं । मां आर्याः सन्तः । अयमनार्यः
 पुत्रविक्रयपापकृत् । इति धिक्किरिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ एता-

सी० मे मदर्यं । उपलक्षणमेतत् । रामार्यशोचन्तीप्राणानक्षपयिष्यतीत्यर्थः । वतेतिखेदे । शि० क्षपयिष्यति क्षीणमवि-
 ष्यति । तत्रदृष्टान्तः किनरेणखञ्जुरेणहीनाकिनरीव । यदिचतत्रपत्युर्विशोगःप्रसिद्धस्तदाविशोगांक्षीणत्वांशेचदृष्टान्तोबोध्यः
 ॥ ७४ ॥ ति० विकिरिष्यन्ति निन्दयिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ ति० दुःखं कष्टं । कृच्छ्रं कष्टं । अहोकष्टमहोकष्टमेतियावत् ॥ ८० ॥

[पा०] १ क. च. झ. ज. ट. यदायदाव. २ क. झ. दासीवक्ष. ख. ज. दासीवक्षोपतिष्ठते. ३ क. वतमत्प्राणान्,
 ४ क—ज. प्रवसन्तं. ५ क. च. ज. रामेप्रव्राजितेदेविनाहंजीवितु. ६ क—झ. ट. वतमां. ७ क. ख. झ. अ. सान्त्वय-
 न्तीव. ८ क. ड. च—झ. ट. विकिरिष्यन्ति. घ. क्षपयिष्यन्ति. ९ क. च. भगमहत्कृच्छ्रं. ख. कृच्छ्रमिदं दुःखं.

चिरं खलु मेया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्धन्धिनी यथा ॥ ८१ ॥
 रममाणस्तवया सार्धं मृत्युं त्वां नामिलक्ष्ये ॥ बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८२ ॥
 मेया क्षणिकः पुत्रः ॥ महात्मा दुरात्मना ॥ तं तु मां जीवलोकोयं नूनमाप्नोषुमर्हति ॥ ८३ ॥
 बालिशो वत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ॥ स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८४ ॥
 व्रतैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिक्षोपकृतिः ॥ भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८५ ॥
 नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रति भाषितम् ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८६ ॥
 यदि मे राघवः कुर्यान्ननं गच्छेति चोदितः ॥ प्रतिकूलं प्रियं मे स्यात्तु वत्सः करिष्यति ॥ ८७ ॥
 शुद्धभावो हि भावं मे न तु ह्रास्यति राघवः ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८८ ॥
 राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८९ ॥
 मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुत्रवे ॥ ईष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ९० ॥
 कौसल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि ह्रास्यति ॥ दुःखान्यसहती देवी मामेवानुमरिष्यति ॥ ९१ ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ॥ प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ॥ ९२ ॥

दृष्टदुःखस्यानुभूतत्वाद्विषादातिशयेनविस्मयते—
 अहोइति । कृच्छ्रं कष्टं । “स्यात्कष्टं कृच्छ्रं” इत्यमरः ।
 एतादृशदुःखकृच्छ्रेकदाचिदपिमयानप्राप्तेइत्यर्थः । किं-
 चयस्मिन्वरप्रदानविषयेतववाचःक्षमे एवंविधदुःखं
 पुराकृतंअशुभमिवाशुभफलमिवप्राप्तं ॥ ८० ॥ सौ-
 ख्यार्थकृतंत्वद्ब्रह्मणंस्वनाशायपरिणतमितिखिद्यति—
 चिरमित्यादिना ॥ ८१ ॥ नामिलक्ष्ये किलस्पृशमि-
 त्तियोजना ॥ ८२ ॥ अपिरुक्तः पिरुक्तरक्षणविरहित
 इत्यर्थः । आसीदितिशेषः । सं तथाविधं मां आक्रोष्टुं
 आक्रोशंकर्तुं ॥ ८३ ॥ आक्रोशप्रकारमाह—बालिश
 इति । बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेयबालिशाः” इ-
 त्यमरः ॥ ८४ ॥ व्रतैः काण्डव्रतैः । ब्रह्मचर्यैः भधु-
 भांसवर्जनादिब्रह्मचारिधर्मैः । गुरुभिः गुरुकृतशिक्षा-
 दिभिः । भोगकाले गार्हस्थ्यवस्थायां ॥ ८५ ॥

सःपुत्रः वनंप्रव्रजेत्युक्तःसन् द्वितीयवचनं परिहार-
 वचनं । मांप्रतिभाषितुंनालं । किंतुबाढमित्येवव-
 क्ष्यति । बाढमित्यङ्गीकारोक्तिः ॥ ८६ ॥ मे भया ।
 वनंगच्छेतिचोदितोरासः प्रतिकूलं वनंप्रत्यगमनं ।
 यदिकुर्यात्तदामेप्रियंस्थात् । वत्सस्तुतत्रकरिष्यति
 ॥ ८७ ॥ शुद्धभावः शुद्धहृदयः । मेभावं हृदयं ।
 नह्रास्यति । मांशुद्धतया जानन्ममचचनहृदयं नह्रा-
 स्यतीतिभावः । अतो बाढमित्येववक्ष्यतीतिसंबन्धः
 ॥ ८८ ॥ सर्वलोकस्य सर्वजनस्य । “लोकस्तुभुव-
 नेजने” इत्यमरः । धिक्कृतं धिक्करणं । अक्षमणीयं
 श्वन्तुमशक्यं । किंतुमृत्युर्मां यमक्षयं यमगृहं । नयि-
 ष्यति ॥ ८९ ॥ शेषे कौसल्यादौ । किंपापं कमन्वा-
 यं । प्रतिपत्स्यसे चिन्तयिष्यसि ॥ ९० ॥ पुत्रौ
 लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । देवी सुमित्रा ॥ ९१ ॥ अत्रनरकशब्दे-

शि० गुरुभिः बहुभिः । ब्रह्मचर्यैः ब्रह्मणोवेदस्यचर्याभोवनयेषुतैःवेदबोधितैरैवेत्यर्थः । व्रतैः नियमितभोजनादिभिःचकार-
 द्रममेवार्थकं ॥ ८५ ॥ शि० मां मृत्युः मृतेऽऽकालःपरमात्मा यमक्षयं यमस्यकालस्यक्षयःअभावोयस्मिन्सांकेतिकलोके नमि-
 ष्यति नेष्यति प्रापयिष्यति । “उर्गौरीपतिरुःकालस्तेनुरग्निःपरायणम्” इतिमात्रिकाः । अतएवनचकालवशानुगइत्यनेननवि-
 रोधः । स्मृतौकालशब्दःप्राकृतकालपरः । ति० अक्षमणीयं दुस्सह्युतं अतएवसर्वलोकस्यधिक्कृतं ॥ ८९ ॥ कौसल्यामारामं-
 चह्रास्यति ताभ्यांहीनाभविष्यति । चात्सुमित्रा । यदियुत्रौच । चात्रामंमां । एतैर्यदिहीनाभविष्यति तदादुःखान्यसहती देवी
 कौसल्या सुमित्रा च मामेवानुमरिष्यति । लक्ष्मणसरामेणसहनिधतंगमनात् शत्रुघ्नसमरतानुयायित्वेति अतीवत्वदनुजनं
 कुर्वतोऽप्यमशक्यतयापिलयाक्रूरतयानिराकरणात्पुत्रौह्रास्यतीत्युक्तं । तेनतस्याःकौर्यातिशयोक्त्यर्थः । राहःश्लोकातिशयवत्त्वादिसं-
 श्लुवाक्यप्रयोगेनदोषाय ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. च. महापापे. २ अस्मिन्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु व्युत्क्रमोदश्यते. ३ क. छ. झ. वेदैश्चब्रह्म. ४ क. तदैवराघवः. ५ अयंश्लोकः ग. क. छ. झ. ट. पुस्तकेषुनदृश्यते. च. शुद्धसंभावोभावंमे. ६ क. इष्टोममजनः शेषाकिंपापंप्रतिपत्स्यसे. ७ क.—ट. कौसल्यामां. ख. सुमित्रामां. ८ क. छ. झ. ञ. ट. शत्रुघ्नमिष्यति. घ. शत्रुकरिष्यति.

मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं शुणैः ॥ इह्वाकुलमशोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९३ ॥
 प्रिय चेद्भरतस्यैतद्भ्रामप्रव्राजने भवेत् ॥ मा स मे भरतः कर्षीत्येतद्वृत्त्यं गतायुषः ॥ ९४ ॥
 हन्तानार्ये ममाभिप्रे सकाया भव कैकयि ॥ मृते मयि गते रामे वने पुरुषपुङ्गवे ॥ ९५ ॥
 सेदानीं विषया राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९६ ॥
 त्वं राजपुत्रीवादेन न्यवसो मम वेद्मनि ॥ अकीर्तिं यातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥
 सर्वभूतेषु चावहा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९७ ॥
 कथं रथैर्विभ्रुयात्वा गजाश्चैव मुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९८ ॥
 यस्य त्वाहारसमये सुदाः कुण्डलधारिणः ॥ अहंपूर्वाः पचन्ति स प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ९९ ॥
 स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ॥ भक्षयन्वन्धमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ १०० ॥
 महाहर्षस्त्वसंवीतो भूत्वा चिरसुखोऽपि ॥ कषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥ १०१ ॥
 कैस्यैतदारुणं कैकयमेवंविधमचिन्तितम् ॥ रामस्धारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १०२ ॥
 धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरास्सदा ॥ न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०३ ॥
 अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निविष्टभावे ॥
 किमप्रियं पश्यसि ममिमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०४ ॥
 परित्यजेयुः पितरो हि पुत्रान्भार्याः पत्नीश्चापि कृतानुरागाः ॥
 कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०५ ॥
 अहं पुनर्देव कुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ॥
 नन्दामि पश्यन्नापि दर्शनेन भवामि हर्षा च पुनर्युगेव ॥ १०६ ॥

ननुःखलक्ष्यते ॥ ९२ ॥ आकुलं क्षुभितं । पालयिष्यसि ॥ ९३—९६ ॥ त्वमित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं । अकीर्त्यादित्रयरूपा त्वं राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन । ममवेश्मनिन्यवसः । परिभवः महाजनसमक्षं धिक्कारः । अवहा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः ॥ ९७—९८ ॥ सुदाः पाचकाः । अहंपूर्वाः अहमहमिकावन्तः । प्रशस्तं “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः आहाराः सात्विकप्रियाः” इत्युक्तप्रकारेण श्रेष्ठं ॥ ९९ ॥ कषायादित्रयरूपं बन्धमाहारं भक्षयन् कथं नु वर्तयिष्यति केन प्रकारेण जीविष्यति ॥ १०० ॥ महाहर्षेण अतिश्लाघ्येन वक्ष्येण संवीतः

संभृतः । चिरसुखोऽपि । चिरकालं सुखास्तरणोऽपि । काषायपरिधानः कषायेण रक्तं काषायं । काषायं परिधानं वस्त्रं यस्य सतयोक्तः ॥ १०१ ॥ रामस्धारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंविधमेतद्वाक्यं कस्य । केनोपदिष्टमित्यर्थः । यद्वाकस्य सख्यमितिशेषः ॥ १०२ ॥ शठाः गूढचिप्रियकारिण्यः । कौसल्यादिभुतवसंभवादाह—नम्रवीमीति ॥ १०३ ॥ ममिमित्तं मत्कारणकं । रामे रामनिमित्तकं वा ॥ १०४ ॥ कृत्स्नं जगत् । गच्छतीति व्युत्पत्त्या जगच्छब्देन जीववर्गोऽच्यते । सर्वशब्देन स्यात्परजातमुच्यते । कुपितं त्वंप्रीतिशेषः ॥ १०५ ॥ अहंपुनः अहंतु । भस्वभावोलौकिकेभ्यो ममिभः देव-

ति० राजपुत्रि देवेन दुरदृष्टेन ॥ ९७ ॥ ति० चिरसुखोऽपि । सर्वकालिकानन्दयोग्यः ॥ १०१ ॥ ति० स्वस्वामिनाजी-
 [पा०] १ इदमर्थं छ. झ. ट. पाठेषु नश्यते. हन्तानार्ये. मृतेमयिगते. इत्यर्थयोः क. पुस्तकेऽपि वाप्येदं नश्यते. २ क. मनुजपुत्रवे. ३ क. झ. ट. पुत्रीदेवेन. घ. पुत्रीव्याजेन. ४ घ. न्यवसीमम. ज. न्यवसेमम. ५ क. क. च. छ. झ. ज. ट. आहारसमये. ६ ग. घ. अहंपूर्व. ७ क. छ. ज. झ. ट. प्रशस्ताः पानभोजनम्. ८ क. च. सकथं तु. ९ क. छ. झ. वक्ष्ये वक्षी. ट. वक्ष्येस्त्वसंवीतो. १० क. ख. घ—छ. झ. ज. सुखोचितः. ११ ग. क. छ. कषाय. १२ क. छ. झ. ट. रामो मविष्यति. १३ क. छ. झ. ट. कस्येदं दारुणं. १४ क. छ. झ. ट. मेवंविधमपीरितम्. १५ क. च. छ. झ. ज. ट. स्वार्थपरायणाः. १६ क. छ. झ. ट. तापाय निवेष्टितासि. १७ क. छ. झ. ज. ट. पितरोऽपि. १८ क. कृतानुरागान्. १९ झ. मत्सुतमाव्रजन्तम्. २० क. च. छ. झ. ज. ट. पश्यमिव दर्शनेन. २१ झ. क. च. छ. ज. ट. हर्षा पुनः. क. हर्षापि.

विनापि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वाऽपि ॥
 रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन कश्चित्त्विति चेतना मे ॥ १०७ ॥
 विनाशकामामहितामभित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥
 चिरं वताङ्गेन धृतासि सर्पी महाविषा तेन हतोसि मोहात् ॥ १०८ ॥
 मया च रामेण च लक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ॥
 पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भवाभिहर्षिणी ॥ १०९ ॥
 नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ॥
 न नाम ते केन सुखात्यर्तन्त्यधो विशीर्यमाणा दक्षनाः सहस्रधा ॥ ११० ॥
 न किञ्चिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ॥
 कथं नु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १११ ॥
 प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा संहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज ॥
 न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं केकयराजपांसनि ॥ ११२ ॥
 क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां सकुलोपघातिनीम् ॥

कुमाररूपं निसर्गसुन्दरं । अलंकृतं अलंकारैरतिशयि-
 तशोभं । चन्द्रकान्ताननमित्यस्य हृदिविपरिवर्तमानत्वा-
 त्तमित्युक्तं । सुतंसौन्दर्याद्यभावेपिसुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्प-
 र्धं । आश्रजन्तं मत्तमातङ्गगामिनमित्युक्तीत्यागमन-
 कालिकसंभ्रमविशेषशालिनं । दर्शनेन मानसज्ञानेन ।
 पश्यन्नपिनन्दामि । दृष्ट्वापुनःसाक्षात्कृत्य तु । युवेवभ-
 वामि युववद्दृष्टपुष्टाङ्गोभवामि ॥ १०६ ॥ प्रवृत्तिः
 संचारः । चेतना बुद्धिः । वज्रधरपक्षेप्रवृत्तिशब्देन
 जीवनविषयप्रवृत्तिरुच्यते ॥ १०७ ॥ मोहात् आवा-
 सयं गृह्णतिशेषः । सर्पी सर्पजातिः । जातिलक्ष्णो
 कीड । त्वमोहादङ्गेनधृतासि । तेनाङ्गधारणेन ॥ १०८ ॥
 सलक्ष्मणेनरामेणमयाधहीनोभरतस्त्वयासहपुरंराष्ट्रं
 बान्धवांश्चनिहत्य प्रशास्तु पुराविह्ननरूपंप्रशासनं करो-
 तु । ममाहितानां शत्रूणां । अभिहर्षिणीभवेतिसंबन्धः
 ॥ १०९ ॥ नृशंसवृत्ते क्रूरव्यापारे । व्यसनप्रहारिणि

क्षतेप्रहारन्यायेनविपदिप्रहरणशीले । रामविरहासह्यं
 विपत् तत्रप्रहारः पुनःपुनश्चोदनं । त्वंग्रहदेशे । अथ
 अस्मिन्काले । प्रसह्य पतिस्वातन्त्र्यंतिरस्कृत्य । यद्वाक्यं
 भाषसे तत्रतेसुखात् दक्षनाःसहस्रधाविशीर्णाःसन्तः
 केननामहेतुना नपतन्तीतिसंबन्धः ॥ ११० ॥ रामः
 अहितमप्रियंच किञ्चिद्वचोनाह । परुषाणिभाषितुंनवे-
 त्ति । ज्ञानपूर्वकत्वाद्भाषणस्यकुतस्तत्प्रसक्तिरितिभावः ।
 नकेवलंपरुषावेदनं प्रत्युताभिरामवादिनि सर्वप्रियभा-
 षिणि । गुणैर्निहतं संमतेरामे । कथं नु दोषान् प्रजाजन-
 हेतून् ब्रवीषि ॥ १११ ॥ प्रताम्य रत्नानिभज । तान्प्रते-
 र्छोपमम्यमपुरुषैकवचनं । प्रज्वल कुपितामज । प्रणश्य
 नष्टाभव । सहस्रशः स्फुटितासतीमहींप्रजवा । क्षुरोः
 पतयेत्यर्थः । केकयराजानांपांसनि दूषणि ॥ ११२ ॥
 क्षुरोपमां तद्वत्क्रूरां । असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियवादि-
 नीं । प्रदुष्टभावां प्रकर्षेणदुष्टहृदयां । अमनोरममिति

मन्यतिरेकं दर्शयिष्यस्तदन्वयेस्त्वजीवगान्धवंदर्शयति—अहमिति । आश्रजन्तं मत्समीपेभागच्छन्तं । श्रुतिविशेषः । दर्शने-
 नचक्षुषापश्यमिवनन्दामि । स० देवकुमाररूपं देवस्यहरेः कुमारोमारस्वरूपमिवरूपंयस्यासौतथोक्तः ॥ १०६ ॥ ति० रामंतु-
 विनानकस्यापिजीवनमितिमेमतिः । अन्तर्यामिणं विनाकस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः । एवंचस्वाजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति-
 भावः ॥ १०७ ॥ वि० मम अहितानां शत्रूणां । अभिमाषणशील्यभव । वार्ताकरणयोग्यबान्धवाभाषावितिभाषः ॥ १०९ ॥
 शि० प्रसह्य अनादलयत्तद्ग्रासिन्समयैभाषसे तेनभाषणेन ॥ ११० ॥

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. ज. ट. विनाहि. १ क. च. ज. धृतासि. २ क. क. च. छ. झ. ज.
 ट. सलक्ष्मणेन. ४ क. ख. भरतस्त्वद्वया. ५ च. छ. झ. ज. भवाभिभाषिणी. ६ छ. झ. ट. चेतन. ७ ग. ज.
 तपत्यधोविशीर्यमाणारसना. ८ छ. रामेणभिराम. झ. रामेणभिराम. च. रामेऽभ्यभिराम. ९ क. प्रतप्यवा. ख. छ. प्रताप्य.
 १० क. सहस्रधावा. ११ क. छ. झ. समाहित. १२ क. छ. झ. पांसने. ख. ज. ट. पांसनि.

न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सवन्धनम् ॥ ११३ ॥

न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनाऽत्मजेनैव तमवतः कुतो रतिः ॥

ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ ११४ ॥

स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ॥

पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितौ भुभावसंस्पृश्य यथाऽऽतुरस्तथा ॥ ११५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

कैकेय्यापुनर्वरदाननिर्बन्धेदशरथेनसकलणमात्मपरिशोचनपूर्वकं बहुधातद्गृहणम् ॥ १ ॥ तथासूर्येऽसंगते आग्रभातं दुःखे-
नविलापपूर्वकं कैकेयीप्रतिसात्तुनयं रामायराज्यदानयाचनम् ॥ २ ॥ कैकेय्याहृष्टादशरथप्रार्थनानङ्गीकारे तेनपुनर्मूर्च्छया
क्षितौ निपतनम् ॥ ३ ॥ ततःप्रभुदेवतेनप्रभातेवैतालिकैः कियमाणमङ्गलवाद्यपादनपूर्वकस्वप्रबोधननिवारणम् ॥ ४ ॥

अतदर्हं महाराजं शयानमस्तथोचितम् ॥ ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥

अनर्थरूपाऽसिद्धार्था अभीता भयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥

त्वं कैत्यसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ॥ मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥

एषमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलमिव ॥ ४ ॥

पदच्छेदः । सवन्धनं समूलं । प्राणरूपमूलसहितं
“प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः” इति श्रुतेः । सदिन्धनमिति
पाठे हृदयमेव सदिन्धनं । दिधक्षमाणां दग्धुमिच्छन्ती ।
त्वांजीवितुं जीवयितुं । नविषहे नोत्सहे ॥ ११३ ॥
रतिः त्वद्विषयेति शेषः । यदेवमत आह—ममाहितमि-
ति । आसक्तः जीवत इत्यर्थः ॥ ११४ ॥ अतिमात्र-
या अमर्यादया । श्रियाहृदये गृहीतः तदधीनहृदय इ-
त्यर्थः । भूमिपालोषितां निग्रहीतुमसमर्थ इत्यर्थः । अना-
थवद्विलपन् त्वांजीवयितुं नोत्सहेतेपादौ स्पृशामि प्रसी-
देत्यनवस्थितवचनानि भाषमाणः । प्रसारिता विलनेना-
नादरुक्तः । असंस्पृश्येत्यनेन पिस्पृक्षायामेव मूर्च्छा जा-
तेति गम्यते ॥ ११५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारूपायने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

“न ते करिष्यामि वचः” इत्युक्त्वाऽपि धर्मपाशब-
द्धतया पश्चात्ततः पुनस्तां सान्त्वयति त्रयोदशे—अतर्ह-
र्ममित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । अतदर्हं तादृशदुः-
खानर्हं । अतथोचितं अधश्शयनानुचितं । अनर्थरूपा
पापरूपा । असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजना । अभीता
लोकापवादभीतिरहिता । भयदर्शिनी दशरथस्वेति
शेषः । यद्वा अभयदर्शिनी दशरथस्य भयमपश्यतीत्यर्थः ।
तमेव वरं पूर्वदत्तमेव वरमुद्दिश्य । महाराजं आकारया-
मास संबोधयामास । यद्वा दातव्यत्वेन ग्राहयामासे-
त्यर्थः । वस्तुतस्त्वेकवचनस्वारस्यात् वरं श्रेष्ठं दशरथं ।
स्वामिमतकथनायाह्वयामासेत्यर्थः ॥ १—२ ॥ वि-
धारयितुं ऋणत्वेनधारयितुं । च्यावयितुं वा । विशेषे-
णधारयितुमादातुमिति वार्थः ॥ ३ ॥ विह्वलन्मूर्च्छन्

स्त० प्रसारितौ प्रणामं कुर्यादित्यन्यत्र प्रसारितौ ॥ ११५ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

ति० अतदर्हं जीप्रणामानर्हं ॥ १ ॥ टी० भयदर्शिनीतिच्छेदे रामाद्भरतस्य भयदर्शिनी । शि० सिद्धार्था साधितदेवप्रयो-
जना । अभीता वास्तव्यशोरूपपत्यर्थसाधकत्वरूपधर्मविशिष्टत्वेन धर्मच्युतिभीतिरहिता । किंच अभीता वास्तव्यशोरूपपत्यर्थप्रा-
प्तिका । इणोरूपं ॥ २ ॥ शि० कथ्यसे जनैरिति शेषः ॥ ३ ॥

[पा०] १ घ. नजीवतीत्वां. २ छ. छ. झ. नात्मवतां. क—घ. च. ज. न. नात्मवता. ३ स. क. छ. झ. ट. वसं प्राप्य.
४ ख. पापदर्शिनी. ५ क—घ. च. ड. कथ्यसे. ६ ख. क. च. छ. झ. ट. चेदं. ज. चैवं. ७ क. छ. विलपयित्वा.

मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ॥ हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५ ॥
 स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कैयं वत ॥ ६ ॥
 कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो मया ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
 अपुत्रेण मया पुत्रः अमेण सहता महान् ॥ रामो लब्धो मेहाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥
 शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ॥ कथं कमलपद्माधो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥
 कथमिन्दीवरस्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ॥ अभिराममहं रामं प्रेषयिष्यामि दण्डकान् ॥ १० ॥
 सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ॥ दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥
 यदि दुःखमकृत्वाऽद्य मम संक्रमणं भवेत् ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥
 नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ॥ किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥
 अकीर्तिरतुला लोके क्षुब्धः परिभवश्च मे ॥ १४ ॥
 तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ अस्तमेभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १५ ॥
 साऽत्रियामा तंथाऽऽर्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ॥ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ १६ ॥
 तैथैवोष्णं विनिश्चस्य शृद्धो दशरथो नृपः ॥ विललापार्तबहुः खं गगनासक्तलोचनः ॥ १७ ॥
 न प्रभातं त्वेयेच्छामि निशे नैक्षत्रभूषणे ॥ क्रियतां मे दया मद्रे मयाऽयं रचितोऽञ्जलिः ॥ १८ ॥
 अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्धृणाम् ॥ नृशंसां कैकेयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ॥ प्रसादयामास पुनः कैकेयीं वेदमब्रवीत् ॥ २० ॥

॥ ४—५ ॥ रामस्यकुशलं प्रति दैवतैः प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये पूर्वमभिहितं वाक्यं । कथं धारयिष्ये सहिष्ये । मूढस्त्रीहेतोः कथं गुणवत्पुत्रं त्यक्तवानसीत्यभिहितं श्रुत्वा कथमालानं धारयिष्ये । तथा च रामप्रवासने इह परत्र च मम सौख्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु सत्यप्रतिज्ञा निर्वार्हा धीरामः प्रव्राजित इति वक्तव्यमित्यत्राह—कैकेय्या इति । मयेत्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं । तदसत्यं भविष्यति । “अस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौ वराज्ये परंतप” इति रामोद्देशेनोक्तं वाक्यमसत्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपरित्यागे हेतुनन्तराणि दर्शयति—अपुत्रेणेत्यादि ॥ ८—१० ॥ दुःखैरिति वृत्तार्थेऽनुतीया ॥ ११ ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा मम संक्रम-

णं विभवेत् । ततः तदा । सुखमवाप्नुयां । संक्रमणं वृणजलूकान्यायेन नवेहादेहान्तरप्राप्तिः । पञ्चत्वमिति यावत् ॥ १२ ॥ ममप्रियं रामं विप्रियेण अतन्मित्रदण्डकारण्यगमनेन । किं किमर्थं योजयसे ॥ १३ ॥ अकीर्तिरित्यर्थः । भविष्यतीति शेषः ॥ १४ ॥ तस्य विलपतः तस्मिन् विलपति सतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अत्रियामा यामत्रयवत्त्वं विहायाति दीर्घेत्यर्थः ॥ १६ ॥ आर्तवत् महारोगादिना पीडित इव । दुःखं विललाप । शृण्वतां यथा दुःखं भवति तथा विललापेत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रभातं प्रभातत्वं । भावे निष्ठा । अत्र प्रकरणे भर्त्सनेन प्रसादनाभ्यां पुनः पुनः क्रियमाणाभ्यां धर्ममपित्युक्तं न शक्नोमि न पुत्रमपीति गम्यते ॥ १८ ॥ निर्धृणां निर्दयां ।

ति० स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ ति० मरणे वराप्रदानजन्यदोषोऽपि न । जीवतो हि सा प्रतिज्ञेति भावः ॥ १२ ॥ अकीर्तिः । स्त्रीजित इत्यकीर्तिः । जन्मसंपादितं कीर्तिं परिमविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्त्र० त्रयोयामा यस्याः साऽत्रियामा । आद्यन्तयोर्थे यामयोषेष्टाकालेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्यर्थादीन् व्यापयति निरुद्धाशीकरोति कामप्रधानत्वात् । अन्तर्भावितव्यर्थाशतोः “अतीत्युद्धुष्टक्षिप्तभावावापयिष्यति क्षिणीभ्यो मन्” इति मन् ॥ १६ ॥ ति० तवेति पाठे तत्संस्थितप्रातःकालं ॥ १८ ॥ ति० राज-

[पा०] १ ख. च. व. सुखिता. २ च. कथं वत. ३ क—ट. वनम्. ४ क. इति. ५ क. छ. झ. ट. महातेजाः. ६ क. छ. झ. ट. स्थापयिष्यामि. ७ क—ट. मकृत्वा. ८ क. छ. झ. ट. पुत्रं परिमविष्यति. ९ क. च. मभ्यागतस्सूर्यो. १० ग. क. छ. झ. ट. तदा तस्य. ११ क. छ. झ. तदैवोष्णं. १२ क. च. अ. त. तवेच्छामि. १३ क. च. छ. झ. व. ट. भूषिते. १४ क. ख. रचितोऽयं मयाञ्जलिः. क. क. छ. झ. ट. मम. १५ क. च. छ. झ. ट. राजधर्ममिति.

साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ २१ ॥
 शून्ये न खलु सुभोगि मयेदं सैमुदाहृतम् ॥ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ २२ ॥
 प्रसीद देवि रामो मे त्वदत्तं राज्यमन्ययम् ॥ लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्नुहि ॥ २३ ॥
 मम रामस्य लोकस्य गुरुणां भरतस्य च ॥ प्रियमेतद्गुरुभोगि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २४ ॥

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः ॥

श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २५ ॥

ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियंमदुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥

समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २६ ॥

इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ॥

विशोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

प्रभातेकैकेयादशरथं प्रति सहस्राभ्युदयं दर्शनं सत्यवचनप्रशंसनेन स्वाभिमतान्तराक्षेपप्रमाणविमोक्षणप्रतिज्ञानपूर्वकं सद्यो राम-
 प्रवासनचोदना ॥ १ ॥ ततोदशरथेन कैकेयीप्रतिसर्गाङ्गणं वरदानसूचनपूर्वकं स्वस्वराज्यदिदक्षानिषेदसम् ॥ २ ॥ वसिष्ठेन स्वा-
 यांघाद्विकनिर्वर्तनपूर्वकं दशरथविदक्षयाकैकेय्यन्तःपुरप्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेवान्तःपुरद्वारमुपगतवत्सामुपश्रेयससिद्धय-
 नाहं सरपत्नीपमेत्यतदभिष्टव्यपूर्वकं रामाभिषेचनप्रार्थना ॥ ४ ॥ तथास्मिन्कृतस्य चनसंदीपितशोकस्वराजः कश्चन च न भवणा-
 त्किञ्चित्पञ्चावपाकप्रणम् ॥ ५ ॥ तथाकैकेयीचोदनवाराभानयनायान्तःपुराद्वहिर्निर्गमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ॥ विवेष्टमानमुद्रीक्ष्य सैर्द्वैकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पापं कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ॥ शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

अत्युत नृशंसां क्रूरां ॥ १९—२० ॥ त्वद्गतस्य त्वदे-

कशरणस्यैत्यर्थः । गतायुषः अल्पावशेषमतीतायुषइत्य-

र्थः ॥ २१ ॥ शून्ये निर्जनेप्रदेशे । इदं रामाभिषेचनं ।

नसमुदाहृतं खलु किंतु सर्वजनसन्निधौ समुदाहृतमित्य-

र्थः । यद्वा शून्येन दीनेन मयेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥

ताम्रेक्षणस्य दुःखातिशयेनेति शेषः । अश्रुकलस्य अश्रुपू-

र्णस्य । कलिः कामधेनुः । विचित्रं प्रसादनभर्त्सनसहि-

तत्वात् ॥ २५—२६ ॥ प्रतिबोधनं शङ्खपटहवीणा-

विकंप्रतिबोधनसाधनं । यद्वा वैतालिकैः क्रियमाणंप्रति-

बोधनं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्वा-

ल्मीकिरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथरामविवासननिर्धारणदर्शयति चतुर्दशे—पुत्रे-

त्यादि ॥ १ ॥ संश्रवं दास्यामीति प्रतिज्ञां । संश्रुत्य कृ-

त्वेत्यर्थः । पापं पचतीति वज्रिर्देशः । पापं प्रतिज्ञात्वा क-

रणरूपपापं कृत्वा च क्षितितले सन्नः अवसन्नः सन् ।

शेषे किमिदं । स्थित्यां मर्यादायां सत्यपरिपालनरूपा-

धर्मेति स्मामादिविहाता ॥ २० ॥ टी० प्राक्निर्वाहः । अदुष्टां पतिव्रतां । तत्काले दैवात् प्रतिकूलभाषिणीतां समीक्ष्य पुत्रस्य विवास-

नंप्रतिश्रियमाणं तद्वरं च समीक्ष्य पर्यालोच्य कर्तव्यमूढो मूर्च्छितः क्षितौ विसंज्ञः पपातेत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ख० मयं राजा त्रियते चेन्मित्रयतां प्रवयाः आरब्धकार्ये तु न स्याज्जमिति निर्णयाद्—पुत्रेत्यादि । विवेष्टमानं विद्वान्नेत्र विभि-

न्मितादाविषयमर्थं । अचेष्टमानम् ॥ ११ ॥ शि० संभवदास्यामीति पूर्वप्रतिज्ञाविषयीभूतं वरद्वयमित्यर्थः । संश्रुत्य तदास्यामीतीदानीं-

[पा०] १ घ. साधुवृत्तस्य. २ क. च. छ. झ. ट. भद्रे देवि. ग. घ. देविममराज्ञो. ख. भद्रेराज्ञो. ३ क. छ. झ. समुदाहृतम्.

४ क. च. छ. अ. रामोपि. ५ क. च. छ. अ. ट. मवाप्ससि. ६ ग. घ. मेतद्गुरुभोगि. ख. मेतत्पुत्रभोगि. ७ घ. सुदुष्ट. ८ क.

छ. झ. ट. दीनस्यताम्राश्रुकलस्य. घ. ताम्राश्रुमुखस्य. ९ ख. भयमोहमूर्च्छितः. १० क. ग—छ. झ. अ. ट. मनुष्टां. ११ झ—

ट. विवेष्टमान. १२ क. च. छ. झ. अ. ट. मुत्प्रेक्ष्य. १३ घ. क. छ. झ. अ. ट. ऐक्ष्वाक. १४ क. ख. ग. क—ट. कृत्वा च.

आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ॥ सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मप्रचोदितः ॥ ३ ॥
 संश्रुत्य शैव्यः श्वेनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ॥ प्रदाय पक्षिणे राज्ञज्ञगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥
 तथा झलर्कस्तेजसी ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ याचमाने स्वके नेत्रे उच्चृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥
 सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरोधात्समये वेलो स्वां नातिवर्तते ॥ ६ ॥
 सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनैवाप्यते परम् ॥ ७ ॥
 सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः ॥ स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥
 धर्मस्तेहोभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ॥ प्रब्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥
 समयं च भ्रमाद्येभं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥
 एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥
 उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ॥ स धुर्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥
 विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ॥ कृच्छ्राद्वैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्रौ पापे मया धृतः ॥ तं त्यजामि स्वजं चैवं तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥
 प्रयाता रजनी देवि सूर्यसोदयनं प्रति ॥ अभिवेकं गुरुजनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥

यां । “मर्यादाधारणास्थितिः” इत्यमरः । स्वातुम-
 र्हसि ॥ २ ॥ इदमेवयुक्तमिति दर्शयति—आहुरित्यादि-
 ना । सत्यरूपं धर्ममाश्रित्य हि मया प्रचोदितः ॥ ३ ॥ प्रा-
 णसङ्केतकथं सत्यं पालनीयमित्यत्राह—संश्रुत्येत्यादिना
 ॥ ४ ॥ याचमाने ब्राह्मणे अविमनाः सुप्रसन्नमनाः
 सन् । नेत्रे वदौ तस्मादतिशेषः ॥ ५ ॥ सरितांपतिः
 समुद्रः । मर्यादां सत्यमन्वितः वेलो नातिवर्तत इति मर्या-
 दारूपं सत्यं प्राप्तः सन् । सत्यानुरोधात् स्वकृतसत्यानुव-
 र्तनात् । समये संकल्पितकाले । स्वां वेलो स्वल्पामपि
 नातिवर्तत इति संबन्धः ॥ ६ ॥ सत्यमेव एकपदं ब्रह्म एकं सु-
 ख्यं । “एके मुख्यान्त्यके वलाः” इत्यमरः । पद्यत इति पदं
 परमप्राप्यं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा एकं पदं प्रणवरूपं वाचकं यस्य
 तत्तथा “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म” इति स्मृतेः । सत्ये ध-
 र्मः प्रतिष्ठितः सत्यमेव धर्मस्य पराकाष्ठेत्यर्थः । अध्यावे-
 दाश्च सत्यमेव प्राधान्येन प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । परं प्रयो-
 जनं । सत्येनैवाप्यते ॥ ७ ॥ अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार-
 र्थं । धृता स्थिरा । वरदः सर्वेषां सर्ववरप्रदः ॥ ८ ॥

अभिकामार्थं प्रीत्यर्थं । धर्माभिप्रेक्ष्यर्थमिति यावत् ।
 मम प्रियाया इति शेषः । समनस्कलङ्गापनाय प्रित्युक्तं
 ॥ ९ ॥ समयं रामविवासनं । परित्यक्ता उपेक्षिता
 ॥ १० ॥ एवं त्रिर्ब्रवीमीत्येवं । पाशं सत्यपाशं ।
 उन्मोक्तुं मोचयितुं । बलिः महाबलिः । इन्द्रकृतं
 इन्द्रद्वारोपेन्द्रकृतं । पाशं पदत्रयदानप्रतिष्कारूपं पद-
 त्रयादानाभिगलंवा ॥ ११ ॥ सः राजा । युगचक्रयो-
 रन्तरं परिस्पन्दन् गच्छन् । धुर्यो यथा अनङ्गानिव ।
 उद्भ्रान्तहृदयो विवर्णवदनश्चाभवत् ॥ १२ ॥ विह्वला-
 भ्यां ध्रुवभ्यां । अपश्यन्निव अन्धश्च स्थितः भूमिपः ।
 कृच्छ्रात् लब्धेन वैर्येण संस्तभ्य दुःखादिशयान्वित-
 क्षोभंतिरुद्धेत्यर्थः ॥ १३ ॥ हे पापे अग्रौ अभिसमीपे ।
 सामीप्ये सप्तमी । मन्त्रकृतः मन्त्रसंस्कृतः । यः पाणि-
 र्मेया धृतः तं त्यजामि तत्प्रयुक्तव्यवहारं त्यजामीत्यर्थः ।
 अतएव स्वजं स्वस्माज्जातमपि । तव पुत्रं त्वया सह त्व-
 जामि ॥ १४ ॥ उदयनं प्रति उदयं प्रसिलभ्य स्वरयि-

प्रतिज्ञायद्द्वानं पापं अनिष्टमिव कृत्वा मत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ श्लो० विकलाभ्यां दर्शनकलारहिताभ्यां ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. माश्रित्यच. २ क. छ. झ. ट. संधर्मप्रचोदितः. क. ख. ग. घ. ज. घ. त्वं च धर्मप्रचोदितः.
 ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. राजा. ४ क. घ. च. याचमानः. ५ क. ग. घ. ज. उद्धृत्य सुमना. ६ ख. सत्यसंमितः.
 ७ ग. घ. छ. स्वां वेलो. ८ क. ख. ग. च—ट. सत्येनैवाप्यते. ९ ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. धर्मस्तेवाभि. ग. घ. ज.
 धर्मस्तेवाभि. क. सधर्मस्तेवाभि. १० क. ख. क—झ. ट. ममार्थेभं. ११ घ. ज. यदितलं. १२ क. ग. घ. ज. चक्रान्तरंगतः.
 क. चक्रान्तरेयथा. १३ क. झ. ट. विकलाभ्यां. छ. विकृताभ्यां. १४ ख. घ. क. छ. झ. ट. संस्तभ्यामि. १५ घ. ज. नापि.
 १६ क. छ. झ. ट. अभिवेकाय हि जनः.

रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
 त्वया सपुत्रया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥ व्याहन्तास्त्रशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥
 न च शक्रोऽप्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथासुखम् ॥ हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जननमाप्नुस्वम् ॥ १८ ॥
 तां तथा भुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ॥ प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रशालिनी ॥ १९ ॥
 ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः ॥ उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥
 किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गरुजोपमम् ॥ आनाययितुमर्हिष्ठं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥
 स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ॥ निस्सपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥
 स नुअ इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ॥ राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽसि नष्टा च मम चेतना ॥ ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे ॥ पुण्ये नक्षत्रयोधे च मुहूर्ते च समाहिते ॥ २५ ॥
 वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ॥ उपगृह्णाशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥
 सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ॥ विचित्रैकुसुमाकीर्णां नानास्त्रभिर्विरोजिताम् ॥ २७ ॥
 संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ महोत्सवसमाकीर्णां राधवार्यं समुत्सुकाम् ॥ २८ ॥
 चन्दनागरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ॥ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरंदरपुरोपमाम् ॥ २९ ॥
 ददर्शान्तःपुरं श्रेष्ठं नानाद्विजगणायुतम् ॥ पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥
 यैश्च विद्भिः सुसंपूर्णं सैदस्यैः परमद्विजैः ॥ ३० ॥

व्यतीतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ तदर्थं रामाभिषेकार्थं । उप-
 कल्पितैः रामाभिषेकसंभारैः । रामाभिषेकसामग्रीभिः
 संहशुरुजनस्त्वरयिष्यतीतिपूर्वसंबन्धः । यद्वा अभि-
 षेकसामग्र्येवसलिलक्रियासामग्रीभवत्वित्यर्थः ॥ १६ ॥
 व्याहन्तासीति छुण्मध्यमपुरुषैकवचनं ॥ १७ ॥ तथा-
 सुखं तादृशसुखयुक्तं । जनं दृष्ट्वा पुनः हतहर्षं हतहर्षवि-
 कारं । निरानन्दं अतएवावाङ्मुखं जनं द्रष्टुं शक्रोमि
 ॥ १८ ॥ तस्य भुवतः तस्मिन् भुवतीत्यर्थः । पुण्येत्युक्तिः
 अनन्तरं रामदर्शनसंभवात् ॥ १९ ॥ रोषमूर्च्छिता क्रो-
 धेन व्याप्ता ॥ २० ॥ गरुजोपमं विषजनितव्याधि-
 सदृशं । अङ्गरुजोपममिति पाठे सर्वाङ्गव्याप्तमहाव्या-

धिसदृशमित्यर्थः । अङ्गेतिसंबोधनं वा । अर्हिष्ठं अङ्गु-
 यथाभवतितथा । आनाययितुमिति संबन्धः ॥ २१—
 २२ ॥ नुअः व्यथितः । प्रतोदेन तोत्रेण । अभी-
 क्ष्णं पुनः पुनः । “पुनः पुनश्च दभीक्ष्णमसकृत्समाः”
 इत्यमरः ॥ २३ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन बद्धोऽस्तीत्य-
 नेन रामविवासनमनागनुज्ञातं । द्रष्टुमिच्छामि गमना-
 त्पूर्वमिति शेषः ॥ २४ ॥ तत इत्यादिपरमद्विजैरित्य-
 न्तमेकं वाक्यं । प्रभातां रजनीं प्रभातायां रजन्यां ।
 समाहिते सज्जिते सति ॥ २५ ॥ प्रविवेश पुरोत्तम-
 मित्यनेन वसिष्ठो नगरबाह्यसरय्यां स्नानाद्यनुष्ठानं कृत्वा
 पुरीं प्रविष्टवानित्यवगम्यते ॥ २६—२७ ॥ समृद्धविप-

क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थपुनराह—सपुत्रयेति ॥ १७ ॥ ति० तथासुखं तादृशसुखवन्तं । ऊर्ध्वविकसितमुखं ॥ १८ ॥
 ति० कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः । “कृत्ये” इत्यावश्यककृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥ ति० यष्टिमद्विभित्तिब्राह्मणविशेषणम् । “धार-
 यैर्द्वैगवीथि” इति वातकथमैप्रकरणोक्तः । यद्वा यष्टिमद्विभित्तस्य तद्धरैराजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सपुत्रयात्वया. २ च. ज. नचशक्तोऽस्म्यहं. क. छ. झ. ञ. ट. नशक्तो-
 ऽस्म्यहं. ख. अशक्तोऽस्म्यहं. ३ घ. झ. सुखम्. ४ झ. तयानन्दं. ५ ख. पुनर्दानं. ६ ज. कथां. ७ घ. ड. च. छ. झ.
 ञ. ट. शालिनी. ८ ग. घ. ज. क्रोध. ९ ख. ग. घ. वाक्यमङ्गरुजोपमम्. क. मेऽङ्गरुजोपमम्. १० क. रामपुत्र. ११ ख. ड.
 च. छ. झ. ञ. ट. दुर्गहवः १२ क. छ. झ. ट. कैकेयावाक्यं. १३ ख. ज्येष्ठपुत्रं. १४ क.—ट. समागते. १५ ड. छ. झ.
 ट. स्तथा. १६ च. कुसुमोत्कीर्णां. क. कुसुमास्तीर्णां. १७ क. ख. च. छ. भूषिताम्. १८ ड. छ. झ. ट. समायुक्तां. १९ ख.
 पुरश्रेष्ठं. क. घ. छ. ट. पुरंभीमघाना. झ. ञ. पुरंभीमाघानाञ्चज. २० क. छ. झ. ट. यष्टिमद्विः. २१ ड. झ. ट. सदैवैः
 परमाचितैः. च. घ. सदैवैः परमाचितैः.

तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ॥ वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिविवेश च ॥ ३१ ॥
 स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ॥ द्वारे तु राजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥
 तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ॥ वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्माभिहागत्सु ॥ ३३ ॥
 इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः ॥ औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥
 सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ॥ क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥
 अष्टौ च कैन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ॥ चतुरश्रो रथः श्रीमान्निर्दिष्टो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥
 बाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ॥ श्वेते च बालव्यजने भृङ्गारश्च हिरण्मयः ॥ ३७ ॥
 हेमदामपिनद्धश्च ककुधान्पाण्डुरो वृषः ॥ केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ॥ ३८ ॥
 सिंहासनं व्याघ्रतनुः सर्मिद्धश्च हुताशनः ॥ सर्ववादित्रसङ्काश्च वैश्याश्चालङ्कृताः स्त्रियः ॥ ३९ ॥
 आपार्था ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥
 एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः ॥ अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥
 त्वरयस्व महाराजं यया समुदितेऽहनि ॥ पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो मेधात्मनः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥
 तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था रौजसंमतम् ॥ न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥
 स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वारिमः परमतुष्टोभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥
 ततः सूतो मेधाकालं पार्थिवस्य निवेशने ॥ सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥
 यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा तथाऽऽनन्दयनः स्वतः ॥ ४७ ॥

णापणां समुद्राः विपणाः विक्रय्याः येषां तिसमुद्रविपणाः ॥ आपणाः निषद्याः यस्यांतां । समुत्सुकां समुत्सुकजनां ॥ २८—३० ॥ तं जनं पौरादिजनं । व्यतिचक्रामे-
 त्यनेनान्तःपुरद्वारवेदिकांप्राप्त इति गम्यते । विवेश वेदि-
 कायामिति शेषः ॥ ३१ ॥ विनिष्क्रान्तं स्वगृहादिति
 शेषः । द्वारे अन्तःपुरद्वारे । प्रियदर्शनमित्यनेनाभि-
 षेकार्थमात्मानमलङ्कृत्यागत इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ क्षिप्रमा-
 चक्ष्वेति वसिष्ठः प्रोवाचेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ काञ्चनाः
 काञ्चनमयाः । गङ्गोदकघटाः गङ्गोदकपूर्णघटाः । अत्र
 आहृतमित्येतद्बचनव्यत्ययेन संबध्यते । इमे इति च्छेदम-
 पि । सागरेभ्य आहृता इमे उदकघटा इत्यध्याहारेण योज्यं ॥ ३४ ॥ क्षौद्रं मधु ॥ ३५ ॥ चतुरश्रो रथः श्रीमान्नि-
 र्दिष्टो धनुरुत्तममित्यत्र तु इति गायत्र्या अत्रतुर्थाक्षरं ।
 निर्दिष्टः खड्गः ॥ ३६ ॥ भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३७ ॥
 केसरी प्रशस्तकेसरः । हरिश्रेष्ठः अधोत्तमः ॥ ३८—३९ ॥
 व्याघ्रतनुः व्याघ्रचर्मैर्लभ्यः । नैगमाः वणिजः । 'नै-
 गमो वणिजो वणिक्' इत्यमरः ॥ ४०—४१ ॥ समुहि-
 ते सम्यग्व्यक्ते ॥ ४२—४३ ॥ पूर्वोदितं अयं सर्वदा
 अनिवार्य इति राज्ञा पूर्वमुक्तं ॥ ४४ ॥ अजज्ञिवान्
 अज्ञातवान् ॥ ४५ ॥ यथाकालं प्रातःकालार्हः ॥ ४६ ॥
 भास्करोदयेऽपि समुद्रवृद्धिरस्येव । यथा भासः करोती-

ति० भृङ्गारः कनकालुका । चतुरश्रुत्तमसदृशहिरण्मयपात्रं ॥ ३७ ॥ ती० नैगमाः धेणीमुख्याः अध्यापकावा
 ॥ ४० ॥ ती० भास्करोदये भासः करोतीति व्युत्पत्त्या भास्करः पूर्णचन्द्रः तस्योदये । प्रीतेन प्रतिफलितचन्द्रेजसा प्रीतेन ।

[पा०] १ क. ख. झ. अ. परमर्षिनिराहृतः. क. क. ज. परमर्षिविवेश. २ क.—छ. झ. न. ट. मनुजसिंहस्य. ३ घ.
 समुद्रेभ्यश्च. ४ ख. छ. मायाम्. ५ ख. रुचिराः कन्याः. ६ छ. श्वेतचालव्यजने. ७ क. च. छ. झ. अ. भृङ्गारचहिरण्मयम्.
 ट. भृङ्गारचहिरण्मयम्. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. समिधश्च. ९ क. च. छ. झ. न. ट. सर्वे. १० क. ख. वैश्याश्च. ११ क.
 च. छ. झ. अ. ट. पुण्ये. १२ झ. ट. महाबलः. १३ ख. क.—ट. राजसंमताः. १४ ख. ग. घ. ज. सान्त्वाभिः. घ. हृषाभिः.
 १५ क. छ. झ. ट. यथापूर्वं. १६ क.—ट. नन्दयनस्वतः. ग. घ. ज. नन्दयनस्वदा. ख. क. छ. झ. अ. ट. नन्दयनस्वतः.
 क. घ. नन्दयनस्थता.

इन्द्रमर्सा तु वैलायाममितुष्टाव मातलिः ॥ सोऽयदानवान्सर्वास्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥
 वेदाः सहाङ्गविद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं विशुम् ॥ ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥
 आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभम् ॥ बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥
 उच्चिष्टाशु महाराज कृतकौतुकमङ्गलः ॥ विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥
 सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाभिरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ ५२ ॥
 गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ५३ ॥
 उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ॥ पौरं जानपदैश्चापि नैगमैश्च कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥
 स्वैर्यं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्नापवस्याभिषेचनम् ॥ ५५ ॥
 यथा ह्येपालाः पशवो यथा सेना सैन्यायका ॥ यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५६ ॥
 एवं हि भवता राष्ट्रं यत्र राजा न ईर्यते ॥ ५७ ॥
 इति^{१०} तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिदोर्वचत् ॥ अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ॥ ५८ ॥
 तैतः स राजा तं सुतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्धीक्ष्योवाच धार्मिकः ॥
 वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मेमै भूयो निकृन्तसि ॥ ५९ ॥

तिष्ठत्युत्पत्त्याभास्करश्चन्द्रः ॥ ४७—४८ ॥ सहाङ्ग-
 विद्याः अङ्गभूतशिक्षादिविद्यासहिताः । ब्रह्माणं बोध-
 यन्ति सृष्ट्युपयोगितत्तदर्थबोधजनयन्ति । तथाहम-
 नुः “नामरूपचभूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनं । वेदशब्दे-
 भ्यएवादौ देवादीनां चकारसः” इति ॥ ४९ ॥ भूतधरां
 सर्वप्राणिधरां । पृथिवीं बोधयति । विशेषणद्वारा पृ-
 थ्वीबोधनं । अद्य बोधयामीत्यन्वयः ॥ ५० ॥ कृत-
 कौतुकमङ्गलः कृतं कौतुकहेतुभूतमङ्गलाचरणयेन सत-
 थोक्तः । सर्वानन्दोत्पादनाय कृतदेहालङ्कारइत्यर्थः ।
 यद्वा कौतुकं उत्सवः कृतोत्सवार्थमङ्गलानुष्ठानइत्य-
 र्थः । मेरोर्विवाकरइव दिवाकरस्य प्रधानमेरोरुत्थानं

मेरुसंखट्टरथाक्षद्वारेति ज्ञेयं ॥ ५१—५२ ॥ सर्वान-
 न्दकररामाभिषेकमहोत्सवोपयुक्तत्वाद्वा त्रिभगवतीति
 स्तूयते ॥ ५३ ॥ उदतिष्ठतेति । “उदो नूर्ध्वकर्मणि” इ-
 त्यात्मनेपदं । उपस्थितमित्यर्थः । अभिषेचनं अभिषे-
 कसाधनं । उपतिष्ठतीति पाठान्तरम् ॥ ५४—५७ ॥
 सान्त्वपूर्वं सामपूर्वं । “सामसान्त्व” इत्यमरः । अ-
 र्थवदिति निर्देशः प्रातःकालप्रबोधस्य सर्वविजयहेतुत्वा-
 त् ॥ ५८ ॥ सुतं प्रति सन्नहर्षः नष्टहर्षः । भूयो निकृ-
 न्तसि कैकेयीवाक्यकृत्तानिमर्माणि भूयोऽप्यनुचितकाल-
 लस्तुतिभिर्निकृन्तसीत्यर्थः । अत्र इति शब्दोऽध्याहार्यः

मनसा प्रीतः सागरो यथानन्दतितथा आनन्दधनः आनन्दपूर्णस्त्वत्स्वतो नन्द नन्दय । प्रजाहृतिशेषः । तथानन्दधनइत्यत्र
 नन्द आनन्दधनइतितन्म्रेणपदच्छेदः । ति० भास्करोदये तत्काले प्रत्यूर्मिप्रसिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरो यथा ह्यातुकामानन्द-
 तिनन्दयति तथानोसान्धीतेन दुष्टेन मनसा प्रीतः अस्मद्विषयकप्रीत्याभ्यस्सन् नन्दय । यत्तु भास्करश्चन्द्रइति तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् ।
 शि० अभास्करइतिच्छेदः । भास्करसदृशइत्यर्थः । सचन्द्रपदेति केचित् ॥ ४७ ॥ ति० यथा चन्द्रसहितोरविः उदयास्तमयाभ्यां
 पृथिवी तत्स्थजनबोधयति तद्वत् ॥ ५० ॥ ति० नैगमो वणिग्वर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ख. योऽजयत्. २ क. ख. घ—उ. सहाङ्गाः. ग. साङ्गाश्च. ३ च. चात्मभुवं. ड. स्वात्मभुवं. ख. ह्यात्मभुवं.
 क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. भुवंप्रभुम्. ४ क. घ. आदित्याः. ५ च. बोधयन्त्यद्य. क. बोधयन्त्यद्य. ६ च. उत्तिष्ठत्वं.
 क. छ. झ. ज. उत्तिष्ठत्सुमहा. ७ ख. ग. घ. च. ज. न. रात्रिरहृदिशवमुपस्थितम्. ८ ख. ग. घ—च. ज. अ. ट.
 प्रतिबुध्यस्वराजर्वे. ९ च. अ. कृत्यमहदुपस्थितम्. ज. कृत्यमहदुपस्थितम्. ख. ग. घ. ट. कृत्यमहदुपस्थितम्. १० क. ख. घ. ज.
 ज. उपतिष्ठति. ११ क. छ. झ. जानपदाश्चापिनैगमाश्च. ट. जानपदाश्चापिनैगमश्च. घ. जानपदैश्चैव. १२ क. च. ज.
 कृतात्मभिः. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. अयं. १४ ख. ह्यगोपाः. १५ क. ग. च. छ. ड. ह्यनायकाः. घ. ह्यपालका.
 १६ घ. भवता. १७ ख. विद्यते. १८ क. छ. झ. ट. एवं. १९ च. सिद्ध्यर्थवत्. २० ग. अभ्युदीर्यत. २१ क. छ.
 झ. थ. ट. ततस्तु. २२ घ. ममभूयो निकृन्तसे. क. ख. भूय एव निकृन्तसि.

सुमन्त्रः कर्णं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ॥ प्रगृहीताञ्जलिः किञ्चित्सादेशादपाकम् ॥ ६० ॥
 यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ॥ तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६१ ॥
 सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रान्तो निर्द्राया वञ्चमेयिवान् ॥ ६२ ॥
 तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ६३ ॥
 [अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥
 सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम्] ॥ ६४ ॥
 स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ निर्जगाम च संग्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ॥ ६५ ॥
 सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तथा ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थमिहायांसति धर्मवित् ॥ ६६ ॥
 इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता वृत्तेः ॥ निर्जगाम महांनाह राघवस्य दिदृक्षया ॥ ६७ ॥
 सागरहृदसश्चाशात्सुमन्त्रोन्तःपुराच्छुभात् ॥ निष्क्रम्य जनसंवाधं ददर्श द्वारमग्रतः ॥ ६८ ॥
 ततः पुरस्तात्सहसा विनिर्गतो महीपतीन्द्रारगतो विलोकयन् ॥
 ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विधित्वान् ॥ ६९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

॥ ५९ ॥ कर्णं दीनवाक्यं ॥ ६० ॥ मन्त्रज्ञा राज-
 नीत्यनुसारेण स्वकार्योचितविचारज्ञेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ र-
 जनीमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रजागरो निर्द्राक्षयः
 ॥ ६२ ॥ विचारणेत्यनन्तरमिति शब्दोऽभ्याहर्तव्यः ।
 इतिप्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६३—६४ ॥ राजशासना-
 दित्युक्तिः राजसंमतमित्युक्त्या ॥ ६५—६७ ॥
 सागरहृदः समुद्रान्तर्गतहृदः । पुरान्तर्वर्त्यन्तःपुरत्वा-

त्समुद्रस्थहृदौपम्यं । जनसंवाधं जनैर्निषिद्धं ॥ ६८ ॥
 पुरस्तात् अग्रे । महीपतीन् विलोकयन् पश्चात्पौरान् द-
 र्श । महाधनान् उपहारपाणीन् । उपस्थितान् उपस्था-
 नं सदः कुर्वतः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे धीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ति० कल्याणमन्यमानः कदाचिद्वानं दृष्ट्वा तस्मिन्नीतिं करिष्यतीति मन्यमानः । यद्वा अस्मिन्मनसैरामदर्शनमेव कल्याणमन्यमानः ।
 मृतिसमयत्वात् । यद्वा देवानामृषीणाञ्च कल्याणमन्यमानः । अतएव हृदयेन नन्दनमुनहिस्तच्छिह्नमिति भावः ॥ ६५ ॥ ति०
 निर्गमनकाले पुनस्त्वरितमानयेति तया कैकेयाप्रेरितश्चिन्तयामास । किमिहोषाभूयस्त्वरयतीति चिन्ता । व्यक्तं रामाभिषेकार्थमेवै-
 वालरयति । इह धर्मराट् दशरथः । आयास्यति आयासवान्भवति । प्रयासबाहुल्येन प्रायोऽर्हतिर्नागमिष्यतीति सति कृत्येन्यवः ।
 शि० धर्मराट् दशरथः । इह अभिषेकशालायां । व्यक्तं यथास्यात्तापामयास्यति इति मतिः कृता ॥ ६६ ॥ ति० महीपतेर्द्वारगतान्
 अधिकारिणः । विलोकयन् ॥ ६९ ॥ इति चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. कामहर्ष. २ क. छ. झ. ट. निर्द्रावक्षमुपागतः. क—घ. च. ज. झ. निर्द्रायावशमागतः. ३ इदमर्धत्रयं
 छ. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ४ क. छ. छ. झ. ज. ट. सग्रीत्या. ५ क. ख. ग. घ. त्वरितचोदितः. ६ क. छ. झ. ट.
 रामाभिषेकार्थं. क. ख. घ. ज. रामाभिषेकार्थं. ७ ट. मिहायस्यति. ८ क. छ. झ. ट. धर्मराट्. क. ख. च. ज. धर्मभाक्.
 ९ क. छ. झ. ट. पुनः. १० क. छ. झ. ज. ट. महातेजाः. ज. महावेगात्. ११ क. ज. संवाधो. १२ क. ख. छ. घ. छ.
 झ. ज. ट. विनिस्सृतो. १३ क. महीपते. क. घ. ट. छ. झ. ज. ट. महीपतेर्द्वारगतान्. ख. महीपतिद्वारगतान्. १४ क.
 घ. च. ज. ज. न्महाजनान्. १५ क. झ. निष्ठितान्.

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रामानयनायान्तःपुराक्षिर्गच्छतासुमन्धेनाभिषेकनिकसामग्रीसज्जीकरणपूर्वकंराजागमनप्रतीक्षणेनद्वारितिष्ठतां ब्राह्मणादीमा-
मुपायनपाणीनांघहीपतीनांवाचलोकनेनपुनरन्तःपुरप्रवेशेनस्तुतिपूर्वकंराशितक्षिपेदधम् ॥ १ ॥ तथापुनर्दशरथचोदनयारामा-
मयनायतदन्तःपुरप्रवेशनम् ॥ २ ॥

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ॥ राघवस्याभिषेकार्थं ग्रीयमाणस्तु सङ्गताः ॥ २ ॥
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ॥ लभे कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ॥
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ ३ ॥
काञ्चना जलकुंभाश्च भद्रपीठं खलंकृतम् ॥ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ॥ ४ ॥
गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम् ॥ याश्चान्याः सरितः पुण्या हृदाः कूपाः सरांसि च ॥ ५ ॥
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहास्तमाहिताः ॥ ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ ६ ॥
[अष्टौ च कन्या रुचिरा भृक्षश्च वरवारणः] ॥ सैलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ॥
पथोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ॥ ७ ॥
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ वेद्याश्चैव शुमाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥
[लीलावत्यः सुभ्रुवश्च लोलनेत्राश्च सर्वशः] ॥ ८ ॥
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं काञ्चनं रत्नभूषितम् ॥ सज्जं तिष्ठति रामस्य बालव्यजनमुत्तमम् ॥ ९ ॥
चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् ॥ सज्जं घुतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ १० ॥
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुरोश्च संस्थितः ॥ प्रसृतश्च गजः श्रीमानौषवाहः प्रतीक्षते ॥ ११ ॥

अथरामाभिषेकसामग्रीसज्जीधानमाहपञ्चदशे । उ-
ष्य उषित्वा । उपस्थानं सवः ॥ १ ॥ निगमस्य पु-
रस्य । “निगमोनिश्चयेवेदपुरेपथिविषयिकपथे” इतिवैज-
यन्ती ॥ २ ॥ उपकल्पितं अभिषेकार्थद्रव्यजातमिति
शेषः ॥ ३ ॥ उपकल्पितमेवप्रपञ्चयति—काञ्चनाइत्या-
दि । अत्रभान्तीत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥ आहृतं वर्ततइति
शेषः । याश्चान्यास्सरितइत्यत्रताभ्यश्चेत्यनुकृष्याहृत-
मितिपूर्वेणसंबन्धः । येचहृदाःकूपाः यानिसरांसि
अत्रतुतेभ्यइत्यध्याहारः । आहृतंजलमितिपूर्वेणसंय-
न्धः ॥ ५ ॥ प्राग्वाहाः पूर्वोभिमुखप्रवाहाः । गोदा-
वरीकावेर्यादयः । ऊर्ध्ववाहाः ऊर्ध्वोद्वतप्रवाहाः ।
नैमिषारण्यस्थत्रद्वावर्तरुद्रावर्तदिसरेविशेषाः । ऊ-

र्ध्ववाहाः प्रत्यग्वाहाः इत्यप्याहुः । ऊर्ध्वोद्वहन्तीत्यूर्ध्व-
वाहाःनिर्गाराइतिकेचित् । तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरा-
भिमुखप्रवाहाः । गण्डकीशोणभद्रादयः ॥ ६ ॥ क्षी-
रिभिः अश्वत्थोदुम्बरादिभिः । पूर्वजलकुंभमात्रमुक्तं
अत्रतद्विशेषइतिनपुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ क्षौद्रं मधु । सु-
मनसः कुसुमानि । शुमाचाराः अञ्जनमृगलङ्करणा-
दिमङ्गलवेषयुक्ताः ॥ ८ ॥ चन्द्रांशुविकचप्रख्यं वि-
कचचन्द्रांशुसदृशं । विकचत्वंविस्तृतत्वं । यद्वा चन्द्रां-
शवइवविकचाविस्तृताप्रख्याकान्तिर्यस्यतत्तथा । का-
ञ्चनं काञ्चनदण्डं । सज्जं गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृतं
॥ ९ ॥ अभिषेकपुरस्कृतं अभिषेकायपुरस्कृतं ॥ १० ॥
प्रसृतः प्रकर्षेणस्ववन्मदः । औषवाहः राजवाहः ।

ति० उपस्थानं राजद्वारं । अधिकरणेत्पुद्ग ॥ १ ॥ ति० निगमः वणिकसमूहः ॥ २ ॥ ति० रामस्यजन्म जन्मनिस्थितेज-
न्मकालस्थेकर्कटलमेचप्राप्ते ॥ ३ ॥ अभिषेकाय अभिषेकार्थं । उपकरणं उपकल्पितं सिद्धमित्यर्थः । जलकुंभाः आनीताः । अलङ्क-
तंभद्रपीठंस्थापितं ॥ ४ ॥ ति० क्षीरिणः । क्षीरपूर्णाः । क्षीरभ्रजलं । क्षीरमात्रार्थः । सु० नदाइत्यध्याहृत्यलिङ्गानुपपत्तिकेचित्यरि-
[पा०] १ ऋ. च. छ. वेदान्ये. २ घ. अभिषेकार्थं. ३ क. क. छ. म. न. ट. सुसंगताः. ४ क. द्विजैवपरि. ५ क. छ. म. न.
ट. तिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः. ६ इदमर्थं श. दृश्यते. ७ क. छ. ज. म. न. ट. सजलाः. ८ इदमर्थं ग. घ. च. ज. दृश्यते. ९ क.
च. छ. म. न. ट. पाण्डुरं. १० क. च. छ. म. न. ट. पुरस्तरम्. ११ च. छ. म. न. ट. पाण्डुराश्वश्च. १२ क. ग. घ. ज. सुस्थितः.

अष्टौ च कन्या माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि चन्दिनश्च तथाऽपरे ॥ १२ ॥
 इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ॥ तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १३ ॥
 ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ अवश्यन्तोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ १४ ॥
 न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १५ ॥
 इति तेषु ब्रुवाणेषु सौर्वभौमान्महीपतीन् ॥ अत्रवीचानिदं सर्वान्मुमञ्चो राजसत्कृतः ॥ १६ ॥
 रामं राज्ञो निर्धोगेन त्वरया प्रस्थितोऽस्म्यहम् ॥ पूज्या राज्ञो भवन्तस्तु रामस्य च विशेषतः ॥ १७ ॥
 अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ॥ राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् ॥ १८ ॥
 इत्युक्त्वाऽन्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ सदाऽसक्तं च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविनेश ह ॥ १९ ॥
 तुष्टावाप्त्य तदा वंशं प्रविश्य स निशांपतेः ॥ शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत् ॥ २० ॥
 सोत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणमन्तरा ॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ॥ २१ ॥
 सोमसूर्यौ च काकुत्स्थश्चिवैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ २२ ॥
 [यथा साक्षात् वेदा वै ब्रह्माणं बोधयन्ति ते ॥ तथा त्वां धीर बोध्यामि ह्युत्तिष्ठ पुरुषर्षभ ॥ २३ ॥
 गता भगवती रीतिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २४ ॥
 ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैर्गमाश्चागता नृप ॥ दर्शनं प्रतिकीर्णन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ २५ ॥
 स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥

“राजवाहस्तौपवाहः” इत्यमरः ॥ ११ ॥ माङ्गल्याः
 मङ्गलार्हाः । वादित्राणि वीणादिचतुर्विधवाद्यानि
 ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकूणां राज्ये अभिषेचनमुद्दिश्य यथासं-
 भ्रियेत वस्तुजातमितिशेषः । तथाजातीयं अनर्घरत्ना-
 दिवस्तुजातं । आदाय । ते महीपतयः । राजवचना-
 त् राजपुत्राभिषेचनमुद्दिश्य । तत्र राजभवनद्वारे ।
 समवेताः महीपतिमपश्यन्तः राज्ञः कोऽनु नः प्रतिवेद-
 येदित्यब्रुवन्नितियोजना ॥ १३—१४ ॥ सज्जः सं-
 पन्नसाधनइत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ रामप्रस्थितः आने-
 तुमितिशेषः । यस्मात्पूज्यास्तस्मात् । आयुष्मतां युष्मा-

कंवचनात् राज्ञः सुखं पृच्छामि । यच्चागमनकारणं द-
 र्शनाथानागमनहेतुः तं च । अयमविलम्बेन पृच्छामि
 ॥ १७—१८ ॥ पुराणवित् सामन्तराजानुवर्तनरूप-
 पुरातनवृत्तान्तज्ञः । सदाऽसक्तं सर्वदा अविचारितं
 ॥ १९ ॥ शयनीयं शयनयोग्यगृहम् ॥ २० ॥ अ-
 त्यासाद्य अतिशयेन प्राप्य । अतिसमीपं प्राप्येत्यर्थः ।
 तिरस्करणमन्तरा यवनिकामात्रं व्यवधानं कृत्वेत्यर्थः ।
 राघवं दसरथं । पुनः स्त्रोत्रकरणं सूतस्त्वविज्ञापनात्
 पूर्वस्तुतेः कुलधर्मत्वात् ॥ २१—२५ ॥ प्रतिबुध्य

हरन्ति । ति० अभिषेकपुरस्सरं अभिषेकसामग्रीमुख्यं । ती० अभिषेकपुरस्कृतं प्रकाशितं ॥ १० ॥ ति० यद्यपि प्रस्थितः तथापि
 भवन्तो राज्ञो रामस्य च पूज्या इति कृत्वाऽऽयुष्मतां युष्माकं वचनात् सर्वे राजानो ब्राह्मणादयश्च महाराजं सुखं सुखसाधनं पृच्छन्तीति विज्ञा-
 पयामि । जाग्रतोपि बहिरागमनकारणं किमिति च पृच्छन्तीति विज्ञापयामि ॥ १७—१८ ॥ स्त्रो० विद्यां प्रजानां पतेः पत्न्युः । वस्तु-
 कथं पतेरिति । “पतिस्तमासएव” इति समासेऽपि संज्ञाविधानादिति चेन्न । पतिरित्याख्यातः पतिः । गौटिलोके “अजहः” इत्यौप-
 दिकः । अयंपतिशब्दः “पतिस्तमासएव” इत्यत्र न गृह्यते । लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ ति० तिरस्करणमन्तरा कृत्वेति शेषः
 ॥ २१ ॥ ति० निगमोवाणिज्यतत्संबन्धिनो नैव गमाः ॥ २५ ॥ ति० प्रतिबुध्य अवनि कान्तार्हितमपि सुमन्त्रं निरस्तत्वात् ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. स. ग. राज्ञे. २ ड. छ. झ. ट. सर्वोत्साह. ३ क. ख. ग. झ. छ. झ. अ. ट. वाक्यं. ४ घ. राज्ञोऽनु-
 ५ च. छ. अ. झ. अ. ट. ह्यहम्. ६ छ. राज्ञा. घ. भवन्तो राज्ञस्तु. च. झ. अ. ट. भवन्तश्च. ७ ख. घ. क. झ. ट. रामस्तु.
 ८ घ. राहस्तु संप्रबुद्धस्य. ९ क. छ. झ. चानागमन. १० अ. तद्द्वारं. ११ क. ख. घ. अ. सुमन्त्रस्य. १२ क. कृतं वेद्यं.
 १३ अयं श्लोकः क. च. अ. इत्येते. १४ क. ख. ग. ड.—ट. रात्रिरहृदिश्वमुपस्थितम्. घ. रहृदिश्वमुपागतम्. १५ क.
 ग. च. छ. अ. नरशार्दूल. ड. झ. ट. राजशार्दूल. १६ क. छ. झ. ट. आततास्तिलह. ख. च. अ. आगता नृपाः. १७ क. ख.
 ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. तेषां ब्रह्मन्ते. १८ क. तं स्तुवन्तं. छ. स्तुवन्तं च. घ. संस्तुवन्तं. १९ क. ख. तदा.

राममानय सूतेति यदस्यमिहितोऽनया ॥ किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ॥ २७ ॥
 न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ॥ इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ २८ ॥
 स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ॥ निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं मदत् ॥ २९ ॥
 प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ॥ हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ॥ ३० ॥
 स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ३१ ॥
 ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् ॥ रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ३२ ॥
 महाकवाद्विहितं वितुर्दिशतशोभितम् ॥ काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिर्विद्रुमतोरणम् ॥ ३३ ॥
 शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तमेरुगुह्योपमम् ॥ मणिभिर्वरंभाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ ३४ ॥
 सुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागरुधूपितम् ॥ गन्धान्मनोज्ञान्विभूजदार्दुरं शिखरं यथा ॥ ३५ ॥
 सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं सुकीर्णं भक्तिमित्तथा ॥ ३६ ॥
 मनश्चक्षुश्च भूतानामौददत्तिगमतेजसा ॥ चन्द्रभास्करसंकाशं कुबेरमवनोपमम् ॥ ३७ ॥
 महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥ ३८ ॥
 उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः ॥ उपादाय समाक्रान्तैस्तथा जानपदैर्जनैः ॥ ३९ ॥

आलेख्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ कैकेय्युक्तं निद्रापरवश-
 स्वरान्मनुमतेनवेतिनसंशयितव्यमित्याह—नचेत्यादि-
 ना ॥ २८—२९ ॥ हृष्टः रोमाञ्चाश्चितगात्रः । प्र-
 मुदितः संजातमानसानन्दः ॥ ३० ॥ रामाधिकरणाः
 राममधिकृत्यप्रवृत्ताः । हृष्टवत् स्वार्थेवतिः ॥ ३१—
 ३२ ॥ महाकवाद्विहितं निर्मितमहाकवादं । वित-
 र्दिशतशोभितं वेविकाशतशोभितं । “स्याद्वितर्दिस्तु
 वेविका” इत्यमरः । काञ्चनप्रतिमैकाग्रं काञ्चनप्रति-
 माभिः एकाग्रनिरन्तरं । यद्वा काञ्चनप्रतिमाभिः एका-
 निमुख्यानिअग्राणिशिखराग्राणि यस्मिन् तत्तथोक्तं ।
 मणिर्विद्रुमतोरणं मणिर्विद्रुमप्रचुरबहिर्द्धारयुक्तं । “तो-
 रणोस्त्रीबहिर्द्धारं” इत्यमरः ॥ ३३ ॥ शारदाभ्रघनप्र-

ख्यं शारदाभ्रमूर्तिसदृशं । “घनोभेधेमूर्तिगुणेत्रिषुमू-
 र्तेनिरन्तरे” इत्यमरः ॥ ३४ ॥ वार्दुरं मलयसंनि-
 द्यश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतोगिरिर्वर्दुरः तत्संबन्धिदार्दुरं
 ॥ ३५ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं द्वारभित्तिस्तंभादिषुसु-
 रचितैः ईदृशमृगैः वृकैः आकीर्णं । “कोकस्त्रीहामृगो
 वृकः” इत्यमरः । भक्तिभिः सुकीर्णं सुपुरचिन्तां ॥ ३६ ॥
 तिग्मतेजसा तीव्रतेजसा । “तिग्मंतीव्रंस्वरं” इत्यम-
 रः । अतिशयिततेजसेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ रामवेश्मद-
 दर्शहेतिपुनर्वचनस्यसामान्योक्तस्यविशेषणविशेषक-
 नार्थत्वात्पुनरुक्तिः । भगवतोवाल्मीकिरियं हि शैली
 ॥ ३८ ॥ उपादाय उपायनानीतिशेषः । समाक्रान्तैः

ति० अनवेतिपाठे अनवेत्युपलक्षणं । मयाचेत्यर्थः । अतएवममाज्ञेतिरसंगच्छते । पूर्वराज्ञास्वयमप्युक्तेः । कतकावयस्तु कैकेय्या-
 न्नैव “अप्रतिविद्रुमनुमितं” इतिन्यायेनममाज्ञा । ननुनिद्रापरवशत्वेनराज्ञोऽनुमतेनवेतिमेसंदेहस्तत्राह—नचेति । इतिव्याचक्ष-
 ते । तेषां इतिराजेतिश्लोकेपुनःपदासंगतिस्त्वष्टैव । पूर्वसर्गान्तेअश्रुत्वा राजवचनमित्यादिननन्दचेत्यन्तश्लोकद्वयस्यसर्वपुस्तकेष्वनुपल-
 भात्तव्याख्यानमसंगतमितिचेयं । शि० अनया मद्राण्या । अभिहितः आज्ञापितोसि । येनकारणेनप्रतिवाहते निवर्त्यते । त-
 दिदं किंकारणं । चि० “अप्रतिविद्रुमनुमितं” इतिन्यायेनतदाज्ञायाएवमदाज्ञालासेयंममाज्ञाप्रतिहन्यते नातुघ्नियते । तत्र कै-
 केयीदियमित्तकार्ये । पुनरितिवाक्यालंकारे ॥ २८ ॥ ति० शारदाभ्रघनप्रख्यं शारदाभ्रवत्घनप्रख्यंनिबिडप्रभं ॥ ३४ ॥
 ती० भक्तिभिः वर्षकीनांसुखमवित्रशिल्पैः । सुकीर्णं सुशुद्धनिबिडकीर्णव्याप्तं ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. ज. झ. ञ. सभिहितोमया. २ छ. झ. ट. प्रतिवाहते. ३ घ. नृपागारात्. ४ च. प्रसन्नो.
 ५ क. च. ड. छ. झ. ञ. ट. सदृशप्रभम्. ज. शिखरोपमम्. ६ झ. राजवेश्म. ७ ख.—छ. झ. ञ. ट. पिहितं. क. सहितं.
 ८ ख. विद्रुमभूषितम्. ९ क. ख. ग. ङ.—ट. दीप्तमेरु. १० क. च. छ. झ. ञ. ट. गुहासमम्. ११ घ. माल्यैश्च. १२ ड.
 घ. छ. झ. ञ. ट. भूषितम्. १३ च. अ. विनददार्दुरं. १४ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. सूक्ष्मीर्णं. घ. संकीर्णंभक्तिभिर्विश-
 ख. ग. भित्तिभिराया. १५ ख. आवदभिरायाधिया. १६ ख. नरै.

रामाभिषेकसुमुखैस्सन्मुखैः समलंकृतम् ॥ महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविभूषितम् ॥ ४० ॥

नानारत्नसमाकीर्णं कुम्भकैरातकावृतम् ॥ ४१ ॥

स बाजियुक्तेन रथेन सारथिर्नराकुलं राजकुलं विलोकयन् ॥

वरूथिना रामगृहाभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि रञ्जयत् ॥ ४२ ॥

ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ॥

मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वराहस्य शचीपतेरिव ॥ ४३ ॥

स तत्र कैलासनिभाः खलंकृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ॥

प्रियाभरात्राममते स्थितान्वहूनपोषं शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥ ४४ ॥

स तत्र शुभ्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता जनानाम् ॥

नरेन्द्रसुनोरभिर्मङ्गलार्थस्सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टः ॥ ४५ ॥

महेन्द्रसर्वप्रतिमं तु वेदम रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ॥

ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४६ ॥

उपस्थितैरञ्जलिंकारकैश्च सोपायनैर्जानपदैश्च मर्त्यैः ॥

कोट्या परार्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वोरपथं ददर्श ॥ ४७ ॥

ततो महामेघमहीधरामं प्रभिन्नमत्यङ्कुशमप्रसह्यम् ॥

रामौपवाहं रुचिरं ददर्श शत्रुञ्जयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४८ ॥

खलंकृतान्साभरथान्सकुञ्जरानमात्यैर्मुखाञ्जतश्च वल्लभान् ॥

समागतैः ॥ ३९ ॥ उन्मुखैः उन्मुखैः । उदग्रं उग्रतं ॥ ४० ॥ कुम्भकैरातकावृतं किरातानां खलपशरीरकाणां समूहः कैरातकं । “पृथिरल्पशरीरः स्यात्किरातः सच कथ्यते” इति हलायुधः । उपस्थितैः समाकीर्णमित्यादि-
कमपिरामवेदमेत्यनेन संबध्यते ॥ ४१ ॥ वरूथिना रथगु-
प्तिमता । “रथगुप्तिर्वरूथिना” इत्यमरः । पुरस्य पुरस्य-
जनस्य । रञ्जयत् अरञ्जयत् ॥ ४२ ॥ समाकुलोल्बणं
इतस्ततः समाकुलैर्जनैरुल्बणं अतिशयेनोल्बणं वा । वरा-

हस्य श्रेष्ठवस्त्वहस्य । रामस्येति शेषः ॥ ४३ ॥ अथोक्तं
अतिक्रम्य । शुद्धान्तं अन्तःपुरं ॥ ४४ ॥ रामाभिषेका-
र्थकृताः रामाभिषेकार्थप्रयुक्ता इत्यर्थः । अभिमङ्गला-
र्याः अभितोमङ्गलप्रतिपादनप्रयोजनाः ॥ ४५ ॥ वे-
दम रामावासभूतंगृहारजं ॥ ४६ ॥ कोट्या कोटिस-
ङ्ख्यया । परार्धैः परार्धसङ्ख्यया च । सङ्ख्येयैः । स-
र्वान्तसङ्ख्यापरार्धः ॥ ४७ ॥ प्रभिन्नं मत्तं । “प्रभि-
न्नोर्गर्जितोमत्तः” इत्यमरः ॥ ४८ ॥ वल्लभान् राज-

ली० रञ्जयन् समासद्वित्याध्याहार्यं । ततः समासाद्येत्युत्तरश्लोकेऽनुवादात् । ति० राजकुलं राजमार्गं । विराजयन् शोभयन्
॥ ४१ ॥ शि० वराहस्य वरानां सर्वश्रेष्ठानां वरादीनामित्यर्थः । अहस्तकर्तृकपूजायस्त्रिदशालयस्य ॥ ४३ ॥ ली० रामाभिषे-
कार्थकृता रामाभिषेकप्रयोजनं कर्मकुर्वन्तीति रामाभिषेकार्थकृतः तेषां गिरः शुभ्रावेति योजनम् ॥ ४५ ॥ ति० शत्रुञ्जयं तद्वर्णकं
तमयानं च ॥ ४८ ॥ इति पञ्चदशस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ख. छ. झ. च. ट. सुविराजितम्. २ क. च. छ. झ. च. ट. कुम्भकैरपिचावृतम्. क. ख. कुम्भकैरपिचा-
वृतम्. ३ क. छ. झ. ट. समाकुलम्. ४ ग. घ. ज. राजपथं. क. ख. क. च. छ. झ. म. ट. राजकुलं विराजयन्. ५ क. छ.
झ. ट. राजगृहाभि. ६ घ. जनस्य. ७ छ. रञ्जयन्. क—ट. हर्षयन्. ८ ख. महान्प्रहृष्ट. ९ क. छ. झ. म. ट. न्वरात्राम.
१० न. छ. झ. म. ट. न्यपोष, घ. ज. गुपेय. ११ ग. घ. भ. ट. युक्तो. १२ ग. क. छ. झ. म. ट. कृता. १३ क.
रथिमङ्गलार्थाः. घ. रथिमङ्गलार्थाः. छ. रथिमङ्गलार्थाः. १४ घ. ससर्वलोकस्य गिरः प्रहृष्टः. १५ क. वेदम. १६ क. च. न. सु-
खैर्विभ्राज. ख. मुच्छितं. १७ क. च. छ. झ. म. ट. कारिभिश्च. १८ क. क. घ. छ. झ. म. ट. पदैर्जनैश्च. ख. पदैश्चमानवैः.
१९ क. छ. झ. कुलद्वारापदं. क. ग. ज. कुलद्वारापथं. ख. द्वारापथं वदोह. २० क. च. छ. झ. म. ट. मुख्यांश्च ददर्श.

व्यपोह्य स्रुतः सहितान्समन्ततः समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४९ ॥

तैदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं महाविमानोत्तमवेभ्ससङ्गवत् ॥

अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथाऽर्णवम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सुमन्त्रेण रामसमीपमेत्यतदानयनायस्वस्वद्वारथनियोगनिषेदनम् ॥ १ ॥ श्रीरामेण कमकरथाधिरोहिणा कृत्रचामरपाणि-
क्षमणसंसेव्यमानेन करितुरगादिभिः परिवार्यमाणेन पौरनारिनरनिकरकृतस्वस्तुतिवचन आदिणा च सत्तादशरथावलोकेनाराज-
मार्गे निर्गमनम् ॥ २ ॥

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ॥ प्रविचिकां ततः कक्ष्यामास साद पुराणवित् ॥ १ ॥

प्रासकार्मुकविभ्रद्विर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरैरैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥

तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्त्रपाणीन्स्वलंकृतान् ॥ ददर्श विष्टितान् द्वारि ह्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥

ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः ॥ सहस्रोत्पतिताः सर्वे स्वासनेभ्यः सैसंभ्रमाः ॥ ४ ॥

तानुवाच विनीतात्मा स्रुतपुत्रः प्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥

ते राममुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः ॥ संहार्याय रामाय क्षिप्रमेवाच चक्षिरे ॥ ६ ॥

प्रतिवेदितमाज्ञाय स्रुतमभ्यन्तरं पितुः ॥ तत्रैवानाययामास रीषवप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥

प्रियान् ॥ ४९ ॥ अद्रिकूटाचलमेघसन्निभं अद्रिशि-
खरेण निश्चलमेघेन च सहस्रं । महाविमानोत्तमवेभ्स-
सङ्गवत् महाविमानसहितोत्तमवेभ्ससमूहयुक्तं । “वि-
मानोन्मीदेवयाने सप्तभूमौ च सन्निभः” इति निघण्टुः
॥ ५० ॥ इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

पुरे स्थाप्याभवन्ति । वेत्त्रपाणीन् यथारामो धनुर्धृत्वा लो-
करक्षयति तथा ते पिवेन्नाणि धृत्वा रामं रक्षन्तीति भावः ।
स्वलंकृतान् रामश्चक्रवर्तिगृहे कृतमज्जनो भुक्त्वा यदा पु-
नर्दिव्यान्तः पुरमुपयाति तदा चक्रवर्तिवदन्तरङ्गतया च
तमुत्सङ्गे निवेश्य परिष्वज्य मूर्ध्नी प्राय विसर्जयन्ति तेन
कुक्षुमपङ्कैः कस्तूरिकादिदिव्याङ्गरागैश्चालंकृतान् स्वल-
ङ्कृतान् रामसीतालङ्कारेभ्योऽप्ययमलङ्कारोति शयित इति
भावः ॥ ३—४ ॥ प्रकर्षेण दक्षिणः प्रदक्षिणः ।
सेवानिपुण इत्यर्थः । “दक्षिणे सरलोदारौ” इत्यमरः ।
तिष्ठतीत्यत्र इति करणं द्रष्टव्यं । तिष्ठतीत्याख्यातेत्यन्वयः
॥ ५—६ ॥ प्रतिवेदितं द्वास्त्यैर्निवेदितं । पितुः अ-
भ्यन्तरं अन्तरङ्गं । तत्रैव यत्र सीतया सह स्थितः तत्रैव-

एवं सुमन्त्रस्य रामोपस्थानमुक्त्वा रामस्य दशरथोप-
स्थानमाह षोडशे—स तदित्यादि ॥ १—२ ॥ काषायिणः
काषायवस्त्रधारिणः । रामप्रीत्यर्थं मलङ्कारकञ्चुकालङ्क-
तानित्यर्थः । वृद्धान् पञ्चनवतिवयस्कान् । ते स्वस्वन्तः-

तनि० । जनाकुलं अभिषेकद्वयमागतपौरजानपदादिजनसंकुलं । अन्तःपुरद्वारं समतीत्य । द्वारस्यातिभोग्यतया क्लेशेन विश्ले-
षो व्यवज्यते । सत्य० पुराणवित् पुराणां ज्ञानः गतिः गत्यर्थादणतेः भावे अकारप्रत्ययः । तं वेत्तीति पुराणवित् । अनेन राजभवनकौशलं
सूच्यते ॥ १ ॥ ती० प्रासकार्मुकविभ्रद्विरिति प्रासकार्मुकेत्यत्र “क्षुपां सुक्षुक्—” इति द्वितीयायाः छक् । यदा प्रासकार्मुकविभ्रद्वि-
ति प्रासकार्मुकविभ्रतः तैः । द्विर्वचनमार्थः । शि० प्राप्ताभिप्रकटीभूतानि कार्मुकाणि धनूषि विभ्रतिधारयन्ति तैः । कर्मणस्संबन्धसामा-
न्यत्वेन विवक्षणात् पक्षी । ततः “षष्ठी” इति विविधतासमासः ॥ २ ॥ शि० प्रदक्षिणः मन्त्रादिकर्मस्य इति निपुणः ॥ ५ ॥ स० सभा-
र्थाय भार्यासहितस्य सभासु भार्यायवा सभानासकान्तीनां भार्याय स्वाभिनेया ॥ ६ ॥ शि० प्रियकाम्यया पितुरिति शेषः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. च. झ. ञ. ट. माविवेशह. २ ड. छ. झ. ट. ततोद्वि. क. घ. तदत्रिकूटाचल. ३ ग. ड. छ. झ.
ट. विमानोपम. ४ ख. प्रविचिका. ५ ख. माजगाम. ६ न. छ. ट. प्रासकार्मुक. ७ झ. ट. स्नानुरकै. ८ ड. झ. ञ. ट.
स्वासनेभ्यः. ९ घ. ज. सुसंभ्रमाः. १० क. न. म. ट. सभार्यायच. ११ घ. ज. मन्त्रागतं. १२ क—ट. राषवः प्रिय.

तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं खलंकृतम् ॥ ददर्श स्रुतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
 वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ॥ अनुलिप्तं परार्धेन चन्दनेन परंतपम् ॥ ९ ॥
 स्थितया पार्श्वतश्चापि बालन्यजनहस्तया ॥ उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
 तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ॥ ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 प्राञ्जलिंस्तु मुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ॥ राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥

त्यर्थः । राघवप्रियकाम्यया राघवस्य दशरथस्य प्रियेच्छ-
 या । राम इत्यध्याहारः ॥ ७ ॥ वैश्रवणसंकाशं तद्गदन-
 वधिकैश्वर्यसंपन्नं । यथा वैश्रवणोदाता “कामेश्वरो वै-
 श्रवणो ददातु” इति श्रुतेः । तथा परिसरवर्तिनां स्वसौ-
 न्दर्यानुभवसर्वस्वददातीत्यर्थः । उपविष्टं “सहपण्या
 विशालाक्ष्यानां रायणमुपागमत्” इत्युक्तरीत्या भगव-
 द्ज्ञानपरतयाऽवस्थितं । खलंकृतं ध्यानानुकूलाञ्जलि-
 युक्तं । दिव्यमालालङ्कृतं । तंसूतो ददर्श । उत्कर्ष-
 काष्ठाभूमिभूतरांमनिकर्षसीमाभूमिभूतो ददर्श कोयं
 भाग्यातिशय इति भावः । पर्यङ्के तादृशैश्वर्यसामग्र्यनु-
 रूपा पूर्वसंस्थानप्रतिमाविशेषविशिष्टपर्यङ्के । अतएव
 पुत्तरज “पर्यङ्कमभ्यास्तरणं नानारत्नविभूषितं । त-
 मपीच्छति वै देही प्रतिष्ठापयितुं लयि” इति सुयज्ञे तत्
 स्थापयिष्यति । सौवर्णे उपर्युपविष्टसदृशे । काञ्चनगि-
 रिः कालमेघमिव रारमभासयतीत्यर्थः । सोत्तरच्छदे
 पुष्पाहाससुकुमाररामदेवानुगुणमृदुतरास्तरणयुक्ते ।
 पर्यङ्कविधोक्तरीत्या मुक्ताभुव्यदिव्यवेषमहोसूतो न्व-
 भूदिति सौशील्यातिशयोक्तिः ॥ ८ ॥ “स्रक्चन्दनव-
 निताः” इत्युक्तमोग्यवरतुण्वादी दिव्यमाल्ययोगमु-
 क्त्वा दिव्यचन्दनयोगं दर्शयति—वराहरुधिराभेणेति ।
 वराहरुधिरमतिरक्तवर्णमिति प्रसिद्धं तत्सदृशेन कुङ्कु-
 ममिश्रतयेति भावः । सीताकरकमलानुलिप्ततया तत्का-

न्तिमिश्रत्वमुच्यते । शुचिना सीताकरस्पर्शपूतेन । तत्क-
 रस्पर्शकृतशैत्यविशेषसमुच्चिनोति च शब्दः । सुगन्धिना
 “सर्वगन्धः” इत्यस्य श्रियोप्यविशेषात्तत्करस्पर्शजनि-
 तनिरवधिकगन्धेन परार्धेन कान्तानुलिप्ततया श्रेणेन ।
 चन्दनेन अनुलिप्तं पञ्चालिप्तं । अनेन सीताङ्गरागकर-
 णानन्तरत्वं गम्यते । परंतपं एतादृशसौन्दर्यानुभवशि-
 रोधिनिवर्तकं ॥ ९ ॥ अथाप्राकृतवनितायोगंदर्शय-
 ति—स्थितयेति । चापीति निपातो पूर्वोक्तसमुषये ।
 पार्श्वतः स्थितया चन्दनानुलिप्तगात्रकान्तंकृत्वा बाल-
 न्यजनं हस्ते कृत्वा पार्श्वस्थितया । सीतया भूयः उपे-
 तं विनयेन पार्श्वतश्चामरमुपवीज्य पुनस्तत्कालिकमुष-
 माविशेषबलात्कारेण गाढमागृह्णं । भूय इत्यत्र विराज-
 मानमिति शेष इत्यप्याहुः । तदानीन्वन्तातिशयं दृष्टान्त-
 मुखेन स्पष्टीकरोति—चित्रयेति । चैत्रपौर्णमास्यां चि-
 त्राख्यतारकयोपेतं तद्वद्विशशिनमिव स्थितं । चित्रयेत्य-
 नेन तत्कृतातिशय उक्तः । उपेतमित्यनेन रक्तवर्णत्वं श-
 शिनमित्यनेन सीतालङ्गनोन्मृष्टचन्दनवक्षस्कलमुक्तं ।
 एवंभूतं दर्शयति दृष्टिसाफल्यमुक्तं ॥ १० ॥ शिरसो वा-
 चश्चास्य फल्यमाह—तमिति । ववन्दे इति शिरसः साफ-
 ल्यमुक्तं । वन्दीति वाक्साफल्यं । वरदं स्वानुभवरूप-
 वरप्रदं । विनीतवत् विनीतो यथा साष्टाङ्गचन्दते त-
 येत्यर्थः ॥ ११ ॥ विहारशयनासन इति द्वन्द्वैकवद्भावः ।

शि० वराहरुधिराभेण वरमतिश्रेष्ठं नजहाति प्रयत्नमन्तराभ्युत्पन्नकर्तुं नृजलजतीत्यहम् रुधिराक्षरुणाभाभिरुत्तमं वराणां
 कर्मधारयः । तेन ॥ ९ ॥ टी० स्थितयेत्यत्र भूयसाब्दप्रयोजकुरयमभिप्रायः । यः केवल एव सकललोकादृशानिहरति सः सीतया-
 सहितः किं पुनरिति । ति० भूयः वारंवारं दर्शयन्त्ययः । तथाभूतं सदर्शनं नेतृभ्यभावात् ॥ १० ॥ तनि० । आदित्यमित्येकलम-
 निवर्तितं । दिविर्मयसहस्रेति वाक्यान्तरानुरोधात् । यद्वा आदित्यमिवेत्युक्ते विवक्षितसिद्धावपि तपन्तमादित्यमिवेत्युक्तया युगपदुत्ति-
 तरविशद्वयसमुदिततेजःपुञ्जमिव तपन्तमिति लभ्यते । तेनाभूतोपमाव्यज्यते । स्वतेजसेति स्वाभाविकासाधारणतेजसा नखन्यकृते-
 नान्यसाधारणेन चेत्यर्थः । तपन्तमादित्यमिव तेजसोपपन्नमिति संबन्धः । इन्दीवरस्याममितिलभादतस्तथामवर्णस्यादित्यवर्णलो-
 कया प्रदीपे वर्त्यन्तरस्थितनीलव्यक्तितपःप्रसूतशुक्लमास्तरतेजःपुञ्जकविविधकान्त्येव्यवस्थितिर्बोध्यते । तंवैश्रवणेत्यारभ्य स्वसे-
 जसेत्यन्तेन ध्येयशुभाभयाकारविशेषोऽव्यज्यते । शि० स्वतेजसा खनित्यप्रकाशेन उपपन्नं युक्तं । अतएवादित्यमपि तपन्तं प्रका-
 शयन्तं तं रामं विनीतवत् विनीतं विनयध्वनं वनति रवयति उच्चारयतीत्यर्थः । ववन्दी सुमन्त्रो ववन्दे ॥ ११ ॥ शि० विहारश-
 यनासने विहारशयनाय आसनं तस्मिन् । स्थितमिति शेषः । राजपुत्राणां विहारशयनासनेषु राजसत्कृतः सुमन्त्रः राजपुत्रान्तविहारविश्व-

कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा विरम ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ॥ तैतः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ॥ मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥
 लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ॥ संचोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे ॥ १६ ॥
 सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामाऽनुवर्तिनी ॥ जननी चार्थकामा मे कैकेयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥
 दिष्टया खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ॥ सुमन्त्रं प्राहिणोदुतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥
 यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ॥ ध्रुवमर्घ्यं मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥
 हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ॥ सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥
 पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ॥ आद्वारमनुवज्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥

विहारः गतिः ॥ १२ ॥ सुप्रजाः त्वयेतिशेषः । यद्वा
 कौसल्यायाः सुप्रजः सुपुत्र । अक्षिचप्रत्ययान्तः
 ॥ १३ ॥ संमानयामास सूतमितिशेषः ॥ १४ ॥
 मदन्तरे मदर्थं । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्त-
 र्धिभेदादर्थे” इत्यमरः । अभिषेचनसंहितंअभि-
 षेचनसंबन्धि । मदर्थं किञ्चिन्मन्त्रयेते विचारयतः
 ॥ १५ ॥ महिष्यासहेत्युक्तयोऽभ्यर्थमर्थदर्शयति—
 लक्षयित्वेति । सुदक्षिणा सुकुशला । अतएवरा-
 ज्ञोभिप्रायंलक्षयित्वा दृष्टत्वाङ्गरतागमनपर्यन्तंनवि-
 लंबः कार्यइतिराजाशयंज्ञात्वा । मत्प्रियकामासती रा-
 जानंप्रति । मदर्थं मदभिषेकं । संचोदयति । एतदानु-
 स्थ्यत्वसौभाग्यफलमित्याह—मदिरेक्षणइति ॥ १६ ॥
 संहिग्धोक्तिजनितोसीत्वाशङ्कांवारयति—सेति । प्रह-
 र्ष्टा मयीतिशेषः । हितकामा लोकस्वेतिशेषः । महा-

राजं भर्तारं । अनुवर्तिनी मे अर्थकामा भवतीतिशेषः
 ॥ १७—१८ ॥ तत्र अन्तःपुरे । यादृशीपरिषत् प-
 रिसरवर्तीजनः । तादृशः तनुत्यःदूतः ॥ १९ ॥ हन्ते-
 तिहर्षे । परिवारेण परिचारिकासङ्घेन । रमस्व वृत्त-
 कीर्तनेनरताभव ॥ २० ॥ अद्यसीता रामस्यसौन्दर्यालं-
 कृतिविशेषानालोक्यकिंवाभविष्यतीतिकलुषितहृदया
 तस्मैमङ्गलमाशासानाऽनुव्रजति—पतिसंमानितेति ।
 पतिसंमानिता पत्यास्वकण्ठादुन्मुच्यआशुक्कमुक्तामा-
 लिकेत्यर्थः । पादपङ्क्त्यर्शपूर्वकंसान्त्वितेतिभट्टारकाः ।
 तद्वर्त्तलपानायतद्वैलक्ष्ण्यंदर्शयति—सीतेति । सीता
 लाङ्गलपद्मतिः । तज्जत्वात्सीता । अयोविजाभावेवस्व-
 स्माद्विलक्षणायांलस्यांतादृशीप्रीतिरुचितैवेतिभावः ।
 असितेक्षणा रामेणमालायांदात्तायामियमपिलोचना-
 भ्यांकुवलयमालांदात्तवती । भर्तारमाद्वारमनुवज्राज ।

विश्वशीपवर्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ शि० येनभवत्कौसल्यासुप्रजाः शोभनपुत्रा तंत्वां । येनभवतेतिशेषः ॥ १३ ॥ शि० ततः तं
 द्वितीयान्तात्सतिः । सूतं । संमानयामास लङ्गुक्तमयास्वीकृतमितिकवयाभासेत्यर्थः । सीतांचेदमुवाच । इत्यर्थः ॥ १४ ॥ शि०
 अत्रअभिषेचनसंहितं तत्संबन्धं अभिषेकद्वारकमितियावत् । किञ्चित् वनगमनरूपतद्विरुद्धं । संप्रत्येवास्माभिश्चिन्ताम्रानंमन्त्रयेते-
 त्यन्वर्थोपक्षितोक्त्यर्थः ॥ १५ ॥ शि० लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिर्द्व्यर्थैरन्तरमपिगमितम् । तथाहि । [अर्थान्तरं] अभिप्रायं
 संनरावणवधस्य । अन्तर्यामिप्रेरणयालक्षयित्वा । अनेनमत्प्रेरणयैवतस्याएवंप्रवृत्तिरितिमुचितं । ममदेवानांजगतश्चप्रियकामा
 राज्ञ्वान्तकालेनिरन्तरंमज्जानसंपादनेनप्रियकामा । अतएवसुदक्षिणा समर्था । राज्ञाप्राप्ततोविपरीतलोपिअगतःप्रियत्वेनराज्ञोपिप-
 र्यन्तमुत्तद्वेनेतद्व्यक्त्येक्यनेसमर्था । अतएवप्रहृष्टा समहितकामा । तदर्थमवतारग्रहणादितंकाव्यं च तदनुवर्तनशीला । अतए-
 वनेऽर्थकामामद्वतारप्रयोजनसिद्धिकामा । महाराजं राजानं । मदर्थं मदवतारप्रयोजनरावणवधफलकवधनगमनार्थं । सरयती-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० किंच साप्रहृष्टा आप्रहृष्टाभिःअतिहर्षविशिष्टाभिःसखीभिःसहिता । स्वस्व० प्रयोजनकामेतिप्रयोक्तव्ये
 मदर्थकामेतिपुनःपुनराह । तेनमभिप्रेतिकाभेदार्थोराभस्यसंमतः साप्रहृष्टेत्यत्रअप्रहृष्टेतिपदमङ्गलसंमतइतिज्ञायते ॥ १७ ॥ शि०
 [अर्थान्तरं] अर्थकामकरं मत्कामविषयायंकरंवथाभवतितथाप्राहिणोत् ॥ १८ ॥ तत्र अन्तःपुरे । यादृशी मदर्थक-
 प्रयोजनपरिषत् । तादृशःमदर्थकप्रयोजनः । अभिषेक्ष्यति मत्कर्मेकाभिषेकानुसृत्यापारं करोतीत्यर्थः । अभिषेक्ष्यतीत्यंलङ्-
 पात्तमभिष्यत्कालस्यानिवृत्तिः । शि० [अर्थान्तरं] तादृशः इष्टोद्दिष्टचित्तः । एतदीयैवइष्टोद्दिष्टचित्तत्वेनतत्परिषदस्तस्यानुमानं ।
 यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफले ॥ १९ ॥ शि० [अर्थान्तरं] मङ्गलान्यभिदध्युषी प्रस्थानमङ्गलान्यभिध्यायन्ती । स्वस्व०
 [पा०] १ क. ख. ग. घ. ज. देव. २ क. छ. झ. महिष्यापिहि. ३ ख. म. तत्तत्तं. ४ क. ग. ज. संयुतम्. ५ क. च.
 छ. झ. मदर्थमसितेक्षणा. ६ ग. च. कक्षपदे. ७ क. ज. महत्यान्यभि.

राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ॥ कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥
 दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् ॥ कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥
 पूर्वा दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ॥ वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४ ॥
 अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ॥ निश्चकाम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५ ॥
 पर्वतादिषु निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणं द्वारि सोपश्यत्प्रह्लाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६ ॥
 अथ मध्यमकक्ष्यायां सैमागम्य सुहृज्जनैः ॥ स सर्वानार्थिनो हृष्टा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७ ॥
 ततः पावकसंकाशमाकरोह रथोत्तमम् ॥ वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो रोजतं राजनन्दनः ॥ २८ ॥
 मेघनादमसंबाधं भणिहेमविभूषितम् ॥ मुष्णन्तमिव चक्षुषि प्रभया सूर्यवर्चसम् ॥ २९ ॥
 करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥

आसानमनवरतंहृदयेविभ्रतोरामस्यविरहासहत्याख-
 गमनयोग्यदेशपर्यन्तमनुजगाम । मङ्गलान्यभिदध्युषी
 अभिध्यायन्ती । किमस्यसौन्दर्यस्यहानिर्भविष्यतीति
 कलुषितहृदयामङ्गलाशासनपूर्वकमनुवप्राज ॥ २१ ॥
 मङ्गलामिध्यानमेवदर्शयति—राज्यमिति । द्विजाति-
 मिः ब्राह्मणैः । जुष्टं सेवितं । राजसूयाभिषेचनं राज-
 सूयायोगेयोभिषेकः “अथामिषिच्यते” इत्युच्यमा-
 नः तर्हि । अनेनमहाराज्यवत्त्वंगम्यते । कर्तुं दातुं ।
 लोककृत् ब्रह्मा ॥ २२ ॥ दीक्षितं सकृष्णाजिनं । न-
 वनीताभ्यक्तंयजमानवेषंद्रष्टुमिच्छामीत्याह व्रतसंपन्न-
 म् । ऋषिणोपवस्तव्यमित्युक्तेममसौकुमार्यानुगुणमेव-
 युक्तमितिमत्वाचतुर्गुणमुपवासंकरोतिश्रद्धया । तदाह
 संपन्नमिति । वराजिनधरं वस्त्रधारणादप्यजिनधारण-
 स्योत्कर्षञ्चयते । शुचिं कामपिस्त्रियमास्पृश धर्मप-
 क्षीलेनसीतास्पर्शं न दोषः इतिमुनिनोक्तेऽपिशङ्कया
 सीतावस्त्रदशास्पर्शेपिस्नानं करोति । कुरङ्गशृङ्गपाणिं च
 एकवस्त्रधरोधन्वीलेतदपेक्षचाकण्डूयनार्थं कृष्णविषा-
 णकृतशोभातिशयञ्चयते । पश्यन्तीत्वांभजाम्यहं भा-

विकलापेक्षायांकृतायामन्तरालिकफलमर्थसिद्धमेव ।
 अतोभिषेकान्तरायविरहो न प्रार्थितः । यथासावित्री
 भर्तारं दर्शयित्वाऽनेनाहमनेकपुत्रास्यामित्यर्थितवती
 तेनसिद्धंभर्तुःपूर्णयुःप्रार्थनं तद्वत् । पश्यन्तीति
 हेतौशतप्रत्ययः । दर्शनार्थमित्यर्थः । दर्शनार्थमिदमग-
 वन्तंभजन्ते । अतइयमपितथैवाह ॥ २३ ॥ उत्तरादि-
 शमित्यनन्तरं इतिमङ्गलान्यभिदध्युषीतिथोज्यं । भर्तु-
 विषयत्वेननवाचोक्तवसीतिभावः ॥ २४ ॥ कृतकौतु-
 कमङ्गलः अनुष्ठिताभिषेकार्थमङ्गलः ॥ २५ ॥ द्वारि
 प्रथमद्वारि । प्रह्लाञ्जलिपुटं अञ्जलिपुटोऽस्यास्त्रीत्यञ्ज-
 लिपुटः । मत्वर्योयोचप्रत्ययः । प्रह्लाञ्जलिपुट-
 श्चेतिकर्मधारयः । तं ॥ २६ ॥ अयेत्यादिश्लोकद्वयं ।
 आर्थिनः रामदर्शनार्थिनः । अभिषेकार्थिनोवा । वै-
 याघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं । “ह्रैपवैयाघ्रादम्” इत्यञ् ।
 राजतं रजतविकारं । राजन्तमितिचपाठः ॥ २७-२८ ॥
 मेघस्येवनादोयस्यसमेघनादस्तं । असंबाधं संबाध-
 रहितं । उचितविस्तारमित्यर्थः ॥ २९ ॥ करेणुशि-

अभिदध्युषीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० [अर्थान्तरं] तदेवाह—राज्यमिति । द्विजातिभिः आश्रमस्यैर्हृषिभिः जुष्टं । राज्यं
 वनेराज्यं । तथाराजसूयाभिषेचनं सर्वतोऽवलवान्सर्वपीडकोराजासूयतेकण्यतेयत्रतादृशकर्मण्यभिषेकंकर्तुमर्हति ॥ २२ ॥ ति०
 [अर्थान्तरं] तदेवमनसाभिलषति—दीक्षितमित्यादि । तत्रराजसूयेदीक्षितत्वादिधर्मकंत्वांपश्यन्तीअहंत्वांभजिष्येइत्यर्थः ।
 अनेनाहमपिलभासहृदयंवास्यासीतिसूचितं । अत्रराजसूयाभिषेचनंकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेनदीक्षितमित्यादिसंकल्पेनमदुकार्यम-
 र्मित्तत्वमेवांशोक्तानां सूचितं । अन्यथासत्यसंकल्पायाभगवत्याअप्रेकदापिरामेणराजसूयाननुष्ठानादीदृशसंकल्पविषयापीडितातत्त्वं
 भज्येत । वक्रभ्रोत्रोस्तीतारामयोवैशिम्भान्वेदशार्थवगतिर्बोध्या ॥ २३ ॥ ति० प्रह्लाञ्जलिपुटं प्रह्लासूचकाञ्जलिपुटवन्तं ॥ २६ ॥
 ति० राजितं शोभावन्तं ॥ २८ ॥ ति० मेघवर्चसमित्यनेनरथस्यसौवर्णलंघन्यते ॥ २९ ॥ ति० करेणुशिषावःकलभाः ।
 अनेनहृष्टपुष्टोत्तमहाबलवर्चसूचितं । इन्द्रः परमैश्वर्यान् सहसाक्षइव । नानाविधदेहवर्णाभरणस्वरजसमूहैःरामस्यसहस्राक्षं
 [पाठः] १ घ. शोभती. २ छ. ट. पुटस्थितम्. ३ व. समागच्छन्तु. क—ह. छ—ट. समागच्छन्तु. ४ ख. सर्वा-
 धिजनान्द्रष्टा. ५ क—व. राजन्तं. ह. छ. श. राजितं. घ. राजन्तराजसप्तमः. ६ ट. मस्त्रिस्तोम. ७ क. छ. श. ट.
 मेघवर्चसम्. ख. ग. घ. ज. हेमवर्चसम्.

प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ ३० ॥

स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिर्नादयन् ॥ निकेताभिर्धैर्यौ श्रीमैन्महेन्द्रादिव चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ जुगोप आतरं आता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ३२ ॥

ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ तस्य निष्क्रममाणस्य जनौधस्य समन्ततः ॥ ३३ ॥

ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसभिमाः ॥ अनुजम्भुस्तदा रामं शतशोथ सहस्रशः ॥ ३४ ॥

अग्रतश्चास्य सभद्राश्चन्दनागरुक्षिताः ॥ खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ३५ ॥

ततो वादित्रशब्दास्तु स्तुतिशब्दास्तु वन्दिनाम् ॥ सिंहनादाश्च शूराणां तदा शुश्रुविर पथि ॥ ३६ ॥

हर्म्यवातायनस्याभिर्भूषिताभिस्समन्ततः ॥ कीर्यमाणः सुपुष्पौर्धैर्यौ स्त्रीभिर्नरिन्दमः ॥ ३७ ॥

रामं सर्वानवधाङ्गयो रामपिप्रीषया ततः ॥ वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्याश्च ववन्दिरे ॥ ३८ ॥

नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन ॥ पश्यन्ती सिद्धयार्त्रं त्वां पित्र्यं रंज्यमवस्थितम् ॥ ३९ ॥

सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीं वराम् ॥ अमन्यन्त हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ॥ ४० ॥

तथा सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप यः ॥ ४१ ॥

इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥ शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥

स राघवस्तत्र कथाप्रपञ्चान् शुश्राव लोकस्य समागतस्य ॥

आत्माधिकारा विविधाश्च वैचः प्रहृष्टरूपस्य पुरो जनस्य ॥ ४३ ॥

शुकलैः कलभसदृशैः ॥ ३० ॥ आकाशेस्वनवान्

नादवान् । पर्जन्य इव मेघ इव । “पर्जन्यौरसद्वे-

न्दौ” इत्यमरः । अभिनादयन् रथेनविशद्विशेषः ।

महेन्द्रशब्दश्चद्वयाद्विपरः ॥ ३१ ॥ छत्रचामरपाणि-

रिति । एकहस्तेनछत्रंअपरहस्तेनचामरंचधारय-

न्नित्यर्थः । जुगोपआतपादिभ्यश्चइतिभावः ॥ ३२ ॥

हलहलाशब्दः कलकलाशब्दः । तस्यनिष्क्रममाणस्य

तस्मिन्निष्क्रममाणेसति । जनौधस्यहलहलाशब्दइत्य-

न्वयः ॥ ३३ ॥ हयनागशब्दौतदारुढपरौ ॥ ३४ ॥

रुषिताः लिप्ताः । आशंसवः रामश्रेयआशंसमानाः

॥ ३५ ॥ ततः तत्रवीथ्यां । तदा निर्गमनकाले

॥ ३६ ॥ हर्म्यवातायनस्याभिः प्रासादगवाक्षस्था-

भिः ॥ ३७ ॥ रामपिप्रीषया रामप्रीणनेच्छया ।

ववन्दिरे तुष्टुवुः । वदिअभिवादनस्तुत्योरितिधातुः

॥ ३८ ॥ स्तुतिप्रकारमेवाह—नूनमित्यादि । नन्दती-

त्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं । तस्यववन्दिरेइतिपूर्वेणसंबन्धः ।

सिद्धयार्त्रं सफलभग्नं । अतएवपित्र्यंरान्यं अवस्थितं

अधिष्ठितं ॥ ३९ ॥ उत्तरश्लोकार्थहेतुत्वेनाह—

सर्वेति । हि यस्मात्कारणान् । एवं तस्मात् त-

यासुचरितमित्युक्तीत्याप्रमदाभिरुद्धीरित्वाइतियोजना

॥ ४०—४२ ॥ कथाप्रपञ्चान् लौकिककथाविस्तारान् ।

आत्माधिकाराः आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ।

शोक्यं ॥ ३० ॥ ति० चित्रचामरेति चित्रदण्डयुक्तचामरेत्यर्थः । चन्द्रचामरेतिपाठेचन्द्रवच्छ्रुतचामरेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ शि०

निष्क्रममाणस्यजनौधस्यहलहलाशब्दःसमजायत ॥ ३३ ॥ शि० आशंसवःवंशादिप्रशंसकाः । ति० आशंसवः भग्नमितिशेषः

॥ ३५ ॥ शि० शुश्रुविर जनेरितिशेषः ॥ ३६ ॥ ति० उपस्थितं प्राप्तवन्तं ॥ ३९ ॥ ति० सीता सीमन्तिनीषु वरा श्रेष्ठा-

स्यमन्यन्तेत्यन्वयः । शि० हिताः तत्रप्राप्ताः । नार्यः रामस्यहृदयप्रियासीमन्तिनीसीतां सर्वसीमन्तिनीभ्योऽन्यमन्यन्त

अकथयन्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥ शि० प्रासादशृङ्गशब्दःक्षितेरप्युपलक्षकः । अतएवोपक्रमेणनवैक्यं ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. नन्दयन्, २ क—य. ट. महाभ्रादिव. ३ ख. क. व. झ. ज. ट. चित्र. छ. चन्द्र. ४ झ. ट. जग्मुस्तथा.

५ व—झ. ट. भूषिताः. ६ क. ग—छ. झ. म. ट. शब्दाश्च. ७ क. ख. ग—छ. झ. य. ट. शब्दाश्च. ८ क. च. छ. झ. म. ट. ततः. ९ क. तथा. १० क. सुपुष्पौधैः. ११ ख. स्त्रीभिस्समन्ततः. १२ ख. प्रियचिकीर्षया. १३ क. च. छ. झ. म. ट.

उपस्थितम्. १४ झ. सीतासीमन्तिनीवरा. १५ क. च. ज. ट. मापता. १६ छ. झ. ट. तदाप्रलपान्. क—व. च. ज. म.

कथाप्रलपान्. १७ ग. वाचाः. १८ क. ग. घ. ङ—ज. पुरे.

एष श्रियं गच्छति राघवोद्य राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् ॥
 एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥
 लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ॥
 न ह्यप्रियं किंचन जातु कश्चित्पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥
 स घोषवद्भिश्च हैयैर्मतङ्गजैः पुरस्सरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ॥
 महीयमानः प्रवरैश्च वादकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥
 करेणुमातङ्गस्थाश्वसंकुलं महाजनौघप्रतिपूर्णचत्वरम् ॥
 प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं ददर्श रामो रूचिरं महापथम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रथमास्थितेनराजेनगरसमीपयुक्तामवलोकयतामुद्भवामाशिपस्तुतीव्यसमुपशृण्वसासकलजनभनोमधनापकर्षिणाचसता
 वृक्षरथसदनमेवपतिजगतिवर्तनपूर्वकंपुसमीपगमनम् ॥ १ ॥

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टमुद्भजनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नं महार्हागरुधूपितम् ॥
 अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् ॥ १ ॥
 स गृहैरभसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् ॥ राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २ ॥

पुरः पुरस्थः । संबन्धिनोजनस्य ॥ ४३ ॥ श्रियं गमि-
 ष्यन्गच्छति श्रियंप्राप्तुंगच्छति ॥ ४४ ॥ अस्यजन-
 स्थायमेवलाभः यदेषसर्वराष्ट्रंप्रपत्स्यते । अस्मिन्मनु-
 जाधिपेसति कश्चित् जातु कदाचित् । किंचनाप्यश्रि-
 यं प्रियाभावं । दुःखं अनिष्टं च । नपश्येत् ॥ ४५ ॥
 स्वस्तिकसूतमागधैः स्वस्तिकाः जयजयेतिमङ्गलंप्र-
 युञ्जानाः । बन्दिनइत्यर्थः । सूताः ब्राह्मण्यंक्षत्रिया-
 ज्ञाताः । सारध्येस्तुतिकर्मणिचनियुक्ताः । “ ब्रा-
 ह्मण्यांक्षत्रियात्सूतः ” इत्यमरः । मागधाः क्षत्रियायां

वैश्याब्जाताः । राज्ञांप्रबोधनकर्मणिनियुक्ताः “ माग-
 धःक्षत्रियाविशोः ” इत्यमरः ॥ ४६ ॥ रामोमहाप-
 थं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

अथरामस्यराजसमीपगमनंसप्तदशो—सरामइत्या-
 दि । पताकाध्वजसंपन्नं पताकाः अनामाङ्किताः । तद-
 ङ्कितानि ध्वजानि ॥ १ ॥ मध्येन वीथीमध्येन । प्रकु-

शि० सूताः पौराणिकाः । मागधाः वंशप्रशंसकाः ॥ ४६ ॥ इतिषोडशस्सर्गः ॥ १६ ॥

ती० पताकाध्वजसंपन्नं । पताकाभिः नामाङ्किताभिः । ध्वजैः गरुडादिचिह्नितैः । सत्य० संप्रहृष्टमुद्भजनः संप्रहृष्टाः
 सम्यक्प्रहर्षिताः । अन्तर्णीतप्ययोर्यंप्रहृष्टशब्दः । मुद्दःशोभनमनस्काःजनायेनेतिवा । रामस्सहस्रनुक्त्वालक्षत्वाच्चसाम-
 हसिसदासदारपुत्रद्वारइतिभावमाविष्कारकविरितिहोयम् । पताकाध्वजसंपन्नं पताकासौभाग्यंतस्याःध्वजाःतत्सूचकाःकेतवः ।
 “पताकावैजयन्त्यास्तासौभाग्येनाटकाङ्कयोः” इतिमेदिनी । “ध्वजःपताकाकेतुश्च” इतिघनशयः । पताकाःअनामाङ्किताः
 तदङ्कितानिध्वजानि तैर्गरुडादिविहैः इत्युभयव्याकरणेनिर्मुक्तभावादालोचनीये । श्रीमान् रामः । नानाजनसमाकुलं नाना
 नानाविधाः अजनाः जर्नं जन्म नविद्यतेजनंयेषांतेअजनाः तदुपलक्षितजरामरणादिरहिताःमुक्तासैस्तमाकुलंनगरंययेत्यु-
 परादाङ्क्यते । प्रादुर्भावायांजनेः “हलश्च” इति चणि “जनिवध्योश्च” इतिवृद्धिनिषेधेजनेतिरूपं । जर्नंजननंभर्दयसी-
 तिजनार्दनइतिपीताम्बाश्लोके । तथाचमुक्तस्थानंस्वधामेवराभोनगरमिदं ददर्शेतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतयावायोचनाप्रदव्या । सम-

[पा०] १ क. भविताय. २ ख. ड. च. छ. झ. भ. ट. हैयैःसनागैः, क. ग. घ. ज. हैयैश्चनगैः. ३ ख. ड. च. झ.
 ट. वादिकैः. ४ ड.—झ. ट. जनौघैःपरिपूर्ण. ५ क. ड. झ. पुण्य. ६ अ. घ. छ. झ. ज. ट. विमलम्. ७ ग. घ. ज.
 संप्रहृष्टः. ८ ख. संपूर्ण. ९ क. छ. झ. ट. समन्वितम्.

चन्दनानां च मुख्यानामगरूपां च संचयैः ॥ उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशांबरस्य च ॥ ३ ॥
 अविद्धाभिश्च मुक्ताभिर्रुतमैः स्फाटिकैरपि ॥ शोभमानमसंवाधैस्तं राजपथमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 संवृतं विविधैः पर्णैर्मक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ॥ ५ ॥
 दध्यक्षतहविलज्जैर्धूपैरगरुचन्दनैः ॥ नानामाल्योपगन्धैश्च सदाऽभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६ ॥
 आशीर्वादान्बहुभृश्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान् ॥ यथाहं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ ७ ॥
 पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ॥ अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ८ ॥
 यथा स लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः ॥ ततः सुखतरं रामे वत्स्यामस्सति राजनि ॥ ९ ॥
 अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः ॥ यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥
 ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किञ्चिद्विष्यति ॥ यथाऽभिषेको रामस्य राज्येनामितलेजसः ॥ ११ ॥

त्यादिस्वातृतीया ॥ २ ॥ कीदृशं राजमार्गं यथावित्याका-
 ङ्गायामाह—चन्दनानामित्यादिना । क्षौमकौशांबरस्य
 क्षौमं दुकूलं । “क्षौमंदुकूलं” इत्यमरः । कौशांबरं
 कौशेयं ॥ ३ ॥ अविद्धाभिः अकृतरन्ध्राभिः । नूतना-
 भिरितियावत् । स्फाटिकैः स्फटिकैः स्वार्थे अण्प्रत्ययः
 ॥ ४ ॥ तं राजपथं सकलभान्ययुक्तं राजमार्गमित्यर्थः ।
 यद्वा प्रथमस्वराजपथपदस्य ददर्शत्यनेन संबन्धः । द्वि-
 तीयस्य वक्ष्यमाणेन यथावित्यनेन संबन्धः ॥ ५ ॥ अ-
 भ्यर्चितचत्वरं प्रतिपूजिताङ्गणं । “अङ्गणंचत्वरराजि-

रे” इत्यमरः ॥ ६ ॥ यथाहं । वीक्षणभूक्षेपवचना-
 ञ्जलिप्रणामादिभिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अद्याभिषिक्तत्वं पि-
 तामहाद्यैराचरितं तं प्रसिद्धं । मार्गं मर्यादां अनुपाल-
 य ॥ ८ ॥ रामेराजनि सति सर्वे वयं । ततः पूर्वस्मात् ।
 सुखतरं यथाभवतितथावत्स्यामः ॥ ९ ॥ भुक्तेन भो-
 जनेन । परमार्थैः परमपुरुषार्थसाधनभूतैः । जपहो-
 मध्यानादिभिरित्यर्थः । राज्ये प्रतिष्ठितं अभिषिक्तं ।
 पुनः स्वगृहाय निर्यान्तं । यथा यथावत् । पश्याम । प्रा-
 र्थनायां लोट् ॥ १० ॥ राज्येनाभिषेकः राज्यायाभि-

नितमिति पाठे तु सद्योः । नानाजनाश्च ते समनवो मन्त्रजपपराः तैरितं प्राप्तं । विशेषणविशेष्यस्य कामचारित्वात्तौर्वापर्यप्रयुक्ता-
 न्नपपत्तिः ॥ १ ॥ ति० क्षौमं अतसीजं । कौशांपटवस्त्रं ॥ ३ ॥ ति० आविद्धाभिः कृतच्छिन्नाभिः ॥ ४ ॥
 सत्त्वं० समुदीरितानित्यत्र समुदित्यपि पदविभागः । एतेन नित्यमुदो रामस्य सुहृदीरिताः शीर्वादश्रवणंतदनुजिघृक्ष्येत्युक्तं भवति ।
 स० पितृपितृभिः पितामहैः । तत्पितृभिः प्रपितामहैः । पिता महैरिति च्छेदोवा । पितेति प्रथमा तृतीयाथैः । यः पिता तेनेति श्लो-
 घोवा । पित्रादशरथेन । महैरुक्तवैरित्यस्य याविति पूर्वेणान्वयः । एतेनोत्तरपुत्रपित्रेऽनुवादयोग इति निरस्तं ॥ ८ ॥ सत्त्वं०
 पितामहैः पितामहादिभिः । “कर्णांचसप्तानां” इत्यत्रेव बहुवचनमाशयं । यथा पित्रालालिताः यथा च पितामहादिभिः तथा-
 लालितास्तन्तो वत्स्याम इति लालनं त्रितयसाधारणं । तत्सुखतरमिति विशेषोक्तेः “शीलाद्भवोन्नतास्सन्तः किं तु प्रकृतिर्यो मलाः”
 इति वयतिरेकालंकारः ॥ ९ ॥ छिष० रामं प्रतिष्ठितं अभिषिक्तं राजमार्गे निर्यान्तं । सत्त्वं० भुक्तेन भावेः भोजनेन अलं ।
 परमार्थार्थेभ्यस्तैः परमार्थैः इतरविषयैरलं । “अलं भूषणपर्याप्तिवारणे च निरर्थकं” इति विश्वः । भोजनादिनिरर्थकमिति भा-
 वः । एतेन “नमस्तस्मिन्” इत्यनेन च दुर्म्याभाव्यत्वात्कथं तृतीयेति शङ्कानवकाशः । तत्र पर्याप्त्यर्थालंकारद्वययोग एव चतुर्थाः काशि-
 कादावुक्तेरिति भावः । तत्ताप्यफलस्य तदाश्रयमदर्शनेन सिद्धेः परमार्थैः परमाः प्रमाणा निवेदान्ता इति यावत् । निवारितैस्तदर्थैरलमि-
 ति वार्थः । ति० यद्यन्तर्भावेण विपरीतसंभावनामुच्यते । ती० पश्यामयथा साक्षात्कर्मो यदि एतत्सुखलाभो यदि तदा भुक्तेन
 ऐहिकविषयेण तज्जन्यमुत्सेहं च । तथा परमार्थैः परमैः श्रेष्ठैः अर्थैः स्वर्गादिभिः तज्जन्यसुखैश्च नः अस्माकं अलंमास्तां ॥ १० ॥ ती०
 राज्येन राज्यप्राप्तिहेतुना । अभिषेको यथा अभिषेक इति यावत् । ततः अभिषेकजन्यभूमानन्दप्रदसाक्षात्कारजन्यमुत्साहः । सत्त्वं०
 प्रियतरमित्येतद्विज्ञाप्यत्यासेनाभिषेकपदेनाप्यन्वेति । यथाभिषेकः प्रियतरः तथान्यत्प्रियतरं नास्तीत्यर्थः । प्रियतरमिति नपुंसकनिर्दे-
 शस्तु अभिषेकेतरसामान्यस्य प्रियतरत्वनिवेधार्थः । राज्येनेति तृतीयाद्देतौ । राज्ये नामितलेजस इति च्छेदोवा । नामितानि प्रह्वीकृतानि

[पा०] १ क. घ. ड. झ. अ. ट. आविद्धाभिश्च. २ ख. स्फाटिकैरुत्तमैरपि. ३ क. ख. ग. ङ—ट. मसंवाधं. ४ ड.

छ. झ. अ. ट. पुष्पैः. क. पुष्पैः. ५ ड. च. छ. झ. ट. देवपतिर्यथा. ६ ख. तदभ्यर्चितं. ख. छ. ट. तदाभ्यर्चितं. घ.
 समभ्यर्चितं. ७ ड. छ. झ. ट. बहुभिः. ८ ड. छ. झ. ट. पोषिताः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. सर्वैः. १० क—ट.
 सर्वैरामेवत्स्यामराजनि. ११ क. ख. च. भुक्तेनः. १२ ग. ज. यथापश्येम. घ. यदापश्येम. ङ. छ. झ. ट. यदिपश्याम.
 १३ ग. घ. ज. राजानं. १४ क. ख. ग. घ. ज. अतो. १५ घ. यदाभिषेको.

एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः ॥ आत्मसंपूजनीः शृण्वन्त्ययौ रामौ महापथम् ॥१२॥
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्छुषी वा नरोत्तमात् ॥ नरः शक्रोत्पपाक्रुमुतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥१३॥
यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ॥ निन्दितः सैवसेल्लोके स्वात्माऽप्येनं विगर्हते ॥१४॥

वेकः । सयथाप्रियतरस्तथाततोऽन्यप्रियतरं किंचिन्ना-
स्ति ॥ ११ ॥ उदासीनः स्तुतिश्रवणेन निर्विकारः ।
आत्मसंपूजनीः आत्मसंपूजाजननीः । मनोहर्षजननी-
र्वा । महापथं राजमार्गं ॥ १२ ॥ कश्चिदपिनरः म-
नश्चक्षुषीवा तस्मात् अपाकष्टं निवर्तयितुं । नशक्नो-
ति । किमुतनारीजनइतिभावः । अतिक्रान्ते दूरगतेपि
किमुतसन्निहितइत्याशयः ॥ १३ ॥ चकारोभिन्नक-
मः । रामं च दर्शनकालएवपरिपूर्णासृतसरसिमज्जय-
न्तमपि । यस्तु अतिशयितवैलक्षण्यसंपन्नोपि । नप-

श्येत् स्तुतिसत्तापसत्काराद्यभावेऽप्यचेतनविलक्षणाका-
रेणचक्षुर्विषयंनकरोति । अतएव यंरामोपिनपश्यति
नरस्याभिमुख्येहिभगवान्कटाक्षयति । सः रामसदृश
तत्कटाक्षाविषयः । निन्वितावसेत् यावत्काळंनिन्वि-
तःस्वात् । लोकेनिन्दितःस्वात्निन्दितुमर्हःकोपि
जनोनास्तीतिभावः । लोकेविषयप्रवणःकश्चित्सत्याम-
पिलोकगर्हायांस्वयंसंशुद्धोभवति नतयेत्याह—स्वात्मा-
प्येनंविगर्हतेइति । स्वान्तःकरणमप्येनंविशेषेणगर्हते

सेजसिपराकमायस्यसः नामिततेजाः । नान्यत्किंचिदित्यस्माज्जन्तुवर्तते । सनभवतीतिननामिततेजाः अमिततेजास्तस्य । राज्य-
इतिसप्तमीनिमित्तार्थे । “निमित्तात्कर्मयोगे” इतिस्मरणात् । यद्वा आमितंसम्यक्परिमितंतेजोयस्यसतथा सनभवतीतिनामित-
तेजाः तस्य । नसमाप्तोसावितिननुद । “तेजोघान्तिपराक्रमे” इत्यमरः ॥११॥ सत्यं० उदासीनइत्यनेनसाक्षात्क्ष्मीस्तुत्यस्येदंकि-
यदितिसूचितंभवति । पूर्वमाशीर्वादित्युक्तंयद्वा इतरेषामाशीर्वादरूपाभिषाजोभगवतिसेवारूपाइतिध्वनयति आत्मसंपूजनीरित्य-
नेन । यद्वा नात्मपदेनरामग्रहः किंतुस्वावकग्रहः । आत्मनःसुहृदःसंपूजयन्तीत्यात्मसंपूजिन्यस्ताः । ततश्चभगवत्साधनमात्मनोस्ते-
षांसंपूजनरूपमेवभवतीत्युक्तंभवति । यथोक्तंभागवते । “यश्चक्ष्णोभगवतेविदधीतमानंतत्वात्मनेप्रतिमुच्यस्ययामुसमोः” इति
॥ १२ ॥ ती० राघवेअतिक्रान्तेपि दृष्टिपथमतीतेपि । सकलजनमनोनयनसंमोहनाकारानुभवजनितेनवासनावलेनपुरतःपरिह-
र्यमानादिवस्थितात् तस्मान्नरोत्तमात् ॥ १३ ॥ ती० यश्च रामं स्वदेशस्थं नपश्येत् यंच स्वदेशस्थं अतएवरामोपिनपश्यति ।
सोसावपरोक्षरामग्रहानुभवादृष्टहीनः इहामुत्रलोकैस्सर्वैर्निन्दितोवसेत् । अग्रयासतोभगवदपरोक्षकृतिमात्रेणमुक्तिसंपादनादृष्ट-
भानाभासकदापिसंसारोत्तारइत्यर्थः । अतएवास्वात्मा अन्तर्द्वीपीभगवानपि एनंविगर्हते । पापिहोयंमुक्तिमपिसाक्षात्कृत्यनजन्मो-
द्धृतवानितिनिर्वाहः । शि० योजनः राममेवमपश्येत् स्वस्वामिलेननजानाति रामोवा येनपश्यति अयंयामेवस्वस्वामिलेनजानातीति
नजानाति ससर्वलोकेषुनिन्दितः । अतः एनं रामानुरागरहितं । सत्यं० जनमनोनयनरजनेरामेइत्यंभावभावइत्यतददृष्टजन-
निन्दामुल्लेखइत्यति—यइति । योजनः रामंनपश्येत् नावलोकयेत् । मनोनयनस्यप्रसक्ततामध्यायेद्वा । “पश्यार्थंयानालोचने”
इतिज्ञानसामान्येपिदृष्टेःप्रयोगात् । रामोपियंजनंनपश्यति एतमुद्धृष्टिइतिनध्यायति । सजनस्सर्वलोकेषुनिन्दितोभवति । नकैवल-
मेतावत् । अपितुस्वमनोपिएनंशिंगितिविगर्हते । लोकनिन्दालक्षणकिंचित्कार्यंविधातुमुपासत्यजनस्यपुनस्तत्तात्पर्यकर्तृकगर्हणरूपवैवक्षि-
ककार्यान्तरंविधातुमुपादानरूपान्वादेशे “द्वितीयादौस्तेनः” इत्येनादेशः । दक्षिरत्रभक्तिपूर्वकदर्शनार्थकः । रामोनपश्यतीत्यत्रापि
दृष्टिःप्रसादपूर्वकदर्शनार्थइतिबोध्यम् । अन्यथासर्वदासर्वज्ञरामस्ययंचरामोनपश्यतीत्युक्तिरुक्त्यास्मात् । कुतो रामदर्शनस्यलोको-
त्तरसंलोकेइत्यतश्चदृष्ट्यादिकयादर्शयति—यइति । ई अं ॥ पश्यतीतिच्छेदः । योरामः । बोधेल्लयं । यस्मान्नपश्यति । पश्यती-
तिपश्योजीवः तद्वाचरतीतिपश्यति । सनेतिनपश्यति । तं अं भगवदात्मकरामं । ई लक्ष्मीः नपश्येत् साकल्येननजानीयात् ।
एनं एतादृशरामं । यश्चात्माजनः विगर्हते निन्दति । ससर्वलोकेषु सु सुष्ठु । निन्दितः । यमित्यत्रईअमितिस्थितेयणादेशेयमि-
तिभवति । “लक्ष्मीरीकारउच्यते” । “अकारोवासुदेवस्स्यात्” इत्युभयत्रानेकार्थध्वनिमञ्जरी । “यदापश्यःपश्यतेस्वमवर्णं” इ-
तिश्रुतिव्याख्यानावसरेपश्यतीतिपश्योजीवइतिटीकोके । “पाप्रा—” इतिशः । यस्माद्वापरयिर्ज्ञानादिदाननिदानमानवादीनां त-
स्मात्तस्मिन्मनोनयनसमासजनसज्जनानांयुक्तमितिवाचकि—यइति । चरामं चराणांचेतनानांरमातामरसमवभववादीनांआत्मन्य-
मासंपत्प्रतिपत्तिर्वायेन सचरामोरामः संनपश्येथः शक्तिमपिनपश्यति । अतिमूढइतियावत् । तत्स्वरूपमावर्तितेनतेनैवविरूपयति
चरामइति । चरेषुभयः दरिद्रःअज्ञानीच । अतएवसर्वलोकविनिन्दितः । तत्संबन्धिनोवातंस्तुवन्तीत्यतउक्तं इत्यारमेति ।
स्वकीययात्मा देही । स्वकीयस्सर्वोपिजनइतियावत् । अपि स्वस्वैस्त्वननिमित्तेसत्यपि । इदमकार्यं अयमनार्यः स्तेनइति

[पा०] १ क. च. छ. झ. य. ट. शुभाः कथाः. २ घ. सभवेल्लोके. क. च. छ. झ. न. ट. उ. सर्वलोकेषु.

सर्वेषां हि स धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ॥ चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 चतुष्पथान्देवपथाश्चैत्यान्यायतनानि च ॥ प्रदक्षिणं परिहरञ्जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 स राजकुलमासाद्य मेघसङ्क्षोभमैः शुभैः ॥ ग्रासादभृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥
 आकारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥

रमादर्शनाल्लोकगर्हयाचेतिभावः ॥ १४ ॥ सः रामः
 चतुर्णां वर्णानां सर्वेषामपि जनानां । सप्तम्यर्थेष्वपि ।
 वयःस्थानं प्रमाणयस्यास्तां वयोनुरूपां दयां । हि य-
 स्मात्कारणात् । कुरुते तेन कारणेन ते तमनुव्रता इत्य-
 न्वयः । वयस्थानां वृद्धानामिति वा । सर्वविशेषणं
 ॥ १५ ॥ चतुष्पथान् शृङ्गाटकानि । देवपथान् देवा-

लयान् । चैत्यानि चैत्यवृक्षस्थानानि । आयतनानि
 सभादीनि च । परिहरन् अप्रदक्षिणं परिहरन् । प्रदक्षि-
 णं यथाभवतितथाजगामेति संबन्धः ॥ १६ ॥ राज-
 कुलं राजगृहं । “कुलंगृहेषु” इत्यमरः ॥ १७ ॥
 वर्धमानगृहैः वर्धमानलक्षणाधिष्ठानसमेतगृहैः ॥ १८ ॥

मतिपूर्वकगर्हयतीति भावः । तुः सर्वत्रार्थे प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकः ॥ १४ ॥ तीर्थी० वयस्थानां बाल्यादिवयस्थानां । अज्ञा-
 नामपि दयामुक्तिपर्यन्तानुग्रहं कुरुते इति वार्थः । ति० चतुर्णां हि चतुर्णामपि । शि० चतुर्णां वर्णानां । सर्वेषां वर्णातिरिक्तानां च ।
 सत्य० श्रीरामद्वयोदयस्य तत्तदावस्थानुरूप्यं निरूपयति—सर्वेषु सहीति । सर्वेषु देवदानवादिवु । हि यस्मात् । स रामः । धर्मात्मा
 धर्मकुटुम्बः । धारकत्वादादानादिकर्तृत्वाद्वा धर्मात्मा । तेन ते जनास्तमनुव्रताः । “धारकत्वादमो भगवान् । पृथिवीधर्ममूर्धनि । आतत्त-
 स्मत्त्वात्त्वात्” इत्यादेः । परब्रह्मेण प्रत्यक्षत्वात्कथमेतज्ज्ञायत इत्यतश्च श्रुत्वा हि कथाऽनुग्राह्यान्ग्राहयति—वर्णानामित्यादिना ।
 चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणादीनां । तत्रापि वयस्थानां । उपरीतिशेषः । सप्तम्यर्थेष्वपि वा । यथासंभवे दयां कुरुते । हीत्येतदर्थस्य सर्वानु-
 भवसिद्धतामाह—वयस्थानामिति । दयाविशेषणवा । वयसा गुरुत्वेन । उपलक्षणया शेषग्रहः । ताभ्यां स्थानं यथासावयस्थाना-
 मातां । मार्गभूतगुरुदशेभ्यां प्राप्य मुक्तिस्थानं प्रापिकादयैति भावः । यद्वा वयस्थोति वृद्धत्वाद्वा । अनोवायुः । हिनोति वयस्थाना-
 नाविति हि वयस्थाना दया । हिगतौ वृद्धौ चेति धातुव्याख्यानात् । सर्वेषामिति पाठेन केवलं चतुर्णां वर्णानां अपि तु सर्वेषामित्यर्थः । कुरु-
 त इत्यावर्तितं सप्तम्यन्तं । कृतिसितशब्दकर्तृकप्यादावित्यर्थः । उक्तं च भागवते पञ्चमस्कन्धे । “न जन्ममूर्धनं महतो न सौ भगन्तवा ब्रह्मकु-
 र्नो कृतिस्तो वहेतुः । तैर्यग्विद्युद्यानपिनो वनौ कस्य च कारसंख्ये बलक्षमणाग्रजः । सुरोसुरोधाधनरोधवानस्सर्वात्मनायस्सुकृतेश्च सुसम-
 भू । भजेतरामं मुजुर्कृतिं हरिं यत्तत्ताननयत्कोसला म्बिवम्” इति । केवलं धर्मात्मा चेत्तज्ज्ञातव्यं धर्मात्मा इत्यतो नैत्यप्यनेनाह—स-
 र्वेषु सही धर्मात्मेति । सर्वेषामपि गामिषवदशरास्तानुलोदुंशीलमस्मास्तीति सर्वेषु सही सचासौ धर्मात्मा चेत्यर्थः । “सुप्यजोतौ—
 इति णिनिप्रत्यये साहीति भवितव्यं कथं सहीति चेत्तं ज्ञापूर्वकं विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावः । यद्वा “वयस्यैकविधानं” इति केसहस्रमस्यास्तीतीति-
 नवृद्धेः प्रसक्तिरिति बोध्यम् । नन्वेवं तूष्णीमसहिष्णोः शरसहनं नमहत्त्वावहमित्यतो वाह—सर्वेषु सही धर्मात्मेति । सर्वस्य सर्वस्य इव-
 वः क्षेत्रं यस्मिन् तत्सर्वेषु धनुः तस्य स वारणं निवारणं ह्यापयतीति सर्वेषु साहीततः कर्मधारयः । हिंसायां त्रस्यार्थाद्वापर्वैः “घालादेव्यस्यः”
 इति सत्वेन स्यत्वे सर्वे इति भवति । “सर्वोद्योपद्रवः । सर्वस्तु शर्वो भगवाण्वांशुः कालञ्जनश्चिवः” इति श्रुतिभाजुदीक्षितोदाहृतनामनिघा-
 ने । “सः कोपेवारणे” इति विश्वः । धनुर्मनस्को वा ॥ १५ ॥ ती० प्रदक्षिणं यथा तथा परिहरन् अतिक्रामन् । सत्य० देवपथान्
 देवालयमार्गान् । चैत्यानि यज्ञस्थानानि । अश्वरथादिमूलबद्धवेदिकावा । आयतनानि देवालयान् । चिन्त्यनेन इत्यस्मात् “नित्या-
 मिचिलेच” इति निपातनात्कथं चि “हस्यस्य—” इति तु किं पूर्वसूत्रादप्राप्तित्यनुवर्तनादमिवाचकविसहस्रान्दनिष्पत्तिः । तस्माच्च “त-
 स्येदं” इत्यणि चैत्यमिति भवति । तेन पुनरुक्तिः । यद्वा चैत्यानि विसिद्धादिगुर्वन्तर्गतभगवद्गुणम् । यथोक्तं सप्तमाध्यायगीतात्माव्यो-
 दाहृतस्य “आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिव्यनङ्गीत्” इत्येकादशस्कन्धश्लोकस्य व्याख्यायां “चैत्यं चित्तस्य” इति प्रमेयदीपिकायाम् । प्रद-
 क्षिणं परिहरन् पूर्णकचतुष्पथादीन् प्रदक्षिणं यथाभवतितथा दक्षिणभागे संयजन् । नृपतेः सुत इत्येकं वापदं । “षष्ठ्या आकोशे” इत्य-
 ल्लङ् । अनेन जगत्पितुरामस्य दशरथस्य तत्तायाजुकोशकविरिति द्योत्यते ॥ १६ ॥ सत्य० विविधान् वीन्यक्षिणः दधत इति विविधानि
 तैः । “विः पक्षिपरमात्मनोः” इति विश्वः ॥ १७ ॥ ति० वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः । सत्य० यद्वा वर्धमानगृहैः दक्षिणद्वाररहितैः ।
 उक्तं चैतन्मत्स्यपुराणे वास्तुप्रस्तावे षडुत्तरदिशवत्तमाध्याये “पश्चिमद्वारही न तु नन्वावर्तं प्रचक्षते । दक्षिणद्वारही न तु वर्धमानमुदाहृतं”
 इति । रत्नजालपरिष्कृतैः रत्नानां जालं समूहस्तेन । यद्वा रत्नात्मकानि जालानि गवाक्षालैः परिष्कृतैः । “जालं गवाक्षजालानां” इति
 विश्वः ॥ १८ ॥

[पा०] १ च. म. उ. सर्वेषां सहि. क. छ. म. सर्वेषु सहि. २ स. क. च. छ. झ. म. चैत्यां आयतनानि. स. चैत्या-
 नायतनानि.

तत्पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रमवनोपमम् ॥ राजपुत्रः पितुर्वैष्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥
 स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्त्रिस्तोत्रिकम्य वाजिभिः ॥ पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥
 सै सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दैश्वर्यात्मजः ॥ संनिर्वर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तं पुनरभ्यगात् ॥ २१ ॥
 ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ॥
 प्रतीक्षते तस्य पुनर्विनिर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेणकैकेयीवृक्षरथयोश्चरणप्रणामसमनन्तरं कृष्णवचनादिदासाम्याकारेणपितुःसौकमनुमायविशेषरूपेणतज्जिज्ञासया
 कैकेयीप्रतिसंभाषनाहेतुविकल्पपूर्वकंप्रभः ॥ १ ॥ कैकेय्यारामं प्रति तेन पित्रभिमतार्थं करणप्रतिज्ञापनपूर्वकं तद्विवासाभर-
 ताभिषेचनविषयकवरदाननिवेदनेन तद्विचोरोत्पन्नशोकहेतुत्वकथनम् ॥ २ ॥

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ॥ 'कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
 स पितृशरणौ पूर्वमभिषाद्य विनीतवत् ॥ ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥
 रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिमाषितुम् ॥ ३ ॥
 तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ॥ रामोपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियैरग्रहृष्टैस्तं शोकैस्तपापकशितम् ॥ निश्चसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥
 ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुब्धन्तमिव सागरम् ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥

पृथिव्यांगृहवरं पृथिव्यामद्वितीयमित्यर्थः । पितुर्वैष्म
 पितृवासस्थानं ॥ १९ ॥ वाजिभिः रथयुक्तैर्वाजिभिः ।
 पदातिः पादचारी ॥ २० ॥ शुद्धान्तं अन्तःपुरं
 ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

आसने पर्यङ्के । “मूर्च्छितोन्यपतस्तस्मिन्पर्यङ्केहे-
 मभूषिते” इत्युत्तरप्रवक्ष्यमाणत्वात् । मुखेनेत्युपलक्ष-
 णेत्तृतीया ॥ १—२ ॥ नाभिमाषितुं रामेत्यस्मादधि-
 कमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अपूर्वम् अदृष्टपूर्वं । रामोपीत्यपि-
 शब्देन दुःखसहससद्भावव्यक्तुमितो रामोदशरथविषाद-
 स्यस्वहेतुकत्वमाशङ्क्य भयमापन्न इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वयेद्वयभयमापन्न इत्येतदनुकूल्य

सत्यं महेन्द्रसदनस्योपमायेन तन्महेन्द्रसदनोपमं । अनेन गृहवरमित्युचितार्थमित्युक्तं भवति ॥ १९ ॥ सत्यं पदातिः
 पदगस्तन् । अतिक्रम्येत्यन्वेति ॥ २० ॥ इति सप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

शिवो निषण्णं संभाषितपुत्रवियोगजनितदुःखाकान्तं । अतएव दीनं आसने ददर्श । सत्यं यद्वा सहितमित्येतत्तु मुखेनेत्यनेना-
 प्यन्वेति ॥ १ ॥ ति० सुसमाहितः तस्याप्यतिशेष्टकरलेन जगद्वितकरलेन च तस्याप्रसन्नचित्तः । सत्यं वस्तुतस्तत्सर्वोत्तमस्य लो-
 कशिष्यार्थे विनयप्रदर्शनमिति वतिना ध्वनया शकारकविरिति हेयम् ॥ २ ॥ सत्यं पूर्वोक्तोक्तान्ता इत्यनुवर्तते । नापुरुषः पन्नगं पदास्पृ-
 ष्ठा यथा भयं प्राप्नोति तथामोपि दुःखितलेनादृष्टपूर्वनरपतिरूपं दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यर्थः । “भीषास्मात्” इत्यादेस्तत्त्वमीषकस्य राभ-
 स्यभयं अपि नागर्हयामासकविरिति हेयं । अपूर्वमित्येतद्भयपदेनाप्यन्वेति । अपूर्वभयं भयमित्यर्थः । सदा भयमापन्न इति यतः

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. झ. ञ. ट. सदनोपमम्. २ ट. सर्वास्त्र. ३ क. च. व. नरवरात्मजः. ४ क.
 संनियम्य. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. शुद्धान्तःपुरमभ्यगात्. च. झ. व. मत्स्यगात्. ड. ट. मन्वगात्. छ. माविद्यात्.
 ६ च. छ. झ. ञ. ट. तस्मिन्. ७ क. पितुरन्तिके. ८ ड. च. छ. झ. ञ. ट. पुनस्स. क. पुनश्च. ९ क. ख. ड. च.
 निषण्णं. १० ड. च. छ. झ. ञ. ट. कैकेय्या. ११ क. च. म. त्यागव. ड. छ. झ. ट. त्युक्त्वात्. १२ क. हेतु.

अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् ॥ बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते रतः ॥ किंस्वैदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥
 अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ॥ तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किंमायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 कश्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाघने मे पिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥
 अप्रसन्नमनाः किंतु सदा मां प्रति वत्सलः ॥ विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ॥ १२ ॥
 शरीरो मानसो वाऽपि कश्चिदेनं न बाधते ॥ संतापो वाऽभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥
 कश्चिच्च किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ॥ शत्रुमे वा महासत्वे मातृणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥
 अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वापितुर्वचः ॥ मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥
 यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ॥ कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥

संबध्यते । उपभुतं राहुप्रस्तम् । उक्तानृतसृषियथा ऋषिमिवस्थितं । निस्तोजस्कमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ अचिन्त्यकल्पम् असंभारवितमित्यर्थः । उपधारयन् विधारयन् । संरब्धतरः संभ्रान्ततरः ॥ ७ ॥ किंस्वित् किंवा ॥ ८ ॥ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेदमाह—अन्यदेति । आयासः पित्तकेशः । इतिचिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ नापराद्धं अपराधोनकृतः । अज्ञाना-

नात् प्रसादात् ॥ ११—१२ ॥ शरीरः संतापोऽभ्याधिः । मानसोभितापञ्चाधिः । दुर्लभं हि इति पुण्यपापारब्धत्वान्मातृवशरीरस्येतिभावः ॥ १३ ॥ मातृणामितिनिर्धारणेष्ठी । कश्चिदितिप्रश्ने । किंचिदशुभंनकश्चिदितिसंबन्धः ॥ १४—१५ ॥ इह जगति । नरः आत्मनः देहस्य । प्रादुर्भावम् उत्पत्तिम् । यतोमूलं यत्कारणकं । पश्येत् प्रत्यक्षेदैवते सति सिद्धे । तस्मि-

अतःभयमापन्नद्वयपिगर्हितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ टी० अवधारयन् चिन्तयन् । आत्मीयत्वेनस्वीकुर्वन्प्रतिष्ठा । शि० उपधारयन् निधिन्यन् । सत्य० शोचयतीतिशोकशोकहेतुः । तन्व नितसंतापेनकथितं । निश्चसन्तमित्यत्रविशेषणत्वेनप्रसक्तित्वासाः बुद्ध्याविचेकेनाभेदसंबन्धेनोर्मिपदार्थेनान्वीयन्ते । ऊर्मिपालिनं शिक्षादिज्ञादिनिप्रत्ययान्तपदं । तथाचश्वासोल्लोलकल्लोलैस्सहितं । अतएवबुद्ध्यन्तं चलन्तं । उक्तमनृतंयेनसंज्ञानृतःतमिवविद्यमानं । ऋषिसिंहानेनअनृतोक्तमहामापकरलमितिमत्सन्तस्यचनयति । अचिन्त्यःकल्पः राहुःकदाचिदप्येतादृशशोकादिकंभवतिवेलादिकोयस्यसोचिन्त्यकल्पस्तं ॥ ७ ॥ टी० अन्यदा पूर्वकाले । परोक्षमांप्रतिकुपितोपिदृष्ट्वाप्रसीदति । सत्य० कुपितः अन्यस्याइतिशेषः । परोक्षमशंकुपितोपीतिव्याख्यातु परोक्षापरोक्षप्रतिमाश्रपात्रलाभास्येत्युपेक्षया । मांसंप्रेक्ष्यस्थितस्य ॥ ९ ॥ शि० दीनइव विषण्णवदनद्युतिरिवसुरामः । शोकार्तइववचनमब्रवीदितिसंबन्धः । सत्य० विषण्णवदनानांद्युतिर्यस्मात्सविषण्णवदनद्युतिः । तेषांद्युतिरिवद्युतिरितिवाच्यः । इवेनैदंन्यादिकंदेवदेवसर्वशानास्तीतियोतयत्तिकविः । अभिवाद्यैवेत्येनराजमर्यादाशोचते ॥ १० ॥ शि० नापराद्धं काकुः । अज्ञानात्प्रसादात् । प्रसादय मत्कृतापराधशान्त्यैइतिशेषः ॥ ११ ॥ शि० दुर्लभंप्राकृतैर्दुष्प्रापं । सदासुखंनित्यसुखविशिष्टं । एनंपितरंकश्चिन्नबाधते ॥ १३ ॥ सत्य० कुमारेप्रियदर्शनेमहासत्वेइतिपूर्वोत्तरार्थोक्तविशेषणान्युभयत्रान्वीयन्ते । मातृणां विषयसप्तमीयं । भवदादीनांमममातृणांविषयेअशुभंनकिंचित्पश्येदितिकश्चिदित्यन्वयः । मम मत्कर्तृकमशुभंनपश्येदितिकश्चिदित्यन्वयोवा । मातृणामितिनिर्धारणेष्ठीति व्याख्यातुपृथक्करणकारणीभूतजातिगुणक्रियासंज्ञानांपृथक्करणायवाचकस्यचाभावात्सुपेक्षया ॥ १४ ॥ टी० नृपेकुपितेसतिक्रियुवकञ्चमित्यर्थः । शि० अतोषयन् तुष्टमकुर्वन् ॥ १५ ॥ शि० मूलंप्रवृत्तिहेतुभूतं । आत्मनःस्वस्यप्रादुर्भावंप्राकृत्यं । यतःयस्मात् पश्येत्तज्जानातितस्मिन्प्रत्यक्षेदैवतेसतिकथनंवर्तेत । तदातुक्ल्येनेतिशेषः । एतेनयतोमूलंयन्मूलमित्यर्थेआर्षेमेतदितिमद्वद्युक्तिश्चिन्त्या । सत्य० एकयोक्तयाजगत्सवितुस्तपितुश्चसंभावमावेदयतिकविः—यतोमूलमित्यादिना । नरः पुमान् । आत्मनः स्वस्य । प्रादुर्भावो जन्म । “जन्मप्राकाश्ययोःप्रादुः” इति “प्रादुर्भावेत्युत्पत्तस्य” इतिचलिन्नभट्टीये । यतःपितुस्सकाशात्पश्येत् । तयामूलंस्वस्यप्रादुर्भावापादकंतथादिव्यत्रजन्मापादकंकर्मादिपश्येत् । पूर्वश्लोकाद्वाशब्दार्थस्तदनुवर्तते । हेसतिकैकेभि तस्मिन्प्राक्ष्येप्रत्यक्षदैवतेकथनंवर्तेत नप्रवर्तेत । कुशलप्रश्नादिकंकथनंकर्यादितियावत् । योनरोदहारशदिः । यतोमूलमित्यत्रमयूरव्यंसकादि-
 [पा०] १ क. छ. झ. नृपतेस्तंशोकमवधारयन्. २ क. ख. घ. ज. चततो. ड. छ. झ. ट. चतुरो. ३ ख. दिलेघ. ग. घ. ज. दक्षिण. ४ ख. मायासः. ५ क. छ. झ. लमेवैनं. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. विषण्ण. ७ ख. क. च. छ. न. ट. माप्रति. ८ घ. भरवेकिंचित्. ९ घ. ह्रमदर्शने. १० घ. ट. जीवितं. ११ घ. ज. दैवतेसति.

कच्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात्पिता मम ॥ उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥
 एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ॥ किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ॥ उवाचेदं मुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥
 न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ॥ किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्गयात्राभिभाषते ॥ २० ॥
 प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्योपवर्तते ॥ तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ॥ २१ ॥
 एष माहं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ॥ पश्चात्तप्यते राजा यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥
 अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशापतिः ॥ स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥
 धर्ममूलमिदं राम विदितं च सत्तामपि ॥ तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितंस्त्वत्कृते यथा ॥ २४ ॥
 यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥

न पितरि । कथंनवर्तेत तद्वशे एव वर्तेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 तेन अभिमानात् तव वाङ्मन्यात् । कोपेन वा मम पिता भव-
 त्या किञ्चित्परुषमुक्तः कश्चित् । यत्र येन । अस्य मनः
 लुलितं कलुषितम् ॥ १७ ॥ किंनिमित्तमित्याद्याचक्ष्वे-
 ति पूर्वोक्तस्य सर्वस्य संप्रश्नः ॥ १८ ॥ एवं इति । धृष्टं
 प्रत्यक्षतोरामानिष्ठवचनविषयवैकुण्ठ्यरहितम् ॥ १९
 —२० ॥ लज्जया विलस्य विवरणं—प्रियमिति । आ-
 श्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ २१ ॥ तत्किमित्यपेक्षायां सामान्य-
 तो दर्शयति—एष इत्यादिना ॥ २२ ॥ अतिसृज्य प्र-

तिज्ञाय । गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छतीति । दानस्य पू-
 र्वमेव कृतत्वादिदानीं तत्परिहारव्यापारो व्यवर्ध इति भावः
 ॥ २३ ॥ इदं जगत् । धर्ममूलं । इदं च सत्तां विदितं स-
 द्भिर्विदितं “कस्य च वर्तमाने” इति षष्ठी । तत् तस्मात् ।
 सत्यं सत्यरूपधर्मं । राजा त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनाय ।
 मयि कुपितः सन्त्यधानत्यजेत् तया कुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥
 तर्हि तद्विशेषतो वक्तव्यमित्यत्राह—यदीति । शुभमशु-
 भं वा तत्प्रतिज्ञातं राजा च द्रष्टव्यतितत्तत्त्वं करिष्यसि यदि
 तदा राज्ञो विवक्षितमहमेवाख्यास्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

स्वमासः अकृतो मय इत्यादि वत् । ततश्च योऽहं मूल्यस्य सन्मूलस्तं प्रादुर्भावं आत्मनस्त्वयजानीयात् । तस्मिन् दशरथविषये तस्मि-
 न्प्रतिप्रत्यक्षे मयि देवते कुशलप्रश्नादिः कथं नानुवर्तेत ॥ १६ ॥ सत्यं ० ते लक्ष्मणे । मम पिता परुषं निधुरं । कोपेन किञ्चिदुक्तवानि-
 ति शेषः । भवत्या वा अभिमानात् कनीयसी जायेत्यभिमानात् । किञ्चित्परुषं यथा भवति तथा उक्तः । येनास्य राज्ञो मनो लुलितं । अव-
 र्धमयोक्तमिति माननीयं प्रतिमानिन्येव मुक्तवतीत्युभयथा वलितमित्यर्थः । ते लया । येन लज्जया कारणेन । भवत्या इति षष्ठी ।
 उपरीतिशेषः । तदिति शेषः । भवत्या उक्तः ते उपरीतेषु विषयेति वान्वयः । यद्वा पिनाशेषं षष्ठ्यर्थसंबन्धत्वेनोपरीत्यर्थलाभः । एव-
 मन्वयकारणेन दुःखितत्वादधिकपदोक्तिरिति केनचिदुक्तं निरस्तं ज्ञातव्यं ॥ १७ ॥ सत्यं ० किं निमित्तमिति प्रथमान्तं । केन निमित्ते-
 नेत्यर्थः । “निमित्तकारणहेतुषु—” इति कालायनस्यूतेः । किं निमित्तं विकारो भूतन्मया च दवेत्यन्वयः । सदैवं विषयकृतो यं प्रश्न-
 स्ततो नैत्यप्यनेनाह—अपूर्वोऽयमिति । अकारः पूर्वोऽयस्य स तथा । तादृशो विकारो यस्य तन्मनुजाधिपे तस्मिन्निमित्तम् ॥ १८ ॥
 शि० मुनिर्लज्जा यशःप्रख्यापनरूपपत्युपकारार्थस्य क्रीडा । कैकेयी । आत्महितं जीवानामुपकारकं । अष्टं प्रागल्भ्यरहितं ।
 इदं वच उवाच ॥ १९ ॥ सत्यं ० लज्जया लज्जितमिदं वचं । “भीत्रार्थानां” मित्यपादानपञ्चमी ॥ २० ॥ ति० श्रुतं प्रतिज्ञातं
 ॥ २१ ॥ सत्यं ० महासिति द्वितीयान्तं चतुर्थ्यन्तं च । तत्र द्वितीयान्तं वरशब्देनान्वेति । पूज्यमिति तदर्थः । वस्तुव्यन्तं दानक्रि-
 यान्वेति । प्राकृतः अहः । लोके यथा तथेत्यर्थः । दृष्टान्ततया प्राकृतः प्राकृतो न नियामकेष्वन्यतम इत्याह—अन्य इति । अनन्तेर्वत् ।
 चेष्टा इत्यर्थः । न च “कृदलोऽर्थः” इति प्यतिमाहमिति भवेदिति चिन्म । मिलप्रयुक्तवृत्त्यभावः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वस्य “शतचर्क-
 शोढः” इत्येतस्याख्यावसरे तल्लुप्तो धिन्याशुकेनोपपन्नः । तस्य ते “कण्ठादिभ्यो यक्” इति कर्तृद्वयक । संतप्त इत्यर्थः । यद्वा भा-
 वे यक् । राजेति राजतेः क्तिपुत्तीयान्तं । सद्यस्य प्राकृत इत्यनेनान्वयः ॥ २२ ॥ शि० यदि यदा । अशुभं निबोधयादिवत्प्रा-
 तिभासिकाशुभलविशिष्टं । सत्यं ० वक्ष्यते वक्ष्यति । “शुभो वचः” इति षष्ठादेशस्य स्थानि च द्रावेन जिलात् “स्वतितमितः—”
 इत्युभयपदित्वाद् वक्ष्यते वक्ष्यतीति च युक्तं । यद्वा राजेति तृतीयान्तं । यद्वा जावक्ष्यते शुभमशुभं वा भवतु तत्करिष्यसि पुनः करिष्यस्यैव चे-

[पा०] १ व. कश्चित्. २ क. छ. झ. रोषेण. ३ क. च. छ. झ. येनास्य. क. यत्रासीत्. ४ क. घ. ट. च. झ.
 तस्य. ५ वत्तुभाषते. क. छ. झ. द. प्रानुभाषते. ६ क. झ. नास्य प्रवर्तते. ७ घ—छ. झ. अ. नश्रुतं. ८ घ. क. अ. ददामीति,
 ९ क. स्वत्कृतेऽनर्थ. १० क. छ. पुनस्त्वर्थ. घ. ततः पूर्व. ट. तदासर्व.

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ॥ ततोऽहमभिधास्यामि न शेष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ॥ उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसभिधौ ॥ २७ ॥

अहो धिक्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ॥ अहं हि वचनाद्वाञ्छः पतेयमपि धावके ॥

मक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ॥ २८ ॥

निघुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥

तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ॥ करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥

तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ॥ उवाच रामं कैकेयी वचनं शृण्वदारुणम् ॥ ३१ ॥

पुरा देवांसुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ॥ रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥

तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥

यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥

राजैषकुतो न वदतीत्यत्राह—यदीति । न विपत्स्यते यदि विफलं न भविष्यति चेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ व्यथितः शुरुवचनं करिष्यति न वेति संदेहस्य विषयोऽस्मीति संतप्त-
इत्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यथामेवाह—अहो इत्यादिना ॥ २८ ॥ गुरुत्वपितृत्वनृपत्वहितपरत्वनिवचनकर-

णहेतवः । करिष्येतदित्यनुकर्षः ॥ २९ ॥ यत्कार्यम-
भिकाङ्क्षितं तद्वचनं तद्विषयवचनं ब्रूहि । तत्कार्यकरि-
ष्ये । प्रतिजाने च प्रतिज्ञां करोमि च । रामो द्विर्ना-
भि भाषते विना प्रतिज्ञायामो द्विरुक्तिं न करोतीत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥ तत्र वरप्रदाननिमित्तं ॥ ३३—३४ ॥

तर्हीदं सर्वमाख्यास्यामीत्यन्वयः । “पुनरप्रथमे प्रश्ने व्याकृतावधारणे” इत्यभिधानात् ॥ २५ ॥ ती० राज्ञा राजानुमत्या ॥ २६ ॥
सत्य० देवी देवीमिव । “देवीकृताभिषेकायां” इत्यमरः । भरतसंपत्संपादनच्छया दशरथदशरथ्युभयजिगीषावतीमिति वा ॥ २७ ॥
सत्य० ईदृशं याः रमाया इक्यस्मिन्मयितं माईदृशं पूर्वां वचः वक्तुं नार्हसे अतस्तत्त्वैवमुक्तं मां भिक्षु । साक्षान्मङ्गलदेवतापिरमानि-
क्षमां कामयसेतादृशस्य मम किमल्पराज्येनेति रामभावमाविश्वकारकविरिति श्रेयम् । नार्हसे नार्हसि । “चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादु-
भयपदं” इत्युक्तेरात्मनेपदत्वं ॥ २८ ॥ शि० गुरुणा वसिष्ठेन । सत्य० न पितृलंघिरूप्यकशिष्वादि वदित्याह—हितेनेति ।
तदपि नोपमेयादिवदित्याह—नृपेणेति । तदपि न घृतराष्ट्रवदित्याह—गुरुणेति ॥ २९ ॥ सि० रामो द्विरिति । युद्धं तदुक्तमेव ।
तद्विरुद्धं न पुनर्वदतीत्यर्थः । तत्तदभावविषयतया द्विराकृतं भाषणं न करोतीति यावत् । सत्य० राम इति परोक्षोक्त्या स्वस्य थार्यवादि-
र्षसायं नीनमिति सूचयति ॥ ३० ॥ शि० अनार्या सर्वश्रेष्ठा ॥ ३१ ॥ सत्य० देवासुरे मलयार्थाच्च प्रत्ययान्तोयं । कर्तृत्व-
संबन्धेन देवासुरविशिष्टेषु इत्यर्थः । महारणे देवासुरयुद्धान्तर्गतं देवसहायार्थं गतस्वकर्तृकैर्महारणै इत्यर्थः । तेन न पौनःकृत्यम् । मम ।
संबन्धसामान्येषु । सच प्रकृते कर्तृत्वरूपः । मयारक्षितेन । सशल्येन शङ्कुसहितेन । नतावन्मात्रेण सशल्येन बाणसहितेनेत्यर्थः ।
क्षत्रियाणां शरादिधारणेनोदीरणं चापघ्नानापकमिति भावः । “शस्त्रं शङ्खौ शरैर्वंशकुजिकायांचतोमरे” इति विश्वः ॥ ३२ ॥ ती०
तत्र द्वयोर्वरयोर्मध्ये । एकेन भरतस्याभिषेचनम् अन्येन तव दण्डकारण्यगमनम् । शि० तत्र देवासुरसंग्रामसमये । प्रातौ वरौ रा-
जा अवैषमयायाचितः । सत्य० मया भरतस्याभिषेचनं तवाद्यैव दण्डकारण्ये गमनं चावैष राजा याचितः । गौर्दुह्यते पय इति वत्प्रधानक-
र्मलाद्राहस्तद्वाचकात्प्रथमा । “गौर्देवमिदुह्यते” इति वचनात् । कैकेय्यास्तस्त्वभावमप्यनयोक्त्या निरूपयति—दण्डकारण्य
इति । हे आद्य । हे दण्डक अखिलशिक्षक । त्वं अरेण सहितोष्यः अरण्यस्तस्मिन्नुधासमुद्रद्वये याचितः या रमया आचितः सम्य-
कसंबद्धः । नित्यावियोगीति यावत् । अतस्तेर्षप्रत्ययेऽइति भवति । अस्य विष्णोस्त्वै ई । “पुंयोगादाख्याया” मिति ङीष् । “अकारो
वाहुदेवस्यालक्ष्मीरीकार उच्यते” इत्यभिधानात् । ई आचित इति स्थिते यणदेशे याचित इति भवति । तस्य तवेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ ३३ ॥
शि० शृणु श्रवणपूर्वकारणं कुतः । सत्य० सत्यप्रतिज्ञं कर्तुमिच्छसीत्यनेन तस्य सामर्थ्याभावान्मत्कार्यतव हस्ते विन्यस्तमिति ध्व-
नयति । पितरं सत्यप्रतिज्ञं कर्तुमर्हसीत्यनेनैव रामप्रतिज्ञायास्तत्त्वललाभेपि “द्विर्वदं सुवदं” इति महाभाष्योक्तेः पुनर्वचनं दाप्यायेत्युक्तं
भवति । स्वपुत्रस्याभिलषितं नरश्रेष्ठं पारवश्येन रामे प्रयुक्तं । यथोक्तं कर्णा मृते “सौमित्रे कथनुर्धनुर्वेनुरिति व्यभागरिः पातुवः” इति ।
श्रीभागवतैषमद्वितीये पूर्ववर्तिप्रतिज्ञाश्रीप्रवचनं “कालं चिकीर्षसि च किमु निवर्त्यशीले” इत्यादि । तत्तात्पर्यं च “परिहासप्रकापादि-

[पा०]

१ छ. छ. झ. चार्णवे. २ ख. ग. राज्ञा. ३ क. सातमार्जवसंयुक्तं. ख. तमार्जवे. ४ क—घ. च. छ. झ. न.

५. देवासुरे. ५. द. मयारणे. ६ क. ख. मर्हसि.

सन्निदेशे पितृस्तिष्ठ यथाऽनेन प्रतिश्रुतम् ॥ त्वयाऽरण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
 मरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥
 सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकैर्मिमं त्यक्त्वा जटान्नधरो वस ॥ ३७ ॥
 भरतः कौसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णो सवार्जिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥
 एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाह्रुतः ॥ शोकैरसंक्षिप्तवदनो न शक्नोति निरीक्षितम् ॥ ३९ ॥
 एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ॥ सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥

इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकैः ॥

प्रविष्यथे चापि महानुभावो रीजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

सन्निवेशे नियमने ॥ ३५ ॥ यदेतदभिषेचनम् अभिषेकसाधनं । त्वदर्थेविहितं तेनसर्वेणराज्ञाभरतोभिषिच्येतेतियोजना ॥ ३६—३८ ॥ एतेन वरद्वयप्रदाननिमित्तेन ॥ ३९—४० ॥ इवशब्देनअन्यान्यपिपुरुषाणिबहून्युक्तानीतिगम्यते । शोकं मुखवैवर्ण्या-

विबाध्यविकारम् । प्रविष्यथेचापि रामविकारादर्शनेनाप्यधिकंविष्यथइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीरोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अन्यथावामभवेत्कश्चित्" इत्यादि । पूर्ववत्संभावानुगुणमंचक्षेयम् ॥ ३४ ॥ सत्यं सन्निवेशे आज्ञायां । कैकेय्याराजमर्यादायाद्वा दशचतुर्विंशत्यादिवर्षपर्यन्तमरण्यं प्रवेष्टव्यमिति वक्तव्येन नववर्षाणि पञ्च चेति चतुर्दशवर्षाणि कस्तु रावणस्यायुषां चतुर्दशवर्षाणामेवावशिष्टत्वात् । द्वादशेऽप्युक्तौ तद्वननादिकमकूलैर्वागन्तव्यमिति भवति । अधिकोक्तौ तु ज्योषंस्तव्यमिति भवति । अतश्चतुर्दशेति देवोवाद्यामासेति ज्ञातव्यम् ॥ ३५ ॥ सत्यं अभिषेकशब्दस्य वचनत्वेऽपि तद्विशेषणसे देशशब्दस्य न पुंसकलमुपपद्यते । तद्विशेष्यपदार्थस्याभिषेचनस्य न पुंसकत्वात् । यथोक्तं "संबन्धप्रनुवर्तिष्यते" इति महाभाष्यव्याख्यानावसरे कैयटेन "संबन्धतद्वृत्तिसंबन्धं । कर्मणि घञ् । न पुंसकस्याभिषेकत्वात् न पुंसकनिर्देश इति । उपपादितं चैतन्निपुणतरं "यथार्थज्ञानजनकायार्थार्थोक्तयः" इत्यनुव्याख्यानमुपपादय्य कारणावसरे "उच्यते अनियतलिङ्गानां विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गत्वमेवेति न सर्वत्र नियमः । "अहमेवेदं सर्वोक्तिः" । "अज्ञानतामहिमानं तवेदं" मित्यादौ व्यभिचारात् । सर्वमहिमशब्दयोः पुल्लिङ्गत्वेऽपि तद्विशेषणयोर्दिशब्दयोर्न पुंसकत्वात् । किंतु कचिच्छिन्नानामर्थधर्मत्वमिति पक्षे विशेष्यपदप्रतिपादार्थलिङ्गत्वमस्ति" इत्यादिना । "नन्वेवं चेत्सर्वत्रातिप्रसङ्ग इति चेन्न । अभियुक्तप्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः" इत्यादिना तत्रैव यादुपत्येऽप्युक्तोः । अभियुक्तामेव सर्वत्र भगवान्वाल्मीकिरिति । निरूपितवन्तश्चैवमेव "देवमनीषात्तनं" इत्येतस्याख्याने भूतावाः "अमीनाहुः स्वतः कथावयति" इति टीकायाः व्याख्यानावसरे व्याख्यातारः । यद्वा इदमित्यस्यारण्यमित्यनेनान्वयः । इममिति पाठेऽनुनासिकपङ्क्तिः ॥ ३७ ॥ शि० एतेन संभावितलक्ष्ययोगजनितेन ॥ ३९ ॥ सत्यं तारयस्व "विचक्ष" इत्यात्मनेपदं । खनरोत्तममिति पदच्छेदे यदि सत्यप्रतिज्ञं पितरमात्मानं चेत्युभाभ्यां प्रतिज्ञातत्वावगमात् अत्रापि नियमनकाले स्वेन आत्मना सहितस्वात्मानं नरेश्वरक्षेत्रपदलोपि समासे खनरोत्तममिति वा दोषोऽनुगुणो भवति । ततश्च खनरोत्तमं च तारयेत्यर्थः । उत्तरश्लोकादिवैलक्षण्ये । लोकः येन संक्षिप्तवदनः निरीक्षितुं शक्नोति स्यमात्मा धर्मराजः कुरुवरन्दस्य भूतप्राप्त्यवचनमिव ॥ ४० ॥ शि० परुषं परुषत्वेन प्रतीयमानं । आचारकिञ्चिन्तप्रकृतिकर्तृकिञ्चिन्तम् । ति० राजा च राजा तु । सत्यं वचनद्वयार्थं । यथाराजपुत्रव्यसनाभितप्तः तथाराजोनेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अभितप्त इत्यनेन रामस्य पुत्रत्वं पुत्राभिरनरकप्रायस्संलोकसाधारणं भवति अपितु संसारतारकत्वमस्येति लोकोत्तरसंतापसूचयति ॥ ४१ ॥ इत्यष्टादशस्तर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ट. यदनेन. क—घ. च. ज. अ. यथातेन. २ ख. लयारण्ये. ३ क. ग. घ. क. च. छ. झ. ञ. ट. भरतधामि. ४ ख. त्वदर्थे विहितं. ५ क. झ. मिदं. ६ क. च. छ. झ. ञ. जटान्नधरोभव. ज. जटान्नधरोभव. ख. जटान्नधरोवसे. ७ क. छ. झ. ट. कौसलपुरे. च. अ. कौसलपुरे. ८ क. छ. झ. संकुलम्. ९ घ. सेगलाहि. १० क. छ. झ. अ. शोकैः. ११ क. छ. तस्याः परुषं वदन्त्याः. १२ ख. कोपम्. १३ क. घ. छ. झ. ञ. ट. राजा च. ख. ग. घ. ज. राजा च.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रामेणकैकेयीप्रतिसीताकौसल्यासमाभासनाबधिरिखलंक्षमापनेनवनगमनप्रतिज्ञानपूर्वकंवाप्याल्लेखलक्ष्मणेनसहकौसल्या-
गृहप्रतिगमनम् ॥ १ ॥

तदप्रियमभिन्नहो वचनं मरणोपमम् ॥ श्रुत्वा न विव्यथे रामः 'कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऐवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ॥ जैटान्जिनधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ॥ नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापुरमरिदमः ॥ ३ ॥
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ॥ यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ॥ नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं ददतीव मे ॥ स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च ॥ हृष्टो आत्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ॥ ७ ॥
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ॥ तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥
सैदाश्वासय 'हीमं त्वं' किंन्विदं यन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥

मरणोपममितिलोकदृष्ट्या ॥ १ ॥ इतः अस्माञ्ज-
गरात् ॥ २ ॥ यद्यप्येतेनकारुण्येनसमाधुतइत्यनभि-
नन्दनेहेतुरुक्तः तथापिमतस्त्वभावंजानन्किमर्थनाभिन-
न्दतीत्याहेतिबोध्यम् । यथापुरं यथापूर्वं ॥ ३ ॥ मन्युः
वैन्यम् । "मन्युर्दैन्येकतौकुधि" इत्यमरः । ब्रूमि
ब्रवीमि ॥ ४ ॥ हितेन हितपरेण । गुरुणेत्यनेनराम-

स्यतस्मान्मन्त्रविशेषस्वीकारोसीतिगम्यते । कृतज्ञेन
स्वकृतवरप्रदानाभिज्ञेन ॥ ५ ॥ अलीकम् अप्रियं ।
मानसं मनसिबर्तमानं ॥ ६ ॥ तवाप्रीतिर्भविष्यतीति
नोक्तवानित्याशङ्क्याह—अहंहीति । सीतां धनुर्भञ्ज-
कालइतिभावः ॥ ७ ॥ पित्राप्रचोदितस्तवप्रियकामार्थं
प्रतिज्ञामनुपालयन्श्रद्धयामितिर्किंपुनः ॥ ८ ॥ इमं राजा-

ति० अथाभिषेचनवासयोः समचित्ततथाधीरोदात्तमहापुरुषत्वरामस्याह—तद्विति । शि० अप्रियं पितुरितिशेषः । अत
एवमरणोपमम् । सत्य० अमित्रद्वन्द्वेनस्वस्वमध्यायातान्तरायनिवारकत्वेपिस्वसंकल्पानुसार्येतकैकेयीवचनमितिमानयामास
मातरमितिसूचयति ॥ १ ॥ शि० इतः भवत्याअभिप्रेतत्वात् ॥ २ ॥ शि० अभिनन्दति अभिनन्दयति वचनाद्यैरितिशेषः ।
अन्तर्भावितगिर्यः । सत्य० दुर्धर्षः । आर्षःखलु । अतो "भाषायांशास्तिधुधिदधि—"इत्यादिनावार्तिकेननयुक्तं ॥ ३ ॥
सत्य० मन्युर्नचलयाकार्योमह्यमितिशेषः । ब्रूमीतीवभावादिरार्षः ॥ ४ ॥ ति० कृतज्ञेन लल्लुतस्त्वापन्नाज्ञेन ॥ ५ ॥ ति०
अलीकं दुःखम् । सत्य० राजा भरतस्याभिषेचनमाप्रतिस्वयंनाहेत्येतत् मानसं मनसिबन्धि यदलीकमप्रियं तन्मेहृदयमनोदह-
तीवेत्यन्वयः । यद्वा हेवमे अवेमे यद्यपिअवद्यावमाद्यमार्वरेफःकुत्सितइतिघातोरेवतेरमप्रत्ययेऽवमइतिभवति । तथाप्यपूर्वकान्या-
धातोरोणादिकेप्रत्ययेअपगतावगतिकत्वेनप्रयोजकेनप्रयोज्यनीचत्वंलक्ष्यतइतिनानुपपत्तिः । "दहिभागुरिरहोर्षं" इतिस्मरणात् ।
नीचकैकेयी राजा स्वयंयस्माद्वेत्ताह तस्मात्तव मानसं मनसिबिद्यमानं जनानामलीकमप्रियंभरतस्याभिषेचनंलक्ष्ययदहति । इ
तिस्ये । आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० प्रचोदितः त्वयापीतिशेषः । सत्य० इष्टानित्येतद्यथायोग्यंविपरिणतंसत्सीतामित्यादिनान्वेति ।
हृष्टस्त्वस्वमेवदद्यात् । तत्रापिमनुजेन्द्रेणस्वयंसाक्षात्पित्राप्रचोदितस्सन्दद्यामितिर्किंपुनर्बाध्यमित्यन्वयः । एतेन त्वदपत्यंभृ-
पत्न्युपेतित्वदार्थसमर्थनंममपिसंमतमितिबन्ध्यते । द्वितीयंप्रचोदितइत्येतत्तृतीयाधेकेनतवेत्येनेनान्वेति । तेनप्रचोदितशब्दयोर्न
पौनस्त्यं । तवचप्रियकामार्थमित्यनेन तवप्रियोयःकामःकामावतारोयोभरतस्तदर्थमित्यप्यर्थस्सूचितोभवति । शुभरतोभरतइति
मतिमतश्चरामतोरामस्यसीतादद्यामित्युक्तिर्नलौकिकरीतिविद्वद्भाभवतीतिहृष्टइतिक्वयताकविनाऽमुषीतिनानौचिती आलोचनीया
भगवतीतिमन्तव्यम् ॥ ७—८ ॥ सत्य० हीमन्तं अवाच्यमिदंकिमितिबध्नीतिलज्जायुक्तं । वसुधासक्तनयनेत्यनेनलमेवमस्तुत्र-
सङ्गोन्मूलनस्वमूलमितिहमामीक्षतेक्षमानाद्यइतिध्वनयांचकार ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ. कैकेयीमिदं. २ घ. एवमुक्त्वा. ३ क. ख. ह. च. छ. झ. य. ट. धीरधरो. ४ घ—ट. पूर्व-
मरिदमः. ५ घ. सुप्रीता. ६ ग. ज. किंतु. ७ ख. मानसेष्येकं. ८ छ. छ. झ. ट. ददतेमम. ९ ख. नाहमहाराजः. १० ह.
झ. छ. झ. न. भरतायप्रचोदितः. ११ क. पालय. १२ छ. झ. ट. तथा. १३ क. भीतं. क. ग. घ. ज. कामं. ह. च.
छ. झ. न. ट. हीमन्तं. १४ घ—छ. झ. न. किलिदं.

गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतं मातुलकुलादवैव नृपशासनात् ॥ १० ॥
 दण्डकारण्यमेपोऽहमितो गच्छामि सत्वरः ॥ अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥
 सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकेयी ॥ प्रस्थानं श्रेयधाना हि त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥
 एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ॥ १३ ॥
 तव त्वहं धर्मं मन्ये नोत्सुकस्य विलंबनम् ॥ राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥
 व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वं नाभिभाषते ॥ नैतर्तिकचिन्नश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥
 यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादमित्वरन् ॥ पिता तावन्न ते राम स्थास्यते भोर्हयतेऽपि वा ॥ १६ ॥
 धिक्कष्टमिति निश्चस्य राजा शोकपरिप्लुतः ॥ मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ १७ ॥
 रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याऽभिप्रचोदितः ॥ कैश्येवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ॥ श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ॥ विद्धि मामृषिमिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥
 येदन्नभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ॥ प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥

न । त्वमाश्वासय । अश्रूणि मुञ्चतीति यत् इदं कि-
 नु निर्हेतुकमित्यर्थः ॥ ९—१० ॥ पितुर्वाक्यमविचा-
 र्य वनंगच्छेति पित्रानोक्तमिति विचारमकृत्वेत्यर्थः ।
 समाः संवत्सरान् ॥ ११—१३ ॥ अयं यावद्भरता-
 गमनं विलंबिष्यते चेन्महाननयः स्याद्भरतस्य ज्येष्ठभ्रातृ-
 भक्तत्वादिति मत्वाह—तव त्विति । उत्सुकस्य भरता-
 भिषेकदर्शनोत्सुकस्य । गमनोत्सुकस्य वा ॥ १४ ॥
 नृपो व्रीडान्वितः सन् स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् न-

किञ्चित् विचारानर्हं व्रीडान्वितान्तराभावात् । म-
 न्युः स्वयं नाभिभाषत इत्याग्रहः दैन्यं वा ॥ १५—१६ ॥
 धिगिति उक्तासत्यवचनं श्रुत्वेति भावः ॥ १७ ॥ कृत-
 त्वरः अभूदिति शेषः ॥ १८—१९ ॥ लोकमावस्तुम्
 लोके वस्तुम् । “उपान्वध्याङ्कसः” इति कर्मत्वं । ध-
 र्मे आस्थितं आश्रितं । अनेन राज्याय भरतागमनं प्रती-
 क्षते राम इति कैकेयीशब्दावारिता ॥ २० ॥ अन्नभवतः
 पूज्यस्य पितुः । कृतमेवेति विद्धीति शेषः ॥ २१ ॥

सत्यं० कुलात् पृथात् । मातुलकुलाद् न विद्यते तुल्यस्य तन्मातुलं अतुलं तत्तत्कुलं चेति तस्मादित्यनेनासद्वशकुलवासी भरतो
 न तवानुकोलोभवत्तीत्यर्थस्तु चितो भवति ॥ १० ॥ विष० स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् अनभिभाषणं । न किञ्चित् नान्यकारणकं ।
 लदविलंबगमनभाव एवास्वकारणं । अतएव मन्तुः राहोर्दैन्यं । लदविलंबगमनेनापनीयतां लयेति शेषः ॥ १५ ॥ ति० इतोपि
 युक्तो विलंब इत्याह—यावदिति । मया दत्तप्रार्थमर्णत्वेन तथाशयैः प्रतिबन्धादिति भावः ॥ १९ ॥ शि० कृतत्वा कृतस्वर्गवासिनः
 शंसङ्गलं यथातया कैकेय्या । अभिप्रचोदितः प्रेरितः । हतः स्थाभितातिहृन्नकर्ता । रामः राजानमुत्थाप्य अवाजीं क्षाण्डुपलक्षित-
 यानरहितस्तत्रैव । वनंगन्तुकृतत्वरः आसीदिति शेषः । इतद्व्यप्रकर्माविषयस्य ऽकर्मकत्वेन कर्तृनिष्ठा । इव एवार्थे ॥ १८ ॥ शि०
 दारुणोदयं दारुणानाराक्षसानां उत्तुङ्गकर्षणं अयः प्रक्षेपः यस्मिंस्तत् । राक्षसप्रक्षेपणबोधकमित्यर्थः । अतएव तदप्रियं तेषां राक्षसानां
 न प्रियं यस्मिंस्तत् । अनार्यायास्तर्ज्येष्ठयाः कनिष्ठया वा कैकेय्याः । उदयमित्यत्रासनार्थकादौत्यत्र प्रच्छिदादीषातोरन् । सत्यं०
 अप्रियं इतरेषां ॥ १९ ॥ ति० विमलं धर्ममास्थितं तत्त्वज्ञानरूपं धर्ममाश्रितं । सत्यं० ऋषिभिर्ब्रह्मादिभिस्तुल्यं विबलेन सदृशमि-
 त्यर्थः । गत्यर्थस्य कथं धातोर्ज्ञानार्थत्वात् कृतमितमलाद्वादीनां । विमलं निर्दुष्टं आस्थितं सम्यक्स्थितं धर्मं धर्मराजस्यैव । एतेन
 “एतत्कुलनरेन्द्रस्य” इति कैकेय्युक्तस्य भ्रतराष्ट्रवचनान्न वनंगन्तुमुद्यतं धर्मराजमिव मामपि विद्धीत्यनेनोत्तरयामास राम इति सूचयति ।
 यद्वा नाहमर्थपरोः । हि यस्मात् वित् सर्वहः । अहं च न नृप इत्याह—मामृषिमिस्तुल्यमिति । मानविद्यते ह्यस्माभिस्तुल्यं येषु ता-
 दिमाष्ट्राणि माषणानि तानि संति येषां ते तथा तैर्मांशुषिभिर्बलिमान्धात्रादिभिः । “सुषुप” इति मासुपापदयोस्समासः । ननु स क-
 त्वेन हस्तत्वे अत इह । तैस्तुल्यं मां विद्धीत्यार्थं तेनान्वयः । अहन्तादिसंगतत्वे तथा कुर्वानाहं तथेत्याह—जेति । अहमर्थपरोः अहं-
 कारी । यद्वा अर्थपरोः अर्थवशावाप्त्यर्थः । नापुमान् । अहमर्थपरोः अहमर्थः अहंकारनिष्ठ इति स्वरश्चेति वा । “अर्थोभिधेयै-
 च्छुप्रयोजननिष्ठसिद्धि” इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ सत्यं० अन्नभवतः पूज्यस्य पितुः । यद्वा भवतो भवत्याः । सोत्सेकप्रवृत्ति-

[पा०] १ घ. मेवाहं. २. छ. झ. ट. मेपोहंगच्छाम्येव हि सत्वरः. ३ ड. छ. झ. श्रेयधानासा. ४ क. छ. झ. ट.
 दिहावर्तयितुं. ५ ड. च. छ. झ. न. ट. तस्मादित्वरन्. ६ तस्मादभित्वरन्. ७ ज. भोक्ष्यतेऽपि हि. ८ ग. क. छ. झ.
 न. ट. कश्येवहतो. ९ ख. चेद. ८ ड. छ. झ. ट. विमलं. ९ झ. च. छ. झ. न. ट. यत्तत्र.

न ह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ॥ यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
 अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ॥ वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥
 न नूनं मेयि कैकेयि किञ्चिदाशंससे गुणम् ॥ यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
 यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ॥ ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्गुणम् ॥ २५ ॥
 भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेऽपि पितुर्यथा ॥ तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मस्सनातनः ॥ २६ ॥

शुश्रूषा पादसंवाहनादिः । वचनक्रिया वचनकरणम् ॥ २२—२३ ॥ गुणं आर्जवौदार्यादिगुणं । नाशंससे नजानीषद्व्यर्थः । ईश्वरतरा अत्यन्तनियन्त्री ॥ २४ ॥
 अद्यैवगन्तव्यमित्युक्तं तत्रयत्किञ्चिद्विलम्बंयाभ्यसे—या-
 चविति । मातरंयावदापृच्छेसीतांचानुनयामि तावव-

नुक्ताकुर्वितिशेषः । ततः तदनन्तरम् । अद्यैवदिने
 दण्डकानांमहद्गुणं दण्डोनामेक्ष्वाकुसुतस्तस्यराष्ट्रंशुक्र-
 शापात्पांसुवर्षेणविनाशितसदृश्यमभूत् । तद्राष्ट्रं-
 आभ्रादण्डकमित्युच्यते । “संज्ञायांकन” इतिकन्प्र-
 त्ययः । प्रदेशभेदाद्गुणवचनम् ॥ २५ ॥ धर्मःसना-

मत्त्वेन “पुंलिङ्गेनोच्यतेस्त्रीचपुंल्लिङ्गकिमतीकचित्” इत्युपेक्षितव्याजपिपुंलिङ्गशब्दवाच्यता ॥ २५ ॥ सत्यं यथापितरि विषय-
 सप्तमी । शुश्रूषा सेवा । “वरिवस्याशुश्रूषा” इत्यमरः । केवलरुद्धोयंसेवायां । “शुश्रूषाशब्दस्य” इत्यापस्तम्बसूत्रव्याख्यानानुस-
 रेहरदत्तेनतथोक्तेः । यथावत्तस्यपितुर्वचनक्रियातदुक्तानुष्ठानं । यद्वा तस्यभवतः पूर्वोच्यरीत्याकैकेयाः । एवमर्थाज्ञोकारेपूर्वोत्तर-
 नुगुण्यंभवति । व्यतिरेकमुत्तेनापीममेवार्थेस्पष्टमाचष्टे—नहीति । अधर्मचरणमितिपदच्छेदः । पितरि पितृविषये । नहिशुश्रूषा
 अस्मैवा । तस्यावचनक्रिया । अतः आभ्यामन्यन्यमहत्तरंअधर्मचरणं “नक्तचिद्विष्णुवैभवं” इतिवत्किञ्चिदितिनिपातसमुदायभासे-
 पार्थः । तथाचकिञ्चित् नकिमपीत्यर्थः । सर्वोत्तमस्यजगत्प्रसवितुर्मनमधर्मादिनाकृत्यं । तथापि लोकमतुर्नतद्दमुनितमित्याह—
 नह्यतइति । महत्तरं ब्रह्माशुतमाधिकारिवर्गं । किञ्चित् यथावसानंजगत् । नह्यतः । निजर्षोयं । बन्धयतः । तस्यमेपितु-
 शुश्रूषातस्यवचनक्रियेतिधर्मचरणंवा लोकधर्मचरणमित्येवार्थः । “वाविकल्पोपमानयोः” इत्यभिधानात् । पितरियावचनक्रियासा-
 पिममसकाशादेव ॥ २२ ॥ सत्यं अत्रभवतापूज्येनपित्रानुक्तोपिभवत्यावचनाद्वनेवत्स्यामीत्यन्वयः । पत्नजनानुगमनेवनमपि
 भवनतुल्यंइत्यतआह—विजनइति । लदभिरुषितमद्गुणवासोपिरद्धोविश्वोभपूर्वकंसज्जनावनहेतुरित्याह—विजनइति । विविधदं
 जनंजन्मयथोस्तेविजनेरक्षसीरावणकुंभकर्णरूपे तेवत्स्यामि इतिव्ये । वधहिंसायामित्यस्माद्धृष्टिस्यप्रत्यये “स्त्रिचे”तिचर्त्तं “अतो
 रीर्षोयन्त्री”तिदीर्घवत्स्यामीतिरुपं । “वत्सावरस्यामिबोरिपुं” इतिसंभूराभायणप्रयोगात् । इहभावकार्त्तः । वधधातुल्लुकोमुद्यां
 भावकर्मप्रक्रियायां “वधहिंसायांह्रन्तः” इति “वधिःप्रकृत्यन्तरः” इति काशिकाप्रतीकप्रकाशे “वधहिंसायामितिभूवादौपाठात्”
 इतिसप्तमाध्यायतृतीयपाद्रीय “जनिवध्योश्च” इतिसूत्रव्याख्यापदमञ्जुकेःप्रसिद्धोक्तीतिनतदन्वेषणप्रयासः ॥ २३ ॥ ती० यत्
 ममेश्वरतरासतील्लवचनकारिणंभारतोऽभिषेकव्यइत्यनित्युक्त्य राजानं अवोचः अयाचिष्टाः । अतोमयिगुणं आर्जवलक्षणं । किञ्चिद-
 विनाशंससे नविचारयसीत्यर्थः । सत्यं हेकैकेयि अगुणं गुणतरत् दोषादिकं । नूनं निश्चयेन । मयिआशंससे । धातूनामनेकार्थ-
 स्त्वाभ्यानासीत्यर्थः । किञ्चिद्गुणादिकंनशंससे । कथमेतज्ज्ञायतइत्यतआह—यदिति । यद्यस्याज्ञानं “सन्निदेशेपितुस्तिष्ठ” इत्यादिना
 विपिनयापनाज्ञापकंनुपमवोचः उक्तमस्ति । लंतदधीनप्येतितथोक्तव्यहमित्यतआह—ममेति । इतरराजतद्व्यर्थः । लं
 ममेश्वरतरा । ईशधातोर्वरचिडाप् । “तसिलादिध्याकृत्वञुचः” इतिसूत्रव्याख्यानावसरेपरिगणनंकर्तव्यमित्युक्त्वा दर्शनीयतरेतिपुं-
 न्द्रावोदक्षितः । यदाकिञ्चिद्गुणंनशंससे । कचिद्गुणशब्देनपुंसकोप्यस्ति । “नगुणानिनियुज्यते” इतिप्रयोगात् । किञ्चिदित्यव्यय-
 स्वरूपेनावव्ययावितिभावः । कथमेतज्ज्ञायतइत्यतआह—यदिति । यद्राजानमवोचः वरदेहीत्यवदः ॥ २४ ॥ सत्यं यावन्मा-
 तरकौसल्यांप्रापृच्छे । “आह्निप्रच्छयोरुपसंख्यानं” इतिवार्तिकादात्मनेपदलं । ईषत्पृच्छामि । सीतांचानुनयामि सांत्वयामि ।
 चोत्तुक्तसमुच्चायकः । प्रष्टव्यान्सर्वान्पृच्छामीत्यर्थः । तावत् इयन्मात्रंमदपरार्थक्षमस्तेतिशेषः । यद्वा यासती ततस्तोकौसल्यातां
 अनुनयामि साम्त्वयामि । तथा सीतांचानुनयामि काननंनेष्यामि । तावन्मातरंलां आपृच्छे अवकाशमितिशेषः । एवमर्थेएवदेवाज्ञ-
 लशब्दानवकाशः । अथवा हेमातः सीतांभमासहअनुनयामि । शिष्टपूर्ववत् । सरध्वादिन्युत्तरणार्थंकिञ्चित्पाथेयननाशतेनायइति
 कथयति—मातरमिति । आह्पूर्वात्तृषुवनतरणयोमित्यस्मात् “पुंसिसंज्ञायां—” इतिप्रत्ययेरपरगुणे आतरन्त्यनेनेलातरस्तरप-
 प्यं । उत्तरणार्थेदीयमानंद्वयं मापृच्छे नपृच्छामीत्यर्थः । माशब्दोऽर्थः ॥ २५ ॥ सत्यं पितुरितिकर्मणिषष्ठी । शुश्रूषेत् सेवेत ।
 शुश्रूषेदित्येतदन्तर्गतायाशुश्रूषासहिसनातनोधर्मइतिविशेषापेक्षयापुंलिङ्गता । सनातनः निरन्तरनृष्टितःपुरातनोधर्मः । सहिनां
 सहनवतां धर्मइतिवा । अयंधर्मश्चतुसिद्धहस्यप्याह—सनातनइति । नादेनशब्देनधुतिरूपेणसहवर्ततइतिसनादः । सनादएवसना-

स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता ॥ शोकादशक्नुवन्बाष्पं प्रसूद महास्वनम् ॥ २७ ॥
 वन्दित्वा चरणौ रामो विसंक्षयः पितुस्तदा ॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥
 स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ॥ निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥
 तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३० ॥
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥
 न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोपकर्षति ॥ लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षपा ॥ ३२ ॥
 न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम् ॥ सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥
 प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च खलकृते ॥ विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरास्तथा जनान् ॥ ३४ ॥
 धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ॥ प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥

तनइत्यत्रधर्मापेक्षयापुल्लिङ्गत्वम् ॥ २६ ॥ बाष्पमश-
 क्नुवन् निरोद्धुमिति शेषः ॥ २७ ॥ निष्पपात निर्जगा-
 म ॥ २८—३० ॥ आभिषेचनिकं अभिषेकप्रयोज-
 नकं । भाण्डं उपकरणजातं । प्रदक्षिणकरणं “प्रशस्त-
 भाङ्गस्य देवताय तत्तत्तुल्यथादीन् प्रदक्षिणमावर्तयेत्”
 इत्यादिधर्मशास्त्रोलङ्घनभयात् । ननु तदा सत्त्या । दृष्टि-
 तत्राविचालयन् स्वयंतत्रनिरपेक्षइत्यर्थः । सापेक्षः भर-

तस्थानेनाभिषेकोस्त्विति प्रार्थनासहितः । शनैर्जगाम
 तत्र देवतासाम्प्रित्यसंभवादिति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मीं
 मुखविकासं । राज्यनाशः राज्यभ्रंशः ॥ ३२ ॥ रामस्य सु-
 खवैवर्ण्यादिशरीरविकाराभावमभिधायमानसविका-
 राभावमप्याह—नवनमिति । सर्वलोकातिगस्य तुल्य-
 मानावमानस्य । परमयोगीश्वरस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ व्यजने
 बालव्यजने ॥ ३४ ॥ रामस्य परदुःखासहिष्णुत्वाद्दुःख-

सनः । निर्वचनत्वाद्कारस्वतनादेशः ॥ २६ ॥ शि० अनार्यायाः कनिष्ठयाः । सत्य० निष्पपात चरणयोरिति शेषः ॥ २८ ॥
 ति० कैकेयो प्रदक्षिणं सम्यगाचरितं मण्डिलेयस्य सन्ततोपाच्छिद्यचारादिति बोध्यं । सत्य० अन्तःपुरादिति प्रथमान्तः । “राजायौ-
 प्रायणश्शोकात्” “कामाधनानुमान—” इत्यादिष्वत् । अतः कर्तरि क्तिप् । तस्मादन्तःपुरात् निष्क्रम्य ॥ २९ ॥ ति० बाष्पपरि-
 पूर्णाक्षः समीपस्थित्याऽवगतवृत्तान्तत्वात् । शि० अक्रुद्धः रामाभिप्रायस्तत्वेन क्रोधरहितः । लक्ष्मणः । परं सर्वरक्षकं । तं राममनुजगाम ।
 सत्य० सुमित्रायाः सुमित्राणां च आनन्दवर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्धनः । आतरमनातुरो राममनुजगामेति मित्राणि जहृषिरिति भावः
 ॥ ३० ॥ ती० सापेक्षः अपगतार्थाभावेऽपेक्षातया सहितः सापेक्षः निरपेक्षइत्यर्थः । अतएव तत्र आभिषेचनिकभाण्डे दृष्टिमाविचालयन्
 अपवर्तयन् । जगामेति संबन्धः । यद्वा सापेक्षः अपेक्षा अधोवीक्षणं तद्युक्तसापेक्षः । सत्य० सापेक्षः रक्षोविक्षोभार्थपूर्वमेव न-
 गमनपेक्षानावित्यर्थः । दृष्टिं तत्राविचालयन् अनन्यया कुर्वन् । अवकीकुर्वन् इति यावत् । अतएव कंपने च छिरिति मित्वेणौ “मिता-
 हस्तः” इति हस्वे च चलयति भवेदिति शङ्कानवकाशः । अथवा “वाचित्तविरागे” इति वाग्रह्यानुस्मृत्यैः मित्संज्ञायामपि ह्रस्वविकल्पः ।
 अतः “चालयन्मृषिबीसर्वो” इत्यादिप्रयोगास्तथाभवः । इति शरदेकोपेः कंपनार्थस्य च छेरपि दीर्घसंभवः । यद्वा सापेक्षः न विद्यतेपः
 पालकोपेक्षातेषां तेषु ईक्षा तदवनेच्छेति यावत् । तया सहितसापेक्षः । नीरक्षकसद्रक्षणपेक्षोरामः ॥ ३१ ॥ सत्य० कविः पा-
 रवश्येन श्रीरामस्वरूपनिरूपयति—न चास्येति । महतीं लक्ष्मीं शोभांसंपदं वा नापकर्षति । कुतः तत्राप्याह—अपकर्षतीति ।
 यस्मादात्मः अपकर्षः अनुकृष्टजनः असत्तन्मः सद्वाचरति न लखतन्मः । स्वतन्म इति यावत् । एतेन चन्द्रपक्षे कान्तत्वादिति वैवृक्तिः रा-
 मचन्द्रपक्षे तदनुक्तिरित्यनूयतेति दोषो नावकाशं लभत इति भावः । यद्वा यः महतीं लक्ष्मीं स्वभार्यासंपदं वा अपकर्षति यत्र गच्छति तत्र ने-
 ष्यति तस्मात् राज्यनाशोनेत्यर्थः । यथोक्तसंपदं हरामागणे “यत्र याति रघुसंतति केतुस्तत्र संपदं तुलान विपत्तिः” इत्यादि । यस्मादयं
 राज्यनाशः न विद्यते आधायस्य स नाशः । विष्काम इति यावत् । राज्येनाशः राज्यनाशः । न नो बुद्ध्या विवेकेनान्वयः । अथवा व्य-
 क्रिकरणो बहुव्रीहिः । लोककान्तस्य लोकमनोहरस्य कान्तत्वान्मनोहरत्वात् शीतरश्मेधन्मसः क्षयवयवाक्षयोलक्ष्मीनापकर्षति ।
 यद्वा लोककान्तस्य जनमनोहरस्य रामस्य कान्तत्वाद्देतोः राज्यनाशः लक्ष्मीनापकर्षति यथा शीतरश्मेः क्षयः न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तः
 ॥ ३२ ॥ सत्य० सर्वलोकातिगस्य मुक्तस्य । चित्तविक्रिया मनोविकारः । यथानलक्ष्यते तथेति योजना । नवनगन्तुकामस्य नवनन्दे-
 वैर्दुर्दैवैश्चक्रियमाणस्तवनं । ननु रिववसुः । “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति विश्वाद्युक्तेः । धनाधिपतिविविधमानन्दशरथं । वसुधैव कुटुम्बकम् इत्येव रा-
 यणादिहनेन पुण्यकमपहतुं धरां च लज्जतः सर्वलोकातिगस्येव चित्तविक्रिया लक्ष्यते ॥ ३३ ॥ ति० दुःखमिन्द्रियाण्येकैकेयालोकापवाद्-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. रामस्यतु. २ क. छ. च. झ. शृङ्गदुःखगतः. क. ख. क. घ. ट. शृङ्गदुःखगतः. ग. ज.
 शृङ्गदुःखगतः. ३ क. च. छ. झ. ट. वन्धुः. ४ ग. घ. ज. निष्काम. ५ क—घ. कान्तत्वं शीत. ६ क. छ—ट. क्षयः.

सर्वो ह्यभिजनः श्रीमाञ्श्रीमेतः सत्यवादिनः ॥ नालस्यत रामस्य किञ्चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥
 उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मनः ॥ शरदः समुदीर्णाशुश्रूक्षस्तोज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥
 वाचा मधुरया रामः सर्वे संमानयञ्जनम् ॥ मातुः समीपं धीरोत्मा प्रविवेश महायशाः ॥ ३८ ॥
 तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥
 प्रविश्य वेष्मातिभृशं मुदाऽन्वितं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ॥
 न चैव रामोत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

शब्देनसुहृज्जनदुःखदर्शनजन्दुःखमुच्यते। अप्रियशंसि-
 धान् अप्रियमभिधातुकामः । कसुः समासाभ्यासलो-
 पआर्षः ॥ ३५ ॥ आकारं विकृताकारं । श्रीमान् रा-
 माभिषेकार्थकृताङ्कारः ॥ ३६ ॥ उचितं योग्यं ।
 सहजमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ एतादृशदुर्दशायामपिरमयि-
 तृत्वरूपरामशब्दार्थप्रकटयति—वाचेति ॥ ३८ ॥
 गुणैः सुखदुःखादिभिः । समतांप्राप्तः समानसुखदुःख

इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अर्थविपत्तिं अर्थनाशं । सुहृज्जनस्य
 आत्मविपत्तिशङ्कया प्राणनाशशङ्कया विक्रियांनजगा-
 म स्वविक्रियास्फुरणेसुहृज्जनोन्मथ्येदितिशङ्कयास्ववि-
 क्रियांराज्यनाशजानादार्शयदित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्ब-
 राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः
 सर्गः ॥ १९ ॥

अमित्यर्थइतिकथित् । सत्य० अदुःखमितिच्छेदः । अन्यथा “नचैव रामःप्रविवेशशोकं” इतिपूर्वमन्थस्य “नजहौहर्षमात्मवान्”
 इत्युत्तरमन्थस्यचास्तरस्यापत्तेः । इन्द्रियाणिनिष्ठोत्पत्तिस्थितायाइत्यप्याहुतेनतस्यचमातुरित्यनेनान्वयः । यथोक्तंसंग्रहामायणे
 “वैष्णवव्रततिष्ठान्तां—”इत्यादि । अनेनसदासर्वस्वतन्त्रस्वरामस्याधुनिकेन्द्रियनिग्रहस्योदाहरणमनोहरंस्वात् । आरम्भवान्
 भनखी । धैर्यवान्प्रयमवान्वा । कौसल्यासान्त्वनयज्ञवान् ॥ ३५ ॥ ती० अभिजनः अभितोवर्तमानजनः । सत्य० अभिजनः
 शकुलजनः । “कुलेप्यभिजनःख्याते” इतिविश्वः । कार्यतोप्यनार्यासंतर्जनेनार्जयामासराज्यमित्यतोवाह—सत्यवादिनइति ।
 नवादीभवदी । सतीत्यवादीसत्यवादी । सतीमवादीवा । तस्य । किञ्चिदाकारमितिनपुंसकलंतुअभिषेकमित्यादिवज्जेयम् ॥ ३६ ॥
 सत्य० समीपमितिक्रियाविशेषणं । वेष्टमेत्यस्यानुकर्षआकर्षणा । यद्वा मातुस्समीपमानयन् गन्तुंलक्षयन् । प्रविवेशमहायशा-
 इत्येकंपदं । प्रकृष्टश्चासौविश्वतस्मिन्वेष्टापवेशोयस्यसतया । सत्यासौमहायशाश्च । अनेनस्यन्दनादिनिन्दनमुचितमच्युतस्येति
 श्रुप्यते ॥ ३८ ॥ सत्य० समतांप्राप्तः सुखदुःखादिभिस्समलंगतः । सौमित्रिः गुणैः शुभधर्मैः । तं रामंअनुवव्राज । तदेव
 विशदयति—धारयन्निति । यः गुणैः सत्तादिभिः । आत्मजं ब्रह्माण्डप । लक्षणयासर्वसुखपूर्वग्रहः । दुःखं दुःखसुखंवेत्यर्थः ।
 “गुरुदुःखमितिसंप्रोक्तंमुल्लेखमितिचोच्यते” इतिगीतातात्पर्योदाहृताभिधानात् । “दुरशोभनदुःखयोः” इतिविश्वः । धारयन्सम-
 तांप्राप्तः तं सौमित्रिःगुणैरप्रधानैःसमतांप्राप्तइतितमनुवव्राजेत्यर्थः । “गुणोभौर्व्यामप्रधाने” इत्यारभ्य “सत्ताद्यादृत्तिरज्जुषु”
 इत्यभिधानात् । यथाविपुलविक्रमोभूषभःगुणैःबहुवयवकरज्ज्वावक्रगतिविहायसमतांप्राप्तोभवतितथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति०
 लोकदृष्ट्याअर्थविपत्तिं अर्थप्रेषं वीक्ष्यापिरामोविक्रियांनजगाम । किंतुसुहृज्जनस्य कौसल्यादशरथादिरूपस्य आत्मनांप्राणानां
 विपत्तिशङ्कया चिन्तांजगामेतिशेषः । शि० मुदाहर्षेणोपलक्षितोरामः । युतं सकलसंपत्तिविशिष्टं । वेष्टम कौसल्यागृहं प्रविश्य ।
 अर्थविपत्तिं अर्थस्वपरमपुद्वयार्थस्य रामसंयोगस्येत्यर्थः । विपत्तिं अभावं । आगतां प्राप्तामिव तां कौसल्यां । अतिभृशं अत्यन्तं ।
 समीक्ष्यन् अत्र अस्मिन्दर्शनेपि । विक्रियां चित्तविकाराभासे नजगाम । तत्रहेतुः आत्मविपत्तिशङ्कया आत्मनांशरीरसदृशानां
 मात्रादीनामित्यर्थः । विपत्तिशङ्कयादुःखसंभावनया । एवमवद्वयार्थं चोच्यर्थः । सत्य० अतिभृशंमुत्तयस्यास्सातथातयासहितं ।
 अर्थविपत्तिं राज्याद्यर्थस्वविपत्तिं । विशरणविनाशनमितियावत् । सुहृज्जनस्य लक्ष्मणादेः । आत्मविपत्तिशङ्कया स्वप्रयुक्तप-
 तिशङ्कया । नचविक्रियांचिन्तांजगामेत्यर्थः । जनस्य दण्डकारभ्यवासिजनस्य आत्मनांस्वतएवअपराधंविनैवआगतायाविपत्तिः
 विद्वद्भूताक्षरादिसेनातच्छङ्कया मुहूर्तशोभनमनस्कस्तन् । जगामेत्येवमप्यायेनोक्तिः । यद्वा सुहृज्जनस्य ऋष्यादेरिति ॥ ४० ॥
 इत्येकोनविंशस्तर्गः ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. प्यभिजनः. २ घ. धीमता. ३ क. घ. छ. झ. अ. ट. कंचिदाकार. ४ क.
 ख. क. च. छ. झ. य. ट. मात्मवान्. ५ क. ख. क.—ट. धर्मात्मा. ६ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. मुदायुतं. क. मुवान्वितः.

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामैकेकेयीशूद्राभिर्गच्छतिभन्तःपुरस्त्रीमीरामगुणानुवर्णनपूर्वकंकरुणं परिदेवन् ॥ १ ॥ कौसल्यायास्त्वचस्पृश्यामिनेरामा-
यपरिष्वङ्गादिपूर्वकमाशीर्षचनम् ॥ २ ॥ तथारामेणस्त्वचनगमनं निवेदितयातयाशोकाङ्गमौलिपतनम् ॥ ३ ॥ तथारामाग्ने-
बहुधास्त्रदुःखोद्गादनपूर्वकंचिरंसकंकरुणं परिदेवन् ॥ ४ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ॥ आर्तशब्दो महाञ्जले स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च ॥ गतिर्यः शरणं चापि स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥
कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा ॥ तथैव वर्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥
न कुप्यत्यभिज्ञस्योपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥
अबुद्धिर्वत् नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ॥ यो गतिं सर्वलोकानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥

आर्तशब्दः आर्तानांयादृशःशब्दस्तादृशइत्यर्थः
॥ १ ॥ अन्तःपुरस्यकृत्येषु कर्तव्येषुविषये । गतिः
कर्तव्येनप्राप्यः । शरणं रक्षिता । “शरणंगृहरक्षि-
त्रोः” इत्यमरः ॥ २ ॥ युक्तः सावधानः । वर्तते कु-
श्रूषते ॥ ३ ॥ यःअमिश्रस्योपि परुषमुक्तोपि । नकु-

प्यति । क्रोधनीयानि क्रोधहेतुकर्माणि वर्जयन् । कु-
द्धान् केवलमाग्रहेणकुपितान् । प्रसादयन्प्रवर्तते सः
इतःअस्मादेशात्प्रवत्स्यति । इत्येतिशेषः ॥ ४ ॥
यः सर्वभूतानांगतिराघवंपरित्यजति सनोराजा अ-
बुद्धिःसन् लोकान् चरति भक्षयति । नाशयतीत्यर्थः ।

शि० अनिष्क्रामति प्रविशतिसति ॥ १ ॥ स्व० सरामइत्यनेन सतीसीतापिपतिमधुगमिष्यतीतिभावमादिशकारकविरितिहे-
यम् । यद्वा नायमानचोरामःअपितुदानवसूदनइत्याद्याह—कृत्येष्विति । पित्रा चतुर्मुखेन । ब्रह्मणापियःकृत्येष्वचोदितः ।
पितामहस्यापित्रज्ञाणःपितृलमप्यविरुद्धं । “पितरभस्यमूर्धन्” इत्यादिप्रयोगात् । “तथापितामहायाश्चपितरोनामकीर्तिताः”
इत्येतस्वभाष्योक्तेश्च । कृत्येष्वचोदितः सर्वसत्तत्त्वइति यावत् । पित्राब्रह्मणासह । अन्तःपुरस्य देहान्तर्गततलाभिमानिकर्मस्य ।
गतिश्शरणं च । सोप्यद्यप्रवत्स्यतीतिदिच्छैवनिर्णयामिकेतिभावः । कृत्येषुषिद्धेषुशुद्धेषुअच्यतीति कृत्येष्वक्त्वेनकृत्येष्वचापिप्राद-
शरथेनअन्तःपुरजनस्यगतिश्शरणमितिहास्तनएवउदितइत्यर्थःरामःअद्यप्रवत्स्यतीत्यर्थः । “कृत्यंविद्वेधिकार्ययोः” इतिविश्वः । “कृ-
त्यंविद्विधिकार्येव” इतिरभसः ॥ २ ॥ स्वस्य० युक्तश्चोभनः । “युक्तश्चोभनः” इतिकर्मनिर्णयटीकोक्तेः । उपायसंपन्नोवा । यतोय-
स्माग्रामात् जन्मप्रभृति सञ्जायच्छकं । अस्मासु असदुपलक्षितसर्वप्रजासु । यथावर्ततेतथाकौसल्यायांजनन्यामपि वर्ततेइतिसाधि-
नजननी । तथापिताजननीत्वेनव्यतनोद्गमइतिसप्तपौत्रस्य रामस्यकरुणाकरताच्चध्वन्यते ॥ ३ ॥ स्वस्य० कैकेय्यैक्रुद्धान्प्रसादय-
न्प्रवत्स्यतीत्यन्यथाहारेणवायोजना ॥ ४ ॥ स्वस्य० अयंराजादशरथःअकुशलइतिनरपतितरुणइतरास्समीरयन्ति । अबुद्धि-
ति ॥ नः अस्माकं । योराजादशरथःसर्वभूतानांगतिराघवंपरित्यजतिततोऽबुद्धिस्सन्जीवलोकंचरति । जीवोस्यास्तीतिजीवःसवा-
सौलोकेश्चतिजीवलोकःतंजनंचेतनमाश्रमूर्खमिति यावत् । चरतिगच्छतिअनुसरतीति यावत् । यद्वा योराघवंपरित्यजति । रत्नयोर-
भेदात्प्राघवं छाघवं मनोहरत्वंसपरित्यजतीत्यर्थः । “लघुरगुरौचमनोहेनिस्सारेवाच्यवत्” इतिमेदिनी । सददृष्टं चेद्विद्वद्वि-
द्विद्वदित्यतोवाह—यइति । योराघवंपरित्यजतिसःअयंकुभावहंपरित्यजति । अतोनायमित्यधिकं ॥ अथवायोगतिमित्येकं पदं ।
योगेनस्वभावसिद्धयोगेनतिःआनन्दोयस्यसयोगतिः । “आनन्देतीतिवैवदेत्” इतिभाष्यवृत्तात्पर्योक्तेः । प्रसादयन्प्रियनुवर्तते ।
रक्षयं रतेःअयोदैवैरत्ययोमन्मथः । रतिअयतइतिवारत्ययत्वं । योगेनैवकैकेय्यास्संबन्धेनैव तिरानन्दोयैवतत्संबन्धमन्मथंप्रसादय-
न्नेवराघवंपरित्यजति अतोऽबुद्धिर्वत् । फलितमप्यभिरुपति—राजति । राजाचरत्ययं चरतिअयोयस्मिन्कर्मणि तथामाभवतितथा
चरत्ययंपतदैवं । “एहीवाद्योऽन्यपदार्थे” इत्यनेनचरत्ययमित्यत्रतिङ्शुपांसमासः । अजीवलोकंनविद्यतेजीवोचस्मिन्सोऽजीवः
सचासौलोकश्चतस्वशरीरंचरति आचरति । यद्वायोरामःईबलः वययोरभेदात् । रत्नयोरभेदात् याःरुक्म्याःवरःईवरः । याःवलंयस्या-
दितिवा आजिर्गन्तासचासौईबलश्चाजीवलः । यद्वाआज्यायुद्धेवलंयस्यासौआजीवलःयःतंपरित्यजतिसोकंदुःखमेवचरतीत्यर्थः ।
यद्वा राजाजीवलःराज्ञे राजनिवाचन्द्रायचन्द्रेवा । “राजाशवाङ्गैश्चित्रियैरुपै” इत्यमरः । आजीवलंआज्यांबलंयस्यसःराजाजीवलोरा-
हुः । सःअंकशिरोरहितंयथाभवतितथाचरति येनतंरामंपरित्यजतिसोबुद्धिर्वत् । “अजयतिभ्यांच” इतीषिआजिः । “कृदिकारा-
त्—” इतिङीष् । “आजिर्भवेत्तथाजीच” इतिद्विरुपकोशः । “अयश्चुभावहोविधिः” इत्यमरश्च । आजीवत्यनेनेतिआजीवः

इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ पतिमाचुकुशुश्चैव सखरं चापि चुकुशुः ॥ ६ ॥
 स हि चान्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा घ्यालीयतासने ॥ ७ ॥
 रामस्तु भृशमायस्तो निश्चसन्निव कुञ्जरः ॥ जगाम सहितो आत्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८ ॥
 सोपभ्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ॥ उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्महन् ॥ ९ ॥
 द्रष्टुं तदा रामं ते सर्वे सहसोत्थिताः ॥ जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स राघवम् ॥ १० ॥
 प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धाज्जाऽभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥
 प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥
 वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ॥ न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥
 कौसल्याऽपि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ॥ प्रभाते त्वंकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥
 सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ॥ अग्निं जुहोति स तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५ ॥
 प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ॥ ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ १६ ॥
 देवकार्यनिमित्तं च तत्रापभ्यत्समुद्यतम् ॥ १७ ॥

शरगतिभक्षणयोरिति धातुः ॥ ५ ॥ आचुकुशुः नि-
 न्दन्तिस्म । चुकुशुः रुकुशुः ॥ ६ ॥ व्यालीयत ल-
 ज्जातुः स्वभरणशय्यायां विलीनो भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ भृश-
 मायस्तः “व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः”
 इत्युक्तगुणवत्तयाऽन्तःपुरार्तस्वनश्रवणेनातिशयेन सं-
 जातदुःखः । निश्चसन्निव कुञ्जरः परदुःखस्यापरिहा-
 र्यतां मत्वा गुप्तदुःखः सन्कुञ्जर इव निश्चसन्नित्यर्थः । वशी

स्वायत्तीकृतेन्द्रियः ॥ ८ ॥ पुरुषं द्वारपालाध्यक्षम् ॥ ९ ॥
 जयेन विजयस्वेति जयाशिषा ॥ १०—१२ ॥ वर्ध-
 यित्वा जयाशिषेति शेषः ॥ १३ ॥ रात्रिं रात्रौ ।
 “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । स-
 माहिता नियमयुक्ता ॥ १४ ॥ जुहोति हावयति ।
 अतएव हावयन्तीमिति वक्ष्यति । ब्राह्मणैरिति शेषः
 ॥ १५—१६ ॥ देवकार्यनिमित्तमिति द्रव्यजातमि-

शुतिः तस्मिन्लभयंयस्यासावाजीवलः सोऽयं यथाभवति तथा । पूर्ववदुर्वरितः । अजीवः शकः तद्ब्रह्माकास्तिर्यस्यसोजीवलः । शककान्ति-
 भानित्यर्थः । “आजीवो जीविकावार्ता” इत्यमरः । “कंशिरः कंसुच्छं” इति रत्नमाला । “दीप्तौ ला लं मयेच प्रकीर्तितं” इति विश्वः
 ॥ ५ ॥ सत्यं महिष्य इव महिष्यः । अतः “कृताभिवेकामहिषी” इत्यमरोक्तिर्न विरुद्धा । यद्वा महिष्यः सर्वाभिरुपनयः
 “महिषीवृषयोषिति” इति हेमचन्द्रः । यद्वा महिषी कैकेयी अस्तानिरस्तायाभिस्तामहिष्यस्ताः । आहिताभ्यां दिलात्परनिपातः ।
 यद्वा महिष्याकैकेया अस्ताः महिष्यस्ताः । विवत्साः विवासिततर्णकाः ॥ ६ ॥ ति० आयत्त इति पाठे आयत्तः पराधीनोयः कुञ्ज-
 रः स ययानिश्चसितितद्वदित्यर्थः । सत्यं सर्वदाहितेन सहितः वशी स्वतन्त्रः रामः । यद्वलध्याहारः । यः भृशमायस्तः निश्चसन्कुञ्जर-
 इव तेन आत्रा सहितः । एवमन्वयकरणेन “न चैवराशौ जगाम विक्रिया” इति पूर्वोक्तं वशीत्याद्यनुमानं च संगच्छते ॥ ८ ॥
 सत्यं उपवेशने वृद्धं शब्दाणिभिः परमपूजितं लंघयेत् ॥ ९ ॥ सत्यं जयेन जयशब्देन । अथवा हे जनेति तिरुन्तंवा ।
 ति० पुत्रहितैषिणी कौसल्या विष्णोः सूर्यस्य पूजामकरोत् । रामस्य सूर्यमण्डलमध्यस्थत्वेन स्वकुलमूलपुरुषत्वेन चातिस्नेहात्त-
 त्पूजायां प्रवृत्तिरितिसूचितम् ॥ १४ ॥ सत्यं जुहोति स्वस्वयमेवाजुहोत् । ननु स्त्रीणां वेदाधिकाराभावात्कथं जुहोतीत्युक्तमिति चे-
 न् । दशरथस्य वैवस्वतमनुत्वेन तत्पत्न्याः कौसल्यायामानवीत्वेनोत्तमस्त्रीत्वाद्देवाधिकारसंभवात् । “आहुः पृथुत्तमस्त्रीणामधिकारं
 वैदिके” इत्यादि स्मृत्युतः । तदुक्तं वामने । “भविष्यदन्तरैर्भूतामनुवैवस्वतो भवान् । तव वंशे भवान्मन्त्ररामो दाशरथिस्त्वयम् । पुन-
 र्दशरथो भूलात्त्वमेवाधिपितामम । मद्दत्तपिण्डदानेन मुक्तिस्ते भविता भुवः” इति ॥ १५ ॥ शिरो० हावयन्तीं ब्राह्मणैरिति शेषः ।
 एतदनुरोधेन पूर्वजुहोतीत्यस्य हावयतीत्यर्थः । अत्रैव स्वायं विष्णवा । सत्यं न केवलं स्वयं जुहोति अपितु ब्राह्मणैरपीत्याह—

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. न. ट. मातुकुशुश्चापि. २ क. क. च. छ. झ. न. सखरं. घ. ज. सुखरं. ३ घ. च.
 मायस्तो. ४ क. च. छ. झ. न. ट. समुपस्थिताः. ५ ग. घ. च. न. जयेति. ६ ग. घ. स्तान्विप्रान्. ७ क. घ. क. च.
 छ. झ. न. ट. बालांश्च वृद्धांश्च. ८ क. गृहं ततः. घ. गृहास्त्रियः. ९ क. छ. झ. ट. लरितं. १० क. छ. झ. ट. चाकरोत्.
 ११ क. च. छ. झ. न. ट. प्रविश्यतु.

दध्यक्षतं घृतं चैव मोदकान्हविषेस्तथा ॥ लाजान्माल्यानि शुक्रानि पायसं कृसरं तथा ॥

सविधः पूर्णकुंभांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥

तां शुकक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कश्चिताम् ॥ तर्पयन्तीं ददर्शाग्निदेवतां देवैर्वर्णिनीम् ॥ १९ ॥

सौ चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ॥ अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं बडबा यथा ॥ २० ॥

स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ॥ [परिष्वजत धर्मात्मा मात्रा चैव परंतपः ॥]

पैरिष्वक्तश्च बाहुभ्यामुपाघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥

तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ॥ कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥

वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ॥ प्राप्नुव्याद्युश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले ॥ २३ ॥

सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ॥ अद्यैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥

दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमग्नितः ॥ मातरं राघवः किंचिद्बीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २५ ॥

तिशेषः ॥ १७ ॥ हविषः हवींषि । कृसरं तिलौदनं । दध्यक्षतमित्यारभ्यवाक्यान्तरम् । अतोऽनक्रियाद्वयविरोधः ॥ पूर्वदेवकार्यनिमित्तमिति द्रव्याणिसामान्येनोक्तानि अयविशेषेणेति विवेकः ॥ १८ ॥ तर्पयन्तीं ग्रीणयन्तीम् ॥ १९ ॥ अभिचक्राम अभिमुखंजगाम । किशोरं अश्वबालकं । बडबा अश्वली ॥ २० ॥ उपसंगृह्य अभिवाच । स्थितइतिशेषः ॥ २१—२३ ॥ सत्यप्रतिज्ञमिति अभिषेक्ष्यतीत्यत्रहेतुः । इदानीमध्यभिषेकोनारब्धइति नाशङ्कनीयमितिभावः । पश्यजानीहि ॥ २४ ॥ दत्तमि-

त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । साराघवो भोजनेननिमग्नितः सन् दत्तमासनं आलभ्य स्पृष्ट्वा । दण्डकारण्यप्रस्थितोऽहम् । आप्रष्टुं गमनंनिमग्नयितुम् । उपचक्रमे उद्योगमकार्षमितिमातरमब्रवीदितिसंबन्धः । यद्वा भोजनेननिमग्नितः भोजनार्थंनिमग्नितः । भोजनार्थं दत्तमासनमालभ्यतिष्ठन् । दत्तासने उपवेशनाभावेपिस्पर्शमात्रं कार्यमित्यागमात् । किञ्चिद्बीडात् एवमुपवन्त्यैमात्रेकथंमयाप्रस्थानंकथनीयमितिलज्जया अब्रवीत् । किमर्थमासनमुपलभ्यनोपविष्टवानित्यत्राह—सइति ।

हावयन्तीति । जुहोतीतिपूर्वमुक्तेस्त्वार्थैवाणिच् ॥ १६ ॥ सत्यं० हविषइतिषष्ठीद्वितीयायै । लिङ्गव्यत्ययोवा । “सुप्तिहुपग्रहलिङ्गनराणां” इत्युक्तेः । अथवा हविषो मोदकान् हविस्संबन्धिमोदकानित्यर्थः । संबन्धश्च “राहोश्चिरः” इत्यादिबतादात्म्यरूपः ॥ १८ ॥ शि० वरवर्णिनीं उत्तमवर्णविशिष्टां । गौराङ्गीमित्यर्थः ॥ १९ ॥ सत्यं० दुराधर्षमित्यनेन अनिवर्त्यवन्वाचमनस्कलंघ्योतयति । आत्मनस्सुतं स्वपुत्रं । पुत्रवात्सल्यात् पुत्रामनरकात्प्राणकतैतिवात्सल्यात् । इदंप्रियहितं अयंप्रियोयेषांतेइदंप्रियाःतेभ्यो हितं । प्रियायदशरथायहितंयस्यात्सप्रियहितः । तं राघवंप्रति इदं वक्ष्यमाणं । वस्तुतस्तु आत्मनस्सुतं जगदादानादिकर्तुःपद्मनाभस्यप्रादुर्भूतरूपं । पुत्रवात्सल्यं पुत्रइतिवात्सल्यंतस्मादित्यर्थः । एतेनात्मनस्सुतमित्यनेनैवस्वत्वंभयतायावात्सल्यस्य सिद्धायापुनरत्रपुत्रेत्यधिकमिति शङ्कानवकाशः ॥ २२ ॥ वि० कुलेउचितं कुलस्योचितमिति यावत् । शि० आयुः आयुश्चुल्यमायुः । आयुश्चान्दस्त्वसदृशोऽक्षयिकः । मुख्यस्वेहासंभवात् । कीर्तिधर्मयोरप्येवैवगतिः । एकचकारस्यैवार्थकत्वेतुमुक्त्यात्वेपि न श्रुतिः । सत्यं० वृद्धानां धर्मशीलानामित्यनेन मार्कण्डेयादीनांसंप्रहः । राजर्षीणां वत्स्यादीनां । उचितंचवचिताचउचितश्चउचितमितिनपुंसकशेषः । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवास्यान्यतरस्या” इत्युक्तेः । कुलेइतिसप्तमीषडर्थः । यद्वा कुले अस्मत्कुलेवावृद्धानां राजर्षीणां आयुरादिकंप्राप्नुहीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० राजानंपश्य गत्वेतिशेषः । कौसल्यायाराजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेवमुक्तिः । सत्यं० यःअथैवत्सामभिषेक्ष्यतितंसत्यप्रतिज्ञंपश्य । ऋतयथार्थादिपदमपृक्तानोपह्वानश्चसत्येतिद्वयमर्थमनूचयत्सूचितचेताः । प्रतिज्ञायतइतिप्रतिज्ञाप्रतिज्ञातोर्थः । यौवराज्येतिवाभिषेकरूपः । सनविद्यतेयस्यसतया । सत्यमर्थया अप्रतिज्ञः जायाप्रयोऽथप्रतिज्ञात्तार्थोच्छ्रित्तमानिति । यौवराज्येअभिषेक्ष्यतीत्यामवज्ञायसेकंकरिष्यति । अन्यामभिषेक्ष्यतीतितात्पर्यं । निपातानामनेकार्थत्वादभिरवशानेवतैते । यथोक्तकाठके “अभिप्रेयसः” इत्येतद्व्याख्यानावसरे । घालयंतैकेभ्यर्थावज्ञानस्यान्वितत्वाश्रयस्यानुपपत्तिश्चाह ॥ २४ ॥ ति० प्रसायाजलिरितिपाठेप्रकर्षणसत्ताजलिर्विशीर्णाजलिरित्यर्थइतिकथित् । मातुःप्रसादनयोग्याज-

[पा०] १ क. ख. घ—ट. दध्यक्षतघृतं. २ ख. ग. सदा. ३ क. ऊ. च. छ. झ. न. ट. वरवर्णिनीम्. ४ घ. सुचिरस्य. ५ क. झ. ट. मुपक्रान्ता. ६ इदमर्थं क. ख. च. दृश्यते. ७ क. परिष्वक्तस्व. ख. परिष्वक्तःस्व. ८ ऊ. च. छ. झ. न. ट. मवघ्रातश्च. ९ क. ख. च. छ. झ. न. ट. चाप्युचितं. १० ऊ. च. छ. झ. न. ट. लांसभर्मात्मा. क. ख. लांक्षिधर्मात्मा. ११ छ. झ. न. ट. त्पसायाजलिमब्रवीत्. द. प्रसायाजलिमब्रवीत्.

स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदा नतः ॥ प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥
 देवि नूनं न जानीषे मेहृदयमुपस्थितम् ॥ इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ॥ विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ मधुमूलफलैर्जीवन्निहत्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥
 भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ॥ मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥
 स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥
 सा निकृतेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ॥ पपात सहसा देवी देवतेव दिवभ्युता ॥ ३२ ॥
 तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ॥ रामस्तुत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
 उपावृत्त्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्षे च पाणिना ॥ ३४ ॥
 सा राघवमुपासीनमसुखार्तां सुखोचिता ॥ उवाच पुरुषन्धाघ्रमुपमृष्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥
 यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ॥ न स दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥

गौरवात् मातरि बहुमानात् । प्रस्थितः प्रस्थातुमुद्यतः ।
 आप्रष्टुम् अनुज्ञांकारयितुं । उपचक्रमे उपकान्तवान् ।
 ॥ २५—२६ ॥ अजवीदित्युक्तमाह—देवीत्यादि ।
 भयं तवेतिशेषः । इदं वक्ष्यमाणं वन्दनं । दुःखाय त-
 थापिष्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इदं शब्दार्थमाह—गमि-
 ष्यति । अनेन रत्नमयेन । विष्टरेत्यादि । विष्टरोनाम
 पञ्चविंशतिर्भर्तुनिर्मितस्तापसासनविशेषः । “पञ्चा-
 शद्भिर्भेद्विज्ञातदर्धेनतुविष्टरः” इतिस्मृतेः ॥ २८ ॥
 मुनिवत् वत्स्यामीतिसंबन्धः । अत्रामिषशब्देनसूदैः
 संस्कृतमांसमुच्यते । केवलमांसस्वीकारस्योत्तरत्रवक्ष्य-
 माणत्वात् “इदं मेभ्यमिदंस्वादुनिष्टममिवमग्निना”
 इति ॥ २९ ॥ कुतएवमित्यत्राह—भरतायेति ॥ ३० ॥

सहति । सोहमित्यर्थः । लघुत्वप्रदर्शनाय षट् चाष्टौ-
 चेत्युक्तं । चतुर्दशेत्युक्तेहिगौरवंगम्यते । वन्यानि व-
 नसंबन्धीनि । वानप्रस्थयोग्यकर्माणीतियावत् । आसे-
 वमानः आचरन् । वर्तयन् जीवनं कुर्वन् ॥ ३१ ॥
 सा पुत्रोक्तंश्रुतवती । सालस्य वृक्षस्य । “अनोकहः
 कुटःसालः” इत्यमरः । परशुनेतिदृष्टाच्छेदनज्ञापना-
 थ । नगरेतथाछेदनाभावाद्भनइत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ गत-
 चेतसं मूर्च्छिताम् ॥ ३३ ॥ उपावृत्त्योत्थितां श्रमनिवृत्त्य-
 र्थमुविवेष्टनं कृत्वोत्थितां । वाहितां भारवहनंप्रापिताम्
 ॥ ३४ ॥ असुखार्ता दुःखार्ता ॥ ३५ ॥ हेपुत्र त्वं
 यदि न जायेथा अतः अजननात् । भूयः अतिशयितं ।
 दुःखं इष्टपुत्रविशेषजं । नपश्येयं । अप्रजाः वन्या

लिरित्यर्थोऽवितः । सत्यं भो जनेन जनानां पतेइतिमात्रानिमज्जितः भोजनार्थमाहृतः । अनेन निमग्नशब्दसौवावश्यकमो-
 जनतियोगे “विधिनिमग्न—” इतिसूत्रीयकौमुद्याविनाशकलावगमात्पुनर्भोजनेनेतिपदमधिकमिति शङ्कानवकाशः ॥ २५ ॥
 सत्यं महत् भयं इतिव्यस्तं पदं । यद्गमहतां भयमितितत्पुरुषः । महतामित्येतद्विषयति—तद्यचेत्यादि । शि० हेदेवि उप-
 स्थितं प्राप्तं । महद्भयं राक्षसहेतुकदण्डकारण्यस्थिर्महामीति । त्वं जानीषे । अतोदण्डकारण्यमहंगमिष्ये । अतः इदं मत्कर्तृकदण्ड-
 कारण्यगमनं । तव वैदेह्याः लक्ष्मणस्यचदुःखायनभवत्वितिशेषः । श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ २७ ॥ सत्यं न केवलमांप्रत्युपस्थितः
 किंतु मां रमारुणांसीतंप्रत्युपस्थितः । अहंविष्टरासनयोग्यः । न केवलमहंगमिष्येमांमुपस्थितःअर्थं अहिकालः अहीनांकेसुखं
 आसमन्ताह्वातिदद्यातीत्यहिकालः । लाभादानइतिपठितस्यापिदानार्थकतासंभवति । द्वावपिदानेइतिचन्दइतिकौमुदुक्तेः । अयम-
 हिकालोलक्ष्मणोपिविष्टरासनयोग्यः ॥ २८ ॥ शि० विजने विशिष्टजनसहिते । आमिषं राजभोग्यं वस्तु । “आमिषं पुंनपुंसकम् ।
 भोग्यवस्तु निपुंसभोग्ये” इति मेदिनी । सत्यं आमिषं संगोमंराज्यलोमंवासुन्दररूपं वा । “आमिषं पललेलोभेसंगोमोत्कोचयोरपि”
 इति विश्वः ॥ २९ ॥ सत्यं यद्वा वन्यानि वनभवानि कृष्यादिकृत्वाणि । फलैरासेवमानः स्वयंचैतवर्तयन् । शि० वन्यानि
 वल्कलानिदधानः ॥ ३१ ॥ सत्यं नक्षत्ररूपिणीदिवद्युतादेवतेनेत्यर्थः । पूर्वकीदृशीत्यत आह । हसेनहासेनसहितासहसा ।
 “स्वनहसोर्वा” इत्यमरः ॥ ३२ ॥ सत्यं ममशोकायनजायेथाइत्यत्रचतुर्थ्यर्थोद्विष्यस्वस्यनजायेथाइत्यत्रधात्वर्थजन्मन्यन्वयः ।
 तथाचमच्छ्लोकोद्विष्यकंयज्जन्मतच्छून्यश्वेदभवइत्यर्थः । यद्वा हे शोकाय शोकस्य अयःअपगमःयस्मात्तथातत्संस्तुतिः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क. छ. ज. झ. ट. तथाऽऽनतः. २ ख. महाभय. ३ ख. इतस्तवच. छ. इदंतवतु. ४ क. छ. ज. झ. ट. कन्दमूल. ५ क. ड. च. छ. झ. ट. दण्डकारण्यं. ६ च. पडष्टौ. ७ घ. महुःसाहा.

एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ॥ अग्रजाऽस्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥
न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ॥ अपि पुत्रे तु पश्येयमिति राम स्थितं मया ॥ ३८ ॥
सा बहून्यमनोश्चानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ॥ अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥ ३९ ॥
अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ॥ मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ॥ ४० ॥
त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ॥ किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ ४१ ॥
अत्यन्तं निगृहीताऽसि भर्तुर्नित्यमैतन्निता ॥ परिवारेण कैकेय्याः समा वाऽप्यथवाऽवरा ॥ ४२ ॥
यो हि मां सेवते कश्चिदथवाऽप्यनुवर्तते ॥ कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥
नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादि तत् ॥ कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्रं शङ्कामि दुर्गता ॥ ४४ ॥
दश सप्त च वर्षाणि त्वं ज्ञातस्य राघव ॥ आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिश्रयम् ॥ ४५ ॥

॥ ३६ ॥ इदमेवोपपादयति—एकइति । अन्यः वि-
शेषजः । भूलुण्ठनादिकथिकश्च । अग्रजास्मीत्यसि-
जभावार्थः ॥ ३७ ॥ पतिपौरुषेसत्यपि कल्याणं
ज्येष्ठपत्नीत्वोचितमामाभरणैश्चर्यरूपं शुभं । सुखं
वा भर्तृसमाननादिजनितसौख्यं वा । अपिपुत्रइति अ-
पिःसंभावनायां । पुत्रेसतितद्बलात्पश्येयमिति मयास्थि-
तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ भूतदुःखमुक्त्वाभविष्यदुःखमा-
ह—सेति । साएवंसुखमलभमाना । बहूनीत्युक्तेः पूर्व-
मपिस्वल्पानिसन्तीतिगम्यते । अमनोश्चानि परुषाणि ।
परुषाणीत्युक्तेमनोह्रिमिश्रत्वमपिप्रतीयेत । वाक्यानि
ननुसूचकपदानि । हृदयच्छिदां भर्तृहृदयवैकल्यकारि-
णीनां । अवराणां सेनैवतथावक्तुमुचितानां सपत्नीनां
ननुस्वाधीनानां । वरासती स्वस्वाप्यवरत्वे नकिञ्चि-
दुःखमितिभावः । क्रोधेनसपत्नीनामितिबहुवचनोक्तिः ।
तत्रदृष्टास्वगृहमागच्छेत्युक्तिः, कोपेन भर्तृसकाशाशि-
र्याहीत्युक्तिः, अपुत्रायाः किमुत्सवेनेत्युक्तिः इत्येवमा-
दीनिसपत्नीवाक्यानिबोध्यानि ॥ ३९ ॥ अतः सपत्नी-

वाक्यश्रवणजादुःखात् । प्रमदानां किं नु दुःखतरं । त-
स्मान्ममशोकोविलापश्चयादृशः इत्युक्तावक्तुमशक्यः ।
अनन्तकः दुष्पारः ॥ ४० ॥ उक्तदुःखंनिदर्शयति—
त्वयीति । बलवतित्वयिसंनिहितेपि एवं भवदनुभूत-
प्रकारेण । निराकृता । त्वयिप्रोषितेकिंपुनः । अतोमे-
मरणंध्रुवमितियोजना ॥ ४१ ॥ भर्तुः भर्त्री । निगृ-
हीताअहं अतन्निता अग्रधानीकृतासि । “तच्छंपर-
नेसिद्धान्ते” इतिनिचण्डुः । अतःकैकेय्याःपरिवारेण
दासीजनेन । समाकृतासि । अथवाविचार्यमाणे अ-
वरा न्यूना कृतासि ॥ ४२ ॥ दुःखान्तरमाह—यइ-
ति । त्वयिप्रोषितेयःस्वजनोमां सेवते परिचरति ।
अनुवर्तते प्रियोक्तिकरोति । सोषिकैकेय्याःपुत्रं भरत-
मन्वीक्ष्य तद्गयादित्यर्थः । नाभिभाषते नाभिभाषेत
॥ ४३ ॥ खरवादि परुषवचनशीलं । तत् पूर्वानुभूतं ।
दुर्गता अगतिका ॥ ४४ ॥ तवजातस्य त्वयिजातेस-
ति । दशसप्तचवर्षाणि दुःखपरिश्रयंप्रकाङ्क्षन्त्या तव
यौवराज्येनेतिभावः । मयासुखमासितानि आस्थितान-

ती० पुत्रेपिपश्येयं । रामास्थितं । अथापि पुत्रेपिसौत्यमे पुत्रनिबन्धनंतदुभयंपतिकर्तृकंपश्येयमिति मयाआस्थितमित्यर्थः ।
शि० लक्षिकीर्षितस्यसिद्धिर्भवितावेत्याह—नेति । हेराम पतिपौरुषे पतिकर्तृकदिग्विजयादमित्यर्थः । यत्कल्याणं श्रोतुणांकल्याण-
संपादकं । सुखंनदृष्टपूर्वं नादुभूतमित्यर्थः । तदपिकल्याणमुक्तंपुत्रेत्यपि वनस्थेसत्यपीतिशेषः । विपश्येयं अनुमणित्वासीत्य-
र्थः । इतिमया स्थितं निश्चितं । एतेन तत्कर्तृकविजयेष्वस्माकंसंशयोनास्तीतिसूचितम् ॥ ३८ ॥ सत्य० ममयादृशःशोकःअनन्त-
कस्तथाविलापश्चअनन्तकः दुष्पारः । अथवा प्रमदानां प्रकृष्टमदवतां । यादृशःशोकोअनन्तकःतादृशोऽयं । अतः एतस्माभिर्मितात् ।
दुःखतरं दुःखतारकं । किंनुभविष्यति नकिमपीत्यर्थः । तरतेः “श्रुदोरप्” इत्यप्रत्ययः ॥ ४० ॥ ति० “समावाप्यधरावरा”
इतिपाठे वरा भेष्याधरा निकृष्टा कृतासीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ति० खरवादिनं लुगभावमार्थः । खरवादि परुषवदनशीलं ।
सत्य० कैकेय्यावदनं खरवादिनं निहुरभाषिर्भरतं च । यद्वा खरवादि नं इतिच्छेदः । तत्रखरवारीत्येतद्वदनविशेषणं ।

[पा०] १ क. अदृष्टपूर्वं. २ क. छ. ज. झ. ट. विपश्येयं. ३ घ—म. रामास्थितं. क. ख. ग. रामासितं. ४ ख.
सुषू. ५ क. च. छ. झ. ज. ट. परा. ६ क. छ. झ. ट. मेवहि. ग. मेवच. ७ क—ट. मसंमता. ८ क. छ. झ. ट.
दधिवा. ९ ख. खजनो. १० क. क. छ. झ. ज. ट. खरवादिनं. च. खरवादिनम्. ११ क. क. छ. झ. ज. ट. ज्ञातस्यतव.
१२ क. छ. झ. ज. ट. अतीतानि. १३ ख. मम.

तदक्षयं महदुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम् ॥ विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥
 अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् ॥ कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकासु ॥ ४७ ॥
 उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः ॥ दुःखसंवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥
 स्थिरं तु हृदयं मन्ये मेमेदं यन्न दीर्यते ॥ प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवांभसा ॥ ४९ ॥
 ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोस्ति येमक्षये मम ॥
 यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥
 स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न विद्यते यद्भुवि नावदीर्यते ॥
 अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं शकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥
 इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संश्रमाश्च हि ॥
 तपश्च तप्तं यदपत्यकारणात्सुनिष्फलं बीजमिवोत्सृष्टम् ॥ ५२ ॥
 यदि शकाले मरणं स्वयेच्छया लभेत कश्चिदुरुदुःखकारिणः ॥
 गताऽहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया घेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
 अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ॥
 अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवानुकाङ्क्षया ॥ ५४ ॥

नि । ननु “ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः” इतिविश्वामित्रप्रतिदशरथवचनात् विवाहानन्तरम् “उषित्वाद्वादशसमाह्रस्वाकूणानिवेशने” इत्युपरि सीतयावक्ष्यमाणत्वाच्चरामस्याष्टाविंशतिवर्षाणिवर्तन्ते तत्कथं दशसप्तचवर्षाणीत्युच्यते इति चेत् नैष दोषः । अज्जातस्येत्युक्तिः द्वितीयजन्मापेक्षया “गर्भैकादशेषु राजन्यं” इति बहुवचनेन गर्भेन वममारभ्यक्षत्रियस्योपनयनकालस्योक्तेः । वयसापञ्चविंशक इति सीतावचनाच्चनान्तरविरोधपरिहारादिकं बालकाण्ड एव कृतम् “ऊनषोडशवर्षोमे” इत्यत्र ॥ ४५ ॥ सहितुं सोढुं । चिरं नोत्सहे । जीर्णापि सपत्नीदुर्वाक्यश्रवणदुःखेन जीर्णापि । विप्रकारं अपकाररूपं । दुःखमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ कृपणजीविकां दीनजीवनं । वर्तयिष्यामि करिष्यामीत्यर्थः । “आजीवो जीविकावार्तावृत्तिवर्तनजीवने” इत्यमरः ॥ ४७ ॥ योगैः देवताध्यानैः ।

परिश्रमैः व्रतैः । मोघं निष्फलं यथाभवति तथा दुर्गतया भाग्यरहितयेतियावत् ॥ ४८—५० ॥ अनेन दुःखेन अर्पितं आहतं । मम हृदयं न मिद्यते इति यत् अतः स्थिरं हि नाशरहितमेव । देहं च नावदीर्यत इति यत् अतः आयसं अयोनिर्मितं । नूनं । तथा हि अकाले अविहितकाले मरणं न विद्यते । ध्रुवं ॥ ५१ ॥ इदं वक्ष्यमाणं दुःखं तु पूर्वदुःखेभ्यो विलक्षणं । तदेवाह—यदिति । यस्मान्मे अपत्यकारणात् कृतानि व्रतानि दानानि संश्रमाः ध्यानानि च । अनर्थकानि जातानि । “सामान्येन पुंसकं” इति न पुंसकत्वम् । तप्तं तपश्च ऊषरे उप्तं बीजमिव सुनिष्फलमासीत् । इदं तु दुःखमित्यन्वयः ॥ ५२ ॥ “ध्रुवं शकाले मरणं न विद्यते” इत्येतत्सकार्यं दर्शयति—यदि हीति । यदि लभेत तदाहं परेतसंसदं यमसभां । गतास्यामित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ अथापि अकालमरणाभावेऽपि । किं जीवितं कुतस्ततः जीवितं । वृथा सुदुर्बला अधीरेतियावत् ।

नं नियामकं राजानमिति यावत् । “नेतानश्च नियमाकः” इत्यनेनार्थध्वनिपदमङ्गरी ॥ ४४ ॥ ती० जीर्णापि सापञ्चकथायोग्यवयोबलक्षयं प्राप्तापि । सपत्नीनां विप्रकारं निराकरणं च ॥ ४६ ॥ शि० दुःखं संवर्धितः दुःखं यथा तथा ॥ ४८ ॥ ती० नमिष्यते न द्विषामवति । नावदीर्यते न शकलीभवति ॥ ५१ ॥ सख्य० चन्द्रनिभाननप्रभा नितरां भाविना चन्द्रस्य निभेव आननप्रभायस्य सतथोक्तेः ॥ ५४ ॥ इति विश्वस्तर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. चिरात्. २ ड. छ. झ. ट. जीविका. ३ घ. दुःखं प्रवर्तते. ट. दुःखं संवर्धितो. ४ ख. शतया. ५ ख. ग. घ. ज. क्षयेऽपि ना. ६ छ. ज. झ. ट. नो विदीर्यते. ड. दीर्यते द्विधा. ७ ग. घ. ज. इदं हि. ८ क. च. ड. संश्रमाश्च. ९ छ. च. छ. झ. अ. ट. काम्यया. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. यच्छया. ११ घ. ख. तथापि. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. मिवाभिकाङ्क्षया.

भृशमसुखममर्षिता तदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ॥

व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किंनरी ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

लक्ष्मणेन रामविवासान्नवचनदुःखिता कौसल्या प्रतिदृश्यगार्हणेन कैकेयीवचनाद्जनगमनस्य स्थानमिमत्तत्त्वनिवेदनपूर्वकं राम-
स्वयनगमने स्वस्थापितदनुगमननिवेदनम् ॥ १ ॥ कौसल्यायां कैकेयीवचनस्याधर्म्यैव कथनेन स्वैतद्व्यगमनानङ्गीकारनिवेदिते-
मरामेण सद्दान्तपितृवचनपरिपालनस्य धर्म्यैव निरूपणे न कौसल्यालक्ष्मणयोः समाश्वासनपूर्वकमातरं प्रतिवचनगमनाङ्गीकारमा-
र्थेना ॥ २ ॥

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम् ॥ उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥

न रोचते ममाप्येतदार्थे यद्राघवो वनम् ॥ त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥

विपरीतश्च बृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ॥ नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥

नास्थापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ॥ येन निर्वास्यते राष्ट्राद्जनवासाय राघवः ॥ ४ ॥

[अहं हनिष्ये पितरं बृद्धं कामवशं गतम् ॥ स्त्रिया युक्तं च निर्लेज्जं धर्मायुक्तं नृपं यथा] ॥ ५ ॥

न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ॥ स्वमित्रोपि निरस्तोपि योस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ६ ॥

देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ॥ अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ७ ॥

अनुकाङ्क्षया घातसत्त्वेन ॥ ५४ ॥ असुखं दुःखम् । अम-
र्षिता सोढुमशक्ता । व्यसनं रामविल्लेपमव्यसनम् ।
उपनिशाम्य आलोच्य ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एवमुपकान्तस्य पितृवचनपरिपालनस्य स्वैर्यमस्मि-
न्सर्गे प्रतिपाद्यते—तथेति । तत्कालसदृशं कौसल्यादुः-
खकालोचितम् । एतेन वक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनकेवलं
कौसल्याशोकशान्त्यर्थं न तु सहृदयमिति गम्यते ॥ १ ॥
ममापि मह्यमपि । स्त्रियाः कैकेय्याः ॥ २ ॥ ननु ना-
हं कैकेयीवचनाद्ब्रूयामि किं तु राजवचनादित्याशङ्क्याह—
विपरीतइति । विपरीतः विपरीतवयोधर्मा । तत्र
हेतुर्बृद्धत्वं विषयप्रधर्षितत्वं च । विषयाः शब्दादयः ।
ननु परिशुद्धप्रतिशब्दादिविषयाः किंकुर्पुरित्यत्राह—
समन्मथइति । चोद्यमानः कैकेय्येति शेषः । इवश-

ब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ ३ ॥ ननुरामदोषादेवास्तु विवा-
सान्तत्राह—नात्येति । अपराधं राजद्रोहं । दोषं म-
हापातकादिकं । तथाविधं निर्वासनयोग्यम् ॥ ४—५ ॥
दोषाभावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न तावच्छब्दइत्याह—
नेति । स्वमित्रोपि सुतरां शत्रुरपि । निरस्तोपि केन-
चिद्वपराधेन तिरस्कृतोपि । नरः असुरश्चेद्वदेत् । परो-
क्षमपि प्रत्यक्षेकाक्षेति भावः । दोषं यं कंचिदपि ।
उदाहरेत् वदेत् । तं लोके कुत्रापि न पश्यामि ॥ ६ ॥
नाप्यनुमानं प्रत्यक्षं चेत्याह—देवकल्पमिति । देवकल्पं ।
“ ईषदसमाप्तौ ” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । देवसमानं
नित्यशुद्धमितियावत् । ऋजुं करणत्रयार्जवयुक्तं प्रजा-
छन्दानुवर्तिनं वा । दान्तं दमितं । गुरुभिः शिक्षितमि-
त्यर्थः । निगृहीतेन्द्रियं वा । रिपूणां कैकेय्यादीनामपि
वत्सलं । धर्मं धर्मस्वरूपं । पुत्रं कारणे सत्यपित्यागान-
हंसंबन्धम् । अवेक्षमाणः पश्यन् । यत्र धर्ममवेक्षमाणः
धार्मिकः । अकारणात् दोषं विनापि त्यजेत् ॥ ७ ॥

सत्यं अदीनमिति शब्दः ॥ १ ॥ रामानुजीयं । नात्येति । एतच्छ्लोकानन्तरं नमस्ति श्लोकः ॥ ४ ॥ सी० मातुणां कैके.

[पा०] १ च. छ. झ. न. ट. यदा. २ न. तदा. ३ ठ. लक्ष्मणोऽदीनं. ४ ख. ग. राजश्रियं. ५ च. किमिति. ६ ख.
निर्यासते. ७ अर्थश्लोकः क. दृश्यते. क. अथ बृद्धं हनिष्यामि दुर्गे कामवशं गतम्. स्त्रियायुक्तं शुनिलेज्जं हंभयुक्तं नृपंतथा. ८ ज.
देवकल्पं समं. ९ च. छ. ज. मातुणामपि. १० क. ख. पुत्रमकारणम्.

तदिदं वचनं राक्षः पुनर्वाक्यमुपेयुषः ॥ पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुसरन् ॥ ८ ॥
 यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ॥ तावदेव मया सार्धमात्मस्य कुरु शासनम् ॥ ९ ॥
 मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ॥ कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्तेव तिष्ठतः ॥ १० ॥
 निर्मलुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मेनुजर्षभ ॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ ११ ॥
 भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वाऽस्य हितमिच्छति ॥ सर्वानेतान्वधिष्यामि मृदुहिं परिभूयते ॥ १२ ॥
 प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या स दुष्टो यदि नः पिता ॥ अमित्रभूतो निस्सङ्गं वैधृतां वध्यतामपि ॥ १३ ॥
 गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १४ ॥
 बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषर्षभ ॥ दातुमिच्छति कैकेय्यै राज्यं स्थितमिदं तव ॥ १५ ॥
 त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमुत्तमम् ॥ कीऽस्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १६ ॥
 अनुरक्तोऽसि भावेन आतरं देवि तत्त्वतः ॥ सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १७ ॥
 दीप्तमग्निमरुणं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ॥ अविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमेवधारय ॥ १८ ॥
 हरामि वीर्यादुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ॥ देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १९ ॥
 [हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् ॥ कृपणं चै स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम्] ॥ २० ॥
 यतस्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ उवाच रामं कौसल्या रूदन्ती शोकलालसा ॥ २१ ॥
 आतुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ॥ यदत्रानन्तरं कार्यं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २२ ॥
 न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ॥ विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामिता ॥ २३ ॥

वाक्यं बालभावं । कामपारवश्यमित्यर्थः । राजवृत्तं राजनीतिम् ॥ ८ ॥ शास्यतइतिशासनं राज्यं । आ-
 लम्ब्यंकुरु स्वाधीनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ तवाधिकं कर्तुं त-
 वपौरुषादधिकं पौरुषं कर्तुमित्यर्थः ॥ १० ॥ विप्रिये
 प्रातिकूल्ये ॥ ११ ॥ पक्ष्यः सहायभूतोवर्गः ॥ १२ ॥
 अमित्रभूतोयदि शत्रुपक्षसहायभूतश्चेदित्यर्थः ॥ १३ ॥
 सोक्तायैवर्मशास्त्रप्रमाणयति—गुरोरिति । अवलिप्त-

स्य गर्वितस्य । उत्पथम् अमर्यादाम् ॥ १४ ॥ बलं
 राजत्वप्रयुक्तबलं हेतुं वरदानरूपहेतुं वा ॥ १५—१६ ॥
 अनुरक्तइति । वृत्तेन दानेन । इष्टेन देवार्चनादिना
 ॥ १७—२१ ॥ श्रुतं वाक्यजातमिति शेषः । परम-
 धार्मिकराममात्मात्वाच्चापलं विहाययदिरोचतेइत्युक्तवती
 ॥ २२ ॥ पितृवचनपरिपालकस्यरामस्यलक्ष्मणवच-
 नमसह्यमितिज्ञात्वाह—नचेत्यादिना ॥ २३ ॥

व्यादीनामपिविषये ॥ ७ ॥ शि० बाल्यं स्वदत्तकैकेयीवराच्छादनं । बाल्यमिति संवरणार्थं कलघातुप्रकृतिकण्यदन्तं ॥ ८ ॥
 ति० कुरुषोभनमिति पाठे राज्यफलकमभिषेकं ॥ ९ ॥ वि० अधिकं स्वदाज्ञोक्तं न पूर्वकमभिषेकविधिं ॥ १० ॥ ति० संतुष्टः
 सस्यो संतुष्टः । सस्य० निस्सङ्गं निस्सेहं यथाभवति तथा ॥ १३ ॥ सस्य० एषराजा कैकेय्यैवोपस्थितं कुरुं राज्यं दातुमिच्छति
 किल । तत् किं बलमाश्रित्य कैकेय्याः स्वस्य वा । अथवा अतीतानागतशूलं लक्ष्मणस्य कविरागमयति—बलमित्यादिना । हे पुरुषो-
 त्तम एषराजा कैकेय्यैरहातुमिच्छति तत्तवैवोपस्थितम् ॥ १५ ॥ शि० अनुत्तमं निविष्टं ॥ १६ ॥ सत्य० देवि भवती पश्यतु ।
 राघवश्च पश्यतु । देवीति दीर्घं देवीकैकेयी । राघवो दशरथः ॥ १९ ॥ सत्य० वृद्धमपि बाल्ये मौल्यं स्थितं । अतएव गर्हितं ।
 वृद्धभावेन लघुद्रष्टव्यमभ्युपगम्य । भावो भक्तिरिति प्रोक्तइति तात्पर्योक्तः । हनिष्यामि । पदव्यत्ययेन नममलद्रतयेकशरणस्य जनक-
 हननहेतुकोव्यस्यइतिकविर्भावमाविष्करोति । कृपणः कर्दभः ॥ २० ॥ शि० तत्त्वं यावार्थमिति शिष्टं । अनन्तरं कापट्यरहितं ॥ २२ ॥
 ति० गुरुवचनं कार्यवानकार्यमित्याशङ्क्य नैतद्गुरुवचनं किंतु सपत्न्यैवोक्तमित्याह—नचेति ॥ २३ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. समर्थोऽप्रियं. २ घ. निर्मानुष्यां. ३ ग. घ. ज. कृत्वा. ४ क. पुरुषर्षभ. ५ क. च. छ. झ.
 ज. ट. सर्वोत्साहवधि. ६ घ. क. छ—ट. संतुष्टो. ७ झ. वध्यतां वध्यतामपि. ८ क. ख. घ—ट. पुरुषोत्तम. ९ झ. ठ.
 उपस्थितं. १० ट. कास्यशक्तिः प्रियं. ज. कस्यशक्तिः श्रियं. ११ क. कर्षण. १२ क. ग. घ. ज. मुपधारय. १३ ठ. देवि.
 १४ इदं पथं झ. ठ. हृष्यते. १५ घ. कैकेय्यां. १६ क. घ. च. ज. नास्थितं. १७ च. मोहितम्. १८ य—छ. झ. ज.
 हृदी. १९ क—ट. तलं. २० ग. एतत्तु वचनं.

धर्मश्च यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छति ॥ शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २४ ॥
 शुश्रूषुर्जननीं पुत्रः स्वगृहे नियतो वसन् ॥ परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २५ ॥
 यैथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ॥ त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमिति वनम् ॥ २६ ॥
 त्वद्वियोगात् मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ॥ त्वया सह मम श्रेयस्तुष्टानामपि भक्षणम् ॥ २७ ॥
 यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ॥ अहं प्रायमिहासिध्ये न हि शक्यामि जीवितुम् ॥ २८ ॥
 ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्रं निरयं लोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितापतिः ॥ २९ ॥
 विलपन्ती तदा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ ३० ॥
 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ॥ प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३१ ॥
 ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा ॥ गौर्हिता जानता धर्मं कण्ठुनाऽपि विपश्चिता ॥ ३२ ॥

एभ्योमातागरीयसीतिवचनं हस्तिनिघायाह—शुश्रूषमा-
 मिति ॥ २४ ॥ काश्यपपुत्रेष्वेकः स्वगृहेमातृशुश्रूषारूपम-
 हातपसात्रिदिवंप्राप्तवानिति गन्त्यते ॥ २५ ॥ नानुजाना-
 मि अनुज्ञानकरोमि ॥ २६—२७ ॥ प्रायं प्रायोपवे-
 शनम् । अनशनदीक्षामितियावत् ॥ २८ ॥ निरयशब्दे-
 नदुःखलक्ष्यते । अधर्मात् पिप्पलादविषयेकृतादपका-
 रात् । ब्रह्महत्यामिव ब्राह्मणनिमित्तकार्हिंसाब्रह्महते-
 रित्युत्पत्त्यापिप्पलादोत्पादितकृत्यासमुद्रस्यप्राप्तदुः-
 खंब्रह्महतेत्युच्यते । पिप्पलादेनकृत्योत्पादनं च “ पि-
 प्पलादसमुत्पन्नेकृत्ये लोकमयं करि । पाषाणं ते मया दत्त-

माहारार्थप्रकल्पितं ” इति प्रसिद्धम् ॥ साक्षात्समुद्र-
 कर्तृकब्रह्महत्यायाअश्रवणादेवं व्याख्यातम् । यद्वा शु-
 श्रूषुरित्यत्र काश्यपः पूर्वजन्मनिमातृशुश्रूषां कृत्वा तत्फल-
 खेन दिवं गत्वा प्रजापतिस्त्वं वराविति पुराणकथा । उ-
 त्तरत्रसमुद्रः किलमातृदुःखजननरूपाधर्माद्ब्रह्महत्यां
 ब्रह्महत्याप्राप्यनरकविशेषान्प्राप्तवानिति पौराणिकी क-
 था ॥ २९—३० ॥ शक्तिः उत्साहः । पितृवचनस्य
 त्वद्वचनापेक्षया प्राथमिकत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥
 मद्रिपत्तिकरं कथं करिष्यसीत्यत्राह—ऋषिणेत्यादिना

सत्यं काश्यपोगुरुः । मातुरमृतदानेन त्रिदिवंगतः । कर्मविशेषात्प्रतिबद्धं स्वर्गसाधयामास तपसेतिकथा भारतो-
 काशुसंवेया । शि० प्रजाजननिवर्तनं मयरोचितमिहाह—यथेति । गौरवेण शुद्धेन । यथाअहंपूज्येत्यर्थः तथा राजपूज्यः ।
 अतः इतो वनं गन्तव्यमिति नानुजानामि । आज्ञापयामीत्यर्थः । एतेन पत्यनुकूलचरणशीलात्वं तस्यास्सूचितं । सत्यं
 यथाराजापूज्यो राज्ञो गौरवेण सहस्रगुणाधिक्येन तथाऽहमपि पूज्या । “ पितृस्त्वं हस्ते मातातु गौरवेणातिरिच्यते ” इति स्मृतेः । एवम-
 र्थकरणेन यथैवेत्युभयोः पूज्यत्वाविशेषात्किं राजाज्ञां विहाय तदाज्ञाकरणे विनिगमकमिति ब्रह्मण्यकाशः ॥ २६ ॥ सत्यं सद्भिद्यो-
 गात्प्रमिताजीवितेन किं कार्यं न किमपीत्यर्थः । इन्द्रियापाटवं केचित् जीवितेनैव तस्सुखेनेति । शोभनेन्द्रियवसेत्यर्थः । तुष्टानां मङ्गलं
 श्रेयहस्यनेनैव विद्योगेन पशुलमपि ममेष्टमिति चिन्त्यते । हे राम मातरिमपि एवं वदन्त्यां भवनं विहाय वनं गच्छामीत्येतत्तव वचनं न युक्त-
 मिति संबोधयति—असह्यममेति । ममसहितः सहममः सनभवतीत्यसहममः । वेत्युक्तेन सहस्यसंभावः । अकार्यजीवितेन नि-
 त्यजीवनेन । अकार्यसुखेन नित्यसुखेन । तद्वियोगात् तव विशिष्टयोगस्त्वद्वियोगः तस्मादेतोः स्वयांसहममश्रेयः । मेवमया असह-
 नेत्यर्थः । मातुर्ममैतच्छ्रेयोभवतीति न चित्रमिति दृष्टान्तसुखेनाच्छे—तुष्टानामपीति । तुष्टानां तुष्टजीवानां । भक्षणं भक्ष्यस्वयमेव-
 मुक्तिस्थानस्य क्षणवत्सर्ववोर्मास्तच्छ्रेयोभवति किमु ममेत्यर्थः । “ अस्त्वभूमिश्च ” इति मेदिनी । “ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ”
 इत्यमरः ॥ २७ ॥ ति० चोदते ॥ २८ ॥ स० कदाचिज्जनैर्युद्धोद्बुद्धसमुद्रः । तज्जलिताधर्मात्पिप्पलादनिर्मिताभिवारिकक्रिया-
 याः प्रतिभ्रमणेन निवारणलक्षणहन्नाद्रहस्यासमुद्रेण संपादिता । तया चानुबभूवदुःखमिति पौराणिककथा । “ कर्मणामनसावाचा
 सर्वावस्थासु सर्वदा । अल्लेखजननं प्रोक्तमहिंसास्त्रिहयोगिभिः ” इति चतुर्थस्कन्धतात्पर्यं किं । अत्र प्रतिभ्रमणेन पिप्पलादल्लेखजन-
 नाद्रहस्यासमुद्भवा ॥ २९ ॥ शि० पितुर्वाक्यमित्यनेनैकेकेत्युक्तराजसंमतमेवेति रामनिश्चयोक्तः ॥ ३१ ॥ ति० किंच पि-
 तुर्वाक्येन गोसातृवधोपि पूर्वमहात्माभिः कृतः मयातुदुःखमात्रमातुः संपाद्यत इति न किंचिदेतदित्याह—ऋषिणेति । अधर्मान् जानतापि,

[पा०] १ झ. ट. इति. २ क. क. च. झ. ज. धर्मिष्ठ. ३ ख. मनुस्मृत्यु. ४ क. छ. ज. झ. ट. पुत्र. ५ क. तथैव. ६ ग.
 घ. छ. स्मृदम्. ७ क. छ. झ. ट. साहं नानुजानामि. ८ ख. मतो. ९ क. झ. ट. सुखेन च. १० क. च. झ. ज. ट. नच.
 ११ क—क. छ—ट. तथा. १२ क. ऋषिणापि. १३ क. क. झ. ट. वनचारिणा. १४ ख. क. च. छ. ज. ट. कण्ठुनाच.

अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ॥ खनञ्जिः सागरैर्भूमिर्भवात् सुमहान्वधः ॥ ३३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ॥ कृता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ ३४ ॥
 एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम् ॥ पितुर्वचनमङ्गीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३५ ॥
 न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ॥ एतैरपि कृतं देवि ये मया तैव कीर्तिताः ॥ ३६ ॥
 नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३७ ॥
 तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ॥ पितुर्हि वचनं कुर्वन् कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३८ ॥
 तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३९ ॥
 तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् ॥ विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ४० ॥
 मम मातुर्गर्ह्युःस्वमतुलं शुभलक्षण ॥ अभिप्रायमभिज्ञाय सत्यस्य च श्मस्य च ॥ ४१ ॥
 धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
 संश्रुत्व च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ॥ न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४३ ॥
 सोऽहं न शक्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याऽहं प्रचोदितः ॥ ४४ ॥
 तदेनां विसृजानार्या क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ॥ धर्ममाश्रय मा तैश्च मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४५ ॥

॥ ३२—३४ ॥ अङ्गीबम् अकातरम् । अङ्घ्रिष्टमिति यावत् ॥ ३५—३६ ॥ अपूर्वं अमिनवं । अमिप्रेतः अङ्गीकृतइत्यर्थः । सर्वसंमतइतिवार्थः । तेनचन्द्रकु-
 ततारागमनादिव्यावृत्तिः । ननु “ दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसंचपूर्वेषां ” इतिमातृवधादिकंसाहसत्वेननिन्दितमितिचेन्न । साहसस्यपितुर्नियुक्तव्यतिरिक्तविषय-
 स्वात् । व्याख्यातृभिस्तदुदाहरणमज्ञानविजृम्भितं । “पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यते” इतिशुश्रूषा-
 मात्रे नतुवचनकरणे । पितुरेव नियन्तृत्वात् । अतए-
 व “ माताभस्मापितुःपुत्रोयस्माज्जातःसएवसः ” इ-
 तिचचनेनाप्यविरोधः ॥ ३७ ॥ तत्तस्मात्कारणात् ।
 भुवि कार्यं कर्तव्यम् । एतत् पितृवचनं मयात्वन्वया-
 नक्रियतइतिसंबन्धः । द्वियस्मात् पितृवचनं कुर्वन्कश्चि-
 न्हीयतेनाम । नामेतिप्रसिद्धौ ॥ ३८ ॥ पुनः अन-
 न्तरमित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ सत्यस्य धर्मस्य । अभि-
 प्रायं रहस्यं । अविज्ञाद्यभममातुः अनुलंमद्बुद्धिं जा-

यतइतिशेषः । धर्मरहस्यंज्ञानप्रपित्वंकिमर्थमेवंवदसी-
 तिभावः ॥ ४१ ॥ धर्मतत्त्वमाह—धर्मोहीति । लोके पु-
 रुषार्थेषु धर्मः परमः प्राथमिकः प्रधानभूतः । ततः
 किमित्यत्राह—धर्मेसत्यंप्रतिष्ठितमिति । धर्मेकपर्यव-
 सायि सत्यमित्यर्थः । उत्तमं मातृवचनापेक्षयाऽल्लुष्टं ।
 एतत् पितृवचनं च । धर्मसंश्रितं धर्मेकफलकं ॥ ४२ ॥
 एवंसत्यवचनंपितृवचनकरणंचद्वयमपिधर्मनिमित्तमि-
 त्युक्तं तत्रसत्यस्यकर्तव्यत्वमाह—संश्रुत्येति । धर्ममा-
 श्रित्यतिष्ठता धर्मरूपफलमिच्छता ॥ ४३ ॥ पितृवचन-
 करणस्यकर्तव्यत्वमाह—सोहमिति । प्रतिज्ञातवानह-
 मित्यर्थः । नियोगं आज्ञां । पितृवचनत्वाभावंपरिहर-
 ति—पितुर्हि । पितृवचनकरणं सत्यंचएकैकमेवध-
 र्ममूलकार्यं किंपुनर्मिलितमितिभावः ॥ ४४ ॥ एवंसत्य-
 रहस्यमुक्त्वाशमस्यतत्त्वमाह—तदिति । अनार्या दुष्टां
 पितरमपिहृत्वाराज्यंकुर्यामित्येवंरूपां । क्षत्रधर्माश्रितां
 केवलशूरधर्माश्रितां । रौद्रशाठ्यसहितक्षत्रधर्माश्रिता-

कश्चिणापिभस्मद्रष्टापितृवाक्यतोर्गौर्हिता । तस्मात्पितृवाक्याकरणेमहानधर्मइतिसूचितं । स्व० पितुर्वाक्यधर्मज्ञानता । अथवा गो-
 हननंअधर्मज्ञानता ॥ ३२ ॥ ती० अवाप्तःसुमहान्वधइत्यनेनप्राणानपिपरित्यज्यपितृवाक्यंपरिपालनीयंकिमुतक्रियत्कालवनवास-
 मात्रेणेत्याशयःसूचितः । स्व० यद्वातुदिवार्थः । सगरस्यगरपायिनोवधइव । तेनसगरस्येवधिकमितिशङ्कानवकाशः ॥ ३३ ॥ स्व०
 कश्चित् ना पुरुषः । अमहीयते नपूज्यतइतिन अपितुमहीयतएवेत्यर्थोवा ॥ ३८ ॥ शि० अपिनासत्यसंश्रितं । ति० अत्रो-

[पा०] १ क. व. छ. झ. ञ. ट. अस्माकं. २ व. ञ. भूमिर्भवात्. ३ ख. ड. छ. झ. ट. वचनकारणात्. ४ व. बहुभिधै. ५ क. देव. ६ ड.—ट. परिकीर्तिताः. क. कीर्तितास्तव. ७ व. मभिप्रेत्य. ८ ख. चेदमब्रवीत्. ९ क. व. श्रेष्ठ. १० क. व. ञ. तेजश्च. ११ ज. दुःखंलुहःखं. क. दुःखमशुभं. १२ ड. छ. झ. ट. प्रायंनविज्ञाय. १३ ड. छ. झ. ञ. ट. मयेतत्पितु. १४ घ. ज. सुसंश्रित्य. १५ क. व. ज.—ट. पुनः. १६ ट. दुवचनाद्वीर. १७ क.—म. तदेतां.

तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्वातरं लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच भूयः कौसल्या प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥४६॥
 अनुमन्यस्व मां देवि गर्भिष्यन्तमितो वनम् ॥ शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥४७॥
 तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ॥ ययातिरित्र राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४८ ॥
 शोकः संघार्थतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ॥ वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४९ ॥
 त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ॥ पितुर्निधोगे स्यात्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ५० ॥
 अम्ब सहस्रं सम्भारान्दुःखं हृदि निगृह्य च ॥ वनवासकृता बुद्धिर्मम भर्त्याऽनुवर्त्यताम् ॥ ५१ ॥

एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविकुर्व च ॥

मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५२ ॥

यथैव ते पुत्र पिता तथाऽहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ॥

न त्वाऽनुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामहंसि गन्तुमेवम् ॥ ५३ ॥

किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ॥

श्रेयो मुहूर्तं तव संनिधानं ममेहं कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५४ ॥

नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजोऽध्वानंभनुप्रविष्टः ॥

भूयः प्रज्ज्वाल विलापमेनं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५५ ॥

मितिबार्थः । क्षत्रधर्मस्यतथात्वंप्रतिपादितंमहाभारते राजधर्मं "क्षत्रधर्मोमहारौद्रःशठकृत्यइतिस्मृतः" इति । तादृशीमतिविस्तृतं किन्तुधर्ममप्याश्रय । मातै-
 क्षण्यं इतःपरमपिकौर्थाभाश्रय । मद्बुद्धिः ममबुद्धिः । अनुगम्यतां अनुवर्त्यतां । लोकायतवत्केवलनीतिर्ना-
 श्रयणीया किंतुधर्ममाश्रितानीतिरित्यर्थः । अस्मिन्निह शास्त्रधर्मस्थापनमुच्यते स्थापनचधर्ममन्तरेणकेवलनी-
 तिरेवार्थस्थापनमितिलोकायतमतनिरासेनप्रवर्तनं तेन तत्रतत्रलक्ष्मणमुखेनलोकायतेप्रवर्तिते उपन्यस्ते तन्नि-
 रासेनरामेणधर्मःस्थाप्यतइतिरहस्यम् ॥ ४५—४७ ॥ किंतेमद्वचनंनकर्तव्यमित्याशङ्क्यप्रथमप्रवृत्तपितृवचन-
 करणानन्तरंक्रियतइत्याह—तीर्णप्रतिज्ञइति । ययातिः स्वर्गाद्भृष्टःपुनःस्वर्गगतइतिमहाभारतेप्रसिद्धम् ॥४८—
 ४९ ॥ नकेवलंममैवायंभारःकिंतुयुष्माकमपीत्याह—
 लयेत्यादिश्लोकेन ॥ ५० ॥ संभारान् पूजाद्रव्याणि

॥ ५१ ॥ अव्यग्रमनाकुलं । "व्यग्रोच्यसक्तआकुलः" इत्यमरः । अविह्वलं अविह्वलं । दृढनिश्चयप्रतिपादकमि-
 त्यर्थः । मृतेव मूर्च्छितेतिथावत् ॥ ५२ ॥ सुहृत्तया स्नेहेन । एवंसुदुःखितामितिर्बन्धः ॥ ५३ ॥ ननुक्तं राजनियोगस्त्वयाप्यनुवर्तनीयइतितत्राह—किमिति । लोकेन परलोकेन । स्वधया पितृलोकप्राप्तिसिद्धया । किंप्रयोजनमित्यर्थः । अमृतेन स्वर्गलोकप्राप्ति-
 सिद्धेनामृतेन । किंप्रयोजनं । कृत्स्नादपि जीवलोकात् आनन्दहेतुभूतमहर्लोकाद्युपरितन्लोकान्तर्गतजीव-
 वर्गात् । संनिहितादितिशेषः ॥ ५४ ॥ एवंमातृका-
 रुण्येपिधर्मएवस्थितोभूदित्याह—नरैरिति । नरैर्गजप्रा-
 हिभिः । उल्काभिः साधनैः । अपोह्यमानः निवार्य-
 माणोपि । अध्वानं मार्गं । अनुप्रविष्टोमहाराजइव मा-
 त्रदिवाक्येनवार्यमाणोपिधर्ममनुप्रविष्टोरामः भूयःप्र-
 ज्ज्वालसंरब्धोऽभूत् । स्वमार्गएवस्थितोभूदित्यर्थः ।

राममित्यत्रैलोक्यसुखदत्त्वेनोत्तममितिब्रज्यम् ॥ ४२ ॥ श्लो० हेमातः शोकः शोकविशिष्टः । पितेत्येवः । संघार्थतां शो-
 ध्यतामित्यर्थः । ननुशोकाकान्त्यामया कथंतस्यप्रबोधइत्यतआह । माशुचः शोकस्यजेत्यर्थः । तत्रहेतुः एष्यामि आगन्तासि । अतएवमाशुचइत्यनेनपौनरुक्त्यम् ॥ ४९ ॥ स्त० अथवा संहृतेर्मरणस्यअसंभारान् राहस्त्वचमरणाभावप्रयोजकानुसंगेवत्यर्थः ॥५१॥ति० स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण । स्त० मत्तोर्कलत्सकाशेसंस्थाप्यगच्छामीतिनवदेतिवदति अपुत्रअधुनाऽजातपोवेति । अतोऽपुत्रपदातिरेकः ॥ ५३ ॥ टी० सुधयेतिपाठे देवयोग्येनवस्तुनाच । अमृतेन अपुनर्भवेनच । ति० अमृतेन अमृतत्व-

[पा०] १ ग. घ. ज. गर्भिष्येऽहमितो. २ ख. पुरम्. ३ क. ययादिवम्. ४ ट. अवसंहृत्य. ५ ख. दुःखमाशु. ६ ख. गम्यताम्. ७ क. छ. झ. ट. पुत्रगन्तुं. ८ ख. ग. सुवचा. ९ क. छ. झ. ज. ट. ममैव. १० घ—ट. ध्वान्तमभि. ११ क. छ. झ. ट. मेवं. क—घ. च. ज. न. मेतं.

स मातरं चैव विसंज्ञकल्पामार्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ॥
 धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ॥ ५६ ॥
 अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ॥
 मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५७ ॥
 धर्मार्थकामाः किल तात लोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ॥
 ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव बभूव्याऽभिमता सुपुत्रा ॥ ५८ ॥
 यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ॥
 द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५९ ॥
 गुरुश्च राजा च पिता च बृद्धः क्रोधात्प्रहर्षार्धदिवाऽपि कामात् ॥
 यद्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कर्त्तुं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ६० ॥
 स वै न शक्नोति पितुः प्रतिज्ञामिमां कर्तुं सकलां यथावत् ॥

अत्रनरैरित्युपमानगतबहुवचनेन पुनः सौमित्रिणा पित-
 यैवोक्तमिति गम्यते । अतएव मातरं सौमित्रिचेति वक्ष्यते
 ॥ ५५ ॥ तत्र तस्मिन् धर्मसङ्कटे । अतिकृच्छ्रावस्थायां एता-
 दृशधर्मे कनिष्ठातपुरुषान्तरस्थाभावात् स एवार्हतीति
 वाल्मीकिस्तौति ॥ ५६ ॥ अभ्यर्दसि व्यथयसि ॥ ५७ ॥
 “ धर्मो हि परमलोके ” इत्यादिना पूर्वसंग्रहेणोक्तप्रप-
 ञ्चयति—धर्मेति । तातेतिसान्त्वसंबोधने । किलेति
 प्रसिद्धौ । लोकइति मोक्षव्यावृत्तिः । धर्मफलोदयेषु ध-
 र्मस्य फलभूतानां सौख्यानामुदयेषु प्राप्तिषु । समीक्षिताः
 सपायत्वेन निश्चिताः । ये धर्मार्थकामाः ते सर्वे तत्र ध-
 र्मे स्युः । धर्मएवानुष्ठिते सौख्यातिशयप्रदानस्वभावाः
 सर्वे पुरुषार्थाः सिध्यन्तीति भावः । अत्रार्थे मे असंश-
 यं संशयो नास्ति । अर्थाभावेऽन्यथीभावः । उक्तार्थे
 दृष्टान्तमाह—भार्येत्यादि । यथा भार्या वश्या अनुक-
 लासती धर्मजनयति, अभिमता प्रिया कामं, सुपुत्रा सती
 अर्थः । सुलक्षणसुलग्नप्रभवपुत्रे जाते हि पितुरर्थाः सिध्य-
 न्तीति तथा सर्वपुरुषार्थानां धर्मएव निदानं । तथा हि ।
 धर्मो हि धर्महेतुरर्थहेतुः काम्यमानसकृच्चन्दनवनितादि-
 हेतुश्च । अतो धर्मएव समाग्रथणीयइति भावः । यद्वा
 लोके धर्मादयः फलसाधनत्वेन समीक्षिताः शास्त्रादिभि-

रवगताः ते सर्वे तत्र फलोदयेषु स्युः समर्थाः स्युः ।
 मे असंशयं मयानिश्चितमित्यर्थः । यथा उक्तगुणविशि-
 ष्टा भार्या फलसाधनं तथेति । अस्मिन्पक्षे अध्याहारावि-
 क्लेशो नास्ति । उत्तरश्लोकानुरूप्यं च ॥ ५८ ॥ एवं ध-
 र्मादीनां फलसाधनत्वं निर्णीतं तेष्वविशेषादन्यतमस्या-
 श्रयणीयत्वे प्राप्ते आह—यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि
 आश्रीयमाणे सर्वे अर्थादयस्त्रयः । असंनिविष्टाः
 न प्रविशन्ति । न संभवन्तीति यावत् । किंतु यतो धर्मः
 यस्माद्धर्मएव स्यात्तत्वारमेत । अथवा यस्मिन्कर्मणि सर्वे
 धर्मार्थकामाः असंनिविष्टाः स्युः अविद्यमाना भवेयुः ।
 तत्कर्मनोपक्रमेत । यतः यस्मात्कर्मणः । धर्मः स्यात्
 तदुपक्रमेत । प्रथमयोजनायामर्थकामयोः संनिवेशो को
 दोष इत्यत्राह—द्वेष्यइति । तस्मादर्थकामौ परित्यज्य के-
 वलधर्मपरो भवेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ यतो धर्मएव कर्तव्यो-
 ऽत आह—गुरुरिति । गुरुः धनुर्वेदनीतिशास्त्राद्युपदे-
 शात् । यदिवेत्येकनिपातो वार्थः । अपिचेति वत् ।
 धर्मं सत्यप्रतिज्ञस्वरूपमवेक्ष्य तत्परिपालनायेत्यर्थः ।
 यत्कार्यव्यादिशेत् नित्यञ्जीत । तत्कर्म अनृशंसवृत्तिः
 को न कुर्यात् । यो न करोति स केवलं नृशंसइति भावः
 ॥ ६० ॥ सोहं अनृशंसोहं । पितुः प्रतिज्ञां वरदान-

साधनेन तत्संज्ञानेनापि । शि० स्वधया स्ववादिशब्दवत्यातिखिलक्रियेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ शि० विसंज्ञकल्पां विसंज्ञसंज्ञाराहित्यं
 कल्पयतिकरोतिसातां । तत्रेष्टादर्शनमात्रेणान्या अपि विसंज्ञाभवन्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ति० एवं सुतरां दुःखं मा माकुर्वित्यर्थः ॥ ५७ ॥
 ति० इमां सकलां संपूर्णानकर्तुं न शक्नोमि ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. सहाभ्यर्दसि. घ. समभ्यर्दसि. २ क. छ. झ. ञ. ट. मासुदुःखम्. ज. मासुदुःखितं. ३ क.—ठ. सङ्ग.
 ४ ड. छ. झ. ट. जीवलोके. ५ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. येतत्र. ६ ख. घ.—ट. सुपुत्रा. ७ ड. छ. झ. ट. खल्वपि.
 ८ छ. झ. ट. दधवापि. ९ घ. मोहात्. १० ड. छ. झ. ट. नते. ११ ड. च. छ. झ. ञ. ट. विमानकर्तुं.

स हावयोस्तात गुरुनियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिः स धर्मः ॥ ६१ ॥

तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ॥

देवी मया सार्धमितीपगच्छेत्कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६२ ॥

सा माऽनुमन्यस्व वनं व्रजन्तं कुंरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि ॥

यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६३ ॥

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणात् प्रपुष्टतः कर्तुमलं महोदयम् ॥

अदीर्घकाले न तु देवि जीविते वृणोऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६४ ॥

प्रसादयन्नरवृषभः स्वमातरं पराक्रमाजिगमिषुरेव दण्डकान् ॥

अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

हेतुकभरतामिवेकमद्विवासरूपप्रतिज्ञां । अकर्तुं न श-
क्नोमि । अवश्यं कुर्यामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सहीति ।
आवयोः मम भरतस्य चेत्यर्थः । नियोगे गुरुः प्रभुरि-
त्यर्थः । देव्याः कौसल्यायाः । तथा च देव्यापितद्वच-
नं नातिक्रमणीयमिति भावः । धर्मः अलौकिकश्रेय-
सावनम् ॥ ६१ ॥ देव्याश्चेत्यस्याशयमुद्धाटयति—
तस्मिन्निति । धर्मराजे धर्मप्रवर्तके । विशेषतः पूर्वरा-
जापेक्षया विशिष्य । स्वेपथि स्वासाधारणेपथि । धर्म-
मार्गे । वर्तमाने स्वमर्यादानतिलङ्घिनीत्यर्थः । तस्मिन्-
गतिभूते भर्तृरिजीवति देवी कृतामिवेकामहिषी । सह-
धर्मचारिणीति यावत् । मया पुत्रेण सह । अन्येव या-
काचित्स्त्रीव । कथंस्वित् कथंवा । वनमपगच्छेत् अम-
र्तकाया एव पुत्रेण सह वनगमनमुचितमिति भावः ॥ ६२ ॥
सा जीवद्वर्तकत्वं । मा मां । अनुमन्यस्व अनुजानी-
हि । इतः पूर्ववन्गमनं प्रति सीतामिप्रायस्यापरिश्रान्तत्वा-
त् “दीप्तमग्निमरण्यं वायविरामः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टं
तत्र मां देवित्वं पूर्वमुपधारय ॥ इत्युत्थालक्ष्मणमिप्राय-
स्य ज्ञातत्वाच्च न हृत्तेतदावयोरित्यस्मिन्नर्थवर्तते । “अ-
स्मदोद्धयोश्च” इति द्विवचने बहवचनादेशादेव न्यास्या-
तम् । एवं च सति “अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव च दस्य-

हं” इति वक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनंचोपपद्यते । स्वस्त्यय-
नानि शोभनप्राप्तिप्रार्थनानि । समाप्ते चतुर्दशवर्षाच-
रणीये व्रते समाप्ते । यथा पुनरागच्छेयं तथा स्वस्त्ययना-
निकुरुष्व । पुनरागमने निदर्शनमाह—यथेति । स्व-
र्गाक्युतो ययातिः यथा सत्येन सत्यवचनेन । अष्टका-
दिदोहित्रोक्तसत्यवचनेन । पुनः स्वर्गमगच्छत इत्यर्थः ।
तद्योक्तं महाभारते “आतिष्ठस्वरथं राजन्विक्रमस्व वि-
हाय समम् । वयमप्यत्र यास्यामो यत्र लोको भविष्यति”
इत्यादिना ॥ ६३ ॥ केवलराज्यकारणात् धर्मविरहि-
तराज्यहेतोः । महोदयं महाफलं । यशः प्रपुष्टः कर्तुं
उपेक्षितुं । अहं नालं न समर्थोऽसि । किंच अदीर्घकाले
च चले । जीविते प्राणधारणे । निमित्तसप्तमीयं । त-
दिद्वज्ज्वलजीवितनिमित्तम् । अवरं तुच्छप्रयोजन-
भूतां । महीं अघर्मतो न वृणो न स्वीकरोमि ॥ ६४ ॥ प-
राक्रमात् “रामतस्मादितः शीघ्रं वनं गन्तुं त्वमर्हसि”
इत्युक्तकैकेयीप्रेरणात् । अनुजं दर्शनं स्वमतं । अनु-
शास्य प्रदक्ष्येत्यर्थः । शासिद्विकर्मकः । हृदि प्रदक्षिणं
चकार प्रदक्षिणं कर्तुं संकल्पितवानित्यर्थः । लोकप्रसि-
द्धास्यः पुरुषार्थः । तेषु सर्वमूलत्वादितरयोः सापाय-
त्वाच्च धर्म एवाश्रयणीय इति स्थापितं भवति ॥ ६५ ॥ इति

सत्य० नः त्रयाणां ॥ ६३ ॥ शि० पराक्रमात् परेषां मुनिव्रतार्थं आक्रमः विभ्रंसनं तस्मादेतोः । दण्डकान् जिगमिषुः सराग-
मातरं अनुजं च दर्शनं धर्मविषयकज्ञानं । अनुशास्य जननीं प्रदक्षिणं हृदि हृदये । चकार । प्रसादप्रदक्षिणस्य वियोगात्पक्षकलात्पक्षकृत-
मिति तात्पर्यं । सत्य० पराक्रमात् त्यज्योपनिषा पञ्चमी । शौर्वमाश्रित्य । दर्शनं धर्मरहस्यं । हृदि प्यायनप्रदक्षिणं चकार । यद्वा प-
राक्रमात् परस्याः शत्रुभूतायाः सपत्न्याः अक्रमात् ज्येष्ठे सत्यपि किञ्चिदस्वराज्यदापनप्रयत्नरूपात् ॥ ६५ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. गतिश्च. २ ड. छ. झ. ट. मितो निगच्छेत्. क. ख. च. ज. मितो नुगच्छेत्. ३ घ. ज. कुन्वने.
ख. कुन्वच. ४ ख. कालस्य न जीवितस्य. ५ क. ग—अ. समातरं. ख. स्समाहितः.
घा. रा. ४६

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

श्रीरामेणकैकेय्याकुलं लक्ष्मणं प्रतिस्वप्नाजनेवैवस्यैवकारणत्वरूपेणेतस्याहेतुस्वनिरसनपूर्वकंतस्याकोपोपशमनम् ॥ १ ॥

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषमभिवर्षितम् ॥ ध्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषैर्विस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ॥ उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्वमात्मवान् ॥ २ ॥
निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाश्रित्य केवलम् ॥ अवमानं निरस्येनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥
उपकृतं हि यत्किञ्चिदभिषेकार्थमेव मे ॥ सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययम् ॥ ४ ॥
सौमित्रे योऽभिषेकार्थं मम संभारसंभ्रमः ॥ अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥
यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परित्यज्यते ॥ माता मे सौ यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
तस्याः शङ्कामयं दुःखं ब्रूहर्तमपि नोत्सहे ॥ मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहंमुपेक्षितम् ॥ ७ ॥
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं सरामीह कदाचन ॥ मातृणां वा पितुर्वाऽहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८ ॥
सत्यस्तत्यामिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्वाल्मीकिरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अथरामःसौमित्रेःकैकेयीविषयंरोषमुपशमयति ।
अपेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । सविशेषं अन्तरङ्गज-
नापेक्षयासाविशयम् । अमार्षितं प्राप्तासहनं । रोषवि-
स्फारितेक्षणं क्रोधविस्फारितनयनम् । आसाद्य अभि-
मुखीकृत्य । सुहृत्त्वादिविशेषणंकोपेऽप्यनुपेक्षणीयत्वाय ।
सत्वं सर्वविषयकंस्वंबलं । धैर्येण धारयन् अप्रकटयन् ।
आत्मवान् प्रशस्तमानाः । वश्यमनस्कहृत्पर्यः ॥ १—
२ ॥ निगृह्येत्युपकृतमितिचश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
रोषं पित्रादिविषयं । शोकं मद्विषयं । रोषशोकयोर्नि-
ग्रहेहेतुमाह—धैर्यमाश्रित्येति । केवलमितिधैर्यनैरन्त-
र्यमुच्यते । अवमानम् आरब्धामभिषेकत्यागपूर्वकवनग-

मनं । निरस्य निजदौर्बल्यकृतत्वाभावाभिचार्य । उत्तमं-
हर्षं सत्यपरिपालनेनपितरंतराधिष्याम इतिबुद्धिजन्यं ।
मेऽभिषेकार्थमुपकृतं सम्पादितं । यत्किञ्चिदलङ्कारा-
दिकं तत्सर्वविसर्जय । निरत्ययं निरपायं । सत्यप-
रिपालनोपयुक्तं । कार्यं बलकलधारणादिकं । कुरु
॥३—४॥ संभारसंभ्रमः संभारसंपादनविषयजत्सा-
हः । अभिषेकनिवृत्त्यर्थं अभिषेकनिवृत्तिरूपवनवासा-
र्थं । ससंभारसंभ्रमोऽस्तु वनवासोचितसाधनसंपादन-
विषयोभवतित्यर्थः ॥५॥ मदभिषेकार्थं मदभिषेकप्र-
योजनविषये । माता कैकेयी । सविशङ्कालक्षणेनसंम-
न्यराज्यं पुनःकिरामोऽग्रहीष्यतीतिशङ्कावती ॥ ६ ॥ त-
स्याः कैकेय्याः । शङ्कामयं शङ्कारूपं । स्वार्थमयद् । भ्रा-
तुर्येवा ॥७॥ मातृणांपितुर्वाविषये कदाचनकृतं बुद्धि-
पूर्वमपिविप्रियंनस्मरामि । अबुद्धं अबुद्धिपूर्वकमपि ।
विप्रियंनस्मरामि ॥ ८ ॥ सत्यः सत्यवचनः । सत्या-

ती० सत्वं चित्ताविकृति ॥ २ ॥ सत्य० निरव्ययं नितरामव्ययं ॥ ४ ॥ ती० मदभिषेकार्थं मदभिषेकनिवृत्तिनिमित्तं ।
मानसंपरितप्यते सामेमाताकौसल्यायथासविशङ्कानस्यात्तथाकुह । पितृवाक्यपरिपालनस्यरामकर्तव्यसमल्पकालसाध्यज्ञात-
द्विषयेवलयानविषेत्तव्यमित्युपदेशेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ सू० तस्याःकौसल्यायाः । मनसिप्रतिसंजातंशङ्कामयं जीवन्पुनरागमिष्यतिनवे-
तिशङ्कात्मकं । दुःखं उदीक्षितं उपेक्षितं ॥ ७ ॥ ति० संभारसंभ्रमविप्रियमितिपाठे नारद्वचनसमीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सत्य० परलो-
कभयाद्भीतः परलोकभयंआतयतिप्रापयतीतिपरलोकभयात् पापं तस्माद्भीतः ॥ ९ ॥

[पा०] १ छ. झ. अ. ट. सरोपमिध. २ क. क्रोध. ३ छ. झ. अ. ट. धैर्यमाक्रम्य. क. धर्ममाश्रित्य. ४ छ. झ. ट. निरस्येनं. क. निरस्यैव. ख. निरस्यैव. ५ क. ख. छ. झ. अ. ट. यदेतन्मेअभि. क. तुयत्किञ्चित्. ६ क. छ. झ. अ. ट. मुत्त-
मम्. ७ क. च. छ. झ. अ. ट. निवर्तय. ८ क. छ. झ. ट. निरव्ययम्. ९ सौमित्रे. उपकृतंइति ५ ४ श्लोकयोःपौर्वापर्यं ख.
क. पुस्तकयोर्द्वयते. १० ख. क. योभिषेकार्थः. ११ क. ख. मदभिषेकार्थं. १२ झ. तप्यति. १३ क—उ. नस्मा. १४ क. च.
अ. सुदीक्षितम्. १५ ज. सद्बुद्धिपूर्वनाबुद्धि.

तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच माम् ॥ १० ॥
 अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमिति पुनः ॥ ११ ॥
 मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ॥ सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः ॥ १२ ॥
 मयि चौराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ॥ गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनस्सुखम् ॥ १३ ॥
 बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् ॥ तं तु नार्हामि संक्रेष्टुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम् ॥ १४ ॥
 कृतान्तैस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ॥ राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निर्वर्तने ॥ १५ ॥
 कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ॥ यदि भावो न दैवोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
 जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् ॥ भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥

भिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । सत्यपराक्रमः अमोघपराक्रमः । परलोकभयात् परलोकसंबन्धिभयहेतोः । परलोकहानेरितियावत् । निर्भयेस्तु प्रतिष्ठितसत्यत्वादिति भावः ॥ १० ॥ तस्य दशरथस्यापि । अस्मिन्नभिषेककर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तितेति । सत्यं नेति ममवरदानविषयसत्यं नेति । मनस्तापो भवेत् । तस्य तापः मातृपेत् तापयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ अन्वक् अनुपदमेव । “अन्वगन्वक्ष्मनुगेनुपदं” इत्यमरः । इतः अस्मात्प्रगरात् ॥ ११ ॥ अभिषेचयिता छुद ॥ १२-१३ ॥ येनमया इयंबुद्धिः वनवासबुद्धिः । प्रणीता शिक्षिता । मनश्च सुसमाहितं स्थिरकृतं । तं संक्रेष्टुं क्लेशयितुं । नार्हामि । अतः प्रव्रजिष्यामि । माचिरं मास्तु विलम्बः ॥ १४ ॥ पूर्वसर्गे धर्मोत्तीत्युक्तं अधुना प्रसङ्गाद्धर्माति-

रिक्तदैवं किञ्चिदस्ति फलप्रदमिति दर्शयन् अस्मत्प्रवासे न कैकेयीनिमित्तं अतः साननिन्दितव्येत्याह—कृतान्त इत्यादिना । कृतान्तः दैवं । “कृतान्तोयमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु” इति निघण्टुः । दैवं च प्राक्तनादृष्टमित्येके । ईश्वर एवेत्याचार्याः । द्रष्टव्यः कारणत्वेनेति शेषः । वितीर्णस्य दत्तस्य ॥ १५ ॥ कृतान्त एवेत्येव कारणव्यवच्छेदमाह—कैकेय्या इति । दैवः देवीसंबन्धी कैकेयीसंबन्धी । अयं भावः अयमभिप्रायः । कृतान्तविहितोऽयं दिनभवेत् तद्दाममपीडने कैकेय्याः प्रतिपत्तिः बुद्धिः । कथं स्यात् । पीडनमिति लक्ष्मणबुद्ध्या ॥ १६ ॥ हे सौम्य मातृषु मे अन्तरं भेदः । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये” इति निघण्टुः । यथानभूतपूर्वतया जानासि । तस्या अपि कैकेय्या अपि ।

सी० येनमन्यरादिजनेन ह्ययंबुद्धिः अभिषेकस्यागाध्यवसायः । प्रणीता प्रवर्तिता । तस्मिन्मनश्च सुसमाहितं स्थिरकृतं । तं च न मपि संक्रेष्टुं क्लेशयितुं । नार्हामि न शक्नोमि । किंपुनः पितरौ । अतः प्रव्रजिष्यामीत्यर्थः । यद्वा येन पित्रा इयंबुद्धिः प्रणीता अयं अभिषेकस्यागाध्यवसायः प्रवृत्तः । पितुरनुग्रहादेव तदीयसत्यपरिपालनार्थमभिषेकस्यागलक्षणाध्यवसायः प्रवृत्त इति भावः । मनश्च सुसमाहितं यस्य निक्षेपदेशाभ्यां मनसः सौगुण्यं संजातमित्यर्थः । तं तथा विधंपितरं । संक्रेष्टुं सत्यप्राप्तेन संकलेशयितुं । नार्हामि शीघ्रं प्रव्रजिष्यामि । ति० कैकेय्या अत्र नापराधः अन्यप्रेरितत्वात् । तर्हि स एव दण्डस्तत्राह—बुद्धिरिति । येन श्वरेण विधात्रा इयंबुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मन्यराद्वारादत्ता । मनश्च तद्बुद्धिविषयेऽयं सुसमाहितं स्थिरकृतं । तं संक्रेष्टुं मत्कृतमन्यथाजातमिति क्लेशयितुं नार्हामि । तस्मै अधिकारित्वान्मद्रूपत्वाद्देति गूढाशयः । मत्संकल्पकृतमेव तदिति गूढं व्यङ्ग्यं । अथाक्यत्वादित्यापाततोर्थः । अतोऽनं प्रव्रजिष्यामि । चिरं विलंबो मा भवित्वित्यर्थः । शि० येनमद्विजयकालेन । बुद्धिः विजयविषयकनिधयः । प्रणिहित्वा संपादिता । अनु पश्चात् । मनः कैकेयीसंकल्पः । समाहितं प्रापितं । कारितमित्यर्थः । तं कालं संक्रेष्टुं अतिवर्तितुमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० तत्प्रेरयितारमाह—कृतान्त इत्यन्ति । मद्रिवासने मद्रिवासनप्रेरणया । एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणया कृतान्तः दैवमेव । इन्द्रादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेति गूढं । मद्रिजानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमिति श्रुत् । यत्पुरामस्य प्राकृतं दुरदृष्टं दैवमितितत्प्र । भगवत्स्तस्याभावात् । स० इव शब्दश्चावधारणे ॥ १५ ॥ रामानु० कृतान्तविहितः कृतः अन्तोऽयेनेति श्रुत्यप्याकृतान्तशब्देन काल उच्यते । तेन विहितः कालो दित इत्यर्थः । दैवः देवसंबन्धी । सत्य० नान्यदैवात्समर्थयेदित्युपसंहरादत्रापि कृतान्तशब्दस्तदर्थः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ख. विधानंतत्. २ च. छ. झ. अ. ट. पुरः. ३ ख. वन. ४ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. अभिषेचयतां. ५ क. ट. प्रणिहितायेन. ६ क. छ. ट. मनश्चातु. ७ क. झ. एव. ज. खैव. ८ च. झ. अ. मद्रिवासने. ९ घ. निवर्तये. १० क. छ. झ. ट. वेदने. ११ क. छ. झ. ट. यदि तस्मान्मावोऽयं. घ. यदि भावो न वैषयं.

सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासायैश्च दुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यदैवात्समर्थये ॥ १८ ॥
 कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ॥ भूयात्सा प्राकृतेव स्त्री भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥
 यदचिन्त्यं तु तदैवं भूतेष्वपि न हन्यते ॥ व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥
 कैश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ॥ यस्य न ग्रहणं किञ्चित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
 सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवामवौ ॥ यच्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
 ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः ॥ उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रंश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
 असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारंभमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥
 एतया तत्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
 तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ॥ प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥

मयिवा सुते भरतेवा । विशेषोयथानभूतपूर्वः तथाजा-
 नासिद्धिः ॥ १७ ॥ सोहं एवमनुभूततद्वात्सल्योहं ।
 वाक्यैरितिहेतौतृतीया । दैवादन्त्यत् बुद्धिभेदकारणं
 नसमर्थये ननिश्चिनोमि ॥ १८ ॥ प्रकृतिः साधुस्व-
 भावः । “ प्रकृतिः पञ्चभूतेषुस्वभावेमूलकारणे ” इ-
 तिनिघण्टुः । प्रकृतिसंपन्ना साधुस्वभावसंपन्ना । रा-
 जपुत्री महाकुलप्रसूता । तथागुणा पूर्वानुभूतदयादि-
 सद्गुणा । सा कैकेयी । प्राकृतेवस्त्री दुष्प्रकृतिकादुष्कु-
 लागुणलेशशून्याक्षुद्रास्त्रीव । भर्तृसन्निधौ नतुयस्यक-
 स्यचित्सन्निधौ । नतुदूत्यादिमुखेन । मत्पीडां ममनिरव-
 धिकस्नेहपात्रस्यपीडां । नत्वप्रियमात्रं । कथंज्ञायात् व्यक्तं
 वदेत् । नतुसूचयेत् । तस्मादैवमेवात्रकारणमिति ॥ १९ ॥
 यदचिन्त्यं अचिन्त्यप्रभावंदैवं । तदेवसर्वेष्वपि
 भूतेषु नहन्यते सर्वत्राप्यप्रतिहतफलप्रदानस्वभावव-
 र्त्तते । व्यक्तं अत्रसंशयोनास्ति । अतएवहिमयित-
 स्त्वां च विपर्ययः वैपरीत्यं । मयिहस्तगतराज्यभ्रंशरूपः
 तस्यांपूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः । पतितः प्राप्तः
 ॥ २० ॥ एवंप्रबलमपिदैवंपौरुषेणनिवर्त्यतामित्यत्राह
 —कइति । क्रियतइतिकर्म कार्यं । फलरूपकार्येतोन्य-

त्र यस्य ग्रहणं ज्ञानसाधनं । नदृश्यते कार्यैकानुमेयं
 यस्यस्वरूपमित्यर्थः । तेनफलात्पूर्वमज्ञायमानेनदैवेन
 कःपुमान्योद्धुमुत्सहते कस्तनिवारयितुंसमर्थइत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ ननुकर्मणोन्यत्रेत्युक्तंकितत्कर्मतत्राह—सु-
 खदुःखेइति । अत्रभयशब्देनशान्तिरुच्यते । भवाम-
 वौ उत्पत्तिविनाशौ । यच्चकिञ्चित्तथाभूतं अचिन्त्य-
 कारणकलोकैदृश्यते । तत्सर्वदैवस्यकर्मकार्यननुहीत्य-
 र्थः ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेवद्वयति—ऋषयइति ।
 ऋषयः विष्णुमित्रादयः । नियमान् व्रतोपवासादीन् ।
 काममन्युभिरिति व्यक्तिवहुत्वाद्वहुवचनं । भ्रंश्यन्ते
 ऋषित्वादितिशेषः ॥ २३ ॥ यच्चकिञ्चित्तथाभूतमि-
 त्येतद्विशदयति—असंकल्पितमिति । इह अस्मिंल्लोके ।
 आरब्धं उपक्रान्तं । आरंभं कार्यं । निवर्त्य असंकल्पितं
 अचिन्तितमेव । यत् कार्यं । अकस्मात् क्षणितिः । प्रवर्तते
 तदैवस्यकर्म ॥ २४ ॥ उपदेशफलमाह—एतयेत्यादिश्लो-
 कद्वयेन । तत्वया अवाधितया । एतया बुद्ध्या । आत्मानं
 अन्तःकरणं । आत्मना स्वयमेव । उपदेशविनेत्यर्थः ।
 संस्तभ्य निश्चलीकृत्य । स्थितस्वमे अभिषेके व्याहृतेपि
 परितापोनविद्यते ॥ २५ ॥ तस्मात् तत्त्वस्यैवंप्रपत्वात् ।

सत्य० मत्पीड्यं अहंपीड्योयेनतन्मत्पीड्यं । वचइतिशेषः ॥ १९ ॥ शि० यस्य दैवस्य ग्रहणं बोधकं । कर्मणः फलभोगात् ।
 अन्यतनदृश्यते । तेनदैवेनसहयोद्धुकश्चित्पुमान्नुत्सहते । नवभाष्यत्याजमयत्रान्वयः ॥ २१ ॥ ति० भवामवौ वन्धमोक्षौ ।
 एषांमध्यव्ययस्यतथाभूतं अचिन्त्यकारणकंकिञ्चित्कार्यं । तदननु निश्चयेन । दैवस्यकर्मफलं । सत्य० भवामवौ मज्जलामज्जले
 ॥ २२ ॥ ति० आरंभैः यज्ञैः । आरब्धं उपक्रान्तंकार्यं ॥ २४ ॥ ति० तत्वया यथार्थया । बुद्ध्या बुद्धियोगेन । आत्मना
 अन्तःकरणस्थेन । आत्मानं अन्तःकरणं । संस्तभ्य यदितिष्ठसीतिशेषः । तदामेअभिषेकेव्याहृतेपितव । परितापोनविद्यते
 नमवति । सत्य० तत्वया स्वरूपभूतया । “तत्त्वबाह्यप्रभेदेस्वात्स्वरूपे” इतिविश्वः । श्रीलिङ्गतात्पार्थी ॥ २५ ॥ ति० तस्मा-
 दिति । अनेनगूढलक्षणस्यापिचनगमनंसूचितं ॥ २६ ॥

[पा०] १ क—घ. च. ज. झ. स्तुप्राकृतेव. २ झ. ट. ठ. मत्पीड्यं. ३ ट. कश्चिदैवेन. ४ झ. न. नुग्रहणं. ५ झ. ज.
 ट. त्कर्मणोन्यत्र. ६ घ. क. छ. झ. ट. यस्य. ७ ड. छ. झ. ट. नाभिप्रचोदिताः. च. नाभिप्रपीडिताः. ८ ख. ग. ड. ज.
 ट. पृथन्ते. ९ ड. छ. ज. झ. ट. रथ्यमारंभैः. ख. रन्धमारंभं. १० क. ज. दपरितप्यस्व.

एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ॥ मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतज्ञानं भविष्यति ॥ २७ ॥
 अथवा किं ममैतेन राजद्रव्यमतेन तु ॥ उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
 मा च लक्ष्मण संतापं कार्ष्णर्लक्ष्म्या विपर्यये ॥ राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥
 न लक्ष्मणास्मिन्खलु कैर्मविभ्रे माता यवीयसीतिशङ्कनीया ॥
 दैवाभिपन्ना हि वदत्यनिष्टं जानासि दैवं च तथाप्रभावम् ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

श्रीरामवचनश्रवणादस्यस्त्कुपितेनलक्ष्मणेनपितृवधनसाधयैत्वमिरूपणेनतस्त्रोपेक्षणीयारवकथनपूर्वकंदैवपौरुषयोर्मध्ये
 पौरुषस्यैवप्राबल्यप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथाश्रीरामप्रतिस्पर्षरूपस्यापनेनाभिषेकविघ्नकारिणांनिवारणेननिर्विघ्नयौवराज्या-
 भिषेकनिर्वर्तनमिवेदभम् ॥ २ ॥ श्रीरामेणलक्ष्मणप्रतिपदिशान्स्वग्नपूर्वकंपितृवचनस्यावश्यकर्तव्यत्वबोधनम् ॥ ३ ॥

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधैश्शिरा मुहुः ॥ श्रुत्वा मध्यं जंगमेव मैनसा दुःखहर्षयोः ॥ १ ॥

अनुविधाय अनुसृत्य । आभिषेचनिकीं अभिषेकप्र-
 योजनिकांक्रियां अलङ्कारणादि । प्रतिसंहारय निवर्तय
 ॥ २६ ॥ तापस्ये तापसयोग्येकर्मणीत्यर्थः । अभिषेचन-
 संभृतैः अभिषेचनायसंपादितैः ॥ २७ ॥ घटस्थजलैः

दैवाविष्टा । तथाप्रभावं तादृशप्रभावयुक्तं । अ-
 प्रतिहतप्रभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
 ध्याकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

तापस्यव्रतज्ञानेक्रियमाणेषिराज्यलिप्सयाज्ञानंकृतवा-
 नितिकैकेभ्यःशङ्कासाभूवितिकाननिषेधति—अथवे-
 ति । राजद्रव्यमतेन राजद्रव्यत्वेनसंभ्रतेन । राज्यद्रव्य-
 मयेनेतिपाठेराज्यार्थमङ्गलद्रव्यप्रचुरेणेत्यर्थः । व्रतादेशं
 व्रतनियमं ॥ २८ ॥ राज्यंवावनवासोवा उभावपितुल्यौ ।
 विचार्यमाणेवनवासएवमहोदयः महाफलः । राज्यव्या-
 पारकेशाभावादपूर्वदर्शनसौख्याच्चेतिभावः ॥ २९ ॥
 महताप्रबन्धेनोक्तसंग्रहेणदर्शयति—नेति । यवीयसी
 कनिष्ठा । कानिष्ठ्यमहिषीत्रयापेक्षया । नतेम्बाम-
 ध्यमेत्यत्रमध्यमात्वंसर्वराजपटव्यपेक्षया । दैवाभिपन्ना

पूर्वदैवस्यप्रबलत्वेनराज्यविपर्यये नसंतापःकार्यः
 धर्मस्यसर्वश्रेयःसाधनत्वात्तन्मूलभूतेपितृवधनकरणसं-
 लेखवश्यकर्तव्ये मारुवचनंचपश्चात्तनत्वात्पश्चात्पाल-
 नीयमित्येतावत्सयुक्तिकमुपपादितं । तत्रपौरुषमेवबलं
 लीयः दैवबलंतुदुर्बलानुसरणीयं धर्मश्चार्थकामविरोधे-
 नकर्तव्यइतिपूर्वपक्षंपूर्वसंग्रहेणलक्ष्मणवाक्येनोक्तं पुन-
 स्तन्मुखेनप्रपञ्चयन्संग्रहेणसिद्धान्तंचवर्शयति—इती-
 त्यादिना । रामेमुहुर्ब्रुवतिसति लक्ष्मणःस्नानभ्युपगम-
 सूचनायाघःशिराःसन् श्रुत्वा दुःखहर्षयोर्मध्यं धर्मे-

ती० वनवासोमहोदयः । प्रजानांकुलांकुलचिन्तायाक्षेपराहित्येनसततंपःप्रवृत्तिसाधनत्वात् विशिष्यपितृवधयपरिपालनप्र-
 योजनवलाभमहाभ्युदयसाधनं ॥ २९ ॥ ति० हे लक्ष्मण अस्मिन्नाज्यविभ्रे । दैवाभिपन्ना दैवविजयादुत्प्रेरिता । यवीयसी कनि-
 ष्ठा । मममाता कैकेयी नाभिशाङ्कितव्या किमाचरेतमनयेतिशङ्कितमनर्हा । पितापिनशङ्कितव्यः । शङ्कितव्येतिलिङ्गविपरिणामेनेहाप्य-
 न्वेति । जलकर्तृकशङ्कितव्यत्वाभावेहेतुः तथाप्रभावंमुहुःप्रभावविशिष्टदैवंत्वजानासि ॥ ३० ॥ इतिद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥

शि० अवाकिष्टाः अयोमुहुः । लक्ष्मणः । आहु शीघ्रं । व्यासा रामोपितात्पर्यविचार्य । दैन्यहर्षयोः पितृकृताभिषेकप्रतिज्ञा-
 भङ्गेनदैन्यरामेपितराक्षसवधादिसानिध्येनहर्षः । तयोर्मध्यमिवसहसाजगाम । इवेनतदस्थजनबोधनावैवमाचरणमितिष्यन्नाटे ।
 तेनतस्यलोकापवादभीरुत्वव्यक्तं । एतेनास्यापिरामेपितमेवेपितमिति सूचितं । ति० लक्ष्मणस्यशोषावतारत्वेनतमोगुणप्रधान-
 ता उपेक्ष्यविवेकवाक्यश्रवणेनसखोदयश्चेतिभावः । अधश्शिरस्त्वेनोक्तार्थस्तार्थाङ्गीकारध्वननम् । इवेनतमसःस्वाभाविकत्वात्तस्य-

[पा०] १ क. ग. च—ट. मयेनद्रु. २ ग. छ. व्रतादेशं. ३ क. व. छ. श. अ. राज्यविभ्रे. ४ क. श. ट. स्यभिषङ्कि-
 तव्या. क. च. ज. व. सतिशङ्कितव्या. ख. स्यविशङ्कितव्या. ५ क. छ. ■. ट. नपिताकर्षंनिजानासि. ६ च. छ. श. म. ट.
 दैवंहि. ७ क. छ. श. ट. णोऽवाकिष्टाद्व. च. भ. ऽधश्शिरास्तादा. ८ च—ट. व्यासा. ९ क. छ. श. ट. जगामाहु. १०
 क. छ. श. ट. सहसा.

तदा तु वेङ्का भुक्कुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ॥ निशश्वास महासर्पो विलस्य ह्य रोषितः ॥ २ ॥
 तस्य दुष्प्रतिवीक्षं तद्भुक्कुटीसहितं तदा ॥ बभौ कुद्रस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३ ॥
 अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हैस्तिहस्तमिवात्मनः ॥ तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥
 अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ॥ ५ ॥
 कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीरं क्षत्रियर्षभ ॥ ६ ॥
 किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ॥ ७ ॥

शिरोभूदितिहर्षं राज्यं त्यज्यतीति दुःखं च । मनसा जगाम ननुवाचाप्रतिपादितवान् । इव शब्देनास्थिरत्वमुच्यते । उत्तरक्षणेमाध्यस्थ्यत्यागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ तु शब्देन पूर्ववस्थातो विलक्षणवस्थामुच्यते । भ्रुवोर्मध्ये ललाटे । ललाटे भुक्कुटी कृत्वेत्यर्थः । विलस्यः पेटिकाविलसः । मनुवत्सीकस्थः तदानीं रोषासंभवात् ॥ २ ॥ दुष्प्रतिवीक्षं भूमिमुखतया दुर्योनिर्वाक्षं । तस्य मुखं ॥ ३ ॥ क्रोधविकरं दर्शयति—अग्रहस्तमित्यादि । सार्धश्लोकः । अग्रहस्तस्य अग्रहस्तः । एकदेशसमासः पूर्वापरादिन्यतिरिक्तस्थलेपिकचिदस्ति । अग्रं चासौ हस्तश्च अग्रहस्तः । हस्तशब्दो हस्तावयवे उपचर्यत इति वा मनः । शरीरे उरसि । अध इत्यर्थः । यद्वा शिरोधरां शरीरे तिर्यगूर्ध्वं । चकाराधश्च पातयित्वा क्रोधातिशयेन विविधं शिरोविधूनां कृत्वेत्यर्थः । अग्राक्ष्णा कटाक्षेण । तिर्यग्वीक्षमाणः सन्नब्रवीत् ॥ ४ ॥ धर्मदोषप्रसङ्गेन पितृवचनपरिपालनरूपधर्महानिप्रसक्त्या । लोकस्य अनतिशङ्कया अतिशङ्कापरिहाराय । मयाऽननुष्ठिते लोको धर्मस्य जतीति शङ्कापरिहाराय चेत्यर्थः । एवं विधेयैर्द्वयार्थैस्त्वप्रसिद्धस्य ते जातोर्यं सुमहान् संभ्रमः वनगमनत्तरा । अस्थाने अनर्वाकाक्षे अयुक्त इत्यर्थः । “अवकाशे स्थितौ स्थानं” इत्यमरः ॥ ५ ॥ तथात्वमेवोपपादयति—कथमित्यादिना ।

हे शौण्डीर समर्थ । दैवमपि निराकर्तुं क्षमेत्यर्थः । क्षत्रियर्षभ क्षत्रियश्रेष्ठ । त्वं अशौण्डीरं अशूरं तत् दैवं । यथा-समर्थवदसि एवमसंभ्रान्तस्त्वद्विधः कथं वक्तुमर्हति न कथमपि । अशूरः संभ्रान्तः क्षत्रबन्धुरेवासमर्थं दैवमनुसर्तुमर्हतीत्यर्थः । अस्थान इत्यादि श्लोकद्वयस्यैव वार्थः । धर्महानिप्रसक्त्या लोकस्यानतिशङ्कया आनतिः पूजा तद्विषये शङ्कया लोकोमामधर्मिष्ठ इति न पूजयेदिति शङ्क्येत्यर्थः । यस्य तेऽयुक्तः सुमहान्संभ्रमो भ्रान्तिः जातः । धर्महानिर्लोकानल्यभावो वा सर्वातिशायिनस्तोर्किं करिष्यतीति भावः । भ्रमसद्भावन्यतिरेकमुखेन द्रव्ययति—कथमिति ॥ ६ ॥ दैवालम्बनस्य भ्रमत्वमुपपादयति—किमिति । कृपणं “बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः” इत्युक्तीत्यादुर्बलैकपरिग्राह्यतायां शोच्यं । अशक्तं शक्तिहीनं । पौरुषं तिरस्कृत्य कार्यकरणाक्षमं दैवं किं नाम अभिशंससि अभिष्टौषि । अशक्तत्वादेव न कार्यानुमेयो दैवसद्भावः । असद्भावादेव तदवलम्बनं ते भ्रम इत्यर्थः । एवं दैवकृतस्यानतिलङ्घनीयत्वं परिहृतं पितृवाक्यपरिपालनरूपधर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति—पापयोरिति । पापयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये । तेशङ्का पापित्वशङ्का । कथं नाम न विद्यते पापिनौ तौ लयि पापं कर्तुमिच्छतः अतस्तद्वचनाकरणे न धर्महानिरिति भावः ।

स्थिरता ध्वन्यते ॥ १ ॥ शि० भुक्कुटी भ्रुवोर्मध्ये निशश्वास भ्रूमध्याच्छ्वासोऽगच्छदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः विलस्यः विले-
 निरुद्ध इत्यर्थः । रोषितः सर्वह्व । स० रोषितः अन्येन वीर्यप्रापितः । सर्पनिदर्शनेन रोषात्मकता विशेषं कविरवगमयामासेत्यवसेयं ।
 ॥ २ ॥ शि० हस्तीहस्तं शृङ्गोदण्डमिव । अग्रहस्तं दक्षिणकरमित्यर्थः । शिरः धरां पृथिवीं । पातयित्वा अल्यधोमुखीभूयेत्यर्थः ।
 ति० अग्रहस्तं हस्ताग्रं । रामेण क्षमापनाय गृहीतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ स० लोकस्यानतिशङ्कया रामः पितृवचनं नाकरोदितिलोकशङ्कामाभूदिति बुद्ध्या । अस्थाने अविषये वनवासादौ । यस्तं भ्रमो जातः अयं धर्मदोषप्रसङ्गेन तद्दिशो प्रसक्त्या ।
 अस्थाने अयुक्त इत्यादौ तेनान्वयः ॥ ५ ॥ ती० कृपणं दीनं । स्नापेक्षितार्थकरणे पुरुषान्तरं प्रार्थयमानमित्यर्थः ।
 वक्ता कं स्वयंपुरतस्स्थित्वा यत्किंचित्कर्तुमसमर्थं ॥ शि० शौण्डीरः प्रारब्धादिनिरसनसमर्थः । क्षत्रियर्षभस्त्वं अशौण्डीरं तद्विषयकसामर्थ्यहीनं । अतएव कृपणं दैवं अशक्तं सामर्थ्यहीनं यथाभवति तथा कियथावदभिशंससि । एतेन देवादृष्टवशात् त्वामिवेक-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. तथा. २ ग. कुला. ३ क. ख. क. च. छ. झ. अ. ट. हस्ती. ४ घ. वीक्षमाणस्तं. ५ अ. भ्रान्तं. ६ क. छ. झ. अ. ट. ह्येव. ७ ग—ट. शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः. क. शौण्डीरं क्षत्रियर्षभः.

सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मनिकं न बुध्यसे ॥ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ॥ ८ ॥

यदि नैवं व्यवसितं स्याद्वि प्रागेव राघव ॥ तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥ ९ ॥

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

धेनेयमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ स हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसङ्गाद्यस्य मुह्यसि ॥ ११ ॥

कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ॥ करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १२ ॥

यैद्यं किल्बिषाद्भेदः कृतोप्येवं न गृह्यते ॥ जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥

[तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः] ॥ १३ ॥

मनसाऽपि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रोः पित्रभिधानयोः ॥ १४ ॥

यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मते ॥ तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ ननु धर्मिष्ठयोस्तयोः कथं पापिल्लशङ्केत्यत्राह—
सन्तीति । धर्मः उपधान्याजोयेषां धर्मोपधाः । श्लक्ष्णाः
धर्माचरणकञ्चुकेन स्वदोषपिधानचतुराः । सन्ति लोक-
इति शेषः । हे धर्मास्मन् धर्मैकप्रवणस्तभाव । शाठ्यात्
भूदविप्रियकारित्वात् । स्वार्थं अभिषेकरूपमस्मत्प्रयो-
जनं । परिजिहीर्षतोः परिहर्तुमिच्छतोः । तयोः कै-
केयीदशरथयोः । सुचरितं सुष्ठुमश्रितं । किं न बुध्यसे
॥ ८ ॥ विपर्ययेऽनिष्टं प्रसज्यति—यदीति । हे राघ-
व । प्रागेव अभिषेकात्पूर्वमेव । एवं उक्तप्रकारेण ।
तयोः कैकेयीदशरथयोः । व्यवसितं निश्चयः । यदि
न स्यात् तदा प्रकृतः पूर्वमेव प्रसक्तः । सवरश्च प्रागेव
दत्तः स्यात् । किंचेति चार्थः । अयं भावः । भरतायाव-
श्यं राज्यं देयं रामस्य ज्येष्ठत्वेन तद्विषयोऽभिषेक आरभ्य-
ते तदानीं त्वया वरद्वयं प्रष्टव्यं तस्माज्जेन रामो विवास्यते
भरतो मिषिच्यत इति कैकेयीदशरथाभ्यां सङ्केतितम् ।
अन्यथा सा वरद्वयं किमेतावत्पर्यन्तं नयाचेत् अयाचित-
मपितत् नीतिज्ञो राजा वा कुतो न पूर्वमेव परिहरेदिति
॥ ९ ॥ अस्तु तथा ततः किमित्यत्राह—लोकेति । लोक-
विद्विष्टं ज्येष्ठपरित्यज्य कनिष्ठस्याभिषेचनात् । लोकवि-
द्वेषविषयमित्यारम्भक्रियाविशेषणं । मे तत्र असह-
न-

विषये । क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यथा कथं भित्तिपटव-
चनं कर्तव्यमेवेति मन्वानं रामं प्रत्याह—येनेति । इयं ते
बुद्धिः येन पितृवचनपरिपालनरूपधर्मेण । द्वैधं भेदं ।
आगता प्राप्ता । नामिषिच्येवनं प्रवेक्ष्यामीति । यस्य प्रस-
ङ्गात् प्रस्तावात् । मुह्यसि अकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मो-
हं प्राप्नोषि । सधर्मो मम द्वेष्यः ॥ ११ ॥ मोहं विशदय-
ति—कथमिति । कर्मणा पौरुषकर्मणा । शक्तः प्रतीकार-
समर्थ इत्यर्थः । त्वं कैकेयीवशवर्तित्वादेवाधर्मिष्ठं विग-
र्हितं च वाक्यं कथं केन प्रकारेण । मोहं विना करिष्यसि
॥ १२ ॥ त्वन्मोहादेव मे दुःखमित्याह—यदीति । अ-
यं भेदः अभिषेकविघातात्साविपर्यासः । किल्बिषात्
मृषावरकल्पनात् । कृतोपि एवं किल्बिषकल्पित इति ।
यदि न गृह्यते तत्र अग्रहणनिमित्ते । मे दुःखं जायते ।
धर्मसङ्गश्च एतादृशधर्मसङ्गश्च । विगर्हितः ॥ १३ ॥
तस्मान्मनसापितञ्कर्तव्यमित्याह—मनसेत्यादिना
॥ १४ ॥ मम विवासनं देवकृतं न तु कैकेयीकृतमिति
पूर्वरामोक्तमनूद्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । तयोः
पित्रोः । प्रतिपत्तिः अभिषेकविघटनविषयानुद्धिः ।
दैवी चापि दैवकृतैवेति । तेमते यद्यपि तथापि ते स्वया ।
तत् उपेक्षणीयं । तदपि दैवमपि । मम न रोचते ॥ १५ ॥

निवृत्तिर्न युक्तिसूचितम् ॥ ७ ॥ ति० धर्मः उपधाकलं प्रसङ्गाः प्रतारणार्थं धर्मानुष्ठाता इति यावत् । स्वार्थं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं ।
सुचरितं तां शाठ्यात् मृषाकल्पितधर्मव्यवहारात् । परिजिहीर्षतोः त्यक्तुमिच्छतोस्तयोः कुलं किं नावबुध्यत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ति० मे
अपराधमिति शेषः । लक्ष्मणे प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ ति० तां लां विना । तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वं बुद्धि-
लां विना अन्यः कामवृत्तयोः अहितयोर्नित्यं पितृनामकशत्रोः कामं मनोरथं । मनसापि कथं कुर्यात् । अनुष्ठानं दुष्टत इति भावः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. धर्मोपधासङ्गाः. २ क. च. छ. झ. म. ट. येनैव. ३ म. घ. ज. द्वैतं. ४ क. च. छ. झ.
म. ट. सोपि. ५ क. च. छ. झ. म. ट. यत्प्रसङ्गाद्वि. ६ क. छ. झ. म. ट. यदयं. ७ इदमर्थं क. ड.—ट. दृश्यते. ८ क.
छ. झ. म. ट. कुर्यात्त्वां. ९ ख. ग. ज. मता.

विह्वलो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ॥ वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १६ ॥
 दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रधाधितुम् ॥ न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोवसीदति ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ॥ दैवभानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥
 अद्य भूतपौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ॥ यदैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदबलौद्धतम् ॥ प्रधाधितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २० ॥
 लोकपालास्तमस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ॥ न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विह्व्युः किं पुनः पिता ॥ २१ ॥
 यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः ॥ अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दशसंभ्रातृणां ॥ २२ ॥
 अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ॥ अभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २३ ॥
 मद्बलेन विरुद्धाय न स्यादैवबलं तथा ॥ प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २४ ॥
 ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ॥ आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २५ ॥
 पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ॥ प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २६ ॥
 स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ॥ नैवमिच्छसि धर्मात्मन्नाज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २७ ॥
 प्रतिजाने च ते वीर माभूवं वीरलोकभाक् ॥ राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २८ ॥

उपेक्षणीयतायाहेतुमाह—विह्वल इति । विह्वलः का-
 तरः । वीर्यहीन इत्यस्यप्रतियोगितयोक्तं वीरा इति ।
 विह्वल इत्यस्यप्रतियोगितयोक्तं संभावितात्मान इति ।
 संभावितः सम्यक्प्रापितः दृढ इति यावत् । आत्मानो
 येषां ते तथा । धीरा इत्यर्थः । नोपासते नाश्रयन्ति
 ॥ १६ ॥ कुतो नाश्रयन्तीत्यपेक्षायां पौरुषवतो दैवेन प्र-
 योजनहान्यभावादित्याह—दैवमिति । पुरुषकारेण
 पुरुषबलेन । दैवमाधितुं अतिक्रम्यवर्तितुं । यः समर्थः
 स दैवेन विपन्नार्थः विहतप्रयोजनः सन् नावसीदति
 नक्षिद्यति ॥ १७ ॥ पुरुषकारापेक्षया दैवस्य दुर्बलत्वे
 प्रत्यक्षप्रमाणयति—द्रक्ष्यन्तीति । पौरुषं सामर्थ्यं ।
 व्यक्तिः प्रबलदुर्बलविवेकः । व्यक्ता स्फुटा । भविष्य-
 ति ॥ १८ ॥ तदेव स्पष्टमाह—अद्येति । यदैवात् य-
 स्मादैवात् । आहतं विभ्रितं । ते राज्याभिषेचनं दृष्टं त-
 दैवं भूतपौरुषहतं द्रक्ष्यन्ति ॥ १९ ॥ अत्यङ्कुशं अति-
 क्रान्ताङ्कुशव्यापारं । उद्दामं छिन्ननिगलं । मदबलो-
 द्धतं मदबलाभ्यांगविष्टं । प्रधाधितं दुर्निवारं । स्वच्छ-
 न्दगमनं । गजमिव दुर्निवारत्वेन त्वदमितं दैवं पौरुषेण
 निवर्तये ॥ २० ॥ ते प्रसिद्धाः । हे राम ते तवाभिषेच-
 नमिति वा । न विह्व्युः न विह्वन्तुं शक्ताः । कृत्स्नाः अ-

न्यूनाः ॥ २१ ॥ राजत्वं सिद्धवत्कृत्वाह—राजमिति ।
 मिथः रहसि । “ मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः ” इति वै-
 जयन्ती । तथा लाप्रत्युक्तप्रकारेण ॥ २२ ॥ तत् त-
 स्मात् । यातवाभिषेकविधातेन द्वारेण पुत्रराज्याय वर्तते
 प्रवर्तते । तस्याः पितुश्च आशां अतिवृष्णम् । “ आ-
 शादिगतिवृष्णयोः ” इति वैजयन्ती ॥ २३ ॥ मद्बले-
 न विरुद्धाय जनाय ममोग्रं पौरुषं दुःखाय यथाप्रभविष्य-
 ति तथा दैवबलं तस्यात् सुखाय न भवेत् ॥ २४ ॥ न क-
 दाचिदपि भरतस्य राज्यप्राप्तिरस्तीत्याह—ऊर्ध्वमिति ।
 ऊर्ध्वमित्यस्य विवरणं वर्षसहस्रान्त इति । प्रजापाल्यं
 प्रजापालनं । स्वार्थेयत्तयः । ऊर्ध्ववर्षसहस्रान्ते त्व-
 यि वनगते सति वानप्रस्थाश्रमस्थे सति । अनन्तरं प्रजा-
 पाल्यं आर्यस्य ते पुत्राः करिष्यन्ति ॥ २५ ॥ मदुक्ल-
 ववनवासः पूर्वसंमत इत्याह—पूर्वेति । पुत्रेषु प्रजाः पु-
 त्रवत्परिपालने परिपालनमिति । निक्षिप्य पूर्वरा-
 जर्षिवृत्त्या तदाचारेण । वनवासो विधीयते ॥ २६ ॥
 स चेदित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं । हे राम स त्वं राजनि-
 दशरथे । एवं अनेकाग्रे चलचित्ते अव्यवस्थितचित्ते स-
 ति । राज्यविभ्रमशङ्कया राज्यस्य विविधचलनशङ्कया ।
 आत्मनिराज्यनेच्छासि चेद्दहतवराज्यं वरक्षेयं । कथ-

ति० तदाशां तामाशाम् ॥ २३ ॥ सत्य० राज्यविभ्रमशङ्कया राजाननुवृत्त्या राज्यप्रद्वेष्टेतरुशोभूयादिति शङ्कया ॥ २७ ॥

[पा०] १ ख. व्यक्तं. २ झ. भूपौरुष. ३ ड—छ. झ. न. ट. यदैवा. ४ ड. च. छ. झ. न. जलोद्धतम्. ५ ख. ग.
 घ. न. तथासमाः. ६ ड. च. छ. झ. न. ट. पक्ष्यामि. ७ ड. छ. झ. ट. अभिधीयते. ८ घ. नचेद्राज. ९ ख. राज्यकामत्व-
 १० क. घ. प्रतिजानामि.

मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ॥ अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ २९ ॥

न शोभार्थाविमौ बाहु न धनुर्भूषणाय मे ॥ नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥

अमित्रदैनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३० ॥

न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥

प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३१ ॥

खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ॥ हस्त्यश्वनैरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३२ ॥

खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना ईवाद्रयः ॥ पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३३ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ॥ कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३४ ॥

बहुभिश्चैकमत्यस्यत्रैकेन च बहुजनान् ॥ विनियोक्ष्याम्यहं बाणार्जुवाजिगजमर्मसु ॥ ३५ ॥

अद्य मेऽस्मिन्प्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३६ ॥

अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ॥ वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३७ ॥

अनुरूपाविमौ बाहु राम कर्म करिष्यतः ॥ अभिवेषनविघ्नस्य कर्दूणां ते निवारणे ॥ ३८ ॥

मिव । वेलासागरमिव । नोचेद्वीरलोकभाक् माभूषम् ।

ते तुभ्यं । प्रतिजानेच ॥ २७—२८ ॥ मङ्गलैः मङ्ग-
लद्रव्ययुक्तैर्जलैः । अभिषिञ्चस्व आलानं वसिष्ठादि-

भिरिति शेषः । तत्र अभिवेषकर्मणि । व्यापृतो भव

व्यासक्तचित्तो भवेत्यर्थः । अलं पर्याप्तः । वारयितुं

निवारयितुम् ॥ २९ ॥ न शोभार्थावित्यादिसार्ध-

श्लोकमेकं वाक्यं—नेति । आबन्धनार्थाय आपात-

तो वीरभूषणतया कट्याबन्धनरूपप्रयोजनावेत्यर्थः ।

स्तम्भहेतवः केवलं लक्ष्यभूतस्तम्भहेतवः । तूष्ण्यांश्चा-

पनहेतव इति वा ॥ ३० ॥ नचाहमित्यादिसार्धश्लो-

कः । यः मम अत्यर्थं शत्रुः शान्तयिता । मत्तः स्यात्

परीक्षकैरिति शेषः । तमर्हन् कामये तस्य स्थितिं न

सह इत्यर्थः । किं त्वसिनावज्रिणमपिशङ्कुं न कल्पये न

स्थापयामि । हन्तीत्यर्थः । तीक्ष्णधारेण तीक्ष्णाग्नेः ।

विद्युच्चलितवर्चसा विद्युदिव चलितं निर्गतं वर्चःस्फुलिङ्ग-

रूपं यस्य तेन ॥ ३१ ॥ खड्गकृतमर्दनेन चूर्णीकृतैर्गहना

काननमिव नरन्तरा । अतएव दुश्चरा संचारायोग्या च ।

भविता भविष्यति ॥ ३२ ॥ मेऽस्मिन्प्रभारया खड्गको-

ट्याहताः अतएव सविस्फुलिङ्गत्वात् दीप्यमानाः ज्व-

लिताः । अद्रय इव सविद्युतो मेघा इव च स्थिताः । द्वि-

पाः शत्रुगजाः । भूमौ पतिष्यन्ति ॥ ३३ ॥ गोधा

ज्याघातवारणं । “गोधातलं ज्याघातवारणे” इत्य-

मरः । गोधारूपाङ्गुलिरेक्षककवचधत्तिमयि स्थिते सति

पुरुषाणां मध्ये कश्चित् कथं पुरुषमानी शूरमानी । स्यात् ।

सर्वेऽस्त्रीप्राया भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अहं बहुभि-

र्बाणैरेकं शूरं अत्यस्य च प्रकर्षेण क्षिपन् । “प्रकर्षे लङ्-

नेप्यति” इत्यमरः । एकेन बाणेन बहुन्क्षुद्रान् अत्य-

स्य च अनेन प्रकारेण नृवाजिगजानां मर्मसु मर्मस्थलेषु ।

बाणान्विनियोक्ष्यामि विसर्जयिष्यामि । अतः कथमे-

को बद्धुर्न हनिष्यतीति न चिन्तनीयमिति भावः ॥ ३५ ॥

अस्मिन्प्रभावस्य अस्मिन्माहात्म्यस्य । प्रभावः प्रतापः । “प्र-

तापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यात्” इति वैजयन्ती ॥ ३६ ॥

अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । चन्दनसारस्य चन्द-

नपङ्कस्य । केयूरामोक्षणस्य अङ्गदधारणस्य । “केयू-

रमङ्गवं” इत्यमरः । वसूनां धनानां । विमोक्षस्य

त्यागस्य । सुहृदां पालनस्य शत्रुभ्योरक्षणस्य च । अनुरू-

ति० आबन्धनार्थाय काष्ठानां वरस्पर्शबन्धनहेतुच्छिद्रादिकरणाय । शि० शराः बाणाः । स्तम्भहेतवः समूहीभूयस्त्वनिर्मापकान

॥ ३० ॥ सत्य० हस्त्यश्वरयिहस्तोरुशिरोभिः प्राण्यङ्गत्वेष्वेकवद्भावभावार्थः । यद्वा हस्त्यश्वरयिनां हस्तोरुभिर्द्वन्द्वैकवद्भावः ।

वेन सहिता निचतानि शिरासि चैत्युत्तरपदलोपी समासः ॥ ३१ ॥ ति० हताः विच्छिन्नाः । अमय इव दीप्यमानाः । रक्षधाराया ।

अतएव सविद्युतो मेघा इव ॥ ३३ ॥ शि० हेराम अभिवेषनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे कर्म व्यापारः । करिष्यतो मेघा बाहुचन्दनसारस्य

[पा०] १ ख. ग. धारयितुं. २ घ. नासिर्वा. ३ क. च. व. मथनार्थमे. क. छ. झ. ट. मथनार्थाय. ४ घ. ज.

कामयेत्यन्तः. ५ ट. कंधातुं. ६ छ. झ. ट. रयिहस्तोरु. ७ क. ज. झ. ट. इवामयः. ८ क—ट. द्विपो. ९ ख. त्रयवाचीभ.

१० घ. प्रतापस्य. ११ ख. प्रतरिष्यति. १२ क. ख. गं. ज. तवच. १३ ख. विमोक्षणे.

ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःमृहज्जनैः ॥

यथा तवेयं वमुष्मा वेशे भवेत्तथैव मां शाधि तवासि किङ्करः ॥ ३९ ॥

विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ॥

उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निबोध मामेव हि सौम्य सत्पथे ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोप्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

कौसल्यापितृव्याक्यपरिपालनेऽदमनस्कराभिमतिरद्विरहस्वदुस्सहस्वप्रतिपादनेनस्वस्याप्यनुगमनसि वैदमस् ॥ १ ॥ तथा
रामेणभर्तृशुश्रूषणप्रशंसनेनसस्यस्त्रीभिरवश्यकर्तव्यत्वंबोधितयातयासदुःखंरामप्रमाजनाङ्गीकारः ॥ २ ॥

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने ॥ कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥

अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २ ॥

यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यजानि भुञ्जते ॥ कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥

क एतच्छ्रद्धेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ॥ गुणवान्दयितो रीक्षा रीधवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥

नूनं तु बलवाँल्लोके कृतान्तः सर्वमौदिशन् ॥ लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥

पौ राजपुत्रत्वेनयोग्यावपिइमौबाहू हेराम तत्सर्ववि-
हाय तेअभिषेचनविघ्नस्यकर्तृणानिवारणेविषये कर्म-
करिष्यतः ॥ ३७—३८ ॥ लदाज्ञात्वेकाऽवश्यं-
भाविनीत्याह—ब्रवीहीति । ब्रवीहि ब्रूहि । वि-
युज्यतां मयावियोज्यतां ॥ ३९ ॥ एवंविस्तरेणपूर्व-
पक्षमुपन्यस्तवन्तलक्ष्मणमितिपूर्वविस्तृतसिद्धान्तसंग्रहे-
णाह—विमृज्येति । बाष्पं रामासंसमतिर्जं । राघववंशव-
र्धनः रघोःसंवन्धीराघवःराघवश्चासौवंशश्चेतिविशेष-
णसमासः । सत्पथे पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निश्चलं ।
मां निबोध जानीहि । सर्वथाहंपितृवचनंनत्यजामी-
त्यर्थः । “ जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनान् ।
शयायांपिण्डदानाश्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्रता ” इतिस्मरणा-
दितिभावः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अथोप्याकाण्ड-
ख्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथधर्म्यस्तरामनिश्चयस्यानुमोदनं कौसल्याकरो-
ति—तंसमीक्ष्येत्यादिना । तं रामं । समीक्ष्य निश्चित्य ।
अवहितं सावधानं । निर्देशो नियोगः ॥ १ ॥ लब्धो-
नाम दैवात्प्रकीर्णानांश्रीत्यादिधान्यानामङ्गुल्याएकैक-
शोम्रहणं । कणिशम्रहणंतुशिलमेव । इदंफलमूलाद्याहर-
णंलभ्यति । वर्तयेत् जीवेत् ॥ २ ॥ भृत्याः भटाः ।
दासाः दास्यकराः । मृष्टानि क्वाप्यानि ॥ ३ ॥ विवा-
स्यतइतियत् एतत्कःअदृष्टेत् । गुणवत्पुत्रविवासनस्या-
संभावित्वात् । अद्वेयत्वेवाकस्यभयंतभवेत् ममाप्येवं
विवासनंभविष्यतीति ॥ ४ ॥ सर्वं सुखदुःखादिकं

केयूरामोक्षणस्य वसूनांविमोक्षणं सुहृदांपालनस्यच । अनुरुपौ योग्यौ । भविष्यतइतिशेषः । एतेन रामसेवाकरणमन्तरा
सर्वकर्मनिरर्धकमितिसूचितम् ॥ ३७—३८ ॥ कृतं विमृज्येतिपाठेअन्तर्भावितव्यवर्तयान्वितसर्जयित्वा । चक्षुषीपरिमृज्येति
यावत् ॥ ४० ॥ इतित्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥

ति० धर्मिष्ठं रामं । ती० मङ्गलमङ्गमीलासंरुद्धबाष्पा ॥ १ ॥ ति० वर्तयेत् भयानिर्देशः ॥ २ ॥ ती० एतच्छ्रुत्वार-
जानकश्रद्धेत श्रद्धयात् । ति० सत्यमित्तिवाञ्छालाकस्यस्यपित्रादिभ्योभयंतभवेत् ॥ शि० कः श्रद्धेत समीचीनमन्येत ।

[पा०] १ ख. ह. च. झ. ञ. ट. वशा. २ ख—ह. विसृज्य. ३ क. परिसृज्यचक्षुषी. ४ क. वर्धनम्. ५ छ. छ. ज.
झ. व. पित्र्यः. ६ छ. छ.—ट. मेघहिंस्रीम्यसत्पथः. ख. य. मेवहिंस्रीम्यसत्पथम्. ७ छ. छ. झ. ट. व्यवस्थितं. ८ क.
पितुर्निर्देश. ९ छ. छ. दाराश्च. १० छ. च. छ. झ. व. ट. रामो. ११ कं. ख. घ. च—ज. राज्ञो. १२ क. झ. ट.
काकुत्स्थो. १३ क. च. मादिशेत्.

आसां राम सपत्नीनां वस्तु मध्ये न मे क्षमम् ॥ नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥
 यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥ १९ ॥
 तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभूरेव च ॥ भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥
 न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ॥ भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥
 भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ २२ ॥
 यथा मैथि तु निष्कान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ श्रमं नावाप्नुयात्किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ २३ ॥
 दारुणंश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ राज्ञो बृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ २४ ॥
 व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ॥ भर्तारं नानुवर्तेत सौ तु पापगतिर्भवेत् ॥ २५ ॥
 भर्तुस्तुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ॥ अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ २६ ॥
 शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥ एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः ॥ २७ ॥
 अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ॥ पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ॥ २८ ॥

जनंकरिष्यामीत्याह—इमानीति । इमानीत्यल्पत्वज्ञापनाय । विहृत्येत्यनेन क्लेशराहित्यमुक्तं ॥ १७—१८ ॥
 एवमनुमतारामवनगमनस्वनगरवर्तनापि पुनः सपत्नी-
 स्मरणादनुगमनमर्थयते—आसामिति । वन्यांमृगीमि-
 च यथावन्यामृगीवने संतुष्टावर्तते तथाहमपि वर्ते नभ-
 वन्तं क्लेशविष्यामीति भावः । पितुरपेक्षया पितुरिच्छ-
 या ॥ १९ ॥ रुदन् “व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति
 दुःखितः” इत्युक्तशुणविशिष्टोपिरामो भानृव्यसनं ह-
 द्वापि रुदन्वचनपरिपालनरूपधर्मविघ्नभयाद्वैर्येण स्थितवा-
 न् । इदानीं वनगमनानुमतिं लब्ध्वा स्वस्वोद्देशं दर्शनेन मा-
 नृव्यसनं निवर्तयितुं रुदितवानित्यवगम्यते ॥ २०—२१ ॥
 राज्ञा सनाथा इति शेषः । राज्ञा सनाथा वयं न ह्यनाथा इ-

त्यर्थः । सपत्नीमध्यवासदोषं परिहरति—भरतश्चापी-
 ति ॥ २२—२३ ॥ हितं चरेत्यत्र तथेति शेषः ॥ २४ ॥
 पतिशुश्रूषणमेष पठ्याः परमो धर्म इत्यन्वयव्यतिरेका-
 भ्यां श्लोकद्वयेन दर्शयति—व्रतेति । पापस्य गतिः फल-
 मिव फलं यस्याः सा तथा ॥ २५ ॥ निर्नमस्कारापि
 भर्तुमिभ्रद्विजादिविषयमस्काररहितापि ॥ २६ ॥
 उपसंहरति—शुश्रूषामिति । लोके पुरा दृष्टः पुरातन-
 लोकाचारसिद्ध इत्यर्थः । वेदे श्रुतः वेदावगत इत्यर्थः ।
 स्मृतः स्मृत्यवगत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ तूष्णीमवस्थाने ए-
 नां दुःखमाक्रमिष्यतीति धिया दुःखविच्छेदनार्थं काल-
 क्षेपसाधनं विधत्ते—अभीति । अग्निकार्येषु शान्ति-
 कपौष्टिकहोमेषु । सुमनोभिश्चेत्यत्र चकारेण चन्दनं तांबू-

स० नयमां न विद्यतेयमः अन्तर्कोयस्यास्मात् । मृस्युरयाथातवेदुत्तमं नायात इत्यावृत्त्या नान्वयः ॥ १९ ॥ ति० स्वयमरुद-
 न्वचोऽब्रवीत् । रोदने कातर्यं प्रकटनेन मातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशाप्रसंगात् ॥ शि० अरुदन् रोदननिवृत्तिं कुर्वन्तस्त्रिलयः ॥ २० ॥
 सत्य० जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता प्रभुरिति लौकिकसामान्यन्यायोक्तिः । प्रकृते निगमयति—भवत्या इति । राजा भवत्याः प्रभुः ।
 भगवन्सर्वेश्वरस्य तद्वराणां कर्षप्रभुरित्यत आह—प्रभवतीति । प्रभुवदाचरतीत्यर्थः । अतो न राजप्रभुप्रभवति पदानां पौनरुक्त्यमिति
 ध्येयम् ॥ २१ ॥ शि० लोकनाथेन सकलजननियन्त्रा । राज्ञा वयं भरतश्च । अपि नाभवत्सादयः अनाथान् । एतेन राजकर्तृ-
 कगमननियोगाभावाद्भुकरापि स्थितिः कर्तव्येति च नितम् ॥ २२ ॥ ति० तत्र मानमाह । एष भर्तुः सेषारूपो धर्मस्त्रिधा नित्य इति ।
 शि० एष धर्मो वेदे लोके च नित्यः श्रुतः । अत एव स्मृतः समये स्मृतिविषयीभूतो जातः । सत्य० वेदे श्रुतः प्रसिद्धः लोके जनविष-
 ये स्मृतः स्मृतिसिद्धः । यद्वा वेद ईहतिच्छेदः । एष धर्म इति लोके अहं वेद ई लक्ष्मीवेद । न केवलमात्रं अपि तु श्रुतः श्रुतिसिद्धः ।
 स्मृत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. ज. मध्ये वस्तु. २ ग. ज. मृगीयथा ३ क. ख. तुमयि. ४ अ. ध्याव्ययः. ५ क. ह. व. छ. झ.
 अ. ट. साच. ६ क. ख. भर्तुस्तुश्रूषया. ७ क. च. ज. गतिमुत्तमाम्. ८ क. कुर्वन्ती. ९ ह. छ. ज. झ. ट. स्त्रियानित्यो.
 १० ड. च. छ. झ. अ. ट. वेदे लोके. ११ य. सुमनोभिस्तु. १२ ख. ह. च. झ. ट. संकृताः.

एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ २९ ॥
 प्राप्स्यसे परमं कामं मयि त्रैत्यागते सति ॥ यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३० ॥
 एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्षाकुलेक्षणा ॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ॥ विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३२ ॥
 गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ॥ पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतकृमा ॥ ३३ ॥
 प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ॥ पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम् ॥ ३४ ॥
 कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ॥ यैस्त्वां संचोदयति मे वच आच्छिद्य राघव ॥ ३५ ॥
 गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ॥ नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना वैश्येन चारुणा ॥ ३६ ॥
 अपीदानीं स कालः स्यादनात्मप्रत्यागतं पुनः ॥ यैस्त्वां पुत्रक पश्येयं जटावलकलधारिणम् ॥ ३७ ॥
 तथा हि रामं वनवासनिश्चितं संमीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ॥
 उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनोभिकाङ्क्षिणी ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

कौसल्यायासमिलरंकृतमङ्गलाशासनेनरामेणमातुश्चरणभिषादनपूर्वकंसीतावलोकनायस्त्रावासप्रतिगमनम् ॥ १ ॥

सौऽपनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं श्रुचिः ॥ चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥

लादीनिसमुन्नीयन्ते । अमिकार्येषुक्रियमाणेषुसुमनः-
 प्रभृतिभिर्देवताब्राह्मणाश्चपूज्याइत्यर्थः ॥ २८ ॥ निय-
 ता स्नानादिनियमयुक्ता । नियताहारा मधुमांसादि-
 वर्जनेनशुद्धाहारा ॥ २९ ॥ प्राप्स्यसइति भर्तृजीव-
 नपुत्रागमनयोःसतोरेवहिपरमकामप्राप्तिसंभवइतिभा-
 वः ॥ ३०—३१ ॥ सुकृतां सुदृढमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 गतकृमा गतकेशा ॥ ३३ ॥ महाभागे महाभागधेये ।
 आनृण्यतां अनृणतां । स्वार्थेऽप्यन् ॥ ३४ ॥ आच्छि-
 द्य छित्त्वा । अन्यथाकुत्सेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ साम्ना स-
 न्त्वरूपेण ॥ ३६ ॥ क्षणमात्रमप्यदर्शनासहिष्णुत्वात्प्र-
 त्यागमनकालइदानीमेवसंभवेदितिप्रार्थयते—अपीति ।
 यत् येनचतुर्दशवर्षान्तेनकालेन । वनात्प्रत्यागतत्वांपु-

नःपश्येयं सकालइदानीमेवापिस्यात् । अपिशब्दःसं-
 भावनायां । “अपिःसंभावनाप्रभगाहशङ्कासमुच्चये ”
 इतिवैजयन्ती । यत् यत्रेतिवार्थः ॥ ३७ ॥ वनवास-
 निश्चितं निश्चितवनवासं । परमेणचेतसा आदरेणेति
 यावत् । स्वस्त्ययनं मङ्गलंअभिकाङ्क्षितुंशीलमस्याअ-
 स्तीतितथा ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तान्येवस्वस्त्ययनानिदर्शयति—सेत्यादि । आयासं
 क्लेशं । अपनीय त्यक्त्वा । जलमुपस्पृश्य आचमयेत्यर्थः ।
 “उपस्पृष्ट्वाचमनं” इत्यमरः । रोदनस्याशुचिता-

ति० यदीति । अनेनदशरथमरणस्यसंनिहितलंसूचितम् ॥ ३० ॥ शि० महाभागे महामां राज्यलक्ष्मीं धागच्छतिप्राप्नोति
 तस्मिंस्त्वयि ॥ ३४ ॥ ति० आविष्य आच्छिद्य । त्वांसंचोदयति वनायेतिशेषः । इतियत्अतः ॥ ३५ ॥ ति० साम्नाशुक्लेने-
 तिपाठान्तरम् ॥ ३६ ॥ शि० परमेण सूक्ष्मेण । चेतसा विचारेण । ददर्श ॥ ३८ ॥ इतिचतुर्विंशस्तर्गः ॥ २४ ॥

सत्य० या मा रमा सा मनस्विन्यपि अयमङ्गलानि मङ्गलतेगम्यतेआभ्यामितिमङ्गौपादौतौलान्तिस्त्रीकुर्वन्तिविषयीकुर्वन्ती-
 [पा०] १ क. छ. झ. ट. पर्यायतेक्षणा. २ क. ख. च. छ. अ. पूर्णयतेक्षणा. ३ झ. ट. ठ. स्वपिण्डेपरमं. ४ क.
 च. छ. झ. अ. यत्त्वा. ५ क. छ. झ. आविष्य. ६ ज. महाभाग. ७ ख—ट. लक्ष्मिण. क. लक्ष्मिणचेतसा. ८ क. ख. घ.
 अ. अ. येनलांपुत्र. ९ क. क. छ. ट. तदाहि. १० क. छ. झ. ट. ददर्श. ११ घ. नासिकाङ्क्षिणी. १२ झ. अ. ट. साविनीय.
 ११ ग. क. च. ज. झ. अ. ट. श्रुचि.

न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ॥ शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥
 यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ॥ सँ वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥
 येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु च ॥ ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
 यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ॥ तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
 पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ॥ सत्येन च महाबाहो चिरं जीवामभिरक्षितः ॥ ६ ॥
 समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ॥ स्थण्डिलानि विचित्राणि शैला वृक्षाः क्षुपा इदाः ॥
 पतङ्गाः पक्षगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ॥ ७ ॥
 स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः ॥ स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्ज्यमा ॥ ८ ॥
 लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासास्संवत्सराः सषाः ॥ ९ ॥
 दिनानि च मूर्हताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पौतु त्वां पुत्र सर्वतः ॥ १० ॥

हेतुत्वादेवताप्रार्थनस्य शुचिनाकर्तव्यत्वादुपस्पर्शनमु-
 क्तं अतएव शुचिरित्युच्यते । मङ्गलानि मङ्गलाशासनानि
 ॥ १ ॥ शीघ्रं विनिवर्तस्व चतुर्दशवर्षान्तइतिशेषः ।
 सतांक्रमे अभिवेषने ॥ २ ॥ पालयसि अग्रच्युतम-
 नुतिष्ठसि । धृत्या प्रीत्या । नियमेन समग्रतया । स
 वै प्रसिद्धो धर्मः । राघवशार्दूल रघुकुलश्रेष्ठ । अभिर-
 क्षतु अभितोरक्षतु । पुनर्धर्मपदप्रयोगात्स एवरक्षत्व-
 त्युच्यते ॥ ३ ॥ चैत्येषु चतुष्पथेषु । आयतनेषु दे-
 वतागृहेषु । ते देवा इति सिद्धम् ॥ ४ ॥ समुदितं श्रेष्ठं
 ॥ ५—६ ॥ समिदित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । व-
 न्याः समित्कुशादयः । प्रभाक्कृतप्रत्यवायसहिष्णवः स-
 न्तोयनेचरन्तं भवन्तं रक्षन्त्विति वाक्यार्थः । पवित्राणि
 धर्मग्रन्थयः । वेद्यः अग्निधिष्ण्यानि । स्थण्डिलानि

देवपूजास्थलानि । तेषामलङ्कारभेदात्संस्थानभेदाच्चै-
 चित्र्यं । वृक्षमहणलतादेरप्युपलक्षणं । क्षुपाः हस्त-
 शाखाशिकायुक्ता वृक्षविशेषाः । “हस्तशाखाशिकाः क्षु-
 पाः” इत्यमरः । वृक्षविशेषणं वा । हस्तशाखावृक्षेष्वेव
 प्रायसो देवतास्तं निदधत इत्येतिहासः । पतङ्गाः पक्षिणः
 ॥ ७ ॥ स्वस्तीत्यादि कुर्वन्त्वित्यनुषङ्गः । स्वस्तिधा-
 तेत्यादौ कौरोलित्वध्याहारः । साध्याः देवताविशेषाः ।
 विश्वे विश्वे देवाः । मरुतः वायवः । धातुविधातृशब्दौ देव-
 ताविशेषवाचकौ । पूषा विशब्दाः द्वादशसङ्ख्याकादि-
 त्यावान्तरभेदवाचकाः ॥ ८—९ ॥ मूर्हताः दिनस्य
 त्रिंशोभागः । स्मृतिः ध्यानं । धृतिः ऐकाग्र्यं । नि-
 ष्पन्नयोगइति यावत् । धर्मः श्रुतिस्मृत्युदितः । यं पाल-
 यसीत्यत्र पितृवाक्यपरिपालनज एवोक्त इति न पुनरुक्तिः

तितानि पादसंवाहनादीनि । चकार करिष्यति च । शुचिजलं भूत्वा प्रलयेत स अतारामस्य अतः प्राप्तः आरामोषनं येनासौ तथोक्तस्तथा ।
 अनिवर्त्येव न वासुदित्वेन रामस्य प्राप्तेत्युक्तिः । इयं मनस्विनी कौसल्या मङ्गलानि स्वस्त्वय नानि चकारेति तु जलं जडे अङ्गं । उपस्पृ-
 श्य विषयीकृत्येत्यर्थः । “श्रीर्यत्ररूपिण्युगगायपादयोः” इत्यादेः ॥ १ ॥ शि० वारयितुं गमनमिति शेषः । सतां महात्मनां । क्रमे
 मार्गे । प्रतिज्ञापालने ॥ २ ॥ ति० देवेष्वायतनेषु देवालयेषु । शि० देवेषु कान्तिमस्तु । आयतनेषु गृहेषु येभ्यः प्रणमसे ते
 देवाः । महर्षिभिः सह सहितं त्वां वनेऽभिरक्षन्तु । महर्षिभिस्तु देवा अभिरक्षन्त्वित्यन्वयो वा ॥ ४ ॥ सत्यं गुणैः समुदितं
 महोदयं प्राप्तं ॥ ५ ॥ ति० मातृशुश्रूषयेति । मातात्रकैकेयी । सत्यं पितृशुश्रूषया “पितामात्रा” इत्येकशेषेण मातृपितृशु-
 षया । मातृशुश्रूषया ज्ञानिशुश्रूषया ॥ ६ ॥ वि० समिदादिपदेन तदधिष्ठात्र्यो देवता उपलक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ ती० धाता आधारक-
 मप्रधानो भगवान् विराड्भिषुः । विधाता स्रष्टा । स एव सर्गविधातृकः प्रजापत्यात्मा । पूषा भगोर्यमेतिरेवलादिनक्षत्राधिदेवताः ।
 सत्यं विधाता सृष्टिकर्ता । धाता अक्षययोनिः । पूषा सूर्यः । भगः ऐश्वर्यादिः । अयं सर्वस्वामिन् राम । मा प्रमाणं ॥ ८ ॥
 सत्यं मृत्युं विदुषोति—श्रुतिश्चेति ॥ १० ॥

[पा०] १ क. छ—ट. शक्यते. २ घ. पथि. ३ क. छ. झ. ट. प्रीत्या. ४ ख. सुप्रताचरितः साधुः. ५ देवेष्व-
 ६ क. व. छ. झ. ञ. ट. चवित्राणां. ग. घ. ज. चवित्राणि. ७ व. ञ. हृदाः क्षुपाः. ८ घ. पतगाः. ९ ग—ट. महर्षिभिः.
 १० क. व. छ. झ. ञ. ट. ऋतवः षट्चत्ते सर्वे. ११ क. व. छ. झ. ञ. ट. श्रुतिः स्मृतिश्च. १२ ख. घ. क. पान्तुर्त्वा.

स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सृष्टृहस्पतिः ॥ सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ ११ ॥
 योश्चापि सर्वतः सिद्धाः दिशश्च सद्विगीश्वराः ॥ स्तुता मया वने तस्मिन्पान्तु त्वां पुत्रनित्यशः ॥ १२ ॥
 शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ॥ द्यौरन्तरिक्षे पृथिवी नद्यः सर्वास्तथैव च ॥ १३ ॥
 नैधवाणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः ॥ अहोरात्रे तथा सन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ॥ १४ ॥
 ऋतवर्धैव षट् पुण्या मासाः संवत्सरास्तथा ॥ कलार्थं काष्ठाश्च तथा तैव शर्म दिशन्तु ते ॥ १५ ॥
 मेहावने विचरतो मुनिवेषस्य धीमतः ॥ तैवादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदास्तदा ॥ १६ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम् ॥ १७ ॥
 प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने ॥ सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्महने तैव ॥ १८ ॥
 महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ॥ महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते ह्येक्षन्तु पुत्रकाः ॥ १९ ॥
 नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्वजातयः ॥ मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्वहः ॥ २० ॥
 आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ॥ सर्वसंपत्तये राम स्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक ॥ २१ ॥
 स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनःपुनः ॥ सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो "ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 गुरुः सोमश्च सूर्यश्च घनदोह यमस्तथा ॥ पान्तु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यवोसिनम् ॥ २३ ॥

॥ १० ॥ स्कन्दः सनत्कुमारः । "तत्स्कन्दइत्याचक्षते"
 इतिदहरविद्यायांतथाभिधानात् । कुमारोवा ॥ ११ ॥
 सर्वतःसिद्धाः प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥ शैलाः कुलपर्वताः ।
 समुद्रसन्निधानात् । राजा कुबेरः ॥ १३ ॥ ग्रहाः
 कुजावयः । सहदेवताः तदभिमानिवेवतासहिताः ।
 अहोरात्रे तदभिमानिदेवते । अतोऽपुनरुक्तिः ॥ १४ ॥
 ऋतुमासादिशब्दास्तदधिदेवतापराः । केचिदाहुः ।
 अस्मिन्प्रकरणेप्रायशःपुनरुक्तयःपुनरक्षणाविषयप्रेमपा-
 रवश्यकृताइति । शर्म सुखं । "शर्मशातसुखानिच"
 इत्यमरः ॥ १५ ॥ आदित्याः देवाः ॥ १६ ॥ राक्ष-
 सानामिति राक्षसाविसंभन्धिभयं । संभन्धसामान्येष-

क्षी । तेभ्योभयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्लवगाः वानराः ।
 दंशाः वनमक्षिकाः । "दंशस्तुवनमक्षिका" इत्य-
 मरः । सरीसृपाः गिरिसर्पाः । गहने वने । माभूव-
 न् हिंसकामाभूवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ ऋक्षाः भट्टकाः ।
 नतेद्रुक्षन्तु । "कुधद्रुह" इत्यादिनाचतुर्थी ॥ १९ ॥
 सत्वजातयः सत्वस्यजातिर्जन्येषुतेसत्वजातयः । कू-
 रजन्तवइत्यर्थः ॥ २० ॥ आगम्यन्तइत्यागमाः मार्गाः ।
 सर्वसंपत्तये वन्यफलमूलादिसंपत्तये ॥ २१ ॥ आन्त-
 रिक्षेभ्यः अन्तरिक्षचारिभ्यः । पार्थिवेभ्यः पृथिवी-
 र्धिभ्यः सकाशात् । परिपन्थिनः शत्रवः ॥ २२ ॥
 गुरुरित्यादि प्रयक्पृथक्मिलितध्वरक्षन्मित्यर्थइति

शि० सोमः उमासहितः । देवो महादेवः ॥ ११ ॥ सत्यं० तस्मिन्वने कानने । अकारप्रभेदेण अवने रक्षणविषये ।
 मयास्तुताइत्यनेनान्वयः । नित्यशः सदाभोदः यः तंतांपान्तु ॥ १२ ॥ सत्यं० षडृतदशान्यइत्यनेनविष्वादिमानसंभन्धिभ्यो-
 न्येप्राणाः । देवादिमानेनयेकृतबोमासासंवत्सराःकलाःकाष्ठाश्चैत्यन्वयः । एवंचेन्नपुनरुक्तिः । अन्यपदस्वारस्येतिहेयम् ॥ १५ ॥
 सत्यं० क्रव्यादानां कृतविकृतपक्षमांसभुजं । यथोक्तेकाशिकायां "कृतविकृतपक्षशब्दस्यक्रव्यादेशः" इति । शब्दार्णवेपि "क्रव्या-
 दः कृतपक्षमांसमुपभुजते" इति ॥ १७ ॥ ति० सर्वजातियाः सर्वजातीयाः ॥ २० ॥ शि० आगमाः आगमनानुकूलव्या-
 पाराः । शिवाः मन्त्रलविशिष्टाः । विजयपूर्वाकाइत्यर्थः । सन्तु । पराक्रमाः सिध्यन्तु सफलमवन्तु ॥ २१ ॥ सत्यं० आन्तरि-
 क्षेभ्यः अशान्यादिभ्यः । पार्थिवेभ्यः भूकंपादिभ्यः । मयाअर्चिताइतिहेतोःतेपरिपन्थिनः । शुकावास्ते स्तांपान्तु
 इतिवा ॥ २२ ॥

[पा०] १ अ. सोमखेन्द्रो. क. च. सोमखन्द्रो. २ क. ख. इ—ट. तेचापि. ग. घ. येचापि. ३ घ. सर्वशः. ४ क. घ.
 छ. झ. अ. ट. वायुधसचराचरः. ५ इवमर्थे दशमश्लोके तेसदा. इत्यतःपरं च. अ. पुस्तकयोर्दृश्यते. ६ ग. घ. झ. ज—ट.
 सहदेवतैः. क. च. छ. ग्रहदेवताः. ७ ख. अहोरात्रं. ८ छ. झ. ट. व्यापिषद्रचान्ये. ९ ख. क्षेपतयाकाष्ठाः. १० घ. सदा.
 ११ क—घ. ज. महावनानि. क. छ. झ. महावनेपि. १२ ॥ च. छ. अ. तथादित्याश्च. झ. तथादेवाश्च. १३ क. च. अ.
 दैत्यानां. १४ ग. वने. १५ ख. दुष्यन्तु. १६ झ. सर्वजातियाः. १७ क. घ. छ. इ—ट. संपत्तयो. १८ घ. ज. येचैव.
 १९ क. घ. घ. इ. च. छ. झ. अ. ट. शृङ्गाः. ग. ज. शङ्काः. २० ग. घ. ज. माश्रितम्.

अग्निर्वायुस्तथा धूमो मध्वाश्चर्विमुखाश्च्युताः ॥ उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ॥ २४ ॥
 सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्ता तथर्षयः ॥ ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवोसिनम् ॥ २५ ॥
 इति माल्यैः सुरगणान्गन्धैश्चापि यज्ञस्विनी ॥ स्तुतिभिश्चानैकलाभिरानर्चयतलोचना ॥ २६ ॥
 प्वलनं सैमुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ॥ हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥
 घृतं श्वेतानि माल्यानि र्समिधः श्वेतसर्षपान् ॥ उपसंपादयामास कौसल्या परमाङ्गना ॥ २८ ॥
 उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् ॥ हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥
 मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्ति वाच्य द्विजास्ततः ॥ वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाः ॥ ३० ॥
 ततस्तस्यै द्विजेन्द्राय राममाता यज्ञस्विनी ॥ दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ॥ वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥
 यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा ॥ अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥
 अमृतोत्पादने दैत्यान्घृतो वज्रधरस्य यत् ॥ अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥
 'श्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः ॥ यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५ ॥
 श्रौतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते ॥ मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलाः ॥ ३६ ॥
 इति पुत्रस्य शेषैश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ॥ गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३७ ॥
 ओषधीं चापि सिद्धार्था विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ चकार रक्षां कौसल्या मभैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥

नपुनरुक्तिः ॥ २३ ॥ ऋषिमुखाश्च्युताः निर्गताः ।
 त्वयागृहीताश्चेतिशेषः ॥ २४ ॥ भूतभर्ता नारायणः
 ॥ २५ ॥ इतीत्यत्रमत्वेतिशेषः ॥ २६—२७ ॥ उप-
 संपादयामास होमायेतिशेषः ॥ २८ ॥ शान्तिं सर्वो-
 पद्रवशान्तिं अनामयं आरोग्यं च । उद्दिश्येतिशेषः ।
 हुतहव्यावशेषेण हुतहविःशेषेण । बाह्यं होमस्थानाद्ब-
 हिर्भवं ॥ २९ ॥ मध्वादिद्रव्यदक्षिणाभिर्दत्ताभिर्द्वि-
 जान् स्वस्तिवाच्यं पुण्याहं वाचयित्वेत्यर्थः । स्वस्त्य-
 यनक्रियाः स्वस्त्ययनक्रियाप्रतिपादकमन्त्रानित्यर्थः

॥ ३० ॥ काम्यां अमीष्टां ॥ ३१ ॥ वृत्रनाशे वृत्रना-
 शानिमित्ते ॥ ३२—३४ ॥ विक्रमान् पादविक्षेपान्
 ॥ ३५ ॥ शुभमङ्गलाः मङ्गलानामपिमङ्गलाः । मङ्ग-
 लद्रव्याणामप्यतिशयदायकाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ शेषान्
 अक्षतानि । गन्धैश्च समालभ्य विलिप्य । “समालं-
 भोविलेपनं” इत्यमरः । सिद्धार्था दृष्टफलं । विशल्य-
 करणींच अन्तर्गतशल्यनिर्गमनकारिणींच । ओषधीं
 मूलिकां । मभैरभिमन्त्र्य रक्षांचकार । रक्षाहेतुत्वेनह-
 स्तेवबन्धेत्यर्थः । पुनर्जजापच ॥ ३७—३८ ॥

शि० उपस्पर्शनकाले अस्पृश्यस्पर्शनसमये । अग्न्यादयः ऋषिमुखाश्च्युताः महात्मोपदिष्टाः मध्वाश्वलांपान्तु ॥ २४ ॥ ति०
 भूतकर्तृ ब्रह्मा जगत्कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ सत्य० सर्वपान् श्वेतसर्षपान् ॥ २६ ॥ ति० बाह्यं बलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतलो-
 कपालादिबलिं ॥ २९ ॥ ति० स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य । मध्वादिभिर्द्रव्यलक्षितान्द्विजान्कृत्वा ॥ ३० ॥ शि० यत्
 यादृशं मङ्गलंविजयइत्यर्थः । वृत्रनाशे वृत्राधुरवधसमये । सर्वदेवनमस्कृते सहस्राक्षे इन्द्रे । समभवत् । तादृशमङ्गलंतेभवत्
 ॥ ३२ ॥ सत्य० शेषाः निजनिर्माल्यानि । “प्रसादनिजनिर्माल्यवनेशेषाचकीर्तिता” इतिविधः ॥ ३७ ॥ शि० सुसिद्धार्था
 सुसिद्धः परीक्षितः अयोर्यस्यास्ता । रिपुबाणभेदनकर्त्राल्यवनेशेषाचकीर्तिता । विशल्यकरणीं ओषधिं ॥ ३८ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. मुख्यच्युताः. २ क. छ. झ. भूतकर्तृ. ग. ट. भूतकर्ता. ३ ख. ड. च. छ. झ. न. ट. स्तेषु.
 ४ घ. भाषितम्. ५ क. ख. ग. घ—ट. क्षानुरूपाभिः. ६ क—घ. ज. समुपाधाय. ७ ज. विधिवत्. ८ छ. झ. ट. ठ.
 समिधश्चैव. ९ च. झ. अ. वाच्यं. १० क—घ. च—ट. क्रियाम्. ११ ग. घ. ज. रम्या. १२ क—घ. च—ट. त्रिविक्रमान्.
 १३ च. छ. झ. न. ट. रतुल. १४ झ. ट. ऋषयः. १५ ज. झ. श्वताः. १६ क. ख. च. छ. झ. न. ट. शुभमङ्गलम्.
 ग. ज. तवकान्ते. १७ छ. झ. शेषाश्च. १८ च. झ. न. ट. औषधींचसुसिद्धार्था. क. ओषधीश्चापिसिद्धार्थाः. ग. औषधं
 चापिसिद्धार्थं.

उवाचातिप्रहृष्टेव सा दुःस्ववशवर्तिनी ॥ वाङ्मात्रेण न भावेन वाचाऽसंसज्जमानया ॥ ३९ ॥
 आनम्य सृष्टिं चाप्राय परिष्वज्य यशस्विनी ॥ अवदत्पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ ४० ॥
 अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ॥ पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवर्त्मनि ॥ ४१ ॥
 *प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा हर्षविद्योतितानना ॥ द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥
 मैद्रासनगतं राम वनवासादिहागतम् ॥ द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥
 मङ्गलैरुपसंभ्रमो वनवासादिहागतः ॥ वेध्वा मम च नित्यं त्वं कामान्संवर्धयं हि भो ॥ ४४ ॥

मयाऽर्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूतमहासुरोरगाः ॥

अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४५ ॥

इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्वयनं यथाविधि ॥

प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निपीड्य सखजे ॥ ४६ ॥

तथा तु देव्यां स कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ॥

जगाम सीतानिलयं महायज्ञास्त राघवः प्रज्वलितः स्त्रिया भ्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अतिप्रहृष्टेव दुःस्ववशवर्तिन्यपिपुत्रमुखोल्लासार्थमिति-
 संतुष्टेवभावयन्तीत्यर्थः । असंसज्जमानया स्वलन्त्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ केनप्रकारेणोवाचेत्यत्राह—आनम्येति । आन-
 म्य आनमय्य । सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः । गच्छेत्यत्रेति-
 करणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥ सर्वसिद्धार्थं सिद्धसर्वप्रयोज-
 नं । पश्यामि द्रक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा
 सङ्कल्पः मानसं कर्म । वनेरामस्य किं भविष्यतीति चिन्ता-
 लक इत्यर्थः ॥ ४२—४३ ॥ वेध्वाः रुधायाः सीता-

याः । कामान् काम्यमानवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४—४५ ॥
 तदाकौसल्योक्तस्य वाचामगोचरत्वादाह—इतीवेत्या-
 दि । इतीव एवंविधमित्यर्थः । प्रदक्षिणं अनुकूलं ।
 रक्षामितियावत् ॥ ४६ ॥ निपीड्य निपीडनपूर्व-
 कमभिवाद्येत्यर्थः । स्वया स्वतःसिद्धया ॥ ४७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 गीतांजराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः
 सर्गः ॥ २५ ॥

ति० उवाचापि मन्त्रानितिशेषः । जपोत्तरं स्पष्टमपि मन्त्रांशुधारयामासेत्यर्थः । एतच्च तन्मन्त्रार्थानुसंधानेन रामस्य हृत्प्रसादार्थं ।
 संसज्जमानया आन्तरखेदगदगदया ॥ ३९ ॥ ती० मङ्गलैः राजोचितवस्त्राभरणादिभिः । संवर्ध संवर्धय । शि० संवर्धं अनुदासे-
 त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानिलत्वात्परस्मैपदम् ॥ ४४ ॥ ती० रक्षार्थमेव पुत्रस्य प्रदक्षिणम् ॥ ४६ ॥ ति० तयाभ्रिया मातृकृतम-
 ङ्गलशोभया ॥ ४७ ॥ इति पञ्चविंशस्सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क—व. ज. उवाचाभि. च. छ. झ. ञ. ट. उवाचापि. २ छ. झ. ट. मिष्टार्थो. ३ ख. लांकदा. क. लायहं.
 ४ छ. झ. ट. संचितं. ५ ख. च. वर्त्यसु. * ४२ ४३ एतच्छ्लोकद्वयं झ. ट. ट. पुस्तकेषु न दृश्यते. ६ क. ख. च. न.
 भर्तृमद्रासनगतं. ७ घ. च. त्वांमुहुःपुत्र. क. लामहंवत्स. ख. ग. ज. लामहंपुत्र. ८ ख. रभिरुपभो. ९ घ. च. झ. ञ. ट.
 मध्वाक्षमम. च. तथाचमम. ग. मध्वाचमम. १० क. च. यप्रभो. ग. घ. यामिभो. ख. यस्वभो. झ. ट. याहिभोः. ११ च.
 झ. भ. ट. भूतगणाःसुरोरगाः. १२ ग. घ. हितानि कुर्वन्तु. ज. हिताय कुर्वन्तु. क. च. हिताय काङ्क्षन्तु. १३ घ. छ. झ. न.
 ट. अतीव. १४ च. छ. झ. न. चापि. १५ छ. झ. न. ट. निरीड्य. १६ च. छ. न. ट. तथाहि. ज. तथास. घ. यथाच.
 क. ग. तथाच. झ. तथाहि. १७ क. ख. ग. च—ट. देव्याच. घ. देव्यासु. १८ च. स्त्रियाभ्रिया. छ. झ. भ. ट. स्त्रियाभ्रिया.
 क. ख. भ्रियाक्षया.

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

श्रीरामस्वयौवराज्याभिषेकमिन्मज्जानन्त्यासीतयाहर्षेण देवताराधनपूर्वकं तदागमनप्रतीक्षणम् ॥ १ ॥ तथाऽभिषेकमिन्संजा-
तलजया सुखावनमनेन गृहं प्रविष्ट्य रामस्य मुखवैवर्ण्यं पर्यन्यासयारामं प्रति सविलापं तत्कारणप्रभः ॥ २ ॥ श्रीरामेण जानकीप्रति-
स्वमुखवैवर्ण्यस्य कारणमिदं देवने मुखवनवासस्यानभिषेकदेवने पूर्वकं तावत्कालं दशरथादिसेवाया अस्तानुवर्तनस्य च विधानम् ॥ ३ ॥

अभिर्वाद्य च कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ कुतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ॥ हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत्सर्वं न शृण्वान् तपस्विनी ॥ तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥
देवकार्यं स्वयं कृत्वा कुतश्चा हृष्टचेतना ॥ अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४ ॥
प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेदम सुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णं द्विधा किञ्चिदवाञ्मुखः ॥ ५ ॥
अथ सीता ससुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ॥ अपश्यञ्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शङ्काक मनोगतम् ॥ तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्त्रिभ्रममर्षणम् ॥ आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥
अद्य बार्हस्पतः श्रीमानुक्तः पुण्यो नु राघव ॥ प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥

एवंमातरमनुमान्यसीतामनुमानयितुं निर्गच्छति ।
अभिवाद्येत्यादिक्लोकाद्वयमेकं वाक्यम् । वनसंप्रस्थितः
वनंगन्तुं प्रवृत्तः । धर्मिष्ठे अतिशयितधर्मे ॥ १ ॥
आममन्थेव विलोडयामासेत्यर्थः । गुणवत्तया पूर्व-
भाषीप्रियवादीचेत्याद्युक्तगुणविशिष्टतया ॥ २ ॥ त-
त्सर्वं अभिषेकविधातादिकं । तपस्विनी रामाभिषेकार्थ-
प्रतोपवासादिनियमविशिष्टा । यौवराज्याभिषेचनं
वर्ततइति शेषः ॥ ३ ॥ देवकार्यं देवपूजां । कुतश्चा अ-
भिषिक्तमर्तुविषये पटुमहिषीभिः गन्धपुष्पादिना कृतपा-
दार्चनादिसमाचारश्चेत्यर्थः । हृष्टचेतना हृष्टमनस्का ।
राजधर्माणामभिज्ञा अभिषिक्तराजासाधारणलक्ष-
णानि श्वेतच्छत्रधामरपुरस्कृतभद्रासनादीनि ज्ञातवती ।
प्रतीक्षतेस्म उक्तलक्षणविशिष्टो भर्ता कदासमागमिष्यती-

त्यपेक्षया स्थितवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ द्विधा गृहालङ्का-
रजनहर्षजया ॥ ५ ॥ ससुत्पत्य स्वासनादुत्थाय ।
वेपमाना मर्तुर्विगतहर्षत्वावाञ्मुखत्वादिदर्शनार्त्कपमा-
नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ततः सोढुमशक्तत्वादेव । विवृततां
व्यक्तदुःखतां । एतावत्पर्यन्तं शोकलेशहीनस्य रामस्ये-
दानीं शोकाभिर्भावः सीतायाभाविदुःखस्मरणेनेति बो-
ध्यम् ॥ ७ ॥ प्रस्त्रिभ्रं हस्तगतराज्यस्यान्यगामित्वं
स्ववनप्रप्राजनचक्रधमस्यै निवेदयिष्यामीति शोकेन प्र-
स्वेदः । अमर्षणं संजातदुःखं नियन्तुमशक्तं । इदानीं
हर्षकाले ॥ इदं दौस्थ्यम् ॥ ८ ॥ बार्हस्पतः बृहस्पतिदे-
वतः । उक्तः अभिषेकार्हत्वेन विहितः । युक्तइति पाठे अ-
भिषेकार्हः । श्रीमान् कर्मारब्धवतां श्रीकरः । पुण्यः
पुण्यनक्षत्रं । अद्येति ब्राह्मणैः प्रोच्यते नु प्रोच्यते स-

सत्यं धर्मिष्ठे पितृवचनपरिपालनरूपे ॥ १ ॥ शि० तपस्विनी सर्वविषयकनिष्पन्नानि विशिष्टा । वैदेही तत्सर्वं सवृत्तगमनं
शृण्वान् । तत् वनगमनमेव । तस्याहृदि आसीदिति शेषः । अतएव राज्याभिषेचनं हृदि नासीत् ॥ ३ ॥ शि० कुतश्चा देवादिप्रार्थ-
नावेदित्री ॥ ४ ॥ ति० द्विधा सीतायै कथमिदमन्याभ्यं समातापितृकृतं कथयामीति लजया । सत्यं द्विधा अभिषेकार्थसंप्रद-
सारण्यं प्रत्युत्पल्लज्येत्यर्थः । शि० द्विधा पित्राद्याहापनमन्तरा इमां कथं सहनेष्यामीति लजया । अवाञ्मुखः नवाक् वचनं शंसि-
स्तु मुखं यस्यास्य रामः ॥ ५ ॥ ती० विवृततां व्यक्तदुःखतां । गतः प्राप्तइत्यर्थः । मथिवनंगते सति अदुःखार्हासीतादुःखेन कथं कालं
नेष्यतीति धिया संजातदुःखोऽभूदित्यर्थः । “न्यसनेषु मनुष्याणां शृङ्खलं भवति दुःखितः” इत्युक्तेः । ति० यद्वा सरामो विवृततामि प्रा-
यंगतः । शुद्धमुक्तस्वभावापि मायाख्यप्रकृत्यवता रसीतासंनिध्यादुद्बुद्धविक्षेपशक्तिरिव जातइत्यर्थः । अनेन हि नाज्येन प्रियाया अनेन किं-
चित्तुंतो गोप्यमिति लोकाव्यवहारोददिशितः । सत्यं सः शोकः विवृततां व्यक्ततां गतः ॥ ७ ॥ ती० युक्तः चन्द्रेणेति शेषः । सत्यं

[पा०] १ क—घ. च. व. वाश्रु. २ घ. राज्येऽभि. ३ क—घ. च—ट. ससा. ४ झ. पुत्रीप्रतीक्षती. क. पुत्रं
प्रतीक्षती. ५ क. ग. घ. च—ट. स्वपेस. ६ क. घ. ज. बार्हस्पतः. ७ क. छ. झ. ज. न्युक्तः पुण्येण.

न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन ॥ आवृतं वदनं वल्गु छत्रेणापि विराजते ॥ १० ॥
 व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् ॥ चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥
 वागिमनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ॥ स्तुवन्तो नान्न दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
 न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ भूर्भिर्भूर्धाभिषिक्तस्य दधति स विधानतः ॥ १३ ॥
 न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥
 चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषितैः ॥ मुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्तव लक्षणपूजितः ॥ प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥
 न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ॥ भद्रासनं पुरस्कृत्य यौतं वीरपुरस्कृतम् ॥ १७ ॥
 अभिषेको यथा सज्जः किमिदानीमिदं तव ॥ अपूर्वो मुखवर्णश्च न ग्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
 इतीव विलपन्तीं तां श्रोवाच रघुनन्दनः ॥ सीते तत्रमवास्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १९ ॥
 कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ॥ शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दंशरथेन च ॥ कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
 तयाऽद्य मम सज्जेऽस्मिन्भिषेके नृपोद्यते ॥ प्रचोदितः ससमयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥

स्वित्यर्थः । अन्वितिच्छित्त्वा अनुप्रोच्यत इति वा संबन्धः ॥ ९ ॥ शतशलाकायस्य तेन । स्थलस्थत्वेन मालिन्यां
 उवावर्तयितुं जलपदं । वल्गु सुन्दरं । आवृतं सप्तविरा-
 जत इति संबन्धः ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यां बालव्यजना-
 भ्यां । शतपत्रं पद्मम् ॥ ११ ॥ वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ।
 “वन्दिनः स्तुतिपाठकाः” इत्यमरः । मङ्गलैः मङ्ग-
 लवचनैः । सूताः पुरावृत्तकथाशंसिनः । मागधाः
 वंशशंसकाः ॥ १२ ॥ क्षौद्रं मधु । भूर्भिर्नदधतिस्य
 नाभिषिञ्चन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रकृतयः अमात्या-
 दयः । श्रेणीमुख्याः वीथीप्रधानाः ॥ १४ ॥ पुष्प-
 रथः उत्सवाय कल्पितोरथ इत्यर्थः । “असौ पुष्परथश्च-
 क्रयान्नसमराययत्” इत्यमरः । सहिराज्ञाभप्रतो-
 नीयते केवलं संप्रमाय ॥ १५ ॥ कृष्णमेघगिरिप्रभः

कृष्णमेघयुक्तगिरिप्रभः । उभयोरुपमानत्वे वैषम्याप-
 त्तिः ॥ १६ ॥ वीरपुरस्कृतं भद्रासनं पुरस्कृत्य तेषां
 गमनं । न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ यथा अभिषेकः
 सज्जः सन्नद्धः । इदानीतयैवेत्यर्थः । तवापूर्वो मुखव-
 र्णो दृश्यते । ग्रहर्षश्च न लक्ष्यते । किमिदमिति संबन्धः
 ॥ १८ ॥ विलपन्तीं विविधं लपन्तीं । तत्रभवान्पूज्यः ।
 “तत्रभवान्प्रभवानिति शब्दो वै प्रयुज्यते पूज्ये” इति ह-
 लायुधः । प्रव्राजयतीत्यनन्तरमितीति शेषः ॥ १९ ॥ स-
 हतो प्रियस्य भ्रवणे सीतायाः किं भविष्यतीति भयात् चित्त-
 दाढ्यार्थं विविधगुणकीर्तनेन संबोधयति—कुल इत्यादि ।
 इदं प्रव्राजनं । येन क्रमेण येन मार्गेण ॥ २०—२१ ॥
 अद्य नृपोद्यते मभाभिषेके सज्जे सति प्रचोदितः पूर्वदत्तं
 वरद्वयं देहीति प्रकर्षेण प्रेरितः । ससमयः त्वदपेक्षितं करि-

युक्तः शोभन इत्यनुप्रोच्यते ॥ ९ ॥ शि० मुख्याभ्यां चक्रवर्त्तसाधारणान्यां ॥ ११ ॥ स० भूर्धाभिषिक्तस्य शिरस्तातस्य ।
 राक्ष्याभिषेकस्याद्यायमावादितोऽप्यम् ॥ १३ ॥ ति० श्रेणीमुख्याः परिवन्मुखाः । सर्वत्र तत्कृत इति शेषः ॥ १४ ॥ ति० पुष्प-
 रथः प्रचुरपुष्पभूषितरथविशेषः ॥ १५ ॥ ती० कृष्णमेघप्रसोगिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥ ति० भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं ते पुरस्सरं अ-
 ग्रगंसेवकं । न पश्यामि ॥ १७ ॥ ती० यदा यस्मात् ॥ १८ ॥ शि० विलपन्तीं विविधं पृच्छन्तीं ॥ १९ ॥ शि० नरे महत्फल-
 निवारकत्वेन ॥ २१ ॥ ति० ससमयः प्राचीनो वरसंकेतः । प्रचोदितः प्रवर्तितः ॥ २२ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. छ. झ. न. च्छत्रेणाभि. २ ग. न. ज. निभेक्षण. ३ क. ग. न. ट. नाव. ४ क. ख. घ.
 भूर्धाभिषिक्तस्य. ५ क. ख. ग. घ. छ. झ. न. ट. ददति. ६ क. ग. घ. ला. ७ क. भूषितम्. ८ क—घ. च. छ. झ.
 अ. ट. भूषणैः. ९ झ. ट. ठ. पुष्परथः. १० च. छ. झ. अ. ट. श्रीमान्सर्व. ११ घ. छ. प्रियदर्शनम्. १२ क. ख. न.
 ज—ट. यान्तं. १३ ख. घ. च—झ. ट. पुरस्सरम्. १४ क. ग. घ. च—ट. यदा. १५ ख. मिदानीमर्थ. क. मिदानीं
 तजानय. १६ ट. क्रमेणाद्य. च. झ. म. क्रमेणाद्या. १७ ठ. सर्व. १८ न. छ. झ. न. ट. वै. घ. अ. से. १९ ठ. ममपित्रायु.
 ख. ग. घ. अ. प्रीतमनसा. २० घ. प्रचोदितः.

चतुर्दश हि वर्षाणि कस्तव्यं दण्डके मया ॥ पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
 सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ भरतस्य समीपे तु नाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥
 त्रैद्विधुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ॥ तस्मात् ते गुणाः कैथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥
 नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन ॥ अनुकूलतया शक्यं समीपे त्वस्य वर्तितुम् ॥ २६ ॥
 तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ॥ स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥
 अहं चापि प्रीतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ॥ वनमधैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनी ॥ २८ ॥
 याते च मयि कल्याणि वनं धुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासर्परथा भवितव्यं त्वयाऽनघे ॥ २९ ॥
 कैलासमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ॥ वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः ॥ ३० ॥
 माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्मिता ॥ धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३१ ॥
 वन्दितव्याश्च ते नित्यं मया शेषा मम मातरः ॥ स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
 भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ॥ त्वया भरतश्चतुर्भौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥

ध्यामीतिकृतशपथइत्यर्थः । “समयाःशपथाचारका-
 लसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । धर्मेणप्रतिनिर्जितः
 कर्तृभूतधर्मेणस्वायत्तीकृतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततःकिमि-
 त्यत्राह—चतुर्वशेति । मया पितृभोदितेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 सीताहृदयंज्ञातुंबुद्धुपदेशेनप्रणयरोषमुत्पादयन्नाह—
 भरतस्येति । त्वयानकथ्यः नञ्छाघनीयः । त्वत्प्रणामा-
 गमनदशायामितिशेषः ॥ २४—२५ ॥ तेन भरतेन ।
 विशेषेणनभर्तव्या बन्धुसाधारण्येनभरणीयेत्यर्थः । अ-
 शमाविभरणलक्ष्मणशत्रुघ्नभार्याभ्यांविशेषेणनकाङ्क्षणी-
 यमितिभावः । अनुकूलतया स्वजनसाधारणतया ।
 शक्यं योग्यम् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरणंकिमर्थमित्य-

तआह—तस्मादिति । नृपतिना दशरथेन ॥ २७ ॥
 गुरोः दशरथस्य । स्थिराभव मयिस्थिरानुरागाभवे-
 त्यर्थः । तत्रहेतुर्मनस्विनीति । दृढमनस्केत्यर्थः
 ॥ २८—२९ ॥ काल्यं अहर्मुखे । “प्रत्युपोहर्मुखं
 काल्यं” इत्यमरः ॥ ३० ॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वा
 स्थितायाइतिशेषः ॥ ३१ ॥ स्नेहः प्रीतिः । प्रणयः
 सौहृदं । “प्रणयःस्वात्मरिचयेयाच्चायांसौहृदेपिच”
 इतिवैजयन्ती । भोगः पालनं । “भोगोराज्येधने
 सौख्येपालनाभ्यवहारयोः” इतिवैजयन्ती । मयि
 स्नेहादित्रयमविशेषेणकुर्वन्ति । अतस्तास्तुस्तयाव-
 न्नाइतिभावः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्रसमौ भ्रात्रापुत्रेण

ति० यौवराज्येनियोजितः । मयेतिशेषः । ज्येष्ठानुष्ठाविनातस्तत्ताभासंभवात् । शि० यौवराज्ये यौवराज्यसदृशेपालने
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥ शि० तेन मत्प्रजपनेनहेतुना । भरतस्यसमीपेकदाचनसमयेअहंकथ्यः शाघनीयः । मद्गुणवर्णनंकर्तव्यमि-
 त्यर्थः । तेनमद्वियोगजनितातिदुःखं भरतस्यनभविष्यतीतिसूचितम् । तेनरात्रगुणानांसर्वताप्रशामकत्वंन्याजितम् ॥ २४ ॥ शि०
 ननुप्रासाधिकारत्वाद्दरतोपिप्रार्थनीयइत्यतआह—कञ्जीति । ममत्रैद्विधुक्ताः मत्प्रसादप्राप्तैश्चर्माःपुरुषाः । परस्तवं स्वकीया-
 त्तिस्तुति । नसहन्ते । तस्माद्वेत्तेभरतस्यगुणध्वजतः भरतसमीपे । नकथ्याः नञ्छाघनीयाः ॥ २५ ॥ ति० “अहंतेनानुवक्तव्यो-
 विशेषेणकदाचन” इतिप्राचीनःपाठःकतकेनदर्शितः । अहं अस्मात्स्वरूपं । ते तया । विशेषेण विशिष्य । कदाचन कदापि ।
 नातुवक्तव्यः सखीभिर्वातांप्रसङ्गेतिशेषः । भरतस्याग्रतइत्यनुकर्षः । तत्रहेतुः—अनुकूलयतेति । मत्स्वरूपवर्णनंचतस्यप्रति-
 कूलमितिभावः । नापित्वेनभर्तव्याविशेषेणकदाचन इत्याधुनिकपाठस्तुनतयाचमत्कारो । विशेषेणनभर्तव्या । किंतुबन्धुसाधार-
 न्येनेत्यर्थानुकूलतयेत्युत्तरार्धस्यतथोपयोगाभावात् ॥ २६ ॥ ती० काल्यं सर्वस्मिन्नप्युपसि ॥ ३० ॥ वि० माताचेति । वन्दि-
 तव्येतिशेषः । यतोयुज्यवन्दनंकुलवधूनाधर्मप्रेषेतिपुरस्कृतसत्तत्संमानमर्हतीतिघञ्बन्धः ॥ ३१ ॥ सत्यं मातेतिशेषः ।
 शान्तचमोदाभपुनरुक्तिः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ज. झ. ञ. ट. ते. २ व. बुद्धियुक्तापि. ज. बुद्धियुक्ताहि. ३ क. छाध्याः. ४ छ. झ. ट.
 अहंतेनानुवक्तव्यो. ५ ख. ग. घ. च—अ. तस्य. ६ छ. प्रतिज्ञांच. ७ क. ख. च. छ. झ. ञ. स्थिरीभवमनस्विनि. ८ क—
 व. ज. रतया. ९ छ—उ. कल्पं. १० व. छ. झ. ञ. जनेश्वरः. ११ मममाताच. १२ क. च. ज. स्त्वयानित्यं. ख. मयेनित्यं.
 ट. स्वतानित्यं. १३ छ. शेषाश्च. १४ क. ग. घ. च. ज. ञ. उभौभरत. ख. प्रियेभरत.

विप्रियं न च कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ॥ स हि राजा प्रेक्ष्यैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥
 आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानः संप्रसीदन्ति प्रेक्ष्यन्ति विपर्यये ॥ ३५ ॥
 [स्पृष्टश्रिव गजो हन्ति जिघ्रश्रिव भुजंगमः ॥ स्यन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः] ॥ ३६ ॥
 औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ॥ समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३७ ॥
 सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ॥ भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३८ ॥
 अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ॥
 यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्य चित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

श्रीरामेणापोध्यायामेववासंबोधितवासीतयातंप्रतिप्रणयकोपेनसद्वचनस्यजनापहास्यत्वंकथयम् ॥ १ ॥ तथादशरथेन-
 रामस्यवनवासनिदेशेनैवसत्यापिनिदेशभिरूपयन्त्यासकारामंप्रतिप्रतिद्विरहस्यदुस्सहत्वप्रतिपादनेनवनंप्रतिस्वस्यापिसद्वचन-
 प्रार्थना ॥ २ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ॥ प्रणयादेव संकुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ॥ त्वया यदपहासं मे श्रुत्वा नरवरात्मज ॥ २ ॥
 [वीरीणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ॥ अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वेवेरितम्] ॥ ३ ॥
 आर्यपुत्र पिता माता आता पुत्रस्तथा क्षुधा ॥ स्वानि पुण्यानि भुञ्जनाः स्वसं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥

वसमौ । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ३३ ॥ राजत्वेप्यप्रमुखम-
 नियन्तुलंकस्यचित्संभवतीति तद्वाच्यैर्यप्रभुरित्युक्तं ।
 देशपतेरकुलपतित्वदर्शनादाह—देशस्यचकुलस्यचेति
 ॥ ३४ ॥ शीलेन अकुटिलवृत्त्या । प्रयत्नैः आलस्य-
 त्यागादिभिः । विपर्यये शीलाद्यभावे ॥ ३५—३६ ॥
 जनान् अबन्धून् ॥ ३७ ॥ सत्यव्रतं अमोघव्रतं ॥ ३८ ॥
 व्यलीकं अप्रियं । कस्यचिदपिजनस्ययथाव्यलीकं
 नकुरुषे तथात्वयावर्तितव्यम् । इदममवचश्चकार्यम् ।
 अत्रैवस्यातव्यमितिममवचश्चकार्यमिति । यद्वा यथाक-
 स्यचिदपिव्यलीकंनकुरुषे तथाइदमपिममवचस्त्वया
 कार्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे धीतांबराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

एवंरामायणपुरुषेषुरारामकर्तव्यसामान्यधर्मानुष्ठा-
 नं दर्शितम् । अथसीतानुष्ठेयं पातिप्रत्यधर्मसंक्षेपेणोपक्षि-
 पति—एवमुक्तेत्यादि । अप्रियवादिन्यपिप्रियार्हा प्रिय-
 भाषणार्हा । तदुपरिप्रियवादिनी । तथाप्येवमुक्ता अ-
 प्रियमुक्ता । प्रणयादेव सौहृदादेव । नतुवैरात् । सं-
 कुद्धा ॥ १ ॥ हेराम त्वया लघुतया ध्रुवं निश्चितम् ।
 अत्यन्तनिःसारमित्यर्थः । “ध्रुवोभभेदेह्रीवंतुनिश्चि-
 तेशाश्वतेष्विषु” इत्यमरः । लघुत्वमेवाह—यदिति ।
 यद्वाक्यंश्रुत्वा मे स्त्रियाअपि । अपहास्यंभवति तद्वा-
 क्यंभाषसे । किमिदं अयमपूर्वप्रकारः इतःपूर्वचदृष्ट-
 चरः । नरवराज्येत्यनेनास्यासंभावितत्वमुच्यते ।
 त्वामिहस्याप्यवन्गमिष्यामीत्येतद्वचनमेतावत्पर्यन्तम-
 नुस्मृतायाः प्रणयधारायाः पन्थानंनारोहतीतिभावः ॥ २
 —३ ॥ कथममवाक्यस्यपरिहासास्पदत्वमित्याह—

ति० यथाकस्यचिन्महत्त्वसंख्यलीकं व्यलीकत्वं । अनुत्तलंनकुलपतेर्येदमपिमेवचः कार्यं अनुष्ठेयमित्यर्थः । वचसोऽनुत्तल्यकरणं
 ज्ञाननुष्ठानेभवति । ति० वनेमहत्त्वंलघुमनायोग्यत्वेन ॥ ३९ ॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

ति० अधुवं अनिश्चितं । ति० हेराम इदंकिंभाषसे । तन्मयिलघुतया लाघवनिमित्तेन । नलघौरधेन । ध्रुवं निश्चयः । कृतः
 [पां०] १ च. छ. झ. य. ट. चन. २ च. छ. झ. य. ट. चवैदेहि. ३ छ. घ. क्षापि. ४ य. घ. ज. कुप्यन्तिच. ५ अयं
 श्लोकः च. ज. अ. दृश्यते. ६ छ. झ. औरस्यातपि. ७ च. ज. न्प्रति. ८ क. ख. ग. जनाधिपाः. ९ ग. ज. भाष्यते,
 १० क. ग. च. छ. ट. वरोत्तम. ११ अयंश्लोकः च—दृ. दृश्यते. १२ अ. त्वयोदितम्.

भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमोदिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
 न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ॥ इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
 यदि त्वं प्रसितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्वन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
 ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य श्रुतशेषमिवोदकम् ॥ नय मां वीर विसन्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥
 प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ॥ सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥

आर्यपुत्रेति । भर्तारप्रतिभार्यायाः संबोधनं आर्यपु-
 त्रेति । भर्तृसंबन्धिपित्रादयः स्वानिपुण्यानि स्वकृ-
 तपुण्यफलानि । एतत् पापफलस्याप्युपलक्षणं । सु-
 खानाः अनुभवन्तः । स्वस्वं स्वस्यैव फलप्रदं । भाग्यं
 शुभाशुभं कर्म । वपासथे आचरन्ति । “भाग्यं कर्मशु-
 भाशुभं” इत्यमरः ॥ ४ ॥ पूर्वोक्ताः सर्वस्वकीयकर्मफ-
 लान्यनुभवन्ति भर्तुरर्धशरीरभूताभार्याभर्तृकृतभाग्य-
 फलमेवानुभवतीत्याह—भर्तुरिति । भार्यैका भार्यैव
 तु । भर्तुर्भाग्यंप्राप्नोति । सहाधिकृतत्वात् । यस्मादेवंत-
 स्मादेवाहमपिवनेवस्तव्यमित्यादिष्टैवत्वदावेष्टृभिः ।
 आवयोः सहधर्मचारित्वात्त्वदादेशेनैवममाप्यादेशः सि-
 द्ध इति भावः ॥ ५ ॥ एवं भर्तृसमानभाग्यत्वं स्वगमन-
 हेतुर्दुकः तदेकगतिकत्वमपि गमनहेतुरित्याह—नेति ।
 प्रेत्य परलोक इत्यर्थः ॥ ६ ॥ फलितार्थमाह—यदी-

ति । अग्रतो गमने हेतुमाह मृद्वन्ती मर्दयन्ती । मृदू-
 कुर्वन्तीत्यर्थः । कुशरूपकण्टकान् ॥ ७ ॥ पराति-
 शयाक्षमाईर्ष्या त्वदनुवर्तनेन चरितार्थेयं भविष्यतीत्ये-
 वरूपा । अत्रैव सुखमास्वेति मयोक्तापि स्वयमनुगमि-
 ष्यामीति ब्रूत इति रोषः । तौ मुक्तशेषं शास्त्रनिषिद्धतयो-
 क्तमुदकमिव बहिष्कृत्य निःशेषं निरस्य । विसन्धः
 निःशङ्कः सन् । मानय । वीरेत्यनेन स्त्रियमेकाकीकान्ता-
 रं कथं नयेयमिति शङ्कानकर्तव्येत्युक्तं । पापं मयि न वि-
 द्यते भवद्वियोगे जीवने हेतुपापं न विद्यत इत्यर्थः । पापा-
 न्तरस्याग्रप्रसक्त्यभावात् ॥ ८ ॥ प्रासादावसंविहाय
 किमर्थं वनवासं गच्छसीत्यत्राह—प्रासादाग्रैरिति । प-
 ञ्चम्यर्थे तृतीया । प्रासादाग्रैः सार्वभौमवासप्रासा-
 दाग्रेभ्यः । विमानैर्वा स्वर्लोकादिस्थितविमानाग्रेभ्यो
 वा । वैहायसगतेन अणिमाद्यष्टैश्चर्यसिद्धिसंपन्नोचि-

हेनरवरोत्तम यद्वाक्यं त्वयैव श्रुत्वाऽपहास्यं किमन्यैरित्यन्वयः ॥ २ ॥ टी० अहमपि वने वस्तव्यमित्यादिष्टैव तव वनगमनादेशादेव
 “अधोवा एष आरमन्नेत्यस्मी” इत्युक्तप्रक्रियया लदधर्शरीरभूतायाममाप्यादेश इत्यर्थः ॥ ५ ॥ स० यद्वा इह लोके । नारीणां
 न विद्यन्ते अथार्यो येषां तेनारयः तेषां साधूनां लनकेवलं पिता अपितु आत्मजः । न केवलमात्मजः किंतु आत्मा स्वामी चेत्त्यन्वयः । य-
 थोक्तं “मातारामः” इत्यादि ॥ ६ ॥ स० “पीतशेषं न च पिबेत्” इत्यादि रथापीतोच्छिष्टं जलादिव हिष्कार्यं तथेर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य मान-
 येत्यर्थः । वस्तुभूतभोगयास्यक्रियोजनमित्यवतार्य यथादुष्प्रापनीयकान्तारयायिना पीतशेषं कण्ठच्छेदितमुदकमवश्यं नेयमेव त-
 थाऽहमप्यवश्यं नेयैवेति तीर्थादिप्रकरणं तत्त्वसमुदाहृतप्रमाणपर्यलोचनया पीतशेषकण्ठच्छेदकस्येव दार्ष्टान्तिकी भूतसीताया अपि
 दोषितप्राप्ताऽऽस्यैव पापं मयि विद्यत इति चरमचरणोक्त्या विरुद्धत्वात् दुष्प्रापनीयकान्तारयायिनस्य छिद्योदकानयने दुर्घटजी-
 वने खलवत् स्वरमणस्वरामस्यापिरामान्तराऽऽरामगमने तयास्वप्नप्रतिजल्पनमिति कल्पयामः ॥ ८ ॥ टी० नित्यसंबन्धि-
 लावपि नाहं परित्याज्येत्याह—प्रासादाग्रैरिति । प्रासादाग्रैरिति स्थितिमात्राविमानैर्वानवतायोगबलात् केवलं वैहायसगतेन मत्प्राया-
 जन्तः । वैहायसगतिमता । तथा सर्वावस्थागतेनापि भर्ता भर्तुर्पादच्छायेव भर्ता सहस्रीसर्वावस्थागता भवतीति विशिष्यते विधीयते ।
 ति० अतोपि मे वनगमनमेवोचितमिति आह । प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेति शेषः । विमानैर्वा वैहायसगतेन वा आकाशगमनेनोपल-
 क्षिताणि मायष्टिसिद्धयेति शेषः । सर्वावस्थागता भर्तुः । अपीति शेषः । “विष्णोरभक्तिं कावस्थासर्वावस्थेति गीयते” इत्यभिधानात् ।
 तांगतस्य अतएव भार्यैव द्रुतः । भर्तुरित्यन्तमेकं पदं । अथवा पृथक् पदे श्रुत्युक्तमर्थं ननु ह्यनुरूपतांगतापीतियोजना । सकलभर्तृधर्म-
 रहितस्यापि पत्युः पादच्छायापादसेवनेनेतरधर्मोपेक्षया स्त्रिया विशिष्यतेऽपि किंच भवति । श्रुतिस्मृत्योस्सर्वपरित्यागेन भर्तुसेनाया एव
 कीर्णानि खलबोधनादिति भावः । सत्य० प्रासादाग्रैरित्यायासहयोगे तृतीया । इदोयूनेति निर्देशात् । तथा च तैरहितस्य भर्तुर्था
 पादच्छायासर्वावस्थागता तस्यास्सकाशाद्विशिष्यते भार्यैति शेषः । अगृह्णानस्सर्वाच्छायागृह्णानक्षपादच्छायाभार्यायाः पतिपादैक-
 सेवारतलंगीतयति । वैहायसगतेनेति भावः । यद्वा छायेलस्याऽऽश्रुतिः । तथा च भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते भार्या । पादच्छा-
 यावशाद्दानीं नेतव्या इदानीं नेतव्येति न विशिष्यते तथा भार्यापिच्छायाप्रतिबिम्बभूतेति विशिष्यते । “छायाप्रतिबिम्बयोषितोः ।

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. झ. ञ. नार्यैका, छ. नारीवै, २ छ. मादिष्टा, ३ झ. द. वाला, ४ छ. झ. द. ईर्ष्यारोषं,
 ५ क. घ. प. ज. परित्यज्य, ६ ख. न. पीत, ७ झ. प्रासादाग्रे.

अनुशिष्टाऽस्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ॥ नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गे गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलशुकसेवितम् ॥ ११ ॥
 सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ॥ अचिन्तयन्ती त्रैलोक्याश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
 शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ॥ सह रंखे त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ॥ अन्यस्यापि जैनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १४ ॥
 सह त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ॥ नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥
 फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ॥ न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया ॥ १६ ॥
 [अग्रतस्ते गमिष्यामि मोक्षये भुक्तवति त्वयि] ॥ इच्छामि सैरितः त्रैलान्पल्वलानि वैनानि च ॥
 द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १७ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता ॥ १८ ॥
 अभिवेकं करिष्यामि तामु नित्यं यतव्रता ॥ सह त्वया विशालाक्ष रंखे परमनन्दिनी ॥ १९ ॥
 एवं वर्षसहस्राणां शतं वाऽहं त्वया सह ॥ व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोपि न हि मे मतः ॥ २० ॥

तविहायस्संबन्धिगमनाद्वा । सर्वावस्थागता दुरवस्था-
 पन्नापीत्यर्थः । यद्वा सर्वावस्थानुगता अनुगतास्था-
 यिनी । स्वरूपप्राप्तेति यावत् । पादच्छाया पादसेवा ।
 विशिष्यते अतिरिच्यते ॥ ९ ॥ उपदेशानुसारादपि
 मथानुगन्तव्यमित्याह—अनुशिष्टेति । यथामयाभर्तु-
 विषयेवर्तितव्यं तथामात्रापित्रा च विविधाश्रयं विवि-
 धप्रकारं । अनुशिष्टास्मि । संप्रति इदानीं । न वक्तव्या-
 स्मि न शिष्याणीयास्मीति यावत् ॥ १० ॥ उपदेशफल-
 आह—अहमित्यादि । दुर्गत्वादिविशेषणविशिष्टम-
 पीत्यर्थः ॥ ११ ॥ दुःखावहेयंप्रवृत्तिरित्यत्राह—

सुखमिति । त्रीन्लोकान्अचिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्य-
 मध्यगणयन्तीत्यर्थः । पतिव्रतं पतिविषयव्रतं । पति-
 शुश्रूषणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ नियता नियमयुक्ता ब्रह्म-
 चारिणी नियतेन्द्रियेत्यर्थः । कामभोगवर्जितावा ।
 रंखे अपूर्वदर्शनेन सन्तुष्टा भविष्यामीत्यर्थः । मधुग-
 न्धिषु पुष्परसमन्धिषु । “मद्येषुष्परसेमधु” इति चै-
 जयन्ती ॥ १३—१४ ॥ उद्यता वनगमनोद्युक्ता
 ॥ १५ ॥ दुःखं अशनपानाभ्यर्थनरूपम् ॥ १६—१७ ॥
 कारण्डवाः जलकुक्कुटाः । “मद्गुःकारण्डवःप्लवः”
 इत्यमरः ॥ १८—१९ ॥ व्यतिक्रमं व्यतिक्रान्तं ।

वाविकल्पोपमानयोः” इति च विश्वः ॥ ९ ॥ **रामानु०** मात्रापित्रा च विविधाश्रयं विविधैर्वैराग्रभिभिन्नभाभीयतइति विविधा-
 श्रयं । श्रेयस्साधनत्वेन सर्वैरनुष्ठेयं । आचारमिति यावत् । अनुशिष्टास्मि शुशिक्षितास्मि । तस्यावधामयावर्तितव्यं आचरितव्यं ।
 तथासंप्रतिनवक्तव्यास्मि पूर्वमेव सर्वैरिति तवत्स्वीत्यर्थः । **सत्य०** मया रमया यथावर्तितव्यं तथा मात्रापित्राप्यनुशिष्टास्मि ।
 संप्रति इदानीं विविधाश्रयं भरतादितानाश्रयमुद्दिश्य नवक्तव्या ख्येति शेषः ॥ १० ॥ **सत्य०** दुर्गेदुःखेन गम्युं योग्यं । गन्तुमश-
 क्यं वा । “दुस्स्थात्कष्टनिषेधयोः” इत्यभिधानात् । नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलदिविधिमृगमण्डितं । शार्दूलगणसेवितं तथाभक-
 राक्षससंबन्धिगणसेवितं । “शार्दूलोराक्षसान्तरे” इति विश्वः । **त्रि०** पुरुषवर्जितं श्रृङ्गादिरहितं यथास्यात्तथा । गमिष्यामि
 ॥ ११ ॥ **स०** वनेषु जलेषु काननेषु च । मद्योः पुष्परसस्य अम्लानपुष्पस्येति यावत् । गन्धएणुस्तीति मधुगन्धीनि वनानितेषु । एतेन
 “गन्धस्येदुत्पत्तिमुत्तमभिभ्यः । अल्पाख्यायां” इति सूत्राविषयत्वात्कथमिकारइति शङ्कानवकाशः ॥ १३ ॥ **त्रि०** अन्यस्य स्वनिरु-
 पितव्रीत्वादिवधैरहितस्य ॥ **सत्य०** हे राम त्वमन्यस्यापि परिपालनं कर्तुं वने शक्तः । हेमानदराम मम परिपालने शक्त इति किमु वक्तव्यं ।
 अतोऽववक्तव्यमिति मा नद ब्रूहि हलादृतेनान्वयः । माऽयं ॥ १४ ॥ **त्रि०** न निवर्तयितुं शक्या न्यायशास्त्रानुगमनत्वात् ।
 त्वच्छक्तिरुपलब्धादिति गूढोक्तिप्रत्ययः ॥ १५ ॥ **स०** सर्वत्रेत्येतदव्ययम् । संयुज्यन्तपक्षे सर्वत्रायतइति वासवैसाश्रायतइति वाच्युत्प-
 तिः । तथाचेत्रायतेः “आतोऽनुपसर्गेकः” इति कः । द्वितीये तु “अपिस्थः” इत्यत्र योगविभागात्कः ॥ १७ ॥ **स०** पादादित्येपि

[पा०] १ क. च. छ. झ. म. ट. गण. २ घ. जनस्यैव. ३ छ. झ. म. ट. साहं. क. ख. साहि. ४ झ. ट. खयासदा.
 घ. च. ज. म. खयासह. ५ इदमर्थं च. छ. झ. म. ट. दस्यते. ६ झ. परतः. ७ घ. च. छ. झ. म. ट. सरांसिच. ८ छ.
 ट. साहंनित्यमनुग्रता. च. झ. तामुनित्यमनुग्रता. ९ च—झ. ट. सहस्राणि. १० ग. च. छ. झ. म. ट. वापि. ११ ख.
 स्वर्गोपि न हि मे मतिः. ग. घ. ज. ट. स्वर्गोपि हि न मे.

स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ॥ त्वया भ्रम नरव्याघ्र नाहं तमपि रोचये ॥ २१ ॥

अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैर्युतम् ॥

वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादाबुपगृह संयता ॥ २२ ॥

अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ॥

नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां न ते मयाऽतो गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥

तथा भ्रुवाणामपि धर्मवत्सलो न च स सीतां नृवरो निनीषति ॥

उवाच चैर्नां बहु संनिवर्तने वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

श्रीरामेणसीतामिति वनस्य बहुदोषयुक्तत्वात्तद्वासस्य दुष्करत्वात्प्रतिपादनेन तदनुगमनानङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

सं एवं भ्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥

सान्त्वयित्वा पुनस्तां वाष्पदूषितलोचनाम् ॥ निर्वर्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥

सीते महाकुलीनाऽसि धर्मे च निरता सदा ॥ इहाचर स्वधर्मं त्वं मां यथा मनसः सुखम् ॥ ३ ॥

धर्मसहस्राणां शतमपि न वेत्स्यामि क्षणमिव नेष्यामि ।
किंपुनश्चतुर्दशसमाश्रितभावः । स्वर्गोऽपि हि मे मतः ।
त्वया विनेति शेषः ॥ २० ॥ एतदेव विवृणोति—स्वर्गे-
षि चेति ॥ २१ ॥ मृगैः आयुतम् आसमन्तात्तुक्तम् ।
मृगैः अयुतं नामिश्रितं । मिश्रितमित्यर्थः । “युमि-
श्रणामिश्रणयोः” इति धातुः । अत्रेदमवधेयं । वने
माद्रीचो मृगो भविष्यति तत्प्रसङ्गेनावयोर्वियोगः स्यात् ।
तत्र कोवापुनर्घटकः कथं त्वं तु मया विना स्थातुं शक्तासी-
ति चिन्तयन्तरामं प्रति सीता सूचयति—वानरवारणैरि-
त्यादि । तथा हि मृगो माद्रीचः । वानरवारणैः वानर-
श्रेष्ठैः सुग्रीवादिभिः । पुनर्वनप्रहणात् वनेऽपि अशोकव-
नेऽपि वत्स्यामि । पुनस्तवैव पादाबुपसंगृह संयता नि-
यता भविष्यामीति ॥ २२ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
स्वानुरक्तेत्युच्यते । अतएव त्वया वियुक्तां मरणाय नि-

श्चितां त्वया वियुक्तत्वे मरणाय निश्चितामित्यर्थः । मां न
यस्व । परमार्थस्तुरावणगृहीतामपि त्वय्येवासक्तचित्ता-
म् । अथ वेप्युद्गृह्यते न मरणाय निश्चिता । हनुमत्प्रेषणा-
दिकमुत्सेननयस्व । याचनां देवकृतरावणवधाभ्यर्थ-
नम् । साधुकुरुष्व । मया कृतात् अतः अनुगमनात् ।
ते गुरुता भारः । न भविष्यति क्लेशो न भविष्यतीत्यर्थः
॥ २३ ॥ धर्मवत्सलः कान्ताऽऽशंसिष्युः ।
निनीषति नेतुमिच्छति । बह्विति क्रियाविशेषणम् ।
संनिवर्तने संनिवर्तनमिति मितम् ॥ २४ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

वने निवासस्य बहुदुःखितामित्युक्तं विवृणोति—सह-
वमित्यादिना ॥ १—२ ॥ मायथामनसः सुखं मनसो-

त्वेति नैरङ्गुल्यादुक्तिः ॥ १९ ॥ शि० अविना सर्वरक्षकेण । त्वया विना । स० विना परमात्मरूपिणा । नाहं रोचये । अव्ययं
चेतत् । तेन रोचय इत्युपपन्नम् ॥ २१ ॥ शि० प्रथमार्धे अन्त्यपादेवर्णे कन्यूनताऽपूर्वच्छन्दोद्योतनाय । यद्यपि वारणैर्युतमिति भूषण-
टीकाकृतपुस्तकेषु दृश्यते तथापि तत्वाऽऽसृष्टत्वादेव युक्तम् ॥ २२ ॥ ति० निवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजनमिति । वनवास-
स्य दुःखतां दुःखजनकतां प्रति । सत् संभवः । बहुहेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

स० वाष्पदूषितलोचनां वाष्पक्षिप्रकजलादियुक्तलोचनां ॥ २ ॥ टी० स्वधर्मं स्ववाक्यपरिग्रहप्रयोजनं स्वकुलधर्मं । इहैव
[पा०] १ च—झ. ट. विना वर. २ क. च—ट. तदपि. ३ च—ट. वारणैश्च. ४ ख. घ. ज. वनेऽपि. ५ ग. च. झ.
म. ट. संयता. क. सर्वदा. ६ छ. झ. ट. नातो मया ते. ७ छ. झ. ट. वत्सलां. ८ घ. सीतां. ९ ख. छ. दुःखतां. १० क.
एवं भ्रुवन्ती सीता तु. ११ छ. झ. ट. धर्मज्ञां. १२ क. ख. घ. छ. झ. म. ट. ततस्तां. १३ क. च. ज. निवर्तनार्थं.
१४ छ. झ. ट. यथा मे. ग. घ. ज. झ. माद्रीधामनसोऽयुक्तम्.

सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाऽवले ॥ वने दोषा हि बहवो वदतस्तामिवोष मे ॥ ४ ॥
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥
हितबुद्ध्या खलु वचो मैवैतदभिधीयते ॥ सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकेन्दरवासिनाम् ॥ सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥
क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये महाभृगाः ॥ दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥
सम्रहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यश्च दुस्तराः ॥ मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥
लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूर्पनादिताः ॥ निरपाथ सुदुर्गाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्रासु भूतले ॥ रात्रिषु श्रमस्त्रिभूतैः तस्मादुःखतरं वनम् ॥ ११ ॥
अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ॥ फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥
उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ॥ जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलावरधारिणा ॥ १३ ॥
देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥

यथासुखं भवतिस्थायमाचरेत्यर्थः ॥ ३—४ ॥
बहुदोषं अहिकण्टकादियुक्तत्वात् कान्तारं महा-
रण्यं । “महारण्येदुर्गपथेकान्तारं पुनपुंसकं” इत्यमरः
॥ ५ ॥ हितबुद्ध्या ननुत्वङ्करणेच्छेन ॥ ६ ॥
महावनेविद्यमानन्दोषानाह—गिरिनिर्झरेत्यादि ।
गिरिनिर्झरसंभूताः गिरिनिर्झरेषुप्रवृद्धाः । श्रोतुं
दुःखाः दुःखकराः । अतोवनन्दुःखं दुःखकरम् ॥ ७ ॥
शून्ये निर्मानुषेप्रदेशे । विस्रब्धाः निःशङ्काः सन्तः ।
क्रीडमानाः क्रीडन्तः । अतएवमत्ताः महाभृगाः
सिंहशार्दूलादयः । अस्मान्दृष्ट्वाअपूर्वदर्शनात्सम-
भिवर्तन्ते हन्तुमभिसुखमागच्छेयुः ॥ ८ ॥ समा-
हाः सनकाः पङ्कवत्यः बहुपङ्काः । मत्तैर्गजैरुपलक्षि-
ताश्च । अतएवदुस्तराःसरितःसन्ति । अतोदुःखतरं
पूर्वोक्तदुःखसंमेलनादतिशयेनदुःखवत् ॥ ९ ॥ यत्र

ननिर्झरादयस्तेनैवमार्गेणगमिष्यामइत्यप्राह—लताह-
ति । लताःपदाकर्षिण्यः । कण्टकाः पादवेषकाः ।
कृकवाकवो वनकुक्कुटाः । तैरुपनादिताः । तन्नादयुक्ता
इत्यर्थः । तन्नादरअप्यश्रुतपूर्वत्वाद्वायवहाएव । निर-
पाः निर्गतजलाः । “श्वपूरधूः” इत्यादिनासमासा-
न्तोप्रत्ययः ॥ १० ॥ भूतले ननुपर्यङ्के । तत्रापिपर्ण-
शय्यासु ननुभृदुत्प्लासारेणेषु । तत्रापिसुखंभग्रासु जी-
र्णतयास्वयमेवपतितसु । रात्रिषु नत्वहस्तु । श्रमस्त्रि-
भूतैः फलमूलाद्याहरणश्रमदुःखितेन । वनवासिनासु-
प्यते । अतोस्माभिरपितथास्वपितव्यमितिभावः
॥ ११ ॥ अहोरात्रं सायंप्रातश्च । वृक्षावपतितैः
वृक्षात्स्वयंपतितैः फलैः । नियतात्मना नियतमनस्के-
न । इतरानमिलाषिणेत्यर्थः । वनवासिना संतोषः
भोजनवृत्तिः । कर्तव्यः ॥ १२ ॥ यथाप्राणेन यथा-

स्थिताययामनसस्तुखंभवति । स्वतन्त्रयनुसारेणेत्यर्थः । मा मामुद्दिश्यआचर ॥ ३ ॥ सत्यं वचतइतिपुच्छिन्ननिर्देशेनपुनरवस्येव
यथादुःखाहुत्यन्तदाकिसुखियाइतिसूचयति ॥ ४ ॥ ति० सीतेइतिकलत्रनामग्रहणमपिदुःखाकुलचित्तलनाटनेननदोषाय । स्व०
कान्तावावरंवरमणं असुखमितियावत् । यस्मिंस्तत्कान्तारमितिवनमभिधीयते । कुतः द्वियस्मात्वनदुःखं बहुवीहिः । कान्तारंदु-
स्साध्यमार्गमित्यर्थः । “कान्तारं वनं दुर्गमम्” इत्यमरः ॥ ५ ॥ द्वि० गिरिनिर्विरासिनां गिरिदरीनिवसनशीलानांसिंहानां
निनदाः दुःखाः दुःखप्रदाः । अतोवनंश्रोतुं प्रवृत्तजनस्येति दुःखं भवतीतिचक्षेवः ॥ ७ ॥ ती० गजैरपिदुस्तरास्सरितइतियोज-
ना । ति० गजैरित्यस्ययुक्तमितिशेषः ॥ ९ ॥ ति० कृकवाकूर्पनकुक्कुटः । सरटइत्यन्ये । सत्यं कृकवाकुर्नीलकण्ठः । “कृक-
वाकुर्मयूरेच” इतिविशेषः ॥ १० ॥ द्वि० वने अतः वनपर्यटनशीलस्य । दुःखम् ॥ ११ ॥ सत्यं यथाप्राणेन यथानलम् ।

[पा०] १ झ. ट. क. वसतः. २ ख. दोषं. ३ क. मयावैदेहिकव्यते. ४ ख. च. निर्झर. क. झ. अ. ट. निर्दर.
५ ख. घोराः. ६ क. ख. ग. घ. ञ. ज. तथा. ७ घ. वृक्षाः. ८ क—घ. च. ज. अ. ट. पङ्कवत्यः. छ. झ. पङ्कवत्यस्तु.
९ क. ग. निर्वस्यसीतेदुःखमतो. ज. निर्वसमतोदुःखतरंनुक्तिम्. १० क. ख. विनादिताः. ज. पवादिताः. ११ छ—ट. सुदुः-
खाश्च. १२ ज. दुर्ग. १३ घ. दुःखेन. १४ क. ग. छ. झ. ट. तस्मादुःखमतो. घ. सीतेदुःखमतो. १५ घ. वृक्षात्प्र. ज. वृक्षप्र.
१६ ग. ज. दुःखतरं. १७ छ. झ. ट. वारणम्. १८ ग. घ. प्रतिपूजनम्.

कार्यस्त्रिभिषेकश्च कालेकाले च नित्यशः ॥ चरता नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥
 उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहूतैः ॥ आर्षेण विधिना वेद्यां बाले दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥
 यथालब्धेन संतोषः कर्तव्यस्तेन मैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैर्नित्यं दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥
 अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः ॥ भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥
 सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ॥ चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥
 नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानं ततो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥
 पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मँशकैः सह ॥ बाधन्ते नित्यमबले सर्वे दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥
 द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुंशकाश्च भामिनि ॥ वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनम् ॥ २२ ॥
 कायलेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ॥ अरण्यवासे वसतो दुःखमेव ततो वनम् ॥ २३ ॥
 क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ॥ न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं दुःखमतो वनम् ॥ २४ ॥
 तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं न हि वनं तव ॥ विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् ॥ २५ ॥

वनं तु नेतुं न कृता मतिस्तदा वभूव रामेण यदा महात्मना ॥

न तस्य सीता वचनं चकार तत्ततोऽप्रवीद्रामभिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अख्याः ॥ १३—१४ ॥ त्रिभिषेकश्चनैककालइत्या-
 ह—कालेकालइति । प्रातर्मध्यह्नसायाह्नैष्वित्यर्थः ।
 एतन्नकतिपयदिनेषु किंतुप्रतिदिनमित्याह—नित्यश
 इति ॥ १५ ॥ उपहारोबलिः । “उपहारोबलिर्मतः”
 इतिहलायुधः । आर्षेण ऋषिप्रोक्तेन । विधिना कल्पेन
 ॥ १६ ॥ यथालब्धेन यावदुब्धेन । तेन फलादिनाश्वा-
 क्षरेण । संतोषः रुप्तिः यथाहारैः नियताहारैः ॥ १७ ॥
 अत्र वने । वाताश्चातीव बहुलाः । तिमिरं च रात्रिष्व-
 तीवास्ति । बुभुक्षाचातीवभवति । भयानि पूर्वोक्तानि
 ॥ १८ ॥ सरीसृपाः गिरिसर्पाः । बहुरूपाः पृथुशरी-
 राः ॥ १९ ॥ नदीकुटिलगामिनः नदीवत्कुटिलगा-
 मिनः ॥ २० ॥ पतङ्गाः शलभाः । दंशाः वनसधि-

काः । “दंशस्तुवनमक्षिका” इत्यमरः ॥ २१ ॥
 कुशकाशयोःशाखाःकुशकाशपणान्येव ॥ २२ ॥ का-
 यलेशाः प्रतोपवासादयः । अरण्यवासे अरण्यरूप-
 वासस्थाने ॥ २३ ॥ भेतव्ये भयहेतुविषये प्रागुक्त-
 सर्पादौ । नभेतव्यं भयनकार्यम् ॥ २४ ॥ वनंगत्वाऽ
 लमिति “अलंखल्वोः” इतिनिषेधार्थलमुपपदेकत्वा ।
 नगान्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ रामेणवनंनेतुंमतिर्यदान-
 कृतावभूव तदा सीता तस्यवचनं नचकार नाङ्गीच-
 कार । इदंउत्तरसर्गेवक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबरारुधा-
 ने अयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

“तृतीयास्तस्योर्बहुलं” इत्युक्तेर्नाम्भावः ॥ १३ ॥ ति० चरतां कालकेपकुर्वतां ॥ १५ ॥ ती० आर्षेणविधिना वानप्रस्थो-
 चितविधानेन । आर्षेविधिरुच्छादिश्रुतिः । वेद्यामित्यनेनतत्करणदुःखंनितम् ॥ १६ ॥ ति० यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥
 ति० अबलेहस्यनेनतन्निवारणसामर्थ्यंनितम् ॥ २१ ॥ ती० व्याकुलशाखाः व्याकुलाधाबेतिक्रमात्तद्भ्रमकुशविशेषणम् ॥ २२ ॥
 ति० तान्दोषानिहस्योपिपश्यामीव । अतोबहुदोषकरंवनं इतिज्वामीतिशेषः ॥ २५ ॥ इत्यष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] - १ क. च. छ. झ. ज. ट. चरतां. २ क. छ. झ. ज. ट. सीते. ३ ख. ग. च—ट. कर्तव्यःसंतोष. ग. घ.
 ज. कर्तव्यःसंतोषस्तत्र. ४ छ. ज. झ. यथाहारै. घ. यदाहारै. ५ च—झ. ट. सीते. ६ छ. झ. ज. ट. वातः. ७ छ. झ. ट.
 चास्ति. ८ छ. झ. अतो. ९ छ. झ. ट. पथिते. १० च. सर्पास्ततो. क. ख. दर्पास्ततो. ११ घ. सर्वे. १२ ख—ट. पन्थानमतो.
 १३ घ. पतङ्गवृश्चिकाः. १४ घ. पतङ्गैः. १५ घ. च—झ. ट. कुशाः. १६ घ. शाखायाः. १७ च. छ. झ. ज. ट. मतो.
 १८ क—घ. च—ट. सदा. १९ ग. घ. क्रोधमोहौ. २० च. छ. झ. ज. ट. दुःखंनित्य. ख. घ. नित्यंदुःखतरं. २१ च. छ.
 झ. क्षेमं. २२ ज. झ. ट. विमृशन्निह. २३ घ. ज. दोषमतो. ख. झ. ज. ट. दोषकरं. २४ छ. झ. ट. यदा. ग. यथा. ज.
 स्तथा. २५ छ. झ. ट. तदा. ख. ज. यथा. क. महात्मनावदा. २६ क. च. ज. ज. चकारसा. झ. चकारतं.

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ईषदधुमुखासीतधारामप्रतितुस्तवनदोषाणां गुणरत्ननिरूपणपूर्वकं स्वस्य पितृगृहवासकाले समुद्रिकलक्षणविशोद्विजेभ्यः
कस्याभिजिज्ञिष्यात्सकाशात्ताविवनवासवर्णस्य तेन सह स्वस्वधनवासोत्कण्ठायाः अनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथा श्रीरामविरहम-
सहमानयातयावनवासप्रतिषङ्गविधं प्रार्थितेनापितेन तदनङ्गीकारेणैव तस्याः परिसाम्बन्धम् ॥ २ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ॥ प्रसक्ताधुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ॥ गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
सृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलः शरभास्तथा ॥ पक्षिणः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ॥ रूपं दृष्ट्वाऽप्यसर्पेभ्युर्भये सर्वे हि विभ्यति ॥ ४ ॥
त्वया च सह गन्तव्यं भया गुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥
न च मां त्वत्समीपेऽस्मामपि अक्रोति राघव ॥ सुराणामीश्वरः शक्रः प्रवर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
पतिहीना तु या नारी न सा शङ्कति जीवितम् ॥ काममेवंविधं राम त्वया मम निदर्शितम् ॥ ७ ॥

पूर्वसर्गान्ते इदमित्युक्तावपि पुनरिदमित्युक्तिर्विशेष-
णविशेषाभिधानार्था । प्रसक्ताधुमुखी ईषदधुमुखीत्यर्थः
॥ १ ॥ वस्तव्यतां वासिलंतां दोषान् तव स्नेहपुरस्कृता-
न्गुणानित्येव विद्धि प्रेयसा त्वया सह वर्तमानायाः मम
कोकिलालापचन्दनमलयमारुतवसुखकरान्जानीही-
त्यर्थः । अमुमर्थमुपरितनसर्गे कुशकाशेत्यादि श्लोके विच-
रिष्यति ॥ २ ॥ शरभाः अष्टपादसृगाः । सृमराः गवयाः ।
भये भयहेतौ । अस्मान्दृष्ट्वा अभिमुखमायास्यन्तीत्युक्त-

वानामः । इयं त्वत्समीपेयुरितितत्परिजहार ॥ ३-४ ॥
गुरुजनाज्ञया पित्रोराज्ञया । त्वया च सह मया तान्त्वय-
म् “अर्धोवा एष आसन्नो यत्पत्नी” इति श्रुत्युक्तप्रक्रिय-
या जायापत्योरेकात्मत्वात् त्वद्विषयावेक्षपक्षमद्विषयादे-
ः शङ्क्यर्थः । त्वद्वियोगेन हेतुना । मे मया ॥ ५ ॥ अ-
पि सञ्चोभिन्नकमः । सुराणामीश्वरोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥
यानारीपतिहीना पतिविधुक्ता । सा जीवितुं न शङ्कती-
त्येवंविधं स्वयामप्रकामं अत्यर्थं । निदर्शितं उपविष्टं ॥

शि० प्रसक्ता पतिविषयकाल्यनुरागविशिष्टा ॥ १ ॥ शि० ये दोषास्त्वया कीर्तिताः तान्गुणानेदविद्धि । इति यतः । तव स्नेह-
पुरस्कृता लक्ष्मिषयकस्नेहमाप्रदर्शनशीला । अहमस्मीति शेषः । स० ये दोषा इतीति शब्दान्वयः । यथाश्रुतान्वयेन इति नानिपातेन
कर्मणो नमिहितलरूपनिमित्ताभावाद् द्वितीयानस्यात् साकप्रथमा । तथाच माधः “कमादमुं नारदहस्त्वोपविष्टः” इति । अवसत्त्वत्त-
मितिच्छेदः । वस्तव्यत्वात् भावेतत्त्वप्रत्ययः । न विद्यते वस्तव्येषां चैव वस्तव्याः तेषां भावस्तत्तातां प्रति अवनवाप्त्युरित्येत्यर्थः ।
एतेन न तल्लाधिक्यशङ्कानवकाशः । गुणान्विद्धि मां प्रतीतिशेषः । यतोऽहं तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥ स० शरभादीनां पूर्वमभाषि-
तत्वेऽपि भयजनकमाश्रयकथनीयतयारामाभिप्रेतत्वेन कण्ठतोऽनुक्तानुवादोन दोषाय ॥ ३ ॥ स० अपसर्पेभ्यः पक्षयनपराभवेभ्यः ।
कृतः यस्मात् तव सत्तः । सर्वे विभ्यति । “भीयास्मात्” इत्यादेः ॥ ४ ॥ ती० गुरुजनाज्ञया “इयं सीता मम गृहात्सहचरैर्न-
पीतव । छायेवानुगता सदा” इत्येवंरूपया गुरुजनस्याज्ञया ॥ ५ ॥ स० अयीतिसंशोधनं ॥ ६ ॥ शि० पतिहीना पतिविषय-
विशिष्टानारी जीवितुं न शङ्कति । अतः हे राम एवंविधं त्वद्वियोगेऽपि स्थितिकारकं । मम कामं इच्छाविषयीभूतं वस्तु निदर्शितं ।
नकारउभयान्वयी । किंच एवंविधं सहगमननिवारकवचनं मम कामं कस्य मुखस्य असौगमनं यस्मात्तदुःखदमित्यर्थः । निदर्शितं क-
थितम् । किंच एवंविधं उक्तप्रकारकं । मम कामं मद्विच्छाविषयीभूतं वस्तु । त्वमेव निदर्शितं कौस्तुभ्याश्चर्यानासमयेव कम् । ति०
केचित्तु एवंविधं वनवासदुःखकामं लयाममदर्शितं यद्यपि तथापि तादृशवने पतिहीना प्रबलभर्तृहीना । न जीवितुं शङ्कति ननु मादृशी
प्रबलभर्तृकेति अहं वनयास्याम्येवेति भाव इत्याहुः । स० हे राम एवंविधं स्वयानिदर्शितं मरतमाश्रित्य वर्तस्वेत्यादि तत् कामं स्वेच्छा-
नुसारेणैवोक्तं । कृतः पतिहीना यानारी सा जीवितुं न शङ्कतीति । यद्वा कामं एवंविधं जातं भर्तृत्वेन जातं आश्रयेति यदुक्तं तत् अम-

[पा०] १ ख. तान्मन्ये. २ छ. झ. ट. पुस्तकृता. ३ क. च. छ. झ. ट. चमराः. ४ क. ख. घ. च. न. प्रसर्पेभ्यः.
५ छ. ट. तव सर्वे हि. क. भयात्सर्वे. ६ ग. घ. छ—ट. नहि. ७ क. ग. घ. च. ट. मपि सञ्चोपि. ८. मपि सञ्चोपि. ख.
मपि सञ्चोपि. ८ क—घ. च—न. सञ्चः. ९ क. ख. हीनाच. १० क. च. ज. न. सानः. ११ झ. ट. निदर्शितम्.

अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ॥ पुरा पितृगृहे सत्त्वं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥
 लक्ष्मिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाऽहं वचनं पुरा ॥ वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥
 आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यस्त मया किल ॥ सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥
 कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ॥ कालवार्थं समुत्पन्नः सत्यवाम्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥
 वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ॥ प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
 कन्यया च पितुर्गृहे वनवासः श्रुतो मया ॥ भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥
 प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ॥ गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥
 कृतक्षणाऽहं मद्रं ते गमनं प्रति राघव ॥ वनवासस्य शूरस्य वैर्या हि मम रोचते ॥ १५ ॥
 शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्भि भविष्यामि विकल्मषा ॥ भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम देवतम् ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः संगमो मे सह त्वया ॥ १७ ॥
 [पितां रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ पुत्रा रक्षन्ति वार्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति] ॥ १८ ॥

॥ ७ ॥ अथचापि अपिचेत्यर्थः । हेमहाप्राज्ञ पुरापि-
 तृगृहेवसन्त्यामया ब्राह्मणानां ब्राह्मणेभ्यः । ज्योति-
 र्विज्यः । मे मया । वनेवस्तव्यं किलेति सत्त्वं वचनं मया
 श्रुतं ॥ ८ ॥ लक्ष्मिभ्यः सासुद्रिकलक्षणज्ञेभ्यः । ल-
 क्ष्मणज्ञानमस्त्येषामिति इति ॥ ९ ॥ सः ब्राह्मणोक्तः ।
 वनवासस्यादेशः आदिष्टो वनवास इत्यर्थः । मया प्राप्त-
 व्यः किल । ललाटलिखितस्यापरित्याज्यत्वादिति भावः ।
 सा एवमादिष्टा । अहं त्वया सह यास्यामि । नान्यथा
 केवलं स्वेच्छयानयास्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥ फलितमाह—
 कृतादेशेत्यादि । अयंकालः वनवासकालः । द्विजः
 लक्ष्मणादी । जातावेकवचनम् ॥ ११ ॥ वनवासे दुः-
 खानि जानामि । तानि अकृतात्मभिः अशिक्षितमन-
 स्कैः । प्राप्यन्ते ननुमाह शैर्जनैरिति भावः ॥ १२ ॥

कन्ययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भिक्षिण्याः ताप-
 स्याः । ब्रह्मादित्वादिनिः । वनवासः श्रुतः भा-
 वीति श्रुतः । इह गृहे त्वया सह वनवासस्य गमनं लीलार्थं
 जाह्नवीतीरतपो वनादिगमनं काङ्क्षितं हि । त्वं बहुविधं
 प्रसादितो वै प्रसादित एवेति संबन्धः ॥ १३—१४ ॥
 कृतक्षणा कृतोत्सवा । “निर्व्यापारस्थितौ कालवि-
 शेषोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः । वनवासस्य वनेवासो
 यस्य इति वनवासः तस्य । शूरस्य तव चर्या परिचर्या । मम
 महां रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन् ईर्ष्यादिरहित । प्रेम-
 भावात् प्रेमस्वभावात् । हिः प्रसिद्धौ । भर्तारं त्वामनु-
 गच्छन्ती विकल्मषा विगतकल्मषा । भविष्यामि ।
 नन्वत्रैव स्थित्वा कुलदेवताभारं ध्वविशुद्धा भवेत्तत्राह—
 भर्ता हि मम देवतमिति ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेऽपि परलोके-

रनिर्दिष्टं ममतारहितेन निर्दिष्टं ॥ ७ ॥ सू० ब्राह्मणानामिति कर्तरि षष्ठी । हेमे रमे अवने निमित्तसप्तमी रक्षणार्थं । पुरा
 विवाहात्पूर्वं । पितृगृहे वस्तव्यं अनन्तरं पतिनिकटे वने वस्तव्यमिति सर्वविशेषतम् ॥ ८ ॥ सू० तवरमारमणस्यान्मम चरमालाभ
 त्यङ्गयोग्याऽहमिष्याह । वनवासेषु कमलेषु कृतोत्साहेति ॥ ९ ॥ ति० अत्र द्विजपदेन रावणोपि । तेन यच्छ्रेतद्वीपेतेनोक्तं लक्ष्मी-
 निमित्तं ततो मे वधोऽस्त्विति तत्सत्यं मवलित्वपि गृहं सूचितम् । सू० द्विजेत्येकवचनेन पूर्वप्रकृतब्राह्मणानामैकमसंयोजयति ॥ ११ ॥
 ति० अत्रत्यमिहेत्युत्तरलोकान्वयि । सू० भिक्षिणी अपग्रष्टभाषया कोरवञ्जी । साधुवृत्ताया ह्यनेन न प्रतारणार्थं तदुक्तिरिति
 सूचयति । इहमातुः एतज्जन्मनि जनन्याः । इहेत्यस्यास्मिन् इह इति तथा अवलमिहेति उत्तरश्लोकान्वयीति च व्याकरणचिन्त्यं ।
 अस्मिन् गृहे इतीदं शब्दोभयोरामगृहस्य तदानीं तदीयताभावात् । उत्तरश्लोकान्वयित्वस्य चापत्तिकगतिरिति ॥ १३ ॥ ति० मे
 मया । बहुविधं बहुवारं ॥ १४ ॥ ती० कृतक्षणा प्राप्तावसरा । प्रतीक्षितकालेत्यर्थः ॥ १५ ॥ सू० प्रेत्यभावात् दूयात् ।
 ति० प्रेमभावात् भर्तारमनुगच्छन्ती विकल्मषा भविष्यामीत्यन्वयः । त्वया विनाऽत्र स्थितौ हिलोकः कल्मषं च भावयिष्यती-
 ति भावः ॥ १६ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. म. ट. अयापिच. स. अहवापि. २ क. निशं. ३ ख. ग. घ. लक्ष्मिभ्यः. च. व. लक्ष्म्ये-
 भ्यो. ४ क. घ. च—ट. गृहे. ५ क. वासे. ६ छ. झ. ट. भर्ताहं. ७ घ. झ. ट. त्वया सह. ८ घ. विदिवानिच. ९ छ. झ.
 ट. शमवृत्तायाः. १० छ. झ. ट. तमेव बहुविधं. ११ घ. वीराय. १२ च. छ. झ. म. ट. ममचर्यादि. १३ ख. प्रेत्यभावादि.
 घ. प्रेमभावाद्. १४ घ. विकल्मषा. १५ छ. झ. पर. १६ छ. झ. ट. सदा. १७ इदं परं क. हस्यते.

श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ इह लोके च पितृभिर्मा स्त्री यस्य महामते ॥
 अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १९ ॥
 एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ २० ॥
 भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २१ ॥
 यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ॥ विषममिं जलं बहमास्थाय्ये मृत्युकारणात् ॥ २२ ॥
 एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ॥ नानुमेने महानाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ॥ स्नापयन्तीर्व गावुष्यैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २४ ॥
 चिन्तयन्तीं तैश्चातां तु निवर्तयितुमात्मवान् ॥ ताम्रोष्ठीं स तदा सीतां काकुत्स्थो ब्रह्मान्वयत् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

श्रीरामेण परितः सान्त्वयमाना सीतायां प्रतिप्रणयकोपात् स्ववने स्वरक्षणसामर्थ्याभावाच्च कर्गणोक्तिः ॥ १ ॥ सयास्वसं व-
 नवासचरयेत्तदुःखाभावं प्रतिपाद्य स्वपरित्यागेन वनगमने विषयानादिना प्राणवियोजननिवेदने पूर्वकं विषयान्तीतां प्रति श्रीरामेण-
 दुःखात्तदनुगमनाङ्गीकारेण माह्वणादिभ्योस्वाभरणादिवितरणोदना ॥ २ ॥

सान्त्वयमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ॥ वनवासं निमित्ताय भर्तारभिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 सीं तमुत्तमसंवित्रा सीता विपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाभ्याभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥

पि । त्वया सह संगमः कल्याणः शोभनः ॥ १७—१८ ॥
 अत्र प्रमाणमाह—श्रुतिर्हीत्यादिसार्धश्लोकेन । पितृमि-
 रिति बहुवचनं पितामहाद्यपेक्षया । श्रुतिमेवाह—इहे-
 ति । महामत इत्यनेन न तत्वा बोधयामीति सूच्यते । स्वध-
 र्मेण स्वस्ववर्णोक्तब्राह्मादिविवाहविधिना ॥ १९ ॥
 एवं पूर्वोक्तश्रुतिरूपप्रबलप्रमाणसद्भावेऽपि तस्यः । अ-
 स्मात् नगरात् । नेतुमित्यनेनान्वयः । यद्वा अस्मात्
 अद्भिर्दानादेतोः ॥ २० ॥ सुखदुःखयोः समां प्राप्तयोः
 सुखदुःखयोरेकरूपां । समानसुखदुःखिनीं त्वत्समा-
 नसुखदुःखां ॥ २१ ॥ आस्थाय्ये स्त्रीकरिष्ये ॥ २२ ॥
 याचते अयाचत । विजनं बन्धुजनरहितं ॥ २३ ॥

गां सुवं ॥ २४ ॥ ताम्रोष्ठीमित्यनेन सान्त्वादिना स्या-
 तुमशक्त्यत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ इति श्रीभोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे दीर्घावराख्याने अयोध्या-
 काण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

जनकास्तेति विशेषणं स्वकुलोचिताचारदाढ्याय ।
 वनवासनिमित्ताय वनवास एव निमित्तप्रयोजनं तस्मै
 ॥ १ ॥ उत्तमसंविद्रा उत्तममत्यन्तकंपमाना । विपु-
 लवक्षसं शूरमिति यावत् । शूरमपि कथं विक्षेपेत्यत्राह
 —प्रणयादित्यादि । प्रणयात् स्नेहान् । अभिमानात्
 मदीयोयमित्यभिमानात् । कोपाद्वा । प्रणयकोपादि-

सी० स्वधर्मेण पतिव्रताधर्मेण वर्तमाना । शि० प्राकृतस्त्रीणामपि पातिप्रत्यक्षमस्त्रीकारेणैव पतिसंगमो भवतीत्याह—इहेति ।
 प्रेत्यभावे नित्यलोके ॥ स० सा जन्मान्तरे तस्य पत्नी भवतीति शेषः । नियतपत्नीविषयमेतदिति ज्ञेयम् । स्वस्वत्वापरित्यागाद्यस्ये-
 ति षष्ठी ॥ १९ ॥ शि० नानुमेने अनुमतिर्न चकार । तेन प्रणयकोपसूचकवचनं श्रुत्वा न्यक्ता । स० सा अयाचत ई इति च्छेदः ।
 ई लक्ष्मीः सीता ॥ २३ ॥ शि० स्नापयन्ती विलुक्त्वा तस्या अपि वास्तवदुःखाभावाच्च नितः । राममाश्रय्य स्वनाम्यतया शानात्
 ॥ २४ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

स० वनवासनिमित्तार्थं वनवास एव निमित्तं यस्वरावणहननादेस्तवनवासनिमित्तः स एषा यो यस्य तं रामं ॥ १ ॥ ति० अभिमानः
 अत्यन्तमिष्टत्वेन रहसिकोपग्रीवादिप्रयुक्तसकलवचनाईहलोभं रूपः । परिचिक्षेप सोपहासवचनमुपवर्ती । शि० प्रणयात् प्रकर्ष-
 [पा०] १ छ. झ. ट. महाबल. २ क. च. केनेह. ३ च. बाहमास्थाय्ये. घ. बाह्वर्षेण्ये. ४ च. सातं. ५ घ. ययाचते.
 ६ क. ग. घ. च. ज. घ. कुवावुष्ठी. ७ झ. अ. ट. तदा. ८ क. ग. घ. छ—ट. कोपाविष्टां तु वैदेहीं. ख. क्रोधाविष्टां तु तावो-
 र्णी. ९ घ. छ. झ. ट. बहुसान्त्व. १० छ. झ—ठ. निमित्तार्थं. ११ घ. सामुद्रतमसंविमा.

किं त्वाऽमन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ॥ राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥
अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानार्थेद्वि वक्ष्यति ॥ तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥

तिसंपिण्डतोऽर्थः । परिचिक्षेप निनिन्द ॥ २ ॥ मां
त्यक्त्वावनंगतं त्वां यद्विमेपिताभृणुयात्तदा त्वां कथयेत्का-
चिपुरुषवेषं धृत्वा मत्कन्यामुपयेमे इति मन्येतेत्यर्थः ।
हेराम सौन्दर्यमात्रेण परभ्रामकः । वैदेहः विदेहवंश्यः ।
"कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति कर्म-
प्रधानतया कदाचिदपि पत्नीविरहमसहमान इत्यर्थः । मि-
थिलाधिपः जनपदस्य सम्यग्रक्षकः । मेपिता त्वा मामे-
कांक्षितुमशक्यत्वात्पत्नीत्यक्त्वागतं त्वां प्राप्य ज्ञात्वा
गत्यर्थो ज्ञानार्थः । स्त्रियं अन्तःस्त्रीस्वभावं । पुरुष-
विग्रहं बहिःपुरुषवेषं । जामातरं अमन्यत किं मन्य-
ते किं । अवश्यमित्यमन्येतेत्यर्थः । स्त्रियं पुरुषवि-

ग्रहमिति पुरुषत्वेऽपि मोहिनीरूपभ्रमकृत्त्वं पूर्वकृतं
सूचयतीति प्राहुः ॥ ३ ॥ न तेति खेदे । अयं
लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजोऽस्तीति अज्ञानात्
यद्वक्ष्यति ववति । तदन्तुतं । कुतः । नास्ति अनुपल-
भ्यमाणत्वात्तादृशतेजोनास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा अयं लोको
यद्वक्ष्यति यद्वदति । रामे परं तेजोऽस्तीत्यर्थे सिद्धं । तत्
अज्ञानात् । अतो नृतं वत । तपति दिवाकर इव रामे परं
तेजो नास्ति । व्यतिरेकदृष्टान्तः । यद्यस्ति दिवाकर-
इव उपलभ्येत इति भावः । यद्वा अज्ञानात् रामस्वरू-
पाज्ञानात् । लोकोऽयं यद्वदति तदन्तुतं । किंवदतीत्यत्राह
—तेज इति । राम इव तपति दिवाकरे परं तेजो नास्तीति

पश्यः रामकर्तृकस्वकर्मजनयनं तस्माद्वेतोः । परिचिक्षेप निनिन्द कृतवान् । ॥ २ ॥ टी० हेराम त्वा त्वां । पुरुषविग्रहं
आकारमात्रेण पुरुषं । स्त्रियमेव संतंजामातरं प्राप्य किममन्यत तत्त्वं ज्ञातवानित्यर्थः । यदि जानाति तर्हि मां दुर्भ्यन्तप्रयच्छेदित्याक्षे-
पशेषः । यद्वा "एवमासु देवोऽयं साक्षात्पुण्यं लब्धव्यते ॥ श्रीप्रायमेतत्सर्वं जगद्गङ्गापुरस्सरम्" इति विष्णुपुराणोक्तैः वैदेहो मेपिता त्वां
जामातरं प्राप्य लोकैस्त्वमतिरिक्तं पुरुषविग्रहं पुरुषाकृतिसर्वमपि । स्त्रियममन्यत किं किमयममन्यत । एतादृशकातरं त्वां तथा मन्वानो
आन्तर्हस्यार्थः । यद्वा किं त्विति रामज जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहं इति पदच्छेदः । हेरामज रमयितुं जात अवतीर्ण इति । हेतुपुत्र कौटार्थ-
मवतीर्णपरमपुरुषेत्यर्थः । अमातरं स्त्रियं मातृव्यतिरिक्तं पत्नीमातरं कैकेयी । प्राप्य उद्दिश्य । वैदेहो मेपिता । विग्रहं कलहं । अम-
न्यत किं नाभन्यतैव । कैकेय्यासहैतादृशकलहभायास्तृतीति न ज्ञातवानित्यर्थः । तथापि नानाविधायत्ययवनंगन्तव्यमिति भावः । यद्वा
रामजामातरमित्येकपदं । पुरुषविग्रहं पुरुषान्भक्तान् विशेषेण गृह्णाति स्ववशीकरोतीति तथा रामजामातरं । "रमन्ते योगिनो-
नन्ते" इति श्रुतेः आनन्दरूपजामातरं । त्वाप्राप्य वैदेहो मेपिता स्त्रियं स्त्रियं । स्त्रियमित्युपलक्षणं । पुत्रमित्रकलत्रादिकमाभुष्मि-
कंच । सत्यममन्यत किं किं तु सर्वेषु च मिथिलत्वापरमानन्दपूर्णं स्मृतम् । एतादृशसर्वानन्दकरस्त्वमां कथं ययसीति भावः । शि०
पुरुषविग्रहं पुरुषाकृति । स्त्रियं कथन्तराकाङ्क्षारहितत्वेन स्त्रीसदृशं । त्वां वैदेहः विदेहकुलोद्भवो मेपिता जामातरं किममन्यत जामा-
तृत्वेन त्वयि निश्चयमकरोत् । एवं ज्ञानेन भ्यन्तदयादितत्तात्पर्यम् । यद्वा यस्त्वया अपि स वैदेहः विदेहकुलोत्पन्नो मेपिता । पुरुषविग्रहं
पुरुषत्वस्य विशेषेण महोद्गमनं यस्मिन् परमपुरुषमित्यर्थः । तं जामातरं त्वां अस्त्रियं स्त्रीरहितं । किं कथं अमन्यत । एतेन तव कथन्तरमस्ती-
त्यनुमीयते । तेन तदर्थमेव ते वनगमनमिति व्यजितम् । किंच अस्त्रियं अस्त्रिणानि स्त्रिणां ह्येन विश्वामित्रेण सह याति गच्छति तं विश्वा-
मित्रसहचारिणमित्यर्थः । जामातरं त्वां पुरुषविग्रहं विशेषपुरुषं । किं कथं अमन्यत तवेदं वचनश्रवणेन विशेषपुरुषत्वं प्रतीयत इति
तात्पर्यम् । तेनपि तु भ्रमस्मृतिः । स्व० वैदेहो जनकः । त्वां जामातरं प्राप्य कौटार्थं स्त्रियं किं यया पुरुषाकारं एतादृशत्वात् किममन्यत
तव स्वरूपं न ज्ञातवान् । यदि जानीयात् तर्हि न तु भ्यन्तप्रयच्छेदित्यर्थः । अथवा जगतीमातेति स्त्रियं पितृपुत्रपुरुषविग्रहं "एष लो एष पुरुष"
इति श्रुतिमनेन कटाक्षस्य सन्तरङ्गतस्तीति तेति ज्ञेयम् । तादृशत्वात् प्राप्य त्वत्स्वरूपं इत्यमिति नाममन्यत किं न ज्ञातवान् ॥ ३ ॥ टी० यदि
मां विहाय भवान्नगमनभारं वक्ष्यति प्राप्यति । बहुप्रापणेऽस्वरूपं । तदा यदि दलोको नोदति रामेयतेजस्तपति दिवाकरे नास्तीति चेति
तदज्ञानादिवगतमनृतं भविष्यतीति शेषः । न तेति खेदे । खेदातिशयव्यञ्जकतया च न्यूनपदद्वयादिनदोषः । शि० न केवलं त्वपि तु रे-
वभ्रमः एवं लघ्वनश्रवणे सर्वेषां भ्रान्तिः प्रकटीभव्यतीति बोधवन्त्याह—अनृतमिति । यद्विमानेनैषीति शेषः । तदा दिवाकर-
रे सुयैव तपति त्वयि अज्ञानात् त्वयि स्थितमभयनाभावहेतुविषयकज्ञानाभावादेतोः रामे परं तेजो नास्तीति अनृतं मिथ्या । अयं लोको जनः
वक्ष्यति वदिता । तेन तद्वचनश्रवणे मखेदो गमनमिति सूचितं । अद्यतनस्य साविषया । स्व० तपति तापयितरि । दिवाकरे सूर्यैव ।
रामे तेज इति नास्ति लोकोऽज्ञानाद्ययस्तीति वक्ष्यति तदन्तुतं वत इत्यन्वयः । यद्वा त्वमपि जनकमनोरखनीति "बादशोयस्य सादृशो-
लिः" इति न्यायेन दानं मद्यमिति न वदेष्याह । दिवाकरे तद्विषये । तपती तत्पुत्री वाऽहंतंतीति मतीति । तपति दिवाकरे किं तेजः
अन्याधीनं च तावत्तथारामेऽस्तीति न । किंतु ततः परमधिकं स्वतन्त्रं । शिष्टं स्पष्टं । "तमेव भान्तमनुमाति सर्वं" इत्यादेः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रामं. २ छ. इ—उ. यदि. च. दमि.

किं हि कृत्वा विष्णुस्त्वं कृतो वा भयमस्ति ते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५॥
 शुभत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रताम् ॥ सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥
 न त्वहं मनसाऽप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वद्वदेऽनघ ॥ त्वया राघव गच्छेयं यथाऽन्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
 स्वयं तु भार्या कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ॥ शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥
 यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदाऽनघ ॥ ९ ॥
 स मामनादाय वर्न न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ॥ तपो वा यदि वाऽरण्यं स्वर्गो वा मे सह त्वया ॥ १० ॥
 न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तत्र गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
 कुशकाशशरेणीका ये च कण्टकिनो रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥

यद्वदिततदनुव्रतमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा किमकार्यं कृत्वा । विष्णुः “अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुरज्रवीत्” इत्युक्तावश्यभरणीयविषये विषादप्राप्तिर्न युक्तेति भावः । ते कालाग्निसदृशक्रोधस्य तव । यत् यस्मात्कारणात् । मां परित्यक्तुकामोसि तादृशकारणं नास्तीत्यर्थः । यद्वा किं हि कृत्वा किं मनसि कृत्वा । किं विचार्येत्यर्थः । यद्यस्मात् विषादात् भयाद्यभां परित्यक्तुकामोसि ॥ ५—६ ॥ हे राघव अन्या कुलपांसनी यथा कुलपांसनीव । अहं त्वद्वदेऽन्यं मनसापि न द्रष्टास्मि न द्रष्टव्याम्येव । अतस्त्वया गच्छेयमिति योजना ॥ ७ ॥ दृढपातित्रयप्रदर्शनेऽपि न गमनासंमतिहात्वा कुप्यति—स्वयमिति । कौमारीं कुमारावस्थायां भवपरिणतां । शैलूष इव जायाजीव इव । “शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कुशाश्विनः” इत्यमरः । परेभ्यः स्वयं दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ मातरं शुश्रूषस्वेति यदुक्तं तत्र परिहारमाह—यस्येति । यस्य मातृजनस्य पथ्यं हि तं आरथ । यस्य चार्थेऽवरुध्यसे मां निवारयसे । तस्य

जनस्य त्वमेव वश्यः अनुकूलः । विधेयः प्रेष्यश्च । भव । अहं तु त्वामनुयास्यामीत्यर्थः । यद्वा यस्य मातृजनस्य पथ्यं चार्थ एतावत्पर्यन्तं यस्य चार्थेऽवरुध्यसे छिद्यसि । तस्य जनस्य त्वं वश्यो विधेयश्च भव । त्वमेवमद्वचनं शृण्वित्यर्थः । अथवा यस्य भरतस्य पथ्यमन्य यस्य चार्थे यस्याभिषेकरूपप्रयोजननिमित्ते । अवरुध्यसे निगृहीतोसि । तस्य वश्यः इच्छानुसारी । विधेयश्च प्रेष्यश्च । भवेतिसंबन्धः ॥ ९ ॥ वश्यो विधेयश्च त्वं तपो वा तपश्चरणं वा । अरण्यं अरण्यवासो वा । स्वर्गो वा स्वर्गगमनं वा । त्वया सह भवत्विति श्लोकः ॥ १० ॥ पथितवः पृष्ठतो गच्छन्त्यामे विहारशयनेष्विव विहारपरिक्रमः उद्यानसंचार इति यावत् । “विहारस्तु परिक्रमः” इत्यमरः ॥ ११ ॥ त्वया सह गच्छन्त्या मम तूलाजिनसमस्पर्शाः तूलं तूलपिण्डः । अजिनं कन्दल्याजिनं “कदलीकन्दलीचीनचमूकप्रियकाश्चपि । समूकश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः” इत्यभिधाना-

स० सत्यवन्तामानं पतिं सावित्री नामिका विवादात् प्राकृता देवभत्या युस्त इति बोधिताः पियतो मनसा तं संकल्पितवती अतो नाहं तं स्वक्षामीत्युक्त्वा तमेव सत्यवन्तमुद्गाह्य एकवत्सरा नन्तरं वने मृत्युमेतनीयमानं पतिमनुगम्य यमात्तं मोचयित्वा जीवितं तं पुनर्बहुभ्यां पृथ्वीलाक्षाभ्रममागतवतीति भारतवनपर्वोपाकाशे ॥ ६ ॥ टी० यद्वा भरताथ रामकर्तृकराज्यदानमसहमानाह । हे राम भार्या मनुजैर्मया । कृतः सर्वा अनश्वराः । कृतः चिरमध्युषितां पिनुषितामहाभागतां । कौमारीं कुमारावस्थेन लयाप्राप्तां यौवराज्यरूपामित्यर्थः । मां राज्यलक्ष्मीं । शैलूष इव वेशधारी सन् परेभ्यो मरतादिभ्यो दातुमिच्छसि । इदं तव नोचितमिति भावः ॥ ८ ॥ स० यस्य भरतस्य पथ्यं चार्थं तदनुवर्तिनीं । आत्थ संप्रलेखकथितवानसि । यस्य चार्थं प्रयोजनविषये । अवरुध्यसे निगृहीतोसि । तस्य भरतस्य भवेच्छः वश्यः अधीनो यस्य सः भव वश्यस्त्वं विधेयो नियोज्यो भव । पथ्यं चार्थसि लक्षणमुमात्तम इव दलीभमावधार्यः । एतेन वश्यविधेयशब्दयोः पीनदत्तं परिहृतं भवति ॥ ९ ॥ स० अनादाय आढालाप्रत्ययान्तेन समासेऽपि अनन्तरं न आसमासः । तेन “समासेऽनन्यपूर्वैकलोकात्” इति निषेधस्य नावकाशः ॥ १० ॥ टी० विहारशयनेषु पुनरावृत्तत्वाद्वा रण्ये गच्छन्त्या न मे परिश्रम इति योजना । स० पूर्वमप्रतक्षेगमिष्यामीत्युक्तेः पुनः पृष्ठतस्तत्र गच्छन्त्या इत्युक्तेः कदाचित् पृष्ठतश्च गमनमनुचरस्माव इति हास्यते । तत्राप्रतस्तु कि-

[पा०] १ छ. झ. ट. ठ. वीरं. २ च. छ. झ. ञ. ट. सत्यं. ३ च. नियोज्यश्च. ४ छ. झ. ट. प्रस्थितं. ५ च. राज्यं.

६ च—ठ. स्वात्तव्यासह. क. ख. घ. स्वात्तहस्यया. ७ ख. शयनेष्वपि. ८ क. सहमम.

महावातसमुद्धूतं यन्माभेपकरिष्यति ॥ रजो रमण तैन्मन्ये परार्थमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
 शाद्वलेषु यथा शिष्ये वनान्ते वनगोचर ॥ कुंथास्तरणतल्पेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
 पत्रं मूलं फलं यच्चमल्पं वा यदि वा बहु ॥ दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५ ॥
 न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेद्मनः ॥ आर्तवान्पुपुषुज्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
 न च तत्र गतः किञ्चिद्द्रुमर्हसि विप्रियम् ॥ मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्मरा ॥ १७ ॥
 यस्त्वंया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ॥ इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥
 अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ॥ विषमयैव पास्यामि भविष्यं द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥
 पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ॥ उज्जितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥
 इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ किंपुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥

तु । भवन्तीतिशेषः ॥ १२ ॥ परार्थ्यं श्रेष्ठं । चन्दनं वासितं । चन्दनचूर्णमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शाद्वलेषु वा-
 लतृणवस्त्रप्रदेशेषु । शिष्ये त्वयासहेतिशेषः । कुंथाश्चि-
 त्रकमलाः । आस्तरणानि कौसुंभोत्तरच्छदाः । तैर्यु-
 केषुतल्पेषु ॥ १४—१५ ॥ मातुरित्यादौ “अधीग-
 र्यव्येशां” इतिषष्ठी । आर्तवानि तत्तदुत्ससुत्पन्नानि ॥ १६ ॥ तत्र वने । गतस्त्वंमत्कृते मन्निमित्तं ।
 किञ्चिद्विप्रियं दुःखं । द्रुमर्हसि । तेशोकश्चनभवेत् ।
 अतोदुर्मरा दुःखेनभर्तव्या । नभविष्यामि ॥ १७ ॥
 किंबहुनोक्तेननिश्चितमेकंसह्येपतः शृण्वित्याह—यद्वति।

त्वयासहयोवासः सःस्वर्गः मेस्वर्गसमः । त्वयाविना
 योवासः सःनिरयः नरकोपमः । त्वत्संश्लेषविश्लेषा-
 वन्येनमेसुखदुःखेस्तद्विभावः । इति एवं । परां वि-
 श्लेषासह्यं । प्रीतिं जानन् पूर्वमपिबहुशोऽनुभवन् । म-
 यासहगच्छ ॥ १८ ॥ अयेति प्रभे । एवं उक्तप्रका-
 रेण । अव्यग्रां वनगमनविषयभीतिरहितां । अद्यैव
 त्वत्सन्निधावेव । द्विषतां भरतादीनां । वशं माविशं
 नप्राप्नुयां । विरहोवाद्द्विषन्तः ॥ १९ ॥ पश्चादपि त्व-
 द्भ्रमनानन्तरमपि । उज्जितायाः लतायाः । तदैव
 त्वत्सन्निधानकालएव ॥ २० ॥ विषकृतदुर्मरणादुः-

गमनलौल्यात् अत्रपृष्ठतइत्युक्तिर्विहितलादितिवाच्यम् । अपरिचितेपथिशोषितोऽप्रगमनाभोग्यत्वात् ॥ ११ ॥ स० अवकिरि-
 ष्यति कुविक्षेपेइत्यलोलद विक्षेप्यति ॥ प्राप्नोतीतिवाक्यम् ॥ १३ ॥ स० शिष्येऽन्तमपुरुषैकवचनमेतत् । वनगोचरा धनानिप्रलयज-
 स्तानिचरावःवेदरूपशब्दाश्चवनगावःतासुचरश्चरणभूमिमानितयागमनंयस्यास्तावनगोचराअहं यदा वनान्ते वनमध्ये शाद्वलेषुशि-
 ष्यइत्यन्वयः । वनान्तर्वनगोचरेतिपाठे “प्रनिरन्तश्चर—” इत्यादिनागलं । वनं महावनं । अन्तर्वनं तन्मध्यवर्ति । ततः
 शाद्वलशयनात् ॥ १४ ॥ ति० स्वयमाहृत्यदास्यसइत्यनेन स्वस्तदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावस्तुचितः । स० स्वयं साक्षात् दास्यसि
 किंकरीभसि । इति पश्चादाहृत्ययदिदास्यसि मे मया । तन्मेऽमृतरसोपममित्याहुतेनान्वयः ॥ १५ ॥ स० आर्तवानि “समयस्त-
 दस्यप्राप्तं” इत्यधिकारे “कृतोरण्” इत्यण् । प्राप्तवसन्तावृत्तकानि ॥ १६ ॥ ति० ततः उक्तेतोः ॥ १७ ॥ स० यस्त्वयेल-
 नस्ययुष्मच्छब्दस्यतत्कालीनसंबोध्यामलविशिष्टेशक्तिः । रामलस्यैवशक्यतावच्छेदकलं । तत्कालीनसंबोध्यालस्यचशक्यतावच्छे-
 दकतावच्छेदकलं । विशेषणलं चतत्पदजन्यबोधविषयत्वेनशक्यविषयलं । एवमयेत्यस्म-
 च्छब्दस्यतत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृसीतालविशिष्टेवस्तुनिशक्तिः । उक्तेरीत्यासीतात्वादेरेवविशेषणादित्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वा-
 दिबोधम् । तथाच इदानींसीतासंबोध्यामेणसहवासइतियत् स्वर्गः । विनातुयोवासः सनिरयइतिजानन् राम इदानींस्वतन्त्रो-
 च्चारयिष्यासीतयासहप्रीतिर्हर्षगच्छप्राप्नुहीत्युपलक्षणापैवटितश्लोकार्थः । स्वतन्त्रेतिविशेषणाग्रमयेत्यस्माद्वाल्मीकेर्बोधः । अनयैव
 दिशा “माहशोनपरःपापी” “दासोहमितिमांमला” इत्यादयस्समाधातव्याः ॥ १८ ॥ शि० द्विषतां सद्द्वियोगहेतुकसर्ववस्तुवि-
 षयकंप्रीत्यभावविशिष्टानांभवन्मात्रादीनां । अवशं अप्रीतिहेतुककान्त्यभावं । मागमं नप्राप्स्यामि इद्वेनशक्यामीत्यर्थः । एतेन
 दुःखादर्शिलं गुणःसीतायाव्यक्तः ॥ १९ ॥ ती० तदैव त्वद्विप्रयोगकालएव ॥ २० ॥ ति० विश्लेषकधनेन वनवासकालसंख्या-

[पा०] १ च. छ. झ. अ. समुद्धूतं. २ ख. घ. छ—उ. मवकरिष्यसि. ३ क. तन्मन्ये. ४ च. छ. झ—ठ. यदा. क.
 ख. यदासिध्ये. ५ च. ज. कुंथास्तरण. छ. कुंथास्तरणयुक्तेषु. झ. ट. कुंथास्तरणयुक्तेषु. ६ ख. मम. ७ ज. पत्रमूलफलं.
 ८ छ. पुष्पमल्पं. झ. ट. यत्तुअल्पं. ज. यथाल्पं. ९ ख. च. छ. झ. अ. ट. दास्यसे. १० च. छ. झ—ठ. ततः. ११ ज.
 लत्कृतेनचमे. १२ ज. दुर्मरा. छ. दुर्मनाः. १३ क. ख. च. छ. झ. अ. ट. नयिष्यसे. १४ ख. मागमंद्विषतां. छ. ज. झ.
 ट. मावशंद्विषतांगमम्. १५ क. च. ज. तयैव. १६ ख. श्रुवम्. १७ क. ख. इमं तु.

इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ॥ चुक्रोश पतिमायस्ता मृशमालिङ्ग सखरम् ॥ २२ ॥
 सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजान्जना ॥ चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचामिमिवारणिः ॥ २३ ॥
 तस्याः स्फटिकसङ्काशं वारि संतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यां परिसुखाव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥
 तैश्चैवामलचन्द्रामं मुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धतमिवाञ्जुजम् ॥ २५ ॥
 तौ परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ॥ उवाच वचनं रौमः परिविश्वासयन्तदा ॥ २६ ॥
 न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ॥ न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित्स्वर्गभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
 तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुमानने ॥ वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
 यत्सृष्टाऽसि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि ॥ न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥
 धर्मस्तु गजनासोरु सङ्गिराचरितः पुरा ॥ तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्य सुवर्चला ॥ ३० ॥
 न खल्वेहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ॥ वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥

स्वेनमरणं ज्ञाय इत्याशङ्क्याह—इममिति । आदौ दशव-
 र्षाणि मध्ये त्रीणि वर्षाणि अन्ते एकवर्षं च तुल्यतया भा-
 तिविरहिण्या इत्यावेदयितुं विभज्योक्तिः ॥ २१ ॥
 आयस्ता आयासं प्राप्ता । प्रशिथिला ग्रीत्यर्थः । स-
 खरं सतारध्वनीत्यर्थः ॥ २२ ॥ विद्धा ताडिता ।
 वाक्यैः पूर्वरासोक्तैः । दिग्धैः विषलितैर्बाणैः । चिर-
 संनियतं वार्ताप्रसङ्गेन चिरात्संनिरुद्धं । अरणिरित्य-
 त्रापि विद्येत्यनुषङ्गनीयं ॥ २३ ॥ स्फटिकसङ्काश-
 मित्यनेन विकज्जलतावगमाद्विरविगलितधारत्वमवग-
 म्यते । उदकं मकरन्दरूपं । तच्छुष्णं निर्मलं च ॥ २४ ॥
 अमलसङ्काशमिति पाठे अमलतया प्रकाशमानं ।
 बाष्पेण संतापसंभवेनोष्णेन । अञ्जुजपक्षे ऊष्मणेत्यर्थः ।
 “बाष्पऊष्मा” इत्यमरः ॥ २५ ॥ विसंज्ञामित्यनेन
 मूर्च्छाभावः सूच्यते । परिविश्वासयन् सन्त्यग्विश्वा-
 सयन् ॥ २६ ॥ तव दुःखेन हेतुना प्राप्य स्वर्गमपि न रो-

चये । त्वयि दुःखितायां स्वर्गमपि नेच्छामीत्यर्थः ।
 स्वयंभोः नारत्यणस्य । ननु चतुर्मुखस्य । तस्मिन् बुद्धे-
 दभादिभ्यो भयसंभवात् । आर्षोऽङ्गुप्रत्ययः । सर्वतः
 सर्वजन्तुभ्यः ॥ २७ ॥ तव विरहदुःखासहिष्णुरपि
 निर्भयोपि शक्तिमानपि तवान्तरामिप्राप्त्यानमिज्ञानादे-
 तावत्पर्यन्तं स्वावननेतुं नेच्छामीति भावः ॥ २८ ॥ सृष्टा
 दैवेनेति शेषः । आत्मवता शीलवता । अतिकृच्छ्रावस्था-
 यामप्यक्षुभितमनस्केन वा । यच्छब्दयोगात्तदिति पूर्ण-
 यम् ॥ २९ ॥ इदं पत्न्या सह वनगमनं रागप्राप्तं भवति
 अपितु शिष्टाचारसिद्धमित्याह—धर्म इति । धर्मः वान-
 प्रस्थधर्मः । सङ्गिः सपत्नीकैराजर्षिभिः । यथा सूर्यसु-
 वर्चलेति भिन्नलिङ्गयोरप्यौपम्यमार्थः । यथा सूर्यसुव-
 र्चला देवी तद्वन्मासनुवर्तस्वेति वार्थः ॥ ३० ॥ सत्यो-
 पबृंहितं पितुर्वचनं भावनं नयति खलु तत् तस्मात्कारणा-
 त् । अहं न गच्छेयमिति न अवैव गच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

या अतिदुस्वरत्वं धनवति ॥ २१ ॥ स्त० पङ्कजाभ्यां सदास्वरसउत्कृताभ्यां ॥ २४ ॥ ति० शितापौर्णमासीतत्संन्यधीमल्लो
 राङ्गाद्यनुपपन्नः यच्चन्द्रस्तत्सदृशं । जलोद्धृतं जलमुद्धृत्यस्मात् । आहिताभ्यादिः । शि० शितेशुक्लपक्षे अमलः अन्धकारनिवर्तकः
 यश्चन्द्रः पूर्णिमाचन्द्र इत्यर्थः । तत्सदृशं । पर्यशुष्यते । हवउभयान्वयी । स० शिता श्वेतशर्करा । “शितास्माच्छ्वेतशर्करा” इत्यभि-
 धानात् ॥ २५ ॥ टी० स्वयंभोरिव सर्वतः सर्वेषां आशुभाग्यं च लिखितुं परिमार्द्धं च कर्तुं ब्रह्मणो यथाकृतश्चिदपि भयनास्ति तद्वदित्यर्थः ।
 स्त० स्वयंभोः ब्रह्मणः । आर्षोऽङ्गुः । सर्वतः सर्वशब्दोदवाचकः । उपलक्षणया सर्वेषु पर्यवहः । स्मृदिभ्यो ब्रह्मणो यथाभयनास्ति तथा
 मम सर्वतोपि भयनास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० आत्मवता आत्मज्ञेन । यथा प्रीतिः दया । हातुमशक्या ॥ २९ ॥ स्त० तत् पितुव-
 चनं । मां नयति । न खलु नैर्धुक्षैः खलु खलानिन्द्रियाणि बाह्यानि तन्निष्ठा तिततयावनं । न गच्छेयं स्वयं । किं तु । यद्वा खलु निषेधा-
 र्थं । तथा च वचनं न गच्छेयं खलु न गच्छेयमेवेत्यर्थः । “नकारस्सागत्येव न्यौस्तौ वृक्षेच” इति “खलु निषेधेन” “खमिन्द्रियेषु खे”

[पा०] १ क. घ. ज. मृशमायस्तापति. २ घ. ज. संनिहितं. ३ छ. झ—ठ. तस्मिन्तामल. ४ ख. परिष्वज्यच.
 ५ ख. मसंज्ञामिव. ६ क. वीरः. ७ ज. सया. ८ ख. माविहातुं. ९ क. घ. च. छ. झ—ठ. प्रीतिरात्म. १० ख. चरितोहितः.
 ११ छ. वाहमनु. च. झ—ठ. चाहमनुवर्तिष्ये. १२ न. खल्वेहं.
 ना. रा. ५०

एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वक्ष्यता ॥ अतश्च तं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
 अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ॥ स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥
 यत्रयं तत्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ॥ नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
 न सत्यं दानमानौ वा नै यज्ञाश्चासदक्षिणाः ॥ तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्हितौ ॥ ३५ ॥
 स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥
 देवगन्धर्वगोलोकान्मन्त्रलोकांस्तथा नराः ॥ प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
 स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ॥ तथा वर्तितुमिच्छामि ॥ हि धर्मस्सनातनः ॥ ३८ ॥
 मम सन्ना मतिस्सीते त्वौ नेतुं दण्डकावनम् ॥ वैसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं मुनिश्चिता ॥ ३९ ॥
 सा हि सृष्टाऽनवद्यान्नि वनाय मदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥

पितुर्मातुश्च वक्ष्यतेत्येष धर्मः । वक्ष्यता विधेयता । अहं पितृवचनपरिपालनोद्युक्तोऽहं । तंव्यतिक्रम्य माता-पितृविधेयत्वरूपधर्मव्यतिक्रम्य जीवितुं नोत्सह्यतिसं-बन्धः ॥ ३२ ॥ सामूत्पितृवचनकरणं दैवभाराध्या-स्माभिरत्रैवस्थातव्यमित्यत्राह—अस्वाधीनमिति । अ-स्वाधीनं आराधकानधीनं । स्वतन्त्रमित्यावत् । यद्वा अस्वाधीनं प्रत्यक्षतया अनाज्ञापयत् । स्वाधीनं प्रत्यक्षत-यानियोजयन्तं । गुरुं गुरुंचेत्यर्थः । प्रकारैः आराधन-प्रकारैः ॥ ३३ ॥ यत् गुर्वादित्रयं तत् त्रयोलो-काः । लोकत्रयमपितदाराधनसाध्यमित्यर्थः । भुवि तत्समं पवित्रमन्यत्रास्ति “गगनंगगानाकारं” इ-ति वत्सत्यस्वेनौपम्यसंभवात्तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यपदं । ते-नकारणेन । इदं गुर्वादित्रयं । अभिराध्यते ॥ ३४ ॥

पितृवाक्यस्य सत्यादिवैलक्षण्यमाह—नसत्यमिति । हि-ता हितकरी । पितुःसेवायथाबलकरी तथासत्यादयो नबलकराः नपरलोकबलकराः । नपारत्रिकाभ्युद-यसाधकाइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वर्गादीनि गुरुवृत्त्यनुरो-धेन सिध्यन्तीतिशेषः । गुरुणां मात्रादीनां । वृत्तिः शुश्रूषणं । तदनुरोधेन तदनुवर्तनेन । “अनुरोधोनुवर्त-नं” इत्यमरः । व्यतिरेकेणाप्याह—नकिञ्चिदिति ॥ ३६ ॥ क्रमेण ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्तीति भावः । नरा इति सर्ववर्ण-साधारण्योक्तिः । महात्मानः दृढमनस्काः । मातेति । तच्छुश्रूषणैकरता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सा मां सः स्वत-न्त्रः । वर्तितुं अनुयातुं । सः वर्तनम् । धर्मपेक्षयापुं-स्त्वम् ॥ ३८ ॥ सन्ना स्वस्ववापरिज्ञानात्क्षीणा । सात्वं मया सहवसिष्यामीति मामनुयातुं मुनिश्चिता । तेन इदा-

इति च विश्वः । एष धर्मकरणेन चनं “तत्रयतिमां पितुः” इत्याद्युचितार्थमवतीति शेषम् ॥ ३१ ॥ स० एकत्राहमन्ययं । अहहारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ शि० यत्र मात्राव्यासने त्रयं धर्मार्थकायाः । अस्तीति शेषः । अतएव त्रयः ऊर्ध्वार्धो मध्यवर्तिनः लोकाः अनाः यत्र वर्तन्त इति शेषः । अतस्त्वत्समं पवित्रं अन्यत्रास्ति । तेन हेतुना इदं पितृवचनं । अभिराध्यते परिपालयते । अर्थशब्देन परमपुरुषार्थभूतमोक्षसा-धिग्रहणाद्यव्याख्याने न्यूनता । अतएव त्रयमित्युक्तिस्तानुकुला । स० यत्र त्रयं पित्रादित्रयं । तत्र त्रयो लोकाः भूभुवस्स्वराख्याः वैकुण्ठादयो वा सन्ति । तत्समं पवित्रं पविर्ब्रह्मभावात्प्राप्यत इति वा पवित्रं । शुभः अपाङ्गः मन्मथः यस्याः पुत्रत्वेन तथा । तस्यास्सं-जुतिः हेतुभावात् । “पविर्वर्जमहाभयं” इत्यभिधानम् ॥ ३४ ॥ स० पूर्वत्रयाणां ग्रहणे पित्रादिपितुरेव ग्रहणं तद्वचनस्य सकाये हेतु-त्वेन तत्प्राधान्याभिप्रायेण ॥ ३५ ॥ स० देवगन्धर्वाः । सप्तादेव प्रेष्याः । गोलोकश्चन्द्रलोकः । नाकलोको वा मातृलोको वा । “स्वर्गमातरिणौ” इति रत्नमाला । “गौर्वाकेश्वरभेचन्द्रे” इति विश्वः । “सयदि पितृलोककामो भवति” इति ध्रुवेः ॥ ३७ ॥ स० सत्ता कैकेय्यधर्मपथे स्थित इति वा ॥ ३८ ॥ टी० लज्जवापरिज्ञानात्स्वाङ्गनेनेतुं पूर्वमममतिः सन्ना क्षीणा । यतो नैव सिष्यामी-ति मामनुयातुं मतिः खन्मतिस्सुनिश्चिता । अतः पूर्वसन्नामे मतिरिदानीं स्वाङ्गनेनेतुमुद्युक्तेशेषः । शि० सन्ना प्राप्ता । स० यत्-स्वभूतानुयातुं मुनिश्चिता अतस्त्वानेतुं मया अमतिः सा सन्ना विशीर्णा ॥ ३९ ॥ ति० सात्वं हि यतोऽधुना वनाय वनगमनाय ।

[पा०] १ ख. घ. च—ट. धर्मश्च. २ छ—ठ. आज्ञां वाहं. क. ज. आज्ञामहं. ख. घ. च. अतश्चाहं. ३ अस्मिन् श्लो-के पूर्वोत्तरार्थयोः क—घ. ज. पुस्तकेषु पूर्वोत्तरार्थे दृश्यते. ४ छ. झ. ञ. ट. यत्र त्रयं त्रयो. क—घ. यत्र त्रयं तत्र. ज. यत्र तत्र त्रयो. ५ छ. झ—ठ. यज्ञोवाप्यासदक्षिणाः. क. ज. यज्ञावाप्यासदक्षिणाः. ख. घ. यज्ञावाप्यासदक्षिणाः. ६ च. छ. झ. ञ. ट. सीता. ७ के. पुत्राविद्याः. ८ ख. घ. ज. सुखानिवा. ९ क. च. लोकांश्च. १० छ. झ. ट. परान्. ११ क. च. छ. झ. ज. मां पिता. १२ च. छ. झ. ज. ट. नेतुं लो. १३ ख. प्रपत्स्यामीति. १४ घ. छ. झ—ठ. दिष्टा. च. हृष्टा.

सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च ॥ व्यवसायमतिक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥
 आरभस्य शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ॥ नेदानीं त्वद्वत्ते सीते स्वर्गोपि मम रोचते ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ॥ देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्य च मा चिरम् ॥ ४३ ॥
 भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ॥ रमणीयाश्च ये केचित्कीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥
 शयनीयानि योनानि मम चान्यानि यानि च ॥ देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५ ॥
 अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ॥ क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दांतुमेवोपचक्रमे ॥ ४६ ॥

ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ॥

धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणेन श्रीरामप्रतिवनवासार्थं स्वस्थापितहनयनमार्थना ॥ १ ॥ श्रीरामेण लक्ष्मणप्रतिकौसल्यादिपालकविधानपूर्वकं स्वा-
 नुगमननिषेधः ॥ २ ॥ पुनर्लक्ष्मणेन रामप्रतिकौसल्यासुमित्रयोः कैमुत्येनात्मभरणसामर्थ्यप्रतिपादनेन वनेफलाहरणादिना च-
 रित्वेन निषेधनम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणवचनश्रवणतुष्टेन रामेण स्वस्थानुगमनाङ्गीकारेण तं प्रत्याख्युधाहरणबोधनपूर्वकं धनानि विवर-
 णेऽख्यासुयज्ञानयनबोधना ॥ ४ ॥

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमर्शंकुवन् ॥ १ ॥
 स आतुश्चरणौ गौडं निपीड्य रघुनन्दनः ॥ सीतामुर्वोचातियशा राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥

नीहतासीतिभावः ॥ ३९ ॥ सृष्टा दैवेनेतिशेषः ॥ ४० ॥
 व्यवसायं भर्तनुसरणाव्यवसायं । अतिक्रान्ता प्रक-
 र्णप्राप्ता । “प्रकर्षेण हनेत्यति” इत्यमरः ॥ ४१ ॥
 वनवासक्षमाः वनवासहिताः । “क्षमंश्चेहि ते त्रिषु”
 इत्यमरः । क्रियाः दानादिक्रियाः ॥ ४२ ॥ आशंस-
 मानेभ्यः अर्थयमानेभ्यः ॥ ४३ ॥ श्रीडार्थाश्चाप्युप-
 स्कराः । जातरूपमयकृत्रिमपुत्रिकालीलापाकभाजना-
 दिविचित्रोपकरणानि ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणानामनन्त-
 रं स्वभृत्यवर्गस्य देहीतिसंबन्धः ॥ ४५ ॥ अनुकूलं संम-
 तं ॥ ४६ ॥ प्रतिपूर्णमानसा निश्चिन्तेत्यर्थः । अवे-

क्ष्य आलोच्य । धर्मभृतां धर्मभृद्भ्यः । मनस्विनी
 निश्चितमनस्का ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणेपीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवं रामेण सीतागमनेऽङ्गीकृतं लक्ष्मणस्यानुगमनप्रा-
 र्थनसुपक्षिपति—एवमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ।
 एवं संवादं पूर्वोक्तं सीतारामयोः संवादं । पूर्वमागतः
 कौसल्यागृहाद्रामेण सह पूर्वमेवागतः । शोकं अर्धशरीर-
 भूतायाः सीताया अपि वनानुगमनं कृच्छ्रादप्यङ्गीकृतं म-

दिष्टा भयाभनुज्ञाता । अतोमामनुगच्छतु । सहधर्मचरीभवेत्तदेन वनवाससाध्यस्वस्वधर्मस्वरक्षोवधजस्यत्वया विनाऽसंभव इति सू-
 चितम् ॥ ४० ॥ मदिरक्षणा चक्षुःक्षणा । “मदिरामदभेदेऽस्याचक्षुःक्षणा इति चन्द्रालोकव्याख्योदाहृताभिधानात् ॥ ४० ॥
 ति० प्रीत्यतिशयात्संयोजनद्वयम् । स० व्यवसायं निषेधं । अनुक्रान्ता प्राप्तेति यत् तदतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ ति० रत्नानि
 उत्तमवस्तूनि ॥ ४३ ॥ ति० ब्राह्मणानां ब्राह्मणसंप्रदानकदानानां । अनन्तरम् ॥ ४५ ॥ इति त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

ति० अशङ्कवन्तः आसेतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अतिशयां उत्कृष्टकीर्तिमतीतीता । स० अतिशयां अतिशयितज्ञानसुखरूपि-
 [पा०] १ क. च. छ. झ—ठ. मनुक्रान्ता. ख. मनुप्राप्ता. २ ज. लमनु. ख. घ. लममि. ३ ख. चमुश्रोणि. क. च.
 ज. गुरुश्रोणि. ४ ख. दिव्यार्थीश्वा. ५ क. च. चान्यानि. ६ घ. च. ज. तानि. ७ क. बन्धुवर्गस्य. घ. बन्धुवर्गभ्यो. ख. द.
 भृत्यवर्गभ्यो. ८ ख. अनुकूलहि. ९ ख. क्षिप्रमुदिता. १० छ. झ. ट. मेवप्रचक्रमे. * अयं श्लोकः तिलकादिटीकाकृतको-
 शेषु न दृश्यते. ११ ख. घ. परिपूर्ण. १२ ख. झ. ट. संवादं. ज. सुसंवादं. १३ क. अशङ्कवान्. १४ ज. गन्तुं. १५ ट.
 निष्पीड्य. १६ छ. झ. न. आतियशा.

यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥
 मया समेतोऽरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥
 न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ॥ ऐश्वर्यं वैऽपि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
 एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ॥ रामेण बहुभिस्सान्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ॥ किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥
 यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ॥ ८ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ॥ स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥

मकथं तत्संभविष्यतीति विचारजंशोकं । स्वानुवृत्तिरूप-
 प्रयोजनाय सीतापुरुषकारेण रामेशरणागतिविधत्ते—
 स भ्रातुरिति । सः रामानुवृत्तिरूपप्रयोजनाय उपाया-
 न्तरशून्यः । आतुरित्ववर्जनीयसंबन्धकथनाच्छरण्य-
 त्वमुक्तं । चरणौ निपीड्येति शरणागत्युक्तिः । गाढ-
 मित्यश्रयत्वोत्थामहाविश्वासउक्तः । रघुनन्दनः ल-
 क्ष्मणः । अतियशः आनुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्ज-
 नवाच । आदौ सीतापुरुषकारत्वेन परिगृह्योवाच । प-
 आत्तत्पुरुषकारेण महाव्रतं “नत्यजेयंकथंचन । एत-
 द्भ्रतंसम” इत्युक्तगुरुतरप्रत्युक्तं । राधधं रघुराक्षससं-
 वादादिप्रसिद्धकुलधर्मशरणागतरक्षणंच । उवाच शर-
 णागतेः सर्वफलप्रदत्वेन स्वाभिमतफलं विज्ञापयामास ।
 निपीड्येत्यन्तेन द्वयस्य पूर्वसण्डोक्तशरणागतिरनूदिता ।
 राधधमुवाचेत्यनेनोत्तरसण्डोक्तफलप्रार्थनोक्ता । सी-
 तासुवाचेत्युभयत्र पुरुषकारपरिग्रहोक्तिः ॥ १—२ ॥
 कैङ्कर्यप्रार्थनमेवाह—यदीति । यदीत्यनेन रामस्य वन-
 गमनं स्वानभिमतमित्युक्तम् । कैङ्कर्यसाधनमाह—धनु-
 र्धरइति । धनुर्धरत्वे हेतुमाह—मृगेति । अहंत्वा अनु-
 पश्चात् । अग्रे च वनंगमिष्यामि तवाग्रेपश्चाद्वा यत्र दुष्टमृग-
 शङ्कातत्र साधनानोगमिष्यामीत्यर्थः । अतएव मया स-
 मेतइति वक्ष्यति ॥ ३ ॥ मया धनुर्धरेण मया । त्वदी-
 यंधनुर्वहतेति वार्थः । बहूनीत्यनेन सर्वदेशसर्वकालस-

र्ववस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यप्रार्थनंकृतं ॥ ४ ॥ अन-
 न्योपायत्ववदनन्यप्रयोजनत्वमाह—नेति । देवलोका-
 क्रमणं “देवानां पूर्यो ध्या” इत्युक्तपरमपदप्रार्थित्वया वि-
 नानवृणे त्वत्कैङ्कर्यविना कृतं मोक्षमपि न वाञ्छामीत्य-
 र्थः । अमरत्वं “जरामरणमोक्षाय” इत्युक्तकैवल्य-
 लयं मोक्षमपि न वृणे । लोकानामैश्वर्यं त्रिलोकाधिपतित्वं ।
 ब्रह्मत्वमितियावत् । मोक्षमप्यकामयमानोऽहंकथं कैव-
 ल्यादिकं कामयेति भावः । यद्वा अवरोहक्रमेण त्रैलो-
 क्यैश्वर्यादिकमपि न कामयइति । अतो न तत्प्रकर्षदोषः ।
 देवलोकगमनं देवत्वमिन्द्रत्वं वा न कामयइति वाक्यार्थ-
 स्तुच्छः ॥ ५—६ ॥ अनुज्ञातश्च अनुज्ञातएव । “उ-
 पकृतंचयत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्यमे । सर्वविसर्जयक्षिप्रं
 कुरुकार्यं निरत्ययं” इति वचनात् । अन्यत्र च “त-
 स्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय
 क्षिप्रमाभिषेचनिकीः क्रियाः” इति । अपरत्र च “भ्रातृपु-
 त्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः । त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्रा-
 णैः प्रियतरौ मम” इति भरतशत्रुघ्नयोरेवानुसरणीयत्वो-
 क्तेऽनुज्ञासिद्धा ॥ ७ ॥ यदर्थमिति अनुज्ञातत्वेऽपि प्र-
 तिषेधात्किमद्यमयाऽपराद्धमिति संशयः ॥ ८ ॥ अ-
 ग्रतः स्थितं । प्राग्गामिनं प्रागेव गन्तुमुद्युक्तं । वीरं
 प्राग्गमनोपहितवीर्यवन्तं । याचमानं गमनाज्ञाया-
 चमानं । कृताञ्जलिं याचकाव्यञ्जकाञ्जलियुक्तं ॥ ९ ॥

णी । “यंज्ञानं समुदाहृतं” “संज्ञानाच्च” इति नानार्थध्वनिपदभङ्ग्यमरौ । अतिवशा इति पाठे लक्ष्मणविशेषणं । सीतासुवाचेत्य-
 नेन वासुदेवप्रसाधनं मुख्यतोरमेति तांप्रति पूर्ववचनं युक्तमिति सूचयति ॥ २ ॥ स० अनुगमिष्यामि सह्यमिष्यामि ननु पश्चादाग-
 मिष्यामीत्यर्थः । अग्रे धनुर्धरद्वयभेदतन्मन्यविरोधात् ॥ ३ ॥ स० संघुष्टानि संघुष्टानि निविहानीति वाक् । “धुविरविशन्दने”
 इति नेद । यद्वा शब्दिता नीत्यर्थः । इह भावभावे ॥ ४ ॥ पूर्व अवतरणसमये इत्यप्यर्थः । शि० अनुज्ञातः आनुमानिकगमनक-
 र्मकाज्ञाविषयीभूतः । अनुमानप्रकारस्तु “त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम” इति सीतांप्रतिभवदुक्तेः अहं सह्यगमनविषयक-

[पा०] १ च. छ. झ. अ. ट. रम्याणि. २ ख. च. छ. झ. अ. ट. चापि. ३ च. हातोस्मि. छ. हा. ट. शतसु. ४ ख.
 यदास्म्यहम्. ५ च. छ. झ. अ. ट. पुनरपि. ६ ग. छ. हा. ट. वीरं.

स्निग्धो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः ॥ प्रियः प्राणसमो बन्धो आता चासि सखा च मे ॥ १० ॥
 मैथाऽहं सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् ॥ को भरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥
 अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ॥ स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥
 सा हिं राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ॥ दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥
 न सरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् ॥ भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ॥ सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थमिमं चर ॥ १५ ॥
 एवं मम च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ॥ धर्मज्ञं गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥
 एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन ॥ अस्माभिर्विग्रहीणाया मातुर्नो न भवेत्सुखम् ॥ १७ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 तवैव तेजसा धीर भरतः पूजयिष्यति ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥
 [यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ॥ प्राप्य दुर्मनसा धीरं मेरेण च विशेषतः ॥ २० ॥
 तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ॥ सत्पक्षानपि तान्सर्वान्खैलोक्यमपि किंनु सा] ॥ २१ ॥
 कौसल्यां विभूयादार्यां सहस्रमपि मद्दिधानम् ॥ यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्त्युपजीवनम् ॥ २२ ॥
 तदा त्वमभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ॥ पर्याप्ता मद्दिधानां च भरणाय यशस्विनी ॥ २३ ॥
 कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ॥ कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥ २४ ॥

स्निग्ध इत्यादिविशेषणानि स्वकार्यकरणादितानुगुणानि ॥ १० ॥ प्रतिषेधनिमित्तमाह—मयेति । कौसल्या-
 दिभरणार्थमेव त्वं वारितोसि । पूर्वानुज्ञातुतात्कालिकप-
 रिहारायेति भावः ॥ ११ ॥ राजैव भरिष्यतीत्यत्राह—
 अभिवर्षतीति । कामपाशपर्यस्तः परामिलापरूपपाशे-
 न संयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्हि भरतो भरिष्यतीत्यपे-
 क्षायां सोपिकैकेयीपरवशेन भरिष्यतीत्याशयेनाह—
 साहीत्यादि ॥ १३—१४ ॥ मया वाक्यं भर्तुं शक्यमित्य-
 त आह—तामिति । राजानुग्रहणेन राजानुमत्यातद-
 भावे स्वयमेव वामरेत्यर्थः । अत्योत्तरं मावदेत्याह—

उक्तमर्थमिमं चरेति ॥ १५ ॥ त्वत्कैङ्कर्यपरस्य मे किम-
 नेनेत्यत आह—एवमिति । एवं एवं च सतीत्यर्थः ।
 मम मयीत्यर्थः । गुरुपूजा मातृशुश्रूषणं ॥ १६ ॥
 अस्मीमिः आवाभ्यां सीतया चेत्यर्थः । नः नौ “अस्म-
 दो द्वयोश्च” इति द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ १७ ॥
 वाक्यज्ञो वाक्यकोविदमिति । “उत्तरोत्तरमुक्तौ च वक्तुं
 वाचस्पतिर्यथा” इत्युक्तवक्तृत्वनिशिष्टं राममपि प्रतिव-
 चनरचनाचातुर्येण तेषां यितुं समर्थ इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 पूर्वैरामोक्तानुपपत्तिपरिहरति—तवैवेत्यादिना ॥ १९—
 २३ ॥ एवं रामोक्तं परिहृत्य प्रस्तुतं स्वाभिमतं कैकेय्यप्र-

रामाज्ञाविषयः मद्दिष्यकानुशासनान्तराभावात् नित्यसहचारिराजवर्गवदिति ॥ ७ ॥ सः ॥ इतरेषामवश्यः समस्तविधेयः किङ्करः ।
 स्निग्धः स्नेहयुक्तः ॥ १० ॥ शि० भजिष्यति सेविष्यते । भरिष्यतीति पाठान्तरमिति भट्टः ॥ ११ ॥ शि० कामपाशपर्यस्तः का-
 मेन स्नेहच्छायायः पालनं तस्य अशोच्यास्ति स्मात्पर्यस्तो निवृत्तः । आस्त इति शेषः ॥ १२ ॥ शि० उक्तं मया वर्णितं । अनुमर्थं
 इह स्थितौ प्रयोजनं । चर जानीहि । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वं प्रसिद्धेः प्रकृते चरो ज्ञानमर्थः ॥ १५ ॥ ति० नः अस्माकं ॥ १७ ॥ ती०
 तवैव तेजसा अभिषेधं त्वैव वरामञ्जनं चरक्षणे मम महानर्थो भवेदिति मलाभरतः सम्यक् पूजयिष्यतीति ॥ १९ ॥ ति० दुस्सो दुर्मा-
 र्गस्थः ॥ २० ॥ ति० किं तु सेतुत्तरश्लोकान्वयि । वि० किं तु सेतुत्तरश्लोकान्वयि ॥ २१ ॥ वि० कौसल्या सहस्रं मद्दिधानपि वि-
 भूयात् साखात्मानं विभूयादिति किमुपकथ्यम् । ति० किं चलात्मभरणे कौसल्यायाः कस्याप्यपेक्षानेत्याह—किंतु सा कौसल्ये-

[पा०] १ झ. ट. धीरः. २ छ. झ. ट. विधेयश्च. ख. घ. ङ. ज. ञ. आताचापि. ३ ख. मयात्र. ४ छ. झ. ट.
 भजिष्यति. क. ख. हिरक्षति. ५ अ. कामवश. ६ क. कैकेय्या. ७ छ. झ. ट. मयुं. ८ क. घ. च. छ. झ. अ. ट. मयिच.
 ख. चमयि. ९ छ. झ. ट. नास्ति. १० इदं श्लोकद्वयं क. च—ट. दृश्यते. ११ छ. झ. ज. ट. दुस्सो. १२ ज. हर्षेण. १३ छ.
 झ. ट. किंतु. १४ य. छ. झ. य. ट. सहस्रं मद्दिधानपि. १५ य. छ. झ. ज. ट. शुपजीविनाम्. १६ ज. भरणेनैव. ख. चैवं.
 १७ क. च. छ. झ. ज. ट. मनस्विनी. १८ क. घ. च. अ. प्रकल्पते.

धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ २५ ॥
 आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ॥ वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥
 भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंश्यते ॥ अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥
 रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच सम् ॥ ब्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥
 ये च राक्षो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणस्स्वयम् ॥ जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥
 अंभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ ॥ आदित्यविमलौ चोभौ खगौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥

अव्यति—कुरुष्वेत्यादि । मां शेषभूतं । अनुचरं शेष-
 त्वानुगुणैर्कुर्ययुक्तं । कुरुष्व । तत्करणमपितवैवप्रयो-
 जनमित्यालनेपदाह्वयते । इह अनुचरत्वकरणे । वै-
 धर्म्यं सेव्यसेवकधर्मराहित्यं । नास्ति । तवसेव्यधर्मः
 पर्याप्तः स्वामित्वात् । ममसेवकधर्मः अपूर्णः स्वामाविक-
 शेषत्वात् । यद्वा वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं । नविद्यते ।
 त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेरुक्तत्वावित्याशयः । अनुचर-
 करणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—तवेति । तवा-
 र्थः स्वात्मासंविनाफलमूलाद्याहरणं । प्रकल्पते सिध्य-
 ति । अहंचकृतार्थः लब्धत्वकैर्कुर्यफलमविष्यामि ।
 यद्वा मां स्वामाविकशेषभूतमां । अनुचरं स्वरूपानु-
 रूपशेषवृत्तियुक्तं कुरुष्व । इह अस्मिन्नेनमयि । वैध-
 र्म्यं शेषत्वविपर्ययः । नास्ति । अनेनशेषत्वस्य स्वा-
 माविकत्वं तज्ज्ञानवतः फलकैर्कुर्यचेत्युक्तं । कैर्कुर्याकर-
 णेतवकाहानिरित्यत्राह—कृतार्थोहंमविष्यामीति । अ-
 किञ्चित्कुर्वतः शेषत्वानुपपत्तेरिति भावः । तच्चप्राप्यकै-
 र्कुर्यनिष्कृष्यदर्शयति—तवचेति । चोवधारणे । तवै-
 वार्थः । ननुमम । परार्थकैर्कुर्यस्यैवपुरुषार्थत्वादिति भा-
 वः । शेषत्वाध्यवसाय उपायः अस्वार्थशेषिकैर्कुर्यमेव
 फलमित्युपायोपेयनिष्कर्षेनेनकृतइतिरहस्यं । वैधर्म्यं
 नेहविद्यतइत्युक्तिर्नैष्ठध्रातुःपितृसमत्वात् । आवयोः
 श्रेयश्चास्तीत्याह—कृतार्थइतीति केचिद्व्याचक्षते ॥ २४ ॥
 स्वकृतार्थत्वं प्रपञ्चयति—धनुरिति । धनुराधादानं
 हिंसा निवारणाय । खनित्रं मूलकन्दखननसाधनं

कुशालादि । पिटका अल्पायुक्तप्रत्ययः । फलमूलाद्या-
 हरणयोग्याल्पकण्डोलः । “कण्डोलपिटकौ” इत्यमरः
 ॥ २५ ॥ एवंमार्गेसंभाषितकैर्कुर्यमुक्त्वास्वानेसंभा-
 वितमाह—आहरिष्यामीति । अन्यानि शाकप्रियाल-
 बीजशौद्रादीनि । स्वाहाराणि सुखेनाहर्तुमोक्तुं यो-
 र्गानि ॥ २६ ॥ एवंसर्वदेशकर्तव्यकैर्कुर्याण्युक्तानि
 कैर्कुर्यस्यविशिष्टविषयस्यैवरसत्वाद्विशिष्टविषयत्वमाह
 —भवांस्त्विति । जाग्रतः स्वपतश्च इत्यनेनसर्वकाल-
 सर्वावस्थोचितकैर्कुर्यमुक्तं । सर्वं करिष्यामीत्यनेनसर्व-
 विधकैर्कुर्यमुक्तं । तथाचदेवीविशिष्टस्यशेषिणः सर्वदे-
 शसर्वकालसर्वावस्थसुसर्वविधमपिकैर्कुर्यशेषभूतेनक-
 र्तव्यमिति दर्शितम् ॥ २७ ॥ अनेनानुगमनाज्ञाव्य-
 जिता ॥ २८ ॥ जनकस्यराज्ञोयज्ञे महात्मावरुणः
 स्वयमेवमहायज्ञधनुरादिकददौ आचार्यसन्धानि आचार्य-
 स्वगृहे । पूजार्थंनिहितं तदेतत्सर्वमायुधमादाय सः आ-
 पृष्टसुहृज्जनः त्वं क्षिप्रमात्रजेत्यन्वयः । अत्रधनुरादिषु
 सर्वत्रद्विषयनादावयोर्वदावितिसिद्धं । बालकाण्डेऽनु-
 क्तोपययंघृत्तान्तोनुवादात्सिद्धः । यथासुन्दरकाण्डेऽभि-
 हितंमणिवन्धनं “मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण-
 मे । वधूकालेतथावद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते” इति । य-
 थाचायोध्याकाण्डेऽनमिहितोपिवायसवृत्तान्तः सुन्दर-
 काण्डेऽनूद्यते “सपित्राचपरित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः ।
 त्रीँल्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणगतः” इति । आचा-
 र्योवसिष्ठः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्येत्युत्तरत्रानुवादात् ।

त्यादि । उपजीविनां उपजीविभिः । सहस्रग्रामाणां प्राप्तिवर्ते ॥ २२ ॥ स० सुमित्राणां धर्मपतिनस्थातव्यमयेत्याह—
 ममेति । मद्रिधानाश्चमरणाद्यभ्यन्तिपरानितिमथः असन्तः ते नभवन्तीत्यमथः तेनतेविधानेष्वाः पूज्याश्चतेषामरणाद्यपोषणाय ।
 पर्याप्ता । सर्वभूतदयापरपूज्यसज्जनपालयित्रीयन्तसौवमात्ररक्षणपरेति भावः । एतेनसहस्रंमद्रिधानित्यनेननपुनरुक्तिः ॥ २३ ॥
 ति० पिटका फलमूलाद्याहरणयोग्यावशपेटी ॥ २५ ॥ ति० स्वाहार्हाणि होमयोग्यानिहविर्भूतानि ॥ २६ ॥ शि० जाग्रत-
 स्वपतश्चेत्यनेन स्वसनिद्रावशीकरणसामर्थ्यसूचितम् । स० बोध्यर्थे । स्वपतोपिजाग्रतइत्यर्थः । एतेन कथमस्वपतस्त्वापइति
 शङ्कानिरस्ता ॥ २७ ॥ ति० ब्रज अनुब्रज । आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाहानृहण ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. सगुणं. २ छ. झ. ट. पन्थानंतव. ३ छ. झ. ट. चतथान्यानि. ४ छ. झ.
 स्वाहार्हाणि. ५ ख. घ. राक्षोऽपदाहिव्ये. ६ क. ख. च. ज. न. अभेद्यकवचे. ७ छ. झ. ट. विमलामौदौ.

सत्कृत्य निहितं सर्वमेतेदाचार्यसन्नि ॥ तौ त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥
 स सुहृज्जनमाम्ब्य वनवासाय निश्चितः ॥ इक्ष्वाकुरुगुरुमौगम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 तदिव्यं राजशार्दूलसत्कृतं माल्यभूषितम् ॥ रामाय दर्शयामास सौमित्रिस्तर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥
 तद्युवाचात्मवान्नमः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ॥ काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥
 अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥
 वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ॥ तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥
 वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमर्थं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ॥

अभिप्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान्द्विजातीन् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणाभीतेन सुयज्ञेन सीतारामाभ्यां वित्तिर्णरकाभरणादिप्रतिग्रहपूर्वकं तान्भ्यां लक्ष्मणाय च मङ्गलाक्षसनम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणे-
 न श्रीरामचोदनयातश्चिद्विष्टेभ्योऽगस्त्यपुत्रादिभ्यः कौशेयाभरणगवादीनां वितरणम् ॥ २ ॥ शिष्टाभिधेन द्विजेन स्वभार्याचो-
 दनवारामसमीपमेत्यधनयाचनम् ॥ ३ ॥ श्रीरामेण त्रिजटं प्रति तद्वत्सदृशप्रक्षेपावधिविधिमरानानांगवां वितरणप्रतिज्ञातेन
 दृष्टप्रक्षेपेणागोषनप्रतिग्रहपूर्वकं स्वाश्रमगतम् ॥ ४ ॥

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम् ॥ गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥
 तौ विप्रमभ्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेष्टम दुष्करकारिणः ॥ २ ॥
 ततः सन्ध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह ॥ जुष्टं तत्प्राविश लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
 तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ॥ सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवाचितम् ॥ ४ ॥

नहीक्ष्वाकुरुकुलगुरुर्वसिष्ठादन्योस्ति ॥ २९—३३ ॥
 प्रीत्योवाचेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ काङ्क्षितत्वेवाह—
 अहमित्यादिना ॥ ३५ ॥ यच्छब्दोर्थसिद्धः । इह
 नगरे । गुरुषु भक्त्या ये दृढं वसन्ति नित्यं गुरुशुश्रूष-
 णं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषामपि मे सर्वेषां उपजीविनां च ।
 भूयः अतिशयेन । नित्यदेयादधिकतया । दातुमि-
 च्छामि । तानानवेति शेषः ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रं आर्यं
 द्विजानां प्रवरं सुयज्ञं अन्यानपिशिष्टानानय । सुयज्ञं
 तांश्चाभ्यर्च्य अभिप्रयास्यामीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणमूषणे पीताम्बरारख्याने
 अयोध्याकाण्डे न्याल्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवं निश्चितसीतालक्ष्मणानुयात्रस्य रामस्य यात्रादानं
 प्रस्तूयते द्वात्रिंशो—तत इत्यादि । आज्ञाय अङ्गीकृत्य ।
 शुभतरं ब्राह्मणोपकारत्वात् । प्रियं आसन्नो नुगमनाङ्गी-
 कारफलत्वात् ॥ १ ॥ अभ्यगारस्थं अग्निहोत्रशालास्थं ।
 दुष्करकारिणः दुष्करकर्मकारिणः । वेष्टमाभ्यागच्छ-
 कृत्यं च पश्येत्यर्थः ॥ २ ॥ सन्ध्योपासनं माध्याह्निकं ।
 अथवा सन्ध्यानियताग्निहोत्रं । अभ्यगारस्थमित्यु-

स० आगम्य गत्वा ॥ ३२ ॥ ति० राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ ती० वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभोर्द्वारव-
 सवसिष्ठपौरोहित्यं तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति न्यायेन स्वाचार्यस्य सुयज्ञस्य विशिष्टानयननिर्णयः ॥ ३४ ॥ एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ती० दुष्करकारिणः आसन्नारज्यत्यागपूर्वकवनगमनरूपदुष्करकारिणः ॥ २ ॥ ति० अज्ञं दं बाहुमूलधार्यभूषणं । केयूरं तद-
 [पा०] १ ख. एतदार्यस्य. २ घ. वेष्टमनि. ३ छ. झ. ट. सर्वमायुध. ४ घ. ज. माम्ब्य. ५ क. घ. ज. ज.
 रघुचार्दूलः. छ. झ. ट. राजशार्दूलः. ६ ख. सर्वेषां सुय. ७ छ. झ. अपि. ८ ज. मास्थाय. ख. मादाय. ९ ख. घ. ज.
 शुभकरं. व. छ. झ. न. ट. प्रियकरहितम्. क. प्रियतरं शुभम्. १० क. ट. अभ्यागारस्थ. ११ क. ज. आगच्छ. १२ झ. ट.
 सुपास्थाय. ख. च. छ. न. सुपास्थाय. १३ छ. झ. ऋद्धसंप्रा. ट. जुष्टसंप्रा.

जातरूपमयैर्मुखैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥
 अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ॥ सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
 हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ॥ रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे ॥ ७ ॥
 अङ्गदानि विचित्राणि केयूराणि शुभानि च ॥ प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥
 पर्यङ्कमध्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ॥ तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
 नागः शशुञ्जयो नाम मातुलो यं ददौ मम ॥ तं ते गेजसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥ १० ॥
 इत्युक्तः स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ॥ रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शुभाः ॥ ११ ॥
 अथ आतरमञ्चग्रं "प्रियं रामः प्रियंवदः ॥ सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदेशेश्वरम् ॥ १२ ॥
 आगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवांशुभिः ॥ १३ ॥
 तर्पयस्व महाबाहो गोर्सेहस्रैश्च मानद ॥ सुवर्णै रजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
 कौसल्यां च य आशीर्भिर्मक्तः पर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥
 तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥
 सौतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ॥ तोषयैनं महाहैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥
 पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ॥ १७ ॥

केः ॥ ३ ॥ अर्चितं हुतं ॥ ४ ॥ जातरूपमयैः
 स्वर्णमयैः । अङ्गदैः कूर्परोपरिघातैर्बहुभूषणैः ।
 सहेमसूत्रैर्मणिभिः हेमसूत्रप्रोतैर्वैद्यैर्यपधारगमुक्तादि-
 मणिभिः । "रत्नमणिर्द्वयो रश्मजातौमुक्तादिकेपिच"
 इत्यमरः । केयूरैः भुजशिरोव्यापिफणाकारशिखरयुक्त-
 बाहुभूषणैः । अथवा अङ्गदैकेयूरयोः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वा-
 भ्यामेव । वलयैः कटकैः । "कटकं वलयोस्त्रियां"
 इत्यमरः । रत्नैः भूषणप्रकरणान्भूषणश्रेष्ठैरित्यर्थः ।
 "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि" इत्यमरः ॥ ५—६ ॥ हेम-
 सूत्रं हेममयंकण्ठसूत्रं । रशनांचते भार्यायैसीतादातु-
 मिच्छति तत्सर्वहारय दापयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ भार्यायै
 भार्याधारणार्थं । तुभ्यं प्रतिप्रहीत्रे । प्रयच्छति । य-
 च्छतीत्यत्रनुमभावार्थः ॥ ८ ॥ त्वयि प्रतिष्ठापयितुं

तुभ्यंदातुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ मातुलोददायित्विदशरथीय-
 शत्रुअयन्यावृत्तिः ॥ १० ॥ प्रतिगृह्येत्यनेनन्यासभू-
 तत्वं व्यावर्तते ॥ ११ ॥ त्रिदेशेश्वरं इन्द्रं ॥ १२ ॥
 आगस्त्यं अगस्त्यपुत्रं । कौशिकं विश्वामित्रपुत्रं । रत्नैः
 श्रेष्ठवस्तुभिः ॥ १३ ॥ रत्नैरर्चनं विवृणोति—तर्पय-
 स्वेति ॥ १४ ॥ कौसल्यामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यम् । तैत्तिरीयाणां तित्तिरिसंखन्धिशाखाच्येतृणां ।
 आचार्यः अध्यापयिता । अभिरूपः पुङ्गवः । "प्राप्त-
 रूपसुरूपभिरूपानुधमनोज्ञयोः" इति विश्वः । कौ-
 शेयानि कृमिकोशोत्थानि । "कौशेयंकृमिकोशोत्थं"
 इत्यमरः । यावत् यावत्पर्यन्तं । तुष्यति । तावत्संप्र-
 दापयेतिसंबन्धः ॥ १५—१६ ॥ सूतइत्यादिसार्ध-
 श्लोकएकान्वयः । सूतः सुमञ्जसुत्थः कश्चिश्चित्ररथना-

शोभागस्थं ॥ ४ ॥ स० अङ्गवर्तिहस्ततत्फलनमितियावत् । ददतिकर्णयोः स्यादानीति कुण्डलविशेषणम् ॥ ५ ॥ स० यतः वनं ग-
 च्छति ई रमात्मिकासीता अतः प्रयच्छतीति वा ॥ ८ ॥ वि० निष्कसहस्रेण निष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ स० रामलक्ष्मणसीता-
 नामिलत्रलक्ष्मणव्यवधानेन महर्ष्यांशिषा विलंबफलकलंघ्योतयति ॥ ११ ॥ ति० ब्रह्माग्निदेशेश्वरमिव । नियोकृनियोज्ययोः
 परापरप्रभुलेष्टान्तः ॥ १२ ॥ ति० कौशिको विश्वामित्रः । स० अंबुदहतिस्रोतः ॥ १३ ॥ स० यावदित्यव्ययं । यावता
 ॥ १६ ॥ दि० यदि न चित्रो रम्यो यस्य स हतियोगिकार्यमात्रविवक्षा तदा सूतशब्देन ह्यमन्त्रएव ग्राह्यः । पशुकाभिः प्रशस्ताः पशवः
 पशुकास्ताभिः यज्ञयोग्याभिरित्यर्थः । सर्वाभिः अजादिव्यक्तिभिः ॥ १७ ॥

[पा०] १ च. झ. झ. न. ट. वाघसा. २ छ. झ. ज. सखी. ३ च. छ. झ. ज. ट. अङ्गदानिश्च. ४ छ. झ. सखी.

५ क. च—ट. निष्क. ६ घ. च. सत्तम. ७ च. छ. झ. न. ट. सत्तु. क. घ. सह. ८ क. घ. च—ट. शिषाः. ९ ख. मप्रस्थ. १० झ. प्रियरामः. ११ च. छ. न. ट. प्रियंवदम्. १२ क. त्रिदेशेश्वरः. १३ छ. ज. झ. न. अगस्त्यं. १४ गोसह-
 क्षेणराघव. घ. ज. गोभिर्वस्त्रैश्च. १५ क. ख. च—ट. सुवर्णरजतैश्चैव. १६ क. रयाचार्यः.

ये चमे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वन्ति किंचन ॥ १८ ॥
 अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः ॥ तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ १९ ॥
 शालिवाहसहस्रं च द्वे शैते भद्रकांस्तथा ॥ व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २० ॥
 मेखलीनां महासङ्घः कौसल्यां समुपस्थितः ॥ तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ २१ ॥
 अथा यथा च सा नन्देत्कौसल्या मम दक्षिणाम् ॥ तथा द्विजातीस्तान्सर्वान् लक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ २२ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ॥ यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ॥ २३ ॥
 अथाब्रवीद्वाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ संप्रदाय बहु द्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ २४ ॥
 लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम ॥ अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तंमुपजीविनम् ॥ उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २६ ॥
 ततोऽस्य धनमाजहुः सर्वमेवोपजीविनः ॥ स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो हृद्यभ्यत ॥ २७ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ॥ द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो हृदापयत् ॥ २८ ॥

भा । सुचिरोचितः धिरकालमस्मद्वहेषितः । पञ्चका-
 भिः अल्पार्थेकन्प्रत्ययः । अजाविमिरित्यर्थः ॥ १७ ॥
 येचेत्यारुपाकुर्वित्यन्तमेकंवाक्यं । कठेनप्रोक्तमधीयते
 कठाः । कठशब्दाद्भोक्तार्यैवैशंपायनान्तेवासिस्वाणि-
 निः । तस्य “कठचरकात्” इतिलुक् । ततः “त-
 दधीतेतद्देव” इत्यण् । तस्य “प्रोक्ताहुक्” इतिलुक् ।
 कलापिनाप्रोक्तमधीयतेकालापाः । कलापिशब्दात्प्रो-
 क्तार्थे “कलापिनोण्” इत्यण् । “सन्नञ्चारिपीठ-
 सर्पि” इत्यादिनाटिलोपः । ततः “तदधीते” इत्या-
 ण् । तस्यप्रोक्ताहुक् । कठप्रोक्तशाखाध्यायिनः कला-
 पिप्रोक्तशाखाध्यायिनश्चेत्यर्थः । कठाश्चकालापाश्चक-
 ठकालापाः । “दण्डप्रधानामाणवाः दण्डमाणवाः”
 इति काशिकायां । सदापलाशदण्डधारिणो ब्रह्मचारिण-
 इत्यर्थः । किञ्चन आहारार्थयन्नादिकं । न केवलं नित्यस्वा-
 ध्यायशीलत्वात् किञ्चिन्नकुर्वन्ति किंत्वालस्याच्चेत्याशये-
 नाह—अलसा इति । गोसहस्रप्रदानहेतुत्वेनाह—स्वा-
 दुकामाश्चेति । रसवत्पदार्थकाङ्क्षिण इत्यर्थः । महतां
 चापिसंमताः अतीवसाध्वार्चारा इत्यर्थः । रत्नपूर्णानि
 रत्नालङ्कारपूर्णानि । अशीतियानानीत्युक्त्या दण्डमाण-

वाश्चाशीतिसङ्ख्याका इति गम्यते । रत्नवाहा तु धानिनि-
 वा । शालिवाहसहस्रं शालिधान्यवाहकबलीवर्दसहस्रं ।
 भद्रकान् अल्पार्थेकन्प्रत्ययः । कर्षणयोग्यानननुहृ-
 ल्यर्थः । धान्यविशेषानित्यपरे । व्यञ्जनार्थं क्षीरदधि-
 घृतार्थं । उपाकुरु ददस्वेत्यर्थः ॥ १८—२० ॥
 मेखलीनामिति मेखला मौखी । तद्वतां ब्रह्मचारिणा-
 मित्यर्थः । आर्षोदीर्घः । सहस्रं गोसहस्रं । प्रकृतत्वा-
 त्तासां ॥ २१ ॥ ममावेत्यन्वयः । दक्षिणां पूर्वोक्तसं-
 नाङ्गभूतां । सर्वशः ब्रह्मधान्यादिसर्वप्रकारैः ॥ २२ ॥
 यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य । अददाद्धनदोयथेति ।
 धनदस्यदावृत्तं “धनदेनसमस्त्यागे” इति बालरामा-
 यणपरोक्तं । ब्राह्मणेन्द्राणामिति चतुर्ध्वयैवेषी ॥ २३ ॥
 वाष्पंकलान्तिमुञ्चन्तीति वाष्पकलाः ताम् उपजीवनं प्र-
 ति एकैकस्योपजीविनो बहुद्रव्यसंप्रदायाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 अशून्यं कार्यम् । यथापूर्वभवद्विरुपविद्यरक्षणीयमित्य-
 र्थः । एकैकं पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ धनाध्यक्षं कोश-
 गृहाधिकृतं ॥ २६ ॥ अस्य रामस्य ॥ २७ ॥
 बालवृद्धेभ्यः बालेभ्यो वृद्धेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

ली० मेखलाः मेखलिनः ब्रह्मचर्यव्रतिनः । वर्षादिस्वादपू ॥ २१ ॥ ली० प्रधानान्तपाठे दक्षिणा समर्पा ॥ २२ ॥
 ली० वाष्पगलान् वाष्पगह्वरान् ॥ २४ ॥ शि० एकैकं संस्थाप्येति शेषः । अशून्यं शून्यं कार्यं । असुर्यपदभारानदारा इति व-
 त्समासः । स० एकैकं पर्यायेण निरोज्येति शेषः ॥ २५ ॥ शि० समधनाध्यक्षं कोशाधीशात् धनमानीयताम् । “अकथितं च”

[पा०] १ च. छ. झ. चमे. क. ख. ज. चेमेकाठ. २ ख. घ. निर्य. ३ घ. शीलाख. ४ क. ख. ग. भद्रकान्संप्रदापय.
 ५ च. छ. ज. मेखलाणां. ६ ख. च. छ. झ. न. ट. यथानोनन्देव. क. यथानोनन्देव. ७ च. यथा. क. ख. ग. घ. ज.
 यथाद्विजातीन्सर्वान्. ८ घ. छ. झ. न. पुरुषार्द्धलः. ९ क. ख. छ. झ. न. द्राव्यगलान्. १० झ. ट. संप्रदाय. ११ ख. ग. घ.
 जीविनः. क. जीविताम्. १२ क. मनुजीविनम्. १३ छ. झ. ट. तामस. १४ च. झ. न. ट. सर्वेवोप. १५ ख. दक्षिणेभ्यो.
 वा. रा. ५१

तत्रासीत्पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ॥ उच्छृष्टिर्वने नित्यं फालकुहाललाङ्गली ॥ २९ ॥
 तं वृद्धं तरुणीं भार्या बालानादाय दारकान् ॥ अग्रवीद्वाक्षणं वाक्यं देरिष्येणाभिपीडिता ॥ ३० ॥
 अपास्य फालं कुहालं कुरुष्व वचनं मम ॥ रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥
 स भार्यावचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुःखदाम् ॥ स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ ३२ ॥
 भृग्वक्षिरसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ॥ आ पञ्चमायाः कक्ष्यायाः नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ३३ ॥
 स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ॥ निर्धनो बहुपुत्रोऽसि राजपुत्रं महायशः ॥
 उच्छृष्टिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ ३४ ॥
 तमुवाच ततो रामः परिहाससंमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 गवां सहस्रं मध्येकं नै तु विश्राणितं मया ॥ परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥
 स शाटीं त्वरितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् ॥ आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितैः ॥ ३७ ॥

तत्र तस्मिन्कालेदेशेवा । पिङ्गलः पिङ्गलवर्ण इति दारिद्र्यलक्षणोक्तिः । पिङ्गलकेशोवा । गार्ग्यः गर्गमुनिवन्द्यः । उच्छृष्टिः उच्छेत्त एकैकशो धान्यग्रहेण नष्टृत्तिर्जीवनं यस्य तथा । श्रुतवृत्तिरिति पाठे क्षतेन खननेन जीवनं यस्येत्यर्थः । खननलब्धकन्दमूलादिजीवन इत्यर्थः । फालकुहाललाङ्गली फल्यते अनेनेति फालोद्घोषीकरणसाधनं कुठारशकुलादिकं । कुहालः खननसाधनं । खनित्रमितियावत् । लाङ्गलं हलाकारः फलाकर्षणसाधनभूतो दण्डविशेषः । तद्वान् । एवं वनवासीकश्चिद्देवगृहस्थो वैवाचतत्रनगरेतदानीं सङ्गतोऽभूदिति भावः ॥ २९ ॥ दारकान् पुत्रकान् ॥ ३० ॥ कुहालमितिलाङ्गलस्याप्युपलक्षणं । दर्शयेति । भार्यापुत्रसहितमात्मानमित्यर्थः । “गतिमुद्धि” इत्यादिनाष्टिकर्मकत्वम् । यदि दर्शयसित्वा किञ्चिदवाप्स्यसीत्यर्थः । किञ्चिदिति स्वभाग्यहान्यपेक्षयोक्तम् ॥ ३१ ॥ दुःख-

दां अतिजीर्णत्वादाच्छादयितुमशक्यां । रामदर्शनार्थमाच्छादनयत्नः । यत्र यन्मार्गाभितवीथ्यां ॥ ३२ ॥ अङ्गिरेत्यत्र अकारान्तत्वसार्धम् ॥ ३३ ॥ प्रत्यवेक्षस्व कटाक्षयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ परिहाससंमन्वितं लीलासितसंमन्वितं । बहुकुटुम्बिनोदरिद्रस्यास्य कियतीधनाशेति जिज्ञासायां सस्मित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनेकतोऽसहस्राणामध्ये एकमपि सहस्रं न विश्राणितमित्यर्थः । यद्वा असङ्ख्यातानांगवांमध्ये एकमपि सहस्रं मयानविश्राणितं न दत्तं । तुभ्यमितिशेषः । अपितु दण्डेन यावत्परिक्षिपसि गवाकीर्णयावन्तं देशं परिक्षिपसि । तावदवाप्स्यसि तावद्देशसंगो जातमवाप्स्यसीत्यर्थः । एकंगोसहस्रमात्रं न दत्तं अन्यत्सर्वदत्तमितिनार्यः । “बहुसाहस्रे” इत्यादिवक्ष्यमाणेन विरोधात् । अपिशब्दास्वारस्याच्च ॥ ३६ ॥ कट्यां परिवेष्टनं यलोत्सभनाय । आविध्य आमयित्वा । सर्वप्राणेन सर्वशक्त्या । “श-

इतिकर्मसं ॥ २६ ॥ शि० क्षतेन पिपीलिकारहितदेशे खननेन वृत्तिर्जीविकायस्य । किञ्च क्षता स्यात्ता वृत्तिः प्रतिग्रहादिजीविकायेन । उच्छृष्टिरिति यावत् । पिङ्गलः वतोपवासादिनापीतवर्णः । नित्यमित्यनेन प्रामगमनव्युदासः । स० क्षतवृत्तिः भूखननेन जीवनवान् । उच्छृष्टिरिति पाठेन स्वरसः । फालकुहाल्लेत्यादेरवफल्यत्वात् ॥ २९ ॥ ति० स्त्रीणां भर्ता हि देवता इति पाठे यद्यपि देवतात्वादाह्वानं हेतुत्वात् पिपील्यामद्वचनं कुठवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ स० समयदिरामं दर्शयसि तर्हि किञ्चिदवाप्स्यसे इत्यन्वयः । अनेन त्रिजटस्य भार्यासाहित्येन रामप्रतिगमनं चोच्यते । अतएव “तदस्स भार्या त्रिजटः” इत्युक्तिस्संगच्छते । यद्वा दर्शय स्वात्मानमिति शेषः । आगामिवाचकतुतत्रैव परिह्रियते ॥ ३१ ॥ स० दुःखदां दुःखेन च्छादयितुं योग्या ॥ ३२ ॥ स० आपन्नमायाः आसमन्तात् पञ्चमाश्वत्थुराः परिचिता परिचित विवेकिनः यस्यां कक्ष्यायां सातथातस्याः । एतेन चतुरपुरुषवत्त्वं कक्ष्यायां चोच्यते । यद्वा श्रीवभावार्थः । “पञ्चमस्तुरेहृद्ये” इति विश्वः । कश्चिद्धारपः ॥ ३३ ॥ ति० अस्त्येकं इति पाठे तावदेव शिष्टमस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च—ट. क्षतवृत्तिः. २ छ. झ. ट. स्त्रीणां भर्ता हि देवता. ३ क. ख. च. छ. झ. अ. ट. दवाप्स्यसे. ४ क—घ. च. ज. अ. भार्यायावचनं. छ. झ. ट. सभायां यावचः. ५ झ. अ. ट. उ. भृग्वक्षिरस्समं. ६ घ. झ. नैत. छ. ट. नच. ७ छ. झ. ट. राममासाद्यतदा. ८ झ. ट. महाबल. ९ क. च. छ. झ. अ. ट. क्षतवृत्तिः. १० ग. ज. समन्वितः. ११ ग. मयैकं. १२ छ. झ. ट. नच. १३ घ. छ. झ. अ. ट. दवाप्स्यसे. १४ छ. झ. ट. परितः. १५ छ. झ. अ. ट. वेगतः

स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराव्युतः ॥ गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षणसन्निधौ ॥ ३८ ॥
 तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात्सरयूतटात् ॥ आनयामास ता गोपैस्त्रिजटायाश्चमं प्रति ॥ ३९ ॥
 उवाच च ततो रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४० ॥
 इदं हि तेजस्तव यदुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ॥
 इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व किं चेदपरं व्यवसति ॥ ४१ ॥
 ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा धनं हि येद्यन्मम विप्रकारणात् ॥
 भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन तन्मयाऽऽर्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥
 ततः सभार्थस्त्रिजटो महायुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ॥
 यशोचलप्रीतिसुखोर्षवृंहणीस्तदाऽऽक्षिपः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३ ॥
 स चापि रामः प्रतिपूर्णमानसो मैहृद्वर्न धर्मबलैरुपाजितम् ॥
 नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यथार्हसमानवचःप्रचोदितः ॥ ४४ ॥
 द्विजः सुहृद्वत्त्यजनोथवा तदा दरिद्रमिक्षाचरणश्च योऽर्भवत् ॥

किःपराक्रमःप्राणः ” इत्यमरः ॥ ३७ ॥ उक्षणस-
 निधौ उक्षणसन्निधौ “ बह्निभागुरिः ” इत्यादिरीत्या
 अकारान्तत्वं ॥ ३८ ॥ आतस्मादित्यत्रामिविधिवाच-
 कस्याहःसरयूतटादित्यनेनसंबन्धः । आनयामास ना-
 ययामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अयं दण्डक्षेपणप्रचोदना ।
 परिहासः विनोदार्थइत्यर्थः ॥ ४० ॥ परिहासमेववि-
 वृणोति—इदमिति । तेजः बलं । दुरत्ययं निरतिश-
 यमित्यर्थः । जिज्ञासितुं ज्ञातुमित्यर्थः । यद्वा जिज्ञा-
 सितुं मीमांसितुं । “ मानेर्जिज्ञासायां ” इति मीमां-
 सार्थेजिज्ञासाशब्दप्रयोगात् । इममर्थं दण्डक्षेपण-
 रूपं । अपरं किंचिद्व्यवसति अमिलपतिचेत् तद्वृणीष्व
 ॥ ४१ ॥ इदं च पूर्ववदप्रपरिहासरूपमिलाह—ब्रवीमी-
 ति । यन्त्रणा निरोधइत्यर्थः । ममयद्यद्वनमस्तितत्स-

र्व विप्रकारणात् विप्रार्थमेवार्जितं । भवत्सु भवा-
 दशेषुविप्रेषु । सम्यक् करणत्रयपूर्वकं । प्रदानेनममप्री-
 तियशस्करंभवेत् ॥ ४२ ॥ मोदितइत्यनेनगोभ्योन्य-
 भापेक्षितवानित्यवगम्यते । उपवृंहणीः वर्धनीः । तदा
 गमनकाले । महात्मनः रामस्य ॥ ४३ ॥ धर्मबलैः
 धर्मप्रयुक्तपराक्रमैः । नियोजयामास प्रसिपादयामा-
 स । सुहृज्जनेविषये यथार्हसमानवचःप्रचोदितः आ-
 हिताभ्यादित्वाभिष्टायाःपरनिपातः । तत्तदौचित्येना-
 भिहितसमानवाक्यइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ द्विजः ब्राह्मणः ।
 सुहृत् द्विजत्वाभावेपिसुहृत् । द्विजत्वसुहृत्त्वाभावेपि
 भृत्यजनः । तथात्वाभावेपिदरिद्रमिक्षाचरणः मिक्षां
 चरतीतिमिक्षाचरणः “ कृत्यस्युटोबहुलं ” इतिक-
 तीरित्युट् । कर्मधारयसमासः । तत्र तेषुमध्ये । कश्चि-

शि० उक्षाणेत्याश्रयम् । किंच उक्षाणवृक्षाणांअणाःशब्दाःतैस्सन्निधौयतेस्सत्समीपंप्राप्यतेअसौ तादृशेगोव्रजेपपातेत्यर्थः । भा-
 गुरिमतेनेदमितिभूषणोक्तिस्तुदुर्महा । एतादृशनिपातनस्याजादिगणेअदृष्टत्वात् । स्वाधिकायणादिकल्पनाव्येतन्मार्गिकैव । स०
 उक्षाणसन्निधौ । आयोऽयमानह् । उक्षांचैत्यपिपाठः ॥ ३८ ॥ टी० त्रिजटाय त्रिजटस्य । ति० आतस्मात्सरयूतटात् सर-
 य्वाःपरपारमभिव्याप्य यागावस्थिताः ताआनयामास । त्रिजटस्याश्रमंप्रतिनाययामासचेतिशेषः । शि० तंत्राक्षणं आवाप्य
 प्राप्य परैष्वज्य । स० आतस्मात्सरयूतटात् तदभिव्याप्येत्यर्थः । “ वाक्येनुसाविकक्षामपेक्षते ” इत्युक्तेसमासाभावः । आन-
 यामास प्रापयामास । ताः दण्डसंशुद्धीतावृषभपर्यन्तस्थिताः ॥ ३९ ॥ स० यन्त्रणा संकोचः ॥ ४२ ॥ स० सभार्थः आयास-
 क्षितः । यद्वा आक्षिपःप्रत्यवदत् । ततःगेहगमनानन्तरं सभार्थोमोदितः इत्येभूरित्यन्वयः । अतस्तस्यार्थइतिनाशुपपन्नम् ॥ ४३ ॥
 शि० प्रतिपूर्णपौरुषः प्रतिपूर्णःनित्यसंयुतःपौरुषःपुरुषार्थोत्यस्मिन्तः ॥ ४४ ॥ इतिद्वित्रिशसर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क—घ. छ. ज. झ. ट. पपातोक्षान्. च. ज. पपातोक्षान्. २ छ. आवाप्य. झ. ट. आवाप्य. ३ ख. च. छ.
 झ. ज. ट. तागावः. ४ क. घ. च—ट. त्रिजटस्याश्रमं. ५ च. छ. झ. ज. ट. तदा. ६ क. हर्षयन्. ७ च. हासस्त्वर्थ. ८ क.
 छ. ज. झ. ट. व्यवसति. ९ क. यदन्यन्मम. १० पादनेनमयार्जितं. च. पादनेनमयार्जितं धनं प्रीति. ११ ख. च—झ. वृंहिणीः.
 १२ क. ख. च. न. परिपूर्णपौरुषो. ग. घ. छ. ज. झ. ट. प्रतिपूर्णपौरुषो. १३ च. छ. झ. ज. ट. महाधनं. १४ छ. यदा.
 १५ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. योभवत्.

न तत्र कश्चिन्न वभूव तर्पितो यथाहसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कीरामेणप्राक्षणेभ्यो धनादितरपन्नमन्तरंसीतालक्ष्मणाभ्यांसहदशरथविद्वक्षायातद्गृहमसिगमनम् ॥ १ ॥ तथापयिस्त्रेपां धर्ममेतद्वेकाकुलितमानसानांजनानां बहुविधसंभारणप्रवर्णनाप्यविकृतमनसातेनदशरथगृहमविशतत्रसंभ्रमप्रतिपित्रे स्वागमनमिवेवगोदना ॥ २ ॥

दृष्ट्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ॥ जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते दुष्प्रेक्षे त्वञ्जोमेतां तदायुधे ॥ मालादामभिर्दामदे सीतया समलङ्कृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ॥ अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो वैलोकयत् ॥ ३ ॥
न हिरेण्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ॥ आरुह्य तस्मात्प्रासादान्दीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥
पैदार्तिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ॥ ऊर्ध्वर्ध्वविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
यं यान्त्वमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ॥ तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
येर्धर्मस्य रसज्ञः सन्कीर्तिनां चैव कामदः ॥ नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ॥ तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥

इपि यथाहसंमाननदानसंभ्रमैः संभ्रमस्त्वरा । “आ-
रम्भःसंभ्रमस्त्वरा ” इत्यमरः । नतर्पितोनवभूव स्व-
रथाक्रियमाणैरपिसंमाननदानैःसर्वेपितर्पितावभूवुरित्य-
र्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥

पूर्वपित्रानुज्ञातोपि सीतालक्ष्मणयोरनुज्ञापनाथपुना
रामोदशरथसमीपंगच्छति—दत्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ तदा-
युधे तयोरायुधे । धनुषीइतियावत् । खड्गादीनाम-
प्युपलक्षणमेतत् । मालादामभिः मालानिचयैरित्यर्थः ।
अलङ्कृते चन्दनादिभिरलङ्कृते ॥ २ ॥ प्रासादहर्म्याणि

प्रासादोदेवतानांभूभुजांचावासः । हर्म्याणिधनिनाम-
न्दिराणि । “हर्म्यादिर्धनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजां”
इत्यमरः । विमानशिखराणि विमानंसप्तभूमिसहितं
सद्यः । “विमानोक्षीदेवयानेसप्तभूमौवसद्गनि”इति
दैजयन्ती । उदासीनः निरुत्सुकः । निर्विण्णइतिया-
वत् ॥ ३ ॥ तस्मात् रथ्यागमनस्थाशक्यत्वात् ।
प्रासादानितिपाठः । प्रासादादितिपाठेत्थच्छ्लोपेपञ्च-
मीच्छिष्टां ॥ ४ ॥ दीनत्वेहेतुमाह—पदातिमित्यादिना
॥ ५ ॥ एकं मुख्यं ॥ ६ ॥ रसज्ञः सङ्गदसुखज्ञः ।
कामिनां अर्थकाङ्क्षिणां । कामदः अभीष्टधनप्रदः ।
अनृतं अनुतवचनं । कर्तुं । धर्मगौरवात् पितृशु-
षणवचनकरणविधेयत्वादिरूपधर्मविषयकबहुमानात्

शि० वैदेह्या विदेहतनयया सीतयासहस्ररथवैपितरंद्रष्टुंजग्मतुः । स० क्रियाद्वयेसीतांसाहित्यंक्रियितुमुभयत्रोक्तिः ॥ १ ॥
ति० प्रेक्षाभ्यां रामलक्ष्मणशृङ्गाभ्यां । स० मुख्यत्वादयुधेतिद्विवचनम् । सीतयेत्युभयप्राप्तेति ॥ २ ॥ ति० उदासीनः
अरक्षितुत्वेननिरुत्सुकः । प्रासादः त्रिभूमिकंसप्त । स० श्रीमानुदासीनइत्यनेनरामस्यप्रेयस्त्वशोचते ॥ ३ ॥ ति० यतःकुल-
नयन्तुंशक्यन्ते तस्मात्प्रासादमाह प्रासादात् तत्रप्रासादेसंस्थाय । स० प्रासादादितिपञ्चमीद्वितीयायै । प्रासादमाह तस्मात्
आरुह्यप्रासादात् । प्रासादान्तरमाहपश्यन्तीत्यादौतेनान्वयः । अनेनात्यादरोचते ॥ ४ ॥ ति० कामानां प्रजेप्सितपदार्था-
नां । महान् व्ययेष्यूनतारहितः । आकरः सर्वदादातेत्यर्थः ॥ ७ ॥ शि० आकाशगैर्भूतैः वाय्वादिविः । स० आकाशगैर्भूतैः
[पा०] १ क—उ. प्रेक्षाभ्यामशो. २ क. ग. घ. च—उ. रासके. ३ ख. ज. शृङ्गाभि. ४ ख. प्यलोकयत्. ५ छ. ड. रथ्याःसु. ख. रथ्यास्तु. च. न. रथ्यासु. ६ झ. न. ड. ठ. त्यासादात्. ७ छ. झ. ड. ठ. पदातिंसाजुंछद्ग्राससीतंचजनास्तदा. ८ घ. ज. दशरामंजनास्तथा. क. ख. ग. रामंरथ्याजनास्तदा. ९ झ. बहुजनाः. १० ख. तमेतं. ग. घ. तमेकः. ११ क. ऐश्वर्यस्वरसङ्गः. ख. ऐश्वर्यस्वबलः. १२ छ. झ. ड. ठ. कामानांचाकरोमहान्. च. ज. कामानांचैव. १३ ख. ग. वक्तुं. १४ च—झ. ड. वचनं.

अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ॥ वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यन्त्याशु विवर्णिताम् ॥ ९ ॥
 अथ नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ॥ न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम् ॥ किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥
 आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ॥ राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुंरुषर्षभम् ॥ १२ ॥
 तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ॥ औदकानीव सत्वानि ग्रीष्मे सलिलसंभवात् ॥ १३ ॥
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ॥ मूलस्योपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपमः ॥ १४ ॥
 मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ॥ पुष्पं फलं च पत्रं च शाखांश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥
 ते लैह्मण इव क्षिप्रं संप्लव्यः सहगान्धवाः ॥ गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥
 समुद्रतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ॥ उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
 रजसाऽभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ॥ मूर्षकैः परिधात्रिभिरुल्लैरावृतानि च ॥ १९ ॥
 अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ॥ ग्रनष्टवलिकर्मज्यामघहोमजपानि च ॥ २० ॥

॥ ७—९ ॥ सत्त्वं जन्तुः । “सत्त्वमस्तीतुजन्तुषु” इत्य-
 मरः । पिशाचमिति यावत् । आविश्य प्राप्य ॥ १० ॥
 वृत्तेन केवलं चरित्रमात्रेण “वृत्तंपद्येचरित्रे” इत्य-
 मरः । वृत्तेन केवलमित्युक्तिर्दानमनानादौ विद्यमानेपि
 चरित्रप्राधान्यात् ॥ ११ ॥ आनृशंस्यं अहिंसकत्वं ।
 अनुक्रोशोदया “कृपादयानुकंपास्यादनुक्रोशः” इत्य-
 मरः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । शमः चित्तप्रशान्तिः ।
 “शमश्चित्तप्रशान्तिः स्यादमइन्द्रियनिग्रहः” इति निर्व-
 चनात् ॥ १२ ॥ तस्मात् षाड्गुण्ययुक्त्वात् । तस्य
 रामस्य । उपघातेन हिंसेन । औदकानि उदकजीवना-
 नि । शैषिकोण् ॥ १३ ॥ अस्त्वजगत्पतेः रामस्य पी-
 डया विवासनरूपया । पुष्पफलैरुपगमोयस्य सपुष्प-
 फलोपगोवृक्ष इव “अन्येष्वपि दृश्यते” इति प्रत्ययः

॥ १४ ॥ मनुष्याणां प्राणिनामुपलक्षणमेतत् । धर्म-
 एव सारो यस्य सः धर्मसारः ॥ १५ ॥ तेवयं सप्लव्यः
 सपत्नीकाः । समासान्तविधेरनित्यत्वेन “नद्युतश्च”
 इति कबभावः । येन मार्गेण गच्छति तेनेति शेषः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि राजार्होद्यानसदृशक्रीडानानि । एकदुः-
 खसुखाः समानसुखदुःखाः ॥ १७ ॥ समुद्रतनिधाना-
 नानि सम्यगुद्गतनिक्षेपाणि । परिध्वस्ताजिराणि भ-
 ग्नानि । “अङ्गणंचत्तराजिरे” इत्यमरः । उपात्त-
 धनधान्यानि । अत्र धनशब्देन गवादिकं निक्षिप्तमूषणनि-
 ष्कादिकंचोच्यते । साराणि शय्यासनादीनि ॥ १८ ॥
 दैवतैः गृहदैवतैः । उल्लैः उल्लिखिलैः ॥ १९ ॥
 उदकं उदकसेचनं । हीनसंमार्जनानि संमार्जनहीनानि

सूर्यादिसत्त्वैः ॥ ८ ॥ शि० वर्षादित्रयं विवर्णतां वर्णान्तराकान्तताः । नेष्यति प्रापयिष्यति । स० उचितोङ्कारागोदेहरक्तिमायस्या-
 स्सातं वा । आहितादिव्यापारनिपातः । नेष्यति प्रापयति ॥ ९ ॥ शि० सत्त्वं महात्मनां धर्मं सत्त्वप्रतिफलमित्यर्थः । आविश्य
 आभिश्र ॥ भाषते वनगमनं वक्ति । अन्यथा विवासयितुं नार्हति । हिरन्यथार्थः । एतेन सत्त्वपिशाचमित्यर्थे वर्णयन्तो भद्रादवधि-
 न्याः । तदर्थे संकेताभावादसंभवाच्च । स० सत्त्वं साधुगुणं । आविश्य आलंभ्य । भाषते नवनगच्छेति रामं प्रतीतिशेषः । कुत इत्य-
 त आह—नहीति । यद्वा सत्त्वं कैकेय्यादिरूपपिशाचं । आविश्य आलंभ्य भाषते वनगच्छेति न प्रकृतितः । कुत इत्यत आह—नही-
 ति । “सत्त्वगुणपिशाचादौ” इति विश्वः ॥ १० ॥ ती० श्रुतं अनुष्ठानपर्यवसायिशास्त्राध्ययनं । शि० श्रुतं विद्यापनाश्रयणं ।
 दमः यथाऽपरार्थे दण्डः । स० अनुक्रोशः अनिमित्तकपरदुःखग्रहाणेच्छा । एतेष्वगुणाः । एतेष्वगुणाः तथाप्येभ्योऽपि षड्गुणाश्चेति वा
 ॥ १२ ॥ शि० पुष्पफलोपगः पुष्पफलानि प्राशः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. सेवितां. २ क. ख. द. छ—ठ. नेष्यन्त्याशु. ३ ग. घ. विवर्णिताम्. ४ क. ख. ग. छ. झ—ठ. महीति-
 ५ छ. झ. ट. द्विनिवासनम्. ६ क. दमः शीलं श्रुतं शमः. ७ क—घ. ज. पुष्पफलोपमम्. ८ घ. ज. महीपतेः. ९ क. ख. वृक्षाः
 पुष्पफलोपगाः. घ. वृक्षपुष्पफलागमाः. १० घ. स्वस्येतरे. क. ख. स्वस्येतरे. ११ ख. तं. १२ ठ. सपत्नीकाः सवान्धवाः.
 १३ क. समदुःख. १४ ख. समुद्गत. १५ छ. दत्तसाराणि. क. हतभाराणि. १६ क. व्यवकीर्णानि. १७ क. ख. घ. मूर्षकैः.

दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ॥ असत्यक्तानि वेम्भानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥

वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ॥ अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ २२ ॥

धिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ॥ त्यजन्त्यसङ्गयाद्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥

असत्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २४ ॥

तृणमांसफलादानां देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयी संपुत्रा सहवान्धवैः ॥

राघवेण वने सर्वे सहवत्स्याम निर्वृताः ॥ २५ ॥

इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ॥ शुश्राव रीमः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥

स तु वेदम् पितुर्देरात्कैलासशिखरप्रभम् ॥ अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥

विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ॥ ददर्शवस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥

प्रतीक्षमाणोपि जनं तदाऽऽर्तमनार्तरूपः ग्रहसन्निवाथ ॥

जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥

तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो भूमिप्यन्वनमार्तरूपम् ॥

व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ दुष्कालेन क्षामक्षोभयुक्तकालेन । भाजनं
भाण्डादि ॥ २१ ॥ येन वनेनेहेतुना ॥ २२ ॥ दंष्ट्रि-
णः सर्पाद्याः । अस्मद्भ्यात् अस्मत्प्रयुक्तभयहेतोः
॥ २३ ॥ अस्माभिस्त्यक्तं पुरं । सेव्यमानं वनमित्यर्थ-
सिद्धम् । अत्रकर्तारः पूर्वोक्तदंष्ट्र्यादयः ॥ २४ ॥ तृण-
मांसफलादानां तृणादाः हरिणादयः । मांसादाः व्या-

घ्रादयः । फलादाः वायसादयः । व्यालमृगद्विजं व्यालाः
ऋराः मृगद्विजः यस्मिंस्तादृशदेशं । इदमेवनगरं तादृशं
भविष्यतीतिभावः । निर्वृताः सुखिताः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा
अवस्थितस्येतिशेषः । नविचक्रे नविकारंप्राप ॥ २६—
२८ ॥ निदेशं नियोगं ॥ २९ ॥ तत्पूर्वं तत्प्रथमं ।
महात्मा महाधैर्यः । प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेचना-

सू० वनमपिनगरमस्तु भवतु । कुतः येनकारणेनराघवोगच्छतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ सू० अस्मत्प्रयुक्तस्यमृगस्य तस्माद्गीताः ।
अस्मान्दृष्ट्वाकस्मिन्मृगेधावतिसतितदृष्ट्वासर्वेविभ्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ टी० अस्मद्युक्तं पुरमितिशेषः । सेव्यमानं अस्माभिरा-
श्रित्यमाणं । वनमितिशेषः ॥ २४ ॥ ति० तृणमांसफलानामादानयस्यासं । व्यालमृगद्विजं तद्वन्तं । अर्थभावश्च । टी० तृण-
मांसफलादानान्पशुव्यालमृगद्विजान्इतिपाठे तृणमांसफलानामादानं येभ्योवनदेशेभ्यः सेतथा । पशुव्यालमृगद्विजान् पश्चादयश्च
येषुसेतयोक्ताः ॥ २५ ॥ श्रि० मातुः कैकेय्याः । वेदम् गृहं । अभिचक्राम जगाम । पितुस्तत्रैवस्थितस्तादितिभावः ॥ २७ ॥
ति० आर्तं शिखरं । अभिजनं देशंतत्स्यजनमितिशेषः ॥ २९ ॥ वि० तत्पूर्वं सः स्वाकारणार्थमनकालः पूर्वोक्तस्यार्तरूपत्ववतः
तादृशतदारभ्यार्तरूपसुमन्त्रप्रेक्ष्य । व्यतिष्ठत द्वार्येवेतिशेषः । सू० इक्ष्वाकोगोत्रापत्यमैक्ष्वाकोदघरथः । “दाण्डिनायन” इत्यादि-
नानिपातनादकारान्तत्वं । तत्सुतो रामः । व्यतिष्ठत “समवप्रविभ्यःस्थः” इत्यात्मनेपदत्वं । प्रतिहारणार्थं स्वागमनान्तप्रा-
णार्थं । हृष्टं हरणे हरणंप्रापणमितिकौमुद्युक्तेः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ख. ग. दुष्कालेनेव. २ क. वनेगच्छतिराघवे. ग. वनं. ३ क. ख. ग. च. छ. झ. ञ. ट. त्यजन्त्यसत्.
४ छ. असत्युक्तं. ५ क. ख. च. छ. झ. ञ. ट. प्रपद्यन्तु. ६ च. छ. झ. ञ. फलादानं. ७ क. देशान्व्यालमृगद्विजान्. ख.
देशान्व्यालमृगद्विजान्. ८ ट. संपुत्राःसह. ९ च. छ. झ. ञ. ट. वयंसर्वेवनेवत्स्याम. ख. घ. ज. वनेसर्वेवयंवत्स्याम. १० च.
छ. झ. ञ. ट. राघवःश्रुत्वा. ११ घ. स्वमाननम्. ख. चमानसम्. ठ. स्वमानसम्. १२ छ. ज. झ. ट. ठ. पुनर्मोक्षः. ख. घ.
पुनर्देवात्. १३ ख. शिखरोपमम्. क. सदृशप्रभम्. १४ ख. ग. घ. धीर. १५ ख. ऽयजनं. ग. घ. ज. द्विजनं. क. च. छ.
झ—ठ. ऽभिजनं. १६ च. निवेशं. घ. निशेयं. १७ च—ठ. गमिष्यमृष.

पितुर्निर्देशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ॥

स राघवः प्रेक्ष्य सुमध्रमन्त्रीभिवेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सुमध्रेण श्रीरामागमनं निषेदितेन दशरथेन तं प्रतिस्वद्वाराभयनपूर्वकं रामायानयनचोदना ॥ १ ॥ दशरथेरामदसीनमात्रेण मूर्च्छया भुवि निपतितत्रयानां स्त्रीणां विछापः ॥ २ ॥ श्री रामे दशरथं प्रति सीता लक्ष्मणयोः स्वातुगमनाभ्यनुशां प्रार्थयमाने तेन तं प्रतिस्वनिमग्नपूर्वकं राज्यस्वीकारचोदना ॥ ३ ॥ रामेण दशरथं प्रति राजादिपुत्रस्वस्याभिछायाभावनिषेदनपूर्वकं पितृवचनस्यारब्धवर्कतव्यत्वबोधनेन परिस्नानवर्त्तन ॥ ४ ॥ दशरथेन पुनः पुत्रस्योकेन मूर्च्छां सुपागते कैकेयीवर्जसर्वाभिः स्त्रीभिः सुमध्रेण च मूर्च्छां विगमः ॥ ५ ॥

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान् ॥ उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्यादि मामिति ॥ १ ॥

स रामप्रेषितः क्षिप्रं सैन्तापकलुषेन्द्रियः ॥ प्रविश्य नृपतिं सूतो निश्चसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥

उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥

आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् ॥ राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४ ॥

तं वर्धयित्वा राजानं सूतः पूर्वं जयाशिषा ॥ भयविक्रवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥

अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥

स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सुहृद आपृच्छय त्वामिदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥

गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ॥ वृत्तं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥

स सैत्यवादी धर्मात्मा गांभीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥

सुमध्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः ॥ दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि धौर्मिकम् ॥ १० ॥

ये ॥ ३० ॥ अस्यान्ते इति करणं द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

दरः तनुमध्यइत्यर्थः ॥ १—२ ॥ उपरक्ते राहुमस्तं ।

विशेषणान्तरकथनार्थं पुनरपश्यवित्युक्तिः ॥ ३—४ ॥

भयविक्रवया भयेनकातरया । दुःखितोयं किंवदेदिति

भयम् । अतएवमन्दया ॥ ५ ॥ सर्वं गृहोपकरणादि-

कं ॥ ६—८ ॥ निष्पङ्कः निर्लेपः ॥ ९—१० ॥

पूर्वसर्गान्तोक्तमर्थवक्ष्यमाणसंघटनायै सङ्गृहेण दर्शयति—तत इति । विशेषणैर्निर्विकारत्वं सूच्यते । निरु-

स्व० कृतबुद्धेः शिक्षितबुद्धेः निश्चय इव निश्चयो यस्य स तथा ॥ ३१ ॥ इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

स्व० निरुदरः अल्पोदरः “तनुवैप्यखिलं भरे” इत्युक्तेः । निस्सन्देह इति वा । “उदरं संशयः शोकः परिनिष्ठास्तु निश्चयः” इत्यभिधानात् । पूर्वमामगमनमाश्रयस्वेत्युक्तम् । इदानीं तु रामाख्याहीत्युक्तेर्भेदः । यद्वा मां सीतामागतामाख्याहीत्यर्थः । उपलक्षयथा लक्ष्मणं च ॥ १ ॥ श्लो० निस्तोयं वैवालायाच्छादनहेतुना तोयराहितत्वेन प्रतीयमानं । तटाकमिवापश्यत् । अतएव पूर्वोपमानाभ्यां नवैरूपम् । एतदुपमालङ्कारेण राजाहोवास्तवदुःखाभावस्तु चितः । तेनाप्रकटसाकेते रामसंयोगे भवितेति राजनिश्चयस्तु चितः ॥ ३ ॥ श्लो० भयविक्रवया रामो वनप्रयाणे दुष्कृतिरास्त्रैक्यं निवेदयिष्यामीति भयेन विक्रवाकातरताय आस्तातयोक्ता तथा । अश्लक्ष्णमिति च्छेदः ॥ ५ ॥ ति० सर्वधनं दत्त्वेत्यनेन सर्वथा तिष्ठताऽभावोच्यते । स्व० उपजीविनामिति पृष्ठथातेषामदानपात्रतायोक्तयति ॥ ६ ॥ ति० निष्पङ्कः निष्पापः ॥ ९ ॥ स्व० हे सुमध्र सु गोमनोमन्त्रो सुसमावर्णयस्व सतथा तत्संबुद्धिः । अनेनासलंशो-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. निरुपमो. २ क. च. छ. झ. न. ट. कलुषेन्द्रियं. ३ क. छ. छ. झ. ट. आशोच्यत. ४ ग. ज. आशोच्यतं. ५ ग. आलोक्यतं. ६ ग. छ. झ. ट. चेतनं. ७ घ. छ. झ. ट. रब्रवीत्. ८ क—च. ज—ट. पूर्वसूतो. ९ क. छ. झ. ट. श्लक्ष्णयात्र. ८ क. च. छ. झ. न. ट. लो. ९ ग. छ. झ. अ. ट. लाही. १० ख. ग. गमिष्यन्तं. ११ क. छ. झ. ट. सत्यवाक्यो. १२ क. ख. घ—ट. राघवं.

सोन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ आर्या इयति त्रौ राजाऽगम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११ ॥
 एषमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुत्तमवर्नं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
 अर्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
 आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ॥ उवाच राजा तं सुतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
 स सुतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
 स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कुताञ्जलिम् ॥ उत्पपातासनात्पूर्णमार्तः स्त्रीजनसंघृतः ॥ १६ ॥
 सौमिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ॥ तमसंप्राप्य दुःस्वार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ॥ विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥
 स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेभ्यनि ॥ हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिर्मूर्च्छितः ॥ १९ ॥
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेक्षयन् ॥ २० ॥
 अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ॥ उवाच प्राञ्जलिभूर्त्वा शोकार्णवपरिभुतम् ॥ २१ ॥
 आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोसि नः ॥ प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥
 लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ॥ कारणैर्बहुभिस्तर्ध्वैर्दार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २३ ॥
 अनुजानीहि सर्वाश्च शोकमुत्सृज्य मानद ॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २४ ॥
 प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ॥ उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥

इयति आह्वयति ॥ ११—१२ ॥ अर्धसप्तशताः अर्धसप्तशतस्येतिविग्रहः “अर्धचतुस्रसं” इतिसमासः । ता-
 म्रलोचनाः सदारामविवासननिमित्तरोदनादितिभावः ॥ १३—१५ ॥ उत्पपात उदतिष्ठत् ॥ १६ ॥ अभिमुद्राव
 अभिमुखमाजगाम ॥ १७ ॥ अभ्यपतत् उत्थापनार्थ-
 मितिभावः । इवशब्दएवकारार्थः ॥ १८ ॥ भूषणध्व-
 निमिः मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणौ सीत-
 यासार्धं तंबाहुभ्यां परिष्वज्य पर्यङ्केसमवेक्षयन्नित्यर्थः

॥ २० ॥ मुहूर्तस्येतिपाठेमुहूर्तेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुश-
 लेन चक्षुषेतिशेषः । हेतौवृत्तीयाया ॥ २२ ॥ सीता
 चेति । तामप्यनुजानीहीतिभावः । तौनिवर्तयेत्याश-
 न्नाह—कारणैरिति । कारणैः दुःखादिकारणैः । त-
 र्ध्वैः परमार्थैः । नचेच्छतः अननुगमनमितिशेषः
 ॥ २३ ॥ लक्ष्मणंसीतामां चसर्वाश्चः अनुजानीहीत्य-
 न्वयः । “त्यदादीनिसर्वैर्नित्यं” इत्येकशेषः ॥ २४ ॥
 वनवासायजगतीपतेःस्वस्यानुज्ञांप्रतीक्षमाणमित्यन्वयः

सयति । मेदारान् कौसल्या । राममातृत्वेनमुख्यत्वात्संघतउत्कृष्योक्तिः । येचमामकादाराःतदतिरिक्ताःतानानयेतियोजना । पक्ष-
 द्वयेपिन मेद्व्यधिकः । द्वितीयेपक्षेकौसल्यांपरिवार्येत्युत्तरग्रन्थानुसृत्यचेतिज्ञेयम् ॥ १० ॥ ति० वीरुष्माकराज्य अवैषव्यदत्तात् ।
 ननुप्रजानां तासां दुःखदत्तात् ॥ ११ ॥ शि० अर्धसप्तशतद्वयकैसमासप्रकृतिकः अर्धआयजन्तः । स० अर्धसप्तशतानांया-
 मुताः ॥ १३ ॥ ति० आरात् दूरतः । उत्पपात आलिङ्गनार्थः । स० आचारात् ल्यब्लोपनिमित्तापबन्धी । शिष्टाचारमाश्रित्य ।
 कृताञ्जलि उत्पपात पुष्टवे ॥ १६ ॥ ति० तं आलिङ्गितं ॥ १७ ॥ ति० भूषणध्वनिमिश्रितः उरश्चिरस्ताडनादिनाद्य-
 लतप्रत्यङ्गध्वनिमिश्रितः । स० स्त्रीसहस्रनिनादः स्त्रीणां दाराणां तथा इतरासां दासीनां च । पूर्वसार्धशतलोकेरत्रसहस्रेत्युच्यते द्वि-
 रोषइत्यनेननिरस्तंवेदितव्यम् ॥ १९ ॥ स्त्री० तावुभौरामलक्ष्मणौसीतयासार्धं परिष्वज्यउत्थापितवन्तौ । सेत्रयस्समवेक्षयन्नित्य-
 ष्याहारेणयोजना ॥ २० ॥ वि० मुहूर्तौ मुहूर्तेन । ति० मुहूर्तस्य संबन्धसामान्येवष्टी । मुहूर्तेन । स० मुहूर्तस्य उपरीति-
 शेषः ॥ २१ ॥ शि० कुशलेनपश्य कुशलफलकावलोकनंक्रुह । फलस्यहेतुत्वेन विवक्षणात्तृतीया ॥ २२ ॥ ति० अव्यग्रं ज्ञातो-

[पा०] १ ग. घ. ज. अतीत्याशु. २ क. ख. ग. ड.—ट. आर्यौ. ३ ख. ड. छ. झ. ट. शतासत्र. ४ घ. ज. सुमन्त्रो.
 छ. सततो. ५ ख. चापिमैथिली. ग. ड. छ.—ट. मैथिलीं तथा. ६ क. झ. ट. दृष्ट्वाचारात्. ७ क. च. अभि. ८ छ. महायज्ञाः.
 ९ क. छ. ज. झ. ट. तथा. १० क. छ. झ. ट. मिश्रितः. ११ घ. ज. सीतयासहपर्यङ्के. १२ क. ड. छ. झ. रुदन्तं.
 १३ ख. ड. छ. ज. झ. ट. ड. मुहूर्तस्य. क. ज. मुहूर्तौ. १४ ट. वाक्यं. ड. छ. झ. बांध. १५ क. घ.—ज. चान्वेत्
 १६ ख.—क. छ.—ट. रिवात्मजान्.

अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ॥ अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ॥ प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥
 भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयाऽनृतम् ॥ २८ ॥
 नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ॥ पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २९ ॥
 रुदन्मार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ॥ कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ॥ गच्छस्वारिष्टमैव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥
 न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव ॥ विनिर्वर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
 अथ त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ॥ एकाहदर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
 मातरं मां च संपन्थ्यन्वसेमामद्य शर्वरीम् ॥ तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया ॥ मैत्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा धैर्यासि विजने वनम् ॥ ३५ ॥

॥ २५ ॥ मोहितः बन्धितइत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥
 वर्षसहस्राय अनेकवर्षाणीत्यर्थः । मे मह्यं । अनृतं
 अनृतवचनं ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञावसाने ॥ २९ ॥
 मिथः रहसि । कैकेय्या चोद्यमानः अद्यैवप्रस्थापये-
 ति प्रेर्यमाणः ॥ ३० ॥ श्रेयसे पारलौकिकफलाय ।
 वृद्धये ऐहिकफलाय । गच्छस्व गच्छ । अरिष्टं शुभं ।
 “अरिष्टे तु शुभाशुभे” इत्यमरः । अकुतोभयं कुतश्चि-

दपिजन्तोर्भयरहितं ॥ ३१ ॥ सत्यात्मनः सत्यस्वभा-
 वस्य । “आत्मादेहेधृतौजीवेस्वभावे” इतिवैजय-
 न्ती । धर्माभिमनसः धर्माभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥
 अद्य अस्मिन्दिने । इदानीं आसन्नामित्यर्थः । साधुः
 सुखं । चरामि वसामि ॥ ३३ ॥ साधयिष्यसि गमि-
 ष्यसि । काले प्रातःकाले ॥ ३४ ॥ मैत्रियार्थं ममपर-
 लोकप्रियार्थमित्यर्थः । अन्यथावत्तरंलोकविरोधान् ।

पि विषादरहितं ॥ २५ ॥ ती० मे मया । त्वं आनृतः ईषदमृतयुक्तोपिनकार्यः । वि० भवान् वर्षसहस्रायुःपृथिव्याःपतिर्भवतु ।
 अतःपरमप्यनेककालंराजामवेत्यर्थः । स० हेनृपते पृथिव्याःपतिर्भवान् वर्षसहस्रायुः बहुसहस्रवर्षेभ्योऽन्तर्जोषितवान् । एतेन
 बहुकालंराज्यकर्तारंरानिगृह्यराज्यकरणंमहार्त्तवत्तदिति भवान्वर्षसहस्रायुःपृथिव्याःपतिर्भवलितिव्याख्यानं रामस्यकदाप्यनृतभाषि-
 स्वाभावाद्दुस्तरंलोकव्याख्यानवदुपेक्ष्यमित्यपि सूचितम् । शि० हेनृपते वर्षसहस्रायुःपृथिव्याः वर्षसहस्राणां बहुखण्डानां अवः
 प्राप्तिर्यत्सांसांसापृथिवीतिर्कर्मधारयः । तस्याः । यतोभवानेवपतिः अतःराज्यस्यकाङ्क्षिता आकाङ्क्षामेनास्ति ॥ २८ ॥ शि०
 प्रतिज्ञान्ते अवध्यवसाने तेपादौपुनर्ग्रहीष्यामि । पुनरित्यनेन प्रतिज्ञामध्यएवतत्पादावेकवारंग्रहीष्यामीति सूचितम् । नचावध्यन्ते
 राहःप्रकटस्थित्यभावेनतत्पादग्रहणासंभवाद्रामस्यपादसंसर्गलापितिरितिवाच्यम् । मातापित्रोरभेवाप्यवसायान्मातृपदग्रहणस्यसं-
 भवात्सत्यपितृपादग्रहणानतिरेकान्मुपासंसर्गितस्यासंभवात् । किंच पदयोश्चरणयोरिमौ पादौ पादुकापदार्थौ ग्रहीष्यामि नमस्त-
 रिष्यामीत्यर्थः । पादमितिपाठेन पदमेवपादं लहत्तराजोचितस्थानंत्राणंचेत्यर्थः । ग्रहीष्यामि स्वीकरीष्यामि । तथाचमेदिनी “पद-
 शब्देचवाक्येच—स्थानत्राणयोः” इति । स० प्रतिज्ञान्ते ननुदर्शनवर्षानन्तरं । स्वर्गादागल्यस्थितस्यतेपादौग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः ।
 यथोक्तमत्रैवोत्तरप्रयुक्तकाण्डे “महादेववचःश्रुत्वा राघवःसहस्रक्षमणः । विमानशिखरस्यस्यप्रणाममकरोत्पुनः” इति । विहृत्यत्यनेन
 राक्षसहननादिकंममविहारइतिसूचयति ॥ २९ ॥ शि० सत्यपाशेन सत्यस्ययः पः पालनंतस्ययःअशोभ्यासिःपरिपूर्णा तेवर्ष-
 युतः । चोद्यमानः वनायाज्ञापयेतिरासेणप्रार्थ्यमानः । कैकेय्यासहस्राज्तराममब्रवीत् । मिथएवार्थकम् ॥ ३० ॥ शि० तात
 हेप्रिय । हेस्व ममआत्मप्रभते । श्रेयसे धनलोकेनकर्तृणांकल्याणाय । वृद्धये केवाचिदाज्यादिप्राप्तये । अकुतोभयं सर्वद्वैतुक्त-
 याभावविशिष्टं । अरिष्टं अतिशयेनकाङ्क्षाणिवर्तकं । पन्थानं गच्छ । स० श्रेयसे सतां । वृद्धये वैरिच्छेदाय । स्वारिष्टं स्वानामरिष्टं
 क्षेयंयथाभवतितयागच्छ ॥ ३१ ॥ शि० एकाहं एकदिनं । इदानीं रजनीं एकरात्रिं । दर्शनेन तावदलोकेनापि । सर्वथा सर्वप्रकारेण ।
 साधु अतिशोभनं । चरामि प्राप्नोमि ॥ ३३ ॥ शि० मैत्रियार्थमित्युक्त्याप्रतिभासितंविद्योगप्रियत्वंस्वमित्रावर्यज्ञाह—नचेति

[पा०] १ क. ख. ड.—ट. अयोध्यायां. २ ख. ट. कोविदं. ३ च. घ. ट. सहस्रायुः. ४ ड. छ. ज. झ. ट. राज्यस्य
 काङ्क्षिता. ग. च. कार्यस्त्वयानृतः. ५ ख. ग. ड.—झ. ट. संयुतः. ६ ग. च. ज. श्रेयसो. ७ ख. च. मन्थग्रः. ८ ड. च. छ.
 झ. ट. संनिर्वर्तयितुं. ९ ड. च. छ. झ. ट. एकाहं. १० ग.—ट. काल्ये. ११ ड. छ. झ. त्रिय. १२ ड. छ. झ. लयादि
 मत्प्रियार्थंलुपनमेवमुपाधितं. १३ च. यातोसि.
 वा. रा. ५२

न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ॥ छत्रया चलिहस्तस्वसि स्त्रिया च्छत्राग्रिकल्पया ॥ ३६ ॥
 वञ्चना या तु लब्धामे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ॥ अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याऽभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥
 न चैतदाश्चर्यतमं यस्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ॥ अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥
 अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥
 इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ॥ भया विस्मृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥
 वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ॥ ४२ ॥
 धैर्यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं मव पार्थिव ॥ ४३ ॥
 अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ ४४ ॥
 मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ॥
 यथा निदेशं कर्तुं वै सर्वैव रघुनन्दन ॥ ४५ ॥
 अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्वाष्पपरिप्लुतः ॥ न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६ ॥
 नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलीम् ॥ नैव सर्वानिमान्कामाञ्च स्वर्गं नैवं जीवितम् ॥ ४७ ॥
 त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥

प्रियाञ्च अभिमतवर्गान् ॥ ३५ ॥ छत्रया गूढाभिप्रा-
 यथा । चलिहस्तः स्वाधीनत्वाच्चलनप्राप्तः । पाठान्तरे
 तुवञ्चितइत्यर्थः । छत्राग्रिकल्पया मस्मच्छत्राङ्गारतु-
 ह्यया ॥ ३६ ॥ यावच्चना सामान्येनप्रतिश्रुतयो-
 र्वरयोर्भरतामिषेचनत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायि-
 स्वरूपा । मे मया । लब्धामे । तामपिचञ्चनां वृत्तसा-
 दिन्या कुलोचिताचारनाशिन्या । अनयाप्रचोदितस्त्वं
 निस्तर्तुमिच्छसि समापयितुमिच्छसि । अहोतेगुण-
 तिभावः ॥ ३७ ॥ अपानृतकथं अपगतासत्यवचनं
 ॥ ३८ ॥ भाषितं एकाहदर्शनेनापीत्याद्युक्तं । दीनः
 एकाहमपिपितृदर्शनसौख्यनलब्धमितिदीनः ॥ ३९ ॥
 सार्पितःसर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह—प्राप्स्यामीति । गु-

णान् गुणविशिष्टामिमतपदार्थान् । सर्वकामैरपक्रमण-
 मेववृणे । सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणमेववरयइत्य-
 र्थः ॥ ४० ॥ विस्मृष्टा लप्ता ॥ ४१ ॥ वनवासेत्यर्थमेकंवा-
 क्यं ॥ ४२ ॥ अत्रसइत्यध्याहार्य । निखिलेन सर्वानना ।
 अतस्त्वंसत्यः सत्यवचनः भव ॥ ४३ ॥ निदेशं शासनं ।
 “निदेशःशासनं” इत्यमरः । वनचरैः तपस्विभिः
 ॥ ४४ ॥ भवराजानिगृह्यमामित्यस्योत्तरमाह—मेति ।
 माविमर्शः विचारोमाभूत् । आत्मनि मनसि । सुखं
 प्रियंवावदित्यराज्यंनकाङ्क्षितं । अपितु तवनिदेशं त-
 वाह्वां । यथाकर्तुमेव यथावत्कर्तुमेवेत्यर्थः ॥ ४५-४७ ॥
 अहं त्वां सत्यं सत्ययुक्तमिच्छामि । अनृतं अनृतयु-
 क्तं नेच्छामि । तवप्रत्यक्षं प्रत्यक्षदैवभूतस्यतवसन्नि-

॥ ३४ ॥ शि० अदीनः सर्वकालदीनत्वाभावविशिष्टः ॥ ३९ ॥ ति० यद्वा अद्यप्रयागेसतिशयानुष्ठानं प्रतिष्ठापालनजघर्मरूपान्त्रा-
 प्यामि इवोगमनेकस्तान्दास्यतिप्रत्युताधर्मएव ॥ ४० ॥ शि० क्षुभ्यति मर्यादांलजति ॥ ४६ ॥ स० अहंराज्यं अहङ्कारतत्वा-
 मिमानिहाराज्यं । कैलासाधिपत्यमितियावत् । “महत्तत्त्वमुखात्” इतिवदमिमान्यभिभन्यमानयोरैक्यव्यपदेशः । सुखं वदग-
 लोके । “सुखंपुर्याप्रचेतसः” इतिविश्वः । मेविनीं भूलोकं । कामान् काम्यान्धनादीन् ॥ ४७ ॥ स० सत्यं सत्यभाषिणं । त्वां

[पा०] १ क. कर्म. २ स. चलिहस्तस्य. घ. छरितस्वसि. ज. चलिहस्तसि. ३ ड. छ—ट. भस्माग्नि. ४ घ.
 हृष्याग्ने. ५ ख. तां. ६ क. महसि. ७ ख. अनयाऽप्रियवादिन्या. ज. जनन्यावृत्तसादिन्या. ८ घ. तर्तु. ९ क. च.
 छ. स. ज. ट. स्वदा. १० क—घ. ज. विस्मृष्टा. ११ ड. छ. स. ट. यस्तुयुदे. १२ ज. हितं. १३ क. छ. स. ट. मेदिनी.
 १४ क. स. नचजीवितं. च. छ. ज. स. ट. नचजीवितं.

न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ॥ न शोकं धारयस्मैनं न हि मेऽस्ति विपर्ययः ॥४९॥
 अर्थितो ह्यसि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ॥ मया चोक्तं ब्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥
 मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम् ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णं नानाशैकुननदिते ॥ ५१ ॥
 पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ॥ तस्मादैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नैरसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पगलो जनः ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४ ॥

पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विमुष्टा भरताय दीयताम् ॥
 अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्वनं गमिष्यामि त्विराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥
 मया निमुष्टां भरतो महीमिमां सशैलपैण्डां संपुरां सकाननाम् ॥
 शिवं सुसीमामनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथाऽस्तु तत् ॥ ५६ ॥
 न मे तथा पार्थिव धीयते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ॥
 यथा निदेशे तव शिष्टसंमते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥
 तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं न सर्वकामासु सुखं न मैथिलीम् ॥
 न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥

यौ । सत्येनमुकृतेनच ते तुभ्यं । क्षपइत्यन्वयः ।
 “श्लाघहुक्स्था—” इत्यादिनाचतुर्थी ॥ ४८ ॥ स्थातुं
 इह्नगरइतिशेषः । विपर्ययः संकल्पितवनगमनोद्योग-
 निवृत्तिः ॥ ४९ ॥ न केवलंस्वदाज्ञापरिपालनार्थमेवग-
 च्छामि किंतुमत्प्रतिज्ञापरिपालनार्थमपीत्याह—अर्थि-
 तइति ॥ ५० ॥ उत्कण्ठां उत्कलिकां । “उत्कण्ठोत्क-
 लिकेसमे” इत्यमरः । शोकातुरतया स्मरणमिति या-
 वत् ॥ ५१ ॥ देवतानामपिदैवतमितिस्मृतं किमुतमनु-
 व्याणामितिभावः । दैवतमित्येव पितापरमदैवतमिति

मलेत्यर्थः ॥ ५२—५३ ॥ संस्तम्भनीयः निवृत्तबा-
 ष्यः करणीयः ॥ ५४ ॥ सद्यःशोकनिवृत्तयेपुनःपुनरा-
 इ—पुरंचेत्यादि । मयानिमुष्टपुरंचदीयतां भवानिमुष्टं
 राज्यंचदीयतामिति प्रत्येकमन्वयः । सेवितुं नपुनर-
 दैवागन्तुं ॥ ५५ ॥ शिवमित्यनेमराज्यस्यदुर्भरत्वा-
 श्रत्यजामीतिगम्यते । इदंचस्वेच्छयानकरोमि किंतु
 लदनुज्ञयैवेत्याह—त्वयायदिति ॥ ५६ ॥ धीयते
 स्थाप्यते ॥ ५७ ॥ त्वामनृतेनयोजयन्सन् राज्यादिकं
 नवृणीय तवव्रतंयथासत्यंतथास्त्वित्यन्वयः ॥ ५८ ॥

मातृतं अननृतमाधिगं । कर्तुमिच्छामि ॥ ४८ ॥ शि० शोकधारयस्व निवर्तय । अनवस्थानात्मकदुःखरूपम् । शि० धारयस्व
 सहस्व ॥ ४९ ॥ शि० दैवतं देवता । तस्मादेतोः दैवतं देवतादेवतासंबन्धेवेति इदं पितुर्वचः । स० तववचइतिवक्तव्येपितुव-
 चइत्युक्तिस्तुअगत्सविदुर्ममलंपितेत्युपहासएवेतिसूचयितुम् ॥ ५२ ॥ स० प्राप्तं लब्धार्थं । शि० प्राप्तं अयोध्यावासिमिसंगतं ।
 मांलंद्रक्ष्यसि । एतेन तस्यसर्वलोकेषुकामचारखंसूचितम् ॥ ५३ ॥ ति० सीमास्तु स्थितइतिशेषः । भवानिनारतेनात्रपुरेस्थानुय-
 श्चक्ष्यसादितिभावः । केवलमनुशास्तु रक्षणमात्रं करोतु । नतुराजत्वाभिमानोराज्यसुखंवातस्येतिष्वनितम् । अनेनराज्ञोऽजीवनं
 भरतस्यनन्विग्रामवासंश्चनितः । शिवास्तुसीमास्तुरममाणइत्यापाततोर्थः ॥ ५६ ॥ स० महत्सु महात्मसुविषये । यथामनोदीयते
 तथा कामेषुविषयेषु राज्यादिषु । नदीयते । यथाच आत्मनः तवममच प्रियेनिदेशेजाहायां । मनोदीयते नतथाकामेष्वित्यन्वयः ।
 व्यपैतु गच्छतु ॥ ५७ ॥ स० वृणीय वृद्धोलिङ्गमपुरुषः । ति० त्वामनृतेनयोजयन् राज्यादिकं चिन्तितं भविष्यकचिन्तावन्तं ।
 क्षामपि नवृणीय नवरिष्यामीतिमेसलंमतं । अत्रचिन्तितंक्षामिखनेन चिन्तयातवमरणेपिमयानस्येयम् । मरणादपिपरलोकासा-

[पा०] १ क—च. झ. अ. सशोकं. २ क. ख. घ. ङ. न. झ. अ. ट. स्वेमं. ३ क. नच. ४ ङ. ज. झ. ट. चोत्क-
 ण्ठाकृता. ५ क—ङ. ज. झ. शकुनि. ६ झ. नृपसत्तम. घ. भरतप्रेम. ७ ङ. घ. ज. झ. ट. एवं. ८ ख. ग. घ. ज.
 सकानना. ९ क. ख. ग. ज. निमुष्टा. १० क. घ—ङ. झ. अ. ट. विमुष्टा. ११ ङ. च. छ. झ. अ. ट. खण्डां. १२ ङ.
 च. झ. ट. पुरोपकाननां. १३ ङ. छ. झ. ट. शिवास्तुसीमास्तु. १४ ख. ममिषास्तु. १५ ग. ङ. च. छ. झ. अ. दीयते.
 १६ क. ख. घ. ङ. च. ज—ट. कामान्वृष्टार्थं. १७ ङ. झ. ट. चिन्तितं.

फलानि मूलानि च भक्षयन्वने गिरींश्च पञ्चन्सरितः सरांसि च ॥
 वनं प्रविष्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥
 एवं स राजा व्यसनाभिपन्नः शोकेन दुःखेन च ताम्यमानः ॥
 आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो मोहं गतो नैव विचेष्ट किञ्चित् ॥ ६० ॥
 देव्यस्ततः संरुद्धः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ॥
 रुदन्सुमन्त्रोपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सुमन्त्रेणसकोपादोपकैकेयीमनःक्षोभायतस्मात्तुर्वृत्तकथनपूर्वकमुपाख्यंभेनपुनःसाधुनयंपरिसान्त्वनेनचप्रथमनेपितन्मनसि-
 क्षोभाद्यनुदयः ॥ १ ॥

ततो निर्धूय सहसा शिरो निश्चस्य चासकृत् ॥ पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाप्य च ॥ १ ॥
 लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् ॥ कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ॥ २ ॥
 मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः ॥ कंपयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्छरैः शितैः ॥ ३ ॥
 वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्मिन्दन्निव चाशुगैः ॥ कैकेय्याः सर्वमर्मणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
 यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ॥ मर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥
 न हि कार्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते ॥ ५ ॥

ममदुःखंभविष्यतीतित्वयानल्लेष्टव्यमित्याह—फल-
 नीति । निर्वृतिः सुखं ॥ ५९ ॥ एवं उक्तवन्तमितिशेषः ।
 त्वग्वाहोत्पादकः शोकः । दुःखं अन्तर्व्यथोत्पादकं ।
 नचिचेष्ट नचेष्टतेस्य ॥ ६० ॥ तां “रामतस्मादितः
 शीघ्रंवनंगन्तुत्वमर्हसि” इत्याद्युक्त्यैर्युक्तकैकेयी ।
 हाहाकृतं हाहाशब्दस्यकृतंकरणयस्मिस्तत्तथा । सर्व
 परिचारकादिजनजातं ॥ ६१ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अ-
 योध्याकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

सुमन्त्रस्यकैकेयीविषयकोपानुभावंदर्शयति—ततश्च-
 त्यादि । कटकटाप्य कटकटाशब्दयुक्तान्कृत्वा । कट-
 कटाशब्दात् “तत्करोति—” इतिप्यन्ताह्वयम् ॥ १ ॥
 कोपसंरक्ते कृत्वेतिशेषः । वर्णं देहकति । पूर्वो-
 चितं पूर्वाभ्यस्तं । स्वाभाविकमित्यर्थः । जहत् त्यज-
 न् । कोपरक्ताङ्गइत्यर्थः । अशुभं तीव्रमित्यर्थः ॥ २ ॥
 मनःसमीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितंजानन्नित्य-
 र्थः । सूतः सारथिः ॥ ३ ॥ आशुगैरिव बाणैरिव
 स्थितैः । वाक्यवज्रैः वाक्सारैः । मर्मणि मर्मतुल्या-
 न्दोषान् । निर्मिन्दन् प्रकाशयन् ॥ ४ ॥ यस्यास्तव ।

कानृतत्वस्यातिकृष्टसूचितम् । तेनतवमरणे नमेदुःखंनापिपापं यथातवावृत्तलकरणेइतिसूचितम् ॥ ५८ ॥ शि० व्यसनाभिपन्नः
 व्यसनं रामकर्मकाभिषेकत्यागः अभिपन्नं प्रापितं येनसः । किञ्च व्यसनं राजवृत्तान्तत्यार्य अभिपन्नः प्राप्तः । शोकेनदुःखेनतत्का-
 र्येणवपीड्यमानः । अतएव विनष्टसंज्ञः कार्याकार्यविवेकरहितः । स० व्यसनाभिपन्नः वेः परमात्मनः व्यसनं निरसनं अभिपन्नः
 प्राप्तः । रामंननेप्रेषितवानितिथावत् । दुःखेन आन्तरेण । तापेन बहिष्ठेनज्वरादिना । विनष्टसंज्ञः अव्यक्तापत्यभगवद्बुद्धिः । भूमिग-
 तःलौकिककिञ्चित्तविवेद ॥ ६० ॥ शि० तां सुख्यां । नरदेवपत्नीं कौसल्यां वर्जयित्वाकुरुदुः । अनेन तस्यास्मात्कालिकशोकाभा-
 वस्तुषितः । तेन रामोपदेशस्यापठितघटनापटीयस्त्वंव्यक्तम् । स० रुदन्जगामेलञ्ज लहभूतार्ये । “धातुसंनन्धेप्रत्ययाः” इतिस्मर-
 णात् । वसन्वदर्थेतिवत् । सर्वं चेतनजातं । हाहाकृतं भावेकः । हाहेति कृतंकरणंयस्यतत्तथा ॥ ६१ ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

शि० कैकेय्याः हृदयं । हृत् हृदयं अयते अन्यविषयंप्रापवतितत् । मन्थरामित्यर्थः । सामान्येनपुंसकं । कंपयन्निव ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ज. ट. तापेन. २ ख. ताव्यमानः. क. च. झ. ज. ट. पीड्यमानः. ३ च. छ. ज. भूमि. ४ क.

झ. च. छ. ज. ट. विवेद. ५ क. च. छ. झ. ज. ट. देव्यःसमस्ताः. ६ ज. घ. पाणौपाणि. ७ क. छ. य. ट. कटकटाप्य.
 ८ क. झ. ट. रथस्यच. ९ क. छ. ज. झ. ट. चाशुगैः. १० घ. ज. कर्माणि. ११ ख. कार्यमतः.

पतिर्हीनं त्वामहं मन्ये कुलभीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥

यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकंध्यमिवाचलम् ॥ महोदधिमिवाश्रोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥

माज्वमंस्या दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् ॥ भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥

यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिस्तच्छोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥

राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् ॥ वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥

नै हि ते विषये कथिद्वाङ्मणो वस्तुमर्हति ॥ तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म चिकीर्षसि ॥ ११ ॥

[अयोध्यावासिनः पौराणे च जानपदाजनाः ॥ नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ॥ १२ ॥

त्यक्ताया बान्धवैस्सर्वैर्ब्राह्मणैस्साधुभिस्सदा ॥ का प्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति ॥

तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १३ ॥]

आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ॥ आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥

महाब्रह्मर्षिजुष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रवाजने स्थिताम् ॥ १५ ॥

आग्रं छित्त्वा कुठारेण निबं परिचरेत् यः ॥ यैश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १६ ॥

यथात्वयेत्यर्थः । तवेत्यत्र तस्यादित्युपस्कार्यम् ॥ ५ ॥

अन्ततः पर्यवसानगत्या । पतिहृत्तनद्वारासर्वेषां विना-
शनादिति भावः ॥ ६ ॥ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—यदिति

॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छा हि भर्तुरिच्छानुसरणमेव । पुत्रकोट्या
इति पञ्चमी । पुत्रानुसरणं त्यक्त्वापि भर्तुरिच्छाऽनुसर्त-

व्येति भावः ॥ ८ ॥ यथावयः वयः क्रममनतिक्रम्य ।
ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति पुत्रा इति शेषः । इक्ष्वा-

कुकुलनाथे वर्तमान इति शेषः । तत् पूर्वोक्तराजधर्मद्व-
यम् ॥ ९ ॥ शास्तु शास्तु च ॥ १० ॥ विषये देशे ।

“नीवृज्जनपदो देशविषयौ” इत्यमरः । ब्राह्मण इति
सत्युरुषमात्रोपलक्षणं । तत्र हेतुमाह—तादृशमिति ।

तादृशं ब्राह्मणनिर्गमनार्हम् । अमर्यादं ज्येष्ठानभिषेका-

विमर्यादाश्चान्यम् ॥ ११—१३ ॥ ईदृशं अमर्यादं ।
वृत्तं आचारम् । आचरन्त्यायस्यास्ते मेदिनीनविवृता

नविदीर्णा । तस्यास्ते इदमविदारणं आश्चर्यमिव पश्या-
मि ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिभिः वसिष्ठादिभिः । जुष्टाः

प्रयुक्ताः । ज्वलन्तः तीव्राः । धिग्वाग्दण्डाः धिगित्ये-
वंरूपाः वाग्दण्डाः । रामप्रवाजने स्थितां शिरबुद्धिं ।

त्वां न हिंसन्ति । वाशब्द एवकारार्थः । “वास्याद्विकल्पो-
पमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वः ॥ १५ ॥ अथ

कैकेयीव शरथाव न्यापदेशेन निन्दति—आम्रमिति ।
आम्रं मधुरफलदं कुठारेण सद्यः बुद्धिपूर्वकं छित्त्वा निबं

कटुफलकं यः परिचरेत् आलवालादिकरणेन संरक्षेत् ।
यश्चेत्यपि स एवोच्यते । एनं निबं । पयसा क्षीरेण ।

स० हे देवि भवति । ति० पतिर्हीमिति रामगमने राजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ शि० ननु भवराज्ये
स्थितत्वातिक्रमार्थं पुत्राभिषेकयज्ञ इत्यत आह—यथेति । नृपक्षये यथावयः वृद्धावस्थातिरिक्तावस्थामनतिक्रम्यैव राज्यासने स्थितः ।

इक्ष्वाकुकुलराजा इति शेषः । राज्यानि प्राप्नुवन्ति पालयन्तीत्यर्थः । एतेन वृद्धावस्थायतिपः कुर्वन्तीति सूचितम् । अस्मिन् दशरथे । तं
तपश्चरणधर्मं । लोपयितुं ध्वंसितुमिच्छसि । एतेनेदं न युक्तमितिव्यजितम् । स० इक्ष्वाकुकुलनाथे अस्मिन्दशरथे जीवतिसति तं

संप्रदायं । लोपयितुमिच्छसोऽत्यन्तवयः । यद्वा इक्ष्वाकुकुलनाथनमुपतापनं यथासातथा तस्यास्ते बुद्धिः । अस्मिन् पुत्रबन्धुद्वये । यथावयः
प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ शि० अन्येपि गन्तार इति बोधयन्नाह—नेति । तादृशं प्रारब्धाभिषेकस्याजनपूर्वकप्रवाजनं । कर्मकरीष्यसि चेत्तर्हि ते

विषये देशे । कथिद्वाङ्मणः विज्ञाता वस्तुं नार्हति नार्ह्यति । “वर्तमानसामीप्ये—” इति भविष्यति लङ् । चक्षेदयं । ति०
करीष्यसीत्यनेनाद्यापि रामनिवर्तयेतिसूचयति ॥ ११ ॥ ति० यस्यास्ते ईदृशं धोरं वृत्तमस्ति तथात्वया तदाचरन्त्याहेतुभूतया प्रथिवी-

यश्च विवृता नविदीर्णा । तदाश्चर्यमिव पश्यामि । शि० ईदृशंते वृत्तं वृत्तान्तं । आचरन्त्याः आचरयन्त्याः । यस्यामन्यरायाः मेदिनी
पृथ्वी । सद्यो नविदता नविदीर्णा । तस्यास्तेजः आश्चर्यमिव पश्यामि । तेज इत्यप्याहुतम् ॥ १४ ॥ शि० रामप्रवाजने स्थितां

परमहेतुभूतामन्यरामित्यर्थः । यतो न हिंसन्ति अतोधिकं । प्रत्यासत्तिन्यायेन वाग्दण्डानेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ग. ज. परमं. ख. भरतप्रति. २ घ. ड. छ. ज. झ. ट. नच. ३ कुण्डलान्तर्गतं श्लोकद्वयं क. ख. ड. च.
झ. पाठेषु दृश्यते. ४ ख. गमिष्यन्ति. ५ ख. स्वभा. ६ ड. झ. भ. ट. विदता. ७ ख. ड. च. झ. ज. ट. सृष्टावा. ८ ड. झ.

ट. कः. ९ ख. ज. यएनं.

अभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ॥ न हि निर्वात्सवेत्क्षौद्रं लोके निर्गदितं वचः ॥ १७ ॥

तत्र मातुरसद्वाहं विद्यः पूर्वं यथा श्रुतम् ॥ १८ ॥

पितुस्ते वरदः कश्चिद्दौ वरमनुत्तमम् ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः ॥

तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १९ ॥

ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाऽहंसत् ॥ २० ॥

तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशममीप्सती ॥ हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥

नृपश्चोवाच तां देवीं "देवि शंसामि ते यदि ॥ ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥

माता ते पितरं देवि ततः केकयमब्रवीत् ॥ शंस मे जीव वा मा वा न भामपहसिष्यसि ॥ २३ ॥

प्रियया च तथोक्तः संकेकयः पृथिवीपतिः ॥ तस्यै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥

ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ॥ [यदि त्वं शंससे राजन्मरणं ते ध्रुवं भवेत् ॥]

प्रियतां ध्वंसतां "वेयं मा कृत्यास्त्वं महीपते ॥ २५ ॥

सै तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ॥ मातरं ते निरस्त्राशु विजहार कुबेरवत् ॥ २६ ॥

तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ॥ असद्वाहमिमं मोहात्कुरूपे पापदर्शिनि ॥ २७ ॥

सिञ्चेत् । अस्य आप्रच्छित्त्वा निबन्धसासिञ्चतः । सङ्-
तिशेषः । सः तिम्वः । मधुरः मधुरफलवः । नैव भवेत् ।
अनेन सुगुणरामवरव्याजेन विवाहस्य कैकेयीचित्तानुस-
रणं न युक्तमित्युक्तं । तेन च सर्वथा कैकेयीकदुरेवेत्युक्तं
॥ १६ ॥ अभिजातं अभिजननं । स्वभाव इति यावत् ।
तेमातुर्यादृशीतादृशी तवापि प्रकृतिरित्यर्थः । कारणा-
नुसारिकार्यसंभवे लौकिकवाक्यनिर्देशयति—नहीति ।
क्षौद्रं मधु । अवेदित्यत्रेति करणबोध्यं ॥ १७ ॥
कैकेय्याः पतिप्रीत्यस्वभावो मातृसंबन्धप्रयुक्त इति प्रस्ता-
प्य कृत्वा तन्मातुर्वृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—तवेत्यादिना ।
असद्वाहं असद्वर्थाभिनिवेशं । पूर्वयथा येन प्रकारेण ।
श्रुतं तथा विद्यः ॥ १८ ॥ कश्चित् योगीगन्धर्व इति श्रु-
तम् । तस्मात् वरदानात् । रुतं शब्दः । "तिरश्चावा-
शितं रुतं" इत्यमरः । संजज्ञे सम्यक्ज्ञानवान् । तेन

सर्वभूतरुतज्ञेन राज्ञा । तिर्यग्गतानां तिर्यग्गमनानाम्
॥ १९ ॥ जृम्भस्य पिपीलिकाविशेषस्य । शयने शय-
नसमीपे । पर्यङ्काधः प्रदेश इत्यर्थः । भूरिवर्चस इति पि-
तुर्विशेषणम् । वरलाभेनाधिकतेजस इत्यर्थः । जृम्भवि-
शेषणं वा तदा सुवर्णवर्चस इत्यर्थः । "स्वर्णेपि भूरि—"
इत्यमरः । सः पिता । तत्र रुते विषये । बहुधा द्विष्टिः ।
अहंसत् ॥ २० ॥ तत्र हासविषये । क्रुद्धा मां परिहृ-
सतीति क्रुद्धा । हे नृपते ते हासं हासनिमित्तं । जिज्ञासामी-
ज्ञातुमिच्छामि ॥ २१—२२ ॥ जीव वामावेत्यनेन कै-
केयीमातुः पतिप्रीत्युक्तम् ॥ २३ ॥ वरदाय तत्त्वतः
कथयामास । अत्यन्तसंकटेपि विमृश्यकारी सन् वरदा-
य कथयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ध्वंसतां स्वाधिकारात्प्र-
च्युता स्यात् ॥ २५—२६ ॥ उक्तमर्थं प्रकृते निगमयति
—तथेति । दुर्जनाचरिते पथि स्थितेति शेषः । असद्वा-

वि० तेमातुराभिजातं प्रशस्तपितृमातृबन्धोचितव्यवहारवत्त्वयथा तथैव ते तव । आभिजात्यमपि हिमन्ये इति व्यङ्ग्योक्तिः
॥ १७ ॥ स० वचः विदितं विदितार्थः । अभूत् ॥ १९ ॥ शि० जृम्भस्य पक्षिविशेषस्य । अहंसत् । एतेन तदभिप्रायसहास्य-
सोत्पादकत्वं व्यक्तम् ॥ २० ॥ शि० मृत्युपाशं मृत्युकारणीभूतगलबन्धनयोग्यरज्जुविशेषं । स० मृत्युपाशममीप्सती । पत्युरि-
ति शेषः ॥ २१ ॥ ति० हासं तत्कारणं ॥ २२ ॥ स० प्रियतां विषयानादिना । ध्वंसतां शस्त्रादिना । मातृयाः एतदुक्ति-
ति शेषः ॥ २५ ॥ इति पञ्चविंशस्सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ख. घ. ङ. झ. ञ. आभिजातं. २ ज. स्तयैवते. ३ क. नर्निवात्सवेत्. ४ ख. घ. ततस्ते. ५ ख. ङ.
छ. झ. हासं. ६ ख. देवि. ७ क. छ. झ. पुनः. ८ क. झ. मातृप्रहसिष्यसि. ९ क—अ. सकेकयः. १० इदमर्थं ख. इत्यते.
११ घ. व. छ. अ. चेयं. १२ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. शंसिस्त्वं. १३ क. च. एतच्छ्रुत्वा. ग. तच्छ्रुत्वावचनंतस्य. १४ क.
असद्वाहं.

सत्यश्चाद्य प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मां ॥ पितृन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २८ ॥
 नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ॥ मर्तुरिच्छाद्युपास्तेह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥
 मा त्वं प्रोत्साहितां पापैर्देवराजसमप्रभम् ॥ भर्तारं लोकभर्तारमसद्भर्ममुपादधाः ॥ ३० ॥
 न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ॥ श्रीमान्दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥
 ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मपरिरक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥
 परिवादो हि ते देवि महाल्लोके चरिष्यति ॥ यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३३ ॥
 से राज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ॥ न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसेत् ॥ ३४ ॥
 रामे हि यौवराज्यस्य राजा दशरथो वनम् ॥ प्रवेक्ष्यति महेश्वासः पूर्ववृत्तमनुसरन् ॥ ३५ ॥
 इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयी राजसंसदि ॥ सुमन्त्रः क्षोभयामास भूय एव कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥
 नैवं सा क्षुभ्यते देवी न च स्य परिदूयते ॥ न चास्या मुखवर्णस्य विक्रिया लक्ष्यते तदा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

इं असदर्थोभिनिवेशम् ॥ २७ ॥ सत्यइति मा मां । प्रतिभातीत्यन्वयः । “अभितःपरितः—” इत्यादिना प्रतियोगेद्वितीया । पितृन्समनुजायन्ते अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं । पितृसमानलक्षणाज्जायन्तइत्यर्थः । अङ्गनाः पुत्र्यः ॥ २८ ॥ नैवंभवेतिपाठः । नेयाभवेतिपाठे नेया भेतुंयोग्या विधेयाभवेत्यर्थः । वसुधाधिपोयदाह “अएवपुष्योभविताद्योऽभिषिच्येतेमेसुतः” इतियङ्-चनमाह । इदंगृहाण । अस्वजनस्य पौरजानपदस्य । गतिः शरणं । इतिसान्त्वोक्तिः ॥ २९ ॥ असद्भर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वकज्येष्ठविवासनरूपं । सोपादधाः साम्राज्य ॥ ३० ॥ एवंक्रियमाणेसमवरस्यकागतिरित्याशङ्क्य अकारान्तरेणगतिर्भविष्यतीत्याह—नहीति । प्रतिज्ञातं प्रतिश्रुतं । वरद्वयं । तन्मिथ्यानकरिष्यति राज्यादप्यधिकमूल्यरत्नभूषणसंमानादिभिस्सफलंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ रामस्वराज्याभिषेकार्हतासाधनशुणानाह—ज्येष्ठइति । कर्मण्यः कर्मणिसाधुः । सदाचारपरइत्य-

र्थः । वदान्यः उदारः । स्वधर्मपरिरक्षिता स्वधर्मस्य दुष्टनिग्रहपूर्वकशिष्टपरिपालनरूपक्षत्रियधर्मस्य परिरक्षिता । बलीरामोभिषिच्यतां स्वयेतिशेषः । अभिषेकानुमतिःक्रियतामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ परिवादः अपवादः । दोषवादइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तेषुरवरे हि यस्मात्कारणात् क्षमोराघवादन्योनवसेत् अतःसराधवोराज्यंपात्वितिसंबन्धः । यद्वा राघवादन्यःपुत्रवरेराजतयावसन्भरतः ते नक्षमः नयुक्तः । कनिष्ठस्त्वयाराज्येस्थापयितुंनयुक्तइत्यर्थः । हिते हितकरणे । नक्षम इतिवा ॥ ३४ ॥ पूर्ववृत्तं इक्ष्वाकुलकुलक्रमागतवृत्तं ॥ ३५—३६ ॥ मुखवर्णस्य उग्रमुखवर्णस्य ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे कीर्तनवाराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ज. क्षात्र. २ क—ज. मां. ३ ख. वर्तन्ते. ४ क. ख. च. ज. नेवा. ५ ख. प्रोत्साहितापापे. ६ घ. च. ज. कर्तारं. ७ ख. घ. छ. च. झ. ज. स्वधर्मस्याभि. छ. स्वधर्मस्यास्य. ८ च. देवि. ९ क. च. छ. झ. ज. ट. स्वराज्यं. १० क. छ. झ. ट. वसन्. ११ ख. तीक्ष्णैश्चसान्वैध. १२ ख. कैकेयीजनसंसदि. १३ क. च. छ. झ. ज. ट. भूयःसौक्ष्मभयमाससुमन्त्रसु. १४ ख. नच. १५ क. ख. ग. ट—ज. लक्ष्यतेविक्रिया.

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

दशरथेनसुमन्त्रप्रतिसेनाधनधान्यकोशविस्संपदारांमप्रत्यनुयापनघोदनेकैकेव्याभसमज्जहन्तीकरणेनसंप्रदाहित्येनैव
श्वेष्टस्यापिरामस्यवनप्रतिवापनोक्तिः ॥ १ ॥ सिद्धार्थनाम्नासचिवप्रधानेनासमज्जदुश्चरितोपन्यासेनरामेतद्वैषम्योपपादनपूर्वकं
कैकेयीप्रतिरामाभिषेकविघातनोपरममार्थना ॥ २ ॥ राज्ञैकैकेयीप्रतिसिद्धार्थोक्ताकरणेस्वस्यापिरामानुगमनोक्तिः ॥ ३ ॥

ततस्सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोत्र प्रतिज्ञया ॥ सबाष्पमतिनिश्चस्य जगादेदं पुनःपुनः ॥ १ ॥
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥
रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ॥ शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ॥ तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ॥ अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यशोचराः ॥ ५ ॥
निम्नमृगान्कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन् राज्ञ्यस्य स्मरिष्यति ॥ ६ ॥
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः ॥ तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन्पुष्पेषु देशेषु विस्मजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥
भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ॥ सर्वकामैः सह श्रीमान्रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
एवं भुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ॥ सुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि वैरुध्यत ॥ १० ॥
सा विवर्षणा च संव्रस्ता मुखेन परिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥

ततः कैकेयीसंभत्यभावानन्तरं । अत्र वरदानवि-
षये ॥ १ ॥ अनुयात्रार्थं प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम्
॥ २ ॥ रूपाजीवाः वैश्याः । “वारस्त्रीगणिकावैश्या-
रूपाजीवा” इत्यमरः । वादिन्यः परचित्तार्कषणध-
तुरवचनाः । सुप्रसारिताः शिबिरदेशेपण्यपदार्थप्रसा-
रणकुर्वन्तः ॥ ३ ॥ एनं रामं । बहुविधं सुवर्णरत्नव-
स्त्रादिकं । अत्र वाहिन्यां ॥ ४ ॥ आयुधानि आयुध-
धराः । नागराः नगरजाःश्रेष्ठिनः । शकटानि तैलधू-
तादिप्रापकाणि । व्याधाः वनेमार्गदर्शिनः ॥ ५ ॥

राज्यस्येति “अधीगर्थदयेशांकर्मणि” इतिषष्ठी ॥ ६ ॥
कोशोवासस्थानम् । अनुगच्छेतां गोण्युष्ट्रादिमुखेनेति
शेषः ॥ ७ ॥ विस्मजत् दददितियावत् । दक्षिणाः
यज्ञदक्षिणाः ॥ ८ ॥ अयोध्यांपालयिष्यतीतिसोपाल-
म्भोक्तिः । सर्वकामैःसह संसाध्यतां प्रस्थाप्यतां । इ-
तिशब्दोऽनियोगसमाप्तिवाचकः ॥ ९—१० ॥ मुखेनेत्यु-
पलक्षणेऽतृतीया ॥ ११ ॥ पीतमण्डां “मण्डं वृद्धिर्भव
मस्तु” इतिमण्डशब्दोऽप्यथादधिसारवाचकस्तद्वद्वाचि-
मण्डशब्देनसुरासारज्यस्येति । साधोइतिसहासोक्तिः ।

शि० चतुर्विधबला चतुर्विधानि रथादिचतुष्टयप्रकाराणि बलानि वीर्याणि यस्यांसा चमूः ॥ २ ॥ सू० वादिन्यः सुखराः ॥ ३ ॥
ति० अरण्येकोविदाः अरण्यसंज्ञाः ॥ ५ ॥ शि० हननयोग्यानपिष्टगादीन् निम्नन् निवर्तयन् । प्रसिद्धश्चनिपूर्वकहनोनिवर्तना-
र्थकलं “शिष्टंनिम्नन्तिकेपितं” इत्यादिनावेदसाध्ये । तत्रबभूवोनाथैः शब्दानामनिलत्वापेक्षः । मतान्तरेपिशब्दानप्राणसंबन्धाभावे-
नप्राणवियोगानुकूलव्यापाराथस्यात्रासंभवात् ॥ ६ ॥ सू० रामः संसाध्यतां प्रस्थाप्यतामितिजगादेतिसर्गादिश्लोकेनान्वयः ॥ ९ ॥
शि० मयं भुद्रराक्षसवधफलकनिखिलपरिवारगमनहेतुकलोकापवादभीतिं ॥ १० ॥ शि० हेसाधो प्रसाजनसाधक । गतजनं
गताः जनाः पित्रादयोयस्यात्तन् । निरास्वाद्यतमं आस्वाद्यतमपित्रासंमाननादिदुस्वरहितं राज्यं नाभिपत्स्यते । तत्रहृदयान्तः
पीतमण्डां पीतसारांशुरां । जनाश्च । किंच पीतःमण्डोदधिसारोयस्यास्तां । सुरां सुदत्तांविधिव्यक्तिमिव । एतेनभरतोपिस्वहैवगन्ते-

[पा०] १ क. जगादेनं, च. जगादेनं. २ ग. घ. छ. झ. ज. पुनर्वचः. ३ घ. चतुरव्वबला. ४ क. ख. घ. ज. शालिन्यः.
ठ. नादिन्यः. ५ ख. ड. छ. झ. वाहिनीः. ६ क. ख. ज. बहुधनं. ७ ख. घ. शाकटानि. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ख. ट.
कोविदाः. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. राज्यंसंस्मरिष्यति. १० ख. घ. विजने. ११ च. ज. क्षामिसंगम्य. क. छ. झ. ट.
क्षामिसंगम्य. १२ ख. घ—छ. झ. ज. ट. कामैःपुनः. ज. कामफलः. १३ क. ख. ज. इति. १४ च. झ. कैकेयीभयमागतम्.
१५ ख. घ. च. छ. ज. चास्मागमच्छोषं. १६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. व्यरुध्यत. १७ क. निवर्णा. १८ क. छ. झ. गतधनं.

कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् ॥ राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥
 वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते ॥ अनाये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपासुधः ॥ १४ ॥
 तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ॥ कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपासुधत् ॥ असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ ब्रीडितश्च जनस्सर्वः सा च तं नावबुध्यत ॥ १७ ॥
 तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ॥ शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडितः पथि दारकान् ॥ सरय्याः प्रक्षिपन्मत्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 तं दृष्ट्वा नागरास्सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ॥ असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥
 तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् ॥ ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
 क्रीडितस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्धान्तं चेतनः ॥ सरय्यां प्रक्षिपन्मौख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥
 स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ॥ तं तस्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
 तै यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम् ॥ यावज्जीवं विवासोऽयमिति खानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥
 सफालपिटकं गृह्य गिरिर्दुर्गोऽप्यलोलयत् ॥ दिशस्सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥

निरास्वाद्यतमं निर्गतभोग्यवस्तुयुक्तं ॥ १२ ॥ आद्य-
 तलोचनामिति दैन्योक्तिमूलसौन्दर्योक्तिः ॥ १३ ॥ हे
 अहिते अहितकारिणि । धुरि वरदानहेतुकभरताभि-
 वेचनरामविवासनरूपदुर्वहभारे । नियुज्य तथावह-
 न्तं नावत्सतरमिव किं तुदसि व्यथयसि । स्वदाज्ञसरा-
 मविवासनकारिणं किमर्थं पुनरपि पीडयसीत्यर्थः । कि-
 मधुना पीडयते पूर्वमेव भवता दत्तं खलित्यत्राह—अना-
 र्यइति । हे अनाये आरब्धं कृत्यं सेनाप्रेषणादिकं । पूर्व
 वरप्रार्थनाकाले । किमर्थं नोपासुधः नोपरुद्धवती ।
 न प्रार्थितवतीति यावत् । वरयाचनाकालेऽनुद्वाटित-
 त्वात्सेनाप्रेषणादिकं निवर्तितव्यमिति भावः ॥ १४ ॥
 द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मदभिमतं विधत्तीति बहु-

तरं कुद्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ यद्यपि पूर्वमिदं नष्टं तथाप्यर्थसि-
 द्धमित्याशयेनाह—तवैवेति । उपासुधदिति निष्कास-
 नमेवोच्यते । गन्तुमर्हतीति निर्देशात् । तथायमिति नि-
 र्धनएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रतिज्ञातातिरिक्तेपि चापलव-
 तीनिन्दति—धिगिति । सा कैकेयी । तं ब्रीडितं जनं ।
 नावबुध्यत नाजीगणत् ॥ १७ ॥ महामात्रः प्रधानः ।
 शुचिः अकुटिलः ॥ १८ ॥ दारकान् बालकान् । ते-
 न प्रक्षेपेण । सशब्दबुद्धदजननेन हसन्नमत्तइत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ वृणीष्व अन्ननगरे स्थापय ॥ २० ॥ भयमि-
 त्यन्तरमितिकरणद्रष्टव्यं । प्रकृतयः प्रजाः ॥ २१ ॥
 उद्धान्तचेतनः भ्रान्तबुद्धिः ॥ २२—२३ ॥ अन्य-
 शात् अनुशिष्टवान् ॥ २४ ॥ फालं कन्दमूलाविखन-

तिसूचितं । तेन भवदादिरहितेनैव रामेण गन्तव्यमिति व्यञ्जितम् । स० पीतमण्डपस्यास्सापीतमण्डा । सुरा षष्कं । पानसाधनपात्र-
 स्थं मण्डपीतं चेत् यथारिक्तत्वात् न गृह्णन्ति एवमिति भावः । 'वषकेऽपि सुरा कचित्' इति विश्वः ॥ १२ ॥ सी० आरब्धं किं कृत्यं नो-
 पासुधः सर्वमुपरुद्धवत्येव । पूर्वमभिषेककृत्यं इदानीमानुयात्रिकप्रदानमारब्धं तदप्युपासुधइत्यर्थः । स० हे माहिते न हितं यस्यास्या
 तथा तस्यास्संबुद्धिः माहिते कैकेयि । इदानीयत्कृत्यमारब्धं सर्वसंपुक्ततया रामप्रस्थापननिरोधनरूपं तत्पूर्वमेव किं कुतः । नोपासुधः
 धातूनामनेकार्थत्वात्प्राचितवत्यसि । कुलं सर्वमवमरामप्रवासनरूपं यदिदानीमारब्धं तत्पूर्वमेव किं नोपासुधः न प्रतिबद्धं कृतवतीति भावः
 ॥ १४ ॥ ति० जनः कैकेयीसेवकजनः । सर्वस्वामिन्या असंबद्धप्रलापात् । नावबुध्यत क्रोधवशादिति भावः । स० ब्रीडितः एत-
 द्बुद्धिनिवर्तने सामर्थ्याभावाद्बालयुक्तः । जनः प्रकृतिजनः । सा कैकेयी । तं धिकारं । राज्यलोभाशयबुध्यत ॥ १७ ॥ शि० तत्र
 राज्ञस्तूष्णीभावेन स्थितौ सखा ॥ १८ ॥ ति० सरय्यामप्युप्रक्षिपन्मते तेन कारणेन दुर्मतिस्सः । न तादृशोयमिति भावः ॥ १९ ॥
 स० असमञ्जसमेकं वृणीष्व अस्मांस्त्यजेति यावत् । अस्मान्वावृणीष्व तमेकं त्यजेत्यब्रुवन् ॥ २० ॥ शि० क्रीडितः अतएवोद्धान्तचेतनः
 अनवस्थितचित्तान् ॥ २२ ॥ शि० यथापापकर्मकृदित्युपमालंकारेणासमञ्जसपापकर्मकर्तृत्वाभावसूचितः । तेन स्वविषयक-

[पा०] १ क. नियुज्य. २ स. माहिते. ३ ख. ड. च. ज. य. ज्येष्ठपुत्रं. ४ ग. नावबुध्यति. क. ख. नावबुध्यते.

५ व. महामात्रः. ६ क. ख. क्रीडितो दारकान्पथि. ७ क—द. चेतनः. ८ क. स. पातयन्. ९ घ. ज. तेषां. १० ड. ख. ट. द.
 तान्. ११ ग. च. ज. दुर्गाणिलोकयन्. ख. च. छ. झ. ज. ट. दुर्गाण्यलोकयन्. ड. दुर्गाणिलोकयन्.

इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ॥ रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपलभ्यते ॥ २६ ॥
 न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ॥ दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥
 अथवा देवि दोषं त्वं कंचित्पश्यसि राघवे ॥ तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तौतो रामो विवाह्यताम् ॥ २८ ॥
 अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च ॥ निर्दहेदपि शक्रस्य क्षुतिं धर्मनिरोधनात् ॥ २९ ॥
 तदलं देवि रामस्य श्रिया विहृतया त्वया ॥ लोकतोपि हि ते रक्ष्यः परिवादश्शुभानने ॥ ३० ॥
 श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्त्रेणः ॥ शोकोपहतया नाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 एतद्वचो नेच्छसि पापवृत्ते हितं न जानासि ममात्मनो वा ॥
 आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥
 अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च ॥
 सदैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

नसाधनं । पिटका तद्धारणपात्रं । एकवक्त्रावः । गृह्य
 गृहीत्या । अलोलयत् कन्वमूलार्थमस्त्रनदित्यर्थः ।
 यथापापकृत्तयाचस्मलोलयदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ उप-
 लभ्यते विनाशते ॥ २६ ॥ निरयः निरयहेतुभूतोदोषः
 ॥ २७—२९ ॥ विहृतयाश्रियाअलं अमिषेकविघातंमा
 कुर्वित्यर्थः । रक्ष्यः परिहरणीयः । परिवादः निन्दा

॥ ३० ॥ श्रान्ततरः हीनतरः ॥ ३१ ॥ एतद्वचः सिद्धा-
 र्थवचः । कृपणं कुत्सितमित्यर्थः । “कदर्यैकृपणक्षुद्र”
 इत्यमरः । कुचेष्टेत्येतदुपपादयति—चेष्टाहीति ॥ ३२
 —३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 षड्विंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

पित्रतिप्रीतिनिरसनार्थजलेवालप्रक्षेपहतिसूचितम् । तेनतस्यविज्ञातिभेदत्वव्यक्तम् । ति० यथापापकर्मकृत यथोक्तपापकर्मकृत ।
 फालसहितपिटकंफालपिटकं । “सर्वादिशस्त्रवचरभतिष्ठपापकर्मकृत” इतिपाठान्तरं । स० ननुनवमभागवते “एवंशतः
 परित्यक्तःपित्रास्नेहमपोह्यै । योगैश्वर्येणतान्नालान्दर्शयित्वाततोययौ । अयोध्यावासिनस्सर्वैर्बालकान्पुनरागतान् । दृष्ट्वापिति-
 स्मिरेराजराजावाप्यन्वतप्यत” इत्यसमञ्जस्यनिर्गुणत्वोक्तैःकथमत्रपापकर्मकृतदित्युच्यतेइतिचेन्न । पुत्रप्रदर्शनात्प्राक्तस्यदुष्टत्वप्र-
 तीतेस्तावन्मात्रेणैवपापकृतित्युक्तैः । उत्तरकथानुक्तिर्नदोषाय ॥ २५ ॥ शि० पापं पापभासं ॥ २६ ॥ स० शशाङ्कस्येतिव्य-
 त्तिरेकदृष्टान्तः । शि० अगुणं गुणविरोधिदोषकर्मैत्यर्थः । शशाङ्कस्य द्वितीयाचन्द्रस्य ॥ २७ ॥ शि० तत्त्वेनलंपश्यसिचेद्ब्रूहि
 ॥ २८ ॥ स० शक्रस्येयमेतादृशंजैतर्हितादृशादुष्टसंस्यागस्तद्गुणविमपिदहेदितिभावः ॥ २९ ॥ स० ते त्वया । परिवादोपवादः ।
 अरक्ष्यः परिहरणीयः । रलयोरभेदादक्ष्यइतिवा ॥ ३० ॥ स० यतस्त्वंकुचेष्टा कृपणंमार्गमास्थायहितंनजानासि अतस्साधुपथादपेता
 इयंचेष्टा तवाहितेभवति । शि० पापरूपे राक्षसे । कृपणं दुःखदं । मार्गमास्थाय निक्षिप्य । एतद्वचः सिद्धार्थवचनं । मम आत्मनः
 रामस्यहितंनैवजानासि अतएवनेच्छसि । अतस्ते कुचेष्टा कुत्सितव्यापारत्वेनप्रतीयमाना । चेष्टा व्यापारः । असाधुपथात् अपेता
 त्याक्ता । शिष्टसंमतएवार्थपन्थाइत्यर्थः । कुचेष्टाशब्दव्यापारकिञ्चिन्तप्रकृतिककर्तृकिञ्चिन्तः ॥ ३२ ॥ ति० सर्वे अयोध्यावासिनो
 जनाः । राजा भरतेनच । वस्त्वर्थः । शि० इदानींस्वस्यरामवियोगासहिष्णुत्वंबोधयन्नाह—अन्विति । राज्यधिकंपरित्यज्य अथ
 अस्मिन्दिने । राममनुव्रजिष्यामि । सर्वे मन्त्रिणः । त्वंच चिराय बहुकालंप्रभूतंराज्यं सुखंयथास्यात्तथा भुङ्क्ष्व पालय । “भुजोऽन-
 वने” इत्यस्याप्रवृत्तिसु संहारपूर्वकविधेरनित्यत्वात् । एतेन भरतंक्षिप्रमानयेतिसूचितम् ॥ ३३ ॥ इतिषड्विंशस्सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ग. ज. इत्येवं. २ क. झ. ट. त्वं कंचिदोषं पश्यसि. क. ख. घ. च. त्वं कंचिदोषं. ३ क. च. छ. झ. ज. ट. तदा. ४ क. च. छ. झ. ज. ट. विवाह्यते. ५ निर्दहेदपीत्यर्थात्पूर्वं क. च. पुस्तकयोः “अग्राप्तस्य विवासोयं वनेषु सुयशस्विनः” इत्यधर्मधिकंदृश्यते. ६ च. विरोधनात्. ७ क. झ. ट. विरोधवान्. ८ क.—ज. ज.—ट. स्वराः. ९ क. च. छ. झ. ग. ट. पापकृते. १० क. जानामि. ११ झ. ज. ममात्मनोऽथवा. १२ ग. घ. ज. धनं सुखं. १३ क. च. झ. ट. सर्वैश्च.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

रामेणदशरथप्रतिस्वसन्निस्तङ्गबोलीर्त्तनेननुयात्रिकादिप्रतिषेधनपूर्वकंरिचारकान्प्रतिचीराद्यानयनचोदना ॥ १ ॥
रामलक्ष्मणाभ्यांपूर्ववत्सर्वजन्मपूर्वकंकैकेयीदत्तचीरपरिधानम् ॥ २ ॥ सीतायांचीरपरिधानाकौशलेनस्त्रिप्रभानायांरामेण
स्वयंतस्याःकौशेयोपरिपरिवन्धनम् ॥ ३ ॥ बलिष्ठेनसहेतुपन्थासंसीतायाभीरधारणप्रतिषेधनेपितयाभर्तृसाधर्म्यकामयाततो
भवादनिवर्तनम् ॥ ४ ॥

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ॥ अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥
त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः ॥ किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥
यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ॥ रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥
खनित्रपिटके चोभे सैमानयत गच्छत ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ॥ उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ॥ ७ ॥
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ॥ तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ॥ सैमीक्ष्य चीरं संप्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९ ॥
सा व्यपत्रपमाणेन प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ॥ कैकेयीकुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥
अश्रुसंपूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदाशिनी ॥ गन्धर्वराजप्रतिभं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

महामात्रवचः सिद्धार्चवचः । विनीतवत् विनीत
इव । अभ्यभाषत सविनयमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥ अनु-
यात्रेण अनुगतबलेन । भोगत्यागेपिसङ्गोवर्ततेलौकि-
कानांसोपिनास्तीत्याह—त्यक्तसङ्गस्यसर्वतइति ॥ २ ॥
कक्ष्यायां इभबन्धनरज्जौ । “कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादेः
काष्ठ्यामध्येभबन्धने” इत्यमरः ॥ ३ ॥ ध्वजिन्या
सेनया । सर्वाणि स्वयमाहंदातुमुद्युक्तानि । अनुजा-
नामि प्रददामि । भरतायेतिशेषः । सर्वाणि कार्याणि
सम्यग्जानामीतिवार्थः । चीराणि वस्त्रलवस्त्राणि ।
आनयन्तु परिचारकाइतिशेषः ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके
खनित्रं अवदारणं । पिटकं अरुपार्थक्यप्रत्ययः । फल-

मूलाद्याहरणयोग्याल्पकण्डोलः । “कण्डोलपिटौ”
इत्यमरः । वासं वसतः । वासं कुर्वतइत्यर्थः ॥ ५—६ ॥
सः रामः । कैकेय्याः सकाशात् । मुनिवस्त्राणिपरि-
गृह्य तेषुद्वेचीरे उत्तरीयान्तरीयरूपे । सूक्ष्मवस्त्रमव-
क्षिप्य । अवस्तह आदीधरदित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ संत्र-
स्ता अभवदितिशेषः । पृषती मृगी । वागुरां मृगव-
न्धनी । “वागुरामृगवन्धनी” इत्यमरः ॥ ९ ॥
व्यपत्रपमाणा विशेषेणलज्जमाना । कैकेयीकुशचीरे
कैकेयीसंबन्धिनीकुशचीरे ॥ १० ॥ धर्मज्ञा पातिप्र-
त्यधर्मज्ञा । धर्मदाशिनी स्वानुष्ठानेनपातिप्रत्यधर्मप्रद-
शिनी बध्नन्तीतीदमब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ११ ॥

शि० अमात्यराक्षोर्वचनश्रवणानन्तरकालिकंरामवृत्तमाह—अहेति । महामात्रवचः महान्प्रमात्रःअमात्योवसतस्वयंचोव-
चनं । किंच महामात्रस्वंचोयस्मित्वा उभयवचनमित्यर्थः । श्रुत्वा विनयज्ञोरामः विनीतवत् विशेषणीतिविशिष्टवाक्यमभाषत ।
स० विनीतवदित्यनेन सर्वोत्तमस्येदंविनयप्रदर्शनंलोकशिक्षार्थमिति सूचयति ॥ १ ॥ स० अनुयात्रेण आपनोपायेन । “या-
त्रातुयापनोपाये” इतिविश्वः । त्यक्तसङ्गस्य त्यक्तःदत्तःसङ्गोयेनसतया । सर्वतइति चतुर्थ्यन्तात्तसिः ॥ २ ॥ ति० एतत्सर्वन्तं
मन्थराप्रेरितसिद्धंरुलाश्रापणशापप्राप्तलोकसूयाविषयलसंपादकंमैकैकेय्यारभते—अयेति । सचक्षपोऽभ्यात्मरामायणेस्पष्टः ।
शि० निरपत्रपा निर्निरन्तररूपः पालनाभावोयेयुतान्नपतेधिक्कारादितालज्वयतिसा । किंच निर्गतःअपःपालनाभावोयेषांते
निरन्तरपालनकर्तारइत्यर्थः । तालपतेलज्वयतिसा त्रिलक्षणपालनकर्त्रात्यर्थः । कैकेयी जनौघे जनसमूहे । पश्यतिसति ॥ ६ ॥
स० रामदत्तयोक्षीरयोर्द्विलाक्षीरेइतिद्विवचनं । अतोऽनुपूर्वोत्तरं बहुवचनानुपपत्तिः ॥ ७ ॥ स० तापेनैवसाच्छादनेइतिवा ॥ ८ ॥

[पा०] १ प. महामात्रवचः. २ क.—घ. ज. अ. अन्वभाषत. ३ क. च. ममानयतु. ख. ममानयत. ४ क. ख. ग.
गच्छतः. ५ ख. वक्षंपरिक्षिप्य. ६ क.—उ. संप्रेक्ष्य. ७ क. ख. घ.—उ. कैकेय्या. ८ ख. सुशुभलक्षणा. घ. चशुभलक्षणा.

कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ॥ इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
 कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना ॥ तस्यै ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
 तस्यास्तत्स्थिप्रमौगम्य रामो धर्मभृतां वरः ॥ चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥
 रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम् ॥ अन्तःपुरगता नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च परमायस्ता रामं ज्वलिततेजसम् ॥ वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥
 पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् ॥ तावदर्शनमस्यां नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक ॥ नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८ ॥
 कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी ॥ धर्मनित्यस्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥
 तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दशरथात्मजः ॥ बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥
 चीरे गृहीते तु तया संमीक्ष्य नृपतेर्गुरुः ॥ निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि ॥ वञ्चयित्वा च राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसे ॥ २२ ॥
 न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥
 आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति सेदिनीम् ॥ २४ ॥
 अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता ॥ वैयमप्यनुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
 अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः ॥ सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥

मुमोह स्तब्धाबभूवैत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेवविशृणोति—
 कृतेति ॥ १३—१५ ॥ एवं त्वमिव इयं सीता । वन-
 वासे न नियुक्तेति पित्रेति यावत् ॥ १६ ॥ तावत् त-
 वागमनपर्यन्तं । पितुर्वाक्यानुरोधेन विजनं वनं गतस्य
 सवदर्शनं अस्यांसफलं भवतु त्वमिवैनाद्रक्ष्यामइति भा-
 वः ॥ १७—१८ ॥ सीतयेति षष्ठ्यर्थे वृत्तीया । बध-
 न्धेवेति कैकेय्यनुष्ठाप्तावादिति भावः ॥ २०—२१ ॥

अतिप्रवृत्ते अतिक्रम्यप्रवर्तमाने । प्रमाणे मर्यादायां
 “प्रसांगहेतुमर्यादाशालेयत्ताप्रमादेषु” इत्यमरः ॥ २२ ॥
 प्रकृतं प्रस्तुतं । आसनं सिंहासनं । अनुष्ठास्यति अ-
 धिष्ठास्यति ॥ २३ ॥ दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां ।
 आत्मेयमिति । “अर्धोवाएष आत्मनोयत्पत्नी” इति
 श्रुतेरिति भावः ॥ २४—२५ ॥ अन्तपालाः राष्ट्रान्तप-
 रिपालकाः । दण्डनायकाः सहोपजीव्यं जीवाजीवरू-

शि० एकं कण्ठे कण्ठप्रदेशे स्कन्धइत्यर्थः । एकं पाणिनाऽऽदाय तस्यै । एकमित्युभयान्वयि ॥ १३ ॥ ति० कौशेयस्योप-
 रिति । तस्याः कौशेयस्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ स० अन्तःपुरचराः पुमांसः नार्यश्च ॥ १५ ॥ स० आवस्ताः क्लेशि-
 ताः । “आयस्यः क्लेशित” इति विश्वः । नियुक्ता कैकेय्या । ति० परमायत्ताः परमस्विनाः । “यत्तः खेदोपस्करयोः” इत्यभिधानं ।
 ॥ १६ ॥ वि० विजनं वनं गतस्य यावदागमनं तावदस्यादर्शनं नोक्तु । तेन च नोजीवनंसफलं भवतु ॥ १७ ॥ स० सहायेन सहो-
 यमूतेन लक्ष्मणेन सह अयेन श्रुभावहादृष्टेन । गच्छेति वा । स्वपुत्रक पुत्रो न भवतीत्यपुत्रः सुपुत्रपुत्रः स्वपुत्रः तत्त्वेनाह्लातः स्वपुत्रकः ।
 “अह्लातेक” इत्युक्तेः । स्वपुत्रश्चासौ कथेति वा । कोविण्डः । गमनानुमतिस्त्वचपदव्यत्यासोपेतं गच्छस्व त्वेकं वापदम् ॥ १८ ॥
 वि० तुल्यशीलया अनङ्गीकृतनगरस्थित्या सीतया प्रेरितस्सन् चीरं बन्धेत्तन्वयः ॥ २० ॥ ती० सप्रमाणेन सह त्वेव । ति०
 अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेण प्रवृत्ते । यावद्दूरं तावत्प्रमाणे नावतिष्ठति । कुतः अस्यावगमनस्य लयाऽऽकृतत्वादिति भावः । सप्रमाणे-
 वेति पाठस्तथा लयानेवन प्रकृतोपयोगीति विन्त्यम् ॥ २२ ॥ ति० ननु स्त्रियाः कर्धराज्याधिष्ठानमतवाह—आत्माहीति । अनेन
 स्त्रीपुत्रयोपाध्योः परस्परवाक्यवमेलनं सूचितं । अतएव लोकेऽपि सर्वतस्तयोः परस्परप्रियत्वं दृश्यते ॥ २४ ॥ ति० अन्तपालाः श्रुद्धान्त-

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. छ. झ. च. ट. कण्ठेऽस. ग. ज. स्कन्धेऽस. २ क. ख. सीता. ३ ड. छ. झ. मातास्य. ४ ड.
 च. छ. झ—ठ. चरानार्यो. ५ ड. झ. च. ट. परमायत्ताः. ६ क. ड. छ. झ. च. मैवं. ७ क. तावदर्शनमस्यानः. ग—ट.
 तावदर्शनमस्यानः. ८ च. अ. राम. ९ ड. छ. झ. ट. तथा. १० झ. सवाप्यो. ११ ख. अतिवृत्तेऽनुनिर्मेधे. १२ क. ख.
 घ—ट. तुराजानं. १३ घ. सप्रमाणेवतिष्ठति. ड. छ. झ. ट. नप्रमाणेवतिष्ठति. १४ ख. ड. वने. १५ ख. अधिष्ठास्यति.
 १६ क. ड. च. छ. झ. च. वयसत्रातु. १७ घ. ड. अन्तःपालाश्च. १८ घ. ज. सदारानः.

भरतश्च सशत्रुभक्षीरवासा वनेचरः ॥ वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
 ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ॥ त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता ब्रजानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥
 न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ॥ तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥
 न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुर्महति ॥ त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीयते ॥ ३० ॥
 यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥
 तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ॥ लोके हि न स विद्येत धी न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥
 द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥

अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि क्षुणायै व्यपनीय चीरम् ॥

न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥

एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया कृतः केकयराजपुत्रि ॥

विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥

यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ॥

वसैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नयं कृता ते वरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥

तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥

नैव स सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

पधनसहितं । सपरिच्छदं दासदासीशकटादिपरिकर-
 युक्तम् ॥ २६—२९ ॥ अदत्तां प्रीतिपूर्वकमदत्तां
 ॥ ३०—३१ ॥ पुत्रगर्धिन्या पुत्रविषयस्नेहयुक्त्या
 ॥ ३२ ॥ पादपांश्चतदुन्मुखानिति वृक्षाणांतदुन्मुखत्वं
 नाम रामविषयस्नेहासक्तत्वं । तथोपरिष्ठातस्पष्टीभवि-
 ष्यति । "अपिबृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पाङ्कुरकोर-
 काः" इति ॥ ३३ ॥ एवंवसिष्ठोभाव्यर्थमुक्त्वाप्रकृ-
 तमाह—अथेत्यादि । व्यपनीय निरस्य । प्रविधीयत
 इतीतिवक्तव्ये प्रविधीयतेतिसन्धिरार्षः ॥ ३४ ॥ न

प्रविधीयतइत्येतदुपपादयति—एकस्येति । प्रतिकर्मनि-
 त्या अलंकारनियता नित्यमलंकरणयोग्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 विधानैः भृङ्गाराद्युपकरणैः ॥ ३६ ॥ प्रतिकारकामा
 प्रतिकारसदृशकरणं कामयमाना भर्तृसदृशसयावनवा-
 सकरणमिच्छन्तीत्यर्थः । विनिवृत्तभावा चीरपरिधाना-
 द्विनिवृत्तभावा । नवभूवेति ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्रो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरव्याख्या-
 ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

रक्षकाः ॥ २६ ॥ ति० भरतश्चपूर्वजमनुवत्स्यति । दशरथजातस्यतत्त्वभावतायाधौचित्यादितिभावः ॥ २७ ॥ ति० पादपैस्स-
 हेत्यनेन अदवीभूतामितिषोडशे ॥ २८ ॥ ति० यदीति "पितृन्समनुजायन्तेनराः" इतिन्यायादित्याशयः । यदीत्यसन्देहेसं-
 दिग्भवचर्चनं । "वेदाथेत्यमाणं" इतिवत् ॥ ३० ॥ ति० पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठस्वराज्यानर्हत्वरूपं तज्ज्ञः ॥ ३१ ॥
 ति० प्रतिकर्मरामसंबन्धिनीचवैकिया तत्रनित्यानित्यसंबन्धवती । रामक्रियानिर्वाहिकेत्यर्थः । स० रामंविनाइयंनस्यास्यतीत्य-
 प्याह—विभूषितेति । विभूषणमात्मनिउचितातद्वत्स्थलाभिता ॥ ३५ ॥ स० कारः आकारः । नपरिच्छेदकार्यवैषम्यनुव्या-
 ख्या व्याख्यासुधायांतथाव्याख्यानात् । कारस्य रामाकारस्य प्रति प्रतिकारं । चीरधारणादिनारामाकारसादृश्यकारयतीतितय
 ॥ ३७ ॥ इतिसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क. घ. छ. मनुयास्यति. २ क. निर्वृत्ता. ३ च. अ. रता. ४ क. च. झ. ट. मिच्छति. ५ ख. अथवा.
 ६ क. छ. झ. अ. ट. लोकेनहिस. ग. घ. च. ज. लोकेहिसन. ७ छ. योरामंनानुवर्तते. ८ क. छ. दृश्यसेचैव. ९ क. ट.
 देहिदेहि. १० घ. च. ट. एतस्य. ११ घ. पुरो. १२ ख. प्रियकारकामा.

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सीतयाचीरधारणेसर्वैर्दुःखादाग्नेयानम् ॥ १ ॥ तदुद्दीपितदुःखेनराज्ञैकैकेयुपाळम् ॥ २ ॥ गमनोद्यतेनरामेणदशरथं
प्रतिसादरं कौसल्यारक्षणप्रार्थना ॥ ३ ॥

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वा दशरथं त्विति ॥ १ ॥
तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ॥ चिच्छेद् जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥
स निःश्वस्योष्णमैश्वर्यकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ॥ कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥
सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ॥ नेयं वनस्य भोग्येति सत्यमाह शूरमेव ॥ ४ ॥

इयं हि कस्यापकरोति किञ्चित्तपस्विनी राजवरस्य कन्या ॥

या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥

चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ॥

यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥

अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ॥

त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मां दद्वेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥

रामेण यदि ते पापे किञ्चित्कृतमशोभनम् ॥ अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोय मे ॥ ८ ॥

मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला तपस्विनी ॥ अपकारं कमिह ते करोमि जनकात्मजा ॥ ९ ॥

ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम् ॥ किमेभिः कृपणैर्भूयः पतकैरपि ते कृतैः ॥ १० ॥

प्रतिज्ञातं मया तावच्चयोक्तं देवि शृण्वता ॥ रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥

त्वाधिगिति दशरथंचुक्रोशेत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रद्धां आदरं
॥ २—४ ॥ तपस्विनी पातिप्रत्यतपोयुक्ता । विसं-
ज्ञा मुग्धा । श्रमणीव तपस्विनीव । श्रमु तपसिस्वेदे
चेतिधातुः ॥ ५ ॥ अपास्यात् त्यजतु । इयंप्रतिज्ञा
सीतायाचीरधारणपूर्वकवनगमनरूपप्रतिज्ञा । मम
मया । तृतीयायर्थेष्ठी । समग्रा बह्वालङ्कारसंपूर्णा ।
सर्वरत्नैः सर्वश्रेष्ठवस्तुभिः ॥ ६ ॥ अजीवनार्हेण जीव-
नानार्हेण आसन्नमरणेनेतियावत् । मया नृशंसा कृता ।
प्रतिज्ञा त्वत्प्रार्थितंकरिष्यामीतिशपथपूर्विकाप्रतिज्ञा ।
तावत् प्रथमं । कृता । त्वयाहिदत्तवरद्वयया बाल्यात्

बालिशत्वात् । एतत् प्रतिज्ञानं । नियमेन भरतामि-
षेकरामविवासनरूपविषयव्यवस्थया । प्रतिपन्नं नि-
श्चितं । तत् मत्कृतप्रतिज्ञानं । आत्मपुष्पवेणुमिव मां व-
हेदितियोजना ॥ ७ ॥ कोपेरामापराधमभ्युपेत्याह—
रामेणेति । अशोभनं अपराधः । इह विवासे । दर्-
शितः संपादितइतियावत् ॥ ८ ॥ मृगीवोत्फुल्लनयने-
त्यनेन मौग्ध्यमुक्तं । मृदुशीलेत्यनेन अपराधभीकृतमु-
क्तम् ॥ ९ ॥ पर्याप्तं यावदात्मभाविनरकानुभवाया-
लम् ॥ १० ॥ अभिषेकाय इहागतंरामस्वंयदमवीः “स-
प्तसप्तचवर्षाणिदण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं

ति० तद्वरानन्तर्गतायामीदृशमनिष्ठव्यवहारमनिवार्यस्तूष्णींतिष्ठतीतिजनकोशः । शि० तौ सर्वसंमतिविलक्षणसंमतिदातृ-
त्वेनसर्वतोभिर्ज्ञानमन्यरा । धिक् इतिसर्वोऽजनः दशरथं अनायवत्प्रचुक्रोश कथयामास । अयमन्यपर्यायोऽदन्तस्त्वहध्दः ॥ १ ॥

ति० वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य ॥ ४ ॥ शि० किञ्चित् अनिष्टमितिशेषः । ति० कस्यापि किञ्चित्करोति काकुः । अपितुनेत्यर्थः
॥ ५ ॥ ख० समग्रा रामार्चाङ्गलाश्रमेणसद्वनगमनेसमग्रलंसेत्यति ॥ ६ ॥ ति० नृशंसा जतिकूरा । प्रतिज्ञा रामवनवासविषया ।
नियमेन शपथपूर्व । सातावकृता । यदेतद्विद्यतोभिकं सीताचीरप्रदृणंस्तया प्रतिपन्नं आरब्धं । तत् बाल्यात् अज्ञानादेव । नात्रते
सामर्थ्यं । तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिव लत्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वां मादहेतुं मानाशयतु । यद्वा एषा तद्वप्रवृत्तिः तद्वैधव्यप्राप्तये मा मां
दहेत् नाशयेत् ॥ ७ ॥ ती० भूयोप्यधिकं ते त्वया । कृतैः अनुष्ठीयमानैः । कृपणैः अनिर्वाच्यदुःखप्रदेः । एभिः सीताप्रवाचना-

[पा०] १ क. छ. ज. झ. ट. कस्यापि. २ ड—ट. पुत्री. ३ ड. छ. झ. ट. जाता. ४ क. नृशंसे. ५ झ. च. हन्मा.
६ ग. ड—ट. दर्शितोऽधमे. ७ क. ग. ड—ट. अनस्विनी. घ. यशस्विनी. ८ ख. ड. छ—ग. कमिव. ग. घ. च. किमिव.
९ ड. छ. झ. ट. मेवंते. ख. ग. घ. ज. मेकंते.

तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि ॥ मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ १२ ॥

इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित् ॥

भृशानुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसने निमग्नः ॥ १३ ॥

एवं भ्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ अवाचिछरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी ॥ वृद्धा चाक्षुद्रशीला च नै च त्वां देव गर्हसे ॥ १५ ॥

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संपन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

पुत्रशोकं यथा नच्छेत्तथा पूज्येन पूजिता ॥ मां हि संचिन्तयन्तीयमपि जीवेत्पस्विनी ॥ १७ ॥

इमां महेन्द्रोपम जातगर्भिणीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ॥

यथा वनस्थे मयि शोककशिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं प्रजेत् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

वृक्षप्राङ्ग्यामुन्नम्रेणरामस्त्ववनयापनायरथानयनम् ॥ १ ॥ सीतयाराजकुलयाधनाभ्यक्षोपनीतामरणैः स्वगात्राच्छरणम् ॥ २ ॥ कौसल्यायासीतांप्रतिसत्यसखीलक्षणनिरूपणपूर्वकं श्रीरामेराज्यप्रभृतिसिन्धुसिन्धुकावमानाकरणोपदेष्टेतयासांप्रतिसत्यपातिप्रत्यधर्मज्ञानप्रकाशनपूर्वकं तदुक्तानुष्ठानोक्तिः ॥ ३ ॥ रामेणकौसल्यासमाश्वासनपूर्वकमितरमातुःप्रतिपत्तिरूपराधक्षमापनेताभिर्दुःखादुत्थैरुक्तोक्तानम् ॥ ४ ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ॥ समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥

नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ॥ न चैनमभिसंग्रेह्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥

स गृहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ॥ विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥

त्यक्त्वाजटाध्वीरघरोवस" इतियदमवीः । त्वयोक्तं-
च्छृण्वतामया तावत् रामविवासनमात्रमेवप्रतिज्ञातं
नतुसीताप्रम्राजनमितिभावः ॥ ११ ॥ मयाप्रतिज्ञात-
मतिक्रम्य निरयं नरकं । गन्तुमिच्छसि । कुतः हि
यस्मात् । यात्वं मैथिलीमपिचीरवासिनीमीक्षसे वा-
च्छसि ॥ १२—१३ ॥ संप्रस्थितः गन्तुमुद्यतः ॥ १४
—१५ ॥ प्रपन्नां प्रपन्नां । भूयः अतिशयेन । सं-
मन्तुं संमानयितुं । ज्येष्ठपत्नीत्वेनपूर्वमेवसंमानिता अ-
द्यविशेषेणमयाच्चयेतिभावः ॥ १६ ॥ पुत्रशोकंयथा-
नच्छेत्तथासंमन्तुमर्हसीतिपूर्वेषसंबन्धः । यद्वा उक्त-
रेणैवान्वयः । मांसंचिन्तयन्तीयंतपस्विनी अपिजीवे-
त् यदिजीवेत्तदास्वयापूजितासती पुत्रशोकंयथानच्छे-

न्नगच्छेत्तथाकुर्वित्यर्थः । तमच्छोकाद्यथानश्येत्स्वयापू-
ज्येनपूजिता । मां हि संचिन्तयन्तीयंतपस्विनीजीवेत्तपस्वि-
नीत्यपिपाठः । पूर्वार्धस्यपूर्वेणान्वयः । त्वयिविषयेजीवे-
त् मांचिन्तयन्त्यपित्वदुपलालनेनजीवेदित्यर्थः । यद्वा
मांसंचिन्तयन्ती मच्छोकाद्यथानश्येत्तथास्वयापूजि-
ता त्वयिजीवेदित्येकंवाक्यम् ॥ १७ ॥ आतगर्भिणीं
पुत्रदर्शनकाङ्क्षिणीमित्यर्थः । न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १८ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पी-
ताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने अष्टत्रिंशः
सर्गः ॥ ३८ ॥

विगतचेतनः अभूवितिशेषः ॥ १—३ ॥

दिरूपैःपातकैः किंकिमनुभविष्यसिवा नजानामीतिशेषः ॥ १० ॥ ति० ईक्षसे वाञ्छसि । "सप्रेक्षतवहुसांप्रजायेय" इत्यादा-
विच्छार्थस्यैवेदंशेनात् ॥ १२ ॥ ति० संप्रस्थितः एववादात्तयासहयमवेकतानुमतिकलात्तयागन्तुं प्रवृत्तः ॥ १४ ॥ ति० नव
गर्हते त्वदाहयामयिदनंगच्छत्यपीतिशेषः । सखरक्षणंघर्भेदतिहावेतिभावः ॥ १५ ॥ स्म० संमन्तुं समानानंकर्तुं ॥ १६ ॥ ति०
आतगर्भिणींआतःमर्द्दर्शनविषययोग्यैःअभिलाषःयस्यास्तां । स्म० आतगर्भिणीं पुत्रभूतंमांसंनिधानेनवस्तुमाकाङ्क्षन्तीं ॥ १८ ॥ इत्यष्ट-
त्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ख. मर्हसि. २ ग. अ. व्यसनेनमग्नः. ३ ख. संप्रस्थितो. ४ क. व. नत्वादेवविगर्हसे. ५. नहुत्वा. ५ क.
संचिन्तयन्तीया, ६ ख. सरामस्य, ७ च. कुतं. ८ ख. तेन. ९. नैव. ९ क. दुःखितस्तु.

मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ॥ प्राणिनो हिंसिता वाऽपि तस्मादिदमुपस्थितम् ॥४॥
 न त्वेवानागते काले देहाक्यवति जीवितम् ॥ कैकेय्या क्षिप्रमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥
 योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ॥ विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥
 ऐकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं हिंश्यते जनः ॥ स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥७॥
 एवमुक्त्वा तु वचनं नाभ्येण पिहितेन्द्रियः ॥ रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक है ॥८॥
 संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमञ्जसिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 औपवाहं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ॥ प्रापयैनं महाभागमितो जैनपदात्परम् ॥ १० ॥
 एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ॥ पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥
 राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ॥ योजयित्वाऽऽययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२ ॥
 तं रथं राजपुत्राय सृतः कनकभूषितम् ॥ आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥
 राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ॥ उवाच दर्शकालञ्च निश्चितं सर्वतः शुचिम् ॥ १४ ॥
 वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वैराणि च ॥ वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेहाः क्षिप्रमानस ॥ १५ ॥
 नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु भत्वा कोशगृहं ततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै सममेव तत् ॥ १६ ॥
 सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ॥ भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
 ध्येराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोऽंशुमतः काले खं प्रमेव विवस्वतः ॥ १८ ॥
 तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूवचनमब्रवीत् ॥ अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्नुपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥
 असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः ॥ भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥

विवत्साः धेनवइतिशेषः । उपस्थितमित्यत्रेति करणद्व-
 ष्टव्यं । इतिमन्यइत्यन्वयः ॥४॥ काले देहारम्भककर्म-
 विनाशकाले ॥ ५—६ ॥ निकृतिः शाठ्यं । “कुसृति-
 र्निकृतिःशाठ्यं” इत्यमरः । निकृतिसंश्रित्यस्वार्थेप्रयत-
 मानस्यइत्यन्वयः ॥ ७—८ ॥ नेत्राभ्यामित्युपलक्षणे
 एतीया ॥ ९ ॥ औपवाहं उपवहनमात्रयोग्यं । युद्धा-
 नर्हमित्यर्थः । राजयोग्यमिति वार्थः । युक्त्वा योज-
 यित्वा ॥१०॥ गुणवतां पुंसांसंबन्धिगुणानां फलयदु-
 च्यते तत् एवं एवंविधं । मन्ये अननुरूपमन्ये । एवंश-
 ब्दार्थमाह—पित्रेति । यस्मात्साधुर्वीरः पित्रामात्राय
 वनंप्रतिनिर्वास्यते । अतो गुणा नार्जनीयाएवेतिभावः
 ॥ ११ ॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रपदविक्षेपः । योजयि-

त्वाव्यावित्यत्र आययावितिपदच्छेदः ॥१२—१३ ॥
 वित्तसंचये कोशगृहे । व्यापृतं अध्यक्षत्वेनव्यापृतं ध-
 नाध्यक्षमित्यर्थः । निश्चितं यावदवस्थिततत्तद्वस्तुविष-
 यनिश्चितज्ञानवन्तं । शुचिं बाह्यान्तरशुद्धियुक्तं ॥ १४ ॥
 वर्षाण्येतानि संख्याय गणयित्वा । चतुर्दशवर्षपर्याप्ता-
 न्यानयेत्यर्थः ॥१५॥ प्रायच्छत् कोशाध्यक्षइतिशेषः ।
 समं युगपत् । तत्सर्वमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ सुजाता
 सुजन्मा । अयोनिजेति यावत् । “समःसमविभक्ताङ्गः”
 इतिवत्सागुद्रिकोक्तलक्षणवत्तयाउत्पन्नानि ॥ १७ ॥
 अंशुमतः प्रशस्तकिरणस्य ॥ १८ ॥ श्वश्रूः कौसल्या ।
 कृपणं क्षुद्रं । अनाचरन्तीं अकुर्वती ॥ १९ ॥ असत्यः
 कुलटाः विनिपातगतं स्वस्थानात्प्रच्युतिं प्राप्तमित्यर्थः ।

स० विवत्साः विगतपुत्राः ॥ ४ ॥ ति० आच्छाद्यतेअनेनेलाच्छादः । तापसानामाच्छादोयस्यते ॥ ६ ॥ ति० साधुर्वीरो
 रामःपित्रामात्रायवनंनिर्वास्यतेयत् अतोऽगुणवतांपुंसांगुणानांफलं एवंनिर्वासनरूपमुच्यते । शास्त्रेणेतिमन्येइतिदुःखातिशयाहुःकिम् ।
 उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥११॥ ति० आचचक्षे रथउपस्थितइत्युक्तवान् ॥१३॥ ति० सर्वतश्शुचिः इहामुत्रावृणः ॥१४॥ ति० एतानि
 [ए०] १ क. छ. झ. ट. तन्मामिदं. २ घ. सोहं. ज. योग्यं. ३ क. घ. ज. आच्छादनात्मजं. ४ ख. एतस्याः.
 ५ क. छ. ट. स्थिते. ६ झ. विहितेन्द्रियः. ग. ज. पिहितेक्षणः. ७ छ. झ. ट. सः. ८ च. न. योज्य. ९ घ. अनपदाद्वाहिः.
 १० घ. संप. ११ ज. मात्रापित्रा. १२ तंरथमितिस्त्रोकेपूर्वोत्तरार्धयोर्भावोपार्थं छ. युक्तकेदृश्यते. १३ क—क. छ. ज. झ.
 ट. देशकालज्ञो. १४ घ. निश्चितं. १५ क. च. छ. झ. शुचिः. १६ ग. क. च. छ. झ. न. ट. वरार्हाणि. १७ छ. झ. महा-
 न्तिव. १८ ख. वर्षाणितानि. १९ क. क. छ. ज. झ. ट. क्षिप्रमेव. क. सर्वदेव. २० घ. व्यराजयन्. २१ घ. गताः.

एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ॥ अल्पामध्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥
 असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयाः सदा ॥ युवत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः ॥ २२ ॥
 न कुलं न कृतं विधां न दत्तं नापि संग्रहम् ॥ स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥
 साध्वीनां हि स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते श्रेमे ॥ स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥
 स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम ॥ तव दैर्घ्यमस्त्वेष निर्धनः सधनोपि वा ॥ २५ ॥
 विज्ञाय वचनं सीता तंस्या धर्मार्थसंहितम् ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदं शश्रूमभिमुखे स्थिताम् ॥ २६ ॥
 करिष्ये सर्वमेवाहमार्था यदनुशास्ति माम् ॥ अभिज्ञाञ्जसि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥
 न मामसंजनेनार्था समानयितुर्महति ॥ धर्माद्विचलितुं नोहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
 नातस्त्री वैद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ॥ नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
 मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ॥ अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥

नानुमन्यन्ते नगणयन्ति ॥ २० ॥ दुष्यन्ति विकृता भवन्तीत्यर्थः । प्रजहति “अदभ्यस्तात्” इत्यदादेशः ॥ २१ ॥ विरागिणः विरागिण्यः । कीर्णभावार्थः ॥ २२ ॥ कुलं आमिजालं । कृतं उपकारं । दत्तं समानपूर्वकवस्त्राभरणादिदानं । संग्रहं अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणं । अनित्यहृदयाः चञ्चलहृदयाः । असतीनां भर्तुः कुलादिकनसंतोषाय किंतुधनमेवेतिभावः । एवं कैकेयी व्याजेननिन्दिता ॥ २३ ॥ स्थूणानिखननन्यायेनपातिप्रत्यट्टीकरणार्थमसतीनां स्वभावमुक्त्वा सतीनांस्वभावमाह—साध्वीनामिति । शीले कुलोचित-

चरित्रे । श्रुते गुरुजनकृतोपदेशे । शमे शान्तौच । स्थितानांसाध्वीनां पतिव्रतानांस्त्रीणां । परमंपवित्रं परमंपावनं । पतिरेकः पतिरेव । विशिष्यते उत्कृष्टोभयति ॥ २४ —२५ ॥ धर्मार्थसंहितं धर्मरूपप्रयोजनसहितं । अभिमुखे अग्रइत्यर्थः ॥ २६ ॥ भर्तुः भर्तृरविषये । धर्तृत्व्यं शुश्रूषितव्यं । मे मया । श्रुतं च । मातापितृभ्यामितिशेषः ॥ २७ ॥ समानयितुं समानांकर्तुं । नालं अक्षमेत्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्त्री वीणासिरा । शतात्मजा पुत्रशतवती ॥ २९ ॥ मितं अल्पं ऐहिकमात्रमित्यर्थः ।

वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि । एतेन एतावानेववर्षासोनाधिकइतिपुनर्दोषायाश्चनितम् ॥ १५ ॥ ति० असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः । विकृताः विकृतोपेताध्यादिव्यापायः । दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः । अहृदयाः स्वभर्तृविरिस्ताः । असत्यः कुलटा । पापेपरपुरुषप्रसङ्गादौसंकल्पः मनोव्यापारः यासां । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण्यः । अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेणत्यक्ता-नुरागाः । अविषसनीयकेहाइतियावत् । ताः असत्यइतिविषयं । शि० विकृताः दर्शनमात्रेप्रभेकारोत्पादिकाः । दुर्गाः “दुर्बर्णा-ह्याभिप्रायाः । पापसंकल्पाः पापेपुपरपुरुषप्रसङ्गादिषुसंकल्पोयासांताः । अतएवक्षणमात्रविरागिणः पुरुषान्तरलावण्यमवलोकयत-तोपितुर्भैरविरक्तचित्ताः । असत्यः क्रियोभवन्तीतिशेषः । स० विकृताः भ्रुविक्षेपादिविकारवत्यः । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रे ओदरहितपुरुषस्यदुर्ग्राह्यहृदयाः । यद्वा क्षणमात्रविरागिणः तद्वद्विद्यमानाः । अन्तरेणापिर्वर्तितदर्थोऽवगम्यते । यथोक्तं “बहुगण-बहुवर्तिसंख्या” इतिमुन्यव्याख्यानावसरेमहाभाष्ये “सतर्हिर्वर्तितनिर्देशःकर्तव्यः नकर्तव्यः । नह्यन्तरेणवर्तितमतिदेशोगम्यते । अन्तरेणवर्तितमतिदेशोगम्यते । तद्यथा । एषप्रदत्तःअत्रप्रदत्तमदत्तइत्याह । तेनमन्यामद्वैप्रदत्तवदर्थंभवति” इति ॥ १२ ॥ स० स्त्रीणांहृदयं कर्तुं । तथाचस्त्रीणांमनः कुलादिकनगृह्णाति । इष्टसाधनत्वेनेतिशेषः । संग्रहइतिपाठेपूर्वार्थोक्तापिपदानिप्रथमा-न्तानि । हृदयंकर्म । तथाचकुलंस्त्रीणांहृदयंनगृह्णातीत्यादिप्रथमव्ययः । पूर्वोत्तरसादृश्यद्विधयापिनमन्वेति ॥ २३ ॥ स० सः रामः । पुत्रः मम ॥ २५ ॥ ति० विद्यते वादनसमर्थेति गमनसमर्थइतिचक्षेपः ॥ २९ ॥

[पा०] * अ. दुर्गाअहृदयाः. १ छ. अ. अ. ट. असत्यः. २ छ. क. छ. अ. ट. मात्रविरागिणः. ३ छ. क. ज. अ. अ. विद्यानदत्तनापिसंग्रहः. ४ क. ख. ड. अ. अ. ट. साध्वीनांनु. च. साध्वीनांनु. ५ अ. स्थितानांदि. ६ अ. सत्येशीले. ७ क. छ. अ. अ. ट. स्थिते. क. ग. ज. दमे. ८ क. अ. छ. अ. अ. देवसमस्त्वेष. ग. अ. दैवतमेवैष. अ. दैवतमित्येष. ९ अ. सधनोनिर्धनोपि. १० अ. श्रुता. ११ छ. अ. कृताञ्जलिमुवाचेदं. १२ क. ग. अ. अ. स्थिता. १३ क. अ. जनेनार्थे. १४ क. अ. महति. १५ क. अ. नालमहं. १६ क. छ. अ. अ. ट. विद्यते. १७ क. अ. छ. अ. अ. ट. विद्यते. १८ क. अ. छ. अ. अ. ट. आता. वा. रा. ५४

साऽहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्ये किमवमन्येऽहं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमम् ॥ शुद्धसत्त्वा मुमोक्षाशु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥
 तां प्राञ्जलिर्भक्त्यम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम ॥ क्षेयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥
 सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च ॥ सां समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥ ३५ ॥
 एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ॥ त्रयश्शतशतार्थाश्च ददर्शवेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥
 तौश्चापि स तथैवार्ता मातृदर्शनात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥
 संवासात्परुषं किञ्चिदज्ञानाद्वाऽपि यत्कृतम् ॥ तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामभ्यामि वः ॥ ३८ ॥
 वचनं रौघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ॥ शुश्रूषुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥
 जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निखनः ॥ मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥

मुरजपणवमेवघोषवद्दशरथवेश्म वभूव यत्पुरा ॥

विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्ये श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अमितस्य ऐहिकमुष्मिकफलस्य ॥ ३० ॥ एवंगता
 एवंविधपातिप्रत्यधर्मप्राप्ताः । श्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा श्रेष्ठा-
 भ्योमात्रादिपतिप्रताभ्यः सन्यक्तश्रुतसामान्यविशेषरू-
 पधर्मोत्कर्षाः । किमवमन्ये भर्तारमिति सिद्धं ॥ ३१ ॥
 शुद्धसत्त्वा सत्त्वगुणाढ्या । दुःखहर्षजं रामारण्यग-
 मनप्रयुक्तदुःखं । दृढपातिप्रत्ययुक्तसीतावचःश्रवणजो-
 हर्षः ॥ ३२ ॥ अभिक्तम्य प्रवक्षिणीकृत्य ॥ ३३ ॥
 वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्तायाः एक-
 स्माराजौसंप्राप्तस्वापायाश्चेत्यर्थः । समग्रं निर्वर्तितपि-
 तृवचनं संपूर्णमनोरथं वा ॥ ३५ ॥ अभिनीतार्थं क्रौ-
 णीकृतसर्वार्थमित्यर्थः । त्रयश्शतशतार्थाश्च त्रयश्शतं

त्रिशतं त्रेल्लयसावेशः । शतार्थं पञ्चाशत् त्रयश्शतश-
 तार्थप्रमाणयत्सांतास्तथोक्ताः । मातरः मातुः । द्वि-
 तीयार्थे प्रथमा । अवेक्ष्य वक्तव्यमालोच्य । ददर्शेति
 संबन्धः ॥ ३६ ॥ तथैवार्ताः कौसल्येव दुःखिताः
 ॥ ३७ ॥ संवासात् एकप्रसहवासाश्चिरपरिचयादित्य-
 र्थः । समनुजानीत क्षान्तमित्यनुज्ञां कुरुतेत्यर्थः । आ-
 मभ्यामि आपृच्छामि ॥ ३८ ॥ समाहितं समीची-
 नार्थयुक्तमित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ मुरजपणवाएवमे-
 वास्तेषां घोषास्तद्वत् । यद्वा मुरजादिसहपाठात् मेघो-
 पिवाद्यविशेषः । मुरजश्चपणवश्चमेघश्चमुरजपणवमे-
 घं “द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानां” इत्येकवद्भावः । त-

सू० एवंगता इत्यज्ञानवती भवैवदैवतमितिज्ञानवतीति यावत् । भावेकः । गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वात् एवंगताज्ञानंयस्यास्तातया ।
 श्रेष्ठा सत्कृतप्रसूता । श्रुतौधर्मीणांपरावरौययासा । श्रेष्ठेतिक्वचित्पाठः । तदाकौसल्यासंभोधनं ॥ ३१ ॥ मातृमध्ये सार्वत्रिकत-
 मातृमध्ये ॥ ३२ ॥ सू० अंब इतः परं दुःखिताभूता राजानंमापद्येः । कुतः वनवासस्यसकाशात् तस्यस्योपिक्षिप्रंभविष्यतियतो
 तद्विषयार्थः ॥ ३४ ॥ सू० समग्रंसीतासहितं । शि० समग्रं समीचीनःअग्रःअग्रगन्तासेदेशहरइत्यर्थः । यत्कृतं ॥ ३५ ॥ सू०
 त्रयश्शतानिशतार्थंचसंख्यापरिमाणयत्सांतास्तथा । त्रेल्लयसादेशावार्थः । तथाऽर्धशब्दस्यपरिपातश्च । अनेन कान्त्या ईक्ष्याः
 तावतामातरश्चेतिकर्मधारयः । ति० एवंभूताः या मातरस्सन्ति ताः अवेक्ष्य विविच्य । ददर्शेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ सू० दशर-
 थवेस्मसुदुःखितमभूत् । प्रामोगतआगतइतिवहुपचारः । शि० विलपितपरिदेवनाकुलं विलपितैःकोस्मात्प्रक्षितेत्यादिवाक्यैः
 गत्यरिदेवनेनाकुलव्याप्तं । वभूव । अतएव व्यसनगतं विविधकर्मकचित्चालनप्रापकं । अतएवसुदुःखितं अतिदुःखप्रदं ।
 भूत् । ओतृणामितिशेषः ॥ ४१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशस्तर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. शेषा. २ घ. परायणा. ३ ख. घ. क. ज—ट. मन्येर्य. ४ ख. ग. क. छ. झ. ट. श्रियाभर्ता. ५ ख.
 दुःखहर्षयोः. ६ क. ख. रभिप्रेक्ष्य. क. छ. झ. ट. रभिप्रेक्ष्य. ७ क—घ. ज. धर्मज्ञो. ८ कं. ख. घ. क. च. अ. भूलापश्यत्वं.
 छ. झ. ट. भूलापश्यत्वं. ९ ख. घ—छ. झ. अ. ट. क्षयोपि. १० क. सासमक्षमिह. क. झ. अ. ट. समग्रमिहसंप्राप्तं.
 ११ क. ग. क—ट. ज्ञाताधीहि. १२ घ. तथैव. १३ क. च. झ. अ. ट. दक्षानादपि. १४ घ. राघवस्यैवतल्लयुक्तं.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रामलक्ष्मणाभ्यांसीतयाचदशरथायप्रणामप्रदक्षिणकरणम् ॥ १ ॥ रामेणसीतवासहकौसल्यापादाभिवादनम् ॥ २ ॥
लक्ष्मणेनकौसल्याभिवादनपूर्वकं सुमित्राचरणप्रणामः ॥ ३ ॥ सुमित्रयालक्ष्मणायहितोपदेशः ॥ ४ ॥ सीतारामलक्ष्मणेषु
रथमभिरुद्धेषुसुमित्रेणरथावचोदना ॥ ५ ॥ यौदैःसर्वैःकृष्णादामरथमनुधारवद्विरपित्यसर्वैर्गवत्तयानैरादयात्ततोदिवर्तनम्
॥ ६ ॥ कौसल्यादिभिःसहरामपयमनुधावतादशरथेनद्रुततरंभावद्धानुधावनाशक्त्यासपुच्छिकसधिवोक्त्याचमप्येपयमव-
स्थानम् ॥ ७ ॥

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ॥ उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह ॥ राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् ॥ जैष मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥
तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमम्वीत् ॥ हितकामा महाबाहुं मूर्ध्निपाद्याय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥
सृष्टस्त्वं वनवासाय खनुरक्तः सुहृज्जने ॥ रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥
व्यसनी वा संमूढो वा गतिरेष तवानघ ॥ एष लोके सतां धर्मो यज्येष्टवृक्षगो भवेत् ॥ ६ ॥
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ॥ दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥
[ज्येष्ठस्याप्यनुवृत्तिश्च राजवंशस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥]

श्लोषवत् । विलपितपरिदेवनाकुलं विविधानिलपिता-
निरामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकवाक्यानि यस्मिंस्त-
द्विलपितं परिदेवनं रोदनशब्दः तेनाकुलं । व्यसनगतं
आपद्रवत् । अतएवदुःखितममूत् ॥ ४१ ॥ इति श्री-
गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ३९ ॥

उपसंगृह्य पादग्रहणपूर्वकं प्रणम्य । दीनाः वृद्धयोर्मा-
तापित्रोः शुश्रूषानलब्धेति दीनाः ॥ १—२ ॥ अन्वक्षं
अनुपदं । “अन्वगन्धक्षमनुगेनुपदं” इत्यमरः ॥ ३ ॥

—४॥ सृष्टस्त्वं दैवेनेति शेषः । भ्रातरि गच्छति देव्याश्च-
हपुष्पितवनदर्शनपारवश्येन गच्छतिसतीत्यर्थः । प्रमा-
दं अनवधानं । माकार्षीः सावधानो भवेत्यर्थः । सृष्ट-
ति यथाकौसल्यालोकरक्षणार्थं पुत्रं प्रासूत एवमयासु-
हृज्जने रामे खनुरक्तस्त्वं वनवासाय सृष्टः वने रासानुवर्त-
नायोत्पादितः । अतोरामे गच्छति प्रमादं माकार्षीः राम-
गमनसौन्दर्याकृष्टमनस्कृतयारक्षणकर्मण्यनवहितो मा
भूरित्यर्थः । यद्वा रामे वनं गच्छति त्वमत्रैव मातिष्ठेति
भावः ॥ ५ ॥ रामगमने गन्तव्यतायां निमित्तमाह—
व्यसनीति । गतिस्त्वेधर्मसाक्षानुमतिं दर्शयति—एष इ-
ति ॥ ६ ॥ ज्येष्ठानुवर्तनादपि परमवर्मे कुलोचितं दर्श-

ति० दीनाः मातापित्रोश्शोकवर्षनादीना इव । शि० दीनाः राक्षसक्षयकारकाः । अन्तर्मां वितण्णिजर्थो दीह । कर्मविवक्षयाकर्तृरिति
निष्ठा । ति० समनुज्ञाप्य कृतानुमतिकृत्वा । शोकसंमूढः मातुःखदर्शनात्सद्व । शि० शोकसंमूढः शोकःसंमूढोयेन सः शोका-
पहतेत्यर्थः । स० शोकसंमूढः शोकेन संमोहयति वैचित्र्यं प्रापयति जनानिति व । शोकयतीति शोकः । संमूढ इत्यत्राप्येवं । ततः
कर्मधारय इति वा ॥ २ ॥ स० भ्रातुः रामस्य । अन्वक्षं प्रत्यक्षं अनुपदं वा ॥ ३ ॥ तनि० सृष्टस्त्वं नैरपेक्ष्येण रामचरणासक्तः खलु म-
वान् । मया वक्तव्यं किं । दास्यकरणे च क्षुद्रश्चास्त्वं वनवासाय रामेण सह लयावतं गम्यते चेत् मत्त उत्पत्तिप्रयोजनं लब्धं तत्सहायार्थं
खलु मयोत्पादितः । खनुरक्तः सुहृज्जने सुहृज्जनमात्रे खनुरक्तस्त्वं तत्तत्सर्वपिजीव्ये रामेण खनुरक्तो भव । यद्वा सुहृज्जने रामे भवतस्त-
स्मिन्नतीव प्रीतिरस्ति खलु । इदानीं गन्तव्यमिति मया वक्तव्यं किं । तथापि नियमनीयं किंचिदस्ति । रामे प्रमादं मा कार्षीः । कोयं प्रमाद इत्य-
त आह । पुत्रभ्रातरि गच्छतीति । श्रीरामगमनविज्ञेये दृष्टिदलारक्ष्यवस्तु प्रशंसाकुर । ती० सुहृज्जने अत्र खलु सुहृज्जने खनुरक्तोपि लं-
मवादनवासाय सृष्टः अनुमतः सलंगच्छेति । शि० सुहृज्जने सुहृदंसौहार्दजनयत्युत्पादयति सः तस्मिन् भ्रातरि रामे ॥ ५ ॥ शि०

[पा.] १ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. सहसीतया. २ ख. ग. ज. संतप्तो. ३ क. छ. झ. ञ. इ. अपि. ४ ख. समर्थो वा.
५ क. च. झ. ञ. इ. मृधेषुहि. ६ ज्येष्ठस्येत्यर्थं क. च. अ. पुच्छकेवेद इत्यते.

लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा संसिद्धं प्रियराघवम् ॥ सुमित्रा गच्छगच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥
 [गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च ॥ शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च ॥ ९ ॥]
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ १० ॥

यति—इदमिति । मृषेषु युद्धेषु । तनुत्यागेनापिरामो रक्षणीयइतिभावः ॥ ७ ॥ संसिद्धं पिधुगत्यामित्य-
 स्माद्धातोर्निष्ठायांरूपं । गमनोद्युक्तमित्यर्थः । गच्छ-
 गच्छेतिवीप्सयासुमित्रायाअपिरामानुवर्तनेमहानाद-
 रोद्योत्यते ॥ ८—९ ॥ वनवासेपितृमातृनगरस्मरणे
 मनश्चाभ्युत्थंभविष्यतीतिधियातत्रैवप्रतिनिधिकल्पय-
 ति—राममिति । यथासुखंगच्छेत्यस्यइत्युवाचेतिपूर्व-
 णसंबन्धः । रामंदशरथंविद्धि पितरमवगच्छेत्यर्थः ।

जनकात्मजांमांविद्धि मातरंविद्धीत्यर्थः । अटवीमयोध्यां
 तद्ब्रह्मोत्पत्तिस्थानंविद्धि । गच्छतातयथासुखं तदनुवर्तन-
 मेवउचितंसुखमित्यर्थः । यद्वा रामंदशरथंविद्धि दश-
 ति मत्स्यकच्छपोरगादीन्दष्टाव्यापारविषयान्करोती-
 तिदशःपक्षी दंशदशनइतिधातुः । दशनंदष्टाव्यापारः
 पचाद्यच् । पृषोदरादित्वावनुनासिकलोपः । सगरुडः
 रथोयस्यतं विष्णुंविद्धीत्यर्थः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं
 विद्धि । अटवीमयोध्यां अपराजिताख्यांवैकुण्ठनगरीं

तनुत्यागः शत्रुतनुत्याजनं ॥ ७ ॥ ति० असावेवंस्वपुत्रंलक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनंगन्तुनिश्चितमनस्कं प्रियराघवंप्रियरूपं
 राघवं गच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच । शकुनसंपत्तयइतिभावः । स्व० सुमित्रागच्छगच्छेत्यत्र सुमित्रा आगच्छगच्छेतिच्छेदः ।
 तथाच प्रियराघवंआगच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच । लोकेलोकाःस्वान्प्रतिगत्वाऽऽवास्यामीति गत्वाऽऽवाहीतिवावकारो ननु
 गच्छेत्येतन्माश्रवादिनइतिव्यमुक्तिः । तत्रापि अननुमतंगमनमिति प्रस्तुतस्यापिगमनस्यपञ्चादुक्तिः सकलकामित्यभ्यागम-
 नस्यप्रथमतयागच्छेत्यनेनोक्तिरितिज्ञेयम् । शि० एवमनेनप्रकारेण उक्त्वा उपदिश्य संसिद्धं गमनानुकूलव्यापारवन्तं प्रिय-
 राघवं सर्वप्रीतिविषयीभूतरामं त्वंगच्छगच्छेति असौसुमित्रा तंलक्ष्मणं पुनःपुनरुवाच । संसिद्धमित्यत्रगत्वर्थकविधोनिष्ठा
 ॥ ८ ॥ ति० तंलक्ष्मणंपुनरुवाचेत्यनुकर्षः । तद्वचनसाह—राममिति । तमि० रामंदशरथंविद्धि सोपाधिकमातरंमांविद्धात्र निरुपाधिकमातरितीता-
 अतिज्ञेहंविद्धात्र निरुपाधिकपितरिरामेप्रीतिकुर्वित्यर्थः । मांविद्धिजनकात्मजां सोपाधिकमातरंमांविद्धात्र निरुपाधिकमातरितीता-
 शान्तिकुर्वित्यर्थः । अयोध्यामटवींविद्धि सोपाधिकामयोध्यांविहाय रामनिवासत्वेननिरुपाधिकप्राप्यदेशेवनेप्रीतिकुर्वित्यर्थः ।
 यद्वा रामंदशरथसंभविद्धि ज्येष्ठभ्रातापितृसमइतिस्मरणात् । जनकात्मजांमातृसमांविद्धि । अटवींअयोध्यांतद्ब्रह्मोत्पत्तिस्थानंमांविद्धि ।
 अथवा रामं दशरथसदृशगुणंविद्धि “गुणैर्दशरथोपमः” इत्युक्तेः । मांविद्धिजनकात्मजां गुणवतींसीतां मासिबसेत्यांविद्धि । रम-
 णीयवस्तुसंपन्नतया अटवीमयोध्यावद्भोग्यतमांविद्धि । रामं दशरथंविद्धि दशरथमिव श्रीपरवशंविद्धि । तच्च मृगानुसामिलादिषु
 गम्यते । मांविद्धिजनकात्मजां अर्हयथाराममनुगच्छेतिवदामि एवमेववदिष्यति । तच्चतत्रैवस्पष्टं । अटवीमयोध्यांविद्धि अटवी-
 मपिविहायान्यत्रगच्छेत सर्वत्रसावधानोभवेतितात्पर्यम् । यद्वा रामंदशरथमिवातिशरंविद्धि । देवासुरयुद्धेदशरथस्यशौर्यंप्रसिद्धं ।
 अर्हं यथाभर्तृविजये अभिनन्दामि जनकात्मजाप्येवमभिनन्दिष्यति । तच्च “तंदष्टाशत्रुहन्तारं” इत्यत्रस्पष्टीभविष्यति । अयो-
 ध्यामटवींविद्धि व्याघ्रावासंशुल्कमिवाटवीमयोध्यामिवविद्धि । रामंदशरथंविद्धि दशरथोयथारामविशेषनसहते तथारामोद्युध्दि-
 शेषनसहते । मांविद्धिजनकात्मजां अर्हयथाभयद्विशेषनसहते तथासीताचभयद्विशेषनसहते । अयोध्यामटवींविद्धि रामविशेषेणा-
 योध्यायथा “अपञ्चमनुध्याचे”त्याद्यवस्थाप्राप्तातथाअटव्यपि “अपिपृक्षाःपरिष्काना” इत्याद्यवस्थांप्राप्नोति । रामंदशरथंविद्धि
 दशरथोयथासम्राट्बभूव तथारामोपिसम्राट्बुध्यति । मांविद्धिजनकात्मजां अर्हयथासम्राट्बुद्धिं तथासीतापिभविष्यति । अयो-
 ध्यामटवींविद्धि अटवी अयोध्यावत्समृद्धपुष्पफलामविष्यति । यद्वा रामं पदातिरितिभावमस्थाः दशरथं पुष्पकादिबहुरथसंचारिण-
 विद्धि । दशरथाः दशसुदिशाश्चप्रतिहतोरथोथस्येतिचविग्रहः । मांविद्धिजनकात्मजां देवासुरादियुद्धेषुदशरथेनसहयथाऽहंसंचरामि
 तथासीतारामेणसंचरिष्यति । अयोध्यामटवींविद्धि इदानीमटव्यांयथानिलसंचारस्तथाऽयोध्यायांनिलसंचारोभविष्यति । यद्वा
 दशरथंरामंविद्धि रामेयथापितृलुद्धिपूर्तस्त्वयादशरथेपिकुरु । “अहंताचन्महाराजेपितृलूनोपलक्ष्ये । भ्रातामर्ताचबन्धुधृषिता-
 चममराधनः” इत्युक्तीत्यादशरथेऽवज्ञामकृत्वा रामस्यदशरथेपितृलुद्धिपूर्तिमनुसृत्य तयापितादशरुद्धिःकार्यं । मांविद्धिजन-
 कात्मजांदशरथपाणिग्रहकृतदोषंमनस्यकृत्वा रामस्यपत्नीमातृलप्रयुक्तबहुमानंवानुसृत्य मयितीतायामिव मातृलुद्धिपूर्तिःकार्यं ।
 अयोध्यामटवींविद्धि “वननगरमेवात्तुयेनगच्छतिराघवः” इत्युक्तीत्या अयोध्याऽवमतिर्नकार्यं । रामपादुकासनयत्वेनायो-
 ध्याप्युद्देश्यत्वेनानुसंधेया । यद्वा रामंदशरथंपक्षिरथं गच्छरथमितिभावत् । “दशःपक्षीविडम्बः” इतिनिष्पटुः । जनकात्मजां
 मां लक्ष्मींविद्धि सीतालक्ष्मीर्नगवान्निष्पृणतिरिहस्यति । अटवीमयोध्यांविद्धि देवानांपुरं परमपदाख्यांविद्धि । “देवानांपुरयो-

[पा०]

१ क. झ. ट. मुक्कासौ. २ ख. प्रति. ३ घ. द्वाचह. ४ अयंश्लोकः क. ख. पुस्तकयोरेवदृश्यते. ५ रामंदशरथ
 मितिश्लोकानन्तरंलक्ष्मणंत्वेषमितिश्लोकः क. च. ज. ख. पुस्तकेषुदृश्यते.

ततः सुमधः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ ११ ॥
 रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वेक्ष्यसि ॥ १२ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्याऽसि चोदितः ॥ १३ ॥
 तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ॥ आरुह वरारोहा कृत्वाऽलंकारमात्मनः ॥ १४ ॥
 वनवासं हि संख्याय वासांशामरणानि च ॥ भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १५ ॥
 तैथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ॥ रथोपस्थे प्रैतिन्यस्य सचर्म कठिनं च तैत् ॥ १६ ॥
 अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् ॥ तंमारुह्यतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥

विद्धि । तद्वासस्थानमितिभावः । यद्वा रामदशरथंच
 विद्धि उभयोस्तरतम्यं पश्येत्थर्थः । मांजनकात्मजांच
 विद्धि गुणतः आलोचय । मदपेक्षया सीतैव तव हितपरे-
 तिभावः । अयोध्यां अटवींच विद्धि एतन्नगरापेक्षया
 वनमेव तव कैङ्कर्यकान्तस्थानतयोत्कृष्टमित्यर्थः । यद्वा
 दशरथं रामं उपरसं विद्धि । मां जनकस्य पितुरात्मजांच वि-
 द्धि । कैकेयीविवासिततया पितृगृहवर्तिनी विद्धीत्यर्थः ।
 अयोध्यामटवींच विद्धि निर्जनेयं भविष्यतीत्यर्थः । एवं
 तात्पर्यान्तराण्युद्धानि ॥ १०—११ ॥ यत्र यस्मिन्प्र-
 देशविषये ॥ १२ ॥ चतुर्दशवर्षेष्वेकदिवसापनयनम-
 पिमहोत्सव इति धियात्वरयति—तान्युपक्रमितव्यानी-
 ति । देव्यासिचोदितः अथैव गच्छेति कैकेयाचोदित-

त्वादिर्यः ॥ १३ ॥ अलंकारं कृत्वा श्वशुरदत्तवस्त्राभर-
 णादिभिरिति शेषः ॥ १४ ॥ एतच्छ्लोकानन्तरमथोज्ज-
 लनेति श्लोकः पठितव्यः—अथो इति । ज्वलनसंकाशं
 आयुधपूर्णत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ वनवासं हीति श्लो-
 कस्तथैवेति श्लोकस्सीतातृतीयानिति श्लोकश्चैकं वाक्यं ।
 श्वशुरोदशरथः । सीतायै यानि ददौ तानि च रथोपस्थे प्र-
 तिन्यस्य तथा भ्रातृभ्यां दत्तान्यायुधजालानि कवचानि
 सचर्म चर्मपि न दत्तं अल्पकण्डोलं । कठिनं तत् खनित्रं
 च । रथमप्येप्रतिन्यस्य सीतातृतीयानारुहान् दृष्ट्वा अ-
 श्वान् चोदयदिति योजना । धृष्टं सपैर्यं । संमतान् अ-
 ध्यामित्यर्थः । यथान्यासमेव वास्तु । तदा तं रथमिति-
 श्लोको वनवासमिति श्लोकः तथैवेति श्लोकश्चैकं वाक्यं ।

प्या” इति श्रुतेः । यद्वा रामं विद्धि दशरथं विद्धि सावकाशानिरवकाशयोः कोवानुवर्तनीय इति सम्यङ् विनिवृत्त्यर्थः । मां विद्धि
 जनकात्मजां विद्धि दासीं परिजनसहितां ददितोः कावानुवर्तनीयेति विचारय । अयोध्यां विद्धि अटवीं विद्धि दृष्टफलादृष्टफलयो-
 र्भुद्धिभताकिंवाऽपेक्षणीयम् । एवं बहुगुणलाभात्तात्कालिकदुःखानुसंधानं न कर्तव्यमित्याह । गच्छेति । रामो येन येन पथा गच्छति
 तेन तेन पथा “कामरूप्यनुसंचरन्” इत्यायुक्तीत्याकैङ्कर्यकर्तुं गच्छ । “एतत्सामगायत्रास्ते” इत्युक्तीत्या परमपदवैकत्रस्थि-
 तिमाकुर । राममनुसृत्यानुसृत्यैकैङ्कर्यं कुरु । तात भगवत्कैङ्कर्योन्वयबहुमानबुद्ध्या तातेत्युक्तिः । तव माताऽहं कैकेयीवापकीति यथा
 न गच्छामि तथा मां तारय । “यथा मुखमहंसर्वं रश्मिभिः” इत्युक्तीत्या कैङ्कर्यमुखं करलक्ष्मम् । यद्वा रामस्य यथासुखं भवति तथा ।
 वक्ष्यति “भावहेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण” इति । यद्वा अयोध्यायां यथासुखं तथा वनेन “कामयेन त्वया विना” इत्युक्ता रामसं-
 ख्येयसुखं लक्ष्मणायोक्तं । यथासुखं गच्छेत्सुखं इत्युवाचेति पूर्वेण संबन्धः । स० यद्वा दशमुद्दिश्ये भुरभोगमनं स्यत् । दशम्यद्-
 निर्येभ्यो रभोगतिर्विषयप्राप्तिरिति यावत् । येन तं रथगतौ इति धातोः । रामदशरथं विद्धि दशरथस्यावस्थानाभावात् तस्यानेरामं
 जानीहीत्यभिप्रायः । मां जनकात्मजां तामिवारप्यवर्तिनीं विद्धि । पत्यपत्यवियुक्त्या मम भवनवासोपि वनवासस्तुल्य इति भावः ।
 दशरथं दशमुद्दिश्य प्रतिहतगतिमद्वायुरूपं हनुमन्तं रामं तमिव रक्षकं विद्धि । हे जनक तात लक्ष्मण मां रमारुपिणीं सीतां आत्मजां
 तामिव विद्धि फलजलाद्वरणादिना तारं कृतिभावः । आत्मजां स्वयं जातां सीतां एकान्तप्रदेशे पिमामिव विद्धीत्यर्थः । गच्छतारामेण
 सह अत गच्छेति वा । अतसात्त्वगमने इति धातोः ॥ १० ॥ ति० क्षिप्रं प्रापयिष्यामि । नेह रजन्यावस्थानमिति शेषः ॥ १२ ॥
 सी० हृष्टेन चेतसा रक्षोविश्वभोजनिष्यतीति संतोषः । शि० वरारोहः वरः अयोनिजत्वेन सर्वोत्कृष्टः आरोहः प्रादु-
 र्भाष्यस्यास्मा ॥ १४ ॥ स० ननु वसनं सासनं यथाऽकारि वीतीयं चौरवीरस्य तस्याः कंधं रथनयनं संमतमिति चेत् । तेष्वनेन व-
 यमनेन मन्थरं गतिस्तस्यात्स्यान्तराय इति तव मन्थरसायै समसमीरजवतुरगरथगतियनुमेनेसेति मन्तव्यम् । अतएव “नोत्सुकस्य विर्ल-

[पा०] १ ज. सूतः. २ क. च. छ. झ. म. ट. वक्ष्यसे. ३ म. देव्यात्मलि. ४ क. छ. ज. झ. ट. प्रचोदितः. ५ ज.
 तथाचायुधजातानि. ग. क. झ. ट. तथैवायुधजातानि. ६ ग. क. च. ज—ठ. प्रविन्यस्य. ७ घ. क. च. झ. ट. ठ. यत्.
 ८ ज. ट. अथ. अथोज्ज्वलनेत्यर्थः श्लोकः क—झ. ज. झ. ट. ठ. पुस्तकेष्वपि तथैवायुधेति श्लोकात्परं सीतातृतीयानिति श्लोकात्पु-
 नर्वदयते. ९ क. च. तावत्सहस्रतः.

सीतातृतीयानारुहण्डाद्वा धृष्टमचोदयत् ॥ सुमन्त्रः संमतान्भ्रान्त्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १८ ॥
 प्रैतियाति महारण्यं चिररात्राय राघवे ॥ भूभ्रू नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च ॥ १९ ॥
 तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयशिक्षितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ २० ॥
 ततः सवालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राव धैर्माता सलिलं यथा ॥ २१ ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूर्चुर्भृशनिखनाः ॥ २२ ॥
 संयच्छ वाजिनां रश्मिन्सूत याहि शनैःशनैः ॥ मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ २३ ॥
 आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ॥ यदेवगर्भप्रतिमे वर्नं याति न भिद्यते ॥ २४ ॥
 कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ॥ न जहाति रता धर्मं मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २५ ॥
 अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ॥ आतरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २६ ॥
 महत्येषा हि ते 'सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ॥ एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २७ ॥
 एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छन्तः प्रियमिह्वाकुनन्दनम् ॥ २८ ॥
 अथ राजा वृत्तः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥ निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् ॥ २९ ॥
 शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रन्दन्तीनां महास्वनः ॥ यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ ३० ॥
 पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदाऽभवत् ॥ परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३१ ॥
 स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ सतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३२ ॥
 रामो याहीति सूतं तं तिष्ठेति स जनस्तदा ॥ उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ ३३ ॥
 निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितं श्रृंगशाम महीरजः ॥ ३४ ॥

सीताऽऽत्मनोऽलंकारं कृत्वा यानिश्चशुरोद्दौ यानिभ्रा-
 तृभ्यामानीतानिआयुधजालानिकवचाति सचर्मकठि-
 नंच तरसर्वरथोपस्थेप्रतिन्यस्थारोहेत्यन्वयः ॥ १६—
 १८ ॥ चिररात्राय चिरकालं । नगरेमूर्च्छाबभूव
 नगरस्थस्त्रीवालादिषुदुःखातिशयेनविसंभ्रतावभूवेत्य-
 र्थः । बलमूर्च्छा अभ्यगजादिमोहः । जनस्य उत्सवा-
 र्थमागतजनपदजनस्य ॥ १९ ॥ समाकुलं अन्तः-
 करणक्षोभयुक्तं । संभ्रान्तं बाह्येन्द्रियक्षोभयुक्तं । सर्व-
 न्द्रियक्षोभयुक्तपौरजनयुक्तमित्यर्थः । मत्तसंकुपितद्विपं
 व्यसनातिशयेनसंकुपितमत्तद्विपमित्यर्थः । हयशि-
 क्षितनिर्घोषं परितापातिशयेनततश्चतश्चलतांहयानांभू-

षणरवेणसंजातघोषमित्यर्थः । “भूषणानांतुशिञ्जि-
 तं” इत्यमरः । अतएवमहास्वनमासीत् ॥ २० ॥
 परमपीडिता रामविरहदुःखेनेतिशेषः ॥ २१ ॥ लम्ब-
 मानाः रथैकदेशमाश्रितेतिशेषः ॥ २२—२३ ॥ देवग-
 र्भप्रतिमे देवकुमारसदृशे ॥ २४ ॥ मेरुमर्कप्रभायथे-
 ति सूर्यस्यप्रादक्षिण्येनमेरुगगनमिति सर्वदातस्यमेरुसं-
 ध्योस्तेत्येव ॥ २५—३० ॥ सन्नः अवसन्नतेजाइत्य-
 र्थः ॥ ३१ ॥ अचिन्त्यात्मा ह्यतयापरिच्छेत्तुमशक्य-
 धैर्यइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ याहितिष्ठेति उभयत्राचोदयवि-
 तिशेषः । उभयं यानंस्थानंच । अध्वनिरामजनाभ्यां
 चोदितः सन् कर्तुनाशकत् ॥ ३३ ॥ अभ्यवहितं सितं

वर्नं” इतिहुफिः ॥ १५ ॥ ति० संमतान् संमतसर्वलक्षणान् । स्व० संमतान् सम्मग्नस्तगुणकान् ॥ १८ ॥ ति० चिर-
 रात्रायेत्ययम् । चिरकालवस्थित्यर्थमित्यर्थः । स्व० बलेनमूर्च्छां समुच्छ्रयोयस्यजनस्यतथा । ततःकर्मधारयः । “मूर्च्छा-
 मोहनसमुच्छ्राययोः” इतिषातुव्याख्यानात् ॥ १९ ॥ स्व० धर्मातःआतपार्तः । “धर्मस्सादातपे” इतिविश्वः ॥ २१ ॥ ति०
 देवगर्भप्रतिमे स्कन्दतुल्ये । शब्दा देवगर्भो देवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तप्रतिमे । स्व० वेदगर्भप्रतिमइतिपाठे हिरण्यगर्भसदृशइत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ ति० करेणूनां तत्पालकवृद्धकरिणीनां ॥ ३० ॥ ति० अभ्यवहितं रयनेभ्युदयत् ॥ ३४ ॥

[पा०] १ क. च. झ—ठ. रयमचोदयत्. २ च. झ. संमतान्. ३ क—च. झ. झ. न. ठ. प्रयातेतु. ४ घ. संकुपित.
 ५ घ. झ. ट. ठ. धर्मातः. ६ घ. ज. शृङ्गदुःखिताः. ७ क. ख. संयम्य. ८ न. देवसंकाशं. ९ क. झ—ठ. बुद्धिः. १० च.
 बाष्पमूर्च्छितं. ११ क. झ. रुदतीनां. १२ क—घ. ज. पिताच. १३ क—ठ. स्वदानमौ. १४ घ—झ. झ. न. ट. तंसुतं.
 १५ घ. झ. ट. ठ. तिष्ठेतिच. १६ घ. अभ्युपहितं. १७ क. छ. झ. ठ. ठ. प्रणताच.

रुदिताश्रुपरिधूनं हाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ॥ ३५ ॥
 सुस्ताव नयनैः स्त्रीणामासमायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३६ ॥
 दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचिच्छगत् पुरम् ॥ निषपातैव दुःखेन हैतमूल इव द्रुमः ॥ ३७ ॥
 ततो हैलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ॥ नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ ३८ ॥
 हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ॥ अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तः पर्यदेवयन् ॥ ३९ ॥
 अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ॥ राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ४० ॥
 स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ॥ धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४१ ॥
 पदातिनौ च यानार्हावदुःखादौ सुखोचितौ ॥ दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४२ ॥
 न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ॥ मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रादित इव द्विषः ॥ ४३ ॥
 प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् ॥ बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताऽभ्यधावत् ॥ ४४ ॥
 तथा रुदन्ती कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् ॥ क्रोशन्तीं रामरामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४५ ॥
 रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् ॥ असकृत्प्रेक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४६ ॥
 तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहियाहीति राघवः ॥ सुमश्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४७ ॥
 नाश्रौषमिति रंजानमुपालब्धोपि वक्ष्यसि ॥ चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४८ ॥

॥ ३४ ॥ हाहाकृतं हाहाकारवत् । मत्वर्थीयलोपः ।
 अचेतनं मूढं । राघवस्य दशरथस्य । पुरं पुरस्थजनाः
 ॥ ३५ ॥ नयनैः नयनेभ्यः । आयाससम्भवं खेदजनितं
 संक्षोभः बल्ललनं । सलिलं मकरन्दरूपं ॥ ३६ ॥ एक-
 चिच्छगत् एकचित्ततागतं ॥ ३७ ॥ प्रेक्ष्य स्थिताना-
 मितिशेषः ॥ ३८ ॥ हारामेतिपरिदेवनप्रकारः । रा-
 ममातेत्यत्रापिहेत्यनुषजनीयं । सन्धिरार्थः । राममा-
 तरित्यर्थः । जनाः क्रोशन्तः सन्तः पर्यदेवयन् अरुद-
 न् । समृद्धं अन्तःपुरं अन्तःपुरजनञ्च । पर्यदेवयदि-
 तिविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ३९ ॥ अन्वीक्षमाणः आ-
 क्रोशानुसारेण पञ्चात्सामान्यतईक्षमाणः ॥ ४० ॥
 किशोरोश्वबालः । संक्षिप्तः बद्धइतियावत् । प्रकाशं
 नाभ्युदैक्षत अपाङ्गेनाभ्युदैक्षतेत्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

सहितुं सोढुं । तोत्रादितः वैष्णुकेनपीडितः । " तो-
 त्रवैष्णुकं " इत्यमरः ॥ ४३ ॥ बद्धवत्सा वत्सकारणा-
 त् आगारं प्रत्यायान्तीधेनुरिव वत्सलाराममाता अभ्य-
 धावत् । रथमिति शेषः ॥ ४४—४५ ॥ नृत्यन्तीमिव
 ति तद्वदितस्ततः परिभ्रमन्तीमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सुम-
 श्रस्य आत्मा मनः । चक्रयोरन्तरेव रथपूर्वपञ्चाङ्गाग-
 स्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतः पुरुषइव । बभूव । दशरथरा-
 मवचनाभ्यामतिशङ्कतं प्राप्तइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ राजा
 चनातिक्रमणे महान्दोषो भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह—
 नाश्रौषमिति । पुनरागमनानन्तरं राजा किमर्थमह्वा-
 न्ये नस्थितोसीति निन्दितोपि नाश्रौषत्वद्वचनमिति व-
 क्ष्यसि । किमर्थमेवमसत्यवचनं तत्राह—चिरमिति ।
 दुःखस्य इदानीमनुभूयमानदुःखस्य । चिरं विलम्बः ।

स० राममातेत्यत्र हेराममा अत मागच्छ । साऽयं नमाह । ति० अन्तःपुरसमृद्धं अन्तःपुरसहितं । क्रोशन्तं उचैरुक्तान्दे-
 नरुदन्तरं राजानं दृष्ट्वा केचिन्नरा हारामेति केचिद्राममातेति पर्यदेवयन् शृणुचुः । उपलक्षणमेतत् । केचित्तद्वाराजमित्यपि ॥ ३९ ॥
 स० मातरं राजानं चैव सन्तः । तेनानुगताविद्युपपन्नं ॥ ४० ॥ स० किशोरः अश्वः शवः बालकसामान्यं वा । इवशब्दस्य धर्मपाशेन
 संयुक्तइत्येवमन्यः ॥ ४१ ॥ ति० वत्सकारणात् प्रत्यगारं वत्सावस्थितिमदृष्टुं इत्यागच्छन्तीं सवत्सां बद्धवत्साधेनुर्यथाधावति
 एवमामाताऽधावत् । सवत्सेत्याद्यधिककथनं कवेरपिशोकाविष्टताज्ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

[पा०] १ च. परिक्लिप्तं. २ झ—ठ. कृतमूलः. ग. छिन्नमूलः. ३ ख. हाहाहलाशब्दः. ४ क. च. झ—ठ. अन्तः-
 पुरसमृद्धं च क्रोशन्तः. ५ ड. झ. ट. ठ. संयुक्तः. ६ ग. ज. दुःखजं. ७ ड. झ. ट. ठ. तोत्रैर्बुधैः. ८ क. छ. झ. ट. ठ. सवत्सा.
 ९ क—घ. च. ज. झ. तदा. १० च. झ. चालानं.

रामस्य स वचः कुर्वन्नुज्ञाप्य च तं जनम् ॥ ब्रजतोपि हयाञ्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४९ ॥
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ मनसाऽध्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ५० ॥
यमिच्छेत्पुनरौयान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् ॥ इत्यमात्या महाराजमूर्च्छदर्शरथं वचः ॥ ५१ ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं प्रखिन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ॥

निश्चम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सिंहावलोकनन्यायेनायोध्यातद्वातिनांरामप्रवासकालिकदुर्वृत्तावर्जनम् ॥ १ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे विनिर्याते कृताञ्जलौ ॥ आर्तशब्दोऽथ संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ॥ यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः कनु गच्छति ॥ २ ॥
न कुप्यत्यभिज्ञोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः कचिद्गतः ॥ ३ ॥
कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ॥ तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा कनु गच्छति ॥ ४ ॥
कैकेय्या क्रिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् ॥ परित्राता जनस्यास्य जगतः कनु गच्छति ॥ ५ ॥

पापिष्ठं अतिदुःसहं ॥ ४८ ॥ तंजनं कौसल्यांपरिवे-
ष्ट्यागतमबरोधजनं । अनुज्ञाप्य रामेणानुज्ञांप्राप्येत्य-
र्थः ॥ ४९ ॥ राज्ञोजनः राजसंबन्धवरोधजनः ।
मानुषं मानुषाणांसमूहः । समूहार्थेणप्रत्ययः । मन-
साअश्रुवेगैश्च निवृत्तावरोधजनस्य मनसाअश्रुवेगैश्चस-
हनन्यवर्ततेतिसंबन्धः ॥ ५० ॥ कालोचितकर्तव्य-
काःसचिवाःशास्त्रार्थकथनेनराजानंनिवर्तयन्ति—य-
मिच्छेदिति ॥ ५१ ॥ व्यवस्थितः स्थितवान्
॥ ५२ ॥ इति श्रीगीवन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-

मायणभूषणे पीताम्बरारुह्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

कृताञ्जलौ मारुपरिवेष्टितपितरमुद्दिश्यकृताञ्जलौ ।
अन्तःपुरेस्त्रीणां दशरथेनसमागतानामन्तःपुरवासिनी-
नांस्त्रीणां ॥ १ ॥ तपस्विनः शोच्यस्य । गम्यतइति
गतिः प्राप्यइतिवाचत् । शरणं रक्षिता । “शरणंगु-
हरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ २ ॥ अमिश्रितः मिथ्याभि-
शंसनंप्रापितः । कचिदित्यस्यनकुप्यतीत्यनेनसंबन्धः

सू० जगतः स्वतइतिशेषः ॥ ४९ ॥ ति० राज्ञोजनः राजसंबन्धीजनः अवरोधजनतपस्वीजनस्य रामममसाप्रदक्षिणंकृता-
म्यवर्तत । वैहमात्रेणेतिशेषः । यस्य शीघ्रगत्वादितिभावः । आश्रुवेगेनमनसानुनन्यवर्तत । मानुषं इतरमनुष्यसमूहः । आश्रु-
वेगेनमनसापिनन्यवर्तत । अपिनादेहेन चनन्यवर्तत । मनसाअश्रुवेगैश्चेतिपाठे मनसोऽनिवृत्तावरोधवैगोहापकः ॥ ५० ॥ इति
चत्वारिंशस्तर्गः ॥ ४० ॥

ति० सिंहावलोकनन्यायेनरामनिष्क्रमणकालेजातंदुर्वृत्तवर्णयग्राह—तस्मिन्निति । ति० इदानींतत्प्रयागनिमित्तस्सर्वप्रजा-
शोकव्यथे—तस्मिन्निति । निष्क्रामतिनगराभिर्गच्छतिसति । सू० निष्क्रामति अन्तःपुरादितिशेषः ॥ १ ॥
सू० अभिशक्तः अवज्ञापूर्वकंशंसनंप्राप्तः । निपातानामनेकार्थलात् । ययोर्काठकलण्डार्थे । “निपातानामनेकार्थलाद-
भिरवज्ञायेत्यर्थकः” इति । क्रोधनीयानि जनेषुक्रोधप्रयोजकानि ॥ ३ ॥ ति० वनं गन्तुमितिशेषः । अस्यजनसेत्युक्तत्वाकिवि-
शिष्यकथनेन । सर्वस्यजगतःपरिभ्रष्टेतिभगवत्स्वरूपज्ञायाःकस्याधिद्वचः । सू० जगतः समुक्तवर्गस्य ।

[पा०] १ म. ठ. सरामस्यवचः. ग. ज. रामस्यवचनं. २ ख. शुलाभनु. ३ क. म. ट. व्याश्रुवेगेन. ४ क. च. म.
ट. शयांत. ५ घ. क. म. ट. गुणोपपन्नः. ६ क. च. छ. म. ट. निष्क्रामति. घ. निर्यातेव. ७ क. ख. ग. क. च. ज. म.
ट. शब्दोद्दि. घ. शब्दोमहानासीत्. ८ क. घ. तदा. ९ घ. सइतोद्यप्रवत्सति. ग. क—म. ट. समदुःखःकगच्छति. ख.
घमदुःखमुत्पद्यतः. १० ख. ध्वं. ११ ख. ज. सइतः.

अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य 'संप्रियम् ॥ धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्सति ॥ ६ ॥
 इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ रुरुतुश्चैव दुःस्वार्ताः सैस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥
 स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभितंततः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥
 नाग्निहोत्राण्यहूयन्त नापचन्मृदमेधिनः ॥ अकुर्वन् प्रजाः कार्यं सूर्यश्चान्तरधीयत ॥ ९ ॥
 व्यसृजन्कैवलाभागा भावो वत्सान्नपाययन् ॥ पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ १० ॥
 त्रिशङ्कुलोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ॥ दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥
 नक्षत्राणि गताचींषि ग्रहाश्च गततेजसः ॥ विशाखास्तु सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ १२ ॥
 कालिकानिलवेगेन महोदधिंरिवोत्थितः ॥ रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचंचाल तत् ॥ १३ ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः ॥ न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किंचन ॥ १४ ॥
 अकस्माद्वागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ॥ आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १५ ॥

॥ ३—५ ॥ निश्चेतनः बुद्धिहीनः । प्रवत्सति प्रवासयति ॥ ६—८ ॥ नाहूयन्त अग्नीनामन्तर्धानाद्धोतृणांव्यसनाच्चेतिभावः । अन्तरधीयत निस्तेजस्कोभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ पाययन् अपाययन् । आगमशासनस्यानित्यत्वादुभावः ॥ १० ॥ त्रिशङ्कुः इक्ष्वाकुलङ्कटस्यः । लोहिताङ्गोङ्गारकः । बृहस्पतिबुधयोर्दारुणत्वं दारुणाङ्गारकसंयोगात् क्रूरस्थानगतत्वाद्वा । त्रिशङ्कोर्महत्वाभावेपिच्छत्रिणोगच्छन्तीतिवद्व्यपदेशः । त्रिशङ्कोः सोमप्राप्तिः ऋजुदेशत्वेनज्ञेया । ननु “पूर्णेचतुर्विंशेवर्षेष्वभ्यांभरताम्रजः” इतिवक्ष्यमाणरीत्या तत्रैवकदाचित्पुण्ययोगसम्भावनयाचपञ्चम्यामभिषेकइतिसिद्धं । तस्मिन्नेवचननिर्गतः । तथाचकर्क-

टकस्येचन्द्रेकथंलुपसमागमः तस्यसूर्यसमीपवर्तित्वात् । उच्यते । प्राप्तिरत्र नैकराशिस्थितिः । किंतुकचित्प्राप्तिः कचिदृष्टिरितिनदोषः । वक्रगत्यासमागम इत्यप्याहुः ॥ ११ ॥ विशाखाः इक्ष्वाकुदेशनक्षत्रं । सधूमाइत्यनेन भाविराजविपत्सूच्यते ॥ १२ ॥ कालिकानिलवेगेन मेघजालयुक्तप्रभञ्जनवेगेन । “मेघजालेष्वकालिका” इत्यमरः । प्रचंचाल व्यसनातिशयात्प्रकम्पितमभूत् ॥ १३ ॥ ग्रहः जालैकवचनं । नक्षत्रा इत्यर्थः । नक्षत्रं जघिन्यादि । नकिंचित्प्रचकाशे सप्तर्षिध्रुवादिकंनप्रचकाशइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अकस्मात् रामप्रजाजनन्यतिरिक्तबन्धुविकेवणादिका-

॥ ५ ॥ ति० संक्षयं आधारत्वेनगृहभूतं ॥ ६ ॥ ति० नाहूयन्त रामदुःखादितिशेषः । अन्तरधीयत रामव्यसनात्तद्व्यसतयाविषयशेषस्यत्यन्तर्हितोऽभूत् । अकालेदुर्दिनमभूदितिभावः । नागाः गजाः । दुर्दिनाद्युत्पाताःराक्षोरावणस्यचनाशसूचकाइतिबोध्यम् । रामानु० अत्रचकारोऽग्नीनामन्तर्धानंनसमुचिनोति ॥ ९ ॥ शि० कंबलान् लघुष्टाच्छादनविशेषान् ॥ ९ ॥ तनि० जननीनाभ्यनन्दतेति । “उत्सवेपुत्रसर्वेषुपितृवपरितुष्यति” इत्याद्युक्तीत्या जननमारभ्यपितृवदङ्गमारोप्यललयितरिवनगच्छति किमनेनेतिव्यज्यते । प्रथमजमिति । गुणवान्ज्येष्ठोरामःकिलप्रव्रजितः अस्वकागतिरिति । लब्धेति । षष्ठिवर्षेसहस्रपर्यन्तमपुत्रेणराक्षाऽतिक्लेशेनसंपादितोप्येवंनिर्वासितः व्रतोपवासादिनियमेनबहुकालाच्छ्रमोमत्पुत्रःकीदृशोभविष्यतीति ॥ १० ॥ स० त्रिद्वद्वादशाष्टमजन्मस्थानेषु शङ्करिचङ्कुः शनैश्चरः । “द्वादशाष्टमजन्मस्थाःशन्यकौश्वारकागुरुः” इत्यत्रप्रथमोद्दिष्टादत्रापितथाशनेर्महत्वं । एतेन त्रिशङ्कोरप्रगल्भात्कर्मसोमप्राप्तिरितिशङ्कानवकाशः ॥ ११ ॥ ति० विशाखाः विमार्गस्थाः । ती० विशाखाःइक्ष्वाकुलनक्षत्रं विशाखानक्षत्रादुत्पन्नसूर्यवंशजत्वादिव्याकोरित्याशयः । स० विशाखाः शान्त्यर्थेवलिप्ताचकाः । “विशाखोवाचकेस्कन्दे”इति हैमः । प्रचकाशिरे ददशिरे ॥ १२ ॥ शि० अत्रसत्त्वगुणवताशोकः सार्वकालिकस्वसह्यभूतदशरथाविशोकदर्शनजनितः । तमोगुणवतास्तु निश्चितरावणादिविध्वंसजनितइतिविवेकः ॥ १३ ॥ स० इवमुत्पातान्तरं । अतोऽनपौनवत्यम् ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. संक्षयं. २ क. झ. ट. सुखरंचैव. ग. सखरंच. ३ झ. ट. ठ. नाग्निहोत्राण्यहूयन्तसूर्यश्चान्तरधीयत. ४ ट. कंबलाभागाः. ५ पुत्रमित्यर्थं झ. ट. ठ. पुत्रकेषुनददवते. ६ ख. दृष्टा. ७ क. ख. घ—छ. झ. ट. ठ. विशाखाश्च. ८ ख. ग. घ. विधुमाय. ९ क—घ. ज. रिवोद्धतः. १० न. प्रचचार. ११ क. तिमिरेणसमावृताः.
 वा. रा. ५५

शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वः शृणोच जगतीपतिम् ॥ १६ ॥
 बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ॥ न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १७ ॥
 न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ॥ न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १८ ॥
 अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ॥ सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १९ ॥
 ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते भूदचेतसः ॥ शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नै जहुस्तदा ॥ २० ॥
 ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव मही सपर्वता ॥
 चचाल घोरं भयशोकपीडिता सनामयोधाश्रमणा ननाद च ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

रामरथमार्गानुगतेन वृक्षारयेन रथरजसोऽप्यदर्शने लोदाह्वमौ निपतनम् ॥ १ ॥ तदुत्थापनाय कैकेयी कौसल्याभ्यां पार्श्वोरस्यै-
 षोराज्ञा कैकेयी प्रति सोपांशं स्वस्पर्शनं प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥ कौसल्यया राजानमुत्थाप्यते न सह प्रतिनिवर्तकम् ॥ ३ ॥ राजाश्रया
 श्रुत्यैस्तस्य कौसल्यागृहमवेशनम् ॥ ४ ॥ रामाद्यनुशोचनेन क्षयान्तराज्ञः समीपोपदेशिन्या कौसल्यपादुःखाद्विरापः ॥ ५ ॥
 यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥

रणविनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ शोकपर्यायसंतप्तः शोकपर-
 म्परासंतप्तः ॥ १६—१८ ॥ सुताः स्त्रीणामनर्थिनः
 भ्रातृणां स्त्रिन्यन्तापेक्षन्त इत्यर्थः । भर्तारः स्त्रीणामनर्थि-
 नः । भ्रातरः अनर्थिनः अन्योन्यमितिशेषः । सर्वे अ-
 नुरक्ताः सर्वे ॥ १९ ॥ शयनं मूर्च्छाशयनमित्यर्थः ।
 येऽखिल्यनेन पूर्वेभ्यो वै लक्षण्यमुच्यते । चक्रवर्ती गतिम-
 नुषेने श्रीकौसल्यामञ्जलाशासनमकरोत् तथानभवन्ति
 सुहृदः तेषामेकोपि न किञ्चिदकार्षीत् । रामस्य सुहृदः
 पित्रोरपि गोप्यं रामोभ्यः प्रकाशयति तादृशाः सुशो-
 भनहृदयाः सुहृदः आत्मानं त्यक्त्वा राममेवरक्षन्त इत्य-
 र्थः । सर्वे तद्वति तेषु कश्चिदप्यन्यादृशो नास्तीति भावः ।
 यद्विमुह्यस्तादृष्टिपादौ संगृह्य रामो निवर्त्यतामित्यत्राह—
 मूढचेतसः प्रसन्नबुद्धिभिः कर्तव्यं कथं बुद्धिहीनाः कुर्व-

न्तीति भावः । ज्ञानभ्रंशस्य हेतुमाह—शोकेति । पर्व-
 तेनेव शोकभारेणाक्रान्ताः शयनं न जहुः पर्वताक्रान्ताः
 कथमुत्तिष्ठेयुरिति भावः । तदा पारवश्यकाले । नतु
 स्वयं स्वबुद्ध्या शयानां मुक्तिश्चिन्ति ॥ २० ॥ पुरन्दरेणे-
 व महीति त्रैलोक्याधिपतित्वादुक्तं । यद्वा पुरन्दरेण गो-
 त्रमिदाहेतुना पर्वतसहितामहीयथाचलति तद्वक्षकरा-
 मविक्लेषेण गजान् सहितायोध्या भयेन च चालेत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

निर्यतः निर्गच्छतः । तस्य रामस्य संबन्धिरजोरूपं
 रजःस्वरूपं यावददृश्यत तावन्नसंजहार न निवर्तित-

सू० अगतीपतिमुद्दिश्यनुकोपेति पाठे साक्षाद्वररथस्य कोपाविषयत्वात्प्रचतुर्य ॥ १६ ॥ टी० सुताः अनर्थिनः अनपेक्षि-
 ऽभवन् । मातापित्रोरिति शेषः । तथा स्त्रीणां भर्तारोऽनर्थिनोऽभवन् भ्रातरश्चानर्थिनोऽभवन् । आतृणामिति शेषः । अयमर्थः ।
 वर्णगच्छन्तरामदृष्ट्वा कौसल्या न निवारितवतीति कृत्वा भ्रातरौ निश्चयेनाज्ञा इति सुता जननीरत्यजन् । रामोपि भ्रातरं त्यक्त्वा वनं
 गत इति कृत्वा पुत्रेण नार्थ इति भ्रातरस्सुतानस्य जन् । भर्तारः पत्युपद्रवकारिणो कैकेयो मवेक्ष्य स्वभार्याभ्यस्यन् । भार्या अपि
 कौसल्यामुपेक्ष्य तत्पुत्रं वनं गमयन्तराजानमवेक्ष्य स्वभर्तृनस्य जन् । भ्रातरोपि भ्रातरं रामराज्यापहारहेतुं मत्वा भ्रातृनस्य जन् । एवं
 कनीयांसोपि ज्येष्ठानत्यजन्ति । ततस्सर्वे सर्वपरित्यज्य रामपुत्रसर्वेपादो नवन्धुः किमन्यैरिति तमेवान्वचिन्तयन् अचिन्तयन् ॥ १९ ॥
 सू० शयनं अवश्यं न जहुः न त्यक्तवन्तः ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ च. ट. ठ. तुकोप. क. झ. तुकोश. २ च. लोके. ३ घ. चेतनाः. ४ क. च. छ. झ. ट. नैवमेजिरे. ५ क.
 ग. घ. भारपीडिता. क. च. झ. ट. शोकदीपिता.

यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्धतेवाऽस्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
 न पश्यति रजोप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ॥ तदाऽऽर्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
 तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमङ्गना ॥ वामं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥
 तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ॥ उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 कैकेयि मां ममाङ्गानि स्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी ॥ न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६ ॥
 ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ॥ केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
 अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् ॥ अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८ ॥
 भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमव्ययम् ॥ यन्मे सँ दद्यात्प्रीत्यर्थं मां मा तद्वत्तमागमत् ॥ ९ ॥
 अथ रेणुसमुध्वस्तं तमुत्थाप्य नराधिपम् ॥ न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककशिता ॥ १० ॥
 हृत्वेव ब्राह्मणं कामात्सृष्ट्वाऽभिभिव पाणिना ॥ अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तोपसम् ॥ ११ ॥
 निवृत्त्यैव निवृत्त्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ॥ राज्ञो नाति बभौ रूपं प्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥

वान् ॥ १ ॥ पश्यति रजोद्वारेणेशेषः । पुत्रदर्शने
 पुत्रदर्शननिमित्तं । धरण्यां रजोव्यवर्धत मग्निमित्तके-
 नपुत्रदर्शनेन राजा कंचित्कालमाप्यायितो भवेदिति मत्वे-
 व रजोव्यवर्धतेत्यर्थः । अथवा अस्मदेहोव्यवर्धत पुत्र-
 दर्शनायोत्थाय स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥ आर्तः पीडितश-
 रीरः । विषण्णः दुःखितः ॥ ३ ॥ बाहुमन्वागात् उद्ध-
 रणार्थमिति भावः । भरतप्रिया प्रियभरता । पार्श्वमि-
 त्यनेन कौसल्यावद्बाहुना लम्बितवतीति गम्यते ॥ ४ ॥
 नयेन नीत्या । विनयेन सदाचारेण ॥ ५ ॥ नभार्या
 नचबान्धवी लमिति शेषः । नचबान्धवी पत्नीत्वसंब-
 न्धोपि नास्तीत्यर्थः । अण्णन्तत्वात् नकीप् ॥ ६ ॥ नकेव-

लंत्विसंबन्धाभावः । त्वत्संबन्धव्यपिममसंबन्धोना-
 स्तीत्याह—येचेति । नाहंतेषामिति प्रभुरिति शेषः ।
 नतेमम शेषभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अग्निसाक्षिकमूढा
 कथं नभार्यास्थामित्यत्राह—अगृह्णामिति । पर्यणयं प्र-
 दक्षिणमनयं । अनुजानामि परित्यजामीत्यर्थः । इह
 लोके परत्र च ऐहिकमासुभिमर्चं सर्वं त्वत्संबन्धेनाग-
 तं त्यजेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रतीतः प्रसुदित इत्यर्थः ।
 पित्रर्थेयदुदकाविकंदद्यात् तद्वत् मां मागमत् नोपति-
 श्छेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ न्यवर्तत तेन सहैति शेषः ॥ १० ॥
 तापसं तापसवेधधारिणं ॥ ११ ॥ अस्तस्य राहुप्रस्त-

ती० दक्षिणबाहुं उद्धृत्य एहीत्वा कौसल्यां अन्वगात् ॥ ४ ॥ स० केवलार्थपरां केवलसार्थपरां । यद्वा केवलोरामः जह्वेहा-
 मिधितत्वात् । तस्यार्थो निवृत्तिः तत्परां ॥ ७ ॥ ती० इह लोके तत्सर्वमनुजानामित्यजामि । इतः परं लयासहक्रीडादिव्यवहारं लजामी
 त्यर्थः । परलोके त्यजामीति इतः परं परलोकार्थमभिहोत्रादिकर्म लजामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ति० ननु मम त्यागेऽपि न तु त्रादेः कथं त्यागः
 “येचल्लामनुजीवन्ति” इत्यादिने कस्तत्राह—भरत इति । यदिलया प्रापितं राज्यं प्राप्य भरतः प्रतीतः नुष्टरसात् तर्हि मे मरणानं-
 तरे स भरतः पित्रर्थं पितृत्वप्रयुक्तभ्रातृपर्ययदद्यात् तत् तद्वत् मां मागमत् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । अन्यथा तु तं न त्यजामीत्यर्थः ।
 कतक० अनुजानामीत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यं । तत्पूर्वार्धं त्यजामीत्यस्यानुकर्षः । तत्प्रीत्यार्थं “यन्मे सदद्यात्प्रीत्यर्थं मां तद्वत्तमा-
 गमत्” इति पाठः । सदद्यादिति चावर्तते । भरतस्तस्याप्रापितं राज्यं प्राप्य प्रतीतः विवेकवान्स नृपः प्राप्य तत्तत्सपित्रर्थं पितृम-
 मप्रीति संपादनाय दिदद्यात् त्यजेत् मां अतद्वत् न कर्तुं तं सैदं तं दानं राज्यस्य येन तादृशं मां श्रीला पूर्ववदागमत् प्रापुयाच्चेत् तदा
 यत्समेदद्यात् अस्मिँल्लोके विहारश्च भोजनादि परत्र च परलोके पिण्डदानादि तत्सर्वमनुजानामि अंगीकरोमि अन्यथा तं त्यजाम्ये-
 वेत्यर्थः । स० प्रतीतः अहमिति शेषः । अहं यदि प्रतीतः मुतस्यां तदा भरतः प्रतीतः हृष्टः सादरो वा । एतद्व्यवहारं प्राप्य पित्रर्थं
 यदद्यात् तन्मा मां मागमत् न प्राप्नोतु । “प्रतीतः सादरो हृष्टे” इति “वाच्यवत्सात्प्रतीतं प्रोक्षितेऽपि च” इति विश्वः ॥ ९ ॥ स० न्यव-

[पा०] १ क. तावद्व्यवर्धते पाठः. २ च. छ. मुहुल. ज. मन्वायात्. ३ छ. छ. ट. परं. ४ झ. ट. ट. सासुमध्यमा.
 ५ छ. च. छ. झ. ट. ठ. मामकाङ्गानि मास्राक्षीः पापनिक्षये. ६ यन्मे सदद्यादिलक्षणान्तरं “राज्यस्यो भरतो यन्मां तन्मानाभ्यु-
 पगच्छतु” इत्यर्थमधिकं हस्यते घ. पुस्तके. ७ ग. च—प्र. ठ. सदद्यात्पित्रर्थं, घ. दद्यात्सपित्रर्थं. ८ ड—झ. ट. सक्षु-
 त्याप्य. ९ छ. झ. ट. राघवं.

विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ॥ नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 वाहनानां च मूल्यानां बहतां तं ममात्मजम् ॥ पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥
 यः सुखेषूपधानेषु शेते चन्दनरुषितः ॥ वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोचमः ॥ १५ ॥
 स नूनं कचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठं वा यदि वाऽऽमानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥
 उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुकुण्ठितः ॥ विनिश्चसन्प्रस्रवणात्करेणुनामिवर्षमः ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ॥ राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
 सा नूनं जनकसेष्टा सुता सुखसदोचिता ॥ कण्टकाकैमणाक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥
 अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ॥ श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ॥ न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 इत्येवं विलपन्नाजा जनौषेनाभिसंवृतः ॥ अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणदेवताम् ॥ क्लान्तदुर्बलदुःखार्ता नात्याकीर्णमहापथा ॥ २३ ॥
 रामवेक्ष्य पुरीं सर्वा राममेवानुचिन्तयन् ॥ विलपन्प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् ॥ २४ ॥

स्य ॥ १२—१४ ॥ वीज्यमानः चामरव्यजनविभिरितिशेषः । स्त्रीभिः परिचारिकाभिः ॥ १५—१६ ॥ प्रस्रवणात् निर्झरात् । तत्समीपादित्यर्थः । “उत्सः प्रस्रवणवारिप्रवाहो निर्झरोत्तरः” इत्यमरः ॥ १७ ॥ अनाथवत् गच्छन्तमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सुखसदोचिता सुखसदोचिता । कण्टकेष्वाक्रमणं पदविक्षेपः ॥ १९ ॥ श्वापदानर्दितं श्वापदाः व्याघ्रादिहिंस्रपशवः तेषां आनर्दितं शब्दं ॥ २०—२१ ॥ अपस्नातः मृतस्नातः । “अपस्नातो मृतस्नातः” इत्यमरः । अरिष्टं अशुभं । “अरिष्टे तुलुमाशुभे” इत्यमरः । ननु राममनुगम्यपुनःपुरप्रवेशसमये अपस्नातोऽरिष्टमितिकथमश्लीलमुक्तं । सर्वं दशरथोहितदानीं नूनंभयमुपैष्यतीत्यादिनासीताविप-

त्तिशङ्कमानस्तद्वारारामविपत्तितन्मुखेनस्वस्यापिविनाशंशङ्कितवान् । अतएवसीताद्वारा रामविपत्तिशङ्कया सकामाभवकैकेयीत्युक्तवान् । स्वविनाशाभिप्रायेण विधवारान्यभावसेत्युपदर्शितवांश्च । तेनापस्नातइवेत्युक्तिः राजबुद्धयनुसारादुचितैव ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मान्तां निर्जनचतुष्पथगृहद्वारां । संवृतापणदेवतां पिहितापणदेवतागृहद्वारां । क्लान्तदुर्बलदुःखार्ता चिन्तातिरेकेणक्लान्ता रामविरहेणनिःसत्त्वाः दुःखार्ताश्च जन्ताः यस्यां तथा । अनेनसंचारक्षमाः सर्वैरामभ-नुगताइतियोक्त्यते । नात्याकीर्णमहापथां कचित्कचिदु-श्यमानजनयुक्तमहापथमित्यर्थः । अवान्तरमार्गा-

तैत अन्तर्णतित्यर्थः ॥ १० ॥ ति० आत्मानंनगरान्तं नगरसमीपंप्राप्तंबुद्ध्वा पुत्रंचाप्राप्तंबुद्ध्वा अत्रवीदितितकः । यद्वा पुत्रंनगरान्तं नगरबाह्यंदेशंप्राप्तंमत्सेत्यर्थः । स्व० बुद्ध्वा तथाज्ञात्वा । तच्चिन्तनैकनिरतत्वात्तथाभ्रभोजातइतिभावः ॥ १३ ॥ स्व० राममागतंबुद्धानदृश्यतइत्युक्त्या तद्विरहेतुकोमोहइतिष्वन्वये ॥ १४ ॥ ती० अरिष्टंसूतिकाएहं तद्वत्कश्यलं । द्वा० उपसंहरन्नाह—इतीति । तपस्नातः अपगतंस्नातं आनयस्य अकृतज्ञानइत्यर्थः । किंच अपस्नातं अपस्नाः स्नानाभाव इत्यर्थः । भावेक्तिः । आंशतत्तिप्राप्तेतीत्यपस्नानः । पचायच् । किंच पानं पः । पानार्थकपाशतोर्षभर्थकः । जलपानादिरित्यर्थः । तस्याभावोऽपः । अपस्नातो निरतः अपस्नातः । स्नावातोऽनिरतार्थलंङ् मश्रस्नातइत्यादौप्रसिद्धम् । तथाचाकृतभोजनादिरित्यर्थः स्वपन्नः । किंच पानं पः । रक्षणार्थकपाशतोःकः । तस्याभावःअपः तपस्नातोऽनिरतःअपस्नातः । इतःप्रवृत्तिपृथिवीराज्यंनकरिष्यामीतिप्रतिज्ञातवानितिभावः । किंच नपीयेतेइत्यपौ अध्रुप्रसेदौ ताभ्यांस्नातः प्रसेदाध्रुक्लिङ्गशीरीरकइत्यर्थः । राजा अरिष्टं रामवियोगिनामतिहिंसकमिव पुरोत्तममयोध्यांप्रविवेश । “अपस्नातोमृतस्नातः” इतिकोशघटकीभूतापस्नातशब्दस्तु अपोपसर्गपूर्वकस्नातप्रकृतिकनिष्ठान्तइति नाश्रतद्विषयता । एतेन अपस्नातोमृतस्नातइतिभट्टभूषणाद्युक्तिश्चिन्त्या । अमाङ्गलिकत्वेनतस्मै-हासंभवात् ॥ २२ ॥ ती० शून्याः संमार्जनरहिताः चलरंचतुष्पथंवेदमनामन्ताःमध्यप्रवेशादयस्यांता । ति० संवृतापणवेदिका

[पा०] १ च. म. स. दुःखार्तः. क. छ. सुदुःखार्तः. २ छ. छ. ज. म. ठ. सुखेनोपधानेषु. ३ च. महाबाहुः. ४ च. नरोत्तमः. ५ क. ग—म. ठ. क्रमणक्लान्ता. ६ क. छ. म. ठ. गृहोत्तमं. ७ क. छ. म. ठ. वेदिका.

महाहृदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृत्तोरगम् ॥ रामेण रहितं वेश्म वैदेया लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥
 अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन्मनुजाधिपः ॥ उवाच मृदु मन्दार्थं वचनं दीनमस्तरम् ॥ २६ ॥
 कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् ॥ न ह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥
 इति ब्रुवन्तं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् ॥ २८ ॥
 ततस्तस्य प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशेनम् ॥ अधिरुक्षापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥
 पुत्रद्वयविहीनं च क्लृप्ताऽपि विवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥ ३० ॥
 तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुधम्य वीर्यवान् ॥ उच्चैःस्वरेण चैक्रोश हाराष्व जहासि माम् ॥ ३१ ॥
 सुखिता वत तं कालं जीविष्यन्ति नरोचमाः ॥ परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥
 अथ राज्ञ्यां प्रेम्णायां कालरात्र्यामिवात्मनः ॥ अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ न त्वां पश्यामि कौसल्ये सार्धुर्मां पाणिना स्पृश ॥ ३४ ॥

स्तुकेवलं निर्जनाइतिभावः ॥ २३—२४ ॥ कीदृशं
 प्राविशदित्यपेक्षायामाह—महाहृदमिति । अक्षोभ्यं
 सोऽरातया । प्राविशदित्यनुपङ्गः ॥ २५ ॥ गद्गदः शब्दो
 यस्यसतथोक्तः । मृदु उपांशु । मन्दार्थं अल्पार्थं । शब्द-
 प्रपञ्चवदित्यर्थः । अस्तरं कण्ठस्तररहितं ॥ २६ ॥ नयन्तु
 द्वारदर्शिनइतिशेषः । अन्यत्र तद्व्यतिरिक्तस्त्रीगृहे ॥ २७ ॥
 द्वारदर्शिनः मार्गप्रदर्शकाः द्वारपालकाः । न्यवेश्यत
 निवेशितः । विनीतवत् विनीतार्हः ॥ २८ ॥
 लुलितं क्लृप्तिमिति यावत् ॥ २९ ॥ नष्टचन्द्रं उपलब्ध-
 णमेतत् । चन्द्रनक्षत्रदाराहीनमित्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥
 तं कालं तस्मिन्काले तावत्कालमिति वा ॥ ३२ ॥ का-
 लरात्र्यां संहाररात्र्यां । प्रपन्नायां प्राप्त्यायां ॥ ३३ ॥

राममनुगतादृष्टिः समुद्रगृहीतंपुनः किं निवर्तते । मे
 दृष्टिः षष्टिवर्षसहस्रं कृतोपवासादिकं निवर्तते अद्यापि
 न निवर्तते तद्दर्शनाभावे पितृन्मातृत्वदर्शनं कर्तुमुचितं
 कालेऽपि निवर्तते । नत्वापश्यामि कौसल्ये रामदर्शनं
 विना कैकेयीमुखदर्शनपापनिवृत्तये तन्मुखं द्रष्टुमुत्सुको-
 स्मि तदपि न लब्धं । साधुमां पाणिना स्पृश नित्यानु-
 मेयानीन्द्रियाणिकार्यकल्याणि । रूपग्रहणाभावाच्च सु-
 रिन्द्रियंगतमित्यवगतं । त्वगिन्द्रियमस्ति न वेति संप्रति
 जानीहि साधु कैकेय्याकृतसंकेतो रामं निर्यापितवान्
 अद्य किंचिदभिनयं करोतीति मन्येथाः अयमज्ञानादे-
 वं कृतवानिति समनस्कृतया स्पृश । यद्वा मां पाणिना स्पृ-
 श राममातृत्वात्तव पाणिस्य दर्शनं रामस्पर्शनमिति भावः

संयुताभावताः पण्यस्थापनवेदिकाः अस्थातां ॥ २३ ॥ टी० सुपर्णेन हृत्तोरगमिति रिपुणा निर्भयप्रवेशमात्रे दृष्टान्तः ॥ २५ ॥
 टी० मृदु मन्दोऽवहितं । मन्दार्थं अनुवार्थं । स० अस्तरं धान्यस्तररहितं ॥ २६ ॥ ति० तत्र गृहे । तैर्विनीतवत्पत्यैर्न्य-
 वेश्यत । राजेतिशेषः । यद्वा तन्निवेशनोत्तरं राजा विनीतवदधोमुखमासेतिशेषः ॥ २८ ॥ टी० हे कौसल्ये ज्ञानपश्यामि
 अतस्त्वेमां पाणिना साधुसम्यक्स्पृश । कृतः मे दृष्टिरद्यापि निवर्तते । तत्कृतः राममनुगता । “रमन्ते योगिनोऽनन्तैः सत्त्वानन्दे
 चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते” इति श्रुतेः । अतोऽद्यापि निवर्तते इति संबन्धः । अयं भावः । नक्षुषोऽरामैकप्रवण-
 लभाभ्यलाभवत्सर्वेन्द्रियाणां तादृशभार्यया दिलम्बेत तदानीं भद्रान्यो भद्रान्योनकोपीति मनसि निधाय सर्वेन्द्रियाणां तत्प्रार्थयामादौ ताव-
 द्बन्धस्तदस्तिनास्तिवेति निश्चेत् मां स्पृशेति कौसल्यानियोजयतीति । शि० हे कौसल्ये त्वामहं पश्यामि न ब्रूमुमिच्छामि । अतस्मां
 पाणिना अस्पृश स्पर्शमाकुर्व । दर्शनेच्छाऽभावे हेतुः अनुगता प्राप्ता । अहसिनिषेधार्थकमव्ययं प्रतिष्ठयते । ॥ ३० ॥ लानपश्यामि ।
 तत्र हेतुमाह—राममिति । न निवर्तते अतो न पदार्थान्तरं दृश्यते । तन्नि० पक्षेन्द्रियाणां प्रत्येकमनन्यार्हशेषलमुच्यते—
 राममिति । रामं गुणसागरं । न निवर्तते समुद्रगृहीतंपुनरायाति किम् । “समुद्रवगांभीर्ये” “गुणानामाकरो महान्” इति समुद्र-
 स्थानलमुक्तं । यद्वा राममेऽनुगतादृष्टिः रामरमयतां वरमिति चेत् तनाचेतनविभागानादरेण रमयितुं लुगसंस्पर्शः । सर्वत्र चक्षुः-
 स्पर्शरूपमाहं अत्र तुरासैरुपचक्षुर्माहं । अनुगतपदार्थदर्शनसमर्थं चक्षुरधुना संचारक्षमं जातं । “कामरूपमुसंचरन्” इत्या-

[पा०] १ च. झ. न्वजुधाधिपः. २ घ. ड. निवेशने. ३ क. च. विहीनंतत. ४ ख. ग. ड.—झ. ठ. कुषयाच. ५ क.
 च. छ. झ. ठ. प्राकोशका. ६ क. हाहाराभजहासि. ड. च. झ. हाराभविजहासि. ७ क. झ. नौ. ८ क. सुखिनः सततं. ख.
 सुखिताः सततं. ९ ग. ज. प्रवृत्तायां. १० राममेऽनुगतेति श्लोके पूर्वोत्तरार्थयोः पूर्वार्थं क—झ. ड. पुस्तके पुनर्दृश्यते. ११ ख.
 ड.—झ. लो. १२ क. ख. ड. झ. मा.

तं राममेवानुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देशी शयने नरेन्द्रम् ॥

उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिर्धसन्ती विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

रात्रौ कौसल्ययावत्तरमसमीपे रामादीन् प्रत्यनुचोचतम् ॥ १ ॥

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता तन्मुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥

राघवे नरशार्दूले विषमुष्वा विजिह्वताम् ॥ विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पत्नगी ॥ २ ॥

विवाह्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ॥ त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेदमनि ॥ ३ ॥

॥ ३४ ॥ उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पी-
ताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः-
सर्गः ॥ ४२ ॥

॥ १ ॥ विजिह्वतां विषं कौटिल्यरूपं विषं । राघवे

उपस्था निक्षिप्य । निर्मुक्त्वा मुक्तकञ्चुकी । “निर्मुक्तो मु-
क्तकञ्चुकः” इत्यमरः । अनेन कौर्यातिशय उक्तः ॥ २—

शुक्लचेतनकृत्यमचेतनं करोति । देशविशेषपरमपदे किमभाषणमुपसंहरणं संसारचक्रासंप्रतिक्रियते । यद्वा दृष्टिः राममनुगता
“चक्षुर्देवानामुत्तमवर्णानां” इति देवमनुष्यादिदृष्टिभूतो रामः पुरतो गच्छति अर्हतिष्ठाति वेत्यनुगता । दृष्टिः दृशिः प्रेक्षणं इति निष्पत्त्या ।
सारासारविवेकशालिनी विशेषग्रहणशक्ताराममनुगता । मम हितकारिणी स्तुतिं न करोति किं । अस्वतन्त्रा मे दृष्टिः कथमेवं स्वातन्त्र्यं
कृतवती । श्रेष्ठतिशयाभाषणं खलु चित्तशेषवस्तुनः । यद्वा मेदृष्टीराममनुगता मम चिरपरिचिता मां विहाय राममनुगते लभिसारि-
कासमाधिः । यद्वा मे दृष्टिः कैकेयीमन्यरादिदृष्टिश्चेदेवं करोत्येव “नन्दास्मिपश्यन्नपि दर्शनेन” इत्येवं चिरपरिचयसंपादितवानर्ह-
त्येव । यद्वा मे दृष्टिः सर्वत्र निषयेषु चपलस्य मे दृष्टिः कथंचापलं गच्छति । विहाय गतामपि मे दृष्टिरिह मम नुरागिकरोमि मातरं वि-
हाय पतिमनुगतायां कन्यायामेयमिलभमानवत् । ममेन्द्रियं चेन्मामनुसृत्य तिष्ठेत् कथमन्यमनुसरेत् । स्वविषयानुसरणं न दोष इति-
चेत्तत्राह । अद्यापि निवर्तते अतिक्रान्तेऽपि राघवे इति स्वगोचरातिक्रमेऽपि निवर्तते । कैकेयीमुखनिरीक्षणप्रीत्या किम् । यद्वा
“नच पुनरावर्तते” इत्युक्ता पुनरावर्त्तनाप्राप्ता किं । अनिवर्तने युक्तिमाह—नन्वापश्यामीति । पुनरागता चेत्तददर्शनं मम क-
थं न स्यात् । लानपश्यामि स्वरेण पुरोऽवस्थितां निर्दिशामि । “नचक्षुषा पश्यति” इति श्रुत्या तन्मुखदर्शनालाभेऽपि तन्मातृस्वमुखं
वापश्यन्तीत्यभिलषितं तच्च न लब्धं । राममनुगता दृष्टिः नत्वा पश्यामि रामे निमग्न दृष्टिरन्यं स्पृशति किं । चक्षुरिन्द्रियनाशेऽपि वाग्नि-
न्द्रियेण प्राणिमीत्याशयेनाह—कौसल्येति । “एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते” इति व्यतिरेकवाक्याभूतायाः कैकेय्याः
“किंपुनः प्रेषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे” इत्यन्वयकाद्याभूता खलुलं । कौसल्ये “कौसल्यालोकमर्तारं सुपुत्रं वयं न खिनी” इति चिरका-
लप्रार्थनया लोकरक्षणार्थं संपादनं कृतं तदिदानीं तव दुःखाय जातं खलु । यद्वा कौसल्ये त्वानपश्यामि अनर्थकरं कैकेयीपश्यन्ननुसृत-
कनिवारणाय लानपश्यति किं । रामविक्षेपासहनेन सोदन्त्याः दशरथविषेऽपि भविष्यति वेति नीत्या निकटमागता माह—सा धि-
ति । मम कृतकं प्रेक्षणनिवारणाय पाणिना सांसृज्या आश्रयः । तवादर्शनेन चक्षुरिन्द्रियं गतमिति निश्चिनोमि । तव वाक्यश्रवणेन श्रोत्रे
न्द्रियं तिष्ठतीति जानामि । कौसल्ये इत्युक्त्या वाग्निन्द्रियमपि तिष्ठतीति निश्चिनोमि । गन्धग्रहणाभावेन राममूर्धोपाग्राणाय प्राणेन्द्रियं
गतमिति निश्चिनोमि । मृदास्पर्शलाभेन तदितरविषयस्थितिं न च्छलात्स्पर्शेन्द्रियं गतं वा तिष्ठति वेति निश्चेतव्यं । चोरस्य गृहं प्रविश्य
कानिचिद्वस्तु निगृहीत्वा गमनानन्तरं गृहपतिरंधकारे किं किं गतमिति तत्तद्वस्तु स्पर्शान्वयान्तरं न च्छति तत्समाधिरत्र योऽस्ते ।
सायुस्तुष्टा प्रकृतिसंबन्धकृतं काकुष्यमिदं स्थिरं न भवति । अतः अनुगृह्यते न स्पृशः । पाणिना स्पृशः अमिसाक्षिकं प्रीतिपूर्वकं यथा स्पृ-
शतया स्पृशः । रामसंस्पर्शान्वयव्यतिरेकाधीनान्वयव्यतिरेकजीवभ्रमं तत्प्रतिनिधितया तन्मातात्वं स्पृशः । भगवत्स्पर्शात्मा मे तत्संब-
न्धित्यर्थेनापि जीवितुं शक्यं “वाहिवातयतः कान्ता” इति वत् । जन्मान्तरमुकृतवशेन श्रीरामे अतीव परस्वप्नानमस्तु वा दशरथस्य
कौसल्यायाश्च । कथमुभयोरामपरलाजुसन्वानपूर्वकसंभाषणमित्युक्तौ ऋषिरेव दशरादिविचनरीत्या पुनः पुनः परस्मानुसंधानं करोती-
ति संप्रदायः ॥ ३४ ॥ इति द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ति० सप्तखिन्नं । स० सप्तशीर्षावयवं ॥ १ ॥ ति० अहिजिह्वा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटिलचरित्रा ॥ २ ॥

[पा०] १ ट. छ. क्ष. विनिर्धसन्तं. २ च. झ. ट. विषं मुक्त्वा हि जिह्वाया. ठ. विषं मुक्त्वा हि जिह्वतां. क. विषं मुक्त्वा दु-
च. य. विषं जिह्वाहि. ३ ग. अ. भूयो मां. ४ ग. वेदमनु.

अथ स नगरे रामध्वनमैशं गृहे वसेत् ॥ कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥
 पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्ययेष्टतः ॥ प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
 गेजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया ॥ त्यक्तानां वनवासाय कान्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
 ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ॥ कथं वत्सन्ति कृपणाः फलभूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥
 अपीदानीं स कालः स्थान्मम शोकक्षयः शिवः ॥ सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥
 सुखेनोपस्थितौ वीरौ कैदाऽयोध्यां गमिष्यतः ॥ यशस्विनीं हृष्टजनां सुच्छिन्नध्वजमालिनीं ॥ १० ॥
 कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥ नैन्दिष्यति पुरीं हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
 कदाऽयोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषसो भोवधूमिव ॥ १२ ॥
 कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ॥ लाजैरवकिरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥
 प्रविशन्तौ कदाऽयोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ॥ उदग्राधुधनिर्क्षिप्तौ सशृङ्गाविष पर्वतौ ॥ १४ ॥
 कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ॥ प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
 कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ॥ अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव लोलयन् ॥ १६ ॥

३॥ अथापि भरतेराज्यदानस्यावश्यकत्वेपि । रामो नगरमैशं चरन्सन्गृहे वसेत् । वने विवासं किमर्थं । राज्याभावेपि ममात्मजं भरतस्य दासं दातुं कामकारः इच्छा । वरं वनवासाच्छ्रेष्ठतमः ॥ ४ ॥ रामं स्वस्थानात् यथेष्टतः स्वेच्छया अमर्याद्या पातयित्वा त्वया रामाय प्रदे-
 योराज्यभागः कैकेय्याः प्रदिष्टः । कथमिव आहिताग्नि-
 नापर्वणि देवेभ्यो देयः । हविर्भागः पुरोडाशैकदेशः ।
 रक्षसामिव सर्वथानुचितं त्वया कृतमिति भावः ॥ ५-६ ॥
 वने अदृष्टदुःखानां अदृष्टवनदुःखानामित्यर्थः । कैके-
 य्यानुमते । कैकेय्या अनुमते । स्थितेनेति शेषः । सवर्ण-
 दीर्घार्थः । त्यक्तानां सीतारामलक्ष्मणानाम् ॥ ७ ॥
 रत्नहीनाः श्रेष्ठवस्तुहीनाः । “ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि ”

इत्यमरः । प्रवरस्य व्यासनादिहीना इत्यर्थः । तरुणीषु
 तरुणौ च तरुणाः । “ पुमान्निष्ठा ” इत्येकशेषः ।
 फलकाले फलभोगकाले ॥ ८ ॥ सकालः वनात्प्रत्या-
 गमनकालः । अपिः संभावनायां । इदानीं अद्य दिने ।
 स्यात् स्यात्किमित्यर्थः । शोकक्षयः शोकक्षयकरः ।
 यत् यस्मिन्काले ॥ ९ ॥ उपस्थितौ नगरसमीपमागतौ
 पुरीं पौरजनः ॥ १०-१३ ॥ उदग्राधुधनिर्क्षिप्तौ ।
 आयुधशब्देनाग्रधनुश्च्यते । निर्क्षिप्तः खड्गः । “ खड्गे
 तु निर्क्षिप्तः ” इत्यमरः ॥ १४ ॥ द्विजातीनां ब्राह्मणानां ।
 कन्याः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च । प्रदिशन्त्यः सत्यः
 पुरीं कदा प्रदक्षिणं करिष्यन्ति । अयमौत्तराणामङ्गला-
 चारः ॥ १५ ॥ बुद्ध्यापरिणतः ज्ञानबुद्ध इत्यर्थः । वयसा

स० मिश्राणां समूहो मैशं । भिक्षादिभ्योऽप् । चरन् अटन्यदिष्टवसेत्तर्हि वरं वसं । ममात्मजमपि दासं दातुं मम कामकारः
 अपेक्षिताचरणं । दासस्य भविष्यति पुरे वसेदमस्तर्हि तदेव ममेष्टं । तद्वियोगस्योकाभावादिति भावः । ति० एवं एव रात्र्याचनं ममातिश-
 सनार्थमेवेति व्यर्थं ॥ ४ ॥ टी० यद्वा पातयित्वेति । कैकेय्याकर्त्या रामः स्वस्थानात् राज्यादपातयित्वा भंशयित्वा रक्षसां भागं सन्
 ययेष्टतः यथेच्छं प्रदिष्टः विनियुक्तः । प्रविद्धति पाठेक्षिप्तस्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—पर्वणीति । पर्वणि दर्शपूर्णमासरूपपर्वणि ।
 आहिताग्निना त्रीद्विगततुषजालस्येति शेषः । रक्षसां भागं देति । पर्वण्याहिताग्निना त्रीद्विगततुषजालं यथारक्षोभागत्वेन प्रदिष्टं तथा
 कैकेय्यापि रामो रक्षसभागत्वेन विनियुक्त इति भावः । अतएव दर्शपूर्णमासां नुक्रमणिकायां रक्षोभ्यस्त्वाहा रक्षोभ्य इदं नमस्तु देव-
 त्यागः ॥ ५ ॥ टी० कन्याद्विजातीनां कन्याश्च द्विजातयथेति द्वन्द्वः । अत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजातीनां फलानीति विवेकः ।
 प्रदिशन्तः प्रवृत्तः हृष्टाभूता रामादयः पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यन्ति । पौरजनोत्सवायेति शेषः ॥ १५ ॥ ति० सुवर्ष इव कालिकः

[पा०] १ क. झ—ठ. अथास्मिन्नगरे. २ स. राज्यात्. ३ च. छ. झ—ठ. प्रविद्धो. ४ क. च. छ. झ—ठ. नागराज.
 ५ स. छ. झ. म. ठ. कैकेय्यानुमते. ६ छ. झ. ठ. क. कान्वावस्था ७ स. भविष्यते. ८ क. छ. झ. ठ. सहभार्यसहभ्रात्रा.
 स. भार्यवासहितं भ्रात्रा. ९ क—ठ. शुलैव. १० क—ठ. कदाऽयोध्यां भविष्यति. ११ क. छ. झ. ठ. भविष्यति. १२ क.
 च. झ. म. ठ. प्रदिशन्तः. १३ स. करिष्यन्त्यः. १४ क. च. छ. झ. म. ठ. धर्मात्मात्रिवर्षः. क. झ. धर्मात्माशुवर्षः. १५ स.
 लाक्षितः. क. स. ज. म. शालयन्.

निस्संशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ॥ पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शान्तिताः स्तनाः ॥ १७ ॥
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ॥ कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौरिवलात् ॥ १८ ॥
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
न हि मे जीविते किञ्चित्सामर्थ्यमिह कैल्प्यते ॥ अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं मेहाबाहुं महाबलम् ॥ २० ॥

अयं हि मां दीपयते समुत्थितस्तनूजशोकप्रभवो हृताशनः ॥

महीमिमां रश्मिभिर्द्वत्तप्रभो यथा निदाघे भगवान्निदाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सुमित्रया श्रीराममहिमप्रतिपादनपूर्वकं समाशासनेन कौसल्यायाः शोकापनोदकम् ॥ १ ॥

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ॥ इदं धर्म्यं स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ॥ किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥

धामरप्रभः पञ्चविंशतिवर्षइत्यर्थः । अमराहिसदाप-
ञ्चविंशतिवर्षाः । लालयन् लालनांजनयन् ॥ १६ ॥
कदर्यया क्षुद्रया । पातुकामेषु स्तन्यपानकामेषु । शा-
न्तिताः वियोजिता इति यावत् ॥ १७ ॥ बालवत्सागौ-
रिव वत्सलासाहं सिंहेन गौरिव कैकेय्या बलाद्विवत्सा
कृतेतिसंबन्धः ॥ १८ ॥ तावद्गुणैर्जुष्टं यावन्तः क-
ल्याणगुणाः सन्ति तावद्गुणैर्युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

कल्प्यते वैवेनेति शेषः । कल्पत इति पाठे विद्यत इत्यर्थः
॥ २० ॥ दीपयते संतापयति । उद्धतप्रभः उत्कटकि-
रणः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्या-
ने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

इदं वक्ष्यमाणं ॥ १ ॥ सत्यरुषाचरितं धर्ममाचर-

कालिकाशुश्रूषित्विजानलालयन् । त्रिवर्षइवलालयति पाठे मामिति शेषः । त्रिवर्षइवलालयति पाठे मा मां प्रति ललन्
कौडाङ्गवर्षमित्यर्थः । स० सुवर्षः शोभनो वर्षोऽयं सिन्धुसुवर्षः प्राशुद्गालः स इव । त्रिवर्षइति पाठे त्रिषु कालेषु वर्षोऽयं स्वसामेषह-
त्यर्थः । शि० बुद्ध्यावयसाचअपरिणतः परिणामरहितः सर्वकालमपरिणतज्ञानवयोविशिष्टइत्यर्थः । अतएवामरप्रभः अमरानुदे-
वानपि प्रभातिप्रकाशयति सप्तर्षीत्मारामः त्रिवर्षः त्रैवर्षिकइव लालयन् अस्माकं लालनाबुद्धिसुत्पादयन् कदाऽभ्युपैष्यति ।
अन्तर्भावितविजयोमातिः ॥ १६ ॥ ति० वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेन गौरिव वत्सला विवत्साकृता । उक्तापातकेनेति शेषः । एवं
कैकेय्या सिंहाबालवत्सागौरिव बलाद्विवत्साकृता । शि० वत्सला पुत्रविषयकातिवात्सल्यविशिष्टा बालवत्सागौरिव याऽहं सा
सिंहेनैव कैकेय्याकैकेयीदास्यामन्तरया बलादुद्धातुं विवत्सागौरिवकृता । स० साहंसिंहेन बलात् गौरिव कैकेय्या विवत्साकृतेति ।
गौरिव अप्रसूतस्त्रीव बन्धेवकृता । गौरिवेति पाठे कैकेयीदधरयोरस्याप्रयोजकत्वादुद्धान्तद्वयं । “गौरिदादप्रसूतास्त्री”
इति नानार्थध्वनिमज्जया ॥ १८ ॥ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

तनि० सुमित्रासुखेन श्रीरामस्य परलपमिष्यन्ति—विलपन्तीमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणं । जन्मान्तरसुकृतवशेन तारामन्धो-
दयोरिव सुमित्रायाः परलपानमस्तीति संप्रदायः । वक्तृवैलक्षण्यान्ध्वनिभेदः । संचालकारिकैरुक्ताः । धर्मस्थिता सिद्धधर्मरामे
लपन्तिताः । यद्वा धर्मं जन्मान्तरसुकृते । धर्म्यं विशिष्टधर्मादिनपेतं ॥ १ ॥ तनि० आर्यं महामागे तवपुत्रः सः वेदान्तवेद्यः
पुरुषोत्तमो नारायणः । तत्रहेतुमाह । सद्गुणैर्युक्तः अनितरसाधारणानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणैर्युक्तः । “श्रीपतिः पुरुषो-
त्तमः” इति निधण्डः । तच्छब्दस्य रसिहितपुरुषोत्तमविशेषणत्वेन वेदान्तप्रसिद्धियोक्तकलात् । अतः पुत्रबुद्धानशोच्यइत्याह—
किंत इति । ती० कृपणं यातया रुदितेन वा किं । अयुक्तमेवेत्यर्थः । अत्रहेतुः सद्गुणैर्युक्तः अतएवपुरुषोत्तमः । पुरुषोत्तमस्य
नक्रत्राप्यपावइति भावः । ति० पुरुषोत्तमइत्यनेन तस्येश्वरलक्षणं । एवं च सर्वव्यापकत्वेनात्रापि संनिधानाद्विद्यापादि व्यर्थमिति
[पा०] १ ख. ज. छादिताः. २ ट. गौरिव. ३ ख. ग. घ. च. छ. ज. कल्पते. ४ झ. ज. लक्ष्मणं वमहा. ५ क. छ.
झ. ट. दीपयते च वहिः. ६ घ. दीपयते समुत्सुकः. ६ क. छ. झ. ट. महाहितः. ७ क. ख. घ. छ. ज. झ. हतमप्रभो.

यस्तैवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ॥ साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥
 शिष्टैराचरिते सम्यक्छद्मप्रेत्य फलोदये ॥ रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥
 वर्तते चोच्यमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदाऽनघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
 अरण्यवासे यदुःखं जानती वै सुखोचिता ॥ अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥
 कीर्तिभूतां पैताकां यो लोके भ्रमयति प्रभुः ॥ धर्मसत्यव्रतधनः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥
 व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥
 शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिस्सृतः ॥ राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥
 शयानमनघं रात्रौ पितेवामिपरिष्वजन् ॥ रश्मिभिः संस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा द्वादधिष्यति ॥ १० ॥

नन्तरानप्रतिसन्तोषेकर्तव्ये किमर्थोविषादःकृतइति कौ-
 सल्यांसमाश्वासयति—तवेत्यादिना ॥ २ ॥ यइत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकवाक्यं । प्रेत्यफलोदये आमुष्मिकफलका-
 रणे । ननु पुरुषोत्तमश्चेत्कथंमैप्रावण्यंतत्राह—शिष्टै-
 राचरितइति । अनेनलोकानुग्रहार्थत्वमुक्तं । प्रेत्यफलो-
 दये दशरथस्यपरलोकहिते । लोकानुग्रहार्थत्वंप्रदर्शयति
 —श्रेष्ठइति । श्रेष्ठचरणमितरानुग्राहकमितिभावः ।
 “यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः” इतिगीतावच-
 नात् । वक्ष्यतिच “कामवृत्तस्त्वयंलोकःकृत्स्नःसमुप-
 वर्तते । यद्वृत्ताःसन्तिराजानस्तद्वृत्ताःसन्तिहिप्रजाः”
 इति॥३—४॥ पितृवचनपरिपालकेरामेशोकोनकार्यइ-
 त्युक्त्वालक्ष्मणसीतयोरपिस्वधर्मनिष्ठत्वात्तद्विषयेपि
 शोकोनकार्यः अपितुप्राप्तलाभत्वात्संतोषएवकार्यइत्या-

ह—वर्ततइत्यादिना । अत्रवइतिगायत्र्याःपञ्चमाक्षरं ।
 वर्तते करोति । वृत्तिं शुश्रूषां । अस्मिन् रामे । तस्य
 लक्ष्मणस्य ॥५॥ अरण्यवासेयदुःखं तदुःखं जानतीवै
 जानन्त्येव । तवासजमनुगच्छति । “स्त्रीणांभर्ताहि
 वैवर्त” इत्युक्तीत्याऽनुगच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कीर्ति-
 भूतांपैताकां कीर्तिरूपंध्वजं । भ्रमयति संचारयति ।
 सर्वभूतविदितप्रख्यातिकइत्यर्थः । तवासजः । किंश्रेयः
 नप्राप्तः सर्वस्यापिश्रेयसोयोग्यइत्यर्थः । अतो नशोच्य
 इतिभावः ॥ ७ ॥ तदेतद्विशिनष्टि—व्यक्तमित्यादि ।
 शौचं त्रिविधकरणशुचित्वं । माहात्म्यं सर्वोत्तमत्वं
 ॥ ८ ॥ सर्वेषुकालेषु वसन्तादिकालेषु । युक्तशीतो-
 ष्णः तत्तत्कालोचितद्रव्यसंस्पर्शनेनसम्पादितशीतोष्ण-

चव्यर्थः ॥ २ ॥ तनि० ननु पुरुषोत्तमश्चेत्कथंमैप्रावण्यं तत्राह—शिष्टैराचरितइति । अनेन लोकानुग्रहार्थत्वमुक्तं
 प्रेत्यफलोदये दशरथस्यपरलोकहिते लोकानुग्रहार्थत्वंप्रदर्शयति—श्रेष्ठइति । श्रेष्ठचरणमितरानुग्राहकमितिभावः । “यद्यदाचरति
 श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः” इतिगीतावचनात् । वक्ष्यतिच “कामवृत्तस्त्वयंलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते । यद्वृत्ताःसन्तिराजानस्तद्वृत्ताःसन्ति
 हिप्रजा” इति ॥ शि० प्रेत्यफलोदये प्रेत्यानांलोकान्तरगतानामपि फलोदयःशुभफलप्राप्तिर्यस्मात्तस्मिन्धर्मेस्थितः ॥ ४ ॥
 तनि० शेषस्वरूपानुगुणैर्कुर्यनिष्ठतया लक्ष्मणोपिनशोच्यइत्याह । उत्तमां निरतिशयपुरुषार्थरूपां वृत्तिकैर्कुर्यकाष्ठां वर्ततेअनु-
 तिष्ठति । अनघः प्रमादरहितः । सर्वभूतेषुदयावान् समत्वव्यासवैत्रकृपामैत्र्यादियुक्तः । तस्यमहात्मनःमहानुभावस्यलाभःकैङ्कर्य-
 मेवपुरुषार्थः ॥ ५ ॥ तनि० सहधर्मचारिणीचनशोच्येत्याह । वैदेही विदेहवंशोत्पन्ना । अनेनार्योनिजलंब्यज्यते । “वैदेहसुवि-
 देहतः” इतिपौराणिकोक्तिः ॥ ६ ॥ तनि० “तस्यनाममहदशः” इतिश्रुत्यर्थव्यञ्जयति—कीर्तीति । दमः जितहृषीकण्ठः । कर्त-
 आधितापरित्यागः ॥ ७ ॥ तनि० सर्वदेवानांतदाहाकारित्वेनानुकूल्यमाह । रामस्यव्रतममाहात्म्यं निस्सीमान्ध्वजिकमाहात्म्यं
 विज्ञायसंतापयितुंनार्हति । तत्संभावनैवनास्तीत्यर्थः । अनेन “भीषोदेतिसूर्यः” इतिश्रुत्यर्थव्यञ्जकः ॥ ८ ॥ तनि० “भीषास्माद्वातः
 पवते” इतिश्रुत्यर्थमभिव्यनक्ति । शिवइत्यनुदेहकारित्वेन मान्द्यमुक्तं । काननेभ्यइति सौरभ्यमुक्तं । विनिस्सृतइति शैत्यमुक्तं
 ॥ ९ ॥ तनि० परिष्वजन्पितेव चन्द्रमाःरश्मिभिसंस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा द्वादधिष्यति । एतेन “एतस्यवाक्क्षरस्यप्रशंसनेसूरीचन्द्रम-
 सौमिधृतौतिष्ठतः” इतिश्रुत्यर्थोव्यञ्जितः । ती० जगदाह्लादकरस्यापिभगवतःश्रीरामस्यसख्यस्यसारेणचन्द्रोऽप्याह्लादंकरिष्यतीत्या-

[पा०] १ घ. तवार्यो. २ झ. ट. ठ. जानन्त्येव. ड. जानात्येव. न. ग. जानन्तीवै. ३ क. पैताकावै. ४ ड. छ. ज.
 झ. ट. धर्मःसत्यव्रतपरः. क. ख. ग. घ. ज. दमसत्यव्रतपरः. ग. तपस्सत्यव्रतधनः. ५ ग. ज. शौर्यमाहात्म्यं. ६ ख. लोकेषु.
 ७ ख. पितेवहि. क. ज. पितेवापि. ८ छ. झ. ट. धर्मज्ञःसंस्पृशञ्शीतः. ड. संस्पृशञ्शीतरश्मिभ्य. ९ न. चन्द्रःप्रह्लादधिष्यति.
 वा. रा. ५६

ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्यै ब्रह्मा महौजसे ॥ दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥
 स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असंत्रस्तोऽप्यरण्यस्यो वेदमनीव निर्वत्स्यति ॥ १२ ॥
 यस्मिन्पथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ॥ कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥
 या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ॥ निष्ठुत्तारण्यवासः सै क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
 सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो अग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रियः श्रीश्च भवेदय्या कीर्तिः कीर्त्याः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥

स्पर्शइत्यर्थः ॥ ९—१० ॥ तिमिध्वजः शम्बरः ।
 “वैजयन्तमितिख्यातपुरंयत्रसिमिध्वजः । सशंबरद-
 त्तिख्यातःशतसाधोमहासुरः” इत्युक्तत्वात् । तत्सु-
 तं दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा यस्यै रामाय । दिव्यास्त्राणि ददौ ।
 “यदात्रजतिसंभ्रामं प्रामार्थेनगरस्ववा । गत्वासौमित्रि-
 संहितोनाविजित्यनिवर्तते” इत्यभिधानात् । कदाचि-
 द्रामोदण्डकारण्यंगत्वावैजयन्तपुरं निरुध्य दशरथविरो-
 धिभूतशंबरसुतंहतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मरामाय दिव्या-
 स्त्राणि ददावित्यवगम्यते ॥ ११ ॥ अरण्यस्योपीत्यन्वयः
 ॥ १२ ॥ वनेरामस्यसौख्यंभवतु भरतस्यरूढमूलत्वा-

द्रामस्यराज्यंनसिध्वतीत्याशङ्क्याह—यस्येति ॥ १३ ॥
 रामस्य याश्रीः सर्वलक्षणसंपन्नागात्रशोभा । यच्च शौ-
 र्यं शूरोजेतातत्त्वभावःशौर्यं । “शूरोवीरश्चविक्रान्तो
 जेता” इत्यमरः । याचकल्याणसत्त्वता प्रशस्तबलयुक्त-
 ता । एतैरसाधारणहेतुभिः सः रामः । क्षिप्रंराज्यमवा-
 प्स्यतीतिसंबन्धः ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापिसूर्योभवेत् सकल-
 जगत्प्रकाशकस्यसूर्यस्यापिप्रकाशकोभवेत् । अग्नेरग्निः
 दाहकस्याप्यग्नेर्दाहकः । प्रभोःप्रभुः सर्वनियन्तुरपिनि-
 यन्ता । श्रियःश्रीः संपदोपिसंपत् । यद्वा कान्तेरपि
 कान्तिः कान्तेरप्यतिशयावहइत्यर्थः । क्षमाक्षमा क्ष-

क्षयेनाह—शायानमिति । स० पितृवमूलपुरुषसूर्यसमलात् ॥ १० ॥ तनि० चतुर्मुखकिंचित्कारमाह—द्वद्वविति ।
 स्ति० ब्रह्मा ब्राह्मणोविश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्तावा । तिमिध्वजशंबरस्तत्सुतस्सुबाहुइत्यर्थः इतिकतककृतः । तीर्थसु कदा-
 चिद्रामोवैजयन्तनगरं निरुध्य तत्रत्यतिसिध्वजशंबरपुत्रसदानवस्यपुत्रंहतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्ये-
 तत् बलात्कल्पयति । कतकोक्तुनयुक्तं । तादृकावधोत्तरं सुबाहुवधात्प्रागेव विश्वामित्रेणालोपदेशस्यप्रागुक्तात् सुबाहोमारीच-
 भ्रातृत्वपूर्वमुक्तत्वेनयंशंबरपुत्रलानौचित्यात् । स० तिमिध्वजोययोस्तौ तिमिध्वजौ सुन्दोपसुन्दौ । तयोस्सुतं दानवेन्द्रं सुबाहुं
 हतंहतप्रापं । निश्चितोऽर्थतयाप्रयोगदर्शनात् । यथोक्तं गीताशमेकादशाध्याये “मयैवैतेनिहताःपूर्वमेव मयाहतास्त्वजहिमाव्यधि-
 श्वाः” इति । दृष्ट्वा योगप्रभावेन निश्चितः । यथोक्तं बालकाण्डे “अहंतेप्रतिजानामिहैतौतौविद्विराक्षसौ” “अहंवेदिमहात्मानंरामं
 सत्यपराकर्म” इति । यस्मैमहौजसेरामाय ब्रह्मा ब्राह्मणोविश्वामित्रः । अत्यायासेनब्राह्मण्यंप्राप्तमिति तत्त्वेनकीर्तनं । दिव्यान्य-
 स्त्राणि ददौ सशूरस्युत्तरेणान्वयः । महौजसइत्यनेनानुग्रह्यैसकृदेवस्त्राण्यवापेति सूचयति । दानवेन्द्रमित्यनेन सुबाहोर्दैन्यकुलो-
 ज्वलन्नापयति । यथोक्तं बालकाण्डे “अथकालोपमौयुद्धेऽतौसुन्दोपसुन्दयोः । यद्विघ्नकरौतौतेनैवदास्मामिपुत्रकं । तौतुराक्षस-
 कन्यायांजातौर्दैन्यकुलोद्भवौ । मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवन्तौमुशिक्षितौ” इति । कतकस्तु तिमिध्वजःशंबरस्तत्सुतंहतंहतदृष्टेतिव्याख्या-
 तवान् । तीर्थपीतामहौ कदाचिद्रामोदण्डकारण्यंगत्वा वैजयन्तपुरं निरुध्य दशरथविरोधिभूतशंबरसुतंहतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मा
 रामाय दिव्यान्यस्त्राणि ददावित्येकथाकल्पयतः । नागोजिभट्टस्तु ब्रह्मा ब्राह्मणः ब्रह्मेवसृष्टिकर्तावेत्येकपदव्याचष्टे । तत्र प्रथमव्या-
 ख्याने उदाहतरामायणवचनैरस्मदानानन्तरं सुबाहुहननप्रतीतिरनुनर्हति क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालीनत्वोक्तिविरोधः । अस्मदीत्या-
 कर्तव्यतदभिप्रायेपि सुन्दोपसुन्दस्तस्यसुबाहोःशंबरपुत्रत्वकल्पने उदाहृतवचनविरोधः । द्वितीयेत्वश्रुतकल्पनादोषः । तृतीये
 कतकादीन्दुषयित्वा ब्रह्मपदव्याख्यायविशिष्टानुपपत्त्यपरिहरणं दोष इतिमाति । शि० तिमिध्वजसुतं तिमिध्वजशंबरः तस्यसुत-
 स्सुबाहुर्ह्य । हतमित्यत्र हतं इतिच्छेदः । तं रणेदृष्ट्वाहत्वा ब्रह्माविश्वामित्रः यस्मैरामाय दिव्यान्यस्त्राणि हृ हर्षेणददौ
 सशूरइतिसंबन्धः । एतेन हतं दृष्ट्वैत्यर्थः समञ्जसमुपलभ्य तीर्थकल्पितं किं । तादृशकल्पनायांप्रामाण्यभावात् सुबाहोःशंबरपुत्रत्वा-
 नौजिलादितिभट्टोक्त्यानम्रमित्यर्थः । मारीचपितुरेव शंबरेतिनामान्तरैवार्थकाभावात् ॥ ११ ॥ तनि० यस्यरामस्य इत्युपश्रव्य
 शत्रुघ्नोनाशयान्ति तस्यशासने इयंपृथिवीस्थातुं कथं नार्हति अर्हत्येव । स्ति० तस्यशासने पृथिवी तस्याः प्राणिनः कथंनशासने
 स्थास्यन्ति । अतस्तस्यसुकुतोपिनमयमितिभावः ॥ १२ ॥ ति० शतशीच कल्याणसत्त्वतादृश्यते तयाहायते निवृत्तवनवासःक्षिप्र-
 मेवखंराज्यंप्राप्स्यतीति ॥ १४ ॥ ति० इदानींसाक्षादेवसर्वान्तर्यामिन्वरामस्यदर्शयति—सूर्यस्यापीति । सर्वस्यापिसत्त्वकार्वज-
 नस्तत्त्वेतदधीनमेवेतिभावः । स० सूर्यस्यसूर्यः प्रकाशकशक्तिः । अग्नेरग्निः नेता प्रभोःप्रभुस्त्वामी । श्रियस्तं पत्करः । कीर्त्याः
 [पा०] १ ख. दिव्यानिब्राह्मणि. २ ड. च. छ. झ. अ. ट. हरण्येऽसी. ३ ड. च. छ. झ. अ. ट. निवत्स्यते. ४ क.
 सारता. ५ झ. ट. ठ. सक्षिप्रं. च. ज. सन्क्षिप्रं. ६ ड. छ. झ. ट. त्रियाः. ७ ख. ग. ड. च. छ. झ—ठ. कीर्त्याः कीर्तिः.

दैवतं दैवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ॥ तस्य के ह्यगुणा देवि रोष्ट्रे वाऽप्ययवा पुरे ॥ १६ ॥
 पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ॥ क्षिप्रं तिसृभिरताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥
 दुःखजं विसेजन्त्यासं निष्कामन्तमुदीक्ष्य यम् ॥ अयोध्यायां जनाः सर्वे शोकवेगसमाहताः ॥ १८ ॥
 कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपराजितम् ॥ सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किनाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥
 धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखट्वास्त्रभृत्स्वयम् ॥ लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किनाम दुर्लभम् ॥ २० ॥

माया अप्यतिशयोक्तेनेतिभावः ॥ १५ ॥ दैवतं दैवता-
 नां च दैवतानामपिसकलकार्यनिर्वहणक्षमइत्यर्थः । भू-
 तानां भूतसत्तमः उत्तमभूतमित्यर्थः । भूतत्वं सत्ता सर्व-
 षां सत्ता तत्सत्ताधीनेतिभावः । तस्यैवं भूतस्य सर्वगुणसं-
 पन्नस्य देशेनैवापुरेवाके अगुणाः नकोपीत्यर्थः । अगुणः
 प्रतिबन्धकीभूतइतियानत् ॥ १६ ॥ सहेत्यत्र सहेतिपद-

च्छेदः । सरामः पृथिव्यावैदेह्याश्रियाविजयलक्ष्म्याच-
 यताभिः तिसृभिः सह क्षिप्रमभिषेक्ष्यते हेतिसंबन्धः
 ॥ १७ ॥ अस्य शोकस्य पृथिव्यासहेतिपूर्वशोकस्येत
 सरामोभिषेक्ष्यतइत्यनेनसंबन्धः ॥ १८ ॥ लक्ष्मी-
 रिवस्थितासीताऽनुगतेत्यन्वयः । अनेन राज्यश्रीरन्य-
 जपरिगृह्णातीतिद्योत्यते ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरः धनु-

कीर्तिः कीर्तित्वप्रदः । क्षमायाः क्षमा क्षमात्वप्रदः । देवतानां दैवतं उपास्यः । तनि० “तमेवभान्तमनुभातिसर्वे” इतिश्रुत्यर्थमुप-
 पादयति । सूर्यस्य सकललोकप्रकाशकस्यापिप्रकाशकः संचितुमशक्यत्वात्तैर्वासनूकटिकमुकुरान्तस्थितदीपन्यायेनप्रकाशयती-
 तिपरमार्थः । अमेरपिः अमेर्वस्तुपरिपाकदाहकत्वादिकं तत्संकल्पाधीनमित्यर्थः । “अहंवैश्वानरोभूत्वा” इत्यादिध्वजाद् प्रभोः
 प्रभुः ब्रह्मरुद्रादेः सृष्ट्यादिसामर्थ्यप्रदानेननिर्वाहकः । श्रियाः श्रीः ब्रह्मादीनां यत्कटाक्षलेशायत्तमीश्वरं नारायणस्यापि यदपान्नभूय-
 स्त्वनिवन्धनपरब्रह्मत्वं तस्यापि यदाश्रयणाच्छीलं सिध्यतीति स्वस्मिन्नीश्वरलपूतिनिमित्ताया लक्ष्म्या अपि स्वरूपनिर्वाहकइत्यर्थः ।
 कीर्त्याः कीर्तिः “तस्मानममहयशः” इति यत्संबन्धान्महत्त्वमनितरसाधारणमिति कृत्वा कीर्त्या अपि कीर्त्यावहः । क्षमास्मा सर्वाधा-
 रभूताया भूमेराधारइत्यर्थः । “यस्मिन्शोः पृथिवीचान्तरिक्षं” इत्यादिश्रुतेः । दैवतानां दैवतमित्यनेन “तदैवतानां परमेष्ठदैवतं”
 इतिश्रुत्यर्थउक्तः । भूतानां भूतसत्तमः सत्तामात्रवर्तमाननिर्वाहकः । एवं कल्याणगुणाकारत्वमभिव्यज्य हेयगुणविरोधित्वव्यज्य-
 ति “तस्यके” इति “राष्ट्रेनाप्ययवापुरे” इति विभूतिद्वयसंबन्धेप्यजहत्स्वरूपत्वं व्यजितं । दोषविरोधित्वं अपहृतपापेत्यादिश्रुतिप्र-
 सिद्धमिति श्रोतयितुं द्विशब्दप्रयोगः । शि० रामस्य सर्वनियन्तृत्वं बोधयन्त्याह—सूर्यस्येति । सूर्यस्य सर्वावभासकादित्यस्या-
 पि सूर्यः अवभासकइत्यर्थः । ननु “तमेवभान्तमनुभातिसर्वे” इत्यादिश्रुत्या सूर्यावभासकत्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धमिति ब्रह्मकिमिष्यत
 आह । अमेः सर्वाभ्यस्यप्रकाशब्रह्मणोऽप्यभिः प्रकाशकइत्यर्थः । अतएव प्रभोः सर्वनियन्तृब्रह्मादित्रयस्यापि प्रभुर्नियन्ता । अभि-
 शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं “अभ्यन्तादभिनमासौ” इत्यादिना मध्याचार्यैर्व्याख्यातं । अभिमतश्चायं सिद्धान्तोभूषणकृतमपि । अतएव
 प्रभोः सर्वनियन्तुरपिनियन्तेति तैर्व्याख्यातं । सर्वनियन्तृत्वं विष्ण्वादीनामेवेतिभावः । किंच सूर्यस्य प्रकाशकारणस्यापि सूर्यः
 कारणमित्यर्थः । ननु सूर्यकारणत्वेन बहिःप्रसिद्धइति किं स इत्यत आह । अमेरप्यभिः कारणमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वेन ब्रह्मणः
 प्रसिद्धत्वादिति किंत इत्यत आह । प्रभोः सकलनियन्तुरपि प्रभुर्नियन्तेत्यर्थः । अस्या रामा मेगमनशीला क्षमाक्षमा क्षमायाः पृथि-
 व्या इव क्षमाक्षान्तिर्यस्यास्ता । किंच क्षमायाः शान्तेरपि क्षमा शान्तिः अतिशान्तिविशिष्टेत्यर्थः । किंच क्षमया पृथिव्या क्षम्यते
 सहातेप्राप्त्यतइत्यर्थः । सासीतातु श्रियाः लक्ष्म्याः श्रीः स्वामिनीत्यर्थः । अतएव कीर्त्याः रामयशसः कीर्तिः कारणभूतेत्यर्थः । सूर्यस्य
 सर्वजगदवभासकस्यापि सूर्योऽवभासकः अमेः सर्वदाहकस्यापि निर्वाहकइतिभूषणोक्तार्थस्तुनयुक्तः । दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन च
 द्वयोः प्रसिद्ध्याऽन्यतरोपादानस्य निरर्थकत्वापत्तिः । नापि सूर्यस्यापि प्रकाशकोदाहकश्च अमेरपि प्रकाशकोदाहकत्वेनैवायुज्यते ।
 पतत्रकर्मदोषवशात्पत्तेरिति विद् । हि पूर्वाकहेतोः भूतसत्तमः भूतान्प्राणिनः सत्तमयतिसत्तममिच्छति यस्सीतारामः भूतानां पृथि-
 व्यायधोदेशवाशिनां देवतानां ऊर्ध्वदेशवाशिनां च दैवतं देवता पूज्यइत्यर्थः । तस्य सीतारामस्य अगुणाः नित्यगुणविरोधिनः
 अन्यथाकर्तारइत्यर्थः । देशेदण्डकादौ पुरेलङ्कादौ वा के सन्ति नकोपीत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ ति० अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरि-
 ति शेषः ॥ १७ ॥ स्त० एवं जनानुरागविषयो रामः क्षीप्रमभिषेक्ष्यतइति पूर्वोक्तान्वयः । “जनानुरागप्रभवत्संपद” इत्युक्तेः ॥ १८ ॥
 टी० तथापि तस्य वनेविषयसुखं नास्तीति शोचन्ती प्रत्याह—कुशचीररेति । कुशचीरदिधरमपि देवं दीप्यमानं लक्ष्मीः
 राज्यलक्ष्मीः सीतेव सीतात्मना ॥ १९ ॥ स्त० लक्ष्मणस्य कन्यारूपलाभाजप्रेष्ठारामपुरतो गमनमुचितमिति चिन्त्यते ॥ २० ॥

[पा०] १ क. छ—उ. देवतानां. २ क. छ. ड. देशेवा. क. ख. झ. वनेवा. ३ क. छ. ड. वने. ४ ज. अभिषिच्यते.

५ क—छ. झ. न. ट. विमृज्यश्रु. ६ क—छ. झ. न. ट. जनः सर्वः शोकवेगसमाहताः. ७ क. ग. क. छ. ज. झ. ट. वीर.
 ८. राम. ९ क. ज. न. धनुर्ग्रहवरो.

निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् ॥ जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥
 शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
 पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ॥ समुत्सक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः ॥ २३ ॥
 मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽर्शिवम् ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं तं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥
 त्वयाऽशेषो जैनश्चैव समाश्वास्यो यदाऽनघे ॥ किमिदानीमिमं देवि करोषि हृदि विह्वलम् ॥ २५ ॥
 नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः ॥ न हि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ॥ २६ ॥
 अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् ॥ मुदाऽश्रु मोक्षयसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥
 पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ॥ पाणिभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥
 अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम् ॥ मुदाऽऽक्षैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मथराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलाऽनवधा ॥

रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥

निश्म्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ॥

सद्यः शरीरे विननाश शोकः शरद्रतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

श्रीरामेणस्नानुगन्धुपौरेषुनगरं प्रतिनिवर्तनेपिस्त्रिविरहासहिष्णुतयापुनरनुजन्मसुसीताल्लक्ष्मणाभ्यांसहस्रयादवस्था
 पत्न्यामेवगमयन् ॥ १ ॥ ब्राह्मणादिभिःपौरैःपुनर्नगरं प्रतिनिवर्तनायबहुभारार्थेनेपिपितृवचनपालनायवर्गप्रत्येकगच्छतारामे-
 णसायाहोसन्नुचरेणतमसातीरगमयन् ॥ २ ॥

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ अनुजन्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥

निर्वर्तितेपि च बलात्सुहृद्गणे च राजनि ॥ नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥

धैर्यश्रेष्ठः ॥ २०—२१ ॥ एतौ परिदृश्यमानसर्वल-

क्ष्णसम्पन्नौ । अवितचन्द्रं प्रतिपञ्चन्द्रम् ॥ २२—२३ ॥

हेदेवि रामे अशिवंअशुभं नदृश्यते । अतः शोकः प्र-

कापाधिः । दुःखं मनोव्यथावा । मा नकार्यमित्यर्थः

॥ २४ ॥ विह्वलम् भावप्रधानो निर्देशः ॥ २५—२६ ॥

मेघलेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७—२८ ॥ अभिवाद्यनम-

स्यन्तं अभिवादनपूर्वकंप्रणमन्तं ॥ २९ ॥ वाक्योपचारे

वाक्यैरुपचारविषये ॥ ३०—३१ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने

अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

एवं सुमित्रयाकौसल्याश्वासनपर्यन्तं कयासंघटनं

परिसमाप्य संप्रतिरामगमनवृत्तान्तं प्रस्तौति—अनुर-

क्ताइत्यादि ॥ १ ॥ सुहृद्गणे राजसुहृद्भूतावरोधवर्गे ।

ति० हेअनघे यस्याश्वास्योऽयंजनस्तत्परिवाररूपल्लावयासमाश्वासः अतोदेवि त्वं हृदिविह्वलदुःखं किं करोषि । शि० यत्

विह्वलं शोकहृदिकरोषि तत्किं कुत्सितं नमुक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ शि० अभिवाद्य सुहृदिरभिवादनंकारयित्वा । ति० प्रोक्षसे उक्ष-

सेचने वर्तमानसामीप्येत् ॥ २६ ॥ ति० वाक्योपचारे वाक्यरचनायां । रामा रमणीया । शि० रामा रामविषयकसृष्टिप्रतीति ।

रामाशब्दः अर्शोआद्यजन्तः ॥ ३० ॥ शि० निश्म्यश्रुत्वा विद्यमानाया रामस्यमातुः ॥ ३१ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशस्तर्गः ॥ ४४ ॥

शि० वनवासायप्रयान्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥ शि० सुहृद्गणे अनुजन्मेसुहृदिराचरणीयोधर्मस्तेन “यमिच्छेत्पुनरायान्तंनैव

[पा०] १ क. वन्दमानंदिनेदिने. २ क. ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. दीर्घ. ३ घ. जलं. ४ ज. उग्रमं. ५ क. ख. ग.

क—ठ. लं. ६ क—छ. झ—ठ. वनवासाय. ७ क—ठ. मिदं. ८ घ. रामाद्वी. ९ क. च. झ. ठ. रेखेव. १० क. ख.

घ—छ. झ. ट. ठ. कराम्या. ११ झ. प्रोक्षसेपुत्रं. १२ ख. राशि. १३ ग. अनुरक्तं. १४ क. छ. प्रयातं. १५ छ. झ. ट. ठ.

निर्वर्तितेऽतीव. १६ क. छ. झ. ट. ठ. सुहृद्गणे. क. घ. सुहृद्गोवि.

अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ॥ बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥
 स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
 अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ॥ उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥
 या प्रीतिर्बहुमानश्च मध्ययोध्यानिवासिनाम् ॥ मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ॥ ६ ॥
 ॥ हि कल्याणचारित्रः कैकेयानन्दवर्धनः ॥ करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
 ज्ञानवृद्धो वयोवालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥
 स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ॥ अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥
 न च तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि ॥ महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
 यथायथा दाक्षर्यार्थिर्धर्म एव स्थितोऽभवत् ॥ तथातथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
 बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ॥ चक्षुषेव गुणैर्बद्धा जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥
 ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसो दूरादुचुरिदं वचः ॥ १३ ॥
 बहन्तो जवना रामं मोभो जात्यास्तुरङ्गमाः ॥ निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४ ॥
 कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः ॥ यूयं तस्माभिर्वर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥
 धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराइनम् ॥ १६ ॥
 एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्मलपतो द्विजान् ॥ अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥

राजनिष् सचिवसहिदेराजनिच । ते पौरजनाः ॥ २—३ ॥ याच्यमानः निवर्तस्वनिवर्तस्वेतिप्रार्थ्य-
 मानः । सत्यं सत्यप्रतिज्ञं ॥ ४ ॥ स्वाःप्रजाइव
 स्वान्यपत्यानीव ॥ ५ ॥ स्नेनपितृवचनपरिपालनस्या-
 वश्यकर्तव्यत्वात्प्रजानुरागेणताभ्योहितमुपदिशति—
 याप्रीतिरित्यादिना ॥ ६—८ ॥ हि यस्मात्कारणात् ।
 भरतो वः युष्माकं । युवराजः समीक्षितः राजेशिशेषः ।
 अतोमया शिष्टैः अवशिष्टैः लक्ष्मणशत्रुघ्नादिभिः
 सर्वैरपि । भर्तृशासनंकार्यं । अपिचेतिवक्तव्यान्तरसमु-
 दये ॥ ९ ॥ भयिवनंगतेसति असौमहाराजः यथा
 नसन्तप्येत् भमप्रियचिकीर्षया तथाकार्यः ॥ १० ॥

धर्मे पितृवचनपरिपालनरूपेधर्मे । तथातथाप्रकृतयो
 रामंपतिमकामयन् आदौराजाज्येष्ठभवंतमेव अस्म-
 द्रक्षणार्थयुवराजत्वेनकल्पितवान् । अयमर्थोभवता-
 स्वाभिश्चकर्तव्यइतिराममेवपुनःपुनःपतिमकामयन्ते-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥ सौमित्रिणासहेत्यनेन रामस्नेहलक्ष्म-
 णस्यापिगुणपौष्कल्यमस्तीतिद्योत्यते । गुणैरेव गुणैः
 पार्श्वैरितिभिन्नरूपकं ॥ १२ ॥ त्रिविधमितिक्रियावि-
 शेषणं । ओजसा तपोबलेन । वयसा प्रकम्प्यचञ्चलं
 शिरोयेषांतेतथा ॥ १३—१४ ॥ याचनांप्रतिवेदिताः
 प्रार्थनांज्ञापिताः । अस्माभिरितिशेषः ॥ १५ ॥ उप-
 वाह्यः पुरसमीपेवाह्यः ॥ १६ ॥ आर्तप्रलापान्प्रलपतः

वृमनुवज्रेत्” इत्याद्युक्तिरूपेणेत्यर्थः । राजनिनिवर्तितेसति ॥ २ ॥ शि० अयोध्यानिलयानांभवतामपि या बाह्यीप्रीतिः
 स्नेहः योबहुमानःअतिसत्कारश्च सासच मत्प्रियार्थं मन्निष्ठप्रीतिवृत्त्यर्थं भरतेविधीयतांक्रियताम् ॥ ६ ॥ ती० प्रियाणि इहलोके
 सुखकराणि हितानि परलोकार्थमनुष्ठेयानि वर्णाश्रमाचारादीनि ॥ ७ ॥ ती० वयोवालोपि ज्ञानादिनावृद्धः । मृदुरपि वीर्यगुण-
 न्वितः । ति० वीर्यगुणान्वितोपि मृदुः ॥ ८ ॥ ती० धर्ममेवास्थितोभवत् धर्ममेवपरिगृह्णाति ॥ ११ ॥ ती० रामस्वपरमकरुणामु-
 त्पादयितुं तुरङ्गमान्प्रत्याहुः—बहन्तइति । बहन्तः रथेनप्रापयन्तः । हिताभवत भर्तारवन् ननयतेतियावत् । प्राज्ञणयाध्मा-
 मत्तिकम्य युष्मद्रमनं भर्तृरहितमितिभावः । ति० जात्याः उत्तमजासीयाः ॥ १४ ॥ ती० एवं प्रार्थितानांतिषांवेगमननु-
 खादाहुः । कर्णवन्तीति । विशेषेण यूयंकर्णवन्तस्तुल्यकर्षः । तस्माद्भवद्भिर्धर्मं भगन्तव्यं । अपिह याचनामस्मदीयां प्रतिवेदिताः
 ज्ञातवन्तःनिवर्तयन् ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ठ. ताभिः. २ क. च. छ. झ—ठ. सस्नेहं. ३ क. च. छ. झ. अ. ठ. विधीयतां. ४ क.
 नन्दिवर्धनः. ५ क. ड. च. छ. झ—ठ. संतप्येत्. छ. सतप्येत्. ६ क. ख. ड. च. ज. व. धर्ममेवास्थितो. क. ग. धर्मैवा-
 स्थितो. छ. झ. ठ. ड. धर्ममेवाभितो. ७ ख. ग. मकाह्वयन्. ८ क—ड. वेदं. ९ क. भर्तानो. १० क. च. सः.

पद्मा मेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ संनिवृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
 द्विजातीस्तु पदातीस्तात्रामश्वारिवत्सलः ॥ न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥
 गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तचेतसः ॥ ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वा ब्राह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्रयोपनुमान्त्यमी ॥ २१ ॥
 वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः ॥ पृष्ठतोनुप्रायतानि मेघानिव जलात्यये ॥ २२ ॥
 अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिस्तपितस्य ते ॥ एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्चत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २३ ॥
 या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥
 हृदयेष्वेवं तिष्ठन्ति वेदा ये नः परं धनम् ॥ वंत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्र्यरक्षिताः ॥ २५ ॥
 न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ मुकुता मतिः ॥ त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितम् ॥ २६ ॥
 याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥

आर्तवाक्यानिप्रभुञ्जानानित्यर्थः ॥ १७ ॥ सन्निकृष्ट-
 पदन्यासः पद्म्यांजगामेति । ब्राह्मणवाक्यश्रवणानन्तरं
 रथगमनेदोषोभवतीति प्रतिनिवृत्त्यब्राह्मणाश्वासनेव्रत-
 भङ्गोभवतीतिधियारथादवतीर्यतदागमनपर्यन्तमन्दं-
 मन्दंजगामेत्यर्थः ॥ १८ ॥ रथादवतीर्यकिमर्थपादगमनं
 कृतवानित्याशङ्क्याह—द्विजातीनि । रथेनद्विजाती-
 न्यपरिमोक्तुंनशशाक रथेनोपलक्षितःसन्सावरोधंदशर-
 थमित्राञ्जल्यादिनाद्विजातीभिवर्तयितुंनशशाकेत्यर्थः ।
 घृणाचक्षुः दृष्ट्वाचक्षुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमेव
 बहुशोनिवृत्तिहेतुप्रदर्शनेपिपितृवचनचिकीर्षयागच्छ-
 न्तमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ दुःखप्रलापादिनाप्यनिवृत्तरा-
 मंसहवनगमनलक्षणं महाभारमारोप्यनिवर्तयितुमुद्यु-
 च्यते—ब्राह्मण्यमित्यादिना । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः ।
 “ब्राह्मणमाणववाङ्मवाद्यत्” इतियत्प्रत्ययः । ब्रह्मसु
 ब्राह्मणेषु साधुःब्रह्मण्यः तं अग्रयः अरण्यारोपिताः ।
 केवलानांद्विजस्कन्धाधिरूढत्वासंभवात् ॥ २१ ॥ वा-
 जपेयसमुत्थानि वाजपेयानुष्ठानसंभृतानि । जलात्यये
 क्षरदि ॥ २२ ॥ वाजपेयिकैः वाजपेयप्राप्तैः । “याव-
 जीवं नकश्चनप्रत्यवरोहेत् वृहस्पतिसवेनवा प्रत्यवरो-
 हणीयेनयजेतश्चेतच्छत्रीभवतीतिविज्ञायते” इतिवाज-
 पेययाजिनांश्चेतच्छत्रधारणविधानादितिभावः ॥ २३ ॥
 अस्माकंबुद्धिरेतावन्तंकालनिश्चिततथामाविषयाभूत्

इदानींत्वत्कृतवनवासविषयाऽभूदितिरामेमहान्तं भा-
 रमारोपयन्ति—याहीत्यादिना ॥ २४ ॥ ब्राह्मणानां
 धनभूतवेदंपरित्यज्यसहधर्मचारिदारसंरक्षणमप्यकु-
 लाकथमस्माभिः सहगम्यतइत्याकाङ्क्षायामाह—हृद-
 येष्विति । नःपरंधनंउत्कृष्टधनभूतायेवेदास्तेहृदयेष्वेव
 तिष्ठन्ति । अनुचारणेतेषांनकापिहानिरितिभावः ।
 चारित्र्येणपातिश्रुतेनरक्षितादाराश्चगृहेष्वेवतिष्ठन्ति ।
 चारित्र्याणामेवतद्रक्षकत्वाभास्मद्द्रव्यास्तइतिभावः
 ॥ २५ ॥ अद्यमत्प्रार्थनयानिवर्तध्वमित्यत्राह—नेति ।
 स्वद्गतौ स्वभिवर्तनरूपगतौ । मतिः मुकुता मुष्टुकता ।
 निश्चयः वनगमननिश्चयः । पुनर्नकार्यः त्वयेतिशेषः ।
 त्वयि धर्मव्यपेक्षे पितृवचनपरिपालनरूपधर्मसापेक्षे-
 सति । अस्माभिः धर्ममपेक्षितुं पालयितुं किंनिमित्तं
 स्यात् । त्वयिवनगतेस्माभिर्धर्मएवत्यक्तव्यइतिभावः ।
 यद्वा त्वयितुधर्मपरायणे त्वयितुधर्मव्यपेक्षेसति ब्राह्म-
 णप्रार्थनाकरणरूपधर्मनिरपेक्षेसति । किंभूतार्थमपे-
 क्षितुंस्यात् नकिमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ज्ञानवयस्तपोवृ-
 द्धावपिद्विजाः विश्लेषासहिष्णुतयाप्रणामेनापिरामं
 निवर्तयितुमुद्युच्यते—याचितइति । हेनिभृताचार
 निश्चलधर्मानुष्ठान । हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः ।
 महीपतनपांसुलैः कृतसाष्टाङ्गप्रणामैः । नः अस्माकं ।
 शिरोभिर्याचितोनिवर्तस्व । वृद्धब्राह्मणानांक्षत्रियकु-

ति० यद्वा राक्षोविष्वंशत्वेन नतौ नदोषइत्याहुः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. छ. जनान्तर्वाजुपातिष्ठत्सलक्ष्मणः. २ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. द्विजातीन्दि. ३ ख. मेवं. ४ घ—छ. म. म. ट. मानसाः. ५ ग. ज. सर्व. ६ क. समुत्थानि. ७ क—घ. ज. प्रवातान्दिहंसानिव. ८ ख. स्वच्छत्रैः. ९ क—घ. न. ज—ट. ज्वतिष्ठन्ते. १० क. ख. घ. वसन्त्यपि. ११ क. रक्षकाः. १२ ङ. छ. झ. ञ. ट. पुनर्निश्चयः. १३ ख. मुकुतास्मभिः. १४ क. ख. झ. ट. धर्मपेक्षितं. १५ ख. याचितःसभिवर्तस्व.

बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ॥ तेषां समाक्षिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥
 भक्तिमन्ति हि भूतानि जङ्गमाऽजङ्गमानि च ॥ याचमानेषु राम त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥
 अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥
 निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानंविष्ठिताः ॥ पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम् ॥ ३१ ॥
 एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ॥ ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥

ततः सुमन्त्रोपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् ॥

पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविद्वे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रामेणलक्ष्मणप्रत्ययोभ्याम्यज्ञनावस्थोत्प्रेक्षणपूर्वकंपितरौप्रत्यनुशोचनं ॥ १ ॥ लक्ष्मणसुमन्त्रपरिकल्पितपञ्चवतलेप्रसुप्तेन
 रामेणनिक्षीयेप्रबुध्यनिद्राप्रमाणानुगतपौरजनवञ्चनायसुमन्त्रप्रतिरथस्यायोभ्यामिमुख्येननोदनपूर्वकंपुनःप्रतिनिवर्तनचोदना
 ॥ २ ॥ तथा ययोफकारिणासुमन्त्रेणप्रत्यानीतरथाधिरोहणेनसीतालक्ष्मणाभ्यांसहवर्नप्रतिस्तिर्यग्भवम् ॥ ३ ॥

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ॥ सीतामुद्दीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम् ॥ वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

मारप्रणामःपरत्वबुद्ध्या ॥ २७ ॥ येद्विजाद्वहतास्ते-
 षां येयज्ञाः वितताः विस्तृताः संभृतसंभाराहृतिया-
 वत् ॥ तेषांयज्ञानां समाक्षितवनिवर्तने आयत्ता त्वन्नि-
 वर्तनाधीनेत्यर्थः । एवं नकुतंचेतसर्वेयज्ञास्त्यैववि-
 ष्णिताःस्युरितिभावः ॥ २८ ॥ नकेवलंवयमेव तिर्य-
 क्स्थावराण्यपित्वनिवृत्तिमपेक्षन्तइत्याह—भक्तिम-
 न्तीति । भक्तिं स्नेहं । दर्शय सफलयेत्यर्थः ॥ २९ ॥
 मूलैः पादस्थानीयैः । त्वामनुगन्तुमशक्ताः । उद्धतवे-
 गिनः प्रतिहृतवेगिनः । वायुवेगेनउन्नताः ऊर्ध्ववा-
 हवइवस्थिताइतिभावः । पादपाःविक्रोशन्तीव क्रन्द-
 न्तीव । वायुवेगोत्थशब्दैरितिभावः । उद्धतवेगिभिरि-
 त्पिपाठः ॥ ३० ॥ चेष्टा चलनादिकं आहारः संचा-
 राश्चयेभ्योनिर्गतास्तेतथोक्ताः । प्रयाचन्ते प्रार्थयन्ते ।

निवृत्तिमितिशेषः । एवंतिर्यक्स्थावराणामपिस्नेदी
 रामस्यसर्वशरीरित्वात् शरीरिणोवैपरीत्येहिशरीरव्य-
 थादृष्टा ॥ ३१ ॥ निवर्तनेविषये । यद्वा द्विजाती-
 नामितिसंबन्धसामान्येष्वष्टौ । द्विजातिभिः प्रार्थ्य-
 मानरामनिवर्तनइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ संपरिवर्त्य अश्व-
 श्रमनिवृत्त्यर्थपरिवेष्टनकारयित्वा अचारयन्तभक्षित-
 यवसानकरोत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीभोगिन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबरख्याने अयोध्या-
 काण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

सीतामुद्दीक्ष्यलक्ष्मणप्रतिकथनं वक्ष्यमाणस्यानुत्क-
 ण्ठाकारणस्यसीताविषयेपितुस्तत्त्वज्ञापनाय ॥ १ ॥
 वनवासस्यपूर्वा प्रथमा । अद्ययंनिशा इदानीमुपस्थि-

पादपाः वायुवेगेन वायुवेगजशास्त्राचलनशब्दैर्विक्रोशन्तीव । त्वनिवर्तनायेतिशेषः ॥ ३० ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४५ ॥
 टी० वनवासस्य वनवाससंबन्धिनीनानिशनानामप्यइत्यर्थः । पूर्वा प्रथमा अद्ययंनिशाइदानीमुपस्थितारात्रिः वनंप्रहिता वनेप्राप्ता ।
 वनवासदिनेष्वेकोदिवसोगतप्रायइत्यर्थः । अतस्तत्त्वंउत्कण्ठितुंगृहसौख्यादिवाञ्छांकर्तुंनार्हसि । शि० अद्ययंवनवासविरोधिवशु
 उत्कण्ठितुंसर्तुंनार्हसि । तेभद्रंकल्याणमेवसर्वप्रेतिशेषः । ति० हेसौमित्रे वनवासस्य वनवाससंबन्धिनानिशनानामप्ये अद्यप्रवृत्तये
 निशा वनं वनवासंप्रति पूर्वाप्रहिताप्राप्ता । वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्यगणनीयत्वात् । सू० वनवासस्यपूर्वांनिशा प्राथमिकी
 रात्रिरियंप्रहिताप्राप्ता अतइयंसीता अवनंरक्षणमर्हतीतिशेषः । उत्कण्ठितुं गृहादिचिन्तांकर्तुं । यद्वा अद्ययंपूर्वांनिशा अद्यच

[पा०] १ क. छ. झ. म. ट. भक्तिमन्तीह. २ ख. घ—छ. झ. म. ट. तेषुलं. क. ज. भूतेषु. ३ क. ख. ग.
 उद्धतवेदिभिः. ४ छ. झ. म. ट. निविताः. क. घ. निष्ठिताः. ग. रक्षिताः. ५ ख. घ. क. झ. ट. केषनं. ६ क. प्रस्थिता.
 ७ क. ज. झ. ट. नचोत्कण्ठितुं.

यस्य शून्यान्तरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ॥ यथानिलयमायद्भिर्निर्लीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥
 अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ॥ सखीपुंसागतानस्माञ्शोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
 अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नमरतौ तथा ॥ ५ ॥
 पितरं चानुशोचामि मातरं यशस्विनीम् ॥ अपि वाऽन्धौ भवेतां तु रुदन्तौ तावभीष्टमशः ॥ ६ ॥
 भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
 भरतस्यानृशंसत्वं विचिन्त्याहं पुनः पुनः ॥ नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ८ ॥—
 त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुब्रजता कृतम् ॥ अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥
 अद्भिरेव तु सौमित्रे वैत्स्याम्यद्य निशामिमाम् ॥ एतद्धि रोचते महां वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमशेषे भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥
 सोऽध्यान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ॥ प्रभूतयवसानकृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
 वपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिंमुपस्थिताम् ॥ रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
 तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम् ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥
 सभार्यं संप्रेक्षुं तं आतारं वीक्ष्य लक्ष्मणः ॥ कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान् ॥ १५ ॥
 जौघ्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ॥ सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥

क्षारात्रिः । प्रहिता गतप्राया । अतः स त्वं उत्कण्ठितुं नाहंसि । सीतामुद्रीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यस्यैवं वाभि-
 प्रायः । अतिलुकुमारीसीताकथं पश्यामि पवनं गच्छेदि-
 तिनोत्कण्ठितुमर्हसीति ॥ २ ॥ शून्यानि निष्प्रभाणि ।
 यथानिलयं यथास्थानं आयद्भिर्गुणैश्चन्द्रिः । मृगद्विजै-
 र्निर्लीनानि व्याप्तानि तात्कालिकतच्छब्दैः रुदन्तीव ।
 निष्प्रभत्वेन रोदनोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ वनरोदनोत्प्रेक्षया उ-
 द्बुद्धसंस्कारो नगरवृत्तान्तं स्मरति—अयेति । स्त्रीपुंसे-
 ति । “अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस” इत्यादिना निपा-
 तनादकारान्तत्वं ॥ ४ ॥ शोचनहेतुमाह—अनुरक्ता
 इति । गुणैर्हेतुभिः राजानं प्रत्यनुरक्ता हि राजानमित्यु-
 पादानमौद्धत्यपरिहाराय ॥ ५ ॥ रुदन्ताविति सन्त-
 तरोदनवशेनान्वीक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमपि का-
 चित्प्रत्याशास्तीत्याह—भरत इति ॥ ७—८ ॥ त्वया

चोदितमेव कृतमित्याह—त्वयेति । कार्यं अवश्यकर्त-
 व्यं । तत्र हेतुः—अन्वेष्टव्येति ॥ ९ ॥ अद्भिरेव वत्स्यामि
 अपरवाहारीकृत्य वत्स्यामि । पनपासोपक्रमदिवसत्वा-
 दस्य पुण्यक्षेत्रत्वाद्युपवासः । एतद्धि रोचते नान्यत् ।
 अनुरक्तजनदुःखस्मरणादिति भावः ॥ १०—११ ॥
 प्रभूतयवसानं पर्याप्तगुणान् । “यवसंतुणमर्जुने”
 इत्यमरः । प्रत्यनन्तरः प्रतिगतमनन्तरकृत्येन सतथो-
 क्तः अवगतानन्तरकार्य इत्यर्थः । संनिहित इत्यर्थ इत्येके
 ॥ १२ ॥ वपासनं नमस्कारः । सूतजातेरपिनमस्का-
 रमात्रं संभवति ॥ १३ ॥ वृक्षदलैः सौमित्रिणा सार्धं
 सूतेन कृतां वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १४—१५ ॥ तारात्रिमिति
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वा रात्रिजाग्रतः सूतस्य
 सूताय रामस्य गुणान् कालक्षेपार्थमुवतः सौमित्रेः
 सौमित्रौ ब्रुवतिसति । रविरुदितः उदितुमारब्धः ।

प्रहितायाः प्राप्तायाः सीताया अवर्णनभेदयतः तेन ह्ये रक्षणविषये उत्कण्ठितुं उत्साहं कर्तुं ॥ २ ॥ ति० यथायोगं खलु निलयमायद्भिः
 मृगद्विजैः निर्लीनानि सशब्दमन्तर्लीनतया व्याप्तानि अतएव शून्यान्तरण्यानि रुदन्तीव अस्मान्दृष्ट्वा शत्रुघ्नानीव वर्तन्ते पश्य ॥ ३ ॥
 ति० नौ अशुद्धार्थे अस्मिन्निति । अन्वीनभवेतां अपितु भवेतामेव । अतः शोचामितौ ॥ ६ ॥ स० अद्भिरेवेति । अनेन स्वपि-
 तुरस्य जीवित्वात्तदुद्देशेन सीतार्थोपवासः कृत इति ध्वन्यते ॥ १० ॥ ति० शयनं शयनस्थलं शक्रेणामुल्लेखेणादिना चक्रे इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

[पा०] १ घ. भरतावपि. २ ख. चान्धौ. ग—ट. नान्धौ. ३ ड. च. झ. अ. ट. नौ. ४ क. धर्मकामार्थ. ५ क—ङ.
 छ—अ. संचिन्त्याहं. ६ च. छ. झ. जमहाभुज. ७ च. छ. झ. य. ट. रक्षणार्थ. ८ क. ख. घ. ड. च. झ. अ. ट. रेवहि.
 ९ क. च. घ. अ. वत्स्याम्यत्र. छ. वत्स्याम्यथ. १० ख. ड. छ. झ. ट. मुपागता. ११ ज. शय्याता. १२ ड. छ. झ. ट.
 दलेर्गता. १३ च. तं संप्रसृतं. ड. च. छ. झ. ज. ट. संप्रसृतं. १४ ग. घ. च. आतरेक्ष्य. ड. छ. झ. ट. आतं संप्रेक्ष्य.
 १५ छ. झ. ट. जाग्रतोरेव. क. ख. च. अ. जाग्रतोरेव सारात्रिस्तथोः सौमित्रिसूतयोः । जगाम तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान्.

गोकुलाकुलतीरावास्तमसावा विदूरतः ॥ अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥
 उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ॥ अज्रवीद्धातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥
 अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निरपेक्षान्दृष्ट्वैवपि ॥ वृक्षमूलेषु संसृष्टान्पश्य लक्ष्मण संप्रितम् ॥ १९ ॥
 यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मभिवर्तने ॥ अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥
 यावदेव तु संसृष्टास्तावदेव वयं लघु ॥ रथमारुह्य गच्छाम पन्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
 अतो भूयोपि नेदानीमिह्वाक्कुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः ॥ २२ ॥
 पौरा ह्यात्मकृताहुः खाद्विप्रमोक्ष्या नृपात्मजैः ॥ न ते स्वत्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
 अज्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्दर्शयित्वा ॥ रोचते मे तैश्चा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
 अथ रामोऽज्रवील्लक्ष्मीमान्मुमञ्चं युज्यतां रथः ॥ गमिष्यामि ततोऽरुणं गच्छ शीघ्रमिति ॥ २५ ॥
 मृतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वाऽर्थं रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥
 अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनावर ॥ तैमारोह्य सुमद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
 तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्ती तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥
 स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्जिवमकण्टकम् ॥ प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९ ॥
 मोहनार्थं तु पौराणां मृतं रामोऽज्रवील्लक्ष्मणः ॥ उदञ्चुः प्रयाद्वि त्वं रथमौत्थाय सारथे ॥ ३० ॥
 मूर्ध्नि त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ॥ यथा न विदुः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥

उषःकालोभूदित्यर्थः । यद्वा उदयपर्यन्तंगमनकाले-
 पिगुणानज्रवीदितिभावः ॥ १६ ॥ पूर्वकथाशेषप्रस्तौ-
 ति—गोकुलेति । विदूरतः अदूरतः । प्रकृतिभिः पौर-
 श्रेणिभिः । “राज्याङ्गानिप्रकृतयःपौराणांश्रेणयोपिच”
 इत्यमरः ॥ १७ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्
 अस्मास्तेवविशेषेणापेक्षावतः ॥ १९ ॥ पौराः अस्मद्वि-
 वर्तने यथा येनप्रकारेण नियमंकुर्वन्ति । तेनप्रकारेणप्रा-
 णानपि असिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति । निश्चयं तु निवर्तननि-
 श्चयं तु नत्यक्ष्यन्तीतिसंबन्धः ॥ २० ॥ यावदेव याव-
 द्येवकाले । तावदेव तावत्येवकाले । लघु क्षिप्रं । रथ-
 मारुह्यगच्छाम । “लघुक्षिप्रमरंभुतं” इत्यमरः ॥ २१ ॥
 इह्वाक्कुपुरवासिनः मामनुरक्ताः इदानीमिव भूयः

पुनः वृक्षमूलानि संश्रिताः नस्वपेयुः । अतोरथमारुह्य
 गच्छामेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ २२ ॥ आलङ्कृतात् स्वकृ-
 तात् । आत्मना स्वेन ॥ २३—२६ ॥ युक्तः सज्जः
 ॥ २७ ॥ सपरिच्छदः धनुःकवचादिसहितः । आकु-
 लावर्ती आवर्ताकुलां ॥ २८ ॥ महामार्गप्रापद्यत
 जलस्थितरथादवतीर्य पद्भ्यामेवमहामार्गप्रापदित्यर्थः ।
 भयदर्शिनां श्वापदादीनां । अभयं तत्संबन्धिमयरहि-
 तमित्यर्थः ॥ २९ ॥ मोहनं बन्धनं । ननुसदृश्यरा-
 मस्यस्वविरहासहिष्णूनांस्वसिभिरतिशयप्रेमभाजांव-
 च्चनमनुचितं । उच्यते । नेदंवचनं प्रणचिकित्सान्या-
 येननागरिकाणामुन्मस्तकानन्वेनसत्तानभवेदितिसु-
 सात्न्यानुभवप्रदानार्थं वनवासव्याजेनविश्लेषसंक-

शि० तात्कालिकस्वकर्तव्यमाह—यावदिति । यावत् यावत्कालं वयं लघुसंसृष्टास्तावत्कालं द्वित्रादिक्रयेत्यर्थः । रथमारुह्य
 अकुतोभयं सर्वतोभयरहितपन्थानगच्छाम । एतेन तमसादक्षिणतदादारभ्य किंविदूरं प्रशस्तो मार्गो नास्तीतिव्यञ्जं ॥ २९ ॥
 शि० ननु पुरवासिनां कागतिरित्यत आह—अत इति । स्वप हेक्षकरीयरक्षक लक्ष्मण अतः मध्येऽहमार्गो भावाद्धेतोः भूयः अधिकं
 मामनुरक्ता अपि इह्वाक्कुपुरवासिनः इदानीं मान् ईयुः नागच्छेयुः । इदानीं मिलनेन भरतेन सहागन्तार इति सूचितम् ॥ २२ ॥ ति०
 प्रभो समर्थ ॥ २५ ॥ इतिषट्चत्वारिंशद्वसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ क. ज. ह. ट. उत्थायच. २ ख—क. छ. झ. ट. निर्व्यपेक्षान्. ३ क. ख. घ. विमान्. ४ छ. झ. संस-
 कान्. ५ ग. नियति. ज. निवर्त. ६ ख. क. छ. झ. ट. प्राणान्सिष्यन्ति. घ. प्राणानरक्षन्ति. ७ ख. तथावदेव. ८ क—ट.
 गच्छामः. ९ क. ग—छ. झ. ट. मूलेषु. १० क. ख. ग. क. च. छ. झ. घ. ट. ननु. ११ क. घ. महाप्राज्ञ. १२ क. घ.
 छ. झ. घ. ट. स्मृतं शीघ्रं संयुज्यतां. क. ख. दोमान्. १३ छ. घटः. १४ क. ख. घ—छ. झ. घ. ट. तुरागस्य. १५ क. घ.
 छ. झ. घ. ट. लस्यारोहभ्रं. क—घ. ज. लमारोहसभ्रं. १६ क. छ. झ. ट. गच्छाम.

रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चैके स सारथिः ॥ प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ॥
 प्रचोदयामास ततस्तुरङ्गमान्स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥
 ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ॥
 उदञ्चुखं तं तु रथं चकार स प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

प्रभातेप्रभुर्धैः पौरैरामादर्शनेनात्मोपाह्वयपूर्वकपरिक्षोचनम् ॥ १ ॥ ततोऽप्यथाश्रुत्यापि निस्सीसार्गविच्छेदेऽसौक्यमयो-
 ध्याप्रवेक्षः ॥ २ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या पौरास्ते राघवं विना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥
 शोकजाश्रुपरिधूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥
 ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ॥ कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म भनस्त्रिनः ॥ ३ ॥
 धिगस्तु खलु निद्रां तां ययाऽपहृतचेतसः ॥ नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥
 कथं नेम्य महाबाहुः स तथाऽवितथक्रियः ॥ भक्तं जैनं परित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥ ५ ॥

स्मिततयाहितव्यापारत्वेन बभूवुर्हतचेतसः । यद्वि-
 रामस्य तयासंकरूपो न भवेत्तर्हि कथं निःशेषसर्वजननि-
 द्राकरणं सुमन्त्रलक्ष्मणवत्तेष्वेकस्यापि निर्निद्रत्वापत्तेः ।
 मोहनमेवाह—उदञ्चुख इत्यादि । पौराणां मोहनार्थ-
 मुदञ्चुखः प्रयाहि अयोध्यां प्रति रामो निवृत्त इति पौरा-
 णां भ्रान्तिमुत्पादयितुमुदञ्चुखो याहीत्यर्थः । स्वस्वर-
 थेनोदञ्चुखं गत्वामार्गान्तरेण वनगमनस्य कर्तुं शक्यत्वे-
 पि अयोध्यामिमुखगमनेऽत्र भङ्गः स्यादिति विधाय सुभ-
 ममिमुखो याहीत्युक्तवान् । तथा कुर्विति पौराणां मो-
 हनार्थसूतमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ३०—३१ ॥
 प्रत्यागम्येति मार्गान्तरेण प्रत्यागम्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 संप्रयुक्तं सम्यगानीतं रथं समास्थितौ अभूतामिति
 शेषः । येन पथा तपोवनं प्राप्यते तेन प्रचोदयामास
 ॥ ३३ ॥ सः सुमन्त्रः । प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्श-
 नात् प्रयाणानुकूलमङ्गलसूचकनिमित्तदर्शनाद्देतोः ।
 रथमुदञ्चुखं चकार निमित्तस्वीकारार्थमुदञ्चुखं चका-

रेत्यर्थः । ततः निमित्तस्वीकारानन्तरं । रथमास्था-
 यवनं यथावितिसंबन्धः । प्रयाणे दक्षिणपादोद्धारवत्
 उदञ्चुखगमनं मङ्गलायेति भावः ॥ ३४ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
 म्बरारख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ पौरवृत्तान्तं दर्शयति—प्रभातायामित्यादि । शो-
 कोपहतनिश्चेष्टाः शोकोपहतत्वाभिश्चेष्टाः । हतचेतसः
 मूढाः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुभिः परिधूनाः परिहृन्ताः ।
 आलोकमपि रामस्य रामसंबन्ध्यालोकमपि आलो-
 क्यत इत्यालोकः तमालोकसाधनं रथरेण्वादिकमपीत्यर्थः
 ॥ २ ॥ विषादार्तवदनाः दुःखेन म्लानमुखाः । कृपणाः
 दीनवेधाः । करुणावाचः दीनवचांसि । वदन्ति स्म अ-
 न्योन्यमिति शेषः ॥ ३—४ ॥ अवितथक्रियः अमोघा-

श्लो० कृपणाः कर्तव्यविषेकरहिताः ॥ ३ ॥ ति० यथानिद्रया “निद्रां भगवतीं विष्णोः” इत्यादिना मार्कण्डेयेन तस्याभगव-
 न्मायारूपत्वाभिधानात्तदावरणादेव च विषयाविध्वानां भगवददर्शनं प्रतिद्वंद्वं श्रुतिसिरस्तु । पश्यामहे इति तत्कार्षीः । हे इति संबोधनं ।
 [पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. रामस्य वचनः. २ क. छ. च. छ. ज. ट. चक्रेव. ३ क. ततः. ख. ज. तथा.
 ४ ग. घ. ज. गतचेतसः. ५ क. सुदुःखिताः. ६ क. ख. विषण्णार्ता. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. भनीषिणः. ८ क. च.
 हतचेतसाः. ग. हतचेतनाः. झ. ट. हतचेतसः. ९ ड—ट. रामो. १० क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. अनमन्त्रि. ११ क. घ.
 झ. ट. तापसो.

यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥६॥
 इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा ॥ रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ॥ ७ ॥
 सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ॥ तैः प्रज्वालय चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पौवकम् ॥८॥
 किं वक्ष्यामो महाबाहुरनस्यः प्रियंवदः ॥ नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कैथं क्षमम् ॥ ९ ॥
 सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वाऽस्माद्यावत् विना ॥ भविष्यति निरानन्दा सखीबालवयोधिका ॥१०॥
 निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं जितात्मना ॥ विहीनास्तेन च पुनः कथं पश्याम तां पुरीम् ॥११॥
 इतीव बहुधा वाचो बह्विधम्य ते जनाः ॥ विलपन्ति सा दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ १२ ॥
 ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित्क्षणं पुनः ॥ मार्गनाशादिषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥
 रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ॥ किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥
 ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ॥ अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥
 आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ॥ अवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥१६॥
 एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ॥ आपगा गरुडेनैव हृदादुद्धृतपद्मगा ॥ १७ ॥
 चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ॥ अपश्यन्निहतामन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥
 ते तानि वेष्मन्नि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः ॥
 नैव प्रज्जुः स्वजनं जैनं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

लुपतिः ॥५—६॥ इहैवनिधनं प्रायोपवेशनेनमरणं ।
 महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तरामिमुखगमनं ।
 हिःप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ प्रविशामोऽथेति अथवेत्यर्थः ॥८॥
 किंवक्ष्यामइति । नकिमपिवक्तुंशक्यमित्यर्थः । तदेव
 विवृणोति—महाबाहुरित्यादिना । नीतः वनमिति
 शेषः ॥ ९—१२ ॥ मार्गानुसारेण किञ्चित् किञ्चि-
 दूरं । मार्गनाशात् रथमार्गादर्शनात् । तच्चवीरुत्तुण-
 चापरस्परं ॥ ४ ॥ स्त्री० नीतः प्रापितः वनमितिशेषः । अस्यायमर्थः । रामवृत्तान्तं पृच्छन्तं जनं प्रति अस्माभिः शपथोक्तं नीतइति
 वक्तुं कथं क्षमं । अन्यद्वा किंवक्ष्यामइति ॥ ९ ॥ शि० अग्नेभवाभ्याः पुरोगामिन्यः तावतागाश्चेत्यर्थः । यद्वा अग्न्यामुख्याः
 पुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणाभावइत्यर्थः । गार्हपत्ये । स० अग्न्याः पुराणश्रुत्यः ॥ ११ ॥ चि० व्यथिताः सज्जनायस्तां ।
 सत्येनकैकेय्याव्यावृत्तिः ॥ १५ ॥ शि० क्षयो हर्षक्षयस्तेनव्याकुलमानसाः । यद्वा क्षयग्रहं प्रति व्याकुलं गन्तव्यं नैवेत्येवंप्र-
 मानसं येषां तादृशाः । स० क्षयेग्रहे व्याकुलमानसाः । क्षयोव्याकुल्योऽसिद्धिर्नामे तस्मिन्मनोऽपेक्षातइति । शि० क्षयेण रामप्रति-
 योक्तं योगाभावेन व्याकुलमानसाः ॥ १६ ॥ स० गरुडेनहृदादुद्धृतपद्मगा आपगा नदी यथानशोभतेतद्वत् । तस्यतद्रूपण-
 त्वात् । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तः । यद्युनादौ तयादृष्टेः ॥ १७ ॥ स० चन्द्रहीनमित्याद्यभूतोपमाकहारः ॥ १८ ॥ इति सप्तचत्वारिंश-
 स्सर्गः ॥ ४७ ॥

पटलपिहितप्रदेशेरथचारणादिति श्लेषम् । समभिप्लुताः
 व्याप्ताइत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवेनोपहताइति प्रलयन्तइ-
 ति शेषः ॥ १४—१५ ॥ आलोक्येत्यादिश्लोकद्वयमे-
 कं वाक्यं । अन्तइतिकरणं बोध्यम् । क्षयव्याकुलमा-
 नसाः संमार्जनलेपनादिक्षयेण व्यथितमनस्काः ।
 अवर्तयन्त अमुष्मन् ॥ १६—१८ ॥ दुःखेन सहितं
 स्वजनं जनं वा पौरजनं वा । न प्रज्जुः नाज्ञासिधुः

[पा०] १ ग. घ. च. ज. ज्येष्ठः. २ ख. ग. घ. ज. विजनंगतः. ३ क. छ. झ. ट. रहितानानो. ४ घ. जीवितेननः.
 ५ छ. झ. ट. जीवितं हि. ६ क. छ. झ. ट. वाचयं. ७ ज. क्षमं कथं. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. महात्मना. ९ क.
 ग. क—ट. इक्ष्वाकम्. १० अ. भ. बाहुदुग्धम्. ११ क. छ. झ. ट. इक्ष्वाक्याः. १२ क. च. छ. झ. अ. ट. किञ्चित्ततःक्षणं.
 १३ क. छ. झ. अ. ट. रथमार्गानुसारेण. १४ ख. किमिदानीं. १५ ग. घ. क. छ. झ. ट. तदा. १६ ज. चेतनाः. १७ घ.
 अवर्तयन्ततोऽश्रूणि. ख. छ. झ. अ. ट. आवर्तयन्तते. १८ क. ख. ज. पीडिताः. १९ ख. घ. ज. रहितानगरी. १९ छ.
 प्रहरीनः. २० घ. निगतामन्दं. २१ ख. छ. झ. परंवा. ट. पुरंवा.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

राममार्गापरिश्रानाप्रत्याकृतैर्मर्त्रादिनीरामवृत्तात्सन्निवेदितानिःपौराणीनिःरामगुणानुवर्णनकैकेयुपालंभपूर्वकंबहुधापरि-
देवनम् ॥ १ ॥

तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च ॥ बाष्पविभ्रुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥
अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ॥ उद्धतानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥
स्वस्वं निलयमोगम्य पुत्रदारैः समाहृताः ॥ अश्रूणि मुमुक्षुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥
न चाहृष्यन् चामोदन्वणिञ्चो न प्रसारयन् ॥ न चाशोभन्त पुण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ॥ ४ ॥
नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा घनागमम् ॥ पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नोभ्यनन्दत ॥ ५ ॥
गृहेगृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहप्रागतम् ॥ व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विषान् ॥ ६ ॥
किन्तु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ॥ पुत्रैर्वा किं सुखैर्वाऽपि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ॥ योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८ ॥
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पश्चिन्यश्च सरांसि च ॥ येषु ह्यस्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ॥ आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥
काननं वाऽपि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति ॥ प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥
विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः ॥ राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥
अकाले चापि मुँख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्विरयो रामप्रागतम् ॥ १३ ॥

॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्वाल्मीकि-
रामायणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

मुमूर्षया मर्तुमिच्छत्योपलक्षितानां ॥ १ ॥ सत्वानि
प्राणाः । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वं” इत्यमरः । उद्ध-
तानीवबभूवुः मुमुक्षुरित्यर्थः । अमनस्विनां धैर्यहीनानां
॥ २—३ ॥ नचाहृष्यन् मुह्यदर्शनेनापिहर्षेणप्रापुः ।
नचामोदन् । अपूर्ववस्तुलाभेपिमोदनप्रापुः । प्रसारयन्
प्रासारयन् । पण्यानीतिशेषः । पुण्यानि पुण्यफलभू-
तपुत्रफलत्रादीनि । नापचन्निति । गृहमेधिनः गृहस्थाः ।
तेषांपचिक्रियासंबन्धस्त्वर्धशरीरभूतपत्नीद्वारा ॥ ४ ॥
नष्टं विरकालनष्टं रत्नादिकं । घनागमं निध्यादिलाभं

॥ ५ ॥ रुदन्त्यः सर्वाः स्त्रियः भर्तारं स्वस्वभर्तारं ।
व्यगर्हयन्त । किमर्थंभवद्विरागतमित्येवंनिन्दन्तिस्म ।
तोत्रैः अङ्कुशैः । गर्ह्यविशदयति—किंनित्यादिश्लो-
केन । इतिव्यगर्हयन्तेत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ सीतया
सहरामं सीतासहितंराममित्यर्थः ॥ ८—९ ॥ रम्य-
काननाः सत्रतत्ररम्यवृक्षराजियुक्ताः । महानूपाः
रम्यकच्छप्रदेशाः । “जलप्रायसनूपंस्थातुंसिक-
च्छः” इत्यमरः ॥ १० ॥ नैनंशक्यन्त्यनर्चितुं अर्चि-
तुंशक्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडाः
विचित्रपुष्पशेखराः । मञ्जरीत्यत्रलान्वसोद्वस्त्रः ।
दर्शयिष्यन्ति आत्मानमितिशेषः । नगाः वृक्षाः
॥ १२ ॥ दर्शयिष्यन्ति वृक्षलतादिद्वारेतिभावः ।

स० आमोदन्नितिपदव्यत्यासेन रामपदव्यत्यासेनायंखेदइतिद्योतयति ॥ ४ ॥ स० गृहप्रागतंरामंविहायेतिशेषः । ति०
व्यगर्हयन्त राघवमप्रतिनिवर्त्यकिमर्थंयूयमायताइत्येवंवाग्भूतैःतोत्रैरङ्कुशैः ॥ ६ ॥ स० आपगाःनद्यः । कीदृशः पश्चिन्यःसर्ववत्यः ।
[पा०] १ क. छ. झ. न. ट. अभिगम्य. २ ख. मागल. ३ क. समागताः. ४ क. ख. छ—ट. पण्यानि. ५ ग. क.
झ. छ. ट. नाभ्यनन्दत. ६ क. छ. झ. ट. नर्पि. ७ क. च. झ. न. ट. रास्यति. क. ख. घ. पास्यति. ८ क. लोभयिष्यन्ति.
९ ज. क. च. छ. झ. ट. रामोऽनु. १० क. ऽपिच. न. वापि. ११ ख. तत्रःपुष्पाणि. ज. पुष्पाणिमुँख्यानि.

प्रस्रविष्यन्ति तोषानि विमलानि महीधराः ॥ विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्क्षरान् ॥

पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १४ ॥

यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १५ ॥

पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥

पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः ॥ स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥

वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् ॥ इति पौरस्त्रियो भर्तुन्दुःस्वार्तास्तत्तदनुवन् ॥ १८ ॥

शुष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ॥ सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥

को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥

कैकेय्या यदि चेद्वाज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥

यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ॥ कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥

कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि ॥ जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि श्यामहे ॥ २३ ॥

या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा ॥ कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥

उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम् ॥ कैकेय्या हि कुते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥

न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ॥ मृते दशरथे व्यक्तं विलापस्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥

अनुक्रोशान् आदरादित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ यत्रदेखे

रामोवर्तते तत्रभयं नास्ति । तत्र परामवोपिनास्ति

॥ १५ ॥ दूरात् पुराभवति अविष्यति । ततःपूर्व-

मेवानुगच्छामइत्यर्थः । “यावत्पुराणिपातयोर्लट्”

इतिलट् ॥ १६ ॥ पादच्छायेति पादसेवालक्ष्यते ।

सुखा सुखसाधनभूता । गम्यतइतिगतिः प्राप्यः ।

परायणं परमयत्नं सर्वप्रकारेणाधारभूतइत्यर्थः ॥ १७

—१९ ॥ अप्रतीतेन अप्रशस्तेन सतामयोग्येवेति

यावत् । उत्कण्ठयाशोकस्मरणेनसहितः सोत्कण्ठः

कुतःसोत्कण्ठःसोत्कण्ठितः तादृशो जनोयस्यतेन ।

अमनोज्ञेन उद्वेगकारिणा । हृतचेतसा चित्तनाशकेन ।

अनेनवासेन नगरेणेत्यर्थः । कोनुजनःसंप्रीयेत नको-

पीत्यर्थः । तस्मादयंवासस्त्याज्यइतिभावः ॥ २० ॥

अधर्म्यं धर्मादपेतमित्यर्थः । अनाथवत् नाथशून्यं

भाविप्रतिसन्धानेनेदमुक्तं । कुतइति पुत्रधनकृतसुख-

वार्थस्यजीवितमूलत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ पुत्रोरामः ।

परिहरेत् विपद्वाइतिशेषः । रक्षेदितियावत् ॥ २२ ॥

जीवन्त्याःकैकेय्याःराज्ये भृतकाः भृतिभुजः । “भृ-

तकोभृतिभुक्” इत्यमरः । कैकेयीजीवनपर्यन्तंनत-

स्याराज्येनिवसेमहीतिजीवन्तीशब्दस्यभावः ॥ २३-

॥ २४ ॥ कैकेय्याःकुते कैकेयीनिमित्तं ॥ २५ ॥ विना-

शप्रकारमुपपादयन्ति—नहीति । विलापो विनाशः

“पर्यत्यापन्नगे” इतिविश्वः ॥ १ ॥ टी० योगक्षेमं अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्वरक्षणक्षेमं ॥ १९ ॥ टी० कंपरिहरेत् त्यागात्प-

रिहरेत् । सर्वानपिपरित्यजेदित्यर्थः । भर्तुपुत्रत्यागकारिण्यास्तस्याइतरत्यागःक्रियानितिभावः । शि० यथाहेतुभूतयामन्वरथा

ऐश्वर्यकारणात् अहमतीवराज्ञोप्रियेति स्वप्रभूतिहेतोः पुत्रोरामः भर्तादशरथस्य सप्तौ त्याजितौ सा कैकेयी कुलस्य पांसनी मलभू-

तामन्वरा अन्यं कं परिहरेत् त्यजेत् नत्याजयेदित्यर्थः । स्त० कंअपरिहरेत् सर्वपरिहरेदेव । अमानोनाश्रयादिना निवेधार्थकोकारः

॥ २२ ॥ स्त० भृतकाः त्रियन्तइतिभृतकाः श्रूयाइतियावत् । तथासन्तःननिवसेम । हीति अत्यार्थस्यातिदृढलंसूचयति । तेन

नपदव्यत्यासदोषः ॥ २३ ॥ शि० उपद्रुतं नानोपद्रवसहितं । अतएव अनालम्बं पञ्चालंभोपलक्षितयागरहितं ॥ २५ ॥ ति० विजो-

[पा०] १ घ. तत्रनास्ति. २ ग. दशरथसद्वि. ३ ड. छ. झ. ट. सुखंमर्तुः. क. ख. च. भ. सुखोदकांताद. ४ ड. च.

छ. झ. न. ट. यूयं च. ५ ख. घ. स्वास्तदानुवन्. ६ ड. छ. ट. सप्तौवैश्वर्य. ७ झ. घ—छ. झ. न. ट. भृतकाहि. ख.

भृतकामा. ८ ड. छ. झ. न. ट. मनालम्बं. ९ ख. ड. च. छ. झ. न. ट. कैकेय्यास्तु. १० क. ग. ज. हृत्सं. ११ ख. घ.

प्रवाहिते. १२ क. छ. ड. छ—ट. विलापः.

ते विषं पिबतालोक्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः ॥ राघवं वाऽनुगच्छध्वमश्रुतिं वाऽपि गच्छत ॥ २७ ॥
 मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ भरते सैन्धिसृष्टाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २८ ॥
 पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुरिन्दमः ॥ आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥
 पूर्वाभिभाषी मैथुरः सत्यवादी महाबलः ॥ सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥
 नूनं पुरुषशार्दूलो मत्समातङ्गविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ॥ ३१ ॥
 तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ॥ चुक्षुर्दुःखंसतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥
 इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ॥ जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥
 नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणाभिलिप्तेव सा तदा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥
 उपशान्तवणिकपण्या नष्टहर्षा निराश्रया ॥ अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवांबरम् ॥ ३५ ॥
 तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ॥
 विलप्य दीना रुरुर्विचेतसः सुतैर्हि तौसामधिको हि सोभवत् ॥ ३६ ॥
 प्रशान्तगीतोत्सवनृचर्वादिना वैष्णवास्तहर्षा पिहितापणोदया ॥

॥ २६ ॥ ते यूयं आलोक्य असुमर्थमालोक्य । सुदुर्ग-
 ताः सुदुरिद्राः रामरूपधनहीना इत्यर्थः । अश्रुतिं यत्रग-
 सेनामापिनश्रुयते तं देशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ पितृवचननि-
 र्देशेनकैकेयीप्रियचिकीर्षयाचक्रियमाणेप्रव्रजनेकोदोष-
 इत्यत्राह—मिथ्याप्रव्राजित इति । मिथ्याप्रव्राजितः
 कपटेनप्रव्राजितः । सन्धिसृष्टाः निक्षिप्ताःराज्ञेतिशे-
 षः । सौनिके पशुमारके ॥ २८ ॥ विश्लेषासहि-
 ण्युत्तरारामस्त्वकार्यकृतवानित्यभिधायतद्वृणकीर्तनेना-
 प्यायनं कुर्वन्ति—पूर्णेत्यादिना । गूढजत्रुः गूढे निम-
 भ्रेजत्रुणीअंससंधी यस्यसतथोक्तः । “स्कन्धोभुजशि-
 रोसोक्षीसंधीतस्यैवजत्रुणी” इत्यमरः ॥ २९ ॥

पूर्वाभिभाषी स्वसौहार्दमन्यत्वप्रदर्शनायसर्वत्रपूर्वभा-
 षणशीलः ॥ ३०—३१ ॥ मृत्योर्भयागमे मरणसमये
 ॥ ३२ ॥ विलपन्तीनां विलपन्तीषु सतीष्वित्यर्थः ।
 राघवमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसंपाता
 नष्टाभिप्रणयना । प्रशान्ताध्यायसत्कथा अध्यत्योवेदः
 सत्कथापुराणादिः निवृत्तवेदाध्ययनपुराणपाठेत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ उपशान्तवणिकपण्या उपशान्तानिविषाजां
 पण्यानियस्यांसा पण्यकरूपनाशून्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 सुतैः सुतेभ्यः । पञ्चम्यर्थेवृत्तीया । भ्रातृभ्यश्चेत्यपि
 द्रष्टव्यं ॥ ३६ ॥ पिहितापणोदया पिहितः आपणो-
 दयः आपणस्यवस्तुसमृद्धिर्वस्याःसातथोक्ता । आपणो-

पःनाशः ॥ ३६ ॥ ति० तेयूयंपुरुषाः । सक्षीकाइतिशेषः । आलोक्य पेषयित्वा । अश्रुतिंवापि यस्मिन्देशेकैकेय्या
 नामश्रवणमपिनभवति तादृशंदेशंवा गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० सौनिके सूना पशुवधस्थानं तत्रभवे हिंसके तत्समीपे ।
 शि० रामः मिथ्या वृथा प्रव्राजितः । ननु राजनियोगे भवतुक्तयाकिमित्यत आहुः । भरते कैकेय्यतिप्रियत्वेनभरतसदृशेभ-
 न्यरायां तदाज्ञायामित्यर्थः । कथंभंनिबद्धास्मः । भरतशब्दः आचारकिञ्चिन्तप्रकृतिककर्तृकिञ्चिन्तः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ २८ ॥
 ती० विलपन्तीनां प्रलपन्तीषुसतीषु दिनकरोरजनीचाम् । सूर्यास्तमयानन्तरं रजनीचाभ्यवर्ततेति । अनेन पौरुषोदुःखासहि-
 ण्युत्तराऽस्तमयानन्तरमस्तमयात्पूर्वच भानोःपूर्वगतपेक्षयाऽतिवैगेनगमनंशोभ्यते ॥ ३३ ॥ ति० नष्टज्वलनसंपाता नष्टः होमा-
 ययोपि ज्वलनसंपातो ज्वलनसंगमोयस्यां ॥ ३४ ॥ स० सुतैः बहुवचनमाचर्थं ॥ ३६ ॥ ति० संक्षुभितोदकः क्षीणोदकः ।
 संक्षुभितोदकइतिपाठे क्षीण्यात्संक्षुभितोदकइत्यर्थः । स० संक्षुभितोदकः प्रलये ॥ ३७ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४८ ॥

[पर०] १ क. पुण्याःस्वदुःखिताः. घ. पुण्याःस्वदुःखिताः. क. ज. झ. अ. पुण्याःस्वदुःखिताः. ख. पुण्याःस्वदुर्गताः. ड. छ.
 द. पुण्याःस्वदुःखिताः. २ क. राघवंचानु. ३ क. ज. चापि. ४ ख. सहर्षयःसहलक्ष्मणः. ग. ज. ससीतः. ५ क. ख. ग. ज. अ.
 संनिविष्टाः. ड. छ. झ. ट. संनिविष्टाः. च. संनिविष्टास्त. घ. संनिविष्टाः. ६ क. पूर्वभाषीच. ७ ख. मैथुर. ८ घ. सौम्यःसर्वस्य
 लोकस्य. ९ क. ख. महाबलः. १० क. ख. च. ज. नागराः. ११ क—घ. ज. रंशंसतप्ताः. १२ क. ख. समागमे. १३ ज—ट.
 संपाता. १४ ग. घ. च. ज. शान्ताध्ययनसत्कथा. ख. प्रशान्तायतसत्कथा. १५ क. ख. ग. च. ज—ट. तिमिरेणानु. घ.
 तिमिरौषधिलिप्तेव. १६ च. ख. झ. अ. तदासा. १७ क. छ. झ. तदा. १८ ख. सुतादि. १९ ड. छ. झ. ट. अधिकोपि
 २० ख. घ. वाहिता. क. च. वादिनी. ग. वायका. ज. वाद्या. २१ ड. च. झ. अ. ड. विप्रश्च. ख. व्यपेत.

तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा महार्णवः संक्षिप्तोदको यथा ॥ ३७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रात्रिशेषेण बहुवृत्तवत्तारामेयप्रभाते संक्षिप्तोपासनात् ॥ १ ॥ तथाप्रतिपद्यंस्वविधयस्तत्तद्गामजनवचनप्रवचनेन गोमत्यादि-
नदीतरणपूर्वकं सुमञ्जसप्रत्यभिमतार्थमुदीरयतासतापुरतोपमम् ॥ २ ॥

रामोपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ॥ जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुसरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ॥ उपास्य स शिवां सन्ध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २ ॥
ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च ॥ पश्यन्नतिययौ श्रीघ्नं शनैरिव ह्योत्तमैः ॥
शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ ३ ॥

[विगर्हितां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा ॥] राजानं शिखण्डशरयं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥
हा नृशंसाऽद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ॥ तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ॥ वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ॥ सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविव्यति ॥ ७ ॥
अहो दशरथो राजा निस्तेहः स्वसुतं प्रियम् ॥ प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ८ ॥
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ९ ॥
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ॥ उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याधुषितां दिशम् ॥ १० ॥
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शिवं जलां नदीम् ॥ गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ ११ ॥

दयस्यपिहितत्वमापणाविधानात् । संक्षिप्तोदकः
संक्षिप्तोदक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरव्याख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथरामवृत्तान्तप्रसूति—रामोपीति । तेनैवरा-
त्रिशेषेण येन रात्रिशेषेणपौरान्विहायगतस्तेनैव ।
महदन्तरं महावकाशं महदूरमिति यावत् ॥ १ ॥
गच्छतः गच्छतिसति । व्यपायात् निरगात् । विष-
यान्तं उत्तरकोसलदक्षिणावधि ॥ २ ॥ विकृष्टसी-
मान्तान् विशेषेण कृष्टसीमान्तान् बीजावापार्थसज्जी-

कृतक्षेत्रानित्यर्थः । शनैरिवययौ उत्तमान्धानांगस्ति-
चातुर्यात्पुष्पितवनरामणीयकदर्शनपारवश्याच्चाति-
शीघ्रमपिगमनंशनैरिवजानन् यथावित्यर्थः । ग्रामसं-
वासवासिनां ग्रामाःमहाग्रामाः संवासावल्पग्रामाः
तेषुवासिनांशृण्वन्नतिययावितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥
वाचएवप्रपञ्चयति—राजानमित्यादि ॥ ४ ॥ पापा
पापस्वभावा । पापानुबन्धिनी नैरन्तर्येणपापकारि-
णीत्यर्थः । तीक्ष्णा क्रूरा ॥ ५ ॥ वनवासे वनवास-
निमित्तं प्रवासयतीत्यन्वयः ॥ ६—८ ॥ अतिययौ
अतिक्रम्यययौ ॥ ९ ॥ अगस्त्याधुषितांदिशं दक्षिणां
दिशं ॥ १० ॥ गोयुतानूपां गोयुक्तकच्छप्रदेशां ।

कृतकः शरैरिवेतिपाठः । शरसदृशवेगवद्भिरश्रोतमैरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० पापा पापकर्माद्व्यवहारीत ॥ ५ ॥ शि०
प्रजानामनघं अचनिवर्त्तकरामं ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. ज. अ. तथा. २ क—घ. ख. ज. संक्षुभितो. ३ घ. शुभा. ४ क. ड—ट. उपास्यतु.
५ छ. झ. ट. विषयानत्यगाहत. ६ घ. पश्यन्नभि. ज. पश्यन्नभि. ख. पश्यन्नभि. ७ क. छ. ज. ट. शनैरिव. ८ इदमर्थं क.
च. ग. पुस्तकेषु दृश्यते. ९ क—घ. ज. मागतं. १० घ. ज. तीक्ष्णे. क. क्षुद्रकर्मणि. ११ क. प्रस्थापयति. १२ क. ग. ज.
क्षोभमत्तन्त्रितं. १३ क. च. छ. झ. अ. ट. प्रति. १४ क. घ. शीतलोय. १५ क. सगता. १६ क. छ. झ. अ. ट. शीतवहां.
क. घ. ज. शीतजलां. १७ घ. श्रुतारामोऽनंतरत्.

गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रमैर्हयैः ॥ मयूरहंसाभिर्हतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १२ ॥
 स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिष्वक्त्रे पुरा ॥ स्कीतां रोष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्थयत् ॥ १३ ॥
 सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णश्च ॥ हंसैस्तत्स्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥
 कदाऽहं पुनरागम्य सरस्वाः पुष्पिते वने ॥ मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १५ ॥
 राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्नत्यर्थं मृगया वने ॥ काले वृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम् ॥ १६ ॥
 नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयुवने ॥ रतिर्हेषाऽतुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १७ ॥
 स तमध्वानमैष्वक्त्रैः सूतं मधुरया गिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

रामेणाधोऽध्याभिमुखीभूयतत्समापुच्छनम् ॥ १ ॥ तयामध्येमार्गस्वावलोककजानपदजनानां समाश्वासनेन प्रतिनिवर्तन-
 पूर्वककोसलानतिक्रान्तवतागङ्गादर्शनम् ॥ २ ॥ वाल्मीकिनागङ्गावर्णनम् ॥ ३ ॥ रामेण लक्ष्मणसुमन्त्रानुमत्या गङ्गासमी-
 पगतेऽङ्गदीतस्मूलमेष्वरयादवतरणम् ॥ ४ ॥ तथा तत्र स्वागमनश्रवणेन स्वावलोकनार्थमागच्छन्तं गुह्यमाश्रयनिपादराश्वप्रति-
 रुद्धमणेन सह अभिगमनम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्सन्ध्योपासनपूर्वकं कलमात्रान्यवहारोऽपराधौ शुविधानेनानेगुह्यसुमन्त्रलक्ष्मणैः पर-
 स्परसंभाषणेन आगमनम् ॥ ६ ॥

विशालान्कोसलात्रम्यान्धात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्याभिमुखो धीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

सागरंगमामिति । “ गमेः सुष्ठुपसंख्यानं ” इति ख-
 चिनुम् ॥ ११—१२ ॥ महीं कोसलदेशं । राष्ट्र-
 वृतां अवान्तरजनपदावृतां । यद्यपि “ इष्वक्कु-
 णामिर्यं भूमिः सशैलवनकानना ” इति भूमिमात्रमि-
 ष्वक्त्रेणैव तथापि तस्य जन्मभूरिचं इतरजनपदस्थाः
 करदा इति बोध्यम् ॥ १३ ॥ सूत इतीत्यत्र गुणमा-
 द्योवाक्यसन्धेरनित्यत्वात् । हंसस्तत्स्वरः हंसस्येवम-
 त्तः कलः स्वरस्य सतथा ॥ १४ ॥ भाविपितृवियोग-
 सूचकमौत्कण्ठ्यमाह—कदेति । पर्यटिष्यामि चरि-
 ष्यामि ॥ १५ ॥ ननु “ स्त्रीयूतमृगयामद्यवाक्पारु-
 ष्योऽप्रदण्डताः । अर्थस्य दूषणं चेति राज्ञां व्यसनसप्तकं ”
 इति निन्दिता मृगया कथं काङ्क्षत इत्याशङ्क्य हि स मृग-
 निवृत्त्यर्थाकादाचित्का नगार्हिता किन्तु निरन्तरैव ।
 यथाराजसूये “ तस्याः सभायामध्ये अधिदेवनमुद्ध-
 त्या बोध्याक्षान्तं निर्वपेत् ” इति विहितं द्यूतमित्याह—

राजर्षीणामिति । हि यस्मात्कारणात् । राजर्षीणां व-
 ने मृगयारत्यर्थमस्तीति शेषः । काले आञ्जलिदिकाले ।
 मनुजैः सदाचारपरैः । वृतां स्त्रीकृतां । धन्विनाम-
 भिकाङ्क्षितां चललक्ष्यवेधनार्थं धन्विमिरभिकाङ्क्षितां ।
 तामृगयां नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि किञ्चित्काङ्क्षामीत्यर्थः ।
 रतिः क्रीडा ॥ १६—१७ ॥ ऐष्वक्त्रैः । दाण्डिनाय-
 नेत्यादिना निपातनात्साधुः । सरामः सूतप्रति तंत-
 मर्थं राजगुणादिरूपं । अभिप्रेत्य हृदये कृत्वा । मधुर-
 यागिरा वाक्यमुदीरयन्सन् । अध्वानं ययौ । अमुमर्थ-
 मुत्तरप्रदशरथं प्रति सूतोऽव्यक्तीकरिष्यति ॥ १८ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतां-
 बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ४९ ॥

कोसलान्यात्वा अन्तर्पर्यन्तदक्षिणकोसलान्यात्वे-

ति० राजर्षीणां हीति श्लोकः पुनरुक्तार्थक इव कतकासंमतश्चेति बोध्यं ॥ १६ ॥ इत्येकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. ख. च. ज. इतामतरत्स्यन्दिका. २ छ. शं. राष्ट्रवृता. ३ क. ख. च. न. मामाष्य. ४ घ. सादर. ५ घ. मयहस. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. सुवर्षोत्तमः. ७ घ. छ—ट. कृता. ८ अर्थश्लोकः क. छ. झ. ट. पुल्लकेपुराजर्षीणां हीति श्लोकात्पूर्वदृश्यते. ९ क. नगता. १० ड. च. छ. झ. ट. मुन्मुखो.

आपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ॥ दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥२॥
 निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥
 ततो हृदिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥
 अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः ॥ चिरं दुःखस्य पापीयो भग्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥
 तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ विलपन्तो नरा घोरं वैयतिष्ठन्त कचिक्कचित् ॥६॥
 तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः ॥ अचक्षुर्विषयं श्रयाद्यथाऽर्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥
 ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजैनाञ्जिवान् ॥ अकृतश्चिन्त्यात्रम्याश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥
 उद्यानाग्रवर्णोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलकुलसेवितान् ॥ ९ ॥
 लक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मर्षोषाभिनादितान् ॥ रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥
 मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यं भोग्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतावरः ॥ ११ ॥

ल्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गमनावसरे शिष्टाचारप्राप्त्यपुरदे-
 वतान्मस्कारस्य कार्यसंकटेनाकृतत्वादिदानीमयोध्या-
 राज्यसीमान्तेस्थित्वा आरब्धस्य चतुर्दशवर्षावधिकप्र-
 तस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं पुरदेवतान्मस्कारपूर्वकम-
 भ्यनुज्ञाप्रार्थयते—आपृच्छइत्यादिना । यानीति ता-
 न्यध्यापृच्छइत्यर्थसिद्धं ॥ २—३ ॥ भुजोद्यमनं रथ-
 वेगेनदूरगमनात् । अश्रुपूर्णमुखत्वं तदश्रुदर्शनात् ।
 जनं दर्शनार्थमागतं ॥ ४ ॥ अनुक्रोशः आदरः ।
 दया अनुकम्पा । यथार्हं स्वाभित्वानुगुणं । वः
 युष्माभिः । कृतः कृताचेत्यपिद्वयं । दुःखस्य अनु-
 मूयमानस्यदुःखस्य । चिरं चिरकालविशिष्टत्वं ।
 पापीयः अशोभनं । मदर्शनेभवतांदुःखमभिवर्धते
 अतोगम्यतां । अर्थसिद्धये गृहकुलादिकरणाय ॥ ५ ॥

व्यतिष्ठन्त रामदर्शनाशयाशीघ्रनजगमुरित्यर्थः ॥ ६ ॥
 विलपतामित्यनादरेषुष्टी । अचक्षुर्विषयं चक्षुर्विषय-
 त्वाभावं । क्षणदामुखे निशामुखे ॥ ७ ॥ दुस्त्यजाम-
 पिराज्यश्रियंवृणीकुलगतवान्नामइतिद्योतयितुमृषिः को-
 सलान्मिवर्णयति—ततइत्यादिना । धनधान्ययोः प्र-
 योजनमाह—दानेति । चैत्ययूपसमावृतान् चैत्यानि
 देवतायतनानि । यूपाः सर्वतोमुखादियागप्रख्यापकाः
 यूपकारत्वेनस्थापिताः स्तम्भाः ॥ ८ ॥ उद्यानानि
 पुष्पवाटिकाः । संपन्नाः संपूर्णाः । गोकुलैराकुलमि-
 षिड्यथाभवतितथासेवितान् ॥ ९ ॥ नरेन्द्राणाल्लक्ष-
 णीयान् एकैकशोनगरसदृशत्वेनलक्षयितुंयोग्यान् को-
 सलान् कोसलदेशस्यप्रामाण्यं ॥ १० ॥ मध्येन मार्गेण
 भोग्यस्यापिराज्यस्यत्यागमृषिर्विस्मयते—धृतिमतावर

शि० आपृच्छे कथयामि ॥ २ ॥ तद्वचनमेवाह—निवृत्तेति । लांपुनर्द्रक्ष्यामि । एतेन भवत्यापिपित्रादिसमीपेगन्तव्यमि-
 तिसूचितं । तेन केनचिद्रूपेण सापि सहैवागतेतिव्यक्तं । तेन तस्याः कामचारगमनं व्यजितं ॥ ३ ॥ टी० अश्रुपूर्णमुखोदीनइत्य-
 स्थायंभावः “व्यसनेनमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः” इत्युक्तेः दुःखितजनान्दृष्ट्वातेषांदुःखनिवारणाय स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखोऽभूदि-
 ति । शि० ततः अयोध्याऽऽज्ञापनानन्तरं । हृदिरतामे खाभाविकस्यच्छास्ये अक्षिणीनेत्रेयस्यसः । अश्रुपूर्णं आनन्दजलव्याप्तं
 मुखंयस्यसः । अदीनः निर्लादीनत्वाभावविशिष्टः । रामः जानपदंजनमब्रवीत् ॥४॥ टी० यदा अनुक्रोशोऽनुगुप्सा । अनुगुप्सनीया-
 न्नैकेयीप्रवृत्तीन्प्रति जुगुप्सा । मयिदयाच यथार्हंवेद्युष्माभिःकृतः । अनुक्रोशआदरोऽनुतापोवा । कृतः कृताच । दुःखस्यचिरमनु-
 भवइतिशेषः । पापीयः अशोभनं । अतोयुष्माभिर्गम्यतां । वयमप्यर्थसिद्धये पित्रनुज्ञातार्थसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धयेइति
 हृत्स्थं । गच्छामइतिशेषः । व्याख्यानान्तरंस्वप्रयोजकलाभोक्तं । शि० अतः अर्थसिद्धये स्वस्वकार्यनिर्वर्तनायगम्यतां । ननु सहग-
 मनेकाक्षतिरित्यतआह । दुःखस्य चिरं विलंबः पापीयः नयुक्तमित्यर्थः । एतेन सहगमनेभवतामद्रमनादिजनितःखेदातिशयो
 भविष्यतीतिसूचितं । स० तत् मदनुग्रहकरणं चिरं दुःखस्यहेतुरिति पापीयः । लोके बहुदिनसहवासिजनविरहेदुःखस्यदर्शनात् ।
 अतोमदद्विर्गम्यसिद्धये स्वप्रयोजनार्थगम्यतां ॥ ५ ॥ शि० कचिक्कचित्स्थितिः स्थितियोग्यस्थलानिचारेणैवातिघ्नित्यर्थः
 ॥ ६ ॥ टी० अतृप्तानां दर्शनदृष्टिरहितानां ॥ ७ ॥ ति० चैलैः देवताविघ्नान्दृष्ट्युपैष्यसमावृतान् ॥ ८ ॥ स० गोकुलैराकुल-
 [पा०] १ क—छ. झ. घ. ट. हृदिर. २ चिरं दुःखस्येवार्थात्परं निवर्तय्यमहमागागम्यतामर्थनिश्चयेइत्यर्थः । पाठेअधिकंइत्यते.
 ३ ड. च. छ. झ. घ. ट. व्यतिष्ठत्. ४ ख. प्रापयथा. ५ क. द्विजान्. ख. नरान्. ६ घ. सदागोकुलसेवितान्. च. गोकुला-
 कुलमभिवृतान्. ज. गोपगोकुलसेवितान्. ७ क. ड. छ. झ. ट. लक्षणीयान्. ८ घ. ज. ओषाडु. ९ क. ख. ह—ट. सेवितं.
 वा. रा. ५८

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ॥ ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥
 आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलङ्किताम् ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोददां शिवाम् ॥ १३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किनैररूपशोभिताम् ॥ नानागन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥
 देवाक्रीडाशताकीर्णा देवोद्यानशैतायुताम् ॥ देवार्थमाकाशगमां विख्यातां देवपत्निनीम् ॥ १५ ॥
 जलाघातादृहासोद्यां फेननिर्मलहासिनीम् ॥ कचिद्वेणीकृतजलां कचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६ ॥
 कचिस्तिमितगम्भीरां कचिद्वेगजलाकुलाम् ॥ कचिद्गम्भीरनिर्घोषां कचिद्भैरवनिखनाम् ॥ १७ ॥
 देवसंघाद्युतजलां निर्मलोत्पलशोभिताम् ॥ कचिदाभोगपुलिनां कचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥
 हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम् ॥ सदा भैरवैश्च विहगैरभिर्सन्नादितान्तराम् ॥
 कचिचीररुहैर्दृक्ष्यैर्मालामिरूपशोभिताम् ॥ १९ ॥
 कचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां कचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ कचित्कुमुदपण्डैश्च कुङ्कुमैरुपशोभिताम् ॥ २० ॥
 नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च कचित् ॥ व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ २१ ॥
 दिशागजैर्वनगजैर्भैरवैश्च वरवारणैः ॥ देवोपवाहैश्च मुहुः सन्नादितवनान्तराम् ॥ २२ ॥

इति ॥ ११ ॥ तत्र कोसलादक्षिणदेशे । त्रिभिः पथि-
 भिरञ्छतीति त्रिपथगा तां स्वर्गमर्त्यपाताललोकगामि-
 नीमित्यर्थः । शिवतोयां अञ्छतोयां ॥ १२ ॥ श्रीम-
 द्भिः धर्मसमृद्धिमद्भिः । काले क्रीडाकाले उचितका-
 लेषा । सेवितानिप्राप्तानिभ्रममांसियेषां तादृशाह्लादः य-
 स्थांसातां । शिवां क्रीडार्थसेवनेपिपावनां ॥ १३ ॥
 नानागन्धर्वपत्नीभिः गन्धर्वाणां नानात्वं देवगन्धर्वम-
 नुष्यगन्धर्वभेदात् । सेवितां । शिवामिति पूर्ववत् ।
 सेवितुमेद्रेयैकरूपपावनत्वकथनाभ्रानर्थक्यं ॥ १४ ॥
 देवाक्रीडाः देवार्हक्रीडापर्वताः । देवोद्यानानि देवा-
 ह्योद्यानानि । देवार्थमाकाशगमां देवपूजनार्थमाका-
 शप्राप्तां । देवपत्निनीं देवार्हम्भोजयुक्तामित्यर्थः
 ॥ १५ ॥ गङ्गांस्त्रीत्वेनरूपयसि—जलाघातेत्यादिना ।
 अलाघातः शिलासुजलपतनं तेनतच्छब्दोलक्ष्यते ।
 सप्लावदृहासः सघोषहासः । तेनोभां । फेनमेवनि-

र्मलहासःतद्वती । वेणीकृतजलां निम्नोन्नतशिलापतने-
 नवेण्याकारतयाकृतजलां ॥ १६ ॥ कचिदगाधस्थले
 स्तिमितगम्भीरां निम्नलगम्भीरं गम्भीरनिर्घोषोमृद-
 न्नादेरिव । भैरवोनिखनोऽश्रन्यादेरिव ॥ १७ ॥
 आभोगपुलिनां परिपूर्णतायुक्तपुलिनां विशालसैक-
 तामित्यर्थः । “आभोगःपरिपूर्णता” इत्यमरः ।
 निर्मलवालुकां निर्मलसिकतां ॥ १८ ॥ सारसोहंस-
 विशेषः । विहगैः हंसादिभिर्नैःपक्षिविशेषैः ॥ १९ ॥
 कचित् फुल्लोत्पलच्छन्नामितिपूर्वसुत्पलशोभोक्ता अत्र
 तच्छन्नत्वमिति विशेषः । कुङ्कुमैः कङ्कारादिकुङ्कुमैः
 ॥ २० ॥ नानापुष्परजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरप्राप्ता-
 मित्यर्थः । एवरक्तवर्णत्वात् समदामिवस्थितां । व्यपे-
 तमलसंघातां अतएवमणिनिर्मलदर्शनां वैदूर्यमणिव-
 र्निर्मलदर्शनां ॥ २१ ॥ वरवारणैः राजगजैः । देवो-

तयासेवितान् । शि० गवाङ्कुलैः गवादिभिः । गवामङ्कुलैः गवयमहिष्यादिभिः । सेवितान् ॥ ९ ॥ शि० शिवां शिवसंश्लिखनीं
 ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गन्धर्वपत्नीभिश्चसेवितां । सततंशिवामिष्यनेन महानिशायामपितस्यांनानावधिकारस्सूचितः । तदुक्तंभा-
 रते “भुवस्त्रावायदिवाऽभुक्त्वात्रात्रौवायदिवादिवा । नकालनियमःकचिद्भ्रमप्राप्यसद्विद्वराम्” इति । शि० शिवां शिवप्रापिकां
 ॥ १४ ॥ शि० नदीं सर्ववदीमजोरयपुरिकां सर्ववदीस्त्रामिनीमित्यर्थः । देवार्थं क्रीडार्थं आकाशगमां शिलासंघटोत्थितजलकणि-
 काङ्कारा आकाशगमनकर्त्री ॥ १५ ॥ शि० अनिन्दितां खजननिन्दानिवर्तिकां ॥ १९ ॥ शि० कचित् प्रयागादौ समदां

[पा०] १ ग. घ. ज. सतः. २ घ—छ. झ. म. ट. णीत. ३ ग. ङ. च. छ. झ. म. ट. रम्यां. ४ घ. महद्भिः. ५ क. ख. घ—ट. नागगन्धर्वैः. ६ घ. शुभां. ७ क. ख. घ—छ. झ. म. ट. युतांनदी. ८ घ. झ. गतां. ९ क. ख. जलघात. १० ग. घ. च. छ. झ. म. ट. समाकुलां. ११ क. ग—ट. संकुलां. १२ ङ. च. छ. झ. म. ट. शोभितां. क. सेवितां. १३ क. ग. घ. सदैव. १४ ङ. म. झ. ट. रभिपन्नानिन्दितां. १५ ग. ङ. च. झ. म. ट. मालाभिरिव. ज. लताभिरिव. १६ ख. कुङ्कुमैश्चोप. १७ ङ. च. झ. ट. देवराजोपवाहैश्च.

प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ फलैः पुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ २३ ॥
 शिशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च निषेविताम् ॥ विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥
 तौ शङ्करजटाजूटादृष्टां सागरतेजसा ॥ समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसकौञ्चनादिताम् ॥
 आससाद् महाबाहुः शृङ्गबेरपुरं प्रति ॥ २५ ॥
 तामूर्मिकलिलावतामन्ववेक्ष्य महारथः ॥ सुमन्मन्त्रवीत्सुतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २६ ॥
 अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिजुदीवृक्षो वसामोत्रैव सारथे ॥ २७ ॥
 द्रक्ष्यामः सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् ॥ देवदानवगन्धर्वमृगमानुषर्षक्षिणाम् ॥ २८ ॥
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च वाढमित्येव राघवम् ॥ उक्त्वा तमिजुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ २९ ॥
 रामोऽभिषाय तं रथं वृक्षमिह्वाकुनन्दनः ॥ रथार्दनातरत्तसात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३० ॥
 सुमन्त्रोऽप्येवतीर्यासान्मोचयित्वा हयोचमान् ॥ वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३१ ॥
 तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ॥ निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३२ ॥

पवाहैः देवानां बाह्वनभूतैः ॥ २२ ॥ फलैः पुष्पैः किस-
 लयैरेव भूषणोत्तमैरिति व्यत्यस्वरूपकं यद्वा । फलपुष्पा-
 दिभिर्वृतां अतएव भूषितां प्रमदामिव स्थितामिति वार्थः ।
 द्विजैः पक्षिभिः ॥ २३ ॥ शिशुमारैः नक्रविशेषैः ।
 यद्वा शिशुमारैः जलकपिभिः । “ शिशुमारस्त्वन्नु-
 कपिः ” इति वैजयन्ती । अत्र विष्णुपादच्युतामित्यु-
 क्त्या बालकाण्डे हिमवत्प्रभवत्वं तत्र प्रादुर्भावमात्रेणेति
 श्रेयं ॥ २४ ॥ सारसकौञ्चनादितां सरोनिवासोपेक्षांते
 सारसाः पक्षिविशेषाः । “ सोऽस्य निवासः ” इत्यण् ।
 अतोऽस्य सारससंघुष्टामित्यनेन न पौनरुक्त्यं । शृङ्गबेरपुरं
 प्रति गङ्गामाससाद् शृङ्गबेरपुरं प्रति गच्छन् गङ्गामास-
 सादेत्यर्थः । यद्वा शृङ्गबेरपुरं प्रति शृङ्गबेरपुरसमीपे
 गङ्गामाससादेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ऊर्मिकलिलावतां ऊर्मि-
 मिश्रावतां ॥ २६ ॥ अविदूरात् समीपे । इजुदीवृक्षः

तापसतटः ॥ २७ ॥ संमान्येत्यस्य देवेत्याविना संबन्धः
 ॥ २८ ॥ वाढमित्यङ्गीकारे ॥ २९ ॥ अमियाद्य
 प्राप्य ॥ ३०—३१ ॥ तत्र देशे राजा तद्देशाधिपतिः ।
 आससमः प्राणसमः । निषादजात्यः निषादजातौ भवः ।
 दिगादित्वाद्यत् । बलवान् चतुरङ्गबलवान् । स्थपतिः
 निषादाधिपतिः । “ स्थपतिः पुनः । स्थापत्येधिपतौ त-
 क्षिणः ” इति वैजयन्ती । ननु “ हीनप्रेष्यं हीनसख्यं हीन-
 रोहनिवेष्टनं ” इत्युपपातकपरिगणितं हीनजातिसख्यं
 महाकुलप्रसूतस्य रामस्य कथमुपपद्यत इति चेत् सख्यं
 “ निषादस्थपतिं याजयेत् ” इति निषादाधिपतेर्यज्ञसं-
 बन्धश्रवणादत्यन्तानुचितं न भवतीत्यनुमन्तव्यं । य-
 स्तु तस्तु “ न शूद्रा भगवद्भक्ता विभ्रागा गवताः स्मृताः ।
 सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने ” इत्युक्तीत्यारा-
 मभक्तोपमत्युत्तमएव । गुहस्य भगवत्प्रियत्वं “ गुहे-

स्नेच्छयोत्पथगत्यादिभिर्मदसहितामिव । ति० व्यपेतं जलसंघातामिति पाठे तीरे कूरप्रवाह इति तामित्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० विष्णुपा-
 दस्यर्चनं ब्रह्मलोकब्रह्माण्डबाह्यजलदेशाच्च च्युतां । अपापां कर्मनाशादिबन्धकेनापि प्रकारेण पापजनकत्वाभाववतीमिति कृतकः । तत्र ।
 पापजनकसंभावनाया एवाभावात् । वस्तुतोपापां पापबन्धनुरहितां । तत्र हेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेण तादृशी ॥ २४ ॥
 वि० सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥ वि० देवादीनां संमान्यसलिलं यस्यास्तां । अनेन गङ्गाजलं प्रवाहादन्यत्रा नीतमपि
 सकलपापक्षयसमर्थमिति श्रुतं ॥ २८ ॥ शि० अवतरत् अवातरत् । आगमशास्त्रस्यानिलत्वाद्भिरहः ॥ ३० ॥ ति० यद्यपीदृशसख्यं
 “ हीनप्रेष्यं हीनसख्यं ” इत्यादिनोपपातकेषु गणितं तथापि तद्विप्रविषयं । राज्ञामादिकवलेन प्रयोजनवत्त्वात् षड्विधबलसंग्रहस्य राज-
 धर्मत्वाच्च तत्सख्यमेवेति दिक् । अत्रैवं बोध्यं । निषादगुहविषये “ रामस्यात्मसमसंस्पर्शा ” इत्येवं वदता बाल्मीकिना रामसमलरामसमान-
 स्यादित्येत्यादि भगवद्भक्तत्वेन निषादस्तेषां पूर्वकृतश्रवणादिमन्त्रेन तत्स्थलतत्त्वसंस्पर्शं सूचितं । शि० ननु परमधर्मो रामः हीनजाति-
 निषादेन सह सख्यं कथं कृतवानिति ननु न भ्रमितव्यं । निषादानां भगवदवतारभूतपृथुराजजनकब्राह्मणमथितवेन शरीरोद्भवत्वेन
 [पा०] १ क—छ. झ. ज. ट. फलपुष्पैः. २ शिशुमारैश्चेति श्लोके पूर्वोत्तरावयोः पौर्वापर्यं क. च. छ. झ. ज. ट. पुस्तके-
 पुहस्यते. ३ क. च. छ. झ. ट. समन्वितां. ४ क. क. च. छ. झ. भ. ट. शंकरस्वजटा. ख. तांशं करशिरोभ्रष्टां. ५ क.
 च. झ. ट. प्रेक्षाभि. ख. ग. घ. ज. द्रक्ष्याभि. ६ व. शुमा. ७ क. न. छ. झ. ट. पद्मग. ८ क. राक्षसैः. ९ क. च. छ. झ.
 तथोपाययद्गुः. १० क. वृक्षमन्त्रं. ११ क. य—छ. झ. ज. ट. दक्षतरत्. १२ क. ख. छ. झ. ज. ट. प्यवतीर्याप.

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ॥ दृष्टैः परिवृतोऽमात्यैर्जातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३३ ॥
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् ॥ सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३४ ॥
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ॥ यथाऽयोध्या तथेयं ते राम किं करवाणि ते ॥ ३५ ॥
ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥ ३६ ॥

ततो गुणवदभायमुपादाय पृथग्विधम् ॥ अर्घ्यं चोषानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदेमुवाच ह ॥ ३७ ॥
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ॥ वयं प्रेक्ष्या भवान्मर्ता साधु राज्यं प्रश्लाधि नः ॥ ३८ ॥
मर्त्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् ॥ शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ ३९ ॥
गुहमेवं भुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् ॥
पद्मामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ॥ ४० ॥

भुजाभ्यां साधु पीनाभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
दिष्ट्वा त्वां गुहं पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः ॥ अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ ४२ ॥
यैस्त्विदं भवता किञ्चित्प्रीत्या समुपकल्पितम् ॥ सर्वं तदनुजानामि नहि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ ४३ ॥
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशिनं च माम् ॥ विद्वि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ ४४ ॥
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ॥ एतावताऽत्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ४५ ॥

नसहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ इति दर्शितम् ॥ ३२—३३ ॥ दूरादुपस्थितं दृष्ट्वा समागच्छदित्यनेन प्रत्युत्थानाभिगमनोक्तिः । लक्ष्मणेन सह समागच्छन् लक्ष्मणवत्तस्मिन्भावतु बुद्धिमकरोदित्यर्थः । समित्येकीभावे ॥ ३४ ॥ आर्तः धृतवत्कलदर्शनेन संतप्तः । अनेन रामस्य पूर्वमेव मृगयाव्यापारादिना सख्यमस्तीति गन्धं । इयं अस्मत्पुरी ॥ ३५—३६ ॥ आद्यशब्देन पेयादिकमुच्यते । पृथग्विधं मांसादिभेदेन बहुविधं ॥ ३७ ॥ इयं मही अटवीराज्यं ॥ ३८ ॥ मर्त्यं स्वाद्यं अनादि । भोज्यं अन्नं । पेयं पानकादि । लेह्यं रसायनादि । खादनं घासः ॥ ३९ ॥ अर्चिताः स्लेषिके चित्रतन्मात्रेण तुष्यन्ति न तथा वयमित्याह—

हृष्टाश्चेति । स्नेहसंदर्शनेन राज्यप्रश्लाधीति वाक्यकृतेन स्नेहप्रदर्शनेन ॥ ४० ॥ साधुपीडयन् सम्यगालिङ्गन् पीनाभ्यामित्यनेन सुखहेतुत्वमुच्यते ॥ ४१—४२ ॥ अनुजानामि मम सर्वसम्यक्कृतमित्यनुजानामि । प्रतिग्रहेन वर्ते प्रतिग्रहधर्मनाश्रितवानस्मीति भावः ॥ ४३ ॥ राज्याभायपरिग्रहे हेतुं दर्शयति—कुशचीराजिनधरमिति । कुशं पवित्रमेखलादिरूपं । चीरं वल्कलं । अजिनं कृष्णाजिनं । धर्मे प्रणिहितं पितृवाक्यपरिपालनादि धर्मे सावधानं । वनगोचरः सञ्चारविषयो यस्य ॥ ४४ ॥ अश्वानां खादनेन घासेन । अर्थी प्रयोजनवान् अश्वघासा एव प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र अस्मि-

क्षत्रियत्वात् । अतएव निषादस्य पत्यधिकरणे “निषादस्थपतिराजयेत्” इति श्रुत्या निषादस्थपतीनां याजनाधिकारस्तस्य च्छते । अप्रकृतं चैतन्निषादस्थपत्यधिकरणे गीमांसकैः । अतएव रामभोजनाय निषादकर्तृकौ दानायनं न विकल्प्यते । धर्मशास्त्रे हीनप्रकरे निषादपरिगणनं तु निषादविलोमजातानामिति न विरोधः । तत्र निषादलव्यवहारस्तु भाष्येतिदिक्षु ॥ ३२ ॥ ति० इदं अस्मत्पुरं ॥ ३५ ॥ ति० वनेषु चैति तस्माद्विकलाद्गुहं कुशलप्रश्नः ॥ ४२ ॥ ति० धर्मे प्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणे धर्मे सावधानं । अत्र तद्वत्स्यग्रहे अत्र प्रतिग्रहीतृत्वरूपस्य धर्मोपन्यासेन अत्र भोजनायोग्यत्वे अतस्त्वरूपहेतुपन्यासेन च तद्वत्स्यभोजनयोग्यत्वं सूचयता तस्मात्तल्लक्षं सूचितं । अन्यथा निषादवेनाभोज्या भवता तमेव हेतुमुपन्यसेत् स वा कथं पकायमाहरेत् । एतेन तल्लक्षं सर्वोपि भो-

[पा०] १ ख. ग. आभ्युपागतः. घ. आभ्युपाश्रितः. २. ड. दूरमुपस्थितः. क. ख. घ. ज. दूरादुपस्थितः. ३ ख.—च. अ.—ठ. तथेदं. ४ ड. च. छ. झ. ञ. ट. चोपानयच्छिप्रं. क. चोपाहरत्क्षिप्रं. ५ ख. कै. ६ घ. भवान्कर्ता. ७ क. ख. लेह्यं च पेयं. ८ क. ख. ड. च. झ. ञ. ट. चैतदुपस्थितं. घ. चोभ्यमुपस्थितं. ९ घ. खादनानि. १० क. ख. भुवाणं. ११ क. अर्चिताः सुप्रहृष्टाश्च. ख. अर्चिताश्च हृष्टाश्च. १२ ड. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वदा. १३ ख. घ. ड. झ. ञ. ट. वृत्ताभ्यां. १४ ग. ज. अश्व. १५ घ. राज्ये. १६ झ. ट. वनेषु. १७ अ. यद्विधं. घ. यथेतद्भवता.

एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ एतैः सुविहितैरश्वैर्मविष्याम्यहमर्चितः ॥ ४६ ॥
 अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोन्वशात् ॥ गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ४७ ॥
 तैस्तथीरोसरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ ४८ ॥
 तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्यौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ ४९ ॥
 गुहोपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ॥ अन्वजाग्रततो राममग्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥

तथा शयानस्य तैतोस्य धीमतो यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ॥

अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गुहेनलक्ष्मणप्रतिरधुवरपरिरक्षणाय स्वस्य सजीभवननिषेदनपूर्वकं शय्यायां शयनप्रार्थना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन सं प्रति श्रीरामा-
 नुभावप्रशंसनादिपूर्वकं तदनर्हावस्थादर्शनेन स्वस्य सुखानभिप्रायनिषेदनम् ॥ २ ॥ तथापि प्रादिदुरवस्थासंभावनापूर्वकं तावत्-
 तिपरिशोचनेन गुहेन सह दुःखाज्जागरेणैव रात्रिपापनम् ॥ ३ ॥

तं जाग्रतमदम्भेन आतुरर्थाय लक्ष्मणम् ॥ गुहः संतापसन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २ ॥
 उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ॥ गुह्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥
 न हि रामात्प्रियतरो भूमास्ति भुवि कश्चन ॥ त्रैवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥

मसमये ॥ ४५ ॥ सुविहितैः पोषितैः ॥ ४६ ॥ स गुहः ।
 तत्रैव तदानीमेव । पुरुषान् स्वभृत्यान् प्रति । अश्वानां
 खादनं प्रतिपानं क्षीरादिकंच त्वरितं दीयतामित्यन्व-
 शात् ॥ ४७ ॥ उत्तरासङ्गः उत्तरीयं । अन्वास्य उपास्य ।
 अनेन स्नानं भाक्षिष्यते । भोज्यं आहारं ॥ ४८ ॥
 शय्याकाले पादप्रक्षालनं राजोपचाराद्वा स्वशेषवृत्त्य-
 नुरूपत्वाद्वा यद्वा । प्रक्षालनं रामकर्तृकतदाचमनस्या-
 प्युपलक्षणं । प्रक्षाल्याचम्य शयानस्य शयाने सती-
 त्यर्थः । भावलक्षणे षष्ठी । ततः तस्माच्छयनप्रदेशात् ।
 अभ्येत्य गुह्यामि सुखमेत्य । वृक्षमेवोपाश्रितस्तस्यौ ।
 ॥ ४९ ॥ सौमित्रिमनुभाषयन् रामगुणान्प्रस्तुत्य सौ-

मित्रिवाचयन्नित्यर्थः । अन्वजाग्रत् जाग्रतसौमित्रि-
 मन्वजाग्रत् । किमर्थं राममुद्दिश्य रामसंरक्षितुमित्यर्थः ।
 धनुर्धर इत्यनेन लक्ष्मणेऽप्यतिशङ्कागुह्यस्योच्यते ॥ ५०
 —५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविराचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अदम्भेन अकृत्रिमेण । अर्थाय रक्षणाय । संता-
 पसंतप्तः राममुद्देशादर्शनसंतापेन संतप्तः । राघवं
 लक्ष्मणं ॥ १ ॥ प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भवेति यावत्
 ॥ २ ॥ अयं जनः वनचारित्वेन क्लेशसहो जनः ॥ ३—

यान्नप्येति धनितं ॥ ४४ ॥ ति० जात्याश्वानां राजोपचाराणां चासदानानन्तरं यत्पाप्यते क्षीरादि तत्प्रतिपानं । यच्च
 घृतशर्करादियुतयद्वचूर्णादि खाद्यते तत्खादनं ॥ ४७ ॥ स० जलमेवेत्यनेन तीर्थमिति तोषनातोयमिति सूचयति । साक्षाद्भाषा-
 निष्यलभे जीवत्पितृकाणामपि पुराणादानुपवासस्योक्तेः । यद्वा रामस्य सर्वहृत्वेन सत्वरविनश्यद्विद्वहानादुपवासइतिसूचयति
 ॥ ४८ ॥ स० शयानस्य शेतुकामस्येति फलितोर्थः ॥ ४९ ॥ ति० सुचिरेण शर्वरीति निग्रागमनाभिरक्षप्रतिभासस्तस्या ॥ ५१ ॥
 इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

ति० एवमशमनेतद्वक्ष्ये जाग्रतलक्ष्मणगुहसंवादः तस्मिन्निष्ठादि । अदम्भेन अकृत्रिमानुरागेण । स० अदम्भेन अतत्स्थित्या ।
 [पा०] १ क. सुसुखितैः. २ घ. क. तत्रथीरो. ३ क. छ. ज. झ. ट. ततोयशस्विनो मनस्विनो. ४ क. छ. झ. ट.
 व्यतीता सुचिरेण. ५ न. घ. सुजेन. ६ ग. ज. संयुक्तो. ७ क. छ. कुभा. ८ क. ख. ग. क—ट. स्थिततमो. ९ क. छ. झ.
 ज. ममास्ते. १० क. न. छ. झ. म. ट. त्रैवीम्येव चते.

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावार्तिं च विपुलार्थार्थावार्तिं च केवलाम् ॥ ५ ॥
 सोऽहं प्रियतमं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
 न हि मेऽविदितं किंचिद्दनेऽस्मिन्धरतः सदा ॥ चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहेमहि ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयाऽनघ ॥ नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ॥ शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ॥ तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥
 यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ॥ एको दशरथसेष्टः पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥
 अस्मिन्प्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
 विनय सुमहानार्द श्रमेणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्घोषोपरतं चातो मन्ये रीजनिवेशनम् ॥ १३ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नीजंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥
 जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ तदुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥
 अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनंसंस्पृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठं प्रियमपश्यतः ॥ शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥
 विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति ॥ अनन्तरं च माताऽपि मम नाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥

॥ ४ ॥ आशंसे प्रार्थये । केवलमर्थार्थावार्तिं अर्थावार्तिमेवेत्यर्थः । केचित्तुकेवलमिति पठित्वा केवलंप्रसादाविति योजयन्ति ॥ ५ ॥ सर्वतः सर्वविधम् ॥ ६ ॥ अविदितमिति पदच्छेदः । किंचित्त्विरोध्यागमनस्यानं । बलं परकीयं । प्रसहेमहीत्येतदात्मनि बहुवचनं जात्यवेक्षया ॥ ७—८ ॥ भीत्यभावे किमर्थं जागरणमित्याह—कथमिति । निद्रानलभ्यत इति भावः । जीवितं आश्वासनं । निद्रैव न लभ्यते जीवितसुखानां काकथेति भावः ॥ ९ ॥ प्रसहितुमिति । “तीषसह—” इत्यादिना पाक्षिक इह । संविष्टं शयानं ॥ १० ॥ मन्त्रतपसा मन्त्रयुक्ततपसा मन्त्रतपोभ्यामित्यर्थः । परिश्रमैः

यज्ञाविभिः । एकः मुख्यः । एके मुख्यान्यकेवलाः । इत्यमरः । सदृशलक्षणः स्वसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ वर्तयिष्यति जीविष्यति । विधवा पतिरहिता ॥ १२ ॥ उपरताः भविष्यन्तीति शेषः । अतएव निर्घोषोपरतं उपरतनिर्घोषं भविष्यतीति मन्ये ॥ १३ ॥ सर्वे जीवन्ति जीविष्यन्तीति नाशंसे । यदि जीवन्ति इमां शर्वरीमेव ॥ १४ ॥ शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नलोहेनेत्यर्थः । पुनः पुनर्वर्षनेन वा । वीरपुत्रं सतत इति तथा कौसल्या विनशिष्यतीति यदुःखं तदुःखं सहमित्यर्थः ॥ १५ ॥ राजव्यसनं संस्पृष्टा राजमरणनिमित्तव्यसनं संस्पृष्टेत्यर्थः

“धर्मस्तु कैवलेतल्ये” इति विश्वः । शि० सन्तापसंतप्तः लक्ष्मणदुःखदर्शनजनितस्तपवान् गृहः ॥ १ ॥ ति० संतरेमहि शुद्धेन जयेम ॥ ७ ॥ स० श्लोकद्वयमेकवाक्यं । हेतुत आह्वयान्तासु गृह अत्रारण्ये भीतास्तंतः वयं लयानेरक्ष्यमाणा इति न किंतु धर्ममेवानुपश्यतामयानिद्रालब्धुकथं शक्या । यद्वा लयानेरक्ष्यमाणाः यतो रामेण रक्ष्यमाणाः तस्मात्प्रात्रभीताः । ति० ततोवाच तत उवाचेति छेदः । आर्षस्तप्यः ॥ ८ ॥ ती० मन्त्रोपायभ्यादिः । तपःकृच्छ्रादि । पराक्रमैः परेषां महतां आक्रमैः आक्रमैः आशीभि रित्यर्थः ॥ ११ ॥ स० उपरताः यदेति शेषः ॥ १३ ॥ शि० कौसल्यादयः इमां शर्वरीं प्राप्तिं यदि जीवन्ति अतिमूर्खानप्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदाऽहं आशंसे तद्वैयं प्रशंसां करिष्यामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० यदि यत् ॥ १५ ॥ स० पुत्रं पुत्रामनरकाप्रातारं ज्येष्ठपुत्रं प्रथमापत्यं । यद्वा पुत्रं सुतं ज्येष्ठपुत्रं पुत्रेषु ज्येष्ठो ज्येष्ठपुत्रः ॥ १७ ॥ शि० नृपतौ विनष्टे लोकान्तरगमनः । [पा०] १ ग. च—ट. मर्यकामौ च पुष्कलौ. ख. मर्यकामौ च केवलौ. २ पुष्कला. ३ क—ट. प्रियसखं. ४ क. छ. झ. न. ट. सर्वया. ५ ख. ग. ड—ट. नयेत्यविदितं. ६ ड. छ. ज. झ. ट. तंतरेमहि. ७ क. छ. झ—ट. लक्ष्मणस्तु ततोवाच. ८ ड. स्वयानच. ९ क. छ. झ. न. ट. सुखसंसुप्तं. ज. गृहसंविष्टं. १० ग. ड—ट. पराक्रमै. ११ क.—ट. दशरथसौध. १२ ख. ग. ड—झ. ट. न्प्रजिते. १३ घ. क्षिप्रमेवा. १४ क. ख. घ—ट. तात. १५ ख. ग. ड. छ. ट. रामनिवेशनं. १६ ड. आशंसे. १७ क. रजनीमिमा. १८ क. ड—ट. यहि. १९ ज. सुखलोक. २० ख. संतप्ता. २१ क. पुरीसा. २२ क. ड. छ. झ—ट. ज्येष्ठपुत्रं. ग. च. ज. ज्येष्ठसंतं.

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनक्षिप्यति ॥ १९ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्कालेऽभ्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ २० ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरजोमिताम् ॥ २१ ॥
 रथाश्वगजसंवाधां तूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥
 आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३ ॥
 अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् ॥ प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्येम सुव्रतम् ॥ २४ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धैर्कुशलिना वयम् ॥ निवृत्तवनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५ ॥
 परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्तते ॥ २६ ॥

तथाहि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदाद्गुहः ॥

मुमोच वार्ष्य व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग ईव व्यथातुरः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

॥ १६—१८ ॥ मेपिताराज्ये राममनिक्षिप्य अतए-
 वमनोरथमनवाप्यविनक्षिप्यतीति यत् तस्मात् अति-
 क्रान्तमतिक्रान्तं सर्वप्रयोजनमतीत्यगतमित्यर्थः । अ-
 थवा अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनोरथमनवाप्य पुनःपुन-
 र्वर्धमानमनोरथमनवाप्य रामोजातः वर्धय्यते उद्गृहं
 करिष्यति राज्यं प्राप्स्यतीत्येवमभिवृद्धमनोरथमित्यर्थः ।
 मनोरथातिक्रान्तमेवाह—राज्ये राममनिक्षिप्येति
 ॥ १९ ॥ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते प्रेतकार्ये-
 ष्वभ्युपस्थितेषु । वृत्तं अतीतं मृतमिति यावत् । “वृत्तं
 पयोचरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तेले” इत्यमरः । भूमिपं
 पितरं । सिद्धार्थाः कृतार्थाः संस्करिष्यन्ति । वयं त्व-
 तार्था इति भावः ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानां रमणी-
 याङ्गणसंस्थानां । सुविभक्तमहापथां गृहपङ्क्तिभिः

सम्यग्विभक्तराजमार्गा । हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्यैर्ध-
 निनां वासैः प्रासादैर्देवभूभुजां वासैश्च संपूर्णा । “हर्म्या-
 दिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः । रथा-
 श्वगजसंवाधां संवाधां निविडां । नादितां संजात-
 नादां । सर्वकल्याणसंपूर्णा सर्वैः पुत्रजन्मोत्सवप्रभृति-
 भिः संपन्ना । आरामोद्यानसंपन्ना आरामाः उद्यानाः-
 निच उपवनानि राज्ञः कीदार्हवनानि च । समाजोत्स-
 वशालिनीं समाजैः संवैः क्रियमाणोत्सवः समाजो-
 त्सवः देवोत्सव इत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥ अपिः संभा-
 वनायां ॥ २४ ॥ सत्यप्रतिज्ञेन पित्रेति शेषः । अस्मि-
 न् रामे । प्रविशेम हीत्याशंसायां लिङ् ॥ २५ ॥ परि-
 देवयमानस्येत्यादौ संबन्धसामान्ये षष्ठी । एवमिति शेषः
 ॥ २६ ॥ सत्यं वास्तवं । नरेन्द्रपुत्रे लक्ष्मणे । गुरुसौ-

प्रयुक्तादस्य लं प्राप्ते सति ॥ १८ ॥ ति० ननु यथा विश्वस्मिन्सह्यमनसमये रामदर्शनाभावात्प्रयुक्तराजकर्मकलोकान्तरगमनाभाव-
 स्तापायापि विनक्षिप्यतीत्यत आह—अतिक्रान्तमिति । राज्ये रामं अनिक्षिप्य अप्राप्य प्रारंभविषयीभूताभिषेकमदौत्यर्थः ।
 अतएवातिक्रान्तं सर्वतत्कृतमित्यर्थः । मनोरथं अनवाप्य मेपिता विनक्षिप्यति विनष्टवति लोकान्तरगमिष्यतीत्यर्थः । एतेन
 इदानीं गमने हीर्हेतुर्धविष्यतीति ध्वनितम् । स० अतिक्रान्तमतिक्रान्तमिति विलपन्निति शेषः । पुनरागतं रामं राज्ये अनिक्षिप्य विन-
 क्षिप्यति ॥ १९ ॥ ति० तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते । ये कृतपितरं सर्वप्रेतकार्येषु संस्करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः भाग्यवन्तः
 प्राप्तराज्याश्च । भरतादय इति शेषः । क्रोधात्सामानाप्रह्वं । स० ये भरतशत्रुघ्नौ हतरपत्नीपुत्राः । राघवं दशरथसंस्करिष्यन्ति
 त एव सिद्धार्थाः । ति० तस्मिन् लोकान्तरप्रयाणयोग्ये । काले उपस्थिते सति । सर्वप्रेतकार्येषु प्रयाणसमयौचितकर्तव्येषु राघवं
 दशरथं । ये संस्करिष्यन्ति मङ्गलपाठादिकं करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः । एतेन भरतोपितस्मिन्काले तं प्राप्स्यति वेति संशयस्तु नितः
 ॥ २१ ॥ स० सत्यप्रतिज्ञेन रामेण । वयं भरतादिभिस्साहिविवर्णनाद्बहुवचनं ॥ २५ ॥ ति० गुरौ रामे सौहृदादित्युभया-
 न्वयि ॥ २७ ॥ इत्येकपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ अ. कालेऽभ्युपस्थिते. ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. कालेऽभ्युपस्थिते. २ ख. कं. च. छ. झ. ञ. ट. राघवं. ३ घ.
 रम्यप्रासादसंपूर्णा. ४ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. पश्याम. ५ क. अथ. ६ क. छ—ट. कुशलिनी. ७ ख. इ—ट. निवृत्ते.
 ८ ग. तथातु. ९ क. च. छ. झ. ञ. ट. सूनी. १० घ. इवातुरस्तदा. ज. इव व्यथान्वितः.

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

ससीतालक्ष्मणेरामेस्वाज्ञयागुहसमानाथितशौकारोहणायसञ्जीभूतेतप्रतिगुहेनस्वकर्तव्यचोदनाप्रार्थना ॥ ३ ॥ रामेणसुम-
हप्रत्ययोपदायारात्रावर्तनादिचोदना ॥ २ ॥ सुमन्त्रेणरामप्रतिबहुधास्वस्वपिवनेसहवासाम्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ ३ ॥ रामे-
णसुमन्त्रप्रतिराजादिपुनिवेदनपूर्वकंसहेतूपन्यासमयोध्याप्रतिगमनचोदना ॥ ४ ॥ तथास्वाज्ञयागुहोपहृतषट्क्षीरेणसलक्ष्मण-
स्वात्मनोजटानिर्माणपूर्वकंसीतालक्ष्मणाभ्यासहनावारोहणम् ॥ ५ ॥ नौकास्थयासीतयामध्येगङ्गाप्रार्थना ॥ ६ ॥
रामेणसीतालक्ष्मणाभ्यासहनौकातोऽवतीर्थगङ्गादक्षिणतीरेसायाङ्केकसचित्रोर्मूलदेवगमनम् ॥ ७ ॥

प्रभातायां तु सर्वेयां पृथुवक्षा महायशाः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥
भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ॥ असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥
बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ॥ तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरज्जमा ॥
[गच्छामः सन्ध्यापार्थं त्वरयस्व महारथ] ॥ ३ ॥

विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ गुहमामभ्य सृतं च सोतिष्ठन्नातुरग्रतः ॥ ४ ॥
स तु रामस्य वचनं निश्चम्य प्रतिगृह्य च ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अस्य बाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् ॥ सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६ ॥
तं निश्चम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो महान् ॥ उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥
ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ॥ ८ ॥

हवात् गुरुषु पित्राविषु सौहवात् स्नेहात् । ज्वरातुरो
नागोगजइव व्यथातुरोगुहइत्यन्वयः ॥ २० ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्ब-
राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५१ ॥

पृथुवक्षा इत्युत्साहातिरेकोक्तिः । महायशा इति धर्म-
व्यतिक्रमाभावः सूचितः । सौमित्रिमिति “रामदश-
रथविद्धि” इत्यादिनोक्तार्थानुष्ठापितं सूचितं । शुभल-
क्षणमित्यनेनस्वभक्तिरुक्ता ॥ १ ॥ भास्करशब्दोयं
धृत्संभन्धरुणवाची । गता गतप्राया । भगवतीकाम-
वर्धिनी । “भगः श्रीकाममाहात्म्यदीर्घयज्ञार्ककीर्तिषु”
इत्यमरः । सुकृष्णोविहगः भरद्वाजः । कोकिलः ।

कोकिलश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ वनेनदतामिति नगरस्थक्री-
डामयूरव्यावृत्तगम्भीरध्वनिरुक्ता । शीघ्रगामिति
नावंविनाहुस्तरलोकिः । सागरज्जमामिति महत्त्वोक्तिः
॥ ३ ॥ वचोविज्ञाय नदीतरणसाधनंशीघ्रमानेतव्य-
मित्येवंरूपवचनतात्पर्यज्ञात्वा । गुहसूतंचामभ्य युवा-
भ्यामपिरामवचनतात्पर्यज्ञातं किमिति संबोध्य भ्रातु-
रमतोतिष्ठत् ॥ ४ ॥ प्रतिगृह्य शिरोनतिपूर्वकंतथैवक-
रिष्यामीत्यङ्गीकृत्य ॥ ५ ॥ अस्य रामस्य । बाहनसं-
युक्तां बाह्यतेनीयतेनेनेतिबाहनमरित्रादि तेनसंयुक्तां ।
कर्णग्राहवतीं कर्णमरित्रं गुहातीतिकर्णग्राहः कर्णधारः
तद्वती । “कर्णश्रोत्रमरित्रं” इतिनिघण्टुः । सुप्र-
तारां सुष्ठुत्तारयितुंसमर्था । दृढां सुश्लिष्टसन्निबन्धां ।
तीर्थे अवतारमार्गे । उपाहरेत्येकवचनं सचिवगणामि-

स० भगवती पूज्या भैरवैर्गच्छतीतिमगध्वन्प्रसूतीवा । सुकृष्णः अत्यन्तनीलः । विहगः कृकः । कोकिलस्तत्प्राहितः ।
प्रातःकालेकाकशब्दस्यैवप्रसिद्धत्वात् । प्रातर्निन्यत्वाप्रतभ्रमजग्राह । पुरतस्सपाद्यापराधत्वेनवा तदग्रहणम् ॥ २ ॥ शि०
विज्ञाय विशेषेणज्ञात्वा तरणार्थेनावमाकांक्षतइतिबुद्धेत्यर्थः । गुहसूतंच आयम्य शीघ्रंनौरादेया शीघ्रतरणकामोरामइत्यु-
क्तवैत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० सचिवानाहूय तन्मध्येकंचित्प्रत्यब्रवीत् । स० अनेककर्मषुकोशलविवक्षयासचिवानितिबहुव-
चनं । अतोनावमुपाहरेत्येकवचनं गुहामात्योमहानितिच नविकथ्यते ॥ ५ ॥ ति० अस्यबाहनसंयुक्ता अस्यजलनिर-
खानावतीरंप्रापयतीत्यस्याह्नं अरित्रं । मयूरव्यंसकादिलात्समासः ॥ ६ ॥ ती० उपोह्य समीपंप्रापत्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. अ. ट. कालोसौ. २ ग. घ. ज. असातौ. ३ ड. बर्हिणातात. क. ख. बर्हिणाचारि. ४ इदमर्थं
क. च. इत्यसौ. ५ क. ग. घ. ज. समावेश. ६ छ. झ. ट. गुहामालोपतो.

तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगां नदीम् ॥ नौरियं पुरुषन्धात्र तौ त्वमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥
 अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः ॥ कृतकौमोस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥
 ततः कलापान्संनद्ध खड्गौ वद्धा च धन्विनौ ॥ जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥
 राममेवं तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत् ॥ किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततोऽब्रवीद्वाशरथिः सुमन्त्रं स्पृशन्करेणोचम दक्षिणेन ॥

सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राक्षः सकाशे भव चाग्रसत्तः ॥ १३ ॥

निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ॥ रथं विहाय पट्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥
 आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमेवेक्ष्यार्तः स सारथिः ॥ सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केन चित् ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्भवे ॥ १६ ॥
 न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलोदयः ॥ मार्दवार्जवयोर्वाऽपि त्वां चेज्यसनमागतम् ॥ १७ ॥
 सह राघव वैदेह्या आत्रा चैवं वने वसन् ॥ त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रील्लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥
 वयं खलु हता रीम 'ये त्वयाऽप्युपवञ्चिताः ॥ कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥

प्रायेण ॥ ६—८ ॥ नौरियमिति उपस्थितेतिशेषः ॥ ९ ॥ आरोप्यतामिति खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ तौराघवौ संनद्ध कवचौधृत्वा । कलापान् तूणीरान् खड्गौचमद्ध्वा धन्विनौ जनाः येनमार्गेणगङ्गाप्राप्नुवन्ति । तेनमार्गेणजग्मतुः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञं भृत्यधर्मज्ञं । विनीतवत् सविनयमितिक्रियाविशेषणं ॥ १२ ॥ उत्तमेतिसंबोधनं ॥ १३ ॥ याहीतिसामान्येनोक्तं सोपपत्तिकमाह—निवर्तस्वेति । मम एतावत्कृतं हि गङ्गातीरपर्यन्तरथेनप्रापणंकृतं हि । हीतिराजाज्ञाद्योतनं । अतःपरंयानंविहायपट्यामेवमहावनंगमिष्यामः । अतस्त्वंनिवर्तस्वेत्येवमुवाच ॥ १४ ॥ अवेक्ष्य युद्धा । आर्तः अनुगमनेऽभ्यनुज्ञा नकृतेति दुःखितः ॥ १५ ॥ तवसभ्रातृभार्यस्य वने प्राकृतवत् क्षुद्रस्वयं चोयंवासः तदिदंलोकैकेनचिदपिपुरुषेणनातिक्रान्तं नाङ्गीकृतं । सर्वासंमतोयंतववनेवासइत्यर्थः ।

किमुनर्ममेतिभावः ॥ १६ ॥ त्वं ब्रह्मचर्यस्वाध्यायमार्दवार्जवयुक्तंत्वं व्यसनमागतंचेतु ब्रह्मचर्ये अधःशयनादिलक्षणे अध्ययनकालकृते । स्वधीते स्वाध्यायाध्ययने । मार्दवे दयालुत्वइतियावत् । आर्जवे अकौटिल्ये च । फलोदयः फलसिद्धिर्नास्तीतिमन्ये । यद्विब्रह्मचर्यादिकंफलदस्यात् तत्त्वयिदृश्येत । नदृश्यते प्रत्युत वनवासएवदृष्टः । अतो नतत्फलदमितिमन्येइति भावः । खेदातिशयादेवमुक्तं ॥ १७ ॥ त्रील्लोकाश्चयन्निव विष्णुरित्येत्थं । गम्यतइतिगतिः कीर्तिः तांप्राप्स्यसे अतुलांकीर्तिंप्राप्स्यसइत्यर्थः । सुमन्त्रःपुरवासिज्वासानमन्तर्भाव्यवदति—वयमिति । वयं त्वामनुगतावयं । त्वयाप्युपवञ्चिताःखलु राजौनिद्रासमये अविदितगमनेनउपवञ्चिताएव । अपिशब्दादभिषेकविघटनेनकैकेय्यापिवञ्चिताइतिद्योत्यते । उपवञ्चिताः ससीपेवञ्चिताः । वनंप्राप्यमाना इवत्यक्ताइतिवार्थः ।

ती० ततःकलापानित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । तौराघवौसंनद्ध कवचौधृत्वा । कलापान् तूणीरान् । खड्गौवध्वा येन यस्मात्कारणत् । रथनिरपेक्षौगङ्गाजग्मतुः । तस्माद्गममुपगम्य सूतःप्राञ्जलिरब्रवीदितिउपयोगः ॥ ११—१२ ॥ ति० उत्तमशसौदक्षिणश्वेन स्पर्शादिव्यापारेउत्तमेन स्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वादक्षिणेन ईदृशेनकरेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥ ति० तदादीलोकदृष्ट्याशोकपतुदंबचनमाह—नातीति । सभ्रातृभार्यस्यतव प्राकृतवत्क्षुद्रवत् । वनेवासोयेनदैवेनकृतस्तदिदंदैवं इहलोकैकेनापिचितिक्रान्तं लक्षितं लंघितुमशक्यमित्यर्थः । अतोहृदयेमाशुचइत्यर्थः । यद्वा ते वनवासोजातइतियदिदं इहलोकै अयोध्यास्थलोकमध्ये केनापिपुरुषेण न ह्यत्यन्तंक्रान्तंस्वीकृतं सर्वासंमतमेव । अतोस्मदादीन्दोषेणमाशुह्रीयाइतितारपर्यम् ॥ १६ ॥ ती० रात्रौकेचननिद्रासमयेअविदितगमनेन अहंतुलकाभिवर्तनेन । एवंसर्वैर्वयञ्चिताः त्यक्ताः । शि० हेराम त्वयासहवयं कैकेय्या कैकेयीदासा

[पा०] १ क. छ. झ. ट. सागरगामिनी. २ क. छ. झ. ज. ट. शीघ्रमारोह. ३ घ. कार्योस्मि. ४ ख. ग. घ. च. ज.

राममेवतु. ५ क. छ. झ. ट. मुपागम्य. ख. व. य. मुपागम्य. ६ क—घ. ज. मानं. ७ ख. ड. च. छ. झ. य. ट. ब्रह्मचर्येवा. ८ ख. स्वांन्यसन. ९ घ. क. छ. ट. सदा. १० ज. चापि. ११ ग. ज. नाथ. १२ घ. ड. च. झ. य. ट. यत्त्वा. वा. रा. ५९

इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ॥ दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् ॥ २० ॥
 तैस्तु विगते बाण्ये स्मृतं स्पृष्टोदकं शुचिम् ॥ रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनःपुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥
 इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्ष्ये ॥ यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥
 शोकोपहतचेतौश्च बृद्धश्च जगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥
 यद्यदाज्ञापयेत्किञ्चित्स महात्मा महीपतिः ॥ कैकेय्याः प्रियकौमार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ २४ ॥
 एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः ॥ यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥
 यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ॥ न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥
 अष्टदुःखं राजानं बृद्धमार्यं जितेन्द्रियम् ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥
 नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च^१ मैथिली ॥ अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वैस्यामहेति च ॥ २८ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनःपुनः ॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे ॥ अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनःपुनः ॥ ३० ॥
 आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम् ॥ सीताया मम वार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥
 ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापि भरतः स्यात्प्रो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥

अतएवपापायाःकैकेय्यावशदुःखभागिनःसन्तःएव्या-
 मःअतोवयंहताइत्यन्वयः ॥ १८—२० ॥ रोदन-
 स्वाशुचिताहेतुत्वात् स्पृष्टोदकं आचान्तं अतएवशुचिं
 ॥ २१—२३ ॥ गुरवःस्वामिनश्चननियम्याः अपितु
 सर्वप्रकारेणानुवर्तनीयाइत्याशयेनाह—यद्यदिति ।
 विकाङ्क्षानादारःतदभावेन आदरेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥
 एतच्छब्दार्थमाह—यदेषामिति । प्रशासतीति अभ्य-
 स्तत्वाद्देशः । सर्वकृत्येषु कामात्क्रोधाद्वा प्रवृत्तेष्वि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ अलीकं अप्रियं । “अलीकत्वप्रिये-
 ऽनृते” इत्यमरः ॥ २६ ॥ ममहेतोः मदर्थं ममप्रति-
 निधिलेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्वविशेषजनितदुःखेन
 राजा ननिर्वहेदितिभिया तदाश्वासकानिवाक्यन्याह
 —नैवाहमिति । लक्ष्मणोनचमैथिलीत्यत्र शोचती-

तिविपरिणामः कर्तव्यः । वत्स्यामहेत्यत्र आर्षःसन्धिः
 ॥ २८ ॥ पुनःपुनर्द्रक्ष्यसि । “नित्यवीप्सयोः” इतिद्वि-
 वचनं । आदरातिशयेनसदाद्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २९ ॥
 राजानं मेमातरं अन्याःदेवीः सहिताः कौसल्यायास-
 हवर्तमानाः । कैकेयींचपुनःपुनरेवमुक्त्वा अथकौस-
 ल्यामारोग्यपादाभिवन्दनंच ब्रूहीत्यन्वयः । आर्यस्य
 शास्त्रोदितज्ज्ञानुवर्तनरूपपरमधर्मवेदित्वाल्लक्ष्मणस्या-
 र्यत्वोक्तिः । कौसल्यांप्रत्येवपादाभिवन्दनकथनम-
 न्वत्रनिषेधात् । “आचार्यवदाचार्यदारेवृत्तिःपा-
 दसंवाहनवर्जः” इतिनिषेधस्यसपत्नीभातृष्वपितुल्य-
 त्वात् ॥ ३०—३१ ॥ नृपमते राज्ञामभिमते । पदे
 यौवराज्यइत्यर्थः । अभिषिच्य स्थितमितिशेषः ।
 नाभिभविष्यतीत्यत्रेतिकरणद्रष्टव्यं । अथब्रूयाइत्यने-

मन्त्रया वक्षिताः । अकालिकवर्याचनप्रेरणयाप्रलंभिताः । अतएव दुःखभागिनोवयं पापायामन्त्रयायाःवशमेध्यामः ॥ १९ ॥
 टी० आत्मसमं श्रुत्यस्यस्योचितमितिक्विविशेषणं । आत्मसमंप्राणसममितिरामपरंवा । दृष्ट्वा निधिलेत्यर्थः । ति० आत्मसमं
 अतिबुद्धिमन्मन्त्रियोग्यं ॥ २० ॥ ति० सुहृदं व्यसनापनोदकं ॥ २२ ॥ टी० कामभारावसन्नः कामवेगेनपीडितः । यस्मात्त-
 स्मात् एतद्द्रक्ष्यमाणंनवीमीतिव्योजना ॥ २३ ॥ टी० पुनःपुनः पुनरागतानस्मान् पुनस्तत्तद्द्रक्ष्यसीतिद्वयोःपुनश्चब्दयोस्तंबन्वः
 ॥ २९ ॥ शि० सहिताः हितरतयुक्ताः । अन्याश्चदेवीःराज्ञीः ॥ ३० ॥ टी० आर्यस्य विदुषोलक्ष्मणस्य । ति० सर्वान्प्रत्यार्यस्य
 ज्येष्ठसमम् ॥ ३१ ॥ टी० स्वविशेषजदुःखनिवृत्तयेसुमन्त्रेस्मात्प्रमारीत्याह—महाराजमित्यादिशोकद्वयेन ।

[पा०] १ क. ख. छ. वनगतं. क. च. दूरगतं. २ क. ततस्त्वपगते. ३ घ. चेतास्तु. ४ ड. छ. झ. ञ. ट. यद्यथा
 ज्ञापयेत्. ५ ग. ज. कामार्थं. ६ ड. छ. झ. ञ. ट. नराधिपाः. ७ क. ख. घ. तद्यथा. ८ व. सुमहाराजो. ९ ड. छ. झ. ञ.
 ट. शोकेन. १० ग. ज. राजानमार्यवृद्धं. ११ ड. च. छ. झ. ञ. ट. नचाहं. १२ ड. छ. झ. ञ. ट. शोचति. १३ क—ड.
 छ—ट. वत्स्यामहेतिवा. १४ ड. छ. झ. ट. द्रक्ष्यसेशीघ्रमागतान्. १५ च. भार्यावा. घ. चाप्यस्य. १६ ड. च. छ. झ.
 ञ. ट. ब्रूयाश्चापि. १७ ख. नरपतेःपदे.

भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ॥ अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥
 भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ॥ तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥
 यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः ॥ तथैव देवी कौसल्या भैम माता विशेषतः ॥ ३५ ॥
 तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥
 निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः शोकैकचित्तः ॥ तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहार्दविल्लवः ॥ भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥
 कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ॥ तव तौवद्वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ॥ ३९ ॥
 सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ॥ विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्षेतापि सा पुरी ॥ ४० ॥
 दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ॥ सूतावशेषं खं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥
 दूरेपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् ॥ चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥
 दृष्टं तैर्द्वि त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने ॥ प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोककान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
 आर्तनोदो हि यः पौरैर्मुक्तैस्त्वद्विप्रवासने ॥ सैरथं मां निशाम्यैव कुर्युः श्रुतगुणं तैतः ॥ ४४ ॥

नसंबन्धः ॥ ३२—३४ ॥ भरतइत्यादिश्लोकेनोक्तम-
 र्थविवृणोति—यथेति । सुमित्रोक्तिः शत्रुप्रपक्षपातात्
 ॥ ३५ ॥ अवेक्षता अङ्गीकुर्वता । लयेतिशेषः ।
 नित्यदा सर्वदा । छान्दसो दाप्रत्ययः । इतिभरतश्चा-
 पिवक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ३६—३७ ॥ अहमवि-
 ल्लवः धृष्टः सन् यद्वाक्यं ब्रूयां तन्नोपचारेण किंतुस्नेहात् ।
 तद्वाक्यं त्वं तावत् साकल्येन क्षन्तुमर्हसीतिसंबन्धः ।
 [तवस्नेहादविक्रुयोनिर्भयः यद्वचः उपचारेण न ब्रूयां ।
 सेवाधर्मविहाय ब्रूयां तद्वाक्यं भक्तिमानिति हेतोः क्षन्तु-
 मर्हसि] ॥ ३८ ॥ तवतावद्वियोगेनेतिपाठः । तवताते-
 तिपाठे तात । स्वामिश्रित्यर्थः । वृद्धत्वाद्भवेतिसंबो-
 धनंवा । पुत्रवियोगजः शोकः पुत्रशोकः तेनाकुला-

मिवस्थितांपुरीसित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ पूर्वसरामंरथं दृष्ट्वा
 इदानींरामंविनास्वितरथं दृष्ट्वा जनः सापुर्यपि विदी-
 र्येत दुःखेनभिद्येत । पुरीशब्दोत्रजनव्यतिरिक्तपश्चा-
 दिपरः ॥ ४० ॥ आहवे हतवीरं हतवीरं दृष्ट्वा स्वसै-
 न्यमिव सूतावशेषं शून्यं रामरहितंरथं दृष्ट्वा नगरी
 दैन्यगच्छेत् ॥ ४१ ॥ प्रजाः अयोध्यावासिन्यः ।
 दूरेनिवसन्तमपित्वां मानसेनाग्रतःस्थितं त्वांचिन्तय-
 न्त्यः भावनाप्रकर्षेणपुरतःस्थितमिवपश्यन्त्यः निरा-
 हाराः कृताः आहारेप्यादरंनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 अत्रार्थपूर्वानुभवंप्रमाणयति—दृष्टमिति । त्वत्प्रवासने
 प्रजानां यादृशंसंकुलंवृत्तंसंक्षोभो जातः तादृशं त्वया दृ-
 ष्टं हि ॥ ४३ ॥ ततः प्रवासकालिकनादादित्यर्थः

महाराजं । त्वत्पूज्यं नृपमते दशरथानुमते । भरतमभिषिच्य अभिषेचयसिचेत् । तर्ह्यहं दुःखं त्वानाभिभविष्यतीतिसंबन्धः ॥ ३२ ॥
 शि० अविशेषतः शत्रुप्रसंबन्धात्कैकेयविशेषतः कैकेयविशेषेत्यर्थः । एवंमममातापिकैकेयविशेषाद्दृष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 शी० तातस्यप्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता अङ्गीकुर्वता । उभयोरिद्वयोर्योः सुखमेधितुं शक्यं जनानामितिशेषः । यद्वा यौवराज्य-
 मवेक्षतात्वया उभयोलोकयोः तातस्य दशरथस्य । सुखमेधितुं संबर्धयितुं शक्यमिति संबन्धः ॥ ३६ ॥ शि० उपचारः स्वामिश्रित्यो-
 चितः सत्कारः । तेन न ब्रूयां ब्रूयां । छान्दसमेतत् । अपितुस्नेहादविल्लववाक्यं ब्रूयामि तद्वाक्यं भक्तिमानिति तात्वात् क्षन्तुमर्हसीतिसंब-
 न्धः ॥ ३८ ॥ शि० दूरेनिवसन्तं त्वां दूरेनिवसन्तीं त्वां सर्वतोविलक्षणांसीतां च । मानसेन मनोव्यापारेण । अग्रतः स्थितं स्थितां च
 चिन्तयन्त्यः प्रजाः अथ त्वद्विहितरथमनसमये । निराहाराः कृताः त्वदागमनाभावं श्रुत्वा आहारादिकं न करिष्यन्तीत्यर्थः । निवसन्त-

[पा०] १ ख. सुमित्रावाविशेषतः. क. क. छ. झ. ट. सुमित्रावाविशेषतः. १ ग. ज. तवमान्या. ३ क. घ. क.
 मपेक्षता. ४ क. च. छ. झ. न. ट. प्रतिनोधितः. ५ क. च. छ. झ. न. ट. ब्रूयाः. ६ क. झ. ट. दविल्लवं. ७ क—ट.
 तातवियोगेन. ८ क. च. छ. झ. न. ट. शोकातुरामिव. ९ क. घ. क. न. नगरी. १० घ. दूरेनिवसन्तं. ११ क.
 चिन्तयन्त्योथ. १२ क. ख. च. न. नूनं हि. ग. नूनं तु. १३ क. तद्वै. १४ ग. ज. तच्छोकाकान्त. १५ क. छ. ज. नादोपि.
 १६ क. च. छ. झ. न. ट. कमुत्पलप्रवासने. १७ क. ग. घ. च. ज. रथस्थं. १८ ख. घ—ज. न. ट. निशाम्य.
 १९ घ. जनाः.

अहं किंचापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ॥ नीतोसौ मातुलकुलं संतोषं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥
 असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ॥ कथमग्निमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥
 मम तावन्नियोगस्यास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः ॥ कथं रथं त्वया हीनं प्रवेक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥
 तत्र शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वद्वत्तेऽनघ ॥ वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥
 यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ॥ सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ॥ रथेन प्रतिवाधिष्ये तानि सैत्वानि राघव ॥ ५० ॥
 त्वत्कृते न मयाऽवाप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ॥ आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥
 प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः ॥ प्रीत्याऽभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२ ॥
 हेमे चापि हया वीर यदि ते वनवासिनः ॥ परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥
 तव शुश्रूषणं मूर्धा करिष्यामि वने वसन् ॥ अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजंहाम्यहम् ॥ ५४ ॥
 न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयाऽयोध्या त्वया विना ॥ राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥
 वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैव हि मनोरथः ॥ यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥

॥ ४४ ॥ यदिप्रियं ब्रूयांतदसत्यं भवति यदिचसत्यं ब्रूयांतदप्रियं भवति अतः कौसल्याप्रतिक्रियामिव कुंभशक्य-
 मित्यभिप्रायेणाह—अहमित्यादिना । देवीमहं किंवाव-
 ह्यामि न किमपि वक्तुं शक्नोमीत्यर्थः । तदेवोपपादय-
 ति—तवेत्यादिना । तवासौ सुतो मयामातुलकुलं नीतः
 तस्मात्संतोषं मा कृथा इतीदृशमसत्यवचनमप्यहं नैव ब्रूयां
 असत्यवचनप्रतिषेधादिति भावः । सत्यमेव वदेत्प्राह
 —कथमिति । अग्निमिदं वनप्रापणरूपं सत्यं वचनं क-
 थं ब्रूयां देव्याहनिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४५—४६ ॥
 त्वद्बन्धुजनाः त्वद्बन्धवाः । यद्वा त्वं त्वद्बन्धुभूतसीताल-
 क्ष्मणरूपजनौ च त्वद्बन्धुजनाः तद्वाहिनः प्रवेक्ष्यन्ति
 वोढारोभविष्यन्ति । वहेर्लट्ठिरूपं ॥ ४७—४८ ॥
 त्यक्तमात्रः तत्क्षणमवत्यक्तः ॥ ४९ ॥ रथेन साधनेन
 प्रतिवाधिष्ये अहमेवरथी भूत्वानिवर्तयिष्यामीत्यर्थः ।
 तानिसत्त्वानीति पाठः । सर्वाणीति पाठे सत्त्वानीति

शेषः ॥ ५० ॥ त्वत्कृते लज्जामित्तं । रथचर्याकृतं सु-
 खं मया नावाप्तं राज्याभिषिक्तत्वरथचर्याकृतसुखं मया
 भाग्यहीनेन न लब्धं । तथापि त्वत्कृतेन त्वत्साहाय्यक-
 रणेन । वनवासकृतमपि सुखं आशंसे इच्छामि । राज्ये
 रथचर्याकृतसुखाभावेपि वने सारथित्वेन परिचर्याकर-
 णकृतं वापि सुखं मम भवत्विति भावः । यद्वा त्वत्कृतेन
 त्वया कृतेनानुग्रहेणेत्यर्थः । रथचर्याकृतं रथप्रेरणकृतं
 सुखं मया अवाप्तं । एवं त्वत्कृतेनानुग्रहेण वनवासकृतं सु-
 खमप्यहमाशंसइति ॥ ५१ ॥ प्रत्यनन्तरः समीपवर्ती ।
 मे प्रत्यनन्तरो भवेति प्रीत्या अभिहितमिच्छामि । त्वत्क-
 र्तृकमभिधानमिच्छामीत्यर्थः । क्रियतामिति मां वदेति
 वत् ॥ ५२ ॥ परमां गतिं स्वामिशुश्रूषणादिति भावः
 ॥ ५३ ॥ मूर्ध्नेत्यस्य सौपचारमिति फलितार्थः । सर्वथा
 सर्वप्रकारेण ॥ ५४ ॥ महेन्द्रस्य राजधानी स्वर्गः
 ॥ ५५ ॥ वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासे समप्ते सतीत्यर्थः ।

मित्यस्य स्थितमित्यस्य च लिङ्गविपरिणामेनान्यप्राप्यन्वयः । एकस्त्वानन्दः सर्वादिपठितादन्तः प्रकृतिकटावन्तः ॥ ४२ ॥ ति० कथं प्र-
 वाह्यन्ति न कथमपि वदन्ति । अतो रथनयनं दुश्चकमिति भावः ॥ ४७ ॥ ती० त्वया कृतानुग्रहेण रथचर्याकृतं रथप्रेरणकृतं सुखम-
 भाप्तं । वनवासकृतं सुखमाशंसे । अस्यायं भावः । त्वमस्मिन्कुलेऽवतरिष्यसीति ह्यत्वेन मन्त्रिप्रधानोऽप्यहं त्वद्रथचर्यासेवाभार्यममभ-
 विष्यसीति निन्धामपि सुतकुलं प्रयाजीकृतं । तेन भाग्यवशात् त्वत्सेवासुखं प्राप्तमेव । इतः परं वनवासकृतं सुखं वनवासे पितृत्वे वा कृतं सुखं
 आशंसे प्रार्थयइति ॥ ५१ ॥ ति० देवलोकं देवसेनेन त्वद्भक्तानामप्यन्तरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपि हेतुवैवेति सूचितं । शि० देवलोकं

[पा०] १ क. ख. किंवाच. २ क. संतोषस्त्यज्यतामिति. ३ क. झ. न. ट. प्रवाह्यन्ति. ४ क. ख. लामृते. ५ ज.
 योधिष्ये. ६ क. ख. घ—छ. झ. अ. ट. सर्वाणि. ७ ख. लत्कृतेहि. ८ लत्कृतेषु. ९ ग. घ. क. छ—ट. मया प्राप्तं. १० ख.
 ग. क. च. छ. झ. अ. ठ. ह्येपिच. ११ घ. नवजान्महं. १२ ग. प्रवेष्टुं शक्या. १३ ग. व. कारिणा. १४ क. ममैव हि.
 १५ क—घ. वहेयंसां.

चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ॥ क्षणभूतानि यास्यन्ति श्वेतसंख्यान्यतोऽन्यथा ॥ ५७ ॥
 भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि ॥ भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या त्वं न मां हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥
 एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनःपुनः ॥ रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ॥ शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥
 नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ॥ कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥
 परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ॥ राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥
 एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ॥ भरतारक्षितं रक्षीतं पुत्रराज्यमर्वाभूयात् ॥ ६३ ॥
 मम प्रियार्थं राज्ञश्च सैरथस्त्वं पुरीं व्रज ॥ संदिष्टश्चासि यानर्थान्तास्तान्भूयास्तथातथा ॥ ६४ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं सृतं सान्त्वयित्वा पुनःपुनः ॥ गुहं वचनमङ्गीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥
 नेदानीं गुहं योग्योऽयं वासो मे सजने वने ॥ अवनश्यं ह्याश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्रतो विधिः ॥ ६६ ॥
 सोहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥
 जैटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ ६७ ॥

वहेयमित्यत् अयमेतन्मनोरथइतिसंबन्धः ॥ ५६ ॥
 त्वयासहितस्येति ममेतिशेषः । क्षणभूतानि क्षणतु-
 ल्यानि । अतोऽन्यथा त्वद्विरहइत्यर्थः । श्वेतसंख्यानि
 भवेयुरितिशेषः । शतगुणितानिभविष्यन्तीतिभावः
 ॥ ५७ ॥ हेभृत्यवत्सल भक्तं भृत्यं अतएवस्थित्यांभ-
 र्यादायांस्थितं अस्त्वलितमर्यादं । अतएव भर्तृपुत्र-
 गते स्वामिपुत्रेणत्वयागते पथि वनगमने । तिष्ठन्तं
 निश्चितत्वदनुगमनंमां त्वंहातुंनार्हसि ॥ ५८—६० ॥
 नगरीमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । रामोवनंगतइति
 कैकेयी प्रत्ययं विश्वासंगच्छेत् धार्मिकंराजानंमिथ्या-

वादीतिनातिशङ्केत । भरतारक्षितं भरतेनआसमन्तात्
 रक्षितंपुत्रराज्यं अवाभूयादितिचयत् एषः मेप्रथमः
 कल्पः कर्तव्येषुप्रयोजनेषुमुख्यः । “मुख्यःस्वात्प्रथ-
 मःकल्पः” इत्यमरः ॥ ६१—६३ ॥ यानर्थान्
 संदिष्टोसि तानर्थान्वशरथादीनुद्दिश्य तथातथाभूयाइ-
 तिसंबन्धः ॥ ६४ ॥ हेतुमत् शुक्तिमत् ॥ ६५ ॥
 नेदानीमित्यनेनइहवस्तव्यमितिगुहप्रार्थनंयोजितं ।
 मेसजने सजनप्रवेशे । अयंवासोनयोग्यः । तद्रतोवि-
 धिः आश्रमवासगतः तद्विषयइत्यर्थः । विधिः पितु-
 नियमनं ॥ ६६ ॥ सोहं । “सप्तसप्तचवर्षाणिदण्ड-

देवलोकगमनं च । प्रजहामि त्यजामि । एतेन यवेच्छंदेवश्लोकमप्ययंगच्छतीतिव्यजितं ॥ ५४ ॥ स्त० दीनमिति क्रियाविशेषकं ।
 अनुकंपशब्दोकारान्तोऽप्यस्ति । “भक्तानुकंपादतिशुद्धसंविदात्रे” इत्यत्रतथोक्तेः । एवं च “अतद्वनिठनौ” इत्यनेनपृथ्व्यानुकंपीति
 साधुः । शिखादेराकृतिगणत्वेन तत्त्वत्वाद्वाऽऽर्षलाद्वासाधुरित्यव्याहुः । नृत्यानुकंपस्तिवृत्तिपाठेऽनुकम्पिहोषः ॥ ५९ ॥ ति०
 अतिशङ्का अन्यथाशङ्का तान्कुर्यात् । स्त० विपरीते लक्ष्मणमात्रेभविष्यवनवासंगतेपि । नेति नगदइतिदुष्टिहीनासाकैकेयी धार्मि-
 कंराजानंमिथ्यावादीति अतिशङ्केत । अतस्त्वयागन्तव्यमितिभावः । यद्वा विपरीते सुमन्त्रस्यतत्रस्थित्यपेक्षयाविपरीते अयोध्या
 प्रतिगमने । दुष्टिहीनेति वस्तुस्थितिकथनं । मयिवनवासंगतेसतिधार्मिकंराजानंमिथ्यावादीतिनातिशङ्केतेतिथयास्थानमेवन्न्यो-
 ऽनयः ॥ ६२ ॥ शि० वृत्तं प्रशस्तवृत्तिमत् । स्त० एषः राजविषयेशङ्काभावरूपः । प्रथमःकल्पः लक्ष्मणेप्रथमंप्रयोजनं ।
 प्रयोजनान्तरंवाह—यदिति । मेयवीयसीअम्बा भरतेनभारक्षितं सम्यग्रक्षितं पुत्रराज्यं अवाप्स्यते प्राप्नोति । भरतागमनस्या-
 पिलक्ष्मणमाधीनत्वादितिभावः ॥ ६३ ॥ शि० अङ्गीवं क्लीबतानिवर्तकं ॥ ६५ ॥ शि० सजने स्वकीयजनसहिते । आश्रमे
 स्वकीयजनानामप्यश्वनपर्णशालादौ । स्त० तद्रतोः आश्रमवासयोग्यः । विधिः जटाजूटबन्धादिष्वकर्तव्यः ॥ ६६ ॥ ती० सीताया
 लक्ष्मणस्यचहितकामोऽहं पितुर्भूयः अतिशयेनहितकामस्सन् । बन्धाद्वाराधशयनादिनियमंशृङ्खला जटाःकुलागमिष्यामि । ति०

[पा०] १ घ. यास्यन्तिक्षणभूतानि. २ क. ख. ग. च. ज. अ. शतशस्तुततो. ३ ग. घ. ज. भक्तवत्सल. ४ च. छ. झ. ञ. ट. नमालं. ५ क. छ. झ. ट. भक्तिमहंते. ६ क. कापि. ७ क. नगरं. ८ क. छ. झ. ठ. विपरीते दुष्टिहीना. ख. परितुष्टा. ग. यदितुष्टाहि. ९ क. घ. कामो. १० म. छ. झ. ट. पूर्ण. ११ क. छ. झ. ट. सवाप्यते. १२ क. छ. झ. ञ. ट. सुमन्त्रं. १३ क. ग—छ. झ. अ. ट. संदिष्टश्चापि. १४ घ. छ. ट. मङ्गीवं. १५ क. योग्योमेवाशोयं. १६ क. छ. झ. अ. अवनश्यं ह्याश्रमे. १७ ख. ग. घ. च. अ. जटाकुला.

तत्क्षीरं राजपुत्राय गृहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोजटाः ॥ ६८ ॥
 दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥
 तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥
 ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ॥ व्रतमादिष्टवात्रामः संहार्यं गृहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ॥ भवेथा गृहं राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७२ ॥
 तैतस्तं सैमनुज्ञाय गृहमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ जगाम तूर्णमव्यग्रः सैभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥
 स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७४ ॥
 आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ॥ सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥

कारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाजिनधरो-
 वस ॥ इति कैकेयानियुक्तोऽहं । तपस्विजनभूषणं
 तपस्विजनातिशयावहं । नियमं अधःशयनादिकं ।
 गृहीत्वा अङ्गीकृत्य । पितुः सीताया लक्ष्मणस्य च भूयो
 हितकामः । अतिशयेन परलोकसाधनपुण्यकामः सन्
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि तदर्थं न्यमो धक्षीरमानय ।
 जटाकरणस्य सीतालक्ष्मणयोः प्रियत्वाभावेऽपि हितत्वम-
 स्त्वेव तयोरपितेन धर्मातिशयात् । रामजटाकरणे
 हि सहधर्मचारिण्याः सीताया अपि धर्मः सिद्धः । लक्ष्म-
 णस्य च तदनुरोधेन जटाकरणाद्धर्मः । यद्वा हितकामः
 न तु प्रियकाम इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ लक्ष्मणस्य चेति । तेना-
 पि भ्रातृवदवस्थानस्य संकल्पितत्वादिति भावः । अकरो-
 दिति लक्ष्मणे प्रयोज्यकर्तृत्वं बोध्यं ॥ ६८ ॥ ऋषिः स्विद्य-
 स्ति—दीर्घबाहुरिति । जटिलत्वं जटावत्त्वं । तुन्द-
 दि-
 त्वादिलच् ॥ ६९ ॥ तस्यामप्यवस्थायां दर्शनीयतमत्व-
 माह—तावित्यादि श्लोकेन ॥ ७० ॥ विखननामा
 ब्रह्मनस्योत्पन्नः कश्चिन्मुनिः । “येन स्वास्ते वैखानसाः ।
 येवालास्तेवा लखित्याः” इत्युक्तेः । सिंहादिशब्द-
 द्वर्णविपर्ययः । तेन प्रोक्तं वैखानसं प्रोक्तार्थे अण् । मार्ग-
 धर्ममित्यर्थः । वानप्रस्थधर्ममिति यावत् । आस्थितः

आश्रितः । व्रतं ब्रह्मचर्यादिनियमं । आदिष्टवान् अ-
 ङ्गीकृतवान् । नन्वत्र सर्वो वानप्रस्थधर्मोऽङ्गीकृतः उत
 यः कश्चित् । नाद्यः । तस्य पुनर्गाहं स्थिरप्रवृत्त्यायोगात् ।
 आरूढपतितो हि स इत्युत्तराश्रमप्राप्तस्य पुनः पूर्वोक्तस्य व-
 रोहो हि निन्दितः । न द्वितीयः । गृहस्थस्य वनस्थासाधा-
 रणजटाधारणादिकरणेशास्वारण्डवदाश्रमरण्डताप-
 नेः । मैवं । पितुर्नियोगकृतसांकल्पिकनियमविशेषस्य
 युधिष्ठिरादिसंन्यासधर्मवदविरुद्धत्वात् । उक्तं हि मनुना
 “संन्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतं” इति । स-
 हार्यं गङ्गावतरणसहार्यं । सखायमिति च पाठः ॥ ७१ ॥
 बले चतुरङ्गबले । कोशे अर्थेषु । “कोशोस्त्रीकुड्यले
 खङ्गपिधाने र्थेषु दिव्ययोः” इत्यमरः । दुरारक्षं दुःखे-
 न आसमन्तात् रक्षितुं शक्यं [दुःखेन आरक्षारक्षणस्य
 तदुरारक्षं । अतिशयेन दुरारक्षं दुरारक्षतमं । भवेथा
 इत्यर्थमात्मनेपदम्] ॥ ७२ ॥ अव्यग्रः अव्यासक्तः ।
 “व्यग्रो व्यासक्त आकुलः” इत्यमरः ॥ ७३—७४ ॥
 स्थितामिमां नावं परिगृह्य सीतां शनैरारोपय । अन्वक्षं
 अनुपदं । त्वंचारोहेति संबन्धः । यद्वा त्वंप्रथममारोह
 अन्वक्षं मनस्विनीं सीतां परिगृह्य करामयोर्गृहीत्वा
 आरोपयेत्युपचारोक्तिः । मनस्विनीमिति निन्दायां म-

सोऽहं नियमं गृहीत्वा सीताया लक्ष्मणस्य चानुमत्या जटाः कृत्वा गमिष्यामि । यत्तु सीताया हितकाम इति तत्र । जटाधारणेन सीताहिता-
 प्रसिद्धेः । अनुमतिस्तत्पेक्षितैव । अन्यथा संन्यासकुड्यापरमदुःखापत्तेः । स० सीताया लक्ष्मणस्य पितुश्च हितकामः । यद्यपि पितु-
 रित्यादौ चतुर्थ्या भवितव्यं । तथाप्यभिहितं हितस्य हितत्वेनाभिप्रेतनाभावात् षष्ठ्युपपत्तिः । अतएव यत्तु सीताया हितकाम इति तत्र
 जटाधारणेन सीताहिताप्रसिद्धेरिति व्याख्यानान्तरं दृश्यतानागोचिभेदेन सीताया अनुमतेति यद्व्याख्यास्याततत्परास्तः । अस्म-
 दुक्तरीत्या सीताहिताप्रसिद्धेर्भूषणत्वात् । जटाधारणं दशरथहृदि तस्मिन् सीताहिताप्रसिद्धेरिति वक्तुर्लोकोत्तरप्रवृत्त्यात् ॥ ६७ ॥
 ति० वैखानसं मार्गं वानप्रस्थाधर्मधर्मं । आस्थितः प्राप्तुकृतबुद्धिः सन् मतं वानप्रस्थमतं । आदिष्टवान् । अत्र गङ्गारूपतीर्थप्राप्तौ
 अग्नेप्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ तदग्नेपितृभरणश्रवणेऽपि यन्मुण्डनाकरणं रामलक्ष्मणयोः तेनानेन परकृतिरूपार्थभावेन क्षत्रियाणां तीर्थविषु-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. चीरसंपन्नौ. २ च. न. मास्थाय. ३ क. ख. ग. ज. सखायं. ४ क. च. ज. राज्यं. ५ ग.

ततस्तु. ६ क. च. छ. झ. ज. ट. समनुज्ञाय. ७ ग. घ. च. ज. स. सहभार्यः सहलक्ष्मणः. ८ क. च. छ. झ. ट. वचनं.

स भ्रातुः आसनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ॥ आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥
 अथारुरोह तेजसी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥
 राघवोपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ॥ ब्रह्मवत्क्षेत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७८ ॥
 आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया ॥ प्राणमत्प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्चाभितप्रभः ॥ ७९ ॥
 अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ॥ आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ८० ॥
 ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्स्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥
 मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता ॥ वैदेही प्राञ्जलिभूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
 पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ॥ निदेशं पारयित्वेमं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ॥ भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥
 ततस्त्वां देवि सुमगे क्षेमेण पुनरागता ॥ यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥
 त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे ॥ भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥
 सी त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ॥ प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥

तुप् । भीरुमितियावत् । पूर्वारोहणेऽसौविभीषादिति भावः ॥ ७५ ॥ लक्ष्मणस्तु निपुणतया प्रथमं सीतामारोप्य पश्चात्स्वयमारुह इत्याह—स भ्रातुरिति । अप्रतिकूलयन् यथा तथा वाप्यारोहणश्चासनमनुतिष्ठन् । आत्मवान् रामाशयज्ञ इत्यर्थः । पूर्वमनखिनीमित्युक्तं इदानीमात्मवानित्युक्तं उभाभ्यामारोपणे दोषशङ्काराहित्यं चोक्तम् ॥ ७६ ॥ ज्ञातीन् बन्धून् । अचोदयत् नौः पारंतीयतामित्यचोदयत् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत्क्षेत्रवदित्यर्हार्थेति प्रत्ययः । ब्राह्मणार्हं क्षेत्र्याह आत्मनो हितं जजाप दैवीनावमित्यादिब्रह्मक्षेत्रसाधारणमञ्जजजापेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मक्षेत्रशब्दयुक्तं मञ्जजजापेत्यर्थः । सचमन्त्रः सुत्रामाणमित्यादिः । तत्र हरिश्चनेभिः पृतनाजिदितिव्रह्मक्षेत्रशब्दौ श्रुतौ ॥ ७८ ॥ पूर्वोक्तं नावा-

रोहणं निवृण्वन्नाह—आचम्येत्यादिना ॥ ७९—८० ॥ कर्णधारसमाहिता समाहितकर्णधारा । शुभस्स्यवेगाभिहता शुभानां स्स्यानामरित्राणां वेगेनाभिहता प्रणुभा ॥ ८१—८२ ॥ निदेशं चतुर्दशवर्षावधिकवनवासविषयनियोगं । पारयित्वा निर्विघ्नं परिसमाप्य । उप्यवृत्त्वा । प्रत्यागमिष्यति यदेति शेषः । ततः तदा । सुमगे सुकीर्ते । “भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययन्त्रार्ककीर्तिषु” इत्यमरः । क्षेमेण कुशलेन सह । यक्ष्ये पूजयिष्यामि । सर्वकामसमृद्धिनीति श्रीक्षादित्वादिभिः ॥ ८३—८५ ॥ ब्रह्मलोकं समीक्षसे ब्रह्मकमण्डलवां द्रवीभूतधर्मरूपतया स्थित्वा ब्रह्मप्रक्षालितविष्णुपादोद्भवत्वादिति भावः । अतएव विष्णुपादोद्भवामिति पूर्वमुक्तं ॥ ८६ ॥ प्रशंसामि स्तौमि । शिवेन क्षेमेण । पेशलं रम्यं । तव प्रि-

मुण्डननिषेधप्रतीक इत्यलम् ॥ ७९ ॥ ती० जजाप “सुत्रामाणमृत्तानावमारुहेदपउत्तरेत्” इति क्षत्रियाधिकारेण स्वरणात् “दैवी नावं” इत्यादिब्रह्मक्षेत्रसाधारणमञ्जजजापेत्यर्थः । शि० ब्रह्मवत् वेदप्रवर्तकः महातेजाराघवः क्षेत्रवत् क्षत्रियकुलविहितं यथाभवति तथा । आत्मनो हितं स्वप्रापकं मन्त्रविशेषं जजाप । एतेन तन्मन्त्रोच्चारणे रामस्य प्रीत्यतिशयोच्चनितः ॥ ७८ ॥ ति० यद्वा ना महादेवतालात्मी देवतालात्मी सीता प्रार्थितवतीत्याह—मध्यमिति । शि० अनिन्दिता आश्रितानि निन्दितत्वनिवर्तिका ॥ ८२ ॥ ति० पालयतु पारयतु समापयलिति यावत् । रलयोः समानश्रुतिलात् ॥ ८३ ॥ ति० सर्वकामसमृद्धिनी सर्वकामसमृद्धं सर्वकामपूरणमस्यास्ति दातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ति० संमक्षसे व्याप्नोषि । अक्षुल्यासौ संप्रपते च । स० त्रिपथगे त्रीन्पथान् गच्छतीति त्रिपथगा । “वाटः पथश्च मार्गश्च” इति त्रिकाण्डशेषांमरः । यद्वा प्रयाणां पथां समाहारविषयं भूर्भुवस्स्वराख्यं तेन गच्छतीति तथा तस्यास्त्वेतद्भिः । ब्रह्मलोकं सत्यलोकं ॥ ८६ ॥

[पा०] १ ज. तदा. २ घ. तक्षत्रवच्चापि. ३ क. स. च. ज. न. प्रणमत्प्रीतिसंहृष्टो. क. स. ट. प्रणमत्प्रीतिसंहृष्टो. घ. प्रणमत्प्रीतिसंयुक्तो. ४ ख. क. छ. झ. ट. लक्ष्मणस्य महारथः. ५ क. छ. झ. ट. आश्रितानौका. घ. ज. य. क्षोदितानौका. ६ च. न. गंगासलिलं. ७ क. अत्ययात्. ८ च. पालयित्वैव. क. छ. झ. अ. ट. पालयित्वेन. ज. पारयित्वेन. क. ख. पारयत्वेव. ग. पारयत्वेन. ९ न. प्रमुदिता. १० च. ज. कामप्रदायिनि. क—घ. कामप्रदायिनि. ११ क. च. छ. झ. ज. ट. त्रिपथगे १२ झ. समक्षसे. १३ क. तत्त्वां.

स लोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ॥

ततः समृद्धाञ्शुभसखमालिनः क्रमेण वत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृथक्तं महारुम् ॥

आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रामेणरात्रौतस्मूलेलक्ष्मणप्रतिद्वारथापुपालंभगर्भितबहुविधवचनोक्तिपूर्वकंकेकीतःकौलस्यायुपद्रवनिरसनायपुनरयो-
प्याप्रतिनिवर्ततेः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनरामप्रतिस्वपरित्यागेसीतादृष्टान्तेनस्वजीववराभावनिर्धारणेकौरामेणतस्यस्वेनसह
संततवनवराज्ञीकरणम् ॥ २ ॥

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ रामो रमयतांश्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥

अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः ॥ या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुर्मर्हसि ॥ २ ॥

जागर्तव्यमेतन्निद्रभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु ॥ योगक्षेमं हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥

रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ॥ उपावर्तामहे भूमावांस्तीर्थं स्वयमार्जितैः ॥ ४ ॥

स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ॥ इमां सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥

प्रकर्षात् मार्गविप्रकर्षात् । विनिवृत्तदृष्टिः विनिवृत्तदृ-
ष्टिव्यापारः ॥ १०० ॥ वत्सान् वत्सवेशान् । मत्स्या-
नितिपाठोलेखकप्रमादकृतः । इत्थं हि देशव्यवस्थादृश्य-
ते । गङ्गायमुनयोर्मध्येप्रयागप्रदेशोवत्सदेशः । सतः
पश्चिमभागोपाञ्चालः । यमुनादक्षिणतीरेरुद्रसेनदेशः ।
तस्मात्पश्चिमतोमत्स्यदेशइति । सलोकपालप्रतिमप्रभा-
ववानितिपाठः । अन्यथावृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १०१ ॥
चातुर्विध्यमेवाह—वराहमित्यादि । ऋश्यादयोहरिण-
भेदाः । ऋश्यंपृथक्तंमहारुच आदाय स्त्रीकृत्येत्यर्थः ।
मेध्यमितिऋश्यादिसर्वविशेषणं । काले सायंकाले ।
त्वरितलोक्तिः सायंकालत्वात् बुभुक्षितत्वाच्च । द्विवच-
नेनसीताकुत्रचिद्वनस्पतिमूलेनिश्चिप्यमृगग्रहणार्थग-
त्वापुनरागतावितिगम्यते ॥ १०२ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अत्रमृगमांसादनमस्तमयात्प्रागर्थसिद्धं । अन्वास्य
उपास्य ॥ १ ॥ याता प्राप्ता । अद्येत्यस्यनोत्कण्ठितुर्मर्ह-
सीत्यनेनान्वयः । उत्कण्ठा दुःखस्मरणं । तांप्रतीति
शेषः ॥ २ ॥ योगक्षेमं पालनमितिचावत् । आवयो-
र्वर्तते अस्मदधीनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ कथंचिदेवेमामिति
प्राथमिकत्वादितिभावः । इमां शय्यासंपादनात्पूर्वमे-
वप्राप्तां । स्वयमार्जितैः नृणपरैरितिशेषः । उपावर्ता-
महे शयिष्यामहे । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्भावः
॥ ४ ॥ संविश्य शयनसंकल्पोषित्वा । शयनस्य

शि० तत्र वत्सदेशे वराहादीश्चतुरोमहामृगान्ब्रूवा स्तेनार्थसंताडय । बुभुक्षितौतौरामलक्ष्मणौ मेध्यं प्रतिभिर्भोज्यफल-
दिकमित्यर्थः । आदाय गृहीत्वा । वनस्पतिं वृक्षसमीपंययतुः ॥ १०२ ॥ इतिद्विपञ्चाशसर्गः ॥ ५२ ॥

ति० आजनपदावितिच्छेदः । आइतियातेत्यनेनसंबध्यते । रात्रिः आयाता प्राप्ता । १०० याता आयाता । उपसर्गाणांधा-
तुलीनार्थबोधकलस्य “गम्यतेअवगम्यते चरणभिधानात् विचरणाभिधानात्” इत्यादौदर्शनात् । तारात्रिः “कालाच्चनोरत्यन्त-
संयोगेद्वितीया” इतिद्वितीया । उत्कण्ठितुं गृहदारादिसरणेनचित्तंव्याकुलीकृतुर्नार्हसि ॥ २ ॥ ति० नविद्यतेतन्दीययोस्ताभ्यां ।

[पा०] १ क. ख. घ—ट. प्रभावस्तीर्त्वा. २ क. समृद्धाञ्जलसखमालिनी. ग. समृद्धाञ्जलसखमालिनी. ३ क. ख. क.
ख. छ. झ. न. ट. क्षणेन. ४ झ. मर्हति. ५ च. मत्तन्त्राभ्यां. ६ ग. क. छ. ज. झ. ट. योगक्षेमोहि. क. च. न. योगक्षेमोहि.
७ ख. च. झ. झ. ट. वर्तते. ८ क. छ. झ. ट. उपवर्तामहे. घ. उपवर्तामहे. ९ क. च. छ. झ. न. ट. स्वयमार्जितैः.
वा. रा. ६०

ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ॥ कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥
 सौ हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ॥ अपि न च्चावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥
 अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ॥ किं करिष्यति कामात्मा कैकेयीवशमागतः ॥ ८ ॥
 इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ॥ काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
 को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् ॥ छन्दानुवर्तिनं पुत्रं ततो मायिव लक्ष्मण ॥ १० ॥
 सुखी बत सभार्यश्च भरतः कैकेयीसुतः ॥ सुदितान्कोसलानेको यो मोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११ ॥
 स हि सर्वस्य राज्यस्य सुखमेकं भविष्यति ॥ ताते च वयसाऽतीते मयि चारण्यमास्थिते ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ॥ एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 मन्ये दशरथान्ताय मम प्रजाजनाय च ॥ कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥

सर्गान्तेवद्व्यमाणात्वात् । कथाः वार्ताः ॥ ५ ॥ कृत-
 कामा फलितेच्छा ॥ ६ ॥ राज्यकारणात् राज्यस्यैव-
 कारणात् । ननु “नतेभ्यामप्यमासातगार्हितव्याकथं-
 चन । तामेवेदवाकुनाथस्यभरतस्यकथाकुह” इतिव-
 द्दुतोरामस्यसर्वपुरुषार्थनिरूपहस्य कथमेवंविधाःकैके-
 यीनिन्वाप्रधानाः स्वालाभगर्भा उक्तयोर्युज्यन्ते । उ-
 च्यते । “अयोध्यामितएवत्वकास्येप्रविशालक्ष्मण”
 इतिवक्ष्यति अतस्तन्मतमनुवर्तितुमेवमुक्तमितिज्ञेयम् ।

॥ ७—८ ॥ व्यसनं मदीयं । मतिविभ्रमं अर्थधर्मौ
 विहाय कामैकसेवित्वं । [व्यसनं मदीयं । अनेन
 धर्मस्याप्राधान्यमुक्तं । मतिविभ्रमं अतिनिरूपहत्वं ।
 अनेनार्थाप्राधान्यमुक्तं] ॥ ९ ॥ कामस्यगरीयस्त्वमु-
 पपादयति—कइति । छन्दानुवर्तिनं स्वेच्छानुवर्तिनं
 ॥ १०—११ ॥ सुखमेकं अद्वितीयं प्रधानभूतइत्यर्थः
 ॥ १२ ॥ प्रसङ्गात्केवलकामनिन्दति—अर्थधर्मा-
 विति । दशरथोयथा व्यसनीतिशेषः ॥ १३ ॥ संप्रा-

इहभावोहसर्वचार्य । क्वचित्तुअतन्द्राभ्यामित्येवपाठः । शि० अतन्निभ्यां तन्द्रारहिताभ्यां । योगक्षेमौआवयोरधीनावितिशेषः
 वर्तते । तत्रयोगः अलभ्यस्ववन्त्यफलादेर्लभः । क्षेमःलब्धस्यस्वमयीदारुपवस्तुनःपरिपालनम् ॥ ३ ॥ शि० कृतकामा प्राप्तस्वा-
 भीष्टवरापिकैकेयी किमुष्टाभवितुमर्हति नेत्यर्थः । तुःकिमर्थे ॥ ६ ॥ शि० प्राणान् प्राणसदृशास्रक्षक हेतुलक्ष्मण आगतंभरतंन
 दृष्ट्वा भरतकर्तृकागमनमदृष्ट्वेत्यर्थः । किंच अनआगतभागमनंयस्यतं भरतंदृष्ट्वा ज्ञात्वा भरतोनागतइतिविचार्येत्यर्थः । आगतमित्यत्र
 निषेधार्थकमकारंप्रकिञ्चेमावर्षौ । राज्यकारणात् राज्यकरणहेतुकभरतानयनार्थं । महाराजंतुनच्यावयेत्तुनप्रेषयेत् । असद्विद्यो-
 गदुःखितलादितितात्पर्यं । तेनमुमन्ममेवप्रेषयितेतिव्यञ्जितम् । ती० नच्यावयेदपि नच्यावयेत्किमितिस्वबन्धः । ति० नच्या-
 वयेत् अपितुच्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ शि० अनाथः सर्ववियन्मृत्वेनानाधान्तररहितः । चक्रवर्तीत्यर्थः । वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः
 अतएव वक्ष्यं अतिकान्ति । आगतः नित्यंप्राप्तोपिमाहाराजः कैकेय्या मन्यस्या मयाविनाकृतः । अतएवकामात्मा कामःअभिदे-
 कविषयिणीच्छाभात्मनिमनस्यैवयस्यसः । दुःखीसन्नित्यर्थः । किंकरिष्यति । एतेनतत्कृत्वांविचारणीयमितिअनितम् ॥ ८ ॥ शि०
 कामे अभिदेकविषयकोत्कटेच्छायांसत्या मतिविभ्रमं मतिविभ्रमकारकं इदं विभोगजं व्यसनं दुःखं । आलोक्य अनुभूय वि-
 यमानस्याधिराजः अर्थधर्माभ्यां गरीयान् गरीयस्त्वअस्ति । अर्थधर्मयोनैवत्यागइत्यर्थः । इतिमेमतर्तिनिश्चयः । तेन तस्यैवाति-
 शयवत्त्वमर्यादापालकत्वंचष्यति ॥ ९ ॥ शि० तस्यैवातिशयवत्त्वंप्रकाशयन्नाह—कइति । तातोदशरथोनामिव अविद्वान्
 असहोपिकःपुमान् कृते परोपकाराय छन्दानुवर्तिनं आह्लाकारिणपुत्रं प्रमदायाः अतिहर्षहेतुभूतायाःपुत्रीः । त्यजेत् पृथक्पृथोत्
 नकोपीत्यर्थः । कृतेइत्यत्रविनापिप्रत्ययमित्युपपदलोपः ॥ १० ॥ शि० इदानींभरतस्यापिदुःखातिशयोभविसेतिनोध्यन्नाह—
 सुखीति । एकः मयारहितः । समार्यः कैकेयीसुतोयोभरतःसः सुखीसन् अधिराजवत् कोसलान् बतकिंभोक्ष्यति पालयिता
 नेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० एकं सुखं सुखं अनुभवितेतिशेषः । ईदृशोभविष्यति “सुखमेक” इतिवापाठः । एकएवराजाभविष्यती-
 त्यर्थइतितीर्थः ॥ १२ ॥ ति० योभरतःकाममनुवर्तते सयथाराजादशरथोधिपदमापन्नएवंधिपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येतु
 राजादशरथोयथाराजत्वमापन्नस्तथा भरतोरालम्बापद्यतइत्यर्थइत्याहुः ॥ १३ ॥ शि० इदानींकैकेय्यादुःखातिशयोस्तीतिनो-
 धयन्नाह—मन्यइति । ममप्रजाजनाय प्रजाजन्तंनिर्वर्तयितुं । दशरथान्ताय दशरथसिद्धान्तंनिर्वर्तयितुं भरतस्यराज्याय स्वनिधु-
 [पा०] १ ख. ग. घ. छ. अ. कामाहि. २ ख. साद्र. ३ क. अनाथश्चैव. ४ क. ख. ग. ड—ट. कैकेय्यावदा. ५ क—घ.
 च. अ—ट. तातो. ६ क. ग—छ. झ. अ. ड. राज्यस्यसर्वस्य. ७ च. सुखमेको. ग. घ. ड. झ. ट. सुखमेकं. ८ छ. च. झ.
 अ. ट. तातेतु. ९ क. ड—ट. मतिभिते. १० घ. लोको. ११ ख. प्रमजनायच. १२ ट. संतप्ता. १३ क. ख. भरतस्यतु.

अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च संप्रवाधेत मत्कृते ॥ १५ ॥
 मा स मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःस्वर्मावसेत् ॥ अयोध्यामित एव त्वं कौसल्ये प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥
 अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ॥ अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
 क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेष्यमन्याय्यमाचरेत् ॥ परिदद्या हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् ॥ १८ ॥
 नूनं जाल्यन्तरे कस्मिन्स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्या मम सौमित्रे तस्मादेतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥
 मया हि चिरपुष्टेन दुःस्वसंवर्धितेन च ॥ विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥
 मा स सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ सौमित्रे योऽहमम्बाया दधि शोकर्मनन्तकम् ॥ २१ ॥
 मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण शारिका ॥ यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेदेश ॥ २२ ॥

मेलत्रेतिकरणबोधाय ॥ १४ ॥ कैकेयीनसंप्रवाधेत-
 त्यत्रकाहुः । मत्कृते मत्संबन्धादित्यर्थः ॥ १५ ॥ इत
 एव समीपप्रदेशादेव ॥ १६ ॥ नाथः रक्षकः ॥ १७ ॥
 क्षुद्रकर्मेति “बाबुभाभ्याम्-” इतिडाप् । द्वेष्यं द्वेषार्ह-
 स्त्वन्यतद्वेद्योचितमित्यर्थः । अन्याय्यं अवमानमित्यर्थः ।
 द्वेषादितिच्पाठः । परिदद्याः परिदानं नाम रक्षयत-
 याग्रदानं ॥ १८ ॥ कस्मिन्श्चिज्जाल्यन्तरे कस्मिन्श्चिज्ज-
 नमनि । एतत् पुत्रवियोजनं ॥ १९ ॥ फलकाले पुत्रो-
 त्पत्तिकलस्थमातृशुश्रूषणस्यकाले ॥ २०—२१ ॥ अ-
 म्बायावर्धिततित्यर्थं जन्तुकृतप्रीतिमात्रमपिनमयाकृतमि-
 त्याह—मन्ये इति । हे लक्ष्मण सा पूर्वमावाभ्यामनुभू-
 ताशारिका । मत्तः मदपेक्षया प्रीतिविशिष्टेतिमन्ये
 प्रीत्याधिकेतिमन्ये । मदपेक्षयाअधिकांप्रीतिकौसल्या-
 याजनयतीत्यर्थः । यद्वा मदपेक्षयाकौसल्यायाम-
 धिकप्रीतियुक्तेत्यर्थः । उभयत्रहेतुमाह—यस्याइति ।
 यस्याः शारिकायाः । हे शुक अरेः अविभूतस्य विडा-
 लस्य । पादं दश खण्डयइति । तत् अनुभूतसदृशं
 प्रीतिसंजननंवाक्यंश्रूयते अन्वयेतिशेषः । लोकेहिका-

चित्तोषिताशारिकासमीपवर्तिनंशुकंप्रतिविडालं दश-
 दशेतिवृजन्तीदृश्यते । यद्वा अरेः कौसल्याशत्रोःपा-
 दं दशेतिवाक्यंश्रूयते । पोषितत्वाविशेषेपि शारिकाव-
 द्रिनिवर्तनवाचमप्यनुक्तवतोमम जन्मधिगित्यर्थः ।
 अत्रप्रकरणबलेन भगवद्भजनद्वयाचार्यसमाश्रयण-
 स्यशुकरोपायत्वंदर्शितंभवति । “नक्षत्रमथानितीर्था-
 निनदेवासृच्छिलामयाः ॥ तेषुनन्युरुकालेनदर्शना-
 देवसाधवः” इत्युक्तेः । तथाहि शारिकेत्यनेनज्ञान-
 कर्मरूपपक्षद्वयवानाचार्योलक्ष्यते । स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीप्रा-
 यमितरत्सर्वमित्युक्तंभगवत्पारतन्त्र्यमुच्यते । आचा-
 र्योभगवदपेक्षयामोक्षानन्दजननेऽधिकशुकरोपायइत्य-
 र्थः । “पशुर्मेनुष्यःपक्षीजायेचचैवणवसंश्रयाः ॥
 तेनैवतेप्रयास्यन्तितद्विष्णोःपरमंपदं” इतिवचनात् ।
 कोयमाचार्यइत्यतआह—यस्याइति । यस्याइतिपञ्च-
 मी । यस्मात् तत् गुरुपरम्परयाप्राप्तंवाक्यंरहस्यमग्न-
 रूपं श्रूयते । कीदृशंवाक्यमित्यत्राह—शुकेति । हे शुक
 शुकसमानवर्णभगवन् । अरेः विरोधिभूतस्वसंसार-
 स्य । पादं आधारं संसारबीजभूताहंकारममकारावि-

फलमूलकमरतसंबन्धिराज्यपालनाय विद्यमानाकैकेयी संतप्ता अस्मद्वियोगजदुःखाकान्तास्तीतिमन्ये । अतएव मत्कृते हर्ष-
 सेसति सौभाग्यमदमोहिता अहमतीवपतिप्रियेति सौभाग्यविषयकोयोमदो हर्षः तेनअमोहितासाकैकेयी कौसल्यादीन् अ न
 प्रवाधेत । शोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४—१५ ॥ ति० माता तदेतिशेषः । काले प्रातःकाले । उत्पादेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति०
 हेधर्मज्ञ तेमममातरं सुमित्रांकौसल्यांनोहित्य गरं विषं हि तु दद्यात् । शि० कैकेयीतद्वासीमन्धरा ॥ १८ ॥ शि० जाल-
 न्तरे मनुवंशातिरिक्तक्षत्रियजातौ ॥ १९ ॥ शि० चिरपुष्टेन चिरंयेधितेन मयाविप्रायुज्यत । अतः मा वियोगसंपार्तिधिक् ।
 ति० फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥ ति० हे लक्ष्मण अम्बायापालिताकृतवचनविज्ञानशारिका मत्तोऽम्बायांप्रीतिविशिष्टा
 अधिकप्रीतियुक्ता इतिमन्ये । यद्यस्मात् तस्याशारिकायास्तकाशादेवंशत्रुनिग्रहविषयं “शुकपादमरेदेश” इतिवाक्यंश्रूयते ।
 कौसल्येतिशेषः । अस्मात्तु तदपिनेतिभावः । अत्रेदंवाक्यं अरेविडालस्यपादंहे शुकवशेऽर्थकतयालोकोपस्थितं । अरेः कौसल्या-

[पा०] १ क. च. छ. झ. अ. ट. अपीदानीं तु. २ ग—ट. साप्रवाधेत. ३ क. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. मातासत्का-
 रणात्. ४ व. भाविशेत. ५ क. ख. ग. ड—ट. काले. ६ व. क्षुद्रधर्माहि. ७ घ—छ. झ. अ. ट. द्वेषादन्यायं. ८ ड. च. छ.
 झ. ट. परिदद्याद्विधर्मज्ञे भरते. क. परिदद्यादपिगरंराहीते. घ. परिदद्याद्विधर्मज्ञे भरतो. ९ घ—छ. झ. अ. ट. तातस्त्रियः.
 १० ड. झ. ट. तद्वैतदुप. क. ग. घ. च. ज. अ. तामप्येतदुप. ख. यस्यादेतदुप. ११ ख. अनर्थकं. १२ ड. छ. झ. ट.
 यतस्याःश्रूयते. ख. यस्यासु.

शोचन्त्या अल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिदम् ॥ २३ ॥
 अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ॥ शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४ ॥
 एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥
 अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ॥ तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥
 एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने वेने ॥ अशुपूर्णमुखो रौमो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥
 विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत् लक्ष्मणः ॥ २८ ॥
 ध्रुवमद्य पुरी रौजययोध्याऽऽयुधिनावर ॥ निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥
 नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ॥ विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥
 न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ॥ मूर्हतमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोचृतौ ॥ ३१ ॥

त्यर्थः । “अनात्मन्यस्स बुद्धिर्या अस्वेस्वमिति याम-
 तिः । अविद्यातत्संभूतिबीजमेतद्विधास्थितं ” इत्यु-
 क्तेः । दश निवर्तयेत्यर्थः । एवरूपवाक्यं यत्सकाशा-
 त् श्रूयते समस्तः श्रेष्ठ इति संबन्धः । प्रकरणेनाप्ययम-
 योनिन्यज्यते । तथाहि अयोध्यापुरपर्यायाद्वैकुण्ठा-
 भिर्याविरजांतीर्लाससारकाननं प्रविश्य “द्रासुप-
 णासयुजासखासमाऽनवृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः
 पिप्पलं स्वाद्वत्तनमन्नन्योऽभिचाकशीति ” इति वे-
 दान्तोक्तप्रक्रियया शरीराख्यमेकं वृक्षं जीवेन सहास्थां
 “नरतपिवन्तौ सुकृतस्य लोकेशु ह्यप्रविष्टौ परमेपराधे ”
 इत्युक्तीत्याकर्मफलं भोजयन् स्वानुभवालाभं हिष्टसू-
 रिजनोत्कण्ठायावर्तमानः संसारिषु स्वागमनप्रयोजना-
 लाभेन चरमोपायनिष्ठा मेव परमोपायं निश्चिकायेत्यु-
 च्यते ॥ २२ ॥ अल्पभाग्यायाः अतएव अपुत्रायाः
 पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः । अतएव शोचन्त्याः अम्बा-
 याः किञ्चिदपिनोपकुर्वता मया पुत्रेण किं कार्यं किं प्रयो-
 जनं ॥ २३ ॥ न केवलं प्रयोजनालाभः प्रत्युत दुःखितै-
 वेत्याह—अल्पभाग्येत्यादिश्लोकेन ॥ २४ ॥ तर्हि मा-
 तृदुःखनिवारणाय राज्यमाक्रम्यतामित्यन्नाह—एकह-
 त्यादिश्लोकद्वयेन । तरेयं तरितुं शक्नुयां । आक्रमितुं श-

क्नुयामित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तथानुकृतमित्यत आह—न-
 तु वीर्यमकारणमिति । धर्महानिकरे कृत्ये वीर्यसाधक-
 त्वेन नावलम्बनीयं स्वत्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ वीर्यस्यान-
 वलम्बने हेतुमाह—अधर्मेति । अधर्मभयभीतः अधे-
 र्मादुत्पन्नं भयं लोकापवादः तस्याद्गीतः । परलोकस्य
 नाशाद्गीतइति शेषः । अहमितिशेषः । तेन अध-
 र्मपरलोकभीतत्वेन हेतुना ॥ २६ ॥ एतत्पूर्वोक्तम-
 र्थजातं अन्यदित्यनेन तादात्म्यविलापस्य वाचाभगो-
 चरत्वमुक्तं । विजनेन इति शोके हेतुलोकितः । उपा-
 विशत् अतिष्ठदित्यर्थः ॥ २७ ॥ विलप्योपरतमित्य-
 नेन मध्ये समाश्वासनार्हलोक्तिः ॥ २८ ॥ आयुधिनां
 आयुधवतां वर शूरेत्यर्थः । निष्प्रभा भवेदिति शेषः
 ॥ २९ ॥ परितप्यस इति यद्विदमस्ति एतत् परिदेवनं ।
 नौपयिकं न युक्तं । “युक्तमौपयिकं ” इत्यमरः ।
 “उपायाद्भस्वश्च ” इति ठक् आकारस्य इह स्वश्च । अयु-
 क्तत्वमेवाह—विषादयसीति । पुरुषर्षभेत्यनेन पुरुष-
 धौरेयस्य त्वनैतद्युक्तं अनेन विलापो न युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥
 “अयोध्यामित्येव त्वं काल्यैः प्रविश लक्ष्मण ” इति य-
 द्युक्तं तत्रोत्तरमाह—न च सीतेति । त्वया हीना सीता च
 न जीवतीत्यर्थः । त्वद्विहीनो ह्यमपि न च च एवकारार्थः ।

शत्रोः । पाददशैर्षयैकतया रागेन योजितमितिवक्त्रोक्तिरलङ्कारः ॥ २२ ॥ शि० अयोध्यां नित्यं प्राप्त इति शेषः । पृथिवीं निखिल-
 पृथिवीं शत्रून् । चकारेण लोकान्तरशत्रून्पि ॥ २५ ॥ शि० अधर्मभयभीतः संभ्रामादन्यत्र रिपूणां मपि विधः अधर्मेति मयेन भीतः
 परलोकस्य दुःखं ननु जन्मसहन्ता नासीति शेषः । स० मया पिदुराज्ञाया अकरणे सर्वेभ्यो वमेव कुर्युः तत्तत्तत्तत्तममममममेव अतः अध-
 र्मभयभीतश्च लोकस्याधर्मप्राप्तिभयाद्गीतोऽहं । परलोकस्य परकीयजनस्य सकाशात्भीत इति युज्या विवेकेनान्वयः । रामः पिदुरा-
 ज्ञानाकार्षादिति लोकापवादभीतश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ती० अशुपूर्णमुख इत्यस्य भावः । श्रीरामस्य परमकृपाशालित्वेन स्वानुरक्तजन-
 दुःखासहिष्णुत्वाद् अशुपूर्णमुखत्वं ननु वस्तुतः “व्यसनेषु मनुष्याणां वृक्षं भवति दुःखितः ” इत्युक्तेरिति । स० विलप्य लोकमिदं वनार्थं
 विलापं कृत्वा । तदानीमपि निशाचरसंचाराद्विडंबोयुक्तः ॥ २७ ॥ ति० जीवाव इत्यस्यावृत्त्या ननु दयान्वयः । जीवनाभावस्य सर्व-
 [पा०] १ क. क—ट. शोचन्त्याश्वाल्प. ख. शोचन्त्याश्वाल्प. २ ख—च. झ. म. ड. बहु. ३ क. च. छ. झ. म. ड. दौलो. ४ क. घ—छ. झ. म. ड. विलापोपरतं. ५ ख. घ. च. छ—ड. रामअयोध्या. ६ ख. नहि.

न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वाऽपि त्वया विना ॥ ३२ ॥
ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् ॥ न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥

स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् ॥

समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥

ततस्तु तस्मिन्निजने वने तदा महाबलौ राघववंशवर्धनौ ॥

न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

प्रभातेसीतालक्ष्मणाभ्यांसहस्रस्थितेनरत्नेनसायाह्वेयज्ञायमुनासंगमदेशसंनिहितभरद्वाजाश्रमप्रतिगमनम् ॥ १ ॥ भर-
द्वाजेनश्रिमंसंप्रत्यर्चनपूर्वकंचित्रकूटगुणानुवर्णनेनतस्ववासार्हस्थानत्वकथनम् ॥ २ ॥ विचित्रकथाकथनपूर्वकंसाधमेरात्रिपञ्चा-
पितवस्ताराभंप्रतिप्रभातेभरद्वाजेनचित्रकूटगमनाभ्यनुज्ञानम् ॥ ३ ॥

ते तु तस्मिन्महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम् ॥ विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भागीरथी गङ्गा यमुनाऽभिप्रवर्तते ॥ जम्बुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥

अहमपि नजीवाभ्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तार्थसीताग्रहणं ।
यद्वा “ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ” इ-
ति सीतापुरुषकारेण शरणागतिकरणात् स्वस्थशरणा-
गतिकलाभावेन पुरुषकारभूतसीताया अपि नेति भावः ।
अपि जीवावः यदि जीवावः । तदा जलादुद्धृतौ मत्स्या-
विव । मुहूर्तं स्वल्पकालं जीवावः । यथा जलोद्धृतौ म-
त्स्यौ यावज्जलसंसर्गजीवित्वात् द्विलये विनश्यतः तथा
आवामपित्वद्वचनहृदयज्ञानपर्यन्तमिति भावः । तथा-
वक्ष्यति सुन्दरकाण्डे “ न चास्य मातानपितानचान्यः
स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा । तावद्भ्यहं दूतजिजी-
विषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ” इति ॥ ३१ ॥ अ-
थ नोत्कण्ठितुमर्हसीत्युक्तस्योत्तरमाह—न हि तातमि-
त्यादिश्लोकेन ॥ ३२ ॥ ततः लक्ष्मणवचनानन्तरं ।
तत्र पूर्वाश्रितवृक्षमूले सुस्थिताने । सुखासीनौ सुखो-
पविष्टौ सुखासीना च सुखासीनश्च सुखासीनौ । सर्वत्र
“ पुमान्निष्ठाया ” इत्येकशेषः । सीतारामौ न्यग्रोधे
न्यग्रोधमूले । सुकृतां लक्ष्मणेन सुसुकृतां शय्यानिरी-
क्ष्य तां भेजाते इति संबन्धः ॥ ३३ ॥ उत्तमं धनं तत्पु-

ष्कलंच उत्तमपुष्कलं अतीव भ्रातृस्नेहपुरस्कृतत्वादुत्तमं
वक्तव्यस्य सर्वस्योक्तेः पुष्कलं पूर्णार्थं लक्ष्मणस्ववचः आ-
दरा निशम्य चिराय धर्मं वानप्रस्थधर्मं अधश्शयना-
दिकं प्रतिपद्य । समस्ताः समाः वनवासं अत्यन्तसंयो-
गे द्वीतीया । विदधे लक्ष्मणेन सविधा तु मैच्छदित्यर्थः ।
अन्यथा भूतार्थासंभवः । कविनाप्यादौ तथा वक्तुमशु-
कं । लक्ष्मणस्य समस्ताः समाः प्रति अनुमतिं विदध इति
केचिदाहुः ॥ ३४ ॥ भयं व्याघ्रादिभ्यः । संभ्रमं
व्याकुलत्वं । भयहेतुशङ्कया हतस्ततो निरीक्षणमिति-
यावत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे पीताम्बरारव्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

महावृक्षे महावृक्षमूले । सामीप्ये सप्तमी । विमले-
ऽभ्युदिते । स्पष्टमुदित इत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रेत्यादिश्लो-
कद्वयमेकान्वयं । भूमिभागान् वनप्रदेशान् । दे-
शान् वत्सदेशावान्तरदेशान् । एतदेवनानात्वमाह—
तत्र तत्रेति । यश्चस्मिन् इत्यनेन तत्तद्देशीयैरर्चितत्वमुक्तं

वासल्लवप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥ ति० नञ्प्रत्ययस्य इच्छेयमिति पदाकृत्याऽन्यथः ॥ ३२ ॥ स्त० धर्मं स्वशुभ्वणरूपं । प्रपद्या-
नीकृत्य । समस्ताः समाः चतुर्दशवर्षाणि । वनवासं प्रतिविदधे लक्ष्मणसंमतमकरोदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ घ. मिच्छामि चाद्याहं. २ च. छ. झ. न. ट. चापि. ३ झ. समासीनौ. ४ ख. समीक्ष्य. ५ ख. रामौ.
६ छ. च. छ. झ. अ. ट. महाबलौ महावने. ७ ख. ग. ट. भागीरथीगङ्गायमुनामभिवर्तते. ८ क. यमुनाहि.

ते भूमिभागान्विविधान्देशाश्चापि मनोरमान् ॥ अदृष्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
 यथाक्षेमेण नैच्छन्स पश्यन् विविधान्नुमान् ॥ निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमज्जवीत् ॥ ४ ॥
 प्रयागममितः पश्य सौमित्रे धूमध्वजतम् ॥ अग्नेर्मगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५ ॥
 नूनं प्राप्ताः स्त संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् ॥ तथाहि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिधित्तः ॥ ६ ॥
 दारुणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ॥ भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥
 धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ॥ गङ्गायैमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥
 रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥
 तैस्तस्त्वाश्रममासाद्य मुनिर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ सीतयाऽनुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥
 संप्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् ॥ संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥
 दुताभिहोत्रं दृष्ट्वैव महोभागं कृताञ्जलिः ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥
 न्यवेदयत् चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौ दक्षरथस्यावां भगवन्नामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा ॥ मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १४ ॥

॥ २—३ ॥ यथाक्षेमेण क्षेमानतिक्रमेण । “यथा-
 ऽसादृश्ये” इति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ।
 “दृतीयासप्तम्योर्वहुलं” इत्यलुङ् । क्षेमहेत्ववधानम-
 नतिक्रमेत्यर्थः । निवृत्तमात्रे अर्धमण्डलकालइत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ प्रयागममितः प्रयागस्यामितः । “अभि-
 तःपरितः—” इत्यादिनाद्वितीया । केतुं ध्वजीभूतं
 भूमसितिसंबन्धः । अतः संनिहितोमुनिरिति मन्ये
 ॥ ५ ॥ संभेदं संगमं । “संभेदःसिन्धुसंगमः”
 इत्यमरः । वारिधित्तोवारिणःशब्दः । वारिजनि-
 यो वारिश्चब्दः । वारिणोरन्योन्यघट्टनजःशब्दइत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ वनजैरुपजीविभिः वनोत्पन्नैःफलमूलकाष्टा-
 नुपजीविभिः । दारुणीत्यत्रापि दृश्यन्तइत्यनुषज्यते

॥ ७ ॥ लम्बमाने अस्तगिरौलम्बमानइवदृश्यमाने ।
 संधौ संगमेवर्तमानं निलयं आश्रमं तत्समीपप्रवेशं प्रा-
 पतुः ॥ ८ ॥ त्रासयन् अपूर्वदर्शनेन त्रासं जनयन् ।
 मुहूर्तं मुहूर्तगम्यं । भरद्वाजं भरद्वाजसमीपं ॥ ९ ॥
 दूरादेवावतस्थतुः सायंतनसमयत्वादभिहोत्रावसानं
 प्रतीक्षमाणोऽवतस्थतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ संप्रविश्य-
 त्यादिश्लोकद्वयं । प्रविश्य दैवान्निर्गतशिष्यमुखेनेति-
 शेषः । संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतं । एकाग्रं एकप्रधानं ।
 ध्यानपरमितियावत् । तपसा तपोवैभवेन । लब्धच-
 क्षुषं लब्धज्ञानं अतीतानागतवर्तमानथावदर्थगोचर-
 ज्ञानयुक्तमित्यर्थः । दृष्ट्वैव दर्शनोत्तरकालमेवेत्यर्थः
 ॥ ११—१२ ॥ न्यवेदयत्त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।

ति० यथा यथासुखं जनानुमानशङ्काभावात्क्षेमेणोपविश्योत्थायचक्षुःशर्भःस्नेच्छानुरोधेन संपश्यन् समपश्यन् ॥ ४ ॥
 स० तस्मादत्रमुनिरैकस्संनिहितइतिमन्ये ॥ ५ ॥ ति० वारिणोः गङ्गायमुनाजलयोः । वारिधर्षः विजातीयवारिसंबन्धः । स०
 यद्वा वारिणोःशब्दः श्रूयते तत्रदृष्टान्तः—वारिधर्षजइति । अयोःचक्रयोः अयोर्वैरिणोःसंधर्षजः शब्दोवा शब्दइव ।
 “वाविकलोपमानयोः” इत्यभिधानात् ॥ ६ ॥ ति० येषां दारुणिभिन्नानि तेषां दारुणां दृश्यन्तइत्यन्वयः । स० वनजैःकन्दमूलविभिः
 उपजीविभिर्वनस्थैः । दारुणिपरिभिन्नानि येषां तेषां विविधा द्रुमाः छिन्नादृश्यन्ते ॥ ७ ॥ ति० धन्विनां वितताविति पाठे तेषां ध्वेवि-
 ततौ मुख्याविति यावत् ॥ ८ ॥ शि० मृगपक्षिणः दुष्टान्मृगान्पक्षिणश्च त्रासयन् । स० त्रासयन् धनुर्धरत्वादिति भावः । ति०
 भरद्वाजं तदाश्रमं ॥ ९ ॥ ति० दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वाराविज्ञापनपूर्वकां मुनितलाभार्थमिति भावः ॥ १० ॥
 ति० प्रविश्य उदजमिति शेषः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. अ. ट. मनोहरान्. २ क. ग. घ. च. ज. क्रमेण. ३ क. छ. झ. अ. ट. संपश्यन्मुष्पिता-
 न्विविधान्. घ. संगच्छन्संपश्यन्. ज. गच्छन्संपश्यन्. च. पश्यन्मुष्पितान्विविधान्. ४ झ. निवृत्तमात्रे. ५ क. च. छ. झ.
 ट. मुत्तमं. घ. मुद्रतं. ६ ख. तथापि. ७ क. छ. झ. ट. वारिणोर्वारिधर्षजः. ८ क. घ. च. ज. चक्षुः. ग. ज. घट्नात्.
 ९ ख. दारुणिविविधानि. १० क. छ. झ. ट. छिन्नाद्याश्रमाश्रमेचैते. ११ क. घ. सुधन्विनौसुखं. च. धन्विनाविततौ. १२ क.
 यमुनयोर्वयम्. १३ क. तत्रत्वाश्रम. १४ ख. मुनिदर्शन. १५ क. घ. च. संप्रविश्य. १६ घ. युतं. १७ ख. घ—छ. झ. अ.
 ट. महाभाग. १८ क. ग. क. च. छ. झ. अ. ट. कल्याणीवैदेही.

पित्रा प्रत्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ॥ अयमन्वगमद्वाता वनमेव दृढव्रतः ॥ १५ ॥
 पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ॥ धर्ममेवै चरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ उपानयत धर्मात्मा मामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥
 नानाविधानभरसान्वन्धमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो ददौ तप्ततपा प्राप्तं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥
 मृगपक्षिमिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ॥ राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः ॥ १९ ॥
 प्रतिगृह्य च तामर्चाष्टुपविष्टं स राघवम् ॥ भरद्वाजोऽज्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥
 चिरस्य खलु काकुत्स्थ पैश्यामि त्वामिहागतम् ॥ श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥
 अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥
 भगवन्वित आसन्नः पौरजानपदो जनः ॥ सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥

सीतालक्ष्मणयोः सर्वात्मनापरतन्त्रत्वादात्मानमित्यनेन
 तयोरपिग्रहणं । कल्याणी पतिव्रतेत्यर्थः । अनुयाते-
 ति न्यवेदयतेतिसंबन्धः ॥ १३—१४ ॥ धर्मं पितृव-
 चनपरिपालनरूपं ॥ १६ ॥ मां मधुपर्काङ्गभूतमहो-
 क्षं । तथाचस्मृतिः “ गोमधुपर्काहोवेदाध्याय्याचा-
 र्यकृत्विक्षातकोराजावाधर्मयुक्तः ” इति । अर्च्यं पू-
 जाविधेरङ्गं ॥ १७ ॥ अन्नरसान् अदनीयरसान् रस-
 प्रधानान्पदार्थविशेषानित्यर्थः । वन्धमूलफलाश्रयान्
 वन्धमूलफलप्रकृतिकान् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिमिरासी-
 नोमुनिभिश्चैत्यनेन मुनिवैभवातिर्य्योपिमुनिनिर्वि-

शेषसंजातविश्वासाः सेवन्तइतिगम्यते । स्वागतेनाह
 स्वागतमाहेत्यर्थः । यद्वा मृगपक्षिभिः सहैतिशेषः ।
 स्वागतेनाभ्यर्च्येतिसंबन्धः ॥ १९ ॥ मुनिराहेत्ये-
 तद्विजुणोति—प्रतिगृह्येति ॥ २० ॥ चिरस्य चिरं
 ॥ २१—२३ ॥ इतः एतदाश्रमापेक्षया । इह आश्र-
 मे सुदर्शं सुखेनद्रष्टुंशक्यं । प्रेक्ष्य ज्ञात्वा । वैवेही
 मांश्रेक्षकोजनः इममाश्रमभागमिष्यतीत्यहमन्ये ।
 अनेनकारणेनइहवासनरोषयइत्यन्वयः । मांप्रेक्षक-
 त्वत्र “ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ” इतिषष्ठीप्रसिं-
 धेयः । एकान्ते पौरजनाविदिते । पश्य चिन्तय

ति० धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव । शि० नियुक्ताः साक्षात्परंपरयाचक्षताः ॥ १६ ॥ शि० अर्घ्यं अर्पयितुमुदकं तदुपलक्षि-
 तनिखिलपूजनसामग्रीं ॥ १७ ॥ शि० अन्नरसान् अदनीयरसान् । अन्नशब्दस्यैदनाद्यर्थकलंनुनात्रसंभवति । “ धर्ममेवाचरिष्या-
 मस्तत्रमूलफलाशनाः ” इत्यनेनतमिषेषस्यबोधितत्वात् ॥ १८ ॥ टी० मृगपक्षिभिस्सहाम्यर्च्यैत्यस्यायंभावः । मुनिप्रभाषाति-
 र्यक्तेपिरामसीश्वरंमलामुनिनिर्विषेयास्तन्तःसेवन्तइति । ति० आगतमागतं तेनोविशेषान्मर्यादारक्षणायमन्येस्थित्यादिकदं
 प्राप्तं रामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्चसहस्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिस्सहमुनीरामंसमन्ततःआसीनोऽभवदितियोजना । मृगपक्षिणामर्चाश्च
 प्रदक्षिणगमनादिरूपावर्णिता ॥ १९ ॥ टी० चिरस्य चिरकालस्य । इहाश्रमेत्वांपश्यामि । अयंभावः । चक्षुराद्यगोचरत्वात्मेवमनूयि
 सततमनुसंधानोऽहं चिरकालस्यइहममपुरतः चक्षुषापश्यामीत्याश्रयं । अतोममभाग्यंकिंवर्ष्यतइति लौकिकदृष्टिमनुसृत्याह—
 श्रुतमिति । ति० चिरस्य चिरकालस्य । इहाश्रमआगतत्वांपश्यामि । अनेन पूर्वमपिकदाचिदागमनंन्यनिर्तं । पूर्वरागावतारकाल-
 लिकमागमनमनसिनिधायवैषोक्तिः । शि० हेकाकुत्स्थ तव उपागतं समीपागमनं । चिरस्यबहुकालतः पश्यामि कदाऽऽगन्तेति
 सर्वदैवालोचयामीत्यर्थः । तत्रहेतुः अकारणं स्वेच्छातिरिक्तकारणरहितं । तद्विवासनंश्रुतं वाल्मीकिमुखादनुगतं ॥ २१ ॥ शि०
 विविक्तः दुर्जनसंसर्गरहितः ॥ २२ ॥ टी० भगवन्निर्वादिभ्योऽलोकजयस्यवास्तवार्थस्तु । भगवन् सर्वज्ञ । रावणवर्चार्थगुह्यतयाऽनर्क्यं
 मांयथेवंप्रकटीकरोषि तदा सर्वोपिजनः मांमुदर्शं सुषुद्रं योगंमुदर्शं विष्णुं च । “ दृश्यतेत्यम्या ” इतिश्रुतेः । वैवेहीमां च लक्ष्मीं-
 च ज्ञात्वा प्रेक्षकः विदधुस्तन् इहागमिष्यति । तेनैवविधप्रकटवासंप्रकटावस्थानंनरोचये । अतोयत्रपरमानन्दैकतानेययिवैदेहीरमते ।
 “ गोमृग्यतेहसृष्टीतपस्याभिधेतैरैकत्रिमृग्यमाणया ” इत्यादिरीत्यासर्वैराश्रयणीयापिलक्ष्मीः । अन्ववरात्तुमवेय्यारब्धानुमवेय-
 नित्यादुरक्ताभवति । तं आश्रयतइत्याश्रमंजगत् तस्य स्थानमाचारभूतं सर्वोत्तमं स्वरूपगुणवैभवंब्रह्माविभक्त्येष्टतमंमां ममास्तिप्रिय-
 स्त्वमेवैकान्तेपश्य गुणाद्ब्रह्मतमंमत्स्वरूपंनप्रकटयेतिरहस्योपदेशः । शि० अजनः कर्माधीनजन्मरहितः । निखलुखादित्यर्थः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ग. च. ज. मन्वागमत्. २ क. ङ—उ. मेवाचरिष्यामः. ३ क. वैवान्वकल्पयत्. ४ च. छ. झ. ञ. अ. ट. स्वागतेनागतं. ग. ध. ज. स्वागतेनातिथिः. ५ क. छ. झ. ट. पश्याम्यहमुपा. ६ च. जैनं. ७. छ. झ. ञ. अ. ट. जैन.

आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ॥ अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥
 एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ॥ रमेत यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ॥ रोषवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 दक्षक्रोध इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्ससि ॥ महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः सुखदर्शनः ॥ २८ ॥
 गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसंनिभः ॥ २९ ॥
 यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ॥ कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ ३० ॥
 ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ॥ तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥
 प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ॥ इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३२ ॥
 स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ॥ सभार्यं सह च आत्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ ३३ ॥
 तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥
 सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
 अमातायां रंजन्यां तु भरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाच नरशार्दूलो मुनि ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥
 शर्वरीं भगवन्मया तस्यशील तवाश्रमे ॥ उषिताः सेहं वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३७ ॥

॥ २४—२६ ॥ अर्थग्राहकं अर्थबोधकं यथाभवति तथैव । यद्वा अर्थग्राहकं बह्वर्थवत् अभवत् ॥ २७ ॥ अस्मिन् गिरौ निवत्ससि । सगिरिरितो दशक्रोधः दशक्रोशावस्थित इत्यर्थः । गन्धमादनसंनिभः गन्धमाद्वनपर्वतसंनिभः । अतीतानागतवर्तमानश्चो महर्षिः “गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः” इतिकेवल-
 भिवर्गोभिधानेन एतत्सजातीयपुत्ररामस्य सहायाश्रमिभविष्यन्तीति सूचितवानिति गम्यते ॥ २८—२९ ॥ नरः यावतादूरेण चित्रकूटस्य शृङ्गाण्यवेक्षते तावता कल्याणानि पुण्यकर्माणि । समाधत्ते प्राप्नोति । यद्वा समाधत्ते आचरति । पापे मनो न कुरुते तत्र वसन्किमुत्पेतिभावः । यद्वा यावता कालेन ॥ ३० ॥ तत्र

चित्रकूटे । शरदांशतं तपसा विहृत्य क्रीडन्त इव महत्तपः परिसमाप्येत्यर्थः । कपालशिरसा सह दिवमारूढाः तप-
 अरणेन निरन्तरकपालासनेन प्रक्षीणत्वविश्वरोरुद्वय-
 कपालावशिष्टशिरसा सह दिवमारूढा इत्यर्थः । कपाल-
 शिरसेत्येतच्छरीरोपलक्षणं । सशरीराः स्वर्गगता इत्यर्थः । यद्वा कपालशिरा इति कस्यचिद्वेषः संज्ञा । कपालशिरसा कपालरूपशिरोयुक्तेनेत्याहुतशरी-
 रपदविशेषणमित्येके । कपालमात्रावशिष्टशिरोयस्मि-
 न्नितितपोविशेषणमित्येके ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तं प्रकर्षे-
 ण विजनं ॥ ३२ ॥ सर्वकामैः प्रतिजग्राह अतिथियो-
 ग्यसत्कारैर्वैशीकृतवानित्यर्थः । [प्रतिजग्राह उपच-
 चार] ॥ ३३ ॥ प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४—३६ ॥ वसति-

ति० यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने । तादृशमेकान्ते वर्तमानं पश्य ज्ञालानिर्दिष्टेत्यर्थः । अत्र भगवन्मित्रादिश्लोकत्रयं सीर्येन मत्स्वरूपं प्रकटयेत्यन्तेन व्याख्यातं तदयुक्तं । मुनिरामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववैशेष्यभावात् तत्राप्रवृत्त्याप्यकरणात् अक्षरमर्चादयापितादशा-
 र्थात्कामात् । पौरजानपदोजन इति पदास्वारसाच्चेति सुधियो विभावयन्तु । शि० आश्रमं आसमन्तात् । अश्रमं अश्रमनिवर्तकस्थानं । यत्र वैदेही रमते रमेत ॥ २६ ॥ ति० राघवस्यार्थग्राहकं तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकं तत् नश्यमाणं अभवत् ॥ २७ ॥ शि० दक्षक्रोशे त्रिशत्क्रोशपरिच्छिन्नदेशसंनिधौ । महर्षिसेवितः पर्वतः अवाप्तपर्वतमिति शिष्टः । गिरिः पर्वतोक्तिः । दक्षशब्दस्यैकशेषे-
 णायमर्थो लब्धः । दशक्रोशपरिमित इति पर्वतविशेषणेतु नैकशेषकल्पना ॥ २८ ॥ कतक० केचित्तु कपालशिरसेति शरीरोपलक्षणं सशरीरास्त्वेतद्व्याहुः । तत्र । धर्मपुत्रादीनामपि कियदूरमेव धर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेण गमनं तत्तन्निरासपूर्वकमेव स्वर्गगमन-
 ध्वणात् । शि० कपालशिरसा खर्षणफलकनित्यस्ति तिमच्छिवेन सह शरदांशतं विहृत्य दिवं प्रमोदविशेषमारूढाः प्राप्ताः । एतेन शिवस्य रामातुराग्निधैर्यलब्धजितं ॥ ३१ ॥ ति० इह वेति शिष्टाचारमात्रं । स्त० इतो याहीलस्यानुचितत्वाद्वाह—इह वे-
 ति ॥ ३२ ॥ ति० इहाश्रमेशर्वरीमुषिताः स्नाः । अह्नायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति चतुष्पदास्तस्यैः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ क—घ. च—ट. रमते. २ क. च. छ. झ. ञ. ट. राघवस्य तत्तद्वाक्यं. ३ क. ख. ग. ज. यत्र निवत्ससि. ४. ञ. क. छ. झ. ञ. ट. पर्वतः शुभदर्शनः. ५ क. छ. झ. ट. सोहे. ६ ख. मुनयस्तत्र. ७ क. घ. निवासं. ८ क. च. झ. ट. हर्षयन्. ९ घ. ट. पुण्ये. १० क. घ. छ. झ. ञ. ट. तुशर्वरी. ११ क. छ. झ. ट. सोह.

रात्र्यां तु तस्यां च्युष्टायां भरद्वाजोन्नवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥

वासमौपयिकं मन्ये तैव राम महाबल ॥ ३८ ॥

नानानगगणोपेतः किंनरोरगसेवितः ॥ मयूरनादामिरुतो गंजराजनिषेवितः ॥ ३९ ॥

गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः सै विश्रुतः ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलानुतः ॥ ४० ॥

तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः ॥ विचरन्ति वनान्तेऽस्मिन्तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ४१ ॥

सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकन्दरनिर्दरान् ॥ चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४२ ॥

प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्नैर्विनीदितं तं वसुधाधरं शिवम् ॥

मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य समार्वासाश्रमम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

भरद्वाजोन्नवीदिदम् ॥ अमाश्विचक्रं प्रतिप्रस्थितयोरामलक्ष्मणयोर्मार्गोपदेशः ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोर्मार्गाकाव्यविभिः स्वनिर्मित-
हृत्वेन सीतया सह यमुनातरणम् ॥ २ ॥ मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य समार्वासाश्रमम् ॥ ३ ॥ रामलक्ष्मणो-
न्मार्गासीतया सह सायाह्वेयमुनातीरे खोचिताषासस्थानगमनम् ॥ ४ ॥

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिदमौ ॥ महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥

तेषां चैव स्वस्त्ययनं महर्षिः स चकार ह ॥ प्रस्थितांश्चैव तान्प्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवान्वगात् ॥ २ ॥

ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ॥ भरद्वाजो महासेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥

गङ्गायमुनयोः सन्धिर्मासाद्य मनुजर्षभौ ॥ कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाभिताम् ॥ ४ ॥

मनुजानातु पूर्वोक्तां वसतिं प्रतिगन्तुमनुर्ज्ञाकरोति-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥ अजेल्यश्वीदित्यन्वयः । हेति
पादपूरणे हर्षेवा । वासमिति तत्रेति शेषः । औप-
यिकं युक्तं । “युक्तमौपयिकं” इत्यमरः ॥ ३८ ॥
नानानगगणोपेतः नानावृक्षनिचयोपेतः ॥ ३९—
४१ ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थानिति । सरितो नद्यः प्रस्रव-
णानितनुतरजलप्रवाहाः प्रस्थाः सानवस्तान् । दरी-
कन्दरनिर्दरान् दर्यः पाषाणसंश्लेषस्थानानि कन्दराः
गुहाः निर्दराः विदीर्णपाषाणसंघयः तान् ॥ ४२ ॥
कोयष्टिकाः टिट्ठिमकाः । “कोयष्टिकाष्टिट्ठिमकाः”
इत्यमरः ॥ ४३ ॥ इति श्रीवैष्णवराजविरचिते श्री-

मद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
न्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

॥ १ ॥ तेषां प्रस्थातुमुच्युक्तानां । अन्वगादिति पाठः ।
अन्वगादिति पाठे अनुशिष्टवान् मार्गोपदेशमकरोति-
त्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव विवृणोति—तत इति ॥ ३ ॥
प्रथमं गङ्गायमुनयोः सन्धिमासाद्य पश्चात् पश्चान्मु-
खाभितां गङ्गाजलवेगाभिहत्या किञ्चित्पश्चान्मुखप्रवा-
हंप्राप्तं कालिन्दीनदीं अनुगच्छेतां अनुसृत्य गच्छे-
तां । पश्चिमाभिमुखौ भूत्वा गच्छेतां । भवन्ताविति शे-
वः । [अभिगच्छेतां अभिमुखं गच्छेतां कालिन्द्याज-

कृतक० पश्चान्मुखाभितां संगमात्पश्चिमप्रदेशे वा प्रितस्त्रयुक्त्यवहारं संगमपूर्वभागे तु गङ्गाया एव व्यवहार इति भावः ।
अन्वेतु पश्चान्मुखया गङ्गायाभितां कालिन्दीमनुगच्छेतामित्यर्थः । अतएवाग्रे कालिन्दीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः । स० आदाय
[पा०] १ क. न. गिरिवज. २ ड. तंचराम. ३ घ. नानामर. ४ ज. गजवाजि. ५ ख. ज. सुविश्रुतः. ६ छ. कन्दमूल.
७ ड. च. छ. झ. च. ट. चैव हि. ८ झ.—ट. वनान्तेषु तानि. ९ ड. च. नृहाकन्दरनिर्दरान्. घ. गिरिकन्दर. १० ड. च.
झ. ज. कोयष्टिभ. ११ ड. छ. झ. ट. विनोदयन्तं च सुखं परं. च. न. विनोदयन्तं वसुधाधरं. १२ झ. ट. वसाधरं. १३ ड. च.
छ. झ. घ. ट. स्वस्त्ययनं चैव. १४ ख. ड. छ. झ. न. ट. प्रसिस्तान्प्रेक्ष्य तं चैव. १५ ग. घ. ज. पुत्रानिवान्वगात्. ड. च.
छ. झ. न. ट. पुत्रानिवौरसान्. १६ ड. छ. झ. ट. मादाय मनुजर्षभ.

अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापणाम् ॥ तस्यास्तीर्थं प्रचरितं पुराणं प्रेक्ष्य राघवौ ॥

तत्र युयं पुनं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ५ ॥

ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥ विष्टुद्धं बहुभिर्बृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ॥

तस्यै सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः शिवाः ॥ ६ ॥

सैमासाद्य तु तं वृक्षं ध्वसेद्वाऽतिक्रमेत वा ॥ ७ ॥

क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रेश्यथ काननम् ॥ पलाशवदरीमिश्रं रम्यं वनैश्च यामुनैः ॥ ८ ॥

स पन्थाश्चिन्नकूटस्य गतः सुबहुशो मया ॥ रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः ॥ ९ ॥

इति पन्थानमौवेद्य महर्षिः संन्यवर्तत ॥ अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ १० ॥

उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्नामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यत्रोऽनुकम्पते ॥ ११ ॥

इति तौ पुरुषभ्यामौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ॥ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ॥ १२ ॥

अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतोवहां नदीम् ॥ चिन्तामापेदिरे सर्वे नदीजलतितीर्षवः ॥ १३ ॥

त्रिमुखीभूयगच्छेतामित्यर्थः] ॥ ४ ॥ शीघ्रस्रोतस-
मित्यनेन गङ्गाजलवेगप्रतिहतिस्तिमितजलव्यतिरिक्त-
प्रदेशञ्च्यते । तीर्थं अवतरणप्रदेशं । प्रचरितं गम-
नागमनाभ्यामतिक्षुण्णमित्यर्थः । आंशुमतीं अंशुमतः
सूर्यस्यापत्यभूतां ॥ ५ ॥ ततः तरणानन्तरं । न्यग्रो-
धं तीरस्थं । हरितच्छदं श्यामलपत्रं अतएव श्यामं
श्यामनामकं । वृक्षैः सहविष्टुद्धं यद्वा वृक्षैः श्यामं वृ-
क्षसहितत्वाद्विशेषेण श्यामलं । वृक्षैरित्युपलक्षणेनूती-
या । आशिषः मनोरथान् । प्रयुञ्जीत प्रार्थयेत् ॥ ६ ॥
ध्वसेद्वातिक्रमेत वा सीतेतिशेषः । श्रान्ताचेत् किञ्चि-

कालं वसेत् । नोचेदतिक्रमेतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ततः दक्षि-
णतटस्थन्यग्रोधोऽयम् । यामुनैः यमुनासंज्ञिभिः यमु-
नातीरजैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ सः काननं । पथिशब्दापे-
क्षयापुङ्गित्वं । मार्दवयुक्तः सूक्ष्मसिकतावत्त्वात् ।
वनदावैः वनाग्निभिः । “द्वदावौवनारण्यवही” इ-
त्यमरः । तथाप्यत्र दावशब्दोऽग्निमात्रपरः । “विशि-
ष्टवाचकानां” इतिन्यायात् ॥ ९ ॥ अभिवाद्येत्यर्थ-
नमहर्षेर्विशेषयति । तथैवगमिष्यामइत्युक्त्वा अभि-
वाद्य लमाश्रमगच्छेतिरामेणविनिवर्तितोमहर्षिः न्य-
वर्ततेतिसंबन्धः ॥ १०—११ ॥ मन्त्रयित्वा पूर्वोक्त-

भारभ्य पथान्मुखाग्रितां । शि० अत्रद्वित्रयं तु सीतारामानतिरेकबुद्ध्या ॥ ४ ॥ ति० अयञ्चुद्धाकालिन्दीं प्रतिस्रोतोययाभवति
तथासमागतां विपरीतप्रवाहां आसाद्य तस्यास्तीर्थं अवतरणप्रदेशं । प्रचरितं बहुजनगमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णं दृष्ट्वा ।
शि० प्रतिस्रोतस्समागतां प्रवाहमार्गलब्धानेकतीर्थसंगमवतीं कालिन्दीमासाद्य तीर्थं पवित्रकारकं । तस्याः कालिन्द्याः प्रचरितं
विलक्षणप्रचलनं प्रकाशयथास्यात्तथाप्रेक्ष्य ॥ ५ ॥ स० आशिषः अस्माकंपुनरागमनं भवत्विति प्रयुञ्जीत । सिद्धसेवितस्त्रिषयास्त-
प्रगमनाभावात्प्रार्थनेदोषोनास्तीतिभावः ॥ ७ ॥ शि० नीलकाननं वनं प्रेक्ष्य मया बहुशो तरणस्य बहुवारं मत्कर्तृकगमनविशिष्टस्य चि-
न्नकूटस्य रम्योरमणीयः सः प्रसिद्धः पन्थाः मार्गः लयाप्राप्त्येतिशेषः ॥ ८—९ ॥ स० सीतां अग्रतः लक्ष्मणस्तु प्रान्ते कृतवान् ।
रामस्तु अग्रतः पुरस्तात्कृतवान् । मिलित्वा उभावपि सीतामग्रतः कृत्वेति युक्तं । “अग्रप्रान्ते पुरस्तात्प्रधाने प्रथमोऽर्थोऽयः” इति विश्वः ।
एतेन यथाश्रुतार्थग्रहणे रामलक्ष्मणयोरपि पुरस्तात्सीतागच्छतीत्युक्तमासीत् । एवं “अग्रतो गच्छसौ मित्रे सीतात्वा मनुयच्छतुः
वृद्धतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वानुपालयन्” इत्यादिविरोध इति परास्तः । उक्तरीत्याऽप्रान्तस्योभयार्थकत्वेन विरोधाभावात् ॥ १२ ॥
शि० चिन्तां कालिन्दीतरणे हेतुकभरद्वाजोक्तिविषयकस्युक्तिः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. छ. अ. झ. ट. प्रतिस्रोतः समागतां. २ घ. सुचरितं. च. ज. प्रचलितं. ३ क. च. छ. झ. अ. ट. प्रकाशं.
४ क. ग. ज.—ट. राघव. ५ क. प्रवृद्धं. ड. घ. छ. झ. अ. ट. परितः. ६ झ. प्रयुञ्जीताशिषां किर्यां. अ. ट. प्रयुञ्जीताशिषः-
किर्या. ७ स.—च. ज.—ट. समासाद्य च. ८ ख. वसेत्वाति. ९ क. च. छ. झ. अ. ट. प्रेक्ष्य च. १० झ. सल्लकीवदरी.
११ क.—झ. ट. राम. १२ क. छ. झ. वनैश्च. १३ क. छ. झ. ट. गतस्य. च. ज. यातः सु. १४ क. ख. ग. ड. च. छ.
झ. अ. ट. दानैश्च निवर्जितः. १५ क. च. छ. झ. अ. ट. मादिष्य. १६ क. अपावृत्ते. १७ क. छ. झ. ट. भद्रं ते. १८ क.
छ. झ. ट. स्रोतस्विनी. १९ च. छ. झ. अ. ट. सद्यो.

तौ काष्ठसंघादमथो चक्रतुस्तुमहाप्लवम् ॥ शुष्कैर्वनैः समास्तीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ॥ १४ ॥
 सतो वेतसशाखाश्च जम्बूशाखाश्च वीर्यवान् ॥ चकार लक्ष्मणश्लिष्टा सीतायाः सुखमासनम् ॥ १५ ॥
 तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ ईर्ष्यसंलज्जमानां तामर्ध्यारोपयत प्लवम् ॥ १६ ॥
 पार्श्वे च तत्र वैदेह्या वसने भूषणानि च ॥ प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे संहायुधैः ॥ १७ ॥
 आरोप्य प्रथमं सीतां संघाटं परिगृह्य तौ ॥ ततः प्रतेरतुर्यचौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥ १८ ॥
 कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामबन्दत ॥ स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ १९ ॥
 यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ॥ स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ २० ॥
 कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ॥ तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वैरवर्णिनी ॥ २१ ॥
 ततः प्लवेनांशुमतीं श्रीग्रगामूर्मिमालिनीम् ॥ तीरजैर्बहुभिर्बुधैः संतेर्य्यमुनां नदीम् ॥ २२ ॥
 ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ॥ श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् ॥ २३ ॥
 न्यग्रोधं तंमुपागम्य वैदेही वाक्यमैवब्रवीत् ॥ नमस्तेऽस्तु महाबुध पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ २४ ॥
 कौसल्यां चैव पर्य्येयं सुमित्रां च यशस्विनीम् ॥ इति सीताऽञ्जलिं कृत्वा पर्य्यगच्छद्भनस्पतिम् ॥ २५ ॥
 अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ॥ दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज ॥ पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सायुधो द्विपदांवर ॥ २७ ॥
 यद्यत्फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ तत्तत्प्रैदद्या वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ॥ २८ ॥
 गच्छतोऽस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ॥ मातृयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ २९ ॥

रीत्याकृतार्थतामनुसंधाय ॥ १२—१३ ॥ काष्ठसं-
 घाटः काष्ठनिचयः । उशीरैः वीरणतृणमूलैः । “मू-
 लेऽस्योशीरमक्षियां” इत्यमरः ॥ १४—१५ ॥ अ-
 चिन्त्यां अचिन्त्यसौन्दर्या । कान्तकरप्रहादावश्यक-
 त्वाच्चेष्टज्ञावती ॥ १६ ॥ तत्रैव वैदेह्याः पार्श्वे । कठि-
 नकाजं कठिनकं कन्दमूलखननसाधनमायसांप्रदाह ।
 आजं अजचर्मपिनङ्गपिटकं । हुनद्वैकबद्धावः । चक्रे
 स्थापितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ संघाटं प्लवं । यत्तौ प्लव-
 चालनेयतमानौ ॥ १८ ॥ मेपतिः प्रथं वनवाससं-
 कल्पं । पारयेम् समापयेत् । त्वामुद्दिश्य गोसहस्रेण

गोसहस्रप्रदानेन सुराघटशतेनचनैवेद्येन । स्वस्ति-
 यामभवतितथा प्रत्यागतेसति गोसहस्रप्रदानेनसुराघट-
 शतेनचत्वायक्ष्यइत्यादि याचमाना तीरं प्राप्तेत्यन्व-
 यः ॥ १९—२१ ॥ बृहैरित्युपलक्षणेत्तृतीया ॥ २२ ॥
 यमुनावनात् यमुनातीरवनात् ॥ २३—२४ ॥ पर्य-
 गच्छत् प्रदक्षिणंचकार ॥ २५ ॥ अवलोक्य सी-
 तायाः श्रान्त्यश्रान्तीपरीक्ष्येत्यर्थः । आयाचन्ती म-
 नोरयान्प्रार्थयन्ती ॥ २६ ॥ भरताग्रजेतिबहुव्रीहिः ।
 अग्रतो गच्छेत्यनेन सीतायाः पुरतो गच्छेत्युक्तं ॥ २७ ॥
 अग्रतो गमनफलमाह—यद्यत्फलमित्यादिक्लोकेन ॥ २८

स० आसनं प्लवेऽपवेद्यनार्थं ॥ १५ ॥ स० स्वस्ति मुख्यं यथाभवतितथा ॥ २० ॥ स० हे भरताग्रज बहुव्रीहिः । तंसी-
 तामादाय खट्वृष्टतः कृत्वा । अग्रतः तस्याः पुरस्तात् ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. घ. च. संघात. २ ग. घ. ज. चक्रतुष्ट. ३ क. छ. झ. ट. शुष्कैर्वनैः. ख. शुष्कवृक्षैः. ४ क. ख. झ. च. छ. झ. न. ट. समास्तीर्ण. ५ क. ख. झ. च. छ. झ. न. ट. वैतस. ६ क. व. छ. झ. ट. जंबु. ७ क. ग. छ. झ. न. ट. त्सलज्जमानां. ८ क. मध्यारोहयत. ९ ख—ट. तत्रच. क. तत्रैव. १० क. छ. झ. ट. समाहितः. ११ क. ख. घ. ङ—ट. सीताप्रथमं. १२ क. छ. झ. ट. प्रीती. १३ ख. तारयेन्मे. १४ क. जनकात्मजा. च. छ. वरदक्षिणी. १५ क. छ. झ. ट. तेजुतं. १६ क. छ. झ. ट. समुपागम्य. ख. तमुपागम्य. क. तंसमागम्य. १७ क. व. न. त्विदमब्रवीत्. क. छ. झ. ट. चाभ्यवन्दत. १८ क. व्रतपतिः. १९ क. ख. ङ. च. छ. पश्यामः. झ. न. ट. प्रश्येम. २० ग. घ. प्रत्यगच्छद्भ-
 नस्पतिं. क. छ. झ. ट. पर्य्यगच्छद्भनस्पति. २१ ङ—ट. भरताग्रज. २२ क. पृष्ठतो गन्तुमिच्छामि. च. छ. झ. पृष्ठतोऽनु.
 २३ क. व. छ. झ. न. ट. त्रयच्छवैदेह्याः. ख. घ. प्रस्थादैदेह्याः.

एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ॥ अदृष्टपूर्वा पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साऽबला ॥ ३० ॥
 रमणीयान्वहुविधान्पादपान्कुसुमोत्कटान् ॥ सीतावचनसंरब्ध आनवामास लक्ष्मणः ॥ ३१ ॥
 चित्रिप्रवालुकजला हंससारसनादिताम् ॥ रेमे जनकराजस्य तदा प्रेक्ष्य सुता नदीम् ॥ ३२ ॥
 क्रोधभात्रं ततो गत्वा आतरी रामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेघान्मृगान्मृत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ ३३ ॥
 विदित्य ते वरिहणपूगनादिते शुभे वने वानरवारणायुते ॥

समं नदीवप्रमुपेत्य संमतं निवासमाजग्मुर्दीनदर्शनाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

प्रभातेसीतालक्ष्मणाभ्यांसहप्रस्थितेनरामेणमार्गेसीतामतिवभरामणीयकादिप्रदर्शनपूर्वकं चित्रकूटमेत्यतत्रवालमीक्याश्रमा-
 भिगमयत् ॥ १ ॥ रामेणवालमीक्यभ्यनुज्ञयालक्ष्मणेनपर्णशालानिर्माणम् ॥ २ ॥ तथादेवतायजनादिपूर्वकंसीतालक्ष्म-
 णाभ्यांसहसुसुहृतेर्पर्णशालाप्रवेशः ॥ ३ ॥

अथ रात्र्या व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ॥ प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १ ॥
 सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ॥ संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥
 सै सुप्तः समये आत्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः ॥ जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पेथि श्रमम् ॥ ३ ॥
 तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ॥ पन्थानमृषिणाऽऽदिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥
 ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ॥ सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पिताश्रगान् ॥ सैः पुष्पैः किंशुकान्यथ मालिनः शिशिराल्यये ॥ ६ ॥

—२९ ॥ पप्रच्छ कैषासंज्ञेतिपृष्टवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

पादपानित्येनन स्तंबकविशिष्टाः पादपावयवाउच्यन्ते।
 सीतावचनसंरब्धः सीतावचनेनत्वरितः ॥ ३१ ॥
 नदीं यमुनां । सुदूरतत्तीरेगमनात्तद्दर्शनं ॥ ३२ ॥
 मेघान् शुधीन् भक्ष्यानिधियावत् । चेरतुः भक्षित-
 वन्तौ । चर गतिभक्षणयोः ॥ ३३ ॥ पूगः समूहः ।
 समं अनिज्जोभ्रतं । नदीवप्रं नदीतीरं । संमतं निवासं
 सीताभिमतंवासस्थानं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने

अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अनन्तरं स्वप्रबोधानन्तरं । अवसुप्तं ईषत्सुप्तमित्य-
 र्थः ॥ १ ॥ वन्यानां शुक्रपिकशारिकादीनां । वल्गु
 सुन्दरं । कालः प्राप्तइतिशेषः ॥ २ ॥ समये प्रबोधन-
 समये । तन्द्री जाड्यं । जहौ तदाप्रभृतीतिशेषः ।
 पथिश्रमं तत्कृतोपचारमित्यर्थः ॥ ३ ॥ नद्याः कालि-
 न्याः । स्पृष्टेत्युपलक्षणं प्रातःकालिकस्नानादिकृत्या-
 नां । तंपन्थानं पलाशवनरूपं ॥ ४—५ ॥ आदी-

स० अदृष्टरूपमिति विपरिणतं सत्पादपं गुल्ममिलाभ्यामन्वेति । एकैकमितिषत् ॥ ३० ॥ स० प्रश्नस्त्वपेक्षामूलइतिमत्ता सीता
 वचने संरब्धः आदरवान् लक्ष्मणः कुसुमोत्करान् पुष्पस्रोमविशिष्टान् । पादपान् तदप्रभागान् । उपलक्षणमेतत् । गुल्मादीनान-
 यामास । तत्तन्नामकथितवानान्वित्येव ॥ ३१ ॥ स० चेरतुमुक्तवन्तौ । परिवेषणकर्मासीतायारामोच्छिद्यभोक्तृत्वेननिमित्तेनतद-
 प्रहणादिवचनोपपत्तिः ॥ ३२ ॥ स० वारणवानराणामयुतानियस्मिभित्तिव्यधिकरणोबहुव्रीहिः । यद्वा वारणवानरैः आसमन्तायुते ।
 नदीवप्रं यमुनातीरं । “तटेवप्रः” इतिरत्नमाला । उपेत्यतत्रनिवासं आजग्मुश्चक्रुः ॥ ३४ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५५ ॥

ति० अथावसुप्तं स्वप्रबोधानन्तरमपीषत्सुप्तं । एतेन चतुर्दशवर्षपर्यन्तंलक्ष्मणःस्वापहीनोऽनाहारश्चेतिलोकप्रवादोपास्तः ।
 शि० अनन्तरं दूररहितवयासात्तथा । स० अनन्तरंस्वप्रबोधानन्तरंअवसुप्तं निद्रामुद्रितलोचनत्वेनतिष्ठन्तं ॥ १ ॥ ती० मालिनः
 [पा०] १ क. छ. झ. अ. ट. अदृष्टरूपां. २ क. छ.—ट. कुसुमोत्करान्. ३ क.—ट. सुताप्रेक्ष्यतदा. ४ ग. क. च. छ.
 झ. अ. ट. वारणवानरायुते. ५ क. छ. झ. अ. ट. सलरं. ६ क. छ. झ. अ. ट. रघुपूजवः. ७ क. छ. झ. अ. ट. प्रसुप्तसुततो
 भ्रात्रासमये. ८ क. छ. झ. अ. ट. तन्त्रां. ९ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. परिश्रमे. १० क. छ. झ. अ. ट. मृषिमिर्जुष्टं. क. ख.
 ग. च. ज. अ. मृषिणोर्जुष्टं. घ. मृषिणाजुष्टं. ११ पुष्पिताश्रगान्.

पश्य भङ्गातकान्कुण्डाभरैरनुपसेवितान् ॥ फलपत्रैरचनताम्रं शैक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ७ ॥
 पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ॥ मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगेनगे ॥ ८ ॥
 एष क्रोशति नृत्यहस्तं शिखी प्रतिकूजति ॥ रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥
 मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम् ॥ चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥
 समभूमितले रम्ये तुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्ये रंक्षामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥
 ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ॥ रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥
 तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूलफलं रम्यं संपन्नं सरसोदकम् ॥ १३ ॥
 मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
 सुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन्शिलोच्चये ॥ अयं वासो भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥ १५ ॥
 इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ॥ अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥
 तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ॥ आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तु निवेद्य च ॥ १७ ॥
 [राघवं प्रीतिसंयुक्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥ श्रावं मया रघुश्रेष्ठ त्वदागमनकारणम् ॥
 अत्र वासमृषीणां च सकाशे रोचय प्रभो ॥ १८ ॥
 इति तेन समाह्वयः प्रीयमाणो महारथः ॥ तथेति प्रतिजग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः] ॥ १९ ॥
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ २० ॥
 लक्ष्मणानय दारुणि दृढानि च वराणि च ॥ कुरुष्वान्वसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ २१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिविधिधान्द्रुमान् ॥ आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामर्दिदम् ॥ २२ ॥

सानिव आसमन्ताञ्जलतइव । नगान् वृक्षान् । सैः
 पुष्पैः सालिनः सालावतइवस्थितान् । शिशिरात्यये
 वसन्तसमये ॥ ६ ॥ भङ्गातकान् वीरवृक्षान् । कु-
 लान् फुलपुष्पाम् । अनुपसेवितान् दुर्गमत्वादिति
 भावः । जीवितुं शैक्ष्यामि एवमादिजीवनसाधनस्य
 विद्यमानत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ द्रोणप्रमाणानि द्रोणं
 आढकद्वयतत्प्रमाणानि तत्प्रमाणमधुपूरितानि । मधू-
 नि कुर्वन्तीति मधुकार्यः कर्मण्यण् जीप् । तामिः मधुम-
 क्षिकाभिरितियावत् । संभृतानि निर्मितानि । नगेनगे
 वृक्षेवृक्षे लम्बमानानिमधूनि मधुपटलानि पश्य ॥ ८ ॥
 नृत्यहः नृत्यहः । वनोद्देशे वनप्रदेशे । पुष्पसंस्तरसं-
 कटे पुष्पमयास्तरणेन निविष्टे ॥ ९ ॥ मातङ्गयूथा-
 नुसृतं गजकुलैर्व्याप्तं । प्रवृद्धशिखरं उन्नतशिखरं

॥ १०—१२ ॥ तंस्वित्यारभ्य अभिवादयमित्यन्तमेकं
 वाक्यं । सरसोदकं स्वादूदकं । स्वाजीवः शोभनः आ-
 जीवो जीविकायस्मिन्सतथोक्तः । शिलोच्चये पर्वते ।
 इति इतिनिश्चित्य । आश्रमं वाल्मीकीयं । अभिवादयन्
 अभ्यवादयन् । तदानींचित्रकूटे वाल्मीकेवासः भरताग-
 मनानन्तरमृषिनिर्गमनकथनात्ततः प्रभृतिरसंसातीरह-
 तिज्ञेयम् । अतो न बालकाण्डकथाविरोधः ॥ १३—
 १९ ॥ ततइत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । यथान्यायं
 यथाक्रमं । आत्मानमृषये संनिवेद्य अमुकस्य पुत्रोऽहं अयं
 मङ्गाता इयं मङ्गार्या एतादृशकार्याश्च मागता वयमित्ये-
 वमुक्त्वा वराणि जम्बूप्रभृतीनि गृहनिर्माणार्हाणि ।
 तिष्ठिणीमधूकादेस्त्याज्यत्वात् । आनय आनयसंयुक्त-
 ष्वेति लक्ष्मणमब्रवीदिति संबन्धः ॥ २०—२२ ॥

श्रेणीभूतान् ॥ ६ ॥ शि० शैक्ष्याम शैक्ष्यामः ॥ ७ ॥ ति० चित्रकूटे स्थित एव वाल्मीकिः रामराज्यप्राप्तिप्रभये तमसा तीरं स्वह-
 तिनविरोध इति प्राज्ञः । प्राचेतसाद्यं वाल्मीकिरन्वयेति तल्ल ॥ १६ ॥ शि० वराणि निविद्धच्छायकविनीतकादिभिर्वस्त्रेनोत्कृष्ट-

[पा०] १ क. ख. ड—ट. निबल्वान्, २ क. च. छ. झ. ट. फलपुष्पैरव, ३ घ—ट. शैक्ष्याम, ४ ख. च. व. रंक्षामहे, ५ क. ख. ग. ड—ट. संपन्नसरसोदकं, ६ क. फलायुतः, ७ क. छ. झ. ट. भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि, ख. भवेत्तावद्वयम-
 श्रवसेमहि, ८ ग. घ. ज. महापतिः, ९ ग. घ. स्वागतं च, क. झ. न. ट. स्वागतं, १० कुण्डलान्तर्गतमर्थपक्षकं, क. च.
 पुस्तकयोर्दृश्यते, ११ संयुक्तं.

तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 ऐणेयं मौसमादृत्य आलां यक्ष्यामहे वयम् ॥ कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ २४ ॥
 मृगं हत्वाऽऽनय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ॥ कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुसर ॥ २५ ॥
 आतुर्षचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ चकार स यथोक्तं च तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २६ ॥
 ऐणेयं अपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसोऽप्ययम् ॥ २७ ॥
 स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्वं प्रतापवान् ॥ अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ २८ ॥
 तं तु पकं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् ॥ लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा ॥ देवतां देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ ३० ॥
 रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्छप्यकोविदः ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः ॥ बभूव च मनोहादो रामस्यामिततेजसः ॥ ३२ ॥

निष्ठितां निश्चलां वातादिनाचालयितुमशक्यां भित्ति-
 सहितां परिनिष्पन्नां । बद्धकटां कुड्यार्थेकस्तिपास्त-
 रणां बद्धबाह्यावरणांवा । कटेवर्षावरणयोरिति धातुः ।
 सुदर्शनां शोभनदर्शनां । शुश्रूषमाणं परिचर्याकुर्वन्तं ।
 एकाग्रं इतः परं किंवा आज्ञापयिष्यतीतिसावधानं ॥ २३ ॥
 ऐणेयं एणसंबन्धि एणाबुध्वाऽर्थः । शालां शालाधि-
 छात्रीस्तत्तद्विन्वासिनीदेवताः । तास्तु शय्यादेशेका-
 मलिङ्गेन देहत्यामन्तरिक्षलिङ्गेनेत्यादिनगरखण्डप्रति-
 याद्याः । तादृशयागार्थपूर्वं वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः
 गृहप्रवेशार्हकर्म कर्तव्यं गृहदेशेवर्तमानभूतपिशाचा-
 दीनां शमनं कर्तव्यमित्यर्थः । कर्तव्यं चिरजीविभिरित्य-
 नेन अकरणेऽभयः क्षयोदर्शितः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुरा-
 णे । “न च न्यायिभिर्यतस्त्यनचबन्धुजनक्षयः । जीवे-
 र्ध्वं शतं स्वर्गकल्पमेवं वसेन्नरः” इति ॥ २४ ॥ कथं
 कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—कर्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः
 आक्षेपे निर्णीतः । विधिः प्रकारः कर्तव्यः । धर्मं तद-
 नुकूलधर्मशास्त्रं । अनुसर अवधेहीत्यर्थः ॥ २५—

२६ ॥ अपयस्व पच । अयं मुहूर्तः ध्रुवः स्थिरः । अ-
 यं शोभनतिथिर्नक्षत्रयुक्तो दिवसो वासरश्च ध्रुवः स्थिर
 इत्यर्थः । [अयं सौम्यमुहूर्तः शुभमुहूर्तः । अयं दिव-
 सश्च ध्रुवः यजमानस्यैव कारी] ॥ २७ ॥ समिद्धे
 सम्यग्दीप्ते । जातवेदसि अग्नौ । चिक्षेप पपाचेत्यर्थः
 ॥ २८ ॥ निष्टप्तं सोष्णं । छिन्नशोणितं ॥ २९ ॥
 कृष्णः कृष्णमृगः । समाप्ताङ्गः परिपूर्णवयवः । शृतः
 पकः । कृष्णमृगो यथा पूर्णवयवत्वात् पाकतः श्याम-
 त्वाच्च पूर्वावस्थ इव दृश्यत इत्यर्थः । कुशलोऽसि यज-
 ने समर्थोऽसि ॥ ३० ॥ गुणवान् प्रायत्यादिगुणवान् ।
 जप्यकोविदः जप्यमन्त्रेषु समर्थः । संग्रहेण संक्षेपेण ।
 सत्रावसानिकान् सत्रं वास्तुयागः यैर्मन्त्रैरवसीयते प-
 रिसमाप्यते ते सत्रावसानाः सत्रावसाना एव सत्राव-
 सानिकाः । विनयादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ठक् । छान्-
 दसो बृहस्पतिभावः । अकरोत् यावता वास्तुशान्तिकर्म-
 समाप्यते तावन्मन्त्रान् जजापेत्यर्थः । मन्त्रजपपूर्वकं
 कर्माण्यकरोदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ देवगणान् वास्तुदेव-

नि ॥ २१ ॥ ति० बद्धकटां बद्धकटां । छान्दसो वर्णलोपः । दृष्ट्वा बद्धच्छद्विषं । बद्धः कटः वर्षावारकोयस्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥
 टी० वास्तुशब्देन दृष्ट्वा धिष्ठितशिखिपर्वजं प्रयुतिपञ्चनलारिं शिखेता उपज्यते । तासां शमनं होमनैवेद्यबलिभिः पूजनं ॥ २४ ॥
 बोधायनेनोपांश्वार्थं प्रयुवधोपशङ्कानिवर्तयति—कर्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः शास्त्रोदितः । विधिः कर्तव्य एव । तं धर्ममेवानुसर ।
 नात्र हि सादिदोषप्रसङ्गः । यज्ञविनियुक्तपशूनामुत्तमलोकभागित्वेन वधस्य तेषामनुग्रहत्वाच्च । “न वा उवेतन्म्रियसेनरिष्यसि देवाश्च
 हृदिपिपिभिस्सुगेभिः । यन्नयन्ति सुकृतो न पिदुःकृतस्तत्र लादेव स वितादधातु” इति हि ध्रुवते । तस्माद्यज्ञेन योऽवधयति च समर्थते
 ॥ २५ ॥ ति० सर अत्र विह्वलं बन्धुर्वित्यर्थः । तत्र हेतुः अयं मुहूर्तो ध्रुवः ध्रुवसंज्ञकः । निधयेन कार्यसाधक इत्यर्थः । ननु पुनरयमा-
 गमिष्यति किं त्वरयेत्तच्छालाह । अयं विधिः । दिवसः दिवससंबन्धी । रात्रौ तर्कतव्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० सर्वैः सर्वकर्माहः ।
 टी० समस्ताङ्गः शिरादि सर्वावयवोपेतः । सर्वैः हिंसितः । अर्धपर्व हिंसायामिति धातोः “धात्वादेः वस्तुः” इति पत्यसत्वे वच-
 [पा०] १ क. ख. ग. च. ज. मनुसरन्. २ क. ह. चकार च यथोक्तं हि. क—घ. च. झ. ञ. ट. चकार च यथोक्तं स.
 ३ क—ड. दिवसोऽर्थः. ४ ड. छ. झ. ट. सर्वैः समस्ताङ्गः. ५ क. छ. झ. ट. मया. ६ ग. क. छ. ज. झ. ट. देवतादेव.
 ७ क. झ. ट. गुणवाञ्छप. ८ क. ग. घ. ञ. विवेशवसति.

वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ॥ वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ ३३ ॥
 जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ३४ ॥
 वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ॥ आश्रमस्थानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ ३५ ॥
 वन्यैर्मौल्यैः फलैर्मूलैः पक्षैर्मौल्यैश्चाविधि ॥ अग्निर्जपैश्च वेदोक्तैर्दमैश्च सैसमित्कुशैः ॥ ३६ ॥
 तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ॥ तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥ ३७ ॥
 तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ॥
 वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्मा ॥ ३८ ॥
 अनेकनौनामृगपक्षिसंकुले विचित्रपुष्पस्तम्बकैर्द्रुमैर्युते ॥
 वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते तदा विजहुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥ ३९ ॥
 मुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ॥
 ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ताः । ह्यवस्तुष्टिः ॥ ३२ ॥ वैश्वदेवबलिं वैश्वदेवबलि-
 हरणे । रौद्रं रुद्रदेवताकं । वैष्णवं विष्णुदेवताकं च
 यागं । वास्तुसंशमनीयानि गृहारिष्टशामकानि । म-
 ङ्गलानि मङ्गलकराणिपुण्याहवाचनशान्तिजपादीनि ।
 स्नात्वेति पुनःस्नानकरणं “ततःसर्वौषधीस्नानं यज-
 मानस्यकारयेत्” इतिस्मरणादित्याहुः । वस्तुतस्तु रौद्र-
 यागकरणात्पुनःस्नानं । रौद्रकर्मकरणे अपवपस्पृश्ये-
 सिविधानादितिज्ञेयम् । पापसंशमनं पापशब्देन
 पापप्रधानानिदिवाचनकर्त्तराणिमृगभूतान्युच्यन्ते ।
 तेषांसंशमनं । यद्वा पापसंशमनं पञ्चसूनागृहस्थस्ये-
 त्याद्युक्तीत्यासूनारूपपापशमनं । वैश्वदेवबलिमित्य-
 त्रभूतबलिमात्रोक्तिः । अत्रतद्व्यतिरिक्तःपित्रादिविष-
 यः । यद्वा पूर्ववैश्वदेवरूपबलिमित्यर्थः । अत्रसर्वभूत-
 बलिः । यद्वा पूर्वोक्तस्यसर्वस्योपसंहारः ॥ ३३—३४ ॥
 वेदिस्थलविधानानि बलिहरणादिवेदिस्थलसंस्थानानि ।
 “वेदिःपरिष्कृताभूमिः” इत्यमरः । चैत्यानि गन्धर्वा-
 द्यावासस्थानानि । आयतनानि विष्णवाद्यावासस्थला-

नि । [चैत्यानि देवतास्थानानि । आयतनानि अग्र्य-
 गाराणि । अनुरूपाणि आश्रमस्थानुरूपाणिसूक्ष्माणी-
 लर्थः । स्थापयामास मन्त्रतस्तत्तदेवतानां तत्रतत्राव-
 स्थानं कल्पितवानित्यर्थः] ॥ ३५—३७ ॥ वृक्षपर्ण-
 च्छदनां वृक्षपर्णरूपाच्छादनपटलयुक्तां यथाप्रदेशं
 शास्त्रोक्तप्रवेशमनतिक्रम्य । आप्रेष्यां पाकशालेत्यादि
 शास्त्रं । सुधर्मा देवसभां “स्यात्सुधर्मा देवसभे” इत्यमरः
 ॥ ३८ ॥ पुष्पस्तम्बकपदं कर्णावतंसादिपदवर्जित्वा
 व्यालाः सर्पाः गजावा । जितेन्द्रिया इत्यनेन विहारोप्रा-
 म्यसिन्नजलक्रीडापुष्पापचयादिरितिसूच्यते ॥ ३९ ॥
 तां प्रसिद्धां । सुतीर्थाम् शोभनजलावतरणप्रदेशां ।
 हृष्टः पुलकितः पुरविप्रवासात् जनितमितिशेषः
 ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

योरभेदात्सर्वइतिरूपं ॥ ३० ॥ टी० वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषसंशमनार्थानिगर्भेन्यासादीनि ॥ ३३ ॥ ति० पापसंशमनं
 पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेणवादाः ॥ ३४ ॥ टी० चैत्यं गणपत्यायतनं ॥ ३५ ॥ इतिषट्पञ्चाश-
 द्दसर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ ख. विमानानि. २ क. मूलैःफलैर्मौल्यैः. ३ क. ख. च. अ. समिद्रजैः. ४ अ. सुकृतानिवासतां. ५ क. च.
 सानाविध. ६ च. ग. स्ववकटुमैः. ७ क. ख. च. ज. झ. रामो. ८ ख. विप्रवासनात्.

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुह्यतै रामस्यचित्रकूटगमनादिकं निवेदितेन सुमन्त्रेण गुह्यसमाप्त्युत्तरपूर्वकं सायाह्ने अयोध्याप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा
स्वानुभवपरिपूरितरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकमन्तःपुरमेत्यदशरथे रामवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ २ ॥ तच्छ्रवणेनकौसल्यादशरथयो-
र्गुह्यव्यपगतयोःसतोःसर्वैर्दुःखापरिदेवनम् ॥ ३ ॥

कथयित्वा सुदुःखार्तस्सुमन्त्रेण चिरं सह ॥ रामे दक्षिणकूलस्ये जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥
भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सहासनम् ॥ आशिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥
अनुज्ञातः सुमन्त्रो योजयित्वा हयोत्तमान् ॥ अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥
स वनानि सुगन्धीति सरितश्च सरांसि च ॥ पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥
ततः सायाहसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ॥ अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥
स शून्यामिव निश्शब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ॥ सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥
कश्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा ॥ रामसंतापदुःखेन दग्धा श्लोकानिना पुरी ॥ ७ ॥
इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रप्राप्तिभिः ॥ नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
सुमन्त्रमभियान्तं तं क्षतशोथ सहस्रशः ॥ राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्वराः ॥ ९ ॥
तेषां शर्षस गङ्गायामहमापृच्छथ राघवम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
ते तीर्णा इति विज्ञाय चाप्यपूर्णमुखा जनाः ॥ अहो धिगिति निश्चस्य हा रामेति च जुहुयुः ॥ ११ ॥
शुभ्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् ॥ हताः स खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥

एवंरामस्यचित्रकूटगमनपर्यन्तवृत्तान्तमभिधाय
गुह्यसुमन्त्रादिवृत्तान्तमृषिःप्रस्तौति—कथयित्वेति ।
गुह्यो रामेदक्षिणकूलस्येसति सुदुःखार्तःसन् सुमन्त्रेण
सह चिरंकथयित्वा यावद्रामोक्षिपथमतिक्रामति
तावत्पर्यन्तंतत्रैवस्थित्वारामगुणान्कथयित्वेत्यर्थः ।
स्वगृहंजगाम तेनसहस्वगृहंजगामेत्यर्थः ॥ १ ॥ तेषां
रामादीनां भरद्वाजाभिगमनं भरद्वाजसेवनं प्रयागे
भरद्वाजेनसहासनं आशिरेश्चित्रकूटपर्यन्तंगमनंच
तत्रस्थैः शृङ्गिवेरपुरस्थैश्चारैः अभिलक्षितं निवेदितं
सुमन्त्रेणसम्यग्विदितमित्यर्थः । गङ्गोत्तरणदिवसनिशा
वनस्पतिमूले द्वितीयाभरद्वाजाश्रमे तृतीयायमुनातीरे
चतुर्थेऽहनिचित्रकूटगमनं पञ्चमेपुनरागम्यचारैर्निवे-
दनं ॥ २ ॥ अथ रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं । अनुज्ञा-

तः शुहेनेतिशेषः । गाढदुर्मनाः अत्यन्तदुर्मनाः ॥ ३ ॥
ग्रामाणि ग्रामान् ॥ ४ ॥ ततः ग्रामनगरातिक्रमणा-
नन्तरं । तृतीयेऽहनि शृङ्गिवेरपुराभिर्गमापेक्षयातृती-
यदिवसे । यद्वा अहनि तृतीयेसायाहसमये अहः तृतीय-
कालभूतेसायाहकाले अयोध्यांसमनुप्राप्य निरानन्दां
तांददर्श ॥ ५—७ ॥ त्वरितःप्रविवेश नगरंजनसं-
चारशून्यंनिश्शब्दंवर्तते राजाकामवस्थांप्राप्तइतिह्ला-
तुंत्वरितःप्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ८—९ ॥ गङ्गायां गङ्गा-
तीरे । निवृत्तोऽस्मीतितेषांशर्षसेति संबन्धः ॥ १० ॥
ते रामादयः ॥ ११ ॥ वृन्दंवृन्दंचतिष्ठतां संघशस्ति-
ष्ठतां । हताइति येवयं इह अस्मिन्नये राघवंतपश्यामः
इति अस्माद्धेतोः । तेहताःस्मेतिसंबन्धः । दानादिषु
अन्तरा मध्येनाथकमणिवद्वर्तमानंरामं पुनःजातुकदा-

ति० गङ्गोत्तरणतृतीयदिवसेभरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तवृत्तमुखासावत्पर्यन्तंवृत्तंज्ञात्वातद्दिनएवशृङ्गिवेरपुरात्सुमन्त्रस्यप्रतिनिवृत्ति-
रितिबोधः । अतएव “रामस्यनिर्गमदिनादिनेषष्टेऽर्धरात्रके । हाहालक्ष्मणहासीतेहारामेतिमृतोवृषः” इतिवाचसंगच्छते । दिनद्वयेन
शृङ्गिवेरपुरेरामागमनं । तद्वितीयादिनेगङ्गोत्तरणं । तदादिदिनत्रयंसुमन्त्रस्यतत्रस्थितिः । तत्रतृतीयदिवसेमध्याह्नेप्रयागतआगतचारैर्भ्यो
रामवृत्तान्तंलब्ध्वाततःप्रस्थायमध्येऽवस्थानं । तत्पक्षेऽपराह्णेऽयोध्याप्रवेशःसुमन्त्रस्य । तदर्थरात्रेराहोमरणं ॥ २ ॥ ति० यतः

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. कथयित्वातुः २ ख. तीरस्थे. ३ क. सहासनं. ड. झ. ट. चसभाजनं. ४ क. रूपलक्षितं. ५ ड. झ.
ट. पश्यन्वसतो. ६ ड. छ. झ. ट. द्वितीयेहनि. ७ ख. शोकेन. ८ ड. च. छ. झ. ट. यायिभिः. ९ ड. च. छ. झ.
मभिषावन्तः. ख. ग. मभिषावन्तः. ट. मभियान्तं. १० ख. ड. छ. झ. ट. नराः. ११ ड. च. छ. झ. ट. विवृणुः.

दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ॥ न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्त्रा ॥ १३ ॥
 किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ॥ इति रामेण नगरं पित्रेवत्परिपालितम् ॥ १४ ॥
 वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् ॥ रामशोकाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् ॥ १५ ॥
 स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ॥ यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥
 सोवर्तीयं रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ॥ कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥
 हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् ॥ हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकक्षिताः ॥ १८ ॥
 आयतैर्विमलैर्नैत्रैरध्रुवेगपरिपुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥
 ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥
 सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ॥ स्तुतः किं नाम कौसल्यां क्षोचन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥
 यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् ॥ आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥
 सत्यरूपं तु तद्वाक्यं रीझः स्त्रीणां निशामयन् ॥ प्रदीप्तहृदोऽशोकेन विवेश सदसा गृहम् ॥ २३ ॥
 स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् ॥ पुत्रशोकपरिधूतमपश्यत्पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥

चिदपिनद्रक्ष्यामः किमिति काकुः । येन केनापि दाने क्रियमाणे रामः स्वयंतत्रगत्वातिष्ठति किमर्थं देशेकालेपात्रेचदापयितुं । यन्नेपि गच्छति किमर्थं न्यायाजिनः तदनैः कारयितुं तत्तत्कर्मसंदेहविच्छेदविरम्यतश्चापनादिकं कर्तुं च । विवाहे च मध्ये गच्छति किमर्थं उभयवर्गसंघटनायां संमतानामभितप्तविषयप्रदानाय अस्त्वलितं कर्मणामनुष्ठापनाय च । समाजेषु महत्सु अन्यत्रापि महासदस्यु दीर्घसत्रेष्वपीत्यर्थः । यत्र कुत्राप्यदृष्टकार्येष्विति वा । अत्र सर्वत्र हेतुः—धार्मिकमिति । किमिति अस्य जनस्य किं समर्थं किं प्रियं किं सुखं किं वस्तु किं प्रियं किं सुखावहमिति रामेण सत्तदभितप्तवस्तुप्रदानादिति । नगरं शब्देन नगरं स्वयं जालक्ष्यन्ते । इति वचः शुश्रावेति पूर्वोपसंख्यः ॥ १२—१४ ॥ अन्वन्तरापणं शुश्राव उभयपार्श्वस्यानामापणानामध्ये मध्ये शुश्रावेत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५ ॥ पिहिताननः अनदर्शनक्षमतया

॥ १६ ॥ राजनिर्गमाभावेन महाजनसंकुलत्वं ॥ १७ ॥ हर्म्यैः घनिर्वासाः । विमानैः सप्तभूमिगृहैः । “विमानोऽस्त्रीदेवयाने सप्तभूमिगृहेष्वपि च” इति वैजयन्ती । प्रासादैः महाराजाहं गृहविशेषैः । उपलक्षिताः नार्यः समागतं रामेण विना समागतं सुमन्त्रमवेक्ष्य हाहाकारकृताः कृतहाहाकाराः बभूवुरिति शेषः ॥ १८ ॥ अव्यक्तं अस्पष्टमिति क्रियाविशेषणं ॥ १९—२० ॥ सह रामेणेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । यत्रेति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः प्रथमार्थे वर्तते । यथा “कश्चित्वावेदयत्र सः” इत्यत्र यथा येन प्रकारेण । अस्मज्जीवितं दुर्जीवं दुःखेन जीवनाहं मन्ये । एवमेव कौसल्या पुत्रे निर्याते सति । आच्छिद्य प्रसङ्गः । जीवसि यत्र जीवतीति यत् तत् न सुकरं दुःसंपादं ध्रुवं मन्ये इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षया एकवचने विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा । निशामयन् निशामयन् दीर्घस्थान्दसः । शृण्वन्त्रित्यर्थः ॥ २१—२३ ॥ परिधूतं क्षीणं “दिवोऽविजिगीवा-

सावधानः ॥ ४ ॥ विषमं समाधिषु समाजेषु ॥ १३ ॥ सी० अनु अनन्तरं ॥ १५ ॥ सी० प्रासादेभ्य इति सुमन्त्रस्य राजवेश्मप्रविष्टत्वेन ततोऽवतीर्णनामिति शेषः । मन्दं जल्पितमिति राजसांनिध्यान्मन्दत्वं । शि० मन्दं शुश्राव । एतेनेन्द्रियपाटवराहित्यं सूचितं । तेन रामवियोगदुःखस्यातिशयवत्त्वं व्यञ्जितम् ॥ २० ॥ ति० यत्र यतः । पुत्रे रामे । आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य स्वप्ना निर्याते सत्यापि कौसल्या जीवति । शि० आच्छिद्य राज्यं त्यजेत्यर्थः । पुत्रे निर्याते यत्र यस्मिन्नुपाये सति । कौसल्या जीवति तं ध्रुवं निश्चितं । सुकरं सुपायं न मन्ये । ननु कौसल्यायां नित्यजान्मरणाभावेन जीवने सिद्धमेवेत्यत आहुः । एवं चेत् दुर्जीवं यावद्दामागमनं दुःखेन जीवने । यथा यथा वृन्मन्ये । चशब्दश्चेदर्थः । स० यथा तस्याः एवममापि जीवने न सुकरं ध्रुवं मन्ये ॥ २२ ॥ ति० सत्यरूपं परमार्थरूपं तत्स्त्रीणां वाक्यं निशामयन् शोकेन प्रदीप्तहृदोऽस्य राजगृहविशेषः । अत्र श्लोकद्वयेतीर्थकतकादि ।

[पा०] १ अ. समाधिषु. २ ख. क. छ. झ. ट. पित्रेवपरि. ३ ख. घ—छ. झ. ट. राममेवाभि. ४ ग. घ. परिदेवितं. झ. परिदेवनां. ५ घ. रथात्पूर्व. ६ ख. ग. अ. सप्ताति. ७ घ. रामेण विनिर्यातो. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. क्षोचन्ती. ९ क. प्रसङ्ग. १० क. ख. ग. क—ट. राजस्त्रीणां. ११ क. ख. क. च. छ. झ. अ. ट. राजानं.

अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाध च ॥ सुमश्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥
 स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः ॥ मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥
 ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ ॥ उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥
 सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् ॥ उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तं कक्षाभ प्रतिभाषसे ॥ २९ ॥
 अयेममनयं कृत्वा व्यपन्नपसि राघव ॥ उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात्सहायता ॥ ३० ॥
 देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ॥ नेह तिष्ठति कैकेयी विलम्बं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥
 सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ॥ धरण्यां निपपाताशु बाष्पविभ्रुतभाषिणी ॥ ३२ ॥
 एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां ह्रुवि ॥ पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सुखरं रुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥
 ततस्तमन्तःपुरनादमृत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ॥
 स्त्रियश्च सर्वा रुदुः समन्ततः पुरं तैदाऽऽसीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

इत्यन्तेन सुमन्त्रेण तिरामायणार्हधनसं चरणाद्यनुशोचनपूर्वकं तत्पद्वचनप्रकारकचनत्वेन ॥ १ ॥ सुमन्त्रेण तं प्रति रामलक्ष्मण-
 वचनप्रकारव्यतीतावस्थाप्रकारसंचलिवेदनम् ॥ २ ॥

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतः पुनः ॥ अथाजुहाव तं सूर्तं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
 अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥

यार्' इति निष्ठान्तं । पाण्डुरङ्गतिविशेषणाद्राजलक्ष्मी-
 नास्तीत्युच्यते ॥ २४—२५ ॥ तूष्णीभावेहेतुः—
 विभ्रान्तचेतन इति ॥ २६ ॥ आविद्धं शोकेनाभिहतं ।
 अभूदिति शेषः । मूर्च्छितेनाविद्धमासीत् पतितेबाहू
 उद्धृत्य चुक्रोशेति विशेषः ॥ २७—२८ ॥ दूतं संदेश-
 हरं । दुष्करकारिणः दुष्करकार्यकारिणः ॥ २९ ॥
 इममनयं पुत्रविवासनं । सुकृतं शोभनं । शोकेविषये
 सहायतानस्यात् शोकानुवर्षेणमाकृत्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥
 व्यसनानुशयकृततूष्णीभावेहेतुन्तरं कल्पयति—देवे-
 ति । कैकेयी सेति शेषः । विलम्बं सविश्वासं निःशङ्क-

मितियावत् ॥ ३१ ॥ बाष्पेणविभ्रुतं विलुप्तं सगद्गदं
 यथाभवतितथाभाषिणी ॥ ३२ ॥ एवमिति पतितमि-
 ति शेषः ॥ ३३ ॥ समीक्ष्य श्रुत्वा । पुनरेव संकुलं
 रामगमनकालइव न्याकुलमासीत् ॥ ३४ ॥ इति
 श्रीमद्विन्दुराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्ब-
 राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५७ ॥

प्रत्यागतः सूतस्याभिसुखागतः ॥ १ ॥ अथेत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकवाक्यं । नवग्रहं सद्योगृहीतं । अस्वस्थं

व्याख्या नास्त्यन्तंसमञ्जसेत्युपेक्षिता ॥ २३ ॥ स० मूर्च्छिते सर्वोच्छ्रितेरागे अग्रचिवीपतौ सति क्षितौ नृपतौ पतिते च सतीति वा
 ॥ २५ ॥ शि० किंच एव शोके लयाक्रियमाणे तव सहायता सहायसमूहः परिजनः सर्वोपि । न स्यात् । लच्छोकेन सर्वोपि नश्येदि-
 त्यर्थः । शि० हेराघव इमं स्वपुत्रप्रमाजनं । अनयं नीतिविरुद्धमिव कृत्वा । व्यपन्नपसि किं । नैतदुक्तमित्यर्थः । अत उत्तिष्ठ । तेदुक्तं
 सत्यपरिपाकने अस्तु सदैव तिष्ठित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति सप्तपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५७ ॥

ति० प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः । मोहात् मोहं परित्यज्य । प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः । प्रत्यागतः पुनरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।
 [पा०] १ क. छ. झ. ट. विद्वतमानसः. ख. ज. विभ्रान्तमानसः. २ क. घ. उत्तिष्ठ. घ. क. छ. झ. ट. उत्तिष्ठ. ३
 १ क. क. च. छ. झ. न. ट. विलपन्तीति वा. ४ क. च. छ. झ. न. ट. समन्ताद् रुदुः. क. ग. घ. सुखरं. ५ घ. तदानीं पुनः.
 ६ क. ख. विद्वतं. ७ क. छ. झ. न. ट. प्रत्यागतस्मृतिः. ८ क. छं. झ. ट. तदाजुहाव. घ. आजुहावाय. ९ ग. राजासूतं.
 १० क. छ. झ. ट. तदा.

दृढं परमसंतं नवग्रहमिव द्विपम् ॥ विनिश्चयसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥
 राजा तु रजसा धृतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ॥ अधुर्पूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ४ ॥
 कनु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ५ ॥
 दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥
 ये यान्तमनुयाप्ति स पदातिरयकुञ्जराः ॥ स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥
 व्यालैर्भृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपस्थितौ ॥ ८ ॥
 सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ॥ राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य-रथाद्रतौ ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ॥ वैनान्तं प्रविशन्तौ तावद्विनाविम मन्दरम् ॥ १० ॥
 किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ॥ सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥
 आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ॥ जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥
 इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ॥ उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिरब्धया ॥ १३ ॥
 अजवीन्मां महाराज धर्मेवानुपालयन् ॥ अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥
 सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः ॥ शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ मेहात्मनः ॥ १५ ॥
 सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविश्लेषेण यथाहं चाभिवादनम् ॥ १६ ॥
 माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ॥ अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाच्चैनाभिदं वचः ॥ १७ ॥
 धर्मेनित्या यथाकालमभ्यगारपरा भव ॥ देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥
 अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु ॥ अनु राजानमार्या च कैकेयीमम्ब कारय ॥ १९ ॥

व्याधिमतं ॥ २—३ ॥ रजसाध्वस्ताङ्गधूसरितङ्गं ।
 धृतं कम्पितं । परमार्तवत् परमार्तैवदीनइत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ पूर्वसर्गेयथोक्तमित्युक्तं विवरीतुं प्रश्नमवतारय-
 ति—कनुवत्स्यतीत्यादिना ॥ ५ ॥ दुःखमित्येतत्किंचा-
 विशेषणं । शयनोचितः महार्हशयनोचितः ॥ ६—७ ॥
 व्यालैः अजगरादिभिः । भृगैः सिंहव्याघ्रादिदुष्टभृगैः ।
 उपस्थितौ उपाश्रितौ । आसितमित्यादौभावेनिष्ठा
 ॥ ८—११ ॥ आसितं आसनं शयितं शयनं भुक्तं
 भोजनं च कीर्तय । एतेन रामसंबन्ध्यासनविकीर्तनेन
 अहंसाधुययातिरिवजीविष्यामि ययातिः सत्सुपते-

यमितिन्द्रं प्रार्थ्यस्वर्गाद्भृष्टः साधुसमागमं प्राप्य यथा
 निवृत्तदुःखोभूत् तद्वदहमपि निवृत्तदुःखोभविष्यामी-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥ बाष्पपरिरब्धया कण्ठगतबाष्परुद्धये-
 त्यर्थः । अतएव सज्जमानया स्तब्धन्या । वस्त्रगता-
 वितिधातुः धातोरेकैकार्थत्वाद्ब्रह्मलनार्थकः ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ वन्द्यौ वन्दनीयौ ॥ १५ ॥ अन्तःपुरं आ-
 रोग्यमभिवादनं च वाच्यं । ब्रूयाद्विकर्मकत्वात्प्रधान-
 कर्मण्यन्तःपुरेप्रथमा । कृताभिहितत्वात् । एवमुत्तर-
 श्लोकेपि ॥ १६ ॥ अप्रमादं धर्मेभर्तृरिच । इदं वक्ष्य-
 माणं ॥ १७—१८ ॥ अभिमानं गर्वं “गर्वोभिमानो-

सी० मोहात् भूर्च्छायाः । प्रत्याश्रयः उपचारैश्चोदितः । राजा यो रामसकाशात्प्रत्यागतः तं सूतं रामकृतान्तकारणात् रामकृता-
 न्तं प्रष्टुं ॥ १ ॥ स० अस्वस्थं स्वसमूहविकलमिवेतिवा ॥ ३ ॥ ति० परमार्तवत् परमार्तार्हं । स० परमार्तवत् स्वार्थवतिः ।
 वचदतिशेषः ॥ ४ ॥ स० वत्स्यति वसति । अशिष्यति भुङ्क्ते । वनवासस्यचिरकालत्वाद्द्वययोगः ॥ ५ ॥ स० पदातिरयथा-
 श्वपदातिरथ । सेनाह्वलाद्भ्रूकवद्वाचः । तेन सहिताश्वतेकुञ्जराश्रितितया ॥ ७ ॥ ति० मन्दरस्यकार्णव्यामात्राद्वनसादृत्यं । स०
 मन्दरस्यनानाविधौषधनिधित्वात् । मिषजोर्नासत्ययोस्तद्भ्रमनं यथाप्रयोजनपर्यवसायि तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ स० साधुषु मन्त्रेययातिर्व-
 याशुक्रशापप्राप्तजरयाजीवितवान् तथाऽहमपि वलीपलितकार्कश्यविशिष्टोपिरामवार्ताश्रवणेन जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ स० वाचे-
 त्येतद्देहलीदीपन्यायेनोभयप्रसन्नव्यते । नरेन्द्रेण शुचासज्जमानया स्तब्धन्या । वाचाचोदितः ससूतः ॥ १३ ॥ सी० अनुराजानं
 [पा०] १ क. च. ज. झ. ट. सूतं. २ ख. ग. निर्ल. ३ घ. सुहार्ह. ग. महार्ह. ४ क. छ. झ. ट. मुपाश्रितौ. ५ क.
 क. च. वनसंत, ६ ज. सुन्दरौ. ७ क. च. छ. झ. ज. ट. परिव्रज्या, ८ क. च. छ. ग. देवस्य. ९ क. पुनःपुनः. १० क. छ.
 झ. ट. यथाहमभि.

कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ॥ अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुसर ॥ २० ॥
 भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्रचनेन च ॥ सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥
 वक्तव्यश्च महाबाहुरिह्वाकुकुलनन्दनः ॥ पितरं यौवराज्यस्यो राज्यस्यमनुपालय ॥ २२ ॥
 अतिक्रान्तवया राजा मा सैनं व्यवरोधः ॥ कुमारराज्ये जीवै त्वं तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥
 अन्नवीचापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ॥ मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २४ ॥
 इत्येवं मां महाराज भुवनेव महापशाः ॥ रामो राजीवर्ताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥
 लक्ष्मणस्तु सुसंकुदो निश्चसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥
 राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु त्वाश्रित्य शासनम् ॥ कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥
 यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥

हंकारः । इत्यमरः । कुलामिमानमित्यर्थः । मानः चित्तसमुन्नतिः ज्येष्ठपत्नीत्वनिबन्धनाच्चित्तसमुन्नति-
 मित्यर्थः । अनुराजानमार्याचकारय अनुकारयेत्यर्थः ।
 “व्यवहितश्च” इतिव्यवहितप्रयोगः । अन्वितितु-
 ल्यार्थः । “पश्चात्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । राजानं
 कैकेयीं च तुल्यमनुवर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ राजवत्
 राजीव । वृत्तिर्वर्तितव्या उपचारः कर्तव्यइत्यर्थः ।
 अर्थज्येष्ठाः अर्थेनैवज्येष्ठाः नतुवयसेत्यर्थः ॥ २० ॥
 भरतः कुशलंवाच्यः स्वयेतिशेषः । वाच्योमद्रचनेनच
 मयोक्तमित्यपिवाच्यइत्यर्थः । यद्वा भरतोमद्रचनेनकु-
 शलंवाच्यः सर्वास्वेवमातृपुत्रयथान्यायं यथाक्रमं । वृत्तिं
 वर्तस्व वृत्तिकुरु शुश्रूषस्वेत्यर्थः । इतिवाच्यश्चेतिद्वि-
 तीयवाच्यपदान्वयः ॥ २१ ॥ राज्यस्य प्रधानराज्य-
 स्थं । माव्यवरोधः अवरोधंमाकर्षीः । अतिक्रान्त-
 वयस्कत्वादितितत्रहेतुः । कुमारराज्ये यौवराज्ये ।
 जीव भोगान्भुक्त्वेत्यर्थः । इतिचवक्तव्यइत्यन्वयः

॥ २२—२३ ॥ अश्रूणिवर्तयन् करिष्यमाणमातृवि-
 षयपीडास्मरणादितिद्वयं । स्वस्वमातृविषयशुश्रूषा-
 याअलाभाद्वा अश्रुवर्तनं । मममातास्वमातेवत्वत्वाद्द्रष्ट-
 व्या इतिभरतमुद्दिश्य मांनुवनेव भृशमश्रूण्यवर्तय-
 त् । शोकजनितरक्तिमानमाह—राजीवताम्राक्षइति ।
 अनन्तरमश्रुमोचनं ततोवक्तव्यस्यानुचितत्वात् अमु-
 माशयमुत्तरजसीतापहरणानन्तरमुद्वादयिष्यति “सु-
 प्रमत्तकुपितानां वचनैर्भावज्ञानं द्रष्टव्यं” इतिन्यायेन
 ॥ २४—२५ ॥ तुशब्देन रामवत्सर्वथाहृदयंजुगो-
 पेत्युक्तं ॥ २६ ॥ येनविवासनेनवयमभिपीडिताः तद्वि-
 वासनं अकार्यतु अकार्यमेव । राज्ञातुकैकेय्याः लघु
 शासनमाश्रित्य कार्यवा कार्यमिव कृतंखलु । यद्वा
 राज्ञाखलु लघु तुच्छं । कैकेय्याः शासनमाश्रित्याका-
 र्यमेवकार्यकृतं । येनकार्येणवयमभिपीडिताः ॥ २७ ॥
 प्रतिज्ञातार्थप्रदानस्यकथमकार्यत्वंतत्राह—यदीति ।
 रामःप्रव्राजितो यदि प्रव्राजितइतियत् । एतत् लोभ-

राज्ञःपश्चात् । कैकेयी आर्यां श्लाघ्यांकारय । ति० अभिमानः प्रधानमहिषीलप्रयुक्तोऽहंकारः । मानः तद्वयुक्त इतर-
 तिरस्कारकक्षितविकारः । मातृष्वित्यस्य मदीयास्तिविशेषः । अनुगतोराज्यस्यास्यांकैकेयी आर्यां श्लाघ्यांकारय । धारयेति
 पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १९ ॥ ति० भरतेऽक्राजवृत्तिः कार्यः । तत्रहेतुः अज्येष्ठाअपिराजानः हि निश्चयेन । पूज्याइतियावत् ।
 राजधर्ममनुसर । अर्थज्येष्ठाहीतिपाठे अर्थेनराज्यरूपायैवज्येष्ठाः । द्विमतः अतःपूज्याइतिशेषः । इतिराजधर्ममनुसरइति ।
 कृतककृतु राजानमनु राज्ञःपश्चात् आर्यांकैकेयीमभिवादयेत्यर्थः । कैकेयीमभिवादयेतिपाठः । कुमारचेत्यादिप्राग्वत् कैकेय्यावर-
 बलेनाधिकस्तादृशतस्तचराजदत्तार्थवत्त्वेनज्येष्ठत्वात्तयोरभिवादनमंवायायुक्तं । तद्विमुख्यनिवृत्तयेचराजधर्ममनुसरइत्याह ॥ २० ॥
 शि० यौवराज्यस्थः युवराजसदृशत्वं राज्यस्यपितरंमनुपालय निवेवस्व ॥ २२ ॥ शि० तस्य राज्ञः । व्याख्याप्रवर्तनादेवयौव-
 राज्येऽधिकृतत्वं जीवस्व निर्वाहंकुरु । ति० जीवस्व तोषंकुरु ॥ २३ ॥ कृतक० अन्नवीदित्यादिशोकद्वयंप्रक्षिप्तं ॥ २४ ॥
 शि० भृशमश्रूण्यवर्तयदिव । तच्छ्रवणमात्रेणैवाश्रुपूर्णेममनेनैवभवतामित्यर्थः । ती० अवर्तत व्यज्जत ॥ २५ ॥ ति०
 कैकेय्यालघुशासनंवाश्रुत्यप्रतिज्ञायकृतं । यद्वा तद्विवासनं कृतं कार्यकर्तुयोग्यंवाभवत् अकार्यं अकर्तुयोग्यंवाभावत् । अस्माकंतुपी-
 दासर्वेष्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ती० एतत्प्रव्राजनं लोभकारणकारितंवा अन्यायेनपरद्रव्यापहरणेच्छालोभः सएवकारणंहेतुस्त्वेनकारितं ।

[पा०] १ क. अर्थज्येष्ठाहि. २ क. छ. ज. झ. ट. व्यपरोधः. क. लघुपादः. ३ क. झ. झ. ट. जीवस्व. ४ ज.
 प्रवर्तता. ५ क. छ. अवदन्नापि. ६ क. ख. पुत्रशोकिनी. ७ क. छ. झ. ज. ट. महाबाहुः. ८ क. छ. झ. ट. पत्राक्षो.
 ९ ज. झ. मश्रूण्यवर्तत. १० ग. ड. छ. ज. झ. ट. लघुचाक्षुल. क. सत्यमाश्रुल.

इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् ॥ रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्ष्ये ॥ २९ ॥

असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥

अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्ष्ये ॥ आता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥

सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ॥ सर्वलोकोऽनुरज्येत कैथं त्वाऽनेन कर्मणा ॥ ३२ ॥

सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रमाज्य धार्मिकम् ॥ सर्वलोकं विरुद्धमेवं कथं राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥

कारणकारितं वरदाननिमित्तं वा कैकेय्याः प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तं वा । सर्वथादुष्कृतं वरदानसमये वरद्वयस्य भरताभिषेकरामनिष्कासनरूपेण विनियोगाभावात् । यद्विशब्दस्वारस्यानुरोधेनेत्येवायोजनीयं । लोभकारणकारितमिति क्रियाविशेषणं । रामः लोभकारणकारितं वा वरदाननिमित्तं वापि यदि प्रमाजितः स्यापि सर्वथादुष्कृतं अकार्यराज्ञाकृतं । नराज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातुं शक्यत्वात् ज्येष्ठपुत्रविवासनस्यानुचितत्वाच्चेति भावः । “न त्वेकपुत्रं दद्यात् त्वेव ज्येष्ठपुत्रं” इति हिस्मर्यते । लोभकारणकारित इति पाठे रामविशेषणं । लोभरूपकारणेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्ष्ये किंतु ईश्वरस्य कृते स्वतन्त्रव्यापारे स्थितेन राक्षेति शेषः । इदं रामप्रमाजनं यथाकामं तावत् यथेच्छमेव कृतं । यद्वा इदं रामविवासनं ईश्वरस्य कृते ईश्वरप्रयोजनाय । यथाकामं कृतं केवलमीश्वरप्रेरणेन शास्त्रमनवेक्ष्य कृतमित्यर्थः । हि यस्माद् रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्ष्ये परित्यागे हेतुवोपसद्भावे हि पुत्रविवासनं शास्त्रीयं स्यात् । अयं चोपसंहारश्लोकः ॥ २९ ॥ यथेष्टकरणं चेत्कथमनुवृत्तवानाजेल्यत्राह—असमीक्ष्येति । विरुद्धं अतएव असमीक्ष्यानालोच्य बुद्धिलाघवात् समारब्धं कृतं । राघवस्य विवासनं

संक्रोशं दुःखं । जनयिष्यति जनयति । अतो राज्ञो नुसापइति भावः ॥ ३० ॥ पिता कथं निन्त्या इत्यत्राह—अहमिति । “शूरोरप्यवलितस्य कार्यकार्यमजानतः । उत्पद्यति पन्नस्य परित्यागो विधीयते” इति वचनादिति भावः । आता राघव एव मम पिता “ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः” इत्युक्तेः । तस्य पितृत्वाभावे पिभर्तृत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—भर्ता चेति । स्वामीत्यर्थः । किं बहुना बन्धुः सर्वविधोपिराघव एव । एतेन परमैकान्तिभिः प्राकृतपित्रादयः परित्याज्याः भगवानेव निरुपाधिकः पिता भर्ता बन्धुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ कथं मुख्यं पितरं विहाय राौणमनुवर्तसेतत्राह—सर्वलोकप्रियमिति । अनेन कर्मणा प्रियपुत्रप्रमाजनरूपं कर्मणा । सर्वलोकहिते रतं सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा अनेन कर्मणे उपलक्षितं सर्वलोकहिते रतं सर्वलोकप्रियमित्यर्थः । त्वात्मां प्रति । सर्वलोकः कथमनुरज्येत कश्चिद्भूततुल्यो नुरज्यतां न तु सर्वोपीति भावः । सर्वलोकनिरुपाधिकं बन्धुं त्यक्त्वा सोपाधिकं बन्धुं त्वां कथमाश्रयेयमिति ह्वयम् ॥ ३२ ॥ अनेनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—सर्वप्रजाभिराममिति । कथं राजा भविष्यतीत्येवं राजानं ब्रूहीत्यब्रवीदिति पूर्वोक्तान्वयः । सुमश्रेष्ठेण वेलायां लक्ष्मणादिवाक्याश्रयेण्यत्र सिद्धवदनुवादसामर्थ्यात्तदानीमेव मुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

लोभहेतुना कैकेयी राजाऽकारयद्वा । ति० सर्वथादुष्कृतं कृतं अनुचितं कृतं । एतद्व्यतिरिक्तं वरयेति भुवचत्वात् । वरदानकाले विहितविनियोगाभावाच्च । एतित्वेन भार्याशिक्षणे समप्राधिकाराच्च । शि० यत् राह्यारामः प्रमाजितः तत् लोभकारणकारितं लोभकारणेन राजातीयसत्यवत्ता पुत्रवैतस्यातीवाहाकारीति यशोभिकाङ्कारूपहेतुना कारितं कृतं । वरदाननिमित्तं वा कृतं सर्वथा इ इदानीं दुष्कृतं न कर्तव्यमित्यर्थः । इ इतीदानीमर्थः । “दक्षैते राजमाताः सख्यैवामीदुरज्जमाः” इत्यादिवा विवाप्रधानीभूतमपि प्रमाजनं यत्तच्छब्दाभ्यां परामृश्यते । अतएव न पुंसकत्वं ॥ २८ ॥ ती० इदं तावत् अस्मत्पितृत्वं । ईश्वरस्य कृते देवप्रेरणया सखा । यथाकामं यथेच्छं । कृतं भवतु । तथा च्येतावताऽनपराधिनो रामस्य परित्यागे हेतुभूतमपराधं नोपलक्ष्ये । देवप्रेरितोपि केनचिद्विशेषणे हेतुना परित्याजति । सदोषोऽस्मिन् शास्त्रीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ति० वस्तुतस्तु केवलमायिकत्वात् लक्ष्मणादिशरीराणां तेभ्योऽप्यनुकौनदोषवृत्तिबोधः ॥ ३१ ॥ ति० सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थिते त्वयि प्राक्सर्वलोकहिते रते संप्रति सर्वलोकहिते अरतेषा । अनेन क्रूरेण कर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत । सर्वलोकहिते रतमिति पाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वे हेतुव्यतिबोध्यम् ॥ ३२ ॥ शि० रामे विनापि तुरपितत्र स्थितिर्बुद्धेति बोधयद्वाह—सर्वेति । सर्वलोकविरोधेन विरुद्धभाषणेनेत्यर्थः । राजा दशरथः । कथं भविष्यति स्यास्यति न स्यास्यतीत्यर्थः

[पा०] १ व. कृतौ. २ झ. रते. ३ ड. छ. झ. ट. कथं वनेन. च. कथं त्वेनेन. ४ ड. झ. झ. ट. सर्वलोकविरोधेन. ५ झ. विरुध्यते. ६ ड. छ. ज. झ. ट. भविष्यति.

ज्ञानकी तु महाराज निश्चसन्ती मनस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेव विप्रिता विस्मिता स्थिता ॥ ३४ ॥
अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ॥ तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥
उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ॥ मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥

तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः सितोऽभवत्क्षमणबाहुपालितः ॥

तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

सुमन्त्रेणदशरथस्योदनवासं प्रतिपुनारामस्त्ववनगमनप्रकारकथनम् ॥ १ ॥ तथाऽथोऽप्यप्रतिनिवृत्तिसमयेमध्येमार्गैस्त्वावगत-
स्थावरजङ्गमप्राप्यवस्थाप्रकारकथनम् ॥ २ ॥ तथासाहस्योऽप्यायवस्थाप्रकारनिरूपणम् ॥ ३ ॥ दशरथेनसुमन्त्रसमीपे
रामशोकाद्बहुधाप्रस्थापनम् ॥ ४ ॥

[इति ब्रुवन्तं तं स्रुतं सुमन्त्रं मभिसत्तमम् ॥ ब्रूयशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविक्रवः ॥ कथयामास भूयोपि रामसंदेशविस्तरम् ॥ २ ॥

जेटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ॥ गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३ ॥

अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन्धनुनन्दनम् ॥ अनन्तरं च सीताऽथ राघवो रघुनन्दनः ॥

सांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ॥ उष्णमश्रु ब्रूयन्वन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ ५ ॥

तुशब्देनलक्ष्मणाद्वैषम्यमुच्यते । लक्ष्मणो रामशोकवि-
कारमालक्ष्य हृदयनिहितवचसोद्घाटितवान् सीतातुल-
नतथेति । मयोच्यमानंसीताशोकानुभावमाकर्ण्यश्रुव्यह-
दयेनत्वयानभविदव्यभित्तिद्योतयितुं महाराजेतिसंबो-
धनं । हृदयस्थशोकातिरेकेणनिश्चसन्ती मनस्विनी ग-
म्भीरमनस्का । भूतोपहतचित्तेव विप्रिता स्तिमिता ।
विस्मिता विस्मितेवोत्फुल्लनयना स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्ट-
पूर्वव्यसना जननुभूतपूर्वव्यसना । तत्रहेतुः—राज-
पुत्रीति । यशस्विनीति तदानीमप्यनुदितकैकेयीनिन्दा-
त्वेनकीर्तिमती । तेनदुःखेन भर्तुःखदर्शनजदुःखेन ।

रुदती रोदनानुभाववतीसती मांकिञ्चिदपि नैवाब्रवीत्
केनचित्संभाषणस्याप्यसहत्वात् ॥ ३५ ॥ ततोभर्तारमश्रु-
मुखमुद्वीक्षमाणासती परिशुष्यतामुखेनउपलक्षिता मां
प्रयान्तमुद्वीक्ष्य सहसाबाष्पमुमोच रथेगतेकथंपञ्चा-
मेवजूरंकान्तारंररिष्यतिरामइति हृदयंधारयितुमश-
का अश्रुणिसुमोचेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीशाम्बराख्या-
ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

ममवर्त्मनि मत्संबन्धिनिमार्गे । नप्रावर्तन्त नववि-

सि० कथंराजाभविष्यति पितेतिशेषः ॥ ३३ ॥ ति० विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थिता ॥ ३४ ॥ ति० अब्रवीत् उक्तमि-
तिशेषः ॥ ३७ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ती० मम मयानियमिते मार्गेअश्वानप्रावर्तन्त नन्यवर्तन्त । अयंभावः । शतपुतिभयशतमसुखविबुधदुर्लभाश्रीरामसेवा
अस्माभिर्मानयवशाल्लब्धा । सानिर्दयेनदैवेनविषदिता इतःपरंकिंकरिष्यामः । अस्माकंव्यर्थजीवनं किमर्थमित्यत्यन्तदुःखेनाश्रुविमु-
च्यन्तः मय्यतिकठिनहृदयेप्रतिनिवृत्तेप्यश्वा न न्यवर्तन्त तथापिमप्राकथंचिन्निवर्तिताइति । स० वर्त्मनि मार्गे । नप्रावर्तन्त उत्प-

[पा०] १ ग. ज. ज्ञानकीच. २ ड. झ. ट. विस्मृता. ३ ड. च. छ. प्रयान्तमुपवीक्ष्य. ४ च—छ. झ. अ. ट. स्थितो.
जनीलक्ष्मण. ख. ग. ततोभवत्. ५ कुण्डलान्तर्गताश्वत्थारःश्लोकाः. क. ख. च. ज. पुस्तकेष्वेवदृश्यन्ते. ६ क. ख. च. ज.
संदेश. ७ ज. ब्रूयिष्ये. ८ क. च. ज. वाक्यविक्रवः. ख. वाक्यकोविदः. ९ ज. जटा. १० च. ज. विवृतेषु. ११ क. ख.
ड. झ. अ. ट. विमुच्यन्तो.

उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाऽहमञ्जलिम् ॥ प्रस्थितो रथमास्थाय तदुःखमेपि धारयन् ॥ ६ ॥
 गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽसि दिवसान्वहून् ॥ आश्रया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ७ ॥
 विषये ते महाराज रामव्यसनकर्षिताः ॥ अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ८ ॥
 उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ॥ परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ९ ॥
 न च सर्पन्ति सैत्वानि व्याला न प्रचरन्ति च ॥ रामशोकाभिभूतं तन्निष्कृजमभवद्भवम् ॥ १० ॥
 लीनपुष्करपत्राश्च नैरेन्द्र कलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ११ ॥
 जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ॥ नान्यमान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापूर्वम् ॥ १२ ॥
 अश्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहंगानि च ॥ न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ॥ १३ ॥
 प्रविशन्तर्मयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति ॥ नरा राममपश्यन्तो निश्चसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥

योगकेशादितिभावः ॥ ५ ॥ राजपुत्राभ्यामितिचतु-
 र्था । तदुःखं तादृशदुःखं ॥ ६ ॥ गुहेनसार्धं तल्ले-
 हितजनसंदर्शनमपिकेशापहमितिभावः । तत्रैव ननुव-
 र्त्तनि । दिवसानितिबहुवचनेन कपिजलाधिकरणन्या-
 येनत्रित्वसिद्धिरित्येके । वस्तुतस्तु वनस्पतिमूलेएकदि-
 नं भरद्वाजाश्रमेद्वितीयं यमुनातीरेतृतीयं चतुर्थेचित्र-
 कूटप्रवेशः पञ्चमेगुहचौरैस्तत्सर्वनिवेदितं षष्ठेसूतनि-
 र्गमः । यद्वा द्वितीयदिनेभरद्वाजाश्रमेरामस्यचित्रकूट-
 गमनव्यवसायात्तृतीयदिनेचौरैर्निवेदनं चतुर्थेसूतनिर्ग-
 मः अतः त्रीन्दिवसान्नाङ्गाकूलेस्थितोऽस्मीत्यर्थः । बहु-
 नितिविशेषणात् रामविद्योगेनएकैकस्यदिवसस्यकल्प-
 वत्प्रतिमानमितिदर्शितं । पुनः शब्दापयेत् पुनराह्वयेत् ।
 वनचरमुखेनेतिहृदयं । शब्दशब्दाण्यैतत्कृतापुगन्तो-
 ष्वयमस्ति अतोऽङ्गापयतीत्यादिवस्तिद्धम् ॥ ७ ॥ अथ
 रामस्यसर्वान्तर्यामितादालम्ब्यसूचयितुं सर्वेषांरामविर-
 हकेशंवर्णयति । यद्वा कैकेयीप्रियार्थमविचारेणसहसा
 कृतंकार्यंसर्वक्षोभनिमित्तमभूदित्याह—विषयइत्यादि ।
 विषये देशे । “देशविषयौतूपवर्तन” इत्यमरः ।
 अपिशब्देनलतादयःसमुन्मीयन्ते । व्याध्यादिनाएकदे-
 शग्लानिन्व्यावर्तयितुं—सपुष्पेत्यादि । सपुष्पाङ्कुरकोर-
 काः पुष्पाणिअभिनवविकसितानि । अङ्कुराःशाखासु
 नवपल्लवोद्भेदाः । कोरकाः कलिकाः “कलिकाकोरकः
 पुमान्” इत्यमरः । तैःसहितैर्वृक्षाअपि परिम्लानाः
 कठिनकोमलविभागमन्तरेणपिसर्वमेकदैवपरिम्लान-

मभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अकात्स्न्येनोपतप्तपल्वलव्युदासायोद-
 कपदं । तेनातपकार्योपतापव्यावृत्तिः । पल्वलानिस-
 रांसिच । पल्वलानीतिदृष्टान्तार्थः । एवंवनानीत्यपि ।
 अनेनाल्पाधिकविभागमन्तरेणपरितप्तत्वंद्योत्यते । उप-
 तप्तोदकाइतिपदंलिङ्गविपरिणामेनपल्वलादौयोजनीयं ।
 वनानि संततजलसेकमन्तरेणप्रवृद्धानि कठिनाकारा-
 णि । उपवनानि जलसेकेनप्रवृद्धान्यतिकोमलानि ।
 परिशुष्कपलाशानि एकरूपेणशुष्कपत्राणि । “पत्रं प-
 लाशं” इत्यमरः ॥ ९ ॥ नसर्पन्ति नगच्छन्ति किन्तु-
 सन्धतयातिष्ठन्ति । सत्वानि अन्तवः । व्यालाः हिंस्र-
 पशवः सर्वदासंचारस्वभावा भोजीवा । नप्रचरन्ति
 आहारार्थमपिनसंचरन्तीत्यर्थः । गमनवच्छब्दोपिना-
 सीत्याह—निष्कृजमिति । निष्कृजं निश्शब्दं ॥ १० ॥
 लीनपुष्करपत्राः ग्लान्यतिशयेनजलान्तर्गलीनपद्मप-
 त्राः । लीनाः संधाररहिताः । विहंगमाः अलकाका-
 दयः ॥ ११ ॥ माल्यानि पुष्पाणि । “माल्यं पुष्पेपु-
 ष्पदास्त्रि” इतिवैजयन्ती । यथापुरं यथापूर्वं । अल्प-
 गन्धीनीतिमत्वर्थोयद्भिः । स्वभावस्यदुस्त्यजत्वादल्प-
 त्वं । फलानि रसालपनसादीनि ॥ १२ ॥ अश्रोद्यानानि
 आक्रीडाः । “पुमानाक्रीडश्रानं” इत्यमरः । शून्या-
 नि निर्जनानि । प्रलीनाः नीडेषुभूच्छिताः विहंगाः
 शुक्रपिकशारिकादयः येषुतानितथोक्तानि । आरामा-
 न् कृत्रिमवनानि । “आरामस्याहुपवनंकृत्रिमंवनमे-
 वयत्” इत्यमरः । नचाभिरामान् किन्तुविश्रीकान्प-

येनजमुनिरित्यर्थः । वनंप्रतिसंप्रस्थिते ॥ ५ ॥ ति० बहून् रामस्यगङ्गोत्तरणादिदिनत्रयं । यद्यपि भरद्वाजाश्रमाचारप्रतिनिष्ठि-
 [पा०] १ ख. कलामहाजलि. २ क. भविष्यारयन्. ३ क. झ. ट. महाव्यसन. ४ क. भूतानि. ५ ड.
 च. झ. अ. ट. तन्निष्कृजमिवतद्वत्. ६ क. झ. अ. ट. नद्यश्च. ७ क. झ. ट. ताति. ८ घ. क. ज. पुरा. ९ ख. पुरोद्यानानि.
 १० क. क. च. अ. मयोध्यायां.

देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ॥ दुःखादशुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ १५ ॥
 हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ॥ हाहाकारकृता नायो रामादर्शनकथिताः ॥ १६ ॥
 आयतैर्विमलैर्नैर्नैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिनीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १७ ॥
 नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ॥ अहमार्ततया किंचिद्विशेषमुपलक्ष्ये ॥ १८ ॥
 अग्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरङ्गमा ॥ आर्तस्वरपरिभ्रान्ता विनिश्चसितनिस्स्रना ॥ १९ ॥
 निरानन्दा महाराज रामप्रभ्राजनातुरा ॥ कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा ॥ २० ॥
 सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ॥ बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 कैकेय्या विनियुक्तेन पापामिजनभावया ॥ मया न मन्त्रकुशलैर्षट्वैः संह संमार्थितम् ॥ २२ ॥
 न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा नैगमैः ॥ मयाऽयमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ २३ ॥

श्यामीत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ देवराजरथमित्यत्र देव-
 तिसंबोधनं ॥ १५ ॥ हर्म्यैरित्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । हाहाकारकृताः कृतहाहाकाराः । आयतैरित्य-
 श्रुवेगातिशयोक्त्यर्थः । निरञ्जनत्वंद्योतयितुं विमलैरि-
 त्युक्तं । अमिषीक्षन्तेव्यक्तमित्यत्र अव्यक्तमिति पदच्छे-
 दः ॥ १६—१७ ॥ उदासीनेत्यत्रापि ननु पश्यते ।
 अमित्राणां तवेतिशेषः । रामस्यामित्रप्रसङ्गाभावात् ।
 यद्वा पौरजनस्यामित्राणांपौरजनस्य मित्राणांच उदासी-
 नजनस्य उदासीनजनापेक्षया आर्ततया हेतुनाविशेषं
 नोपलक्ष्ये । कुत्रचित्पुरुषेमित्राणि च न स्वकार्याणि
 कुर्वन्ति नापिशत्रवोपीतिभावः ॥ १८ ॥ अग्रहृष्टमनु-
 ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । विनिश्चसितनिस्स्रना
 दीर्घानिश्वासास्वनयुक्ता यद्वा विनिश्चसितस्वेवनिस्स-
 नोयस्याः सा व्याधिविशेषोपरुद्धानिश्वासाजनवदवि-
 रतहाहाकारयुक्तेत्यर्थः । सन्निहितत्वेन कौसल्यां दृष्ट्वा
 न्तीकरोति । पुत्रहीना पुत्रविमुक्ता । एतावताप्रबन्धेन

रामस्यसर्वात्मकता ऋषिणानुसंहितेतिप्रबन्धगतवस्तु-
 ध्वनिः ॥ १९—२१ ॥ सुमन्त्रे पृष्टस्योत्तरमभिधाय
 ततोधिकं राज्यपुरुषक्षोभादिकं कथयतिसति तन्ममाकृ-
 त्यकरणद्योतनार्थमिति बुद्ध्याङ्गीकारेणोत्तरमाह—कैके-
 य्येति । विनियुक्तेन “प्रतिज्ञांप्रतिजानीध्वयदिव्यं क-
 र्तुमिच्छसि । अथतद्वाहरित्यामियदभिप्रार्थितं मया”
 इत्युक्तक्रमेण विशेषेण नियोगंप्रापितेनेत्यर्थः । पापामि-
 जनभावया पापविषयजन्मभूम्यभिप्राययुक्त्या । यद्वा
 पापोयोमिजनभावः कुलकृमागतोऽभिप्रायः स यस्या-
 स्तया । “कुलेष्यमिजनोजन्मभूमौ” इत्यमरः ।
 संसमेजीवधामावाननामुपहसिष्यसि” इत्युक्तव-
 त्यामात्रातुल्यस्वभावयेत्यर्थः । नसमर्थितं नविचारितं
 ॥ २२ ॥ निगमः पुरं । “पुरं वणिक्पयोवेदो निगमः”
 इत्यमरः । तत्रभवानैगमाः तैः । अत्रापिनेत्यनुषज्यते ।
 अयमर्थः रामप्रवासनरूपार्थः । सुहृद्भिर्मन्त्रयित्वान
 कृतः अमात्यैश्चमन्त्रयित्वानकृतः नैगमैश्चमन्त्रयित्वान

अतृतीयदिवसएवसुमन्त्रप्रत्यानं तथापि तद्दिनेऽल्पावशिष्टदिनपर्यन्तं स्थित्वा बहूनि युक्तं ॥ ७ ॥ ति० अव्यक्तमितिच्छेदः १ राम-
 प्रवासजनितपीडयार्ताः परस्परं सम्यक्कुक्षन्त इत्यर्थः । स्त० अव्यक्तं अश्रुपूर्णत्वादिप्रतिभावः ॥ १७ ॥ शि० नकारत्रयेण क्रियाप्या-
 वर्त्यते । तेनोपलक्षणेस्वप्नादाभावः सूचितः ॥ १८ ॥ शि० पापामिजनभावया पापाः कूरकमैविषयकसंमतिदानजनितपापवि-
 शिष्टायेमिजनाः अभितस्समीपे विद्यमानाजनामन्धरादयः तैस्सह भावो निरास्थितिर्यस्यास्तया । कैकेय्या विनियुक्तेन प्रार्थितेन
 मया यद्यपि मन्त्रकुशलैर्षट्वैः सुहृद्भिः सनैगमैः शास्त्रसंप्रैरमात्यैश्च सहमन्त्रयित्वा नसमर्थितं नकृतं । रामप्रवाजनमितिशेषः ।
 तथापि अयं रामप्रवाजनरूपोऽर्थः । संमोहात् अविचेकात् जीहेतोः सहसा नकृतः नकृतः । ननुद्वयोपादानं दार्ढ्यबोधनाय ।
 विवेकादेवकृत इत्यर्थः । वाशब्दोपगम्यत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ स्त० नैगमैः वेदविचारकुशलैस्सहवर्तन्त इति सनै-
 गमास्तैः । यद्वा सनैगमैः सनगरस्थैः । “नैगमस्यादुपनिषद्भिर्जोगरेपि च” इति विश्वः । सुहृद्भिर्न सुहृद्भिर्वि । “नयमा-
 चेनिवेधेनस्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे । ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्यथोक्तिविश्वः । एवं च तैरिवामात्यैर्नैगममन्त्रयित्वेत्यर्थः । नसुहृद्भिः
 शत्रुभिरपि अयमर्थसहसाकृतः । मयाकृत इति नसमासमंगीकृत्येत्येवाव्याख्येयं । ती० नैगमैः वेदशास्त्रविद्भिः ।

[पा०] १ ख. क. झ. ट. दृष्ट्वा श्रुमुखः. २ झ. राजमार्गे. ख. राममार्गे. ३ ख. वीक्ष्यन्त्योव्यक्त. ४ ख—च. ज—ट. विशेषं
 नोपलक्ष्ये. ५ क. ज—ट. भातिमे. ६ क. च. व. राजा. ७ क. च. अ. दीनवत्. ८ क. झ. ट. सूतमिदं वचनं. क. च. व.
 वाचा तसूत. ९ ग. घ. कैकेय्याभि. १० क. सूत. ११ च. व. सुमन्त्रितं. १२ क. घ. झ. ट. सनैगमैः. क—च. अ. ननैगमैः.

भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ॥ कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं भूत यदृच्छया ॥ २४ ॥
 भूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मया तु सुकृतं कृतम् ॥ त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ २५ ॥
 यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ॥ नै शङ्क्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ २६ ॥
 अथवाऽपि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ॥ मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २७ ॥
 वृत्तदर्शो महेष्वासः कासौ लक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २८ ॥
 लोहिताक्षं महाबाहुमासुक्तमणिकुण्डलम् ॥ रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ २९ ॥
 अतो नु किं दुःखतरं भोऽहमिह्वाकुनन्दनम् ॥ इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ ३० ॥
 हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ॥ न मां जानीत दुःखेन त्रियमाणमनायवत् ॥ ३१ ॥
 स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 रामशोकमहाभागः सीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पफेनजलाविलः ॥ ३३ ॥
 बाहुविश्वेर्षमीनौघो विक्रान्दितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशश्चैवालः कैकेयी वडबामुखः ॥ ३४ ॥
 ममाश्रुवेगप्रभवः कुञ्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३५ ॥
 यस्मिन्वत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ॥ दुस्तरो जीवता देवि मयाऽयं शोकसागरः ॥ ३६ ॥

कृतः किन्तु स्त्रीहेतोःसंमोहात्सहसाकृतः ॥ २३ ॥
 अथवा इदं व्यसनं यदृच्छया दृष्टहेतुं विना । भवित-
 व्यतयापानेन प्राप्तमिति संबन्धः ॥ २४ ॥ ते तुभ्यं ।
 सुकृतं उपकारः । संत्वरयन्ति निर्जगमिषन्तीत्यर्थः
 ॥ २५ ॥ अद्यापि अस्माविपद्यपि । ममैवाज्ञायदिप्र-
 वर्तते । तवाराघवंनिवर्तय । तुशब्दोऽवधारणे
 ॥ २६—२७ ॥ वृत्तदर्शः कुन्दकुञ्जलाकारदर्शः ।
 यद्विपश्येयं जीवामीति संबन्धः ॥ २८ ॥ आसुक्तमणि-
 कुण्डलं धृतरत्नकुण्डलं ॥ २९ ॥ न पश्यामीतियत्
 अतः अदर्शनात् । दुःखतरं किन्तु किमपि दुःखतरं न-
 स्तीत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥ दुःखेन तन्नायः पिण्डस्था-

नीयेन । अर्पितचेतनः व्याप्तचित्तः । अवगाढः प्रवि-
 ष्टः ॥ ३२ ॥ अनुभूयमानस्वशोकस्यापरिमेयत्वात्
 सागरत्वेन रूपयति—रामशोकमहाभोगइत्यादिना ।
 रामशोकएवमहानाभोगोवैपुल्यं यस्य स तथा । सीता-
 विरहरूपं पारंगच्छतीति तथा ॥ ३३—३४ ॥ अश्रुवे-
 गस्य प्रभवो भूलहेतुः । सागरो हि वर्षस्य निदानं । महा-
 ग्रहः महाप्राहः । अनेन कुञ्जावाक्यमेव रामप्रवासन-
 मूलसितिराज्ञाज्ञातमित्यवगम्यते । नृशंसायाः कैके-
 य्याः वरएव वेला जलवृद्धिर्यस्य । रामप्रव्राजनमे-
 वायतमायामोवैर्ष्यस्य स तथा ॥ ३५ ॥ सागरस्वरू-
 पप्रयोजनमाह—यस्मिन्वत्यादिश्लोकेन ॥ ३६ ॥

ति० नमोऽनेकधाप्रयोगः श्लोकेन चित्तवैकल्यात् । सहसा झटित्यविचारेणैव ॥ २३ ॥ शि० विवेककरणे हेतुवदमाह—भवितव्यत-
 येति । यत् यस्मात् राक्षसकुलात् अस्य बहुद्विस्थस्य ऋषिसमूहस्य । महत् व्यसनं दुःखं तस्य कुलस्य विनाशाय भवितव्यतया उपलक्षि-
 तया । ऋच्छया वनगत्या । इदं दुःखं प्राप्तं ॥ २४ ॥ ति० महाशयमभयानालाराघवं निवर्तयतु । ननु भरताय लयाराज्यस्य दत्तत्वा-
 त्त्वंदाज्ञायामाकर्षणन्तव्यतप्राह । अद्यापि ममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमिति भावः ॥ २५ ॥ ती० लक्ष्मणपूर्वजः कः असाधुर्हं सुमूर्खः
 क्रोधात्तु कर्षः । सुमूर्खो मम रामदर्शनं दुर्लभमित्यर्थः । जीवामि जीवेयमित्यर्थः । ति० जीवामीति तत्तमीपगमनपर्यन्तमपि जीवने संदेह
 इति भावः ॥ २६ ॥ शि० आसुक्तानिपरित्यक्तानिमणिकुण्डलानियेनतः । यमक्षयं यमसकालस्य क्षयः अभावो यस्मिन्संसाकेतलोकं
 गमिष्यामि ॥ २९ ॥ ति० अतो निवर्तय शब्दार्थमाह—इमामिति । एवमत्यन्तसंनिहितमरणकाले उत्तमलोकदत्तस्मरणाभ्या-
 ससंपादनाय भगवताऽऽत्मविभोगः पितृस्वंपादित इति तत्त्वम् ॥ ३० ॥ कृतक० वरएव वेला कर्मोदायस्य । यतो रामप्रव्राजना
 समुद्रात्कालावदमिवाज्ञाता ॥ ३५ ॥ इत्येकोनपष्ठितमस्तर्गः ॥ ५९ ॥

[पा०] १ क—च. ज—ट. नमयापि. २ क. यद्वन्थापि. ३ ग. ध. नहि शङ्क्ये. ४ क. सहसीतया. ५ च. न. बाहुं
 सुमुक्त. ६ क. ख. च. ज. ट. पश्यामि. ७ ख. सोहं. ८ क.—ड. ज.—ट. वेगः. ९ क. झ. ज. ट. बाष्पवेग. १० क.
 च. झ. ज. ट. भीनोसौ. ११ क. च. ज. बटवानलः. १२ ख. तस्मिन्वत.

अशोमनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ॥

इतीव राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥

इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ॥

वचनमनुनिश्चम्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

रामशोकान्धितौपरिलुण्ठितौसख्याप्रतिभुमन्त्रेणसहैवपुन्यासंरामस्यदुःखाभावोपपादनपूर्वकंसमाश्रयणम् ॥ १ ॥ सुम-
न्त्रेणकौसल्याप्रतिसीतासुखावस्थानिरूपणेनसत्यावरिशोध्यत्वकथनेपितस्वयामादिपरिशोचनेनसमाक्रम्दनाकोपरमः ॥ २ ॥

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनःपुनः ॥ धरण्यां गतसत्वेव कौसल्या स्रुतमब्रवीत् ॥ १ ॥

नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ॥ तान्विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे हृदम् ॥ २ ॥

निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकाग्रय मामपि ॥ अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥

नाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवीं स्रुतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ॥ व्यवधूय च संतापं क्ने वैत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥

लक्ष्मणश्चापि रामस्य यादौ परिवरन्वने ॥ अमराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ॥ विस्त्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥

नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते ॥ उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ॥ ८ ॥

नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ॥ तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥

बालेव रमते सीताऽबालचन्द्रनिभानना ॥ रामा रामे ह्यधीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥

नलभइतियत् इदमशोभनमित्यन्वयः । कवितापिब-
भुमशक्त्यत्वाविवेक्तुम् ॥ ३७ ॥ इति वृत्तप्रकारेण ।
रामहेतोः करुणतरंयथातया द्विगुणं विलपति पार्थिवे
प्रनष्टे मूर्च्छितेसति । देवीपुनरेवभयमगमत् पूर्वैराम-
स्यकिंभविष्यतीति इदानींभर्तुरपि किंभविष्यतीतिभय-
मममदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराल्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथताभानुगच्छामि तान्नानुगच्छामिचेत् ॥ ३॥ सज्ज-
मानया विह्वलया ॥ ४ ॥ मोहं रामस्यकिंभविष्यती-
त्यज्ञानं । संभ्रमं व्याकुलत्वं । संतापं शोकजनितदे-
हसंतापं रामोदुःखितोभविष्यतीतिसंतापमित्यर्थः ।
यस्याद्राघवःसंतापंव्यवधूयवत्स्यति तस्माच्छोकादिकं
त्यजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ परलोकमाराधयति परलोकंसाध-
यति । राघवसाधसंसिद्धावितिधातुः ॥ ६ ॥ लभते भी-
तेत्यत्रअभीतेतिपदच्छेदः । विस्त्रम्भं प्रणयं । “ वि-
स्त्रम्भःप्रणयेपिच ” इत्यमरः ॥ ७ ॥ कृतं वनवास-
कृतं । किञ्चिदित्यस्यविवरणं सुसूक्ष्ममिति । प्रवा-
सानानुचितेव प्रवासानांयोग्येव अभ्यस्तवनवासप्र-
यासेवेत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ क्रीडैकरसत्वाद्बालादृष्टान्तः

भूतोपसृष्टेव धरण्यावेपमाना भूतगृहीतेव भूमौप-
तित्वा विवर्तमानेत्यर्थः । गतसत्वेव गतप्राणेव । “ द्रव्या-
सुख्यवसायेषुसत्त्वमसीतुजन्तुषु ” इत्यमरः ॥ १—२ ॥

शि० संतापं प्रातिभासिकमात्रादिवियोगजनितदुःखं ॥ ५ ॥ शि० परलोकं परःसर्वोत्कृष्टःशोकोकोजनसंपरमपुण्यमित्यर्थः ।
किंच परःसर्वोत्कृष्टःशोकयतेदृश्यतेअसौसतः । किंच परःसर्वोत्कृष्टःशोकोयस्यतंसाकेताधीशमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० बालेवेति दुःखा-
प्रतिज्ञानेनोपमा । तस्यादेहाद्यभिमानाभावात्प्राधिजुःस्वमितिभावः । स० रामा योषित् । आरामे आरामइव ॥ १० ॥

[प०] १ क. च. झ. य. द. क्षणमप्यत्र. २ न. वसति. ३ च. न. वनेऽभीता. ४ च. न. लभतेसीता. ५ क. द. च.
छ. झ. य. द. विन्यस्त. ६ क. ख. लक्ष्यते. ७ क. च. छ. झ. द. भातिमे.

तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम् ॥ अयोध्यापि भवेत्तस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥
 पैथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ॥ गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि ॥ १२ ॥
 रामं वा लक्ष्मणं वाऽपि पृष्ट्वा जानाति जौनकी ॥ अयोध्याक्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ॥ १३ ॥
 इदमेव सराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसंश्रितं वाक्यं नेदानीं प्रर्तिभाति मा ॥ १४ ॥
 ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम् ॥ ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥

दुःखापरिज्ञानेनावालादृष्टान्तः । अवालचन्द्रनिभाननेतिच्छेदः । रामे अधीनात्मा आसक्तचित्तेत्यर्थः । यद्वा रामारामे रामरूपारामे ॥ १० ॥ यद्यस्मात्कारणात् अस्याः सीतायाः । हृदयं तद्गतं रामगतं । जीवितं च तदधीनं । तस्माद्वनंरामसहितं अयोध्यामवेत् रामहीनाअयोध्यापि तथा वनंभवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ पृथीत्यादिनासीतायाऽल्लासउच्यते । दृष्ट्वेति सर्वत्रान्वेति । रामलक्ष्मणं वा पृच्छति पृष्ट्वा जानाति च अयोध्यायाः क्रोशमात्रे विहारं क्रीडां संश्रितेव स्थिता । यद्वा विहरन्त्यस्मिन्निति विहारः । अधिकरणेषु । उद्यानमित्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ अयोध्यानिर्गमकालिकं कैकेयीविषयकं सीतायाः परुषवचनं कौसल्यायाः प्रियमिति वक्तुमुपक्रम्य तस्य वृद्धयोर्जीवननिराशाहेतुत्वं मत्वा नोचितमिदं वक्तुमित्यस्मरणव्याजेनोपारमतेत्याह— इदमेवेत्यादि । अस्याः सीतायाः संबन्धि । इदमेव स्मरामि प्रस्तुतवृत्तान्तमेव स्मरामि । कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तं । सहसा उपजल्पितं हठात्सीतयोक्तं वाक्यं । इदानीं मा मां प्रति नभातीति । सूतः प्रमादात् इदं गोपनीयमित्यवधानाभावात् । पर्युपस्थितं सीतावचनत्वेन वक्तुमुपक्रान्तं तद्वाक्यं ध्वंसयित्वा प्रच्याव्य । देव्याः ह्लादनं आह्लादनकरं उपक्रान्तवाक्यवहेत्यास्तं तापहेतुभूतं मधुरं वचनमब्रवीदिति पदयोजना । सहसा त्वरया । उपजल्पितं अक्रमेणोक्तमित्यस्मरणहेतुपददर्शनं । कैकेयीसंश्रितमित्युपक्रान्तांशः इदं स्मरामीति पुनः स्मरेति चोवनावकाशाप्रदानं । इदानीं भवदुःखदर्शनसमये मामां प्रति नभातीति ध्वंसनप्रकारः । ध्वंसनहेतुकं विरनुवदति—ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितमिति । ह्लादनमित्यनेनोपस्थितवचनस्य तापहेतुत्वं द्योतते । ननु कैकेयीनिन्दारूपत्वेऽपि देव्यास्तपकारणमवश्यं गोपनीयं कीदृशं तद्वाक्यं स्यात्किंचिद्विदमित्युक्तौ तत्र किंप्रमाणं स्यात् । उच्यते । अवधेहि ।

एवंविधं हि कार्यवशाद्गुप्तं कुत्रचित्कविर्न विवृणोति चेत् । सर्वज्ञोपितत्कथमिदमित्यभिदध्यात् । अत्रेभं च प्रमादादुपस्थितं ध्वंसितं वृद्धयोः संतापकरं कैकेयीविषयकं वृत्तान्तं कविरुत्तरत्रय्यकीकरिष्यति । युद्धकाण्डे सीतामधिकृत्य “विजगर्हेन कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा” इत्युक्त्वा कैकेयीविषयकं सीतावचनमेवाह “सका-
 माभवकैकेयिहतोयं कुलनन्दनः” इति । इदं सीताहृदयं । कैकेय्याराज्यलामेनैवाभीष्टसिद्धेः । रामविवासनाभ्यर्थनस्येदमाकृतं । रामविवासने हि तद्वियोगं क्षणमपि सोढुमक्षमासीताप्येनमनुगच्छेत् साचलोकोत्तरसुन्दरी केनाप्यपह्रियेत तस्यां च हतायां रामः स्वत एव नश्येत् ततो मेराज्यं सुप्रतिष्ठितं स्यात् अन्यथा लब्धेनापिराज्येन न किञ्चित्प्रयोजनं यतो रामगुणपरवशः सर्वोपि जनस्तद्विषयः स्यात् । तस्माद्रामोपि विनाशाय विवासनीय इति । इदमेव सीतोक्तं रामोप्यारण्यकाण्डे “सुप्तप्रमत्तकुपितानां वचनैर्भावज्ञानं दृष्टं” इति न्यायेन वक्ष्यति “कश्चित्सकाभाकैकेयीमुखितासा भविष्यति । यानतुष्यति राज्ञेन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी” ॥ अन्यत्र च “यद्भिप्रेतमस्मात्सुप्रियं वरवृत्तं च यम् । कैकेय्यास्तत्सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैवलक्ष्मण” इति ॥ इममेवार्थपूर्वसर्गान्ते सूचितवान् “जानकी तु सहाराज निश्चसन्ती तपस्विनी । भूतोपहतचित्तेव विष्टिता विस्मिता स्थिता ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्री यश्च स्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ उद्धीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता । मुभोजसहसात्पापं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा” इति ॥ अत्रोदनमवचनं परिशुष्यता मुखेन भर्तृवीक्षणं पुनः सुमन्त्रवीक्षणं बाष्पमोचनं च कुर्वन्त्या पूर्वोक्तार्थस्मरणं तत एव स्वव्यता भर्तृमुखवीक्षणेन वक्तुमनर्हत्त्वज्ञानं बाष्पमोचनेन सूतवीक्षणेन च श्वश्रून्प्रत्यक्षनीयत्वद्योतनं चेति व्यज्यते । तत्र सीतयोक्तं प्रामादिकमिति जुगोप अत्र तु स्वसैव प्रमादोत्थं व्याजे-

अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च ॥ न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥
 सदर्श शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ॥ वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
 अलत्तरसरक्ताभार्वलत्तरसवर्जितौ ॥ अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
 नूपुरोदुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ॥ इदानीमपि वैदेही तद्वागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
 गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ॥ नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥
 न शोच्यास्ते न चात्मानः शोच्यो नापि जनाधिपः ॥ इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥
 विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुध्वजस्थिताः ॥
 वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥
 तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुतशोककशिता ॥
 न चैव देवी विरराम कूजितात्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नपरिहृतवाम् ॥ १४—१५ ॥ अध्वना अध्वगमने-
 न । संभ्रमेण व्याघ्रादिवर्जनजन्यव्याकुलत्वेन । नवि-
 गच्छति नविकरोति ॥ १६ ॥ शतपत्रस्य पद्मस्य ।
 पूर्णचन्द्रोपमप्रभं पूर्णचन्द्रसदृशप्रभं । वदान्यायाः
 वल्लुवाचः । “ वदान्योवल्लुवागपि ” इत्यमरः ।
 नविकम्पते नविचलति स्वाभाविकप्रभानजहातीत्यर्थः
 ॥ १७ ॥ अद्यापि वनगमनेपि ॥ १८ ॥ तद्वागात्
 भूषणविषयहेदात् । न्यस्तभूषणा चरणाद्यवयवेष्व-
 र्पितभूषणा ॥ वैदेही नूपुरोदुष्टहेलेव नूपुरोत्पन्नस्वना-
 नुकारिलीलायुक्तेष्व । खेलं सलीलंगच्छति । सीतायाः
 सर्वदासाभरणत्वं = मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिञ्छ-
 यनोत्तमे ” इत्युत्तरत्रभरतवचनादवगम्यते । यद्वा
 तद्वागात् रामेणसहगमनकौतुकात् । न्यस्तभूषणा
 षष्ठ्यष्टनूपुरापि नूपुरोदुष्टहेलेव नूपुरसंचितबिलासेव
 ॥ १९ ॥ गजं दर्शनमात्रेणभीषणमहाकायं । वीक्ष्य
 नतुश्रुत्वा । सिंहं तमपितृणामत्वा व्याघ्रं वा जन्तु-

मात्रहिंसकतयासिंहादप्यतिक्रूरं । सिंहदर्शनादपिन्या-
 त्रदर्शनमतिक्रूरमिति नपतत्प्रकर्षः । वनमाश्रिता वि-
 नापिसिंहादीन्स्वतएवभयंकरंप्रदेशमवगाहमानापि ।
 नाहारयति नारोपयति । आहारयतेरारोपार्थकत्वाद्वा-
 यभावनामात्रमपिनकरोतीत्यर्थः । नाहारयतीसंत्रासं
 स्वीत्यप्रयुक्तस्वाभाविकभीतिरपिनिर्गता । तत्रहेतुमाह
 —बाहूरामस्यसंश्रिता । परिधान्तर्गताः किंविभ्यस्ती-
 तिभावः ॥ २० ॥ ते रामादयः । आत्मानः वयं ।
 इदंचरितं पितृवचनपरिपालनरूपंचरित्रं । शाश्वतं
 आचन्द्रार्कं ॥ २१ ॥ महर्षियाते महर्षिभिःप्राप्ते
 ॥ २२ ॥ तथापीत्युक्तंविवृणोति—सूतेनेत्यादिना
 सुयुक्तवादिनासूतेन तथानिवार्यमाणापि सुतशोकक-
 शितत्वात् देवीप्रियेत्यादिकूजितात्रविरराम ॥ २३ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६० ॥

ति० स्वभावशक्तयापद्मकोशसमप्रभौ ननुमार्गगतिप्रयुक्तकाठिन्यमाजौ ॥ १८ ॥ ती० नूपुरोदुष्टहेला हेला विलासः । खेलं
 कान्तं । तद्वागात् गमनाभिनिवेशात् । गमनाभिनिवेशस्यविरोधीनिभूषणान्यधारयन्त्यपिभूषणसमृद्धबिलासेव खेलंगच्छतीत्य-
 र्थः । स० आ खे आकाशे । अलंगच्छति हंसी सेवेयंभामिनी नूपुरोदुष्टलीला । तद्वागेण रामहेलेनअन्यस्तभूषणाअलत्तराम-
 प्रियालङ्कारवती ॥ १९ ॥ ति० ते तवात्माप्यतएववशोच्यः । नराद्यापि । तेषामुत्तमश्रवणेनतस्यापिजीवनसंभवात् । इतोपि-
 शोच्याश्चइत्याह—इदंहीत्यादि । शासमपिराज्यमहाबलोपितिलज्यपितृवचनमपालयदिसेधमादिरामचरितं । सार्वभुदि-
 ष्यभर्तारमपिरित्यज्यातिधोरकृतवतीकैकेयीत्यादिइदंरामचरितंशाश्वतंप्रतिष्ठास्यतीत्यनेन तन्नामवदेवास्तुस्थिरत्वंवदतातस्येश्वरत्वं
 व्यनितं । नष्टन्यश्चरित्रंशाश्वतंप्रतिष्ठालभते ॥ २१ ॥ इतिषष्ठितमस्तसर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ क. ख. घ. नहिगच्छति. २ घ. चन्द्रनिभप्रभं. ख. चन्द्रोपमशुति. ३ ख. प्रकम्पते. ४ ग. घ. ज. वलकक-
 विवर्जितौ. ५ ग. क.—ड. नूपुरोदुष्ट. ६ क. छ. झ. ट. ठ. लीलेव. ७ ड. तद्वागान्यस्त. ८ ख. घ. वापिवरानना. क.
 वावनमागता. ९ क.—ड. चात्माते. १० घ. विधूय. ११ ग. वनेचराः. १२ क. च. झ. ञ. ट. प्रतिपालयन्ति.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पतिव्रतावरिष्ठयापिकौसल्यापुत्रश्लोकासहिष्णुतयारामादीनां दुःखस्थानां भावनेन तान्प्रतिपरिशोधनपूर्वकं दत्तयोपालम्भः १

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे ॥ कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ॥ सानुर्कोशो वदान्प्रथमं प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
कथं नैरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया ॥ दुःखितौ सुखसंयुद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥
सा नूनं तरुणी श्यामा मुकुमारी सुखोचिता ॥ कथमुष्णं च शीतं च मैथिली प्रसहिष्यते ॥ ४ ॥
भ्रुक्त्वाऽशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ॥ वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोर्पभोक्ष्यते ॥ ५ ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता ॥ कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥
महेन्द्रध्वजसंकाशः कनु शेते महाश्रुजः ॥ भुजं परिधसंकाशमुपधाप्य महाबलः ॥ ७ ॥
पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥
वर्जसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ॥ अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥
यैर्व्याऽकरुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ॥ निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतेनोपभुज्यते ॥ ११ ॥

स्वार्ता सुतरामार्ता ॥ १ ॥ राघवः दशरथः । सानुर्कोशः वदान्प्रथमं प्रियवादी चेति तेमहद्यशः त्रिषु लोकेषु प्रथितं यद्यपि तथापि अतिशयिताऽप्यशस्करं कृत्यकृतमिति वाक्यशेषः । तथापि दुःखितौ मार्गे दुःखितौ । तौ वने कथं दुःखं सहिष्यत इति वक्ष्यमाणेनान्वयो वा । यद्वा वार्धकेनानाप्रतोपवासदिमहाप्रयासलब्धज्येष्ठमपि पुत्रमभिषेककाले त्यक्त्वापि प्रतिज्ञानिरुद्धवानिति तेमहद्यशस्त्रिषु लोकेषु यद्यपि प्रथितं भवति । राघवश्च वदान्प्रथमं प्रियवाचनशीलतया मन्त्रवाचापूर्वदत्तराज्यं न तजामासीत् । तदनुमत्तया च राज्यं दत्तवान् । अतस्तस्यापि महद्यश इति युवयोरीदं युक्तमस्तु । तथापि तौ कथं दुःखं सहिष्यत इति योजना ॥ २—३ ॥ तरुणी आरब्धयौवना । श्यामा यौवनमध्यस्था । एतत्पदद्वयोपादानेन पञ्चयूनयौवनमध्यमस्यैव गम्यते । [श्यामा तरुणी यौवनमध्यस्था तरुणी ननु यौवनारम्भस्थानरुणीत्यर्थः] ॥ ४ ॥ सूपदंशान्वितं शोभन-

व्यञ्जनसहितं । नैवारं नैवारसंबन्धिनम् ॥ ५ ॥ क्रव्यादाः मांसभक्षकाः ॥ ६ ॥ महेन्द्रध्वजसंकाश इति महेन्द्रध्वजो नाम इन्द्रधनुः । कदाचित् ध्वजाकारेण परमाभ्युदयनिमित्ततया प्रतिभातीत्याहुः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं पद्मपत्रवर्णं । पद्मनिश्वासं पद्मगन्धिनिश्वासं ॥ ८ ॥ न फलति न स्फुटति । अफलाविशरण इति धातुः ॥ ९ ॥ त्वयानिरस्ताः समबान्धवाः रामादयः व्यपोह्य नगरं त्यक्त्वा वने परिधावन्तीति यत् एतत् अकरुणं कर्म करुणाराहित्येन कृतं कर्मैत्यर्थः ॥ १० ॥ चतुर्दशवर्षानन्तरं रामो राज्यं प्राप्स्यतीत्याशङ्क्य परिहरति—यदीति । पञ्चदशे वर्षे राघवो यदि पुनरेष्यति तथापि राज्यं कोशं जह्यात् त्यजेत् । कुतः यस्मात्कारणात् भरतेनोपभुज्यते भरतेनोपभुज्यते इति पाठान्तरं । राज्यं कोशं च भरतो जह्यात् इदं तु नोपलक्ष्यते यद् रामः पुनर्भरतदत्तराज्यं प्रतिगृहीयति । यद्वा यदि राघवः

ति० परमपतिव्रतापिकौसल्यादुःखातिशयात् पूर्वजानं त्यजित्वा श्रयव्यवहारवश्लोकाधरेण राजानमुपालभते—यन्मिति । आर्ता क्षिप्ता । स्वार्तेति पाठे सुतरामार्ता । रुदती चेति पाठे इव एवार्थः । यद्वा उक्तार्थं ध्वननायेव शब्दः ॥ १ ॥ ति० अथापि नैरवरश्रेष्ठ सीतया सह तौ पुत्रौ कथं त्यक्तवानिति शेषः । अथ तां शोचति—दुःखिता वित्यादि ॥ २ ॥ ति० पद्मवर्णं पद्मवद्भूयते कविभिः [पा०] १ क. च. छ. झ. ज. ट. धर्मपरे. २ क. झ. स्वार्ता. ३ च. न. नरवरश्रेष्ठौ. ४ घ. सहस्रं युद्धौ. ५ घ. क. झ. ट. कथं. ६ ख. वैदेही. ७ क. छ. झ. ज. ट. विसहिष्यते. क. घ. च. विसहिष्यति. ८ क. झ. च. भोक्ष्यति. ९ क. च. झ. न. ट. शुभसमन्विता. १० क. ख. च. न. सहजुजः. ११ क. ख. च. न. सारमिदं. १२ क. देव. १३ च. न. फलतीह. घ. दलतीह. १४ ख. यत्पञ्चदशकरणं. १५ ग.—छ. झ. ज. ट. भरतेनोपलक्ष्यते. क. भरतेनोपभोक्ष्यते.

भोजयन्ति किल भ्रात्रे केचित्स्वानेव बान्धवान् ॥ ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजर्षभान् ॥ १२ ॥
 तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ॥ न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणेष्वापि दैतेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभाः ॥ नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥
 एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशां पते ॥ भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्वते ॥ १५ ॥
 न परेणाहृतं मक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ॥ एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
 हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपश्च खादिराः ॥ नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
 तथा शाचमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ॥ नाभिमन्यन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥
 [ने चेमां धर्षणां रामः संगच्छेदत्यमर्षणः ॥ दारयेन्मन्दरमपि स हि क्रुद्धः श्रितैः शरैः ॥
 त्वां तु नोत्सहते हन्तुं महात्मा पितृगौरवात् ॥ १९ ॥

पुनरेष्यति तदा भरतःराज्यंकोशंचजह्यादिति नोपल-
 क्ष्यते । करस्वराज्यत्यागस्यासंभावितत्वादित्यर्थः ।
 भरतोयदिभोक्ष्यतइतिचापठः ॥ ११ ॥ भरतेनोपभु-
 क्तयापुनर्वृत्तमपिराज्यंरामेनभोक्ष्यतइत्यत्रदृष्टान्त-
 माह—भोजयन्तीत्यादिना । किलेतिवार्तायां । लोके
 केचिद्ब्राह्मणाः विद्यागुणबलभ्यधिकेषु क्षिप्रैर्विश्व-
 मानेषुदक्षिणाविशेषप्रापणलोभेनस्वनेवबान्धवान् भ्रा-
 त्रेभोजयन्ति । ततःपश्चात् तदनन्तरं कृतकार्याः
 कृतश्राद्धकार्याःसन्तः श्राद्धावसाने द्विजर्षभान् पूर्व-
 भुक्तविप्रेक्षयाविद्यावृत्तवयोभिःश्रेष्ठान् । समीक्षन्ते
 इष्टपङ्क्तौभोजयितुमिच्छन्ति । तत्र तदानीं । येगुणव-
 न्तः वृक्षवन्तः । विद्वांसः विद्यावन्तः सुरोपमाः
 देववत्पूज्यतमाःशुद्धाः द्विजातयः ते पश्चाद्विष्टपङ्क्तौसु-
 धामपि असृततुल्यान्नमपि । नाभिमन्यन्ते नाद्रिय-
 न्ते । ननुकुतोनाद्रियन्तेब्राह्मणशेषभोजनेशूद्रशेषवन्नि-
 पेधाभावादित्यत्राह—ब्राह्मणेष्वित्यादिना । एतेष्वपि
 ब्राह्मणेषु पूर्वभुक्तानांब्राह्मणत्वेपीत्यर्थः । प्राज्ञाःद्विज-
 र्षभाः ऋषभाःशृङ्गच्छेदमिव निजावमानहेतुंपश्चाद्भो-
 क्तुमिच्छां अभ्युपैतुं नालं नक्षमन्तइत्यर्थः । यद्वा शृङ्ग-

मयं शृङ्गच्छेदोयस्य तच्छृङ्गच्छेदं छिन्नाप्रवृणं । यथा
 वृषभा वृषभान्तरजग्धामवृणं भोक्तुं नालं तद्वदित्य-
 र्थः । शृङ्गच्छेदमिति वृषभमक्षिततामवृणनामेत्यत्राहुः
 ॥ १२—१४ ॥ उक्तमर्थदार्ष्टान्तिकेयोजयति—एव-
 मित्यादिना । एवं पूर्वोक्तद्विजर्षभवत् । कनीयसा
 कमिष्टेस । शिष्टांपते हेमजानाथ । वरिष्ठः गुणैः
 श्रेष्ठः । किमर्थंनावमंस्वते कस्यैप्रयोजनायनतिरस्क-
 रिष्यति सर्वात्मनातिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
 परेण अन्येन वृकगोमाखादिना । आहृतं मक्षितशे-
 बत्वेनानीतं । परलीढं परेणाखादितं परमुक्तशेषमि-
 तियावत् । नमन्यते नबहुमन्यते ॥ १६ ॥ हविः
 चरुप्रमुखं । पुरोडाशाः पिष्टादिविकाराः । खादि-
 राइत्येतत् पालाशादीनामुपलक्षणं । यातयामानि
 परिभुक्तानि यागेविनियुक्तानीतियावत् । “जीर्णं
 चपरिभुक्तंयातयाममिदंद्वयं” इत्यमरः । अध्वरे
 यागान्तरे । पुनर्नकुर्वन्ति नविनियुज्यते । “मन्त्राः
 कृष्णाजिनंदर्भाः” इत्याद्यथातयामस्वबोधकवचनेषु
 दर्भादिशब्दाःकुशादिव्यतिरिक्तपराः ॥ १७ ॥ आत्तं
 उपभुक्तपूर्वं । हृतसारां गृहीतसारांशां । अभिमन्युं

गंयतेतत् ॥ ८ ॥ टी० सुधामपीतिपाठे स्वधां भ्रातृं । शि० ननुशूद्रशेषभोजनस्यनिषिद्धलेपिब्राह्मणशेषभोजनस्यनिषेधाभा-
 वात्कुतोऽनस्वीकुर्वन्तीत्यत आह—ब्राह्मणेष्विति । ब्राह्मणेष्वपिघृतेषु पूर्वभुक्तेषुसह । द्विजोत्तमाः भुक्तशेषं अन्नं । अभ्युपैतुं
 स्वीकर्तुं । नालं नसमर्थाः । एतेननिष्कारणकपश्चाद्भोजनेअत्याज्यमानमन्नस्यादितिहेतुस्तुचितः । मानस्यात्याज्यलेदृष्टान्तः ।
 ऋषभाः वृषभाः । आत्मानःशृङ्गच्छेदमिव । शृङ्गच्छेदेहि तेषामानमन्नइतिप्रसिद्धं । यद्वा भुक्तशेषं भुक्तशेषभोजनं । शृङ्गच्छेदमि-
 वमानध्वंसकत्वेनप्रभुलविधातकमेवेतिहेतोः ऋषभाः आत्यादिनाश्रेष्ठाः । प्राज्ञा द्विजोत्तमाः । अभ्युपैतुं स्वीकर्तुं । नालं नसमर्थाः ।
 “शृङ्गप्रभुलेशिखरेभिहेकीडावुयन्त्रके” इतिमेदिनी ॥ १४ ॥ टी० यद्यपि “मन्त्राःकृष्णाजिनंदर्भाः” इतिस्मृत्याकुशानांयातया-
 मावबोधोनेत्युक्तं । तथापितन्वीर्णवत्स्वयातयामत्वबोधाभावापरं ननुविनियुक्तविनियोगपरं । “ब्रह्मयज्ञेषुयेदर्भाविनियुक्तानतेऽन्यतः”

[पा०] १ घ. समीहन्ते. २ क. भ. ट. द्विजोत्तमान्. ३ क. भ. न. ट. वृत्तेषुभुक्तशेषंद्विजोत्तमाः. ख. भुक्तेषु. ४ घ.
 ज.—ट. नावमन्यते. ५ ग. घ. एवमेतन्नर. ६ ज. ट. परलीढं. ७ क.—घ. मंस्वते. ८ घ. हविराज्यपुरोडाशाः. ९ कुण्ड-
 लान्तर्गतंश्लोकद्वयंबहुषुकोशेषुनदृश्यते.

संसोमार्कग्रहणं नभस्ताराविचित्रितम् ॥ पातयेद्यो दिवं क्रुद्धः स त्वां न व्यतिवर्तते ॥

प्रक्षोभयेद्वायेद्वा महीं शैलशताचिताम् ॥ २० ॥]

नैवविधमस्तकारं राघवो मर्षयिष्यति ॥ बलवानिव शार्दूलो बालधैरवमर्शनम् ॥ २१ ॥

नैतस्य सङ्घिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २२ ॥

नन्वसौ काञ्चनैर्वाणैर्महावीर्यो महाभुजः ॥ युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ॥ २३ ॥

स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ॥ स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २४ ॥

द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ॥ यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २५ ॥

गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ॥ तृतीया ज्ञातयो राज्ञश्चतुर्थी नैह विद्यते ॥ २६ ॥

तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वैनमाश्रितः ॥ न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा निहता त्वया ॥ २७ ॥

इतं त्वया राज्ञमिदं सराष्ट्रं हतस्तथाऽऽत्मा सह मन्त्रिभिश्च ॥

हता सपुत्राऽसि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव ग्रहृष्टौ ॥ २८ ॥

अभिलषितुं । नष्टसोममिवाध्वरमिति अन्येनसोमपाने कृतेसत्तरूपमध्वरं तदक्षमत्तायांयथान्योनामिलषति तद्वदित्यर्थः ॥ १८—२० ॥ बालधेः पुच्छस्य । अवमर्शनं अवमल्यस्पर्शनं ॥ २१ ॥ ननुवयंकिंकुर्मः पौरुषधर्म-बलाभ्यांहीनःस्वयमेवगतइत्यत्राह—नैतस्येति । स-हिताः मिलिताः । लोकाः चतुर्दशभुवनस्थाः सुरासु-रादयः । महामृधे महायुद्धे । एतस्य रामस्य । भयं नकुर्युः भयं कर्तुनशक्युरित्यर्थः । किन्तुअधर्मं अधर्म-भार्गस्यं । लोकं जन्तं । धर्मेणयोजयेत् “चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोजयति” इत्युक्तोरामःस्वयम-धर्मकथं कुर्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ युगान्तः युगान्तकालः । भूतानि पञ्चमहाभूतानि ॥ २३ ॥ तादृशः अवाह-मनसगोचरपराक्रमयुक्तः । जलजेन मत्सेन । मत्स्यो ह्यात्मजानेवभक्ष्यतीतिप्रसिद्धं ॥ २४ ॥ इयताप्रबन्धे नोक्तमुपसंहरति—द्विजातिचरितइति । धर्मनिरते

पुत्रे त्वयाविवासिते सति द्विजातिचरितः क्षिष्टत्रै-वर्णिकाचरितः । शास्त्रदृष्टःसनातनोर्ध्वः ते यदि अ-स्तिकिमित्यर्थेव्ययमिवं ॥ २५ ॥ एवंपुत्राकृ-तानीत्याख्यानमाह—गतिरित्यादि । एका मुख्या प्रथमेत्यर्थः । द्वितीया भर्त्रभावेगतिरित्यर्थः । ज्ञातयः पित्रादयः । तृतीया भर्तृपुत्राभावेग-तिरित्यर्थः । चतुर्थी स्वातन्त्र्यरूपा । तयाचस्मृतिः “पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने । वार्षके तनयोरक्षेत्रस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति” इति ॥ २६ ॥ तत्र तासुगतिषु । त्वंभर्तानभवसि सपत्नीपरतश्चत्वात् । मेह्यातिरपिनास्ति दूरस्थत्वादितिभावः । नवनंगन्तु-मिच्छामि सभर्तृकत्वात् । निहता अस्तीतिशेषः ॥ २७ ॥ नकेवलमहमेकाहताअन्येपीत्याह—इतमिति । राज्ञं कोसलराज्यं । राष्ट्रानि अन्यानिस्त्वन्मित्रपालितानि । सुतः भरतः तत्रैवतवसुतामिमानात् । भार्या कैकेयी

इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनिषेधसन्ध्यायेनसर्वत्रलाभादित्याहुः ॥ १७ ॥ ति० यद्वा तुरप्यर्थः । अधर्मं अधर्मप्रवृत्तमपि । लोकं दृष्टादिनादोषधर्मेणयोजयेत् सकथंस्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० सः रामः । पित्रा त्वया स्वयमेवहतः । ऐश्वर्यशोभाया-ख्याजितः । तत्रदृष्टान्तः । जलजेन कमलेन । आत्मजः आत्मनःस्वस्यजोऽनिर्यस्यात्सःजलपदार्थोयथा । यथा सद्योमांसपादक-जलशोभांस्वातिप्रद्युत्ताजलजंनिवारयति तथा स्वस्वातन्त्र्येणस्वशोभाजनकीभूतपुत्रशोभांभवाश्रितवारितवानित्यर्थः । “जोनास्युज्ज-येज्यन्” इतिमेदिनी ॥ २४ ॥ ती० यद्वा नकारोत्राख्याहर्तव्यः । तेषधर्मनिरतइत्यत्र अधर्मनिरतइतिच्छेदः । शास्त्रदृष्टोद्विजाति-चरितः राजर्षिभिराचरितःसनातनोधर्मः तेषुत्रेयदिनस्यात् तर्षधर्मनिरतेतस्मिन् तयाविवासितेतदुक्तंभवत् । नचैवमितिभावः ॥ २५ ॥ रामानु० । तत्र गतिजेनपरिगणितेषु । त्वंमेनास्ति । अस्तीतिविभक्तिप्रतिरूपकमवयवं । मेनासौतिपाठस्सम्बद्धः ॥ २७ ॥ इत्येकषष्ठितमस्तसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—ड. रमिमर्शनं. २ ड. झ. ञ. ट. शास्त्रदृष्टः. ३ छ. पुरातनैः. ४ झ. ञ. ट. सनातनैः. ५ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. नैव. ६ ङ. झ. त्वंममनैवास्ति. ७ त्वंचैवमेनास्ति. ८ छ. झ. ट. वनमाश्रितः. ९ झ. ट. सर्वथाहाहता. १० सवैतोहाहता. ग. सर्वथापिहता. ख. घ. च. ञ. सर्वथाहिहता. क. ज. सर्वथाभिहता. ११ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. राक्षसिदं सराज्यं. १२ ङ. झ. ट. हताःसर्वाःसह.

इमां गिरं दारुणशब्दसंश्रितां निश्चम्य राजाऽपि मुमोह दुःखितः ॥

ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदा स्मरन् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

कौसल्यापुरुषभाषणश्रवणेन श्रुतिसमये सुतमिप्रयोगप्रयोजकमुनिकुमारं हननरूपस्वदुष्कृतानुस्मरणेन च परिशोचतादस्मर-
थेन सा अलिखन्बन्धकौसल्याप्रतिप्रसादनम् ॥ १ ॥ पतिप्रसादने भविषीदन्त्या कौसल्यायाः प्रणामं प्रसादिसेनराशारादौ निद्रावशात्-
धिगमः ॥ २ ॥

एवं तु कुद्वया राजा राममात्रा सशोकया ॥ आवितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥

चिन्तयित्वा स च नृपो मुमोह ध्याकुलेन्द्रियः ॥ अथ दीर्घेण कालेन संक्षामाप परंतपः ॥ २ ॥

स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निश्वासन् ॥ कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा पुनश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ॥ यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥

अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ॥ द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामन्वतप्यत ॥ ५ ॥

दैक्षमानः स शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः ॥ वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाञ्जुसः ॥ ६ ॥

प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाऽञ्जलिः ॥ वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥

भर्ता तु सख्यं नारीणां गुणवान्निर्गुणोपि वा ॥ धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥

सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखिताऽपि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥

तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ॥ कौसल्या व्यैमज्जग्राप्यं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥

तद्वचनकरणात् ॥ २८ ॥ — इमामिति । प्रविवेश
तत्रमग्रइत्यर्थः । दुष्कृतं स्मरन् एतादृशदुःखस्मनिदान-
भूतं किं कर्म पूर्वकृतमिति स्मरन् इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्ब-
राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः
सर्गः ॥ ६१ ॥

चिन्तयामास अनया सत्यमेव कथितं मया चान्यैर-
कृतपूर्वमहदुल्लङ्घितं किमतः परं करोमीति चिन्तयामा-
सेत्यर्थः ॥ १—२ ॥ पुनश्चिन्तामुपागमत् “अत्युत्कटैः
पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते” इति न्यायेन प्रियपुत्रविरु-
धजन्महदुःखमनुभवामि एतद्वेतुभूतं किं कर्म कृतमिति

पुनश्चिन्तां प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ दुष्कृतं कर्म मुनि-
कुमारवधरूपकर्म । प्रत्यभात् प्रतीतमभूत् । शब्दवे-
धिना शब्देन लक्षणेन वेदुंशीलमस्यास्तीति शब्दवेधी
राजावाणोवा ॥ ४ ॥ अमनाः अस्वस्थचित्तः भ्रुमि-
तान्तःकरणइत्यर्थः । तेन मुनिकुमारवधजनितेन ॥ ५ ॥
अवाञ्जुसः अवनतमुखः । स्वकृतकौसल्याविषया मि-
यञ्जन्ययालज्जयाभीत्याचेति भावः ॥ ६ ॥ परेष्वपि
प्रतिकूलेष्वपि ॥ ७—८ ॥ दृष्टलोकपरावरा दृष्टलो-
के जने परावरा । उत्कर्षापकर्षौ च यासातथोक्ता । सुदुः-
खितं मां प्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ प्रणाली प्रासादादिषु
दार्वादिनिर्मितजलनिर्गममार्गः । “द्वयोः प्रणालीपय-
सः पदव्या” इत्यमरः । नवोदकं वर्षजलं ॥ १० ॥

ति० शब्दमेव लक्ष्यदेशस्थं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी ॥ ४ ॥ ति० अपकृष्टा अपि भर्तारमेवं न वदन्तीति भावः ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. झ. अ. द. संहिता. २ क. झ. द. रामेति. ३ च. द. पुनस्तथा स्मरन्, ग. क. ज. झ. अ. पुनस्तथा-
स्मरन्. ४ क. क. च. झ. ज. द. मोहव्याकुलितेन्द्रियः. ५ क. घ. अतिदीर्घेण. ६ च. संज्ञांप्राप. ७ क. च. झ. अ. द.
पुनश्चिन्ता. ८ घ. मुपाविशत्, ९ क. घ. झ. अ. द. समितप्यते. १० क. झ. ग. क. च. ज. — द. दक्षमानस्तु. ११ क. छ.
झ. द. दुःखितः. क. झ. ग. च. अ. भूमिः. १२ क. भर्ताहि. १३ क. प्रासृजत्.

सा भूर्ध्वं रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीअस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥
 प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतिताऽस्मि ते ॥ याचितास्मि हता देवहन्तव्याऽहं न हि त्वया ॥ १२ ॥
 नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ॥ उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥
 जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तया तत्तु भया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥
 शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ॥ शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥
 शैक्य आपतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ॥ सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोपि न शक्यते ॥ १६ ॥
 [धर्मज्ञाः क्षुतिमन्तोऽपि च्छिन्नधर्मार्थसंशयाः ॥ धृतयो वीर मुह्यन्ति शोकसंभूदचेतसः] ॥ १७ ॥
 वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ॥ यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो भैम ॥ १८ ॥

राज्ञः अञ्जलिं पद्ममिवभूर्ध्वं पाणिभ्यांगृहीत्वा भूर्ध्वं ध्वेत्यर्थः । त्रस्ता धर्माङ्गीता ॥ ११ ॥ भूमौ नि-
 पतितास्मि प्रणतास्मीत्यर्थः । कुतः यतः तेयाचिता
 त्वयायाचिताऽहं हतास्मि । अतः त्वयाहं हन्तव्या नहि
 संहर्तव्या नहि । एतदपराधशान्तयेममप्रहारएवत्वया
 कर्तव्येनसंहारोदास्याइवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ श्लाघनीयेन
 स्वयंप्रसाद्येन । पत्या लोके या संप्रसाद्यते सास्त्री उभ-
 योर्लोकयोर्नभवति । ऐहिकामुष्मिकसुखभागिनीनभ-
 वतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमपि अविचारितं अनुचितं च ।
 तत् क्षन्तव्यमितिशेषः ॥ १४—१५ ॥ आपतितः
 दृष्टात्प्राप्तः ॥ १६—१७ ॥ शोकस्यनूतनत्वादशक्य-
 त्वमाह—वनवासायेति । वनवासाय वनेवासंकर्तुं ।
 प्रस्थितस्वरामस्य पञ्चरात्रोद्यगण्यते वनेपञ्चरात्रो
 वासोगण्यते । अत्रकेचित् प्रथमायांरात्रौतमसातीरे
 द्वितीयरात्रौजाह्नवीतीरे तृतीयरात्रौमङ्गलादक्षिणकूलस्थे
 वनस्पतौ चतुर्थरात्रौप्रयागे पञ्चमरात्रौयमुनातीरे ।
 ततः सुमन्त्रः षष्ठदिवसेरामश्चित्रकूटंगमिष्यतीतिवृत्ता-
 न्तर्ज्वालत्वा तदहस्तायाह्वसमयेअयोध्यांप्राप्तवान् । त-
 तोत्रपञ्चरात्रगणनमुपपद्यतइत्युचिरे । अन्येत्वाहुः ।
 गङ्गातरणपर्यन्तंवनवासत्वाभावात् ततःपरंवनस्पति-

भरद्वाजाश्रमयमुनातीरचित्रकूटेषुचतस्रोरात्रयः ।
 चतुर्ध्यासुमन्त्रनिर्गमः पञ्चम्यामिदं वचनमिति ।
 एवंसत्यद्यपदस्वारस्यमिति । ननुसप्तपञ्चाशेसर्गे
 “ भरद्वाजाभिगमनं प्रयागेचसहासनम् । आगिरेर्ग-
 मन्तेषांतत्रस्यैरभिलक्षितम् ॥ अनुज्ञातःसुमन्त्रोययो-
 जयित्वाहयोत्तमान् ” । इत्याद्यनन्तरं “ ततःसाया-
 ह्वसमयेतृतीयेह्निसारथिः । अयोध्यांसमनुप्राप्यनि-
 रानन्दाददर्शह ” इत्युक्त्या अयोध्यानिर्गमविवसमा-
 रभ्यषष्ठेह्निकिलरामस्यचित्रकूटप्रवेशः अथचारेभ्यः
 सप्तमेअष्टमेवा सूतस्य तद्वृत्तान्तश्रवणं तत्तृतीयेह-
 निसूतस्यायोध्याप्रवेशः तत्कथंपञ्चरात्रयइतिपरिग-
 ण्यते । उच्यते । तृतीयेहनीत्यत्रअहस्तृतीयभागइ-
 त्यर्थः । आगिरेर्गमनमित्यत्रगमनोद्योगमित्यर्थः ।
 तत्राच “ गुह्येनसार्धतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्वहन् । आ-
 शयत्यदिमंरामःपुनःशब्दापयेदिति ” इत्यत्र अह-
 नित्युक्त्यादिनत्रयंशृङ्गिबेरपुरेसूतस्यवासः चतुर्थेदिने
 ऋजुमार्गेणदिवारात्रमागतचारमुखात् रामस्यचित्रकू-
 टप्रवेशोद्योगनिश्चयः तद्विवससायंकालेवेगेनायोध्या-
 प्रवेशः । तस्मिन्दिनेकौसल्याह—पञ्चरात्रोद्यगण्यत

ति० त्रस्ता अहमपिकैकेसीवत्पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्तवतीतिभीता ॥ ११ ॥ ति० हेदेव त्वयायाचिता अनुनीताऽहंहतास्मि ।
 ईश्वरेप्सितवैपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् । अतस्त्वयाक्षतव्या न किंदुदासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० धर्मं “ पतिःपत्न्यवव-
 क्तव्यः ” इत्यादिरिति जानामि । तुस्तथाप्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० पञ्चरात्रइत्यस्य गतइतिशेषः । तत्रप्रथमतमसातीरे द्वितीयागु-
 हपुरे तृतीयागजातीरे चतुर्थीप्रयागे पञ्चमीयमुनातीरे षष्ठीचित्रकूटे तद्दिनेसुमन्त्रस्यायोध्याप्राप्तिः । अतएवाप्रैषष्टीतिदशरथोक्तिः ।
 अथवा आद्यदिनेसंपूर्णदिनंस्नानिकटेस्थितत्वेनस्वदेशेतमसातीरेवस्थितत्वेनतद्दिनमगण्यकौसल्ययाऽद्यपञ्चरात्रोगण्यतइत्युक्तं ।
 राजातु तमपिगृहीत्वाषष्ठीतिवक्ष्यति । अतः कतकेननिर्गमनात्सप्तरात्रःसुमन्त्रायमनदिनइत्युक्तं तदज्ञानात् । गङ्गातरणदिनाहृ-
 तीयेऽह्निकारप्रतिनिष्ठत्युत्तरसायंहेतुद्विनएवसुमन्त्रप्रस्थानस्यवक्तुंशक्यत्वात् । “ रामस्य निर्गमदिनदिनेष्वष्टे ” इतिपूर्वलिखितपाद्या-

[पा०] १ ख. प्रसादं. २ घ.—च. क्षन्तव्या. ३ ख. क. म. न. ट. लोकयोर्लोकै. ४ घ. धर्मज्ञं. ५ ख.—च. ज.—ट.

शक्यमापतितः. ६ ख. च. म. ट. पञ्चरात्रोद्य. ७ कं. मतः.

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ॥ नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १९ ॥
 एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ॥ मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ २० ॥
 तथा प्रसादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्याया नृपः ॥ शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अर्धरात्रेप्रतिपुद्गेनदशरथेन स्वस्थपुत्रशोकान्मरणप्रयोजकस्वदुष्कृतानुस्मरणेन कौसल्याप्रतितप्तिवेदनोपक्रमः ॥ १ ॥
 शुभराजत्वावस्थायांमृगयार्थमटवीपर्यटतादशरथेनापररात्रेजलपूरणायकुंभमभस्तिनिमज्जयत्तिकासिभिदधिकुमारे जलपूरणश-
 ब्दे गजगर्जितब्राम्ह्यास्वस्थशब्दवेधित्वाभिमानेनशरविमोचनम् ॥ २ ॥ बाणाभिघातार्तेनऋषिकुमारेण वृद्धतरस्वमानुषि-
 श्रुतशोचनेनपरिवेदनम् ॥ ३ ॥ ततस्सविषादमानुषभाषणमिर्विष्णेनराज्ञातस्समीपोपसर्पणम् ॥ ४ ॥ ऋषिकुमारेण
 दशरथेस्ववृत्तामन्तिवेषपितरौप्रतिस्त्वावस्थानिवेदनचोदनपूर्वकं स्वचोदनयातेनस्वशरीराच्छरोक्षरप्रेमाणविमोक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रतिपुद्गो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ॥ अथ राजा दशरथः स चिन्ताभेभ्यपद्यत ॥ १ ॥
 रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्रासवोपमम् ॥ अविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥
 संभार्ये निर्गते रामे कौसल्यां कौसलेश्वरः ॥ विवर्धुरसितापाङ्गां स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥
 स राजा रजनीं पृष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन् दुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥
 स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यां पुत्रशोकार्ताभिर्द वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 कदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥
 सुरुत्प्रवचमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ॥ दोषं वा धो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥

इति। अतो न किंचिदनुपपन्नं ॥ १८ ॥ नदीवेगेन समुद्र-
 वृद्धिरितिलोकवादः ॥ १९ ॥ कथयन्त्याः कथयन्त्या-
 मित्यर्थः । शुभं वचः । अतिदुःखितावस्थायामपि पत्यु-
 नवपरत्वाद्भवसः शुभत्वं ॥ २०—२१ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारव्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

रामलक्ष्मणयोर्विवासात् उपसर्गः महोपद्रवः पुत्र-
 शोकरूपः । आसुरं असुरसंबन्धि । तमः राहुः ॥ २ ॥
 विवक्षुः अभूदिति शेषः । असितापाङ्गामित्यनेन निवृ-

त्तक्रोधत्वमुक्तं ॥ ३ ॥ रजनीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया ।
 पृष्ठीरजनींप्रायेति शेषोवा । संस्मरन् स्थितइति शेषः
 ॥ ४—५ ॥ स्मृतमालादुष्कृतं वक्तुं तदनुकूलालोकस्थि-
 तिदर्शयति—यदिति । कल्याणीतिसान्त्वोक्तिः ।
 लोकेपुरुषः शुभं वा अशुभं वा यदाचरति परस्वकर्मणं
 परशुभाशुभप्रापकपुण्यापुण्यात्सकर्मजं । तदेव शुभं
 वा अशुभं वा फलं आत्मनोऽपि लभते । तथाच ऋषेः पुत्रवि-
 योगकरणेन समापि पुत्रवियोगः प्राप्तइति भावः ॥ ६ ॥
 अन्यामपिलोकस्थितिमाह—गुहलाघवमिति । कर्म-
 जासारम्भे आरम्भसमये । अर्थानां फलानां । गुह-

विरोधाच्च ॥ १८ ॥ ति० नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेत्युक्ते कामार्थं ननु तस्य तेन वृद्धिरित्याहुः । परंतु महत्समुद्रसलिलं वेगेन
 चन्द्रोदयवृद्धिवेगेन । नदीनां हृदि तद्वृत्तान्तरे यथा वर्धत इत्यर्थः । समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्या वृद्धेः कियद्दूरगया-
 प्युपलंभदित्याहुः । स० समुद्रसलिलं समुद्रद्वारविद्यमानं । यथोक्तं गीताभाष्ये । “अस्ति चेषत्समुद्रेऽपि द्वारि” इत्यादि ॥ १९ ॥
 इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

ति० आश्रिततमः असुरस्वरहोस्तंबन्धितमः आवरणशक्तिः यथा सूर्यमाश्रणोति तद्वत् ॥ २ ॥ ति० तदेव लभते तत्प्रभतएवेति च
 ॥ ६ ॥ ति० अर्थानां ऐहिकानां कर्मणां पारलौकिकानां आरम्भे फलं प्रति यो गुहलाघवं गौरवं लाघवं च । दोषं वा दोषगुणं वा न जा-
 नति केन चिदल्पेन हस्यादिना सह दनिष्टकेन निम्नहतापियाद्यादिना लघुफलं । तथेदं कर्म अल्पदोषं बहुगुणं इदं बहुदोषमल्पगुणं

[पा०] १ घ. तदा. क. ख. ड. न. श. ज. ट. अथ प्रह्लादितो. २ ज. मभ्यवर्तत. ३ ख. क्षैवं. ४ ड. श. ट. आपदे उपसर्गस्थं.
 ५ घ. ख. न. झ. ञ. अभायैर्हि गते. ६ ड. न. ज—ट. सतितापाङ्गी. ७ ख. ड. न. झ. ञ ट. सोऽसुरदुष्कृतं. ८ घ. मुहं.

कश्चिदाग्नवर्णं छित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ॥ पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्रः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥
 अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेवानुधावति ॥ स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९ ॥
 सोहमाग्नवर्णं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ॥ रामं फलागमे त्यक्त्वा पञ्चाज्जोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥
 लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ॥ कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥
 तदिदं मेऽनुसंग्रामं देवि दुःखं स्वयं कृतम् ॥ समोहादिह बालेन यथा स्यान्नक्षितं विषम् ॥ १२ ॥
 यथाऽन्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् ॥ एवं मेमाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमयं फलम् ॥ १३ ॥
 देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ॥ ततः प्रावृडनुप्राप्ता भेदकामविवर्धनी ॥ १४ ॥
 उपास्य हि रसान्भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ॥ परेताचरितां भीमां रविरोविश्रुते दिशम् ॥ १५ ॥

छाववं गुरुत्वंलघुत्वं च । फलं दोषं वा फलं फलहानि
 वा । यद्वा सुखरूपतादुःखरूपतां वा योनजानाति
 सः बालः अज्ञ इत्युच्यते । अल्पफलकंबुहकर्म निष्फ-
 लंचकर्मारभमाणो बुद्धिहीनः बहुफलकमल्पकर्मसफलं
 कर्मचारभमाणः सुबुद्धिरित्यर्थः । तथाचात्मविनोदरू-
 पाल्पफलं पुत्रवियोगरूपमहाफलहानिकरं सृगयाकर्म-
 कुर्वन्महमज्ञ एवास्मीति भावः ॥ ७ ॥ फलतारतम्यवि-
 चारमन्तरेण कर्मणि प्रवृत्तस्योक्तं बालिशत्वं दृष्टान्तमुखे-
 न निवृणोति—कश्चिदिति । लोके कश्चित्पुरुषः पुष्पं-
 दृष्ट्वा फले गृध्रः सामिलापः सन् अधिकवर्णमहापुष्पव-
 त्वात्तद्वगुणमहाफलं भविष्यतीति सामिलाप इत्यर्थः ।
 आग्नवर्णं चूतवनं अल्पनिर्वर्णपुष्पकं । छित्वा पला-
 शोपरोधपरिहारार्थं छित्वा । पलाशांश्च किंशुकानेव ।
 निषिञ्चति जलसेचनादिना पोषयति । सः फलागमे
 फलप्राप्तिकाले सति । अनुपभोग्यफलदर्शनात् शोच-
 ति ॥ ८ ॥ दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिके दर्शयति—अवि-
 ज्ञायेति । भाविफलमविज्ञाय कर्मत्वेवानुधावति कर्म-
 वानुसरति तदनुकूलहिंसां तु न पश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
 एवं स दृष्टान्तमुक्तस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—सोहमि-
 ति । आग्नवर्णच्छेदनपूर्वकपलाशसेचकतुल्योहमित्य-
 र्थः । आग्नवर्णं छित्त्वेत्यनेन अभिषेकविचरतपूर्वकराम-
 विधासनं लक्ष्यते । पलाशांश्च न्यषेचयमित्यनेन कैके-
 यीप्रियकरणं लक्ष्यते ॥ १० ॥ एतद्दुःखानुभवस्य नि-

दानं वक्तुमुपक्रमते—लब्धशब्देनेति । कुमारः शब्द-
 वेधीति लब्धशब्देन प्राप्तव्यातिनामया इदं वक्ष्यमाणं
 पापं मुनिकुमारवधरूपकर्मकृतमितिसंबन्धः । यद्वा
 लब्धशब्देन लब्धगजतुल्यमुनिपुत्रशब्देन मया शब्द-
 वेधीकुमारइत्यभिमानेन इदं वक्ष्यमाणं । मुनिकुमार-
 वधरूपपापकृतं ॥ ११ ॥ शुभं वा अशुभं वा पुरुषकृतं
 कर्मलोकान्तरे जन्मान्तरे वा फलाय भवेत् सत्कृतकर्मण-
 स्तत्पुण्यकृतत्वादिहैव तत्फलं प्राप्तमित्याह—तदिवमिति ।
 इह लोके । बालेन समोहाद्विश्रितं विषं यथा दुःखरूपं
 स्यात्तथैव स्वयंकृतं तदिव दुष्कृतं भेदुःखरूपं अनुसंग्रामं
 जातमित्यर्थः ॥ १२ ॥ उत्तममयसंभवेण दर्शयन्नुपसं-
 रति—यथान्यइत्यादिना । अन्यः प्राकृतः कश्चित् ।
 पलाशैः पलाशपुष्पैः “फले लुक्” यथामोहितो भवे-
 त् यादृशं पुष्पं तादृशं फलं भविष्यतीति मोहं प्राप्तो भवेत् ।
 एवं ममापि मयापि । शब्दो वेध्यो लक्ष्यं यस्य स शब्दवेध्यः
 शरः शब्दवेध्यमयं शब्दवेध्यविकारभूतं तद्वेतुक्तमि-
 त्यर्थः । फलमविज्ञातं शब्दवेधित्वस्यातिमात्रमेव जान-
 तामया भाव्यनर्थफलं न विज्ञातमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एता-
 दृशशब्दवेधनं कदाप्राप्तमित्याकाङ्क्षाया माह—देवीत्या-
 दिना । अनूढा अकृतविवाहा । युवत्वे सति राजा
 युवराजः भवामि अभवं । प्रावृद् वर्षाकालः ॥ १४ ॥
 उपास्य गृहीत्वा । रसान् जलानि । जगत् भूमिं । परे-
 ताचरितां प्रेताचरिताम् । अतएव भीमां दिशं दक्षिणा-

इत्वेन जानाति स बाल इत्युच्यते न स्तनधयः । स० गुप्त गौरवं । अर्चानां पुरुषार्थसाधकानां कर्मणामारमे फलं प्रति साधनेषु गौ-
 रवं लाघवं च तथा दोषं वाशब्दाङ्गुणसंग्रहः । अर्थानां साधनानामिति वा ॥ ७ ॥ सि० फलागमे रामकृतलोत्तरकियया लभ्य पारलौ-
 किकफलप्राप्तिसमये वा ॥ १० ॥ सि० कुमारः अज कुमारः । शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया शब्दवेधीत्येवं लब्धकीर्तिनेति
 यावत् । कुमारेण जीवति पृथगे ॥ ११ ॥ सि० प्रावृद्वर्णयति—अपास्येति । भौमां जलान् अपास्य निरस्य शोषयित्वेति या-

[पा०] १ घ. सलोहादिव. २ ख. ह. ज. बाल्येन. ३ ख. तद्यथा पुरुषः. ४ क. घ. ह. च. झ. न. ट. मया. ५ घ.

ह. च. झ. न. ट. मिदं फलं. ६ क. लयोभ्यां. ७ क. च. झ. म. ट. ममकामविवर्धनी. ८ क. झ. ट. अपास्यहि. ख.
 उपास्यच. ९ घ. ह. ज. झ. य. ट. राचरते.

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशेरे घनाः ॥ ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः ॥ १६ ॥
 क्रिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतञ्जिनः ॥ वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥
 पतितेनाम्भसा च्छन्नः पतमानेन चासकृत् ॥ आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ सुसुवृर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥ १९ ॥
 [आकुलारुणतोयानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ उन्मार्गजलवाहीनि बभ्रुवर्जलदागमे] ॥ २० ॥
 तस्मिन्नितिमुखे काले धैनुष्मानिषुमात्रयी ॥ व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ २१ ॥
 निपाने महिषं रात्रौ गजं वाऽभ्यागतं नदीम् ॥ अन्यं वा श्वापदं कञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 [तस्मिन्प्राहमेकान्ते रात्रौ विवृतकार्मुकः ॥ तत्राहं संवृतं वन्यं हतवांस्तीरमागतम् ॥
 अन्यं चापि मृगं हिंसं शब्दं श्रुत्वाऽभ्युपागतम् ॥ २३ ॥]
 अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ॥ अचक्षुर्विषये घोषं वारणसेव नर्दतः ॥ २४ ॥
 ततोहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ॥ शब्दं प्रति गजप्रेम्सुरभिलक्ष्य त्वपातयम् ॥ २५ ॥
 अमुञ्चं निश्चितं बाणमहमाशीविषोपमम् ॥ तत्र वागुपसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥
 हाहेति पततस्तोये बाणाभिहतमर्मणः ॥ २६ ॥
 तस्मिन्निपतिते बाणे वागभूतत्र मानुषी ॥ कथमसहिधे शस्त्रं निपतेतु तपस्विनि ॥ २७ ॥
 प्रविचितां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः ॥ इष्टुणाऽभिहतः केन कस्य वा किं कृतं मया ॥ २८ ॥

मित्यर्थः । आविशते आविशतेत्यम् ॥ १५ ॥ स्निग्धाः शीतलाः । भेकाः मण्डकाः । सारङ्गाः हरिणाश्चात-
 कावा ॥ १६ ॥ क्रिन्नपक्षोत्तराः सिकपक्षोपरिभागाः ।
 अतएव स्नाताइवस्थिताः । वृष्टिवातावधूताग्रान् वृष्टि-
 वाताभ्याकम्पिताग्रानपिपादपान् । कृच्छ्रात् क्रिन्नपक्ष-
 त्वेनयद्वात् । अभिपेदिरे आरूढाः ॥ १७ ॥ पतितेन
 पतमानेन च निरन्तरेणेत्यर्थः । अम्भसा वर्षजलेन ।
 छन्नः मत्तसारङ्गः मत्तगजः । “सारङ्गोहरिणेशृङ्गे
 चातकेश्वलेगजे” इतिनिघण्टुः । अचलोगिरिः
 अचलोनिश्चलः निस्तारङ्गः । तोयराशिः समुद्रइवाब-
 भौ । अचलपदस्यावृत्त्या एकस्यगिरिपदस्यविशेष्यत्वं
 अन्यस्य तोयराशिविशेषणत्वमितिध्येयम् ॥ १८ ॥
 गिरिधातुभ्योहेतुभ्यः विमलान्यपिस्रोतांसि पाण्डुरा-
 रुणवर्णानि पाण्डुरधातुसंयोगात्पाण्डुरवर्णानि अरु-
 णधातुसंयोगादरुणवर्णानि । सभस्मानि दावानल-

भस्मसहितानि । भुजङ्गवत् नानावर्णयुक्तसर्पाइव
 कुटिलानि सुसुवृः ॥ १९—२० ॥ तस्मिन्नित्यादिर्ग्री-
 कद्वयमेकंवाक्यं । व्यायामकृतसंकल्पः मृगयादि-
 हारेकृतसंकल्पइत्यर्थः । निपीयतेअस्मिन्नितिनिपानं
 नद्यवतारस्थलं तस्मिन् । श्वापदं व्याघ्रादिदुष्टमृगं
 ॥ २१—२३ ॥ पूर्यतइति शत्रन्तत्वमार्थः ॥ २४ ॥
 गजप्रेम्सुः गजरूपवेध्यंप्राप्तुमिच्छुः हनतेच्छुरित्यर्थः ।
 शब्दंप्रति शब्दलक्ष्यंकृत्वा । अभिलक्ष्य शब्दकर्तृभूतो-
 गजएतावन्मात्रेतिष्ठतीतिलक्षीकृत्येत्यर्थः । शरमपातय
 मितिसंबन्धः ॥ २५ ॥ यत्रबाणममुञ्चं तत्र वनौ-
 कसः वनं ओकःस्थानंयस्य तस्य तपस्विनइतिपा-
 वत् । व्यक्तावाक् प्रादुरासीदितिसंबन्धः ॥ २६ ॥
 विशिष्यवागुदितेत्याह—तस्मिन्नित्यादि । अस्मद्विधे
 अजातशत्रौ ॥ २७ ॥ प्रविचितां प्रकर्षेणनिर्जनां ।
 रात्रौ अपररात्रौ । उदकमाहारयतीत्युदाहारः ।

वत् आविशतइतिपाठान्तरं । उपस्थेतिपाठेपिसेवित्वेत्यर्थद्वाराशेषयित्वेत्यत्रैवपर्यवसानंबोधः ॥ १५ ॥ स० कृच्छ्रात् कृच्छ्रतमु-
 द्दिश्यस्नाताइवविद्यमानाः ॥ १७ ॥ शि० अजितेन्द्रियः नजितानिमृगयाविहारादनिवर्तितानिन्द्रियाणिन्येनसः । महि प्रशंस-
 नीये । तिपाने नदीजलपानोचितनदीप्रदेशे । अभ्यागतं प्राप्तं यं उपद्रवकारकं । गजं मृगं हिंसार्थमन्वेषणकर्तारं । अन्धद्वार्कि-
 चिच्छ्वापदं व्याघ्रादिकं जिघांसुरहं सरयूंनदीमन्वगाम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि । “उपसर्गेपरीक्षेचकारःपरिकीर्तितः” इत्येकाक्षरः
 [पा०] १ क. पतितेनायुना. २ कुण्डलान्तर्गतःश्लोकःबहुषुकोशेषुनदृश्यते. ३ क. ख. धनुष्मान्कवचीरयी. ४ क. ख.
 द. भृगं. ५ कुण्डलान्तर्गतमिदमर्धत्रयंबहुषुकोशेषुनदृश्यते. ६ ख—च. ज—उ. रमिलक्ष्यमपातय. ७ क. ख. बाणाभ्यधित.
 घ. बाणापीडित. ८ क. च. ज. अ. उ. भूमौ. ९ क. ख. ज. अ. निपतेत्. १० ग—च. ज—उ. सपकृतं.

ऋषेहि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ॥ कथं नु शस्त्रेण नधो मद्विषस्य विधीयते ॥ २९ ॥
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ को वधेन ममार्थी स्यात्किं वाऽस्यापकृतं मया ॥ ३० ॥
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ ३१ ॥
नैहं तथाऽनुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्द्वेषे ॥ ३२ ॥
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३३ ॥
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ॥ केन स निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ ३४ ॥
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्थापतद्भुवि ॥ ३५ ॥
तस्याहं करुणं श्रुत्वा निशि लालपतो बहु ॥ संभ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥ ३६ ॥
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ॥ अपश्यमिषुणा तीरे सरयवास्तापसं हतम् ॥ ३७ ॥
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ॥ पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शैल्यपीडितम् ॥ ३८ ॥
स मामुद्दीक्ष्य नेत्राभ्यां व्रतमस्वस्त्यं चेतसम् ॥ ईत्थुवाच ततः क्रूरं दिग्धक्षिणिव तेजसा ॥ ३९ ॥
किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ॥ जिहीर्षुर्मनो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ४० ॥
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ॥ द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ४१ ॥
तौ कथं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ चिरमाशाकृतां तृष्णां कैष्टां संघारयिष्यतः ॥ ४२ ॥

“मन्यौदनः” इत्यादिना उक्कशब्दस्योदादेशः । यद्यपि हारशब्देपरेऽदादेशो विहितः तथाप्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति दीर्घः छान्दसो वा । किंकृतं किमनिष्टकृतं ॥ २८ ॥ न्यस्तदण्डस्य उपरतवाङ्मनः-कायसंबन्धिपरहिंसस्य । “दण्डोस्त्रीशासनेराक्षाहिंसायां दमसैन्ययोः” इति विश्वः ॥ २९ ॥ अर्थी प्रयोजनवान् ॥ ३० ॥ गुरुतल्पगं गुरुदारगं । “तल्पं शयाद्वारेषु” इत्यमरः ॥ ३१—३३ ॥ हतइत्येवमातापितरावित्यत्र वचनविपरिणामेन योजनीयं । सर्वे निहता इत्युक्तिर्मातापितरजीवनहेतुभूतस्य स्वस्ववधात् । अकृतात्मना अनिश्चितबुद्धिना । इति वागभूदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३४ ॥ सशरं चापमित्यनेन शरेण केपि हस्तलापवाच्छरान्तरंधनुषिसं-

हितवानित्यवगम्यते । करुणां गिरं श्रुत्वा करुणाजनकं वचः श्रुत्वा । स्थितस्येति शेषः ॥ ३५ ॥ लालपतइति यत्खलु गन्ताच्छलप्रलयः । प्रलपतइत्यर्थः । विलपतमित्यर्थसिद्धं ॥ ३६ ॥ दीनसत्त्वः दीनहृदयः । सुदुर्मनाः अत्यन्तदुःखितमनाः ॥ ३७ ॥ प्रविद्धकलशोदकं पर्यस्तकलशोदकमित्यर्थः । नतु ध्वस्तकलशोदकमिति । “ततस्तं घटमादाय पूर्णपरमवारिणा” इति वक्ष्यमाणविरोधात् । पांसुशोणितदिग्धाङ्गं पांसुविशिष्टशोणितेन लिप्ताङ्गं । शैल्यपीडितं शरामपीडितं ॥ ३८ ॥ व्रतं भीतं । अतएवास्वस्त्यचेतसं व्याकुलचित्तं ॥ ३९ ॥ जिहीर्षुः आहर्तुमिच्छुः । गुर्वर्थं मातापितृनिमित्तं ॥ ४०—४१ ॥ आशाकृतां पुत्रोभेजलमाहरिष्यतीत्याशासहितां । तृष्णां पिपासां

॥ २२ ॥ ति० मम वधेन कः पुमानर्थी । मनुष्यमासेन न कस्यापि प्रयोजनमिति व्यर्थ एवमद्रव्यहतिभावः । ति० जटाभारधरस्य इत्यादिभारहितस्येत्यर्थः । मम वधेन कोऽर्थी धनादिमानस्यात् । नन्वपकारिवचनैवायं इत्यत आह—कस्य मयाऽपकृतं न कस्यापीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ति० कश्चित् कस्मिंश्चिच्छोके गुरुतल्पगमिव साधुन मन्येत एतेन साधुकृतमितिकश्चिदपिन वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ति० मद्द्वेषसि मातरं पितरं चोभावनुशोचामि तथा आत्मनः स्वस्य इमं प्राप्तं जीवितक्षयं नानुशोचामि ॥ ३२ ॥ ति० एकेनेषुणा वृद्धौ हतौ अहंवहतः । मद्द्वेषेन तयोर्वधस्य सिद्धावित्याशयः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ छ. झ. अ. ट. कश्चित्साधु. २ क—च. ज—ट. नेमं. ३ क. घ—ङ. झ. करुणं. ४ क. च. झ. अ. ट. ऋषेर्विलपतो निशि. ख. बहुलालपतो निशि. ५ छ. झ. शैल्यवेधितं. क. शरपीडितं. ६ ख. घ. ङ. च. झ. अ. ट. चेतनं. ७ क. ग. ङ. च. प्रसुवाच. ८ क. ख. ग. ङ. च. झ. अ. ट. वचः. ९ क—च. ज—ट. तून्. १० घ. ङ. क. झ. अ. ट. चिरमाशां. ११ घ. ङ. च. झ. अ. ट. कष्टां तृष्णां. १२ क. कथं.

न नूनं तपसो वाऽस्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ पिता यन्मां न जानाति शयानं पतितं भुवि ॥ ४३ ॥
 जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तिरपरिक्रमः ॥ मिथमानं मिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ ४४ ॥
 पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ न त्वामनुदहेत्कुद्वो वैर्न वहिरिवैधितः ॥ ४५ ॥
 इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ॥ तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां सै कृपितः शपेत् ॥ ४६ ॥
 विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ॥ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ४७ ॥
 सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ॥ इति मामविशचिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ ४८ ॥
 दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिसुतस्तदा ॥ ४९ ॥
 ताम्यमानः स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्तवत् ॥ सीदमानो विवृताङ्गो वेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ ५० ॥
 संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥ ५१ ॥
 न द्विजातिरहं राजन्माभूचे मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामसि वैश्येन जातो जैनपदाधिप ॥ ५२ ॥
 ईतीव वदतः कृच्छ्राद्वाणाभिहतमर्मणः ॥ विधूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ५३ ॥
 तस्य त्वानम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ स मामुद्धीक्ष्य संव्रतो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५४ ॥

जलाद्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रान्मर्मव्रणं संततमुच्छ्वसन्तम् ॥

ततः सरस्वां तमहं शयानं समीक्ष्य भेदेऽस्मि भृशं विषण्णः ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे विषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

कष्टा दुःसहा ॥ ४२ ॥ तपसःश्रुतस्यवेत्यत्र मामक-
 स्येतिविशेषणं देयं ॥ ४३ ॥ अपरिक्रमः असंचारः
 पङ्कुरितियावत् । मिथमानं वातादिनेतिशेषः ॥ ४४ ॥
 राघवेतिसंबोधनात् सरयूतीरेषुशोभगयापर्यटनेन
 पूर्वमेवशरथंस्नातवानित्यवगम्यते । नत्वामनुदहेवि-
 ति अन्यथावहेदितिभावः ॥ ४५ ॥ एकपदी एकपद-
 न्यासमात्रयुक्तासरणिरित्यर्थः । “वर्तन्येकपदी”
 इत्यमरः । यतः यत्रैकपदां ॥ ४६ ॥ मर्म रुणद्धि
 पीडयतीत्यर्थः । मृदु सिकतामयं । सोत्सेधं औन्नत्य-
 वत् । अम्बुरयः नदीवेगः ॥ ४७—४८ ॥ दुःखित-
 स्य महदकुल्यं प्राप्नोमितिदुःखितस्य । शोकातुरस्य ब्रह्म-
 हत्याभविष्यतीतिमिथा शोकेनपीडितस्य ॥ ४९ ॥

अयंगतः नाशंप्राप्नुमुपक्रान्तः ॥ ५० ॥ संस्तभ्येत्या-
 दिश्लोकद्वयस्य इतिमामुवाचेत्यनेनान्वयः । स्थिरचि-
 त्तोभवाम्यहमित्यत्र स्थिरचित्तोभवानघेतिचपाठः ।
 शूद्रायामवैश्येनजातः करणइत्यर्थः । “शूद्राविशोस्तुकर-
 णः” इत्यमरः ॥ ५१—५२ ॥ विधूर्णतः कदाचिदतीव
 वेपमानस्येत्यर्थः । विचेष्टस्य कदाचिदितिशेषः । वेपमा-
 नस्य कदाचिदीषत्कम्पमानस्येत्यर्थः । आनम्यमानस्य
 व्यथयासंकुचिताङ्गस्येत्यर्थः । नानद्यमानस्येतिपाठे
 अतिशयेननदतइत्यर्थः । उद्धरं उद्धरं । अजभावी-
 ऽनित्यत्वात् ॥ ५३—५४ ॥ जलाद्रगात्रमिति । अयं
 श्लोकः प्रथमदृष्टानुवादः । मर्मणि प्राणस्थाने व्रणः य-
 स्थितं । सरस्वां सरयूतीरे । विषण्णोऽस्मि विषण्णो-

ति० तपसःश्रुतस्यवेत्यत्र मामकस्यपिप्यस्यचेतिशेषः ॥ ४३ ॥ ति० परमार्थवित् परमार्थः शास्त्रतत्त्वं । परमार्तवदितिपाठेप-
 रमार्तः सन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ ति० धैर्येणशोकं संस्तभ्याहंस्थिरचित्तोभवामि ममचित्तेमोहोनास्तीत्यर्थः । अतोयदृष्टमित्तच्छृण्वित्यर्थः ।
 शोकं ब्रह्महत्यासिद्धं संस्तभ्य त्यक्त्वा । तापं भयं । अर्थेर्चादिस्तापशब्दः ॥ ५१ ॥ ति० आताम्यमानस्य ताम्यतः । व्यथया-
 संकुचिताङ्गस्येतिवावत् ॥ ५३ ॥ इतित्रिषष्टितमस्तर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ज. ट. जानीते. २ क. च. झ. ज. ट. दशकधापरि. ३ क. ट. मिवाशक्तिज्जातुं. ४ क. झ. ट.
 वनमभिरिवैधितः. च. अ. वनमभिरिवोद्धतः. ५ ग. क. झ. ट. संकुपितः. ६ क. दुःखितस्यापि. ७ च. झ. अ. ट. सन्नधि-
 चिन्तां. ८ च. ज. झ. ट. परमार्थवित्. ९ क. ग. घ. भवानघ. १० झ. तापं. ११ च. झ. ज. ट. नरवराधिप. १२ क.
 हलैवं. १३ क—च. च. झ. ज. ट. आताम्यमानस्य. १४ झ. घ. झ. ज. ट. कृच्छ्रमर्म. १५ क. ग. संवीक्ष्य. १६ घ.
 क. च. ज—ट. मदेमुत्थां.

चतुषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

दक्षरथेन कश्चिद्वपतिसमीपमेत्यतयोः स्नेहस्तत्पुत्रमारणप्रकारमिवेदनम् ॥ १ ॥ तथा तच्चोदनयातयोस्तत्पुत्रसमीपप्रापणम् ॥ २ ॥ ताभ्यामुत्तरीरेनिपत्यचिरंसकलणोदनपूर्वकतस्मैवदक्षद्वानम् ॥ ३ ॥ दिव्यदेहभारिणातेन पित्राधासनपूर्वकंस्वर्ग-
गमनम् ॥ ४ ॥ ताभ्यादक्षरथं प्रति पुत्रशोकेन मरणप्रापकशपदानपूर्वकंशरीरविसर्जनेनस्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥ दक्षरथेन कौस-
ल्यं प्रति स्वस्थशपप्राप्तिप्रकारमिरूपणपूर्वकमपरात्रे श्रीरामानुसरणादिनाप्राणविमोक्षणम् ॥ ६ ॥

धधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ॥ विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्या पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वाऽहं संकुलेन्द्रियः ॥ एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ॥ आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथामिपरिक्रमौ ॥ तामाशां मत्कृते हीनाहुंदासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥
शोकोपहतचित्तश्च भयसंश्रुतचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६ ॥
पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमाश्रय ॥ ७ ॥
यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया ॥ उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥
व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९ ॥
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्वयि प्राणाः किं नो नाभिभाषसे १०

भवं ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मावणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

विलपन्नेव मध्येऽस्य पुत्रं विलपन्नेव ॥ १ ॥ संकुले-
न्द्रियः व्याकुलेन्द्रियः । सुकृतं सुसुकृतं मुनिकुमार-
वचनमितिशेषः । इत्यचिन्तयमित्युपस्कार्यः । यद्वा
अस्य वधज्ञापनाज्ञापनयोः किंशुभोदकं भवेदित्यचिन्तय-
मित्यर्थः ॥ २ ॥ ततः मुनिकुमारोक्तज्ञापनमेव श्रेय-
स्करमिति निश्चयानन्तरं । यथाख्यातपथं प्राप्य आश्र-
मंगत इति संबन्धः ॥ ३ ॥ परितोनयतिसंचारयतीति-
परिणायकः तद्रहितौ । तन्निमित्ताभिः पुत्रविषयाभिः ।
कथाभिः उपलक्षितौ । अपरिक्रमौ पङ्क्तुभूतौ । मत्कृते

मन्निमित्तं । तामाशां हीनौ जलानयनाशारहितौ
पुत्रविषयाशारहितौ वा । वदासीनौ प्रयत्नशून्यौ ।
तस्य पितरावपश्यमिति संबन्धः ॥ ४—५ ॥ पुत्रवधे-
न पूर्वमेव शोकोपहतचित्तः भूयः शोकंगतः तद्दर्शनाद-
तिशयितशोकंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दं चरणविन्यास-
जशब्दं । चिरायसि विलम्बसे । “तत्करोति—”
इति णिच् ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं किं निमित्तमित्यर्थः ।
यद्वा यन्निमित्तं त्वया सलिले क्रीडितं इदं मूह्यति शेषः ।
यन्नदत्तमिति पाठे इदानीं पानीयं न दत्तमिति यत् तस्मा-
त्त्वया सलिले क्रीडितमित्यन्वयः । उत्कण्ठिता शोक-
स्मरणवत् भूत् ॥ ८ ॥ व्यलीकं अप्रियं । अलीकमि-
ति पाठे अलीकमपराधः । “अलीकमपराधः” इति
हलायुधः ॥ ९ ॥ नः अस्मान् इति सुनिर्वाक्यमभाष-

ति० तन्निमित्ताभिः पुत्रविषयाभिः । कथाभिर्हेतुभिः अपरिभ्रमावासीनौ पुत्रो जलमानयेत्येवंरूपांतामाश्रयमुपसीनौ
सेवमानौ । मत्कृते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं । तामाशां प्रति हीनावृत्तासेवमानावपश्यमिति पूर्वैणान्वयः । वदासीनावृत्तिपाठे अना-
थवृत्तासीनौ दुःखिताविव । शि० मत्कृते मत्कर्तृकपुत्रवधेति । हीनौ पुनरहितौ । अनाथवत् नाथस्वाभाववानिवाहमपश्यं ।
वि० अपरिक्रमौ संचारकौ ॥ ५ ॥ शि० भयेन वधजनितदोषेण संव्रतं चेतनं यस्य सः अहं तत् अश्रमं भ्रमनिवर्तकं पदं
स्थानं गत्वा भूयः तदुःखदर्शनेन अभिर्क्ष्य शोकं गतः प्राप्तः । आसमितिशेषः । स० भयमस्यास्ति जनकतासंबन्धेनेति भयं भयवत्

[पा०] १ च. झ. अ. ट. कौसल्यामिदमब्रवीत्. २ च. झ. अ. कृत्वाचंकुलितेन्द्रियः. ३. घ. ज. कृत्वाहंव्याकुलेन्द्रियः.
३ क. ज. झ. ट. रपरिक्रमौ. ४ झ. वृत्तासीनौ. ५ क. ग. ज. चित्तस्तु. ६ अ. पादशब्दं. ७ अ. तावत्सलिले. ८ क.
घ. च. गतिस्त्वगतीनां. ९ क—घ. ज. किञ्चिन्मो. घ. झ. अ. ट. कथंत्वं.

मुनिमव्यक्तया वाचा तैमहं सज्जमानया ॥ हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतो भीत इवाब्रवम् ॥ ११ ॥
 मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ॥ आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥
 क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ॥ सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥
 भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुः श्वापदं कंचिन्निपाने चागतं गजम् ॥ १४ ॥
 तत्र श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ॥ द्विपोऽयमिति मत्वाऽयं बाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥
 गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ॥ विनिर्मिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥
 भगवञ्शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ॥ विस्मृष्टोऽम्भसि नाराचस्ततस्ते निहतः स्तुतः ॥ १७ ॥
 ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ॥ स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १८ ॥
 स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ॥ भवन्तौ पितरौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ १९ ॥
 अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाऽभिहतो मया ॥ शेषमेवंगते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ २० ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मेयोक्तमघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्रमौघासमकर्तुं भगवानुपिः ॥ २१ ॥
 सबाणपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोर्कंकशितः ॥ मायुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २२ ॥
 यद्येतदशुभं कर्म न त्वं मे कथयेः स्वयम् ॥ फलेन्मूर्धा ख ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ २३ ॥

तेत्यन्वयः ॥ १० ॥ सज्जमानया स्खलन्त्या । हीनव्य-
 ञ्जनया अस्पष्टाक्षरया । “व्यञ्जनेऽममुनिष्ठानचि-
 ह्नेष्ववयवेष्वरे” इतिवैजयन्ती । अव्यक्तयावाचाअ-
 ब्रवमिति संबन्धः । भीतोपि सन्भीतः भीतोभीतः
 अत्यन्तभीत इत्यर्थः । [भीतोऽपि सन्भीत इवाब्रवम्]
 इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ११ ॥ उक्तमेवविशदं दर्श-
 यति—मनसइति । मनसः कर्म ऊहापोहात्मकं
 चेष्टाः इन्द्रियनियमनरूपव्यापाराः तामिर्वाग्बलं
 अभिसंस्तभ्य स्खलितांवाचं बलादृढीकृत्येत्यर्थः । त-
 स्मैभयमाचचक्ष इतिसंबन्धः । यद्वा वाग्बलमभिसं-
 स्ताभ्य लज्जाभीतिप्रभृतिभिः मन्दवचनोभूत्वेत्यर्थः ।
 आचचक्षे इतिलिङुत्तमपुरुषैकवचनं ॥ १२ ॥ महा-
 स्सनः तवेतिशेषः । सज्जनावमतं सज्जनावमतिविध-

यभूतं सत्पुरुषगर्हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ निपाने जला-
 वतारे । आगतं गजं श्वापदं हिंस्यशार्दूलविकंच ।
 जिघांसुः चापहस्तोहं सरयूतीरमागतः ॥ १४ ॥
 पूर्यतः पूर्यमाणस्य । अयं शब्दहेतुः पदार्थः द्विपृति-
 मत्वाऽयं तवस्तुतः मया अभिहतः ॥ १५—१८ ॥
 उद्धृतेनबाणेनहेतुना अन्धोपितरौ मातापितराविति
 भवन्तावेवशोचन् विलप्यस्वर्गमास्थितः ॥ १९ ॥
 एवंगते एवंप्राप्तेसति । यच्छेषं कर्तव्यं स्यात् शापा-
 नुग्रहादिकं तत्प्रति मे मयि । प्रसीदतु शापोवाऽनुग्र-
 होवायः कर्तव्यसंकरोत्यित्यर्थः ॥ २० ॥ अघशंसिना
 दुःखशंसिना । आयासं व्यसनं । अकर्तुं नाशकत्
 कृतवानेवेत्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ स्मेतिवाक्यालंकारे ।
 फलेत् विशीर्येत् । विफलाविशरणइतिधातुः । मच्छा-

तत्साधनं तेन त्रस्तं चेत्तन्नयस्यसः । भयसंप्रसूतेन इति पाठे तु न केनचित् । भूयः बाहुभ्यन ॥ ६ ॥ ति० सज्जनावमतं सज्जनगर्हितं ।
 प्राप्तं मया मवताचेतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० अयेद्विपृतिमत्ता आहंस्थितः । ततोमयासबाणेनहतः ॥ १५ ॥ ति० गतप्राणं गतक-
 रूपप्राणं ॥ १६ ॥ ति० तस्यैव स्वपुत्रस्यैव । वचनाद्वाणउद्धृतइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ युष्मदक्षकेपुत्रे एवंगतेसतिशेषं कर्तव्यं यत्स्या-
 तत्तत्रमहंभगवान्प्रसीदतु तदुद्दिश्यमामाक्षापयलित्यन्वयः । युष्मदक्षगणमपिमयाकर्तुंशक्यमितिभावः । शि० शेषं शिष्यतेप्रक-
 र्शेपिनश्चिन्विषयतेसः निखलोक्तं । गते प्राप्तेसति यत्कर्तव्यं स्यात् तद्यथाभवतितयायुनिर्भवान्प्रसीदतु अनुग्रहं निग्रहं वा कुर्वित्यर्थः ।
 ती० एवंगते प्रमादादेवंप्राप्तेसति शेषं अनन्तरं कर्तव्यं यत्स्यात् तत्प्रसीदतु तदुद्दिश्याक्षापयलित्यर्थः ॥ २० ॥ ति० एवम-

[पा०]

१ ख. तदाहं. २ च. झ. अ. ट. भीतयिसइवा. ३ क. दुःखंमयाप्राप्तं. ४ ख. ग. घ. ज. झ. ट. वागतं. ५ ख.
 ग. घ. च. छ.—ट. ततश्श्रुतो. ६ ख. ग. च. झ. मत्वाहि. झ. ट. मत्वाहं. ७ झ. ट. तस्यास्ततः. ८ क. स्तेनतेऽभिहतः.
 ख. ग. च. स्तेनतेनिहतः. ९ ग. समेगस्तदा. १० च. छ. झ. अ. ट. सहसा. ११ ग. छ.—ट. भगवन्तायुभी. १२ ख.
 ग. च. ज. ग. ट. शोचन्नुद्वाविति. १३ घ. शेषमेवगतो. ग. शेषमेवगतो. १४ ड. झ. ट. मयातदघशंसिना. १५ क. च.
 झ. ट. मायासंसकर्तुं. ख. मायासंसघर्तुं. १६ क. ख. भगवान्मुनिः. १७ क. ख. पूर्णनयनो. १८ क. च. छ. झ. अ. ट.
 मूर्च्छितः. १९ ग. नमेस. क. छ. झ. ग. ट. नस्यमे.

क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्ये विशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाध्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २४ ॥
 सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विमुक्ततः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २५ ॥
 अज्ञानाद्वि कृतं यस्मादिदं तेनैवं जीवसि ॥ अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २६ ॥
 नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ॥ अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रुधिरणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २८ ॥
 अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहं पुत्रं तं भुवि सह भार्यया ॥ २९ ॥
 तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ॥ निपेततुः शरीरेऽस्य पिता भ्रास्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 नाभिवादयसे माऽद्य न च मामभिभाषसे ॥ किन्तु "शेषे च भूमौ त्वं वत्स किं कुर्यात् ॥ ३१ ॥
 नै त्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ॥ किन्तु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ ३२ ॥
 कैस्य वाऽपररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयङ्गमम् ॥ अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वाऽन्यद्विशेषतः ॥ ३३ ॥
 को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्वात्वा हुतहुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३४ ॥
 केन्दमूलफलं हृत्वा "को मां प्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३५ ॥

पेनेतिशेषः ॥ २३ ॥ क्षत्रियेण पालकेन । वानप्रस्थे
 अज्ञानतः कृतोवधः वज्रिणं इन्द्रमपिस्थानात् पृथ्वा-
 येत् । ज्ञानपूर्वकृतः ज्ञानकृतस्तु । विशेषतश्चावयेत् ।
 अविलम्बोविशेषः ॥ २४ ॥ सप्तधेत्युपलक्षणं बहु-
 धेत्यर्थः । ब्रह्मवादिनि परमात्मज्ञे । ब्रह्मचारिणी-
 तिपाठे शरत्वेत्यर्थत्वात् "सर्वेगल्यार्थाज्ञानार्थाः"
 इतिन्यायेन ब्रह्म तत्त्वं शरितुंशालुं शीलमस्यास्तीति
 ब्रह्मचारीतस्मिन् । "ज्ञानेतत्त्वेतपोभ्यात्मवेदेषुब्रह्म
 चोच्यते" इतिनिघण्टुः ॥ २५ ॥ यस्मात्कारणात्
 इदं दुष्कृतमज्ञानात्कृतं तेनत्वंजीवसि । अपिच अद्य
 ज्ञानपूर्वकत्वेवधस्य राघवाणांकुलंनस्यात् भवान्
 कुतःस्थात् जीवेत् । इतिमामुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥
 नयेत्यादिश्लोकद्वयमेकवाक्यं । धर्मराजवशंगतंपुत्रंद्रष्टु-

मिच्छावः । अतः नौतद्वेशंनयेतिमामभ्यभाषतेति
 संबन्धः ॥ २७—२८ ॥ अहंतौनीत्वा अहंतमस्पर्श-
 यमितिसंबन्धेनाहंशब्दद्वयावैयर्थ्यं ॥ २९—३१ ॥
 अहतेप्रियः ननुचेत् मातरंपश्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥
 हृदयंगमं मनोहरस्वरं । अधीयानस्य पठतः । अन्य-
 द्वा इतिहासपुराणादिकंवा ॥ ३३ ॥ संध्यामुपास्य
 नमस्कारपूर्वकंताभिकसंभ्यावन्दनंकृत्येत्यर्थः । हुतहु-
 ताशनः कृतहोमः । ननुवैश्याच्छूद्रायांजातोहिंकरण-
 स्तस्यकथंहोमाधिकारइति । भैवं । "नमस्कारेणमन्त्रे-
 णपञ्चयज्ञान्तभाषयेत्" इतिचतुर्थवर्णस्यापिपञ्च-
 महायज्ञाधिकारः स्मर्यते । ततोप्यधिकस्यकरणस्यस्वो-
 चितमत्रैहोमाधिकारस्यकैमुत्यन्यायसिद्धत्वात् । स्ना-
 ययिष्यति उपचरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कन्दं जलो-

ज्ञानकृतत्वबोधनाच्छेपायुःपर्यन्तरक्षणस्यापिकृतव्यताबोधनाद्यमादेवाश्रमस्मादकरोदित्याह—सहति । तीव्रमायासं भस्मीभा-
 षफलकशपदानं ॥ २१ ॥ ति० विशेषतः अन्धलानाथलादेः ज्ञानपूर्वकृतोयथयंवधस्यात् तदा तच्छ्रावणजोमत्कोपः वज्रिण-
 मपिस्थानाध्यावयेत् ॥ २४ ॥ ति० स्नापेक्षयातपोन्यूनत्वात् सप्तधेत्येति । ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे ॥ २५ ॥ स्त० द्रष्टुं स्पष्टं ।
 अतएवाग्रे अस्पर्शयमहमित्युक्तं ॥ २७ ॥ शि० धर्मराजवशं गतं धर्मराजात् उत्तमधर्मावरणात् । वशं कान्तिविशेषः गतं प्राप्तं
 ॥ २८ ॥ शि० अथ तदाज्ञापनानन्तरं । एकएवाहं नीत्वा अहं सर्वकालंधर्मलागाभाववन्तं । अतएव भार्यया भा दीप्त्या सह
 सदितंतंभुविपुत्रं शशुःखितौतौमातापितरौ अस्पर्शयं स्पर्शमकारयं । अहमित्यत्र नयपूर्वकंवातोःकर्तरिकः ॥ २९ ॥ कतक०
 नन्वहमितिपाठः । अप्रियइतिच्छेदः ॥ ३२ ॥ ति० श्लाघयिष्यति श्लाघनमुद्रतंनंतपूर्वकंश्लाघयिष्यति । "नाम्नश्लाघमानस्त्रा-
 यात्" इतिब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंनस्सुतौतयाव्याख्यानात् ॥ ३४ ॥ ति० कर्मणिसाधुंकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणं । भोजयिष्यति

[पा०] १ क. झ. ड. भवेन्मूर्धा. २ घ. च. य. ब्रह्मचारिणि. ३ ड. अज्ञानादिकृतं. ४ क. छ. झ. तेतेनजीवसे. च. झ.
 ड. तेतेनजीवसि. ५ झ. म. अपिलङ्कुशलं. छ. अपिलङ्कुलं. ६ घ. नस्यादिस्वाकूणां. ७ च. भ. मामभ्यभाषत. ८ छ.
 प्राददर्शयमहं. ९ झ. ड. च. ज. ट. चैनमुवाचह. छ. लिदमुवाचह. १० छ. ड.—ट. किंच. ११ ग.—घ. ज.—ट. शेषेतु.
 क. झ. शेषेय. १२ झ. नन्वहं. १३ ड. छ. झ. य. ड. धार्मिकी. १४ झ. क. च. छ. झ. म. ट. किंच. १५ ज. अपिवा.
 १६ क. सततं. १७ क. साधयिष्यति. १८ झ. त्पुपासीनं. १९ ड. कर्ममूल. २० ड. दत्ता. २१ ड. च. झ. म. ट. गोमां.
 वा. रा. ६५

इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ॥ कथं वेत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रमर्धिनीम् ॥ ३६ ॥
 तिष्ठ मां मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ॥ श्रो मया सह गन्तासि जनन्या च समेषितः ॥ ३७ ॥
 उभापि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने ॥ क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वेयाऽहीनौ यमक्षयम् ॥ ३८ ॥
 ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ॥ क्षमतां धर्मराजो मे विभृयात्पितरावयम् ॥ ३९ ॥
 दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः ॥ ईदृशस्य ममाश्रयामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ४० ॥
 अपापोसि यदा पुत्र निहतः पापकर्मणा ॥ तेन सत्येन गच्छाद्यु ये लोकैः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ४१ ॥
 धान्ति शूरा गतिं यां च संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ इतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४२ ॥
 यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः ॥ नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४३ ॥
 या गतिः सर्वसंधूनां स्वाध्यायात्तपसा च या ॥ या भूमिदस्याहिताग्नेरेकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४४ ॥
 गोसहस्रप्रदावृणां या गुरुभृतामपि ॥ देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४५ ॥

ऋष्यानांपश्चादीनां । मूलं स्थलोद्भवानाम् । अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षयं । अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितं । अनायकं अनाथं । रक्षकरहितं यष्टिगृहीत्वामार्गदर्शकरहितमितिवार्थः ॥ ३५—३६ ॥ तिष्ठमां मां प्रति तिष्ठ । मागमः मागच्छ । समेषितः सहितइत्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥ वैवस्वतं यमं । धर्मराजःक्षमतां मत्पुत्रस्यस्वपरिसरागमनविलम्बंसहतां । मे मत्संबन्धी । अयं पुत्रः । पितरौविभृयादितिभारतीप्रवक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ३९—४० ॥ राक्षसहस्ताकृतंहननंपूर्वकृतस्वपापस्यप्रायश्चित्तत्वेनप्राप्तमितिमत्वावदति—अपापइति । पापकर्मणा राक्षसदानिहतः तदै-

वापापोसि । तेन अपापत्वेनहेतुना । सत्येन ममसत्येन । शस्त्रयोधिनां येलोकास्तान् आशुगच्छेति योजना । नन्वेत्यतपस्विनोज्ज्वललोकप्राप्तिरेववक्तव्या शस्त्रहननमात्रेणशस्त्रयोधिनांलोकंप्राप्यत्वेनवदति एतत्कथमुपपद्यते । उच्यते । “ द्वाविमौपुरुषौलोकैस्सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्यौगयुक्तश्चरणेचामिमुखोदितः ” इति शस्त्रयोधिनामुत्कृष्टलोकप्राप्तिश्रवणाद्भयोः ॥ ४१—४३ ॥ एकपत्नीव्रतसेति इदंचव्रतमनुकूलायांपुत्रिण्यांप्रत्याबोधं ॥ ४४ ॥ या येति एकस्यगच्छत्यस्य पूर्वपान्दव्यः । गुरुभृतां गुरुशुश्रूषाकारिणां । देहन्यासकृतां महाप्रस्थानाविनेति

कर्मण्यमित्येवचपाठः । अप्रग्रहं यष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितं । अतएव । अनायकं ज्ञानादिकर्मप्रवर्तकज्ञानमित्यर्थकतकः । शि० योमोजयिष्यति सकः नकोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ति० मामेत्यावापेद्वैवचनं । स० मामा गमः क्लेशाधिक्यादिरुक्तिः ॥ ३७ ॥ ति० यमक्षयं यमदृष्टं ॥ ३८ ॥ ति० यमदृष्टगमनेत्यप्रयोजनमाह—ततइति । धर्मराजोमेक्षमतां पुत्रविद्योगजनकपूर्वकृतापराधं । अयमेपुत्रः पितरौ आवां । विभृयात् पालयतु ॥ ३९ ॥ ति० ननुलयायाचितेपिकथमेतलभ्यतेऽतआह—दातुमिति । लोकपालः ईदृशस्य अनाथस्य । अभयदक्षिणा पुत्रदानेन । तदभावेमहामयप्राप्तेरितिभावः । कतक० यतोऽयंमेपुत्रःपितरौविभृयात् अतोस्वधर्मराजोभवानक्षमतां शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकपापंक्षमतां । एवमयाप्रार्थितोयुर्मरणजादुर्गतिंदूरीकृत्य त्वांस्वर्गं नयिष्यति । ईदृशस्यतपस्विनोमम एका पुत्रतारणरूपामभयदक्षिणलोकपाललादातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ति० अयस्यतस्यपुनर्लभमशक्यंमत्वाविश्वामित्रश्चत्रिशङ्कुस्वमहिम्राहुतंस्वर्गंप्रापयति—अपापोसीत्यादिना । हेपुत्र पापेनकर्मणा शस्त्रवधलक्षणेन निहतोयथायथापिलमसि । तथापि तेनमदीयेनसत्येनापापोभूत्वाऽशस्त्रयोधिनांलोकान्गच्छ । शि० ननुप्रार्थितोपिदुर्लभमत्वायदिमदास्यतिर्हिकामइतिरित्यतआह—अपापइति । हेपुत्र पापकर्मणा केनचित्पूर्वोदघेनहेतुनानिहतोपिखं यथा यथावत् अपापः पापरहितोसि । अवशिष्टकिंचित्पुष्पपापफलस्यापिभुक्त्वाभेदानीतवपापसंभावनास्तीतितात्पर्यं । तेनहेतुना सत्येन सर्वधर्ममूलभूतसत्यरूपधर्मणोपलक्षितस्त्वंअश्वयोधिनाविलोकास्तान्गच्छ । एतेनाकालस्युभौतिस्त्वयानकार्थेतिमुचितं । तेनब्रह्मवेत्तृणामकालभरणादिकमकिञ्चित्करमितिमुचितं ॥ ४१ ॥ शि० इदानींतवकामचारगतिर्भविष्येतिबोधयमाह—येति ॥ ४२ ॥ स० देहन्यासकृतां स्वधर्मकरणेनितोतशक्तिहासेहुताशनादीदेहात्म्यस्यधर्मलादितिभावः । शि० देहन्यासकृतः प्रयागादौद्विपूर्वतनुत्यागक-

[पा०] १ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पुत्र. २ क. ख. ड.—ट. मामागमः. ३ ख. उभापिहि. ४ क. लयासह. ५ ग. घ. ज. अपापस्त्वं. ६ ख. ग. घ. च.—ट. यथा. ७ ड. झ. ट. लोकास्त्वह. ८ ड. छ. झ. ट. यादिशूरागर्तियान्ति. ९ न. यादिशूरागर्तियान्ताः. १० ख. अनिवर्तिनां. ११ घ. ड. च. ञ. ट. भूतानां. १२ ख. ड. झ. ञ. ट. स्वाध्यायात्तपसा. १३ ख. ग. ड.—ट. भूमिदस्याहिताग्ने. १४ ड.—ट. गुरुसंवायतामपि.

न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ॥ स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४६ ॥
 एवं स कुपणं तत्र पर्यदेव्यतासकृत् ॥ तौतोसौ कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४७ ॥
 स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्यासहस्त्रिंशं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४८ ॥
 आबभाषे च तौ ब्रह्मौ सह शक्रेण तापसः ॥ आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 स्नानमसि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ॥ भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलं मुपैष्यतः ॥ ५० ॥
 एवमुक्त्वा दिव्येन विमानेन वपुष्मता ॥ आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
 स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ॥ मासुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥
 अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ॥ यच्छरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५३ ॥
 किं तेषां कुले जातः क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ सर्ववेदविदर्यज्ञो धर्मे न कुरुते मनः ॥
 स्त्रीनिमित्तं न ते वैरं क्षेत्रजं वाक्पयजं न ते ॥ ५४ ॥

तत्रा तु यदविज्ञानानिहतो मे मुतः शुचिः ॥ तेन त्वामभिर्शप्स्यामि सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५५ ॥
 पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् ॥ एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५६ ॥

शेषः यद्वा । परलोकप्राप्तिसंकल्पपूर्वकं गङ्गायमुनासंग-
 मादौ जलेऽमौ वातसुत्यजतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अस्मि-
 न्कुले तपोनिष्ठानामस्माकं कुले । जातः अकुशलां
 अशुभां । गतिं न गच्छेत् । अपितु मम बान्धवः पुत्रः
 त्वं येन निहतः स एवाकुशलां गतिं यास्यति ॥ ४६ ॥ उद-
 कं संस्कारपूर्वकं क्रियाः ॥ ४७ ॥ शक्रेण सह स्वर्ग-
 मध्यासहस्त्रिंशं मुनिपुत्रस्वर्गनेतुं शक्रेण समागत इति
 गम्यते ॥ ४८ ॥ संप्रदेणोक्तं स्वर्गारोहणं विवृणोति—
 आबभाष इति । तापसः शक्रेण सह तौ ब्रह्मौ आबभाषे ।
 आभाषणे पिबृह्योरब्रवणात् पुनराहेत्याह—आश्वास्य
 चेति ॥ ४९ ॥ मूलं समीपं । आशेषिफायानक्ष-

त्रेमूलं कुञ्जसमीपयोः ” इति निघण्टुः ॥ ५० ॥ वपु-
 ष्मता प्रशस्ताकारेण । प्रशंसायामनुप ॥ ५१—५२ ॥
 जहि प्राणान्मोचय । “ हन्तेर्जः ” इति जादेशः ।
 कथं मारणं दुःखाकरत्वादित्यत्राह—मरणेनास्ति मे व्य-
 थेति । व्यथाभावहेतुमाह—यदिति । अतोपि किञ्च-
 थास्तीति भावः ॥ ५३—५४ ॥ अभिशप्स्यामि
 न तु भस्मीकरोमीति भावः । सुदुःखमतिदारुणमिति
 क्रियाविशेषणं ॥ ५५ ॥ यद्यस्मात्कारणात् मम
 एतत् मरणपर्यवसायि । पुत्रव्यसनजं दुःखं अभू-
 दिति शेषः । एवं पुत्रशोकेन कालं करिष्यसि मृत्युप्रा-
 प्त्यसीत्यर्थः । “ कालो मृत्यौ च समये ” इति

तारः । एतेन यामिच्छसि तां गच्छेति सूचितम् ॥ ४५ ॥ शि० अस्मिन् तपस्वि कुले जातः कश्चिदपि जनः येन हेतुना अकुशलां ग-
 तिं न गच्छति तेनैव हेतुना मम बान्धवः निहतस्त्वभवान् अकुशलां गतिं नैव यास्यति । एतेन ब्रह्मवित्तपस्विकुलस्य दोषास्पर्शितं सूचितं ।
 तेन तत्कुलस्य ब्रह्मवैतल्यं च ॥ ४६ ॥ ति० आरुरोह पुनश्चाक्रेण सह गङ्गायामभिदित्यन्वयः । अस्वैव प्रपन्नः—आश्वस्येत्यादि ।
 अत्र वक्रश्लोकप्रस्तव्याऽऽबभाषे अत्र वीदिति पीनरुच्यं न दोषाय । शि० शक्रेण सह तापसः तौ मुहूर्तं आबभाषे आभाषणमासेत्यर्थः ।
 आश्वास्य पितरभिवन्दय ब्रवीत् । चण्डेन मातरं चाश्वास्य ॥ ४९ ॥ ति० भवतोरिति । अनेन मातापितृवेषा धर्मान्तराभावे पितृव-
 न्नसालोक्यदेति च निमित्तं ॥ ५० ॥ शि० येन हेतुना मे कालः लया निहतः तेनैव हेतुना कालं अतिदारुणं असह्यं सुदुःखं अप्येवोचयामि ।
 लङ्घपातभविष्यत्त्वस्याविषयः । शपोवोचनायैकलं तु “ नीर्वीप्रतिप्रगिहितेतु करे प्रियेण सख्यज्ञापामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ” इत्यादि-
 नाग्नोरभादौ स्पष्टम् ॥ ५५ ॥ कालं पुत्रसंयोगजनितसुखसमयं । करिष्यसि लक्ष्यसि । विशेषणार्थकृष्णतोले ॥ ५६ ॥

[पा०] १ क. ख. लसत्कुले, २ च. बान्धव, ३ क. छ. झ. ट. तथोक्त्वा, ४ सतलै, ५ छ. सच. ख. ततो, ५ च.
 मध्यासहस्त्रिंशं, ६ ख. क. च. झ. म. ट. शक्रेण सह, ७ क. झ. आश्वस्य, ८ क. ख. च. न. मुहूर्तवौ,
 ९ क. झ. ट. पितरौ, १० ख. च. क. झ. म. ट. मुपैष्यतः, ११ क. ख. छ. झ. म. ट. कृतायोदकं, १२ क.
 ख. क. च. झ. म. ट. यच्छरेण, १३ इदमर्थं न क. पाठे दृश्यते, १४ क. च. छ. झ. म. ट. लयापि च यदज्ञानात्, ख.
 लयापि च यदज्ञानात्, १५ क. च. छ. झ. म. ट. सवालकः, १६ य. लाहं च, न. लामपि, १७ च. छ. झ. म. ट. शप्स्येहं,
 १८ च. ग. गमिष्यसि.

अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ॥ तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५७ ॥
 त्वामप्येतादृशो मावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ॥ जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५८ ॥
 एवं ज्ञापं मयि न्यस्य विलप्य कर्णं बहु ॥ चित्तामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५९ ॥
 तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ॥ तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ६० ॥
 तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ॥ अपथ्यैः सह संयुक्तो व्याधिमग्नरसो यथा ॥ ६१ ॥
 तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ॥ यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्याम्यथ जीवितम् ॥ ६२ ॥
 चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये सौधु मा स्पृश ॥ इत्युक्त्वा रुदंस्त्वस्तो भार्यामाह च भूमिपः ॥ ६३ ॥
 ऐतन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६४ ॥

वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ ब्रह्महत्या बहुपातकमित्यर्थः । अन्यथा वैश्याच्छूद्रायां जातस्य करणाख्यसंकरजातित्वेन ब्रह्महत्याप्रसक्त्यभावात् ॥ ५७ ॥ एतादृशः पुत्रशोकरूपः । भावः स्वभावः । दातारमिव दक्षिणा यथाविप्राय दक्षिणावत्तादातारं स्वसदृशफलं प्रापयतितथेत्यर्थः । पुत्रशोकातिशयेन इह जन्मन्येष फलमनुभविष्यतीति धिया क्षिप्रमित्युक्तवान् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणाहेतुकं सुकृतं लक्ष्यते ॥ ५८ ॥ देहमित्येकवचनेन चित्तारोहणकाले देहयोगीदृशं लक्ष्यते ॥ ५९ ॥ शब्दवेध्यनुकर्षिणा शब्दवेधिनं बाणं प्रयुज्जानेन । यद्वा शब्दवेधिनं बाणं युक्त्वा पुनस्तच्छरीरप्रोत्सहस्यमनुकृष्टवतीत्यर्थः । चिन्तयमानेन मरणपर्यन्त-

सायीपुत्रशोकः प्राप्तः अस्माकं निदानमिति चिन्तयमानेन । एतत्पापं स्मृतं मुनिकुमारवधरूपं पापं स्मृतिविषयमभूदित्यर्थः ॥ ६० ॥ अपथ्यैः व्याधिविवर्धकैः व्यञ्जनेः । सहसंयुक्तः अग्नरसः व्याधिसुखव्यभिक्तिशेषः । समुपस्थितो भवति बाधकत्वेन प्राप्तो भवति । अपथ्यैः सहसंयुक्तो व्याधिरग्नरसेयथेति च पाठः ॥ ६१ ॥ उदारस्य क्षापप्रदातु रुदारत्वोक्तिरपुत्रस्य पुत्रसंपादनपरत्वात् । यद्वा उदारस्य महतः । उदारो दातुमहतोः इत्यमरः । वचोभामागतं क्षाप रूपवचनार्थो मां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ मा मां ॥ ६३ ॥ “इत्युक्त्वा” इत्युक्त्वा रुदंस्त्वस्तो भार्यामाह च भूमिपः इत्यर्थानन्तरं “ऐतन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् । सदृशं तत्तु त-

शि० ब्रह्महत्या ब्रह्महत्यासदृशकरणवधजमितपापं ज्ञानाविशति । ब्रह्महत्याशब्दः आचारकिञ्चिन्तप्रकृतिकर्तृकिञ्चिन्तः । अतएव ब्रह्महत्यातिनिषेधकैतत्पुत्रोत्थानविरोधः । यदि चेद्ब्रह्महत्यान्वेन ब्रह्महत्यानुच्यते तदा ब्रह्महत्यायोर्निर्दलत्वं बोध्यम् ॥ ५७ ॥ ति० यथा तत्तद्वस्तु दक्षिणां दातारं । यथा सा दक्षिणाऽन्यतः प्राप्ता भवति तद्वत् । शि० दोषरूपं शिलाभावे विपरीतात्मेच्छानिर्वायेति बोध्यमाह—त्वामिति । जीवितान्तकरः पालनविघातकः अतएव घोरः । एतादृशः मत्से दसदृशसे दसः । भावः सत्ता दक्षिणां सर्वस्वादिरूपां दातारं त्वामपि आगमिष्यति । इवो हेतौ । यदि न काररहितः पाठस्तदा दसः अस्मिन्मार्गमहस्यस्येति दक्षीत्वेन दक्षिणा परमात्मेच्छारूपकालेन हेतुना आगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ शि० एवं अनेन प्रकारेण । मयि ज्ञापं अविष्यत्कालिकवस्तु बोधनं । न्यस्य उक्तवैत्यर्थः ॥ ५९ ॥ स्म० मया स्वयमेव स्मृतं न तु परोक्षो धनेन । शब्दवेधीचासौ बाणा नुकर्षाचेति तथोक्तः तेन । ति० तीर्थस्तु शब्दवेध्या मुनिक्षिणेति पाठः । शब्देन वेधुं योग्यं शब्दवेधं मदनुक्षिप्तितुं प्रीत्यस्य तेनेत्यर्थेचाह । तदसमजसमिति स्पष्टमेव । शि० यत् आचारव्याप्तं ईदृशज्ञानात् पापं कृतं तच्चिन्तयमानेन चिन्तयमानेन शब्दवेध्यनुकर्षिणा शब्दवेधिना बाणेन अनुकर्षति प्राणानपहरति तच्छीलैर्न मया तदेतन्मुनिवचनं स्मृतं ॥ ६० ॥ शि० परमात्मेच्छायास्तदुःखस्य कर्मफलत्वेनोत्प्रेष्याह—तस्येति । तस्य मुनिदुःखदारुणस्य कर्मणः अयं विपाकः फलं समुपस्थितः प्राप्तः । नन्वज्ञानात् जातस्य कर्मणः कथं फलप्राप्तिरित्यत आह । अपथ्यैः अणकहरीतालादिभिस्सह अग्नरसेभ्यो अज्ञानतोपि भक्षिते सति व्याधिर्यथा ॥ ६१ ॥ शि० जीवितं प्रजापानं इह लोके स्थितिमित्यर्थः । संत्यक्ष्यामि । अतस्त्वं न पश्यामि अतएव लमपि मा स्पृश मामिति शेषः । नेति पाठः अतएव मामिति भूषणे व्याख्यातं ॥ ६२ ॥ ति० राघवे यन्मया कृतं विवाचनरूपं तन्मेव तस्य सदृशं । अनेन रागेन यन्मयि कृतं राज्यं

[पा०] १ ग. मेधं. ख. घ. न. ट. मेवागमिष्यति. २ क. ज—ट. दक्षिणां. ३ क. ख. ड. च. ज—ट. संयुक्ते व्याधिरग्नरसे. ४ ख. ट. तस्मान्ममागतं. ५ यदहं पुत्रशोकेनैत्यर्थमारभ्य ब्रह्महत्यान्तिनहिमानवा इत्यन्तानां वशानामर्थानां पौर्वापर्यं. ६—ट. पुस्तकेषु. इत्युक्त्वा. यदहं. चक्षुर्भ्यां. यमक्षयं. यदि मां. धनं वा. न तन्मे. सदृशं तत्तु दृष्टं तमपि. कस्य प्रजाप्यमानो वा. एवं क्रमेण दृश्यते. ग. यदेवं. ६ क. घ. छ. झ. न. ट. संत्यक्ष्यामि. ७ क. घ. छ. न. ट. त्वं हि मा स्पृश. क. त्वं हि संस्पृश. ख. झ. त्वं हि मा स्पृश. घ. ज. साधु मा स्पृश. ८ क. झ. ट. माह त्वं भूमिपः. घ. ज. माह च भूमिपः. ९ क. ख. घ—ट. न तन्मे.

दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्वि विचक्षणः ॥ कश्च प्रव्रज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः ॥ ६५ ॥
 यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदप्य लभेत वा ॥ [धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः] ॥
 यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ॥ ६६ ॥
 चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ ६७ ॥
 अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ६८ ॥
 तस्मादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ उच्छ्रोषयति मे प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः ॥ ६९ ॥
 न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ७० ॥
 पञ्चपत्रेक्षणं सुष्ठु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ॥ ७१ ॥
 सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तैन्मुखम् ॥ ७२ ॥
 निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुकं मार्गगतं यथा ॥ ७३ ॥
 कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ॥ वेदये न च संयुक्ताश्चक्षुर्दर्शनमहम् ॥ ७४ ॥
 चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे ॥ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसंक्ता रश्मयो यथा ॥ ७५ ॥
 अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ संसादयति वेगेन यथा कूर्कलं नदीरयः ॥ ७६ ॥
 हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ॥ हा पितृप्रिय मे नाथ हाऽद्य कासि गतः सुत ॥ ७७ ॥

स्यैवयदनेनकृतमपि ” इतिक्रमः ॥ ६४ ॥ एतदर्थ-
 द्वयक्रमेणोपपादयति—दुर्वृत्तमित्यर्थद्वयेन ॥ ६५ ॥
 रामः सकृदप्यद्यमांसंस्पृशेत् लभेतवा चक्षुर्विषय-
 तांप्राप्नुयाद्वा । तदा जीवेयमितिगम्यमानत्वात्तदनु-
 क्रिः । किमर्थमेवमर्थनंकरोवीत्यत्राह—यमेति ।
 यमक्षयं यमगृहमनुप्राप्ताःमानवाः बान्धवान्द्रक्ष्य-
 न्तिहीत्यर्थः । तस्माज्जीवनकालएवदर्शनमपेक्ष्यत
 इतिभावः ॥ ६६—६८ ॥ अप्रतिकर्मणः प्रति-
 क्रियारहितस्य । स्तोकं अल्पं । “स्तोकास्पधु-
 क्काः” इत्यमरः ॥ ६९ ॥ मनुष्याः जरायुक्तान्
 भवन्ति किंतु देवाः विलयौवनाः । “अहंपुनर्देव-
 कुमाररूपमलंकृतं सुतमाप्रजन्तम् । नन्दामिपश्य-

अपिदर्शनेनभवामिहृद्वाचपुनर्युवेव ” इतिहिपूर्वमु-
 क्तवान् । चारुशुभकुण्डलं तन्मुखसंयोगात्कुण्डलम-
 तीवशोभांप्राप्तमित्युच्यते ॥ ७०—७२ ॥ मार्गगतं
 शुकंयथा मौढ्यंविहायस्वस्थानगतंशुकमिव ॥ ७३ ॥
 चित्तमोहेन चित्तस्वमोहोदुःखादिशयप्राप्तमूर्छां तये-
 त्यर्थः । “मूर्छांतुकश्मलमोहः” इत्यमरः । हृदयं
 मनसोपिष्ठानं । सीदतीव विशीर्यतीव । संयुक्तान्
 इन्द्रियसंयुक्तान् । नवेदये नजाने ॥ ७४ ॥ हृदय-
 विशरणेनशब्दाद्यज्ञानेहेतुमाह—चित्तनाशादिति ।
 संसंक्ताः वीपाविनाभूयाः । यथाज्ञेहनाशकृतपीपना-
 शाद्विभ्रमनाशः एवंशरीरशैथिल्यकृतचित्तनाशादिन्द्रि-
 यनाशइतिसूचितं ॥ ७५—७६ ॥ आयासनाशन

लक्ष्मणमद्वयःपरिपालनरूपं तत्तस्यैवसदृशं । अनन्वयोत्रालङ्कारः । मत्सदृशोऽन्यायकृतं रामसदृशउचितकर्ताचकोपिनास्तीत्यर्थः
 ॥ ६४ ॥ शि० ननुकुतोनामपश्यसीत्यतआह—यमक्षयमिति । यमस्यकालगतेःक्षयःविध्वंसोयसिंसां कालागम्यसाकेतस्यैव
 मित्यर्थः । ति० अन्वारमेत किञ्चिद्भारावास्पृशेत् । यदिवाधनंकोशंयौवराज्यंवालभेततदाजीवेयं ॥ ६६ ॥ शि० चक्षुषेति
 मयिविद्यमानास्त्वितिःराममित्रविषयकस्मरणंविद्युप्यते स्मृत्यन्तराभावेहेतुमाह—दूताइति । स्वतसं स्वःस्वकीयश्चासौसःरामः
 तस्य । किंच सु शोभनःअतःगुणद्वारासर्वत्रव्याप्तिर्यस्यतस्यरामस्य पूते प्रसिद्धा गुणाः दूताव इत्याह । लभन्ति रामसंनिविष्टं
 प्राप्नुयुस्तादृश्यतीत्यर्थः । वैनिश्चितमेतद् ॥ ६७ ॥ कृतक० शुकंमार्गगतंवपेतिपाठः । इत्यापञ्चरात्राऽन्यथैवगतं । पुनश्च मार्गं
 गतास्थां गतं प्राप्तं शुकं कीडाशुकमिवेत्यर्थः । सु० शुकमितिपाठे शुकं पञ्चरात्रस्यपुनरागतं । अत्रधृतत्वेनाशक्यदर्शनंकदा-
 चिद्गृहपुण्यविशेषेणमार्गगतंव्याप्तपुनरितिबार्थः ॥ ७३ ॥ ति० संरक्ताः भस्मतांप्राप्ताः । यथादीपस्वरश्मयोविपद्यन्तेतथेन्द्रिया-
 [पा०] १ क. ख. ग. क. च. झ. ज. ट. सकृदन्वारमेत. घ. सकृदप्यालभेत. २ ग. घ. ज. प्रेक्षन्ते. ३ घ. ख. न.
 सतस्तु. ४ क. ख. झ. न. ट. वैप्राणान्. ५ क. घ. छ. झ. न. ट. ताराधिपसमं. ६ क. छ. झ. न. ट. रामस्य. ७ क. झ.
 ट. येमुखं. ८ ख. ज. शुकं. ९ क. घ. झ. भ. ट. वेन्द्रियाणिहि. १० क. च. ज.—ट. संरक्ताः. ११ क. ख. मचेतसं.
 १२ घ. तीरं. १३ क. ग.—घ. ज.—ट. शाममाप्ति. क. हाहाहावि.

हा कौसल्ये नंशिष्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ॥ हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ ७८ ॥
इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सभिधौ ॥ राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७९ ॥

यदा तु दीनं कथयमराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ॥

गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ८० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

प्रभातेवन्दिममुखानां सवाद्यघोषमुदोषणे पिराहोऽप्रबोधे लसीपवर्तिनीभिः क्रीमिरुपायेन तस्य जीवितापगमनिर्धारणे बभौ-
काहुष्कोशनम् ॥ १ ॥ ततः प्रमुखाभ्यां कौसल्यासुमित्राभ्यामभ्यामिच्छीभिः शोकादुच्चैः परिदेवजम् ॥ २ ॥

अथ राश्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ॥ बन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥
सूताः परमसंस्कारा मङ्गलाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गौयकाः स्तुतिशीलाश्च निर्गदन्तः पृथक्पृथक् ॥ २ ॥
राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३ ॥
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ॥ ४ ॥
तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धा विसस्रुतुः ॥ शोखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणां चापि निःस्वनाः ॥ आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ॥ ६ ॥

दुःस्वनाशनम् ॥ ७७—८० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डन्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथेत्यादिलोकद्वयमेकं वाक्यं । राश्यां रात्रिशेषे ।
परमसंस्काराः व्याकरणाद्युत्तमसंस्कारयुक्ताः । श्रेष्ठा-
लंकारयुक्तावा । बन्दिन इति पूर्वमुक्तत्वात् सूताः वंशा-
बलिकीर्तकाः । मङ्गलाः मङ्गलपाठकाः । उत्तमश्रुतं
गान्धर्वशास्त्रश्रवणयेषां उत्तमश्रुताः । एतद्विशेषणद्व-
यंगायकमात्रविशेषणं । अन्यत्सर्वविशेषणं । सर्वत्रप-
र्युपातिष्ठभित्तिक्रियापदं ॥ १—२ ॥ उदात्ताभिहिता-
शिषां उदात्तेन उच्चैः स्वरेण अभिहिताः प्रयुक्ताः आशि-

षोचैस्तेषां । प्रासादाभोगविस्तीर्णः प्रासादेषु आभोगः
परिपूर्णता तथा विस्तीर्णः । “आभोगः परिपूर्णता” इत्य-
मरः ॥ ३ ॥ स्तुवतां स्तुवत्सु सस्रुतुः । पाणिवादकाः
तालगत्याविधिषं पाणिभ्यां वादयन्तीति पाणिवादकाः ।
अपदानानि वृत्तान्यद्भुतकर्माणि । पाणिवा-
दानवादयन् पाणिवादानकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ शा-
खास्थाः गृह्यारामवृक्षशाखासु वर्तमानाः । राजकुलगो-
चराः राजगृहे दृश्यमानाः । विहगाः शुकादयः
॥ ५ ॥ व्याहृताः ब्राह्मणैरुक्ताः । पुण्यशब्दाः पुण्य-
पुरुषक्षेत्रतीर्थकीर्तनादिरूपाः । पूरयामासुरिति विप-
रिणामेन योजनीयं । गाथानां दशरथविषयप्रबन्धवि-
शेषाणां संबन्धि आशीर्गेयं आशीर्वादरूपगानं ॥ ६ ॥

जीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ शि० हेति अनृशंसे क्रूरवेष्टारहिते । अतएव आमित्रे अतिप्रिये कुलपांसनि कुलाधिपप्रकाशिकैकेयि
॥ ७८ ॥ शि० जीवितान्तं पालनाभावं अप्रकटसाकेतलोकमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ शि० प्राणं पालनं जहौ अप्रकटसाकेतं प्रापेत्यर्थः
॥ ८० ॥ इति चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ति० मागधाः वंशावलीकीर्तकाः । शि० मङ्गलाः गणपत्यादिस्तवपाठकाश्च । मागधावेति पाठान्तरं । राजवंशपरंपरावक्ता-

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. नपस्यामि. क—घ. ज. विनस्यामि. २ क. ख. ड. च. झ. ञ. ट. मातुश्चरामस्य.
३ ग. क. च. झ. ट. तथातुदीनः. क. ख. घ. ज. तथातुदीनः. ४ क. ख. ड. झ. ञ. मागधाश्चोत्तमश्रुताः. ज. मागधाश्चोत्तमा-
शिषाः. ग. घ. मङ्गलाश्चोत्तमाशिषाः. ५ ग. गाथानाः. ६ क. झ. ट. श्रुतिशीलाश्च. ७ च. ज. ञ. निगदन्तः. ८ च. तत्र उत्तमा-
भिहिताशिषाः. ज. तेषामुदात्ताभिहिताशिषां. ९ क. शवर्धत. ख. ग. ज. व्यवर्धत. १० घ. ड. च. झ. ट. शदान्यवादयन्.
११ क. ज. झ. ट. बुद्धाश्चसस्रुतुः. च. ञ. बुद्धाश्चसस्रुताः. क. बुद्धाविसस्रुतुः. १२ क. शारिकाः. १३ क. वीणानांचैव.

ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठा उपतस्थुर्धृथापुरम् ॥ ७ ॥
हरिचन्दनैसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्वटैः ॥ आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥
मङ्गलालम्बनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपनिन्युस्तथाऽप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदार्चितम् ॥ सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तैर्भूवाभिहारिकम् ॥ १० ॥
तैस्तु सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् ॥ तस्यावनुपसंप्राप्तं किंस्त्रिदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥
अथ याः कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ॥ ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥
तैथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च ॥ न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥
ताः स्त्रियः स्वमशीलज्ञाधेष्टासंचलनादिषु ॥ ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ १४ ॥
अथ 'संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ यत्तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ १५ ॥

पर्युपस्थानकोविदाः कालोचितपरिचर्याविधक्षणाः । स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीभिः वर्षधरैः षष्ठैश्चसमृद्धाः परिचारकादितिशेषः ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसंपृक्तं हरिचन्दनसंमिश्रं । स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानप्रकारज्ञाः । यथाविधि यथानियमं ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्बनीयानि मङ्गलरूपानुलेपनानितैलौद्वर्तनादीनि । स्पर्शनीयानिगवादीनीत्येके । प्राशनीयानि दन्तधावनान्तरंगण्डूषत्वेनप्राशनीयानि । संपिष्टतिलनारिकेलजीरकादिद्रव्याणि औषधविशेषानितिवाच्यः । मङ्गलादितीर्थोदकानीतिवाच्यः । अनुदिनमखिलदुरितहरणाद्याखिलकर्मेणामधिकारापादनायचप्राशनीयानि कुलाराधनभूतश्रीरङ्गनाथचरणारविन्दसमर्पिततीर्थोदकतुलसादीनीतिवाच्यः । तीर्थोदकभाजनावरणपेटिकादेरेवपरिचारकैरानयनंज्ञेयं । उपस्करान् दर्पणवस्त्राभरणकुसुमादीनि । कुमारीबहुलाः कुमारीप्रायाः । स्त्रियइतिद्वितीया । वारयोपितइतियावत् ॥ ९ ॥ आभिहारिकं राज्ञेप्रातर्यदाहर्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यं । तत्सर्वं सर्वलक्षणसंपन्नत्वादिवर्धमविशिष्टंभवू । सुगुणंचततुलक्ष्मीवत्तेतिसमासः ॥ १० ॥ तत् पूर्वोक्तं परिजनजातं । सूर्योदययावत् सूर्योदयात्पूर्वमेव ।

परिसमुत्सुकं राजसेवासमुत्सुकं । अनुपसंप्राप्तं अनागतंराजानंप्रति । किंस्त्रिदित्युपशङ्कितंसत् तस्यै । राजानागतः तस्यकिंवास्यादितिशङ्कासंयुक्ततस्यावित्यर्थः ॥ ११ ॥ याः कोसल्यादिव्यतिरिक्ताः । शयनंप्रत्यनन्तराः शयनसन्निकृष्टादित्यर्थः । प्रत्यबोधयन् प्रबोधनोचितसविनयमृदुवाक्यैःप्रबोधयन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापि बोधयित्वापि । उचितवृत्ताः स्पर्शनादिध्यापारोचिताः । विनयेन प्रश्रयेण । नयेन युक्त्याच । अस्यशयनं शयनस्थानं । स्पृष्ट्वा किञ्चिदपि निश्चालक्षणं उच्छ्वासादिकं । नलेभिरे नज्ञातवत्यः ॥ १३ ॥ एतदेवोपपादयति—ताइति । स्वप्रशीलज्ञाः स्वापस्वभावज्ञाः । ताः पूर्वोक्ताःस्त्रियः । चेष्टासंचलनादिषु चेष्टा हस्तपादादिचलनं संचलनं हृदयादिस्पन्धनं आदिशब्देनस्निग्धासादिकंगृह्यते । तेषुकिञ्चिन्नोपलेभिरेइत्यनुपज्ञेणसंबन्धः । वेपथुना कम्पेन परीताःध्याप्ताः । ताः स्त्रियः । राज्ञःप्राणेषुशङ्किताःसत्यःप्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां नदीप्रवाहाभिसुखवेतसादितृणाग्राणां । सदृशं तुल्यंयथातथा । संचकाशिरे संचकम्पिरइत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्पापं मरणरूपमाशङ्कितं तस्यनि-

रदतित्वर्थः । अस्मिन्पक्षे सूतशब्दःपौराणिकार्थकः ॥ २ ॥ ति० ज्ञानशिक्षाज्ञाः अरण्योदयात्पूर्वमेवोषधिक्षानार्थंजलायानेतव्यमितिशिक्षाज्ञाः ॥ ८ ॥ शि० स्पृष्ट्वा अत्रास्तिनास्तिवेतिशङ्कानिवृत्त्यर्थेस्पृष्ट्वा । किञ्चित् राजनिलधार्यवस्त्रादिकमपिनोपलेभिरे श्रद्धायांनप्रापुः । एतेन सवस्त्राभरणधरिरसहितस्साकेतलोकेजगामेति सूचितं ॥ १३ ॥ ति० संचलनादिषु हृदयकरमूलमाहिवु । चेष्टानोपलेभिरे । ततोवेपथुमुत्ताराज्ञःप्राणेषुशङ्किताःआसन् ॥ १४ ॥ ति० संवेपमानानां संदिहानानां । शि० तस्यनिश्चयः [पा०] १ क—ङ. ज—ट. वर्षधर. २ क. च. ज—ट. यथापुरा. ३ क. झ. ङ. संयुक्त. ४ क. च. झ. ज. ट. उपनिन्युस्तथापुण्याः. ५ क. छ. झ. ट. तदभूवाभि. ६ क. छ. झ. ट. ततः. ७ क. छ. झ. ट. अथाप्युचित. ८ क. झ. ज. चेष्टासंचलनादिषु. ९ क. संचकपिरे. १० क. ज. छ. झ. ज. ट. संवेपमानानां. ११ क. छ. ट. तदा.

कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते ॥ प्रसुप्ते न प्रबुध्यते यथाकालसमन्विते ॥ १६ ॥
 निष्प्रभा च विवर्णा च सभा शोकेन संनता ॥ न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता ॥ १७ ॥
 कौसल्याऽनन्तरं राक्षः सुमित्रा तदनन्तरम् ॥ न स विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥ १८ ॥
 ते च दृष्ट्वा तंथा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् ॥ सुप्तमेवोद्वतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत् ॥ १९ ॥
 ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सखरं ता वराङ्गनाः ॥ करेणव ह्वारण्ये स्थानप्रच्युतयुथपाः ॥ २० ॥
 सासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्वतचेतने ॥ कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ २२ ॥
 सा कौसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले ॥ न वैभ्राज रजोध्वस्ता तारेव भगनाच्युता ॥ २३ ॥
 धूपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ॥ अपश्यस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागबधूमिव ॥ २४ ॥
 ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ रुदन्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥
 तामिः स बलवाभादः क्रोशन्तीभिरनुदुतः ॥ येन स्थिरीकृतं भूयस्तद्गृहं समनादयत् ॥ २६ ॥
 तत्समुन्नतसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥ २७ ॥
 सद्यो निपतितानन्दं दीनविकलवदर्शनम् ॥ बभूव नरदेवस्य सद्य दिष्टान्तमीयुषः ॥ २८ ॥

अतीतप्राज्ञाय तु पञ्चवर्षसं यद्यस्मिन् संपरिचारे पश्यः ॥

अथस्वराजशब्दसंबन्धः ॥ १५ ॥ पुत्रशोकेनपरा-
 जिते आक्रान्ते अतएव यथाकालसमन्विते मृतेष्व
 प्रसुप्ते न प्रबुध्यते ॥ १६ ॥ निष्प्रभा निष्श्रीका । वि-
 वर्णा पूर्ववर्णाद्विपरीतवर्णा । शोकेन सभा कुशा ।
 संनता काश्येननम्रा । तिमिरावृता उत्पातकालोत्थ-
 भूमस्तिमिरं तेनावृता । तारेव तारकेव । नव्यराजत
 ॥ १७ ॥ प्रथमंराजानविभ्राजतेस्म । राक्षोऽनन्तरंकौ-
 सल्या शोकाश्रुलुलिताननासती नविभ्राजतेस्म । सु-
 तादृशरथात् जीवन्त्योःकौसल्यासुमित्रयोर्विशेषोना-
 सीदित्यर्थः ॥ १८ ॥ सुप्तेवभेदेव्यौचदृष्ट्वा सुप्तमेव
 सन्तमुन्नतप्राणंतनृपंच । अन्तःपुरं अन्तःपुरजनः ।

अदृश्यत अपश्यत् ॥ १९—२० ॥ सहस्रोद्वतचेत-
 ने सहस्रोत्पन्नप्रबोधे ॥ २१—२३ ॥ शान्तगुणे
 शान्तदेहोष्णस्पन्दनाविगुणे ॥ २४—२५ ॥ सनादः
 कौसल्याप्रभृतीनां नादः । क्रोशन्तीभिस्तामिः पञ्चा-
 त्रविष्टकैकेयीप्रभृतिभिः अनुदुतः अनुसृतोभूत् । ये-
 नानन्तरक्रोशानुदुतेन पूर्वनादेनस्थिरीकृतं व्याप्तं तत्स-
 र्वगृहंसमनादयत् महान्तंप्रतिध्वनिमजनयदित्यर्थः
 ॥ २६ ॥ पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्वपर्युत्सुकजनाकुलंसद्य
 नरदेवस्यदिष्टान्तमीयुषः नरदेवैमरणंप्राप्तेसति । समु-
 त्रस्तसंभ्रान्तं समुन्नतं उद्विग्नं संभ्रान्तं अनवस्थितंच ।
 इत्येवमादिविशेषणयुक्तंबभूवेतिसंबन्धः ॥ २७—२८ ॥
 आह्वाय सम्यक्कृत्वा । पश्यः पश्यः । बाहूपगृह्य

तवातस्मिन्काष्ठेज्जे ॥ १५ ॥ टी० यद्वा अन्तःपुरस्यकर्तृत्वकर्मलंच । तथाचायमर्थः । अन्तःपुरं स्वमात्मानंवद्वतप्राणं अदृश्यत
 अपश्यत् कर्तरियक् ॥ १९ ॥ ति० हाभर्तेति हाभर्तरितीत्यर्थः । स० हाभर्तेति । शोकाभिभूतलात्संबोधनाप्रयोगः ॥ २२ ॥
 ति० अयोध्याजनपदवाचीशोकाश्रुशब्दस्तालव्यमध्यः । कौसल्यापितृवेषवाचीतुदन्त्यमध्यः ॥ २३ ॥ टी० अनुदुतः अभि-
 सेवर्धितः । ति० येनानुद्वेगणेनस्फीतीकृतोवर्धितःसनादः भूयोऽधिकंतद्रेहंसमनादयत् व्याप्तवान् ॥ २६ ॥ ति० पर्युत्सुकजनाकुलं
 अपूर्ववृत्तान्तज्ञानायपर्युत्सुकजननिविष्टं ॥ २७ ॥ ति० अनायवत् अनाथाहं । स० अनायवत् स्वार्यवतिः । अथवा जगद्दश-
 केरामेसति अनाथत्वाभावात्तयोक्तिः ॥ २९ ॥ इतिपञ्चषष्ठितमस्तर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. निष्प्रभासाः २ क. च. छ. झ. न. ट. तदा. ३ ख. सर्वमेव. ४ ख. मतप्यत्. ५. ममन्वत्.
 ५ क. तंनृपं. ६ क. ड.—ट. मर्तेति. ७ क. झ. ज. ट. भ्राजते. ८ ख. ड. झ. ट. गगनाच्युता. ९ क.—च. ज. झ. ट.
 स्त्रीतीकृतो. १० क. च. झ. ज. ट. तत्परिग्रहः. ११ क. ख. घ. ज. सुमुलाक्रान्तं. १२ क. ज.—ट. दीनं. १३ क. ड.
 झ. ज. ट. तंपरिचारे.

मृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

कौसल्यायादशरथशिरसाः स्वाङ्गे समारोपणेन कैकेयीगर्हणपूर्वकं रामादीन् प्रतिपरिशोचनम् ॥ १ ॥ अमात्यादिनिर्दयैश्चरयमा-
छिन्नपयविलपन्त्याः कौसल्यायाश्च पसारणेन राजशरीरस्य तैलद्रोण्यानिक्षेपपूर्वकं सत्याङ्गे शोकात्स्वस्वभवनरामम् ॥ २ ॥

तमग्निमिव संश्रान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ॥ इतप्रममिवादित्यं स्वर्गस्य प्रेक्ष्य पार्थिवम् ॥ १ ॥
कौसल्या षाष्पपूर्णाक्षी विविधं श्लोककक्षिता ॥ उपगृह्य शिरो राहः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
सकामा भव कैकेयि भुङ्क्त्व राज्ञ्यमकण्टकम् ॥ त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥
विहाय मां गतो रामो भर्ता त्वं स्वर्गतो मम ॥ विपथे सार्यहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥
न लुब्धो बुध्यते दोषान्किपाकमिव भक्षयन् ॥ कुञ्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥
अनियोगे नियुक्तेन राह्या रामं विवासितम् ॥ सभार्य जनकः श्रुत्वा परितप्सत्यहं यथा ॥ ७ ॥
स मामनायां विषवां नाद्य ज्ञानाति घातिकाः ॥ रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ॥ ८ ॥
विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी ॥ दुःस्वस्यानुचिता दुःस्वं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥

बाहूगृहीत्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

॥ १ ॥ राहः शिरःपगृह्य अङ्गेरुत्वेत्यर्थः ॥ २—३ ॥
विपथे दुर्मागे । सार्यहीना सहायभूतपथिकसंघ-
हितेत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्यक्तधर्मणः त्यक्तधर्मायाः । “ध-
र्मादनिच्छेदवलात्” इत्यनिच् ॥ ५ ॥ लुब्धः अर्थलि-
प्सुः । किम्पाकं कुतिसतपाकं । विषमिश्रपाकमित्यर्थः ।
किम्पाकोनाम काकमर्दनामकविषफलविशेषइतिके-

चित् । कुञ्जानिमित्तं कुञ्जाहेतोः । “निमित्तपर्या-
यप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति हेतुप्रथमा ॥ ६ ॥
अनियोगे वरप्रदानसमये वरस्य विशेषनिर्देशाभावे सं-
ति । नियुक्तेन इदानीं भरताभिषेकरूपेण रामविवासन-
रूपेण कैकेय्या नियुक्तेन । अनुचितनियोगे नियुक्तेनेति
वार्थः । जनकोवैदेहः ॥ ७ ॥ इतः अत्र देशे । राह्या
जीवनाशगतः प्राप्तः । सरामः अनायां पुत्रविरहेण
रक्षकान्तररहितां । विषवां मानं जानाति ॥ ८ ॥
तपस्विनी शोचनीया । दुःस्वमितिक्रियाविशेषणं ।

स्व० अम्बुहीनं भगवत्स्वपानकाले ॥ १ ॥ ति० एकाग्रं पुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ २ ॥ ति० आत्मनो दैवतं भर्तारं परित्यज्य
त्यक्तधर्मणः त्यक्तः जीवमोयया तादृश्याः कैकेय्या अन्यत्र अन्या । पुत्रराज्येकाजीवितुमिच्छेत् । परित्यज्येति पाठे भर्तारं परित्यज्य
तेन सह भोगान्मुक्त्वा तं कालान्तरे परित्यज्येति शेषः ॥ ५ ॥ ति० किपाकः निषः । कतकस्तु किपाकः विषभेदः तं कोपादिना भक्षय-
न्नालहत्यादोषं न बुध्यते तद्वदित्यर्थ इत्याह । तत्र द्रव्यइति नाल्यन्तं समजसं । धनलोभादिना परस्मिन् विषमक्षणकारयन्वयादहत्यादोषं न बु-
ध्यते इति वक्तुमुचितं । यत्कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं तत्कुञ्जानिमित्तं प्रेरकतया । स्व० लुब्धः वंचितः किपाकं धत्तुरादिफलं ।
मक्षयन्यथानुबध्यते तथाराजादोषानुबध्यत इति केचित् । किपाकः पलाशं वा । तद्रक्षणे क्षणेनोदरशूलेति भिषजः । “किपाको महा-
कालपलाशयोः” इति मेदिनी ॥ ६ ॥ ति० जीवभेदनाशं दर्शनगतः । जीवनाशमितो गत इति पाठे राहो जीवनाशो यथा भवति तथा
यत इत्यर्थः । शि० जीवभ्रातं जीवतं सफलजन्मना मुषीणां नाशो विष्वक्षोयस्मिन्देशे तं देशं हतो गतः । टी० यथा जीवनाशमिति-
पाठे जीवनाशं राह इति शेषः । याविषवां च रामो न जानातीति संबंधः ॥ ८ ॥ ति० चाक्षतपस्विनी अर्तुषेव नादित्याशयः ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. क. ख. छ. झ. ञ. ट. भूमिपं. २ क. क. छ. झ. ट. भर्तारं दु. च. न. भर्तारं च. ३ च. विनियोगेन नि-
युक्तेन. ख. विनियोगेन नियुक्तेन. ४ छ. झ. ट. जीवभ्रातं. ५ च. न. सीता. क. छ. झ. ट. पाक.

नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ॥ निशम्य नूनं संव्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥
 ब्रह्मैवाऽल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥ सोपि शोकसंभाविष्टो नैव त्यक्षति जीवितम् ॥ ११ ॥
 साऽहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ॥ इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १२ ॥
 तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ॥ व्यपनीय सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥
 तैलद्रोण्यामथामात्याः संवेद्य जगतीपतिम् ॥ राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥
 न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ॥ सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १५ ॥
 तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् ॥ हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥
 बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७ ॥
 हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना ॥ विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजिहासि नः ॥ १८ ॥
 कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण वियोजिताः ॥ कथं पतिष्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥
 स हि नाथः संदाऽस्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ॥ वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय नृपतिश्चियम् ॥ २० ॥
 त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः ॥ कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥
 यथा तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सीतया सह संव्रक्ताः सा कमन्यं न हासति ॥ २२ ॥
 ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ॥ व्यवेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वैरेक्षियः ॥ २३ ॥
 निशा चैन्द्रविहीनेव स्त्रीव मर्दविवर्जिता ॥ पुरी नाराजतायोध्या हीनौ राज्ञा महात्मना ॥ २४ ॥
 बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ॥ शून्यचत्वरेऽश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥ २५ ॥

पर्युद्विजिष्यति अयंप्राप्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ नदतां
 नदत्सु । निशम्य नादमित्यर्थसिद्धं ॥ १० ॥ अल्प-
 पुत्रः दुहितृमात्रपुत्रः । सोपि जनकोपि ॥ ११ ॥
 दिष्टान्तं मरणं । पतिव्रता । “ आर्तातैस्तुदितेष्टाप्रो-
 पितेमलिनकृशा । मृतेभ्येतयापत्नौसास्त्रीक्षेयापति-
 व्रता ” इत्युक्तातिप्रत्यविशिष्टा ॥ १२ ॥ व्यावहारि-
 काः व्यवहारेबाह्याभ्यन्तरसकलराजकुलेनियुक्ताः ।
 “ तत्रनियुक्तः ” इतिठक् । अमात्याइत्यर्थः । कौस-
 ल्यां भर्त्रालिङ्गन्तद्व्यपनीय विमोच्य अन्यतोपनीयेत्य-
 र्थः । तैलद्रोण्यां तैलपूरितकदाहे । जगतीपतिं भूप-
 तिं । संनिवेश्य राज्ञोऽनन्तरकर्तव्यानि सर्वाणिकर्मा-
 णि दुःस्वापनोदनादीनिचक्रुः । अपनिन्युरितिपाठे

व्यावहारिकाः व्यवहारविदोलौकिकाः अपनिन्युरि-
 त्येकंवाक्यं । तैलद्रोण्यामित्यारभ्यवाक्यान्तरं । आ-
 दिष्टाः राजकुलेष्वविष्टाः अमात्याः । कर्माणि प्रजा-
 शासनादीनिचक्रुः ॥ १३—१४ ॥ संस्कारंकुतो न च-
 क्रुरित्यत्राह—नत्विति । सर्वज्ञाः सर्वधर्मज्ञाः ।
 अतो न धर्मलोपश्चिन्ताभावः । अनेन गम्यते तैलमिश्रत्वे
 शवस्य पर्युषितत्वदोषो नास्तीति । संकलनं संस्कारं
 ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यां शायितं नृपं ज्ञात्वा । तत्र निवेश-
 काले राजदर्शनाभावात् । हामृतोऽयमिति भूयोपि-
 र्यवारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ नेत्राणां प्रस्रवणं वारिप्रवा-
 होऽप्युच्यते ॥ १७—२० ॥ विदूषिताः राज्यगर्वा-
 सिरस्कृताः ॥ २१—२४ ॥ शून्यचत्वरेति संमार्जनालु-

ति० निशम्यमाना नादमितिशेषः ॥ १० ॥ ती० व्यावहारिकाः अन्तःपुराध्यक्षत्रियः ॥ १३ ॥ ती० आदिष्टाः आह-
 साः । वसिष्ठादिभिरितिशेषः । शि० राज्ञोमान्याः राजसत्कृताजनाः ॥ १४ ॥ ति० तवप्रभुः तवजीवनस्थप्रभुः ॥ २० ॥

[पा०] १ ग. नदतां. २ क. घोषाणां. ३ क. घ. च. अ. निशम्यनादं. ४. छ. झ. ट. निशम्यमाना. ५ क. समायुक्तो.
 ५ च—ट. नूनं. ६ क—ट. व्यपनिन्युः. ७ क. च. झ. अ. ट. द्रोण्यांतदामात्याः. ८ द. द्रोण्यांतदामान्याः. ९ ग. घ. सर्वा-
 ण्यविक्रिष्टचक्रुः. १० क. सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः. ११ क. छ—ट. संकलनं. १२ क. छ. झ. ट. शायितंतंसचिवैस्तु. १३ ग. घ.
 पर्यदारयन्. १४ क. छ. झ. अ. ट. बाहूनुच्छिद्य. १५ क. छ. कर्षणं. १६ ग. अ. विहीनः. १७ क.
 प्रजहासिनः. १८ ख. दुष्टभावेन. १९ च. झ. अ. निवर्जिताः. २० क. च. छ. झ. अ. ट. सपत्न्या. २१ क. च. छ.
 झ. अ. ट. सत्वात्माकं. २२ क. छ. झ. ट. यथाच. २३ ख. घ. क. च. ज—ट. व्यवेष्टन्त. २४ क. ख. वराक्षियः.
 २५ ख—घ. ज—ट. नशप्रहीनेष. २५ क. विभा.

गते तु शोकाग्निदिवं नराधिपे महीतलस्यासु वृषाङ्गनासु च ॥
 निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी सुपस्थिता ॥ २६ ॥
 ऋते तु पुत्रादहनं महीपतेर्न रोचयन्ते सुहृदः समागताः ॥
 इतीव तस्मिन्शयने न्यवेशयन्विचिन्त्य राजानमर्चिन्यदर्शनम् ॥ २७ ॥
 गतप्रभा धौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ॥
 पुरी बभासे रहिता महात्मना न चास्त्रकण्ठाऽऽकुलमार्गचत्वरः ॥ २८ ॥
 नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ॥
 तदा नमर्या नरदेवसंक्षये बभूवुरीर्ता न च शर्म लेभिरे ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

परेशुःप्रभातेसमागतैर्सार्कण्डेयप्रभृतिभिर्ब्रह्मतिराशःसदसम्भावाभ्याजयपदावेर्गुणदोषसंभवकथनपूर्वकंराक्षसुजेषु
 कस्यचिद्राज्येऽभिषेचनप्रार्थना ॥ १ ॥

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्त्रकण्ठजैनाकुला ॥ अयोध्यायामवतता सा व्यतीताय शर्वरी ॥ १ ॥
 व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ॥ समेत्य राजकर्तारः समामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥
 मार्कण्डेयोथ मौद्गल्यो वामदेवश्च कश्यपः ॥ कात्यायनो गौतमश्च आबालिश्च महायज्ञाः ॥ ३ ॥
 एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥
 अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥

लेपनवत्यादिशून्यचलरादियुकेतियावत् । यथापुरं
 यथापूर्वं ॥ २५ ॥ शोकात् पुत्रशोकात् । निवृत्तचारः
 निवृत्तकिरणप्रचारः । गतइति अस्तमितिशेषः । प्रवृत्त-
 चारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥ समागताः सुहृदः
 आन्धकाः । पुत्रादहेमहीपतेर्देहनंनरोचयन्ते । जनेना-
 तिबलपराक्रमयुक्तसपुत्रसद्भावेप्यस्मिन्काले वैववशा-
 देकोप्यसन्निहितः तूष्णीमवस्थानमयुक्तं । अतोयेनके-
 नापिप्रकारेणसंस्कारःकर्तव्यइतिकैश्चिद्यज्ञःकृतइतिग-
 म्यते । तस्मिन्शयने पूर्वोक्तैलद्रोण्यां ॥ २७ ॥
 व्यपेतनक्षत्रगणा चन्द्रादिसकलतेजोहीना । रामादि-
 सकलराजरहितस्योपमा । आस्त्रकण्ठैः कण्ठसंभित-

बाणैः । आकुलानिमार्गचलराणियस्याःसातयोक्ता
 ॥ २८—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथाराजकदोषवर्णनं—आक्रन्दितनिरानन्देति ।
 आक्रन्दितेनहेतुनानिरानन्दा अवतता वीर्षा दुःख-
 वशादतिदीर्घभूतेत्यर्थः ॥ १ ॥ राजकर्तारः राजाभि-
 षेककार्यकर्तारः ॥ २—४ ॥ अस्मिन्पार्थिवे पुत्रशोके-
 नपञ्चत्वमापन्नेसति याशर्वरी नः अस्माकं । वर्षश-
 तोपमा आसीत् । साशर्वरी दुःखंयथातथा अतीता

स० निवृत्तचारः नितरावृत्तःप्रवृत्तःचारःअपसर्पणयस्यसतया । निवृत्तगतिरितिवा । “चारःप्रवालकक्षेसाद्वीचयान्ध्यामसर्पयोः”
 इतिविश्वः ॥ २६ ॥ ति० सुहृदोवसिष्ठाद्याः । पशुपितदाहनिषेधवचनानितु विप्रविषमानीतिनविरोधः ॥ २७ ॥ ति० आकण्ठं
 धारारूपेणप्रवहद्भिरक्षैरुपलक्षिताःकण्ठायेवातैराकुलाःसार्गाश्चलराक्षयस्यांसा । शि० पुरीबभासे बभभासइत्यर्थः । मगवेधिवो-
 धीनरेषुभवाइत्यावाधिवनजयलामः ॥ २८ ॥ इतिषट्षष्टितमस्सर्गः ॥ ६६ ॥

स० सास्त्रकण्ठजनैराविजा आकुला । अवतता दुःखाद्भूयसीवमियमाना ॥ १ ॥

[पा०] १ घ. प्रवृत्तारा. २ क. झ. ट. नीरोचयंसे. ३ क. ख. निरीक्ष्यराजानमतीतदर्शनं. ४ झ. ट. कण्ठास. ५ घ. ज.
 रतावनशर्म. ६ क. छ. ज. ड. आक्रन्दिता. ७ क. छ. ट. उ. जनाविजा. ८ क. वामदेवोय. ९ झ. कश्यपः. १० क. सु. चा.

स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥
 उभौ भरतश्शुभ्रौ कैकेयेषु परंतपौ ॥ पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥
 इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ॥ अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
 नाराजके जनपदे विद्युन्माली महाखनः ॥ अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥
 नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ॥ नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १० ॥
 नाराजके धनं चास्ति नास्ति भार्याऽप्यराजके ॥ इदमस्याहितं चान्यत्कृतः सैत्यमराजके ॥ ११ ॥
 नाराजके जनपदे कारयन्ति सर्वा नराः ॥ उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥
 नाराजके जनपदे यक्षशीला द्विजातयः ॥ सैत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संश्रितव्रताः ॥ १३ ॥
 नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ॥ ब्राह्मणा वसुसंपन्ना विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥
 नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥

॥ ५—६ ॥ राजगृहे राजगृहनामनिपुरे । वर्तेतइति-
 शेषः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिति निर्धारणेष्वपि । रामा-
 दीनांचतुर्णामप्येवमर्थः । अथैवराजाविधानेदोषः—
 अराजकंहीति ॥ ८ ॥ अराजकत्वस्यविनाशहेतुत्वंप्र-
 पञ्चयति—नाराजकइत्यादिना । विद्युन्मालीत्यादि-
 विशेषणैर्महावर्षादुर्लभइतिभावः । दिव्येनेत्यनेन
 शिलावर्षस्तुमविष्यतीतिभावः ॥ ९ ॥ बीजमुष्टिः
 नप्रकीर्यते फललभनिश्चयाभावादितिभावः । भार्या
 वशेनवर्तते व्यभिचारे शिक्षकाभावादितिभावः ॥ १० ॥
 धनं नास्ति चौरभयादितिभावः । भार्या नास्ति बन्धु-
 निमहादितिभावः । इदं वक्ष्यमाणं । अन्यत् पूर्वोक्त-
 मयान्वयत् । अत्याहितं महाभीतिरस्ति । “ अत्या-
 हितंमहाभीतिः ” इत्यमरः । तदेवाह—कृतइति ।

सत्यं कथयिष्यामिदं ॥ ११ ॥ समानकारयन्ति
 मनस्त्रास्थ्याभावात् । उद्यानानिनकारयन्ति छेदन-
 मयात् । पुण्यगृहाणि देवतायतनादीनि नकारय-
 न्ति दुर्गनिर्माणभयावितिभावः ॥ १२ ॥ ब्रह्म वेदः
 तदप्येतारो ब्राह्मणाः । “ तदधीतेतद्दे ” इत्यण् ।
 सत्राणि महायज्ञान् यत्रसर्वेयजमानाः सर्वेभस्विजः ।
 नान्वासते नानुसिञ्चन्ति । विज्रभयात् ॥ १३ ॥
 यज्वनः यज्वानः । वसुसंपन्ना अपि धनसंपन्ना अपि ।
 आप्तदक्षिणाः भूरिदक्षिणाः । न विसृजन्ति न विश-
 न्ति । आकृष्यत्वव्यज्जनेन दण्डभयावितिभावः ॥ १४ ॥
 नटाः नाट्यामिनयसमर्थाः । नर्तकाः नर्तनमात्रस-
 मर्थाः । प्रभूताः बहुलाः नटनर्तकायेषु तैस्तथोक्ताः ।
 उत्सवाः देवतोत्सवाः । समाजाः तीर्थयात्राः ।

सू० पुण्यगृहं भरतानयनाशुपयुक्तां । ति० कैकेयेषु तदास्थ्येदोषे । अवांतरदेशापेक्षया बहुवचनमितिकतकः । वसुतो-
 ऽह्मइत्यादिबहुवचनान्तएवजनपदवाचीत्यन्ये । सू० राजगृहे कृतोपमा । दशरथगृहं ॥ ७ ॥ शि० इहअस्यामयोध्यायां
 इक्ष्वाकूणामप्येकश्चिद्राजा रक्षस्वदेनराजसदृशः । ति० विपक्षेवाप्येकमाह—अराजकंहीति । हि यतः । अराजकंनोराष्ट्रं
 विनाशमवाप्नुयात् । अतः कश्चिद्राजाविधीयतां । कृतक० “राजकंसद्विराष्ट्रंनोनाशनावाप्नुयाद्यथा” इतिपाठः । नः अस्माकं
 राष्ट्रं राजकं राजयुतंसत् । नाशनावाप्नुयाद्यथा तं कश्चिद्राजाविधीयतामित्यन्वयः । हिवाक्यालङ्कारे ॥ ८ ॥ सू० विद्युन्माली
 श्रीशाल्वन्तर्गतशिलादिनादिनिः ॥ ९ ॥ शि० बीजमुष्टिः बीजमुक्तकर्मकबद्धकरः । नप्रकीर्यते नमुष्यते । किंचमुष्टेर्बीजं बीजमु-
 ष्टिः । राजदन्तादित्स्यामुष्टेः परलं । नप्रकीर्यते नोप्यते । भार्या च पत्युरेतिदोषः । ति० बीजमुष्टिर्नप्रकीर्यते बीजानामारोपो
 नक्रियते फलकालेष्टकाशङ्कया ॥ १० ॥ सू० भार्या नास्ति विटशुपद्रवादितिभावः । टी० अराजकेषुति अमार्गवर्तिनां
 कृत्रापिभयशङ्केतिभावः ॥ ११ ॥ टी० पुण्यगृहाणिपुण्यसंपादकानि सत्रगृहाणीतिभावः । मठादीनिवा । ति० समानकारयन्ति
 न्यायविचारावेतिदोषः ॥ १२ ॥ शि० आप्तदक्षिणाः आप्ताः निविष्टाः प्राप्तोक्ता इत्यर्थः । दक्षिणाः । कर्मधारयः । ति०
 वसुसंपूर्णाः बहुपनाः । आप्तदक्षिणाः शास्त्रेण्यथाप्राप्तदक्षिणाः । यज्वनः भस्विजः प्रति न विसृजन्ति न विशन्ति । आकृष्यत्वव्य-
 ज्जनेन दण्डभयावितिभावः ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. च. झ. न. ट. स्वर्गस्थ. २ क. न. अनयकं. ३ ग. घ. ज. नोराज्यं. च. न. राष्ट्रं. ४ ग. क.
 घ. छ. झ. न. ट. विनाशमवाप्नुयात्. ५ झ. घ. क. छ—उ. अराजकेधनं नास्ति. ६ ग. घ. न. सौख्यमराजके. ७ घ. न.
 सत्राशुपासते. ८ क—उ. संपूर्णा. ९ क. च. छ. झ. न. प्रहृष्टनट. १० घ. वृष्यवर्धनाः.

नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ॥ कथाभिरेनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥
 नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ॥ सायाहे क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमधूषिताः ॥ १७ ॥
 नाराजके जनपदे बाहनैः शीघ्रगामिभिः ॥ नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १८ ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ॥ शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १९ ॥
 नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः ॥ अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ २० ॥
 नाराजके जनपदे शरान्तैततमस्यताम् ॥ श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥
 नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ॥ गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥
 नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ॥ भावयन्मात्मनात्मानं यत्र सार्यगृहो मुनिः ॥ २३ ॥
 नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते ॥ न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥ २४ ॥
 नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः ॥ नराः संयान्ति सहसा रथैश्च परिमण्डिताः ॥ २५ ॥
 नाराजके जनपदे नराः शस्त्रविशारदाः ॥ संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ॥ २६ ॥
 नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनायां कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥

यत्तदुभयाभावेराष्ट्रहानिरित्यभिप्रायेणाह—राष्ट्रवर्ध-
 नाहति ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्वो-
 न्यंविबुधमानाः । सिद्धार्थाः लब्धप्रयोजनाः । नम-
 वन्ति निरूपणनियमनकर्तुरभावादुत्कोचप्रायस्वावे-
 तिभावः । यद्वा व्यवहारिणः क्रयविक्रयरूपेणव्यापा-
 रेणजीवन्तः । कथाशीलाः इतिहासपुराणादिकथाव-
 द्धनशीलाः । कथाप्रियैः कथासुतत्परैः श्रोतुभिः । कथा-
 मिः हेतुभिः नानुरज्यन्ते अनुरक्तानक्रियन्ते । श्रोतृणां-
 स्वास्थ्याभावादितिभावः । यद्वा कथाशीलाः वाचदूकाः
 कथामिः वादजल्पवितण्डाभिः । कथाप्रियैः सामा-
 जिकैः सह । नानुरज्यन्ते ननुष्यन्ति । तत्पारितोषि-
 काविप्रदराजामावात् ॥ १६ ॥ समागताः संवीभू-
 ताः । नयान्ति पुष्पापचयाद्यर्थसखीभिः सहनयान्ति ।
 चोरमयादितिभावः ॥ १७ ॥ शीघ्रगामिभिर्बाहनैः
 रथैरित्यर्थः । ननिर्यान्ति परिमवशाङ्क्येतिभावः
 ॥ १८ ॥ विवृतद्वारानशेरते किन्तुबद्धकपाटाएव

॥ १९ ॥ विषाणिनः प्रशस्तदन्ताः । षष्टिहायनाः
 षष्टिवर्षाः ॥ २० ॥ अस्मतां क्षिपतां । उपासने अभ्या-
 से । “स्यादुपासनमभ्यासः” इत्यमरः । तलनिर्घोषः
 ज्याकरतलनिर्घोषः ॥ २१ ॥ क्षेमं क्षेमावहं । बहु-
 पण्यैः समाचिताः समृद्धाः । यद्वा पण्यानां क्रयव्यवहारा-
 णां समाचिताः दशभाराः । “आचितोदशभारः स्या-
 त्” इत्यमरः । बहवः पण्यसमाचिताः येषांतेतथोक्ताः
 ॥ २२ ॥ एकोऽसहायश्चरतीत्येकचरः । वशी जिते-
 न्द्रियः । आत्मना अन्तःकरणेन । आत्मानं परसा-
 त्मानं । भावयन् चिन्तयन् । यत्रसार्यगृहः यस्मिन्प्र-
 देशेसार्यकालोभवति तत्रगृहंनिवासोयस्यतयासम्प-
 रति । अन्नप्रदात्रभावादितिभावः ॥ २३ ॥ योगक्षेमं ।
 अलब्धलाभयोगः लब्धसंपरिपालनक्षेमः योगश्चक्षेम-
 श्चयोगक्षेमं । द्वन्द्वैकवद्भावः । विषहते जयति ॥ २४ ॥
 परिमण्डिताः भूषिताः ॥ २५ ॥ संवदन्तः स्वाकुर्वन्तः ।
 वनेषु मुनीनामावासभूतवनेषु ॥ २६ ॥ कल्प्यन्ते

शि० असिद्धार्थाः अनिष्पन्नप्रयोजनास्सन्तः ॥ १६ ॥ सं० कृषिगोरक्षयोस्समाहारः कृषिगोरक्षतेनजीवन्तीतिवत् ॥ १९ ॥
 ती० एकचरः यतिः । “अष्टौमासएकक्षीयतिचरेत्” इतिश्रुतेः ॥ २३ ॥ शि० योगक्षेमः योगेनसहितःक्षेमः नप्रवर्तते ॥ २४ ॥
 ति० परिमण्डितैरितिपाठान्तरं ॥ २५ ॥ ति० संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते संवदन्तःवपतिष्ठन्ते । अविप्रसार्थाः । शि० संवदन्तः
 स्वस्वगृहीतपक्षस्यापनपूर्वकंपरपक्षंतिराकुर्वन्तःसन्तः । नवशिष्यन्ते नशोभिष्यन्ते ॥ २६ ॥

[पा०] १ ख. व्यावहारिकाः. २ क. व. छ. झ. म. ट. रभिरज्यन्ते. ख. रभिरज्यन्तः. ३ क. झ. म. उद्यानानि.
 ४ १८—१९ तमनोरनयोःश्लोकयोः पौर्वापर्यं झ. पाठेदृश्यते. ५ ख. चरन्ति. ६ ग. म. म. षष्टिहायनाः. ७ क. ख. ग. क.
 म. झ. म. संवर्तते. ८ ग. दूरमध्वानं. ९ ख. क. छ. झ. ट. योगक्षेमः. १० क. प्रवक्षते. ११ क. झ. क. च. छ. झ. म. ट.
 प्रतिमण्डिताः. १२ क. क. च. ज. झ. म. संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते. ६. संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते.

नाराजके जनपदे चन्दनाग्रहर्षिताः ॥ राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २८ ॥
 यथा शत्रुदक्ता नद्यो यथा वाऽप्यतृणं वनम् ॥ अगोपाला यथा गवस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥
 ध्वजो रथस्य प्रह्वानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ॥ तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥
 नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्य चित् ॥ मत्स्या इव नैरा नित्यं मक्षयन्ति परस्परम् ॥ ३१ ॥
 ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाच्छिन्नसंशयाः ॥ तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ ३२ ॥
 यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ॥ तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥
 राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवर्ता कुलम् ॥ राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥
 धर्मो वैभ्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ॥ विशेष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥
 महो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ॥ राजा चेन्न भवेद्लोके विमज्जन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥
 जीवत्यपि महाराजे तदैव वचनं वयम् ॥ नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राण्येव सागरः ॥ ३७ ॥
 स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ॥

संपाद्यन्ते ॥ २७ ॥ रुषिताः लिप्ताः ॥ २८ ॥
 सधाराधूमिति नशीभतइतिशेषः ॥ २९ ॥ ध्वजोरथ-
 स्त्रोत्यादिदृष्टान्तार्थवचः । अज्ञानं ज्ञानप्रकं । शास्त्रं
 लिङ्गं । ध्वजः प्रकाशकः । इतः अस्माद्धौकात्मेत्य-
 र्थव्यसंगतइत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥ संभिन्नमर्यादाः
 सल्लङ्घितस्वस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः । अतएवपूर्व-
 राजदण्डनिपीडिताः ये नास्तिकास्तो इदानीं छिन्नसं-
 शयाः राजदण्डसङ्कारहिताः सन्तः । भावाय सद्भा-
 वाय प्रभावायथा । कल्पन्ते समस्तदैष्टिकपीडासम-
 र्भाभवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ दृष्टिःशरीरस्ययथाप्रवर्तते
 द्विसप्तधकलेनाहितमिषारकलेनचसदैवप्रवर्तते । स-
 त्वधर्मयोःप्रभवः कारणं । राजाविराष्ट्रस्यतथाप्रवर्तत
 इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कुलवर्ता क्षेत्रबीजशुद्धिमतां । कुलं
 कुलाचारव्यवर्तकः ॥ ३४ ॥ नरेन्द्रेण महतावृत्तेन
 सर्वप्रकाररक्षणरूपपरिरेण । विशेष्यन्ते अयःक्रिय-

न्ते । यद्विगुणध्वजान्दसः । यमस्यदण्डनमात्रं कुबेर-
 स्यधनदत्त्वमेव इन्द्रस्यपालनमेव । वरुणस्यसदाचा-
 रनियमनमेव । एतद्गुणचतुष्टययुक्तत्वाग्रेन्द्रेणयमाद-
 योव्यावर्त्यन्तइत्यर्थः । यद्वा यतोमहतावृत्तेनयुक्तः
 ततोहेतोः एकैकदिग्वातिप्रजारक्षकयमादिभ्यः । वि-
 शेष्यते अतिशीयते ॥ ३५ ॥ साध्वसाधुनी लोके
 विभजन् व्यवस्थापयन् राजानस्याचेत् । इदं अराज-
 कत्वं । अहोतमइवस्यात् । यतःकिञ्चन कर्तव्याकर्त-
 व्यनप्रज्ञायेत । यद्वा साध्वसाधुनीविमज्जन् राजा
 लोकेनभवेचेत् । इदं जरात् । किञ्चिदपि । नप्रज्ञायेत
 नप्रतीयेत । किन्तु तमइवस्यात् सूर्याभावेइदमोरूप-
 मेवस्यात् ॥ ३६ ॥ महाराजेजीवत्यपि वयंतववचनं
 नातिक्रमामहे । इदानींकिमुत्तेतिभावः ॥ ३७ ॥
 हेद्विजवर्य वसिष्ठ । सः त्वं । नः अस्माकं । वृत्तं
 अराजकत्वप्रमुखितंसर्वकृत्यं । समीक्ष्य नृपंविनाराज्य-

स० वसन्तइवेति । वसन्तादिभागप्रहेऽप्यवः । वसन्तान्तिमग्रहणेव्यतिरेकः । “वसन्तेसर्वसंस्थानांजायतेपञ्चधातनम् ।”
 ब्रह्मन्तकालेयतस्सरागास्तरवः” इत्युभयप्रमानात् ॥ २८ ॥ स० प्रज्ञायेतेऽनेनेतिप्रह्वानं ज्ञापकं । ध्वजः अस्मत्स्वरूपप्रकाशकः ।
 देवत्वं कर्तृजदेवत्वं ॥ ३० ॥ लि० स्वकं जीवनसित्यर्थः । स० स्वकुं स्वकीयं ॥ ३१ ॥ ती० एवमराजकेदोषानभिधायसराज-
 केगुणानाह—येतिविति । संभिन्नमर्यादाःत्यक्तमर्यादाः । छिन्नसंशयाःकुल्याकुल्यविचाररहत्याः । राजदण्डनिपीडिताःभावाय
 साधुत्यायकल्पन्तेयोग्याभवन्ति । वृत्तेसतीतिशेषः ॥ ३२ ॥ लि० किञ्च महतावृत्तेनयुक्तेननरेन्द्रेणैव यमादयोविशिष्यन्ते ऐश्वर्य-
 विशिष्टाभवन्तीत्यर्थः । एतेन महताराज्ञाधर्मत्यागेदेवानांहासएवेतिसूचितम् ॥ ३५ ॥ लि० सूर्याभावे तमइवतमसीव । नकिञ्चन
 कर्तव्याकर्तव्येप्रज्ञायेत प्रतीयेत । तमइतिप्रथमा सप्तम्यर्थे । अकारान्ततमशब्दस्यतमेइतिसप्तम्यन्तंवा । “तमस्यपितमंतथा”
 इतिद्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥ लि० राजनिजीवत्यपितववचनं वयं नातिक्रमाम । अतइदानीमपिमेवगतिरिति वसिष्ठप्रतिसर्षेषामुक्तिः
 ॥ ३७ ॥ इतिसप्तपष्ठितमस्सर्गः ॥ १७ ॥

[वा०] १ च. न. भूषिताः. २ क. न. छ. न. ज. द. जनाः. ३ क. न. येतु. ख. येच. ४ ग. न्साध्वसाध्विति. ५ क. प्रत्येव. ६ क. स. सागराः. ७ क. क. न. छ. न. ज. द. राष्ट्र.

कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वैदान्यं त्वमेव राजानमिहाभिविष्टः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

वसिष्ठेनमार्कण्डेयाद्यनुमत्याभरतशत्रुभानयनायदूताभिप्रेषणम् ॥ १ ॥ दूतानामर्गगमनप्रकारनिरूपणम् ॥ २ ॥ दूतैरात्रौकेक्यनगरप्रवेशः ॥ ३ ॥

तेषां हि वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ मित्रामात्यगणान्सर्वान्प्राप्तवान्त्तानिदं वचः ॥ १ ॥
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी ॥ भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुमेन समन्वितः ॥ २ ॥
तैच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः ॥ अनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ॥ 'तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एहि सिद्धार्थं विजय जयन्ताशोकनन्दन ॥ श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं-शीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाच्चरतो मम ॥ ६ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं ग्राह सर्वे च मन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
मा चासौ प्रेषितं रामं मा चासौ पितरं मृतम् ॥ भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ॥ ८ ॥

मरण्यभूतस्यादित्यपिसमीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतं वशरथतनयं । अभिविष्टेतियोजना ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

मित्रामात्यगणान् मित्रभूतामात्यगणान्सुमन्त्रादीन् । प्राप्ताणान् मार्कण्डेयादीन् ॥ १ ॥ राजगृहे राजगृहाख्येपुरे । यद्यस्मात्त्वसति तत्तस्मात् । जवनाः वेगवन्तः । दूता गच्छन्त्वितिसंबन्धः । किंसमीक्षामहे किंविचारयामः । राजैवभरतायराज्यस्यदत्तत्वादिति भावः ॥ २—३ ॥ तथैवास्मात्प्राप्तुं जानन्तिगच्छन्त्विति ॥ ४ ॥ सिद्धार्थविजयजयन्ताशोकाख्याम-

भिसमाननामानोदूताः ननुमन्त्रिणः । मन्त्रिव्यस्तिरिक्तनन्दनशब्दसहपाठात् । "पुरोहितस्त्वांकुशलं ग्राह सर्वे च मन्त्रिणः" इत्युपरिवक्ष्यमाणत्वात् । इति कर्तव्यं कार्यकलापः ॥ ५ ॥ त्यक्तशोकैः भवन्तिशिशोषः । इदं वक्ष्यमाणं वचनं । ममशासनात् भरतोवाक्यः ॥ ६ ॥ मन्त्रिणः प्राहुरितिविपरिणामः । अत्ययः काष्ठातिपातः तन्प्राप्तमात्ययिकं । "विनयादिशब्दः ॥ इतिठक् । तादृशंकृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणो निर्याहीतिवाच्यइत्यनुकर्षः । यद्वा अत्ययः कृत्यं तन्प्राप्तमात्ययिकं । "अत्ययोतिक्मेकृच्छे" इत्यमरः । कृत्यं । अस्तीतिशेषः ॥ ७ ॥ माशंसिषुरित्यन्वयः । राघवाणां क्षयं अपश्यं तेजःक्षयमित्यर्थः । "निर्य-

ति० यद्यस्माद्राजाकैकेयीवचनाद्वत्तराज्योभरतोमातुलकुलेवसति ॥ १ ॥ शि० शीघ्रंयथास्वातयाजवनाः शीघ्रगमनकर्तारौ दूताः भ्रातरावानेतुं हयैस्त्वरितंगच्छन्तु । अतः परं उक्तं हयैः किंसमीक्षामहे अतः परं उक्तं हयैस्त्वेवेति तात्पर्यम् ॥ २ ॥ शि० सिद्धार्थादयो मन्त्रिणानामानोदूताः ननु मन्त्रिणः नन्दनसाहचर्यादित्येके । यदिच सिद्धार्थादिसाहचर्येण नन्दनोपिमन्त्रीतिव्याख्यायते तदानन्दनइतिकस्यचिन्मन्त्रिणोनामान्तरमिति बोध्यम् । मन्त्रिभिर्युक्तकर्मकथं क्रियतइति तु न अस्मितव्यम् । अतिनिपुणानां सर्वकर्मस्वधिकारात् ॥ ५ ॥ ति० अत्ययं असह्यकालातिक्रमं तदेवात्ययिकं । अतिक्रमेण्तीत्यन्वयः । कालातिक्रमेण्तीतिनश्यतीतिवाच्योर्थः । विनयादिलाट् । तादृशंकृत्यमस्ति । स० खया आत्ययिकं अतिक्रमणयोग्यंकृत्यमस्ति । लडागमनैकाधीनप्रयोजनमस्तीति यावत् ॥ ७ ॥ ति० इतः श्रीरूपान्मूलात् क्षयं माशंसिषुः माकथयन्तु । स० शंसिषुरिति "माशंसिषु" इतिठक् सर्वकारापवादः ।

[पा०] १ क. व. छ. झ. ञ. ट. तथाप्यं. २ क. छ. ज. झ. ट. मिहमिधेचय. ३ क. ख. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. तेषां तद्वचनं. ४ ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. जनान्. ५ क. छ. ज. झ. दत्तराज्यः परं सुखी. ६ क. छ. झ. ट. मुदन्वितः. ७ क. व. अ. तौशीघ्रं. ८ ग. घ. छ. झ. ट. स्वरितैर्हयैः. ९ ट. समीक्षामहेपरं. १० क. ग. च. व. तेषां तद्वचनं. ११ क. व. घ. ञ. नाशन. १२ ग. पुरोहितस्त्वा. १३ ख. प्रेषितं. १४ क. झ. ञ. ट. राघवाणामितः.

कौशेयानि च वस्त्राणि शूषणानि वराणि च ॥ क्षिप्रमादाय राक्षस्य भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥
 दत्तपथ्यश्वना दत्ता जग्मुः स्वस्वं निवेदनम् ॥ केकयास्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य संमतान् ॥ १० ॥
 ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यक्षेपमनन्तरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ॥ ११ ॥
 न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ॥ निषेवमाणाले जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥
 ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यक्षुस्त्रा ययुः ॥ पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥
 सरांसि च सुपूर्णानि नदीष्व विमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणाले जग्मुर्दूताः कार्यवशाद्भुतम् ॥ १४ ॥
 ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ॥ उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जैनाकुलाम् ॥ १५ ॥
 निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥
 अभिकालं ततः प्राप्य ते बोधिमघनाश्रुताम् ॥ पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुश्चिमुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥
 अवस्थाञ्जलिपानां च ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येन बाह्यीकान्सुदामानं च यवतम् ॥ १८ ॥

यापचयौक्ष्यौ " इत्यमरः ॥ ८ ॥ कौशेयानि पट्ट-
 वस्त्रविशेषान् । राक्षः केकयराजस्य ॥ ९ ॥ दत्तप-
 थ्यश्वनाः दत्तमार्गाशनहेतुभूतद्रव्याश्चत्यर्थः । स्वनिवे-
 दनमन्तं क्षीप्रभृतीनां स्वप्रयाणं कथयितुं । संमतान्
 जघनत्वेनाश्वश्रमसहत्वेन च संमतान् ॥ १० ॥ प्रास्था-
 निकं प्रस्थानप्रयोजनकं । अनन्तरं कार्यक्षेपं पाथेया-
 विकचकृत्वा । पुनर्वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञानं स्वविलम्ब-
 स्थापत्वं धोतयितुं ॥ ११ ॥ अपरतालस्य अपरता-
 लोत्तमगिरिः तस्य । न्यन्तेन नितरामन्तेन चरमप्र-
 देशेनेत्यर्थः । " अन्तो जघन्यं चरमं " इत्यमरः ।
 प्रलम्बस्य प्रलम्बाख्यगिरेः । उत्तरं प्रति उत्तरभागमु-
 दिश्य । तयोर्मध्येन मालिनीं नदीं निषेवमाणालजग्मुः
 अपरतालः पुरस्तादक्षिणोत्तरायतः प्रलम्बः पञ्चाद्राजो
 दक्षिणोत्तरायतः पूर्वोपरायतश्चेति पर्वतसंनिवेशः । प्रथ-
 ममपोष्याद्याः पश्चिमामिमुखं निर्गच्छन्तः । तयोर्मध्ये-
 न पदं श्रुत्वाः कियन्तमध्वानं मालिनीतीरमार्गेण गत्वा
 ततः प्रलम्बस्योत्तरभागेन पश्चिमामिमुखा जग्मु रित्यर्थः
 ॥ १२ ॥ ते हस्तिनपुर इत्यादि श्लोकद्वयमेकवाक्यं ।
 हस्तिनपुरे हस्तिनपुरसमीपे । गङ्गां तीर्त्वा प्रत्य-

क्षुत्वाः सन्तः जग्मुः । ते दूताः मध्येन कुरुजाङ्गलं
 कुरुजाङ्गलस्य मध्यमार्गेण । " एनपाद्वितीया " इति
 द्वितीया । कुरुदेशैकदेशोजाङ्गलः हस्तिनपुरस्य
 कुरुदेशस्य स्वात्तदन्तर्गतजाङ्गलाख्यदेशमध्येन पाञ्चा-
 लदेशमासाद्य तत्र देशे सरः प्रभृतीभिरीक्षमाणा जग्मुः
 ॥ १३—१४ ॥ शरदण्डां शरदण्डाख्यां नदीं ।
 उपातिजग्मुः उपगम्यातीत्य जग्मुः ॥ १५ ॥
 निकूलवृक्षं शरदण्डाद्याः पश्चिमकूलस्य पुण्यवृक्षं ।
 दिव्यं देवाधिष्ठानवत् । सत्यमुपयाचनं प्रार्थनं
 यस्मादित्यन्वर्थनाम सत्योपयाचनमिति अर्धितार्थ-
 प्रदमित्यर्थः । अभिवाद्यं सर्वधनमस्कार्यं । अभि-
 गम्य प्रदक्षिणीकृत्य । कुलिङ्गापुरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥
 अभिकालं तदाख्यमामं । कुलिङ्गासाहचर्यात् बोधि-
 भवनात् तदाख्यात्पर्वतात् नदीमूलत्वोक्तेः । पितृ-
 पैतामहीं दशरथवंश्यानुभूतां । तत्तीरप्रदेशमासा-
 द्वाकूणामिति भावः ॥ १७ ॥ अञ्जलिपानान् अञ्ज-
 लिप्रमाणजलमाग्राहारान् । ब्राह्मणान् इक्षुमतीतीर-
 वासिनः । मध्येन बाह्यीकान् बाह्यीकदेशानामध्येन ।
 " एनपाद्वितीया " । सुदामानं सुदामाख्यं ॥ १८ ॥

अतएवावभावः । इतः कैकेयीनिमित्तं स्वयं अनर्थः । राघवाणां स्वयं विहाय । " विलापापचयौक्ष्यौ " इति निषण्डः ॥ ८ ॥ ति०
 अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य । न्यन्तेन पश्चिमभागेन ॥ १२ ॥ ति० अभिकालं तेजोभिभवनौ प्रामौ । ततोऽप्येविवनच्युता इति
 पाठान्तरं । स्व० पितृपैतामहीं पितृपितामहजुष्टां । मध्यद्वितीया ॥ १७ ॥ ति० अञ्जलिपानान्तितादृशान्वेदपारगान् ब्राह्म-
 णान् इत्यनेन बाह्यीकदेशस्याख्यानारलं सूचितं । अत्र वेदपारगामाह्वयान् अपीदृशाः काकषाडन्वेयमिति । तथा च भारते कर्णपर्वणि
 [पा०] १ छ. झ. ट. दूताः संत्वरितं. क. दूताः संत्वरिता. २ ग. निरीक्षमाणजग्मुस्ते. ३ ख. ग. क. च. झ. ट. हस्तिन-
 पुरे. ४ ख. क. छ. झ. ट. चतुष्कलानि. व. अ. विपुलान्वेव. क. चविपुलानि. ५ क. ख. ग. क. च. छ. झ. अ. ट. निरी-
 क्षमाणजग्मुस्ते. ६ न. अ. अतीत्यजग्मुः. ७ न. छ. झ. अ. ट. जलाकुला. ८ ग. व. अ. अभिवाद्याभिवाद्यं. ९ व. क. च.
 झ—उ. तेजोभिभवनाश्रुताः.

विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विषाशां चापि शास्त्रमलीम् ॥ नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥
पश्यन्तो विविधाश्चापि सिंहेन्याग्रमृगद्विपान् ॥ यद्युः पथाऽतिमहता श्वासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन पैथा ततः ॥ गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ॥

अहेडमानास्त्वरया स दूता राज्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोध्याकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

राशौदुस्त्वमदर्शनेन निमनरायमान भरतमनोभिर्नोद नावसुहृन्निर्नामोपाययोगेभ्यः प्रहृष्यति तस्मिन्संमतिमियसुहृदास्तकार-
णमसः ॥ १ ॥ भरतेन तं प्रतिस्त्रानुभूतदुस्त्वमप्रकारमिरूपणपूर्वकं स्वमदर्शनस्य स्वैभ्यमसकारणत्वं निवेदयत् ॥ २ ॥

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स तां पुरीम् ॥ भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥
व्युद्यमेव ॥ तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥
तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ॥ आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥
वादयन्ति तथा शान्तिं लैसयन्त्यपि चापरे ॥ नाटकान्यपरे ग्राहूर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥

विष्णोः पदं विष्णोः पदाङ्कितस्थानं । इदं च स्थानं सुदामा-
ख्यपर्वतवर्ति साभिष्यात् । विषाशां सुदामपर्यन्तन-
दी । शास्त्रमलीं तत्तीरवर्तिशास्त्रमलीवृक्षं । अत्र मार्ग-
विशेषवर्णनं पुण्यभूमिलेन नराणां सेवनीयत्वद्योतनार्थं
॥ १९—२० ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन अतिदूरेणेत्यर्थः ।
गिरिव्रजमतिकेयपुरस्थानामन्तरं । शीघ्रशब्दसा-
ङ्गिध्वेन अञ्जसाशब्देन मानसत्वरौच्यते । अञ्जसा
आजवेनेति वार्थः ॥ २१ ॥ भर्तुः दशरथस्य । प्रिया-
र्थे शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदैहिकादिना दशरथस्य पर-
लोकप्राप्तिहेतुत्वात् । कुलरक्षणार्थं सनाधीकरणेन कु-
लजातानां संरक्षणार्थं । भर्तुर्वंशस्य इक्ष्वाकुवंशस्य ।
परिग्रहार्थं प्रतिष्ठार्थं । यद्वा भर्तुर्वंशो भरतादिः तस्य प-
रिग्रहार्थं प्रतिष्ठार्थं । पित्रौर्ध्वदैहिककर्मनिर्वर्तनेन सञ्च-

नपरिग्रहार्थं वा । अहेडमानाः । हेसृजनादरइत्यस्माञ्जा-
तोः शानच् । अनादरमकुर्वाणाः सादरा इति यावत् ।
अतएव त्वरया युक्ताः दूताः राज्यामेव असमयानन्त-
रमपि कियत्कालं गत्वा राज्यामेव तत्पुरं याताः ॥ २२ ॥
इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पी-
ताम्बराख्याने अथोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः
सर्गः ॥ ६८ ॥

यामेव यस्यामेव । सप्तम्यर्थे द्वितीयाद्यान्वसी । तां
तस्यां । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युद्धां प्रभातायां स-
त्यासित्यर्थः । प्रभातस्वप्नः सद्यः फलवद्भूतिद्योतयितुमिदं
मुक्तं ॥ २ ॥ वयस्याः सुहृदः । आयासं मनःस्वेवं
॥ ३ ॥ शान्तिं भरतस्य दुःखशान्तिमुद्दिश्य । वादं-

“बाह्यीकानामते देशान्तत्र दिवसं वसेत्” इति परे ॥ १८ ॥ ति० “सप्तरात्रेण गत्वा वैकुण्ठस्थे श्रान्तवाहनाः” इति कवित्पाठो दृश्यते
॥ २१ ॥ ति० भर्तुः नियोजुर्वसिष्ठस्य । प्रियार्थं शीघ्रगमनेन प्रतिस्पर्धादर्थं अत्र कतको जसंस्यारीत्याषट्कोकास्तुटिताः
॥ २२ ॥ इत्यष्टषष्टितमस्तर्गः ॥ ६८ ॥

ति० व्युद्यम्यतीतप्रायां प्रातरीत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० विमथिष्यन्तः अपनेष्यन्तः ॥ ३ ॥ ति० अपरे लसयन्ति नर्तयन्ति
वेद्याः । शान्तिं लोलयन्तीति पाठः । तस्य शान्तिं लुण्णीमवस्थानं । लोलयन्ति चालयन्ति । लोकायर्षप्रश्रव्याजेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. विषाळां वशिष्मलीं. घ. विषाळां वापिष्मलीं. २ क. झ. ञ. ट. सिंहन्याग्रान्मृगान्द्विपान्. ३ क. ग.
च. ञ. य. पथास्तता. घ. पथातदा. ख. क. छ. झ. ट. सतापथा. ४ क. छ. झ. ट. तमाहाय. ५ क. क. छ. झ. ट.
विमथिष्यन्तः. ख. च. विमथिष्यन्तः. ६ घ. तथावाद्यान्. ग. ञ. तथावाद्यान्. क. च. छ. झ. ञ. ट. तदाशान्ति. ७ क. च.
लासयन्त्यपरे तथा. भ. लोलयन्त्यपरे तथा. ८ झ. स्माहुः. ख. चाहुः.

स तैर्महात्मा भरतः सखिमिः प्रियवादिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानि कुर्वन्निर्न ग्राह्यत राववः ॥ ५ ॥
 तमब्रवीत्प्रियसखी भरतं सखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥
 एवं भुवार्णं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥
 स्वमे पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ॥ पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमयहृदे ॥ ८ ॥
 पुत्रमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमयहृदे ॥ पित्रमञ्जलिना तैलं हंसमपि सुहृर्मुहुः ॥ ९ ॥
 ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरैषः शिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत् ॥ १० ॥
 स्वमेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ॥ उपरुद्धां च जगतीं तैमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥
 औपवाहस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ॥ सहसा चापि संश्रान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ १२ ॥
 अवतीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्नुमान् ॥ अहं पश्यामि विध्वस्तांसंधूमांश्चापि पर्वतान् ॥ १३ ॥
 पीठे कार्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ॥ ग्रहसन्ति स राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥
 त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ रथेन खरयुक्तेन ग्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
 ग्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥
 एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ॥ अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा भरिष्यति ॥ १७ ॥
 नरो यानेन यः स्वमे खरयुक्तेन याति हि ॥ अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां संग्रह्यते ॥ १८ ॥
 एतन्निमित्तं दीनोऽहं तैश्च वः प्रसिष्यये ॥ शुभ्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥
 न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ॥ अष्टथ स्वस्मोमे मे ज्ञाया ज्ञोपहेता मम ॥ २० ॥
 जुगुप्ससखि च आत्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥

यन्ति वीणादिकमिति शेषः । लासयन्ति लासं कुर्वन्ति । लासं मुकुमारनृत्तं । नाटकानि संस्कृतप्राकृतपैशाच-
 मागधादिमिश्रगद्यपद्यरूपाणि । हास्यानि हासजन-
 कवाक्यानि ॥ ४ ॥ गोष्ठीहास्यानि गोष्ठीसभा सभ्य-
 हास्यानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियसखः अन्तरङ्गसुहृत् ।
 “ राजाहस्सखिभ्यष्टू ” इतिटप् ॥ ६—८ ॥
 पुत्रमानः मण्डूकवत् ॥ ९ ॥ तिलमिश्रओदनः
 तिलौदनः ॥ १० ॥ तमसासमावृतमिव उपरुद्धां
 तिरोहितां । औपवाहस्य राजवाहस्य । “ औपवा-
 होराजवाहाः ” इतिहलायुधः । नागस्य गजस्य ।

जातवेदसा अभिना । अवतीर्णा अधःपतिता ।
 पश्यामीति सर्वत्रान्वयः । वर्तमानसामीप्येवर्तमान-
 वत्प्रयोगः ॥ ११—१३ ॥ कृष्णाश्चपिङ्गलाश्चकृष्ण-
 पिङ्गलाः ॥ १४—१६ ॥ उक्तस्वप्रदर्शनफलमाह—
 एवमित्यादिना । इमां रात्रिं अस्यां रात्रौ । अहं भरिष्या-
 मीतिविपरिणामः कार्यः ॥ १७ ॥ धूमाग्रं धूमशिखा
 ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तं उक्तस्वप्रदर्शनहेतुना ॥ १९ ॥
 भयस्थानं भयकारणं । अथच भयमुपधारये अवश-
 तोभिमेमि । छाया कान्तिः । “ छायात्वनासपेका-
 न्तौ ” इतिवैजयन्ती ॥ २० ॥ जुगुप्ससखि अस्मी-

ति० प्रियसखः सखिमात्रस्यप्रियत्वाविवादाद्भूयो गतिर्हेया अत्यन्तप्रियइति । नानुमोदसे गानादिनेति शेषः ॥ ६ ॥ ति०
 अन्वगाहतेत्यन्तःप्रथमस्त्वग्रः ॥ १० ॥ ति० तमसासमावृतानेवोपरुद्धां तिरोहितां । यद्वा असुररक्षोभिरुपरुद्धां ॥ ११ ॥ ति०
 एतत् उक्तं । निमित्तं स्वरूपं । दृष्टेति शेषः । वचोयुष्माकंनप्रतिपूजये । कतक० नप्रतिपेप्रियेइतिपाठे युष्माकंदेवःप्रतिनृत्तं
 श्रीतोभवाभीत्यर्थः । यदन्ताहृद ॥ १९ ॥ ति० आत्मानंजुगुप्सइव किमर्थममजन्मेत्यादिरूपेण ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. प्रियवोधिभिः. २ ख. ग. ज. संहृष्टं. ३ ख. दुपस्थितं. ४ ख. ग. क. च. ज—ट. गोमयेहृदे.
 ५ क. ख. ग. ड—ट. गोमयेहृदे. ६ क. ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. हसमिव. ७ क. रवाचिहाराः. ८ क. छ. झ. ट. मेवा-
 न्वाहत्. ख. घ. ज. मेवावगाहते. ९ झ. तमसेव. १० क. क. ख. छ. झ. ञ. संश्रान्ताज्वलिताजातवेदसः. ख. संश्रुष्काज्व-
 लिताजातवेदसा. ११ ग. ख. छ. झ. ञ. ट. न्धूमांश्चैव. १२ घ. क. छ. ज. झ. ट. चैव. १३ क. ड—ट. प्रहरन्ति. ग.
 प्रहन्ति. १४ ख. दक्षिणादिशः. १५ झ. ट. धूमाग्रं. १६ घ—छ. झ. ञ. ट. नचनः. क. नचवः. १७ झ. ञ. ट. चापगता.
 १८ ग. झ. जुगुप्सइव. ज. जुगुप्सयेव.

इमां हि दुःस्वप्नगतिं निश्नाभ्य तामनेकरूपामवितर्कितां पुरा ॥

मयं महत्तद्वृत्त्यान् याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

भरतेन सुसुखमदर्शननिवेदनसमयसमागतैर्दुःस्वप्नप्रतिसमणामवसिष्ठनिर्भोगनिवेदनम् ॥ १ ॥ सातुभोगादुतैः सर्वेषां-
कृपाकृतिवेदिनेन भरतेन मातामहादिसमापृच्छनपूर्वकमयोध्याप्रतिकेकयनगराशिर्गमनम् ॥ २ ॥

भरते भुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तबाहनाः ॥ प्रविश्यासह्यपरिधं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥

सैमागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥

पुरोहितस्त्वां कुक्षलं प्राह सर्वं च मन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥

इमानि च महार्हाणि वस्त्राभरणानि च ॥ प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥

अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ॥ दशकोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने ॥ दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥

कैचित्सुकुशली राजा पिता दशरथो मम ॥ कैश्चिचारोगता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥

आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥

तिशेषः । कारणं जुगुप्साकारणं ॥ २१ ॥ तामिमां
दुःस्वप्नगतिं दुःस्वप्नमेदं । अवितर्कितां पूर्वमविचारि-
तां भ्रमोद्यमिति भावः । पूर्वचिन्ताकृतत्वे हि वैकल्यं ।
अचिन्त्यदर्शनं असंभाव्यदर्शनं । अत्र सर्गे “अयस्व-
प्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति खरैर्वराहैः” इत्यादिशु-
तिरुपवृद्धिता । स्वप्नप्रपूर्वचिन्तापुरस्कृतो न फलति
प्रत्युषे च फलति सत्यः । यामविलम्बात् फलविलम्बः ।
फलं च द्रष्टुः दृष्टव्यतत्संबन्धिनो वा भविष्यतीत्यादिक-
मुक्तं ॥ २२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे पीताम्बरारुखाने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

असह्यपरिधं परैरप्रभूष्यपरिधं । राज्ञा केकयरा-
जेन । राजपुत्रेण युधाजिता । अर्चिताः आनीतोपा-
यननिरीक्षणेन संमानिताः । राज्ञः भरतस्य । भरत-

स्वप्नप्रकृतत्वात्तमितितिर्देशः ॥ १-२ ॥ आत्य-
यिकं दुष्करं । अत्ययः कृच्छ्रं । “अत्ययोत्तिक्रमेक-
च्छेसरणे दण्डदोषयोः” इति वैजयन्ती । स्वप्नाकृत्यं
कर्तव्यं । अतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ विशालाक्षेति
विभूषणावलोकनजनितविशयोक्तुल्लासत्वमाह । मा-
तुलस्यच दापयेति समुच्चयात् । प्रथमं मातामहस्वदापय
अथ मातुलस्यदापयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्र वस्त्राभरणादि-
महार्हाणस्तुजाते । नृपतेः विंशतिकोट्यः विंशतिको-
टिमूल्यानि वस्त्राभरणादीनि । सातुलस्यदशकोट्यः
दशकोटिमूल्यानि । संपूर्णाः अन्यूना इत्युभयविशे-
षणं । तथैव तद्वद्मेव । अन्यथा राजतुल्यतया राज-
पुत्रदाने तस्य बहुमानएव न भवतीति भावः ॥ ५ ॥
सुहृज्जने मातुलादौ । स्वनुरक्तः प्रवाण्येति शेषः । कामैः
अभीष्टाभ्रपानादिभिः ॥ ६ ॥ अरोगता आरोग्यं ।
आरोग्यतेति पाठेऽप्यर्थः ॥ ७ ॥ आर्या ज्येष्ठमातृत्वे-

ति० दुस्वप्नगतिं निश्नाभ्य हि दुस्वप्नं स्थलादि स्थलैव ॥ २२ ॥ इत्येकोनसप्ततितमस्तर्गः ॥ ६९ ॥

ति० राज्ञः केकयराजस्यैवत्ये ॥ २ ॥ ति० आत्ययिकं कालातिक्रमासहं ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. इमां. २ ग. क. छ. झ. ट. निश्नाभ्यहितनेक. ३ क. छ. झ. ट. परिधं. ४ घ. छ. भ. ५ घ. ख.
घ—छ. झ. य. ट. सैमागम्यच. ६ क. च. छ. झ. य. ट. राज्ञाते. ७ ख. क. च. झ. य. ट. गृहीत्वाच. ८ क. वराहार्हाणि.
९ घ. मातुलस्यदापय. अ. मातुलस्यैवदापय. १० क. अथ. ११ क. प्रतिगृह्यच. घ. प्रतिगृह्यतु. १२ क. य—ट. संप्रति-
पूज्यतान्. ख. संप्रतिपूज्यच. १३ क. घ—छ. झ. ट. कश्चित्सुकुशली. १४ क. छ. झ. ट. कश्चिदारोग्यता. १५ क. झ. ट.
धर्मनार्दिनी. १६ क. नापि.

कश्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ॥ शत्रुघ्नस्य च वीरस्य साऽरोगा चापि मध्यमा ॥९॥
 आत्मकामा सैदाचण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ॥ अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥१०॥
 एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ॥ ऊचुः संप्रथमं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥
 कुशलस्ते नरन्याय्येषां कुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥
 भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ॥ आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संन्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः ॥ दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥
 राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥
 भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ॥ तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याग्राय राघवम् ॥ १६ ॥
 गच्छ तान्बालुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ॥ मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥
 पुरोदितं च कुशलं ये चाभ्ये द्विजसत्तमाः ॥ तौ च तात महेष्वासौ धातरौ रामलक्ष्मणौ ॥१८॥
 तस्यै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानि च ॥ अमिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ ॥ १९ ॥
 रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्चतानि च ॥ सत्कृत्य कैकेयीपुत्रं केकेयो धनमादिशत् ॥ २० ॥

नपूज्या । धर्मनिरता धर्मानुष्ठानपरा धर्मज्ञा ज्ञात्वा-
 नुष्ठानमिति न्ययेनानुष्ठानमूलज्ञानयुक्ता । धर्ममेव ज-
 नेषु पश्यतीति धर्मदर्शिनी गुणप्राहिणी ननु दोषदर्शिनी-
 त्वर्थः । अप्यरोगेत्यन्यथः । अपिः प्रभे । धीमत इत्य-
 नेन पुत्रकृतातिशय उच्यते ॥ ८ ॥ सेति धर्मज्ञत्वस्म-
 रणाभिनयः । मध्यमेत्यनेन “नतेम्बामध्यमात्तात”
 इत्यत्र कैकेय्यामध्यमात्वमितरव्यपेक्षया ॥ ९ ॥
 आत्मानं कामयत इति आत्मकामा स्वप्रयोजनपरेत्यर्थः ।
 प्राज्ञेवप्राज्ञा प्राज्ञा मात्मानं मन्यत इति प्राज्ञमानिनी ।
 “मनः” इति णिनिः । “क्यञ्मानिनोश्च” इति
 पुंवद्भावः । चण्डी उग्र । क्रोधना क्रोधवती । मेमा-
 ता अप्यरोगा । कैकेयी किमुवाच स्वबन्धुविषये किमु-
 वाच्येत्यर्थः । दुःस्वप्नदर्शनदूतागमनाभ्यां । कैकेय्या
 किञ्चित्कृतं मन्त्रेदित्युहितवान् भरत इति सूचयति—आ-
 लकामेत्यादिभिः ॥ १० ॥ महात्मना महाबुद्धिना ।
 एतेनायोध्यावृत्तान्तोनेन ज्ञात इति सूचितं । संप्रथमं
 सविनयं । अनेन सर्वात्मना अयोध्यावृत्तान्तगोपनं सू-

च्यते । तदेत्यनेन किञ्चिद्विलम्बोक्तौ भरतोऽन्यथा म-
 न्येतेति श्रुतित्युत्तरमुक्तमित्युच्यते ॥ ११ ॥ कुशलाह-
 तिसामान्योक्तिः प्रत्येकौकल्याणसंदेहानुत्पादाय । श्रीः
 लक्ष्मीः । पद्मा पद्मा इत्या । अर्श आद्यच् । राक्ष्य श्री-
 रिति हार्दोभावः । अमङ्गल्यव्यावृत्तिर्भरतप्रत्याख्या
 ॥ १२ ॥ एवमुक्तो भरतः दूता मांसंत्वरयन्तीति महा-
 राजमापृच्छ इति तान्दूतान्भ्यभाषतेति योजना ॥ १३ ॥
 दूतैः संचोदितो भरतः तान्दूतानेवमुक्त्वा मातामहं वा-
 क्यमुवाच ॥ १४ ॥ मे मां । यदा स्मरिष्यसि यदा
 आगन्तव्यमिति स्मरिष्यसि । तदैष्यामि आगन्तव्य-
 मिति भवत्स्मरणं यदा जानामि तदा जागमिष्यामीत्यर्थः ।
 मे इत्यत्र “अधीगर्थद्वयेषां—” इति षष्ठी ॥ १५—१८ ॥
 अस्यादौ इत्युक्तेत्युपस्कार्यः । तस्यै भरताय । अमिस-
 त्कृत्य ददौ श्लाघापूर्वद्वयवित्यर्थः ॥ १९ ॥ निष्काः
 वक्षोभूषणानि । “निष्कोक्षीद्भिर्दिनारेसाष्टेकर्षश-
 तेपळे । वक्षोविभूषणेकर्षे” इति वैजयन्ती ।
 धनं उक्तरूपं । आदिशत् आद्याय गच्छतेति श्रुत्याना-

ति० मातुस्त्वभाषादनुवादपूर्वतस्मात्तद्विषयप्रच्छति—आत्मकामेति । शि० सदा नित्यं । आत्मकामा आत्मना जीवानां कं
 सुखं भवति प्रापयति सा । अतएव चण्डी । क्रोधना । चण्डी हिंसिकायां क्रोधनं कोपो यस्य स्यात्सा । “चण्डी कालायनी देव्या हिंसकोपन-
 योषितोः” इति मेदिनी । प्राज्ञमानिनी प्राज्ञान्तस्त्वज्ञानमानयति पूजयति तच्छ्रीला । अरोगा नित्यरोगरहिता ॥ १० ॥ टी० श्री-
 स्वावृणुते इति लक्ष्मीवरणोक्तिरमङ्गल्यव्यावृत्त्यर्थेन दुराज्यश्रीप्राप्तिपरा । राजमरणादिकं न वक्ष्यमिति विसिद्धेनोक्तत्वात् ॥ ११ ॥
 टी० रुक्मनिष्काणि वक्षोभूषणानि कण्ठभूषणानि वा ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. लक्ष्मणस्य सा. घ. लक्ष्मणस्य च. २ क. च. न. शत्रुघ्नस्यापि. ३ क. छ. झ. ट. वीरस्य अरोगा. ग. घ.
 वीरस्यारोगा. ४ ख. चारुमध्यमा. ५ च. सुचण्डी च. ६ क. ग. च. अ. कैकेयीमातामे. ७ क. ख. छ.—ट. संप्रथितं. ८ क.
 मिदं च. ९ क. छ. झ. न. ट. सत्कृत्य कैकेयो राजा भरताय ददौ धनम्. ख. सत्कृत्य राजा कैकेयो भरताय ददौ धनं.

तथाऽमात्यान्भिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिः ३क्षिप्रं भरतायानुयायिनः ॥ २१ ॥
 ऐरावतानैन्द्रशिराभागान्वै त्रियदर्शनान् ॥ स्वराज्यीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोसै धनं ददौ ॥ २२ ॥
 अन्तःपुरेऽतिसंयुद्धान्व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् ॥ दंष्ट्रायुधान्महाकायाभ्युन्नयोपायनं ददौ ॥ २३ ॥
 स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ॥ भरतः केकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥
 बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा ॥ त्वरया चापि दूतानां स्वमस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
 स स्ववेश्म व्यतिक्रम्य नरनोगाश्वसंयुतम् ॥ प्रपेदे सुमहच्छ्रीमात्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥
 अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमुद्गारधीः ॥ ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
 स मातामहमापृच्छत् मातुलं च युष्माजितम् ॥ रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
 रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परैरक्षतम् ॥ उष्ट्रगोश्वखरैर्मृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥

बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहायकस्यात्मसमैरमात्यैः ॥

आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

ज्ञापयामास ॥ २० ॥ अमा सह प्राणांस्त्यजन्तीत्य-
 मात्याः तान् । अभिप्रेतान् सहायभूतानित्यर्थः ।
 विश्वास्यान् विश्वसनीयान् । अश्वपतिः केकयः
 ॥ २१ ॥ मातामहकृतसत्कारप्रकारमुक्त्वामातुलकृतस-
 त्कारप्रकारमाह—ऐरावतानित्यादिना । ऐरावतान्
 ऐरावतपर्वतभवान् । ऐन्द्रशिरान् इन्द्रशिरास्त्वपर्वतभ-
 वान् । शीघ्रान् वेगवतः । सुसंयुक्तान् परिषितान् ॥ २२ ॥
 अन्तःपुरेऽतिसंयुक्तान्मातुलं च युष्माजितम् ॥ २३—२४ ॥
 स्ववेश्मव्यतिक्रम्येत्यनेन स्ववेश्मप्रवेशोर्धसिद्धः । तथा
 च रामामातुलेन च स्वगृहपवकृतसत्कारोमातामह्या-
 दिदर्शनार्थमन्तःपुरं गतवानिति बोध्यं । अथवा भर-
 तस्तदुःस्वप्नदर्शनदुःखदूतागमनवृत्तान्तप्रवणेनकेकय-
 मातुलोस्वगृहमेवागताविति द्रष्टव्यं । सुमहच्छ्रीमान्

सुमहाश्रीमान् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्येति । राजमार्गमि-
 ति शेषः ॥ २७ ॥ मातामहं स्वेनैव सहान्तःपुरमागतं ।
 मातुलं च तथाभूतं ॥ २८ ॥ मण्डलचक्रान् वर्तुलच-
 क्रयुक्तान् । परःशतं शतात्परान् । “यद्विंशति—”
 इत्यादिसूत्रे निपातनाहेकवचनं । रथान् उष्ट्रादिभिः संयो-
 ज्य मृत्याः यान्तं भरतमन्वयुः ॥ २९ ॥ महात्मा
 महाधैर्यो भरतः । आर्यकस्य मातामहस्य । बलेन गुप्तः
 आत्मसमैः स्वप्रभावसदृशैः । अमात्यैः सह शत्रुघ्नमा-
 दाय अपेतशत्रुः निष्कण्टकः सन् । इन्द्रलोकात् सिद्धो
 देवजातिरिव गृहाद्ययौ ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्रोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने
 अयोध्याकाण्डन्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

शि० अमात्यान् स्वमन्त्रिणः ॥ २१ ॥ टी० ऐरावतान् ऐरावतकुलोद्भवान् ॥ २२ ॥ शि० व्याघ्रवीर्यबलान्व्याघ्रप्राणीयेषां तान् । स० व्याघ्रवीर्यस्य बलेनोपमायेषां तेषां ॥ २३ ॥ शि० मण्डलचक्रान् मण्डलानिमण्डला-
 कारसंज्ञकानि चक्राण्येषां तान् । परं मित्रं । शतैरथान् उष्ट्रादिभिर्योजयित्वा भरतमन्वयुः । कृतक० मण्डलाकारतयादयप्र-
 त्तैर्न साधकं चक्रं मण्डलचक्रं चतुर्दिक्क्रम्यस्मिन् तथोपां तान् । काश्चिदादौ चतयेदानीं प्रसिद्धं ॥ २९ ॥ ति० सभार्यकस्यात्मसमै-
 रिति पाठान्तरं । भार्यासहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ घ. क. छ. ज. झ. ट. तदा. २ क. ख. ग. क. च. छ. झ. न. ट. क्षीप्रं. ३ क. च. न. भरतायानुजी-
 विनः. ४ ग. ददौ धनं. ५ अन्तःपुरेऽतिसंयुक्तानिति श्लोकः तस्यैव इत्युत्तमानिति श्लोकात्परं स्वमनिष्केशि श्लोकात्पूर्वं क. छ. झ. ट.
 पुस्तकेषु दृश्यते. ६ क. छ. झ. ट. ठ. बलोपमान्. ७ क. क. छ. झ. ट. दंष्ट्रायुक्तान्. ८ क. क. झ. न. स्ववेश्मभ्यतिक्रम्य.
 ख. ग. स्ववेश्मव्यतिक्रम्य. ९ क. ख. क. च. छ. झ. न. ट. नागाभ्यसंकुलं. घ. नागाभिसंकुलं. १० क. झ. ग. क—ट.
 मनुत्तमं. ११ घ. स्वमातामहं. १२ क. छ. झ. ट. परंशतं.

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

केकयपुरादागच्छतो भरतस्य मार्गागमनप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥ प्रस्थानदिनादष्टमे द्विप्रातरयोध्यामागतवत्ताभरतेन सार-
थिप्रतितत्त्वाः शोभापरीत्य निरूपणपूर्वकमग्रहर्षेणैव दक्षरथगृहप्रवेशः ॥ २ ॥

स प्राप्नुसो राजशृङ्गादभिनिर्याय राघवः ॥ ततः सुदामां सुतिमान्संतीर्य वैश्य तां नदीम् ॥ १ ॥
ह्लादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् ॥ शतद्रुमतरच्छ्रीमाभदीमिह्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥
ऐलाधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्वटान् ॥ शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनम् ॥ ३ ॥
सत्यसंधः शुचिः श्रीमान्प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ॥ अत्ययात्स महाशैलान्वनं चैव रथं प्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रैत्य पश्यत ॥ उत्तरं वीरमत्स्थानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥
वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम् ॥ यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥
शीतीकृत्य तु गात्राणि कान्तानाश्चास्य वाजिनः ॥ तत्रैवात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥

अग्रदूताः ऋजुदुर्गमार्गेण त्वरितं गिरिव्रजमागताः ।
भरतस्तु चतुरङ्गवलयुक्ततयावकमपिमहामार्गमाश्रि-
त्ययौ । अतो नदीपर्वतादिभेदकीर्तनमिति बोध्यं ।
सुदामां सुदामाख्यां । नदीं अवेक्ष्य तां संतीर्य दूरे
पारपरतीरिपस्यास्तादूरपारां विशालामित्यर्थः । ह्लादिनीं
ह्लादिन्याख्यां नदीं । संतीर्य शतद्रुमं शतद्रुमाख्यां । प्रत्य-
क्स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमामिमुखप्रवाहतरङ्गयुक्तां च न-
दीमतरम् ॥ १—२ ॥ एलाधानामेलकानां आधानमुत्पत्ति-
स्थानं तद्वत्त्वाद् ऐलाधानाख्येनगरे नदीं पूर्वोक्तां शतद्रु-
तीर्त्वा त्वनुवादः । अपरपर्वटान् पर्वटानामदूरभवोमा-
मः पर्वटाः । पर्वटा ओषधिविशेषाः । “अदूरभ-
वश्च” इति प्राप्तस्याणः “वरणादिभ्यश्च” इति लुप् ।
लुपि युक्तवद्भक्तिवचनता । पूर्वपर्वटा अपरपर्वटाश्चे-
ति प्राप्तद्वयमस्ति । तत्रापरपर्वटान् विश्रान्त्यर्थं प्राप्य ।
शिलामाकुर्वतीं शिलामासमन्तात्कुर्वतीं शिलाकर्षण-
स्वभावां अतएव शिलावहामित्यन्वयसंज्ञानदीं तीर्त्वा
तस्या आग्नेयादिशि भवमाग्नेयं शल्यं हृदयशल्यं दुःखं

कर्तयति छेदयतीति शल्यकर्तनं नाम नगरं । प्रेक्षमाणः
सन् अत्ययात् सत्यसंधः शुचिरित्याभ्यां तत्रत्यजने-
भ्य ईति वारणं [भीतिवारणं] प्रतिज्ञाय तथैव कृत-
वानित्युच्यते । चैत्ररथं चैत्ररथतुल्यत्वात् सदाख्यं वनं
प्रति उद्दिश्य । महाशैलान्वयत्वात् तद्दर्शनकुतूहलेन
महापर्वतानत्यगादित्यर्थः ॥ ३—४ ॥ सरस्वतीं तद्वा-
ख्यां नदीं । गङ्गां गङ्गाख्यां कापिश्रदीपश्चिमसमुद्रगा-
मिनीं गङ्गास्रोतोभेदवा । युग्मेन संगमेन । प्रत्यपश्यत
ययौ । यद्वा युग्मेन द्वन्द्वतया पार्श्वद्वये प्रवहन्तीमिति
शेषः । वीरमत्स्थानां वीरमत्स्थान्यदेशानां । उत्तरं
भारुण्डं भारुण्डाख्यं वनं । प्राविशत् ॥ ५ ॥ वेगिनीं
वेगयुक्तां । ह्लादिनीं संतोषकारिणीं । पर्वतैरावृतां कु-
लिङ्गाख्यां नदीं यमुनां प्राप्य । संतीर्णः यमुनासमीपे
सन्तीर्ण इत्यर्थः । अन्यत्रातिवेगत्वादन्यत्र पर्वतावृतत्वा-
च्चेति भावः । आतपस्त्रिभुवनं मध्याह्ने आश्वासयत् ॥ ६ ॥
आश्वासनप्रकारमाह—शीतीकृत्येति । तत्र कुलिङ्गाय-
मुनासंभवे । दूरगमनेन कान्तान् वाजिनः कंचित्कालं

ति० एलाधाने तदाख्यग्रामे । नदीं तद्वामकर्तिनीं । अपरपर्वताः जनकदविशेषाः । अपरपर्वटानिति पाठान्तरं । शिलामाकुर्वतीं
शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थ इति तीर्थः । स्वमध्यप्रतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः । तरणं च तद्गतिं शिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये ।
आग्नेयं शल्यकर्तनमिति प्राप्तद्वयं तन्मध्ये शिलावहानदीति तीर्थः । कतक० शिलां तदाख्यनदीं आकुर्वतीनाम्बकनयन्तरं । आग्नेयं
आग्नेयदिग्गतं । शल्यकर्षणं तदोषधुपेतदेशं । तत्र च शिलावहानदी ॥ ३ ॥ रामानु० गङ्गां “सुवक्षुर्बैवसीताचसिन्धुर्बैवमहा-
नदी । तिष्ठस्त्वैतादिशं जमुः प्रतीचीं च शुभोदकाः” इति वालकाण्डोक्तप्रकारेण गङ्गाश्च जमुः गङ्गाभेदस्ति स्फुटयते । यमुनातरणान-
न्तरं मागीरसीतरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युग्मेन संगमेन प्रतिपद्य वीरमत्स्थानां मुत्तरप्रदेशान् भारुण्डवनं च प्राविशदिति संबन्धः ।
उत्तरं वीरमत्स्थानां मिति पाठे उत्तरमित्येतद्भारुण्डवनस्य विशेषणम् ॥ ५ ॥ स० उदकमादाय परिचारकुसुमेन । मध्येमार्गे जलाभा-
[पा०] १ क. ख. ग. ड—उ. वीर्यवान्. २ घ. उपधने. क. घ. श. ध. ट. ऐलाधाने. क. ग. च. एलाधाने. ३ क. श.
परीतान्. ४ ख. आग्नेयं. क. घ. ट. आग्नेयं. ५ क. छ. श. ट. कर्षणं. ६ क. छ. श. ट. अभ्यगात्. ७ क. ग. ड. च. छ. श. अ. ट.
प्रतिपद्यथ. ८ घ. क. श. उत्तरान्वीर. ख. उत्तरानपि. ९ ख. क. च. छ. श. अ. ट. कृत्वा. क. ख. कृत्य. १० ग. वृत्तः.

राजपुत्रो महारण्यमनमीक्ष्णोपसेवितम् ॥ भद्रो भद्रेण धानेन मारुतः स्वर्मिवात्ययात् ॥ ८ ॥
 भागीरथीं दुष्प्रतरामंशुधाने महानदीम् ॥ उपायौद्राधवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥
 स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्ठिकाम् ॥ सबलस्तां स तीर्त्वाऽथ सैमप्याद्धर्मवर्धनम् ॥ १० ॥
 तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत् ॥ वरुथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥
 तत्र रम्ये वने वासं कृत्वाऽसौ प्रागुक्तो ययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
 सौलास्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
 वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीम् ॥ अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः ॥ १४ ॥
 हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ॥ ततार च नरन्याग्रो लौहित्ये स कपीवतीम् ॥ १५ ॥
 एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ॥ [व्यंपायाद्राधवस्तूर्णं तीर्त्वा शोणां महानदीम्] ॥ १६ ॥
 कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सौलवनं तदा ॥ भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ १७ ॥

छायास्वाश्रयस्तेषांगज्राणि शीतीकृत्य आर्द्रपृष्ठानिकृ-
 त्वा स्वयंहात्वा उदकंचपीत्वा उत्तरप्रगन्तव्यदेशस्य
 निर्जलेदेशत्वात्तत्रपामार्थमुदकमादायच प्रायात् ॥ ७ ॥
 राजपुत्रत्वेन भद्रः मङ्गलाचारयुक्तः अनमीक्ष्णोपसेवि-
 तं अत्यन्तजनैरनुपसेवितं महारण्यत्वाद्प्रहृतमित्यर्थः ।
 महारण्यं दुर्गमवनं । भद्रेण भद्रगजरूपेणयानेन ।
 अरण्यसंचारनिपुणोभद्रजातीयः । मारुतःस्वमिवा-
 लयात् अतिवेगेनातिक्रान्तवान् । भूमौहिमारुतःपर्व-
 तादिनामन्दीभवति ॥ ८ ॥ अंशुधानेनगरे दुष्प्रतरां
 भागीरथीं विश्रुते तरणस्थलत्वेनप्रसिद्धे । प्राग्वटेपुरे
 उपायात् आगच्छत् तत्तरणार्थमितिशेषः ॥ ९ ॥
 सबलः सः भरतः । प्राग्वटे तत्समीपे । गङ्गांतीर्त्वा
 कुटिकोष्ठिकानदीं समायात् । सः तांतीर्त्वा धर्मवर्ध-
 नंग्रामं समायात् प्राप ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेन
 तोरणग्रामस्यदक्षिणभागेन । जम्बूप्रस्थंग्रामं उपाग-
 मत् । ततोवरुथाख्यंग्रामंययौ ॥ ११ ॥ तत्र वस्त-
 मीपे । रम्येवने वासं राजिवासंकृत्वा प्रभातेप्रागु-
 त्सःसन् उज्जिहानायाःनगर्याः उद्यानंययौ । यत्र
 उद्याने । प्रियकाः बन्धूकाः कदम्बावा सन्ति

॥ १२ ॥ सौलान् वृक्षान् । “अनोकहःकुटःसालः”
 इत्यमरः । पूर्वोक्तवनस्थानप्रियकवृक्षान् प्राप्य शौभ्रा-
 न्वाशिनः आस्थायरथेबन्वा । वाहिनीमनुज्ञाप्यत्व-
 रितोययौ । उज्जिहानायाः परं स्वदेशत्वाभिर्भयमन्द-
 मागम्यतामितिसेनामनुज्ञाप्य स्वयंत्वरितोययौ ॥ १३ ॥
 सर्वतीर्थेग्रामे वासं एकरात्रिवासं कृत्वा । उत्तानि-
 कां उन्नतजलत्वेनतदाख्यां । अन्याःनदीः स्वल्प-
 जलाः । पार्वतीयैः पर्वतदेशोत्पन्नैः । तुरंगमैः रथा-
 न्यैः तीर्त्वेत्यनुपङ्गः । हस्तिपृष्ठवदुन्नतत्वात् हस्तिपृ-
 ष्ठाख्यंग्राममासाद्य कुटिकानदीमत्यवर्तत हस्तिपृ-
 ष्ठकसमीपेकुटिकामतरदित्यर्थः । लौहित्ये लोहितमृत्त्वा-
 लौहित्यनाम्निनगरे । कपीवतीं बहुकपिमृत्वात्तन्नाम्नीं
 नदीं । “अन्येषामामपिदृश्यते” इतिदीर्घः ॥ १४—
 १५ ॥ एकसाले एकसालादूरभवत्वादेकसालाख्येग्रामे
 स्थाणुमतीं संततजलप्रवाहेणस्थाणुभूतवृक्षत्वात् स्थाणु-
 मतींनामनदीं । निम्नप्रदेशत्वात् विनताख्येनगरे । बहु-
 जलवत्त्वेनगोमत्याख्यांनदीं च ततार । भरतः सुपरि-
 श्रान्तवाहनःसन् कलिङ्गनगरसमीपस्थसौलवनं सर्वक-
 वनं प्राप्य विश्रमार्थंगत्वा । ततस्तदास्वल्पकालएवारी-

वेनवा तीर्थतयावा ॥ ७ ॥ ति० भद्रेण प्रक्षालेनरथेन ॥ ८ ॥ ति० अंशुधाने ग्रामे । महानदीगङ्गां दुष्प्रतरांशास्त्रा प्राग्वटे
 पुरेआगत्य तत्रतांतीर्त्वा कुटिकोष्ठिकामायात् । तांतीर्त्वा धर्मवर्धनंग्राममगात् । ती० अंशुधाने अंशुधानाख्यदेशे । प्राग्वटेपुरेभा-
 गीरथीमुपायात् प्राप्तवान् । अपश्यदितिवापठः ॥ ९—१० ॥ ति० सौलांशुप्रियकानितिपाठेसालशब्दोद्देशपर्यायः । सतां-
 स्त्रितिपाठेसभरतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० पार्वतीयशब्दस्त्वार्थान्तः ॥ १४ ॥ ती० हस्तिपृष्ठकमासाद्य गजपृष्ठमासाद्यकुटिका-
 मत्यवर्तत । अनेन धानैरागन्तव्यमितिसेनायाश्चनुज्ञादत्ता । तथाप्यनुजीविनःकेचनजनास्सगजास्समागताइत्यवगम्यते । कतक०

[पा०] १ ट. मिवाभ्यगात्, क. झ. मिवात्यगात्. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. दुष्प्रतरांसंशुधाने. ३ घ. अपश्यद्राधवः. ४ क. ख. कोष्ठगां. च. तोष्टकां. ५ क. छ. झ. ट. सभगाद्धर्म. ६ च. झ. ञ. ट. प्रस्थंसमागमत्. ७ ख. क. छ. झ. ट. सतंशु. ८ क. छ. झ. चोत्तरगां. ख. प्रोत्तानिकां. ९ घ. ज. लोहितेस. क. ख. ग. झ. ञ. ट. लोहितेस. क. छ. लौहित्येच. १० इदमर्थ. ख. पुस्तकेदपते. ११ ज. कालवनं, क. माछवनं. १२ क. घ. य. तथा.

वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ॥ अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां संदर्श ह ॥ १८ ॥
 तां पुरीं पुरुषव्याघ्रस्सप्तरात्रोषितः पथि ॥ अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यक्षसिनी ॥ अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ २० ॥
 यच्चभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ भूयिष्ठमृद्वैराकीर्णा राजर्षिर्परिपालिता ॥ २१ ॥
 अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुल्लो महान् ॥ समन्ताभरनारीणां तमघ न शृणोम्यहम् ॥ २२ ॥
 उद्यानानि हि सायाहे क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥
 तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥
 अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतीभासि मे ॥ न द्रष्टुं यानैर्दृश्यन्ते न गवैर्न च वाजिभिः ॥
 निर्यान्तो वाऽभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् ॥ २४ ॥
 उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रभृदितानि च ॥ जनानां रतिसंयोगेभ्यस्तन्तुगुणवन्ति च ॥ २५ ॥
 तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ॥ स्रस्तपणैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव हुमैः ॥ २६ ॥
 नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ॥ संरक्तां मधुरां वार्णां कलं व्याहरतां बभूवुः ॥ २७ ॥

च्छत् ॥ १६—१७ ॥ सालवनं च शर्वर्यामाशुसमतीत्य
 अरुणोदयेऽयोध्यासंदर्श ॥ १८ ॥ पथिसप्तरात्रो-
 षितः अष्टमदिवसे त्वरातिशयेनराधावपिगत्वा अरु-
 णोदयस्तमयेअयोध्यांदर्श ॥ दृष्ट्वासारथिमब्रवीत्
 ॥ १९ ॥ एषेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । पाण्डुमृत्तिका
 गोमयानुलपेनाद्याचरणाभावाच्छ्वेतमृत्तिका । एषा-
 ऽयोध्या नातिप्रतीतामेदृश्यते नातिसंतुष्टादृश्यते ।
 “सुपुषुषा” इतिसमासः । “प्रतीतोद्घातितेख्यातेहा-
 तेप्रत्यधितेबुधे” इतिवैजयन्ती । यच्चभिः विधिने-
 ष्टवद्भिः । गुणसंपन्नैः शमदमादिगुणसमृद्धैः । भूयिष्ठं
 भृशं । कृद्धैः धनिकैः ॥ २०—२१ ॥ श्रूयतइति
 वर्तमाननिर्देशस्तृतीयवर्तमानवद्भिरनात् । नरविशिष्टा-
 नार्योनरनार्यस्तासां ॥ २२ ॥ उद्यानानितीत्यर्थश्लो-
 कमेकवाक्यं । उद्यानानिसायाहे गतेत्वितिशेषः ।
 राज्ञौक्रीडित्वाउपरतैः प्रातर्विप्रधावद्भिः गृहंप्रतिग-

च्छद्भिः । नरैः अन्यदा पूर्वं । प्रकाशन्ते अद्यत्वाह-
 तानीति ॥ २३ ॥ प्रकारान्तरमस्याह—अरण्येति
 यानैः शिविकादिभिः । निर्यान्तः नगराभिर्गच्छन्तः ।
 अभियान्तः प्रविशन्तः ॥ २४ ॥ मत्तानि फलपलव-
 मकरन्दास्वादेनमत्तशुककोकिलभ्रमरादियुक्तत्वान्म-
 त्तानि । प्रमुदितानि आलवालकरणदोहवत्सेचनादि-
 नाकन्दलितानि । रतिसंयोगेषु रत्यर्थसंयोगेषु ।
 अत्यन्तगुणवन्ति विविधकुसुमलतागृहवीथिकाक्रीडा-
 पर्वतादिगुणयुक्तानि । अद्यत्वाहतानीति हुमैरुपलक्षि-
 तानि पश्यामीत्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥ अद्यापि
 सूर्योदयेपि । मत्तानां स्वस्वामीष्टफलभोजनेनमत्ता-
 नां । अतएव संरक्तां रागयुक्तां । मधुरां रमणीयां ।
 वार्णां कलंयथाभवदतिथान्याहरतां मृगपक्षिणां
 क्रीडासृगशुकसारिकाप्रभृतीनां । शब्दोनश्रूयते

हस्तिपृष्ठकमिति एकसालेद्वित्यश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तम् ॥ १५ ॥ टी० पाण्डुमृत्तिका शुभाश्वदलितसौधनिचयलादयोध्यायाः पाण्डुमृत्ति-
 कावत्त्वं । स० अद्वारादितिच्छेदः ॥ २० ॥ स० श्रूयतेपुरा अश्रूयतअशृणवमित्यर्थः । “पुरिल्लक्ष्मणे” इतिभूतानयतने
 विभाषाह । चाल्लक्ष्मीतेऽयं ॥ २२ ॥ ति० अलु मालक्ष्मीकृत्य रुन्तीव । समान्यया महारण्यानीवप्रकाशन्ते । स०
 अन्यथाप्रकाशनमेवदर्शयति—तानीति । कामिभिः परित्यक्तानीतिहेतोः रुदन्तीवप्रकाशन्तइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० मत्तप्र-
 मुदितानि मत्तप्रमुदितशुककोकिलादिमन्ति तादृशक्रीडारुणवन्तिच । स० मत्तान्यते प्रकर्षेणमुत्प्रेषाते । तैरितानि युक्तानि
 ॥ २५ ॥ टी० स्रस्तपणैः अतएवविक्रोशद्भिरिवहुमैरुपलक्षितानि । स० विक्रोशद्भिरिवहुमैस्सह उद्यानानिपश्यामीत्यन्वयः ।
 वद्वा हुमैः एतानि वा सम्यक् इतानियुक्तानि ॥ २६ ॥ स० संरक्तां नानारागसहितानां मधुरावार्णाव्याहरतांपक्षिणां कलंव्याहर-

[पा०] १ क. ग. ह—ट. सददर्श. २ क. च. रयेसारथिमब्रवीत्. ख. क. छ. झ. न. ट. सारथिचेदमब्रवीत्. ३ क.
 घ. ज. वृद्धैराकीर्णा. ४ ख. क. छ. झ. न. ट. वरपालिता. ५ क—घ. ज. उद्यानानिच. ६ क. ख. घ—ट. भमान्यया.
 ७ क. घ. छ. झ. न. ट. भातिमां. क. ख. भातिमा. ८ क. झ. न. ट. पुरा. ९ घ. प्रमुदितानिच. १० ग. अत्यन्तं.
 ११ क. झ. ट. संरक्तां. घ. न. सुरक्तां. ख. अत्यर्थमधुरां. १२ क. च. न. मृदुः.

चन्दनागरुसंपृक्तो धूपसंमूर्च्छितोऽतुलः ॥ प्रवाति पवनः श्रीमान्किन्तु नाद्य यथापुरम् ॥ २८ ॥
 भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः ॥ किमद्य शब्दो विरतः सदाऽदीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥
 अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥
 सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ॥ तथा हसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥
 विषण्णः श्रान्तहृदयस्तः स लुलितेन्द्रियः ॥ भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिह्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥
 द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तबाह्वनः ॥ द्वास्त्यैरुत्थाय विजयं पृष्टतैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥
 स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्त्यं प्रत्यर्च्य तं जनम् ॥ सूतमश्नपतेः क्लान्तमज्रवीचत्र राघवः ॥ ३४ ॥
 किमहं त्वरया नीतः कारणेन विनाऽनघ ॥ अश्रुमाञ्जङ्गि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३५ ॥
 श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ॥ आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥
 संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्ष्ये ॥ असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥
 बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ॥ अनाशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ॥
 अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् ॥ ३८ ॥
 अपेतमाल्यशोभान्यप्यसंमृष्टाजिराणि च ॥ देवागाराणि शून्यानि न चामान्ति यथापुरम् ॥ ३९ ॥
 देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथाविधाः ॥ माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य रण्ण्यानि वा तथा ॥ ४० ॥

॥ २७ ॥ चन्दनागरुसंपृक्तः चन्दनागरुगन्धसंपृक्तः । धूपसंमूर्च्छितः धूपव्याप्तः । श्रीमान् रमणीयः ॥ २८ ॥ कोणसंघटितः भेरीमृदङ्गवीणावादनसाधनभूतवण्ड-
 हस्ततलाङ्गुल्याद्याहतिजनितः । सदाऽदीनगतिरि-
 तिपदच्छेदः । पुरा अदीनगतिः शब्दः अद्यपुनः किम-
 र्थं विरतः उपरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानि अनिष्टसूच-
 कानि । पापानि कूराणि । “पापंस्यात्कूरपाप्मनोः”
 इतिवैजयन्ती । अमनोज्ञानि दर्शनमात्रेण दुःखकरा-
 णि । निमित्तानि अश्रुभसूचकानि शिवावाशितादीनि
 ॥ ३० ॥ संमोहे संमोहकारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णः
 दुःखितः । श्रान्तहृदयः क्लृप्तमनस्कः । लुलितेन्द्रि-
 यः क्षुभितबाह्येन्द्रियः ॥ ३२ ॥ वैजयन्तेन वैजय-
 न्ताख्येन । द्वारेण नगरपश्चिमद्वारेण । अत्ररे इतिगा-
 यत्र्यह्वरं । पञ्चसहस्राणि श्लोकानांगतानि ॥ ३३ ॥
 अनेकाग्रहृदयः व्याकुलमनः । प्रत्यर्च्य सोपचारनि-

वर्त्य ॥ ३४ ॥ कारणेनविना आह्वानकारणोक्तिवि-
 ना । त्वरयानीतः द्रुतंवसिष्ठेनानीतः । अनघेतिचि-
 न्तासमर्थतोक्तिः ॥ ३५ ॥ नः अस्माभिः । आका-
 रान् वक्ष्यमाणान् तान् तादृशान् । इह नगरे ॥ ३६ ॥
 आकारानेवदर्शयति—संमार्जनविहीनानीत्यादिना ।
 संमार्जनविहीनानि कानिचित्कुटुम्बिभवनानीतिशेषः
 ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेन धूपपरिमलेन । विहीनानी-
 त्यनुकर्षः । अनाशितकुटुम्बानि अभोजितकुटुम्बानि ।
 प्यन्तप्रयोगः । भोजयितृणामपिदुःस्वाक्रान्ततयापा-
 क्यक्षमाभावात् ॥ ३८ ॥ अपेतमाल्यशोभा द्वारिव-
 द्धपुष्पदामशोभा येभ्यस्तानि । शून्यानि पूजकपरि-
 चारकादिरहितानि ॥ ३९ ॥ देवतार्चाः देवपूजाः ।
 प्रविद्धाः लुप्ताः । “अर्चापूजाप्रतिमयोः” इतिवैजयन्ती ।
 यज्ञगोष्ठयः यज्ञसभाः । तथाविधाः प्रविद्धा इत्यर्थः ।

तांशुगणामितिबुद्ध्याविवेकेनान्वयः ॥ २७ ॥ ति० पापानि कूराणि काकादयः ॥ ३० ॥ सी० वैजयन्तेनेत्युक्तिरिन्द्रासाद-
 सदश्लेननिर्भयत्वात् । यद्वा विजयप्रदविन्यासविशेषवत्त्वेन । यद्वा वैजयन्ती पताकाऽस्यास्तीतिवैजयन्तं । अर्शबाद्यम् ॥ ३२ ॥

[पा०] १ ड. झ. चन्दनागरु. २ क. ड. ज. झ. संपृक्तधूप. घ. संपृक्तधूम. ३ क. ड. ज. झ. संमूर्च्छितोऽमलः.
 ४ ड. छ—ट. पुरा. ५ अ. सर्वथा. ६ क. ज. घ. ट. मेऽवसीदति. ख. मेविहीदति. ७ क. ग. च—ट. संलुलितेन्द्रियः.
 घ. ड. संलुलितेन्द्रियः. ८ क. ख. न. विजयमुक्तस्तैः. ९ अ. ट. सचानेकाग्र. १० ग. श्रान्तं. ११ क. ख. कारणानि. १२ घ.
 अश्रुभाशंसि. १३ क. ग—ट. शोभानिभसंमृष्टा. ख. शोभानिहसंमृष्टा. १४ क. ख. छ. ज. घ. ट. नचमान्ति. ख. ग. ड.
 झ. नभान्तीह. १५ ख. ग. ड. छ—ट. पुरा. १६ ज. प्रतिप्राश्च. ख. प्रसिद्धाश्च. ग. प्रवृद्धाश्च. १७ छ. झ. यज्ञगोष्ठ्यास्तथाविधः.
 ट. यज्ञगोष्ठ्यास्तथाविधाः. १८ च. क. ट. पण्ण्यानिवै.

दृश्यन्ते वणिजोप्यद्य न यथापूर्वमेव वै ॥ ध्यानसंविग्रहदया नष्टव्यापारयञ्जिताः ॥

देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिगणास्तथा ॥ ४१ ॥

मलिनं चाश्रुपूर्णांशं दीनं ध्यानपरं कृशम् ॥ सखीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४२ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः स्तुतं तं दीनमानसः ॥ तान्यरिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४३ ॥

तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्धारकपाटयश्चाम् ॥

दृष्ट्वा पुंरीमिन्द्रपुरप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ४४ ॥

बहूनि पश्यन्मनसोप्रियाणि यान्यन्यदा नास्व पुरे बभूवुः ॥

अवाक्छिरा दीनमना नहृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेशम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

पितृगृहगतवता भरतेन तत्र तददर्शनात्कैकेयीगृहेत्यतः कविभाष्ये पूर्वकृतं दीयप्रश्नोत्तरत्वेन मातामहाविशुद्धमभिधायतां प्रतिदशरथस्थितिप्रश्नः ॥ १ ॥ कैकेय्या भरतं प्रतिराज्ञोलोकान्तरगतेः तद्देवतपारायप्रवासनस्य सत्कारणत्वेन स्त्रीमवरवाच-
नायाश्रयवेदनपूर्वकं समासासनेन पितृसंस्कारणपूर्वकं राज्येऽभिषेकसौदमा ॥ २ ॥

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ॥ जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥

अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ॥ उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥

स प्रविश्यैव धर्मात्मा खगृहं श्रीविवर्जितम् ॥ भरतः प्रविजग्राह जनन्याश्रयणौ शुभौ ॥ ३ ॥

सां तं मूर्धन्युपाधाय परिष्वज्य यशस्विनम् ॥ अङ्गे भरतमारोप्य ग्रहं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

अद्य ते कतिचिद्रात्र्यच्युतस्यार्थकवेश्मनः ॥ अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥

आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाद् सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

पण्यानि क्रयपुण्याणि ॥ ४० ॥ ध्यानसंविग्रहदयाः ध्या-
मासक्तहृदयाः । नष्टव्यापारयञ्जिताः नष्टक्रयविक्रय-
विख्यापाराः । यञ्जिताः निरुद्धाश्च । यत्रिसंकोचइति-
धातुः ॥ ४१ ॥ स्त्रीपुंसेति निपातनात् समासान्तोच्प्र-
त्ययः । समुदायसमुदायिनोर्भेदविवक्षया जनविशेषण-
त्वं ॥ ४२ ॥ तान्यरिष्टानिप्रेक्ष्य तंसूतमित्येवमुक्त्वेत्य-
न्वयः ॥ ४३ ॥ शून्याः जनरहिताः शृङ्गाटकवेश्मर-
थ्याः चतुष्पथगृहवीथयोयस्यां । रजोरुणद्धारकपाट-
यश्चां रजोभिः अरुणानिमलिनानि द्वारस्थकपाटानां
यश्चाणि दारुबन्धादीनियस्यां । संमार्जनाद्यभावाद्वि-

तिभावः ॥ ४४ ॥ अन्यदा पूर्वकाले । अस्व भरतस्य ।
यानिअप्रियाणिनबभूवुः तानि मनसोप्रियाणिपश्य-
न्सन् अवाक्छिराः अवनतशिराः । नहृष्टः अहृष्टः
महात्मा महाधैर्यः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतान्मराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

कतिचिदितिप्रश्ने पृथङ्निपातोवा । च्युतस्य
निर्गतस्य । आर्यकः मातामहः । अपिःप्रश्ने
॥ ५ ॥ आर्यकःसुकुशली किमितिशेषः । प्रवासात्

शि० तदेवमङ्गन्तरेण बोधयग्राह—बभूवेति । अन्यदा अन्यस्मिन्कालेयानिअप्रियाणि अस्वपुरेनबभूवुः तानिपश्यन्महात्मा
भरतः नहृष्टःहर्षाभाविशिष्टोवभूव । पितृवैभवंप्रविवेशच । ति० अन्यदा राजजीवने ॥ ४५ ॥ इत्येकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥

स० खगृहं समातृग्रहं ॥ ३ ॥ स० कतिचित् क्रियत्यः । शि० कतिरात्र्यः व्यतीताइतिशेषः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. च. न. ट. वणिजोप्यत्र. २ ख. च. ज. म. ट. मयवै. ३ ड. म. ट. पक्षिगणास्तथा. घ. ज. पक्षिमृगाः
स्थिताः. ४ क—छ. म. न. ट. तान्यनिष्ठानि. ५ क. छ. म. न. ट. मिन्द्रपुरी. ६ ड. छ. म. ट. ठ. बभूव. ७ ज. यान्य-
न्यथा. ८ ख. नात्र. ९ छ. म. ट. प्रेक्ष्यजग्राह. १० ख. ड. च. छ. म. न. ट. तंभूमिसमुपाधाय. क. सामूर्धनिसमाधाय.

एवं पृष्ठस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ॥ आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
 अद्य मे सप्तमी रात्रिः श्रुतस्वार्थकवेः मनः ॥ अम्बायाः कुञ्जली तातो युधाजिन्मातुल्य मे ॥ ८ ॥
 यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ॥ परिश्रान्तं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
 राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वय्यमाणोऽहमागतः ॥ यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥
 शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ॥ न चायमिक्ष्वाकुजनः ग्रहृष्टः प्रतिभाति मा ॥ ११ ॥
 राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ॥ तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छामिहागतः ॥ १२ ॥
 पितुर्ग्रहीष्ये चैरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः ॥ आहोस्त्रिदम्ब ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
 तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्वोरमप्रियम् ॥ अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतांगतिः ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥
 हा इतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ॥ निपपात महाबाहुर्बाहू विशिष्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ॥ विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥
 एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ॥ शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥
 तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ॥ व्योमेव शशिना हीनमप्लुङ्क इव सागरः ॥ २० ॥
 बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वार्तः परमपीडितः ॥ प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतावरः ॥ २१ ॥
 समार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं ध्रुवि ॥ निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥
 मत्तमातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं ध्रुवं ॥ उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

इतो निर्गमादारभ्य अपिसुखमित्यनुषङ्गापि नाऽन्वयः ।
 एतत्सर्वमेव वक्तुमर्हसीतियोजना ॥ ६—७ ॥ अद्य रात्रिः
 अस्मादहः पूर्वरत्रिः । सप्तमी । अतः “सप्तरात्रोषितः
 पथि” इत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥ राजा मातामहः ।
 धनं प्रागुक्ताश्चादि । यददौ तत् परिश्रान्तं परिश्रान्त-
 वाहनं । अतएव पथ्यभवत् ॥ ९—१० ॥ शून्यः
 पितृशून्यः । शयनीयः शयनार्हः । इक्ष्वाकुजनः
 दशरथजनः ॥ ११ ॥ भवतीत्यत्रेति करणद्रष्टव्यं ।
 भूयिष्ठं प्राचुर्येण ॥ १२ ॥ कौसल्याया निवेशने
 भवति किमित्यनुषङ्गनीयं ॥ १३ ॥ अजानन्तं राजवृत्ता-
 न्तमजानन्तं । प्रियवत् प्रियमिव । प्रजानन्ती अपि

यमुवाचेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—राज्यलोभेन मोहितेति
 ॥ १४ ॥ अस्त्रदुःखमनुत्पादयन्ती मृदुत्वायामरणमाह
 —येति । यायजूकः इज्याशीलः । “इज्याशीलो याय-
 जूकः” इति हलानुधः ॥ १५—१७ ॥ शोकेन संवीतः
 शोकेनावृतः । मरणदुःखितः मरणश्रवणेन संजात-
 दुःखः । भ्रान्ताभनवस्थिता आकुलितास्त्रिभावेतना-
 यस्वसः भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ विलापमेवाह
 —एतदित्यादिना ॥ १९ ॥ अप्लुङ्कः शुष्कापः ।
 आहितादित्यादिना भिष्टायाः परनिपातः । उच्छुष्क इति
 पाठान्तरं ॥ २० ॥ कण्ठेन कण्ठस्वरेण । स्वार्तः सुतरा-
 मार्तः । अभवदिति शेषः । परमपीडितः मानसव्य-

शि० सप्तमी सप्तम्याः इः गगनं व्यतीतलमित्यर्थः । यस्याहसा अष्टमीत्यर्थः । अतएव सप्तरात्रोषितः पथितीति पूर्वोक्तनविरोधः
 ॥ ८ ॥ शि० मेमध्ययदनं रजं राजाददौ तेन तद्गारेण परिश्रान्तं वाहनं जातमिति शेषः ॥ ९ ॥ शि० अंशं तं वक्तुमर्हसि । स०
 अंशं वा वक्तुमर्हसीति च्छेदः ॥ १० ॥ ति० अंबाज्येष्ठायाः अंबानामध्ये याज्येष्ठा तस्याः । निवेशने तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥
 स० यागतिः देहान्तरेण प्राप्यस्थानं ॥ १५ ॥ स० पुराभाति अभाति । तोयदात्यये शरत्काळे ॥ १९ ॥ ति० अप्लुङ्कमि-
 व सागर इति पाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः । स० शुष्काप इति पाठे समासान्तोक्तिप्रत्ययः ॥ २० ॥ स० मत्तमातङ्गसंकाशं ध्रुविप्र-

[पा०] १ ग. च. छ. ज. ट. आचष्टे. २ ट. ट. वक्तुमर्हसि. ३ क. क. च. छ. झ. य. ट. भातिमे. च. भातिमा. ४ अ-
 तिसृष्टोके पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यं क. पाठे दृश्यते. ५ क. छ. च. छ. झ. अ. ट. पादौच. ६ क. च. छ. झ. अ. ट. दंबाज्ये-
 ष्ठायाः. ७ ग. घ. ज. पतिः. ८ क. झ. ट. कृपणं. ९ क. महाबाहुर्भुवि. १० घ. संविप्रः. ११ क—घ. मुच्छुष्क इव. १२ ग.
 भरतो बाष्पमुत्सृज्य. १३ क. छ. झ. स्वात्मना परिपीडितः. १४ क. ख. घ—छ. झ. ट. मातामातङ्ग. १५ क. छ. झ. ट. सुतं.

उचिष्टोचिष्ट किं शेषे राज्ञश्च महायशः ॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ २४ ॥
 दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतिवचोनुगा ॥ बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्न प्रमेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥
 स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ॥ जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥
 अभिषेक्ष्यति रीमं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ॥ इत्यहं कृतसंकल्पो हृद्यो यात्रार्मयासिषम् ॥ २७ ॥
 तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ॥ पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥
 अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ॥ धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २९ ॥
 न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरम् ॥ ३० ॥
 क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३१ ॥ येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३२ ॥
 यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽपि धीर्मतः ॥ तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३३ ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्थस्य जानतः ॥ तस्य पादौ गृहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ ३४ ॥
 धर्मविद्धर्मनित्यश्च सैत्यसन्धो दृढव्रतः ॥ आर्यः किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३५ ॥
 [गुरुरेकः प्रजानां तु पिता मे सत्यविक्रमः] ॥ पथिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥
 इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ स महात्मा परं लोकं गतो गतिमर्ता वरः ॥ ३६ ॥

थायुक्तः ॥ २१—२३ ॥ राज्ञिमिति भरतशोकनिव-
 र्त्तनार्थमित्युक्तवती । सदसिसंमताः सभ्या इत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ दानयज्ञौ अधिक्रियेते अनयेति दातव्यज्ञाधि-
 कारा । तत्र हेतुः शीलेति । शीलं सद्वृत्तं श्रुतिवचोवेदवा-
 क्यं ते अनुगच्छतीति तदनुगा तदनुसारिणी बुद्धिः
 अध्यवसायः । अर्कस्य प्रभामन्दिर इव सूर्यप्रभायथा
 स्वस्थाने निश्चला भवति तथेत्युद्धिर्निश्चला भातीत्यर्थः ।
 मन्दर इति पाठे अर्कस्य प्रभामन्दर इवेत्युक्तिरत्युत्तम-
 म् । पर्वते अर्कप्रभायाः पर्वतान्तरापेक्षया चिरकालाव-
 स्थानात् । [मन्दर इति पाठे मन्दरशिखरे स्थित-

स्यार्कस्य प्रमेवाधिकप्रकाशवतीत्यर्थः । उत्तरायणे हि म-
 न्दरगतस्य सूर्यस्य प्रभाऽधिकप्रकाशत इति प्रसिद्धम्]
 ॥ २५—२६ ॥ यज्ञं यक्ष्यत इति यज्ञं करिष्यत इत्यर्थः ।
 यात्रामयासिषं यात्रामकार्षमित्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यव-
 दीर्णं भिक्षं ॥ २८—३० ॥ परिमार्जति परिमार्ष्टि ।
 मां आगतमितिशेषः । कसपाणिः गत इति शेषः
 ॥ ३१—३४ ॥ आत्मनः संदेशं भद्रिष्यसंदेशं
 ॥ ३५ ॥ एवं पृष्टवन्तं भरतं प्रतिज्जाराजा न स्मृतवान्
 किंतुराममेव स्मरन् स्वर्गमगादिति पितृविषयको ह निवर्त-

क्षेपेण गजसदृशं । चन्द्रार्कसदृशं रामपक्षाणां चन्द्रसदृशं अन्येषां तापकत्वेन सूर्यसदृशमिति विवेकः ॥ २३ ॥ सू० स्वमनोविवक्षया
 राजत्रित्युक्तिः ॥ २४ ॥ ति० श्रुतिः श्रुतं । तपः चान्द्रायणादि । शीलश्रुतिमनोनुगेति पाठे तदुभयपरिशीलनविषयं यन्मनः संक-
 ल्पात्मकं तदनुगा बुद्धिः अध्यवसायात्मिका । अर्कस्य मन्दिरे अर्कमण्डले । तदेव हि तस्य गृहं । सू० अर्कप्रभायथामन्दिरे समुद्रे
 सर्वदा व्याप्ता तथा तव बुद्धिरपि लौकिकालौकिकविषये व्याप्तेत्यर्थः । यद्वा मन्दिरे गृहे । अर्कस्य स्फटिकस्य । प्रभायथा तथा तव बु-
 द्धिरपि स्वच्छा । “अर्कोऽपि स्फटिके” “मन्दिरं नगरेऽङ्गारे मन्दिरं शोककालये” इति विश्वः ॥ २५ ॥ ति० अयाचिषमिति पाठे
 मातामहमिति शेषः ॥ २७ ॥ दि० मां प्राप्तो राखानजानाति । नूनं निश्चितमेतत् । अन्यथानां संनम्य मूर्ध्नि उपजिघ्रेत् । तुर-
 न्यथार्थं ॥ ३० ॥ दि० गुरुरिति । द्रुयतः मे पिता प्रजानामेको मुख्यः । गुरुः उपदेष्टा । अतः आत्मनः मत्संबन्धिनं । पथिमं
 अन्तिमं । संदेशं तदुपदिष्टं श्रोतुमिच्छामि । एतेन संदेशं वदेति सूचितं ॥ ३५ ॥ ति० विलपन्परलोकं गतः ननु किं विदुषि संदेशम-

[पा०] १ क. ख. ग. ड. व. छ. म. राजपुत्र. २ क. लद्धिवाहिन. ३ क. घ—ट. तपोनुगा. ४ घ. मण्डले. ५ ड.
 छ. झ. ट. परिपरित्यक्त. ६ क. ख. ड—ट. रामपुत्र. ७ च. रामोयज्ञेन. ख. राजायने. ८ छ. ट. अयाचिष. ९ घ. भूतमवदीर्ण.
 १० ड. छ. झ. ट. जिघ्रेत्. ११ ग. ड. छ. झ. म. ट. संनम्य. १२ ड. छ. झ. ट. योहिमां. १३ ज. प्राता. १४ ड. छ.
 झ. ट. संमतः. १५ क. श्रेष्ठो. १६ ड. छ. झ. ट. धर्मविद्धर्मशीलव. १७ क. ख. ड. व. छ. झ. म. ट. महाभागो. १८ क.
 झ. ग. ड. च. छ. झ. म. ट. आर्यं. १९ इक्ष्मणं. ट. पुस्तके इक्ष्मणं. २० झ. सतिमतां.

इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ॥ कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७ ॥
 सिद्धार्थास्ते नरा राममागतं सीतया सह ॥ लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विषेसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् ॥ विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥
 क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः ॥ ४० ॥
 तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ माताऽस्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियेशकुप्या ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ॥ दण्डकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्ततो भ्रातृश्वारित्रशङ्कया ॥ स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रभुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
 कश्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्य चित् ॥ कश्चिन्नाख्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कश्चिन्न परंदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ॥ कैसात्स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४५ ॥
 अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् ॥ तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन माहात्मना ॥ उवाच वचनं हृष्टा मूढा पण्डितमानिनी ॥ ४७ ॥
 न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्य चित् ॥ कश्चिन्नाख्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
 न रामः परंदाराश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४८ ॥

नाभिप्रायेणोत्तरमाह—रामेत्यादिना ॥ ३६ ॥ इमा-
 मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । सिद्धार्थाः कृतार्थाः ।
 पुनरागतं द्रक्ष्यन्तीति इमांवाचं व्याजहारेतिसंबन्धः
 ॥ ३७—३८ ॥ द्वितीयाप्रियशंसनात् राजम-
 रणापेक्षयारामस्थदेशान्तरगमनरूपाप्रियस्यद्वितीयत्वं
 ॥ ३९—४० ॥ यथातथमिति सम्म्यक्पाठः । यथा-
 चायमिति पाठे अयं वृत्तान्तः यथा तथाऽऽख्यातुमि-
 त्यन्वयः । विप्रियं रामविवासनप्रतिपादकं । प्रियश-
 ङ्कया एतच्छ्रवणेन भरतस्य प्रियं भविष्यतीति वितर्केण ।
 “शङ्कावितर्कभययोः” इति वैजयन्ती । युगपत्
 राजमरणकथनसमकालमेव । यद्वा युगपदाख्यातुमु-
 पचक्रमे इत्युपक्रमस्ववक्ष्यमाणपरत्वात् । “वाचित-
 स्तेपिताराज्यं रामस्वचविवासनं” इति वक्ष्यमाणवा-
 क्यार्थाभिप्रायेण यौगपथं ॥ ४१ ॥ दण्डकान् महावन-

मिति वेदाः प्रमाणमिति वभिर्देशः ॥ ४२ ॥ चारित्रश-
 ङ्कया चारित्रिकमभूदिति शङ्कया । वंशस्य माहात्म्यात्
 असदाचारवैमुख्यपूर्वकसदाचारनिरतत्वं वंशस्य माहा-
 त्म्यं ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणधनमित्यत्राविभक्तिको निर्देशः ।
 कस्यचिद्ब्राह्मणस्येत्यर्थः । यद्वा कस्यचित् कस्यापि श्रे-
 तोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ भ्रूणः श्रुताभ्ययनसंपन्नः । “ज-
 नूचानो गुणैर्युक्तोऽप्रतस्त्वाध्यायवाङ्मुखिः । भ्रूणस्तु-
 न्यते स किंस्त्वेष यो विजितेन्द्रियः” इति स्मृतेः ॥ ४५ ॥
 यथातथं यथावृत्तं । निपातनात्साधुः । स्त्रीस्वभावेन
 चापलेनेत्यर्थः । व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्य-
 र्थः । अथास्येति श्लोकोऽमुनेः खेदामिनयः एवमिति श्लो-
 कः क्रमिकइतिकेचित् ॥ ४६ ॥ एवमिति । अयं श्लोकः
 पूर्वानुवादाद्यर्थः ॥ ४७ ॥ रामः परदारान् चक्षुर्भ्याम-
 पिन पश्यति एवं सति नरुशतीत्यत्र किं वक्तव्यमिति

नोचदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति० क्वचेदानीं गतइति शेषः । समागतः मिलितः ॥ ४० ॥ ति० प्रियशंसया प्रियशङ्कया । शि० तथा
 तेन प्रकरणेन । पृष्टाऽस्य भरतस्य माता कैकेयी । प्रियशंसया प्रियबोधनश्रीलयावाचा । विप्रियं अप्रियत्वेन प्रतिभासमानं । वाक्यं
 राज्ञोरामादीनां गमनसूचकवचनं । युगपत् एककालावच्छेदेन । यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य व्याख्यातुं ननु उपचक्रमे ।
 प्रियशङ्कयेति पाठे तु इदं गमनद्वयं प्रियमप्रियं वेति संशयेनोपलक्षितेति कैकेयीविशेषणम् ॥ ४१ ॥ ति० कस्यचित् हेतोरेति शेषः ।
 कस्यचित् अन्यस्यापि धनमिति शेषः । स्व० यद्वा रामेण ब्राह्मणधनं किञ्चिद्वा हृतमिति कस्यापि पुंसः चित् ज्ञाननेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ ति०

[पा०] १ क. छ. झ. ट. इतीमां. २ झ. कालधर्म. ३ क. क. छ. झ. भ. ट. सिद्धार्थास्तु. ४ स. क. छ. झ. ट.
 सहसीतया. ५ क. च. छ. झ. ज. ट. विषसादैव. ६ स. ग. क.—ट. समागतः. ७ क. छ. झ. ट. यथान्यायं. ८ न. माता-
 स्तुमुपचक्रमे. स. ग. घ. ज. मातास्युपचक्रमे. ९ क. छ. झ. ट. प्रियशंसया. १० क. च. परदारान्. ११ क. च. ज.
 न. कस्याच. १२ क. छ. झ. ट. भ्रातारामो. १३ ४६—४७ तमश्लोकयोः पौर्वापर्यं क. घ. पठ्योर्दृश्यते. १४ स. ग.
 क. झ. ट. व्यापण्डित. १५ क. स. परदारान्. क. छ. झ. ट. परदारान्.

मया तु पुत्रं श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् ॥ याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४९ ॥
 स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तच्छाऽकरोत् ॥ रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सीतया सह ॥ ५० ॥
 समयश्चन्द्रियं पुत्रं महीपालो महायशः ॥ पुत्रशोकपरिचूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१ ॥
 त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ५२ ॥
 मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ॥ त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५३ ॥
 तत्पुत्रं श्रीं विधिना विधिज्ञैर्वेसिष्ठमुखैः सहितो द्विजेन्द्रैः ॥
 संकाल्य राजानमदीनसम्बन्धमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

भरतेन बहुधा कैकेयीगर्हणपूर्वकं तां प्रतिवमाद्रामस्यापो ज्वाप्रस्थानपनेन रात्रयेऽभिषेचनपूर्वकं स्वस्वतस्मिन्दासी भवनप्रतिष्ठा-
 नम् ॥ १ ॥

["कैकेय्याप्येवमुक्तस्तु भरतो राघवानुजः ॥ कर्णो कराभ्यां प्रच्छाद्य पपात धरणीतले ॥ १ ॥]
 श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं आतरौ च विवासितौ ॥ भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 किन्तु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ॥ विहीनस्याथ पित्रा च आत्रा पितृसमेन च ॥ ३ ॥
 दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवौदधाः ॥ राजानं प्रेतभावस्यं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ४ ॥
 कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ॥ अक्षरमुपगूह्य स पिता मे नानबुद्धवान् ॥ ५ ॥

भावः ॥ ४८ ॥ तेराज्यंरामस्यविवासनंचपिताया-
 चितः पूर्वदत्तवरद्वयविषयत्वेनयाचितइत्यर्थः ॥ ४९ ॥
 स्ववृत्तिं स्वप्रतिज्ञारूपांवृत्तिं ॥ ५० ॥ पुत्रशोकपरि-
 शूनः पुत्रशोकेनपरिचूनः तप्तः । विलपत्रित्यर्थोवा ।
 "दिवोविजिगीषायां" इतिनिष्ठान्तत्वं ॥ ५१ ॥
 धर्मज्ञ राजनीतिज्ञ ॥ ५२ ॥ अनामयं निरुपद्रवं
 ॥ ५३ ॥ संकाल्य संस्कृत्य ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारुच्यने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वृत्तं अतीतं मृतमितियावत् ॥ २ ॥ कार्यं प्रयो-
 जनं । हतस्य भाग्यहीनस्य ॥ ३ ॥ दुःखेदुःखकर-
 णात् व्रणक्षाराधानसादृश्यं ॥ ४ ॥ कालरात्रिः प्रल-
 यकालोत्थितसर्वसंहारशक्तिः । उपगूह्य आलिङ्ग्य

भूणहेवविवासितइतिपाठे सर्वैकास्याद्यादीभूणइतितीर्थः । भूणः गर्भइत्यन्ये ॥ ४५ ॥ ति० श्रीरामावेन धर्माधर्महिताहितोचितानु-
 चितविवेकशून्यतारूपेण । शि० श्रीरामावेन श्रीपुत्ररामभावोयस्यतेन अतिधैर्येणेत्यर्थः । रामानु० भूणहेवविवासितइतिश्लो-
 कानन्तरं एवमुक्तेतिश्लोकश्चेत्संगतंभवति । मध्येअथास्येतिश्लोकोवर्तते । स्थितस्यगतिविन्तनीयेतिन्यायेनास्यन्याख्याक्रियते ।
 व्याहृतेमुपचक्रमे वक्तुंन्यवसितवतीत्यर्थः । शि० पञ्चलं पञ्चभ्यःपञ्चसंख्याकभूतनिमित्तेभ्यः त्वं अन्यं साकेतमित्यर्थः ॥ ५१ ॥
 ति० धर्मज्ञ रामवत्पित्राहापालनरूपधर्मज्ञ । शि० ननुकिमर्थमेवंकृतमित्यतआह—त्वत्कृते तप्तः अन्यस्य देवादेः कृते
 कार्यार्थं ॥ ५२ ॥ शि० अदीनस्य नदीनक्षीणसंलयेनतं । राजानं राजत्वं संकल्प्य नसिद्धायुपदेशपूर्वकंदृष्ट्वा । आत्मानं
 स्वबुद्धिं अभिषेचयस्व राजानीतौआपय निवेशयेत्यर्थः । राजशब्दोभावप्रधानः ॥ ५४ ॥ इतिद्विसप्ततितमसर्गः ॥ ७२ ॥

ति० पितुः वृत्तं अस्यः । शि० पितुः वृत्तं वृत्तान्तं ॥ २ ॥ ति० क्षारं खरभूत्रसहितचूर्णं । ख० दुःखे पितुःदुःखे
 दुःखं रामविकासनजं । व्रणे छिन्नप्रदेशे । औदधे उदधिभवं । क्षारं लवणरसं ॥ ४ ॥ ख० कालरात्रिरिव संहारकालिकरात्रिरिव ।
 [पा०] १ व. मयापि. २ घ. शुलगु. ३ क. छ. झ. न. द. रामस्येहा. ख. राक्षारामाभि. ४ क. तेनतथा. ५ ख. क.
 छ. झ. ट. रामसु. ६ क. ग. घ. प्रेषितः. ७ क. ख. ग. क. च. छ. झ. न. ट. सहस्यतया. ८ ख. पञ्चलंसमुपेयिवान्. ९ च.
 ख. मुनीन्द्रैः. १० क. ज. ट. संकल्प्य. ख. संस्कार्य. ११ अर्थश्लोकः ख. पुत्रकेदस्यते. १२ क. ग. च. झ. धुलाचपितरं.
 क. छ. झ. ट. धुलाचपितुर्दत्तं. १३ ख. भरतःशोकसंतप्तः. १४ छ. ट. किंत्तु. १५ क. झ. ट. मिवाददाः. ६. मिवादधं.

मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ॥ सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसिनि ॥ ६ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ७ ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ८ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा ॥ पुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ९ ॥
 नैनु त्वार्योपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ १० ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ॥ त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ११ ॥
 तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम् ॥ प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ १२ ॥
 अपापदर्शनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ॥ प्रव्राज्य चीरवसनं किंनु पश्यसि कारणम् ॥ १३ ॥
 लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति ॥ तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयाऽऽनीतो महानयम् १४
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्नामलक्ष्मणौ ॥ केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १५ ॥
 तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः ॥ अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुमेरुवनं यथा ॥ १६ ॥
 सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसंमुद्धृतम् ॥ दम्यो धुरभिवासाद्य बहेयं केन चौजसा ॥ १७ ॥
 अथवा मेऽभवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा ॥ सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १८ ॥

॥ ५—७ ॥ महाराजः कस्माद्विनाशितः रामः कस्मा-
 त्प्रव्राजित इति संबन्धः । त्वया सर्वनिष्फलमेव कृतमि-
 ति भावः ॥ ८ ॥ यदि जीवेतां तदा दुष्करं जीवेतामिति
 संबन्धः ॥ ९ ॥ आर्यः ज्येष्ठः । वृत्तिः श्रृङ्खला । वर्तते
 करोतीत्यर्थः । मातरि वर्तते मातरिश्रृङ्खले ॥ १० ॥
 दीर्घदर्शिनी दूरकालभाव्यनर्धदर्शिनी । “ दूरानर्थ-
 स्य संदर्शदीर्घदृष्टिः प्रकीर्तितः ” इति ॥ ११ ॥ तस्याः
 तादृशधर्मयुक्तायाः ॥ १२ ॥ किंनु पश्यसि कारणं ।
 किंफलं पश्यसीत्यर्थः । फलं हि प्रयोजकतया कारणं ।
 न किमपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अहं राघवं प्रति यथा यादृश-
 प्रकारयुक्तः तथा लुब्धायास्ते लुब्धया त्वया । न वि-
 दित इति मन्ये । अविदितत्वे हेतुमाह—तथा हीति ।
 राज्यार्थं मम राज्यार्थं । महानयमनर्थस्त्वया आनी-
 तो हि आनीतः खलु संपादितः खलु ॥ १४ ॥
 राघवं प्रत्यहं यादृश इत्युक्तं विवृणोति—अहमिति । अप-
 श्यन् हि अपश्यन्नेव । “ हि हेतावधारणे ” इत्यमरः ।

केन शक्तिप्रभावेन शक्त्यतिशयेन । आकृष्य पक्षिरेवम-
 मशक्त्यतिशय इति भावः ॥ १५ ॥ न केवलं ममैव रा-
 मापेक्षापितुरपीत्याह—तमिति । मेरुमेरुवनं यथा मेरु-
 जनि तमेरुवनस्य तद्रक्षकत्वं परैराक्रमितुमशक्यत्वसंपा-
 दनेन ॥ १६ ॥ केन शक्तिप्रभावेनेत्युक्तमर्थसदृष्टान्त-
 माह—स इति । अहं बालः इमं प्रबुद्धपितृवृत्तं ।
 भारं राज्यभारं । महाधुर्यो महाबलीवर्धः धुरं वहतीति
 धुर्यः “ धुरो यद्बलौ ” इति यत्प्रत्ययः । तेन समुद्धृतं धुरं
 भारं । पुंस्त्वमार्थः । दम्यः तरुणवत्स इव । “ तर्णकः
 स्मर्यते वत्सो दम्यो वत्सतरश्च सः ” इति हलायुधः ।
 “ दम्यवत्सतरौ समौ ” इत्यमरश्च । केनौजसा केना-
 वष्टम्भेन । “ ओजो वष्टम्भबलयोः ” इति वैजयन्ती ।
 कथं केन प्रकारेण बहेयं ॥ १७ ॥ योगैः सामदाना-
 नुपायैः । “ योगः सज्जनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ”
 इत्यमरः । बुद्धिबलेन ग्रहणधारणाद्यष्टाङ्गयुक्तबुद्धिब-
 लेन वा । मे शक्तिर्भवेत् । राजपुत्रत्वेन संभावितत्वात् ।

अज्ञारं अग्निं नावबुद्धवान् धृष्यतीति न ज्ञातवान् ॥ ५ ॥ शि० वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः । मेपिता तां प्राप्य अद्य अस्मिन्स-
 मये । तीव्रदुःखाभिसंतप्तः रामविशोगजनितदुःखाक्रान्तः । अभवदिति शेषः ॥ ७ ॥ लि० सवाकस्माद्गन्तः । निष्प्रयोजनमे-
 वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ शि० अपापदर्शिनं पापं स्वाश्रितजनपराधं पश्यति तच्छीलस्तद्विषयं स्वाश्रितापराधविषयकज्ञानाभाववन्तमि-
 त्यर्थः । स० अपापदर्शनं पुण्यप्रापकज्ञानविषयं । कारणं प्रव्राजने ॥ १३ ॥ स० मेरुजनि तवनस्य यथा परवृत्तिनिरोधकत्वेन

[पा०] १ क. छ. महातापाः, २ ख. ट. वृद्धो, ३ ड. छ. झ. ट. नन्वार्योपिच, ४ क. वृत्तिमनुत्तमं, घ. वृत्तिमनुत्तमो,
 ५ अ. तव, ६ घ. छ. झ. ट. महात्मानं, ७ क. झ. शोचसे, ८ घ—छ. झ. अ. ट. दर्शिनं, ९ ख. महात्मानं, १० क.
 क. घ. झ. अ. यथा, ११ छ. झ. ट. महौजसं, १२ ड. छ. झ. ट. उपाश्रितो, १३ ख. ग. ड. छ—ट. समुद्धृतं, १४ न.
 छ. झ. ट. सहेयं.

निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ॥ दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियतरैर्वाक्यगणैस्तुदन्ताम् ॥

शोकातुरश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्यः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

भरतेन पुनः पुनः कैकेयीदुःखेष्टितस्तनुस्मरणेन समभिदुःखोपतया पुनर्विशेषतस्तद्वर्णनम् ॥ १ ॥ तथा कौसल्यायाः पुनश्चोकासहिष्णु-
त्वेकामधेनुचरित्रं दृष्ट्वा न्तीकृत्य रामस्य वनात्प्रातिनिवर्तने नराज्येऽभिषेचनपूर्वकत्वेन तत्प्रातिज्ञासवनवासपूर्णोक्तिः ॥ २ ॥ तथा
शोकातिरेकान्मोहाधिगमेन भुवि निपतनम् ॥ ३ ॥

सां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भैरतस्तदा ॥ रोषेण महताऽऽविष्टः पुनरेवाब्रवीद्ब्रजः ॥ १ ॥

राज्याङ्गं शस्त्रं कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ परित्यक्ता च धर्मेण मां मृतं रुदती भव ॥ २ ॥

किन्तु तेऽदूषयद्वाजा रामो वा भृशधार्मिकः ॥ यथोर्ध्वं तु विवासश्च त्वत्कृते तुल्यभागतौ ॥ ३ ॥

भ्रूणहत्यार्मसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ॥ कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकताम् ॥ ४ ॥

यत्त्वया हीर्दंशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥

त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशो जीवलोके च त्वयाऽहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥

मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ॥ न तेऽहमभिभाष्योसि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥

करोमीत्याह—एष इति । एष इत्यविलम्बोक्तिः । तव
महाराजेन राज्याङ्गं भोक्तुकामायाः ॥ २७ ॥ न केवलं निव-
र्तनं वासश्च तस्य स्यामि त्याह—निवर्तयित्वेति । दास-
भूतः छत्रचामरादिधारणेन तर्किकरवृत्तिर्भविष्यामि ।
इदं धनत्वयिकोपात् किन्तु स्वरूपेणेत्याशयेनाह—सुस्थि-
तेनेति । सुप्रतिष्ठितेनान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥
तुदन् व्यथयन् । पर्वतगह्वरस्यः पर्वतगुहास्थः ।
गुहास्थत्वे संतोषातिशयात्सिंहस्य नानादातिस्य इत्यभिप्रा-
येण विशेषणमिदं ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरव्याख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

एवं सामान्यतोऽमुदुतयानिन्दित्वा पुनस्तद्वपराधस्म-
रणेन प्रवृद्धरोषः क्रूरनिन्दति—तामित्यादिना । तथा

मृदुतया ॥ १ ॥ अंशस्य अष्टाभवः । त्वन्मातृवत्कम-
पिचनं प्रविशेत्यर्थः । मामृतं रुदती भव प्राणहानिकर-
कार्यकरणान्मामृतं मत्वारोदं न कुर्वित्यर्थः । यद्वा मृतं
भर्तारमुदिश्य रुदती च मा भव पतिभार्याभावस्य गतत्वा-
दिति भावः ॥ २ ॥ ते किन्वदूषयत् तव संबन्धि किन्तु
गुणचारिणादिकमदूषयत् । तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यां भ्रूणहत्या तुल्यपापं । सलोकतां समानलो-
कत्वं ॥ ४ ॥ घोरेण कर्मणा घोरेण व्यवसायेन । ही-
र्दंशं रामविवासनभर्तृभरणरूपं । यत्पापं कृतं तेन सर्वलो-
कप्रियं रामस्यैव स्थास्थितस्य ममापि भयमापादितं । त्व-
त्कृतं पापं ममापि भयमजनयत् नतुराज्यमिति भावः
॥ ५ ॥ अयशः मातृमुखेन ज्येष्ठविवासराराजानंताशि-
तवानित्येवंविधं । प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥ राज्य-
कामुक इति अमैथुनेच्छातो न कीदृशः । न तेहमभिभाष्य इति

ख० हिला हापयित्वा । ति० कर्मणो धोरत्वं सामान्यविषयवरद्वयस्येष्टाविशेषविषयलक्षणं भयं कैकेयीपुत्रोऽयं तद्देवदु-
ष्टभाव इति लोककलङ्करं । यद्वा लक्ष्मणतो रामो मां त्यज्यतीति भयं । यद्वा महापातकयुतायास्तव संसर्गेण पञ्चमहापातकित्वरूपभयं
॥ ५ ॥ टी० जीवलोके चेति चकारः परलोकसमुच्चयपरः । प्रतिपादितः प्रापित इत्यर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. क. च. छ. झ. भ. ट. शोकादितश्चापि. २ ख. क. छ. ज. झ. ट. मन्दरकन्दरस्यः. ३ झ. व. भरतः
स्थिता. ४ क. च. न. लक्षादि. ख. क. छ. झ. ट. लक्षादि. ५ क. ग. घं. मां मृतं. ६ क. छ. झ. ट. दामोराजावा. ७ क.
च. ब्रह्महत्या. ८ घ. सविप्राप्ता. ९ क. छ. झ. ट. तातसलोकतां. १० क. चेदंशं.

कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥८॥
 न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ॥ राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥
 यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ॥ वनं प्रस्थापितो दुःखात्पिता च त्रिदिवं गतः ॥१०॥
 यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते ॥ भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥११॥
 कौसल्यां धर्मसंयुक्तां विद्युक्तां पापनिधये ॥ कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनि ॥१२॥
 किं नावबुध्यसे कूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥१३॥
 अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाद्यापि जायते ॥ तस्मात्प्रियतमो मातुः प्रियत्वात् तु बान्धवः ॥१४॥
 अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ॥ बहमानौ ददर्शोर्ध्वा पुत्रौ विगंतचेतसौ ॥१५॥

“कृत्यानांकर्तारिवा” इतिषष्टी । मत्संभाषणंलया
 नकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ याश्चान्याइत्यत्र ताड-
 त्यध्याहारः ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्या तत्कुलो-
 चितकन्यानभवसीत्यर्थः । धर्मराजस्य धर्मप्रधान-
 राजस्य । तत्र केकराजे । उक्तेर्येहेतुमाह—यदि-
 त्यादिना ॥ ९—१० ॥ यत्प्रधानंयस्याःसायत्प्रधाना
 यत्पापकर्मप्रधानासिखं तत्पापं तत्कर्मजनितंपापं ।
 पित्राविनाकृते भ्रातृभ्यांपरित्यक्तेमयि संक्रान्तमिति
 शेषः । संक्रान्तकार्यविशेषणद्वयेनदर्शितं । अप्रियेइ-
 तिसंबुद्धिः ॥ ११ ॥ विद्युक्तां गुणवत्पुत्रविद्युक्तां ।
 कृत्यानिरयगामिनि त्वंकलोकंप्राप्स्यसे निरयंविनाकं
 लोकंप्राप्स्यसइत्यर्थः । कंलोकं कं नरकं । निरयगामि-
 नीतिसिद्धवत्कारात् । किमितिश्लेषोक्त्यापूर्वसृष्टाअ-
 पर्याप्ताइत्युच्यते । विशेषणद्वयसंबोधनं ॥ १२ ॥
 बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतं । कौसल्यायाआत्मसं-
 भवमित्यत्र कौसल्यायात्मसंभवमित्यार्थःसंधिः । यद्वा
 प्रुषोदराविलेनआकारलोपः गूढोत्पन्नप्रकाशतइतिवत् ।

तेनसन्त्यक्तसंधिः । नियतंकिंनावबुध्यसे प्राकृतवद्व-
 न्धुविघातकमवगातासीतिभावः ॥ १३ ॥ औरसपुत्र-
 विश्लेषोमातुरसङ्गइतिदर्शयितुं “अङ्गावङ्गात्” इति-
 श्रुत्यर्थहृदिनिधायाह—अङ्गेति । अङ्गानि सुखकण्ठ-
 वक्षःकुक्षिहस्तपादाः प्रत्यङ्गानि नेत्रनासाङ्गुल्यादीनि
 तज्जः तत्तेजोः । “अङ्गादङ्गात्संभवसिहृदयादधि-
 जायसे । आसावैपुत्रनामासि” इतिश्रुतावपिबीप्स-
 याऽङ्गप्रत्यङ्गग्रहः । अङ्गप्रत्यङ्गजत्वं सर्वोङ्गतेजःसं-
 भूतत्वं । “यदेतदेतस्तदेतत्सर्वेभ्योङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतं”
 इतिश्रुतेः । स्त्रियास्तुशोणितमेवरेतः । हृदयात् हृद-
 यपुण्डरीकात् । प्रत्यङ्गालस्यानाञ्जायते । तस्मात्पु-
 त्रोमातुःप्रियतमोभवति । बान्धवोभ्रात्रादिः नप्रिय-
 तमः किन्तुप्रियएव । एवमतिशयप्रियत्वात्पुत्रस्यतद्वि-
 योगादिदुःखदुःसहमितिभावः । सुरभिर्बन्धुमात्रेदुः-
 खितवती किंपुनःपुत्रेकौसल्येति सूचयति—नतुबान्ध-
 वइति ॥ १४ ॥ पुत्रशोकोमातुर्दुःसहइत्यत्रेतिहासंप्र-
 माणयति—अन्यदेत्यादिना । अन्यदा पूर्वकाले ।

स० पितुः मममात्रे ॥ ९ ॥ स० गतः गमितः ॥ १० ॥ स० निरयगामिनीतिसंबोध्य कंलोकंप्राप्स्यसइत्युक्त्या लत्या-
 पत्नरकोपिनालमिति सूचयति ॥ १२ ॥ स० नियतं नियमेन । कौसल्यायाः अयः शुभाषहः दैवं तेनात्मसंभवोयस्यतं । यद्वा
 तस्याआयोलाभोयस्मात्पुत्रस्तथा तस्यात्मसंभवपुत्रं । शि० कौसल्यायाः यातिप्राप्नोति प्रादुर्भवतीत्यर्थः । सबासावात्मसंभवः
 आत्मनास्वमनसैवसंभवोयस्यतं । अतएवसन्धौनार्थलक्षणा ॥ १३ ॥ ति० यदेवं तस्मान्मातुरौरसःपुत्रःप्रियतरः । बान्धवाः
 पितृमात्रादयः प्रियाएव नतुप्रियतराः । एवंचौरसवियोगदुःखमतिदुस्तहमितिभावः । प्रियत्वात्तुबान्धवइतिपाठंमला तीर्थेनेत्यं
 व्याख्यातं प्रियत्वादेवनान्धवः बन्धुभूतदत्तपुत्रादिवन्नभवतीति । तत्रनार्थसामञ्जस्यमितिकतकंसमतपाठएवज्यायान् । शि० अङ्ग
 हेमातः । हृदयात् मनसः । प्राप्य प्रत्यङ्गजः अङ्गमङ्गप्रतिप्रत्यङ्गं तस्मात् सुखनेत्रवक्षोदरपाणिपादादितेजोभ्यःजायते साकारतांप्राप्नोति
 सः । अभिजायते उत्पद्यते । तस्मादेतोः पुत्रौरसः मातुःप्रियतरः । इतरैबान्धवास्तुप्रियाएव । एवेनप्रियतरस्त्वयवच्छेदः । नचवा-
 स्तवोदरादिसंबन्धश्चान्धवत्वोदरादिसंबन्धवन्नैकिकपुत्रदृष्टान्तेन रामस्यकौसल्यातिप्रियत्वंकथंसाधितमितिवाच्यम् ।
 कौसल्यायास्तादृशमभिविवाहकारेणोपायात् ॥ १४ ॥ ति० किलेवैतिश्लेषे धर्मज्ञाःपुराविदोदृष्टाएवंवदन्तिकेलेत्यर्थः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ग. सत्यपरायणः. २ क. छ. झ. ट. वीरःपितापि. ३ घ. यत्प्रधारयसेतोषं. ४ क. छ. झ. ट. हृदय. ५ ख.
 बुद्धिसंश्रयं. ६ क. छ. झ. ट. हृदयात्तमि. ग. हृदयादपि. ७ क. ख. ग. च. न. प्रियतरो. ८. प्रियतरोरामःप्रियाएवतुवा-
 न्धवाः. छ. ज. झ. ट. प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबान्धवाः. ८ ख. ग. एकदा. ९ घ. लभमानौ. १० घ. विगतचेतनौ.

सदाऽप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्या गुणनित्यायाः स्वभावपरिवेषया ॥ २७ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्राणि साऽपि शोचति कामधुक् ॥ किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २८ ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवेत्सेयं त्वया कृता ॥ तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥
 अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ॥ वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥
 आनाययित्वा तनयं कौसल्याया मेहाबलम् ॥ स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥
 न हहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ॥ शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥
 सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा दण्डकान्विश ॥ रज्जुं बन्धान वा कण्ठे न हि तेऽन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥
 अहमप्यवैनिं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥
 इति नाम इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः ॥ पपात भुवि संकुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥

संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तथैव विधूतसर्वाभरणः परंतपः ॥

बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्वे अयोध्याकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

त ॥ २६ ॥ भरतवचनं सदेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं ।
 अप्रतिमं निस्तुलं वृत्तंपरित्रं यस्यास्तस्याः । श्रीमत्याः
 सप्तद्विमत्याः । गुणनित्यायाः नित्यगुणायाः । यस्याः
 सुरभेः स्वभावपरिवेषया स्वभावेनस्त्रीपुंस्वभावेन मै-
 धुनेन परिवेषआवृत्तिर्यस्यास्तादृश्याः । लोकधारण-
 काम्यया लोकधारणेच्छया पुत्रसहस्राणिसन्ति सन्ता-
 नपरम्परया बहवः पुत्राःसन्तीत्यर्थः । सापिकामधुक्
 कामधेनुः । यथेष्टसृष्टिश्चमा शोचति अशोचत् । या
 राममेकंविनावर्तयिष्यति साहिशोचतीतिर्किंपुनः
 ॥ २७—२८ ॥ विवत्सा पुत्रविरहिता । तस्मात्
 विवत्सात्वकरणात् । लप्स्यसे तत्फलत्वेन ॥ २९ ॥
 अपचितिं पूजां । “पूजानमस्यापचितिः” इत्यमरः ।
 भ्रातुरपचितिं राज्यप्रदानरूपं । पितुरिमांसकलाम-
 पचितिं और्ध्वदैहिकात्मिकां ॥ ३० ॥ भ्रातुरपचिति-

माह—आनाययित्वेत्यादिना ॥ ३१ ॥ पापं रामवि-
 वासनरूपं । धारयितुं सोढुं । अश्रुकण्ठैः गद्गदकण्ठैः
 ॥ ३२ ॥ अस्यपापस्यमरणान्तिकप्रायश्चित्तंविनानि-
 वर्तकान्तरंनस्तीत्यभिप्रायेणाह—सेति । सा बुद्धिपूर्व-
 कमहापापकारिणी । कण्ठेरज्जुबन्धान बद्धाश्रियस्तेत्य-
 र्थः । परायणं गतिः ॥ ३३ ॥ विप्रवासितकल्मषः अप-
 नीतकिल्बिषः ॥ ३४ ॥ इतिसंकुद्धः पन्नगइवनिःश्वसन्
 आरण्ये अरण्यगते । तोमराङ्कुशचोदितः तोमरैरङ्कु-
 शैश्चचिद्धोनामइव भुविपपात भरतइतिशेषः ॥ ३५ ॥
 शचीपतेःकेतुः इन्द्रध्वजः । उत्सवक्ष्ये उत्सवान्ते
 ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बरारख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने
 चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

॥ २६ ॥ टी० स्वभावपरिवेषयेतिषष्मर्थेतृतीया । लोकधारणकाम्यया लोकसंरक्षणेच्छया । स्वभावपरिवेषया स्वभावःशरीलं ।
 परिवेषः पर्यावरणं । स्वभावपरिवेषायाः शरीलपर्यावरणायाः । शरीलपरिपूर्णायाइत्यर्थः । ति० गुणमुख्यायाः सत्यरूपमुख्यगुणव-
 त्याः । लोकधारणकाम्यया प्रवृत्तायाइतिशेषः । स० समं सर्वप्राणिपुसेवानुरूपंनतुविषमं । अप्रतिमं असदृशंवृत्तचारित्र्यस्यास्ता
 तस्याः । गुणमुख्यायाः गुणैःसर्वोपेक्षितदानुत्तादिरूपैःमुख्यायाः । ति० स्वभावपरिवेषया स्वाभाविकस्वपुत्रव्यापारदर्शनेनहेतुना
 ॥ २७ ॥ ति० अवयवशोवर्धनंभ्रातृपूजावाह—आनाय्येत्यादि । महाबाहुं रामं । वनंप्रवेक्ष्यामि तद्गतसमाप्तयेतत्प्रतिनि-
 धितयेतिभावः ॥ ३१ ॥ ति० कण्ठेरज्जुबन्धेयस्यप्रियस्तेतिशेषः ॥ ३३ ॥ स० अवनिं अयोध्याराज्यं ॥ ३४ ॥ टी० आर-
 ष्योनामइतिवापाठः । स० अरण्यइत्यनेन गजानान्तनप्रहणंध्वज्यते ॥ ३५ ॥ इतिचतुस्सप्ततितमस्तस्यैः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. ठ. समाप्रतिग. २ क. छ. झ. ङ. ट. गुणमुख्यायाः. च. गुणयुक्तायाः. ३ क. छ. झ. ट.
 परिचेष्टया. क. घ. परिवेष्टया. ४ ख. म. विनशिष्यति. ५ ख. विवत्सेकलया. क. घ. च. विवत्सायकवा. ६ क. छ. झ. ट.
 लपचिति. ७ ख. ट. परिधीनी. ८ क. छ. झ. ट. आनाय्यचमहाबाहुंकोसलेन्द्रमहाबलं. ९ क. ख. ग. च. ङ. महाभुति. १० क.
 क. च. छ. झ. म. ट. विषादण्डकान्. ११ क. क. छ—ङ. क्वापवा. १२ क. ह—ट. प्यवनी. १३ क—घ. सदा.

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

भरतेनमस्त्रिमध्वेरामविवासनादिभूतान्तस्यैवस्वेनाज्ञाततयातत्रस्थानुमत्यभावनिवेदनपूर्वकंशुभेनसहकौसल्यासमीपम-
ननम् ॥ १ ॥ तथास्वस्मिन्दोषबुधापरुषभापिणीकौसल्याप्रतिनानाशयकरणपूर्वकरामप्रवासनेस्वस्यानुमत्यभाववृत्तीकरणम्
॥ २ ॥ पञ्चादशुभावेनकौसल्याभरतस्यस्वाङ्कारोपजेनपरिध्वङ्गपूर्वकंदुःखादोदनम् ॥ ३ ॥ भरतेनसंशोकविलापादिनार-
त्रियापनम् ॥ ४ ॥

दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामशुपूर्णाभ्यां दीनामुद्रीक्ष्य मातरम् ॥
सोमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ॥ १ ॥

राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ अभिवेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ॥

विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोज्वसम् ॥ २ ॥

वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ॥ विवासनं वा सौमित्रेः सीतायाश्च यथाऽभवत् ॥ ३ ॥

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥ कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णां मलिना कृशा ॥ प्रतस्ये भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ६ ॥

स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्ये भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ॥ ७ ॥

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ॥ पर्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥

रुदन्तौ रुदन्तौ दुःखात्समेत्यार्या मैनस्विनीम् ॥ ८ ॥

भरतं प्रपुवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ ९ ॥

इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ॥ संग्राहं वत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ १० ॥

प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ॥ कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ११ ॥

दीनां प्रतिहतेच्छलात् । अमात्यमध्ये सुमन्त्रादि-
मध्ये । अनेनभरतागमनंश्रुत्वा सुमन्त्रादयः इतःपूर्व-
मागताइतिगम्यते । अभ्यकुत्सयत् मन्त्रिणांज्ञापनाय
पुनरप्यनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥ कैकेय्याकृतंस्वेष्टेनेतिम-
न्त्रिभ्योज्ञापयति—राज्यमिति । जातु कदाचिदपि ।
एतत् नकामये नमन्त्रयेइत्युभयत्रापिसंबध्यते । मन्त्र-
ये राज्यार्थमितिशेषः । मन्त्रणं विचारः । नजानामि
भदनुज्ञापूर्वकोयंनभवतीत्यर्थः । योमदर्थोभिषेकः रा-
ज्ञासमीक्षितश्चिन्तितः अभूत् तमभिषेकंनजानामि ।

अज्ञानेहेतुमाह—विप्रकृष्टइति ॥ २ ॥ विवासनंवेल्-
त्र नजानामीत्यनुकर्षः ॥ ३—४ ॥ दीर्घदर्शिनमि-
त्यनेन रामनिर्गमनंभरतेनसंमन्यत इतिकौसल्याहृ-
यमितिसूचितम् ॥ ५ ॥ भरतोयत्रस्थितः तत्रप्रतस्ये
॥ ६ ॥ यत्रकौसल्यायानिवेशनंस्थितं तत्रप्रतस्ये
॥ ७ ॥ आर्या ज्येष्ठान्मातरं ॥ ८—९ ॥ कथंराज्य-
प्राप्तंतत्राह—संप्राप्तमिति । क्रूरेण रामविवासनपूर्व-
केण । कर्मणा वराभ्यर्थनेन ॥ १० ॥ तत्र प्रस्थापने ।
कंगुणं अतिशयंपश्यति नकमपिगुणं । रामप्रस्थापनं

ति० दीर्घदर्शिनं ऐहिकमुष्मिककर्मणःकालान्तरभाविफलज्ञानक्षमशुद्धिमन्तं ॥ ५ ॥ ति० चापिभ्यांश्रुमन्त्रादयः । येनमार्गेण
निवेशनंप्राप्यतइतिशेषः ॥ ७ ॥ ति० समेत्य आलिङ्ग्य । तादृशसमयेप्यालिङ्गनकरणयोग्यविशेषणं—मनस्विनीति ॥ १० ॥

ति० त्वमपिमेपुत्रइतितवराज्यदाने नक्षिमपिमेदुःखं । अपितुचीरवसनंवचनादिणं चीरवसनत्वादिवनचारिवैधमेपुत्रारामं

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. अ. ट. लब्धास. २ ग. राजसमीक्षितः, च. अ. राज्ञासमीक्षितः. ३ ड. छ. झ. ट. सहि-
तोऽभव. व. सहितोवसन्. ४ क. च. अ. न. वनवासंच. ख—ड. छ. झ. ट. विवासनंच. ५ क. छ. ग. ड. च. छ. झ. अ.
ड. सुमित्रांचेदं. ६ न. क्रूरकर्मायाः. घ. क्रूरमाया. = ख. च. दीर्घदर्शनं. ८ ड. छ. झ. ट. सुमित्रांतां. क. सुमित्रांवा.
९ ड. छ. झ. ट. विवर्णवदना. च. य. विवर्णमलिनांबरा. १० ख. ड. छ. झ. ट. राजात्मजश्चापि. ११ क. घ. सुतः.
१२ ड. छ. झ. अ. ट. येन. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. रुदन्तौदुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी. १४ घ. यशस्विनी.
१५ क. ख. ग. च. य. वनचारिणं. १६ च. अ. क्रूरदर्शना.

क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १२ ॥
 अथ वा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १३ ॥
 कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ॥ यत्रासौ पुरुषव्याघ्रः पुत्रो मे तप्यते तपः ॥ १४ ॥
 इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यासितं तया ॥ १५ ॥
 इत्यादिवहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ॥ विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १६ ॥
 पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ॥ विलप्य बहुधाऽसंज्ञो लब्धसंज्ञस्ततः स्थितः ॥ १७ ॥
 एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा ॥ कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १८ ॥
 आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् ॥ विपुलां च मम प्रीतिं स्त्रियां जानासि राघवे ॥ १९ ॥
 कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन ॥ सत्यसंघः सतांश्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥
 प्रेक्ष्य पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ॥ हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥

विनापिराज्यलभसंभवात् ॥ ११ ॥ कैकेयीमामपि प्रस्थापयितुमर्हति सर्वस्वरान्यस्तदायत्तत्वादिति भावः । हिरण्यनाभः हिरण्यवत्सूहणीयनाभियुक्तः । नामिहोत्रं शरीरस्योपलक्षणं ॥ १२ ॥ कैकेयीकृतपापानुबन्धिनस्वराराजसंस्काराधिकारोनास्तीति अनयन्याह—अथवेति । अग्निहोत्रं राजाभिहोत्रं । अग्निहोत्रस्य ज्येष्ठभार्याधीनत्वात् दशरथेन भरतसंस्कारप्रतिषेधाच्चेति भावः । एतेन राजशरीरप्रापणमप्यर्थसिद्धं ॥ १३ ॥ तपस्तप्यते तपः करोतीत्यर्थः । “तपस्तपः कर्मकस्यैव” इति कर्मवद्भाषादात्मनेपदं ॥ १४ ॥ तव प्रस्थापने मम काशक्तिस्तत्राह—इदमिति । धनधान्यसमाचितं धनधान्यसंपूर्णं । तथा कैकेय्या । निर्यासितं दापितं । “निर्यातनवैरशुद्धौ दानेन्यासार्पणे मत्” इति विश्वः ॥ १५ ॥ संभर्त्सितः परपक्षबुद्ध्याभाषितः । व्रणे सूचिना तुद्येव व्यथयित्वेव । पूर्वमेव आरुपितुं वियो-

गस्त्रिभोपिकौसल्यावाक्यश्रवणस्त्रिभ्रमत्यर्थः ॥ १६ ॥ चरणौ प्रसीति शेषः । बहुधा संज्ञा इत्यत्र असंज्ञादतिपदच्छेदः ॥ १७ ॥ एवं विलपमानां पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्ती ॥ १८ ॥ अजानन्तं अभिषेकादिकमिति शेषः ॥ १९ ॥ कौसल्यायास्त्रिभारोपितं दोषपरिहर्तुं शपथवाक्यान्वाह—तथादिना । आर्यः रामः । यस्यानुमते संमतौ सत्यागतः तस्य शास्त्रानुगा कृता बुद्धिः गुरुणा विधिनियेधबोधकशास्त्रानुसारित्वेन सुशिक्षिता बुद्धिः । कदाचन मा भूदितिसंबन्धः । यद्यहमर्यप्रवासने अनुमन्तास्मि तर्हि श्रुतिस्मृतिज्ञानात्प्रच्युतो भूयासमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सामान्यनिर्देशो भरतविषयतया योजनीयः । “निर्विशेषं सामान्यं” इति न्यायात् । अत्र शपथव्याजेन धर्मविशेषाश्च शिक्ष्यन्ते मुनिनेति बोध्यं । अत्र च सत्पुरुषविषया पराधेशास्त्रज्ञानभ्रंशो भवतीति सूचितम् ॥ २० ॥ प्रेक्ष्य प्रेक्ष्यभावं ।

प्रस्थापनारूपिपूर्वशीघ्रं वनं प्रति प्रस्थाप्य राजानं मारितवती कैकेयी । तत्र तादृशप्रस्थापने कर्तुं पश्यतीति न जाने । इति बुद्धिमिति शेषः । स्थिते तु रामे स एव पितृवाक्यात्त्वामेवाभिषिच्य रक्षेत् । अतो व्यर्थोऽयं तत्प्रयास इति भावः ॥ ११ ॥ ति० हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः । इदमसाधारणरामलक्षणं ॥ १२ ॥ ति० अग्निहोत्रमिति राजदेहस्यायुपलक्षणं । कैकेयीवत्स्यमने भरतो मे प्रेतकार्यं कुर्वदिति रात्रिनिषेधादिति भावः ॥ १३ ॥ ति० अथवा तवा तत्पक्षत्वे राजसंस्कारादिकृत्पापधान्मां तत्र नयेत्याह—कामं वेति ॥ १४ ॥ ति० व्रणे प्राचीने । सूचिना सूच्या । प्रत्युद्येव संभर्त्सितः कैकेयीपक्षलाधियामर्हितः । विव्यथे पितृभ्रातृविभोगस्त्रिभेनाश्वासनार्थमागतस्य लेपि खेदहेतुवचनश्रवणादिति भावः ॥ १५ ॥ ति० अजानन्तं अत्र लब्धत्वा न्तमिति शेषः । राघवे तद्विषये । मम हृदि पूर्वस्थितां विपुलां प्रीतिं जानास्येव । इदानीं तु ततो भिका पितृवृद्धेरपितृवोपसंहारात् ॥ १९ ॥ ति० कृता शास्त्रानुगा गुरुशिक्षितश्रुतिस्मृतिमार्गेण बुद्धिर्मा भूत् । इतो धिकार्यभावादयं परमशपथः ॥ २० ॥ ति० प्रेक्ष्य प्रेक्ष्यलं प्रति

[पा०] १ क. छ. श. येन. २ झ. पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे सुतस्ततः. च. य. पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे तपस्ततः. ट. पुरुषव्या-

प्रस्तप्यते मे सुतस्तपः. ३ क. छ. पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे सुतस्तपः. क. पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे तपस्ततः. ४ ग. क. च. छ. ट. तथा. ५ क. च. छ. ज. ट. भरतोतीव. ५ क. ख. छ. च. छ. श. अ. ट. तदाभवत्. ६ क. च. य. प्राञ्जलिर्भरतः स्थितः. घ. क. ख. ट. प्राञ्जलिर्भरतस्तदा. ७ क. च. य. विपुलां, ८ छ. श. ट. स्थिता. ९ क. च. छ. झ. अ. ट. कृतशास्त्रानुगा. १० क. ख. ग. क. छ.—ट. प्रेक्ष्य.

कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ॥ अथर्भो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
 परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ॥ तैस्तं द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥
 बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः ॥ अथर्भो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
 संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ॥ तां विप्रलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
 हस्त्यश्वरथसंवाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ॥ मा स कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
 उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ॥ स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
 मा च तं व्यूढवाहंसं चन्द्रार्कसमतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्यमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
 पायसं कृसरं छागं वृथा सोभ्रातु निर्दृष्टः ॥ गुरुं प्राप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
 गाश्च स्पृशतु पादेन गुरुर्न्यरिवदेत्स्वयम् ॥ मित्रे हृष्टे सौख्यं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
 विश्वासात्कथितं किञ्चित्परिवादं मिथः क्वचित् ॥ विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
 अकर्ता ह्यकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः ॥ लोके भवतु विद्वेष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥

पापीयसां अतिशयेनपापिनां । हीनजातीनांप्रेष्यत्वं
 हिपापहेतुः । सूर्यप्रति मेहतु मूत्रपुरीषोत्सर्गकरोतु
 सूर्याभिसुखेनमेहनेयत्पापंतत्प्राप्नोत्वित्यर्थः । अनेन
 सूर्यप्रतिमेहनंनकर्तव्यमिविसिद्धं । गांपादेनहन्तु पादे-
 नगोहननपापंप्राप्नोतु । पादेनगोहननंदोषः । सुप्रमि-
 त्यनेनस्वहननप्रवृत्तगोहननंदोषायेत्युक्तं ॥ २१ ॥
 योभर्ताभृत्यमहत्कर्मकारयित्वा । “हृकोरन्यतरस्यां”
 इतिद्विकर्मकत्वं । अनर्थकं तंप्रयोजनशून्यं करोतीति
 शेषः । अस्यभर्तुः यःअधर्मः सोस्तु ॥ २२ ॥ परिपा-
 लयमानस्यराज्ञः राज्ञिपरिपालयतिसति । तंप्रतिद्रुह्य-
 तांपापं । ततः तस्य ॥ २३ ॥ बलिषड्भागं बलिः
 करः “बलिःपूजापहारेचदैत्यभेदेकरेपिच” इतिवै-
 अयन्ती । षष्ठोभागः षड्भागः बलिष्वसौषड्भाग-
 श्चेतिविशेषणसमासः । उद्धृत्य आदाय ॥ २४ ॥
 सत्रे यागे । तपस्विभ्यः व्रतोपवासशीलेभ्य ऋत्वि-
 ग्भ्यः । यज्ञदक्षिणांसंश्रुत्य प्रतिज्ञाय । तांदक्षिणां ।
 विप्रलपतां विरुद्धोक्त्याअपलपतां ॥ २५ ॥ सतां
 शूराणां । धर्मं अपरावर्तनं । मास्कार्षीत् परावर्त-

मानस्यत्पापंतदस्त्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ धीमतागुरुणा
 यज्ञेनोपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं परलोकसाधकरहस्यार्थयुक्तं ।
 शास्त्रं वेदान्तादिविशिष्टार्थं । नाशयतु निस्मरतु
 ॥ २७ ॥ व्यूढवाहंसं व्यूढौसंहतौमांसलौवाहंसौ
 चयस्वतं । “व्यूढौविन्यस्तसंहतौ” इत्यमरः ।
 राज्यस्यं प्राप्तुराज्यं । आसीनं सिंहासनेआसीनं । स
 रामं । माद्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितोभवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ कृसरं तिलौदनं । छागं अजं ।
 मांसमात्रोपलक्षणमेतत् । वृथाऽभ्रातु देवतापित्रति-
 थिनिवेदनभन्तरेणमुक्तामित्यर्थः । अवजानातु प्रत्यु-
 त्थानाभिवादानादिकनकरोत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ गाः
 पादेनस्पृशतु हन्तुपादेनेत्यत्रहननमुक्तं । इहत्पादस्पर्शोपिपापहेतुरित्युच्यते । परिवदेत् अपवदेत् । मित्रे
 हृष्टे मित्रायहृष्टत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ परिवादं अपवा-
 दं । “अपवादोपक्रोशनिर्वादावर्णपरिवादाः” इतिहला-
 युधः । मिथः रहस्ये । “मियोन्योन्यरहस्ययोः”
 इतिवैजयन्ती । विश्वासाद्गुरुःकथितस्यपरिवादस्यक-
 विदन्यत्रप्रकटीकरणंपातकमितिभावः ॥ ३१ ॥ अकर्ता

॥ २१ ॥ ति० ततः तस्य । आदादित्वाच्चतुर्थ्येतत्ति । तस्यास्तितिशेषः ॥ २३ ॥ ति० माद्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यर-
 हितोभवतु ज्येष्ठपुत्रर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः । तावत्पर्यन्तंजीवनंमाभूदितिवा ॥ २८ ॥ शि० छागं अजं निर्मलं अजं नगच्छति य-
 स्यतंतांशुलादिमित्यर्थः । किंच छः निर्मलश्चासावगोवृक्षःतं तदवयवीभूतदुलसीपत्रकमलपत्रादिकमित्यर्थः । वृथा परमात्मसमर्पण-
 मन्तरा । सुनिर्दृष्टः शास्त्रसागहेतुकभविष्यद्व्याख्याभूतस्वविषयकद्वारहितः । अभ्रातु ॥ २९ ॥ ति० गवामिति अजमितिशेषः
 ॥ ३० ॥ ती० लक्षात्मा उद्धृष्टनादिनालक्ष्यदेहः । ति० लक्ष्यः सज्जनैः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. च. अथर्मस्तस्य. २ ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. ततस्तु. ३ ग. ङ. छ. झ. ट. नृपस्यारक्षितुः. ४ क. छ.
 झ. अ. ट. तांवापलपतां. ५ क. उपदिष्टं. ६ क. छ. झ. ट. चन्द्रार्कसमतेजसं. ७ ग. नित्यः. ८ क. छ. झ. अ. ट. गवां.
 ९ घ. छ. झ. ट. न्यरिवदेत्च. ग. च. अ. परिवदेत्च. १० क. च. छ. झ. अ. ट. सौख्यं. ११ क. ग. ङ. अ. झ. अ.
 ट. अकर्ताचकृतज्ञश्च. १२ क. छ. झ. ट. लक्ष्य. १३ घ. ङ. छ—अ. विद्वेष्टो.

पुत्रदारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ॥ स एको मृष्टमश्नातु यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥
 अप्राप्य सदृशान्दाराननपत्यः प्रमीयताम् ॥ अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
 माऽऽत्मनः संतर्ति द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ॥ आयुः समग्रमप्राप्य यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
 राजसीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते ॥ भृत्यैत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३६ ॥
 लाक्ष्या मधुमांसेन लोहेन च विषेण च ॥ सदैव विभृयाद्भृत्यान् यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ३७ ॥
 संग्रामे सैमुपोढे स शतपक्षमर्चकरे ॥ पलायमानो वध्येत यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
 कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंघृतः ॥ भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥
 पाने प्रसक्तो भवतु स्त्रीपक्षेषु च नित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतस्तु यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ४० ॥
 मीं स धर्मं मीनो भूयादधर्मं मुनिषेवताम् ॥ अपात्रवर्षी भवतु यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥
 संचिंतितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥
 उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ॥ तच्च पापं भवेत्तस्य यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥
 यदग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे ॥ मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४४ ॥
 देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ॥ मा स कार्षीत्स शुश्रूषां यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ४५ ॥
 सतां लोकात्सतां कीर्त्यात्संजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ अश्वतु क्षिप्रमघैव यस्सार्थोऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥

प्रत्युपकारस्वाकर्ता । अथाप्यकुतः । आभ्यामेकं
 पापमुक्तं । लक्षात्मा सद्भिः परिहृतः । अधापिनि-
 रपत्रपः निर्लज्जः । अकृतप्रायश्चित्तइति यावत् ।
 इदमेकपापं ॥ ३२ ॥ मृष्टमश्नातु इतरेषुकदन्नमुक्षु-
 स्वयंसृष्टंसमीचीनमन्नं अश्नातु ॥ ३३ ॥ सदृशान्
 समानकुलान् । धर्म्याक्रियां अग्निहोत्रादिकंच अप्रा-
 प्य अनपत्यः सन् प्रमीयतां ॥ ३४ ॥ अप्राप्येत्यादि-
 विवरणं—मात्मनइति । अनेन क्रणापाकरणं विना अ-
 क्षाचर्यादेव संन्यासः प्रतिषिध्यते । अविरक्तविषयमि-
 दमिति चेन्न अक्षार्थ्यादेव प्रसज्येत्यादेर्दोषा लालाभविषय-
 तात् । तत्रैव हि इतरयेत्यनेनाद्यमर्थो दर्शितः ॥ ३५ ॥
 राजसीत्यत्रापि यस्सार्थोऽनुमते गतइत्यनुषङ्गं नित्यं
 ॥ ३६ ॥ भृत्यान् भरणीयान् । लाक्षादिविक्रयलब्ध-
 द्रव्येण विभृयात् रक्षेदित्यर्थः । “लाक्षालवणमांसा-

निवर्जनीयानिविक्रये” इति स्मृतेः । अप्यकार्यशतं
 कुत्वेत्यस्यापवादोऽयं ॥ ३७ ॥ सैमुपोढे निकटे ।
 “उपोढोनिकटोऽथोः” इति वैजयन्ती ॥ ३८ ॥ अटतां
 चरतु । चीरं मलिनं जीर्णवस्त्रं । अनेन शैवमतप्रवे-
 शो निन्द्यते ॥ ३९—४० ॥ अपात्रवर्षी अपात्रे बहु-
 दायी ॥ ४१ ॥ दस्युभिः तस्करैः ॥ ४२ ॥ उभे
 इति उभयोः संध्ययोः ॥ ४३ ॥ गुरुतल्पगे गुरुवा-
 रगे ॥ ४४ ॥ देवानां शुश्रूषा अग्निहोत्रादिकर्म संभृतै-
 राज्यचरुपशुपुरोडाशादिभिः प्रीणनं । पितॄणां उपरा-
 गादिषु मातापितृमरणतिथ्यादिषु च पूर्वोक्तैरन्यैश्च तिला-
 दिभिराशयनं । पितृशुश्रूषयैव मृतमासापितृशुश्रूषा-
 मृहणसंभवात् मातापित्रोरित्यत्र जीवतोरिति विवक्षितं
 ॥ ४५ ॥ सतां कीर्त्याम् सद्भिः क्रियमाणश्लाघनात् ।

ति० समुपोढे प्राप्ते ॥ ३८ ॥ ति० कपालेति ब्रह्माह भवति तिरोषः । तादृशी निषिद्धाचरणप्रमज्ज्या भवति तिवाभावः । स०
 कपालपाणिः स्फुटितघट्टाकलपाणिः ॥ ३९ ॥ ति० दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां त्यागसोगविहीनानि भवन्ति तिवाभावः ॥ ४२ ॥
 ति० उभे सन्ध्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४३ ॥ स० पितॄणां व्यवहितानां ॥ ४५ ॥

[पा०] १ झ. पुत्रैर्दारैश्च. क. ग. ड. छ. अ. ट. पुत्रैर्दारैश्च. २ क. क्रियाधर्मं. ३ ग. नित्यशः. ४ ड. छ. त्यागेन.
 ५ घ. ड. यस्सार्थोऽनुमते गतः. [अस्मिन्पाठे तत्पापं प्रतिपद्यतामित्यप्याह ल्ययोजनाकार्या]. ६ झ. ट. समुपोढेन. क. च. न.
 समुपोढेतु. ७ क. च. अ. शत्रुपक्षे. ८ झ. मयप्रसक्तो. क. ड. च. छ. अ. ट. मयप्रसक्तो. ९ क. ड. छ. झ. अ. ट. भृत्यैश्च.
 १० ड. च. झ. अ. ट. मास्य. ११ ग. भतिभूयात्. १२ क. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. सनिषेवतां. १३ ग. संचिंतितानि तु.
 १४ घ. दाहके. १५ घ. यस्सार्थोऽनुमते गतः. [अस्मिन्पाठे तत्पापं प्रतिपद्यतामित्यप्याह ल्ययोजनाकार्या]. १६ क—छ. झ. अ. ट.
 कीर्त्यात्संजुष्टत्.

अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थं सोवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥
 बहुपुत्रो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ॥ स भूयात्सततं केशी यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥
 आशामांशसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥
 मायया रमतां नित्यं पैरुषः पिशुनोऽनुचिः ॥ राक्षो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५० ॥
 ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥
 धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥
 विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ॥ तदेव प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥
 पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ॥ यत्तदेकः ॥ लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥
 ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः ॥ बालवत्सां च गां दोग्धु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥
 तृणार्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयेत् ॥ लभेत तस्य यत्पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥
 भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ॥ तस्य पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥
 विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखातो निपपात ह ॥ ५८ ॥
 तथैव तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ॥ भरतं शोर्कसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

संजुष्टात् सत्सेवितान् ॥ ४६ ॥ पुनर्मामृशुश्रूषाग्रहणं
 तत्त्यागेप्रत्यवायभूयस्तयातन्नित्यतयाच । मातृ-
 शुश्रूषाहि नित्या यतस्तस्यापतितायामपिशुश्रूषाविदध-
 तिसमृतयः । अनर्थे अधर्मे ॥ ४७ ॥ बहुपुत्रस्या-
 पिधनिनोदुःखाभावात् अपुत्रस्यदारिद्रेपिभरणीयाल्प-
 तयाङ्गेशालपतेतिचविशेषणद्वयं ॥ ४८ ॥ आशं-
 समानानां स्तुवतां । ऊर्ध्वचक्षुषां उन्नतासनस्थदा-
 न्मुखनिरीक्षकाणां । अर्थिनां आशंसितयांकुर्यात्
 ॥ ४९ ॥ मायया वञ्चनया । रमतां सक्तोभवतु
 ॥ ५० ॥ ऋतुकालानुरोधिनीं ऋतुस्नानदिवसेस्सं-

निहितां ॥ ५१ ॥ निषेवतां भजतां ॥ ५२ ॥
 विप्रलुप्तप्रजातस्य नष्टापत्यस्य संततिहीनस्येत्यर्थः ।
 तदेवदुष्कृतं प्रतिपद्येत ॥ ५३ ॥ पानीयदूषकेविषदाय-
 केचयत्पापं तत् द्वयं एकोलभतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥
 बालवत्सां अनिर्वृत्तां ॥ ५५ ॥ पानीयेसति गृहेविश-
 मानेसति । विप्रलम्भेन वञ्चनया । योजयेत् नद-
 दातीत्यर्थः । तस्ययत्पापंतल्लभेत ॥ ५६ ॥ विवदस्या-
 नेषु वादिप्रतिवादिषुविवातंकुर्वत्सु । भक्त्या एकस्मि-
 न्क्षेत्रेन जयोपायमाश्रित्य । पश्यतः ब्रुवतस्तस्यपापे-

स० अनर्थं मार्यासेवादौ ॥ ४७ ॥ टी० यद्वा विप्रलुप्ताविचर्जिता प्रजाता प्रसूता जातपत्याजाया येनतस्य ॥ ५३ ॥
 टी० बालवत्सां अनिर्देशामित्यर्थः । “सन्धिस्सनिर्देशावत्सानोपयःपरिवर्जयेत्” इतिस्मृतेः ॥ ५५ ॥ ति० योजयन्
 अप्रयच्छतिश्रितयावत् ॥ ५६ ॥ टी० पश्यतः तूष्णींभवतः जयोपायंहालापिपक्षपातेनतूष्णींभवतइत्यर्थः । तस्यपापेनयुज्येतेति
 संबन्धः । अस्मिञ्चाप्यप्रकरणेऽशोकानांपूर्वोत्तरव्यत्यासःपुनरुक्तिश्चदृश्यते तच्छपथविषयलाभदोषः । ति० भक्त्या शिवविष्णवादि-
 देवताभक्त्या । मार्गं तत्तदुपोद्बलकसैववैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्य अयमुत्कृष्टःअर्थनेतिविचदमानेषुयत्पापं यच्चतयोर्विवादेपश्यतः
 श्रुण्वतःपापं तेनयुज्येतेत्यर्थः । तस्यपापेनेतिपाठे तेषांयत्पापं तेन यस्यानुमतेगतस्तस्ययोगःसंबन्धोभूमादित्यर्थः । भवेच्चयुज्येते-
 तिप्रयोगः । “अर्थपरस्त्वयनेतिसंरक्षामिनिवेदिनः । यातुधानाभवन्येवपिशाचाश्चनसंशयः” इतिशिवपुराणोक्तः । “योब्रह्मवि-
 ष्णुब्रह्माण्डमिदंयुक्तिनिवेदतः । साधयेदुदरव्याधियुक्तोभवतिमानवः” इतिर्ममविपाकशास्त्रोक्तेश्च । कृतक० द्वयोस्ताम्यस्यापन-
 पूर्वैकतेषांकलहसममकुर्वतःकलहप्रियस्ययत्पापंतेनयुज्येतेत्यर्थः । स० भक्त्या मार्गविभागेन । विवदमानेषुसत्सु स्वयंतुमार्गे

[पा०] १ ड. छ. झ. ञ. ट. बहुमुख्यो. २ ड. छ. झ. ट. समायात्सततंक्षेपं. ३ ख. ड. झ. न. पुष्पः, क. च. पिशुनः
 पुष्पः. ४ ग. अतिवर्तेतधर्मात्मा. ५ धर्मदारान्परित्यज्येति. पानीयदूषकइतिचलोकद्वयं झ. ट. पाठयोः ब्राह्मणायोद्यतामितिश्लो-
 कात्परं तृणार्तमितिश्लोकात्पूर्वदृश्यते. ६ ख. परित्यक्तसधर्मोत्तौ. ७ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. तदेतत्प्रति. ८ ख. विहिन्यात्क-
 लुषेन्द्रियः. ९ क. च. छ. झ. ट. योजयन्. १० क. ख. घ. च—ड. यत्पापंलभतेतत्स्यात्. ग. ड. यत्पापंलभतेतत्स्य.
 ११ झ. तेन. १२ झ. दुःखातौतु. १३ ड. छ. झ. ट. तदातं. १४ ज. क्षिप्रैः. १५ ड. च. झ. चेतसं. १६ क.
 च. झ. संतप्ता.

मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ॥ अपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६० ॥
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ॥ वत्स सत्यप्रतिज्ञो मे सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥
इत्युक्त्वा चाङ्गमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ परिष्वज्य मेहाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ६२ ॥
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य मेहात्मनः ॥ मोहाच्च शोकसंरोधाद्भूव लुलितं मनः ॥ ६३ ॥

लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ॥

मुहुर्मुहुर्निश्चसतश्च धर्मं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

भरतेन वसिष्ठो वदन् यत्तैलद्रोण्याः समुत्सृतवशरयमरीरस्य सराजैर्भवन् शिविकारोपणेन पितृवन् प्रापणपूर्वकं यथाविधि संस्कार-
णम् ॥ १ ॥ तथा कौसल्यादिभिः सह सरस्वतीद्वारा योदकदानपूर्वकं यथाध्यापनेन ॥ २ ॥

तमेव शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् ॥ उवाच वदतांश्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवाग्दुषिः ॥ १ ॥
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र मेहायज्ञः ॥ प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ॥ प्रेतैर्कार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥
उद्धृतं तैलसंरोधात्स ॥ भूमौ निवेशितम् ॥ आपीतवर्णवदनं प्रसूतमिव भूषतिम् ॥ ४ ॥

नयुज्येतेतिसंबन्धः ॥ ५७—५९ ॥ उपरुणत्सि पीड-
यसीत्यर्थः । यद्वा प्राणानुपरुणत्सि रामवियोगेन मे-
निर्गच्छतः प्राणान्त्यापयसि । शपथकरणेन ममाध्या-
ज्ञोजातइत्यर्थः ॥ ६० ॥ दिष्ट्या भाग्येन । आत्मा
अन्तःकरणं । धर्मात् ज्येष्ठानुवर्तनधर्मात् । मे मह्यं ।
सहलक्ष्मणः सत्यप्रतिज्ञोऽसि लक्ष्मणवत्सत्यप्रतिज्ञोऽसी-
त्यर्थः । अतः सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१—६२ ॥
एवं विलपमानस्य पूर्वोक्तशपथरूपेण विलपतः । शोक-
संरोधात् शोककृतसंरोधात् ॥ ६३ ॥ लालप्यमान-
स्य भृशंप्रलपतः । विचेतनस्य मूर्छितस्य । प्रणष्टबुद्धेः
क्षुभितान्तःकरणस्य । धर्मं उष्णयथाभवतितथा नि-

श्चसतः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिने श्री-
मद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डन्या-
ख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

कैकयीसुतमित्यत्र “कैकयमित्रयुप्रलयानां वादेरि-
यः” इति विहितस्येयादेशस्याभावः ॥ १ ॥ संयानं
सम्यग्यानं स्वर्गप्रापकक्रियाजतमित्यर्थः ॥ २ ॥
धारणांगतः धैर्यप्राप्तः । “मर्यादाधारणास्थितिः”
इत्यमरः । स्वस्थान्तःकरणइत्यर्थः । कारयामासेति
संक्षेपोक्तिः ॥ ३ ॥ उद्धृतमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ।
ततः स पुत्रः तैलसंरोधात् तैलद्रोण्याः । उद्धृतं तत-

यथावस्थितमाश्रित्य पश्यतः उदासीनतया स्थितस्य ॥ ५७ ॥ ति० लक्ष्मणैः शुभलक्षणैस्तद्विहितः सहलक्षणः ते आत्मेत्यर्थः ।
हे वत्स यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि कैकेयम्रेकतारायानयनप्रतिज्ञां सत्याङ्कर्वितिव्यङ्ग्यं । शि० सतां
रामादीनां लोकान् कृपादृष्टिपान् ॥ ६१ ॥ इति पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

ति० वसिष्ठः भरतागमनं श्रुत्वाऽऽगतइति शेषः । स० श्रेष्ठवाक् अतएव वदतांश्रेष्ठः ॥ १ ॥ ति० संयानं प्रेतनिर्द्धारं । स०
संयानं देहसंस्कारं ॥ २ ॥ स० धरणीमिति पाठे साक्षात्तन्नामेत्यर्थः । तदैव तेन दृष्टत्वादिति भावः । कारयामास अकरोत् । ति०

[पा०] १ ख. ग. शुभलक्षण. छ—ट. सहलक्षणः. २ छ. झ. ञ. ट. सत्यप्रतिज्ञोऽसि. घ. च. सत्यप्रतिज्ञोऽसि. ३ ख.
घ. क. च. छ. लोकमवाप्स्यसि. ४ क. मेहात्मानं. ५ च. पुनःपुनः. ६ छ. झ. ट. संरोधात्. ७ क. झ. ट. रुरोद. ८ ग. घ.
ज. मेहायज्ञाः. ९ ज. संस्कार. १० ख. ग. वसिष्ठवचनं. ११ क. ग. क. व. झ. ञ. ट. धरणीगतः. १२ क. ख. ग. क. च.
झ. ट. कृत्यानि. १३ क. छ. झ. ट. उद्धृत. १४ क. छ. झ. ट. संरोधात्. क. ख. ग. च. न. संरोधात्. १५ ग. घ. न.
निवेशितं. १६ क. घ. क—ट. भूमिपं.

संवेद्य शयने चाग्रे नानारत्नपरिष्कृते ॥ ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
 किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते ॥ विवासा रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥
 कथास्यसि महाराज हित्वेयं दुःखितं जनम् ॥ हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
 योगक्षेमं तु ते राजन्कोस्मिन्कल्पयिता पुरे ॥ त्वयि प्रयाते स्वस्ता रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
 विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ॥ हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥
 एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महाशुनिः ॥ १० ॥
 प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियन्तामविचारितम् ॥ ११ ॥
 तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
 ये त्वग्रयो नरेन्द्रस्य चाग्रेगाराद्वहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव आद्रियन्त यथाविधि ॥ १३ ॥
 शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतंसम् ॥ बाष्पकण्ठा विमनसस्तर्जुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ॥ प्रकिरन्तो जना मीर्गं नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
 चन्दनागरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा ॥ देवदारुणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथा परे ॥ १६ ॥
 गन्धानुष्वावचांश्चान्यास्तत्र भैत्वाऽथ भूमिपम् ॥ ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥

सौलापमार्जनाथभूमौनिवेशितं चिरंतैलेस्थापनादापीत-
 र्णवद्वनं अवयवशैथिल्याभावात्प्रसुप्तमिवस्थितं दश-
 रथःभूपतिः । उक्तविशेषणेशयने संवेद्य शाययित्वा ।
 सुदुःखितः सन् विललाप ॥ ४—५ ॥ किंतेव्यवसितं
 त्वयाकिमद्यव्यवसितं । स्वर्गगमनायेतिशेषः ॥ ६—
 ७ ॥ तेपुरे अयोध्यायां । कःजनः योगक्षेमं
 स्वकीयपुरयोगक्षेमं । कल्पयिता करिष्यति । स्वः
 स्वर्ग ॥ ८—१० ॥ विशांपतेः प्रजानांपत्युः ॥ ११ ॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् ऋत्विजोवृत्तकर्मणिवृताः । पु-
 रोहिताः पुरोहितपरत्वेनशान्तिकपौष्टिकादिक्रियाप्रव-
 र्त्तकाः । आचार्याः वसिष्ठवामदेवादयः । “त्रय्यां
 चधर्मकृत्येचशान्तिकर्मणिपौष्टिके । अध्वरेयश्चक्रु-
 शलः सस्याद्राजपुरोहितः ॥ उपनीयवदेद्वेदमाचार्यः
 सवदाहृतः ॥ इतिलक्षणं ॥ १२ ॥ अग्र-

गारात् अग्निगृहात् । बहिष्कृताः अन्तःशववत्त्वा-
 द्बहिःप्रतिष्ठापिताः । अग्रयोगार्हपत्यादयः । याजकैः
 उपद्रष्टुमिः । ऋत्विग्भिश्च आद्रियन्त आनीयन्त
 ॥ १३—१४ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च रजतं च सुवर्णं च
 तत्कृतपुष्पाणीत्यर्थः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुनिर्यासान्
 निर्यासोगुग्गुलुः । “गुग्गुलुःकालनिर्यासौ” इति
 निघण्टुः । चन्दनागरुजनितधूपद्रव्याणीतियावत् ।
 सरलं धूपसरलं । पद्मकं सुरभिकाष्ठविशेषं । क्षेपय-
 न्ति पुरतःपार्श्वतश्चप्रियमाणसौवर्णराजताङ्गारधानीषु
 धूपार्थमितिशेषः । चन्दनादीनिगन्धान्तानि चिता-
 काष्ठद्रव्याणीत्येवतुयुक्तं । तदाक्षेपयन्ति वह्नार्थं चि-
 तामकुर्वन्मित्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्रगत्वाथभूमिपमित्युत्त-
 रशेषः । अथ चिताकल्पनान्तरं । तत्र चितासमी-
 पेगत्वा तंभूमिपं चितामध्ये ततः शिविकायाः उद्ग-

कारयामास तत्कारणार्थमग्निगःप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥ स० ते तवसंभविनं त्वविकाशमिति यावत् । अस्मिन्पुरे । योगसहितं
 क्षेमं योगक्षेमं ॥ ८ ॥ इति० अथ साकेतं प्राप्तस्य । प्रेतकार्याणि परलोकगमनविहितकर्माणिकर्तव्यानि तानि अव्यग्रं यथास्यात्तथा
 अविचारितं सशरीरलोकान्तरंगतस्यप्रेतकार्याणिकर्तव्यानिनवेदिसंशयरहितंवयास्यात्तथाक्रियन्तां । एतेनसशरीरगतपुरुषस्यवस्त्रा-
 दिभुतच्छरीरबुद्धिःकर्तव्येति सूचितं । तेनकर्मणामवश्यकर्तव्यताव्यजिता । तेनवसिष्ठसमर्पादापाककलंव्यक्तं ॥ ११ ॥ स०
 क्षेपयन्ति तत्क्षेपस्तुशवदुर्गन्धप्रतीतिनिरासार्थं ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. निवेद्यशयनेकाव्ये. २ छ. परिच्छेदे. ३ क. श. याससे. ग. यासस. ४ क. क. च. छ. श. म.
 योगक्षेमंतुतेऽव्यग्रं. ज. योगक्षेमयिताराजन्. ५ च. मे. छ. ज. श. न. ट. मां. ६ क. च. न. महाशुनिः. ७ क.
 विशांपते. ८ क. ग. च. न. तान्यधत्तु. ९ ख. घ. श. न. सभयगारात्. क. ग. च. छ. ज. सभयगारात्. ट.
 सभयगारात्. १० क. ग. छ. च—ट. तेह्यन्ते च. घ. तेहियन्ते. ११ घ. छ. श. ट. चेतनं. १२ श. समुत्तुः.
 १३ ख. ग. क. श. न. ट. मां. १४ घ. ज. ट. चितांचकुसया. १५ क—घ. दत्वाथ. १६ क. श. ट. तत्र.

तथा हुताशनं देखा जेषुस्तस्य तमृत्विजः ॥ जमुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
 शिविकाभिश्च यानैश्च यथाहं तस्य योषितः ॥ नगराभिर्यमुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तदा ॥ १९ ॥
 प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम् ॥ स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रभृत्वास्तदा ॥ २० ॥
 कौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ॥ आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
 ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनःपुनः ॥ यानेभ्यः सरयूतीरमवतेर्हैवराज्ञनाः ॥ २२ ॥

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ॥

पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अथोपनिषत्सु षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

भरतेनपुत्रेनसहद्वादशेऽहनि सकलश्राद्धनिर्वर्तनेन तदङ्गतयायाऽक्षणेभ्यो धर्मराजादिनानावस्तुप्रदानम् ॥ १ ॥ अथोदशेऽह
 न्यस्थिसंचयनार्थं चित्तामूलंगतेन भरतेन विलापपूर्वकं मोहाधुरण्यानिपतनम् ॥ २ ॥ भुविगिपतिनेनपुत्रेनापि बहुधापरिदेव-
 नम् ॥ ३ ॥ ततोऽपि सितसुखाभ्यां समासासितौ तौ प्रतिष्ठायास्तौ स्थितौ संचयनादिक्रियासु संस्वरणम् ॥ ४ ॥

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ॥ द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥

त्येतिशेषः । संवेशयामासुः शाययामासुः ॥ १७ ॥ हुताशनं दत्त्वा भरतेन दापयित्वा । जेषुः पैतृमेधिकम-
 ऋविशेषानितिशेषः । तस्य परमगत्यर्थमितिशेषः । तमिति हुताशनविशेषणं । हुतं प्रेतगमिमित्यर्थः । ते
 वद्वातप्रभृतयः ऋत्विजः ॥ १८ ॥ यानैः अश्वादि-
 मिः । वृद्धैः परिचारकैः ॥ १९ ॥ अग्निचितं अग्नि-
 चयनं कृतवन्तं । तं नृपं ऋत्विजः स्त्रियश्च प्रसव्यं
 सव्यापसव्यं प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं च चक्रुः । [प्रसव्यं
 अप्रदक्षिणं इदं प्रदक्षिणस्याप्युपलक्षणं] । भरतश्चेत्य-
 र्थसिद्धं । इदं चाग्निवानात्पूर्वशिविकास्थेप्रेते क्रमस्था-
 विवक्षितत्वादत्रोक्तं । देशविशेषाचारोऽयं वा ॥ २०—
 २२ ॥ ताश्चेव ते । “ पुमांश्चिया ” इत्येकशेषः ।
 दशाहं । “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया ।
 भूमौ शयाना इतिशेषः । “ कियल्लब्धाशनाभूमौ स्वपे-
 शुसेपृथक्पृथक् ” इत्याशौचिनोपृथक्शयनं हि विहितं ।
 दुःखमाशौचं व्यनयन्त अगमयन् । ननु षोड-
 शाहेन [द्वादशाहेन] भूपाला इति क्षत्रियस्य
 [द्वादशाहा] षोडशाहाशौचसद्भावात्कथं दशाह-

मित्युच्यते इति चेत् । सत्यं । “ क्षत्रियस्तु दशाहे-
 नस्वकर्मनिरतः शुचिः ” इत्यादिविशेषशास्त्रानु-
 सारेणोक्तमितिनदोषः । अत्र क्षीणाप्रेतप्रदक्षिणमु-
 दकदानं च सूत्रान्तरोक्तं ज्ञेयं । तथा चितास्थस्य प्रदक्षिणं
 च । अतएवाह बोधायनः “ प्रदक्षिणमपि बान्धवाः
 कुर्वन्ति एवमगोपि चितामारोप्य चितायामेवेत्येके ”
 इति । अत्र प्रेतेन सहा द्रव्यानयनं चितारोपणं सम्यक्-
 मभिदानं प्रदक्षिणीकरणमुदकदानं दशाहमाशौचेन
 भूमौ शयनमित्येतावन्मात्रं देशकुलसूत्रभेदेन और्ध्वदै-
 हिकविशेषोक्त इति वा प्रचानोक्तिः सर्वमहणार्थमिति वा
 ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे पीताम्बरारख्याने अथोपनिषत्सु षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

द्वादशाहे अतिगते अतीते । एकादशाह इत्यर्थः । कृत-
 शौचः कृतशौचापादकपुण्याहवाचननवश्राद्धादिक इ-
 त्यर्थः । द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माणि षोडशमासिकानि स-
 पि ष्ठीकरणान्तानीत्यर्थः । अकारयत् अकरोदित्यर्थः ।

ति० अग्निचितं अश्वमेधान्त्यङ्गकर्तारं ॥ २० ॥ शि० विवशाः कान्तिरहिताः ॥ २२ ॥ इति षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सी० द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माण्यकारयत् एकादशेऽहनि कर्तव्यश्राद्धकरणपूर्वकं द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माण्यकरोदित्यर्थः । शि० गते-
 व्यतीतेति एकादशेऽहनीत्यर्थः । कृतशौचः कृतशौचसंशुद्धिहेतुभूतैकादशाहविहितं कर्म येन भरतः । स० कृतशौचः एकादशेऽ-
 [पा०] १ घ—ट. तदा. २ क. ख. घ—म. हुता. ३ ड. जेषुस्तस्य ऋत्विजः. ४ ज. ट. जेषुस्तस्य तद्विजः. ५ ख. व्यचरन्त.

ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम् ॥ वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥

नैस्तिकं बहुशुलं च गाथापि शतशस्तदा ॥ दासीदासं च धानं च वेश्मानि सुमहान्ति च ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राक्षस्तस्यैर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसेथ त्रयोदशे ॥ विललाप महाबाहुर्मरतः शोकैर्मुञ्चितः ॥

शब्दापिहितकण्ठस्तु शोधनार्थमुपागतः ॥ ४ ॥

चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह मुदुःखितः ॥ ५ ॥

तात यस्मिन्निष्ठोऽहं त्वया आतरि राघवे ॥ तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥

यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्रजितो वनम् ॥ तामम्बां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क गतो नृप ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थितानमण्डलम् ॥ पितुः शरीरनिर्वाणं निष्ठेनन्विषसाद सः ॥ ८ ॥

सै तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ॥ उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्मवज्जो यैव च्युतः ॥ ९ ॥

अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् ॥ अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥

शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ॥ विसंशो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुसरन् ॥ ११ ॥

स्वार्थेणिच् ॥ १—२ ॥ वस्तानांछागानांसमूहोवा-
स्तिकं छान्दसपञ्च ॥ अजाछागीशुभच्छागवस्तच्छा-
गलकाभजे ॥ इत्यमरः । बहुशुलमितिछागविशेषणं
रजतंवा । पितृप्रियत्वात् । “शुक्लोयोगान्तरेधेतेशु-
क्लेचरजतेतथा” इतिविश्वः । दासीदासं गवाश्वप्रभृ-
तित्वादेकवद्भावः । ऊर्ध्वदेहादूर्ध्वदेहः तत्रभवसौर्ध्वदै-
हिकं । “ऊर्ध्वदेहाच्चेतिवक्तव्यं” इतिठक् ॥ ३ ॥
शब्दापिहितकण्ठः रोदनञ्चनिनाव्याप्तकण्ठः । शोध-
नार्थं स्थलशोधनार्थं । “दहनदेशमुदकुम्भैःस्वोक्ष-
ति” इतिसूत्रात् अस्थिसंचयनार्थमित्यर्थः । सावशे-
षास्थिनिचयइतिवक्ष्यमाणत्वात् त्रयोदशेऽप्यस्थिसंचय-
नंस्त्वान्तरेदृश्यते । यथाहबोधायनः “द्वितीयेहि
युग्मद्विषेऽप्यर्धमासान्मासानृतृन्संवत्सरंवासंचयनंकु-
र्यात्” इति ॥ ४ ॥ चितामूलइत्यर्थः ॥ ५ ॥ निष्ठुष्टः
वृत्तः । प्रव्रजिते प्रव्रजिते । छान्दसोह्रस्वः ॥ ६—७ ॥
भस्मारुणं भस्मयुक्तमरुणं च । अरुणत्वमितिदग्धत्वा-
त् । पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरनिर्वाण्यतेविनाश्यते

अस्मिन्नितिशरीरनिर्वाणं । अधिकरणेल्युद् । “नि-
र्वाणोनिर्वृतेमोक्षेविनाशेगजमजने” इतिवैजयन्ती ।
निष्ठनन् नितरास्तनन् । “अभिनिस्तनःशब्दसंज्ञायां”
इतिपलं । [भस्मारुणं भस्मनाभरणं अव्यक्तारुणं ।
दग्धास्थितानमण्डलं दग्धानामस्त्रांयानिस्थानानिनि-
न्यासविशेषाः तेषामण्डलं समूहं दृष्ट्वा । अस्थिमण्ड-
लं दृष्ट्वेत्यर्थसिद्धं । पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरविनाशं
प्रति । निष्ठनन् नितरांरोदनशब्दकुर्वन्] विषसाद
दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥ उत्थाप्यमानः रज्जुमिरुत्याप्य-
मानः । च्युतः सस्तः । शक्रस्य यन्मवज्जो यैव यन्मव-
ज्जो रज्जुयुक्तोऽवज्जो यैव पपात । यथा यन्मपतनाद्भुज-
पतनं एवराजपतनाद्भरतपतनमितिभाषः ॥ ९ ॥
अमात्याः स्त्रायः । शुचिव्रतं । अन्तकाले पुण्यक्ष-
यकाले । निपतितंययार्ति ऋषयः दौहित्रभूताश्च
अभिपेतुः ॥ १० ॥ भरतपतनादधिशत्रुघ्नस्यधैर्यस्थितं
तत्पतनानन्तरंतुभूमिपालमनुसरन्त्यपतत् ॥ ११ ॥

हृदिकर्तव्यप्रेतलसोचकभ्रातृकुत्वैत्यर्थः ॥ १ ॥ कतक० दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसंचयनंकुलासकलभ्रातृन्तरेत्रयोदशेऽहनिचिताम-
सोद्धारपूर्वकंस्थलशुद्धिःकर्तव्येतिछात्रियधर्मइतिवाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायते ॥ ४ ॥ कतक० शक्रयन्मवज्जो यैवकाशस्थसमूहोपातायोगात्

[पार०] १ क. च. छ. झ. ट. धनंरत्नंदादावन्नं. २ घ. ज. वास्तिकं. ३ क. छ. झ. ट. बहुशस्तदा. ४ क. झ. दासीदा-
सांययानानि. क. दासीदासांययानानि. ५ क—छ. झ. म. वैहिकं. ६ ल—क. छ. झ. विषसेच. ७ क. घ. ब. म. कर्षितः.
८ क. घ. क. च. ज—ट. कण्ठध. ९ क. मिहागतः. १० ग. पुत्रेप्रव्रजिते. ११ ख. ग. घ. ज. शरीरे. १२ क. झ. म. ट.
विषसादह. क. निषसादसः. १३ च. निषसादह. १४ क. रुदन्तः. १५ क. छ. झ. ट. इवोच्छ्रितः. १६ क.
सद्यः. १७ क. छ. झ. ट. निष्पत्तो.

उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ॥ स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानितानि तदातदा ॥ १२ ॥
 मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसङ्कुलः ॥ वरदानमयोऽक्षोभ्यो मज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
 सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ॥ क तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४ ॥
 ननु मोक्षेषु पानेषु वस्त्रेष्वभरणेषु च ॥ प्रवारयसि नः सर्वास्तत्रः कोऽन्यः करिष्यति ॥ १५ ॥
 अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ॥ सा विहीना त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
 पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ॥ किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥
 हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥
 तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् ॥ भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥
 ततो विषण्णौ विश्रान्तौ शत्रुघ्नभरताबुधौ ॥ धैर्या संव्यचेष्टेतां मयश्चक्राविवर्षभौ ॥ २० ॥
 ततः प्रकृतिमान्वेद्यः पितुरेषां पुरोहितः ॥ वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तपुवाच ह ॥ २१ ॥
 त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ॥ सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
 त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥

गुणाङ्गानि गुणानङ्गानिचेत्यर्थः । तदातदा तानितानि वस्तुत्कालोचितममत्तप्रदानोपलालनकराणिगुणाङ्गानि ॥ १२ ॥ मन्थरेतिसगरव्यावृत्तिः । तीव्रः अगाधइतियावत् । अमज्जयत् अस्मानितिशेषः ॥ १३—१४ ॥ प्रवारयसि एष्वभरणादिषुकिंतवेष्टगृहाणेति प्रकर्षेणस्वयंप्राहयसि तत्प्रवारणं ॥ १५ ॥ यापृथिवी धर्मज्ञेनत्वयाविहीना नावदीर्यते नमिद्यते । स्वयमितिशेषः । सा अवदारणकालेतु प्रलयकालेपि । नावदीर्यते नावदीर्येत्यर्थः । अवदारणकाले त्वद्विहीनतयाअवदारणस्यप्राप्तकाले । अवदारणकालत्वेहेतुः—त्वयाविहीनेति । धर्मज्ञेनमहात्मना त्वयाराज्ञा एतादृशगुणाढ्येनत्वयेत्यर्थः । विहीनाया सापृथ्वी अवदारणकालेनावदीर्यतइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनशक्तिः ॥ १७—१८ ॥ मार्ततराः आसन्नितिशेषः ॥ १९ ॥ विश्रान्तौ विशेषेणश्रान्तौ । व्यचेष्टेतां व्यलुण्ठेतां ॥ २० ॥ प्रकृतिमान् प्रज्ञस्त-

स्वभावः । “ प्रकृतिः पञ्चभूतेषुस्वभावेमूलकारणे ” इतिवैजयन्ती । वैद्यः विद्यां तत्त्वज्ञानहेतुभूतावेदान्तविद्यावेदेतिवैद्यः । वेदान्तविद्याधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानः सर्वज्ञइतियावत् । “ तदधीतेतद्वेद ” इत्यण् । “ सर्वज्ञमिषजौवैद्यौ ” इत्यमरः । एषामितिबहुवचननिर्देशोबुद्धिस्थिरामाद्यपेक्षया । पितुः वशरथस्य ॥ २१ ॥ वृत्तस्य संस्कृतस्य । त्रयोदशोऽयं दिवसः सावशेषास्थिनिचये अस्थिसंचयनाख्येकर्मण्यनशिष्टइत्यर्थः । दशाहमप्येषास्त्वहितंप्रधानावयवास्थिसंचयनंकृतं त्रयोदशेदिवसेतद्देशीयशिष्टाचारप्राप्त्यलशोधनमात्रंकृतमिति नस्मृतिविरोधइत्यप्याहुः । स्मृतिश्चास्माभिर्दर्शितैव ॥ २२ ॥ अशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इत्युक्तानित्रीणिद्वन्द्वानि । भूतेषु जन्तुषु । अविशेषतःप्रवृत्तानि । तेषुचापरिहार्येषुप्राप्तेषु त्वमेवंभवितुंनार्हसि अक्षवन्मोहेनप्रलपितुं नार्हसि

गृहादलङ्कारार्थेपञ्चम्यस्वरूपेणध्वजसदृशरूपेणनिर्मितइत्यर्थः । उताततःपतितेनतेनोपमेयस्य ॥ ९ ॥ ति० गुणाङ्गानि उपलालनगुणस्याङ्गभूतानिनिश्चितवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि । स्त० गुणान् प्रज्ञासौजन्यादीन् । अङ्गानि खलालनाश्रयाङ्गहस्तमुखादीनि । तानि वेतानिचतानि ॥ १२ ॥ ति० वरदानमगत्यादक्षोभ्यः ॥ १३ ॥ ति० प्रवारयति एषुकिंतेऽपेक्षितंगृहाणेतिप्रकर्षेणास्वदिष्टवरणकारयतिभवान् । तदद्यनःकःकरिष्यति स्वयिगतेइतिशेषः ॥ १५ ॥ स्त० प्रकृतिमान् प्रकृतिजनसहितः ॥ २१ ॥ टी० त्रीणिद्वन्द्वानि जन्ममरणे सुखदुःखे लाभालाभौ । एवंभवितुं शोचितुं । कतक० त्रीणिद्वन्द्वानि अस्तिजायते वर्धतेअपक्षीयते क्षिपतिगतेविनश्यतीत्येवरूपाणि ॥ २३ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७७ ॥

[पा०] १ क. तयातया. २ क. च. हव. ३ झ. ट. प्रवारयति. ख. प्रचारयति. ४ क—च. झ. ज. ट. कोष. ५ ख. कल्लेषु. ६ क. त्वदीर्यते. ७ झ. च. झ. ज. ट. विहीनाया. ८ क. च. ज. रामेणच. ९ क. ख. ज. चवनं. १० क. छ. झ. ट. चान्ववेक्ष्य. ११ घ. मार्ततरा. १२ ग—द. आस्तौज. क. शोचन्तौ. १३ क. छ. झ. ट. धरायांस. ख. ज. धरायांसमेवेष्टेतां. क. ख. घ. धरायांसंन्यवेष्टेतां.

सुमन्त्रश्चापि शत्रुमहत्याभ्यामिप्रसाद्य च ॥ श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥
 उत्थितौ च नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिक्षिप्तौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥
 अश्रुणि परिमृदन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ॥ अमात्यास्त्वरयन्ति स तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

शत्रुमेव रामसमीपवाञ्छां विचारयन्तं भरतं प्रति लक्ष्मणेन पितृनिग्रहपूर्वकं रामप्रवासप्रतिषेधनस्यानौचित्यकथनम् ॥ १ ॥
 संप्रति द्वास्त्वेव हृदयगृहप्राग्द्वारमागतायाः कुब्जायाः प्रहणेन तस्याएव सर्वानर्थं निदानं स्वकथनम् ॥ २ ॥ शत्रुमेव लक्ष्मीमप्य-
 गतायाः कुब्जायाः केशप्रहणेन कैकेयीभर्त्सनपूर्वकं अरण्यं परिकर्षणे कैकेय्याभरतं प्रति तन्मोघनयाचना ॥ ३ ॥ शत्रुमेव सुक्ति-
 कभरतवचनात्कुब्जायामोचनम् ॥ ४ ॥

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ॥ स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥
 बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योष्यसौ ॥ किं न मोचयते रामं कृत्वा स पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥
 पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ॥ उत्पथं यः समारूढो नौर्या राजा बभूव गतः ॥ ४ ॥
 इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥
 लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती ॥ विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च बिभूषिता ॥ ६ ॥

॥ २३ ॥ सर्वभूतभवाभवौ सर्वभूतोत्पत्तिविनाशौ
 ॥ २४—२५ ॥ परिमृदन्तौ मार्जयन्तौ । तनयौ राजपु-
 त्रौ । अपराः क्रियाः अस्त्रिसंघयनादिकाः । प्रतीतिशेषः
 ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे पीताम्बरारव्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथ अपरक्रियां निर्वर्त्य गृहं प्रति गमनानन्तरं । या-
 त्रां रामसमीपगमनं । समीहन्तं समीहमानं यात्रो-
 युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ सर्वभूतानां प्राणिमात्रस्य ।
 दुःखे सति योगतिः स आत्मनो दुःखे सति गतिरिति किं-
 पुनः किं वक्तव्यं । एवं दुःखनिस्तारकमोरामः सत्त्वसं-
 पन्नोऽपि बलसंपन्नोऽपि । स्त्रिया अत्यन्तावलया । वनं
 प्रव्राजितः । इदमत्यन्तचित्रमिति भावः ॥ २ ॥ पितृ-
 परतश्चोरामः किं करोत्वित्यत्राह—बलवानित्यादिना ।
 नामेति कुत्सने । “ नामप्राकाश्यसंभाव्यकोधोपराम-

कुत्सने ” इति वैजयन्ती । लक्ष्मणो नाम योपीत्यनाद-
 रोक्तिः । असौ पितृनिग्रहं कृत्वापि रामं वनवासमा-
 किं न मोचयते स किं न मोचितवान् । इदमप्यपरमाश-
 र्यमिति भावः ॥ ३ ॥ पितृनिग्रहे दोषः स्यादित्याशङ्कां
 परिहरति—पूर्वमित्यादिना । यो राजा नार्यावशंगतः
 उत्पथं समारूढः अपथं प्राप्तः सः नयानयौ नीत्य-
 नीती । समवेक्ष्य सम्यग्विचार्य । पूर्वमेव अन्यायप्र-
 वृत्तिसमापनात् पूर्वमेव । निग्राह्य इति योजना ॥ ४ ॥
 कुब्जा प्राग्द्वारेऽभूत् स्वामि लभितो भरताभिषेकः क-
 दा भविष्यतीति अवसरं प्रतीक्षमाणा भरतशत्रुप्राधिष्ठि-
 तराजगृहस्य प्राग्द्वारे देवादागता भूत् ॥ ५ ॥ चन्दनसारेण
 चन्दनपङ्केन । राजवस्त्राणि राजा हवस्त्राणि कैकेयीदत्ता-
 नि । कञ्चुकान्तरीयोत्तरीयादिभेदाद्बहुवचनं । तैस्तैरिति
 तत्तदवयवोचितत्वमुच्यते । एकैकाभरणे रत्नसचि-
 त्वादिवैविध्यमाह—विविधैरिति । विविधमिति कि-
 याविशेषणं । तेन भूषणसंस्थानविशेष उच्यते ॥ ६ ॥

ति० समीहन्तं समीहमानं विचारयन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ति० दुःखे दुःखजनकसंकटे प्राप्ते । यस्मै सर्वभूतानां गतिः स्वरणमात्रे-
 ण सर्वदुःखनाशकः आत्मनः स्वस्यावशेषगतिरिति किं वक्तव्यं । अनेनाति संकटे भगवत्स्मरणमेव दुःखनाशे समर्थं नान्यदिति सूचितम् ।

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. ट. भवामव. घ. भवोद्धव. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. तो. ३ क. ड. च. छ.
 झ. न. ट. म्कानौ, ४ क—ट. कृत्वापि, ५ क. राजानयो. ६ क. न. इति स. ७ च. न. चापि भूषिता.

मेखलादामभिन्नैरन्यैश्च शुभभूषणैः ॥ बभासे बहुभिर्वद्वा रेज्जुबद्धेव वानरी ॥ ७ ॥
 तां समीक्ष्य तदा द्रास्त्यां सुभृशं पापकारिणीम् ॥ गृहीत्वाऽकरुणां कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
 शस्त्राः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ॥ सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥
 शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ॥ अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥
 सीत्रमुत्पादितं दुःखं आदृणां मे तंथा पितुः ॥ यथा सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्रुताम् ॥ ११ ॥
 एवंमुक्त्वा ॥ तेनाशु सखीजनसमावृता ॥ गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
 ततः सुभृशंसतप्तस्याः सर्वैः सखीजनः ॥ क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं विपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥
 आमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वैः सखीजनः ॥ यथायं समुपक्रान्तो निःशेषैश्चः करिष्यति ॥ १४ ॥
 सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् ॥ कौसल्यां शरणं याम सा हि नोस्तु ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥
 स च रोषेण तीव्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतोपनः ॥ विचर्कष्य तदा कुब्जां क्रोशन्तीं धैरणीतले ॥ १६ ॥
 तस्या ह्याकुप्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः ॥ चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥
 तेन भाण्डेन संस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् ॥ अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥
 स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुंरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्मर्त्य बभाषे पुरुषं वचः ॥ १९ ॥
 तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंश्रुता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥

भूषणशब्दोपि मेखलादामभिन्नपरः । गोबलीवर्दन्या-
 यात् । अन्यैः मेखलाप्रदेशधारणीयैः । बद्धेतिविशे-
 षणात् भूषणानिबन्धनस्यानीयानिननुशोभाकराणी-
 त्युक्तं ॥ ७ ॥ अकरुणां निर्दयं ॥ ८ ॥ वने अभू-
 दितिशेषः । क्रुद्ध शिक्षणमितिशेषः ॥ ९—१२ ॥
 विपलायतेति “उपसर्गस्यायतौ” इतिरेफल्यल्लं ॥ १३ ॥
 आमन्त्रयत अन्योन्यमाह्वयत् । तस्याः सर्वैः सखीजनः
 कृत्स्नः तदितरः सर्वोपिजनः । यथा येनप्रकारेण । अ-
 नं शत्रुघ्नः । उपक्रान्तः यथा नः निःशेषांकरिष्यति ।
 जनापेक्षयापुंस्त्वं । वदान्यां वल्गुवाचं । “वदान्योव-

ल्गुवागपि” इतिवैजयन्ती । कौसल्यांशरणंयाम
 सानोधुवागतिरस्त्वित्यन्योन्यमाह्वयदित्यन्वयः ॥ १४
 —१६ ॥ भाण्डं भूषणं । “वणिज्जालधनेपात्रेभाण्डं
 भूषाश्चभूषयोः” इतिवैजयन्ती । पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत
 विशीर्णमासीत् । [पृथिव्यांतद्विशीर्यते विशीर्णमा-
 सीत्] ॥ १७ ॥ शारदं प्रसन्ननक्षत्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥
 बलवत्क्रोधात् अतीवक्रोधात् । कैकेयीमभिनिर्मर्त्य-
 यनेनमन्थरामोचनार्थतदाकैकेयीसमागतोत्यवगम्यते
 ॥ १९ ॥ शत्रुघ्नभयसंश्रुतापुत्रंशरणमागतेत्यनेन
 भर्त्सनानन्तरंताग्रहर्तुमप्युक्तवानितिसूच्यते ॥ २० ॥

शि० सरामः निस्त्रिविहारसहितोपमः ॥ २ ॥ ति० रज्जुभिरिन्द्रजनुषुपुण्ड्रिन्दोमभाषः ॥ ७ ॥ स्व० यथाकरिष्य-
 ति सम्भारिष्यति । “निवृत्तिमार्गः कथितआदौभगवतायथा” इतिश्रीमद्भागवतेसम्यगित्यर्थेयथाशब्दप्रयोगात् । यतइत्येवंपाठ्यनि-
 पातः ॥ १४ ॥ ति० पृथिवीतले पातयित्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० कैकेयीमभिनिर्मर्त्य निर्मर्त्तनमत्रहस्तेनद्वीकरणं ॥ १९ ॥
 ति० पुत्रंशरणमागता । कुब्जामोचनार्थमितिशेषः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. क. छ. झ. वर. क. बहु. २ झ. ट. रज्जुभिरिववानरी. ३ क. ख. ड. व. छ. झ. य. द्रास्त्योभृशंपापस्य
 कारिणी. घ. द्रास्त्यांसृष्टा. ग. द्रास्त्यांसृष्ट. ४ क. ख. घ—उ. लाऽकरुणां. ५ झ. न्यवेदयत्. ६ घ. ज. ट. कृतं वचः.
 ७ क. घ. यथा. ८ ख—क. झ. न. यथा. ९ क. नृशंसस्य. १० क. सुभृश. ११ क. च. ग. संवृताः. १२ क. ख. न.
 सर्वसखीजनः. १३ ख. ग. सर्वतः. १४ ख. ग. च. छ. झ. न. ट. आमन्त्रयत. १५ यथायंसमुपक्रान्तः. क्रुद्धमाज्ञायशत्रुघ्नं.
 आमन्त्रयतकृत्स्नश्च इति क. पाठानुपूर्वी. १६ क—छ. झ—ट. निःशेषं. १७ छ. छ. ध. ट. नोस्ति. १८ क. छ. झ. ट.
 सेवीतः. १९ क. छ. झ. ट. शासनः. २० क. छ. झ. ट. संचर्कष्य. २१ ख. क. च. झ. न. ट. पृथिवी. २२ क. क. व. छ.
 झ. न. ट. तस्यां ह्याकुप्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः. च. न. तस्यां. २३ ख. ग. घ. च. न. सेवीर्णं. छ. झ. ट. विस्तीर्णं.
 क. निस्तीर्णं. २४ क. पुत्रोत्तमः. २५ ख. मपि.

तां प्रेक्ष्य भरतः कुटुम्बं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥
 हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ॥ यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥
 इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति रोषवः ॥ त्वां च मां चेहि धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्तत तैतो रोषात्तां सुमोच च मन्यैराम् ॥ २४ ॥
 सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ॥ निश्चसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप च ॥ २५ ॥

शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ॥

शनैः समाश्वासयदार्तरूपां कौश्रीं विलग्नमिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

चतुर्दशदिग्दिशेषेभ्यः प्रमुखां भरतं प्रति राज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ भरते गतान्त्रितित्यतिषेधनपूर्वकमभिषेकार्थमयोध्याप्रति
 रामानयनाय चतुरङ्गबलसाहित्येन वनगमनार्थमार्गनिर्माणाय भागशिष्यनियोजनघोदना ॥ २ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
 गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥ रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
 त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्रं महायशः ॥ सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥
 आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्माभरर्षभ ॥ ५ ॥

क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नासूयेत् नग-
 हंत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्या सर्वकुहनामूलभूतेय-
 मेवकुब्जाहन्यतामित्यत्राह—इमामित्यादिना । नाभि-
 भाषिष्यते इत्यब्रवीदिति अनुकुष्टेन पूर्वणसंबन्धः ॥ २३
 —२५ ॥ शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञामिति । विश्लेषोभा-
 मणं तेन विमूढसंज्ञां अन्यथाभूतमिति । विलगां वा-
 गुरालग्नमिति भावः । विविग्नमिति पाठे कम्पवतीमि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

त्रयोदशदिग्दिशेषेभ्यः प्रमुखां भरतं प्रति राज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ भरते गतान्त्रितित्यतिषेधनपूर्वकमभिषेकार्थमयोध्याप्रति
 रामानयनाय चतुरङ्गबलसाहित्येन वनगमनार्थमार्गनिर्माणाय भागशिष्यनियोजनघोदना ॥ २ ॥
 ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
 गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥ रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
 त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्रं महायशः ॥ सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥
 आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्माभरर्षभ ॥ ५ ॥

क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नासूयेत् नग-
 हंत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्या सर्वकुहनामूलभूतेय-
 मेवकुब्जाहन्यतामित्यत्राह—इमामित्यादिना । नाभि-
 भाषिष्यते इत्यब्रवीदिति अनुकुष्टेन पूर्वणसंबन्धः ॥ २३
 —२५ ॥ शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञामिति । विश्लेषोभा-
 मणं तेन विमूढसंज्ञां अन्यथाभूतमिति । विलगां वा-
 गुरालग्नमिति भावः । विविग्नमिति पाठे कम्पवतीमि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

त्रयोदशदिग्दिशेषेभ्यः प्रमुखां भरतं प्रति राज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ भरते गतान्त्रितित्यतिषेधनपूर्वकमभिषेकार्थमयोध्याप्रति
 रामानयनाय चतुरङ्गबलसाहित्येन वनगमनार्थमार्गनिर्माणाय भागशिष्यनियोजनघोदना ॥ २ ॥
 ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
 गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥ रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
 त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्रं महायशः ॥ सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥
 आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्माभरर्षभ ॥ ५ ॥

क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नासूयेत् नग-
 हंत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्या सर्वकुहनामूलभूतेय-
 मेवकुब्जाहन्यतामित्यत्राह—इमामित्यादिना । नाभि-
 भाषिष्यते इत्यब्रवीदिति अनुकुष्टेन पूर्वणसंबन्धः ॥ २३
 —२५ ॥ शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञामिति । विश्लेषोभा-
 मणं तेन विमूढसंज्ञां अन्यथाभूतमिति । विलगां वा-
 गुरालग्नमिति भावः । विविग्नमिति पाठे कम्पवतीमि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

त्रयोदशदिग्दिशेषेभ्यः प्रमुखां भरतं प्रति राज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ भरते गतान्त्रितित्यतिषेधनपूर्वकमभिषेकार्थमयोध्याप्रति
 रामानयनाय चतुरङ्गबलसाहित्येन वनगमनार्थमार्गनिर्माणाय भागशिष्यनियोजनघोदना ॥ २ ॥
 ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
 गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥ रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
 त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्रं महायशः ॥ सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥
 आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्माभरर्षभ ॥ ५ ॥

क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नासूयेत् नग-
 हंत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्या सर्वकुहनामूलभूतेय-
 मेवकुब्जाहन्यतामित्यत्राह—इमामित्यादिना । नाभि-
 भाषिष्यते इत्यब्रवीदिति अनुकुष्टेन पूर्वणसंबन्धः ॥ २३
 —२५ ॥ शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञामिति । विश्लेषोभा-
 मणं तेन विमूढसंज्ञां अन्यथाभूतमिति । विलगां वा-
 गुरालग्नमिति भावः । विविग्नमिति पाठे कम्पवतीमि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

ति० जानाति ह्यास्यते । नाभिभाषिष्यते स्वीयातिनाविदित्वेति भावः ॥ २३ ॥ इत्यष्टसप्ततितमस्तुर्गः ॥ ७८ ॥

ती० राजकर्तारः राजाभिषेककर्तारः । सु० राजानकर्तारः राजकर्तारः मन्त्रिणः ॥ १ ॥ ति० रक्षासाधनलाक्षागुरुः
 तत्राप्ययं गुरुतरः । ज्येष्ठं राज्याहं ॥ २ ॥ ती० संगत्या सामन्तामात्यादीनामैकमत्येन । ति० यतएतद्राज्यमनायकततो राजा
 भव । ननु ज्येष्ठे विद्यमाने कथमहं राजा तत्राह—संगत्या ज्येष्ठस्वजनवासं प्रतिपितुराज्ञासंगत्या तव च राज्यं प्रति तदाज्ञासंगत्या राज्यं कु-
 र्यादपि भवति नापराध्नोति धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधाग्रशोति । पित्राज्ञायाजभाभ्यामपि पालनीयत्वादिति बहवः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ट. तप्रेक्ष्य. २ क. ख. ग. ड. छ. झ. न. ट. चैव. ३ क. ग. च. तदारोषात्. छ. झ. ट.
 ततोद्दोषात्. ४ क. छ. झ. ट. मूर्च्छिता. ५ क. कर्ण. ६ क—ट. इ. ७ ख. विविग्नमिव. ८ क. प्रभाते. ९ क. क.
 छ—ट. दिवसेऽद्य. १० क. च. राज्य. ११ घ. राजागुरुस्तव. ग. गुरुतरोमहान्. १२ ग. घ. महायशः. ख. महाबल.
 १३ क. च. महाबल. १४ क. ख. ग. महत्.

[एवमुक्तः शुभं वाक्यं द्युतिमान्स्त्ववाक्कुचिः ॥] आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ॥
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥

ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥
रामः पूर्वो हि नोभ्राता भविष्यति महीपतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव एव च ॥ ८ ॥
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं आतरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
तत्रैव तं नरन्याग्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ॥ आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥
न सकामां करिष्यामि स्वाभिमां भ्रातृगन्धिनीम् ॥ वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ॥ रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ॥ अत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥
एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरूपतिष्ठताम् ॥ यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणे निश्चय्य च ॥

प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पविन्दवो निपेतुरीर्यानननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥

ण्डं उपकरणं ॥ ६ ॥ राजता राजत्वं ॥ ७ ॥ व-
त्स्यामि रामप्रतिनिधिलेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ आनयि-
ष्यामीत्यत्र इडार्थः ॥ ९ ॥ उपस्कृतं संस्कृतं उपक-
रणमिति वार्थः । रामहेतोः रामाभिषेकार्थं ॥ १० ॥
पुरस्कृतं पूजितं । पुरस्कृतः पूजितोऽत्यभिमुक्तैः प्रतः-
कृते ॥ इतिवैजयन्ती । यद्वा पुरस्कृतं स्वजनवर्षने-
माभिमुखीकृतमित्यर्थः । अश्वरात् यागशालायाः ।
हव्यवाहं वेतामि ॥ ११ ॥ मातृगन्धिनीं केवलमा-
तृव्यपदेशां लेशमात्रमातृभावमिति वा । गन्धोले-
शमहीरुणे ॥ इतिवैजयन्ती ॥ १२ ॥ क्रियतामिति

तत्समीपगमनायेतिशेषः । विषमाणि निम्नोन्नतस्थला-
नि समानिक्रियन्तां । पथिदुर्गविचारकाः मार्गेदुर्ग-
स्थलशोधकाः । यद्वा दुर्गभिन्नाः रक्षिणः ॥ १३ ॥
रामहेतोः अनुत्तमं श्रीमद्वाक्यं एवं संभाषमाणं प्रत्युवा-
चेतिसंमन्धः ॥ १४ ॥ पद्मा पद्मालया श्रीः ते उप-
तिष्ठतां स्वत्समीपेऽनपयिनीतिष्ठत्वित्यर्थः । नृपसुते
नृपसुताय । स एव सुतः ज्येष्ठत्वात् । “ इतरेकामजाः
स्यूताः ” इतिवचनादिति भावः ॥ १५ ॥ संश्रवणे
रामानयनप्रतिज्ञाविषये । “ आगूंसंगरसंधाः प्रतिश्रवः
संश्रवः प्रतिज्ञाच ” इति हल्युधः । निश्चय्य स्थिता-

कतक० पुत्रपुदिनीमिति पाठः । पुत्रगर्भिणीमित्यर्थः । स० मातृगर्भिणीं मातृयोग्यमानपेक्षावतीं ॥ १२ ॥ स०
दुर्गविचारकाः गन्तुमशक्यमार्गः क्वर्तत इति विचारकाः । ति० यदि विद्यमानेषु पुत्रेषु विशेषेण जनान्धारयन्तीति पथिदुर्गविचारकाः ।
पथिदुर्गविचारका इति पाठे तत्र विद्यमानदुर्गचोरादिभीत्या गन्तुमशक्यप्रदेशोरक्षणादिति वार्थः ॥ १३ ॥ शि० पद्मा कमलकरा
श्रीः लक्ष्मीः । उपतिष्ठतां सौतु । कथं न स्वयमेव भवति इत्यर्थः । एतेनेदमेव कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ १५ ॥ ति० तद्वचनं निश्चय्य
स्थितानां जनानां प्रति भरतमुद्दिश्य प्रहर्षजाः आर्यानननेत्रसंभवाः हर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजविन्दवो निपेतुरीरित्यर्थः । अत्राननपद-
धिकं । कतकसु नृपात्मजः प्रभाषितमिति सविसर्गपाठः । नृपात्मजः जनैः प्रभाषितं अनुत्तमं तद्वचनं आशीर्वाचनं संश्रवणे सम्यक्कृतव-
विषये प्राप्तं निश्चय्य दृष्टोऽभूदिति शेषः । अथ तं प्रति तं जनं लक्ष्मीकृत्य । कर्मप्रवचनीयत्वात् त्रितीया । आर्यस्य पूज्यस्य भरतस्य आर्यपूज्यस्य दा-
ननं । जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेण पूज्यत्वं मुख्यम् । तद्वर्तिनेत्रसंभवाः कतएव हर्षजा विन्दवो निपेतुः । अनुत्तमं तसौ मुख्यकथनं
चास्य श्लोकस्य प्रयोजनमित्याह — अत्र कतकपाठस्तथाख्याचज्यायसी । शि० आर्यानननेत्रसंभवाः आर्याणां उत्तमानां भवनं जीवन्
वेभ्यः यदेतुकानन्दात्तुमानेनान्येऽपि सज्जनास्त्वानन्दमवन्तीत्यर्थः । तेभ्योनेत्रसंभवाः । स० न विद्यते उत्तमं स्यात्तदनुत्तमं ।
संश्रवणे श्रवणीयैरामानयनविषये तद्वचनं निश्चय्य ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. च. इदमर्थमधिकं. २ ग. चापि. ३ एतदर्थस्य प्रतिनिधितया क. ख. पाठयोः. भरतः स्वजनं सर्वं
सतोषमभिधीयन् च । क्षणपि धायकणौ सप्रत्युवाच धृतव्रतः. इत्यर्थद्वयदस्यते. रुक्षमेवाभिधीयन्चेति ख. पाठः. ४ ग. च. ज. अ.
इदं व्रतः. ५ ख. मेघाता. ६ क. छ. ट. नववर्षाणि. ७ ख. ग. क. च. छ. छ. ज. ट. आनयिष्यामि. ८ क. मातरं. ९ क.
छ. ज. झ. पुत्रपुदिनी. १० क. राजारासो. ११ ख. ग. रुष्यौ जननेत्र.

ऊचुस्ते वचनमिदं निश्म्य दृष्ट्वाः सामात्याः सर्परिषदो वियातशोकाः ॥

पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनञ्च व्यादिष्टास्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

भरतामालचोदनयाशिषिभिरायङ्गातटं शिविरादिमण्डितचित्रतरसुगममार्गनिर्माणम् ॥ १ ॥

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ॥ स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥

कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ॥ तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥

कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा ॥ समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ॥ अशोभत महावेगः समुद्र इव पर्वणि ॥ ४ ॥

ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

नामितिशेषः । आर्यान्नेत्रसंभवाइत्यत्र आर्येत्य-
विभक्तिकनिर्देशः । आर्याणामितियावत् ॥ १६ ॥
हेनरवर तववचनात् शिल्पिवर्गः भक्तिमान् जनः
रक्षकश्च पन्थानं प्रति व्यादिष्टाः आह्वताः । इतीदमुचु-
रितिसंबन्धः ॥ १७ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अथोध्याकाण्ड-
व्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

भूमिप्रदेशज्ञाः निम्नोन्नतादिप्रदेशज्ञाः । यद्वा नाना-
देशविदः । सूत्रकर्मविशारदाः सूत्रकर्मणि निर्जलप्रदेशे-
ष्वगाधवापीकूपादिजलोद्धारसूत्रकर्मणि विशारदाः
समर्थाः । यद्वा सूत्रैः कर्म सूत्रकर्म तत्र विशारदाः समर्थाः
तन्तुवायाइत्यर्थः । स्वकर्माभिरताः मार्गरक्षणादिस्व-
कर्मसावधानाः । खनकाः खननोपजीविनः सुरङ्गादि-
कृतइत्यर्थः । यन्त्रकाः महाकुल्यादितरणायकाष्ठादि-
नाडपथ्यप्रवर्तकाः वागुरिकावा । कर्मान्तिकाः क-
र्मणिअन्तोऽवसानमेषामस्तीतिकर्मान्तिकाः परिक-

ल्पितकर्मकारिणः भूतिजीविनइतियावत् । स्थपतयः
कारवः । “ स्थपतिः कारुभेदेपि ” इत्यमरः । पुरुषाः
अध्यक्षराजपुरुषाः । यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रक-
रणसमर्थाः । वर्धकयः तक्षणाः । “ तक्षातुवर्धकिः ”
इत्यमरः । मार्गिणः मार्गसमीकरणसमर्थाः । वृक्षत-
क्षकाः मार्गनिरोधकवृक्षच्छेदकाः । कूपकाराः कूप-
निर्माणसमर्थाः । सुधाकाराः प्रासादस्थलक्षित्यादिले-
पनकराः । वंशकर्मकृतः वंशैः कटपिटकशूर्पादिकर्म-
कराः । समर्थाः कार्यान्तरेषुसमर्थाः । द्रष्टारः पूर्वा-
नुभूतमार्गाः मार्गप्रदर्शकाइतियावत् ॥ १—३ ॥
हर्षात् कर्मकरणस्यदुःखात्मकत्वेपिजनौघस्यदृष्टत्वंरा-
मदर्शनकुतूहलात् । तमुद्देशं प्रयान् रामाधिष्ठितप्रदेश-
मुद्दिश्यगच्छन् ॥ ४ ॥ ते मार्गशोधकाः । स्ववारं
समास्थाय स्वस्वशोधमार्गशोधनेअन्योन्यपर्यायकर-
णंप्राप्य । “ निवह्यावसरौवारौ ” इत्यमरः । विवि-
धोपेतैः विविधाः नानाप्रकाराः तामुपेतैः नानाविधैरि-
त्यर्थः । करणैः खनित्रपिटककुठारादिभिः सह । पुर-

स० विभूतकोशाः कंपितखङ्गाः ॥ १८ ॥ इत्येकोनाशीतितमस्सर्गः ॥ ७९ ॥

सी० सूत्रकर्मविशारदाः शिविरादिनिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाः । ति० भूमिप्रदेशज्ञाः अन्तस्सगलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः ॥
कसक० निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणसूत्रकर्म । स० सूत्रकर्णविशारदाः सूत्रधूलासमनमार्गकारिणः ॥ १ ॥ ति० सू-
पकाराः सूदाः । स० द्रष्टारः सेनावतारस्थलद्रष्टारः ॥ ३ ॥ स० पर्वणि पौर्णमास्यां ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. ग. परिषदक्षवीतशोकाः, क. घ. च. ज. ख. परिषदोपियातशोकाः, २ ख—क. छ. झ. ट. व्यादिष्ट-
व. ३ क. च. वर्याः, ४ क—ट. सुप. ५ च. छ. झ. ट. चर्म, क. कर्मकराः, ६ ग. कर्तारः, ७ क. छ. झ. पुरतस्व. ८ ग.
ख. विपुलं, ९ ख. ग. क. छ. झ. ट. सागरस्यैव, क. समुद्रस्यैव, घ. संगरस्यैवकर्मणि, १० ख. तेषकारं, ग. तेषभारं, ज.
तेषपादं.

लता वल्लीश्च गुल्माश्च स्थाणून्श्च एव च ॥ जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्दुमान् ॥ ६ ॥
 अष्टशेषु च देशेषु केचित्दुष्टानरोपयन् ॥ केचित्कुठारैश्च दानैश्छिन्दन्कचित्कचित् ॥ ७ ॥
 अपरे वीरणस्तम्बान्बलिनो बलवत्तराः ॥ विधमन्ति स्य दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥
 अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ॥ निम्नभागास्ततः केचित्समाश्रुः सैमन्ततः ॥ ९ ॥
 बन्धुबन्धनीयाश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तदा ॥ बिभिदुर्मदनीयाश्च तास्तान्देक्षाभरास्तदा ॥ १० ॥
 अचिरेणैव कालेन परिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्तामरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥
 निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुक्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥
 ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ॥ मत्तोदुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥
 चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ॥ बहुशोभत सेनायाः पन्थाः स्वरूपथोपमः ॥ १४ ॥
 आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ॥ रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥
 यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ॥ भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥
 नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥

स्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लताः मार्गावरणीभूताः शा-
 खाः । “समेक्षाखालते” इत्यमरः । वल्लीः वीरुधः ।
 गुल्मान् कक्षान् । स्थाणून् शङ्कुन् । “स्थाणुरस्त्रीध्रुवः
 शङ्कुः” इत्यमरः ॥ ६ ॥ टङ्कैः पाषाणभेदनादिसा-
 धनैः । “टङ्कःपाषाणदारणः” इत्यमरः । दानैः
 लवितैः । “दानंलवितं” इत्यमरः । छिन्दन् अच्छिन्दन्
 ॥ ७ ॥ वीरणस्तम्बान् वीरणवृणकाण्डान् । विधम-
 न्तिस्म अदहन् । ध्मा शब्दाभिवक्तसंयोगयोरित्यस्मा-
 द्दातोर्धमादेशः । बलिनः रूढमूलान् छेतुमशक्या-
 नित्यर्थः । दुर्गाणि गन्तुमशक्यानि निम्नोन्नतस्थला-
 नीत्यर्थः । स्थलानि समानिचक्रुरितिशेषः ॥ ८ ॥
 कूपान् मार्गस्थान् । आयतंश्वं अवटंच । पांसुभिरपू-
 रयन् निम्नभागांश्चपांसुभिःसमाश्रुः । प्रपूर्यतिशेषः ।
 यद्वा पूर्वश्लोके दुर्गाणि वृणलतादिच्छन्नानिस्थलानिच
 विधमन्तिस्मेतियोजना । अतोऽनपुनरुक्तिः ॥ ९ ॥
 बन्धनीयान् जलप्रदेशान् । बन्धुः सेनासंस्पर्णार्थं
 सेतुभिर्बन्धुः । क्षोद्यान् क्षोदाहान् शर्कराभूयिष्ठप्र-
 देशान् । संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् क-
 ष्णविषजुजलप्रदेशान् । जलनिर्गमनार्थंविभिदुः ॥ १० ॥
 परिवाहान् अल्पप्रवाहान् जलोच्छ्वासान् । बन्धने-

नबहूदकांश्चक्रुः । यद्वा परिवाहान् दूरस्थतटाकप्रवर्त-
 तान् । बहुविधाकारान् सोपानावताराद्यनेकप्रकारा-
 नित्यर्थः ॥ ११ ॥ उदपानान् कूपान् । “पुंस्येवान्धुःप्रहिः
 कूपउदपानंतुपुंसिवा” इत्यमरः । बहुविधान् नरगज-
 तुरगादिपानयोग्यसरोवाण्यादिभेदेनबहुविधान् । वे-
 दिकापरिमण्डितान् जलपानकालेविश्रान्त्यर्थंतीरेवेदि-
 कालंकृतान् ॥ १२ ॥ ससुधेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं । सुधालिप्तकुट्टिमतलोपेतः “कुट्टिमोस्त्रीनिबद्धा-
 भूः” इत्यमरः । प्रपुष्पितमहीरुहः जलसेचनेनेति
 शेषः । चन्दनोदकसंसिक्तः विश्रान्तिप्रदेशेषुचन्दनयु-
 क्तधारिसिक्तः । नानाकुसुमभूषितः प्रकीर्णनानापुष्प-
 शोभितः ॥ १३—१४ ॥ अथ मार्गकरणानन्तरं ।
 अधिकृताः मार्गशिविरादिकरणेनियुक्ताः युक्ताः पर-
 स्परंयुक्ताः । बहुस्वादुफलेषु रमणीयेषुदेशेषु भरतस्यो
 निवेशः यादृशाकारविशिष्टोनिवेशोभिप्रेतः अभिमतः
 तं तादृशसंनिवेशं । यथाज्ञप्ति यथामति । आज्ञाप्य कर्तुं
 नियम्य । भूषणोपमं भूषणभूतं स्वतोलंकृतमितिथावत् ।
 निवेशं भूषाभिः वितानकनककलशध्वजादिभिः ।
 भूयोपि शोभयामासुः भूषयामासुः ॥ १५—१६ ॥
 तद्विदः वास्तुशास्त्रज्ञाः । निवेशान् शिविराणि ॥ १७ ॥

ति० अरोपयन् छायायमितिशेषः ॥ ७ ॥ स० ससुधाकुट्टिमतलः तत्रतत्रविश्रामार्थंक्षुधानिबद्धभूषप्रदेशसहितः । सुधानाम्
 चूर्णगुडसंमर्दनजन्यकर्मविशेषः ॥ १३ ॥ ति० निवेशः शिविरं । भूषणोपमं मार्गस्थालङ्कारसदृशं । अतिरमणीयमितियावत्
 [पा०] १ ग. घ. जनवाश्वकिरे. २ छ. पांसुभिर्भूलिशर्करैः. ३ क. स. ट. मार्गास्तथैवाशु. क. ख. ग. च. भागांस्तथाके-
 चित्. ४ क. ख. ग. च. ततस्ततः. ५ ग. क. झ. स्था. ६ च. ज. देशास्ततस्ततः. ख. देशास्तथापरे. ७ क. छ. झ.
 अचिरेणवत्. ८ ख. संक्रिभो. ९ क. ख. ग. घ. ज. स्वरूपथोपमः. १० ख. छिदितोपमं. ११ ग. घ. क. सुमुहूर्तेषु.

बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ॥ तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥
 प्रासादमालावितताः सौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥
 विसर्पद्विरिवाकाशे विटङ्काप्रविमानकैः ॥ सुमच्छ्रितैर्निवेशास्ते बहुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥
 [कचिद्वर्षनिवेशार्थं मठा वेदिविभूषिताः ॥ कचिदाणपण्यनि पथि कृत्वाऽर्थराशयः ॥
 दर्शयार्चकुरत्यर्थं जनाः केचित्तपुरे यथा ॥ २१ ॥]

जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ॥ शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २२ ॥

सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ॥

नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये अयोध्याकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

रात्रिषोषेसूतमागधादिभिः सतूर्णबोधं भरतस्तवनारंभे तेन तद्विवर्तनपूर्वकं सनुमंसि सशोकोक्तिः ॥ १ ॥ राजसभाप्रविष्टेन
 वसिष्ठेन भरताद्यानयनायकतत्त्वात्प्रतिधोदता ॥ २ ॥ भरतेनामात्यादिभिः शत्रुमेनच सह वसिष्ठाद्यधिष्ठितसभाप्रवेष्टः ॥ ३ ॥

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ॥ तुष्टुर्वर्षाग्विशेषज्ञाः स्वैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १ ॥

वह्नित्यादिरुक्त्रयमेकं वाक्यं । तत्र मार्गे । बहुपां-
 सुचयाः पांसुशब्देनाप्रसूक्ष्मसिकताउच्यन्ते । बहवः
 पांसुचयायेषु तेतथोक्ताः । परिखापरिवारिताः खेयै-
 र्वृताः इन्द्रकीलप्रतिमाः इन्द्रकीलपर्वतसदृशाः । प्रतो-
 लीवरशोभिताः प्रतोली वीथिः । “रथ्याप्रतोलीवि-
 शिखा” इत्यमरः । प्रासादमालावितताः प्रासादादे-
 वगृहाणि । “प्रासादादेवभूभुजां” इत्यमरः । सौध-
 प्राकारसंवृताः सौधाः राजगृहाणि । यद्वा सौधाः सुधा-
 धवलिताः “तेनरक्तंरागात्” इत्यण् । समुच्छ्रितैः उम-
 तैः । अतएव आकाशे विसर्पद्विरिवस्थितैः विटङ्काप्र-
 विमानकैः विटङ्कयुक्ताप्रविमानैः । “कपोतपालिका-
 यानुविटङ्गपुनपुंसकं” इत्यमरः । विमानानि सप्तभू-

मिकाः प्रासादाः तैर्बहुः । शक्रपुरोपमाः अमरावती-
 सदृशाः ॥ १८—२१ ॥ समासाद्य अवधीकृत्य
 तत्पर्यन्तमित्यर्थः । निवेशाबभूविति पूर्वोणान्वयः उत्तरे-
 णवा । गङ्गाविशेषणैस्ततः परं निवेशकरणाशक्यत्वं द्यो-
 तयते ॥ २२ ॥ सचन्द्रतारागणमण्डितमिति । सच-
 न्द्रोयस्तारागणः तेनमण्डितं ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

नान्दीमुखीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्तां । यद्वा
 भरतामिषेकायवसिष्ठेनकृतनान्दीमुखाभ्युदययुक्तां ।
 यद्वा शोकविगमायकृताभ्युदयमित्यर्थः । रात्रिं रात्रौ

॥ १९ ॥ ति० बहुपांसुचयाइत्यनेनशर्करादिराहिल्यंसूचितं । इन्द्रकीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाः चित्रप्रतिमायेषु निवेशेषु ॥ १८ ॥
 ति० वितर्दिभिरिव विषिविषयैरिवस्थितैरुपलक्षिताः विसर्पद्विरिवाकाशे इति पाठान्तरं । तदा ऊर्ध्वमूर्ध्वगच्छद्विरिवेत्यर्थः कथंविशो-
 ज्यः ॥ २० ॥ ति० जाह्नवीसमासाद्य अभिव्याप्यप्रवर्तितो नरेन्द्रमार्गो व्यराजतेत्यन्वयः ॥ २२—२३ ॥ इत्यशीतितमसर्गः ॥ ८० ॥

स० नान्दीमुखीं रामानयनोपयुक्तमङ्गलरात्रिप्रथममित्यर्थः । अल्पावशिष्टमिति शेषः । नोचेत् “कालाच्चनोः—” इति द्वि-
 तीयानस्यादिति हेयं । ति० सविशेषज्ञाः राजनिराजपुत्रे वापेक्षितविशेषस्तत्त्वज्ञानन्तितादृशाः । मङ्गलसंस्वैः मङ्गलप्रतिपादकैः ।
 शि० नान्दीमुखीं नान्याः रात्रागमनविषयकोद्योगजनिता नन्दस्य मुखप्रारंभोयस्यान्तरात्रि । हास्तेति शेषः । वाग्विशेषज्ञाः स्वयै-
 क्षुद्रुषुः । नान्दीमुखीहास्तेत्यनेन रामनिर्गमनानन्तरमेतद्वान्त्रेपूर्वं सूतादिभिर्नसूतमिति ध्वनितं । “नन्दिरानन्दनेषूते” इति विश्वः ।
 अत्रदीर्घः स्वार्थिकाणन्तात्क्षीपिबोधः । किंचनन्दः नन्दलमेव नन्दः सोस्त्यत्येतान्दीतस्य इत्याः व्यासेर्मुखमारंभोयस्यान्तामित्यर्थः

[पा०] १ क—ड. छ. झ. ट. नीलप्रतिमाः. २ ड—झ. ट. संयुक्ताः. क—घ. संसफाः. ३ कं. च. अ. सुम्यक्कुनि-
 मित. ४ क. ड. छ. झ. वितर्दिभिः. ५ क. ज. पुस्तकयोतिदमर्षप्रयं दृश्यते. ६ ग. घ. शीतलाभूत. ७ घ. महाजन. ८ ड.
 छ. ज. झ. ट. तदा. ९ क. ग. च. विराजते. १० क. घ. झ. अ. सविशेषज्ञाः. ११ ड. झ. ट. संस्वैः.

सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदधामदुन्दुभिः ॥ दध्मः शङ्खाश्च शतशो नादाश्चोवावचस्वरान् ॥ २ ॥
 स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥ भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैरन्ध्रयत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रसुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ॥ नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ॥ विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥
 तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ॥ परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवार्काणि का जले ॥ ६ ॥
 यो हि नः सुमहात्माधः सोऽपि प्रव्राजितो वनम् ॥ अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥
 इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम् ॥ कृपणं रुदुः सर्वाः संस्मरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
 तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मविद् ॥ सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशः ॥ ९ ॥
 शतकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम् ॥ सुधर्मागमिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
 स काञ्चनमयं पीठं धुंस्वास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशिक्षास च ॥ ११ ॥
 ब्रौह्मणाक्षत्रियान्वैश्यान्मात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताच्यव्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥
 स राजर्षित्वं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥
 ततो हलहलाश्रद्धैः सुमहान्समपद्यत ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥
 ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनन्दन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥

अपररात्रइत्यर्थः । यद्वा रात्रि प्रायेतिशेषः । मङ्गल-
 संहितैः मङ्गलशब्दसंहितैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहत
 इति कोणोवाइनवण्डः । यामावसानसूचकोदुन्दुभिः
 यामदुन्दुभिः । प्राणदत् नदतिस्म । नाद्यन्तेऽभिरि-
 त्तिनादाः काहत्यादयः तान् । उवावचस्वरान् निम्नो-
 तस्वरान् मन्द्रमध्यमताररूपेणानानास्वरानित्यर्थः ॥ २ ॥
 अरन्ध्रयत् व्यवहारयत् । अरन्ध्रयदितिपाठे अपभ्रत
 अतपदित्यर्थः ॥ ३—४ ॥ कैकेय्याहेतुभूतया जाय-
 मानं लोकस्य सूतमागधादेः । अपकृतं अनुचितकर्म
 पश्य । यद्वा लोकस्य जनस्य । कैकेय्या महद्यथाभ-
 धतितयाऽपकृतं । तदेवाह—विसृज्येत्यादि ॥ ५ ॥
 राजश्रीः प्रधानेराजनिवर्तमानेज्येष्ठपुत्रस्थयुवराजत्वेन

प्राप्तेत्येवमविच्छिन्नाराज्यलक्ष्मीः । अर्काणि काः कर्णो-
 रित्रं । “कर्णः श्रोत्रमरित्रं च” इतिभुवनः । सोस्यास्तीति
 कर्णी सपवकर्णिकः कर्णधारकइतियावत् । रद्रहिता
 ॥ ६—९ ॥ शतकुम्भमयीं स्वर्णमयीं । मणिरत्नसमा-
 कुलां मणिश्रेष्ठसमावृतां “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यरः ।
 यद्वा मणयोमुक्ताः । “मणिर्द्वयोर्द्वयमजातौमुक्तादिके-
 पिच” इत्यमरः । रत्नानि पद्मरागादीनि । अवसभा-
 सितिचिशेष्यं । सगणः सशिष्यगणः ॥ १०—११ ॥
 गणवल्लभान् गणाध्यक्षान् । आत्ययिकं अत्ययः कृच्छ्रंत-
 त्रभवमात्ययिकं यत्रसाध्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सराजसृत्वं
 राजान्तरङ्गसृत्वंसहितं । युधाजिदिति विजयाख्यम-
 ञ्जिणोनामान्तरं सुमन्त्रशब्दसाहचर्यात् । ये च तत्र

॥ १ ॥ ति० शोकैः शोकोत्पादजैः । अरन्ध्रयत् दिनस्तिस्म । रथपाकहिंसनयोः ॥ ३ ॥ शि० हेतुशुभ्रं कैकेय्यास्संबन्धिने
 लोकस्यजनस्य मन्धरायाइत्यर्थः । एतेनैकैकेय्यानापराधइतिसूचितं । तेनतस्वभाववशातिसरललव्यजितम् ॥ ५ ॥ कृतक० अक-
 ण्टका कण्टकोनाविकस्तद्रहितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वस्यास्तरणसंवृतं सुलकरदृष्टास्तरणाकृतं । स्वस्तिकाकारमङ्गलवदास्तरणसंवृतमितिवा
 ॥ ११ ॥ स्व० आत्ययिकं शीघ्रमनुष्ठेयं । वर्ततइतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरेस्सहितंशत्रुघ्नं ॥ १३ ॥ ति०
 हलहलेशब्दानुकरणं । शि० समुपपद्यत समुपापद्यत ॥ १४ ॥ ति० हृदइवसभा । हृदोत्रसामुद्रः । भिन्नलिङ्गत्वेपिसहृदयो-
 देगामावाचन्द्रइवसुखमितिबहुशेषमा । तिसिरनेकयोजनायामवित्तारोमत्स्यः । नागा जलगजात्सर्पाश्च । मणयोमुक्ताद्याः ।

[पा०] १ घ. च. ज. झ. ट. वायांशो. २ छ. झ. ज. रन्ध्रयत्, च. रवध्रयत्, क. रज्ज्मभयत्, ३ ड. छ. झ. ट.
 भोक्त्वात्. ४ ट. रिवाकण्टका. ५ ग. च. झ. ञ. विलपन्तमचेतनं, क. विलपन्तमनेकधा. ६ क. छ. झ. ट. कृपणाः. ७ क.
 ज. झ. सुखरं, ८ क. ज. दिव्यां. ९ ऊ. छ. झ. ट. मणिहेम. १० ऊ. छ. झ. ट. स्वस्यास्तरण. क. ख. ग. च. ज. परार्था-
 स्तरणावृतं. ११ क. ख. च. अध्यास्ते. १२ ख. ग. घ. धर्मज्ञो. १३ क. ख. च. छ. झ. ज. योधात्. १४ क. च. ज.
 शीघ्रीसह. १५ घ. ब्राह्मणान्वेदविदुषःक्षत्रियान्गणवल्लभान्. १६ झ. पुत्रं. १७ क. घ. ज. झ. ञ. शब्दोमहान्समुपपद्यत.
 ख. ग. छ. ज. ट. शब्दोमहान्समुपपद्यत.

इदं इव तिमिनागसंघृतः स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ॥

दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

यसिद्धेनसभायाप्रकृतिमध्येभरतप्रतिराज्यस्यपितृभ्रातृदत्तत्वरूपहेतुकिर्णकतल्लीकारोक्तिः ॥ १ ॥ भरतेनसिद्धप्रति
साधिशेरोकिर्णकमरण्यमेत्यरामानयनाययावच्छक्तिप्रयतनप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ सुमन्त्रेणभरतघोषनपारासमीपवात्रार्थपौ-
रसेनादिसंवाहनपूर्वकंभरतापरयामयनम् ॥ ३ ॥

तामार्थगणसंपूर्णा भरतः प्रग्रहां सभाम् ॥ ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रो निशामिव ॥ १ ॥

आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ॥ वस्त्राङ्गरागप्रमथा द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥

सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तदा ॥ अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३ ॥

राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् ॥ इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाप्रवीत् ॥ ४ ॥

तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवर्ती स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥

रामस्तथा संत्यधृतिः सतां धर्ममनुसरन् ॥ नाजहात्पितुरादेशं शची ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ॥ तद्बुद्ध्वा मुदितामात्यः क्षिप्रमेवामिषेचय ॥ ७ ॥

उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ॥ कोट्याऽपरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते ॥ ८ ॥

भरते । हिताः हितपराजनाः तानप्यानयते-
तिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १३—१५ ॥ शर्कराशब्देनात्रस्थु-
लबालुकाउच्यन्ते । इदंश्च समुद्रसमीपस्थः तिमिश-
ङ्कादिसाहचर्यात् । अत्रस्तिमितजलेनवसिष्ठस्य तिमि-
नागाभ्यां भरतशत्रुघ्नयोः सण्यादिभिरमात्यादीनां
वसाम्यं ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्वीरविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

निविशतां आसनेषूपविशतामिषः ॥ २ ॥ घनापाये
वर्षापगमे शरदीतियावत् । भरतामिषेकायसर्वजलं-
कृताः समागताइतिभावः ॥ ३ ॥ प्रेक्ष्य संवादार्थम-
वलोक्य ॥ ४ ॥ तात वत्स । धर्मं सत्यपरिपालनरू-
पं । तव तुभ्यं ॥ ५ ॥ तथा पितृवत् । सत्येधृतिः
प्रीतिर्यस्यसः सत्यधृतिः । धृष्टश्रीतावितिघातोः क्षिया-
क्तिप्रत्ययः । सतां पितृनिदेशवर्तिनां । धर्मं पितृवचन-
परिपालनरूपं । “जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्धभूरिभौ-
जनात् । गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिः पुत्रस्यपुत्रता ”
इतिवचनात् ॥ ६ ॥ अमिषेचय आत्मानमितिशेषः
॥ ७ ॥ उदीच्याइति । प्राच्याइत्यपिसिद्धं । केवलाः

प्रग्रहां नियमवर्ती । यद्वा शुक्रवृहस्पत्याविप्रकृष्ट-
ग्रहयुक्तां । तदा निशाविशेषणमिदं ॥ १ ॥ आसना-

शर्कराः शुवर्णवनिमृत्तिकाः । सभायांजलस्थानेसभातेजः । एतदेवध्वनयतास्तिमितजलइत्युक्तं । विश्रस्यस्तिमिनागसंघृतसंमण-
यक्षस्तमादिषुविद्यन्तएव । शङ्काधिप्रेषुस्वर्णशर्करास्थानेकुट्टिमादौस्वर्णलेपः । प्रकारान्तरेणजलविर्णनेतुक्वेत्युक्ततादोषः । समुद्र
त्रिभक्तिपरिणामेनैवावेवसभायामप्यन्यथादोषः । एतेनवसिष्ठोजलं तिमिनागौभरतशत्रुघ्नौ सण्यादयोऽमात्यपौरजानपदाइतिक्त-
कोकमपास्तम् । दशरथसुतशोभितासभा पुरासदशरथासमेवभाववितियोजना । पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्वेदानीमपिसदशरथेदे-
त्युत्प्रेक्षा । पुराययेवंशेऽपमेतितयोरत्रसंघट्टिः ॥ १६ ॥ इत्येकाशीतितमसर्गः ॥ ८१ ॥

स० आर्याणांज्ञानवयोवृद्धानायेगुणसौस्संपूर्णा । आभोगतइतिवदत्रापितृत्थानांप्रहः । ति० प्रग्रहां प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्महःपरि-
प्रहोऽविष्टानयस्यासा । निशापक्षेप्रकृष्टगुर्वदिप्रहवतीम् ॥ १ ॥ ति० संप्रेक्ष्य च चाकृतानुभूतिकंश्चकृत् ॥ ४ ॥ टी० कोट्या-
[पा०] १ घ. शङ्खशुक्तिशर्करः. २ क. ज. झ. बभूवसापुरा. ३ क. गुणसंपूर्णा. ४ ज. संपूर्णः. ५ क. झ. ट. पूर्णचन्द्रा.

ग. ज. पूर्णचन्द्रनिशामिव. ६ ज. तथा. ७ क. ज. झ. ट. तथा. ८ क. झ. ट. संप्रेक्ष्यच. ९ ज. सदा. १० क. झ. ट.
सत्यधृतिः. ११ ग. क. ज. कोट्याऽपरान्ताः. १२ क. झ. ट. न्युपहरन्तु.

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ९ ॥
 स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ॥ विललाप सभामध्ये जगहं च पुरोहितम् ॥ १० ॥
 चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्त्रातस्य धीमतः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं भद्रिधो हरेत् ॥ ११ ॥
 कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ॥ राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥
 ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ॥ लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्या पापमहं यदि ॥ इत्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४ ॥
 भेद्वि मात्रा कृतं पापं नाहं तैदपि रोचये ॥ इहस्यो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
 राममेवैानुगच्छामि राजा स द्विपदांबरः ॥ त्रयाणामपि लोकानां राज्यमर्हति राघवः ॥ १६ ॥

सिंहासनादिरहिताद्वयपरान्ताद्विशेषणं । अपरान्त-
 देशवासिनोयवन्ताः कोट्या कोटिसंख्ययावपलक्षिता-
 निरञ्जानि । सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥ धर्म-
 ज्ञः कुलक्रमागतज्येष्ठमभिषेधनरूपधर्मज्ञः । धर्मकाङ्क्ष-
 या ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया । रामं मनसाजगाम-
 सस्मारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वाष्पकलया धर्मस्मरणान्ता-
 रामस्मरणाद्वा वाष्पेणान्यक्त्या । कलहंसस्वरइत्यनेन
 अभिनिवेशविशेषोद्योत्यते । युवेत्यनेन भोगकालेपिभो-
 गोपकरणजिहासाचित्रमितिऋषिः स्तौति । सभामध्ये
 जगहं नियमातिशयंरहसिबोधयेदितिनियमोपिभग्नः
 अतिक्रूरमधर्मनियुक्तवानितिदुःखपारवश्यात् रहस्त-
 दोविभागविस्मरणेन गार्हितवान् । पुरोहितंजगहं
 संन्यक्त्यास्यकुलस्यभाविहितमवेक्षितमितिनिनिन्द ।
 सभामध्ये बहवःसमेत्य ममैकस्यपारतर्क्यंकिमप-
 जिहीर्षन्ति सभामध्ये किमवनेपिमद्वनंमुष्णन्ति
 ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्यस्य अनुष्ठितगुरुकुलवासस्य ।
 विद्यास्त्रातस्य “ वेदमधीत्यस्त्रायात् ” इतिस्मृतिप्रक्रि-
 ययानिखिलवेदाध्ययनानन्तरभाविस्त्रानकर्मयुक्तस्य ।
 धीमतः तदर्थज्ञस्य । धर्मेप्रयतमानस्य तदर्थानुष्ठान-
 वक्तः । भद्रिधः शास्त्रवश्योमादृशः ॥ ११ ॥ भद्रिध
 इत्येतद्विवृणोति—कथमित्यादिना । रामविरहोत्तरक्ष-
 णेभृतस्यकुक्षौजातोहं कथंतत्त्यक्तराज्यंपरिगृहीयां ।
 मत्स्वरूपपर्यालोचनयापिनाहंराज्याहंइत्याह—राज्यंचे-
 ति । शेषवस्तुष्वेकमेकस्यकिमीष्टे प्रत्युतराज्यंवाकि-

मितिमानिष्टे राज्यंचाहंचरामस्य राज्यमपिरामसंबन्धि
 अहमपिचरामसंबन्धी उभयमपिरामशेषमित्यर्थः ।
 धर्मवक्तुमिहार्हसि लोकेस्वपित्रादिकनिगृह्यस्वयंराज्य-
 स्वकर्तारःसन्ति तदेतज्ज्वावपिभवतीतिभामंस्थाः ।
 इह भद्रिधये । मत्प्रकृतिज्ञात्वाधर्मवक्तुमर्हसि । धर्म-
 पाल्यत्वपालकत्वरूपवक्तुमर्हसि । रामशेषत्वाविशेषे
 एकशेषकथमपरंरक्षेत् तथासतिराज्यमेवमांकिमितिन-
 रक्षेदितिभावः । ननुरूपेपेटिकयोर्द्वयोःशेषत्वाविशेषे-
 पिपेटिकस्यमपरंरक्षकंचट्टंतद्वदस्त्वितिचेन्न । तत्रहि
 पेटिका कुम्भिकादिन्यापारेणस्वामिनारक्षकत्वेनविनि-
 युक्ता नाहमेवंरामेणविनिधुक्तः । यथा स्वैकधार्यम-
 पिरत्नमयसरेपेटिकास्थं करोति तद्वत्स्वेनैवपाल्यमपि
 राज्यमस्माभिर्यावच्छक्तिप्रसादितोपि अनवरतरयारा-
 मोयदामदधीनंकुर्यात्तदा तदाहितशक्तिकस्तत्परतत्तः
 पेटिकावत् यावत्तदागमनं रक्षेयं । अतस्तन्निवर्तनप्र-
 यत्नएवसर्वथाकार्यः । प्रथमतोवरनिर्वन्धादिकृतारा-
 ज्यस्यास्मदीयत्वबुद्धिः रामसमक्षंगत्वापरिहरणीयेति
 भावः ॥ १२ ॥ वक्तव्यं धर्मेमाह—ज्येष्ठइत्यादिना ।
 दिलीपनहुषशब्दौ चन्द्रसूर्यवंशश्रेष्ठराजोपलक्षणार्थौ
 ॥ १३ ॥ इत्वाकूणांलोके तत्संबन्धिनिजने ॥ १४ ॥
 यद्वीति अनेनाप्राप्तभाषणश्रवणपापस्यप्रायश्चित्तमनु-
 स्थितं ॥ १५ ॥ द्वौपादौयेषांतेद्विपादः । “ संख्यासु-
 पूर्वस्य ” इतिलोपःसमासान्तः । अतः “ पादःपत् ”
 इतिभस्वलेपदेशः । तेषां पुरुषाणामित्यर्थः ॥ १६ ॥

रान्ताइत्यत्रपरान्ताइतिच्छेदः । कोट्यावपलक्षिताःपरान्ताः प्राचीदिगन्तवासिनः । ति० सामुद्राः पोतवणिजः ॥ ८ ॥ ति०
 जगहं सर्वज्ञोपि कथमेवमनुचितेमांशतैयतीत्युक्तवानित्यर्थः । स० जगहं मद्धितकरत्वंकथंमामनयेनियोजयसीत्युक्तवानित्यर्थः
 [पा०] १ य. नहुषोयथा. २ क, ट, यदि. ३ क्ष, ग, तद्वि. ४ घ. मेवामि, ५ क—ट. सराजा. ६ क, क—ट.
 राघवोराज्यमर्हति.

तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ॥ इषान्मुमुक्षुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥
 यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ॥ वने तत्रैव वत्स्यामि यथाऽऽर्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥
 सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बैलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥
 विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ॥ प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्राऽपि मम रोचते ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदं सुमश्रं मर्षकोविदम् ॥ २१ ॥
 तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमश्र मम शासनात् ॥ यात्रामाह्वापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥
 एवमुक्तः सुमश्रस्तु भरतेन महात्मना ॥ हृष्टस्तदादिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥
 ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ॥ श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २४ ॥
 तसौ घोषाङ्गनाः सर्वा भवन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाह्वाय त्वरयन्ति स हर्षिताः ॥ २५ ॥
 ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च महाजवैः ॥ संह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥
 सज्जं तु तद्वलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ॥ रथं मे त्वरयस्वेति सुमश्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥
 भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य च हर्षितः ॥ रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥

स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्नुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ॥

गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥

मध्यैकविदाक्यं—तद्वाक्यमिति । सभासुसीदन्तीति सभासदः सभ्याः ॥ १७ ॥ कनिष्ठेलक्ष्मणेभ्योऽर्थशब्द-
 प्रयोगोऽप्येष्टानुवर्तनरूपधर्मनिरतत्वात् । यथार्योऽलक्ष्म-
 णस्तथा अहंलक्ष्मणश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वोपायं वर्ति-
 ष्ये सर्वोपायमतिक्रियाविशेषणं सर्वोपायैर्यत्नं करिष्य-
 इत्यर्थः । आर्यमिश्राणां सदस्यानां । “आर्यमिश्राः
 पारिषदाः सदस्याः सामवायिकाः” इतिसिद्धान्तः ।
 भवद्भिरागन्तव्यमित्यर्थोऽनुक्तं भवति ॥ १९ ॥ विष्टि-
 कर्मान्तिका इति । विष्टयो भूतिमन्तरेण जनपदेभ्यः स-
 मानीताः कर्मकराः । कर्मान्तिकाः कर्मान्तेभ्योऽतिप्रहीता-
 रः । मार्गशोधकरक्षका इति विष्टयादिविशेषणं । प्रस्था-
 पिता मया पूर्वमित्यभिधानात् वसिष्ठः शिविरकरणनि-
 योगमजानन्नभिषेकप्रस्तावकृतवानित्यवगम्यते ॥ २० ॥

—२२ ॥ इष्टवत् इष्टार्हं इष्टानुरूपमिति यावत् ॥ २३ ॥ ताः प्रकृतयोः पौरश्रेणयोः । “राज्याङ्गानि
 प्रकृतयोः पौराणां श्रेणयोः पिव” इत्यमरः । बलाध्यक्षाः
 सेनापतयश्च । राघवस्य निवर्तने निवर्तननिमित्तं ।
 समाज्ञप्तां बलस्य सैन्यस्य यात्रां श्रुत्वा प्रहृष्टाः आसन्नि-
 ति शेषः ॥ २४ ॥ यात्रागमनं यात्राया आगमनं सिद्धिं
 यात्रारूपगमनमिति वा ॥ २५ ॥ गोरथैः वृषभयुक्त-
 रथैः शकटैरित्यर्थः । बलं सर्वमित्यवयवावयविनोर्मेव-
 निर्देशः ॥ २६ ॥ सज्जं सज्जं गुरुसंनिधावित्यनुज्ञा-
 करणार्थमुक्तं ॥ २७—२८ ॥ वक्तव्यं पुनः संप्रहेणद-
 शयति—सह्यादिना । सत्यधृतिः अप्रच्युतधैर्यः ।
 सुयुक्तं नुवन् गुरुं प्रसादयिष्यन् । उचितवचनेन रामं

॥ १० ॥ स० आर्यः अप्रजः ॥ १८ ॥ स० विष्टयः वेतनं विना मुक्तिमात्रदानेन कर्मकर्तारः ॥ २० ॥ स० यात्रागमनं
 यात्रार्थं रामस्य पुरीप्रत्यागमनरूपयात्रागमनं यात्रया रामप्रयागेन निमित्तेन गमनं वा । यात्रायै धीरावदेवाचनोत्सवाय गमनं वा ।
 “यात्रादुयापनोपायगतौ देवाचनोत्सवे” इति विश्वः । हर्षिताः राममानयन्तीति धिया ॥ २५ ॥ स० योषिद्विस्सहवर्तन्त इति-
 थाते च ते बलाध्यक्षाश्च ॥ २६ ॥

[पा०] १ ख. ग. तदा विस्मितमानसाः. २ ख. ग. सर्वोपायैर्वर्तिष्येत. क. ग. सर्वोपायं च. ३ क. ख. ग. च. व. वनात्.
 ४ क. छ. झ. ट. दक्षकाः. ग. तक्षकाः. ५ ख. क.—उ. यात्राच. ६ क. मन्त्रिकोविदं. ७ घ. प्रदिष्टस्तोदिष्टसर्वं. ग. प्रदिष्ट-
 स्तोदिष्टसर्वान्. ८ घ. प्रहृष्टाः. ९ घ. बलस्य वा. १० क. ट. ततोऽयोप्याह्वनाः. ११ ज. मास्थाय. १२ क. छ. झ. ज.
 ट. शीघ्रैः. १३ क. ख. क.—ट. क्षमनोजवैः. ग. शकटैस्तथा. १४ ड. झ. सहयोषिद्वला. १५ ग. सज्जं. १६ घ. तदाचक्षां.
 १७ ख. क. छ. झ. ट. परिगृह्य. १८ क.—ग. क.—ट. गृहीतोपययौ. १९ क. ग. क. समुक्तं.
 वा. रा. ७२

तूर्णं समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय वैलप्रधानान् ॥
 आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्य प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥
 स भूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ॥
 शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्वलस्य मुख्याश्च मुहुर्जनं च ॥ ३१ ॥
 ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ॥
 अयूयुजश्चुर्ध्वरथान्त्तरांश्च नागान्हवांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

प्रभातं भरतेनामास्यपौरपुरोहितमिलिसेनाविसाहस्येननगराभिर्गोखदूराध्वतिलब्धनेनगुहाधिष्ठितशृङ्गिभिरपुरेगङ्गातीरगमनम् ॥ १ ॥ सथापिमेवदकदामायपरिजनविश्रान्तयेचतत्रैवसेनादिसंनिवेशनम् ॥ २ ॥

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ॥ प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकौञ्चन्या ॥ १ ॥
 अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ॥ अधिकृत्य हयैर्युक्तात्रयान्मूर्ध्वरथोपमान् ॥ २ ॥
 नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतं यान्तमिह्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥
 षष्टीरथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥
 शतं सहस्राण्यध्वानां समारूढानि राघवम् ॥ अन्वयुर्भरतं यान्तं सैत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥
 कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ॥ रामानयनंसंहृष्टा ययुर्धानेन भासता ॥ ६ ॥
 प्रयाताचार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ॥ तस्यैव च कथाश्रित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
 मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥

प्रीणयिष्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ बलस्ययोगाय बलस्य सप्रहनाय बलस्यसंगतयेवा । “ योगःसन्नहनोपाय-
 ध्यानसंगतियुक्तिषु ” इत्यमरः । बलप्रधानान् गच्छ
 प्रधानशब्दः पुंलिङ्गोऽस्ति ॥ ३०—३१ ॥ वृषलाः
 शूराः । कुलेकुले गृहेगृहे । “ कुलजनपदेगृहे ” इत्य-
 मरः । अयूयुजन् सञ्जानकुर्वन् । कुलप्रसूतान् उत्त-
 मानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्द्यराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

काल्यं अहर्मुखं “ प्रत्युद्योहर्मुखं काल्यं ” इत्यमरः ।
 प्राप्येतिशेषः ॥ १—२ ॥ यथाविधिकल्पितानि भर-
 तनियोगमनतिक्रम्यकल्पितानि । नवनागसहस्राणी-
 लनेन पुरस्थगजेषुनवनागसहस्रमात्रप्रयाणेकल्पितमि-
 त्यवगम्यते ॥ ३ ॥ धन्विनोविविधायुधाश्चेत्यनेन
 योधावक्ताः ॥ ४ ॥ समारूढानि सादिभिरितिशे-
 षः ॥ ५ ॥ अग्रतोऽगमनं पश्चात्तापातिशयात् । याने-
 नेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया ॥ ६ ॥ आर्यसंघाताः
 त्रैवर्णिकसंघाः । तस्यैवकथाः तत्संबन्धिनाः ॥ ७ ॥
 ताएवाह—मेघश्यामं दूरस्थितत्वेपि

ति० संपरिपूर्णकामः । तस्यापितैरामदर्शनेऽल्लङ्घ्यत्वात् ॥ ३१ ॥ इतिष्यशीतितमसर्गः ॥ ८२ ॥

ति० कैकेयी च सङ्कृतेः पुत्रप्रलहिततया जातत्वात्तन्मया किंकृतमिति श्रित्रा पुनः प्रकृतिमापन्नाहर्षणययौ । अतएवमध्यमत्वेप्यादौ
 तदुल्लेखः । यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैवतिष्ठणायमनंवा । स० संतुष्टा इति च त्रिन्वायेनोक्तिः । कैकेय्याहर्ष-
 देशेनक्षतयोक्तिः ॥ ६ ॥ शि० आर्यसंघाताः आर्याणां वसिष्ठादीनांसंघाताः समूहाः । प्रयाताः अभवन्तिशेषः ॥ ७ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. लमुत्थाय. २ क. ख. बलप्रधानान्. ३ ख. आह्वात. ४ क. ग. नगरेच. ५ क. ग. ध.
 य. मायूयुजन्. ६ क. च. य. खराजयोश्च. ७ झ. ट. काम्यया. ८ ख. ग. ट. च. छ. झ. ज. ट. पुरोहिताः. ९ ग. क.
 छ. झ. ट. राजपुत्रयशस्विनं. १० क. छ. ट. संतुष्टा. ११ घ. कथाः श्रुता. १२ च. य. हृष्टवैतसः.

दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ॥ तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यमिव भास्करः ॥ ९ ॥
 इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नगरीकैः जनाः ॥ १० ॥
 ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ॥ रामं प्रतिपद्युर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥
 मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः ॥ सूत्रकर्मकृतश्च ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥
 मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधकास्तथा ॥ दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥
 सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ॥ स्नापकोच्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४ ॥
 रजकास्तुर्भवायाश्च ग्रामधोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्ययुः कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥
 समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ॥ गोरधैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥

त्यक्तुमशक्यं सौन्दर्यमुच्यते । धर्माभिज्ञाः पर्जन्यमि-
 तिवत् । मेघश्यामं दर्शनमात्रेण सर्वसंतापहरं । महा-
 बाहुं “आयत्ताश्चसुवृत्ताश्च” इति श्रुतं । महाबाहुं
 तादृशसौन्दर्यानुभवदानविषयौदार्यश्रुतं । महाबाहुं
 तादृशसौन्दर्यभोगप्रदानसमर्थं । “राममिन्दीवरश्या-
 मंसर्वशत्रुनिर्वाहणं” इति वत् । स्थिरसत्त्वं स्थिरव्य-
 वसायं । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्तीतुजन्तुषु”
 इत्यमरः । स्थिरचित्तमिति च पाठः । आश्रितप्रातिकू-
 ल्येनाप्यविकृतमनस्कः । दृढव्रतं अन्तरङ्गैरप्यप्रकम्प्या-
 श्रितरक्षणदीक्षं । कदाद्रक्ष्यामहे रामं तन्मुखावलोक-
 नमात्रं लभ्यते चेत्कैकेयीवचनजनिततापाः सर्वेपि निव-
 र्तेरन् । जगतः शोकनाशनं । तस्मिन्सर्वलोकशोकनि-
 वर्तके सति कथं बन्धशोकाकुलाः स्याम । तदीयसर्वलोक-
 शोकनिवर्तकत्वस्य अस्मच्छोकस्य चकःसंबन्धः । माशु-
 च इत्युक्तवतोप्यस्यातिशयउक्तः ॥ ८ ॥ दृष्टवरामः
 सन्निहितञ्चेत्समन्दस्मितो माभूत् कटाक्षपूर्वकं किंचि-
 त्प्रियवचनं च मावोचत् । अस्माभिश्च न यत्नः कार्यः किन्तु-
 दूरे दर्शनमात्रेणास्मच्छोकाः सर्वे विनश्येयुः । तमइत्या-
 दि यथोद्यन् आदित्योदूरस्थितोपि सकललोकान्धकारं
 निवर्तयति ॥ ९ ॥ परिष्वजानाः परिष्वजमानाः ।
 नगरे चरन्तीति नागरिकाः “चरति” इति ठक् ॥ १० ॥
 तत्र नगरे । ये रामस्य संमताः ये च नैगमाः वणिजः ।
 ते सर्वे सर्वाः प्रकृतयः पौरश्रेण्यश्च । रामप्रतिपद्युः

॥ ११ ॥ ताः प्रपञ्चयति—मणीत्यादिना । अत्रयच्छ-
 व्दरहितस्थले सोनुषञ्जनीयः । मणिकाराः पद्मरागा-
 दिमणिसंस्कारकाः । कुम्भकाराः कुलालाः । शोभनाः
 स्वकार्ये दक्षा इति यावत् । सूत्रकर्मकृतः तन्तुवायादयः ।
 शस्त्रोपजीविनः शस्त्रकारकाः । मायूरकाः मायूरपि-
 च्छैश्चित्रव्यजनादिकारिणः । क्राकचिकाः क्रकचैः कर-
 पत्रैश्चन्दनादिदारुदलनकारिणः । “क्रकचोस्त्रीकर-
 पत्रं” इत्यमरः । रोचकाः दन्तकुल्यवेदिकादिषु का-
 न्त्युत्पादकाः । वेधकाः दारुरन्नादिरन्ध्रकारिणः ।
 दन्तकाराः दन्तैः पुत्रिकापीठशिविकादिकारकाः ।
 सुधाकाराः प्रासादतलकुल्यादिषु सुधालेपनकर्मकराः ।
 गन्धोपजीविनः चन्दनकस्तूरीकर्पूरकुङ्कुमादिगन्धद्र-
 व्यविक्रयजीविनः । सुवर्णकाराः प्रसिद्धाः । कम्बल-
 धावकाः कम्बलशोधकाः । स्नापकोच्छादकाः स्नाप-
 काः तैलाभ्यङ्गादिस्नानकारिणः । उच्छादकाः अङ्ग-
 मर्दकाः । “उच्छादनं समुल्लेखोद्वाहनोद्धर्तनेषु च”
 इति विश्वः । धूपकाः गृहादिषु धूपवासकाः । शौण्डि-
 का मद्यकराः “शुण्डाकरिकरेमशे” इति वैजयन्ती ।
 रजकाः निर्णेजकाः । “निर्णेजकः स्याद्रजकः” इत्य-
 मरः । तुन्नवायाः सौचिकाः । “तुन्नवायस्तुसौचि-
 कः” इत्यमरः । ग्रामधोषमहत्तराः ग्राममहत्तराः
 धोषमहत्तराश्च । महत्तराः प्रधानभूताः । “धोष
 आभीरपल्लीस्यात्” इत्यमरः । शैलूषाः भूमिकाधा-

ति० तत्र नगरे । संमताः प्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ मायूरकाः लीलाययूरग्राहिणः । इदमुपलक्षणं शुकादिकग्राहिणं । कतक-
 रोचकाः काचकुप्यादिकर्तारः ॥ १२ ॥ ति० स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः । उष्णोदकाः अङ्गमर्दकाः । “उष्णोदकसमुल्लेखोद्वाहनोद्-
 र्त्तनेषु च” इति कोशः ॥ १४ ॥ कैवर्तकारवाहतिपाठे कारवाः कर्माः ॥ १५ ॥ शि० समाहिताः रामावेशितचित्ताः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ज. परिष्वजन्तश्च । २ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. कास्तदा । ३ ग. समेता. घ. समस्त. ४ क. च.
 ज. ययुः संप्रहृष्टाः. ५ क—घ. च. व. स्तदा. ड. छ. झ. ट. शुभाः. ६ ड. छ. झ. ट. मणिकाराविशेषज्ञाः. ७ ड. च. छ.
 झ. ट. वेधकारोचकाः. ८ क. स्तदा. ९ ड. छ. सूपकाराः. छ. झ. ट. सुधाकारायेच. १० क. च. धारकाः. ड. छ. झ. ञ.
 ट. कारकाः. ११ क. छ. झ. ट. स्नापकोष्णोदका. १२ ड. छ. तन्तुवायाच. १३ छ—ट. यान्ति. १४ ड. व्रतसंमताः.

सुवेष्टाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः ॥ सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥
 ग्रहष्टमुदिता सेना साऽन्यात्कैकयीसुतम् ॥ आतुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्चकुञ्जरैः ॥ समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥
 यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रभादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥
 उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥
 निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् ॥ भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥
 निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ॥ विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व ईदानीमिमां नदीम् ॥ २३ ॥
 दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्थोदकं नदीम् ॥ २४ ॥
 तस्यैवं क्षुब्धतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ॥ न्यवेशयंस्तां छन्देन स्वेनस्वेन पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिवर्हशोभिनीम् ॥

जवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तयानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टाशतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रिणः स्त्रीजीविनोवा । अतएव सहस्रीभिरित्युक्तं ।
 “ शैलालिनस्तुशैलूपाजायाजीवाः ” इत्यमरः । कैव-
 र्ताः धीवराः । “ कैवर्तेदाशधीवरौ ” इत्यमरः ।
 तेसर्वेययुरित्यन्वयः । समाहिताः योगिनः । गोरथैः
 शृषभयुक्तरथैः शकटैरितियावत् ॥ १२—१६ ॥
 ताम्रमृष्टानुलेपनाः रक्तवर्णसंपूर्णाङ्गरागाः ॥ १७ ॥
 ग्रहर्षः कायिकोरोमाश्वादिः । प्रमोदोमानसोद्बर्धः ।
 आनयने आनयननिमित्तं ॥ १८ ॥ शृङ्गिवेरपुरं प्रति
 दूरमध्वानंगत्वा गङ्गांसमासेदुरितिसंबन्धः । यद्वा
 शृङ्गिवेरपुरं प्रतीतिं लक्षणेकर्मप्रवचनीयः । शृङ्गिवेर-
 पुरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रभादेन सावधानतया । राम-
 विरोध्यागमनवारणपरइत्यर्थः । सप्रदेशे । विद्यमानं
 शृङ्गिवेरपुरं प्रतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥ व्यवतिष्ठत
 व्यवस्थिताभूत् ॥ २१—२२ ॥ अभिप्रायेण तत्त-

दिच्छया । इदानीं विश्रान्ताः श्वेनदीप्रतरिष्यामइति
 संबन्धः ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थं और्ध्वदेहभव-
 सुखप्रयोजनायेत्यर्थः । नदीमवतीर्थं पितुरौर्ध्वदेहनि-
 मित्तार्थमुदकं दातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ छन्देन
 इच्छया । “ छन्दःश्रुतीच्छापद्येषु ” इतिवैजयन्ती
 ॥ २५ ॥ गङ्गामनुनिवेश्य गङ्गामनुसृत्यनिवेश्य
 गङ्गाकुलानुसारेण निवेश्येतियावत् । विधानैः तत्तज्जा-
 तिव्यवस्थाकल्पनादिभिः । परिवर्हशोभिनीं परिवर्हो
 यात्रोपयुक्तपटवेदमाद्युपकरणं । “ तथोपकरणं प्रोक्तं
 परिवर्हः परिच्छदः ” इतिहलायुधः ॥ २६ ॥ इति
 श्रीमोक्षिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
 म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टाशतितमः
 सर्गः ॥ ८३ ॥

ति० और्ध्वदेहनिमित्तार्थं एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः । यद्वा एतदेहपातादूर्ध्वजातदेहोनिमित्तंयस्य
 परलोकस्य तदूर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकः । स्वार्थिकोऽयम् । तदर्थमित्यर्थः । मध्येमिलितनश्नतरेष्वमनुसृत्यागङ्गायास्तर्पणेनपितृस्वर्ग-
 प्राप्तिकरत्वं सूचितम् ॥ २४ ॥ ति० विचिन्तमानः चिन्तयमानइत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिअष्टाशतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥

[पा०] १ क. झ. अ. ट. लेपिनः. २ क. छ. झ. ट. विमलैर्यानैः. ३ क. छ. झ. अ. ट. निरीक्ष्यानुदितता. ४ क. च.
 अ. तांगङ्गां च. ५ ग. सर्वैः. ६ ग. च. सर्वैः. ७ क. ख. घ. च. भ. इदानींमहानदी. ८ क. छ. झ. ट. इमांसगङ्गा. ९.
 इदानींदुतांनदी. ८ क. छ. झ. अ. ट. विचिन्तमानो.

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

सेनाबलोक्तेनैव भरते दोषश्चिन्नागुहेन साधुगन्तव्यगङ्गातरणप्रतिरोधनाय दाशानां नौकारश्च जातिविदेशपूर्वकं भरतभाषा-
शासया उपपायसोपहरणेन तस्मिन् पंगमसम् ॥ १ ॥ तथा तं प्रतिस्वोपाहृतफलमूलादिनास्त्रीयैः सह अमापनोदनेन रात्रिपानपूर्वकं
परेष्टुः पुरतः प्रस्थानप्रार्थना ॥ २ ॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् ॥ निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्संत्वरितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
महतीऽयमितः सेना सागराभा प्रदश्यते ॥ नास्यान्तर्मेधिगच्छामि मनसाऽपि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ॥ स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥
बन्धयिष्यति वा दाशानथवाऽस्यान्वधिष्यति ॥ अथ दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥
संपन्नां श्रियर्मन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् ॥ भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं संमधिगच्छति ॥ ५ ॥
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपे प्रतिष्ठत ॥ ६ ॥
तिष्ठन्तु सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् ॥ बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतंशतम् ॥ सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ॥ ९ ॥

गङ्गामन्वाश्रितां प्राप्तां अतएव निविष्टां कृतनिवे-
शां । ध्वजिनीं सेनाद्वष्टा । संत्वरितः ससंभ्रमः ॥ १ ॥
इतः इह शृङ्गिबेरपुरे अस्य । सेनारूपवस्तुनः । चिन्त-
यन्न ई मनसापि नास्यान्तर्मेधगच्छामीति संबन्धः ॥ २ ॥
सः इक्ष्वाकु कुलक्रमागतः । कोविदारध्वजः रथे दृश्यते
हियस्मात् अतो भरतः स्वयमागतः । यथा तु खलु ध्रुव-
मित्यर्थः । कोविदारध्वजः दुर्बुद्धिरित्यनेन भरतोराम-
द्रोहाकाङ्क्षायाश्चागच्छतीति शङ्कितवानिति गन्त्यते ॥ ३ ॥
तदेवस्थापयिष्यति—बन्धयिष्यतीत्यादिना । दाशान-
स्मान् बन्धयिष्यति । अथवा बधिष्यति हनिष्यति ।
हनोल्हटिवधादेशार्थः । अथ अथवा । दाशरथिं ज्ञाति-

भूतमिति भावः । विवासितं दुर्बलमित्यर्थः । संपन्नां
अप्रच्युतां । रामागमने हि श्रीः प्रच्युतास्तात् । कैकयी-
पुत्र इति दुष्प्रकृतिर्वेहेतुः । तस्य राज्ञः राजत्वाहं स्वरा-
मस्य । सुदुर्लभा ॥ ४—५ ॥ किमतो भवदित्यत्राह
—भर्तेति । अर्थकामाः अर्थेच्छवः । यूयमिति शेषः ।
अनूपे तीरे ॥ ६ ॥ सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिताः सन्तः
बलयुक्ताः सेनायुक्ताः । नदीरक्षाः नदीतरणमार्गैरक्षन्तः ।
मांसमूलफलाशनाः नावारोपितमांसाद्यशनाः तिष्ठन्तु
॥ ७ ॥ पञ्चानां शतानां नावां एकैकस्यानावः कैवर्ता-
नां शतंशतं तिष्ठतु शतंशतं कैवर्तांस्तिसृष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥
रामस्य तुष्टः रामविषये तुष्टः । यदा तुष्ट इति पाठे अदुष्ट-

ति० यदा तु खलु यस्मादेतोः दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ततो महती सेना प्रदश्यते इत्यन्वयः । रामपीडार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धि-
तावादः । भरतागमनचिह्नमाह—स इति । महाकायः महाप्रमाणः इक्ष्वाकु कुलचिह्नभूतः कोविदारध्वजो रथे दृश्यते अतो भरत एवा-
यमिति भावः ॥ ३ ॥ ति० नन्वायातु भरतः किमस्माकमत आह—बन्धयिष्यतीति । सामास्यैरिति शेषः । बधिष्यतीति वा ।
अनु ततः पञ्चाद्रामं बधिष्यति । इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥ ति० ननु रामवधेऽस्य किं फलमत आह—संपन्नमिति । संपूर्णमित्य-
र्थः । सार्वकालिकीमिति यावत् । तस्य राज्ञः रामस्य । सुदुर्लभां तस्मिन् जीवति दुष्प्रापां । अतो रामं हन्तुं संमधिगच्छति बुद्धिप्राप्नोति ।
॥ ५ ॥ ति० नन्वेवं तव कामीति रत्राह—भर्तेत्यादि । एवं च त्वत्पत्न्यादस्माकं भीतिरिति भावः । अस्माभिश्च सखिलादेवरा-
नेह कर्तव्यं । अतो नास्माभिरिते गङ्गातारयितव्याः । अतो यूयं तस्य रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छवः । संनद्धाः अत्र गङ्गानूपे मत्सं-
निधौ तिष्ठत ॥ ६ ॥ ति० सर्वे मामका दाशास्तु गङ्गां नदीमेवाश्रिताः नदीरक्षाः नदीतरणमार्गे विप्रवन्तः । मांसमूलफलाशनाः ।
एतद्भीसातीरे भागन्तु मशक्यतया नावारोपितमांसाद्यशनाः । बलवन्तस्तस्मिन् तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥ ति० एवं स्थितैरपि युद्धे खरानकार्यै-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. संप्रति. २ क. च. छ. झ. अ. ट. मगच्छामि. घ. मगच्छामि. ख. मुपगच्छामि. ३ क.
छ. झ. ट. यदातु. ४ क. रथी. ५ क. छ. झ. ट. दाशैरथवा. ग. नागानथवा. घ. न्दुनिष्यति. ६ क. ड. च. छ. झ. अ. ट.
अनु. ख. ग. अहो. ७ च. संपूर्ण. ८ क. च. ज. म. श्रियमिच्छन्तस्तस्य. ९ ग. राज्ञेति. १० घ. ट. समुप. ११ च.
गङ्गानूपेतिष्ठत. क. घ. क. छ—ट. गङ्गानूपेऽत्र. ख. घ. गङ्गाकुलेऽत्र. १२ क. ड. च. झ. अ. ट. सर्वदाशाय. १३ क.
क. छ. झ. ट. यदि. १४ क. च. छ. झ. अ. ट. इयं.

इत्युक्तोपायनं गृह मत्स्यमांसमधूनि च ॥ अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥
 तमयान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 एष ज्ञातिसहेस्रण स्यपतिः परिवारितः ॥ कुञ्जलो दण्डकारण्ये बृद्धो आतुश्च ते सखा ॥ १२ ॥
 तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः ॥ असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम् ॥ उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥
 लब्ध्वाऽभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ आगम्य भरतं ग्रहो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् ॥ निवेदयामस्ते सर्वे स्वके दासकुले वस ॥ १६ ॥
 अस्ति मूलं फलं चैवं निषादैः संमुपाहृतम् ॥ आर्द्रं च मांसं शुष्कं च वन्यं चोच्चावचं महत् ॥ १७ ॥
 आशंसे स्वाशिता सेना वत्सलीमां विभावरीम् ॥ अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गेमिष्यसि ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

भरतेनगृहप्रतिसंस्कारचभरद्वाजाश्रममार्गप्रश्नः ॥ १ ॥ गुहेनतंप्रतिभार्गप्रदर्शनाववाशैःसहस्वस्ततदनुगमनोक्तिपूर्वकं राम-
 विषयेतदभिप्रायप्रकारप्रश्नः ॥ २ ॥ गुहेनरामविषयेनिजाश्रमप्रकाशनपूर्वकमासायंपुनःपुनःशोचन्तंभरतंप्रतिसमाधासगम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ॥ अत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥

इतिपदच्छेदः । स्वस्तिमतीति अन्यथाहन्तव्येतिभावः
 ॥ ९ ॥ वपायनं कौशेयादि । मांसं मृगाणां ॥ १०—
 ॥ ११ ॥ स्यपतिः प्रभुः । दण्डकारण्येकुञ्जलः तत्रसं-
 चरणसमर्थइत्यर्थः । विजानीते तंदेशमित्यर्थः
 ॥ १२—१४ ॥ प्रहः कृतप्रणामः ॥ १५ ॥ अयंदे-
 शः मदाधिष्ठितवनप्रदेशः । तेनिष्कुटः गृहारामभूतः ।
 “गृहारामस्तुनिष्कुटः” इत्यमरः । तद्भोगयोग्यह-
 तियावत् । वयंचवञ्चिताः अग्रगमनानिवेदनेनवञ्चि-
 ताइत्यर्थः । निवेदनेहिप्रत्युद्गमनादिकंकर्तुशक्यमिति
 भावः । सर्वेवयंते लवीयाइत्यर्थः । अतः स्वकेदास-

कुले दासगृहेवसेतिनिवेदयामः विज्ञापयामः । पूर्व
 गङ्गामासाद्येतिगङ्गापर्यन्तमार्गकरणेपि अद्यमनुष्य-
 प्रेरणाभावात्त्वदागमनंनज्ञातवानसीतिगुहेनोच्यते
 ॥ १६ ॥ वन्यं नीवारश्यामाकप्रियङ्गवादिधान्यं ।
 आशंसे प्रार्थयामि । स्वाशिता सुष्ठुभोजिता ॥ १७—
 ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

हेत्वर्थसंहितं वपपत्तिप्रयोजनाभ्यांयुक्तं ॥ १ ॥

संग्रह—यदीति । शि० ननुनावोपिदूरदेशमेतव्याहृतथाह—यदीति । अद्यतरिष्यति । तेननावोदूरं ननेतव्याहृतिव्यञ्जितं
 ॥ ९ ॥ शि० तत्रमत्स्यः दैन्यनिवर्तकबाहुमानोषधिविशेषः । तथाहि मदः दैन्यस्य सो नाशःतद्वान् अः बाहुयस्यसः । “अःकु-
 ष्णश्चक्रोदग्राशक्रस्तोमोऽनिलोऽनलः” इतिमात्रिका । मांसं राजभोग्यवस्तुविशेषः । अस्यतलमनुपदमेववक्ष्यते । मधु पुष्परसः
 ॥ १० ॥ शि० मांसं राजभोग्यवस्तुविशेषश्चास्ति । एतत्स्त्रीकुर्वित्यर्थः । “मांसंस्वादाशिवेज्ञीव” इतिमेदिनीकोशेनमांसशब्दस्या-
 मिषार्थकत्वमवगतं । आमिषशब्दस्यभोग्यवस्तुपरत्वंतु “भोग्यवस्तुमिसंभोगेप्युक्तोचेपच्छेपेच” इतितत्कोशादेवबोध्यम् ॥ १७ ॥
 इतिचतुरशीतितमस्तर्गः ॥ ८४ ॥

सू० हेत्वर्थसंहितं हेतुर्गन्तव्यं तदर्थसंहितमित्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. समायान्तं. २ क. छ. झ. ट. समयज्ञो. ३ ग. श्रीमान्गुहः. ४ ज. लब्ध्वाह्यनुज्ञां. क. छ. झ. ट.
 लब्ध्वाह्यनुज्ञांप्रहृष्टो. च. घ. लब्ध्वाह्यनुज्ञांप्रविष्टो. ५ ग. आपि. घ. बहि. ६ क. ट. च. छ. झ. ज. ट. निवेदयामते. ७ क.
 घ. क. च. छ. झ. ज. ट. सर्वे. ८ क. छ. ज. झ. दासहृदे. ९ क. ख. क. च. छ. झ. य. ट. मूलफलं. १० क. छ. झ. ट.
 चैतमिषादैः. ११ क. छ. झ. ट. स्वयमर्जितं. च. ज. समुपार्जितं. १२ य. छ. झ. आर्द्रशुष्कयामांसं. च. ज. आर्द्रमांसं
 वत्सशुष्कं. क. ट. आर्द्रशुष्कयामांसं. क. आर्द्रमांसंवत्सशुष्कं. १३ क. छ. झ. ट. तथा. १४ च. घ. ट. वसतवैनां. झ.
 वत्सवैनां. ख. वत्सतीह. १५ घ. क. छ. गेमिष्यति.

ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ॥ यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २ ॥
 इत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ॥ अत्रवीररतः श्रीमाभिषादाधिपतिं पुनः ॥ ३ ॥
 कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह ॥ महनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ अत्रवीत्प्राञ्जर्लिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥
 दाश्यास्त्वांऽनुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि राजपुत्र महामयशः ॥ ६ ॥
 कच्चिन्नदुष्टो ब्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥
 तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ॥ भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ राघवः स हि मे आश्रा ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९ ॥
 तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
 स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
 धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ॥ अयन्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि ॥ १२ ॥
 द्वाश्वती खलु ते कीर्तिलोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा ॥ बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥
 संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ॥ शत्रुमेन सह श्रीमाञ्जयनं पुनरागतम् ॥ १५ ॥

स्वस्वरामविषयभक्तिद्योतयितुं ममगुरोःसखेइत्युक्तं ।
 यस्त्वमेकपुत्रोऽस्मीमपरिच्छिन्नासेनाभ्यर्चितुमिच्छ-
 सि तस्यते—ऊर्जितः अमिष्टदुः कामः अर्चनामनोदयः
 कृतःखलु इत्यादि । तवावरणेनैववयमर्चिताइतिभावः
 ॥ २ ॥ मस्त्रेज्याहतिगाम्भीर्यद्योतनं । उत्तममित्यने-
 नार्चनोद्योगमात्रेणतृप्तत्वकथनाद्वाप्राप्तसमस्तकामत्वमु-
 क्तं । श्रीमानिति तात्कालिकहर्षः ॥ ३ ॥ कतरेण
 केनमार्गेण । भृशंगहनः अत्यन्तदुष्प्रवेशः । अनूपोदे-
 शः जलप्रायोदेशः । “जलप्रायमनूपंस्यात्” इत्यमरः
 ॥ ४ ॥ गहनंकाननं गोचरःसंचारप्रदेशोयस्यसः गह-
 नगोचरः । “गहनंकाननंवनं” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अह-
 मनुगमिष्यामि अतोमार्गविषयविचारःकर्तव्यइति-
 भावः ॥ ६ ॥ नदुष्टः अदुष्टः । “सुप्सुपा” इतिसमा-
 सः । रामस्य रामविषये अदुष्टोप्रजसिकश्चित् दुष्टोऽन-
 प्रजसिकश्चिदितिवासंबन्धः । अक्लिष्टकर्मणइत्यनेन

निरपायत्वमुक्तं । शङ्काप्रसक्तौहेतुमाह—इयमिति ।
 अनुकूलोब्रजसिचेत् सेनाव्यर्थेतिभावः । इवशब्दः
 शङ्कायाईषत्त्वंद्योतयति ॥ ७ ॥ आकाशइवनिर्मल-
 यनेन तच्छुद्धितदोषस्यतत्रप्रसक्तिरेवनासीत्युच्यते ।
 आकाशेहिपङ्कजनुलेपेसतप्रनप्रसज्यति किंतुस्वहस्तएव
 मलिनोभवति । श्लक्ष्णया स्वस्मिन्दोषालेपेज्यकोद्यथा
 ॥ ८ ॥ यत् यस्मिन्काले कष्टं त्वयाआशङ्कितंकष्टजा-
 यते सकालोमांभूत् । कलिकालेहितादृशप्रसङ्गः अतो
 मांशङ्कितुंनार्हसि । तत्रहेतुः—राघवइत्यादि । नतेका-
 र्यां त्वयानकार्या ॥ ९—१० ॥ संहृष्टवदनः प्रसन्नव-
 दनइत्यर्थः । हर्षितः संजातहर्षः ॥ ११—१२ ॥
 कृच्छ्रगतं व्यसनगतं । प्रत्यानयितुं प्रत्यानेतुं । इदार्थः
 ॥ १३ ॥ संभाषमाणस्य संभाषमाणेसति । नष्टप्रभः
 अदृष्टप्रभः ॥ १४ ॥ शयनंपुनरागमवदिति अत्रपुनःश-
 ब्देनगुहागमनात्पूर्वभ्रान्तःशयनेस्थितइतिगम्यते ।

ति० कामः कामनाविषयोमत्सत्कारः । ममकृतपुत्रखलु । तवश्रद्धयैवसर्वकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० पुन्यानंदर्शयन् गन्तव्यप-
 चित्संमुखं हस्तं कुर्वन्पुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० आकाशइवेत्युपमयात्रैकालिकमलसंबन्धाभावोदक्षितः ॥ ८ ॥ ति० मे
 मयि । नतेकार्येतिपाठान्तरम् ॥ १० ॥ ति० गुहेनपरिरक्षितइतिपाठे परिहृतचोरमाधइत्यर्थः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. मभ्यर्चितुं. २ क. छ. झ. ट. इत्युक्त्वा. ३ झ. झ. मर्षयत्. ४ न्यन्यानंदर्शयन्पुनः. ५ क.
 छ. झ. ट. पथा. ६ क. छ. झ. ट. भूला. ७ क. छ. झ. ज. ट. स्तनु. ८ क. छ. झ. ट. देशकाः. ९ ग. क. छ. झ. ट.
 चानु. १० क. छ. झ. ज. ट. महाबल. ११ ज. मर्हति. १२ क. क. च. छ. ज. ट. समोमम. ख. सगःसखे. १३ क.
 छ. झ. ट. मेकार्या. १४ ग. हृदयः. १५ घ. जगतीपते. १६ क. परिरक्षितः. घ. परिपालितः. झ. परिभक्षितः. १७ ख. क.
 च. छ. झ. ज. ट. समं. १८ क. ज. ज. समुपागतम्.

रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ॥ उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥
 अन्तर्दाहेन दहनः सन्तापयति राघवम् ॥ वनदाहाभिसन्तप्तं गृहोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥
 प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् ॥ यथा सूर्याशुसंतप्तो हिमवानप्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥
 ध्याननिर्दरशैलेन विनिश्चसितधातुना ॥ दैन्यपादपसङ्गेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९ ॥
 प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना ॥ आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २० ॥

विनिःश्वसनैः शृशुर्दुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ॥

शमं न लेभे हृदयज्वरादितो नैरर्षभोऽयूथगतो ययर्षभः ॥ २१ ॥

गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सज्जनः समाहितः ॥

सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनर्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

समुपागमदितिवापाठः । पुनःपरितोषितइतिवासंबन्धः । वाक्यालंकारोवा ॥ १५ ॥ अनर्हस्य गमैश्वर्येणशो-
 कानर्हस्य । महात्मन महाधीरस्यापि । धर्मप्रेक्षस्य शो-
 कमूलपापशून्यस्य । तादृशः अवाङ्मनसगोचरः ।
 अतुल्यमयतिभरतविशेषणंवा ॥ १६ ॥ दहनः शोका-
 ग्निः । अन्तर्दाहेन चिन्तामयः । तमराघवं भरतं ।
 संतापयति सम्यङ्गुलपयति । वनदाहाभिसंतप्तं वन-
 दाहेनपर्यन्तवनप्रेरुष्मणासंतप्तंशुष्कं । पादपं गृहोभि-
 रिव कोटराग्निरिव । अन्तरारभ्यबहिरदहत् । अन्तस्थो-
 प्यासादहते अदाह्यलंकेवलप्रेर्हि ॥ १७ ॥ शोकाग्निसं-
 भवंस्वेदंप्रसृतः भरतइतिशेषः । स्वेदःशोकाग्निसंभवइ-
 तिपाठस्तु नहृष्टान्तानुरूपः । स्वेदंप्रसृतः हिमंप्रसृत
 इत्यत्रगत्यर्थत्वात् कर्तरिक्तः ॥ १८ ॥ भरतस्यदुःखं
 शैलेनरूपयति—ध्यानेत्यादिना । ध्याननिर्दरशैलेन
 दुरोगतः तस्मान्निर्गतनिर्दरं शिलानांसमूहःशैलं राम-
 विषयध्यानमेवनिर्दरशैलंयस्मिन् तेन । ध्यानस्यनिर-
 न्तरत्वेनदरीविदीर्णशिलापङ्क्तिसाम्यं । विविधंनिश्चसि-
 तंविनिश्चसितं तदेवधातुर्यस्मिन् । विविधत्वसाम्यात् ।
 दैन्यं करणानांस्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं तस्यपादपसा-
 म्यमबोधरूपतया । शोकायासाधिशृङ्गिणा शोकादय
 एव शृङ्गिणः कृष्णसारादयोयस्मिन् तेन । यथा शोका-

यासाधिमिः शृङ्गिणा शृङ्गवता । दृढत्वसाम्यात् ।
 प्रमोहानन्तसत्त्वेन प्रमोहाएव अनन्तानिस्त्वानिजन्त-
 वोयस्मिन् तेन । “द्रव्यामुच्यवसायेषुसत्त्वमस्तीतुज-
 न्तु” इत्यमरः । प्राणभयशङ्काकरत्वात् । संतापौष-
 धिवेणुना संतापाद्यओषधयोवेणवश्चयस्मिन् तेन ।
 ओषधिवेणुसाम्यं दुष्प्रवेशत्वात् । आक्रान्तः अभूदिति
 शेषः । महता अतिगुरुणा । मज्जते । मज्जता
 अवयवेषुप्रविशता ॥ १९—२० ॥ निःश्वसनं
 चिन्तातिरेकेणश्वासं कुर्वन् । शृशुर्दुर्मनाः त्यन्तकलु-
 षहृदयः । प्रमूढानष्टसंज्ञायत्नसः प्रमूढः ह्यः । अत-
 एव परमापदं मरणाचार्यसंपत्तिरूपांमूर्छां गतः । शमं
 ज्वरशान्तिं । अयूथगतः यूथाद्वष्टइत्यर्थः । यूथहतइ-
 तिपाठे हतयूथइत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथगुहःसमागतइ-
 त्याह—गुहेनेति । सज्जनः सपरिवारः । समाहितः
 एकाग्रचित्तः । भरतःगुहेनसार्धं सह समागतःसंगतः ।
 अथगुहः सुदुर्मनाः भरतश्चेददर्शनेनभरतादपिशृशुर्दु-
 र्मनाःसन् । भरतं अग्रजंप्रति अग्रजंलक्षीकृत्य ।
 समाश्वासयत् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

शि० वनदाहामिनावनदाहकवह्निनासंतप्तंपादपं गृहः कोटरादौकेनचित्प्रक्षिप्तः । अत्रवनदाहकाभिस्थानापमोदशरथशोको-
 बोध्यः ॥ १७ ॥ ति० रामविषयकध्यानान्येव निर्दरशैलाःविदारणरहितशिलासमूहायस्मिन् । निश्शेषतोदीर्णशिलासमूहाय-
 स्मितिवा । वितिश्चसितमेवगैरिकादिधातुर्यस्मिन् । श्वाससंपर्केणभूषणानामभ्यवर्णजननात् ॥ १९ ॥ ति० मज्जता ममकुर्वता
 सकरणप्राप्तमाप्तमानमधोनयता ॥ २० ॥ इतिपञ्चाशीतितमस्तस्यैः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. दाहाग्नि. घ. दाहादि. २ क. ज. गुहाग्निरिव. ३ छ. ट. प्रसृतः. ग. घ. प्रसृतः.
 ४ क. ड. ज. स्वेदःशोकाग्निसंभवः. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. सूर्याग्नि. ६ घ. छ. ज. ट. प्रसृतो. ७ क. ख. च—घ. मज्जता.
 ८ ग. दुःखितस्ततः. ९ ख. ग—छ. ज. ट. नरर्षभोयूथहतो. १० छ. झ. ट. पुनर्दानैः.

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

गुह्येन भरतप्रतिनिधिरामनिद्रासमये जागरितेन सौमित्रिणा सहस्रस्य पूर्वप्रवृत्तस्य संवाहस्य अनुवादः ॥ १ ॥ तथा तं प्रति राम-
लक्ष्मणयोः भगवो जडाधारणपूर्वकं गङ्गातरणेन भरद्वाजाश्रमं गमनस्य निवेदनम् ॥ २ ॥

आचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ भरताया प्रमेयाय गुह्यो गहनगोचरः ॥ १ ॥
तं जाग्रतं गुणैर्धुक्तं शरचापासिधारिणम् ॥ आतृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् ॥ २ ॥
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्रयसिद्धिं श्रेष्ठास्थां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ॥ धर्मात्मस्तस्य गुप्त्यर्थं जानरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
न हि रामाश्रयतरो ममास्ति भुवि कश्चन ॥ मोक्षसुको भूवर्षीभ्येतैदम्यस्य तवाग्रतः ॥ ५ ॥
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्वशः ॥ धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ६ ॥
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि घनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥
न हि मेऽविदितं किञ्चिदनेऽस्मिन्धरतः सदा ॥ चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ॥ अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ॥ शय्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १० ॥
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ॥ तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ॥ एको दैशरथस्यैव पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥

अथ आश्रयसनानन्तरं । सद्भावं ज्येष्ठानुवर्तनरूप-
पसमीचीनस्वभाव । आचक्षे इत्यादि भगवद्विषयोप-
देशेनूतनपुरातनविभागोनास्ति देशिकावकारः सादरा-
श्रोतारइत्याह । आक्षेपदर्शने । स्ववाग्निन्द्रियविषयमे-
वावेदन् ननुकात्कर्येन । अथ भरतस्वभावज्ञानानन्तरं ।
सद्भावं वास्यालभृत्सुस्निग्धइतिसत्ताव्याप्तस्वभाव ।
लक्ष्मणस्य महात्मनः । पयोर्धिपाणिनापरिच्छेत्तुमुद्युक्तः
भरताया प्रमेयाय एतादृशस्योपदेशेति नास्ति । गुह्यो गह-
नगोचरः घन्यवृक्षादिदारतन्म्यमात्रज्ञः । एतादृशस्वभा-
वमविज्ञातवान् । यद्वा रामविरहेण कुत्रचित्कुशस्थितः
तद्देशीयागमने स मुत्थाय निर्गतः ॥ १ ॥ भरतस्य राम-
विषयस्नेहमभिवर्धयितुं लक्ष्मणस्य ज्येष्ठानुवर्तनरूपपूर्व-

वृत्तान्तमाह—तं जाग्रतमित्यादिना । आतृगुप्त्यर्थं
अत्यन्तं जाग्रतं शरचापासिधारिणं एकहस्तेशरयुक्तचार्यं
अपरहस्ते अस्त्रिचवधानमित्यर्थः । गुणैः आतृभक्त्या-
दिगुणैः युक्तं ॥ २—३ ॥ तस्य रामस्य ॥ ४ ॥ मो-
क्षसुको भूः अस्मारात्रौरामरक्षणौत्सुक्यमाकृधाइत्यर्थः ।
एतद्रक्षणं प्रति तवाग्रतः असत्यं ब्रवीम्यपि ब्रवीमि किं
न ब्रवीम्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वस्यैहिकमासुखिकं च फलं रा-
माय त्तमित्याह—अस्येत्यादिना । धर्मावाप्तिं आसुखि-
कफलसाधनसिद्धिं । केवलां न्यायप्राप्तामित्यावत्
॥ ६—७ ॥ मेविदितमित्यत्र अविदितमिति पदच्छेदः
॥ ८—११ ॥ तपसा जनशनेन । परिश्रमैः यज्ञादि-
भिरित्यर्थः । एकः मुख्यः । “एके मुख्यान्यकेवलाः”

शि० गुणैः सेवानुकूलधर्मैः ॥ २ ॥ शि० इयमित्यारभ्य परिदेवयमानस्येत्येतत्पर्यन्तं श्लोकानव्याख्यायन्ते । एकपञ्चाशत्तमे स-
र्गे गुहलक्ष्मणसंवादे प्राय एतद्गुह्यपूर्वकत्वेनैव पठितत्वादिदितव्याख्यादेनैवैषां व्याख्यानं बोध्यं ॥ ३ ॥ तनि० केवलां प्रतिबन्धरहिता ।
धर्मावाप्तिं फलसिद्धिं परिहृता मोक्षपर्यन्ता । अर्थावाप्तिं स्वर्गादिपुरुषार्थप्राप्तिं । अस्मिन्लोके सुमहद्वशः ऐहिकपुरुषार्थं महाभागव-
तलप्रयुक्तप्रसिद्धिं । अस्य रामस्य प्रसादात् । आशंसे प्रार्थये ॥ ६ ॥ स्त० अनुनीताः सदुक्तिमिर्निरुत्तरतया कृताः ॥ ९ ॥ स्त०
सदृशलक्षणः दशरथविषयमाना सर्वे गुणाः रामे वर्तन्त इत्येतान तासां दर्शयं । पितृगौरवादेव मुक्तिः । एतादृश एक एव लब्धः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क—झ. ट. वरचापेषु. २ ख. ग. झभा. ३ ख. धर्मात्मस्त्व. घ. ज. धर्मार्थतव. ४ क. ब्रवीम्येतदहंसस्य
सत्येनैव च ते शपे. ५ ज. ट. दयसस्य. ६ ज. तस्य. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वकामौचकेवलं. ८ ग. पुष्कला. ९ ख.
स्वभावाविहितं. १२ छ. झ. ञ. ट. जीवितानि. ना. ड. जीवनानि. १३ ख. च. सुखानिच. १४ क. ग. दशरथस्येदः.

अस्मिन्म्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥
 त्रिनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्धोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् ॥ १४ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नाशंसे यदि जीवेयुः सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥
 जीवेदपि च मे माता शत्रुप्रस्थान्ववेक्षया ॥ दुःखिता या तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥
 गजान्वरथसंवाधां तूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
 आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ॥ निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२ ॥
 परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्तत ॥ २३ ॥
 प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४ ॥
 जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ मंदाबलौ कुञ्जरयुथपोपमौ ॥
 वरेषुचापासिधरौ परंतपौ व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

इत्यमरः ॥ १२ ॥ म्राजितकालिकदशरथदशांस्मर-
 भाह—अस्मिन्निति । वर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ १३ ॥
 सुमहानादंविनद्य कृत्वेत्यर्थः । अद्य स्त्रियः उपरता इति
 मन्वेइत्युपस्कार्यः । निवेशनं निवेशनं च ॥ १४ ॥ सर्वेते
 जीवेयुरिति नाशंसे यदि जीवेयुरिमं शर्वरीमेवेति संबन्धः
 ॥ १५ ॥ शत्रुप्रस्थान्ववेक्षया शत्रुप्रसंबन्धवेक्षणेच्छ-
 या । वीरसूः कौसल्या दुःखितेत्यित्यतः अतोविनशि-
 ष्यति । दुःखितायात्विति पाठः समीचीनः । तत्पक्षे
 यादुःखितावीरसूः कौसल्या सा तु विनशिष्यत्येवेत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वप्रयोजनमतीत्येव-
 र्थः ॥ १७ ॥ वृत्तं अतीतं मृतमिति यावत् ॥ १८ ॥
 हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्याणि धनिनां गृहाणि प्रासादाः
 देवानां राज्ञां च गृहाणि तैः संपन्नां समृद्धां । सर्वरत्नवि-
 भूषितां सर्वैः श्रेष्ठवस्तुमिरलंकृतां । तूर्यनादविनादितां

तूर्यस्य नृत्यगीतादिकस्य नादेन विनादितां हर्म्यादिषुकृत-
 प्रतिध्वनित्यर्थः । सर्वकल्याणैः सर्वमङ्गलैः संपूर्णां
 सर्वोत्सवैः संपूर्णां वा । आरामोद्यानसंपूर्णां आरामाः
 उपवनानि उद्यानानि राह्यामसाधारणवनानि तैः समृ-
 द्धां । समाजोत्सवशालिनीं उत्सवसमूहशालिनीं
 ॥ १९—२१ ॥ सत्यप्रतिज्ञेन तीर्णवनवासप्रति-
 ज्ञेन रामेण । प्रविशेमहि पुरीमिति शेषः ॥ २२ ॥
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य राजपुत्रसंबन्धिनी शर्वरी अत्यवर्त-
 त निरन्तरपरिदेवनेन रात्रिं यापितवानित्यर्थः ॥ २३—
 २४ ॥ व्यवेक्षमाणौ सर्वतो दत्तावधानौ ॥ २५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बरारव्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सू० तस्मिन्स्वर्गवेदइति द्वितीयावैपूरणीयं ॥ १३ ॥ सू० समाजो नाम सप्तभिजागेलनं तद्रूपोऽयमुत्सवस्तेन जालतइति तथा ।
 तां ॥ २१ ॥ सू० व्यवेक्षमाणौ व्यवेक्षितानि कस्मिन्पिदस्तु निअपेक्षारहितौ ॥ २५ ॥ इति षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

[पा०] १ ख. ग. छ. ज. म्राजिते. २ ख. ड. छ. झ. ट. निर्धोषोपरितो नूनमद्य राजनिवेशने. घ. निर्धोषोपरतं तात
 मन्वे रामनिवेशने. ३ क. ख. ड. घ. छ. झ. ज. ट. ते सर्वे जीवेयुः. ४ ग. घ. ज. रजनी. ५ क. दपिहि. ६ क. ग. ड. च.
 म. संपन्ना. ७ ग. तस्मिन्. ८ छ. झ. ट. तस्यैवहि. ग. ज. तस्यैवहि. ९ ग. तस्मिन्. १० ग. महारथौ. ११ ड. च.
 छ. झ. म. वरेषु चापासधरौ. १२ ग.—ड. व्यवेक्षमाणौ.

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

भरतेनगुहसुखाद्रामलक्ष्मणयोर्जटाधारणध्वनगाच्छोकेनमोहाद्भूमौनिपतनम् ॥ १ ॥ तथास्वशोकस्यरामादिनिपन्मूलकरव-
शङ्किनीकौसल्याप्रतितत्त्वनिषेदनेनसमाश्रयनपूर्वकंगुहंप्रतिरामादिभोजनशयनादिबुक्तान्तनिवेदनस्योदना ॥ २ ॥ गुहेनसंप्रति
सभार्यस्यरामस्यलक्ष्मणकक्षिपत्कुशमयशयनीयशयनादिनिवेदनपूर्वकंतद्रक्षणायलक्ष्मणेनसहस्वस्यजागरणादिनिवेदनम् ॥ ३ ॥

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ॥ ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥
सुकुमारो महासन्धवः सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥
प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः ॥ पैपात सहसा तौत्रैर्घृतिविद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥
[भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ॥ बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकंठे यथा द्रुमः] ॥ ४ ॥
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ॥ परिष्वज्य हरोदोषैर्विसंश्रुः शोककक्षितः ॥ ५ ॥
ततः सर्वाः समीपेतुर्मातरो भरतस्य ताः ॥ उपवासकुशा दीना भर्तुर्व्यसनकक्षिताः ॥ ६ ॥
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन् ॥ कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिवस्त्रजे ॥ ७ ॥
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगृह्य तपस्विनी ॥ परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ८ ॥
पुत्रव्याधिर्न ते कश्चिच्छरीरं परिबाधते ॥ अथ राजकुलस्यास्य त्वदधीनं च जीवितम् ॥ ९ ॥
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सँभ्रातृके गते ॥ वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥
कैषिणु लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् ॥ पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनंगते ॥ ११ ॥
सँ मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायथाः ॥ कौसल्यां परिसान्त्वयेदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
भ्राता मे कावसद्रात्रौ कसीता क च लक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयने कस्मिन्कि भुक्त्वा गुहं शंस मे ॥ १३ ॥
सोऽब्रवीन्नरतं दृष्टो निष्पादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विभ्रं प्रतिपेदे च रामे प्रियद्वितैऽतिथौ ॥ १४ ॥

यत्रतत्रैव यत्रक्षणे अप्रियंश्रुतंतत्रैवेत्यर्थः । यद्वा
यत्रविषये अप्रियंश्रुतं तत्रैवध्यानंजगाम स्वामि-
लितकार्यसंकटंजातमितिकिन्सांपारवश्यंप्राप्तइत्यर्थः
॥१॥ सुकुमारइत्यादिलोकद्वयमेकान्वयं । प्रत्याश्वस्य
मुहूर्तकालंपरमदुर्मनाः सन् सहसापपात । सप्ता-
देतिवापाठः । सुकुमारइत्यादिना तदवस्थानईत्यमु-
च्यते ॥ २—४ ॥ अनन्तरस्थितः निरन्तरंसमीपे
स्थितः ॥ ५—६ ॥ अनुसृत्य समीपंप्राप्य ॥ ७ ॥
उपगृह्य परिष्वज्य ॥ ८ ॥ नहिभरतस्यन्याधिश्चातु-
र्थिकः अपितुरामविरहएव । रामविरहः तेषांरंभाध-

तेकश्चिदित्यर्थः । अचेति रामोऽनेनगतः चक्रवर्तीतुसं-
स्थितः अतस्त्वमेवेदानीमस्माकंरक्षकइतिनार्थः । कि-
न्तु रामोभवतोमुखवैषम्येदृष्टान्पुनरनागतोभवेत् अ-
वश्यमागमिष्यतीत्येतद्वेक्ष्यवयंजीवामः । भवान्ना-
स्तीतिश्रुतंचेत् कश्चांविशमवलोकयेत् ॥ ९—१० ॥
लक्ष्मणेविषये ते त्वया । एकपुत्रायाः समेतिशेषः
॥ ११ ॥ परिसान्त्वय्य त्वच्छ्रुतं किमपिनभवेदिति
वदन् परिसान्त्वयेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ गुहः दृष्टः
रामवृत्तान्तकीर्तनस्यावकाशोलब्धइतिसंजातहर्षःसन् ।
रामे यद्विघ्नंयादृशमुपचारादिकं । प्रतिपेदे अकरोदिति

शि० तपस्विनी अतिविचारशीला ॥ ८ ॥ स० वृत्ते सदृते । राक्षिगते ॥ १० ॥ ति० अग्रमूर्च्छादेःकारणान्तरंप्रच्छति—
कश्चिदिति । अप्रियं प्राणाखयरूपं ॥ ११ ॥ ति० मुहूर्तविसंश्रुःसन्मन्त्रात्समाश्वस्येत्यर्थः । परिसान्त्वय्य त्वच्छ्रुतंकिमपिनास्ति
किंतुतयोर्जटाधारणध्वनयःखेनमूर्च्छितोस्मीत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ स० अस्वपदिति । लक्ष्मणंविनाबोध्यं ॥ १३ ॥ शि० प्रियद्वितै
[पा०] १ ग. महाश्रुतिः. २ क. क. झ. ट. ससाद. ३ क—ज. ज—ट. हँदिविद्ध. ४ क. छ. ज. झ. ट. अयंश्रो-
कोधिकः. ५ क. नान्तरस्थितः. ६ घ. सदासेदुः. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. भर्तुर्व्यसन. ८ ख. सुपगृह्य. ९ क. च. ज.
मनस्विनी. १० क. झ. रुदती. ११ क. च. छ. झ. ज. ट. प्रतिबाधते. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. अस्माराजकुल-
स्याय. १३ क—ज. ज. झ. ट. हि. १४ प्रवाजिते. १५ घ—ट. कश्चिन्. १६ क. ग. च. ज. वाप्येक. १७ क—घ.
समुद्भवात्. १८ क. ख. घ. ड—ट. शशि.

अन्नमुच्चावचं भक्षः फलानि विविधानि च ॥ रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहतं मया ॥ १५ ॥
 तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सर्वपराक्रमः ॥ नै तु तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुसरन् ॥ १६ ॥
 न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ॥ इति तेन वयं राजानुनीता महात्मना ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः ॥ औपवास्यं तं दाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥
 तैस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां समुपासत संहिताः ॥ १९ ॥
 सौमित्रस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् ॥ स्वयमानीय बर्हीषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥

यावत् । तदत्रवीत् चकारेणरामकृतंसमुचीयते ॥ १४ ॥
 उच्चावचं नानाविधमित्यर्थः । भक्षः भक्षणीयान्यपूषा-
 दीनि । अभ्यवहारार्थं भोजनार्थं । बहुचेति अन्य-
 शब्दु चोप्यलेखादिकमुपाहृतं ॥ १५ ॥ रामः तत्र-
 प्रत्यगृह्णात् किन्तु तत्सर्वप्रत्यनुज्ञासीत् प्रत्यनुज्ञासीत्
 पुनर्नीयतामित्यनुज्ञातवान् । क्षत्रधर्मं दानमेवक्षत्र-
 धर्मः नत्वादानमिति । अग्रहीनजातिपरिग्रहत्वात्तत्प्र-
 त्याख्यानं ऋषिभ्यस्तुस्वीकरिष्यतीत्याहुः ॥ १६ ॥
 प्रत्यनुज्ञानेहेतुमाह—नेत्यादिना । इत्यनुनीतावधमि-
 त्यनेन स्वाङ्गिभक्ताप्रेसरगुहसमर्पितफलादेर्भक्तिपूत-
 त्वेन शबरीविदुरादिन्यायेन परमभागवततयास्वी-
 कार्यत्वेपि स्वप्रियतमपित्रमाहप्रमुखबहुजनविश्लेषदुः-
 खप्राग्भारानुभवजनितवैमनस्येन पुण्यनदीतीरे उप-
 वासचिकीर्षयाच गुहसमर्पितंनप्रतिजग्राहरामइतिच
 गुहेनापिविदितमितिगम्यते ॥ १७ ॥ औपवास्यं

उपवासं । स्वार्थेऽप्यञ् ॥ १८ ॥ जलशेषेण रामपी-
 तजलशेषेण । अकरोत् पानमितिशेषः । वाग्यताः-
 नियतवाचः । सीतायाऽपिसंध्यापोष्यानजपादिकम-
 स्त्वेव । संहिताः समाहिताः । ननुपूर्वपुरोवादे " तत-
 श्रीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्यापश्चिमात् । जलमेवा-
 ददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयं " इत्युक्तं । कथमत्रानु-
 वादे प्रथमंजलादानंपश्चात्संध्योपासनंचोच्यते । सत्यं ।
 तथैवक्रमः इहतु गुहानीताभ्रानङ्गीकारे किमुक्तवान्ना-
 मइत्याकाङ्क्षायां लक्ष्मणेनयद्वायानीतंतत्पीतमितिप्रस-
 ङ्गसंगत्या जलपानंप्रथममुक्त्वा अथसंध्योपासनमुक्त-
 मितिनदोषः ॥ १९ ॥ ततःपश्चात् वारिपानानन्तरं ।
 स्वयंबर्हीषि कुशान् । " बर्हीर्नाग्नौनानाकुशे " इति
 वैजयन्ती । क्षिप्रमानीय राघवकारणात् राघवनि-
 मित्तं । शुभं पवित्रं । स्वास्तरं सुषुप्तास्तीर्णं शयनमि-

प्रियःस्वविषयकप्रीतिमान् । हितःस्वप्रीतिविषयीभूतः । स एवसइतिकर्मधारयः । ति० हृष्टः लक्ष्मणवद्भरतस्यापिपूर्णभ्रातृभक्तिद-
 र्शनेनहृष्टः ॥ १४ ॥ स्त० प्रत्यनुज्ञासीत् दृष्टासीदुत्समसंदत्तवान् । क्षत्रधर्मं वन्येनैववनवासंकरिष्यइतिप्रतिज्ञापालनरूपमप्रति-
 ग्रहणंवा । प्रथमपक्षे उत्तरश्लोकेस्माभिप्रेतंनिगूढप्रकारान्तरेणराभेणपरिहारःकृतइतिष्येयम् । अतएवानुनीताइत्यज्ञासन्धिः ।
 शि० क्षत्रधर्मं सतः यमवृत्तकर्तृकईसनात् त्रायतेस्वसंसर्गजिन्नरक्षतीतिक्षत्रं भागीरथीतीरे तत्रयोधर्मः अन्यदीयवस्तुमहणा-
 भिरुत्तिष्ठं । किंचक्षत्राणां उपदेशद्वारासंचारदुःखाद्रक्षकाणामनुग्रहतीतामुक्तोयोधर्मःभागीरथीतीरेअन्यदीयवस्तुमहणाभिरुत्तिष्ठ-
 मनुसरन्बोधयन्तान् । क्षत्रधर्मैअप्रतिग्रहरूपमितिमंदादुक्तिस्तुचिन्त्या । द्रव्यार्थदिफलानाममहणापत्तेः । भद्राजाधमस्यनुतदा-
 पीमपिप्रवाहाद्दूरवर्तिताप्रतदीयवस्तुनोनिषेधविषयतेतिदिक् ॥ १६ ॥ ति० नहीति । नन्वेवंभरतजादिदत्ताङ्गीकारःकथमितिचेन्न ।
 मधुपर्कादिनाराजपूजायात्रायाग्नप्रतिविधानेनतद्वाङ्गीकारस्यस्याभ्युदयफलकत्वेनक्तस्ययुक्तात् । गुहसनिषादत्वेनराजपूजानधि-
 कारात् । अस्वदेश्यत्वेनकरग्रहणयोग्यत्वान्तदीयानङ्गीकारइतिनदोषः । यद्यपिगुहस्यतलवृत्तेनान्द्वेभगवत्पूजाधिकारः तथापि
 वेतस्यत्वात्तदभोजनमितितलम् ॥ १७ ॥ ती० औपवास्यं उपवासं । औपवस्तमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः । शि० उपवासं तीर्थविधि-
 प्रयुक्तभोजनाभावमेवाकार्षीत् ॥ १८ ॥ ति० त्रयः सुमन्त्रेण । संहिताः समाहितचित्ताः । स्त० त्रयः सीतारामलक्ष्मणाः ।
 सन्ध्यां सन्धौक्रियमाणं । उत्तमकीलाद्वा नाज्जपपतिः । अतएवसंहिताइत्युपपद्यते ॥ १९ ॥

[पा०] १ घ. भक्ष्यं. २ क. छ. ट. फलमूलानिचैवहि. ३ घ. क. छ. ज. झ. ट. बहुशोपहतं. ४ क. च. ज. प्रत्यनुज्ञाप्य.
 ५ क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. नहि. ६ च. ज. देयंहि. ७ क. छ. झ. ट. सर्वेअनुनीता. ८ ग. क. च. छ. झ. ज. ट.
 स्वानीतं. ९ क. छ. झ. ट. पीतवारिमहात्मना. १० ट. उपवासं. ११ क. तथा. १२ क. ख. ग. च. ज. ततस्तज्जल. क.
 ततस्तुपीत. १३ क. छ. झ. ज. संध्यांसमुपासन्त. क. सन्ध्यांसमुपासतसमाहिताः. १४ क. दास्तरं.

तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्त्रे सह सीतया ॥ प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः ॥ २१ ॥

एतत्तदिकुदीमूलमिदमेव च तृणम् ॥ विसित्रामश्च सीता च रात्रिं तां शयिताभौ ॥ २२ ॥

नियम्य पृष्ठे तु तलाकुलित्रवाञ्शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ॥

महद्भुजः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम् ॥ २३ ॥

ततस्त्वहं चोत्तमर्वाणचापधृत्सितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ॥

अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

भरतेनकौसल्यादीन्प्रतिकुशमयारामशय्याप्रदर्शनपूर्वकतदीयवैभवाभुस्सरणेनतं प्रतिपरिशोचनम् ॥ १ ॥ तथाऽऽमोपालं-
भनलक्ष्मणादिप्रशंसनपूर्वकतत्कालमारभ्यजटाधारणादिनाराभस्यप्रतिनिधितयावनवासप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तयारामस्यायो-
ध्याप्रतिप्रतिनिवर्तनायबहुधाप्रयत्नेपितेनतदनव्युपगमेतेनैवसहवनवासप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ॥ इकुदीमूलमागम्य रामशय्यार्मवेक्ष्य ताम् ॥ १ ॥

अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेनं महात्मना ॥ शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥

तिथावत् । अकरोत् कृतवान् ॥ २० ॥ पादौप्रक्षाल्य
गङ्गातीरगमनकृतपङ्कशोधनकृत्वेत्यर्थः । इदं च राम-
स्यस्वहस्ताभ्यां सीतायास्तृदकप्रदानेनेतिबोध्यं । अप-
चक्राम शयनकालेसमीपवर्तनस्यानुचितत्वाद्दुरेस्थितः
॥ २१ ॥ शयितौ । “ गत्यर्थाकर्मकक्रियशी-
लः ” इत्यादिना कर्तरिनिष्ठा ॥ २२ ॥ पृष्ठे पञ्चा-
ङ्गगे इषुधी तूणीरद्वयं । नियम्य बध्ना । शूराणांस-
व्यापसव्यप्रयोगार्थमिषुधिव्यधारणमस्ति । तलाङ्कु-
लित्रवान् । “ तलंज्याघातवारणं ” इत्यमरः । उपोह्य

धृत्वा । अस्पर्शितोतिष्ठत् सर्वतोरक्षणार्थप्रदक्षिणंच-
चारेत्यर्थः । निशां निशायां । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया ।
केवलमित्यनेनशयनविद्राहिलंलक्ष्मणस्योच्यते
॥ २३ ॥ अहंचोत्तमर्वाणचापधृत् एकोभ्रातानगरा-
ह्नानिनिरगमयत् अयमपरः सुषुप्तिदशायांकिमपिकु-
र्यादितिशङ्कयासज्जागृधः सन् यत्रयत्रसलक्ष्मणः स्थितः
तत्रतत्रस्थितोभवं प्रतिपदंतमनुसृतवानभवमित्यर्थः ।

अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैः । ममपरिकराश्च अ-
थंवनचरोनिषादजातीयः रामेकिञ्चित्करिष्यतिचेत्
एनंच प्रहरामइतिसावधानाः मांप्रतिपदमन्वसरन्नि-
त्यर्थः । एवमस्थानेभयशङ्किभिः कृतं वस्तुतः सनके-
नचित्परिभाव्यइत्याह—महेन्द्रकल्पमिति ॥ २४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ताशी-
तितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तदित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । निपुणं सावधानं-
मित्यर्थः । तेन रामेण । इहभूमौ शर्वरीशयिता शर्व-
रीशयनंकृतं । निष्ठायाअधिकरणत्वस्याभिहितत्वा-
च्छर्वरीशब्दात्प्रथमा इदमेवामासितमितिवत् । इदम-
स्यविमर्दितमित्यत्राप्यधिकरणेनिष्ठा । “ कस्यचच-
र्तमाने ” इतिकर्तरिषष्ठी । अस्मिन्नेतत्कर्तृकंविमर्दनं-

स० तलंचअङ्कुलवधतलाङ्कुलि तत्रायतीतितलाङ्कुलित्रं ततोमनुप ॥ २३ ॥ ति० परिपालयं पर्वपालयं ॥ २४ ॥ इति-
सप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥

इदमस्यविमर्दितं अज्ञानामितिशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ख. ततःपादावपचक्रामस्तलक्ष्मणः. घ. च. ज. क. ततःपादानपाकामस्त. छ. झ. ट. तयोःपादौव्यपा-
कामस्त. २ क. छ. झ. ट. अस्मिन्. ३ घ. सरितोऽस्यकेवलां. ज. सरितोऽस्यकेवलं. ख. ग. परितोऽस्यकेवलां. ४ क—घ.
चापवाणधृत्. छ. झ. ट. वाणचापधृत्. ५ क. झ. ट. अतन्द्रितैः. ६ क. छ. च. छ. झ. ज. परिपालयंतया. ७ ख.
भरतस्तर्षनिपुणं. ८ क. मवैक्षत. ९ क. छ. झ. ट. तस्यमहात्मनः. १० क. विमर्दनं.

महाभागकुलीनेन महामागेन धीमता ॥ आतो देशरथेनोन्मी न रामः स्वमुमर्हति ॥ ३ ॥
 अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसञ्चये ॥ शयित्वा पुरुषन्वाघ्नः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥
 प्रासादाप्रविमानेषु बलभीषु च सैर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥
 पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु ॥ पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्करुतेषु च ॥ ६ ॥
 प्रासादवरवर्षेषु शीतवत्सु सुगन्धिषु ॥ उर्वित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्वरामरणनिःस्वनैः ॥ मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥
 वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९ ॥
 अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मे ॥ मुह्यते खलु मे भावः समोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥
 न नूनं दैवतं किञ्चित्कालेन बलवत्तरम् ॥ यत्र दाशरथी रामो भूमावेवं शयीत सः ॥ ११ ॥
 विदेहैराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना ॥ दयिता शयिता भूमौ क्षुपा दशरथस्य च ॥ १२ ॥

मिलयर्थः ॥ १—२ ॥ महाभागेन महानुभावेनदश-
 रथेनेति पञ्चम्यर्थेऽनुतीया ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्ती-
 ण अजिनरूपोत्तरच्छदेनसंस्तीर्णे । अजिनशब्देन
 “कदलीकन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि । समूहश्चेति-
 हरिणाअमीअजिनयोनयः” इत्युक्तकदल्याजिनं
 विवक्षितं । वरास्तरणसंचये वराणिअमूल्यानिआस्त-
 रणानियेषुपर्यङ्केषुतेषांसंचयेसमूहे । पर्यङ्कानांबहुत्वं
 शीतोष्णादिकालोचितान्तर्गृहशिरोगृहादिबाहुल्यात् ।
 यद्वा भार्दवातिशयायानेकास्तरणत्वं । अतिमृदुत्वाद्-
 जिनस्योपर्यास्तरणत्वं ॥ ४ ॥ प्रासादाप्रविमानेषु
 विमानशुल्यप्रासादशिखरेषु । बलभीषु कूटागारेषु ।
 “कूटागारेषुबलभी”इतिवैजयन्ती । हैमराजतभौमेषु
 हैमानिराजतानिभौमानिभूतलानियेषुतेषु । वरास्तर-
 णशालिषु चित्रकम्यलादिशालिषु । पुष्पसंचयचित्रेषु
 चित्रपुष्पसमूहेषु । चन्दनागरुगन्धिषु चन्दनागरुघू-
 पगन्धिषु । पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु तद्वद्वलेषु । शुकसं-
 करुतेषु शुकसमूहनादवत्सु । अर्द्धादिस्त्रीवर्चमत्व-
 र्णीयः । प्रासादवरवर्षेषुप्रासादवराणामुत्तमेषु । शीत-
 वत्सु शैत्यवत्सु । “शीतगुणे”इत्यमरः । सुगन्धिषु घन-
 सारादिभिरितिशेषः । उर्वित्वा शयित्वेत्यर्थः । उपरिप्र-
 तिवोधोक्तेः । मेरुशुल्यलेहेतुः—कृतकाञ्चनभित्तिष्वि-
 ति । गीतवादित्रनिर्घोषैः गीतैस्तदनुगुणवीणादिशवैः ।

वराभरणनिस्वनैः परिचारिकापाणिचरणनूपुरकङ्कणा-
 सराभरणशिश्रितैः । मृदङ्गवरशब्दैः मर्दलविशेषध्व-
 निभिश्च सततंप्रतिबोधितः । अथ प्रबोधनानन्तरं ।
 काले प्रातःकाले । वन्दिभिः कर्तृभिः सूतमागधैश्च ।
 गाथाभिः गद्यविशेषैः । [पद्यविशेषैः] स्तुतिभिः
 स्तोत्रप्रबन्धैश्च । वन्दितः स्तुतः । वदिअभिवादनस्तु-
 त्योरितिधातुः । परंतपः अन्यराजशिक्षणपरोरामः ।
 कथंभूमौकेवलयांशेते कथंश्चापद्वयैःप्रतिबोध्यते कथं-
 मेकाकीतिष्ठतीतिचोपस्कार्यं । गम्यमानत्वादप्रयोगः
 “यश्चनिम्बंपरदुनायश्चैनंमधुसर्पिषा । यश्चैनंगन्ध-
 माल्याभ्यांसर्वस्यकदुरेवसः” इत्यादिवत् ॥ ५—९ ॥
 इवं रामस्यदुणशय्याशयनाविकं । अश्रद्धेयं लोकेपद्या-
 मि । लोकदर्शनइतिधातुः । तत्रहेतुमाह—नसत्यमि-
 ति । किंचमेभावः हृदयं । मुह्यतेखलु मुह्यतिकिमु ।
 रामस्यभूतिशयनश्रवणादिकंभ्रमोवेत्यर्थः । अथवाअयं
 पूर्वोक्तश्रवणं । स्वप्नापेक्षयापुल्लिङ्गत्वं । स्वप्नइतिमेमतिः
 मतं सिद्धान्तइत्यर्थः । कथमन्यथासर्वमिदमसंभान्यं
 संभान्यतइतिभावः ॥ १० ॥ कालेन कालान् ।
 दैवतंबलवत्तरं नूनं कालएवबलीयानित्यर्थः । यत्र
 यस्मात् । दाशरथिः दशरथपुत्रोपि । भूमावेवशयीत
 तस्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रियदर्शना अतर्ह्येत्यर्थः ।
 दक्षिता रामस्यप्राणेभ्योपिप्रेयसी । शयिता शयितव-

[पाठ] १ क. छ. झ. ट. महाराज. २ ग. दशरथादुन्मी. ३ ग. शेतेतुराघवः. ४ ग. हैमराजतवर्षेषु. ख.—च.
 हैमराजतभौमेषु. ५ अ. रम्येषु. ६ क. ग. च. न. गीतवत्सु. ७ न. मेरुकल्पेषु. ८ ख. ग. संप्रबोधितः. ९ च. छ. य.
 अ. ख. मे. १० क. मन्मतं. ११ क. छ. य. छ. झ. न. ट. वेवमशेत. १२ क. छ. झ. ट. दक्षिणविदेहराजस्यसुताच.
 १३ ग. सीतापिप्रियदर्शना.

इयं शय्या मम आतुरिदं हि परिवर्तितम् ॥ स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥
 मन्ये साभरणा सुप्ता सीताऽस्मिञ्शयनोत्तमे ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्तोः कनकविन्दवः ॥ १४ ॥
 उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ॥ तथा श्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कैशेयतन्त्रवः ॥ १५ ॥
 मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ॥ सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥
 हा हन्तास्मि नृशंसोहं यत्सभार्यः कृते मम ॥ इदृशीं राघवः शय्यामधिश्येते क्षनाद्यवत् ॥ १७ ॥
 सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकस्य संमतः ॥ सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं सुखमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
 कथमिन्दीवरक्ष्यामो रक्षाक्षः प्रियदर्शनः ॥ सुखभागी न दुःखार्हः शपितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥
 धन्यः खलु मेहाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ आतरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ २० ॥
 सिद्धार्थो खलु वैदेही पतिं याऽनुमता वनम् ॥ वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥
 अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मौ ॥ गते दशरथे स्वर्गे रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥
 न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसाऽपि वसुन्धराम् ॥ वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥
 शून्यसंवरणारक्षाभयश्चित्तहयद्विषाम् ॥ अपावृत्तपूरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥
 अग्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्यामनावृताम् ॥ शत्रवो नाभिमन्यन्ते भैक्षान्निष्कृतानिव ॥ २५ ॥

सी । कर्तृरिक्तः । हन्तेतिशेषः ॥ १२ ॥ परिवर्तितं
 परिवर्तनं । स्वापकालेश्रमातिशयादितस्ततः शरीरपरि-
 वर्तनपरं । परिवर्तनस्वापकमाह—स्थण्डिलइति ।
 स्थण्डिले भूतले । कठिनस्थलत्वात् गात्रैः विमृदितं
 क्षुण्णं । तृणं इदमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ साभरणासुप्ता
 मार्गश्रमादाभरणमनुसुखमनुवर्तते । शयनोत्तमे
 भर्तृशय्यात्वादितरत्प्रेभ्यः श्रेष्ठतमे । साभरणासुप्ते-
 त्यनुसुखकमाह—तत्रतत्रेति । तत्रतत्र तृणेषु सक्ताः
 कनकविन्दवः । जाम्बूनदाभरणनिर्गलिताः सूक्ष्मरेणवः
 ॥ १४ ॥ इह कुशाग्रेषु आसक्तं इदमासक्तं न सुव्यक्तं
 सीतया सीतायाः ॥ १५ ॥ याकापि भर्तुः शय्याप-
 तिप्रतायाः सुखेतिमन्ये । यतः सुकुमारीमैथिली सती
 पतिप्रता । अस्मिन्नपिशयने शयिवाद्दुःखं न जानाति
 ॥ १६ ॥ हा हन्तेत्येकनिपातः स्वेदार्थः । अहं नृशंसो-
 स्मि निर्दयोस्मि । ममकृते ममिमित्तं । कृते इत्यन्ययं
 ॥ १७ ॥ अन्मना शक्तिमत्तया प्रजारक्षकत्वेन शरी-

रलक्षणेन च राज्याहो रामः कथमेतादृशीदुर्वशां प्राप्त-
 तिस्त्रिचति—सार्वभौमकुले जात इत्यादिनाश्लोकद्वयेन
 ॥ १८—१९ ॥ विषमेकाले संकटेकाले ॥ २० ॥
 पतिमनु पतिमनुसृत्य । वनंगतेतिसंबन्धः । संश-
 यिताः अस्मत्सेवारांमोक्षीकरिष्यतिमवेतिसंशयिताः
 ॥ २१ ॥ अकर्णधारा प्रधानपुरुषरहितेतियावत् ।
 अतएव शून्येव प्रतिभाति ॥ २२ ॥ अनायकत्वेकथं
 राज्यं निरुपद्रवंतत्राह—नचेति । कश्चित् सामन्तः ।
 न प्रार्थयते आक्रमितुं नच्छति ॥ २३ ॥ रामवीर्यवि-
 नारक्षकान्तरशून्यत्वमाह—शून्यसंवरणेत्यादि । शू-
 न्यसंवरणारक्षां अविद्यमानप्राकाररक्षां । यद्वा
 शून्यसंवरणः गुप्तिरहितः आरक्षः गुल्मस्थानं यस्याः
 सा तथा । अयश्चिताः रक्षकाणां रामधारवश्येन तैरव-
 द्वाः हयद्विषाः यस्यास्तां । अपावृत्तानि अपिहितानि
 पुरद्वाराण्यस्यास्तां । अग्रहृष्टबलमरक्षितत्वेहेतुः ।
 न्यूनां साधनविहीनां । विषमस्यां दुर्वशापन्नां । अना-

वि० सर्वगात्रैर्विमृदितं क्षुण्णमितिसंबन्धः ॥ १३ ॥ टी० सीतया वृत्तमितिशेषः । यद्वाषड्वयैतृतीया ॥ १५ ॥ ति०
 ममकृते कैकेयीप्रभृतेस्सानुमतिराहित्येपिस्वमुद्दिश्यजातत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ स० अनावृत्तां सर्वतःपुररक्षैरहितां । एतादृशी-

[पा०] १ क. झ. ट. रिदमावर्तितं शुभं. २ क. च. अ. गात्रैर्विमृदितं तृणैः. ३ क. ख. च. ज. अ. शयनेतदा. ४ क. झ. ट. शयनेशुभा. ५ क. तत्रतत्रच. ६ क. सिकाः. ७ क. तथा. ८ अ. कनकतन्त्रवः. ९ क.—अ. इतोस्मि. १० क. छ. झ. ट. नृशंसोस्मि. ११ क. यः पितुः सद्योमम. १२ क.—ट. लोकसुखावहः. १३ क. छ. झ. ट. सर्वप्रियकरस्त्य-
 क्त्वा. ख. च. अ. सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा. १४ क. ख. क.—ट. प्रियं. १५ क. अ. महाबाहुः. १६ क. च. छ. झ. अ. ट. मं. १७ क. छ. झ. ट. वनेतिवसताः. १८ क. क. च. छ. झ. अ. ट. अनावृत्त. १९ क. ग. गृहद्वारां. २० क. नाजुमन्यन्ते. २१ क. च. ज.—ट. भक्ष्यान्.

अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ॥ फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ॥ तं प्रतिश्रवमाप्नुच्य नैस्य मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥
वसन्तं आतुरर्थाय शत्रुघ्नो माऽनुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेन सह त्वार्यो ह्ययोध्यां पालयिष्यति ॥ २८ ॥
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ॥ अपि मे देवताः कुर्युरिभं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि नाभिपत्स्यते ॥

ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने वसन्नाहति मांमुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

प्रभातेभरतमुपागतवतागुहेनदाशाम्प्रतिनौकानयनचोदना ॥ १ ॥ दशोभरतादीनांनौकादिसाधनैर्गङ्गासारणम् ॥ २ ॥
भरतेनप्रयागवनेसेनानिवेशनपूर्वकंभरद्वाजविदक्षयावसिष्टादिसाहित्येनतदाश्रमंप्रतिप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ॥ भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
शत्रुघ्नोचिष्ट किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् ॥ शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति बाहिनीम् ॥ २ ॥
आमर्षि नाहं स्वपिभि तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्रात्रा शत्रुघ्नोपि प्रचोदितः ॥ ३ ॥

श्रुतां बाह्यरक्षकरहितां । नाभिमन्यन्ते अभिमवितुन
स्मरन्ति । भक्षान् अपूपादीन् । विषैः विषमिश्रैः कृतान्
॥ २४—२५ ॥ उक्तसर्वानर्थस्वआत्ममूलकतयातत्प्राय-
श्चित्तमाह—अद्येत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । तंप्रति-
श्रवं तांप्रतिष्ठां । आमुच्य स्वस्मिन्नासज्य । तस्यार्थ
रामार्थमित्यर्थः । उत्तरंकालं चतुर्दशवर्षात्मकेकालेरा-
मानुष्ठितव्यतिरिक्तोत्तरकालं वनेवत्स्यामि मिथ्यान
भविष्यति प्रतिज्ञेतिशेषः ॥ २६—२८ ॥ वेवत्तः
इममनोरथसत्यंकुर्युरपि । संभावनायामपिशब्दः
॥ २९ ॥ शिरसाप्रणामपूर्वकंस्वयं ननुमस्मिमुखेन ।
नाभिपत्स्यते नाङ्गीकरिष्यति । प्रसादमितिशेषः ।
ततस्तदा । वनेवसन् राघवमनुवत्स्यामि तदनुचरोभ-
वामि । अनुचरणंवाक्यमङ्गीकरिष्यतीत्यत्राह—ना-
हितिमांमुपेक्षितुमिति । मां आतरंशिष्यंदासमित्यर्थः

॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

व्युष्य उषित्वा । रात्रिं रात्रौ । तत्रैव शत्रुरामो-
शयिष्ठतत्रैव । काल्यं प्रत्यूषः । “ प्रत्यूषोहर्मुसंका-
ल्यम् ” इत्यमरः । तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ शत्रुघ्नभद्रं
तद्वति सान्त्वोक्तिः । बाहिनीं गङ्गां । अस्मानित्यर्थ-
सिद्धं ॥ २ ॥ नाहंस्वपिमिजार्गमीति भ्रात्राप्रचोदितः
शत्रुघ्नोपि तमेवार्थं यत्स्वयाचिन्त्यतेतमेवार्थंविचिन्त-
यन्सन् । अहमपिजार्गमि नस्वपिमि इत्येवमब्रवीत् ।
तथैवेतिपाठे यथाहं तथैवाहमार्थंविचिन्तयन्नित्यर्थः ।
परमपर्वनिष्ठस्वप्रथमपर्वभिनिवेशस्तत्प्रीत्यर्थयत्येति
व्यञ्जितः । “ तदवस्थंभुरतरंशत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ”

मपिविवकृतान्भरणशङ्कायावधानाभिमन्यन्ते तदाराममियानेच्छन्तीत्यर्थः । शि० विषमस्यां विषमार्णांवनवस्थितचित्तानांस्थः
स्थितिर्धेयसां । शत्रुघ्नोनाभिमन्यन्ते तेनरामस्यप्रतापतिशयस्तुचितः ॥ २५ ॥ ति० तस्यव्रतसंकल्पसंयग्दृष्टिस्तत्परिपालनार्थं
उत्तरंकालं चतुर्दशवर्षपर्यन्तं । अहंवनेवत्स्यामि । शि० तस्यरामस्यप्रतिनिधिरहं ॥ २७ ॥ इत्यष्टाशीतितमस्तर्गः ॥ ८८ ॥

शि० शत्रुघ्नं लंकिशेषे उचिष्टेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह अस्यावगुहंशीघ्रमानय ॥ ३ ॥

[पा०] १ च. तृणेषुच. २ क. छ. झ. ञ. ट. तस्याहमुत्तरं. ग. तदर्थमुत्तरं. ३ क. छ. झ. ट. तत्प्रतिश्रुतमार्थस्यनैवमि-
थ्या. ४ ग. नहि. ५ क. छ. झ. ट. सहायोध्यामार्योभि. ६ ग. द्विजोत्तमाः. ७ क. ख. ग. च—ट. नप्रपत्स्यते. ८. नप्रपत्स्यति.
९ क. छ. ट. वनेचिरंनार्हति. झ. वनेचरंनार्हति. १ ख. उपिलातत्रारात्रितु. ग. उपिलातत्रारात्रि. १० ज. तीरे. ११ क.
छ. झ. ज. ञ. ट. काव्यमुत्प्रायशशत्रुघ्नमिदंश्चनमब्रवीत्. च. भरतःकल्यं. १२ क. छ. झ. ट. शत्रुघ्नोत्थाय. १३ क—ट.
तथैवार्थं. १४ ख. ग. क. च. ज—ट. आताशत्रुघ्नोपिप्रचोदितः.

इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः ॥ आगम्य ब्राह्मलिः काले गुहो भरतमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 कश्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् ॥ कैचित्ते सहसैन्यस्य तावत्सर्वमनामयम् ॥ ५ ॥
 गुहस्य तैस्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ॥ रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 सुखा नः शर्वरी राजन्यूजिताश्चापि ते वयम् ॥ गङ्गां नौभिर्वह्नीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ॥ ७ ॥
 ततो गुहः संत्वरितं श्रुत्वा भरतशासनम् ॥ प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमर्तुं च वः सदा ॥ नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९ ॥
 ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ॥ पञ्च नावां शतान्याशु समानिन्युः समन्ततः ॥ १० ॥
 अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः ॥ शोभमानाः पताकाभिर्युक्तवाताः सुसंहताः ॥ ११ ॥
 ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् ॥ सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥
 तामारुरोह भरतः शत्रुमथ महाबलैः ॥ १२ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ॥
 अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १३ ॥
 आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ॥ भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १४ ॥

इति हि पूर्वमप्युक्तं ॥ ३ ॥ संवदतोः सतोः काले गम-
 नोचितकाले ॥ ४ ॥ शर्वरीतावत् शर्वरीसाकल्येन ।
 "यावत्तावत्साकल्ये" इत्यमरः । सहसैन्यस्य ते
 सेनासहितस्य तव । सर्वमुपकरणं अनामयं निरुपद्रवम्
 ॥ ५ ॥ रामस्यानुवशः रामायतः ॥ ६ ॥ सुखा
 सुखावहा जातेति शेषः । राजभित्तिरामभक्ततया
 स्तौति । ते त्वया ॥ ७ ॥ प्रतिप्रविश्य पुनः प्रविश्य
 ॥ ८ ॥ प्रबुध्यध्वं उत्तिष्ठतेतिक्रमः । तारयिष्यामेल-
 न्नविसर्गलोपार्थः । तारयिष्यामीति च पाठः ॥ ९ ॥
 नावांपञ्चशतानीत्यन्वयः । समन्ततः सर्वावतारेभ्यः
 ॥ १० ॥ अन्याः श्लुद्राभ्यः पञ्चशततौभ्यः अन्याः ।
 स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकः सर्वतोभद्रइत्युक्तस्वस्तिका-
 ख्यरचनाविशेषविशिष्टतयानिर्मितत्वात् स्वस्तिका इति
 विज्ञेयाः । ताश्चनौद्वयसंघटनेन संपद्यन्ते । चतुर्षु को-
 णेषु महाघण्टाधराः वराः राजार्हतयाश्रेष्ठाः । शोभ-

मानाः कनकरुषिततयाशोभमानाः । युक्तवाताः
 फलककुङ्कुमकरणेन मध्येमध्ये गवाक्षनिर्माणेन च मह-
 वातनिवारणादुचितवाताः । सुसंहताः राजारोहण-
 स्थानत्वेनायसकीलादिभिर्दृढसंधिबन्धाः । अत्रापि ना-
 वजानिन्युरित्यनुकुर्यते ॥ ११ ॥ ततः तासु स्वस्ति-
 कविज्ञेयादिषु मध्ये । पाण्डुकम्बलेन संवृतां आच्छन्नतल-
 प्रदेशां । सनन्दिघोषां हर्षजनककिङ्किण्यादिघोषयुक्तां ।
 कल्याणीं शोभनां ॥ १२ ॥ भरतश्शत्रुघ्नव्यतिरिक्त-
 नामन्यासु नौध्वारोहणक्रममाह—कौसल्येत्यादिना ।
 राजयोषितः आगता इति शेषः । तत्पूर्वं तासां पूर्वं ।
 पुरोहितो गुरवो ब्राह्मणाश्च ये आगतास्तो आरुरुहुः । अन-
 न्तरं राजदाराः कौसल्यादयः आरुरुहुः । तथैव शकटा-
 पणाः शकटाश्चाप्यणस्य पदार्थाश्चारुरुहुः । एतदारोह-
 णकर्तृद्वारा ॥ १३ ॥ आवासं सेनाविवेशं । आदीप-
 यतां अग्निना ज्वल्यतां । राजभटानि निर्गमनकाले श्रीस-

स० काले स्मरणकाले ॥ ४ ॥ ती० युक्तवाहाः पर्याप्तकर्णधारयुक्ताः । ति० पताकिन्यः वह्निरिवलः । अरित्रनावा-
 कर्षणदण्डः ॥ ११ ॥ ति० सनन्दिघोषां उपरिप्रतिष्ठितमङ्गलवादित्रयोपसंहिता ॥ १२ ॥ शि० आदीपयतां बहुनिरीक्षणार्थं
 महादीपदिनाप्रकाशं कुर्वतां ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. च. ज. आगम्य. २ क. छ. झ. ट. वचन. ३ क. ख. घ—ट. कश्चित्. ४ ख. ग. घ. तव सर्व. क. छ.
 ज. झ. ट. तव त्वत्. ५ घ. ज. ट. वचनं तप्तु. ६ क. छ. झ. ट. धीमन्. ७ ख. घ. च. ज—ट. संत्वरितः. ८ ग. नगरी.
 ९ ज. ज्ञातिभिर्द. क. च. झ. ज. ज्ञातिगण. घ. तान्हातीभिर्द. १० क. ख. ड. च. झ. ज. ट. मल्लुहि. ११ क. छ. झ. ट.
 समुपकर्षध्वं. १२ क. ड. छ. झ. ज. ट. शतान्येव. १३ क. समाहिताः. १४ क. च. छ. झ. ज. ट. धराधराः. ग.
 कृतारवाः. १५ क. ग. द. पताकिन्यो युक्त. ख. ड. च. छ. झ. अ. पताकिन्यो युक्तवाहाः. १६ ग. सुसंगताः. घ. सुसंगताः.
 १७ क. ग. घ. च. अ. महावशाः. १८ ज. तीर्थवा. १९ क. छ. झ. ट. घोषस्तु दिवं.
 ना. रा. ७४

प्रताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ॥ वहन्त्यो जनमारुढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १५ ॥
 नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चिच्च वाजिनाम् ॥ काश्चिदत्र वहन्ति स यानयुग्मं महाधनम् ॥ १६ ॥
 तैः स गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ॥ निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १७ ॥
 सवैजयन्तास्तु गजा गंजारोहप्रचोदिताः ॥ तरन्तः स प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः ॥ १८ ॥
 नावश्चारुदुर्ध्यान्ये पुवैस्तेरुस्तथा परे ॥ अन्ये कुम्भघटैस्तेरुस्थे तेरुश्च बाहुभिः ॥ १९ ॥
 सा पुण्या ध्वजिनी गंजा दाशैः सन्तारिता स्वयम् ॥ मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २० ॥
 आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ॥

मागमार्थमावासदहन्तीतिप्रसिद्धिः । तीर्थं अवतरण-
 प्रवेशः । अवगाहतां नावारोहणार्थमहमहमिकयाभाग-
 छतामित्यर्थः । स्नानं कुर्वतामितिव । भाण्डानि उप-
 करणानि । आददानानां मदीयमिदं मदीयमिदमिति
 स्वरयास्वीकुर्वतांजनानां । घोषविदिवमपृशत् महा-
 न्धोषोजातइत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रताकिन्यः बाध्वाकर्ष-
 णायकृतपताकाः स्वयंसंपेतुः आशुगत्वेनदाशाधिष्ठा-
 नमात्रेणानायासेनजगमुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ संप्रतिता-
 नावः कीदृग्विधाइत्यपेक्षायामाह—नारीणामित्यादि ।
 नारीणामभिपूर्णाः नारीभिरभिपूर्णाः । वाजिनामभि-
 पूर्णाः आरोहणार्हवाजिभिरभिपूर्णाः । दध्नः पूर्णइतिम-
 हामास्त्रकारवचनप्रामाण्यात् पूर्णशब्दयोगे “ पूरण-
 गुण—” इत्यादिनाषष्ठी तृतीयार्येपष्ठीवा । यानयुग्मं
 यानानिरयश्कटादीनि युग्यानिअश्वतरबलीवर्दादीनि ।
 “ सर्वोद्भन्नेविभाषयैकवद्भवति ” इत्येकवद्भावः ।
 महाधनं बहुमूल्यं । “ बहुमूल्यंमहाधनं ” इत्यमरः
 ॥ १६ ॥ काण्डचित्राणि काण्डे वारिणि चित्राणिचित्र-
 गमनानि । क्रियन्ते अक्रियन्त । “ काण्डोस्त्रीदण्ड-
 षाणार्वावर्गोवसरवारिषु ” इत्यमरः । दाशबन्धुभिः
 दाशाभासैः दाशस्वगुह्यबन्धुभिरितिवा । भाराभा-
 वकृतलाघवातिशयेननिवर्तनकालिकदाशलीलोच्यते
 ॥ १७ ॥ सवैजयन्ताः सपताकाः सगृहावा । राजा-

नोहिगजोपरिगृहाणिनिर्मायगच्छन्ति । तरन्तः पुव-
 न्तः । तू पुवनतरणयोः । सध्वजाः सगमनाः । ध्वज-
 गतौ । जंगमपर्वताइवप्रकाशन्तेइत्यर्थः ॥ १८ ॥
 नावः क्षुद्रनावः । पुवैः तृणकाष्ठनिर्मितैः । कुम्भघटैः
 कुम्भरूपघटैः सूक्ष्मवदनाघटाःकुम्भाः वेहितरणसा-
 धनानि नघटमात्रे । बाहुभिः केवलबाहुभिः ॥ १९ ॥
 पुण्या गङ्गास्नानादिनापूता । ध्वजिनी सेना । स्वयं
 ननुपरप्रेरणेन । मैत्रेमुहूर्ते विवसस्पपश्वदशभागेषुघ-
 टिकावृत्त्यालकेदृतीयेमुहूर्ते । “ द्वेनुनाड्यौमुहूर्तोस्त्री ”
 इतिवैजयन्ती । मुहूर्तसंख्योक्तावृहस्पतिना “ रौद्रः
 सारपस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच । आप्योवैश्वस्तथाज्रा-
 हप्राजेशैन्द्रास्तथैवच ॥ ऐन्द्राप्रोनैर्कतश्चैववारुणार्थ-
 मणोभगी । एतेह्येकमशोक्षेयामुहूर्तादशपञ्चच ” इति ।
 [तस्यमैत्रनामत्वंविन्ध्यमाधवीयेप्रोक्तं यथा “ आर्द्रोर-
 गमितमधावसुजलविश्वामिजिद्विरिभ्वेन्द्राः । ऐन्द्राप्र-
 मूलवरुणार्थमभगयुक्तादिवासुहूर्ताःस्युः ” इति] मैत्रेमु-
 हूर्ततारितासतीप्रयागवनंयथावित्यन्वयः । घटिकाषट्
 एवगङ्गातरणमितिभावः । यद्वा मैत्रेप्रयागवनंयथा-
 वित्यन्वयः । तत्रातिथ्येननिरवधिकभोगलाभात् मुह-
 र्तविशेषोक्तिः ॥ २० ॥ आश्वासयित्वा सान्त्वयित्वा ।
 यथोपजोषं यथासुखं । “ तूष्णीमर्थेसुखेजोषं ” इतिवै-
 जयन्ती । अग्निप्रवयं अग्निश्रेष्ठं [आश्वासयित्वेति ।

ती० दाशबन्धुभिः दाशश्रेष्ठैः ॥ १७ ॥ ती० कुम्भाः अधिकप्रमाणाः । घटाः न्यूनप्रमाणाः । स० कुम्भघटैः कुम्भानांघटा-
 समूहोयेषुमन्त्रादिभुतेतयातैः । षण्डादिशब्दानां वृक्षसमूहवाचकत्वं यथातद्वद्वदशब्दस्य करिसमूहवाचिनइतरसमूहवाचकत्वेपिनक्षतिः ।
 यद्वा अन्ये कुम्भैः कलशैः घटैः करिभिरभिभवेतैः । “ घटस्समाधिभेदेमशिरःकुट्टकटेषुच ” इति विश्वः । कुम्भस्यादित्यारभ्यद्विपान्ने-
 चेति तत्रैवोक्तेर्विपरीतं ॥ १९ ॥ ति० पुण्या नित्यवसिष्ठादिसंसर्गणपूता । मैत्रेमुहूर्तेप्रयागवनं प्रययौ । एतेन मुहूर्तेनैवगङ्गा-
 संतरणमिति सूचितं ॥ २० ॥ ति० आश्वासयित्वा विश्राम्य । निवेशयित्वा प्रयागवनेस्थापयित्वा । ती० वृहस्पतिरुच्यभाषायांम-

[पा०] १ ख. स्वसदाशैः. २ क. ग. ड. छ—ट. त्काश्चिषु. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. काश्चित्तत्र. ४ ख.
 क. च. छ. झ. ञ. ट. तास्तु. ५ घ. काण्डचित्राश्च. ६ ग. वैजयन्ताश्च. ७ क. ग. ड.—ट. गजारोहैःप्रचोदिताः. ८ क.
 ख. व. ञ. ट. तरन्तिस. ख. ग. घ. तरन्तश्च. ९ क. ग. च. नावस्त्वारुदुर्ध्यान्ये. १० ख. ड. छ. झ. ट. स्लन्त्ये. ११ ख.
 ग. पुण्या. १२ ख. ग. घ. च. ज. झ. ट. गङ्गा.

द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यभृत्किञ्चुतः सन्भरतः प्रतस्थे ॥ २१ ॥

स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य ॥

ददर्श रम्योदजवृक्षैषण्डं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

भरतेनाश्रमाच्छोशमात्रदेशे सेनादिनिवेशनपूर्वकं वसिष्ठेन सहपादचारेणैव भरद्वाजसमीपगमनम् ॥ १ ॥ तथा वसिष्ठ भरद्वाजयोः परस्परसत्कारसमनन्तरं भरद्वाजपादाभिवादनम् ॥ २ ॥ भरद्वाजेन भरतं प्रति कुशलप्रश्नपूर्वकं रामविषये तत्रावप्रकारप्रश्नः ॥ ३ ॥ तथा प्रश्नोपरि लिखिता भरतेन ऋषिप्रतिस्वागमनस्यायोध्याप्रतिनिवर्तनार्थकत्वात् न पूर्वकरामसिवासंस्थानप्रश्नः ॥ ४ ॥ तेषां हृदयेन महर्षिणा तं प्रति चित्रकूटे रामनिवासनिषेधनपूर्वकं स्वाश्रमपराश्रियापनेन प्रभाते रामसमीपगमनचोदना ॥ ५ ॥

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ॥ बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिमिः ॥ १ ॥

महात्मा महासतिः स्वयं खिन्नोऽपि अस्मिन्नद्वयपराश्रया-
नपरः । भरतः राज्यभरणदक्षः । “भरत इति राज्यस्य
भरणात्” इति सहस्रानीकवचनात् । चमूं महाजनं ।
अविशेषेणाश्वासयित्वा महानायासो बोजात इति प्रियो-
क्तिभिः सान्त्वयित्वा । यथोपजोषं यथासुखं । निवेश-
यित्वा यत्र प्रदेशे तेषां सुखं भवति तत्र प्रदेशे तां निवेशयि-
त्वा । प्रवर्षं प्रकृष्टवर्षं बहुवयस्कमिति यावत् । “भर-
द्वाजो ह्यत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास तं हजीर्णस्थविर्दश-
यानं” इति श्रुतेः । एतेन वयोवृद्धत्वमुक्तं । ज्ञानवृद्ध-
त्वमाह—ऋषिमिति । ऋषदर्शने इति धातुः । भरद्वाजं
“बृहत्तो भरद्वाजः” इति श्रुतिप्रसिद्धं । द्रष्टुं दर्शन-
पूर्वकमपि वन्दितुं । तादृशस्य ऋषेर्विनीतवेषदर्शनीय-
त्वेन ऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः वृतः सन् प्रतस्थे पद्भ्या-
मेव जगाम ॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदः तदधीते ब्रा-
ह्मणः । “तदधीते तद्वेद” इत्यणप्रत्ययः । अधीतव-
द्वेदस्येत्यर्थः । “भरद्वाजो ह्यत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमु-
वास” इत्यादिना काठके तथाभिधानात् । महात्मनो
महाज्ञानस्य । देवपुरोहितस्य बृहस्पतिपुत्रत्वेन देवपुरो-
हितत्वं । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति न्यायात् । भर-
द्वाजो मम तात्प्रायामुच्यते भार्यायां बृहस्पतेर्जात इति भा-
गवते प्रसिद्धम् । आश्रममभ्युपेत्य आश्रममुद्दिश्य गत्वा ।

प्रथमतस्तस्य महद्वनं ददर्श । ब्राह्मणस्य ब्रह्म परमात्मानं
वेत्तीति ब्राह्मणः । “तदधीते तद्वेद” इत्यणप्रत्ययः ।
उत्तरसर्गरीत्या समाधिबलेन समस्तवरत्नाङ्गानक्षमस्ये-
त्यर्थः । यद्वा “ब्रह्मबृहस्पतिः” इति श्रुत्या ब्रह्मणो बृह-
स्पतेरपत्यं ब्राह्मणः तस्य । महात्मनः महास्वभावस्य अ-
चिन्त्यशक्तेश्चेत्यर्थः । देवपुरोहितस्य देवपुरोहितपुत्र-
त्वात् । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । विप्रवरस्य
निरवधिकवेदाध्ययनसंपन्नस्य । “जन्मना जायते शू-
द्रः कर्मणा जायते द्विजः । वेदाभ्यासेन विप्रत्वं ब्रह्मजा-
नाति ब्राह्मणः” इत्यादि स्मृतेः । श्रुतिश्चास्य निरवधि-
कवेदाध्ययनसंपत्तिं दर्शयति “भरद्वाजयत्ते चतुर्थमा-
युर्वेदाकिमेनेन कुर्यादिति ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति हो-
वाच” इत्यादिना । आश्रममभ्युपेत्य प्राप्य । रम्यो-
दजवृक्षैषण्डं रमणीयपर्णशालाप्रान्तवर्तिवृक्षसमूहयु-
क्तं । रम्यं स्वतः एव मनोह्रप्रदेशं । महत् स्वसेनानिवे-
शक्षमं वनं ददर्श ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्या-
काण्डव्याख्याने एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

भरद्वाजाश्रममित्यादिक्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रोशा-
देव क्रोशात्पूर्वमेव क्रोशाभात्रव्यवहितदेश इत्यर्थः ।

मतायां पुत्रमुत्पादयामास । भर्तृर्भिया पुत्रं परित्यज्जुक्तमां तदिवाजुः । उच्यते स्य क्षेत्रज्ञत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन भरद्वाजमुभयै-
तितस्माद्भरद्वाज इति ॥ २१ ॥ इत्येकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

स० क्रोशात् त्यज्जोपनिमित्तापन्नमी । क्रोशं विहाय तत्र जननस्थाप्य जगाम । शि० क्रोशात् भरद्वाजाश्रमंगलाह्लात्वा इत्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. च. मृषिप्रवर्ये. घ. मुनिप्रवर्ये. ख. मृषिप्रवर्ये. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. मृत्तिकसदस्यैः. ३ ड. छ. झ. ट. वृक्षैर्दशं. च. न. वृक्षैषण्डं. ४ क. प्रीतिकरं सुरम्यं. ५ ड. छ. झ. ट. गला. ६ ड. छ. झ. ट. जनं. ग. तद्वलं दुसमास्थाप्य.

पद्मामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोधसम् ॥ २ ॥
 ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ॥ मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ॥ संचचालासनात्तूर्णं शिष्यान्धर्ममिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥
 समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५ ॥
 ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्कलानि च ॥ आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६ ॥
 अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ॥ जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥
 वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृगपक्षिषु ॥ ८ ॥
 तथेति तत्प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः ॥ भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्त्रेहबन्धनात् ॥ ९ ॥
 किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुद्ध्यते मनः ॥ १० ॥
 सुषुप्ते यममित्रघ्नं कौसल्या नन्दवर्धनम् ॥ भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥
 नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा योसौ महायशः ॥ वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥
 कश्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि ॥ अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्मान्नुजस्य च ॥ १३ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥
 हतोसि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ॥ मत्तो न दोषमाशङ्के नैवं मामनुज्ञाधि हि ॥ १५ ॥

न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः परिच्छदः आभरणादिकं भुञ्ज-
 राशुपकरणजातं च । वसानोवाससीक्षौमे भरद्वाजसे-
 वार्थमुष्णीषकभुकादिकमपहायपरिधानमुत्तरीयंचदृ-
 त्वागतइत्यर्थः । ननुपूर्वजटाचीराणिधारयन्नित्युक्तं
 जटिलंचीरवसनमितिचवक्ष्यति कथमत्रक्षौमवासस्त्व-
 मुच्यते । नैषदोषः । पूर्वप्रतिज्ञामात्रंकृतंभरद्वाजाश्र-
 मात्परंजटाधारणमिति । पुरोधाय पुरस्कृत्य ॥१—२॥
 संदर्शने दूरादर्शने । राघवः रघुवंशवृत्ताभिज्ञः ।
 अनुपुरोहितं पुरोहितस्यपश्चात् । अन्तोःपश्चादर्थेन्य-
 यीभावः ॥ ३ ॥ संचचाल उदतिष्ठत् । अर्घ्यं
 आनयतेतिशेषः ॥ ४ ॥ समागम्येति सवयस्कत्वा-
 त्रमस्काराभावः । अबुध्यतेति वसिष्ठसाहचर्यादि-
 तिभावः ॥ ५ ॥ आनुपूर्व्यात् प्रधानकमात् । धर्मज्ञः
 पूजाक्रमधर्मज्ञः । कुले गृहे ॥ ६ ॥ वृत्तं अतीतं

मृतमितियावत् । नौदाहरत् तत्प्रसङ्गमेव न कृतवान्
 ॥ ७ ॥ तपोधनानांशरीराभ्यां देसपस्साधनत्वात् मृग-
 पक्ष्यादीनामाश्रमवासित्वेन शिष्यवत्प्रीतिविषयत्वाच्च
 तद्विषयः प्रश्नः कृतइत्याह—वसिष्ठइत्यादिना ॥ ८ ॥
 तथेति तत्प्रतिज्ञाय सर्वत्रतत्पृष्ठमनामयमङ्गीकृत्य ।
 राघवस्त्रेहबन्धनात् राघवविषयेस्त्रेहानुबन्धनात् ननु
 भरतेदोषदर्शनात् ॥ ९ ॥ नशुद्ध्यते शुद्धिनप्राप्नोति ।
 नविश्वसितोतिथावत् ॥ १० ॥ सुषुप्तइत्यादिश्लोकत्र-
 यमेकान्वयः । नन्दवर्धनं आनन्दवर्धनं । चिरंप्रव्रा-
 जितः चिरकालमुद्दिश्यप्रव्राजितः । यः एतादृशः
 तस्य रामस्य राज्यमकण्टकंभोक्तुमनाः अपापस्यतस्या-
 नुजस्यचपापंकर्तुमिच्छसि कश्चिदितिसंबन्धः ॥ ११
 —१३ ॥ पर्यश्रुनयनः परिश्रुताश्रुनयनः । संसज्ज-
 मानया स्खलन्या ॥ १४ ॥ हतोसि व्यर्थज-

स० क्षौमे चीरे ॥ २ ॥ ति० संदर्शने आश्रमप्रवेशानन्तरमृषिदर्शनावसरे । शि० संदर्शने संदर्शनार्थं ॥ ३ ॥ शि० वसि-
 ष्ठेन समागम्य परस्परं नमस्कारपूर्वकमालिङ्ग्य ॥ ५ ॥ शि० प्रव्राजितः साक्षात्परयाषाद्युष्माभिरिति शेषः । एतेन भवत्स्य कार्यकर्म-
 कारित्वं प्रतीयत इति सूचितं ॥ ११ ॥ शि० अपापस्य पापं निवर्तकस्य रामस्य । स० रामहनेन राज्यमकण्टकं भवतीति अकण्टकं भोक्तु-
 मनाः । तस्य रामस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च । पापं वधरूपं ॥ १३ ॥ हतोसि हतप्रायोसि ॥ १५ ॥

[पा०] १ क.—च. ज.—ट. पुरोधायपुरोहितं. छ. पुरोहितपुरस्तरं. २ ख. तत्र. ३ क. च. न. महर्षेः सहि. ४ घ. बन्धुषु. ५ ग. झ. शिष्येषु वृक्षेषु. ६ क. ख. ड. च. न. ट. मृगेष्वपि च पक्षिषु. ७ ज. तथैव तं प्रतिज्ञाय. ख. घ. तथैवेति. क. च. न. तथेति च. ड. छ. झ. ट. तथेति तु. ग. सतथेति. ८ घ. ट. भारद्वाजो. ९ ख. घ.—झ. ट. महायशः. १० झ. ट. सर्वमे. ११ ख. ग. नन्दवर्धनं. १२ ड. च. छ. झ. न. ट. स्त्रीनिमित्तेन. १३ ख. घ. तस्याग्रजस्य. १४ क. ग. च. न. नै. १५ ड. छ. ट. भगवानभि. १६ क. ख. च. छ. झ. न. ट. नैवं. १७ ख. ज. मनुशास्ति.

न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे ॥ नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥
 अहं तु तं नरव्याघ्रमुपमातः प्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दिताम् ॥ १७ ॥
 त्वं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ शंस मे भगवन्नामः क संप्रति मेहीपतिः ॥ १८ ॥
 वसिष्ठादिभिर्कृत्विग्भिर्न्याचितो भगवांस्ततः ॥ उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥
 त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
 जाने चैतन्मनस्स्यं ते दृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छं त्वां तथाऽत्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥
 जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ असौ वसति ते आता चित्रकूटे मङ्गगिरौ ॥ २२ ॥
 श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह सन्निभिः ॥ दंतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २३ ॥

ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः ॥

चकार बुद्धिं च तदा तदाश्रमे निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

न्मास्मि । भगवानपि भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञोपीत्यर्थः ।
 मत्तः मत्सकाशात् । मयिदोषनाशके नोत्प्रेक्षे । मत्कृ-
 त्तोदोषोनास्तीतिसंदेहोपिमेनास्तीत्यर्थः । अभावादिति-
 भावः । अतोमामेवंनानुशाधि एवंकर्णारुन्तुदंवक्तुना-
 र्हसि ॥ १५ ॥ भावकृतत्वंकृतमेवेत्याशङ्क्याह—
 नेति । मदन्तरे मदसंनिधौ । नाददे नाङ्गीकृतवान-
 स्मि ॥ १६ ॥ प्रसादकः प्रसादयितुं । “तुमुन्नु-
 लौक्रियायांक्रियायां” इतिषुल् ॥ १७ ॥ एवं-
 गतं एवंबुद्ध्याप्राप्तं । मेहीपतिः नर्तकइतिशेषः ॥ १८ ॥
 यान्वितः भरतायप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः । प्रसादादु-
 वाच प्रसादंप्राप्तोवाच । ल्यब्लोपेपञ्चमी ॥ १९ ॥
 गुरुवृत्तिः ज्येष्ठानुवर्तनं । दमः इन्द्रियनिग्रहः ।
 राज्यालोललमितिवाचत् । साधूनांचानुयायिदा सन्नि-
 तानुवर्तनं । इत्येतन्नयंलघियुक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥

जाने योगप्रभावेनेतिशेषः । दृढीकरणमस्त्वित्यपृच्छं ।
 स्थूणानिखननन्यायेनदृढीकर्तुमपृच्छमित्यर्थः । कीर्तिं
 रामविषयसौभ्राज्रजनितां । समभिवर्धयन् । “लक्ष-
 णहेत्वोःक्रियायाः” इतिहेत्वर्थेऽतृप्रत्ययः ॥ २१ ॥
 रामंजाने देशविशेषेस्थितंरामंजानइत्यर्थः ॥ २२ ॥
 कामंअभीष्टं । कामार्थकोविदः काङ्क्षितार्थप्रदानदक्षेत्य-
 र्थः ॥ २३ ॥ प्रतीतरूपः प्रसिद्धकीर्तिः । “रूपेण-
 शस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणे” इतिनिघण्टुः ।
 यद्वा प्रतीतरूपः प्रकर्षेणहृष्टः । प्रशंसायांरूपम् ।
 चकारबुद्धिचेति नह्युक्तिरन्यबुद्धिरन्येतिभावः ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवतितमः
 सर्गः ॥ ९० ॥

शी० मदन्तरे मयाविना । ति० मदन्तरे मद्विषये । अतुमयाविनेत्यर्थइति तत्र । अन्तरेणेत्यव्ययसैवतदर्शनात् । ममत्व-
 सरवाचीअन्तराब्दइतिनदोषः । शि० मदन्तरे ममअन्तरःदूरगमनंयस्मिन्काले तस्मिन् ॥ १६ ॥ ति० दृढीकरणमन्यथा-
 भावाभिवृत्तिः । बहूनामप्रेउक्तोक्त्यर्थेनान्यथाकर्तुंशक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह—कीर्तिसमभिवर्धयन् । असर्वज्ञजनंप्रतीतिशेषः ।
 हेतौशता । कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृच्छमित्यर्थः ॥ २१ ॥ सू० कामार्थं कामितार्थं तद्ज्ञानइतिवाचत् । कोविद । यद्वा सुप्राज्ञे-
 त्युपसर्गद्वयेनधर्मविषयकज्ञानवत्त्वस्योफलादन्नकामार्थयोःकोविदेत्यर्थः ॥ २३ ॥ शि० उदारदर्शनः उदारंभरद्वाजीदार्पणइ-
 तितः । प्रतीतरूपः प्रतीतंविधितंरूपंरामानुयायिलरूपस्वरूपंयेनसंभरतः ॥ २४ ॥ इतिनवतितमस्सर्गः ॥ ९० ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. ज. श. ट. चास्याभि. ग. चप्रतिवन्दितां. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. तं. ३ ग. गतिं. ४ ड. छ.
 ट. भगवान्. ५ ख. घ. ज. वसलसौ. ६ क. घ. ज. साधूनामनु. ७ क.—घ. च. छ. ज. ट. आपृच्छं. ८ क.—घ.
 च.—झ. ट. तवात्यर्थ. ९ ड. छ. झ. ट. अर्थ. १० घ. एनं. ११ ड. छ. ट. महाश्रमेतदा. क.—घ. ज. तदामहाश्रमे.
 झ. तदाश्रमेतदा.

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

ससैन्यपरिवाराय भरताय तपोमहिम्ना भरद्वाजकृतात्पुत्रतातिथ्यकरणप्रकारवर्णनम् ॥ १ ॥

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ॥ भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
 अत्रवीररतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ॥ पादमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
 अथोवाच भरद्वाजो भरतं ग्रहसन्निव ॥ जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥
 सेनायास्तु तैवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ॥ मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमहो मनुजोधिप ॥ ४ ॥
 किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ॥ कस्मान्नेहोपयातोसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
 भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम् ॥ ससैन्यो नोपयातोस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥
 राज्ञा च भगवन्मित्यं राजपुत्रेण वा सदा ॥ यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥
 वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्साश्च वरवारणाः ॥ प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥
 ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजान्तथा ॥ न हिंस्पूरिति तेनाहमेक एव समागतः ॥ ९ ॥
 आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ॥ तैस्तु चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥
 अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वाऽपः परिमृज्य च ॥ आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
 आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्रै मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥

तत्रैवाश्रमेनिवासाय कृतबुद्धिं निश्चितबुद्धिभरतं
 समुनिःआतिथ्येन भोजनपर्यन्तातिथिसत्काराय न्य-
 मन्त्रयत् प्रार्थयामास ॥ १ ॥ वनेयत्फलमूलादिकं ।
 उपपद्यते लभ्यते । तेनतापसाहरेणातिथ्यंकृतं ननु
 एतावन्मात्रेण तुष्टोस्मीति भावः ॥ २ ॥ ग्रहसन्निव ग्रहा-
 सावेदकानुभावयुक्तैत्यर्थः । मुनिरितः परं किं करिष्यती-
 ति भरताश्च ज्ञानेन दासः । त्वांप्रीतिसंयुक्तं मद्भिषये
 संतुष्टं जने । अतएव केनचिदुपचारेण तुष्येः तुष्टो भवेः
 ॥ ३ ॥ भुज्यत इति भोजनमर्थः । अत्रादौ तथापीत्यु-
 पसर्कार्थः । तथापि मम प्रीतिर्यथारूपा यादृशप्रकारा
 तथात्वमहं त्वं तथाप्रीतो भवितुमर्ह इत्यर्थः । तथानुम-
 न्तुमर्हसीत्यर्थो वा ॥ ४ ॥ उक्तमेवार्थं अतिरेकमुखेना-
 ध्याह—कस्मादित्यादिना ॥ ५ ॥ भगवद्भयात् भवा-
 न्कुप्येदिति भयात् ॥ ६ ॥ विषयेषु तपस्विनः स्वकीयदे-

शेषु वर्तमानाकषयः । यत्नतः परिहर्तव्याः ससैन्येन त-
 त्समीपं न गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कोपनिमित्तमाह—
 वाजिमुख्या इत्यादिना । उटजान् पर्णशालाः ॥ ८—९ ॥
 ततः सेनागिवेशस्थलात् । इतः इह । समुपागमं
 समानयनं ॥ १० ॥ अग्निशालाप्रवेशः पावनत्वार्थः ।
 देवतासन्निधानस्थलत्वात् । अपः पीत्वा त्रिरिति शेषः ।
 “त्रिराचामेतु” इति श्रुतेः । परिमृज्य आस्यं द्विरिति शेषः ।
 “द्विः परिमृज्य” इति श्रुतेः । चकारेण “सकृदुप-
 स्पृश्य शिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रे हृदयमारभ्य” इत्युक्त-
 संग्रहः । अनेन सर्वकर्माङ्गमाचमनमिति दर्शितं । क्रिया-
 हेतोः करणनिमित्तं ॥ ११ ॥ आह्वानमन्त्रमाह—
 आह्वय इत्यादिना । आह्वय इत्यात्मनेपदमर्थः । विश्व-
 कर्मा सर्वशिल्पकर्ता । त्वष्टा तु तक्षणेन गृहादिनिर्माता ।
 यद्वा त्वष्टारमेव चेत्त्वष्टारणेनासुरविश्वकर्माणो भव्या-

ति० आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना । फलमपि हेतुः ॥ १ ॥ ति० वनवासित्वेन दूरिद्रवादेतदधिक्राति-
 थ्यकरणेऽसामर्थ्यमन्यत इत्याशयेन—ग्रहसन्निवेति ॥ २ ॥ ति० भगवद्भयात् भगवदाश्रमपीडाप्रसङ्गभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥
 स० तव राजलंककथमिति मुनिशब्देवेति मलाऽऽह—राजपुत्रेण वेति । शि० हे भगवन् तपस्विनो विषयेषु तत्समीपवर्तिदेशेषु

[पा०] १ च. तुष्यत. २ ड. स. ट. तवैवासाः. ३ क. तथाहो. ४ क.—ट. मनुजर्षभ. ५ ख. च विनिक्षिप्य. ६ क.
 दूरेच बलमागतः. ७ ग. च. प्राञ्जलिस्त. ८ क. छ. स. ट. नसैन्येनोप. ९ क. ख. ड. च. छ. स. ज. ट. राज्ञाहि. ग.
 राज्ञातु. १० ड. च. छ. स. ट. तथा. ख. ग. सत. ११ च. विषयेषु. १२ क. महतीभूमिं भगवन्ननुयान्ति. १३ क. ख. ड.
 घ. छ. स. ज. ट. एवागतस्ततः. १४ ड. छ. स. ट. तथातु. क. ख. घ. च. ज. तथातु. ग. तथात्. १५ घ. प्रविश्याथ.
 १६ ख. ग. आतिथ्यसत्क्रिया. १७ च. तप.

आह्वये लोकपालास्त्रीन् देवाञ्च शक्रमुखांस्तथा ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३ ॥
 प्राक्स्नोतसश्च या नद्यः प्रत्येक्स्नोतस एव च ॥ पृथिव्यामन्तरिक्षे च सहायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥
 अन्याः स्नवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ॥ अपराश्वोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १५ ॥
 आह्वये देवगन्धर्वान्विश्रावसुहृद्वाहुहन् ॥ तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥
 घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम् ॥ नागदन्तां च हेमां च हिमामद्रिकृतस्थलाम् ॥ १७ ॥
 शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च योषितः ॥ सर्वास्तुम्बुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
 वनं कुरुषु यदिव्यं वासोभूषणपत्रवत् ॥ दिव्यनारीफलं शश्वत्तकौबेरमिहेतु च ॥ १९ ॥
 इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् ॥ भक्ष्यं भोज्यं च धोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥
 विचित्राणि च मालयानि पादपप्रच्युतानि च ॥ सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥

वर्त्यते । तत्र आतिथ्यनिमित्तं संविधीयतां गृहादि-
 संविधानंक्रियतां ॥ १२ ॥ वक्ष्यमाणान्नपानादिरक्ष-
 णायलोकपालानाह्वयति—आह्वयइति । शक्रमुखान्
 इन्द्रप्रधानान् । शक्रस्यपृथङ्निर्देशात् । त्रीलोकपालान्
 यमवरुणकुबेरान् । देवानित्यत्र्यादयश्च्यवन्ते । संवि-
 धीयतां पालनंक्रियतां ॥ १३ ॥ सर्वानदीर्घैर्धाविम-
 ज्याह्वयति—प्राक्स्नोतसइति । सह युगपत् ॥ १४ ॥
 तासां कर्तव्यमाह—अन्याइति । अन्याः काश्चन मैरेयं
 मिरादेशे भवन्वर्जुरादिहेतुकं मद्यविशेषं । सुरां “गौडी-
 पैष्टीचमाध्वीचविश्वेयात्रिविधासुरा” इत्युक्तां त्रिविधां
 सुरां । सुनिष्ठितां सुनिष्पादितां । इक्षुकाण्डरसो-
 पमं फाण्डोवर्गः ॥ १५ ॥ गानार्थमाह्वयति—
 आह्वयइति । देवगन्धर्वान् मनुष्यगन्धर्वभिन्नान् ।
 इहोहूहू नितिच्छान्दसोहूहूः । अप्सरसां द्वैविध्यमाह—
 देवीर्गन्धर्वीरिति । देवीः देवजातीः । गन्धर्वीः
 गन्धर्वजातीः । अतएव “एतेवैरगन्धर्वाप्सरसांगृहाः”
 इति श्रौतप्रयोगः ॥ १६ ॥ आवश्यकत्वेन प्र-
 धानाप्सरसो विशिष्याह्वयति—घृताचीमित्यादिना ।
 घृतवदभ्यते पूज्यत इति घृताची । विश्वैः समस्तैः अ-
 भ्यत इति विश्वाची । मिश्रकेशी निरन्तरकेशी
 श्रेष्ठकेशी वा । कुसेभ्यो लम्बुसां लुसानुधाः
 देवाः वर्णविपर्ययः । नागानां दन्ता इव शुभ्राः दन्ताः
 यस्यास्तां नागदन्तां । हेमां हेमवर्णां । पुनश्च हेमाभि-
 तिपाठे पूर्वोक्तहेमापेक्षया अस्यान्यावृत्तिमाह—अद्रि-

कृतस्थलामिति । अद्रौ महेन्द्रे मयेन कृतनिवासां स्वयं प्र-
 भाविलस्यामित्यर्थः । हिमामिति पाठे हिमवच्छीतल-
 ङ्गी । यद्वा हिममस्यास्तीति हिमा । अद्रिकृतस्थलाचा-
 न्या । एवमेतान्यन्वर्थनामानि ॥ १७ ॥ शक्रं या उप-
 तिष्ठन्ति रम्भोर्वशीमेतकादयः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ।
 तल्लोकेऽप्यप्सरसः सन्ति । “तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्र-
 तिधावन्ति” इति श्रुतेः । इदं च मतान्तरमनुसृत्योक्तं ।
 तुम्बुरुणा तासां गानशिक्षकेण । सपरिच्छदाः नृत्य-
 गीताद्युपकरणसहिताः सालंकारावा ॥ १८ ॥ भोगो-
 पकरणान्याह्वयभोगस्थानान्याह्वयति—वनमिति । वनं
 चैत्ररथारण्यं । तच्चोत्तरकुरुदेशे वर्तते । दिव्यं देवाह्वी ।
 वासोभूषणान्येव पत्राण्यस्मिन्सन्तीति वासोभूषणपत्र-
 वत् । शश्वत् सर्वदा । दिव्यनार्य एव फलानियस्मि-
 स्तत्तथा एवंभूतं यत्तकौबेरमस्ति तत् इह वने एतु आग-
 च्छतु । उत्तरदिक्पालत्वेन कुबेराधिष्ठितत्वात्कौबेरमि-
 त्युक्तं । इयंच कुबेरं प्रत्येवोक्तिः । नदीनामिव वनस्याह्वा-
 नं तदधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ १९ ॥ एवं कुबेरं प्रत्युक्त्वा-
 ऽन्नपतिचन्द्रं प्रत्याह—इहेति । मे मन्निमित्तं । भग-
 वान् माहात्म्यवान् । सोमः ओषधीनामधिपतिश्चन्द्रः
 उत्तममन्नं विधत्तां संपादयतु । अन्नंचतुर्विधत्वेन वि-
 शेषयति—भक्ष्यमित्यादि । भक्ष्यं स्वाद्यमपूपानि ।
 भोज्यं ओदनादि । धोष्यं शुष्कादि । लेह्यं रसायना-
 दि । विविधं एकैकमदेकविधं । तदपि बहु अनल्पं
 ॥ २० ॥ पादपप्रच्युतानि नवानीति भावः ॥ २१ ॥

राजातस्तुत्रेण वा यस्तः परिहृतव्याः स्पर्शव्याः । उपद्रवा इति शेषः । एतेनोपद्रवशीतेरेव सैन्यनाम्ना नीतमिति सूचितम् ॥ ७ ॥ ति० ताः स-

[पा०] १ ख. क. छ. झ. ट. श. कुरुरोगमान्. घ. त्रिभिर्मुखांस्तथा. २ क. छ. झ. ट. तिर्यक्स्नोतसः. ३ स. समाया-
 न्त्यद्य. ४ ख. ग. ज. भ. सुनिष्ठिताः. ५ घ. खण्ड. ६ ख. गं. वाप्सरसस्तर्वांगधर्वाः. क. छ. झ. वाप्सरसो देवगन्धर्वैश्चापि.
 ७ ग. घृताचीमपि. ८ क. ख. ग. क. छ. झ. ट. नागदन्तां. ९ छ. झ. ट. सोमामद्रिकृतस्थली. ख. ग. हिमाद्रौ च. ज.
 भ. भीमामद्रि. १० क. क. च. छ. झ. ज. ट. भाभिनीः. ११ कं. ख. क.—अ. मिहैवतु. ग. मिहैति च. १२ ग. देवं च.

एवं समाधिना युक्तस्तेजसाऽप्रतिभेन च ॥ शीक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाजवीन्मुनिः ॥ २२ ॥
 मेनसा ध्यायतस्तस्य प्राञ्जलस्य कृताञ्जलेः ॥ आजगमुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥
 मलयं दैर्दुरं चैव ततः खेदनुदोऽनिलः ॥ उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः ॥ २४ ॥
 ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमपृष्ठयः ॥ दिव्यदुन्दुभिर्घोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥
 प्रववुश्चोत्तमा वाता ननुतश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रैजगुर्देवमन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥
 स शब्दो घां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ॥ विवेशोर्ध्वारितः रूक्षः समो लयगुणान्वितः ॥ २७ ॥
 तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोतुंमुखे नृणाम् ॥ ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मेणः ॥ २८ ॥
 बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजनेन ॥ शाद्वलैर्बहुभिर्लज्जाना नीलवैडूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥
 तस्मिन्निर्लिप्ताः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ॥ आमलक्यो बभूवश्च चूताश्च फलभूषणाः ॥ ३० ॥

एवमाहानेशक्तिविशेषदर्शयति—एवमित्यादिना । समाधिना योगेन तपसा ज्ञानेन । यद्वा अनशनादिकायल्लेशरूपेण । अतएव तेजसा अनागमेदण्डनसामर्थ्येनचयुक्तः मुनिः शीक्षास्वरसमायुक्तं शीक्ष्यन्तेऽपदिश्यन्तेऽवर्णस्वरद्वयोनेति शीक्षा छान्दसोदीर्घः । शीक्षाप्रतिपाद्यस्वरयुक्तमिति क्रियाविशेषणं । “दुष्टः शब्दः स्वरतोवर्णतोवास्मिन्प्राप्रयुक्तोऽतमर्थमाह । सवाग्वज्रयोजमानं हि नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधार्त्तः” इति स्वरपराधस्य प्रत्ययवहेतुलश्रवणात् । एवं आह्वये विश्वकर्माणमित्यारभ्योक्तरीत्या । अजवीत् आह्वानमञ्जानजपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ मनसा अनन्यपरेणेत्यर्थः । ध्यायतः निरन्तरं चिन्तयतः । प्राञ्जलस्येत्यदृष्टविशेषार्थः । कृताञ्जलेरिति आह्वानमुद्रोक्ता । तानि पूर्वोक्तानि दैवतानि विश्वकर्मादीनि । मुनिद्वष्ट्रिविषयत्वाय पृथक्पृथक् आजगमुः ॥ २३ ॥ मलयश्चन्दनालयः । दैर्दुरस्तत्समीपस्थश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिः तदुभयंचोपस्पृश्य सुप्रियात्मा सुप्रियस्वभावः सुगन्धइत्यर्थः । अतएव सुखः सुखकरः । शिवः शीतलः । युक्त्या अङ्गस्पर्शेन । खेदनुदः खेदनिवर्तकः । “इगुपध—” इत्यादिना कप्रत्ययः । अनिलः वायुः । ततः गिरिद्वयाद्वनौ । इन्द्राद्याह्वानेन वाच्या-

द्याह्वानमर्थसिद्धं ॥ २४ ॥ घनाः निरन्तराः । “घनं निरन्तरं सान्द्रं” इत्यमरः । पुष्पवृष्ट्योभ्यवर्तन्त आसन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमावाता इति पूर्वोक्तस्यैवाविच्छेदवच्यते । वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् वीणाशब्देन वीणावन्तो लक्ष्यन्ते । तदेकपरत्वव्यञ्जनाय स्वरान्मुमुचुः उत्पादयामासुः । असिश्चिन्नशीतिवत्करणेकर्तृलोपचारोवा ॥ २६ ॥ सशब्दः घां च भूमिं च अधिवसतामिति शेषः । प्राणिनां श्रवणानि श्रोत्राणि विवेश । सशब्दः कीदृशः उच्चारितः वीणादिभिरुत्पादितः । रूक्षः कोमलः । समः निषादादिषुकुत्रचित् औत्कट्यरहितः मन्द्रमध्यमतारश्रुतिसाम्ययुक्तोवा । लयगुणान्वितः लयोनामनृत्तगीतवाद्यानामेककालविरामः स एव गुणस्तेनान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्निति । अनेन गन्धर्वाप्तरसामागमनसाजसूचितं । विधानं निर्माणं । तच्च प्रपञ्चयिष्यति—चतुःशालानीत्यादिना ॥ २८ ॥ देवताकृत्यमाह—बभूवेति । शाद्वलैः बालतृणवत्प्रदेशैः । लज्जाना व्याप्ता । नीलवैडूर्यसन्निभैः इन्द्रनीलवैडूर्याभ्यां तुल्यैः ॥ २९ ॥ तस्मिन् भूप्रदेशे । बीजपूरकाः मातुलङ्गकाः । फलान्येव भूषणानियेषांते फलभूषणा इति सर्ववृक्षविशेषणं । आमलक्यो बभूव-

र्थाभिनीः आह्वये इति संबन्धः । कलक० ब्राह्मणमिति पाठे बह्वर्थात्पतिष्ठन्तीत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ स्त० घनाः मेघाः । कुसुमपृष्ठयः कुसुमपृष्ठीः । भरद्वाजतपःप्रभावेण जलवर्षणशीलानामपि पुष्पाभिवर्षित्वं द्रष्टव्यं । यद्वा मेघपुष्पशब्दस्य जलवाचकत्वात्तत्पर्यायेण जलस्य महणमिति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ शि० उत्तमाः अनुकूलाः वाताः प्रीत्यतिशयेन विविधजनव्यजनसंभूतपवनः । प्रववुः वेष्टुः ।

[पा०] १ क. छ. झ. ट. सुप्रतश्वा. २ क. च. तपसा. ३ ज. दुर्दुरं. ४ छ. स्पृश्याययौ. ५ घ. युक्तः. ६ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. सुखं. ७ घ. क. झ. ट. ततोऽभ्यवर्तन्त. ख. ततोऽवर्तन्त. ८ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. देवदुन्दुभिः. क. ग. देवदुन्दुभिर्निर्घोषो. ९ ग. जगुषदेव. १० क. छ. झ. ट. घोषावनः. क. ग. च. अ. शोचरितः. ११ क. छ. झ. ट. तस्मिन्नेतरे. १२ क. क—उ. श्रोत्रमुखे. ख. श्रोतुंमुखे. १३ क. बभूवतु. १४ क. च. छ. झ. अ. ट. योजनं. १५ घ. अ. न्कमिष्यादित्वाच्च. १६ क. क. घ. आमलक्यो यजंश्च बभूवुः. १७ क. छ. झ. ट. भूषिताः.

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ॥ आजगाम नदी दिव्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥
 चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनम् ॥ हर्म्यप्रासादसंवाधास्तोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥
 सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् ॥ दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुद्भितम् ॥ ३३ ॥
 चतुरश्रमसंवाधं शयनासनयानवत् ॥ दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥
 उपकल्पितसर्वाङ्गं धौतनिर्मलभाजनम् ॥ ३४ ॥
 ह्रस्वसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ प्रविवेक्ष महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ॥
 वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः केकयीसुतः ॥ ३५ ॥
 अनुजगमुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ॥ बभूवुश्च हृदा युक्ता दृष्ट्वा तं वेश्मसंविधिम् ॥ ३६ ॥
 तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं लज्जमेव च ॥ भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ॥ ३७ ॥
 आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च ॥ बालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३८ ॥
 आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ॥ ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३९ ॥
 ततस्तत्र सुहृतेन नद्यः पायसकर्दमाः ॥ उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शांसनात् ॥ ४० ॥
 तीसामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथा दिव्या अक्षिणस्तु प्रसादजाः ॥ ४१ ॥

रितिपाठः ॥ ३० ॥ वनं आहूतकौबेरवनं । दिव्योप-
 भोगवत् दिव्योपभोगार्हं । नदीतिजालैकवचनं ।
 तीरजैः वृक्षैरितिशेषः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि संजव-
 नानि । “चतुःशालसंजवनं” इतिहल्युचः । आज-
 गुरिति विपरिणामः । तोरणानि बन्धनमालाः । “ब-
 न्धीबन्धनमालातु तोरणं परिकीर्तितं” इतिहल्युचः ।
 वन्दनमालेतिपाठान्तरं ॥ ३२ ॥ सितमेघेत्यारभ्य
 धौतनिर्मलभाजनमित्यन्तमेकंवाक्यं । आजगामेति
 क्रियाद्रष्टव्या । सितमेघनिभं सुधालेपनधवलत्वात् ।
 दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यमालाभिः कृताकारं । दिव्य-
 गन्धैर्दिव्यचन्दनैः समुद्भितं सिक्तं । चतुरश्रं चतु-
 ष्कोणं । असंवाधं विशालं । शयनासनयानवत्
 यानं शिबिकादि । रसैः शर्करादिभिः । दिव्यभो-
 जनवस्त्रवत् दिव्यभोजनानिसूक्ष्मशाल्यन्नादीनि दिव्य-
 वस्त्राणिसूक्ष्मवस्त्राणि । उपकल्पितानि सर्वाङ्गानि
 नानाविधापूपादीनियस्मिस्तत् । धौतनिर्मलभाजनं
 धौतत्वेननिर्मलभिभाजनानियस्मिन् तत्तथा ॥ ३३

—३४ ॥ ह्रस्वसर्वासनमित्यत्रज्ञानभोजनायासन-
 न्युच्यन्ते । शयनासनेत्यत्रराजासनंतत्साहचर्याच्छय-
 नंचमहाशयनं । स्वास्तीर्णशयनोत्तममित्यत्रनिद्वार्थ-
 शयनं । तत्रभरतस्यप्रवेशमाह—प्रविवेक्षेति । महा-
 बाहुरित्यनेनतद्दर्हत्वमुच्यते । केकयीसुतइत्यनेन
 केकयीदत्तराज्येत्यनादरः किमत्रआदरंकरिष्यतीति
 द्योत्यते । महर्षिणा भरद्वाजेन ॥ ३५ ॥ वेश्मसंवि-
 धिं वेश्मसंविधानं ॥ ३६ ॥ राजासनं राजार्होसनं ।
 अभ्यवर्ततअभितोवर्तिष्ठ प्रदक्षिणंकृतवानितियावत् ।
 राजवत् राजतुल्यं राममित्यर्थः ॥ ३७ ॥ आंसुनं
 पूजयामासेत्यत्र राजवदित्यनुकर्षः । रामाय आसने-
 परिस्थितत्वेनभाविताय । बालव्यजनमादाय स्वशेष-
 त्वानुगुणतयेतिभावः । सचिवासने सचिवार्थकृते
 आसने सिंहासनाधःप्रवेशस्थइत्यर्थः ॥ ३८ ॥
 सेनापतिः दण्डनायकः । प्रशास्ता शिबिरनियन्ता
 ॥ ३९ ॥ सुहृतेन अल्पकालेन ॥ ४० ॥ उभयतः
 कूलं उभयोःकूलयोरित्यर्थः । पाण्डुमृत्तिकलेपनाः

अतएवपूर्वैर्ज्ञानगौनवृत्तयम् ॥ ३६ ॥ ती० राजवत् राजार्हं । राजार्हमासनादिकंसर्वप्रदक्षिणंचकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति०
 अनेदंशोच्यं । भरतेनवाचोक्तमपिराज्यान्मिलावलोक्तान्ब्रह्म्युः । अतःक्रियापिसर्वलोकाप्रत्यायनायमहर्षिणातपोव्ययेनापीष्टा-
 मातिष्यकरणम् । किंच पुष्पादिभिःपूजेवेश्मपिक्रियाविष्णोरंशभूतभरततुष्टयइतितत्करणं । किंचभरतंप्रति लंबुष्टुआऽऽगतोसिद्धि-
 [पा०] १ क. ग. क. च. छ. झ. म. ट. सौम्या. २ क. ज. कूलजैः, ग. घ. कूलजैरुपभोगिता. ३ छ. झ. म. ट.
 संयुक्ततोरणानि. क. संयुक्ताः. ख. ग. घ. संघाताः. ४ ख. ग. वाह. ५ ख. घ.—ट. शुक्रमाख्य. ग. शुक्रमाला. ६ छ-
 कृतसर्वासनं. ७ ग. छ. झ. ट. तेसर्वे. ८ क. ख. घ. च. ज. झ. म. तं दृष्ट्वा. ९ क. छ. झ. ट. न्यषीदत. १० क. च.
 म. तेजसा. ११ क. छ. झ. ट. आसां. १२ क. ख. ग. क.—ट. ब्राह्मणस्य.

तैर्नैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ॥ आगुर्विशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४२ ॥
 सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ॥ आगुर्विशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥
 यामिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लुह्यते ॥ आगुर्विशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥
 नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रवराः सूर्यवर्चसः ॥ एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४५ ॥
 अलम्बुसा मिथकेशी पुण्डरीकाऽथ वामना ॥ उष्णनृत्यस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४६ ॥
 यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ॥ प्रयागे तान्यदभ्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४७ ॥
 विल्वा मार्दङ्गिका आसञ्जश्याग्राहा विभीतकाः ॥ अधत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य शासनात् ४८
 ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाऽथ वामनाः ॥ ४९ ॥
 शिशुपामलकीर्जम्बो याश्चान्याः काननेषु ताः ॥ मौलती मल्लिकाजातिर्याश्चान्याः कानने लताः ॥ ५० ॥
 प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽर्चयेत् ॥ सुराः सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ॥
 भांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ॥ ५१ ॥

मुषानुलिप्ताइत्यर्थः । “ कर्वापोः ” इतिह्रस्वः ।
 ब्रह्मणः भरद्वाजस्य । उपातिष्ठन्तेत्येतदनुषज्यते ॥ ४१ ॥
 आगुः आजरमुः । सहस्रमेवसाहस्रं । ब्रह्मणा चतु-
 र्युक्तेन । स्त्रियः अप्सरसः ॥ ४२ ॥ सुवर्णमणिसु-
 क्तेन सुवर्णानिसुवर्णमयाभरणानिमणयोरञ्जानिसुक्ता-
 मसुवर्णमणिसुक्तेन । “ जातिरप्राणिनां ” इति
 एकवद्भावः ॥ ४३ ॥ गृहीतः आलिङ्गितः । यामिः
 यैरित्यर्थः । एतदर्धस्यपूर्वेणवान्वयः । कुबेरप्रहिताः
 गन्धर्वाप्सरसः । तथाहिभ्रुतिः “ गन्धर्वाप्सरसोवा
 एतमुन्मादयन्ति । यजन्मास्यति ” इति । यामिर्गृ-
 हीतः पुरुषाः सोन्मादाइतिहोच्यतइतिचपाठः । तदा
 उच्यते श्रुत्येतिशेषः । इतिप्रसिद्धौ ॥ ४४ ॥ नन्-
 दोब्रह्मपुत्रादन्यः । तुम्बुरुसाहचर्यात् । सहिपर्वतस-
 हचरः । आङ्गानसमयेतुम्बुरुणेत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ।
 गन्धर्वराजान इतिटजभावार्थः ॥ ४५ ॥ भरतमुपानृ-
 त्वा भरतमुद्दिश्याधिकमनृत्यन् । “ उपोषिकेच ” इति
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्रभरद्वाजस्यशासनादुपानृत्य-
 भित्तनेन भरतस्यरामेवृत्तिविशेषमातिथ्यन्याजेनपरी-
 क्षितवानृषिरितिगम्यते ॥ ४६ ॥ एवंभरतस्यरामशेषत-
 यैवावस्थानंनतुभोगलौल्येनेत्युक्तासेनाभोगंप्रपञ्चय-

ति—यानीत्यादिना । देवेषु देवोद्यानेषु नन्दनादि-
 त्वित्यर्थः । चैत्ररथस्यपूर्वकुबेरदेशस्थत्वेनोक्तेरिदंचैत्रर-
 थंतद्दोष्यं । प्रयागे प्रयगस्थितभरद्वाजाश्रमवनवृक्षे-
 ष्वित्यर्थः । तेजसां प्रभावेन ॥ ४७ ॥ आहूतानांभ-
 रतशेषत्वेनविनियोगात्सैनिकानानर्तकादीनिदर्शयति
 —विल्वाइति । विल्वाः विल्ववृक्षाः । मार्दङ्गिकाः
 मृदङ्गावकाः । “ तदस्यशिल्पम् ” इतिठक् । आसन्
 तद्रूपास्तत्कार्यकारिणोभवन्तित्यर्थः । विभीतकाः कलि-
 वृक्षाः । शम्याग्राहाः तालग्राहकाश्चासन् । “ शम्या
 यज्ञायुधेतालेमशकेचक्रियान्तरे ” इतिवैजयन्ती ।
 भरतेचोक्तं “ वह्नितालशम्यातालक्रिया ” इति
 ॥ ४८ ॥ सरलाः देवदारुविशेषाः । तालाः प्रसिद्धाः ।
 तिलकाः क्षुरकनामकावृक्षाः । नक्तमालकाः करञ्ज-
 नाख्यावृक्षाः । कुब्जाः स्थगुमन्ताः । वामनाः ह्रस्वाः ।
 संपेतुः संपन्नाः ॥ ४९ ॥ अयस्त्रीलिङ्गवृक्षाणांस्त्रीभा-
 वपरिग्रहमाह—शिशुपेत्यादि । सार्धंश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं । शिशुपादयः प्रमदाविग्रहंकृत्वा यावदिच्छथ ताव-
 द्भक्ष्यन्तामित्यववृत्तितिसंज्ञा । सुरापाः हेसुरापान-
 प्रवृत्ताः । इमाः सुराः पिबत । हेबुभुक्षिताः पायसपाने-
 च्छवः । इदंपायसंभक्ष्यतामितिवचनविपरिणामेनानु-

मितिप्रश्ने तस्यवैरसर्वज्ञतासामर्थ्यादिशङ्कावारणायस्वसामर्थ्यदर्शनं । अपिच भगवदेकचित्तानांस्वर्गलुप्तमिहापिभवतीतिभगवद्राम-

[पा०] १ क. च. युक्तेन. २ च. अ. विभूषिताः. क. चमूषिताः. ३ ख. संहिताः. ४ ख. चोद्यते. ५ क. गोप्ताप्रभया.
 छ. अ. ट. गोपःप्रभया. ६ च. ज. पुण्डरीकाच. ७ क. छ. झ. य. ट. उपायुलन्त. ८ क. तास्तर्वाभरद्वाजस. ९ क.
 च. न. मार्दङ्गिकाश्चासन्. १० क. ह. च. छ. झ. अ. ट. तेजसा. ११ क. छ. झ. ट. तिलकास्तमालकाः च. तिल-
 कानामल्लिकाः. क. तिलकानागमल्लिकाः. १२ क. क. छ. झ. ट. जङ्गूया. १३ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. काननेलताः.
 १४ घ. मल्लिकामालती. १५ क. घ.—ट.ऽवसन्. १६ क. च. झ. अ. ट. सुरा.

उच्छाद्य स्नापयन्ति सौ नदीतीरेषु वल्गुषु ॥ अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५२ ॥
 संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो संचिरलोचनाः ॥ परिमृज्य तैथान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५३ ॥
 हयान्गजान्खरानुष्टास्तयैव सुरभेः सुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५४ ॥
 इक्षुंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स वाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५५ ॥
 नाश्वबन्धोश्चमाजानाश्च गजं कुञ्जरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदिता चैमूः सा तत्र संबभौ ॥ ५६ ॥
 तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्तचन्दनरूपिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ॥ ५७ ॥
 नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ॥ कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५८ ॥
 इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ॥ अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ॥ ५९ ॥
 संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चानुवन् ॥ ६० ॥
 नृत्यन्ति स हसन्ति स गायन्ति स च सैनिकाः ॥ समन्तात्परिधीवन्ति माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६१ ॥
 ततो श्रुत्वतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्धीक्ष्य भक्ष्यास्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६२ ॥

षज्यते । सुमेध्यानि परिशुद्धानि ॥ ५०—५१ ॥
 उच्छाद्य उद्धर्तनं कृत्वा । “ उद्धर्तनोच्छादने द्वे ” इत्य-
 मरः । सैलादिनाशरीरमर्दनं कृत्वेत्यर्थः । वल्गुषु
 रन्ध्रेषु । एकमेकमिति । “ एकंबहुव्रीहिवत् ” इति
 बहुव्रीहिवद्भावाभावार्थः । संवाहन्त्यः संवाहयन्त्यः
 पादसंवाहनं कुर्वन्त्यः । परिमृज्य जलार्द्रमङ्गवस्त्रादि-
 नापरिमृज्य अलंकृत्येति वार्थः । अन्योन्यं रहसि
 पाययन्ति सुरादितिशेषः ॥ ५२—५३ ॥ वाहनपाः
 ऋषिप्रभावसिद्धावाहनपाः वाहनरक्षकाः । तेषां
 हयादीनां । यथाविधि यथायोग्यं । भोज्यं तत्तद्वाह-
 नानुगुणं भोज्यमित्यर्थः । हयादीन् अभोजयन् प्यन्त-
 त्याहिकर्मकत्वं । सुरभेः सुतान् वृषभान् ॥ ५४ ॥
 महाबलाः ऋषिप्रभावसिद्धवाहनपाः । इक्ष्वाकुवरयो-
 धानां वाहनान् वाहनानि । इक्षुंश्च मधुलाजान्
 मधुमिश्रलाजान् । “ भक्ष्येणमिश्रीकरणं ” इति
 समासः । चोदयन्तः भक्षणार्थप्रेरयन्तः सन्तः
 भोजयन्ति स्म ॥ ५५ ॥ अश्वबध्नातीत्यश्वबन्धः अश्व-

माहकः । नाजानान् नश्चातवान् । तत्र हेतुमाह—म-
 चेति । मन्दकरद्रव्यसेवयामत्ताः प्रमत्ताः मधुपानादि-
 नाकार्यकार्यविवेकशून्याः मुदिताः सखचन्दनादि-
 भोगातिशयेन हृष्टाः । तत्र तदा ॥ ५६ ॥ अप्सरो-
 गणाः वनलताभूताः नत्वाहृताः तासां भरतवेदमप्रवे-
 शक्यतात् । सैन्याः सेनायांसमवेताः । उदैरयन्
 उक्तवन्तः ॥ ५७ ॥ उदैरणप्रकारमाह—नेत्यादिना ।
 नगमिष्याम इत्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । भरतस्य कु-
 शलमस्तु भरतोयथा तथावातिष्ठित्वित्यर्थः । एवं राम-
 स्येत्यत्रापि । पादाभ्याममन्तीति पादादाः अतसातत्य-
 गमन इति धातुः । ते च ते योधाश्च पादातयोधाः । चका-
 रादधिकसमुच्चयः । इक्ष्वाकानामारोहाः साविनः इ-
 त्यादिवन्धकाः तद्वत्साः । तं विधिं सत्कारं लब्ध्वा
 अनाथाः स्वामिरहिताः स्वतन्त्रा इति यावत् । नैवायो-
 ध्यामित्येतां वाचमुदैरयमिति संबन्धः ॥ ५८—५९ ॥
 विनेदुः जगर्जुः ॥ ६०—६१ ॥ तदन्नं पूर्वोक्तभक्ष्या-
 दिचतुर्विधात् । भक्षणे पुनर्भक्षणे । मतिरभवत्

प्रीतिमाहात्म्यप्रदर्शयितुं तद्दर्शनेन च तेषां तत्राधिकांप्रीतिमुत्पादयितुं तत्राकरणं पुनरेतित्तिदिक् ॥ ३८ ॥ शि० सर्वकामैः सर्वधाकामाः
 मनोरथाः येषु तैर्भक्ष्यादिभिः । तर्पिताः । ति० उदैरयन् उदैरयन् ॥ ५७ ॥ स० पदातीनां समाहारः पादातं तद्रूपायोधाः ।
 ति० अनाथाः अपरतन्त्रा इवेत्यर्थ इति कतकः । अयाचका इत्यर्थ इत्यन्ये । वक्तृणां मतिर्दृष्टयुक्तया कवेरपि वर्णनीयमयी भावात्पुन-

[पा०] १ ड. झ. झ. ट. उच्छोद्य. २ ड. अयेकमेकं. च. ट. अन्येकमेकपुरुषं. ३ ख. संवाहयन्तः संपेतुः. ४. क. क.
 च. छ. झ. ज. ट. विपुललोचनाः. ५ घ. ड. झ. झ. ट. तदा. ग. यथान्यायं. ६ ग. अभोजयन्तस्तदारोहाः. ७ ड. झ. ट.
 साचमुत्तत्र. ८ ड. च. झ. ज. ट. कामैश्च. क. ख. घ. कामैस्ते. ९ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. मुदैरयन्. १० ख. ग.
 नवगच्छाम. ११ ड. भरतस्यास्य. १२ क.—ट. मुदैरयन्. १३ क. घ.—छ. झ. च. ट. नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव.
 १४ च. छ. झ. थावन्तो.

प्रेष्याश्रेष्ठश्च बध्वश्च बलस्थश्च सहस्रशः ॥ बभूवुस्ते भृशं दैत्याः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६३ ॥
 कुञ्जराश्च खरोद्वाश्च गोक्ष्वाश्च मृगपक्षिणः ॥ बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 नाशुकवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोपि वा ॥ रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत् ॥ ६५ ॥
 आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ॥ फलनिर्व्यूहसंसिद्धैः स्रुपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६६ ॥
 पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्रस्यामस्य चामितः ॥ ददृशुर्विसितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६७ ॥
 बभूवुर्वनपार्श्वेषु कृपाः पायसकर्दमाः ॥ ताश्च कामदुघा गावो हुमाश्चासन्मधुसूतः ॥ ६८ ॥
 बाभ्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्दृताः ॥ प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौकुटैः ॥ ६९ ॥
 पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च ॥ न्यवुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७० ॥
 स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७१ ॥

अक्षयसौष्ठवादितिभावः ॥ ६२ ॥ प्रेष्याः परिचारकाः ।
 चेत्योदास्यः । बध्वोयोधाङ्गनाः । बलेसेनायातिष्ठन्ती-
 तिबलस्थाः । सर्वविशेषणमेतत् । अहतवाससः नूत-
 नवस्त्राः । यद्वा आहतवाससः निर्णिकवाससः ॥ ६३ ॥
 खरसहितोद्वाः खरोद्वाः मृगपक्षिणः क्रीडार्थसैनिकैरा-
 नीताः । सुभृताः सुरमाः सुपुष्टाः । तत्र सेनायां । अन्यः
 अन्यन्ताकल्पयत् अविदुस्तद्व्यतिरिक्तं अज्ज्ञादिकं नाकरो-
 वित्यर्थः ॥ ६४—६५ ॥ आजैरित्यादिकोक्तद्वयमेका-
 न्वयं । आजैः अजमांसैः । वाराहैः बराहमांसैः ।
 निष्ठानवरसंचयैः व्यञ्जनभेषजसमूहैः । “ निष्ठानव्य-
 ञ्जनं स्मृतं ” इतिहलायुधः । फलनिर्व्यूहसंसिद्धैः
 सम्यक्पुष्पफलयुक्तशर्करादिकधरसैः । “ द्वाया-
 पीडेकाधरसेनिर्व्यूहोनागदन्तके ” इतिवैजयन्ती ।
 स्रुपैः सुद्राढकीचणकादिस्रुपैः । गन्धरसान्वितैः पाक-
 भेषोत्थगन्धरसयुक्तैः । पुष्पध्वजवतीः अलंकारार्थप-
 रिकल्पितपुष्पशिल्पवतीः । शुक्रस्यामस्यपूर्णाः शुक्ले-
 नास्त्रेनचपूर्णाः । लौहीः लोहमयपात्रीः । सर्वलोहे-
 बुप्रधानत्वात्सुवर्णमन्त्रलोहशब्देनोच्यते ॥ ६६—६७ ॥
 पायसान्येवकर्दमानियेषुतेतथोक्ताः ताः गावः पूर्वमेव
 वनचर्यः कामदुघाः यावदभीष्टश्रीरपूरकाः आसन् ।

“ बुहः कव्यश्च ” मधुसूतः मधुस्त्राविणः । पाठान्तरं म-
 धुभ्युतः मधुस्त्राविणः ॥ ६८ ॥ अत्रासमित्यनुबन्धते ।
 प्रतप्तपिठरैः प्रतप्तपिठरसंस्कृतैः । “ संस्कृतं भक्ष्यः ”
 इत्यण् तस्मलुक् । पिठराः कुण्डानि । “ उखास्थालीचरः
 कुम्भीपिठरः कुण्डमुच्यते ” इतिहलायुधः । मार्गमा-
 यूरकौकुटैः मृगमयूरकुण्डमांसैः ॥ ६९ ॥ पात्रीणा-
 मित्यारभ्यसंचय इत्यन्तमेकंवाक्यं । पात्रीणां अमधान-
 नकुम्भीनां । स्थालीनां व्यञ्जनपात्राणां । नियुतानि
 लक्षाणि । न्यवुदानि दशकोट्यः । पात्राणि भोजन-
 पात्राणि अमराणीति यावत् । दधिपूर्णा इतिस्थाल्यादि-
 त्रयविशेषणं । स्थाल्यः पिठराः । कुम्भ्यः क्षुद्रकु-
 म्भाः । करम्भ्यः विशालास्यगुहस्थाल्यः । करम्भ्यः
 कर्कर्यइत्याहुः । सुसंस्कृताः इधिसंस्कारकशुण्ठ्यादि-
 युक्ताः । यौवनस्थस्य नातिनूतनस्य नातिपुराणस्ये-
 त्यर्थः । मथनानन्तरं यामान्तरितस्येत्यर्थः । कपित्थस्य
 कपित्थपरिमलयुक्ततक्रस्येत्यर्थः । “ तक्रं कपित्थम-
 धितं ” इतिवैजयन्ती । गौरस्य शुभ्रस्य । रसालस्य
 तक्रविशेषस्य । “ अपकृतक्रं स्रुयोषं चतुर्जातं गुडार्द्र-
 कम् । सजीरकं रसालं स्थान्मज्जिकाशिखरिण्यपि ”
 इतिवैजयन्ती । स्रुयोषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचियुक्तं

रुक्तिर्न दोषाय । शि० उदीरयन् उदीरयन् ॥ ५९ ॥ स्त० गोऽभ्याः “ विभाषाबलम्— ” इत्यादिनापञ्चद्वयस्थले एकवचनस्य विकल्पित-
 त्वादयमपि साधुः । “ यथाश्च प्रवृत्तीनि च— ” इत्यस्यार्थनविषयः । तथापाठे रूपमेषां विवक्षितं ननु पूर्वोत्तरपदविदेशमात्रेतात्पर्यं ।
 तेन पूर्वैरुपपक्षे गोऽर्थगोऽभ्याद्वृत्तीति शब्देन दोषोऽखरोक्तेः । एवं पूर्वैरापि । सुभृताः पूर्णोदराः । नार्यः अन्यं कृष्यकल्पितपदार्थः । नाकल्प-
 यन् नाभुजन् । क्वचिन्नान्यो ह्यन्यमकल्पयदित्यपि पाठः । तदा अन्यः भरतसेनान्तर्गतो देशान्तरात् प्रागस्तः पुष्यः । अन्यमित्युक्तार्थं
 सि० अतः मुनिदत्तात् । अन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुजदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ सि० निषादादिबलत्पुष्यप्रतापमात्रेण संस्कार्याः प्रत-
 तास्तथा पिठरः कपालंतेषु संस्कृताः पक्ताः सैः ॥ ६९ ॥ शि० गौरस्य केसरदिसंसर्गात्पीतवर्णस्य ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ख. ड. — ट. आपिसर्वशः. २ क. छ. झ. ट. प्रीताः. क. ख. ग. च. ज. तृप्ताः. ३ ख. गावश्च. ४ ड.

५ ड. छ. झ. ट. नातो ह्यन्यमकल्पयन्, ठ. नार्यो ह्यन्यमकल्पयन्, ६ घ. च. ज. धूपैः ७ घ. चोच्छ्रिताः.

८ च. — ट. नमधुसूतः. क. — ड. नमधुसूतः. ९ क. छ. झ. ज. ट. पैठरैश्चापि.

हृदाः पूर्णा रसालस्य दम्भः श्वेतस्य चापरे ॥ बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च सञ्चयाः ॥ ७२ ॥
 कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ॥ ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७३ ॥
 शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान् ॥ शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७४ ॥
 दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि सञ्चयान् ॥ पादुकोपानहां चैव धुग्मानि च सहस्रशः ॥ ७५ ॥
 आञ्जनीः कङ्कतान्कूर्चांश्चस्त्राणि च धनूंषि च ॥ मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७६ ॥
 प्रतिपानहृदान्पूर्णांस्खरोष्ट्रगजैवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थीश्च हृदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७७ ॥
 आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखं प्रवान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णीश्च मृदून्यवससञ्चयान् ॥ ७८ ॥
 निर्वापार्थान्पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७९ ॥
 व्यसथन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ॥ दृष्ट्वाऽऽतिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ८० ॥
 इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तते ॥ ८१ ॥
 प्रतिजग्मुश्च तौ नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२ ॥
 तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ॥

चतुर्जातगुडार्द्रकं चतुर्जातैः एलालवङ्कककोलनागपुष्पैः
 गुडेनशर्करयाऽर्द्रकेनचयुक्तं । कपिलेनपूर्णाःअपरेह-
 वाबभूवुःरसालेनपूर्णाअपरेहृदायभूवुः दम्भापूर्णाअपरे-
 हृदाः । अन्येपायसेनपूर्णाः । पायसस्यान्यइतिपाठः । स-
 र्वत्रतृतीयार्थेपक्षी । तद्वच्चनार्थशर्करायाःसञ्चयाःरा-
 शचश्चबभूवुरित्यर्थः । शर्करायावसञ्चयाइतिचपाठः ।
 शर्करासिन्धवविकारापूपसञ्चयाइत्यर्थः ॥ ७०—७२ ॥
 कल्कान् आमलक्यादिकल्कान् । चूर्णकषायान् चूर्णा-
 निमाषादिचूर्णानि कषायाःकथितानि । स्नानेभिर्दि-
 त्स्नानानि तैल्लेणोदकादीनि । भाजनस्थानि कटा-
 हादिमहापात्रस्थानि । तीर्थेषु अवतारेषु ॥ ७३ ॥
 शुक्लान् निर्मलान् । अंशुमतः कूर्चवतः । दन्तधावन-
 सञ्चयान् दन्तकाष्ठसमूहान् । स्नानानन्तरमलंकारोप-
 करणानिदर्शयति—शुक्लानिति । चन्दनकल्कान् चन्द-
 नपङ्कान् । समुद्रेषु संपुटकेषु । “समुद्रकःसंपुटकः”
 इत्यमरः । अवतिष्ठतः वर्तमानान् ॥ ७४ ॥ परिमृ-
 ष्टान् निर्मलीकृतान् । पादुकाः दारुनिर्मिताः । उपान-

हश्चर्मनिर्मिताः । धुग्मानि हन्त्रानि ॥ ७५ ॥ आञ्ज-
 नीः अञ्जनयुक्ताःकरण्डिकाः । कङ्कतान् केशमार्ज-
 नान् । “कङ्कतःकेशमार्जनं” इतिनिघण्टुः । कूर्चा-
 न् स्नानायुपयुक्तसनानि इमंशुप्रसाधकान्वा । शस्त्रा-
 णि योवैरलंकारार्थधार्याणि । मर्मत्राणानि कवचा-
 दीनि ॥ ७६ ॥ प्रतिपानहृदान् ग्रासप्रहणान्तरंमु-
 क्तजीर्णार्थपानार्हहृदान् । अवगाह्यसुतीर्थान् अवगा-
 हनयोग्यावतारप्रवेशयुक्तान् । सोत्पलपुष्करान् उत्प-
 लमिन्दीवरं पुष्करं पद्मं ॥ ७७ ॥ आकाशवर्णप्रति-
 मान् आकाशवर्णमिर्मलानित्यर्थः । सुखप्रवान् सुखेन
 भ्रवः स्नानेपुतथोक्तान् । यवससञ्चयान् कृष्णसमूहा-
 न् । “यवसंकृष्णमर्जुनं” इत्यमरः ॥ ७८ ॥ पशू-
 नानिर्वापार्थान् पशुभ्योविश्राणनार्थान् ॥ ७९ ॥
 स्वप्नकल्पत्वोक्तिरयन्नसिद्धत्वात् अपूर्वत्वात् आश्चर्यक-
 रत्वाच्च । तादृक् वाचामभूमि । भरतस्य भरताय
 ॥ ८०—८१ ॥ अनुज्ञाप्य अनुज्ञांकारयित्वा ॥ ८२ ॥
 इदंचातिथ्यकरणमैन्द्रजालिकवन्नमिभ्येत्याह—तथैवे-

ति० पादुकोपानहं समाहारेदत्तमासान्तः ॥ ७५ ॥ ति० आकाशेलाद्यर्थपूर्वोन्वयि । उपाधिविशेषाश्लीलवर्णानित्यर्थः
 स० आकाशवर्णप्रतिमान् “आकाशोनीलिर्भोदेति” “भूतमप्यस्तिदिन्यदृष्टिगोचरं” इत्याद्युक्तेर्नीलवर्णोपेतान् ॥ ७८ ॥ ति०
 निर्वापार्थं भक्षणार्थं ॥ ७९ ॥ ति० ताःसर्वाः अप्सरसः ॥ ८२ ॥ इत्येकवचनितमस्सर्गः ॥ ९१ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. ज. झ. ञ. पयसस्यान्ये. २ ड. च. छ. झ. ट. शर्कराणां च. ३ ड. झ. पादुकोपानहंचैव. क.
 घ. ज. पादुकोपानहांचापि. च. च. पादुकोपानहृदापि. ४ क. घ. ड. च. झ. ञ. ट. धुग्मान्यत्र. ५ क. ख. ड. च. छ. झ.
 ञ. ट. छत्राणि च. ग. शस्त्राणिविविधानि च. ६ ग. ज. तनुत्राणि च. ७ घ. रथवाजिनां. ८ क. ड. च. ज. झ. सुखाङ्गवान्.
 ९ ग. च. छ. झ. ञ. ड. निर्वापार्थपशूनां. १० घ. स्वर्गकल्पं. ११ ड. छ. झ. ट. तावद्भरद्वाजमहर्षिणा. १२ क. ग. इत्येषां.
 ड. च. इत्येव. १३ ड. छ. झ. ट. तास्सर्वा.

तथैव दिव्या विविधाः सगुत्तमाः पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

अष्टाङ्गेनप्रमातेसा अलिबन्धेधिप्रकटमार्गेपृच्छन्तंभरतंमलितस्त्रिवेदनम् ॥ १ ॥ कौसल्यादिपुत्रिसुपुभरद्वाजंदम्भमानासु
भरतेनमुनिषोदनपातंमृतितासन्निभादिविशेषनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथातेनमुनिसमापृच्छन्तपूर्वकं सेतासंनान्नेनपरिजनैःसह
धिप्रकटंमृतिप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

ततस्तां रजनीं व्युध्य भरतः सपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्राञ्जलिं प्रेक्ष्य चागतम् ॥ हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
कश्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवासाद्विषये गता ॥ समग्रस्ते जनः कश्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ॥ आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिसुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥
सुखोषितोऽसि भगवन्समग्रबलवाहनः ॥ तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो बलवत्प्रथा ॥ ५ ॥
अपेतरुमसन्तापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः ॥ अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स सुसुखोपिताः ॥ ६ ॥
आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम ॥ समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेश्वर चक्षुषा ॥ ७ ॥
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महारमनः ॥ आचक्ष्व कैतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥

ति । मत्ताः दृष्टाः भोगैस्तृप्ताः । सदिरोक्तदाञ्च मधे-
नमत्ताश्च । “ मत्तेशौण्डिकदक्षिणाः ” इत्यमरः ।
तथैवअनुभवकालइवाकर्तिवतेत्यर्थः । प्रमर्दिताः प्रकी-
र्णाश्च भोगवशादितिभाषः । पृथक् पूर्वस्त्रयोविध-
क्षणाः ॥ ८३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे पीताम्बराल्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

व्युध्य विशेषेणोषित्वा । सपरिच्छदः सपरिवारः
“ परिवारःपरिकरःपरिष्कन्दःपरिमहः । तथोपकर-
णंमोक्तंपरिवर्हःपरिच्छदः ” इतिहलायुधः । कामा-
त् रामप्राप्तीच्छया ॥ १—२ ॥ अस्मद्विषये अस्म-
दाश्रमे । रात्रिःसुखागताकश्चिदित्यन्वयः । अतिथ्ये-
विषये समग्रः संपूर्णस्त्वृष्टइतियावत् । अनवेत्यनेनपू-
र्वभरताशयपरीक्षणार्थमेवातिथ्यकरणमितिद्योतितं ।

रामविषयभक्त्यभावेभोगप्रवणःस्यादितिहृदयं ॥ ३ ॥
अभिनिष्क्रान्तमित्यनेन कौसल्यादिसर्वजनदर्शना-
र्थं भरतागमनकालएवबहिर्निर्गतवान्पुत्रिरितिव्यञ्जितं
॥ ४ ॥ बलवत्तर्पितः अंतीवतर्पितः । “ किमुद्रासी-
वबलवत्स्यतिसुपुत्रनिर्भरे ” इतिवैजयन्ती ॥ ५ ॥
अपेतेति । कुमोगलानिः संतापोदेहौघ्यं । अपिप्रेष्या-
नुपादाय प्रेष्यान्प्यारभ्य सुभिक्षाः ससृष्टाभपानाः
सुप्रतिश्रयाः शोभनस्थानाः शोभनगृहाइतियावत् ।
“ स्यानेगोष्ठ्यांसन्नयानेप्रत्याहारेप्रतिश्रयः ” इतिवै-
जयन्ती ॥ ६ ॥ कामं यथेष्टं । “ कामंप्रकामंपर्याप्तं
निकामेष्टंयथेष्टितं ” इत्यमरः । हेभगवन् त्वामास-
न्त्रये आपृच्छे । भ्रातुःसमीपंकामंप्रस्थितंमां त्वं मैत्रेण
मित्रसंबन्धिना चक्षुषा ईक्षस्व ॥ ७ ॥ धर्मेणयोगज-
धर्मेणजानातीतिधर्मज्ञ योगप्रभावविवितसर्ववृत्तान्ते-
त्यर्थः । धार्मिकस्य पितृवचनपरिपालनरूपधर्ममाच-

ति० ते जनः समग्रः सम्प्रकृतिकः । अभूदितिशेषः । अनेनहितपएवमहत्सर्वेष्टसाधनंनदुराज्यादीतिश्रुतिशोभितोभरतः
॥ ३ ॥ ति० जनसमूहस्यबहुत्वात्सर्वेषांखदर्शनेनकृतकृत्यलायाश्रमाभिष्क्रान्तं ॥ ४ ॥ ति० बलवान् सेनासहितः ॥ ५ ॥ स्व०

[पा०] १ क. छ. ट. पृथक्प्रकीर्णाः. २ ग. विमर्दिताः. ३ क. च. न. कृतातिथ्यं. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. न.
प्रेक्ष्यप्राञ्जलिमागतं. ५ छ. झ. ट. उपनिष्क्रान्तं. ६ ड. च. छ. झ. न. बलवत्तर्पितश्चाहंबलवान्भगवन्स्त्वया. ७ क. ग. घ.
सुभिक्षाः. ८ क. च. न. सर्वेपि. ग. सर्वेति. ९ घ. सुखोपिताः. १० क. ख. ग. च. न. आमन्त्रयेत्तां. ११ क. ख. ग. च. न.
तमृषिः. १२ क. कतरो.

इति पृष्ठस्तु भरतं आनुदर्शनलालसम् ॥ प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महावपाः ॥ ९ ॥

भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ॥ चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ॥ पुष्पितद्रुमसंलम्बा रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः ॥ तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥

दर्शिणेनैव मार्गेण सर्व्वदक्षिणमेव वा ॥ गजवार्जिरथाकीर्णा बाहिनीं बाहिनीपते ॥

वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ १३ ॥

ग्रमाणंमिति तच्छ्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्य्यवारयन् ॥ १४ ॥

वेपमाना कृशा दीना सहदेव्या सुमित्रया ॥ कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ १५ ॥

असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ कैकेयी तस्यै जग्राह चरणौ सव्यपत्रया ॥ १६ ॥

तं प्रदक्षिणभागम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥ अदूराद्भरतस्यैव तस्यौ दीनमनास्तदा ॥ १७ ॥

रतः । महात्मनः महावैर्यस्य । तस्य रामस्याश्रममा-
चक्ष्व सचाश्रमः कियान् कियद्भरतः । तस्यमार्गःकत-
मइतिपृच्छतेमे मह्यं शंसेतियोजना ॥ ८ ॥ महातपाः
अतएवमहातेजाः सर्वज्ञानसमर्थइत्यर्थः । रामाश्रम-
प्रदेशाभिज्ञेषुगुह्यज्ञातिषुविद्यमानेषु मुनिप्रतिप्रशस्तस्य
पूजार्थ ॥ ९ ॥ अर्धतृतीयेष्विति अर्धतृतीयेषोपातेष्व-
र्धतृतीयेषु सार्धयोजनद्वितयइत्यर्थः । अतीतेष्वितिशेषः ।
अजने मुनिव्यतिरिक्तमाम्यजनरहिते वने तत्रप्रसि-
द्धोगिरिः वर्ततइतिशेषः ॥ १० ॥ तस्यगिरेरुत्तरंपा-
र्श्वमासाद्य स्थितामन्दाकिनीनामकाचिन्नदी अस्तीति-
शेषः । द्रुमाः काननमिश्राः ॥ ११ ॥ तत्सरितोम-
न्दाकिन्याः अनन्तरं समीपे । चित्रकूटस्तिष्ठति ननु
व्यवहितपार्श्वे । तयोः सरिद्विर्योर्मध्ये । पर्णकुटी
पर्णशाला कृता तत्रवसतः ध्रुवयोगप्रभावेनजानामी-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्मादाश्रमात् दक्षिणेनमार्गेणकिं-
चिद्दूरंगत्वा ततःसव्यदक्षिणं नैर्ऋतदिग्भागाद्यथाभवे-

तितथाबाहिनींवाहयस्व किञ्चिद्दूरं दक्षिणएकोमार्गः
ततःशाखामार्गेणनैर्ऋतदिग्भागागमिनागन्तव्यमिति
भावः । कान्तारमार्गस्यसूक्ष्मत्वाद्यथायोग्यंमार्गस्यवा-
मतोदक्षिणतश्चविरलप्रदेशोवाहिनाप्राप्यस्वेत्यर्थइत्य-
प्याहुः ॥ १३ ॥ इति उक्तप्रकारेण । तत्प्रयाणं
प्रस्थानं श्रुत्वा । राजराजस्य महाराजस्यदशरथस्य ।
योषितः कौसल्याद्याः । यानार्हाः यानत्यागानर्हाअ-
पियानानित्यक्त्वा । ब्राह्मणं ब्रह्मविदंभरद्वाजं । पर्य्यवार-
यन् वन्दनायेतिशेषः ॥ १४ ॥ वेपमाना वार्धकाह-
विदर्शनाद्य । कृशा दीना । रामविरहादितिशेषः
॥ १५ ॥ असमृद्धेन अपूर्णेन फलापर्यवसायिनेतिया-
वत् । कामेन मनोरथेन उपलक्षितेतिशेषः । लोक-
स्यगर्हिता लोकेनगर्हिता । सव्यपत्रया सलज्जा ।
रामविवासनहेतुत्वात् ॥ १६ ॥ लज्जावशादेवकौस-
ल्यादिभिःसह मुनेःपुरतः स्थातुमशक्ताप्रदक्षिणव्या-
जेनभरतंगतेत्याह—तमित्यादिना । दीनमनाः कैके-

अपेक्षमसंतापाःखिगतबाह्याभ्यन्तरसंतापाः ॥ ६ ॥ टी० अर्धतृतीयेषु अर्धयुक्ततृतीयेष्वित्यर्थः । सार्धयोजनद्वयेवा । स०
अर्धतृतीयेषु प्रथमद्वितीयतृतीयंचेतित्रियुयोजनेषु । दशकोषपरिमितोमार्गइतियावत् । रम्यनिर्दरयुक्तकाननंयस्यिन्ततथा
शि० अर्धतृतीयेषुअर्धमेवतृतीयंयस्यिन् । सार्धद्वयमित्यर्थः । तस्यैकदोषेणकपिजलाधिकरणन्यायेनसार्धसंज्ञेत्यर्थः । तेषुवो-
जनेषु । अजने दुर्जनरहिते ॥ १० ॥ स० आसाद्यप्राप्यतिष्ठतीत्यर्थः । पुष्पितद्रुमसंलम्बा पुष्पितद्रुमैःसम्यक्लम्बा । एतेवृक्षास्ती-
रज्जाइतिहेयः । पुष्पितकाननेत्येतत्पुष्पिकूटतयेतिज्ञातव्यं ॥ ११ ॥ ति० तस्याअनन्तरंत्वरपार्श्वेचित्रकूटपर्वतं तयोरोत्तमलक्ष्मणयोः
पर्णकुटीचदक्ष्यसि ॥ १२ ॥ स० हिला अनादृश्येत्यर्थः । यानार्हाःयानप्रवेष्टनयोग्याः ॥ १४ ॥ शि० सर्वलोकस्यगर्हिता रक्षकत्वे-
नस्वीकारकर्त्री । सव्यपत्रया सव्यकौसल्यावामभागपतिसव्यया । प्रपतइतित्रया स्वस्वामविवासनहेतुलक्ष्म्याकिञ्चिल्लजावती ।

[पा०] १ क. छ. झ. ट. आनुदर्शन. २ ख. ग. ङ. छ. झ. ज. ट. चित्रकूटगिरिः. ३ क. संपन्ना. ४ क. छ. झ.
क्षित्रकूटनपर्वत. ५ क. छ. झ. ट. पर्णकुटी. ६ क. च. छ. झ. ज. ट. दक्षिणेनच. ७ ख. च. ज. सर्व्वदक्षिणमेवच. क. छ.
झ. ट. सर्व्वदक्षिणमेवच. ८ क. च. ज. ट. समाकीर्णा. ९ ग. महाबाहो. १० क. ख. घ—ट. मितिचश्रुत्वा. ११ क. च. ज.
तस्य. १२ छ. झ. ट. तत्र.

ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो वृद्धव्रतः ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ॥ १८ ॥
 एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९ ॥
 यामिमां मगधन्दीनां शोकानशनकर्षिताम् ॥ पितृहिं महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ २० ॥
 एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ कौसल्या सुपुत्रे रामं यातारमदितिथया ॥ २१ ॥
 अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ॥ [इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राक्षस मध्यमा ॥]
 कर्णिकारस्य ज्ञात्वेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २२ ॥
 एतस्यास्तु सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ॥ उभौ लक्ष्मणशत्रुभौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २३ ॥
 यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ॥ राजापुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
 कोधेनामकृतप्रज्ञां दृष्टां सुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २५ ॥
 भर्मेतां मातरं विद्धि नृपंसां पापनिधयाम् ॥ यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं सहदात्मनः ॥ २६ ॥
 इत्युक्त्वा नैरर्षाद्दलो बाष्पगद्गदया गिरा ॥ स निशश्वास ताभ्राक्षो नागः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ २७ ॥
 भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तेषां ॥ प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २८ ॥

फी ॥ १७ ॥ वृद्धव्रतइत्यनेन सर्वज्ञत्वंलक्ष्यते । सर्व-
 ज्ञोपिकैवेयीशिश्वार्थपप्रच्छेत्यर्थः । विशेषं संज्ञासंज्ञि-
 संबन्धादिविशेषं इतिकरणमभ्याहृत्य इतिपप्रच्छेत्य-
 न्वयः ॥ १८ ॥ धार्मिकः सत्यवादीत्यर्थः । वचनको-
 विदः वचनेपण्डितः भरद्वाजवचनस्तात्पर्यज्ञइत्यर्थः ।
 भरतमुखेनमातृणांस्वभावविशेषप्रतिपादनं हि सुनेरा-
 शयः ॥ १९ ॥ शोकानशनकर्षितां शोकानशना-
 भ्यांकर्षिता । देवतामिव धर्मदेवतामिव । सिंहवि-
 क्रान्तगामिनं सिंहवद्विक्रान्तं विक्रमयुक्तं यथाभवतित-
 थाभ्यामिनं गमनशीलं । यातारं विष्णुं । " एवधा-
 ताविधाताच " इतिवक्ष्यमाणत्वात् । सर्वगुणसंपन्ना
 राममाता एषा कौसल्येत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥ वामभु-
 जं श्लिष्टा कौसल्यायावेषमानाङ्गत्वात्तद्वारणार्थतद्गाम-
 भुजंभवदुल्लिखितेत्यर्थः । दुर्मनाः दुःखितमनाः ।

दुर्मनस्त्वेद्वृत्तान्तः—कर्णिकारस्येति । शीर्णपुष्पा न्छा-
 मपुष्पा ॥ २२ ॥ एतस्याइत्यत्र वक्तृगुणसंपन्नयोर्ल-
 क्ष्मणशत्रुभयोर्मालेयमित्येवमित्यर्थः । देववर्णिनौ अश्विनी-
 देवतुल्यौ ॥ २३ ॥ जीवनाशं राक्षसभूयिष्ठं दण्डका-
 रण्यं प्रतिविवासानात् जीवस्यजीवनस्यनाशं । इतः
 इहवने । क्रुध्यसीतकोधना कर्तवित्युद । अकृतप्रज्ञां
 अशिक्षितबुद्धिं । सुभगमानिनीं सुभगांसुन्दरीमात्मा-
 नंमन्यतइतिसुभगमानिनीतां । वस्तुतोऽनार्या आर्य-
 रूपिणी । आर्यवद्वासमानां । यतोमूलं यत्कारणकं ।
 आसनोभय ॥ २४—२६ ॥ बाष्पगद्गदया रामवि-
 वासनस्मरणजबाष्पेणगद्गदया स्खलन्त्या गिरा इत्यु-
 क्त्वा । नागः सर्पः ॥ २७ ॥ तथानुवन्तमित्यन्वयः ।
 महाबुद्धिः भाविज्ञः । अर्थवत् प्रयोजनवत् ॥ २८ ॥

सैवसेतिकर्मधारयः । कैकेयीच ॥ १६ ॥ शि० शोकानशनकर्षितां शोकहेतुकमोजनान्नाहहेतुककृशताविशिष्टां ॥ २० ॥ स०
 यातारं उपेन्द्रं ॥ २१ ॥ स० देववर्णिनौ देवानां वर्णरूपमेतद्वोरस्तीति तथा । यद्वा देवानां वर्णवर्णनाडुतिरिति पाठः । अयो-
 रसौ । कुमारौ षण्मुखसमौ । कुः कुतिसतोभारः सौन्दर्येण भाव्यामिति वा । अतो न सुतावित्यतिरिक्ता ॥ २३ ॥ स० जीवनेपिना-
 शः जीवनाशः अदर्शनमित्यपाठः । तंगतौ । शि० जीवनाशं जीवस्य प्रजापालनस्य नाशं भवन्तं गतौ ॥ २४ ॥ शि० कोधेनाम-
 प्रसिद्धिरस्यास्ताकोधनाममन्यरा । तस्मांकृतास्थापिताप्रज्ञाबुद्धिर्येयाता । मन्यरा नृकुलवर्तिनीमित्यर्थः । दृष्टां अहमतीन्द्राजप्रिये-
 तिगर्वविशिष्टां राजातिप्रीतिविषयीभूतामित्यर्थः । अतएव सुभगमानिनीं सुभगां नाराहः सङ्गुभ्राष्टीच्छावतां कर्तुं गामानः पूजावस्ति
 अस्यास्तां । अतएव ऐश्वर्यैः कामयते शोभते सातां । आर्यरूपिणीं प्रशस्त्यरूपविशिष्टां । तत्त्वेषु सत्कृतिनिरतां वा । नृपंसां रामवियो-
 गहेतुत्वेन नृभिः कथ्यमानां । पापनिधयां पापेषु हेतुकवियोगदुःखदानरूपापराधेनिधयो यस्यास्तां । यतो यस्याः अमूलं अकारणकं
 आत्मनो व्यसनं अनवस्थितिपश्यामि तां नार्थाकनिष्ठां एतां कैकेयीं सममातरं विद्धि । स० आर्यरूपिणीं आर्यस्य वस्तुन इव रूपं यस्यास्तां ।

[पा०] १ क. ख. घ. च. ज. व्याघ्रविक्रान्त. २ क. ख. च. वामभुजं. ३ इदमर्थं क. छ. ज. झ. ट. पुच्छकेपुच्छस्यते.
 ४ क. ततोमूलं. ५ ग. नृपशर्दूलो. ६ ग. बाष्पोपहतया. ७ क. छ. झ. विनिश्चस्यत. ८ क. ख. ग. च. ज. न. ट. कुक्षो-
 नागदंवावक्रुद्ध. छ. झ. कुक्षोनागद्व. ९ ख. ग. क. छ—द. तदा. १० क. बुद्धिर्नृपंसां पापनिधयो.

न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ॥ रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदकं भविष्यति ॥ २९ ॥
 देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ हितमेव भविष्यद्वि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३० ॥
 अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिदमचोदयत् ॥ ३१ ॥
 ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमपरिष्कृतान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थं बहून्बहुविधो जनः ॥ ३२ ॥
 गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ॥ जीमूता इव धर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३३ ॥
 विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ॥ प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ॥ ३४ ॥
 अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ॥ रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३५ ॥
 चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिविकां शुभाम् ॥ आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ॥ ३६ ॥
 सा प्रयात्ता महासेनां गजवाजिरथाकुला ॥ दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३७ ॥
 वनानि तु व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ॥ गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वपि नदीषु च ॥ ३८ ॥

सा संप्रहृष्टद्विजवाजियोधा वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान् ॥

महद्भनं तत्प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

दोषेण दोषवत्तया नावगन्तव्या तस्याः देवप्रेरितत्वा-
 दित्यभिप्रायः । तत्रेहेतुमाह—रामेति । सुखोदकं
 सुखोत्तरं । अतीतानागतवर्तमानज्ञोमहर्षिर्भाविरावण-
 वधादिकं हृदिनिधाय देवादीनां सुखोदकं भविष्यतीत्युक्त्वा-
 न् ॥ २९—३० ॥ संसिद्धः लब्धाशीर्वादः ।
 आमन्त्र्य आपृच्छत् । युज्यतां गमनाय संनहतामिति
 स्वसैन्यमचोदयत् ॥ ३१ ॥ वाजिरथान् वाजिनोर-
 थाश्च । युक्त्वा संनहत् । युक्तानिति पाठे सज्जीकृतान् ।
 प्रयाणार्थं प्रयाणकाङ्क्षी ॥ ३२ ॥ गजकन्याः करे-
 णवः । हेमकक्ष्याः हेममयबन्धनरज्जवः । सघोषाः
 घण्टाघोषयुक्ताः । पताकिन इत्यत्र “ पुमान्स्त्रिया ”
 इत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ प्रययुरित्यत्र सा दिनआरुहेति
 शेषः । यद्वा यानानीतितत्स्थालक्ष्यन्ते । पदातयः
 पादैरेव ययुः । यानैः समययुरिति भावः ॥ ३४ ॥

यानप्रवेकैः यानोत्तमैः । “ प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ”
 इत्यमरः ॥ ३५ ॥ चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रार्क-
 कान्ति । नियुक्तां वसिष्ठादिभिराज्ञां । सपरिच्छदः
 सपरिवारः ॥ ३६ ॥ सेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ।
 गङ्गायाः दक्षिणवाहिन्याः । परवेलायां पश्चिमभागे ।
 स्थितेति शेषः । महासेनावनानिव्यतिक्रम्य गिरिषु न-
 दीषु च विश्रम्येति शेषः । उत्थितो मेघ इव दक्षिणां दिश-
 मावृत्य प्रयातेतिसंबन्धः । यद्वा महासेनागिरिषु नदी-
 शुचवनानिव्यतिक्रम्येति वाऽन्वयः ॥ ३७—३८ ॥
 तत्र तदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अथोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

यामूर्त्यस्य व्यसनस्य तद्यतो मूलं ॥ २५—२६ ॥ ति० भविष्यदिति श्रुतं । जानीहीति शेषः । एवं देवादिकृतोऽर्थमन्त्राद्वारा कै-
 केय्या बुद्धिमोह इति भावः । अतएव नैषा दोषभाषितोऽर्थः । देवादीनां सुखदत्तात् । स्व० दानवानां ततो ॥ ३० ॥ स्व० संसिद्धः
 संनहः ॥ ३१ ॥ ति० चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रार्कसदृशी । क्वचिद्वागेस्कटिकादिनिर्मितां क्वचिद्वागेपमरागादिनिर्मितामि-
 ति यावत् ॥ ३६ ॥ ती० गङ्गायाः परवेलायां दक्षिणकूले विविष्टा सा सेना उत्थितो मेघ इव दक्षिणां दिशमावृत्य गिरिष्वपि नदीषु वना-
 निव्यतिक्रम्य प्रयातेतिसंबन्धः ॥ ३८ ॥ इति द्विनवतितमस्तर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ ख. ग. दोषेण हि सन्तव्या. २ घ. च. न. चमहात्मनां. ३ ड. ट. मिति चामचीत्. ४ ग. रवाभ्यागान्युक्तान्.
 ख. च. ज. रवान्युक्तान् दिव्यान्. ५ ड. ट. भूषितान्. ६ ड. व. छ. झ. व. ट. त्रयाणार्थं. ७ ख. ग. करिष्यन्. ८ ग. घ.
 सत्पार्कः. ९ च. छ. झ. न. ट. समाकुला. १० छ. झ. ट. गिरिष्वनदीष्वपि. ११ क. ड. ज. झ. ट. द्विपवाजियूषा.
 १२ च. विदासयन्ती. १३ क. च. घ. दूयान्. १४ क—छ. झ. न. ट. त्रविगाहमाना.

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

सैन्यादिभिः सह चित्रकूटमागतवता भरतेन भरद्वाजोक्तलक्षणैस्तस्य चित्रकूटस्थनिर्धारणेन सैन्यान्प्रतिरामाभ्यान्वेष्टवता
॥ १ ॥ रामावासंविधिवन्निर्नातिदूरे भूमदर्शनमावेदितेन भरतेन तद्देशस्य रामावासत्वं संभावयता तत्रैव तेनास्थापनपूर्वकं
पसिद्धसुमन्त्रसाहित्येन तद्देशगमनाध्यवसायः ॥ २ ॥

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ॥ अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुतुवुः ॥ १ ॥
ऋक्षाः पृषतसङ्गाश्च हरवश्च समन्ततः ॥ दृश्यन्ते वैनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ॥ वृत्तो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ॥ महीं संञ्जादयामास प्रावृषि धामिबाम्बुदः ॥ ४ ॥
तुरगौघैरवतता वारणैश्च मेहाजवैः ॥ अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन्काले बभूव भूः ॥ ५ ॥
स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिधान्तवाहनः ॥ उवाच भेरतः श्रीमान्वसिष्ठं भविष्यां वरम् ॥ ६ ॥
धादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव ध्रुतं मया ॥ व्यक्तं प्राप्ताः स तं देशं भरद्वाजो यममवीत् ॥ ७ ॥
अयं गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी ॥ एतत्प्रकाशते दूराक्षीलमेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ॥ वारणैरवमृद्यन्ते भौमकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ॥ नीला इवातपापाये तोयं तोयन्नरा घनाः ॥ १० ॥
किन्नराचरितं देशं पश्य क्षत्रुम् पर्वतम् ॥ भुगैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥

यायिन्या गच्छन्त्या । अर्दिताः पीडिताः । यूथपाः
गजाविधूयनायाः । “यूथनाथस्तु यूथपः” इत्यमरः
॥ १ ॥ पृषतसङ्गाः शिन्दुमन्मृगसङ्गाः । ऋक्षाः
भक्षकाः । हरवो विन्दुरहिताः स्थूलकायाः विकटशृङ्गा
सृगाः । दृश्यन्ते अदृश्यन्ते । वनराजीष्वित्यादि-
मात्रपूर्वमनुष्यादिदर्शनेन साध्वेक्षणः स्थिता इत्युच्यन्ते
॥ २ ॥ नादिन्या रथयोवहपितृहृदितादिभिरिति शेषः
॥ ३ ॥ सा आकाशं ॥ ४ ॥ अवतता निरन्तरा ।
तस्मिन्काले गमनकाले । चित्रकूटमित्यनेन कदाचि-
क्ष्यत इति गन्त्यते ॥ ५ ॥ भविष्यां भविष्यां । यथा
औचित्यान्मन्त्रशब्दः कार्यविचारे वर्तते ॥ ६ ॥ अथ
देशस्य यादृशं रूपं लक्ष्यते मन्दाकिनीचित्रकूटमध्यव-

र्तित्वरूपं मया च यथा येन प्रकारेण ध्रुतं भरद्वाजात्
तथा दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥ तदेवाह—अयमित्या-
दिना । अयं पुरोवर्ती गिरिश्चित्रकूटो भवति तथेयं म-
न्दाकिनी भवति । एतत् अन्त्योर्मध्यवर्तिवन् । नील-
मेघनिभं प्रकाशते ॥ ८ ॥ अथ तद्देशप्राप्तिं दर्शयति
—गिरेः सानूनीति । सानूनि एतानीति सिद्धं ।
अवमृद्यन्ते भज्यन्ते ॥ ९ ॥ अथ रामनिवासत्वेन भो-
ग्यतां नुल्लापान्नं भ्रातरं प्रति वर्णयति—मुञ्चन्तीत्यादि ।
एते बहुला इत्यर्थः । आतपापाये घर्मान्ते वर्षाकाल
इति यावत् । तोयन्नरा इति नीलत्वे हेतुः ॥ १० ॥
किन्नराचरितं देशं किन्नराचरितं देशरूपं पर्वतं ॥ ११ ॥

ति० वनवातेषु वनमार्गेषु । “वाटः पर्यवश्याश्च” इति शब्दरत्नमाला ॥ २ ॥ ति० सा मही ॥ ५ ॥ स० भरद्वाजो यं देशं
यादृशं यादृशं लक्षणं विशिष्टं मवीत् यथा च मया ध्रुतं तादृशं लक्षणं तं देशं व्यक्तं प्राप्तास्स । यतोऽस्य रूपं तथैव लक्ष्यते । स्वेत्यव्ययवा
आर्षो वाक्सिर्गलोपः ॥ ७ ॥ स० यममवीत् ऽमवीदित्यस्याप्राप्यन्वयः । तथामानदीममवीत् स्यामन्दाकिनी नदी इयमेवेत्यन्वयः ॥ ८ ॥
ति० अवमृद्यन्ते पीब्यन्ते ॥ ९ ॥ ति० अतएवैते नगाः कृक्षाः आजानामाधातेन चलितशाखाः पर्वतसानुषु कुसुमानि मुञ्चन्ति

[पा०] १ ख. ग. गच्छन्त्या. २ क. छ. झ. ट. मुख्यश्च. ग. संघाता. ३ छ. झ. वनवातेषु. ४ घ. च. ज. यायिन्या.
५ क. घ. छ. झ. ञ. ट. महाबलैः. ६ क. घ. छ. झ. ञ. ट. सा. ७ क. ग. क. छ. झ. ञ. ट. गला. ८ क. क. च. छ.
झ. ञ. संपति. ट. संपति. ९ क. छ. झ. ट. वननं श्रीमान्. १० क. तादृशं. ११ क. छ. झ. ट. मया ध्रुतं. १२ क. ग.
क.—अ. कूटस्थया. १३ च. ट. कामगैः १४ क. ग. घ. च. ज. चरितोद्देशं. १५ ख. क. छ. झ. ट. पर्वते. १६ क.
ख. ग. क. छ. झ. ञ. ट. इयैः.

एते मृगगणा भ्रान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धा शरदि मेघराजिरिवाम्बरे ॥ १२ ॥
 कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्छिरस्सु सुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः ॥ १३ ॥
 निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्वेव जैनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मा ॥ १४ ॥
 सुखैर्द्वीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ॥ तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥
 खन्दनास्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ॥ एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शशुन्न कानने ॥ १६ ॥
 एतान्नित्रासितान्यस्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ॥ एतमाविशतः शीघ्रमधिवासं पतत्रिणः ॥ १७ ॥
 अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मा ॥ तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥
 मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ॥ मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥
 साधुसैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च कानने ॥ यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ॥ विविर्गुस्तद्वनं शूरा धूमं च ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥
 ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्ये भवत्यग्निर्यत्कमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥

प्रचोदिताः सैनिकैरिति शेषः । प्रविद्धा प्रेरितेतियावत् ॥ १२ ॥ अमी भटाः । मेघप्रकाशैः फलकैः केशब-
 न्धविशेषैः वनसंचारार्थकल्पितैरुपलक्षिताः सन्तः । दाक्षिणात्यां नरायथा दाक्षिणात्यां नरा इव । शिरस्सु
 कुसुमापीडान् कुसुमशेखरान् कुर्वन्ति । “आपी-
 षशेखरोत्तंसावतंसाः शिरसि सजः” इति हलायु-
 धः । दाक्षिणात्याहिकेशानुद्बुल्यध्वाकुसुमापीडि-
 रलंकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ घोरप्रदर्शनं क्रूरदर्शनमिदं वनं
 पुरानिष्कूजमिव भूत्वा निर्जनं भूत्वेतियावत् । संप्रति
 जनाकीर्णा अयोध्या सौम्यनगरीव मा मां प्रतिभाति
 ॥ १४ ॥ ह्यादि सुखैर्द्वीरितः उत्थापितो रेणुर्दिवं प्र-
 च्छाद्य तिष्ठति । वहति द्रुतमपनयति । कुर्वन्निव मम
 प्रियं रामाश्रमदर्शनप्रदानादिति भावः । अनेनावगम्यते
 रामाश्रमवर्णनं दधिष्ठितत्वेन प्रीतिहेतुत्वादिति ॥ १५ ॥

वक्ष्यमाणत्रासहेतुत्वेनाह—खन्दनानिति । सूतमुख्यैः
 सारथिमुख्यैः । संपततः रामदर्शनकुतूहलेन सम्यागा-
 च्छतः ॥ १६ ॥ वित्रासितान् रथैरिति शेषः । बर्हिणः
 मयूरान् । एतं शैलं । पतत्रिणः प्रशस्तपक्षानिति
 बार्हविशेषणं ॥ १७ ॥ अतिमात्रं मनोज्ञ इति संबन्धः ।
 अतएव स्वर्गपथो यथा स्वर्गप्रवेश इव । मा मां प्रतिभाति
 ॥ १८ ॥ पृषताः बिन्दुमृगाः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याः
 उचिताः सैनिकाः । “साधुक्षिपूचिते सौम्ये सज्जने वा-
 र्धुषौ पुमान्” इति वैजयन्ती । प्रतिष्ठन्तां गच्छन्ति-
 त्यर्थः । दृश्येते दृश्येयातां । लकारव्यत्ययार्थः
 ॥ २०—२१ ॥ धूमाग्रं धूमशिखां । अमनुष्ये मनु-
 ष्यरहितदेशे । अग्निः धूमरेखाविशेषनिश्चितः नञ्भवति ।
 अत्र अत्रैव । वह्निमल्पदेशो राघवौ स्तः । व्यक्तं ध्रुवं

॥ १० ॥ स० प्रचोदिताः प्रेरिताः त्रासिता इति यावत् ॥ १२ ॥ ती० दाक्षिणदिग्भवानराः मेघप्रकाशैः कक्षादिनीलचर्मपिनद्ध-
 तयानीलमेघतुल्यैः फलकैः साधनभूतैः शिरस्सुकुसुमापीडान् कुसुमसमूहान् यथा कुर्वन्ति चारयन्ति तथैवासीदृक्षाः कुसुमापीडान्
 कुसुमस्तम्बकान् शिरस्सुधारयन्ति । दाक्षिणात्याहिकलकान् कक्षादिवर्मपिनद्धान् कुलातेषु पुष्पाणि विकीर्य शिरस्सुधारयन्तीति प्रसिद्धिः ।
 कतक० अमी दृक्षाः निबिडप्रत्यमलाशभ्युद्युतयामेघवद्वर्मासमानैः फलकैर्महास्कन्धशास्त्राभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्याः दाक्षि-
 णदिग्भवाः शशिप्रभानसुरभीनकुसुमापीडान् स्तम्बकशेखरान् कुर्वन्ति । दाक्षिणात्याः शशिप्रभानिति पाठः ॥ १३ ॥ ति० इदं वनं पूर्वं
 निष्कूजं जनशब्दरहितं अतएव घोरदर्शनं भूत्वा । स० पूर्वमपि कतिपयजनसहितत्वानिष्कूजमिवेत्युक्तिः ॥ १४ ॥ ती० दाघं वनं
 प्रच्छाद्य । “द्वदावौवनारण्यवही” इत्यमरः ॥ १५ ॥ स० पृषतानां बिन्दुसहितत्वात् कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ ति०
 साधु यथोचितं प्रतिष्ठन्तां गच्छन्तु । गमनफलं—विचिन्वन्ति त्वत्पादि ॥ २० ॥ ति० वनदाहमावविशिष्टतया प्रसक्तं दृश्य-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. प्रविद्धा शरदि. २ ड. छ. झ. ट. मेघजाला इवा. ख. घ. च. ज. मेघराज इवा. ३ क. सुरभी
 नगाः. ४ ड. ख. छ. झ. ज. ट. नरायथा. ग. नरा इव. ५ ग. समाकीर्णा. ६ क. ख. घ. सांप्रतं. ७ ख. ड. च. ज—ट.
 मे. ८ क. च. रूपापितो. ९ च. रेणुर्दिवं. १० छ. झ. ट. एवमापततः शैलं. क. ख. ग. एतमापततः शैलं. ११ क. ख.
 घ—झ. पतत्रिणां. १२ ड. ख. छ. झ. ज. ट. मे. १३ ड. छ. झ. ट. पयोऽनघ. ग. पथोपमः. १४ क. ग. घ. च. ज.
 दृश्यन्ते. १५ क—ड. काननं. १६ ख. व्यचिन्वन्ति तद्वनं. १७ क. ड. च. ज. झ. ट. धूमाग्रं.

अथ नात्र नरन्याघ्रौ राजपुत्रौ परन्तपौ ॥ मेन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ॥ सैन्यानुवाच सर्वोत्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥

यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः ॥ अहमेव गमिष्यामि सुमश्रो गुरुरेव च ॥ २५ ॥

एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः ॥ भरतो यत्र धूमाग्रौ तत्र दृष्टिं समादधात् ॥ २६ ॥

व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणाऽपि च धूममग्रतः ॥

बभूव हृष्टा नचिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामेणसीताप्रतितत्तद्विशेषप्रदर्शनपूर्वकं चित्रकूटवर्णनम् ॥ १ ॥

दीर्घकालोषितस्सस्मिन्नगरी गिरिवर्नेप्रियः ॥ वैदेह्या प्रियमाकाङ्क्षन् च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥

अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्याममरसङ्काशः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २ ॥

न रीज्याङ्गघनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभकः ॥ मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥

॥ २२ ॥ अथ यद्विस्तृत्यार्थः । तपस्विनः सन्ति तपश्चर्याइतिभावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतं साधूनांम्या-
यविदांसंमतं । अमित्रबलमर्दनः अमोघशस्त्रेण नृप-
तया ॥ २४ ॥ यत्ताः निःशब्दाः । इतः अस्मादेशात् ।
परं अग्रतः । भवद्भिर्गन्तव्यं अहमेवराजसु मन्त्रि-
पुंसमन्त्रैव ऋत्विक्पुण्ड्रवर्षसिद्धयैव । धृतिरितिपाठे
सुमन्त्रैवोच्यते ॥ २५—२६ ॥ अग्रतोधूमनिरीक्ष-
माणापिच अनेनरामदर्शनत्वरतिशयःसूच्यते । व्य-
वस्थिता भरतेनव्यवस्थापितेत्यर्थः । भरतेनहेतुनाव्यव-
स्थिताया । साचमूः प्रियस्सरामस्य नचिरेण अचिरेण ।
समागमंजानतीसती तदा व्यवस्थाकालेपिदृष्ट्वाबभूव ।
जानकीप्रियस्येत्येतिपाठः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

एवमेतावत्पर्यन्तं भरतकथाप्रस्तुत्य रामस्यचित्रकू-
टप्रवेशानन्तरदिनेषुविहारतारतम्याभावात् भरतप्रा-
प्तिदिनसंभूतविहारविशेषान्वर्णयति—दीर्घकालेत्या-
दिनासर्गद्वयेन । आदौश्लोकद्वयमेकाव्यं । अथ
प्रातःकर्तव्यकर्मानुष्ठानानन्तरं । तस्मिन्नगरी चिरप-
रिचर्येपिवैलक्षण्येतिशयात्पूर्ववत्प्राप्तमाने । दीर्घका-
लोषितः मासमात्रमुषितोपि गिरिवनप्रियः । “न-
र्वनवंशीतिरहो करोति” इत्युक्तीत्या गिरिवनयोर्न
वनवत्त्वापादकप्रीतिकः । वैदेह्याः प्रियेणसदैववनदर्श-
नकृतहृलायाः । प्रियं प्रीतिमाकाङ्क्षन् । तद्वारास्वचि-
त्तंचविलोभयन् प्रीणयन् । अमरसंकाशः कुत्रापिनि-
र्भयइत्यर्थः । दाशरथिः रामः । चित्रकूटवर्षं चित्र-
कूटं । भार्या सर्वासनाभरणौयांसीता । शचीपुरन्दरइव
अदर्शयत् । “गतिबुद्धिः”—इत्यादिना द्विकर्मकत्वं
॥ १—२ ॥ राज्यात् भक्तजनपूर्णात् । विनाभवो

अनेइतिशेषः । तस्मान्मनुष्यकारणकवक्ष्यनुपपत्त्याऽत्रैवराजवाजितिजानीमः ॥ २२ ॥ ति० राजसीत्यादिश्रुत्येतथावक्तुमशक्य-
न्तःपक्षान्तरमाहुः—अथेति । वि० पक्षान्तरमाहुः—अथेति । नरन्याघ्रौ अत्रयदिनस्तद्विशेषः ॥ २३ ॥ ति० धृतिरि-
क्षशोकमन्त्रिणोनामान्तरं । स० सुमन्त्रोऽतिरिक्तैतौ ममपक्षादागच्छतामितिशेषः ॥ २५ ॥ स० समागममुद्दिश्यभरतेनस्थापि-
ता । वि० दाशरथीभरतेनव्यवस्थिता व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतोभूमिनिरीक्षमाणा नचिरेण शीघ्रं । जानकीप्रियस्सरामस्य
समागमंनिरीक्षमाणा तदादृष्ट्वाबभूव ॥ २७ ॥ इतित्रिनवतितमस्तर्गः ॥ ९३ ॥

श्री० दीर्घकालोषितः श्रीन्यासानुषितः ॥ १ ॥ तनि० राज्यात् परमपदेष्वात् अंशं तत्त्यागइत्यर्थः । “सकृत्वावैकुण्ठमुत्तमं”

[पा०] १ च. ग. अथवातौ. २ क.—ट. अन्ये. ३ च. ग. वचनंतेषांभरतस्साधु. ४ ग. ज. सर्वान्त्तान्. ५ च.
न. बलसूदनः. ६ क. ग. ड. च. छ. झ. ट. धृतिरेव. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. सैन्यास्तत्र. ८ च. समादधी.
क. ख. ग. समादधे. ९ क. छ. झ. अ. ट. भूमिमग्रतः. १० क. च. ग. जानकीप्रियस्य. ११ क. अथदीर्घोषितः. १२ घ.
क. छ. झ. ट. नचिरेण. १३ च. छ. झ. ट. राज्यप्रवेशं.

पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् ॥ शिखरैः स्वमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥
 केचिद्रजतसङ्काशाः केचित्ततजसंनिभाः ॥ पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥
 पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्योतीरसप्रभाः ॥ विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥
 नानामृगगणद्वीपितरक्षवृक्षगणैर्वृतः ॥ अदुष्टैर्भाल्यं शैलो बहुपक्षिसमायुतः ॥ ७ ॥
 आम्रजम्बवसनैर्लोभैः प्रियालैः पनसैर्धवैः ॥ अङ्गोलैर्धन्यतिनिशैर्विल्वतिन्दुकवेषुभिः ॥ ८ ॥
 काश्मर्यरिष्टवरुणैर्मधुकैस्तिलकैस्तथा ॥ बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥ ९ ॥
 पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्पत्ययं गिरिः ॥ १० ॥
 शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमांशोमहर्षणान् ॥ किंनरान्द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥
 शाखावसक्तान्खट्वांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ॥ पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२ ॥
 जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पद्यैश्च केचित्कचित् ॥ स्रवद्भिर्भाल्यं शैलः स्रवन्मदु इव द्विपः ॥ १३ ॥
 गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पमवान्वहन् ॥ प्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न ग्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥
 यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते ॥ लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रैक्ष्यति ॥ १५ ॥

विनावस्थानं । अप्रच्छान्दसः । दृष्ट्वा स्थितस्येत्यतिशेषः । मनोनवाधते नदुःखाकरोतीत्यर्थः । अयोध्यावासिजनविरुद्धः खेदः सर्वोनिवृत्तइतिभावः ॥ ३ ॥ खचित्तविलोभनमुक्त्वामैथिलीप्रियकरणदर्शयति—पश्येति । खं आकाशं । उद्विद्धैरिवस्थितैः विङ्गोद्विधैरिव स्थितैः अङ्गलिहैरित्यावत् । कर्तारिनिष्ठा ॥ ४ ॥ धातुविभूषिताः नानाधातुलंकृताः । अतएवाचलेन्द्रस्य चित्रकूटस्य । केचिदेशाः रजतसंकाशाः अत्यन्तशुभाः । केचित् क्षतजसंकाशाः रुधिरसदृशवर्णाः । मणिवरप्रभाः इन्द्रनीलप्रभाः । पुष्पार्ककेतकाभाः पुष्पः पुष्परागः । अर्कः स्फटिकः । “अर्कः स्फटिकसूर्ययोः” इत्यमरः । केतकाभाः ईषत्याण्डुराः । ज्योतीरसप्रभाः ज्योतीर्षिताराः ज्वालावा । “ज्योतिसाराग्निभाज्ज्वालादृक्पुत्रार्थोऽम्बराग्निषु” इतिवैजयन्ती । रसः पारदः । श्वेतवर्णावान्तरभेदादुच्यन्ते ॥ ५—६ ॥ द्वीपी महान्याग्रः । तरुः क्षुद्रन्याग्रः । अदुष्टैः । मुक्तिजनसंनिधानेन शान्ततयाहिंसाविदोषरहितैः ॥ ७ ॥ असनैः पीतसालैः । लोभैः तिरिदैः । प्रियालैः

राजावनैः । अङ्गोलैः मन्वैः न्युञ्जैः । तिनिशैः स्यन्दनैः । विल्वैः तिन्दुकैः कालस्कन्धैः । वेणुभिः वंशैः । काश्मरीभिः मधुपर्णिकाल्यैर्वृक्षैः । अरिष्टैः निम्बैः । वरुणैः तिलकाकैः । मधुकैः गुहपुष्पैः । तिलकैः क्षुरकैः । बदरीभिः आमलकैः । नीपैः फट्फटैः । वेत्रैः धन्वनैः इन्द्रवृक्षैः । बीजकैः बीजप्रचुरफलैः दाडिमैः । पुष्पवद्भिरित्यादि सर्ववृक्षविशेषणं । पुष्प्यति वर्धयति ॥ ८—१० ॥ रोमहर्षणान् दर्शनमात्रतः पुलककरान् । द्वन्द्वशः स्त्रीपुरुषौद्वौद्वावित्यर्थः । मनस्विनः अन्योन्यशब्दमनस्कान् ॥ ११ ॥ खट्वादीनि विद्याधराणामेव । विद्याधराः देवयोनिविशेषाः ॥ १२ ॥ जलप्रपातैः निर्झरैः । उद्भेदैः भुवमुद्भिद्यनिर्गतैः स्रवद्भिरितिसर्वविशेषणं ॥ १३ ॥ प्राणतर्पणमिति क्रियाविशेषणं ॥ १४ ॥ हे अनिन्दिते सर्वोत्तमसुन्दरि । इह वने । अनेकाः शरदः संवत्सरान् । त्वया लक्ष्मणेन कैङ्कर्यलक्ष्मीवता च सार्धं । यदि वत्स्यामि तदा मां शोकः नगरत्यागजन्दुःखं । न प्रैक्ष्यति नपीक्ष्यति इत्यर्थः । अत्रयदीत्युक्त्यामाविविधासंस्तु-

इतिवत् सुहृद्भिः नैतत्प्रवृत्तिभिः । विनाभवः विनावस्थानं भेमनोनवाधते । रमणीयं लीलाविभूतिगतत्वेपिपरमव्योम्नोप्यतिरमणीयं । इमं गिरिं वक्ष्यमाणविशेषणयुक्तं ॥ ३ ॥ ती० माञ्जिष्ठवर्णाः चित्रवर्णाः ॥ ५ ॥ ति० स्वमिवोद्विद्धैः शीलितादिवत्कर्तारिनिष्ठा । स्वयमेवैकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० अदुष्टैः तपस्विभैर्माहिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥ ति० कामहर्षणान् देशानितिशेषः । तत्र [पा०] १ ख. ध. पीतमाणिष्ठ. २ ख. कनकाभासाः. ३ ड. सानुषातु. ४ ड. छ. झ. अ. ट. गणैर्द्विभिः. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. समाकुलः. ६ ड. ट. पनसैरपि. ७ क. ख. ग. च. अ. ट. तिमिश्रैः. ८ ख. ग. ड. छ. झ. अ. ट. काश्मर्यादिष्ट. ९ ख. ग. ड. च. छ. झ. अ. वरुणैः. १० ड. ट. तिलकैरपि. ११ कामहर्षणान्. १२ च. पृथक्पृथक्. १३ ग. भवान्. १४ ड. छ. झ. अ. ट. न्यहन्. १५ क. च. अ. यद्यहं. १६ ग. झ. अ. ट. प्रवर्षति.

बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ॥ निचित्रशिखरे हस्तित्रतवानसि भामिनि ॥ १६ ॥
 अनेन वनवासेन मेया प्राप्तं फलद्वयम् ॥ पितृश्रानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥
 वैदेहि रमसे कश्चिच्चित्रकूटे मया सह ॥ पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्यार्थसंयतान् ॥ १८ ॥
 इदमेवामृतं प्राहु राजर्षयः परे ॥ वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥
 शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः श्वतशोऽभितः ॥ बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥
 निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव ॥ ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥
 केचित्सैन्यनिभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥

च्यते ॥ १५ ॥ घाणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रप्रीतिकरेऽ
 स्मिन्वने रतवानसि प्रीतियुक्तोसि । भामिनि विशेष-
 यतस्त्वत्सन्निधानादितिभावः ॥ १६ ॥ नकेवलमुल-
 खलाभः किन्तुपिप्राप्त्यवन्धुहर्षावपीत्याह—अनेने-
 ति । फलद्वयमेवाह—पितुरिति । धर्मेविषये पितुः
 अनृणता आनृण्यं तद्वाक्यकरणमित्यर्थः । भरतस्य
 प्रियं च भरतस्य भावित्वैकैर्कृत्यमितिभावः ॥ १७ ॥
 एवंस्वप्रीतिभुक्त्वासीत्प्रीतिपुच्छति—वैदेहीत्यादि-
 ना । वैदेहि भोगोपोद्वासकेलीचुलकितभगवद्भैरु-
 प्यानुभावांस्वाजानासि किं मया भोगस्रोतसित्वामप्रधा-
 नीकुर्वन्तंमांजानासि । [मयाभोगस्रोतसित्वामप्रधा-
 नीकुर्वन्तंमांजानासि किं चित्रकूटे भोगस्थानसौभाग्य-
 मपिवाञ्छनसाविषयंजानासि] । तदस्योद्दीपनविभा-
 वानप्याह—पश्यन्तीति । मनोवाक्याः संयताः चै-
 स्थान् स्ववशीकृतजनमनोवाक्यामित्यर्थः । मनोवा-
 क्यसंयतेतिपाठे संनियमितकरणत्रयेत्यर्थः । विवि-
 धान् मलयानिलकोकिलालापभ्रमरहृत्कारपुष्पहासप्र-
 भृतिभेदान् । भावान् विभावान् । पश्यन्ती रमसेक-
 क्षित् । यद्वा भावान् किन्नरमृगादीनांचेष्टाः । “भावो-
 लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु” इतिवैजयन्ती

॥ १८ ॥ नकेवलमयंवनवासोभोगायआमुष्मिकसाध-
 कश्चेत्याह—इदमिति । वनवासं वनवासरूपं इवं
 अमृतं अमृतवद्भोग्यंवरु । मेप्रपितामहाः सत्पितृव-
 द्याः । परे पूर्वे राजर्षयः । प्रेत्य प्रारब्धक्षरीरवियोगं
 प्राप्य । भवार्थाय संसारदिनाशयेत्यर्थः । तमसेदी-
 पोमशकार्थोभूमइत्यादिवभिर्देहाः । प्राहुः प्रोक्षुः । यद्वा
 इदमिति लिङ्गव्यत्ययार्थः । इवं इमंवनवासं वानप्र-
 स्थोचितनियुमसहितंवनवासं । अमृतंप्राहुः मोक्षसाध-
 नंप्राहुः । “अमृतंयज्ञशेषेस्वात्पीयूषेसलिलेष्टृति ।
 अयाचितेचमोक्षेचधन्वन्तरिसुवर्णयोः” इतिवैजय-
 न्ती । प्रेत्यभवार्थाय देवाविदेहान्तरपरिग्रहरूपप्रयोज-
 नायचप्राहुः । रघुवंश्याः राजर्षयः वानप्रस्थोचितं वन-
 वासंस्वर्गसाधनं । अपवर्गसाधनंचप्राहुरित्युक्तंभवति ॥ १९ ॥
 विशालाः विपुलाः । बहुलैः उल्बणैः नीला-
 विभिर्वर्णैरुपलक्षिताः । बहुलाः बहुविधाः । शैलस्य
 चित्रकूटस्य । शिलाः श्वतशः अभितः शोभन्ते ॥ २० ॥
 अचलेन्द्रस्य ओषध्यः महौषधयः । स्वप्रभालक्ष्याः
 प्रभालक्ष्यस्वरूपाः । अतएवभ्राजमानाः भासमा-
 नाः । निशिसहस्रशोभान्ति ॥ २१ ॥ अल्पपर्वतस्य
 देशाः केचित् क्षयनिभाः गृहसदृशाः । “धिष्ण्यं धाम

रममाणान् । शि० कामहर्षणान् यथेच्छहर्षेविशिष्टान् किन्नरान् ॥ १८ ॥ इन्द्रहः इन्द्राभूय रममाणान् ॥ १९ ॥ स० आनृण्यता
 स्वार्थेभ्यम् । अनृणत्वं ॥ १७ ॥ शि० मनोवाक्यसंयतान् तद्विषयान् वर्णनेवाकिप्रयता । भावाः पदार्थाः । संयतेतिपाठे सम्ब-
 द्धिसंयतकरणत्रयेत्यर्थः । संयताइतिबहुवचनान्तपाठे भावानित्यस्यविशेषणं । लिङ्गव्यत्ययार्थेइतितीर्थः । तत्रनर्कविशुद्धमर्प-
 द्यासः । स० भावान् पदार्थान् मनसावाक्यायेनचसंयजस्तुतान् ॥ १८ ॥ शि० वनवासंमेव एतच्छरीरस्यागोचरं । भवार्थाय
 भवविशेषःद्विरप्यगर्भः तन्नोक्तप्राप्तिरुपायार्थाय प्रयोजनायाऽऽहुरित्येके । स० इदमेव वनवासरूपं प्रेत्य मरणानन्तरं । अमृतं
 अमृतत्वं तत्साधनमितिभावत् । मेप्रपितामहाः राजानः । भवार्थाय भवस्यसंसारस्यार्थःनिवृत्तिःतस्यैवाहुः । शि० हेराहि भवा-
 र्थाय लोककल्याणाय प्रवृत्ताइतिशेषः । परे उल्बणः राजर्षयोमेप्रपितामहाः मनुप्रवृत्तयः । प्रेत्य विचार्य । इवं संनियमं ।
 वनवासं अमृतंप्राहुः । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्तरलिङ्गतेतिनियमात्कीर्तता ॥ १९ ॥ शि० स्वप्रभालक्ष्या स्वकान्तिसंपदा
 ॥ २१ ॥ शि० एकशिलाः अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलाद्युक्ताः ॥ २२ ॥

[पा०] १ ग. फलोपेतं. २ क. छ. झ. ट. भम. ३ क. क. छ. झ. ञ. ट. वानृण्यता. घ. रानृण्यता. ४ क. छ. झ.
 ट. संयतान्. ५ क. प्रेत्यच. ६ क. ख. ग. क. च. झ—उ. लक्ष्म्या. ७ घ. च. द्वेस्मनिभा.

भिच्चेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ॥ चित्रकूटस्य कूटोसौ दृश्यते सर्वतः क्षुभः ॥ २३ ॥
 कुष्ठपुष्पाग्न्यग्न्यभूर्जपत्रोत्तरच्छादान् ॥ कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥
 मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥
 वस्त्रौकसारां नलिनीमैत्येतीवोत्तरान्कुर्वन् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥

इमं तु कालं वनिते विजड्निवास्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च ॥

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

रामेणसीताप्रतिपत्तिश्चद्विद्वेषप्रदर्शनपूर्वकमन्याकिनीवर्णनम् ॥ १ ॥

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥
 अन्नवीच वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम् ॥ विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥
 विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ॥ कैमलैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥

निकेतनंचसदनंचस्यंचवास्तुक्षयः ॥ इतिहलायुधः । बहुगुहावत्त्वादितिभावः । उद्यानसंनिभाः बहुलतावृ-
 क्षवत्त्वान् । एकशिलाः शिलाभेदरहिताः ॥ २२—२३ ॥
 कुष्ठं पारिभाष्यं । “व्याधिःकुष्ठंपारिभाष्यंवाप्यपा-
 कलमुत्पलं” इत्यमरः । पुष्पाग्न्यग्न्यभूर्जपत्राणि भूर्जवृ-
 क्षत्वचः एतानिउत्तरच्छादाः उपर्यास्तरणानि येषां
 तान् । कुशेशयदलायुतान् पद्मदलव्याप्तान् । स्वास्त-
 रान् शयनानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ मृदिताः कृतमर्दनाः
 घ्राणादिभोगेनम्लाना इत्यर्थः । अपविद्धाः त्यक्ताः ।
 फलानीत्यत्रापि मृदिताभ्यपविद्धानीतियोज्यं ॥ २५ ॥
 वस्त्रौकसारा पूर्वदिगवस्थिताशक्रपुरी । “वस्त्रौकसा-
 राशक्रस्यपूर्वस्यादिशिसंस्थिता” इतिविष्णुपुराणवच-
 नात् । यद्वा वस्त्रौकसारा कुबेरपुरी । “पुरीवस्त्रौक-
 सारास्याद्विमानपुष्पकोस्त्रियां” इति यादवः । नलिनीं
 मानससरसीं सौगन्धिकाव्यसरसीं वा । अत्येतीव
 रमणीयतया अतिक्रामतीव ॥ २६ ॥ हेवनिते सीते ।

परैः श्रेष्ठैः । नियमैः सतां राजर्षीणांपथिस्थितः सन्
 इमंकालं चतुर्दशसमासंमितंकालं । त्वया लक्ष्मणेन च
 सह इह चित्रकूटे विजड्विवान् विद्वृतवान् । विपूर्वा-
 द्भरतोर्लटः कसुरादेशः । पञ्चात्कुलधर्मवर्धनीं कुलध-
 र्मैः प्रजापालनं तद्वर्धनीं । रतिं राज्यसुखं प्रपत्स्ये
 ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बरारुख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

एवंवनगिरिप्रदर्शनेनोपलाल्यनदीप्रदर्शनेनापिला-
 ल्यति—अथेत्यादिना ॥ १ ॥ अन्नवीदिति । वचने
 हेतुः तत्सौन्दर्यमित्याशयेनोक्तं—वरारोहमित्यादि ।
 वरारोहां आरुह्यतइति आरोहो जघनं गुरुजघनामित्य-
 र्थः । चारुचन्द्रनिभाननामित्यनेन रतिरमणनिदर्श-
 नतवनगिरिबिलोकनकुतूहलविकसितवदन्त्वमुक्तं । रा-
 जीवलोचनः विस्मयोत्कुलनयन इत्यर्थः ॥ २ ॥ पुलि-
 नस्यविचित्रत्वं नवोलपालंकृतत्वात् । सारसाः हंस-

ती० कुष्ठं उत्पलं ॥ २३ ॥ स्व० वस्त्रौकसारा कुबेरपुरी । नलिनी इन्द्रपुरी । “वस्त्रौकसाराधीदस्यशक्रस्यनलिनीपुरी” इति
 हरिः । एवमेवविश्वः । उत्तरान्कुर्वन् । तत्राभिकान् मेरोरुत्तरपार्श्वसमुद्रप्रान्तेविद्यमानान्देशविशेषान् । अतीत्य अतिक्रम्य
 शोभतइतिशेषः ॥ २६ ॥ ती० कुलधर्मवर्धनीं सत्यप्रतिपालनरूपधर्मवर्धनीं । अष्टाविंशतिःश्लोकाभ्यन्तरेतिकतकः ॥ २७ ॥
 इतिचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥

शि० वरारोहां वरः अद्भुतः आरोहः प्रादुर्भावः यस्यास्तां । ॥ २ ॥ चारुः बोधशकलः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. च. न. भिलैव. २ ड. च. छ. झ. न. ट. कूटोयं. ३ क. ख. शिवः. ४ ड. छ. झ. न. ट. स्थग-
 र्पुष्पाग्न. ५ ड. च. छ. झ. ट. मतीत्येवोत्तरान्. ६ क. ड. च. छ. झ. न. ट. कुसुमैरुप. ७ ख. ग. संख्यां.

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतं पुष्पफलद्रुमैः ॥ राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥
 मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांग्रतम् ॥ तीर्थानि रमणीयानि रतिं सज्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥
 जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥
 आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः ॥ एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥
 मारुतोद्धतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ॥ पादपैः पैत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥
 कचिन्मणिनिकाशोदां कचित्पुलिनशालिनीम् ॥ कचित्सिद्धजनाकीर्णी पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥
 निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान् ॥ पोष्यमानानपरान्पश्य त्वं जलमध्यगान् ॥ १० ॥
 तांश्चातिवल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः ॥ अधिरोहन्ति कल्याणि विष्कृजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥
 दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ॥ अधिकं पुरवासाच्च मन्ये च तत्र दर्शनात् ॥ १२ ॥
 विधूर्तकलुषैः सिद्धैस्तपोदमशैमान्वितैः ॥ नित्यविश्वोभितजलां विगाहस्य मया सह ॥ १३ ॥

विशेषाः । अत्रवस्तुना पृथुजघनकलनूपुरसुन्दरकर-
 पदवदनवतीभर्वतीवभातीत्यलंकारध्वनिः ॥ ३ ॥
 राजराजस्य कुबेरस्य । नलिनीं सौगन्धिकसरसीं
 ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानि अतएवकलुषाणि कुङ्कुम-
 रसामानिअम्भांसियेषुतानि । तीर्थानि अवताराः ।
 रतिं अवगाहनविषयां प्रीतिं ॥ ५ ॥ काले स्वनिय-
 मोचितकाले । अवगाहन्ते मज्जन्ति । प्रियेइत्यन्यत्र
 दृष्टिनिवार्यते ॥ ६ ॥ उपतिष्ठन्ते । “ उपान्मस्रक-
 रणे ” इत्यालनेषदं । नियमाद्वेतोः परे पूर्वोक्तमुनि-
 भ्योऽन्ये । संशितव्रताः तीक्ष्णनियमाः ॥ ७ ॥ मारु-
 तोद्धतशिखरैः वायुकम्पितशालैः । पुष्पाणिसृजद्भिः
 मुञ्चद्भिः । पादपैःप्रनृत्तइव नृत्यं कर्तुमुद्युक्तइव ।
 आदिकर्मणिकः । लोकेहिन्तुत्तेषुक्तः पुष्पाणि परि-
 विकीर्यइत्तौचालयति तद्बदित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ मणि-
 निकाशोदां मुक्तमणिनिभजलां । उदकस्योदभावआ-
 धैः । कचित्तैरे सिद्धजनेनावगाहनोद्युक्तेनावकीर्णी ।
 एतेन श्वेतवसना पृथुजघना कामुकावृतानारीचोत्पते
 ॥ ९ ॥ वायुनानिर्धूतान् विततान् तीरेन्याप्तान् । पुष्प-

संचयान्पश्य जलमध्यगान् पोष्यमानान् भृशं पुनः
 पुनर्वाप्नुवमानान् अपरान् पुष्पसंचयांश्च त्वंपश्य ।
 प्रियहृतार्थगलितवसनानारीवक्ष्यतइतिव्यङ्ग्यम्
 ॥ १० ॥ वल्गुवचसः रथार्थाङ्गानकालिकरम्यवचसः ।
 शुभाः गिरः विष्कृजन्तः रतिकालिकस्वरान् कुर्वन्तः ।
 रथाङ्गाह्वयनाः चक्राह्वयाः । द्विजाः चक्रवाकाः ।
 तान् पुष्पसंचयान् । अधिरोहन्ति शयनमारोहन्ती-
 त्यर्थः । अनेनचक्रवाकरतिर्दर्शिता ॥ ११ ॥ देशोभने
 निर्भर्त्सरे । चित्रकूटस्यदर्शनं पुरवासाधिकं चित्रकूट-
 वासःपुरवासादप्यधिकसुखावहः । एकान्तभोगस्थान-
 त्वादितिभावः । मन्दाकिन्यादर्शनंतवदर्शनादप्यधिक-
 सुखकरं उद्दीपनत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ तपोदमश-
 मान्वितैः अतएव विधूतकलुषैः निष्पापैः । सिद्धैः
 सिद्धसाधननिष्ठैः । नित्यविश्वोभितजलां सदातत्त्वाने-
 नतत्पादरेणुधन्यामन्दाकिनीं । मयासहविगाहस्य
 मामप्रधानीकृत्यजलक्रीडारसमनुभवेत्यर्थः । नित्यवि-
 श्वोभितजलमित्यनेन जलक्रीडोपकरणकुसुम्भादिसा-

शि० राजराजस्य कुबेरस्य । नलिनीं सौगन्धिकसरसीमिव दशरथस्यसरयूमिववा ॥ ४ ॥ स० प्रवृत्तइतिबहुव्रीहिः ॥ ८ ॥
 शि० पुलिनशालिनीं पुलिनाभ्रयां । अगाधजलवतयानीलजलत्वेनप्रतीयमानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ कतक० पश्येहाचलमप्यमइति
 पाठः । अचलमप्यमे कृशालाचलनाशकमप्यवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० रथाङ्गाह्वयनाः चक्रवाकाः । रथाङ्गचक्रंरथाचक्रइत्यु-
 द्यमेनामनि येषामितिप्रसङ्गः । अधिरोहन्ति पुलिनानीतिशेषः ॥ ११ ॥ स० तवदर्शनाभिमित्वात् चित्रकूटदर्शनं वक्ष्यमा-
 नादधिकंशोभते । स्मृतिपरत्वाद्वा नदीषः ॥ १२ ॥ इतिपञ्चनवतितमस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. सर्वेशः. २ ख. मैथिलिप्रतिभान्तिमे. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट. पुष्पपत्राणि. ४ क. छ. झ. ट. तनुमध्यमे.
 ५ छ. झ. ट. पश्येत्तद्वल्गु. क. ख. य. पश्येत्तान्वल्गु. ड. पश्यतान्वल्गु. ख. ग. तांश्चापिवल्गु. ६ क. घ—छ. झ. ञ. ट.
 निष्कृजन्तः. ख. ग. निष्कृजन्तः. ७ क. ख. ड. च. झ. ञ. ट. तवच. ८ ख. ड. व. छ. झ. ञ. ट. कलमपैः. ९ ट.
 समन्वितैः. १० क. च. नित्यं.

सखीवच्च विगाहस्य सीते मन्दाकिनीं नदीम् ॥ कमलान्वयमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥
 त्वं पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ॥ मन्यस्व वनिते नित्यं सरयुवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा मभिदेशे व्यवस्थितः ॥ त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम ॥ १६ ॥
 उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७ ॥
 इमां हि रम्यां मृगयूथशालिनीं निपीततोयां गजसिंहवानरैः ॥
 सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलंकृतां न सोस्ति यः स्यादगतक्लमः सुखी ॥ १८ ॥
 हतीव रामो बहु संगतं वचः त्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ॥
 चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

*प्रक्षिप्तः सर्गः ।

चित्रकूटोत्तरपादे कथनसुन्दरकन्दरेसीतयासहविहरमाणेनरामेणकदाचनस्वाकृष्णानिन्यास्सीतायामनद्विशलापङ्गेनतिलक-
 रचना ॥ १ ॥ तथाकेसरकुसुमैस्सीताकवरीपूरणादिनानाविहरणपूर्वकंपुनस्वाभ्रमागमनं ॥ २ ॥ रामचोदनेनसीतयालक्ष्मणा-
 नीतमृगमांसानांभूतेभ्योबलिप्रदातृपूर्वकंताम्यादांनं ॥ ३ ॥ रामचोदनेनसीतयाकाकेभ्यश्शिष्टमांसपरिरक्षणेकेनचित्काकेन
 तदीयहारान्तरसंचारेणतस्याःपीडाजननं ॥ ४ ॥ तद्वचलोकनकुपितेनरामेणतस्मिन्भीतीकाकप्रयोगेनतद्भावितेनत्रैलोक्येकापि
 शरणमलभमानेनतेनपुनारामचरणयोःप्रणिपतनं ॥ ५ ॥ रामेणतदेकाक्षिशततपपूर्वकंतत्परिरक्षणं ॥ ६ ॥

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ॥ उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥
 ददर्श कंदरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम् ॥ १ ॥

मग्रीदर्शिता ॥ १३ ॥ सख्यायथा सलिलमवगाहसे
 तथा मयासहविगाहस्य । कमलानिरक्ताब्जानि ।
 पुष्कराणि सिताभोजानि । अवमज्जन्ती अवमज्जय-
 न्ती स्तनजघनाघातजनिततरङ्गैरितिभावः । यद्वा
 तववदनकान्तिनिर्जिततयालब्जयावममज्जयन्तीवेत्यु-
 ल्लेखा ॥ १४ ॥ त्वं व्यालान् वनचरजन्तून् । पौर-
 जनवत्पश्य पौरजनप्रीतिंव्यालेषु कुर्वित्यर्थः । एवमु-
 च्चत्रापि । अतः पौरजनाद्यनवलोकनकेशेनकार्य
 इतिभावः ॥ १५ ॥ लक्ष्मण इति । सौभ्रात्रं अनु-
 कूलभार्यत्वंचसौख्यरसायनमितिभावः ॥ १६ ॥
 हेवैदेहि त्वयासहत्रिषवणं त्रिसंध्यं । उपस्पृशन् स्नानं
 कुर्वन् । मधुमूलफलाशनोहमयोध्याचैनस्पृहये राज्या-
 यचनस्पृहये । “स्पृहेरीप्सितः” इति संग्रदानसंज्ञा
 ॥ १७ ॥ इमां मन्दाकिनीं । मृगयूथशालिनीं मृगयू-

थलोलितामितिचपाठः । गजसिंहवानरैः । आश्रमम-
 हिम्नाशान्तवैरैरित्यर्थः । निपीततोयामितिषापहरस्व-
 मुक्तं । पुष्पधरैः वृक्षैः । अनेनोद्दीपनत्वमुक्तं । उप-
 स्पृशन्नित्यनुषज्यते । यः अगतक्लमः सुखीनस्यात्सना-
 स्ति सर्वोप्यत्रस्वात्मागतक्लमोभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 त्रियासहायोरामः सरितंप्रति सरिद्विषये । संगतं
 प्रसक्तानुप्रसक्तं बहुवचोब्रुवन्सन् । नयनाञ्जनप्रभं
 नयनयोग्याञ्जनकान्ति तद्वन्नीलमित्यर्थः । चित्रकूटं
 चचार चित्रकूटप्रान्ते चचारेत्यर्थः । एतेन पुनःपुरवास-
 निस्पृहत्वद्योतनायरासस्यवनवासनिर्भरत्वमुक्तं ॥ १९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चनव-
 तितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ क. ख. च. म. मन्दाकिनीसिमां. २ क. ख. ग. ड. घ. छ. झ. ञ. ट. लक्ष्मणवैव. ३ क. ट. स्पृहयेच. ख.
 स्पृहयामि. ४ क. घ. च. छ. म. ट. गजयूथलोलितां. ड. झ. ट. गजयूथलोलितां. ख. ग. गजयूथशालिनीं. ५ क. छ. झ.
 म. ट. सुपुष्पितां. ६ क. च. छ. झ. म. ट. पुष्पधरैः. क. घ. पुष्पफलैः. ७ ख. ग. ड. च. छ. झ. म. ट. स्यान्नगत.

* अर्थप्रक्षिप्तःसर्गः क. झ. म. पुस्तकेषुदृश्यते.

सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ॥ संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् ॥ २ ॥
 तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविभितः ॥ ३ ॥
 वैदेहि रमते चक्षुस्तवासिनिगिरिकंदरे ॥ परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहांस्यताम् ॥ ४ ॥
 त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्विर्यं श्लक्ष्णसमा शिला ॥ यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव केसरैः ॥ ५ ॥
 राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ उवाच प्रणयस्त्रिगुणमिदं श्लक्ष्णतरं वचः ॥ ६ ॥
 अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ॥ बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ॥ सह भर्त्रानवधात्री रन्तुकामा मनस्विनी ॥ ८ ॥
 तामेवं भ्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ॥ रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् ॥ ९ ॥
 पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ गजदन्तक्षतान्बुक्षान्पश्य निर्यासवर्षिणः ॥
 शिल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदतीव समन्ततः ॥ १० ॥
 पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते ॥ मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ ११ ॥
 विहगो भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धसमास्थितः ॥ संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १२ ॥
 अयं वा बालकः शङ्खे कोकिलानां विहंगमः ॥ सुखवद्धमसंबद्धं तथा श्लेष प्रभाषते ॥ १३ ॥
 एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता ॥ दृश्यते मामिवात्यर्थं भ्रमादेवि त्वमाश्रिता ॥ १४ ॥
 एवमुक्ता प्रियस्याङ्के मैथिली प्रियभाषिणी ॥ भूयस्तरां त्वनिन्द्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १५ ॥
 अङ्के तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोपमा ॥ हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १६ ॥
 स निघृष्याङ्गुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये ॥ चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १७ ॥
 बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना ॥ चकासे विनिविष्टेन ससंध्येव निशा सिता ॥ १८ ॥
 केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृध राघवः ॥ अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ १९ ॥
 अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ॥ अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २० ॥
 विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् ॥ वने बहुभृगाकीर्णं विप्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २१ ॥
 रामस्तां परिबन्धाङ्गीं परिभ्य महाभुजः ॥ सान्त्वयामास वामोरुमवभत्सार्थं वानरम् ॥ २२ ॥
 मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ॥ समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ॥ २३ ॥
 प्रजहास तदा सीता गते वानरपुंगवे ॥ दृष्ट्वा भर्तरि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ॥ २४ ॥
 नातिदूरे त्वञ्चोकानां प्रदीप्तमिव काननम् ॥ ददर्श पुष्पस्तवकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २५ ॥
 वैदेही त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयं तदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन ॥ २६ ॥
 तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया ॥ सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रथयौ वनम् ॥ २७ ॥
 तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ॥ गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २८ ॥
 तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिमिः ॥ समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहिता ॥ २९ ॥
 आचद्वनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ॥ भार्यापती तावचलं शोभयांचक्रतुर्भुशम् ॥ ३० ॥
 एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ॥ आजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलङ्कृतम् ॥ ३१ ॥
 प्रत्युज्जगाम तं आता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ॥ दर्शयन्विविधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३२ ॥
 शुद्धबाणहतास्तत्र मेघ्यान्कृष्णमृगान्दश ॥ राशीकृताञ्शुष्यमाणानन्यान्काञ्चन काञ्चन ॥ ३३ ॥
 तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत्तदा ॥ क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३४ ॥
 अग्रे प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी ॥ तयोरुपददद्वात्रोर्मेषु मांसं च तद्भुजम् ॥ ३५ ॥

तयोस्तुष्टिमयोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ॥ विधिवज्जानकी पश्चाच्चके सा प्राणधारणम् ॥ ३६ ॥
 शिष्टं मांसं निकृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३७ ॥
 तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढम् ॥ यस्या हारान्तरचरः कामचारी विहंगमः ॥ ३८ ॥
 काकेनारोध्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम् ॥ सा चुकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ३९ ॥
 इतश्चेतश्च तां काको वारयन्ती पुनः पुनः ॥ पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४० ॥
 तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं धुकुटीपुटसूचितम् ॥ मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यवेधयत् ॥ ४१ ॥
 स धृष्टमानो विगृह्य रामवाक्यमचिन्तयन् ॥ सीतामभिपपातैव ततश्चक्रोध राघवः ॥ ४२ ॥
 सोऽभिमन्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान् ॥ काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४३ ॥
 स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रीलोकान्पर्यगात्ततः ॥ देवैर्दत्तवरः पक्षी हारान्तरचरो लघुः ॥ ४४ ॥
 यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह ॥ इषीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमत् ॥ ४५ ॥
 मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ॥ सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैरयद्विरम् ॥ ४६ ॥
 प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामग्र्यमस्तु मे ॥ अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे कचित् ॥ ४७ ॥
 तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसा गतम् ॥ सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४८ ॥
 मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम् ॥ ४९ ॥
 यत्तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेऽस्य ॥ अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५० ॥
 अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज ॥ किमङ्गं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे ॥ ५१ ॥
 एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ॥ एकाङ्गहीनं हस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥ ५२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः ॥ अभ्यगच्छद्वयोरक्ष्णस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५३ ॥
 सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ॥ एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादाभ्यराधिप ॥ ५४ ॥
 रामानुज्जातमस्त्रं तत्काकस्य नयनेऽपतत् ॥ वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५५ ॥
 निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ५६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अक्षिप्तः सर्गः ॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सीतयासहचित्रकूटप्रत्येविहरमाणेभराभेणभरतसेनाकोलाहलश्रवणेनतत्कूटीदर्शनेनचलक्ष्मणंप्रसितस्कारणावगमनचोदना
 ॥ १ ॥ तदर्थं वृक्षाग्रमारुढेनलक्ष्मणेननरतिदूरेरथाप्रकोविदारभ्यवावलोकेनारसेनयासहभरतागमननिर्धारणेनतस्मिन्शोष-
 शाङ्कयारामंप्रतिस्वेनभरतहननोक्तिः ॥ २ ॥

तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ॥ निषादगिरिप्रत्ये सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥
 इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टममिदमग्निना ॥ एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥

एवंप्रासङ्गिकमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति—तामित्यादि- ॥ १ ॥ वशीकरणप्रकारमाह—इदमित्यादिना । इदं
 ना । गिरिनिम्नगां गिरिनदीं । मांसेनछन्दयन् वशी- मांसं मेध्यं शुद्धं निर्मलमितियावत् । स्वादु रसवत् ।
 कृत्स्नम् । “ वशामिप्राययोऽल्लन्दः ” इतिवैजयन्ती निष्टं प्रप्तं । इदंस्त्वेनस्वभुक्तशेषमितिगम्यते ।

तथा तत्रासत्तत्तस्य भरतस्योपयायिनः ॥ सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नमःस्पृशौ ॥ ३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ॥ अर्दिता यूथपा मत्ताः सैयूथा दुदुवुर्दिशः ॥ ४ ॥
 स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः ॥ तांश्च विप्रहृतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥
 तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा च निःस्वनम् ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्तितेजसम् ॥ ६ ॥
 हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ॥ भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥
 गजयूथानि वाज्रण्ये महिषा वा महावने ॥ वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रहृता दिशः ॥ ८ ॥
 राजा वा राजमात्रो वा मृगयामटते वने ॥ अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥
 स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ॥ प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वा दिशश्चैक्षत ॥ ११ ॥
 उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ॥ रथाश्वगजसंवाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥
 तामर्भगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ॥ शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ॥ सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥

एवमास्ते एवंब्रुवन्नास्तद्व्यर्थः ॥ २ ॥ तथा उक्तरी-
 त्या । तत्र गिरिप्रस्थे । तस्य आसतः तस्मिन्नासीने
 सति । सैन्यरेणुः शब्दः सैन्यशब्दश्चोभौ नमस्स्पृशौ
 सन्तौ प्रादुरास्तां ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे अस्मिन्
 शब्दश्रवणसमये । ततः तेन ॥ ४ ॥ सैन्यसमुद्भूतं
 सैन्योत्पादितं ॥ ५ ॥ दीप्तितेजसमित्यनेन वक्ष्यमा-
 णावेक्षणक्षमत्वमुच्यते ॥ ६ ॥ हन्तेति व्यग्रतायाम-
 व्ययं वाक्यारम्भेवा । “ वाक्यारम्भेनुक्तस्यायहन्त-
 हर्षविषादयोः ” इतिवैजयन्ती । पश्य वृक्षमारुह्य
 प्रेक्षस्व । सुमित्रासुप्रजास्त्वया त्वयासुमित्रासत्पुत्रेति
 सान्त्वोक्तिः । भीमस्तनितगम्भीरः भयंकरमेधनिर्घो-
 षवद्गम्भीरः । महीस्तनितगम्भीरइतिपाठे भूकम्पज-
 नितशब्दवद्गम्भीरइत्यर्थः ॥ ७ ॥ मृगाइत्यत्रापि वाश-
 वः संबन्धनीयः ॥ ८ ॥ राजमात्रः राजतुल्यः ।
 कश्चिन्मृगयामुद्दिश्यकटसे आक्षेपेपदमार्षे । श्वापदं

व्याघ्रादिहिंस्रपशुः । नपुंसकत्वमार्षे । “ व्याघ्राद-
 योधनचराः पशवः श्वापदामताः ” इतिहलयायुधः ।
 अन्योवायः कश्चिच्छ्वापदः अटतइतिसंबन्धः ॥ ९ ॥
 अयंगिरिः पक्षिणामपिसुदुश्चरोवर्तते पक्षिसञ्चारोपी-
 दानीनास्तीत्यर्थः । सर्वमेतत् पूर्वोक्तकारणेध्वन्यतमं
 ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १० ॥ पुष्पितमित्यनेन विरलप-
 त्रतयाऽनावारकत्वमुक्तं । सर्वादिशः प्रेक्षमाणः सामा-
 न्येनप्रेक्षमाणः सन् । पूर्वादिशमुदैक्षत सविशेषमलो-
 कयत् ॥ ११ ॥ तत्रहेतुदर्शनमाह—उदङ्मुखइत्या-
 दिना । यत्तैः सन्नद्धैः ॥ १२ ॥ रथध्वजविभूषितां
 रथबद्धध्वजैरलंकृतां ॥ १३ ॥ अग्निं संशमयतु अन्य-
 थाभूमानुसारेणागच्छेत्सेनेतिभावः । सज्यं ज्ययामौ-
 र्यासहितंकुरुष्व शरांश्चकवचं तथा शरांश्चकवचंचगृ-
 हाणेतिशेषः । यद्वा कुरुष्वेत्यनुषङ्गः । करोतेः क्रियासा-
 मान्यवाचित्वादौचित्येनशरान् गृहाण कवचंचारये-

स० स्वयूथात् स्वयूयंविच्छिद्य । स्वन्लोपनिमित्तापह्नवी ॥ ४ ॥ ति० सनिस्वनमितिपाठे सहतिपदं ॥ ६ ॥ वि०
 भीमस्तनितगम्भीरं भीमभयंकरंयत्तनितमेघशब्दः तद्गद्गंभीरंयथाभवतितथायोयस्वनः श्रूयते अस्वकारणंपश्येतियोजना ॥ ७ ॥ स०
 सिंहैर्वित्रासितानिगजयूथानि तैश्चवित्रासिताः महिषावा तैर्हर्षैर्वैत्रासितामृगाश्चसहसाप्रहृताः । तन्निमित्तंपश्येतिपूर्वणान्वयः ।
 वाशब्दौचार्ये ॥ ८ ॥ शि० कश्चिन्महान्प्रबलोरयमागतइतिमुच्यन्माह—सुदुश्चरइति । पक्षिणां देशान्तरवर्तिस्त्रगानामपि
 अयंगिरिः सुदुश्चरः । किंच अयंगिरिः पक्षिणां सहाययुक्तानामपि सुदुश्चरः स्वतन्त्रतयाचरितुमशक्यः ॥ १० ॥ स० सर्वादिशः
 प्रेक्षमाणः दृष्टुमारब्धोलक्ष्मणः पूर्वादिशमवैक्षत ॥ ११ ॥ ति० सेनांशशंस सेनांश्रुतशब्दकारणमुक्तवान् ॥ १३ ॥ शि० अग्निं
 शमयाकारंसेनाकोपं ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. भरतस्यानु. २ छ. झ. ट. स्वयूथात्. ३ क. च. ज. विद्रुतादिशः. ४ ख. हुताग्नीतान्. ५ क. ख. ग. ज.
 महीस्तनित. ६ क. च. झ. अ. ट. गंभीरं. ७ ग. क. च. ज. अ. ट. राजपुत्रो. ८ क. ख. घ. क. च. झ. अ. ट. मवैक्षत.
 ९ क. च. छ. झ. ट. गजाश्वरथसंवाधां. १० क. छ. झ. ट. रथसंपूर्णा. ग. गणसंपूर्णा.

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ॥ अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कैकेयमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ दिधक्षन्निव तौ सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६ ॥
 संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ॥ आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥
 एष वै सुमहाश्रीमान्विटपी संप्रकाशते ॥ विराजत्युद्गतस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥
 [असौ हि सुमहास्कन्धो विटपी च महाद्रुमः ॥ विराजते महासैन्ये कोविदारध्वजो रथे] ॥ १९ ॥
 मजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् ॥ एते आजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ २० ॥
 गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहै ॥ अथवेहैव तिष्ठावः संनद्धावुद्यतायुधौ ॥ २१ ॥
 अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रथे ॥ २२ ॥
 अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ २३ ॥
 यन्निमित्तं भवान्राज्याच्युतो राघव शाश्वतात् ॥ संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥ २४ ॥
 भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ॥ पूर्वापकारिणां त्यागे न क्षधर्मो विधीयते ॥ २५ ॥
 पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव ॥ एतस्मिनिहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम् ॥ २६ ॥
 अद्य पुत्रं हतं सङ्ख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिर्भूमिव द्रुमश्च ॥ २७ ॥

त्यर्थः ॥ १४ ॥ तं एवंसमीक्ष्यवदन्तं । पुरुषव्याघ्रः समीक्ष्यकारीतिभावः । अङ्गेतिसंचोधने । अवेक्षस्व ध्वजचिह्नेनसम्यगालोक्य । इमां त्वयादृष्टां । चमूम् कैकेयमिति मन्यसे वदेतिशेषः ॥ १५ ॥ रुषितः क्षुपितः । कर्तुरितः । पावकोयथा वह्नितुल्यः ॥ १६ ॥ कैकेय्याः सुतः तत्सुतत्वेनकूरप्रकृतिः । भरतः अभिषेचनं प्राप्य कैकेयीवरानुरोधेनाभिषिक्तः तावताप्यतृप्तः । संपन्नं समृद्धं निष्कण्टकमितियावत् । राज्यमिच्छन्सन् वदंशभागिनौआवांहन्तुंसमभ्येति ॥ १७ ॥ भरतागसनेकिंचिद्वह्मिन्त्याह—एषइति । विटपी ध्वजचिह्नीभूतोवृक्षः प्रकाशते स्पष्टं दृश्यते । तमेवविशि-

नष्टि—विराजतीति । उद्गतस्कन्धः उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वं लिखितवृक्षद्वारा । कोविदारध्वजः कोविदारवृक्षयुक्तोध्वजः ॥ १८—१९ ॥ एषे अन्धारोहाः । अश्वानारुह्यमजन्ति इमंदेशंशामुवन्तीत्यर्थः । सादिनः गजारोहः ॥ २० ॥ गृहीतधनुषाविति । दुर्गस्थित्वायुद्धार्थं गिरेश्रयणं ॥ २१ ॥ अपिः कामप्रवेदने । नौ आचयोः ॥ २२ ॥ अपिद्रक्ष्यामीत्यारभ्य श्लोकः ॥ २३ ॥ यन्निमित्तं यस्माद्भरताद्धेतोः ॥ २४ ॥ त्यागे वधे ॥ २५ ॥ अपकारश्चनप्रामादिकइत्याह—त्यक्तधर्मइति ॥ २६ ॥ संख्ये युद्धे । “सूधमास्क-

शि० प्राप्य कामयोध्याप्राप्य । राज्यसंपन्नं संपत्तिविशिष्टमिच्छन्अभिषेचनं भवतोऽभिषेचनं च इच्छन् आवां आसमन्तादिन्द्रियबोधकंभवद्वियोगजनितशोकमित्यर्थः । हन्तुं दूरीकृतुं । समभ्येति । आवाभिलषितशोषणार्थकओवैधातोरुपं ॥ १७ ॥ शि० इदानीं भरतान्यतैस्त्वक्तव्यं प्रार्थयन्त्याह—गृहीतेति ॥ २० ॥ शि० विदारः सज्जनहृदयविदारकः ध्वजो यस्यसः कः कस्यचित्संबन्धीत्यर्थः । रथः नौ आचयोः । वशमागच्छेत् । यत्कृते यत्प्रयत्नेकृतेसति व्यसनं रहस्यसंभाषणजनितदुःखसंप्राप्तं । यन्निमित्तं यद्वाक्षसवधकारणात् भवान्प्रच्युतः इहप्राप्तः । तंभरतं पृथ्वीभारविस्तारकं । किंच भीर्भयमस्त्यस्मिन्कर्मणि तत्भरतं सत्पुरुषेभ्योतिभयप्रदातारमित्यर्थः । राक्षसं दक्ष्यामः ॥ २२ ॥ शि० भरतः इहमद्रसनजनितमारुतयदिभरिः राक्षसादिः संप्राप्तस्तर्हि सवन्धएव । ननुब्रह्मचर्यस्थितत्वात्कथमस्तत्कर्तृकोवधइत्यत आह—भरतस्य पृथ्वीभारविस्तारकस्यापराधिनोवधे अहं दोषेनपश्यामि ॥ २३ ॥ शि० पूर्वापकारिणमिति । एतत्पूर्वापकारिणं तुमुन्यादिवधाधिकर्तृत्वेन । त्यागे वधाकरणे अधर्मः । एतेन राक्षससैन्येचेन्निहन्तव्यमेवेतिसूचितं ॥ २४ ॥ ति० त्यागे वधे ॥ २५ ॥ ती० कलुषेण पापेन कैकेयीरूपककलु-

[पा०] १ घ. च. अ. कसैतां. २ क. च. अ. सेनांतां. ३ च. अ. भरतःकैकेयीसुतः. ४ क. च. विटपीवप्रकाशते. ख. ग. विटपीवमहाद्रुमः. ५ ड. छ. झ. ट. त्युज्ज्वलस्कन्धः. ६ अयंश्लोकः घ. अ. पाठयोर्दृश्यते. = ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. धनुषावां. ८ क. ट. दक्ष्याम. ९ ड. छ. झ. ट. एवहि. १० क. च. अ. नहि. ११ ड. छ. झ. ट. पूर्वापकारिणंहलान्धधर्मेणच्युज्यते. ग. पूर्वापराधिनांत्यागेनअधर्मोहिजायते. १२ ड. छ. झ. ट. त्यागेवधे. १३ ड. छ. झ. ट. भिरमिव.

कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सवान्धवाम् ॥ कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ॥ २८ ॥
 अद्येभं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ॥ मोक्षयामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ २९ ॥
 ज्यैष्ठ्यत्रिकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ भिन्दन्शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ ३० ॥
 शरैर्निर्मिषद्दयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ॥ आपदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया ॥ ३१ ॥
 शराणां धनुषश्चाहमैनृणोऽसि महामृधे ॥ ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

रामेण भरते संकुण्डलक्ष्मणप्रतिभरतमङ्गकरणे दोषोत्कीर्तनपूर्वकं प्रायुक्तस्य शुद्धभावरुत्कीर्तनेन परिसान्त्वयम् ॥ १ ॥ रामो-
 ध्यामीहितेन लक्ष्मणेन सक्रान्तरेण तन्निगूहणपूर्वकं मृदावरोहणे नरामपार्थसेवकम् ॥ २ ॥ भरतेन रामाश्रमांशुपमद्वयवृत्त-
 द्बचित्रकूटममिताः कैनास्यापतम् ॥ ३ ॥

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ॥ रामस्तु परिसान्त्वयाद्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा संचर्मणा ॥ महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥

सुसंरब्धं " इत्यमरः ॥ २७ ॥ वधिष्यामि हन्तेर्व-
 धावैशार्थः । सानुबन्धां मन्थराद्यनुबन्धसहितां ।
 कलुषेण पापेन । " कलुषं वृजिनैर्नो धर्मो ह्यदुरितदु-
 ष्कृतं " इत्यमरः ॥ २८ ॥ संयतं सन्मितं । अस-
 त्कारं तिरस्कारं । मोक्षयामि तत्कार्यकरिष्यामीत्यर्थः ।
 शरव्याजेन मोक्षयामीति चार्थः । कक्षेषु शुष्कगुल्मेषु ।
 मानदेत्यनेन मांसमाच्छेत्सीरित्युच्यते ॥ २९ ॥
 शत्रुशरीराणि भिन्दन् एतत्काननं शोणितोक्षितं करि-
 ष्य इत्यन्वयः ॥ ३०—३१ ॥ अहं यतः पूर्वं तत्र तत्र
 शुद्धे शराणां धनुषश्च विषये अनृणः कृणुरहितः शत्रुक-
 लेयराहारवानेन परिहृतकृणुः । स्वयं युद्धे काप्यपराजि-
 तः शत्रुजयैकशील इत्यर्थः । अतः अस्मीत्यहमर्थे न्ययः ।
 अस्मि अहं । महामृधे साविन्यपियुद्धे । ससैन्यं भर-
 तं हत्वा अनृण इत्यनुकर्षः । अनृणो भविष्यामीत्यन्वयः ।
 वनवासात् पूर्वमपिशम्बरसुतजयादिप्रतिपादनात् तत्र
 लक्ष्मणस्यापि सहाभाव इयं भाषाद्युक्तसंभवः । अस्मी-

तिक्रियापर्ववा । तदा अभवमित्यर्थः । यतः अनृणोऽभ-
 वमित्यन्वयः । स्वयापिमद्वीर्यज्ञातपूर्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमोविन्द्वरजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षण्णवति-
 तमः सर्गः ॥ ९६ ॥

अथ कुपितपरिसान्त्वनं सप्तनवतितमे—सुसंरब्ध-
 मित्यादि । पूर्वसुसंरब्धं सुतरां गीतं । " संरम्भः प्रण-
 येपिच " इत्यमरः । अद्यतु तद्वैलक्ष्ण्येन क्रोधमूर्च्छि-
 तं । यद्वा क्रोधमूर्च्छितत्वादेव सुसंरब्धं क्रोधकार्ययुद्धौ-
 न्मुख्ययुक्तं । तत्र हेतुः सपत्नीपुत्रत्वमित्याह—सौमि-
 त्रिमिति । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वस्मारणपूर्वकमुक्तं वानि-
 तिद्योत्यते । रामस्तु इदं वचनं रामादन्यैर्वक्तुमशक्य-
 मिति भावः ॥ १ ॥ अत्र इदानीं परिहृष्टे महेष्वासे
 वचितविषयशरसन्वातरि । तत्र हेतुः—महाप्राज्ञ इति ।
 स्वयंपुरुषप्रेरणं विना आगते भरते विषये धनुरादिभिः

वेगेत्सर्वः । स० सानुबन्धां कुञ्जादिपरिवारसहितां । वधेः प्रकृत्यन्तरसेदं रूपं ॥ २७ ॥ स० असत्कारं अपमानं । मोक्षयामि
 मोचयामि प्रतिकरिष्यामीत्यावत् ॥ २८ ॥ स० अनृणः कृणुश्चान्यः । तत्सार्थक्यमद्यमवतीत्याशयः । ति० भरतलक्ष्मणयो-
 रसमतयारामोपकरणाल्लक्ष्मणसमरतविषये पूर्ववादः । रामस्य तु भयोऽपि सोपकरणत्वात् प्रापिक्रोध इति तलम् ॥ ३१ ॥ इति षण्ण-
 वतितमस्तर्गः ॥ ९६ ॥

ति० भरतमवलोक्य सुसंरब्धं शत्रुभमाद्युद्धोद्योगवन्तं ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. अवैवचित्र. २ ड. च. छ. झ. भ. ट. छिन्दन्. ३ कं. ड. च. छ. झ. ञ. ट.
 अनृणोऽस्मिन्वाक्ये. ४ ड. छ. झ. ट. भरतं. ५ ग. रामश्च. ६ ड. सुचर्मणा. ७ ड. छ. झ. महाबलेमहोत्साहे. ट. महाबलो
 महोत्साहो भरतः स्वयमागतः.

पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमागतम् ॥ किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥
यद्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ॥ नाहं तत्प्रतिगृहीयां भक्षान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥
आतृणां सैद्ग्यार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ॥ राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥
'नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ॥ न हीच्छेयमधर्मेण शकत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥
यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद ॥ भवेन्मम सुखं किञ्चिन्नस्य तत्कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥
मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो आतृवत्सलः ॥ मम प्रीणात्प्रियतरः कुलधर्ममनुसरन् ॥ ९ ॥
श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावलकलधारिणम् ॥ जानक्या सहितं वीरं त्वया च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥
स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथाऽऽगतः ॥ ११ ॥
अस्मां च कैकेयीं रुष्यं पुरुषं चाप्रियं वदन् ॥ प्रसाद्य पितरं श्रीमान्राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमिच्छति ॥ अस्मात् मनसाऽप्येष नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ॥ ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं शोर्वं शङ्कसे ॥ १४ ॥

किं कार्यं न किमपीत्यर्थः । महाप्राज्ञो भरतोऽपि यद्विधनु-
र्गृहीत्वा स्वयमागतः तदा किमस्याकं युद्धोद्योगेनेति भावः
॥ ३ ॥ तत्र युक्तिमाह—पितुरिति । सापवादेन पित्रा
भरताय दत्तं राज्यं रामस्तंहत्वा गृहीतवानित्येवं रूपेणा-
पवादेन युक्तं ॥ ३ ॥ युक्त्यन्तरमाह—यदिति ।
बान्धवादीनां क्षये नाशे लब्धयद्धनं तन्न गृहीयां नेच्छे-
यमित्यर्थः । विषकृतान् विषमिश्रद्रव्यकृतान् । भक्षान्
अपूपादीनिव ॥ ४ ॥ अर्थं पृथिवीमिन्द्रादिकं ।
भवतां आतृणामर्थं भवमिमित्तमित्यर्थः । एतत् उक्त-
रूपं । प्रतिशृणोमि नातिवर्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संप्रहार्य
धनसम्पत्त्यर्थं । सुखार्थं तत्सुखार्थं तत्तदभिमतवस्तु-
प्रदानेन तत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । अपि नावद्वृद्धिः समुचीयते ।
राज्यमपि बहुच्छिद्रत्वेनापरिप्राप्त्यतया ममानिष्टमपि ।
आलभे स्पृशामि । स्पृष्ट्वा शपस्यत्यर्थः । सत्येनेति भदु-
क्त्यथासत्यं भवति तथा आयुधं स्पृष्ट्वा मीत्यर्थः ॥ ६ ॥
नेच्छेयं इमामिति शेषः ॥ ७ ॥ शिखी अग्निः । भर-

तादिमुखाननुगुणं यत्सुखं तदभिर्मस्मीकुरुतां नतन्म-
समाह्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं लक्ष्मणचित्तानुसारेण प-
रिहृत्य वस्तुतत्त्वमाह—मन्य इत्यादि श्लोकत्रयमेकान्व-
यं । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागत इति मन्ये इत्य-
न्वयः । अयोध्यामागतः मातुलगृहविवेति शेषः । आतृ-
वत्सलः आतृपुत्रवत्सलः स्नेही । कुलधर्मं ज्यैष्ठ्यसंरक्ष-
परिपालनरूपं । स्नेहेन मद्विषयप्रीत्या । आक्रान्तहृदयः
तत्परवश इत्यर्थः । शोकेन मद्विवासजनितदुःखेन ।
आकुलितेन्द्रियः व्याकुलहृदयः । अन्यथा मद्विरो-
धितया नागतः ॥ ९—११ ॥ रुष्यं संरुष्य ॥ १२ ॥
एव भरतः अस्मात् द्रष्टुमिच्छतीति यत् एवम् प्राप्त-
कालं कालोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ते तुभ्यं । भरतेन
कदा नु कदाचित् । विप्रियं कृतपूर्वकिं । ईदृशं भयं वा
त्वदुक्तसदृशं भयजनकवाक्यं वा कृतपूर्वकिं उक्तपूर्वकिं ।
यस्त्वमद्य अत्रार्थे अत्रस्थाने वा । भरतं शङ्कसे इति

शि० आहवे राक्षससंप्रामार्थं । पितुः सत्यं वनवासबोधकवाक्यं प्रतिश्रुत्य सापवादेन राज्येन इदानीं राज्यग्रहणेन हत्वा निवर्त्य
न भरतं किं करिष्यामि । सापवादेन पुरुषस्य स्वजनविप्राप्तिरपि दुःखदेवेति तात्पर्यं ॥ ३ ॥ ति० क्षये नाशे । कृते इति शेषः ॥ ४ ॥
ति० संप्रहार्यं सम्यक्पालनार्थं ॥ ५ ॥ स० यत् यदि । तत् तर्हि । मामिति शेषः ॥ ८ ॥ शि० अप्रियं रामप्रतापजनं
मम प्रीतिविरोधीति वदन् सन् । कैकेयीमंबारुष्यं प्रतापजनहेतुत्वेन किञ्चित्पुरुषमुक्तेत्यर्थः । अपितरं पितृहितं मां प्रसादी प्रसा-
दनशीलस्सन् । मे राज्यं दातुमागतः ॥ १२ ॥ शि० अभयं भयनिवर्तकं ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. माहवे. २ ख. गृहामि. ३ ख. च. य. कृतान्यथा. ४ ख. हेतुत. ५ ग. संप्रहार्यार्थ. ६ क.
राज्यं व्याप्य. ७ ग. एवं. ८ ग. सकला. ९ क. च. झ. ट. वापि. १० ग. राघव. ११ ग. झ. ट. प्राणैः प्रिय. १२ क—ट.
पुरुषोत्तम. १३ च. ट. शोकव्याकुलितेन्द्रियः. १४ ख. ग. कै३र्थोवात्. य. रुष्यकैकेयी. १५ क. छ. झ. ट. भरतश्चा-
प्रियं. १६ क. झ. य. ट. मर्हति. १७ ख—च. ज—ट. नाहितं. १८ क. झ. य. ट. यद्विशङ्कसे.

न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ॥ अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यां चिदापदि ॥ आता वा आतरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥
 यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ॥ वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमसौ प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
 उच्यमानोपि भरतो मया लक्ष्मण तैस्त्वतः ॥ राज्यमसौ प्रयच्छेति बाढमित्येव वैक्ष्यति ॥ १८ ॥
 तथोक्तो धर्मशीलेन आत्रा तस्य हिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ॥ त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥
 व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ॥ एष मन्ये महाबाहुरिहासान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥
 अथवा नौ भुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
 इमां वाञ्छ्येव वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ॥ पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
 एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ॥ वायुवेगसमौ वीरं जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥
 स एष सुमहाकायः कम्पते बाहिनीमुखे ॥ नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकसत्कृतम् ॥ पितुर्दिव्यं मंदाबाहो संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥

योजना ॥ १४ ॥ तद्वति “कृत्यानां कर्तारिवा” इतिषष्टी । ते त्वया । भरतः निष्ठुरं अप्रियं वचः न वक्ष्यः । भरतस्य अप्रिये अप्रियवचने कृते कृते सति अहं हि अहमेवाप्रियमुक्तः स्वामितिसंबन्धः । स्वाश्रितविषये कृतापचारः स्वस्मिन्नेव कृतइति भगवदभिप्रायोऽनेन गम्यते ॥ १५ ॥ पूर्वदशरथो वध्यतामित्युक्तं इदानीं भरतो वध्यतइति इतश्च परितृष्णीमवस्थाने कार्यहानिर्भवविषयीति मया चारौ द्वौ बुद्धिर्नियम्य निवर्तयति — कथं नित्यादिना । प्राणं प्राणभूतं ॥ १६ ॥ यदि राज्यस्य हेतोः त्वं इमां भरतहिंसारूपां । वाचं प्रभाषसे तर्हि वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमसौ प्रदीयतां । प्रदीयतामित्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ भरतः अस्मै राज्यं प्रयच्छेति मया लक्ष्यमानोपि अहृदयमुक्तोपि । तस्त्वतः बाढमिति वक्ष्यत्येव । तथा वास्यामीति वक्ष्यत्येवेत्यर्थः । एवकारेण तस्मात्पुनर्निधुस्त्य भाष्य उच्यते ॥ १८ ॥ तस्य रामस्य हिते रतः न तु स्वार्थपरः । अतएव मङ्गलाशासनपरत्वाद्यनेन प्रयशङ्क्यातथोक्तवानिति

गम्यते गात्राणि अवयवान् । प्रविवेशेव लज्जातिशयेन अत्यन्तसंकुचितगात्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥ व्रीडया प्रसङ्गान्तरं प्रसूतिरिति — त्वामिति । लोके स्तोत्रमन्त्रेन व्रीडितः पुरुषः प्रस्तावान्तरं दिवदति । आयातइति मन्य इत्यन्वयः ॥ २० ॥ भावश्चोरामोपि औचित्येन लक्ष्मणकृतप्रस्तावं व्रीडाशमनाय प्रपञ्चयामासेत्याह — व्रीडितमिति । तदेवोच्यते — एष इत्यादिना ॥ २१ ॥ नाविति द्विवचनं प्राधान्यात् । मन्यमानः स्मरन् । वनवासं वनवासक्षेत्रं । अनुध्याय अनुचिन्त्य ॥ २२ ॥ अत्यन्तेत्यनेन तन्मात्रनयने हेतुरुक्तः ॥ २३ ॥ गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ । यद्वा प्रशस्तकुलप्रसूतौ । “गोत्रनाम्निकुलेपिच” इति वैजयन्ती । वायुवेगसमौ वेगेन वायुसमावित्यर्थः । तुरगोत्तमौ राजौपवाहौ ॥ २४ ॥ कम्पते कपिचलनइति धातुः । मत्तगजस्वभावोऽयं । वृद्धः उन्नतः । धीमतः गजपरिपालनज्ञस्य । तातस्य नागः शत्रुंजयः । न तु मया सुयद्वायवत्तो मातुलालक्ष्मणशत्रुंजयइत्यर्थः ॥ २५ ॥ लोकसत्कृतं लोको-

ति० प्राणं प्राणसमं आतरं ॥ १६ ॥ ति० एवमनुचितोक्तिं लज्जापरिहारायोचितं वाक्यमाह — तद्वति । भरतप्रसङ्गः सुललाधायपरिहारायैव केवलमुपन्यस्तइत्याशयः ॥ २० ॥ ति० वनवासं वनवासक्षेत्रं । अनुध्याय संचिन्त्य । गृहाय अयं प्रतिनेष्यति माङ्गलिकानयनात्कुलव्यापारं करिष्यति । इत्यहं मन्ये ॥ २२ ॥ ति० गात्रवन्ताविति पाठे प्रशस्तशरीरौ ॥ २४ ॥ ति० पितुरागमने चिह्नान्तरमाह — संप्रयइति । कम्पते चळति आगच्छति ॥ २५ ॥ ति० इह छत्रविषये । स्त० आगतो न वेति संशयो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० इतीव इत्येव ॥ २७ ॥ इति सप्तमवतितमस्तर्गः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—घ. च—ट. उच्यमानोहि. २ क. छ. झ. ट. तद्वचः. ३ क. छ. झ. ट. संसृते. ४ क. च. म. भावज्ञः. ५ क. घ. छ. झ. ट. चाप्येव. ख. ग. वाप्येव. ६ ख. ग. दशरथः. ७ ख. ग. मनोहरी. ८ क. छ. झ. ट. वीरौ. ख. ग. वेगे. ९ क. च. म. एषहि. १० क. ख. ग. क—ड. महाभाग. ११ ग. घ. भवतीव.

वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ॥ इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रि तमुवाच ह ॥ २७ ॥
 अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिजयः ॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 भरतेनापि संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति ॥ समन्ताच्चस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥
 अर्धधर्मिष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा ॥ पार्श्वे न्यविशदावृत्य गैजवार्जिरथाकुला ॥ ३० ॥
 सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ॥
 प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विराजते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

भरतेनगुह्यशुभौमतिस्वस्वपरिवारैस्सहस्राभ्यामभ्युपगच्छन्त्येवमप्युक्तं ॥ १ ॥
 तथास्वस्वराभावलोकनैर्लक्ष्योद्घोषणं ॥ २ ॥ तथारामसांनिध्यात्सीतालक्ष्मणादीनां धर्म्यताप्रशंसनपूर्वकंपादकारेणवनप्रवेशः
 ॥ ३ ॥ तथारामाश्रमसंनिहितसालमूलमुपागतवतातेनसमीपेधूमदर्शनात्सत्यैवतदाश्रमत्वाप्यवसायेनसहस्राभ्यामभ्युपगच्छन्त्येवमप्युक्तं ॥ ४ ॥

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ॥ अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १ ॥
 निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ॥ भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसङ्घैः समन्ततः ॥ लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥
 गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिंधारिणा ॥ समन्वेषतु काकुत्स्थावसिन्परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
 अमाल्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ॥ वैनं सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥

चरमित्यर्थः । इह पितरिविषये । संशयोभवतीहमे
 इति राधवः प्रत्युक्तेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ मद्वचः
 भरतविषयेशान्तोभवेतिमत्सूचितंवचः । प्रथममर्धमु-
 त्तरार्धेनयोजनीयं ॥ २७ ॥ समितिपरसैन्यंजयतीति
 समितिजयः । “संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमः”
 इत्यत्रयोगविभागेनखच् । मुमागमश्च । सन्नद्धइति-
 यावत् । पार्श्वतः भ्रातर्यस्थानेभ्यश्चकृतेतिभावः
 ॥ २८ ॥ संमर्दः रामाश्रमस्यपीडा नभवेदितिभरते-
 नसंदिष्टा आह्वयः । सेना तस्यशैलस्यसमन्तात् नतुत-
 दाश्रमसमीपे ॥ २९ ॥ अधिकमर्धयस्मिस्तत् अर्धय
 योजनं सार्धयोजनमित्यर्थः । पर्वतस्यपार्श्वे आवृत्य
 न्यविशत् मण्डलाकारेणस्थिता ॥ ३० ॥ चित्रकूटे

चित्रकूटसमीपे । नीतिमता सेनयोपरोधेरामस्यप्रसा-
 दोनस्थादितिनीतिज्ञेन । भरतेन धर्मपुरस्कृत्य विनीत-
 वेषेणराजाभिगन्तव्यइतिधर्ममनुसृत्य । दर्पविधूय
 स्थितेन रघुनन्दनस्यप्रसादनार्थं प्रणीता आनीतासा
 सेना विराजते भातिस्व ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरव्याख्यान-
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥

अथभरतस्यरामप्राप्तिरष्टनवतितमेसर्गे—निवेश्ये-
 त्यादि । गुरुवर्तकं गुरुवचनानुवर्तकं ॥ १—२ ॥
 लुब्धैः व्याधैः ॥ ३—४ ॥ अमाल्यैःसह पौरैःसह ।
 गुरुभिः द्विजातिभिश्चपरिवृतः पद्भ्यांसर्ववतंचरिष्या-

ति० पादवतां चरप्राणिनांवरः । स० गुरुवत् पितृवद्वर्तयतीतिगुरुवर्तकः । “ज्येष्ठभ्रातापितृस्त्वमः” इत्युक्तेः ॥ १ ॥
 स०मात्रशब्देन भोजनादिकंन्यावर्तयति ॥ २ ॥ ति० पौरैस्सहवर्तमानैरमाल्यैः द्विजातिभिस्सहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ग. च. व. वृक्षासमवरोह. क. ख. च. पाठेषु अस्यश्लोकस्यपूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्येदृश्यते. २ क. ख. ग. ड.
 च. छ. ज. भ. द. भरतेनाथ. ३ ग. समन्तादस्य. ४ क. छ. झ. ट. पर्वतसह. ५ क. च. ज. नरवाजिगणकुला. ६ ड. छ.
 झ. ट. नराकुला. ७ ड. भरतस्य. ८ क. ड. ख. छ. झ. ज. द. विरोधये. ९ ख. ग. गुरुवर्तकः. १० ग. क्षिप्रमेववतं.
 ११ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. पाणिना. १२ ड. काकुत्स्थवनेपरिवृतः. १३ क—ड. सहस्रैः.
 वा. रा. ७८

यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ॥ वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥६॥
 यावन्न चन्द्रसङ्काशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् ॥ आतुः पद्मपलाशाश्वं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
 यावन्न चरणौ आतुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ८ ॥
 यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ॥ अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यथन्द्रविमलोपमम् ॥ मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाधुति ॥ १० ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ॥ भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या याऽनुगच्छति ॥ ११ ॥
 सुभगश्चित्रकूटोसौ गिरिराजोपमो गिरिः ॥ यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥
 कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतावरः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा भरतः गुरुर्षभः ॥ पश्यामेव महाबाहुः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥
 स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतावरः ॥ १५ ॥
 स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमौसाद्य पुष्पितम् ॥ रामाश्रमगतस्याग्नेर्दर्शं ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥

सीतिसंघन्धः ॥ ५ ॥ शान्तिः दुःस्वशान्तिः मङ्गलं वा । “ शान्तिः प्रशममङ्गले ” इतिवैजयन्ती ॥ ६—७ ॥ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ वज्रध्वजारविन्दाङ्कुशसुधाफलशदिमहाराजलक्षणयुक्तौ । चरणौ यावन्नशिरसाधारयिष्यामि तावत्पर्यन्तं मे शान्तिर्न भविष्यति । यदा रामः स्वयोग्यसिंहासनाधिराज्यमौलिं धृत्वा ममयोग्यश्रीपादाख्यमौलिं वदति तवामेसकलदुःस्वशान्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ ८—९ ॥ चन्द्रविमलोपमं निर्मलचन्द्रसदृशं ॥ १० ॥ महाकुलप्रसूतावैदेही । महाभागा महाभाग्यवती । कृतकृत्या कृतार्थाच । तत्फलं तद्धेतुं चाह—भर्तारमिति । पृथिव्याभर्तारमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ असौचित्रकूटः सुभगः भाग्यशाली गिरिराजोपमश्च । गिरिराजोपमः हिमवत्पर्यन्तसदृशः । नन्दने नन्दयतीति नन्दनं चैत्ररथं । सुभगइत्यादि । सुभगः प्रदेशान्तरेभ्योतिरमणीयः । सुभगः सर्वेषामुद्देश्यतमः । अत्रहेतुं यस्मिन्नित्युत्तरार्धे वक्ष्यति । चित्रकूटः स्वभावतोऽपिरमणीयः । असौ गिरिः अयोध्यापरित्यज्यापिरामेण आदरणीयः । यद्वा गिरिराजोपमः गिरिराजोत्र श्रीनिवाससामिध्यस्थानभूतोवेङ्कटाचलः । तत्रोभयत्रहेतुमाह—य-

स्मिन्निति । काकुत्स्थः अयोध्याधिपतिः । स्वदेशं विहाय अपरिचितेयस्मिन्वसति । तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह—कुबेरइति । चैत्ररथवासयोग्यः कुबेरः इन्द्रोद्याने नन्दनइव । यद्वा स्वगृहं विहाय स्वगृहोद्याने विहरमाणो वैश्रवणइव वसतीत्यर्थः । “ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ” इत्युक्ते चित्रकूटोऽपिरामविषयो हि नन्दनोपमानेन रामस्य चित्रकूटेभोग्यताप्रकर्षोऽप्युच्यते । काकुत्स्थः ककुत्स्थकुलोद्भवः । यथास्वकुलमकृतार्थयत् तथा स्ववासस्थलमप्यकृतार्थयदिति भावः । यद्वा कुबेरइवनन्दने भूवाचकेन कुशन्देन जगदुपलक्ष्यते । केरं शरीरं कुबेरो जगच्छरीरः परमात्मा नन्दनइव वैकुण्ठनन्दनवनइव ॥ १२ ॥ कृतकार्यं कृतार्थं । दुर्गदुष्प्रवेशं । व्यालनिषेवितं दुष्टसर्पाश्रितं । कृतकृत्यत्वे हेतुः—यदित्यादि । वनं दुर्गमिति स्थलस्वभावेन वासानर्हत्वमुक्तं । महातेजा इत्यादिना रामवैभवापेक्षया पिवासानर्हत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ महातेजा इत्यादिना पद्मपङ्कजमनानर्हत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ द्रुमजालानि मध्येन द्रुमजालानामध्येनेत्यर्थः । मध्यशब्दस्य दिग्वाचित्वात् “ एनपाद्वितीया ” इति द्वितीया । वदतावरइत्यनेन रामसन्निधौ वक्तव्यविशेषं चिन्तयन्नेव जगामेत्युक्तं ॥ १५ ॥ अग्ने-

स० गिरिराजः मेरुः । शि० सुभगः अङ्गन्तं शुभकारकः ॥ १२ ॥ ती० कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरलभोन्नकरामपादाभ्रजोपसतया कृतार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ स० अभिषेकं धूमं ददर्श स्पष्टददर्श । पूर्वचारमुखतश्चिन्तयन् पुनरुक्तिः—कृतक० रामाश्रमग-
 [पा०] १ क. च. न. पश्यामि. २ ख. ग. दक्ष्यामि च शुभमाननं. ३ क. छ. झ. ट. तद् दक्ष्यामि शुभमाननं. ४ क. छ. झ. ट. शिरसा धारयिष्यामि. ५ क. छ. झ. ट. अभिषिक्तोऽजल. ६ सिद्धार्थः खल्वित्युक्तः. ७ क. च. छ. झ. न. पुस्तकेषु यावन्न चरणौ विहितौ कात्पूर्वदृश्यते. ८ क. छ. झ. ट. सुभगश्चित्र. ९ क. सुभगश्चित्र. १० क. छ. झ. ट. राजसमो. ११ क. छ. झ. ट. महाबाहु. १२ क. घ.—ट. महातेजाः. १३ क. छ. झ. ट. मावदसखरे. १४ क. सुप्तं.

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोह सहबान्धवः ॥ अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥
 स चित्रकूटे तु गिरौ निश्चम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ॥
 गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अष्टमवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

भरतेनकौसल्याग्रामयनेवसिष्ठमियोजनपूर्वकंशत्रुघ्नप्रतिपत्तिचिह्नप्रदर्शनेनरामपर्णशालासमीपगमनम् ॥ १ ॥ पर्णशाला-
 यांससीतालक्ष्मणरामदृष्टवताभरतेनतत्पादपतनेप्रयत्नमानेनापितदीयतापसवेपावलोकनसमुद्रिकसौकाकुलतयात्पादानवा-
 प्यैवभूमौपत्रनम् ॥ २ ॥ रामेणस्वामिवादकयोर्भरतशत्रुघ्नयोस्त्वभाष्यमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥ रामलक्ष्मणयोर्गुह्यसुमन्त्राभ्यांसह
 संगमः ॥ ४ ॥

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा ॥ जगाम आतरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥
 ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातृर्मे शीघ्रमानय ॥ इति त्वरितमग्रे स जगाम गुह्वरतः ॥ २ ॥
 सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत ॥ रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥
 गच्छन्नेवाथ भरत स्तापसालयसंस्थिताम् ॥ आतुः पर्णकुटीं श्रीमानुदजं च ददर्श ह ॥ ४ ॥

ज्वजं धूमं । पूर्वधूमाप्रदर्शनं अधुनासमीपत्वात्तन्मूल-
 दर्शनमितिनपुनरुक्तिः ॥ १६ ॥ मुमोह मोहसदृशं
 पारवश्यंप्राप । मुमोवेतिचपाठः । अम्भसः समुद्रस्य
 पारंगतइव अभूदितिशेषः ॥ १७ ॥ निश्चम्य दृष्ट्वा ।
 दीर्घाभाववार्धः । तत्समीपस्यजनेभ्यः श्रुतेतिवार्धः ।
 अतएवपुण्यजनोपपन्नमित्युच्यते । गुहेनेति प्रधानज-
 नोपलक्षणपरं । चमूंपुनर्निवेश्य अन्वेषणार्थमागतांच-
 मूमपिस्थापयित्वा । महात्मा दृढाध्यवसायः ॥ १८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टमव-
 तितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

अथभरतस्यरामसंगमएकोनशततमे—निविष्टाया-
 मित्यादि । निविष्टायांसेनायां स्वयंतत्रक्षणनिविष्टः
 सन् उत्सुकः सामिलाषः । शत्रुघ्नमनुदर्शयन् । अनु-
 कर्मप्रवचनीयः । शत्रुघ्नस्यरामाश्रमसामीप्यचिह्नानि
 प्रदर्शयन् जगाम ॥ १ ॥ मातृर्मेशीघ्रमानयेति ऋषिं

वसिष्ठंसंदिश्य जगामेत्यन्वयः । अनेन रामावासंनि-
 श्रित्यपश्चादानेष्यासीतिधियामहासेनानिवेशेमातृर्निवे-
 शितवानितिगम्यते ॥ २ ॥ तत्पश्चाच्छत्रुघ्नः तत्प-
 श्चात्सुमन्त्रश्चगतइत्याह—सुमन्त्रइति । सुमन्त्रोप्यदूरात्
 समीपे शत्रुघ्नमन्वपद्यत अन्वगच्छत् । तत्रहेतुमह-
 —रामेति । रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमुद्दिश्यज-
 नितोमिलाषः । “कामोमिलांषस्तर्षश्च” इत्यमरः ।
 तस्य शत्रुघ्नस्यच चकारात् सुमन्त्रस्यचास्तिहीत्यर्थः ।
 सुमन्त्रस्यत्वरितगमनात् वसिष्ठएवमात्रानयनेनियुक्त
 इत्यावेदितं ॥ ३ ॥ तापसालयसंस्थितां तापसालया-
 नांमध्येस्थितां तापसालयसमानसंस्थानामितिवार्धः ।
 पर्णकुटीं अग्रगारभूतांपर्णशालां । उदजं विदृक्ष्या
 समागतैस्तापसैः सहसुखावस्थानार्थमुपकल्पितांपर्ण-
 शालां । यद्वा आतुःपर्णकुटीं सीतयासहस्रयनार्थनि-
 र्मितांपर्णशालां । श्रीमान् तादात्विकप्रीतिजनितका-
 न्तिमान् । उदजं दिवावस्थानार्थकल्पितंपर्णमण्डपं ।
 यद्वा पर्णशालां महाशालां उदजं तन्मध्यवर्तिसदाच-

तस्यान्तेइतिपाठः तदाश्रमगतसालस्यान्ते उपरिबद्धं उच्छिन्नध्वजं कोमिदारध्वजंदृष्ट्वेत्यर्थः । धूमदर्शनस्यपूर्वमेवजातत्वेनतस्या-
 निर्णायकत्वात् ॥ १६ ॥ इत्यष्टमवतितमस्तर्गः ॥ ९८ ॥

स० उदजं बहिलक्ष्मणनिवासस्थानं । ति० उदजं सभितिकवाटं शश्वदं गृहंसीतानिनेषार्थकृतं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क.—क. छ.—द. मुमोह. २ क. ग. च. य. बान्धवैः. ३ क. छ. झ. य. ट. सतः. ४ ग. शत्रुघ्न-
 सहितोविभुः. ५ शत्रुघ्नप्रतिदर्शयन्. ५ च. य. आतृवत्सलः. ६ ख. ग. सुमन्त्रस्तथः. ७ क. छ. ट. मन्वपद्यत. ८ ख. ग.
 दर्शनजोहर्षो.

शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ॥ काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्युपचितानि च ॥ ५ ॥
 सैलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शश्रमणीयुषः ॥ कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशवीरैः कचित्कचित् ॥ ६ ॥
 ददर्श च वने तस्मिन्महतः सञ्चयान्कृतान् ॥ मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥
 गच्छन्नेव महाबाहुर्दुर्हिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नं चाब्रवीद्वृष्टस्तानमात्याश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
 मन्ये प्राप्ताः सा तं देशं भरद्वाजो र्यमब्रवीत् ॥ नातिदूरे हि मन्येहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
 उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥
 इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥
 यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ॥ तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

स्यानास्थानं । तथैववक्ष्यति “ ददर्शमहती ” इत्यादिना । ददर्श चिह्नैरुत्प्रेक्षितवान् ॥ ४ ॥ चिह्नान्येवाह—शालायाइत्यादिना । काष्ठानि रात्रौप्रकाशाय अवलनीयानि । पुष्पाणि पूजार्थानि ॥ ५ ॥ ईयुषः जलाशयादाश्रमगच्छतोरामस्य । “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” इत्यत्र नात्रोपसर्गस्तत्र । अन्योपसर्गपूर्वाश्रिरुपसर्गाच्चभवत्येवेतिवृत्तिकृतोक्तत्वादनुपसर्गपूर्वादिणःकसुः । कुशादिभिः कृतं अभिज्ञानं चिह्नं । अन्योन्यस्वगमनागमनपरिज्ञानार्थकृतं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥ करीषैः कृतान्संचयानित्यन्वयः । शीतकारणात् शीतनिवारणार्थं ॥ ७ ॥ अमात्यान् सुमन्त्रं । बहुवचनं पूजार्थं । यद्वा अनेनैवावगम्यते अन्येप्यमात्याः सुमन्त्रेणसहागताइति ॥ ८ ॥ इतः अस्मात्प्रदेशात् । मन्दाकिनीं नातिदूरेमन्ये प्रत्यासन्नान्मन्यइत्यर्थः । असः यंदेशंभरद्वाजोऽब्रवीत् तंदेशंप्राप्ताःस्मेतिमन्ये । प्राप्ताःस्मेत्येववक्तव्ये मन्यइत्युक्त्या अयमर्थोवगम्यते कैकेय्याराजप्रियाहृतस्यभाग्यहीनस्यमेनेयंतदेशंप्राप्तिर्भवितुमर्हति किन्तु भ्रमस्वप्नादिष्वन्यतमोयमिति ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानिचीराणि उन्नतप्रदेशेचीराणिबद्धानिदृश्यन्ते । तस्मादयंपन्थाः विकाले अकाले सायंकालादौ । गन्तुमिच्छता फलमूलजलादिसंग्रहणार्थं गन्तुमिच्छतालक्ष्मणेन अभिज्ञानकृतः कृतमिज्ञानो भवेत् । अतोऽनेनैवास्माभिर्गन्तव्यमितिभावः ॥ १० ॥ मार्गचिह्नकरणगजपदमर्दनछिष्टत्वेनदुर्ज्ञानत्वादित्याशयेनाह—इदंचेति । उदात्तदन्तानां महादन्तानां ।

“ महत्युदात्तञ्चोक्तौ ” इतिवैजयन्ती । तरस्विनां वेगवतां । अन्योन्यमभिगर्जतां अन्योन्यप्रतिगर्जतां । गजानां शैलपार्श्वेपरिक्रान्तमिदं परिक्रमणस्थानमिदं “ तोधिकरणेच ” इत्यधिकरणेक्तः । इदमेषामासितमित्यादिवत् । अस्मिन्मार्गेकुञ्जराःपरिक्रान्ताइत्यर्थः । अन्योन्यकोपातिशयेनवेगादन्तादन्तिप्रहारंकुर्वतामाश्रमप्रवेशस्याशक्यत्वादाश्रमप्रान्तगमनमाश्रमप्रवेशं सूचयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ रामाश्रमस्यात्यन्तसन्निहितत्वज्ञापकं धूमबाहुस्य दर्शयति—यमिति । तापसाः यमभिमाधातुमिच्छन्ति सायंप्रातर्होमार्थं सर्वदारक्षितुमिच्छन्ति तस्यकृष्णवर्त्मनः संकुलोसौधमोदृश्यते । पचनाग्नेर्होमाग्नेश्चव्यावृत्तंसततस्याधिगार्हपत्याग्निर्दर्शयितुंसंकुलशब्दः । अतिनिबिडइत्यर्थः । पचनेज्वालाणां होमेचाङ्गाराणामपेक्षितत्वात्तदाधूमनिबिडतासंभव इतिभावः । अनेनरामस्याध्याधानाभावाच्छ्रौताभिरन्नोच्यते किन्तु धार्यःस्मार्तार्थिभिः । यदिहितस्यत्रेताभिः स्यात्तदा । रामःकमलपत्राक्षःपुरोधसमथाब्रवीत् । अभिहोत्रंजलमेसर्पिर्वलितपावकं ” इतिचरमयात्राया-मभिहोत्रपुरस्कारश्रवणाद्वनयात्रायामपितथादृश्येत । अनुसरन्तोपिहिपौरवृद्धाःसाम्प्रयएवसमागताइत्युच्यन्ते । किंच “ दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् । कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्तीत्वां भजाम्यहं ” इति सीतामनोरथश्रवणाद्राज्याभिषेकात्पूर्वनयज्ञोनुष्ठितइतिगम्यते । ततोऽयमभिर्गृह्याभिरेव । न च तस्याप्यानयनं न पूर्वमुक्तमिति वाच्यं तस्यासमारोपणेनानेतुं शक्य-

ति० एयुषः आश्रमपूर्वादिणःकसुः ॥ ६ ॥ ति० शीतकारणात् । चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानेनतत्रकालेवैशाखान्तमपररात्रेणीतस्य आयमानत्वात् । ति० तस्मिन् प्रलक्ष्मीभूते । भवने पर्णशालासमीपे । स० करीषवत्करीषैः । “ करीषं कुक्कुमोमयं ” इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥ स० आधातुं उपालिप्तुं ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. स्था. २ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. ण्यपचितानि. ३ क. ग. च. लक्ष्मणस्यच. ४ ख. ग. छ.—ट. मेयुषः. ५ क. छ. झ. ट. भवने. ६ क. स्था. ७ ख. प्राप्तास्मि. ८ ग. यथाब्रवीत्. ९ क. च. थ. दूरेव. ग. दूरेतु.

अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसंस्कारकारिणम् ॥ आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥
 अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः ॥ मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ॥ जैनेन्द्रो निर्जेनं प्राप्य धिक्चो जैन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥
 मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥
 इति लोकसमाकुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ॥ रामस्य निषतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥
 एवं स विरलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ॥ ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥

त्यात् । नचआत्मसारोपेणैसायंप्रातर्होमःकार्यः
 सतुनोक्तः । प्रत्युत तमसातीरेगङ्गाकूलेवृक्षमूलेमरद्वा-
 जाश्रमेयमुनातेचसंध्यावन्दनमेवोक्तं । अत्रचक्रोके
 तापसवनशब्दाभ्यांवेनेतापसानांशीतनिवारणप्रकाश-
 करणकन्दमूलादिपचनसाधनतयासंप्राप्त्येवाभिरुच्य-
 तइतिवक्तुंशक्यते । आधातुं संप्रहीतुमित्यर्थः । अतो-
 ऽयमग्निःपचनाद्यर्थएवतुधार्यः स्मार्ताग्निरितिचेन्न ।
 “ प्रागुदकप्रवणांवेर्दिविशालादीप्तपावकां ” इतिवक्ष्य-
 भाणविरोधात् । नह्यसंस्कृताग्नेर्वेदिसंबन्धःप्रसिद्धः ।
 प्रागुदकप्रवणत्वादिवेदिलक्षणंचोच्यमानंवेदितत्त्वम-
 ग्निचसंस्कृतावगमयति । यद्येवं कथंतर्हि सायंप्रात-
 र्होमावचनमितिचेन्नश्लोकस्वच्छन्दगामिनामुनिना अस-
 त्यामिच्छायामसतिचफलेपुनःपुनर्वक्तव्यं । वक्ष्यतितु-
 परिष्ठात् सुतीक्ष्णाश्रमे “ अथतेर्मिसुरांश्चैवैवेदीराम-
 लक्ष्मणौ । काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्विशरणेवने ।
 उदयन्तंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषाः । सुतीक्ष्णमग्नि-
 म्यैवमिदंवचनमब्रुवन् ” इति । अत्रानुदितहोमपक्षे-
 णोदयात्पूर्वमभिकार्यवचनादभिमिल्येकवचनाच्च औपा-
 सनंसम्यगुक्तमिति एवमेवसर्वत्रदृष्टव्यमिति । अत्रचा-
 भिकार्यैरामस्यसाक्षात्प्रधानकर्तृत्वेनसीतायाःसहभावे-
 नप्रणयनादिनाच लक्ष्मणस्यसमिदादिसंपादनरूपसह-
 कारित्वेनैवान्वयइतिज्ञेयं । तपस्विशरणेवनइत्यनेन
 अतिसङ्कटेदेशेपिथावदनुष्ठानश्रद्धाविशेषउच्यते ।
 अतश्चतुर्दशशुवनवाससंबत्सरेषुसीताहरणपर्यन्तराम-

स्यचित्रकूटादिपञ्चवट्यन्तेषुप्रदेशेषु यत्रमाससंवत्स-
 रादिवासेनचिरकालावस्थानं तत्रमहिःस्मार्तनि-
 त्याग्निधारणं अन्यत्रात्मनिसमिधिव्वासमारोप्यहोमका-
 लेवरोप्यसायंप्रातरौपासनमितिदिक् । अस्मिच्छ्लोके
 चतापसा यमाधातुस्मिच्छन्तीत्यस्यार्थश्चवर्णितः । तेन
 चरामाश्रमचिह्नत्वत्पावनत्वमप्युक्तंभवति ॥ १२ ॥
 गुरुसंस्कारकारिणं गुरुसंस्कारःश्रेष्ठसंस्कारः मन्त्रोपदे-
 शादिः तत्कारिणं ॥ १३ ॥ राघवः भरतः । तंजनं
 सहागतंशत्रुप्रादिकम् ॥ १४ ॥ जगत्यां भूमौ ।
 वीरासने दक्षिणजानूपरिन्यस्तवामपादतयावस्थाने ।
 धिक्चो जैन्मसजीवितमिति मेजन्मप्राणनंचधिगित्यर्थः
 ॥ १५ ॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तः कैकेय्याममराज्यप्राप-
 णकृतेराज्यभ्रंशरूपव्यसनंप्राप्तः ॥ १६ ॥ इतिलोक-
 समाकुष्टः एवंप्रकारेणलोकैरपवादंप्रापितः । प्रसाद-
 यन् प्रसादनाद्धेतोः । लक्ष्मणस्यचेति तस्यकनिष्ठत्वेपि
 कार्यगौरवात्पादपतनं । यदिमयाप्रसाद्यमानेरामे
 लक्ष्मणःकैकेयीकृतापकारंमय्यारोप्यमाप्रसीदेतिरामं
 निरुन्ध्यात्तर्हिलक्ष्मणस्यापिपादयोर्निपत्यतमपिप्रसाद-
 यिष्यामि । यदिरामप्रसादनरूपकार्यकैवलंसुसाधितं
 भवेत् तदानींकनिष्ठपादपतनंदोषायेतिभरतद्वयं ।
 [सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठः । सीतायालक्ष्मणस्य
 चेतिपाठे रामभक्तत्वेनधयोनाहतमितिबोध्यं । “ न-
 परीक्ष्यवयोवन्द्याः ” इतिसरण्यात् ॥ १७ ॥
 एवमित्यारभ्यशुद्धामिवेत्यन्तमेकंवाक्यं ॥ १८ ॥

शि० मत्कृते मलयजे मत्कर्तृकमातुल्यदृष्टप्राप्तौसत्यामित्यर्थः । एतेन मत्कर्तृकस्थितौतत्प्रजाजनं नत्यादितिसूचितं । तेन
 चिरकालमन्यत्रस्थितिमत्त्वेनममैवपराधदित्वञ्जितं ॥ १६ ॥ शि० रामप्रसादयन्लक्ष्मणस्यसंनिधौतत्स्यरामस्यसीतायाश्चपादे
 पुनतिष्यामि । लक्ष्मणस्यसंनिधादित्यनेन मदतिप्रार्थनादर्शनंतस्मिन्प्राप्तंविश्वंजनविष्यतीतिव्यञ्जितम् ॥ क्तक० स्मारा-
 धप्रसादनायकनीयस्वपिप्रणामोलोकप्रसिद्धः । अन्यस्तु श्रद्धाजाल्यात् सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठंकल्पयति ॥ स० परमा-
 नदानकर्मणैवलक्ष्मणस्यज्येष्ठतस्यविवक्षितलालक्ष्मणपादाभिवन्दनंयुक्तं ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—क. छ. झ. ज. ट. सत्कार, २ क. छ. झ. ट. संहृष्ट, ३ ज. नरेन्द्रो, ४ ख. ज. विजनं, ५ ग. जन्मव,
 ६ क. छ. झ. ज. ट. रामंतस्यपतिष्यामि, ७ क. ग. घ. च. ज. सीतायाश्चपुनःपुनः, ८ ख. ग. विरलपंस्तत्र,

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥ विशालां मृदुमिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥
 शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ॥ रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २० ॥
 अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः शरैः ॥ शोभितां दीप्तवदनैस्सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥
 महारजतवासोभ्यामसिभ्यां विराजिताम् ॥ रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् २२
 गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैर्ध्रुवैः काञ्चनभूषितैः ॥ अरिसङ्घैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥
 प्रागुदक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपार्श्वकां ॥ ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥
 निरीक्ष्य ॥ मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ॥ उदजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥
 तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम् ॥ ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥
 सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥

सालोश्वकर्णादन्योवृष्टः । अश्वकर्णः सर्जतरुः । ता-
 लोमृदुपर्णः श्रीतालः ॥ १९ ॥ कार्मुकैरिति बहुवचना-
 दभ्यासयोग्यं कार्मुकान्तरमस्तीति गम्यते । भारसाधनैः
 मुर्ववयवैः । यद्वा अतिगुरुतरणकार्यसाधनभूतैः ।
 यद्वा भारोद्धर्तुः परिमाणविशेषः । यथोक्तं धनुर्वेदे ईशा-
 नसंहितायां । “ भारपलशतं विदुः । तेन भारेण चा-
 पां नां प्रमाणमुपलभ्यते ” इति । रुक्मपृष्ठैः कनकानु-
 लिप्तपृष्ठप्रदेशैः । महासारैः महास्थिरांशैः । “ सारो
 षलेस्थिरांशेच ” इत्यमरः ॥ २० ॥ भोगवती सर्प-
 नगरी ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशा-
 भ्यां । रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां शोभाविशेषाय मध्ये-
 मध्ये शिल्पनिर्मितकनकबिन्दुविचित्राभ्यां [पाठ-
 भेदः आसबिन्दुविचित्राभ्यां व्याघ्रचर्मकृतयास्वाभा-
 विकनानावर्णैर्बिन्दुविचित्राभ्यां ।] चर्मभ्यां खेद-
 काभ्यां । “ खेदकं फलकं चर्म ” इति हलायुधः
 ॥ २२ ॥ गोधाङ्गुलित्रैः गोधा ज्याघातवारणं ।
 अङ्गुलिप्रमङ्गुलित्राणं । उपलक्षणेऽतीया । शोभिता-
 मित्यनुकर्षोवा । अनाधृष्यां अप्रवृष्यां ॥ २३ ॥
 प्रागुदक्प्रवणां प्रागुदग्भागोक्रमनिष्ठां । “ प्रवणोद-
 क्षिणे प्रहेकमनिष्प्रेचतुष्पथे ” इति वैजयन्ती । तत्र
 रामनिवेशने पूर्वोक्तपर्णशालायामित्यर्थः ॥ २४ ॥
 निरीक्ष्येति जटामण्डलधारित्वैलक्ष्येन निश्चयार्थं

मुहूर्तं निरीक्ष्यते जेविशेषेण सामान्येन स्वगुणं ज्ञातवानि-
 त्यर्थः । अस्मिन् श्लोके उत्तरार्धे जटामण्डलधारिणमि-
 त्यत्रणकारोगायभ्याः सप्तमाक्षरं । षट्सहस्राणि श्लोका-
 गताः ॥ २५ ॥ विशेषतो दर्शनमाह—तत्त्वित्यादिना ।
 महाह्रवसनोपेतस्येदानीं ततो वैलक्ष्यमाह—तत्त्विति ।
 तदेव वैलक्ष्यं दर्शयति—कृष्णाजिनधरमिति । कृ-
 ष्णाजिनधरं उत्तरीयतया कृष्णाजिनधरं । अधरा-
 म्बरत्वेन चीरवल्कलवाससं । कृष्णाजिनधरं चीरवल्क-
 लवाससं पूर्वस्माच्छोभाविशेषयुक्तं । रामं वल्कलादि-
 धारणेऽप्यपरावर्तमानं रामणीयकमुच्यते । आसीनं किं-
 चिदासनमास्थाय आसनं ध्यायन्तं । अभितः पावकोपमं
 तादृशतपोविशेषेण समं तात्तेजः परिवृतं । “ यद्वा ।
 “ नीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेव भास्वरा ” इत्युक्त-
 रीत्या विद्युल्लेखामध्यवर्तिनीलतोयदमिव स्थितमित्यर्थः ।
 यद्वा विरोधिना मनोभिभवनीयमित्यर्थः । यद्वा उदजे
 राममासीनं । अयोध्यास्थितसमाजापेक्षया अल्पत-
 रापीयंसमांमइतीजात्ता कुतः अभितः पावकोपमं तत्स-
 मायांसमीपस्थस्य आतुरपि ह्यत्र समीपमागन्तुं शक्यते ।
 न हि ज्वलन्त्यनलेकस्यापि समीपमागन्तुं शक्यम् । यद्वा
 उदजे राममित्यत्र रामं श्यामं । अधो रामौ सावित्रा-
 वित्यत्र तथाप्रयोगात् । यद्वा पावकोपमं दुर्दर्शमित्यर्थः ।
 अतएव पूर्वश्लोके निरीक्ष्यसमुहूर्तमित्युक्तं ॥ २६—

स० महारजतवासोभ्यां कुण्डलवासोभ्यां ॥ २२ ॥ ति० प्रागुदक्प्रवणां ईशानभागे निष्ठां ॥ २६३ ॥ ती० विशेषणान्तरा-
 मिधानार्थं ददर्शेति पुनर्वचनं । ति० अभितः समीपे ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. बाधनैः. २ क. छ. झ. ञ. ट. स्तूणीगतैः. ३ घ. च विराजितां. ४ क. छ. झ. ट. विप्र-
 काचन. ५ क. झ. कनक. ६ ख. तेजसं. ७ ख. ग. पुष्पैः. ८ क. घ. निकेतने. ९ ख. क. च. झ. ञ. ट. कृष्णाजिनधरं तु.

उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥
 तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखं शोकपरिभुतः ॥ अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥
 दृष्ट्वैव विललापातो वाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ अशकुवन्धारयितुं धैर्याद्वचनमैव ब्रवीत् ॥ ३० ॥
 यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥
 वासोभिर्वहुसाहसैर्यो महात्मा पुरोचितः ॥ मृगाजिने सोयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
 आधारयद्यो विविधाश्रिताः सुमनसंस्तदा ॥ सोयं जटाभारमिमं वहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥
 यस्य यज्ञैर्यथोद्दिष्टैर्युक्तो^१ धर्मस्य संचयः ॥ शरीरकेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥
 चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ॥ मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥
 भूमिभित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ॥ धिग्जीवितं नृशंसस्य मम^२ लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥
 इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ॥ पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥
 दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ॥ उक्त्वाऽयंति संकुदीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥
 बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ॥ आर्येत्येवाथ संकुश्य व्याहर्तुं नीशकचदा ॥ ३९ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ॥ तांबुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूयवर्तयत् ॥ ४० ॥

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैवं संसीयत् राजसुतावरण्ये ॥

दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाऽम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥

॥ २७ ॥ ब्रह्मापेक्षयास्यवैलक्षण्यमुच्यते—शाश्वत-
 मिति । स्थण्डिले भूमौ ॥ २८ ॥ द्वितीयोभरतशब्द-
 उत्तरश्लोकेनसंयज्यते ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणे-
 त्यर्थः । आर्तः स्विन्नः । तामातिधारयितुमशकुवन्
 वाष्पसंदिग्धया शोकोष्मणासंदिग्धवर्णया । गिरा-
 उपलक्षितः ॥ ३० ॥ संसदि सभायां । युक्तः अर्हः
 ॥ ३१ ॥ बहुसाहसैः बहुसहस्रमूल्यैः । उचितः अलं

कर्तुमितिशेषः । धृष्ट्यर्थेत्तीयाया । मृगाजिने मृगच-
 र्मेणी । प्रवस्ते आच्छादयति ॥ ३२—३३ ॥ यथोद्दिष्टैः
 यथाविहितैः । यथादृष्टैरितिपाठे शास्त्रेष्वितिशेषः ।
 युक्तः योग्यः ॥ ३४—३८ ॥ वक्तुमशक्यत्वेहेतुमाह—
 बाष्पापिहितकण्ठइत्यादिना । बाष्पापिहितकण्ठः बाष्प-
 निरुद्धकण्ठः ॥ ३९—४० ॥ राजसुतौ रामलक्ष्मणौ

ति० अभ्यधावत धावन्निवत्तराजगाम । अत्रभरतस्यैवकवेरपिवर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्रप्रकरणेद्विहर्षिर्न
 होवाय ॥ २९ ॥ शि० आर्तः सेवकादिरहितरामदर्शनजनितसोदं प्राप्तोभरतः । धैर्यात् बारयितुं खेदनिवारयितुं अशकुवन्
 अतएववचनं व्यक्तवाचं । अशुवन्सन् वाष्पसंदिग्धया गद्गदाक्षरयेत्यर्थः । गिराविललाप । विलापप्रकारमाह—यस्संस्तीर्ण-
 ॥ ३१ ॥ स्ती० मृगाजिनैरितिपाठे मृगाजिनैराच्छादनं करोतीत्यर्थः । ति० धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपं ॥ ३२ ॥ स०
 यस्ययज्ञैःयद्विषयकयज्ञैरन्येषांधर्मसंचययुक्तः सरामस्वशरीरकेशसंभूतधर्मपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ ति० मलेन दण्डवत् त्रिषवणा-
 ध्वममात्रात्मलस्थितिरज्ञे ॥ ३५ ॥ ति० पादावप्राप्येति दुःस्वप्तिशयवशात् ॥ ३७ ॥ स० वनीकतः ऋषयः ॥ ४२ ॥ इत्ये-
 कोनशततमंस्वर्गः ॥ ९९ ॥

[पा०] १ य. चर्म. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. मोह. ३ य. ट. दृष्ट्वैव. ४ क. झ. ञ. ट. न्वावयितुं. ५ क. झ.
 ञ. ट. सज्जुवन्. ६ ग. महाधैः. ७ ग. घ. मृगाजिनैः. ८ घ. ड. छ. ज. झ. आधारयत्. ९ ग. छ.—ज. स्तदा. क.
 सदा. क. ट. स्तजः. १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सहते. ११ ग. यथामृष्टैः. क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट.
 यथाविष्टैः. ज. यथादृष्टैः. १२ घ. युक्तैर्धर्मैः. १३ च. ट. यन्निमित्त. १४ ग. लोके. १५ ख. ग. सङ्कीर्णः. १६ क. छ.
 झ. ट. बाष्पैःपिहित. ग. बाष्पोपहित. १७ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. वाभि. १८ ख. घ. ड. छ.—ट. नाशकचदा.
 ग. नाशकचतुनः. १९ ड. च. छ. झ. ञ. ट. तांबुभौच. क. ग. घ. तांबुभौच. २० ख.—छ. झ. ञ. ट. रामोप्यश्रूयि.
 २१ क. तेन. २२ ग. समेयत्.

तान्पार्थिवान्वारण्युथपाभान्समागतास्तत्र महत्परये ॥

वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽप्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

रामेणभरतस्यस्त्राहारोपणेनपित्रादिकुराकप्रभूपूर्वकंमन्वाजेनराजनीतिशिक्षणम् ॥ १ ॥

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ॥ ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥

कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ॥ आर्तरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥ २ ॥

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि पैरिष्वज्य च राघवः ॥ अङ्गे भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः ॥ ३ ॥

क नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः ॥ न हि त्वंजीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

॥ ४१ ॥ तान् तादृशसुखयुक्तान् । समागतान् संग-
वान् ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

दर्शनमात्रेणभरतोरज्यपालयतीतिकृत्याराज्यनी-
तिपृच्छतिशततमे—यद्वा अथभगवान्नामः प्रभत्या-
जेनराज्यरक्षणनीतिप्रकाराविश्लथयति पञ्चादशरथा-
त्यश्रवणभरतस्यण्डिलशयनादिव्यापारेणतदुपदेशा-
वकाशाभावात्—जटिलमित्यादि । जटिलं समी-
चीनमालिकाहृष्टाचेदियंभरतस्यकेशार्हेत्येवंदशरथोव-
दति सएवजटाबध्वातिष्ठतीतिरामोविस्मयते । चीर-
वसनं श्लाघ्यचीनाम्भरंहृष्टंवेद्बालस्यभरतस्यवसनार्ह-
मिदमितिपितावदति सएवेदानीवल्कलधारीतिष्ठति ।
प्राञ्जलिं पितृयाचनापूर्वकंदिशतिचेष्टाः स्वीकरोति
ससंप्रतिस्वामिमतस्यस्वयमर्थीभवति । पतितं भुवि
अङ्गेभरतमारोप्येतिस्थितिर्नलम्बा । कुसुमशय्यापि
कठिनीभवेदितिमत्वा उत्सङ्गेऽवपित्राशायितः ससं-
प्रतिस्थलेपतितः । ददर्शरामोदुर्दर्शं दत्तादृष्टिमनाकृष्य
स्थितस्यरामस्यदर्शनायोग्यतयास्थितं । यद्वा दुर्दर्शं

जटिलत्वादिवेषेणस्नेहितजनस्यदुष्प्रेक्षं दुर्दर्शं दुःस्वेन्द्र-
ष्टुयोग्यं कृच्छ्रेणाप्यभिज्ञातुमयोग्यमिति यावत् । युगा-
न्तेभास्करंयथा नकेवलंरामस्य सर्वस्यापिजनस्यदुर्द-
र्शतयास्थितमितिभावः । यद्वा युगान्तेभास्करंयथा
युगान्तेभुविपतितंभास्करमिवस्थितं अनेनपूर्ववन्मह-
त्तरतेजोराहित्यं तादृशावस्थानर्हत्वंचव्यव्यते । [युगा-
न्तेभुविपतितं भास्करंयथेत्यनेन महत्तरतेजोराशित्वं
तादृशावस्थानर्हत्वंचोच्यते] ननुगङ्गातीरे “अद्यप्र-
भृतिभूमौतुशयिष्येहृत्पुत्रेषुवा । फलमूलाशनोनिर्त्यं
जटाचीराणिधारयन्” इतिजटावल्कलधारणंप्रति-
ज्ञातं पुनर्नवतितमेभरद्वजदर्शनसमये । “वसानो
वाससीक्षौमे” इतिक्षौमवस्त्रंधृतवानित्युच्यते । अत्रतु
जटिलंचीरवसनमितिस्तिद्धवदनूयते कथमेतत्संगच्छ-
तइतिचेदत्राहुः । प्रतिज्ञायारात्रौकृतत्वादपरेद्युर्भरद्वज-
जदर्शनानन्तरं जटावल्कलेधृतवानित्यविरोधइति ।
अयंचपरिहारः पुरैवास्मानिःप्रतिपादितः ॥ १ ॥
कथंचिदभिविज्ञानत्वेहेतुद्वयं—विवर्णवदनं कृशमिति
॥ २—३ ॥ अतिदुःखितस्यभरतस्यदुःखमपनेतुंप्रभ-
व्याजेनधर्मानुपदिशति—कन्वित्यादि । तेपिताकन्व-
भूदितिप्रभमञ्जया लोकान्तरंगतः किमितिस्तिद्धयति ।

सू० जटिलमिति । तनु अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्ये “जटाचीराणिधारयन्” इतिगुह्यंनिधौभरतेनजटाधारणेप्रतिज्ञामात्रंकृतं
ननुतद्वारणं । “वसानोवाससीक्षौमे” इतिभरद्वज्जालोकेनप्रकरणेतयोक्तेः तस्मात्कथमितिचेत्सत्यं । महर्षिपुरतस्ससैन्येन
श्रवित्वान्नप्रदर्शनीयेतितत्पूर्वमधुला अनन्तरं जटादिदर्शने रामकृपाभवेदितितद्वृत्तवानितिकाप्रकथंता । भुविपतितमि-
त्युभयश्रान्वेति । दुर्दर्शं प्रष्टुमयोग्यं ॥ १ ॥ ति० जीवतस्तस्य । सेवाहित्वेतिशेषः । नार्हसि । यद्वसंनिधौतद्वैव
[पा०] १ क. छ. झ. ट. यूथपाहान्. २ क. छ. छ—ट. स्तेऽभि. ख. स्तेहि. ३ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट.
सर्वैश्चभूमि. ४ ट. भरतं. ५ ग. कथंचिदपि. ६ घ. क. च. अ. ट. पाणिना. ७ क. ख. संपरिष्वज्य. ८ ग. बाहुना.
क. ख. क. न. छ. झ. राघव. ९ क. छ. झ. अ. ट. पर्यपृच्छत्सादृ.

चिरस्य वत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् ॥ दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्कि तात वनमागतः ॥ ५ ॥

कश्चिद्धारयते तात राजा यस्वमिहागतः ॥ कश्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ ६ ॥

कश्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ॥ ७ ॥

कश्चिच्छुश्रूषसे तात पितरं सत्यविक्रमम् ॥ ८ ॥

कश्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसङ्गरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मेनिश्चयः ॥ ९ ॥

स कश्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महाश्रुतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ १० ॥

सा तात कश्चित्कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ॥ सुखिनी कश्चिंदार्या च देवी नन्दति कैकेयी ॥ ११ ॥

कश्चिद्दिनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ १२ ॥

कश्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमान्नुजः ॥ हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १३ ॥

तत्रहेतुः—यदिति । तदुपपादयति—नहीति । जी-
वतः जीवति । अनादरेषणी । वनंनागन्तुमर्हसि
शुश्रूषणपरत्वादितिभावः । यद्वा तस्यत्वद्विरहासहि-
ष्णुत्वादिति । रामस्यप्रभान्तरसंबन्धदर्शनेनभरतो
नोत्तरमुक्तवानितिबोध्यम् ॥ ४ ॥ बतेत्यद्भुते ।

“खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामभ्रणेवत ” इत्यमरः ।

दूरात् दूरावस्थितकेकयनगरात् । दुष्प्रतीकं वैवर्ण्या-

दिनादुर्ज्ञेयावयवं । “अङ्गप्रतीकोवयवः” इत्यमरः ।

किं किमर्थं ॥ ५ ॥ अस्मिन्नरण्येतवकिंप्रयोजनं

प्रयोजनद्वेधासंभवति । राजनिजीवतितदाज्ञायाम-

मदर्शनं राजनिमृतेस्त्वबाल्येनबलवद्विरपहृतराज्यत्वं

वा । आद्यमाह—कश्चिदिति । धारयतइति प्राणा-

वितिशेषः । यस्मात्त्वमिहागतः तस्माद्राजाप्राणान्

धारयतेकश्चित् । राजाजीवतिचेत् त्वामन्नागच्छन्तं

सहेतेतिभावः । कश्चिन्नधरतइतिपाठान्तरं । तदा

वेहंधारयितुंनशक्नोतिकश्चिदित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वितीयप-

क्षंभ्रष्टेनदर्शयति—कश्चिदित्यादि । राज्यंभ्रष्टंनक-

श्चित् प्रजानुरागोविद्यतेकश्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ कश्चि-

च्छुश्रूषसइति । पितृशुश्रूषानादरेणकिमागतोसीतिप-

क्षान्तरम् ॥ ८ ॥ अयराज्ञआरोग्यंपूच्छति—कश्चि-

द्दशरथइति । कुशली अनामयः । राक्षोव्याधिपरिभूत-

पितृशुश्रूषाया अवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ ति० दुष्प्रतीकमितिभरतविशेषणं वनविशेषणं । आद्येकार्थवैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञे-

याकारं । वनमपिभीषणतया । तथा ईदृश्वनंकिमागतः किमागमनप्रयोजनमीहक्षारण्यइत्यर्थः । अरण्यंगजाशुपभोग्यं तद्वर्तित्वं

आप्रादियुक्तं मनुष्यभोग्यमितिभेदः ॥ ५ ॥ शि० यत् यं । त्वत्वेतिशेषः । तस्मिहागतः सराजाधरते प्रजाःपात्यत्वेनस्वीकरो-

तिकश्चित् । राजादीनःसन् लोकान्तरंगतःकश्चित् ॥ ६ ॥ शि० सत्यसंगरः निष्कपटयोद्धा । ति० धर्मेनिश्चितः धर्मेनिश्चितंनिश्च-

योवस्यसः ॥ ९ ॥ ति० यद्वा नैवान् चिकित्साप्रवीणान्ब्राह्मणानित्यर्थः । “अपूतोद्योमेभ्योयोऽभिषज्यति” इतिश्रुत्युक्तनिन्दाद्व

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. कश्चिन्नुपरते. २ क. ख. ग. ड. छ. झ. न. ट. पितुःसत्यपराक्रम. ३ घ. कुलीनः. ४ घ. विगतज्वरः. ५ क. छ. झ. ट. निश्चितः. ६ क.—घ. च.—ट. तातकश्चिन्नकौसल्या. ७ क.—घ. न. दार्यासा. ८ घ. संमतस्ते. ९ घ. दानशो.

त्वात् तत्कथनायकिमागतोसीतिपक्षान्तरं । सत्यस-

ङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सत्यप्रतिज्ञांप्रेक्ष्यपश्चात्तात्पेनकिम-

कुशलंप्राप्तइतिहार्दोभावः । आहर्ता संपादयिता कर्ते-

तियावत् । धर्मेनिश्चयोवस्यसधर्मेनिश्चयः ॥ ९ ॥

सः प्रसिद्धः । ब्राह्मणः ब्रह्मवित् । “तदधीतेतद्वेद ”

इत्यण् । विद्वान् सर्वविद्यामुकुशलः । धर्मेनित्यः

ज्ञानानुगुणमनुष्ठातेत्यर्थः । महाश्रुतिः तत्कृतब्रह्मवर्च-

सयुक्तः । इक्ष्वाकूणामुपाध्यायः कुलगुरुः वसिष्ठः

यथावत् यथापूर्वं । तातवत्संपूज्यते बहुमन्यते ॥ १० ॥

सा पूर्वदुःखिततया अनुभूता । कौसल्यासुखिनीक-

श्चित् । प्रजावती सुप्रजाः । सुमित्राचसुखिनीकश्चिदि-

त्यन्वयः । आर्येतिस्वभावरूपिवहुमानोक्तिः । कैकेयी

नन्दसिकश्चित् राज्यलाभेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ दिनय-

संपन्नः निरहंकारः । कुलपुत्रः सत्कुलप्रसूतः ।

बहु श्रुतमवधारणंयस्यसतथा । अनसूयुः छान्दस-

उप्रत्ययः । अनुद्रष्टा वसिष्ठोपदिष्टानामुपद्र-

ष्टा । तेपुरोहितइत्यनेन रामस्यसुयश्चइवभरतस्यापि

प्रातिस्विकः कश्चित्पुरोहितोस्तीतिगम्यते । सुयश्चए-

वोच्यतइत्यप्याहुः । सत्कृतः पूजितःकश्चिदित्यन्वयः ।

अनेनपुरोहितःसदासत्कर्तव्यइतिशिक्षितं । एवमु-

त्तरत्रापियोजनीयम् ॥ १२ ॥ पितृव्यपुत्रेसापक्षे

कश्चिदेवान्पितृन्मातृगुरुन्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्च तौत वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चामिमन्यसे ॥ १४ ॥
 इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायं कश्चित्त्वं तौत मन्यसे ॥ १५ ॥
 कश्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ कुलीनाश्चेकितज्ञाश्च कृतास्ते तौत मन्त्रिणः ॥ १६ ॥
 मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ॥ सुसंवृतो मन्त्रधरैरमालैः शास्त्रकोविदैः ॥ १७ ॥
 कश्चिभिद्रावणं नैषीः कश्चित्काले प्रबुध्यसे ॥ कश्चिचापररात्रेषु चिन्तयस्वर्थनैपुणम् ॥ १८ ॥
 कश्चिन्मन्त्रयसे नैकः कश्चिन्न बहुभिः सह ॥ कश्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १९ ॥
 कश्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ॥ क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव ॥ २० ॥
 कश्चित्ते सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ॥ विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २१ ॥

परनारीसुतेषु च । विवाहदानयज्ञादौपरिवेदो न दूषणं ।
 इतिस्मरणाद्वैमातुरेष्वधिवेदनदोषाभावाद्यज्ञोपकृतश्च-
 त्वारोप्यपृच्छति—कश्चिदभिष्विति । अथवा अभिषु-
 अभिकार्येषु । युक्तः सावधानः नियुक्तो वा । अभिषु-
 श्रूषणपरइत्यर्थः । विधिज्ञः अभिहोत्राद्यश्वमेधान्त-
 सकलयागविधिज्ञः । मतिमान् ऊहापोहादिकल्पन-
 क्षतुरः । ऋजुः प्रत्यक्षपरोक्षयोरेकरूपानुष्ठानवान्
 एकरूपकरणत्रयइतिवार्थः । पुरोहितइतिशेषः ।
 काले तत्तद्भोगकाले । वेद्यते तुभ्यंज्ञापयतिकश्चित्
 ॥ १३ ॥ अमिमन्यसे बहुमन्यसे । देवेषु बहुमतिः
 यज्ञादिभिराराधनं । पितृपुमात्पुत्रवचनकरणशुश्रूषणे ।
 भृत्यानि तिपाठे तत्रबहुमतिः । दानं गुरुष्वनुवर्तना-
 भिमत्तकरणादि । पितृसमेषु ज्ञातिष्वर्थदानं वृद्धादिषु
 नमस्कारादि । वृद्धाः ज्ञानशीलवयोभिः । विद्याये-
 षांसन्तीतिवैद्याः विद्वांसः तान् । ब्राह्मणान् ब्रह्म-
 विदः । यद्वा वैद्यान् मिषजः । तेषांबहुमतिश्चधना-
 दिनापरितोषणं । ब्राह्मणानितिजातिमात्रपरोवा ।
 तदा विद्याशीलादिकमपरीक्ष्य ब्राह्मणत्वमात्रेण यथायो-
 ग्यंबहुमानं विजक्षितम् ॥ १४ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्न-
 मिति । इषवः अमस्त्रकाबाणाः । अस्त्राणि समस्त्रकाः ।
 वरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । अर्थशास्त्रं नीति-
 शास्त्रं । सुधन्वानं सुधन्वन्नामकं । उपाध्यायं धनुर्वे-
 द्याचार्यं । मन्यसे बहुमन्यसे ॥ १५ ॥ आत्मसमाः
 विश्वसनीयाइतियावत् । शूराः धीराइतियावत् ।

श्रुतवन्तः नीतिशास्त्रज्ञाः । “श्रुतंशास्त्रावधृतयोः”
 इत्यमरः । जितेन्द्रियाः परैरलोभनीयाइतिया-
 वत् । कुलीनाः प्रामाणिककुलोत्पन्नाः । ते त्वया
 ॥ १६ ॥ एतादृशमभिकरणेर्किकारणतत्राह—मन्त्र
 इति । सुसंवृतः सुतरांगुप्तः । शास्त्रकोविदैः नीति-
 शास्त्रनिपुणैः । मन्त्रधरैरमालैः सुसंवृतोमन्त्रोहि विज-
 यमूलंभवतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अर्थनैपुणं अर्थविषय-
 सामर्थ्यमिति यावत् ॥ १८ ॥ एकोनमन्त्रयसेकश्चित्
 एकेनमन्त्रेण क्रियमाणेतत्सुकृत्रचिदमिनिवेशेन गुणागुण-
 चोर्थाधार्यग्रहणं न सिद्धे इति भावः । बहुभिः सह न मन्त्र-
 यसेकश्चित् । बहुभिः सह मन्त्रणे प्रियमन्त्रावदैकमत्यं न घ-
 टते मन्त्रभेदश्च भवेदिति भावः । राष्ट्रं जनपदं । न परि-
 धावति नव्याप्रोति । पूर्वमन्त्रसंवरणमन्यहेतुतयोक्तं
 अत्रतुस्वतन्त्रतयोच्यतइतित्पुनरुक्तिः ॥ १९ ॥ लघु-
 मूलं लघुसाधनं । महोदयं महाफलं । अर्थं कार्यं ।
 विनिश्चित्यक्षिप्रमारभसेकश्चित् । न दीर्घयसि न विल-
 म्बसेकश्चित् । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं । “क्षि-
 प्रमक्रियमाणस्तकालः पिबतितत्फलं” इति भावः
 ॥ २० ॥ पार्थिवाः सामन्तनृपाः । ते सर्वकार्याणि
 मन्त्रितसर्वकार्याणि । सुकृतान्येव सुनिष्पन्नान्येव विदुः
 कश्चित् । कृतरूपाणि कृतप्रायाणि वा क्षिप्रमेव फलो-
 न्मुत्तानीतियावत् । कर्तव्यानि न विदुः मन्त्रेण कर्तव्यत-
 यानिश्चितानिकरणात्पूर्वनविदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

शास्त्रानभिज्ञचित्किंत्साप्रकृतपरा । शास्त्राभिज्ञस्यमेषज्यमहतेपुण्याय । तज्जीविकापरोवानिषेवइतिदिक् ॥ १४ ॥ शि० अस्त्रवर-
 शब्देनैवैषांप्राप्तहेतुसिद्धे पुनरिषूपादानं तद्विषयकज्ञानवसायावतिशयप्रतिपादनाय ॥ १५ ॥ शि० इक्षितज्ञाः कथनमन्तराभ्याभि-
 प्रायविज्ञातारः ॥ १६ ॥ ति० मन्त्रिधुरैः मन्त्रिधुरैः ॥ १७ ॥ स्त० बहुभिः नूतनैः ॥ १९ ॥ शि० पार्थिवाः खण्डमण्डलेश्वराः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क.—ट. पितृन्तुलान्. २ क. घ. तत्र. ३ च. व. नावमन्यसे. ४ ग. सत्कृतास्त्रात्. ५ क. छ.—ट.
 मन्त्रिधुरैः. ६ छ. झ. न. त्कालेनबुध्यसे. ७. त्कालेनबुध्यसे. क. ख. च. त्कालेवि. ८ ग. न. मन्त्रिते. ९ क. छ. झ. ट.
 कर्तव्यं. १० क. छ. झ. न. ट. कश्चिन्म. क. ग. कश्चिन्म.

कश्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वया वा त्वं वाऽमात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ २२ ॥
 कश्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ॥ पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यादभिप्रेयसं महत् ॥ २३ ॥
 सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ॥ अथवाऽप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २४ ॥
 एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ॥ राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २५ ॥
 कश्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ॥ जघन्यास्तु जघन्येषु श्रुत्याः कर्मसु योजिताः ॥ २६ ॥
 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्जुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कश्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २७ ॥
 कश्चिन्नोऽप्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजम् ॥ राष्ट्रं त्वानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीमुत ॥ २८ ॥
 कश्चित्त्वं नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ॥ उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २९ ॥

मन्त्रितकार्यलयावा तवामात्यैर्वाहेतुमिः तर्कैः ऊहैः । युक्त्यावा अनुमानेनवा । येचाप्यपरिकीर्तिताः अनु-
 क्ताः इक्षितादयः । तैर्वानुबुध्यतेकश्चित् परैरितिशेषः । भवान् भवदीयामात्याश्च मन्त्रितार्थविषयपराभ्यूह-
 स्थानानिसुक्ष्माप्यपिस्वगयन्तिकश्चिदित्यर्थः ॥ २२ ॥
 मूर्खाणांसहस्रात् मूर्खसहस्रंपरित्यज्यापि । स्थल्लोपे-
 ष्वमी । पण्डितं विमृश्यकारिणं । एकमिच्छसि-
 कश्चित् । पण्डितपरिमहेहेतुमाह—पण्डितइति । अर्थ-
 कृच्छ्रेषु कार्यसंकटेषु । [अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु]
 महन्निःश्रेयसं महदैश्वर्यं । प्रापयेदित्यर्थः [महन्निः-
 श्रेयसं । अव्यभिचारितफलसाधनोपायं] कुर्यात्
 उपदिशेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमन्वयेनोपपाद्यत्यतिरे-
 कमुखेनोपपादयति—सहस्राणीति । उपास्ते आश्र-
 यति संगृह्णातीत्यर्थः । नास्तीत्यस्मात्पूर्वं तथापीत्युप-
 स्कार्यं । सहायता मन्त्रोपायसहायत्वं ॥ २४ ॥
 पण्डितशब्दार्थविवृण्वन्नाह—एकइति । मेधास्यास्ती-
 तिमेधावी । “अस्मायामेधास्तनोविनिः” इतिविनिः ।
 क्षणितिपरोपेयस्तार्थग्रहणपदुरित्यर्थः । शूरः स्थिर-
 बुद्धिः । दक्षः विचारसमर्थः । विचक्षणः अभ्यस्त-
 नीतिज्ञाञ्च ॥ २५ ॥ मुख्याः श्रुत्याः महत्सु मुख्ये-
 ष्वेव । कार्येषु वचनपरिवेषणादिषु । कश्चिन्नियोजिताः

ननुहीनेषुकार्येषु । मध्यमाः जात्यादिना मध्यमाभू-
 त्याः मध्यमेष्वेवकार्येषु शय्यासनानयनादिषुनियो-
 जिताः नतूत्तमाधमकार्येषु । जघन्याः जात्यादिहीना
 श्रुत्याः जघन्येष्वेवकार्येषु पादप्रक्षालनपादुकानयन-
 पादसंवाहनादिषु । नियोजिताः नतूत्तममध्यमेषुकार्ये-
 षुयोजिताःकश्चित् । अन्यथामहदैशसंभवेदितिभावः
 ॥ २६ ॥ श्रुत्येषूक्तन्यायममालेष्वतिदिशति—अमात्या-
 निति । उपधातीतान् स्वव्यतिरिक्तेष्वर्थाद्युपाधिरहि-
 तान् । यद्वा सुपरीक्षातीतान् । “उपधा सुपरीक्षास्था-
 त्” इतिवैजयन्ती । श्लाघ्यवस्त्राभरणादिकंपुरुषमु-
 खेनसंप्रेष्य अन्तःपुरेप्रेषितंपरराजप्रेषितमितिप्रलोभ्य
 परीक्षांकुर्वन्तिराजानः तामतीतानित्यर्थः । पितृपैता-
 महान् कुलकमागतान् । जुचीन् करणत्रयशुद्धियुक्तान्
 ॥ २७ ॥ तव उग्रेणदण्डेन उद्वेजितप्रजं पीडितप्र-
 जायुक्तं । राष्ट्रं राज्यं । मन्त्रिणः नानुजानन्ति
 नानुमन्यन्तेकश्चित् । राजानं त्वामुग्रदण्डाभिषर्त-
 यन्ति कश्चिदित्यर्थः ॥ २८ ॥ उग्रप्रतिग्रहीतार-
 मित्युपमानोपमेययोःसाधारणविशेषणं । उग्रेणदण्डो-
 पायेनादण्डेभ्योधनग्रहणंकुर्वन्तंत्वां उग्रप्रतिग्रहीतारं
 उग्रेण दुर्दानेनधनप्रतिग्रहीतारं । पतितं यष्टुकामंपति-
 तं । याजकाःकृत्विजश्च । उग्रेणकर्मणा बलात्कारेण

स० युक्ता सामान्यानुमानेन । तर्कैः अर्थापत्तिभिः । यद्वा तर्कैः दूषणानुमानैः । युक्त्या साधनानुमानेन ॥ २२ ॥ ति० सहस्रैः ।
 युक्तेरपीतिशेषः । स० मूर्खाणांसहस्रैः एकं अर्थं पण्डितं : “एकेमुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ॥ २३ ॥ ति० उपमा उक्तोक्तः
 तमतीतान् तदग्रहिणः । यद्गोपाधिप्रयुक्तसंश्रयरहितान् । स० उपधातीतान् उपधि कृतभक्तिरहितान् सहजजेहवत इति यावत् ॥ २७ ॥
 ति० उद्वेजिताः प्रजाः मन्त्रिणश्च राष्ट्रे तव तां नावजानन्ति नावमन्यन्तेकश्चित् ॥ २८ ॥ कृतक० याजकाः किंचित्पा-
 पानुसंधानेनपतितमिव कामयाज्योऽयमितिमलानावजानन्तिकिल । तत्रदृष्टान्तः—उग्रेत्यादि । स्त्रियः कुलस्त्रियः । उग्रास्त्वहीनजा-
 तीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं तांजकामयानं कामयमानं तस्यामल्यन्तासकं तथाऽवजानन्तीत्यर्थः ॥ परेतु उग्रप्रतिग्रहीतारं उग्रदिशवः
 [पा०] १ क. तववा. २ क. छ. झ. ट. सहस्रैर्मूर्खाणां. ३ ग. तेषुनास्ति. ४ ग. क. छ.—ट. राजपुत्रं. ५ ख. ड. च.
 छ. झ. न. ट. जघन्याश्च. ६ ख. ड. छ. ज. झ. ट. श्रुत्यास्तेतात. ७ क. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. मुद्वेजिताः प्रजाः.
 ८ क. झ. अ. ट. राष्ट्रेतवाव. ९ ज. राज्यंतवानु. १० क. छ. झ. उग्रप्रति.

उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वैध्यते ॥ ३० ॥
 कचिदुष्टश्च शूरश्च भूतिमान्भूतिमाञ्जुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कुतः ॥ ३१ ॥
 बलवन्तश्च कश्चित् मुख्या युद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३२ ॥
 कश्चिद्वलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ॥ संग्रासकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३३ ॥
 कालातिक्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्मृताः ॥ भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोनर्थः सुमहान्मृतः ॥ ३४ ॥
 कचित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ॥ कश्चित्प्राणास्तवार्येषु संत्यजन्ति समाहिताः ॥ ३५ ॥
 कचिज्ज्ञानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् ॥ यथोक्तवादी दूतस्ते कुतो भरत पण्डितः ॥ ३६ ॥

प्रतिप्रहीतारं कामयानंपुरुषंस्त्रियश्च । वचनाज्ज्ञान-
 न्तिकश्चित् । प्रजाइतिशेषः । प्रजावमानहेतुभूतं
 न्यायातिक्रमेणोभ्रमरहणंलयिनास्तिकश्चिदितिभावः
 ॥ २९ ॥ उपायकुशलमिति । उपायेषु सामान्युपायेषु ।
 कुशलं निपुणं । वैद्यं कणिकोक्तकुटिलनीतिविद्याविदं ।
 [चाणक्यायुक्तकुटिलनीतिशास्त्रविदं] भृत्यसंदूष-
 णेरतं अन्तरङ्गभृत्यानांसंदूषणे असह्योपोद्धाटनेनतद्वि-
 धेनेरतं । शूरं राजाहंसनेपिनिर्भयं । ऐश्वर्यकामं
 क्रमेणराजैश्वर्याक्रमणकामंच पुरुषंयो न हन्ति सराजा
 तेनैववध्यते राज्याद्धष्टोभवतीत्यर्थः । एवंविधःपुरुषः
 त्वत्सन्निधौनवर्ततेकश्चिदित्यर्थः ॥ ३० ॥ संग्राससे-
 नापतिगुणानाह—कचिदुष्टइति । दृष्ट्यतीति दृष्टः
 राजकृतसत्कारेणसन्तुष्टः । यद्वा दृष्टइतिच्छेदः । दृष्टः
 व्यवहारेषुप्रगल्भः । शूरः परनिग्रहपरः । भूतिमान्
 तत्तत्समयालुगुणस्वपरसेनाव्यूहतद्भेदनसेनानयनादि-
 चतुरबुद्धियुक्तः । भूतिमान् विपविप्रशस्तवैर्यः ।
 शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः । यद्वा शुचिः स्वामि-
 निसविश्वासः । कुलीनः सत्कुलप्रसूतः । अनुरक्तः
 स्वस्मिभिरवधिकप्रीतिमाह । दक्षः कार्यकुशलः ।
 एवंविधःसेनापतिःकुतःकश्चित् । तत्तत्पूर्वसेनापतिं
 विहायातादृशमन्यनपरिगृहीतवानसि । कश्चिदित्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ बलवन्तः अत्यन्तबलाः । ते प्रसिद्धाः ।

मुख्याः गणमुख्याः । युद्धविशारदाः युद्धेसमर्थाः ।
 दृष्टं साक्षात्कृतं । अपदानंपूर्ववृत्तंपौरुषयेषांतेतयोक्ताः ।
 विक्रान्ताः शूराः । “शूरोवीरश्चविक्रान्तः” इत्य-
 मरः । सत्कृत्यमानिताः पारितोषिकदानपूर्वकंश्लाधि-
 ताःकश्चित् ॥ ३२ ॥ बलस्य सैन्यस्य । संग्रासकालं
 कालप्राप्तं । दातव्यं तत्तत्कालेदेयं । भक्तं अन्नं वेतनं
 प्रतिमासंदेयांभूतिंच । यथोचितं तत्तत्कार्योपिचितं ।
 ददासि नविलंबसेकश्चित् कालातिक्रमणंविनाददासि-
 कश्चित् ॥ ३३ ॥ विलम्बेदोषमाह—कालातिक्रमणा-
 दिति । भृताः भूतिजीविनः भटाइतियावत् । भर्तुः
 कुप्यन्ति भर्तारंप्रतिकुप्यन्ति । दुष्यन्ति कोपेनविकृ-
 ताभवन्ति । सविकारः सुमहाननर्थःस्मृतः अनर्थक-
 रोभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ कुलपुत्राः क्षत्रियकुलप्रसूताः
 ज्ञातयइतिवा । प्रधानतः प्रधानाः । सार्वविभक्तिक-
 त्तसिः ॥ ३५ ॥ ज्ञानपदः स्वजनपदभवः ।
 परजनपदभवश्चेत्यक्षपातमाचरेत् । विद्वान् परा-
 मिप्रायश्च । दक्षिणः समर्थः । प्रतिभानवान् प्रत्यु-
 त्तममतिः परोक्तस्याविलम्बमुचितोत्तरज्ञइतियावत् ।
 यथोक्तवादी उक्तमनतिक्रम्यसंदेशप्रतिसंदेशवद-
 नशीलः कार्योपयोगितयाबहुमुखं व्याहरन्पिस्वाम्यु-
 क्तमजहदेवव्यवहर्तेतियावत् । पण्डितः परिच्छे-
 ता । “परिच्छेदोद्दिपाण्डित्यं” इत्युक्तेः ॥ ३६ ॥

तत्प्रतिप्रहीतारं अल्पपुंस्त्वं । तत्प्रतिप्रहीतुरीदृशपण्डितायाः कर्मविपाकशक्तेरुक्तेरित्याहुः ॥ २९ ॥ ती० वैद्यं विद्याविदं नीतिशास्त्र-
 मितिवावत् । शूरं भरणनिर्भयं । कुतः क० कुलसंदूषणे रतमिति पाठः । उपायकुशलं राज्ञस्सकाशादयं ग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपाय-
 कुशलं । वैद्यं भिषजं । स्वामिसंदूषणे रतं भृत्यं सेवकंच । राजानमपच्छिद्यतदैश्वर्यकामं शूरं सेवकरूपप्रभुंच । यो न हन्ति सराजातैरेव
 भिषकादिभिर्हिन्यते इत्यर्थः । शि० ऐश्वर्यकामं स्वातन्त्र्येणराजैश्वर्यभोगेच्छावन्तं । अतएवभृत्यसंदूषणे भृत्यवित्तचालकयत्ने । रतं
 उपायेषु रोगप्रवर्तननिवर्तनयत्नेषु । कुशलं निपुणं । शूरंवैद्यं भिषजं यो न हन्ति सहज्यते तेनवैद्येनेतिशेषः ॥ ३० ॥ ती० भक्तं
 . [पा०] १ क. छ. झ. ट. हन्यते. २ क. क. च. छ. झ. ट. भूतिमान्भूतिमान्. ग. भूतिमान्भूतिमान्. ३ ग. क.
 कावे. ४ ग. कालातिप्रमणाच्चैव. ५ क. छ. च. झ. क्रमेणैव. छ. झ. ट. क्रमेणैव. ६ क. छ. झ. ट. भर्तुः कुप्यन्ति-
 कुप्यन्ति.

कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ३७ ॥

कश्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसुदन ॥ ३८ ॥

कश्चिन्न लोकायतिकान्माझणांस्तात सेवसे ॥ अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३९ ॥

अन्येषु परपक्षेषु । अष्टादशतीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश-
तीर्थानि च । अविज्ञातैः परस्परमन्यैश्चाविज्ञातैः ।
विज्ञातत्वे तेषां सांकेतिकव्यवहारः प्रादुर्ध्यात् । एक-
स्मिंस्तीर्थे त्रिभिस्त्रिभिः चारकैः वेधान्तरधारिमिश्रारैः ।
कृत्रिमार्थेकप्रत्ययः । वेत्सि कश्चित् एतानिन्यायतोऽ-
न्यायतो वा प्रवर्तन्त इति जानासि कश्चिदित्यर्थः । तानीमा-
न्यष्टादश नीतिशास्त्रोक्तानि तीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुव-
राजसेनापतिदौवारिकान्तर्वेशिककारागाराधिकृतार्थ-
संचयकृत्कार्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्य-
क्षकर्मान्तिकसभ्यधर्माध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्त-
पालाः । एष्वेवमन्त्रिपुरोहितयुवराजव्यतिरिक्तानि ।
स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनाप-
तयः प्रसिद्धाः । दौवारिकः अन्तःपुरादिद्वाररक्षणाधि-
कृतजननिर्वाहकः । अन्तर्वेशिकः अन्तःपुरकार्यनि-
र्वाहकः । कारागारं अपराधिनां बन्धनगृहं तत्राधि-
कृतः कारागाराधिकृतः । अर्थसंचयकृत् धनाध्यक्षः ।
कार्यनियोजकः राजाज्ञायाः बहिःप्रचारकर्ता । प्राड्वि-
वाकः व्यवहारप्रष्टा । तल्लक्षणमुक्तं “ विवादे पृच्छ-
ति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । प्रियपूर्वप्राग्बदति प्राड्विवाकस्त-
तः संवृतः ” इति । सेनानायकः सेनायाः धृतिजीवन-
दिवानाध्यक्षः । नगराध्यक्षः राजौनगरशोधननगरद्व-
यप्राकारादिरक्षणसंविधानादिकर्ता । कर्मान्तिकः का-
र्यान्ते वेतनप्राहिणां सैनिकव्यतिरिक्तानां सर्वेषां राक्ष-
सकाशाम् एकधा स्वयं वेतनगृहीत्वा प्रत्येकं तथोदापयति
सः । सभ्यः प्रतिदिनं सभालंकरणराजमन्त्रिप्रभृतिस-
मुचितासनविधानसभ्यानयनासभ्यनिरोधनयथोचि-
तनिवेशनसभानिः शब्दीकरणसमारक्षणाविधिवायि-
जननिर्वाहकः । धर्माध्यक्षः दायभागादिविषये विवादं
कुर्वतां विवादपदविशोधनपूर्वकं यथाधर्मशास्त्रं विवाद-

शमनकर्ता । दण्डपालः परस्वापहरणाद्यपराधकारिणां
राजाज्ञाप्रकारेण करशिरश्छेदादिविधायिजननियोज-
कः । दुर्गपालः गिरिजलवनादिदुर्गसंततरक्षकजन-
निर्वाहकः । राष्ट्रान्तपालः स्वराष्ट्रसीमान्ते सर्वासु दिक्षु
परराजाक्रमणादिनिवारणाय सदा तद्रक्षणं कुर्वतां निर्वा-
हकः । स्वकीयमन्त्रिपुरोहितयुवराजानपरीक्ष्याः ते-
षां सदा स्वसमीपवर्तित्वेन तत्स्वभावस्य स्वेनैव ज्ञातत्वात् ।
तथोक्तं नीतिशास्त्रे । “ चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वाम्न-
श्च परस्वच । पाषण्डादीन् विज्ञातान् न्योन्यमितरैरपि ।
मन्त्रिण्युवराजं च हि त्वास्वेषु पुरोहितं ” इति । स्वेभ्य-
मन्त्रिण्युवराजं पुरोहितं च हि त्वेत्थं न्यव-
द्वाच्यत्वमुक्तं ह्यल्लक्षणे । “ योनौ जलावतारे च मन्त्रा-
श्चष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्याद्दर्शनेष्वपि ”
इति ॥ ३७ ॥ व्यपास्तान् निष्कासितान् ।
प्रतियातान् पुनरागतान् । अहितान् शत्रून्
दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे कश्चिदिति भावः । प्रतियानमवष्टम्भमन्तरेण न
संभवतीति मत्वा तेषु सावधानतया स्थातव्यमिति भावः
॥ ३८ ॥ लोकायतिकान् लोकेष्वायतं विस्तृतं लोकाय-
तं प्रत्यक्षप्रमाणं यद्वा लोकायतशब्दाभ्यां प्रत्यक्षमनुमा-
नं चेच्छेद्यते लोक्यते साक्षात्किञ्च तेनेनेति लोकः प्रत्यक्ष-
प्रमाणं । आ समन्ताद्व्याप्यधूमादिसमीपवर्ती बह्वधा-
दिर्यत्वे गृह्यते नेनेति आयतमनुमानं तदेषामस्तीति लो-
कायतिकाः । “ अत इति नौ ” इति ठन्प्रत्ययः ।
नास्ति काबौद्धचार्याकादयः । तान् ब्राह्मणान् न सेव-
से कश्चित् । असेवायां हेतुमाह—अनर्थेति । अर्थेषु
तत्स्वार्थेषु कुशलाः यथावच्छानयन्तः तेन भवन्तीत्य-
नर्थकुशलाः । यद्वा अनर्थः धर्मानुष्ठानश्रद्धावैकल्यत-
न्मूलकसञ्जनबहिष्कारनरकपतनादिः तत्र कुशलाः दु-

अर्थः । एतद्गीष्वादीनामप्युपलक्षणं ॥ ३३ ॥ स्त० अष्टादशानि मन्त्रादीनि । तदुक्तं “ मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनाना-
यकः । द्वारपोन्तःपुरचरो बन्धनागारनायकः । धनाध्यक्षो राक्षसाज्ञापको व्यवहारकृत् । धर्माधिकारी सभ्यसेनावेतनदायकः ।
कर्मान्ते वेतनप्राहीनगराध्यक्ष एव च । राष्ट्रान्तपालो दुष्टानां दण्डनाधिकृतस्तथा । जलादिदुर्गपालश्च तीर्थान्यष्टदशैव तु ” इति ॥ ३७ ॥
ति० लोकायतिकान् बालां कमतां वारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् । अपरे लोकायतिकाः छुक्तकर्तृत्वाद्बालाः । ब्राह्मणत्वे पित-
रपि प्रदेहेतुमाह—अनर्थेति ॥ शि० अनर्थकुशलाः अनर्थं सर्वार्थविधातके परमार्थबुद्धिनिवर्तने कुशलाः निपुणाः ।

धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ४० ॥
 वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः ॥ सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ॥ जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्बुतामयैः सहस्रशः ॥ ४२ ॥
 आसादैर्विविधाकारैर्बुतां वैद्यजनाकुलाम् ॥ कश्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षति ॥ ४३ ॥
 कैश्चिद्वित्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४४ ॥
 ग्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमा पशुमान्द्विस्ताभिः परिवर्जितः ॥ ४५ ॥
 अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः ॥ परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४६ ॥
 विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ॥ कश्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघवः ॥ ४७ ॥

बोधनेन तत्संपादकादित्यर्थः । बाळाः तत्त्वज्ञानविरोध्य-
 ज्ञानयुक्ताः । अथचपण्डितमानिनः अपण्डितमास्त्रा-
 संपण्डितमन्वानाः । एते अनर्थकुशला हि ॥ ३९ ॥
 अनर्थकुशलत्वमेवोपपादयति—धर्मशास्त्रेष्विति । दु-
 र्बुधाः वेदमार्गविपरीतबुद्धयः । ते मुख्येषु तामस-
 स्मृतिपुराणादिव्यावृत्तेषु सार्वकर्मवर्धिप्रणीतेषु सज-
 मावरणीयेषु । धर्मशास्त्रेषु धर्मप्रभाषकशास्त्रेषु विद्य-
 मानेषु । तत्संप्रदायपरंपरापठ्यमानेषु सत्सु । आ-
 म्भीक्षिकीबुद्धिप्राप्य शुष्कतर्कविषयांबुद्धिमास्थाय ।
 निरर्थं निष्प्रयोजनं प्रवदन्ति । “ आर्षधर्मोपदेशचवे-
 दशास्त्राविरोधिना । यत्कर्केणानुसंधसेत्तर्धर्मवेदनेतरः ”
 इति स्मृतेः ॥ ४० ॥ वीरैरित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ।
 अयोध्यां सत्यनामोपरिरक्षस्विकथित् । सत्यनामां ।
 “ दाम्भुभाभ्यामन्यतरस्यां ” इति ङाप् । अयोध्येति-
 नामसत्यं यथाभवति तथारक्षति कश्चिदित्यर्थः । सत्य-
 नामात्वाल्लभं—वीरैरध्युषितामित्यादि । तत्फलानि स-
 त्यनामात्वादीनि । आर्यैः पूज्यैः । तत्र हेतवः—स्वक-
 र्मनिरतत्वात् । वैद्यजनाकुलां वैद्यजनाः विद्वज्जनः
 तैरावृतां । समुदितां समुत्पन्नजनामित्यर्थः । स्फीतां
 समृद्धां ॥ ४१—४३ ॥ कश्चिद्वित्यशतैरित्यादिश्लो-
 कचतुष्टयमेकं वाक्यं । चित्यशतैः चैत्यशतैरिति च पाठः ।
 उभयत्रापि अश्वमेधान्तमहायज्ञचयनप्रदेशसमूहैरि-
 त्यर्थः । सुनिविष्टजनाकुलः सुप्रतिष्ठितजनव्याप्तः ।
 सुप्रतिष्ठितत्वं राजन्वस्वसुवृष्ट्यारोग्यादिवेशगुणा-

कृष्टचित्ततया देशान्तरजिगमिषाराहित्येन तत्रैवासक्त-
 त्वं । देवस्थानैः देवाल्यैः । प्रपाभिः पानीयशा-
 लामिः । मार्गप्रवर्तिताभिरिति शेषः । “ प्रपापानीय-
 शालिका ” इत्यमरः । तटाकैः सस्याविष्टुद्धिनिमित्तै-
 र्महाजलाशयैः । समाजोत्सवशोभितः समाजैः धर्म-
 निर्णयार्थसभाभिः । यद्वा नदीतटाकादितीरवनेषु सम-
 स्तवस्तुविक्रयसौकर्याय निखिलजनविविधतया कृतवार-
 संकेतः । कृतापणोषणिजांसमूहः समाज इत्युच्यते ।
 यद्वा समाजयुक्तोत्सवशोभितः । सुकृष्टसीमा अकृष्टा
 ईषत्कृष्टाचभूमिर्न तत्रास्तीत्यर्थः । यद्वा सर्वदा सुकृष्ट-
 प्रायसीमा अकृष्टपच्यभूमियुक्त इत्यर्थः । पशुमान्
 गवाजाविपशुसमृद्धः । द्विस्ताभिः इतिभिः पशुभिः ।
 “ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः शलभाः खगाः । अत्या-
 सन्नाश्च राजानः षष्ठेता इत्यः स्मृताः ” इत्युक्तानि परि-
 वर्जितः । यद्वा परस्परार्हिसारहित इत्यर्थः । अदेवमा-
 तृकः देवमातृकदेशरहितः वृष्ट्येकनिष्पाद्यसत्यकदेश-
 रहित इत्यर्थः । सरथूतीरस्थत्वेन सर्वतो नदीमातृक इति
 यावत् । “ नद्यम्बुजीवनोद्देशो नदीमातृक उच्यते ।
 वृष्टिनिष्पाद्यसत्यस्तुविज्ञेयो देवमातृक ” इति हलायु-
 धः । रम्यः आरामादिशोभितत्वेन रमणीयः । श्वापदैः
 व्याघ्रादिर्हिरण्यपशुभिः परिवर्जितः । भयैः सर्वैः भय-
 हेतुभिश्चोरादिभिः सर्वैः । परित्यक्तः परितरत्यक्तः ।
 तत्समीपदेशे पिचोरादिभयनास्तीत्यर्थः । खनिभिः रत्न-
 सुवर्णरजताधाकरैः । “ खनिः स्त्रियामाकरः स्थात् ”

सन्तीति शेषः ॥ ३९ ॥ ति० आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । शुष्कतर्कविषयान्तिता बुद्धिमत्त्वमन्यनिरर्थे निष्प्रयोजनं वदन्ति । यथा
 स्वात्मनो ज्ञानाश्रयत्वं ईशो जगत्त्रिमितकारणं नित्यज्ञानादिगुणकषेयादिश्रुतिविद्वद्वादाभिप्रायमिदं ॥ ४० ॥ ति० वैद्यजनाकुलां वैद्य-
 जनैः वैद्यानां जनकैः मुख्यविधिमभिरित्यर्थः । आकुलां व्याप्तां । समुदितां सम्यगुदितं लोकस्थानार्थमुच्चारणं यस्यास्तां । ति० समुदितां

[पा०] १ ख. ग. वाक्यमानेषु. २ ग. सैन्य. ३ क. ख. द. घ. ज. झ. ट. त्समुदिता. ४ क. छ. ज. झ. ञ. रक्षते.
 ५ क.—ट. कश्चिच्चैत्य. ६ क. अभिजनर. ७ ख. सेवितः. ८ घ. बुद्धिमान्. ९ क. ख. ग. क. च. छ. झ. ञ. ट.
 द्विस्ताभिरभि.

कश्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ॥ वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते ॥ ४८ ॥
 तेषां गुप्तिपरीहारैः कश्चित्ते भरणं कृतम् ॥ रक्षया हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४९ ॥
 कश्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कश्चित्ताश्च सुरक्षिताः ॥ कश्चिन्न श्रद्धास्वासां कश्चिदुहं न भाषसे ॥ ५० ॥
 कश्चिन्नागवनं गुप्तं कश्चित्ते सन्ति धेनुकाः ॥ कश्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च नृप्यसि ॥ ५१ ॥
 कश्चिदर्शयसे नित्यं मेनुष्याणां विभूषितम् ॥ उत्थायोत्थाय पूर्वाह्ने राजपुत्र महापथे ॥ ५२ ॥
 कश्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ॥ सर्वे वा पुनस्तृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५३ ॥
 कश्चित्सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः ॥ यश्चैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५४ ॥
 आयस्ते विपुलः कश्चित्कश्चिदल्पतरो व्ययः ॥ अपात्रेषु न ते कश्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५५ ॥

इत्यमरः । पुनः कश्चिच्छब्देन प्रतिविशेषणप्रभा इति गम्यते । “आद्यन्तयोः प्रयुक्तोऽयं कुतोऽन्येति मध्यतः । प्रष्टव्यत्वायां तुल्यायां कैनार्थजरीक्रमः । आदरातिशयोनेन श्रीमत्कोसलगोचरः । गम्यते रघुनाथस्वमुक्तिर्येनापि पीलिकम् ” ॥ ४४—४७ ॥ कृषिगोरक्षजीविनः वैश्याः । दयिताः कश्चित् अर्थसंपादनद्वारा अभिमताः । वार्तायां क्रयविक्रयात्मकवाणिज्ये सति । “वार्तावागिङ्गितोदन्तवाणिज्यादिषु वर्तते” इति वैजयन्ती । संश्रितोलोकः तत्संश्रितोजनः सुखमेधते हि ॥ ४८ ॥ गुप्तिपरीहारैः इष्टप्रापणानिष्टनिवारणैः । ते खया तेषां भरणं पोषणं कृतं कश्चित् । तस्यावर्जनीयत्वमाह—रक्षया हीति ॥ ४९ ॥ स्त्रियः स्त्रियः । सान्त्वयसि तदनुकूलतया वर्तसे । सुरक्षिताः अन्यपुरुषसंभाषणादिभ्य इति शेषः । आसां स्त्रीणां वचनमिति शेषः । न श्रद्धासि आदरेण यथा रघुनाथान् शृणोषीत्यर्थः । गुह्यं न भाषसे ताभ्य इति शेषः । स्त्रीणामति-चञ्चलमतिखेन रहस्यभेदप्रसङ्गादिति भावः ॥ ५० ॥ नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतवनं । तदरक्षणे परैर्गजग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । धेनुकाः गजग्रहणसाधनभूताः करिण्यः । “करिणीधेनुकावशा” इत्यमरः । गणिकाश्वानां गणिकाः करिण्यः । “वेद्यत्वाकरिण्योर्गणिका” इति वैजयन्ती । गणिकाश्वाश्च गणिकाश्वाः तेषां गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च नृप्यसि कश्चित्

तत्संपादनविषये तृप्तिन प्राप्तोषिकश्चिदित्यर्थः । “पूरण-गुण—” इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सूचितपक्षी ॥ ५१ ॥ विभूषितं आत्मानमिति शेषः । महापथे सभायामितियावत् । प्रातःसमांश्चित्वा मनुष्याणां विभूषितमात्मानं दर्शयसे कश्चिदितिसंबन्धः । अन्यथा राजारोग्ये तेषां शङ्कास्यादिति भावः ॥ ५२ ॥ कर्मान्ताः कर्मान्तिकारः कर्मकरा इति यावत् । अविशङ्कया ते न प्रत्यक्षाः कश्चित् निर्भयतया त्वत्सन्निधिं प्राप्तानकश्चिदित्यर्थः । अथवा ते सर्वे पुनः उत्तृष्टानकश्चित् दर्शनाप्रदानेन परित्यक्तानकश्चिदित्यर्थः । अविशङ्कया प्रवेशे अवज्ञादिकं संभवेत् दर्शनाभावे कार्यहर्तिनः स्यात् अतः अत्र कर्मान्तिकविषये मध्यमेव कारणं । अतिदर्शनादर्शनयोर्मध्यमरीत्याश्रयणमेवार्थसिद्धिकारणं । अतिदर्शनेऽपानां तेषां स्वाभिनयनादरः स्यात् अत्यदर्शने स्वकार्यविज्ञापनावसरालाभात्किमनेनेतिकोपः स्यात् राजकार्यहानिश्च । तस्माद्यथोचितसमये दर्शनप्रदानमेवोचितमिति भावः ॥ ५३ ॥ दुर्गाणि औदकपार्वत-वाक्षैरिणधान्वनानि । धनधान्यायुधोदकैः यश्चैः शिल्पिर्मिधनुर्धरैश्च परिपूर्णानि कश्चित् । अत्र कामन्दकः “औदकपार्वतवाक्षैर्मैरिणधान्वनंतथा । जलाभ्यायुधय-ज्जादयं वीरयोधैरधिष्ठितम् । गुप्तिप्रधानमाचार्यादुर्गं समनुमेनिरे” इति ॥ ५४ ॥ आयः धनगमः । को-शः सञ्चितधनं । अपात्रेषु न तदविदगायकेषु । नग-

सिद्धा ॥ ४३ ॥ ति० प्रतिभन्नरनारीक इति पाठे प्रभेदस्ततोऽयः ॥ ४५ ॥ स० कृषिगोरक्षजीविनः “उषापोः संज्ञाच्छब्दसो-र्बहुलं” इति ह्रस्वः । कृषिगोरक्षमिति समाहारो वा । वस्तुतस्तु गौरक्षमित्येव पाठः । गवोरक्षायेवातिगोरक्षाः जनाः तेषां भावो नो-रक्ष्यं । गोरक्षमिति यावत् । इति परः गीताभाष्यव्याख्याने व्याचक्ष्यौ ॥ ४८ ॥ कृतक० गुप्तपरीहारैरिति पाठः । गुप्त्यर्थे-न-युक्तैराजमनुजैः क्रियमाणतस्कराद्यनर्थपरिहारैः । ते खया । भरणं कृतं कश्चित् ॥ ४९ ॥ शि० ते खया ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. छ. झ. संप्रतं तात. २ ग. क. छ. झ. ट. लोकोऽयं. ३ क. छ. झ. ट. सान्त्वयसे. ४ ख.—क. छ. ज. झ. ट. तस्ते. ५ घ.—झ. ट. मानुषाणां. ६ क. घ. ज. न. महारथ. ख. ग. महायशः. ७ ख. क. घ. छ. झ. ड. कश्चिदुर्गाणिसर्वाणि. ८ ख.—ट. प्रति.

देवतार्थं च पित्रर्थं ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ॥ योधेषु मित्रवर्गेषु कश्चिद्व्यति ते व्ययः ॥ ५६ ॥
 कश्चिदार्थो विशुद्धात्माऽऽक्षरितश्चोरकर्मणा ॥ अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्व्यते शुचिः ॥ ५७ ॥
 गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ॥ कश्चिन्मुच्यते चोरो धनलोभाक्षर्यभ ॥ ५८ ॥
 व्यसने कश्चिदात्मस्य दुर्गतस्य च राघव ॥ अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५९ ॥
 यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्येसाणि राघव ॥ तानि पुत्रपशून्मन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ६० ॥
 कश्चिद्वृद्धाश्च बालाश्च वैधर्म्यस्याश्च राघव ॥ दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुधैः ॥ ६१ ॥
 कश्चिद्वृद्धाश्च वृद्धाश्च तीपसान्देवतातिथीन् ॥ चैत्याश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणाश्च नैमस्यसि ॥ ६२ ॥
 कश्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ॥ उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन च न बाधसे ॥ ६३ ॥
 कश्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतांवर ॥ विभज्य काले कालञ्च सर्वान्भिरद सेवसे ॥ ६४ ॥

कृतिकश्चित्तेभ्योपरिमितं देयमिति भावः ॥ ५५ ॥ धनव्ययस्योचितविषयमाह—देवतार्थं इत्यादिना ॥ ५६ ॥ विशुद्धात्मा विशुद्धस्वभावः । शुचिः करणत्रयशुद्धियुक्तः । आर्यः सज्जनः । यदृच्छया चोरकर्मणा । आक्षरितः अभिज्ञस्तः “आक्षरितः क्षारितोभिज्ञस्तः” इत्यमरः । शास्त्रकुशलैः अपृष्टः प्रमेनभक्षोहितः सन् लोभाद्व्यते लोभाक्षर्यभ्यतेकश्चित् ॥ ५७ ॥ पृष्टः प्रश्नैः शोधितः । कालेकालविशेषे दृष्टः सकारणः चौर्यलब्धद्रव्यवत्तयावाहृष्टः । लोभात् मुक्तिं धनं तव दास्यामीति वदत धनलोभात् । नमुच्यते कश्चित् ॥ ५८ ॥ आहवस्य दुर्गतस्य परिश्रमश्च । व्यसने विवादरूपसङ्कटे प्राप्ते । अर्थं व्यवहारं । “अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे भूतुहेतुनिवृत्तिषु” इति वैजयन्ती । विरागाः विगतधनरागाः । पश्यन्ति परीक्षन्ते कश्चित् ॥ ५९ ॥ मिथ्याभिज्ञस्तानां राज्ञां अविचार्यप्रवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यानि अस्त्राणि अशूणि पतन्ति तानि प्रीत्यर्थमनुशासतः राज्यं न्यायान्यायाविविचार्यकेवलभोगार्थं राज्यं

कुर्वत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ दानेन अभिमतवस्तुप्रदानेन । मनसालोहेन । वाचा सान्त्वयचनेन । एतैस्त्रिभिर्बुधैः प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि कश्चिदित्यावत् । भूमाप्तावात्मनेपदीति गणपाठे पठितत्वादात्मनेपदी ॥ ६१ ॥ चैत्यान् देवतावासभूतचतुष्पथस्य महावृक्षान् । सिद्धार्थान् निष्पन्नप्रयोजनाम् यागादिनालब्धामुष्मिकप्रयोजनानितित्यावत् ॥ ६२ ॥ अर्थेन धर्मेन वा धर्मेन कश्चित् धर्माज्जनयोग्ये पूर्वोक्ते अर्थार्जनं कृत्वा धर्मेन वा धर्मेन कश्चिदित्यर्थः । धर्मेणार्थेन वा धर्मेन अर्थार्जनयोग्ये अपराहे धर्माज्जनं कृत्वा धर्मेन नाशयसि कश्चिदित्यर्थः । प्रीतिलोभेन सुखामिलायेण हेतुना । कामेन साध्यकालविहितेन कामेन । उभौ वा न बाधसे कश्चित् । यद्वा अर्थेन हेतुना धर्मेन वा धर्मेन कश्चित् । धर्म इत्यार्थेन गृह्णासीत्यर्थः । तथा धर्मेण हेतुना कुदुस्वनिर्वाहोपेक्षितमर्थेन वा धर्मेन धर्मादुभापि प्रीतिलोभेन सुखेच्छया । कामेन च हेतुना न बाधसे । गणिकादिसक्तावुभयमपि हि नश्यति ॥ ६३ ॥ उक्तमर्थस्य विशेषमाह—कश्चिदिति । अर्थं च धर्मं च का-

ति० आर्यः साधुः । शुद्धात्मा पितृन् अपकर्मणा स्वैमागम्य अभिज्ञोपेण । क्षरितः अभिज्ञस्तः । शास्त्रकुशलैः धर्मशास्त्रकुशलैः । अपृष्ट एव अनिर्णीतदोष एव । लोभात् धनलोभात् । शुचिरपि न व्यस्यते न दृश्यते कश्चित् ॥ ५७ ॥ ति० कुर्वतस्य परिश्रमश्च व्यसने विवादरूपसङ्कटे राजकीयैकनिबल्ये प्राप्ते । तवामात्याः विरागास्सन्तः विगतधनरागास्सन्तः अर्थं तयोर्व्यवहारं पश्यन्ति कश्चित् ॥ ५९ ॥ ति० पावन्यासान्नीतिपाठान्तरे । तदा जायन्त इति शेषः । आर्वेन पुंसकलं ॥ ति० प्रीत्यर्थं एकत्र प्रीतिं पादनार्थं ॥ ६० ॥ ति० चैत्याः अभिषयनस्य स्थलानि ॥ ६२ ॥

[पा०] १ ख. घ. ब्राह्मणेभ्यागतेषु. २ क. झ. ट. दार्योपि. ३ क. छ. झ. ट. व्यापकर्मणा. ४ घ. ह. छ. ज. ट. अहृष्टः. ५ क.—च. दृष्टश्च. ६ क. च. पृष्टः. ७ ग. व्यसने. ८ च. छ. झ. ट. कुर्वतस्य. ९ क. ख. घ. न्यासाणि. च.—ज. न्याशूणि. १० क. च. ज. पुत्रान्पशून्. ११ ख. क. छ. झ. ट. वैद्यान्मुख्याश्च. १२ ग. त्रिभिरेव. १३ ग. ज. देवतातिथीन्. १४ ग. वैद्याश्च. १५ ग. सिद्धाश्च. १६ घ. आशुमन्यसे. ख. वनमन्यसे. १७ च. व. उभौच. १८ ग. योगेन. १९ कं. ख. झ. क. च. छ. झ. म. ट. न विबाधसे. २० क. क. च. छ. झ. व. ट. कामं च धर्मेन. २१ ह. कालेव. २२ ख. ग. च. म. ट. भस्ते.

कश्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६५ ॥
 नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६६ ॥
 एकचिन्तनमर्थातामनर्थज्ञैश्च मञ्जणम् ॥ निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६७ ॥
 मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ कश्चित्त्वं वर्जयसेतात्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६८ ॥
 दश पञ्च चतुर्वर्गान्सर्वैर्गं च तन्वतः ॥ अष्टवर्गं च त्रिवर्गं विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६९ ॥

अथ सर्वान् कालेविभज्यसेवसे प्रातर्दानादिधर्मकालः
 तदनन्तरं आस्थान्यां राज्यविचारेणार्थकालः रा-
 त्रौकामकालइत्येवंविभज्यसेवसइत्यर्थः । जयतांवर
 तेषां कालांतरे प्रवृत्तिनिवर्तनसमर्थेत्यर्थः ॥ ६४ ॥
 शर्म सुखं । आशंसन्ते प्रार्थयन्ते ॥ ६५ ॥ नास्तिपरलो-
 कइतिमतिर्यस्यसनास्तिकः “अस्तिनास्तिविष्टमतिः”
 इतिठल् । तस्यभावःनास्तिक्यं । अनृतं असत्यवचनं ।
 क्रोधं मातापित्राचार्यब्राह्मणदुर्बलादिषुकृतापराधेष्व-
 पितद्विषयकंक्रोधं । प्रमादं अनवधानत्वं । दीर्घसूत्रतां
 चिरक्रियत्वं । “दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः” इत्यमरः । ज्ञा-
 नवृतां सज्जनानां अदर्शनं दर्शनाकरणं । ज्ञानिनां द-
 र्शनं हि निखिलश्रेयोमूलम् । आलस्यं मदकरवस्तुसेवाज-
 नितं कार्यापटुकरणकलमित्यर्थः । पञ्चवृत्तितां पञ्चेन्द्रि-
 यपरवशतां ॥ ६६ ॥ अर्थानामेकचिन्तनं राज्यकार्या-
 णामङ्गलनादरेण स्वयमेकएवस्थित्वापर्यालोचनं । अन-
 र्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः ॥ ६७ ॥ मङ्गलस्य प्रातर्द-
 र्पणाद्यवलोकनस्य अप्रयोगं अननुष्ठानं । मङ्गलाद्यप्र-
 योगमिति पाठे अमङ्गलाचरणमित्यर्थः । सर्वतः प्रत्यु-
 त्थानं नीचस्थानीचस्याप्यागमने प्रत्युत्थानमित्यर्थः ।
 यद्वा सर्वदिगवस्थितशत्रूद्देशेन युगपदण्डयात्रामिति वा ।
 एतांश्चतुर्दशेत्यनेन अन्येषामपि बहुनांदोषाणां विद्यमान-
 त्वेतेषु सर्वेषूपेक्षानामवश्यदेयत्वं च ज्ञायते ॥ ६८ ॥ दश-
 वर्गादिकान् बुद्ध्वा यथावदनुमन्यसे कश्चित् दशवर्गा-
 दिकान् त्याज्यत्वेनोपादेयत्वेन च ज्ञात्वा यथावदनुतिष्ठ-
 सिकश्चिदिति वाक्यार्थः । पूर्वोक्तसंग्रहोयमुपदेशः ।
 दशवर्गस्तावत् “सृगयाऽक्षोदिवास्वापः परिवादः स्नि-
 योमदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्ठाचकामजोदशकोऽगुणः”

इतिमनुनोक्तः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं । वृथाट्ठा
 वृथापर्यटनं । कामन्दकस्तु प्रकारान्तरेण “लोभक्रो-
 धालस्यासत्यवचनत्वप्रमादभीरुत्वास्थिरत्वमौढ्यानया-
 कमन्तृत्वानिवृत्तवर्गः” इत्याशयेनाह । “लुब्धः क्रू-
 रोलसो सत्यः प्रमादीभीरुरस्थिरः । मूढो न चोदमन्ताच
 सुखच्छेधोरिषुर्मसः” इति । पञ्चवर्गः पञ्चदुर्गो-
 णि । तथाहमनुः “औदकपार्वतवार्क्षमैरिणं वान्वनं
 तथा । शस्तं प्रशस्तमिति मिर्दुर्गदुर्गोपचिन्तकैः” इति ।
 यद्वा पञ्चवर्गः पञ्चविधवैराग्निः । अत्रापिकामन्दकः
 “सापन्नं वस्तु जंघीजं वाजातमपराधजम् । वैरप्रभेद-
 निपुणैर्वैरपञ्चविधं स्मृतं” इति । चतुर्वर्गः सामदान-
 भेददण्डाः । यथाकामन्दकीये “सामदानं च भेद-
 दण्डश्चेति चतुर्विधं” इति । यद्वा चतुर्विधमित्रा-
 णिवा । यथाहकामन्दकः “औरसं तं तु संबन्धं तथा
 वंशकमागतम् । रक्षितं न्यसनेभ्यश्मित्रं होयं चतुर्विधं”
 इति । यद्वा धनानां न्यायार्जनादिधर्मचतुष्टयं वा । तद-
 पितत्रैवोक्तं । “न्यायेनार्जनमर्थस्वरक्षणं वर्धनं तथा ।
 सत्याग्नेप्रतिपत्तिश्च राज्यवृत्तं चतुर्विधं” इति । सप्त-
 वर्गः स्वान्यमात्यादिः । यथोक्तं “स्वान्यमात्याश्चरा-
 दृचदुर्गकोशो बलं सुहृत् । परस्परपकारीदं राज्यं सप्ता-
 ङ्गमुच्यते” इति । यद्वा स्वपक्षस्थजनावान्तरभेदस-
 त्कं वा । यथाह “निजोयमैत्रश्च समाश्रितश्च सुवन्धुजः
 कार्यसमुद्भवश्च । श्रुत्योगृहीतो विविधोपचारैः पञ्चबुधाः
 सप्तविधं वदन्ति” इति । यद्वा प्रधानव्युहाः सप्तवास-
 त्तवर्गः । यथा “इत्येनः सूचीष्ववश्मश्च शकटो मकरस्ता-
 था । दण्डाख्यः पश्चान्नामां च व्यूहाः सप्तप्रधानतः”
 इति । अष्टवर्गमाहकामन्दकः “कुषिवाणिष्यदुर्गोणि

स० दीर्घसूत्रितां चिरकालकृतं दोषराजोदर्यसूचयति तदर्थम् । पञ्चवृत्तितां मनोज्ञव्यवहारनिरचितनारूपणिपञ्चवृत्तानि यस्य
 मनसस्तन्मनः पञ्चवृत्तं तदस्यास्तीति पञ्चवृत्तीमनसी तस्य भावः पञ्चवृत्तितातो । गुर्वाद्यालोलहृत्ने स चन्द्रवृत्तितामिति यावत् ।
 शि० क्रोधं ब्राह्मणसंप्रदानकं कोपावृत्तितान्यसंप्रदानकं वा यायादौ सर्वसंप्रदानकं वा कोपं ॥ ६६ ॥ शि० मङ्गलानां माहलिकषा-
 न्दानां आदौ कार्यप्रारंभसमये अप्रयोगं । ति० मङ्गलाद्यप्रयोगं मङ्गलस्य आदौ प्रातःकाले अप्रयोगं अनुष्ठानं ॥ ६८ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ब्राह्मणः. २ ड. छ. झ. कोविदः. ३ ड. छ. झ. आशंसते. ४ ट. सूत्रितां. ५ ग. अमाननं-
 वशाभूनां. ६ क. ग. घ. छ. झ. ञ. ट. मङ्गलाद्यप्रयोगं. ७ झ. ग. ज. वर्गाश्च.

इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्या वाङ्मयं देवमानुषम् ॥ कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ७० ॥
यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ ॥ कश्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७१ ॥

सेतुःकुञ्जरमन्धनम् । खन्याकरः करादानंशून्यानां
चनिवेशनम् । अष्टवर्गमिमंसाधुस्वस्थवृत्तोलोपयेत् ”
इति । यद्वा पैशुन्याद्यष्टकमष्टवर्गः । यथा “पैशुन्यंसा-
हसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डयोश्चपारु-
ष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकः ” इति । ईर्ष्या क्षान्त्यभावः
क्षान्तिविरोधीवाक्यश्रिङ्खलः अज्ञमुर्बलकृतापराधासहि-
ष्णुत्वमितियावत् । असूयातु गुणेष्वपिदोषारोपः ।
वाक्पारुष्यंदण्डपारुष्यंचशुण्डयम् । अथत्रिवर्गः ध-
र्मार्थकामाः । यद्वा उत्साहप्रभुत्वमन्वयश्चतयस्त्रिवर्गः ।
यद्वा परेषांक्षयस्यानवृत्तयः “क्षयस्थानंषष्ठिश्चत्रि-
वर्गोनीतिवेदिनां ” इत्यमरः । यद्वा अक्षयसमुद्यमा-
विकार्यव्यसनत्रयं । यथाहकामन्दकः “वस्तुष्वक्षयेषु
समुद्यमश्चक्षयेषुमोहादसमुद्यमश्च । क्षयेष्वकालेषुस-
मुद्यमश्चत्रिधैवकार्यव्यसनंबन्ति ” इति । तिस्रोविधाः
त्रयीवार्तादण्डनीतयः । “आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनी-
तिश्च ” इति विद्यापात्रमुर्विधलेपिआन्वीक्षिकयास्त्रय्या-
मन्वर्भावः । तथाहकामन्दकः “त्रयीवार्तादण्डनीति-
रिति विद्याहिमानवाः । त्रय्याएवविशेषोयमिद्यमान्वी-
क्षिकीमता ” इति । त्रयी वेदः । वार्ता कुपिगोरक्ष-
बाणिज्यं । दण्डनीतिर्नीतिशास्त्रं । इन्द्रियाणांजयं
जयोपायं । वाङ्मयाएववाङ्मयं स्वार्थेण्यम् । तेच संधि-
विग्रह्यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः । देवमानुषं देव-
मानुष्येभ्यआगतव्यसनमित्यर्थः । देवमानुषंचव्यसनं
प्रत्येकंपञ्चविधं यथाहकामन्दकीये “हुताशनोजलं
व्याधिर्दुर्भिक्षंमरणंतथा । इतिपञ्चविधंदेवमानुषंचव्य-
सनेपरम् । आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यःपरेभ्योराजबलमात् ।
पृथिवीपतिलोभाचव्यसनंपञ्चधाभवेत् ” इति ।
आयुक्तकाः अधिकारिणः । कृत्यं अलङ्घ्ये-
तनावमानितकोपितभीषितेषुशत्रुसंबन्धिष्वभिमतव-
स्तुप्रदानेनकर्तव्यंभेदनं । अत्राध्याहकामन्दकः “अ-
लङ्घ्येतेनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः । कुद्व्यको-
पितोऽकस्मात्तथाभीतश्चभीषितः । यथामिलपितैःका-
मैर्भिन्नादेतांश्रुर्विधान् ” इति । असंधेयाः विप्रा-
क्षाः बालवृद्धादयोविंशतिविधाः । प्रतिपक्षनृपतयो

विंशतिवर्गइत्युच्यते । यथाहकामन्दकीये “ बालो
वृद्धोदीर्घरोगीतथाज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुकोभीरुज-
नकोलुब्धोलुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैवविषये-
ष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमप्यश्वदेवप्राज्ञणनिन्दकः ।
दैवोपहतकश्चैवदैवचिन्तकएवच । दुर्भिक्षव्यसनोपे-
तोबलव्यसनसंकुलः । अदेशस्योबहुरिपुर्मुक्तोऽकालेनय-
श्चसः । सत्यधर्मव्यपेतश्चविंशतिःपुरुषाजमी । एतैः
संधिनकुर्वीतविगृहीयात्केवलं ” इति । ज्ञातिबहि-
ष्कृतः वन्धुजनबहिष्कृतः । भीरवःजनाःसन्निसेना-
पतियोधाःयश्चसः भीरुजनकः । एवमेवलुब्धजनइ-
त्यत्रापि । लुब्धाः अत्यन्तधनाक्षापराः । दैवोपहतकः
महर्षिशापाद्यभिहतः । दैवचिन्तकः दैवमेवसर्वकुर्वा-
वितिमत्तापुरुषव्यापारमकुर्वाणः । बलव्यसनं सेना-
विलयः । अदेशस्यः प्रोषितः । अकालेनमुक्तः क्रूरप्र-
हवशाभागावियुक्तः । यद्वा विग्रहकारणभूतोराज्यापहा-
रादिविंशतिवर्गः । अत्रचकामन्दकः “राज्यस्त्रीस्वा-
नवेशानांज्ञातीनांचधनस्यच । अपहारोमदोमानःपी-
डावैषयिकीतथा । ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांविद्यारतोदैवमे-
वच । मित्रार्थयोश्चावमानस्तथाबन्धुविनाशनम् ।
भूतानुग्रहविच्छेदस्तथायमण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनि-
वेशितमिति विप्रमह्योनयः ” इति । अत्रापहारशब्दः
पूर्वैःषड्भिःसंबध्यते । वैषयिकीपीडा विषयपारव-
श्यं । विघातशब्दोज्ञानादिमिश्रतुर्भिरन्वेति । दैवशा-
ब्देन देवाहन्द्रादयश्च्यन्ते । तेषांविरोध्यपि विप्राक्षाः ।
यथा दशरथस्य इन्द्रविरोधीशम्बरः । मित्रार्थयोरित्य-
त्र मित्रमित्रार्थस्तदनुबन्धीत्यर्थः । यद्वा मित्रं मित्र-
स्वार्थःतद्धनं । अर्थस्यावमानोहरणमेव । भूतानुग्रह-
विच्छेदः लोकानुग्रहरहितः । मण्डलदूषणं मण्डल-
शब्देनस्वमन्त्रिसेनापतिसुहृदाविरुच्यते । तस्य दूषणं
सद्विषयतनं । एकार्थाभिनिवेशितं स्वामिमतविषयामि-
लाषित्वं । प्रकृतयश्चमण्डलंच प्रकृतिमण्डलं । प्रकृतय-
स्तावत् “अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदण्डश्चपञ्चसः । एताः
प्रकृतयस्तज्जैर्विजिगीषोरुदाहृताः ” इतिकामन्दकी-
काः । मण्डलं द्वादशविधराजात्मकं । मध्यतोविजि-

कृतक० राज्यस्त्रीस्थानवेशानांज्ञातिधनयोश्चयस्यापहारस्तेषु । मदमानदेशपीडावन्तजयः । ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांविद्यां
विघातस्तेष्वहारः । दैवचिन्तकः रिपुमित्रावमन्तारी बन्धुविनाशनंयस्यलोकानुग्रहरहितःवृषितमण्डलः एकार्थाभिनिवेशित्वस्य
एतेषामिष्टाएव ॥ ७० ॥

मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टवस्तुमिच्छिभिरेव वा ॥ कश्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः ॥ ७२ ॥

कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलाः क्रियाः ॥ कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७३ ॥

गीषुः तस्यशत्रुः मित्रं शत्रोर्मित्रं मित्रमित्रं शत्रुमित्रमित्रं
चेति पुरोवर्तितः पञ्च । पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्रा-
हासारः आक्रन्दसारश्चेति पृष्ठभागस्थाश्चत्वारः । पा-
र्यस्तोमध्यमः । तेषां बहिरवस्थितवदासीनश्चेति ।
तथाच कामन्दकः “ संपन्नस्तु प्रकृतिमिर्महोत्साहः कृत-
श्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः । अरि-
मित्रमरेमित्रमित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च
विजिगीषोः पुरः सराः । पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्र-
न्दस्तदनन्तरः । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठ-
तः । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूयन् नन्तरः । अनु-
ग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषा-
मुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च
वधे प्रभुः ” इति । अत्र शत्रुमित्रशब्दौ पुरस्तादव्यव-
हितानन्तरराष्ट्राधिपतिमेकव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिप-
तिश्चक्रमेण वदतः । पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दशब्दावपि पृष्ठ-
तस्तादृशौ क्रमेण वदतः । न तु प्रसिद्धशत्रुमित्रपरौ ।
“ विषयानन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम् । उदासी-
नः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ” इत्यमरः । आसारः
सुष्ठु द्वलं । “ आसारः स्थान्मित्रबले ” इति रत्नमाला ।
मध्यमशब्देन च अरिविजिगीषोर्व्यस्तयोः समस्तयोश्च
निग्रहानुग्रहसमर्थः पार्यदेशस्थः कश्चिदुक्तेभ्योन्यो-
राजोच्यते । न तु मध्यवर्ती । उदासीनशब्देन च
एतेषां सर्वेषामपि व्यस्तानां समस्तानां च निग्रहानुग्रहसम-
र्थः कश्चिद्विप्रकृष्टदेशस्थो राजोच्यते । यात्रादण्ड-
विधानं यात्रा यानं दण्डस्य सैन्यस्य विधानं संविधानं
व्यूहभेदविधानं । यद्वा दण्डः शत्रुनिरसनं तस्य
विधानं प्रकारः । यात्रा च दण्डविधानं च यात्रादण्डवि-
धानं प्रकृतिमण्डलमित्यत्रात्रैकवद्भावः । सेनाव्यू-
हभेदाः पूर्वमुक्ताः शत्रुनिरसनप्रकाराश्च कुटाः सुक्ष्मेया
इति यात्राशब्दितयानं प्रदर्शयते । सञ्चपञ्चविधं बला-
तिष्ठयेन पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यशत्रूद्देशेन यानं विगृह्य-
यानं । पार्ष्णिग्राहादिभिः संधिकृत्वा शत्रूद्देशेन यानं
संघाययानं । सामन्तैः समेत्ययानं संभूययानं ।

अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गमुत्पाद्य अन्यप्रतियानं प्रसङ्ग-
तोयानं । अन्यप्रसङ्गं कृत्वा बलवत्तया तु उपेक्ष्य तन्मि-
त्रोद्देशेन यानमुपेक्ष्य यानमिति । यथा कामन्दकीये
“ विगृह्यसंघायतथासंभूयायप्रसङ्गवत् । उपेक्ष्य
चेति निपुणैर्यानं प्रश्नविधं स्मृतं ” इति । द्वियोनी इति
संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः पञ्च भाः पृथ-
क्पथक् प्रतिपादिताः । इदानीं द्वैगुण्यमतावलम्बनेन
यानादीन् संधिविग्रहयोरन्तर्भाववदति । यानासने चि-
ग्रहस्य स्वरूपं द्वैधीभावसमाश्रयसंघेरूपं । तत्र विजि-
गीषोरिति प्रतिपाद्या यानं तयोर्मिश्रः प्रतिबलशक्तयोः
कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनं । दुर्बलस्य प्रबल-
योर्विषतोर्वाचिकमाससमर्पणं द्वैधीभावः । तथाह
“ बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीसा-
नेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ” इति । अरिणापीक्य-
मानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रय इति विवेकः । तदुक्तं
कामन्दकेन “ यानासने निग्रहस्य रूपं सङ्गिरिति स्मृतम् ।
संधेः संधिमार्गैर्द्वैधीभावसमाश्रयौ ” इति । एतान्
पूर्वोक्तान् । यथा वदनुमन्यसे अनुतिष्ठसि कश्चिदित्यर्थः ।
उक्तदशवर्गादीनां तत्त्वं ज्ञात्वा हेयान् अहासि माह्वान्-
हासिकश्चिदित्यावत् ॥ ६९—७१ ॥ यथोद्दिष्टैः
शास्त्रोक्तमश्रिलक्षणलक्षितैः । यथोद्दिष्टमिति पाठे
नीतिशास्त्रोक्तमश्रविवचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । बहु-
मिर्मन्त्रकरणे मन्त्रमिश्रसंभवादौ कमत्याभावाच्चतुर्मि-
स्त्रिभिरेव वेत्युक्तं । व्यस्तैस्तत्तन्मतपरिज्ञाय समस्तै-
श्चतुर्मिस्त्रिभिर्वा परिगणितैर्मन्त्रिभिः । मिथः रहसि
मन्त्रं मन्त्रयसे कश्चित् ॥ ७२ ॥ राज्ञामवश्यं स-
पादनीयानर्थान् पृच्छति—कश्चित्ते सफला वेदा इति ।
ते वेदाः त्वदधीता वेदाः सफलाः कश्चित् अग्निहो-
त्राद्यनुष्ठानेन सफलीकृताः कश्चित् । कियन्ते सा-
व्यन्त इति क्रियाः धनानि । धनानि स्वत्संपादितानि
दानभोगाभ्यां सफलीकृतानि कश्चित् । ते दाराः सफलाः
कश्चित् रतिपुत्राभ्यां सफलाः कश्चित् । ते श्रुतं शास्त्रश्रवणं
सफलं कश्चित् शीलवृत्ताभ्यां सफलं कश्चित् । तथाच

ति० क्रियाः राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलमुक्तानि । स्त० क्रियाः औपासनादिरूपाः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ट. यथोद्दिष्टचतुर्भिः. २ क. व. घ. व्यस्तैर्वा. ३ क. छ. झ. ड. पुष.

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्मितोऽस्मात् नरर्षभ ॥ ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राज्ञः कैनीयाश्रुपो भवेत् ॥ २ ॥
 ■ समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ॥ अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥
 राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे स भूतो मम ॥ यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥
 केकयस्यै च मयि तु त्वयि चारण्यमोश्रिते ॥ दिव्यमार्यो भूतो राजा यायजूकः सत्तां भूतः ॥ ५ ॥
 निष्कान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिव्यमभ्यगात् ॥ ६ ॥
 उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ॥ अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥
 प्रियेण खलु दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ॥ अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवाश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥
 त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेऽप्युस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ॥
 त्वया विहीनस्तव शोकरुणस्त्वां संस्मरन्स्तमितः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

ते मातरश्च विधवा कल्पा इति विधवा इत्युच्यन्ते । अनेन म-
 माभिषेधनमेव प्राधान्येनोच्यत इति । अतो शोचन्नभिषे-
 कप्रत्याख्यानं कृतवान् स्ववाक्ये पितृमरणानुवादस्य चा-
 यमेवार्थ इति । अत्रायं परिहारो न युज्यते । यद्विचपिताभू-
 तकल्पत्वेन मृत इत्युच्यत इति रामो गृहीयात् तदा “व्या-
 विश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः” इति तानुवदेत् ।
 यस्तु स्वाशयं स्वयमेवैवमिति वदति तस्यान्येन गत्यन्त-
 रे सति तद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनं कथं कर्तुं शक्यं । अतो ने-
 नैवानुवादेन रामेण पितामृत इत्येव गृहीतमिति भाति ।
 किंच प्रकृतीनां मातृणां च समागमनात्पूर्वं “इमाः
 प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनु-
 प्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि” इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशानुपपत्ते-
 र्वा । अतः तं तुरामः समाभ्यास्येत्यादिसर्गाः वसिष्ठं
 पुरतः कृत्वेति श्रुत्वा ततस्तमसर्गान्तरं चतुरश्रतस्तम-
 सर्गत्वेन लेखनीयः पठनीयश्च । तथा चेत्सङ्गतः स्यात् ।
 अतो तुरामस्वयं धनं धुत्वेत्ययं सर्ग एव व्याख्यायते । ध-
 र्मात् त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात् । यद्वा धर्मात् त्वदुक्त-

राजधर्मानुष्ठानहेतुभूतराजभावात् । राजधर्मः त्वदुक्त-
 नीतिस्थः ॥ १ ॥ कुतस्ते राजभावाभाव इत्यत्राह—
 शाश्वत इति । अस्मात् अस्मत्पूर्वेषु ॥ २ ॥ भवाय
 भद्राय । “भवो भद्रे हरे प्राप्नोस्यतां संसारजन्मसु”
 इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥ न सर्वमुलभं राजत्वमित्याह—
 राजानमिति । प्राहुः प्राकृता जना इति शेषः । सः
 राजा । मम देवत्वेन मृतः देवत्वेन संमत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
 एवं सन्निहितनीतिप्रत्यक्षोत्तरमुक्त्वा प्राथमिकराजवि-
 षयप्रत्यक्षोत्तरमाह—केकयस्थ इति । यायजूकः इष्या-
 शीलः । “इष्याशीलो यायजूकः” इत्यमरः ॥ ५ ॥
 मन्निर्गमनानन्तरं कति दिवसेषु राजा दिवं गत इत्यत्राह—
 निष्कान्तमात्र इति ॥ ६—७ ॥ भवद्भ्यां दत्ते किं मया-
 पि दातव्यमित्याह—प्रियेणेति ॥ ८ ॥ प्रियत्वेनैव द-
 र्शयति—त्वामेवेति । रुणः पीडित इति यावत् ॥ ९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बरारुणाने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोत्तरश-
 ततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तनि० अयं पूर्वोक्तः शाश्वतः नित्यसिद्धः अस्यामुसदास्थितः । शत्रुघ्नलक्ष्मणापेक्षया बहुवचनं । नरर्षभ पुरुषोत्तम ।
 ति० शाश्वतः कुलकमागतः । अस्मात् अस्मत्पूर्वेषु । यथेति पाठे यथाशास्त्रं स्थितः प्रतिष्ठितः । स्व० राजा राज्ञा । तनि०
 येलोकाः राजानं मानुषं प्राहुः त एव यस्तौ धर्मार्थसहितं वृत्तममानुषं प्राहुः मनुष्यसंस्थानत्वेऽप्यतिमानुषशीलमृतवैषैरतिवृत्तसर्वलो-
 कसाम्यत्वेन देवत्वे नारायणत्वे । मम संमत इत्यर्थः । ती० देवलप्रापकतपश्चरणविहाय मम राज्याभिषेकेन किमिलत आह—राजान-
 मिति । यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुः तथापि मम देवत्वे संमतः । कुतः यस्य वृत्तममानुषं दिव्यं देवलसंपादकमित्यर्थः । तपश्चरणेन
 क्लेशद्वारा देवलं राज्यपरिपालनेन भोगद्वारा देवलमिति भावः । स्व० राजानं लौकिकं मानुषं प्राहुः मम तु त्वदेवत्वे संमतः । तत्र हेतुः
 यस्येति ॥ ६३ ॥ ति० उक्तमपि राजमरणं रामेण विषयान्तरात्तरदानादश्रुतमिव मज्जापुनस्तदेवाह—केकयस्थ इति ॥ ५ ॥
 ति० कृतोदकमिति कृतसपिण्डीकरणान्तसर्वकृतौ ॥ ७ ॥ इत्येकोत्तरशततमस्तसर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ड. च. झ. ज. ट. ज्येष्ठे. २ क. भ. राजानं. ड. छ. झ. ट. ठ. राजान. ३ क. ड. च. छ. झ. न.
 ट. कनीयान्मवेक्ष्य. ४ क. च. ज. तुचमयि. ५ ग. अस्थिते. ६ क. झ. ट. धीमान्स्वर्गगतो. ७ ग. मत्सगात्. ८ क.—ट.
 किल. ९ ख. ड. छ.—ट. अक्षयं. १० ड. छ. झ. ट. संस्मरन्नेवगतः.

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

पितुः स्वर्गं लिख्यमाणं शोकं संपूर्णितस्वरामस्य भरतादिभिः सलिलसेवनादिनामूर्च्छापनोदयम् ॥ १ ॥ रामेण पितृनुचोचने-
न बहुधा परिदेवणम् ॥ २ ॥ भरतादिभिः समाश्रितितेन रामेण सीतासमाश्रयनपूर्वकं मन्दाकिनीमेखपित्रेऽलदामपूर्वकं निवाप-
यामम् ॥ ३ ॥ सतः पूर्णशालाभेऽप्यवतारामादीनां तु मुखद्वयभयपसंभ्राज्यैर्नरतसैनिकैस्तादृग्भापुसमागमाद्यलोकनायसरभ-
संतस्तस्मीयममम् ॥ ४ ॥ रामेण तेषां वधाईसंभ्रान्तम् ॥ ५ ॥

तां ध्रुत्वा करुणां वार्षं पितुर्मरणसंहिताम् ॥ राधवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ॥ वाग्बज्रं भरतेनोक्तममनोहं परंतपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य बौह रामो वै धृष्टिपात्रो यथा ह्रमः ॥ वने परशुना कुचस्तंथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा निपतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ॥ कूलघातपरिश्रान्तं प्रमुममिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥
आतरस्ते महेश्वासं सर्वतः शोककर्षितम् ॥ रुदन्तः सह वैदेया सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यार्मामुत्सृजन् ॥ उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥
स रामः स्वर्गतं ध्रुत्वा पितरं धृष्टिवीपतिम् ॥ उवाच भरतं वाक्यं धर्ममात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां सीते दिष्टां गतिं गते ॥ कस्तां राजवराङ्गीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
किंतु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ॥ यो मृतो मम शोकेन मया चापि न संस्कृतः ॥ ९ ॥
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयाऽनघ ॥ शत्रुमेव च सर्वेषु प्रेतैकृत्येषु संस्कृतः ॥ १० ॥
निष्प्रभानामनेकाग्रान् नरेन्द्रेण त्रिभाकृताम् ॥ निवृत्तवनवासोपि नायोध्यां गन्तुमृत्सहे ॥ ११ ॥

करुणां शोकावहां । यद्वा अकरुणां करुणारहितां
क्षुरामितियावत् ॥ १ ॥ संखित्वादिभ्योऽप्यमेकं
वाक्यं । दानवारिणा इन्द्रेण । बाहूप्रगृह्य पाणिनापा-
णिनिष्पीडय उदृत्य वा । वाग्बज्रमित्यस्य पूर्वश्लोकाव-
शुष्यतेन शुखेत्यनेनान्वयः ॥ २—३ ॥ तथेत्यादिभ्यो-
कद्वयं । कूलघातेन मदेन वन्तकण्ठाश्चकृतेन कूलप्रहारेण
परिश्रान्तं । अतएव प्रमुमं कुञ्जरमिव स्थितं मूर्च्छित-
मित्यर्थः । सलिलेन सर्वतः सिषिचुः सर्वगात्राणि मो-
हयन्त्येति कथ्यन्ते । यतः अमृतं वा आपस्तस्मादग्निरे-
वतांसमभिषिञ्चन्तीति श्रुतिरपि हि वदति ॥ ४—५ ॥
उपाक्रामत उपाक्रमत । दीर्घवार्थः ॥ ६—७ ॥ विष्टां
काकुत्स्थितां । “कालो विष्टोऽप्यनेहापि” इत्यमरः ।

यद्वा विष्टां दैवकल्पितां । “दैवं विष्टं भागधेयं” इत्य-
मरः । राजवरात् तृतीयार्थेऽप्यमी । [पाठान्तरं किं-
करिष्यामीत्यस्य भावमुद्गाटयति—राजवरेति । राज-
वराधीनां तद्वक्षणाधीनामित्यर्थः] ॥ ८ ॥ पितृमर-
णहेतुभूतत्वात्तत्संस्कारानुपयोगाच्चास्मानं विगर्हते—
किंतु तस्येति ॥ ९ ॥ अनघ “पुत्रमन्येतु कर्मणि”
इत्युक्तपितृसंस्काररूपभाग्यविघटकपापरहित । अहं हि
तादृशपापवानिति भावः । येन कारणेन त्वया शत्रुमेव च
सर्वेषु प्रेतैकृत्येषु प्राप्तेषु राजा संस्कृतः ॥ १० ॥ एकाग्र
अनाकुला । “अनाकुलेऽपि वैकाग्रः” इत्यमरः । सान
भवतीत्यनेकाग्रतां आकुलामितियावत् ॥ ११ ॥

शि० मरणसंहितां अन्यागम्य लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मरणसदृशगमनसंयुक्तां ॥ १ ॥ ति० बाहूप्रगृह्य अतिशिथिलौकृत्या ।
भरतादिदृष्टेनेन हर्षात् पुष्टिताज्जडमसादृश्यं । स्त० कृतः क्रिप्रः ॥ ३ ॥ शि० दुर्जातेन दुःखेन पितृकर्तृकातिमाग्यादिना जातं जनै-
र्यतेन । मया महात्मनस्तस्य पितुः किं कार्यं । भूयः पिता मम शोकेन अमृतः लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मृतसदृशः सः मयानधंसकृतः
यात्राकाले मत्कर्तृकसंस्कारेन प्राप्तः ॥ ९ ॥ ति० संस्कृतः संस्कारकर्मणा पूजितः ॥ १० ॥ ति० निष्प्रभानां प्रधानहीनां अतएव

[पा०] १ घ. संयुक्तां. २ क. ड. न. छ. झ. ज. ड. रामो बाहू. ३ क. झ. ड. पुष्टिताह्वय. ४ घ. सदाभूमौ. ५ क.
झ. च.—ड. हिपतितं. ग. विपतितं. ६ ग. न. म. कर्षिताः. ७ च. ज. म. सलिलेन तु. ८ छ.—म. प्रमुमत्सृजन्. ९ क.
झ. ग. न. ज. उपाक्रमत. १० घ. जगतीपतिं. ११ क. च. म. धर्महं. १२ ग. तातेचत्रिषिं. १३ ड. दुर्जनेन. १४ क.
छ. झ. ड. सम्यक्त्व. १५ क. कार्येषु. १६ क. च. म. न. संस्कृतः.

समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ॥ कोनु शासिष्यति पुनस्तावे लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥
 पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ॥ वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ॥ उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥
 सीते मृतस्ते यशुरः पित्रा हीनोसि लक्ष्मण ॥ भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ १५ ॥
 ततो बहुगुणं तेषां वाप्यं नेत्रेष्वजायत ॥ तैश्चा ब्रुवति काकुत्स्वे कुमारानां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥
 ततस्ते आतरः सर्वे भृशमाश्वास्य राघवम् ॥ अश्रुवज्रगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥
 सा सीता श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं नृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णभ्यामशकमेक्षितुं पतिम् ॥ १८ ॥
 सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितौ दुःखितं वचः १९
 आनयेद्भुविपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
 सीता पुरस्ताद्ब्रजतु त्वमेनाममितो ब्रज ॥ अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्हेषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
 ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ॥ मृदुर्दान्तश्च शान्तैश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
 सुमञ्जस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ॥ अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥
 ते सुतीर्थी ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः ॥ नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदापुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥
 श्रीमन्नोतसमासाद्य तीर्थं शिवैर्मकर्मम् ॥ सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत्रैतत्ते भवत्विति ॥ २५ ॥

शासिष्यति कार्येषु नियोज्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सुवृत्तं
 शोभननियोगाचरणरूपवृत्तं यस्य ॥ कुतः कस्मात्पु-
 रुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥
 दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणं । इत्युवाचेति पूर्वोपा-
 न्वयः ॥ १५—१६ ॥ क्रियतामित्यत्रेति करणद्रष्टव्यं
 ॥ १७—१९ ॥ इक्षुविपिण्याकं सपस्विभोज्यं तापस-
 तरुबीजपिण्याकं । अनिःसारिततैलपिष्ठाचूर्णाकृत्य
 पिण्डीकृतमिक्षुविबीजमेव पिण्याकत्वेनोपचर्यते ।
 “इक्षुदीतापसतरुः” इत्यमरः । चीरं वासवदकदा-
 नार्थं [चीरं ज्ञानार्थपरिधानं] उत्तरं उत्तरीयं च
 ॥ २० ॥ अभितः पश्चात् । “अभितः परितः—”
 इत्यादिना एनामिति द्वितीया । सुदारुणा सुतरादु-
 सहा । गतिः दुस्तिनांगतिः । एषाहि ज्ञानार्थरक्षी-

बालपुरःसराखस्त्वित्यर्थः । तथाच सूत्रं “सर्वैकनि-
 ष्ठप्रथमाअनुपूर्वइतरेस्त्रियोमे” इति ॥ २१ ॥ नित्या-
 नुगः कुलकमानुगतानुचरः । विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरू-
 पः ॥ २२—२३ ॥ ते सीतालक्ष्मणरामाः । शिष्यो-
 प्युवकंदिशन्तीति शास्त्रसिद्धं । श्रीमन्नोतसं नदीमुपागम्य
 अकर्मन्तीर्थं अवतारप्रदेशमासाद्य । तत हेतात । ते
 तुभ्यं । एतद्भवत्वित्युच्चार्य उदकं सिषिचुः ददुरित्यर्थः ।
 ज्ञानमर्थोत्सिद्धं । सीतायाः ज्ञानमात्रेणवयोवा । कृ-
 च्छ्रादित्यनेन तेषां दुःखातिशयस्तत्कालिगमनमुच्यते ।
 सुतीर्थमित्यनेन पुण्यतीर्थत्वमुक्तं । उपगम्येत्यनेन
 नदीतीरेपिकंचित्कालं रोदनाचारोक्तः । यशस्विनह-
 लनेन शास्त्रानतिक्रमोक्तः । रम्यामित्यनेन दुःख-
 शान्तिहेतुत्वमुक्तं । पुष्पितकाननामित्यनेन उदकदान-

अनेकायां बहुतायकां । अत्रोभयत्रहेतुः नरेन्द्रेण विनाकृतामिति ॥ ११ ॥ स० यान्याह तानि तस्मातीकानि ॥ १३ ॥
 स० भार्या लक्ष्मणं चेत्यपि प्राह ॥ १४ ॥ ति० स्वर्गतिरूपदुःखं । तनि० तेश्वशुरः लज्जयन्तप्रीतियुक्तश्च श्वशुरः । पित्राही-
 नोसिलक्ष्मणेन लमेव पित्राहीनः नाहमिति गम्यते । “न संश्रुतः पितामह” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥ ति० उत्तरं उत्तमं
 नवीनं चीरं । स० गमिष्यामि नदीं प्रतीतिशेषः ॥ २० ॥ शि० कान्तः तेजस्वी ॥ २१ ॥ ति० तत तत्र एतद्भवत्वित्युच्चार्य
 सिषिचुः ददुः । तत्तेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यं । संशोधने हतकरणादसंविः । केचिपुततेत्युचौ नामाशुचारणस्य न प्रयो-

[पा०] १ ग. घ. ज. श्रोत्र. २ क. ख. ड. च. झ. ञ. ट. मुक्त्वाय. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट. पितृहीनोसि. ४ ख.
 क. छ. झ. ञ. ट. स्वर्गतिपृथिवीपतेः. ५ ख. एवं. ६ क. छ. झ. दुःखितं. ७ क. छ. झ. स्वर्गतं शुलाभश्चरतं महावृषं. ८ क.
 ख. ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. पूर्णभ्यामशशकमेक्षितुं. ९ क. छ. झ. ट. मित्रं. १० च. छ. झ. रुदती. ११ क.
 दुःखितं दुःखितो. १२ क. क. छ. झ. ट. कान्तश्च. १३ क. ग. क. छ. झ. ट. उपगम्य. १४ ग. श्रीमन्नोतसं. १५ ग. शुचिं.
 १६ क. ग. शोधकं. १७ क. ग. क.—ट. तत ३ एतद्भवत्विति.

प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ॥ दिशं ग्राम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ॥ पितृलोकगतस्याद्य मदसमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥
 ततो मन्दाकिनीतीरं तत्प्रत्युत्तीर्य स राघवः ॥ पितृशकार तेजस्वी निवापं आतृभिः सह ॥ २८ ॥
 ऐकुदं वैदरीमिश्रं पिप्पार्कं दर्भसंस्तरे ॥ न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 हृदं ध्रुक्श्च महाराज प्रीतो यदक्षना वयम् ॥ वैदभः पुरुषो भवति तदस्मास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात् ॥ आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं पहीधरम् ॥ ३१ ॥
 ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ॥ परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
 तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिध्रुत्कोऽभवद्भिरौ ॥ आतृणां सह वैदेहा सिंहीनामिव नर्दताम् ॥ ३३ ॥
 महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ॥ विश्वाय तुमुलं शब्दं अस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥
 अमुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ॥ तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥
 अथ वासान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ॥ अप्येकमनसो जगमुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥
 हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्खलकृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्ये पद्मिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
 अधिरभोषितं रामं चिरविभोषितं यथा ॥ द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाऽऽश्रमम् ॥ ३८ ॥
 आतृणां त्वरितास्तैश्च द्रष्टुकामाः समागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्धानैः सुरनेमिसनाकुलैः ॥ ३९ ॥

समाप्तिपर्यन्तममासपत्वमुक्तं । शीघ्रस्रोतसमित्यनेन
 खानकालेस्रोतोभिमुखत्वमुक्तं । शिबं शुद्धं । अकर्द-
 भैतीर्थमासाद्येत्यनेन तीरेसेचनमुक्तं ॥ २४—२५ ॥
 दानप्रकारमाह—प्रगृह्येत्यादिना ॥ २६ ॥ दानमश्व-
 माह—एतवित्यादिना ॥ २७ ॥ आतृभिः सह मन्दाकि-
 नीतीरात्प्रत्युत्तीर्यपितुर्निवापं पिप्पप्रदानं । अकार मन्दा-
 किनीतीरात्समुत्तीर्ययुदकदानदेशात्किञ्चित्प्रदेशान्त-
 रगमनवचनात् । समिण्डीकरणमेव कृतमित्यवगम्यते ।
 दृशाहात्यये उदकदानं विनापिण्डदानस्याभोदितत्वात्
 उदकसेचनवत्किञ्चिन्नलक्षणेनपिण्डदानानुक्तेः ॥ २८
 —३२ ॥ प्रतिध्रुत्कः प्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥ महा-

बलानामित्यादिश्लोकद्वयमेकवाक्यं । अस्ताः किं
 भविष्यतीतिधियाउद्विष्टाः । उद्वेगानन्तरं निश्चित्य-
 वन्तिस्तेत्याह—अमुबभित्यादिना । मृतपितरं उद्दिश्ये-
 ति शेषः ॥ ३४—३५ ॥ स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्ति-
 विगभिमुखा इत्यर्थः । यथास्थानं शब्दोत्पत्तिप्रदेशमन-
 तिक्रम्यप्रधाविताः शीघ्रगतिर्युक्ताः ॥ ३६ ॥ सुकुमा-
 रा इति हयैरित्यादिभिरुक्तानां प्रयाणां विशेषणं । सुकु-
 मारत्वाभावे दुःखितं रामं प्रतिपश्यामेव गन्तव्यत्वात्
 ॥ ३७—३८ ॥ एषां धानैर्गमनं दर्शनस्वरथा । ययु-
 र्बहुविधैर्धानैरिति सुरनेमिसमाहृतेति च पाठः ।
 ययुर्बहुविधैर्धानैरिति पाठे युक्तैः सजैः । यानैरिति

जनं अस्मादेशात्पदिष्यादुः ॥ स्व० हेतव तात । दुरासूतेचेति द्रुतता ॥ २५ ॥ ति० एतदेवमिषुपोति—प्रगृह्येति । ग्राम्यां दक्षि-
 णा । यत्वाधुनिकनिबन्धेषु सुमन्तुनाप्राप्तिवर्धनं क्षत्रियाणामुदकजलदानबोधकं तन्निर्मूलं । एतदाचारविरोधात् । निकृष्ट-
 क्षत्रियपरं । रुदमित्यनेन पित्रादिविषये रोदने न निषेध इति सूचितं ॥ २६ ॥ ति० न च यदा कदाचित्पितुर्मरणश्रवणे पुत्रस्य दयाहा-
 सौ च तायास्मृतिपूकत्वेन कथं कृतं कियत्पितुः प्रथमदिन एव पिण्डदानमिति बाध्यं । तस्यास्मृत्यैः क्षत्रियेतरविषयत्वात्कविषयत्वाद्वा
 न दोषः ॥ २८ ॥ ति० ऐकुदं इहृदिबीजसंज्ञि । बदरीः बदरकलैः ॥ २९ ॥ ति० ननु रात्रे कथं पिप्पार्कपिण्डदानं तत्राह
 यदक्षना इति । यदक्षना इत्यस्य तदक्षनाभस्त्वप्यितर इति शेषः । तत्र सामान्येनार्थान्तरन्यासमाह—यदक्ष इति । स्व०
 मयं यदक्षनाः । बहुवीहिः । तदिदं ध्रुक्श्च ॥ ३० ॥ स्व० प्रतिशब्दः शब्दजम्बशब्दः ॥ ३३ ॥ स्व० अस्ताः किं नवीनाकाधिदापस्या-
 सेति मीताः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. प्रगृह्यतु. २ घ. पितृलोकं. ३ ख. गतस्यास्य. ४ क. छ. झ. ट. तीरं प्र. ५ क. छ. झ. न. ट.
 निवापं. ६ क. ग. क. छ. झ. न. ट. बदरीमिश्रं. ७ क. यदक्षं पुत्रवोप्राप्ति. ८ क. छ. झ. ट. सरित्तटात्. ९ क. ख. क. च.
 छ. झ. न. ट. पाणिभ्यां. १० क. छ.—ट. उ. स्थितिशब्दो. ११ ख. ग. क.—ट. सिंहीनां नर्दतामिव. १२ क. च. न.
 तेषामेव. १३ ग. घ. ज. महाशब्दः. १४ क.—ट. बाहान्. १५ क. ख. क. च. छ. झ. न. ट. स्तेषु. १६ क. घ. ज.
 युक्तैः. १७ क. ग. क. च. छ. झ. न. ट. समाकुलैः.

सा भूमिर्बहुभिर्धानैः सुरनेमिसमाहता ॥ भुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ॥ आवासयन्तो गन्धेन जगमुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मकसङ्गाश्च महिषाः सर्पवानराः ॥ व्याघ्रगोर्कर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥
 रथाङ्गसाहा नृत्यूहा हंसाः कारण्डवाः पुषाः ॥ तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पॅसिभिर्वृतम् ॥ मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥
 ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमैरिदमम् ॥ आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥
 विगर्हमाणः कैकेयी सहितो मन्थरामपि ॥ अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥
 ताक्षरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ॥ पर्यञ्जत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवश्च सः ॥ ४७ ॥

सै तत्र कांश्चित्परिपस्वजे नराभराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन् ॥

चकार सर्वान्सवयस्यवान्धवान्यथाईमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥

सै तत्र तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुनिनादयन्स्वनः ॥

गुंहा गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोषैर्प्रतिमः प्रशुश्रुवे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

द्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

वसिष्ठेनकौसल्यादिभिःसहसामाश्रमप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ कौसल्यायामण्येभार्गिसपत्नीःप्रतिमन्दाकिनीतिरेदक्षिणाप्रदर्शेकु-
 व्धारयायरामस्यस्तेरुदिपिण्याकमदर्शनेनराजानंप्रतिसकृदर्शपरिशोचनम् ॥ २ ॥ कौसल्यादिभिराश्रमेरामदर्शनम् ॥ ३ ॥
 रामलक्ष्मणाभ्यां तत्पादाभिविवादनम् ॥ ४ ॥ कौसल्यायास्पादाभिविवादिर्नीसीतामाक्षिप्यतां प्रतिशोचनम् ॥ ५ ॥ रामेणवसिष्ठ-
 पादाभिविवादनपूर्वकतेनसहोपवेशनम् ॥ ६ ॥ भारतेनमग्निप्रभृतिभिःसहसत्समीपेउपवेशनम् ॥ ७ ॥

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ॥ अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनं तर्पितः ॥ १ ॥

राजपर्यैश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ॥ दृष्टुस्तत्र तर्पितं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥

कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ सुमित्रार्मन्त्रवीहीना यात्रान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥

शेषः ॥ ३९—४० ॥ आवासयन्तः भद्रगन्धेनावा-
 सयन्तः । एतेन वनगजानामपिरामदर्शनहर्षोद्यो-
 ल्यते ॥ ४१ ॥ गोकर्णः गोरिवकर्णौ यस्यसगोकर्णः ।
 महापृष्ठतविशेषः ॥ ४२ ॥ नृत्यूहाः जलरङ्गवः ।
 नृत्यूहोजलरङ्गः स्यात् ॥ इतिहलायुधः । पुषाः
 स्थूलवक्त्रविशेषाः ॥ ४३—४५ ॥ सहितः अन्योन्यसं-

गतः ॥ ४६—४७ ॥ चकार संमानमितिशेषः
 ॥ ४८—४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने द्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथमात्समागमद्र्युत्तरशततमे । रामदर्शनतर्पितः

श्लो० अकल्मषं कल्मषनिवर्तकं ॥ ४५ ॥ श्लो० अत्रविगर्हणं शिखीनष्टइत्यादाविविशेषणांशोपर्यवसथं । अतएवोत्तरत्ररामा-
 लिङ्गसंगच्छते ॥ ४६ ॥ श्लो० अनुविनादयन् प्रतिष्पन्नयन् ॥ ४९ ॥ इतिद्र्युत्तरशततमस्तमः सर्गः ॥ १०२ ॥

[पा०] १ क. स. न. ट. रथनेमि. २ क. स. क. च. छ. स. न. ट. मृगसिंहाश्च. ग. मृगसङ्गाश्च. ३ क. छ. स. न. ट.
 सगरास्तथा. ४ क. छ. स. ट. रथाङ्गहंसांनृत्यूहाः पुषाः कारण्डवाः परे. च. रथाङ्गकाः सदात्त्यूहाः. ज. रथाङ्गाः सनृत्यूहाः.
 ५ घ. पक्षिसंघतं. ६ घ. भाजुषैः. ७ क. ग. ड. च. छ. स. न. ट. मकल्मषं. ८ घ. तांस्तदाबाष्प. ९ ख. ततश्च.
 १० क. ख. ग. ड. च. छ. स. न. ट. ततस्त. ११ ख.—ट. विनादयन्. १२ च. न. महागिरीणां. १३ क. घ.—ट.
 प्रतिमोविशुश्रुवे. ख. ग. प्रतिमोपि. १४ ट. कथितः. क. ग. हर्षितः. १५ क. पत्न्यस्तु. १६ ख. ग. च. छ. स. न.
 मन्त्रवीहीना. क. मन्त्रवीहिना.

इदं तेषामनाथानां क्षिष्टमक्षिष्टकर्मणाम् ॥ वने प्राकेवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
 इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्निवृत्तः ॥ स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥
 जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान् तु गर्हितः ॥ आतुर्यदर्थसहितं सर्वं तैर्द्विहितं गुणैः ॥ ६ ॥
 अधायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ॥ पितुरिन्दुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥
 तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ॥ उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥
 इदमिह्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ॥ राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथानिधि ॥ १० ॥
 तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥
 चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो विभूः ॥ कैथमिन्दुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥
 अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित्प्रतिभाति मे ॥ यत्र रामः पितुर्दद्यादिन्दुदीधोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥
 रामेणेकुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ॥ कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥
 श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मां ॥ यदस्यः पुरुषो भवति तदस्मात्तस्य देवताः ॥ १५ ॥
 एवमार्ता सपथ्यस्ता जग्मुराश्वास तां तदा ॥ ददृशुश्चाभमे रामं स्वैर्गन्धुतमिवामरम् ॥ १६ ॥

रामदर्शनेसंजातामिच्छाः । “ कामोभिलाषस्तर्षश्च ”
 इत्यमरः ॥ १—३ ॥ ते प्रसिद्धा रामादयः । ये
 प्राक् निर्विषयीकृताः राज्यमिच्छासिद्धाः वने तेषां
 क्षिष्टमुपमर्दितं । इदंतीर्थं अवतरणं । केवलं नि-
 श्वितं । “ केवलं निश्वितेऽङ्गीयेवाप्यवस्वेककृतकयोः ”
 इतिवैजयन्ती ॥ ४—५ ॥ जघन्यं हीनं जलहरणादि-
 कर्म कृतवानपि नगर्हितः । कृतइत्यग्राह—आतु-
 रिति । आतुः ज्येष्ठभ्रातुः । अर्थसहितं प्रयोजनस-
 हितं । यत्कर्म तत्सर्वं गुणैर्विहितं । “ ज्येष्ठभ्रातापि-
 तृसमः ” इतिवचनात्पितृशुभ्रावदुणायकत्पतइत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ क्लेशानामतथोचितः इदानीं यादृशक्लेशानुभव-

स्तादृशक्लेशानामनुचितः । ते अयंपुत्रः नीचानर्थस-
 माचारं निष्कृतुः स्वप्रभुरसमाचारसहितं । सज्जं
 उच्यते । कर्म अद्यप्रमुञ्चत्वपि अपिशब्दः संभावनायां ।
 “ अपिः संभावनाप्रसङ्गाद्दर्शनासमुच्चये ” इतिवैज-
 यन्ती । भरतप्रार्थनयारामेणस्वराज्येस्वीकृते लक्ष्मण-
 स्वनीचकर्मप्रमोचनसंभवेदितिभावः ॥ ७ ॥ पितुरिति
 चतुर्थ्यर्थेऽपि ॥ ८—१० ॥ औपयिकं प्राप्तं । “ युक्तस्या-
 दुचित्तन्याप्यं प्राप्तमौपयिकं तथा ” इतिहल्युधः ॥ ११
 —१२ ॥ राजैश्वर्ययोग्यतया मृद्धिमानित्युक्तिः ॥ १३
 स्फोटति स्फुटति ॥ १४ ॥ सत्या सत्यार्था । लौकिकी
 लोकविविता लोकप्रसिद्धेत्यावत् । देवताइतिश्रुतिः

ति० प्राक्कलनं बहुमीहितं । प्रथमपरिग्रहवत् । तीर्थं पुण्यतीर्थं । महात्मनापरपारभ्रममिदमेव । प्राकेवलमितिपाठआधुनि-
 ककल्पितः । नापितप्रायसामजस्यमितिकतकः । तत्रापिपाठे प्राक्परिग्रहीतमितिशेषः । प्राक्परिग्रहीतंतीर्थं जलानयनादिव्यव-
 हारोपयोगीमार्गः । इदमेवेतिकेवलं निश्चितमित्यर्थोक्तशक्यः । स० क्लिष्टं दुःखरोहं । प्राक्कलनं बहुदिनमारभ्यज्ञानाद्यर्थपरि-
 ग्रहीतं । तीर्थं अवतारप्रदेशः । इतिनिश्चयइतिशेषः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणसौमित्रिपदव्याख्यानं सुमित्रेपुत्रस्तइति ॥ ५ ॥ ति०
 गुणैः ज्येष्ठलसौभ्रात्रागार्मिकलादिभिर्विशिष्टस्यप्रातुरवदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेवगर्हितंभवति । श्रि० आतुरपरिग्रहितंयत् तदेव
 सर्वं । गुणैः गुणवद्भिर्गर्हितं ॥ ६ ॥ ति० क्लेशानां अनुभूयमानानां । तथा यथानुभवमुचितोनेत्यतथोचितः । ते अयंपुत्रः
 नीचाहोयोऽनर्थः दुःखजनकः समाचारः अनुष्ठानंयस्मिन्नतया सज्जं प्रमुत्तं । ययौर्कर्ममुञ्चतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वाविति-
 भावः ॥ एकःशत्रुप्रभुभरतसंघादेतरकर्मनकरोत्येव अयमपिमुञ्चलित्यपर्यः ॥ ७ ॥ ति० क्रियः प्रतीतिशेषः ॥ ८ ॥ ति०
 औपयिकं उचितं ॥ ११ ॥ ति० चतुरन्तां चतुस्समुदावसानां ॥ १२ ॥ ति० कोदं पिष्टं । स० यत्रवत् । अतः अस्मात् ॥ १३ ॥
 [पा०] १ क. छ. झ. ट. प्राक्कलनं. २ क. छ. झ. ट. रहितं. ३ क. छ. झ. ट. तद्गर्हितं. ४ क. अधायं. ५ घ.
 पुनर्दत्तं. ६ क. क. च. छ. झ. न. ट. मुनि. ७ घ. कामं. ख. कथमेकद. ८ ग. घ. मुनेस. ९ क. छ. झ. ट. मे. ख. न.
 मां. १० क. छ. झ. ट. मे. ख. अ. न. मां. ११ घ. अ. मार्ताः. १२ क. न. स्वर्गाद्युत्तं.

सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ॥ आर्ता मुमुक्षुरश्रूणि सैस्वरं शोककर्शिताः ॥ १७ ॥
 तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्जुमान् ॥ मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासं सत्यसङ्गरः ॥ १८ ॥
 ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितैः शुभैः ॥ प्रममार्ज रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥
 सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातुः संप्रेक्ष्य दुःखितः ॥ अभ्यवादयतासक्तं शूनै रामादनन्तरम् ॥ २० ॥
 अथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृत्तिरे स्त्रियः ॥ वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥
 सीताऽपि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सां बभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥
 तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ॥ वनवासकुशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च ॥ रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने ॥ २४ ॥
 पद्ममातृपसंतप्तं परिक्रिष्टमिवोत्पलम् ॥ काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २५ ॥
 मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥ मृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥
 सुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ॥ पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥

पुरोहितस्याग्निर्समस्य वै तदा बृहस्पतेरिन्द्र ईवामराधिपः ॥

प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥

ततो जघन्यं संहितैः संमग्निभिः पुरग्रधानैश्च सहैव सैनिकैः ॥

जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाऽग्रजम् ॥ २९ ॥

उपोपविष्टस्तु तर्था स वीर्यवांस्तपस्त्रिवेकेण समीक्ष्य राघवम् ॥

श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्धया महेन्द्रः त्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥

किमेव वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ॥

इतीव तस्यार्थजनस्य तैश्चतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥

स राघवः सत्यवृत्तिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ॥

सत्येत्यन्वयः ॥ १५—१८ ॥ रामस्यायतलोचना
 इतिपाठः ॥ १९ ॥ असक्तं अविरतं । “अविरत-
 मनवरतंस्यादेकार्थमनारतमसक्तमपि” इतिहलायुधः
 ॥ २० ॥ ववृत्तिरे चकुरित्यर्थः ॥ २१—२४ ॥ तेमु-
 खंप्रेक्ष्य स्थितामितिशेषः । मां मनसिस्थितःसन्निति

शेषः । आश्रयं आश्रयभूतकाष्ठविकं ॥ २५—२८ ॥
 ततो जघन्यं वसिष्ठरामोपवेशादनन्तरं । उपोपविष्टः ।
 “असमुपोदःपादपूरणे” इतिद्विर्वचनं ॥ २९ ॥
 कृताञ्जलिः अभूदितिशेषः ॥ ३० ॥ इतीवेत्यत्र इवश-

सु० सत्यसङ्गरः सलाकैकेप्यासह नविद्यतेसङ्गरः कलहोयस्यसः । सत्यप्रतिज्ञइतिवा ॥ १८ ॥ ति० पृष्ठात् पृष्ठदेशात् । “पृष्ठं
 तुवरमंतनोः” इत्यमरः ॥ १९ ॥ सु० आसक्तं आसक्तिपूर्वकं श्रेष्ठपूर्वकमितियाचत् ॥ २० ॥ ति० वनवासकृतादीनां वनवास-
 कृतदीनत्ववतीभित्तिवाचत् । दि० वनवासकृतप्रशमनोयस्यास्तां अतएवदीनांक्षीणत्वेनप्रतीयमानां ॥ २१ ॥ ति० शोकाग्निः
 आश्रयं गृहमिव ॥ आशयभित्तिपाठेप्याशयोऽगृहमेव आशय्यतेऽन्नेतिव्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ ति० जघन्यं जघनमार्गं पृष्ठमागमाग्नि-
 तस्तमुपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः । दि० जघन्यं निग्रदेशमवलोक्य तत् आमर्जं अग्रजासनं । उपोपविष्टः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. ट. तंभोगैःसंपरित्यक्तं. छ. तंभोगैःपरित्यक्तं. २ च. मुखरं. ३ क. च. छ. झ. ज. ट.
 चरणाञ्जुमान्. ४ ग. घ. ज. शुभस्पर्शैः. ५ घ. ज. दुःखैः. ६ ख. ग. च. दुःखिताः. ७ घ.—छ. झ. ज. ट. “संबभूव. ८ ग.
 क. छ. झ. ट. कृतां. ९ क. छ. झ. ट. विजने. १० क. क. झ. ज. ट. सराघवः. ११ क. ख. ग. क. च. झ. ज. ट.
 सत्यसतस्यैव. १२ क. इवामराग्रजः. १३ क. ख. सहैतैः. १४ क. छ. झ. ट. खमग्निभिः. १५ क. ख. क. च. झ. ज. ट.
 तयैव. १६ क. छ. झ. ट. तदाति. क.—घ. च. ज. झ. तदास. १७ घ. ज. सर्वतो.

वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्तयोऽग्रवः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टमोऽध्यायः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुर्दशतमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रामेण तापसवैचरिणं भरतं प्रतिराज्यपरित्यागेन वनं प्रत्यागमनमिति च प्रशंसः ॥ १ ॥ भरतेन रामं प्रति कैकेयी गृहणपूर्वकं सप्रणामं राजसूयकार्यार्थम् ॥ २ ॥ रामेण भरतं प्रति पितृवाक्यपरिपालनस्योपायमाश्रयवर्त्य कर्तव्यं तत्प्रार्थनपूर्वकं तत्र भागवत् परिकल्पनेन स्वोक्तवचनवासस्वरूपं भागपरिग्रहणादृष्टास्मीकरणेन राज्यपरिपालनरूपतत्परीक्षणं भागपरिग्रहणचोदना ॥ ३ ॥

तं तु रामः समाज्ञाय आतरं गुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥

किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ॥ यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥

किं निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

इत्युक्तः कैकेयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

क्षिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप ॥ चकार सुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥

सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककशिता ॥ पतिव्यति महाधोरे निरर्थं जननी मम ॥ ७ ॥

तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥

श्रीवाक्यालंकारे ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टमोऽध्यायः सर्गः ॥ १०३ ॥

एतत् एतत्कारणं किं । अहं त्वया प्रव्याहृतं मोक्षमिति चोद्यं
श्रोतुमिच्छामि न तु ज्ञेयेति भावः ॥ २ ॥ एवमुक्तेऽपि
शोकेन तूष्णीं स्थितं पुनः पृच्छति—किं निमित्तमित्यादि-
श्लोकद्वयेन । काकुत्स्थेन बलवत्प्रगृह्य गाढं परिष्वज्य
तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति भूय उक्तः कैकेयीपुत्रः प्राञ्जलिर्वा-
क्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३—४ ॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा
ज्येष्ठाहं राज्यं स्त्रीनियोगात्कमिष्टसात्कलेत्यर्थः । आर्यं
त्वं परित्यज्य विवाहम् ॥ ५ ॥ सुमहत्पापं सुपुत्रस्य
वनेप्रसाजनरूपं ॥ ६ ॥ सा एवं रूपपापप्रेरणकर्त्री
॥ ७ ॥ तस्य कैकेयीसंबन्धात्प्राप्तापवादस्येत्यर्थः ।

अथ रामभरतयोरुक्तिप्रत्युत्तीचतुर्दशतमः—
तं हित्वादिना । गुरुवत्सलं गुरौ स्वस्मिन् भक्तं । समा-
ज्ञाय ज्ञात्वा प्राम्पराज्यपरित्यागेन जटावत्कलधारणा-
दिना च स्वस्मिन्भक्तियुक्तं ज्ञात्वा लेत्यर्थः । समाश्वास्येति
पाठे प्रियवचनाविमिः सन्ध्याशास्त्रेत्यर्थः ॥ १ ॥
यस्मात्कारणात् त्वं चीरजटाजिनी सन् इमं देशमागतः

ति० त्रयीऽमयः क्षत्रप्रसादाधान्येन परिहरणात् ॥ स्त० लक्ष्मणक्षत्रप्रयोरेकोदरजलाच्छत्रप्रसङ्गमुक्तिः ॥ ३२ ॥
इति अष्टमोऽध्यायः सर्गः ॥ १०३ ॥

ति० एवं कथितप्रधानन्तरं स्वराजलाभावसूचयितुं तदुत्तरमप्रयच्छन्तं भरतं प्रति रामेण गमनप्रयोजनप्रश्नः तं विधत्ते । समा-
ज्ञाय कुशलप्रश्रव्याजेन सर्वधर्मोपस्थापयित्वा ॥ १ ॥ ति० पूर्वपृष्ठमेवार्थं कृतुं तेऽभूरित्येवं रूपं भाग्यन्तरेण पुनः पृष्ठं ज्ञात्वा तदुत्तरमा-
ह—आर्येति । परित्यज्य अस्मान्तराज्यानिमन्त्रणं श्लोकमिति शेषः । आर्यं परित्यज्येति पाठे विवाहस्येत्यर्थः । स्त० पुत्रशोकाभिपीडितः पुत्रो-
न्नतगत इति शोकेनाभिपीडितः । ति० हे आर्यं क्षिया मत्पत्न्या । प्रार्थितयेति शेषः । मम मात्रा कैकेय्या नियुक्तः प्रार्थितः ।
तातः सुदुष्करं कर्म कृत्वा त्वं मात्राज्येत्यर्थः । परित्यज्य प्रकटायो ध्यामिति शेषः । स्वर्गं अप्रकटसाकेतं गतः । अतस्सा कैकेयी इदं मह-
त्पापं चकार । क्षिया प्रार्थितयेत्यनेन मन्थरामाण्डव्योरतिप्रीतिस्तुचिता । तेन माण्डवी कर्तुं कमेवेदं सर्वमिति सूचितं । श्लोकद्वये-
कान्वयि ॥ ५ ॥ ति० सुमहति पाठे सेव्यस्याहारः ॥ ६ ॥ ति० नरके नरोष्पारितमिन्दाशब्दे । पतिव्यति अपतत् ।
क्षत्रपातभविष्यत्त्वस्याविषया ॥ ७ ॥ ति० एवं पितृमरणे भ्रूते तदुचितकृत्ये कृतं ततः परं यद्वक्तव्यं तत्क्षेपेणाधुनैव भूते भरतः—तस्य म-

[पा०] १ क. ग. च. सुहृद्भिस्तु. २ क. छ. झ. ट. विरेजिरेऽध्वरे. ३ अयं सर्गः क. च. झ. ट. पुस्तकेषु १०१ तमस्य
मितायाद्वये. ४ ग. घ. समाश्वास. ५ घ. च. झ. भरतं. ६ ख. ग. जटाधरः. ज. जटाजिनः. ७ क. ग. क. छ.—ट. यमिमितं.
८ ग. छ. झ. ट. आर्यतातः. ९ क. ट. सामवत्. १० क. ग. च. छ. झ. न. ट. नरके. ११ ख. राज्येऽस्मिन्ममराज्यम्.

इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मनि भानद ॥ राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १० ॥
 भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ॥ शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥
 एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ॥ भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ॥ रामस्य शिरसा पादौ जग्राह विधिं वत्पुनः ॥ १४ ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिष्कलयेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ राज्यहेतोः कथं पापमार्चयेत्स्वद्विषो जनः ॥ १६ ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
 कामकारो महाप्राज्ञ गुरुणां सर्वदाऽनघ ॥ उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
 वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ॥ भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् ॥ राज्ये वीजपि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥

राज्येन हेतुना ॥ ८—९ ॥ आनुपूर्व्यायुक्तं ज्येष्ठानुक्रमेणसंगतं । आलनियुक्तं च भरणसमर्थत्वव्येवप्राप्तं ॥ १० ॥ पतिनेति नाभावआर्षः । रजनीयथा रजनी-
 क । भूमिः शशिनेवत्वया अविधवाभवत् ॥ ११ ॥ एभिः समैकस्यशोकाश्रुपातमसहमानः कथमेवामश्रुणिस-
 हिष्य तद्वतिमत्वायुद्धायसंनद्धैरिवरथगजतुरगपदा-
 तिभिः सार्धंसागतोस्मि । सचिवैः समहिष्याचनमुपे-
 क्ष्यं अस्मद्राज्यनिर्वाहकैःपूजनीयैःसचिवैर्याचितंतवा-
 नतिक्रमणीयं हि । याचितः समाग्रतःस्थितिरिवालंतव
 कार्यकरणाय किंपुनर्याचनेपिकृते । शिरसायाचितः
 शिरसायाचतस्तस्यवचनंनष्टुतंमयेतिखलु तवहृदयम-
 नुशेते । मया एतावत्पर्यन्तंत्वमेवमायाचित्त्वामभमनो-
 रथंपूरितवानसि । भ्रातुः किमर्थंयाचितव्यंतवानुजो
 नभवामि किं । शिष्यस्य अनुजोभूत्वाभवतासहकिमं-
 शभाकृतिष्मामि मन्त्रसंबन्धोपित्वत्तःखलु । दासस्य
 शिष्योभूत्वाक्रयविक्रयाहोनभवामि किं । अतःप्रसादं

कर्तुमर्हसि उक्तैरमोचैः हेतुमिर्ममयाच्यांसफलांकुरुष्व
 ॥ १२ ॥ एभिश्चसचिवैरित्यस्यविवक्षितं दर्शयति—
 तदिति । तत् पुरवर्तनदशायामसन्निहितं । इदं इषा-
 नींसन्निहितं । शाश्वतं सनातनं परम्पराप्राप्तमित्या-
 वत् । पूजितं पूजार्हं । प्रकृतीनामभिप्रभृतीनामण्डलं
 समूहं । नातिक्रमितुमर्हसि सत्त्वचनं नातिक्रमणीयमि-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥ महाबाहुः प्रसारितबाहुरितियावत् ।
 कैकयीसुतः मातुर्दोषादियमवस्थेतिभावः । पुनरिति
 पूर्वथाचितवान् ततःशरणागतिमकरोदित्यर्थः ॥ १४—
 १५ ॥ कुलीनः महाकुलप्रसूतः । सत्त्वसंपन्नः
 सत्त्वगुणसंपन्नः । पापं ज्येष्ठविषयप्रातिकूल्यरूपं
 ॥ १६ ॥ बाल्यात् अज्ञानादित्यर्थः ॥ १७ ॥ काम-
 कारः स्वच्छन्दकरणं । उपपन्नेषु शिष्यदासाविषु
 ॥ १८ ॥ लोकेभार्यादयः साधुभिर्यथासंख्याताः
 नियाम्यत्वेनपरिगणिताः । वयमपि तथादशरथस्येति
 त्वंज्ञातुमर्हसि । अनुनिर्णयकः ॥ १९ ॥ चीरदुमवस्त्र-

इति । स० मे मयि ॥ ८ ॥ स० प्रकृतयः सप्तप्रधानपुरुषाः ॥ ९ ॥ ति० यतश्च तं आनुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया । युक्तः
 यतश्च आत्मनि लयि । अभिवेचनयुक्तं । तस्माद्धर्मेणराज्यंप्राप्नुहि ॥ १० ॥ स० भूमिः अविधवा यथा सम्पत् भवत् ।
 पतिनेत्यर्थः । लक्षणिकोवापतिशब्दः । शारदी शरत्कालसंबन्धिनीरजनी । शशिनेव । गयेत्यस्यसम्यगित्यर्थकलंतु “निवृत्ति-
 मार्गःकथितश्चादौभगवतायथा” इतिरयमेतिद्वयोर्लक्ष्यं ॥ यद्वा शशिनोनिष्कलङ्करूपविमललस्यकाव्यभावात्संपूर्णकलत्वेनविमलव-
 द्दिग्मानेनशशिनारजनीयथातथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० यदिदं तत्सदृशोनाचरेत्तर्हि लंकाचरेति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारो
 ज्वलितः । एतेनलघिराज्याकाङ्क्षानास्तीत्यस्माभिर्ज्ञातमितितुचितं ॥ १६ ॥ टी० गुरुणां महतो । उपपन्नेषु युक्तेषु । संमतेष्वि-
 त्यर्थः । महान्तोप्यभिमतादारादिषुनेहकुर्वन्तीतिभावः । ति० गुरुणां पित्रादीनां । कामकारः स्वच्छन्दाचरणमित्यर्थः । स्वेच्छा-
 [पा०] १ क. ट. तथा. २ क. छ. झ. ज. ट. युक्तव. ३ क. क. च. छ. झ. ट. सचिवमण्डलं. ४ क. क. च. छ.
 झ. ज. ट. भरतःपुनः. ५ क. सत्यसंकल्पः. ६ क. क. च. छ. झ. ज. माचरेन्मद्विषो. ७ क. तव. ८ ख. ग. ज. सर्वथा.
 ९ ख. भार्यापुत्रश्चशिष्यश्च. १० क.—उ. स्वमयि. ११ ख. सौम्यवसनंचीरकृष्णा. १२ क. चापि. १३ ग. महाबाहो.

यावत्पितरि धर्मक्षे मौरवं लोकसंस्कृतम् ॥ तावद्धर्ममृतांश्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥
 एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥
 त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसंस्कृतम् ॥ वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥
 एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ ॥ व्यादिश्य च महातेजा दिवं दक्षरथो गतः ॥ २४ ॥
 स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुत्व ॥ पित्रा दत्तं यथा भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
 चतुर्दशसमाः सौम्य दण्डकारण्यमाधितः ॥ उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥
 यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ॥
 तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमप्यहम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुस्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

भरतेभरामप्रतिपित्रास्वकीराज्यदानेपिकैकेव्यमुमस्यास्वेनतसौराज्यदानोक्तिपूर्वकतस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणस्वजन-
 गतसमस्यामहेतुकत्वज्ञानेनदूयमात्रंभरतप्रतिशास्त्रार्थोपन्यासेनसमाश्वासनपूर्वकराज्यपालनचोदना ॥ २ ॥

यतः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सुहृद्गणैः ॥ शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥

केशसनसुसारीवयस्यतः । कृष्णाजिनं अम्बरं अधराम्बरं
 यस्यतः । ईश्वरः सित्यन्ता ॥ २० ॥ पितरि यावत्
 धृष्टपरिमाणकगौरवं । जनन्यामपि तावत् तत्परिमा-
 णकगौरवं कर्तव्यमिति शेषः । यत्तच्छब्दाभ्यां “यत्-
 हैतेभ्यः परिमाणेबलुप् ” इतिबलुप् ॥ २१ ॥ फलित-
 माह—एताभ्यामिति । समाचरे समाचरासि कथं
 समाचराणीत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥ पित्रादत्तभागं
 यथा यथावत् । उपभोक्तुमित्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥

परमात्मनोहितं आत्मनः परहितं ॥ २७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
 म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुस्तरशत-
 तमः सर्गः ॥ १०४ ॥

अथपुनर्भरतस्यकैकेयीनिर्बन्धकृतपितृमित्रयोगपदि-
 हारोचितवचनपूर्वकंप्रार्थनंरामस्यचतस्रमाश्वासनंत-
 स्कोपवेशेनेत्येतस्यपञ्चोत्तरशततमे—ततःपुरुषसिंहाना-

वियोजनमितियावत् ॥ १० ॥ स्त० एवंविभागं तद्बोधकवाक्यं ॥ २४ ॥ ति० यथाभागं पितृकल्पितचतुर्दशसंवर्षपर्यन्तं । अनेन
 स्वजनन्तरमहोक्षमासीतिसूचितं । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तंवनवासएववृत्तः नतुसर्वथाभेराज्यत्यागः पित्रापि तावदेवानुमतमि-
 श्रित्वावः ॥ २५ ॥ ती० ननु “भार्यतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुबुध्करम् । गतस्त्वर्गमहाबाहुःपुत्रशोकामिपीडितः” इति “इमाःप्रकृ-
 तयस्त्वयोविषयामातरभ्याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः” इतिभरतेनोक्तं रामस्तदानीमशौचंस्तदुभयभ्यामिवेकप्रत्याख्यानमेवकिसिमितिहृ-
 तवान् । नैषदोषः तस्मिन्भरतवाक्यप्रबन्धेपितृमरणमात्रवृत्तिकत्वेनोक्तं प्राधान्येनराज्यस्वीकरणमेवोच्यते । अतोरामस्तदेवंमन्यते
 पितापुत्रशोकेनमृतकल्पोनपुनर्जीविष्यतीतिमृतइत्युच्यते । अतरेष्व विषयवाक्याइतिविषयवाइत्युच्यते । अनेनममाभिषेकवच-
 नमेवप्राधान्येनोच्यतइत्यथोचनभिषेकप्रत्याख्यानंकृतवान् । स्ववाक्येपिपितृमरणानुवाद्यस्वायमेवपरिहारः ॥ ति०पितामहास्या
 श्रद्धयातुल्यः । अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्रननुमतमिति शेषः । नहितमित्यन्वयः । नतुपितृमरणध्वनोत्तरशोकमुल्लङ्घना-
 भिवेकप्रत्याख्यानमेवकृतइतिचेष्टुष्टु । भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणायकैकेय्यालोकानांआन्यथासंभावनावारणायशोककाके-
 ष्विषैर्यमवलंब्यतत्करणं शोककाळेन्येवधैर्यंकर्तव्यमितिशोकोपदेशायेतिममप्रतिभाति ॥ कतक० गतस्त्वर्गमितिभरतेनोक्तं पितृमर-
 णोचितसर्वकार्यकरणेकृते भरतः “तस्मै” इत्याद्युक्तवान् । कविस्तु संक्षेपेणादात्मत्वाऽभेदिसरणेनवदतीतिप्रायःकवेस्त्वभाषः ॥ २७ ॥
 इतिचतुस्तरशततमस्तर्गः ॥ १०४ ॥

ति० शोचतां रामानयोपार्थचिन्तयतामित्यर्थः ॥ १ ॥

[पृ०] १ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. धर्मक्ष. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सत्कृते. ३ क. च. छ. झ.
 क. कृता. ४ क. संमर्त. ५ ख. ग. ड. छ. झ. ट. एवमुक्त्वा. ६ ग. महाभागो. ७ क. च. ज. महाभागोदिव. ८ क.
 धर्मक्ष. ९ क. त्वमर्हसि. १० क. दुःखेदत्तं. ११ क. दुःखेदत्तं. १२ क. पित्राभागं. १३ ग. विरमात्मनो. १४ क. झ. ट. मन्वयं.

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्भूताः ॥ मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥
 तूर्णानि ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्दामि तवैवाहं बुद्धश्च राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥
 महतेवाञ्छुवेगेन भिक्षां सेतुर्जलागमे ॥ दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५ ॥
 गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ॥ अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६ ॥
 सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ॥ राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥
 यैथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ॥ इत्येकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महादुमः ॥ ८ ॥
 स यैथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ॥ स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्रैरोपितः ॥ ९ ॥

मित्यादि ॥ १ ॥ हुतं होमं ॥ २—३ ॥ वृत्तमन्यय-
 यितुमशक्तो ह्यमिति रामो वेदिति मत्वा तस्य परिहारात्-
 गुणवचनमाह—सान्त्वितेति । ममेयं मामिका शैवि-
 कोण् । “तवकममकावेकवचने” इत्यण् । सन्निधो-
 गेनास्यच्छब्दस्य ममकादेशः आविवृत्तिश्च । “प्रत्यय-
 स्यात्—” इत्यत्र मामकनरकयोरुपसंख्यानात्कारा-
 त्यर्थस्याकारस्य इकारः । मातृविरोधे न स्त्रीकुर्यादिति स-
 त्वाद्—सान्त्वितेति । दत्तस्यान्यथाकरणमनुचितमि-
 तिरामोवेदिति परिहरति—दत्तमिति । त्रयएवाध-
 ना इति न्यायेन दासस्य स्वत्वदीयमिति वदामीत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ त्वमेव राज्ञ्यं श्रेयाशश्चाह—महतेति ।
 जलागमेति । जलागमे वर्षाकाले । दुरावारं आव-
 रीतुमशक्यं । राज्यखण्डं नवखण्डेषु भरतखण्डाख्यं
 राज्यं कोसलराज्यखण्डं वा ॥ ५ ॥ राज्यस्य दुरावार-
 त्वमुक्त्वा स्वस्याशक्तिमाह—गतिमिति । खरेत्यविम-
 प्तिकनिर्देशः खरस्येत्यर्थः । प्रकृतिभावार्थः । पत-
 त्रिणः पक्षिमात्रस्य । अश्वस्य गतिमनुगन्तुं खरस्य यथा
 नशक्तिः गृहस्य गतिमनुगन्तुं केवलपक्षिणो यथा च श-

क्तिर्नास्ति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तव शक्तिर्नास्ति चेदन्यः
 कश्चिद्राज्यं रक्षत्वित्यत्राह—सुजीवमिति । नित्यहाः
 नित्यं ॥ ७ ॥ उचितंचलद्रक्षणमेवेत्याह—यथेत्यादि-
 ना । श्लोकत्रयमेकान्वयं । यथात्विति निपातसमुदायो य-
 मुदाहरणोपक्रमयोतनार्थः । केनचित्पुरुषेण रोपितः
 बीजावापेनोत्पादितः यो वृक्षः पुत्रः संवर्धितः । इत्य-
 केन वामनेन । दुरारोहः क्रमेण रूढस्कन्धः ।
 महादुमोजातः स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि विदर्श-
 येत् स रोपयिता यस्य फलस्य हेतोः हेतुना । तं वृक्षं रो-
 पितवान् तां फलविषयिणीं । प्रीतिं नानुभवेत् ।
 चित्तयेन प्रत्येकं वक्तुमशक्तः समुदायरूपेण दर्शयति । अ-
 र्तात्वमस्मान्भूत्वान् नशाधि यदि एवोपमेति एव
 पूर्वोक्तमर्थं जातमुपमा । उपमाशब्दोपेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वं ।
 रोपयिता अभिवृद्धो वृक्षः पुष्पदर्शनं फलदर्शनं चोपमे-
 त्यर्थः । तमर्थमुपमेयमर्थं जातं वेत्तुमर्हसि भावज्ञानकु-
 शलः स्वत्वसीत्यर्थः । रोपयितुं शरथ उपमेयः । चर्धित-
 महावृक्षस्य भवान् पुष्पदर्शनस्याभिषेचनौ मुख्यं फला-
 ननु भवस्य भवतो राज्यापरिपालनमित्येतत्सर्वं त्वजाना-

ति० मन्दाकिन्यां तत्परीरे । ति० द्वारमिति पाठे उद्वजद्वारमित्यर्थ इति केचित् । तत्र उत्तरखण्डे मन्दाकिनीतीरे राममुपागच्छेयुर्गः । त-
 स्माद्राममिति पाठे रामाभिहिततदीमित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ति० माता कैकेयी प्रथमं राक्षा राज्यदानेन सांगिता कृताश्रया । अन्तर-
 या ममेदं राज्यं दत्तं तद्राज्यमकण्टकं उक्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि परिपालनार्थं प्रवृत्तं ॥ ४ ॥ ति० अश्वगतिमनुगन्तुं खरो यथानशक्तः
 तार्क्ष्यगत्त्यनुगमने यथैतदपक्षिणो नशक्तः तथा तव गतिलं दीयां राज्यपालनशक्तिमनुगन्तुं मे नशक्तिः इव शब्दो यथार्थः । निपातानामनेका-
 र्थत्वात् । ति० तव गतिसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० यः परैरित्यत्र उपजीव्यते तस्य सुजीवं शोभनं जीवनमित्यर्थः । भावधयन्तं ह्यवम-
 प्तिकेति । “धवजपाः पुंस्ति” इति प्रुप्रायिकमिति बोध्यं । तस्येत्यर्थे तेनेत्यार्थः । दुर्जीवं दुःखं जीवनं । तस्मात्तव राज्यकरणमेवोचितमिति
 भावः । स्त० यः परैरुपजीव्यते तस्य जीवं सुजीवं । दुर्जीवं । “इव ह्युत्सुधु—” इत्यादिना सख् । तादृशं दुर्जीवं ते तव संतु मां भूत् ॥ ७ ॥
 ती० लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पाद्यवर्धितस्तत्कलसद्गुणसंयुक्तं यदिलोकरक्षणेन कुर्यात्तदा तस्य लोकादशरथस्य चलयानप्रयोज-
 नमित्यस्योपदेशमुखेन फलवर्धनवृक्षोपममाह—यथा त्वित्यादि श्लोकत्रयेण ॥ ८ ॥ ति० प्रभावितः उत्पादितः । यत्र रक्षण-

[पा०] १ ड. ज. मित्रसेतुः. २ क. घ. च. अ. तस्य. ३ ऊ. यथालारोपितो. ४ क. ग. ड. च. छ. झ. म. ट. यदा.
 ५ क. ग. घ. ज. झ. म. प्रभावितः. ख. सरोपितः.

एषोपमा महाबाहो तमर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ यदि त्वमस्मान्बृषभो भर्ता भृत्यान् शशि हि ॥ १० ॥
 श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वभ्याश्च सर्वशः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमर्दिमम् ॥ ११ ॥
 तैवाऽनुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ॥ अन्तःपुरगतां नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥
 तस्य सौख्यित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥
 तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य बिलपन्तं यशस्विनम् ॥ रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥
 नात्मनः कामकारोस्ति पुंस्त्वोऽयमनीश्वरः ॥ इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १६ ॥
 यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥
 यथाऽगारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वाऽवसीदति ॥ तथैव सीदन्ति नरा जराभृत्यवर्गगताः ॥ १८ ॥

शीत्यर्थः । एतत्सर्वं महाबाहो हत्यनेन सूचितम् ॥ ८—१० ॥ श्रेणयः पौरश्रेणयः । अभ्याः प्रधानाः ॥ ११—१३ ॥ दुःखितं स्वप्रार्थनावङ्गीकारेण दुःखितं । बिलपन्तं ममहेतोरायं विवासनं पितुर्मरणमित्यादि जातमिति प्रलपन्तं । कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः धैर्यवान्वा ॥ १४ ॥ कैकेयीप्रेरितो राजा भवान्नमद्वनवासहेतुः किन्तु वैवमेवेति तत्त्वदृष्ट्या भरतं दुःखाभि-वर्तयितुमुपक्रमते—नालन इत्यादि । आसनः पुरुषस्य । कामकारः ऐच्छिककाम्यापारो नास्ति । यतोऽयं पुरुषः अनीश्वरः अस्वतन्त्र इत्यर्थः । इतश्च एतस्माद्देशदेशान्तरं । इतरतः अन्यदेशाच्च एनं वैशं कृतान्तः स्वतन्त्रवैवमेव परिकर्षति आकर्षति । “वैवेकृतान्तःसिद्धान्तेऽयमाकुशलकर्मणोः” इति वैजयन्ती । यथोक्तं भगवता गीताचार्येण “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि चाखण्डानि मायया” इति ॥ १५ ॥ अपरिहरणीयवस्तुस्वभावपर्यालोचनायां पितुर्मरणेनापिशोकेऽस्माकं काशो नास्तीत्यमुमर्थमाह

—सर्वेति । निचयाः धनसंचयाः सर्वे बहुशः संपादिता अपि क्षयान्ताः क्षयपर्यवसायिनः । चोरेण कामेन राक्षसा नश्यन्तीत्यर्थः । समुच्छ्रयाः अत्यन्तसमुन्नता अपि । पतनान्ताः अत्युन्नतपदस्थिता ब्रह्मेन्द्रादयोपि स्वस्वाधिकारसमाप्तिदशायां तत्पदभ्रंशपर्यवसायिन इति यावत् । संयोगाः पुत्रमित्रकलत्रादिसंबन्धा अपि । विप्रयोगान्ताः विरहपर्यवसायिनः । जीवितं च उत्कृष्टजीवनमपि । मरणान्तं अपरिहार्यमरणाधीनभङ्गशालीत्यर्थः । पितुर्मरणशोकेनैव मुच्यते भरतेनेत्यारोप्य तदपनोदन्तं कृतमस्मिन् श्लोके पावप्रयोक्तार्यग्रं दृष्टान्तार्थं । तुरीयपावद्वार्ष्टान्तिकं दशरथमरणमभिप्रैति । अतः अपरिहार्यकालकृतत्वात्पितृमरणमपि न शोचनीयमिति भावः ॥ १६ ॥ प्रथमश्लोके वनगमनं न मया स्वतन्त्रेण कृतमपि स्त्रीश्वरकृतमित्युक्तं । द्वितीयश्लोके दशरथमरणं च कालकृतमतस्तत्रापि न शोचनीयमित्युक्तं । अथ द्वितीयश्लोकोक्तं सदृष्टान्तं प्रपञ्च-

काळे । शि० यस्य हेतोः प्ररोपितः तस्याभावाविति शेषः ॥ ९ ॥ इषभः सर्वश्रेष्ठः भर्ता त्वं अस्मान्बृषभाश्रयाधि तदा एषा तपोपमा । तत्तस्माद्देतोः तदर्थं राज्यरूपार्थं । वेत्तुं लब्धुं । अर्हसि “वृषभः श्रेष्ठवृषयोः” इति मेदिनी ॥ १० ॥ श्रेणयः नानाजनसंघाः ॥ ११ ॥ ति० तस्य वचः साध्विति अनुमन्यन्तेति योजना । अन्वमन्यन्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥ शि० कृतात्मा कृतः आत्मा वनगमनाय प्रयत्नो येष सरायः ॥ १४ ॥ स्त० कृतान्तो वैवं । इतः एतल्लोकाद्देशात् । इतरतः लोकान्तरादपि परिकर्षति कर्मफलमुभावयति ॥ १५ ॥ शि० मुख्यं दुःखं मरणदुःखमिति तत्त्वैव प्रतिक्रियाविचारणीयेति बोधयमाह—यथेति । यथा पक्वानां फलानां तात्कालिजन्यानां पतनादन्यत्र अन्यस्मिन्काळे भयं काकादिपक्षिमक्षणाभीतिनास्ति । तथा जातस्य नरस्य मरणान्तं मर्त्यलोकादन्यत्र भयं नास्ति । एतेन मर्त्यलोकादन्यत्र नयनेयलः कर्तव्य इति सूचितम् । स्त० मरणादन्यत्र अन्यस्याप्रभयं ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. अ. ट. तदर्थं. २ क. झ. छ.—४. यत्र. ३ च. अ. अस्याभर्तानं. ४ क. छ. झ. ट. राज्यस्थित. ५ क. तातानु. छ. झ. तवानु. ६ च. अ. वरा. ७ क. च. छ. झ. अ. ट. साध्वनुमन्यन्त. ८ च. क. ९ क. छ. झ. ट. कामकारोहि. १० घ. मरणान्तं. ११ ग. क. छ. झ. ट. भूलोप. १२ क. झ. अ. च. छ. झ. अ. ट. तथाच.

अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ॥ यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकाकुलम् ॥ १९ ॥
 अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ आयुषि क्षययन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥
 आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ २१ ॥
 सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्विदीदति ॥ गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥
 गात्रेषु बलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ॥ जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥
 नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ ॥ आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २४ ॥
 हृष्यन्त्युत्तुमुत्तं दृष्ट्वा नवंनवमिहागतम् ॥ क्रतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ॥ समेत्य च व्ययेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६ ॥
 एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च धनानि च ॥ समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो हेषां विनाभवः ॥ २७ ॥
 नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ॥ तेन तस्मिन् सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥

यतियथेत्यादिना ॥ १७—१८ ॥ समुद्रस्योदकाकुल-
 त्वविशेषणं यमुनायाः सर्वथाऽनिवर्त्यत्वात् ॥ १९ ॥
 गच्छन्तीतिप्रथमावबुधचनमहोरात्रविशेषणं । अंशवः
 सूर्यस्थेतिशेषः ॥ २० ॥ शोकविषयनिर्धारयति—
 आत्मानमिति । आयुस्ते यतोहीयते अतःपरलोकचि-
 न्तामेवकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ मृत्युःसर्वथादुष्परिहर-
 त्याह—सहैवेति ॥ २२ ॥ कालान्तरेतथैवकरिष्या-
 भीत्यत्राह—गात्रेष्वित्यादिना । तस्याद्वास्त्यथैवआल-
 क्षानाययतेतेत्युक्तंभवति । किंहिकृत्वा पूर्वोक्तोपद्रवपरि-
 हारत्वेनकमुपायंकृत्वा आत्मानं प्रभुं कुर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥
 बाल्येपिपुरुषाणांविवेकोदुर्लभइत्याह—नन्दन्तीत्यादि-
 न्ना । आदित्येऽवितेनन्दन्ति अथार्जनकालोयमागत-
 इति । रवौ अस्तमितेपिनन्दन्ति कामोपभोगकालोय-
 मागतइति । आसनोजीवितक्षयंनावबुध्यन्ते सच्छि-
 द्रघटेगृहीतंजलमिवप्रतिक्षणमायुःक्षीयतइतिनजान-

न्ति । जीवितकालएवपरलोकहितंकरुनेच्छन्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ तत्तद्व्यागमंदृष्ट्वा नानाभोगहेतुरितिहृष्य-
 न्ति । प्रत्युतकृत्वागमोऽनर्थहेतुरित्याह—क्रतूनां
 परिवर्तेनेति ॥ २५ ॥ क्रिष्टानांविशेषस्यावश्यंभा-
 वित्वात्तदपिनशोचनीयमित्यभिप्रायेणाह—यथाकाष्ठ-
 मितिश्लोकद्वयेन । विनाभवः वियोगः ॥ २६—२७ ॥
 अस्मिंल्लोकेकश्चिदपिप्राणी यथाभावंनसमभिवर्तते य-
 थाभिलाषंवन्युभिःसहनवर्तते । तेनकारणेन प्रेतस्य
 मृतस्यहेतोः । अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन् मरणनि-
 वारणे । सामर्थ्यनास्ति । [अस्मिन्ब्रह्मलोकेकश्चिदपि
 ब्रह्मादिसाम्बपर्यन्तेषुकोपिजन्तुः । यथाभावं यथाभि-
 लाषं । अप्रतिहतसंकल्पतयेत्यर्थः । नसमभिवर्तते ।
 कश्चिदित्यनेन मानुषाद्यपेक्षयाधिरकालवर्तिनां शक्त्य-
 तिश्यभाजामपिब्रह्मादीनामधिकारवसाने मरणं दु-
 र्निवारमेवेत्याशयः । तेन एवमप्रतिहतसंकल्पत्वाभा-

रामानुजीयं । समुद्रंलवणार्णवमितिपाठस्तस्यैव । ति० अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौदृष्टान्तोयमुनायात्येव नप्रतिनिवर्ततइत्यर्थः ।
 उदकार्णवमित्यत्रोदकपद्मधिकं । स्व० समुद्रयथाभवतितथा सचिह्नमितितदर्थः । उदकार्णवमितिदध्यादिसमुद्रव्यावृत्त्यर्थः ॥ १९ ॥
 ति० गच्छन्तीतिशब्दप्रत । आशयेइतिपाठेजलाशयइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आयुस्तु यस्य यस्यकस्यापीत्यर्थः । ती०
 आत्मानमनुशोच नशरफलसाधनेषुवापृत्तलायेवानुशोचेत्यर्थः । स्व० आत्मानमनुशोच आयुर्गच्छतिश्रेयस्तावन्किमयाकार्यमि-
 तिचिन्तय । शि० स्थितस्य कदाचिदिहलोकेविद्यमानस्य । गतस्य कदाचिदेवलोकेप्राप्तस्यचयस्यप्राकृतजनस्य आयुर्हीयते
 तमात्मानंवादीरिणं । अनुशोच तदुःखनिवर्तकयत्नंकुर्वित्यर्थः । अन्यं प्राकृतविलक्षणं मां । किं किमर्थमनुशोचति ॥ २१ ॥ ति०
 सहैवेति । अन्तर्धामिणएवमृत्युरुपलब्धत्वात् । अतोपरिहार्यस्तइतिभावः ॥ २२ ॥ स्व० बलयः जराप्रापकात्रयैथिल्यादि । ति०
 यद्वा किंकृत्वा कमुपायंकृत्वा । एतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदित्यर्थः । शि० बलयः जराकृताकारविशेषाः । किंकृत्वाप्रभावयेत् ।
 एतेनास्त्यत्रयजमन्तरामृत्युनिवृत्तिर्नभवितेतिमुचितं ॥ २३ ॥ ति० आत्ममुखमितिपाठे स्वस्वामिमुखमृत्युत्वंपरिवर्तदृष्ट्वा हृष्यन्ती-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० अत्र संसारे । कश्चिदपिप्राणी यथाभावं यथाप्राप्तंलभावंमृतिजविलक्षणं । नसमभिवर्तते नलङ्घयति ।

[पा०] १ क. अतीता. २ क. छ. झ. अ. ट. पूर्ण. ३ य. अ. समुद्रंलवणार्णवं. क. ख. ग. क. च. छ. झ. अ. ट.
 समुद्रमुदकार्णवं. ४ क. झ. ट. आयुस्तु. ५ क. झ. ट. स्थितस्याय. ख. ग. स्थितस्यापि. ६ ख. सुखां ग. न. सदीर्घ.
 ७ छ. झ. ट. मितेऽहनि. क. च. अ. मितेऽपिच. ८ क. ख. क. च. छ. झ. अ. ट. वसूनि. ९ क. छ. झ. ट. समभिवर्तते.
 भा. रा. ८२

यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ॥ अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥
 एवं पूर्वर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः ॥ तमापन्नः कथं शोचेयस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥
 वयसः पतमानस्य स्रोतसो वाऽनिवर्तिनः ॥ आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 धर्मात्मा स शुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ धृतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३२ ॥
 भृत्यानां मरणात्सम्यक्प्रजानां परिपालनात् ॥ अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ ३३ ॥
 कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ स्वर्गं दक्षरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३४ ॥
 इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ॥ उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ३५ ॥
 आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः ॥ स न शोच्यः पिता तातः स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३६ ॥
 स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३७ ॥
 तं तु नैवविधः कश्चित्प्राहः शोचितुमर्हति ॥ तद्विधो यद्विधश्चापि श्रुतवान्मुद्धिमत्तरः ॥ ३८ ॥
 एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तैश्चा ॥ वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थामु धीमता ॥ ३९ ॥

येन । प्रेतस्य मृतस्यहेतोः । अनुशोचतःपुरुषस्य तस्मिन्मरणनिवारणेसामर्थ्यनास्ति । अतः ब्रह्मादीनामप्यपरिहार्यैशोकंविहायसर्वानर्थनिवृत्तयेप्रयत्नेतेति भावः] ॥ २८ ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयं । गच्छन्तंसार्यं पथिकसमूहं । पथिस्थितःपुरुषोयथा अहमप्यागमिष्यामीतिब्रूयादनुगच्छतिच । एवं पूर्वैर्वयैः गतः प्राप्तोमार्गः । पितृपैतामहः पितृपितामहसंबन्धी । तैरपिप्राप्तइतियावत् । ध्रुवः पुत्रादिभिरपिगन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ २९—३० ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—वयसंइत्यादिना । “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इतिसंन्ययैषष्टी । वाशब्दइवार्थः । अनिवर्तिनिस्रोतसीव वयसिपतमाने अनिवर्तितयागच्छतिसति । आत्मा सुखे सुखहेतौधर्मे । नियोक्तव्यः परलोकहितचिन्तयेतिशेषः । यतः प्रजाः सुखभाजः धर्मसाध्यसुखास-

क्ताः स्मृताइतियोज्यं ॥ ३१ ॥ एवंलोकस्थितिः अस्मत्पितरंप्रतिपु नशोकगन्धोपिकार्यइत्याशयेनाह—धर्मास्तेत्यादिना ॥ ३२ ॥ धर्मेण अर्थादानात् धर्मेणकरादिप्रहणात् ॥ ३३ ॥ इष्टैः जनानांस्वस्यचाभिमतैः । शुभैःकर्मभिः महापथेषुतटाकनिर्माणाविभिः ॥ ३४—३५ ॥ उत्तमं तत्पूर्वराजायुरपेक्षया अधिकतमं । आयुः भोगानपिष्वासाद्यस्वर्गतः सतांसत्कृतः सपिता नशोच्यइत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ दैवीमृद्धिं देवसंबन्धिसंपदं दिव्यदेहाविष्ठाभरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवंविधः प्राज्ञइति भरतगुणप्रत्यक्षेणनिर्दिशति । एवंविधइत्युक्तमुदाहरति—तद्विधइति । श्रुतवान् मुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विधइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ बहुविधाः दक्षरथमरणमद्विधासनादिभेदेनबहुप्रकाराः । विलापरुदिते प्रलापाशुमोचनेच । वर्जनीयेइतिविपरिणामेना-

तेनहेतुना प्रेतस्य संबन्धसामान्येषष्टी । प्रेतमनुशोचतोस्य तस्मिन् स्वीयप्रेतभावनियतैरे । सामर्थ्यनास्ति ॥ २८ ॥ ति० पितृपितामहेः । इतिरार्थः । पितृपैतामहेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ स्ती० उत्तमं पापप्रसङ्गरहितं ॥ ३५ ॥ ति० श्रुतवान् अधीतारमविद्यः । तद्विधोयद्विधश्चासीतिपाठे श्रुतवान्मुद्धिमत्तरश्चायद्विधोसि तद्विधोभवाद्यशोचितुमर्हसीत्यर्थइतितीर्थः । ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यास्यन्तंशोकोशुचितइति भावः । शि० तं प्राकृतनिलक्षणसंपत्तिविशिष्टराजानं । एवंविधःराजसदृशःकश्चित्प्राहः । तद्विधोमद्विधश्च श्रुतवान् प्राज्ञः । शोचितुमर्हति ॥ ३८ ॥ इतिपञ्चोत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०५ ॥

[पा०] १ झ. पितृपितामहैः. क. छ. ज. ट. पितृपैतामहैः. २ घ. धर्मात्माथ. क. छ. ज. झ. ट. धर्मात्माथ. ३ क. च. न. सर्वैः. घ. कृत्यैः. ४ न. स्वर्गदक्षरथःप्राप्तःपिता. धृतपापोगतइत्येतदारभ्य सनशोच्यःपितृतेत्येतत्पूर्वं विद्यमानान्यष्टावर्षानि झ. पुस्तकेनदृश्यन्ते. ट. पुस्तकेतु. भृत्यानांभरणादितिश्लोकवर्जैश्चानिषद्वर्षानि नदृश्यन्ते. तत्रापि. भृत्यानांभरणादितिश्लोकस्तु सनशोच्यःपितृतेत्यनन्तरं सजीर्णमानुषमित्यर्थोत्प्रेक्ष्यते. ५ ख. ग. घ. ज. न. ट. अर्थदानाच्च. ६ क. ख. ग. च. न. कर्ममिच्छुशुभैः. ७ क. च. व्यापिषुपुष्कलान्. ८ आयुरुत्तममित्यर्थं न. पुस्तकेनदृश्यते. ९ क. ख. ग. ननः. च. ननु. छ. झ. ज. नन्ध. १० ग. छ. झ. जीर्णमानुषं. ११ ग. दैवीमृद्धिः. ख. च. दैवीसिद्धिः. ड. दैवशक्तिः. १२ ख. घ. तद्विधोमद्विधश्चापि. न. ड. न. ज. —३. तद्विधोमद्विधश्चापि. १३ घ. विधादुःखा. १४ घ. क. छ. झ. ट. तदा.

सं स्वस्थो भव मा शौचीर्यत्वाचावस तां पुरीम् ॥ तथा पित्रा नियुक्तोसि वशिना वेदतामर ॥ ४० ॥
 यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ४१ ॥
 न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम ॥ तत्त्वयाऽपि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ४२ ॥
 तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणः ॥ कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ४३ ॥
 धार्मिकेणानुशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ॥ भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥ ४४ ॥
 आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ॥ निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्देशरथस्य नः ॥ ४५ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥

यवीयसं आतरमर्थवच्च प्रसृष्टहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

भरतेनरामप्रतिसहेतुपन्थासंबन्धुरराज्यस्वीकारप्रार्थनापूर्वकतेनायोध्याप्रत्यनागमनेत्येनापितदगमनेप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥
 रामेणपितृवचनपरिरक्षणदीक्षिततयाभरतप्रार्थनरङ्गीकारेपौरैःकौसल्यादिभिश्चरामप्रतिप्रार्थना ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा तु विरिते रामे वचनमर्थवत् ॥ ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥

उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥

को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमैरिन्दम ॥ न त्वां प्रव्यथयेदुःखं प्रीतिर्वा न ग्रहर्षयेत् ॥ २ ॥

संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥

यथा मृतस्तथा जीवन्त्यथाऽसति तथा सति ॥ यस्यैव बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

नव्यः ॥ ३९ ॥ मद्रिवासनंलयापिमान्यमित्याह—
 सखस्यइत्यादिना । यात्वा गत्वा । तांपुरीं आवस
 अधितिष्ठ ॥ ४० ॥ यत्र वनरूपेस्थाने ॥ ४१—४४ ॥
 स्वभावेनालानमनुतिष्ठ राजभावेनभवन्त्यंयोजयेत्यर्थः ।
 निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेतियावत् ॥ ४५ ॥ यवीयसं
 यवीयांसं ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारव्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

अथरामप्रतिभरतस्यश्लाघ्यतरोचितोत्तरं षट्शत-
 तमे । अस्मिन्सर्गेऽश्लोकव्याख्यासःसर्गभेदश्चदृश्यते
 तच्छ्रुत्वायेकमेणव्याक्रियते—एवमुक्त्वात्विति । निरुक्त-
 रमुक्तवन्तरामप्रतिमुखान्तरेणोत्तरस्योच्यमानत्वावि-
 त्रमित्युक्तं ॥ १—२ ॥ वृद्धानां त्रैविश्ववृद्धानां ।
 संमतः सर्वज्ञत्वेनसंमतः । तथापि तान्संशयान्
 पृच्छसीतिसंबन्धः ॥ ३ ॥ पितृवियोगादिजनितदुः-
 खेनमथाकथितमितिहिभवतोरुक्तममतादृशदुःखप्रसङ्ग-
 एवनास्तीत्याह—यथा मृतइति । मृतः पुरुषोयथाद्रे-

श्लो० चित्रं अनेकविधयुक्तिविशिष्टं ॥ १ ॥ ति० वृद्धानांसंमतोपि धर्मविषयेरामवदेववर्तितव्यमितिदृष्टान्तभूतोपिलोकम-
 र्वादामनुसरस्तान् वृद्धानांसंशयान् संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि । एवंच सर्वज्ञासकामत्वात्तवनदुःखमितिभावः ॥ ३ ॥ ति० यथा मृत-
 स्तथाजीवन् । अस्ययथाजीवन्तथा मृतइतिवाक्यशेषआर्थिकोयोज्यः । यथा मृतस्तस्यकदेहआत्मादेहपुत्रादिभिरसंबन्धस्तथा जीव-
 न्नापितैरसंबन्धः । नित्यशुचिमुल्लसिदात्मनोनित्याशुचिदुःखजननेदेहेतुतदीयैश्चासंबन्धात् । यथाच जीवन्सकर्मभूतुर्गुणसंस्तरति

[पा०] १ ग. तत्स्वस्थो. ख. ज. सुखस्थो. २ क. ख. घ.—ट. शोकोयात्ता. ३ क. ख. ग. ज. घ. चवस. ४ ख.
 पितृनियुक्तोसि. ५ क. ददतां. ६ ख. ट. सखया. ७ ख.—ट. मान्याः. ८ ज. छ. झ. न. ट. चारिणां. ९ ख. घ. पुण्यवर्तिना.
 १० क. ख. च. लोकजिगीषया. घ. लोकजिगीषुणा. ११ ख. पाठनाय. १२ ड. विरतोरामो. १३ ग. च. मरिंदमः. १४ क.
 छ.—ट. संमतश्चापि.

परावरज्ञो यश्च स्वात्तया त्वं मनुजाधिप ॥ स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥

अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमान्श्रोसि राघव ॥ ६ ॥

न त्वामेवं गुणैर्गुक्तं प्रभवामवकोविदम् ॥ अविषयातमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥

[ऐवमुक्त्वा तु भरतो रामं पुनरथाब्रवीत्] ॥ ७ ॥

श्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् ॥ क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥

धर्मबन्धेन बद्धोऽसि तेनेमां नेह मातरम् ॥ हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हा पापकारिणीम् ॥ ९ ॥

कथं दशरथाज्जातः शुद्धामिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥

गुरुः क्रियावान्बुद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ॥ तार्तं न परिगृह्यं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥

को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ॥ श्लियाः प्रियं चिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥

षड्विधोऽनभवति जीवन्मृतिर्यथा । यथाऽनसत्तितथा सति अविद्यमानेऽस्तुनिययारागोनास्ति विद्यमानेऽस्तुन्यपितथा । इत्येवबुद्धिर्लाभोऽस्य सकेनहेतुनापरित्यजेत नकेनापीत्यर्थः । भवदुक्तप्रकारेणममदुःखले-
शोपिनास्तीतिभाषः ॥ ४ ॥ किमर्थसर्हिष्टोक्तमूलवच-
नंत्वयोक्तमित्याशङ्क्यभवत्यसनासद्व्यवहाराद्—परा-
वरज्ञ इति । यः परावरज्ञः त्रिकालज्ञः आत्मानात्म-
ज्ञोवा परमात्मजीवात्मस्वरूपज्ञोवा । सः एवंव्यसनं
प्राप्यापिन्यधितुंनार्हति तथात्वमपीतिसंबन्धः । अथा-
पितवरज्यभंशवनवासरूपव्यसनंत्वद्विज्ञेयंभाहं कथं
सहयेतिभावः ॥ ५ ॥ अमरोपमेतिपृथक्पदं । सत्त्वः

सत्त्वगुणसंपन्नः । अर्शआद्यच् । स्वाश्रितानांसत्त्वगुण-
कार्यतत्त्वज्ञानप्रवर्तकत्वाद्वा सत्त्ववस्तुच्यते । “ सत्त्व-
स्यैवप्रवर्तकः ” इतिहिधृतिः । महात्मा महाधैर्यः ।
अतएव सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सर्वज्ञ इत्यादिभिः
स्त्रिभिर्भूतवर्तमानभाषियावाद्बस्तुज्ञानवत्त्वमुक्तं ॥ ६ ॥
प्रभवामवकोविदं उत्पत्तिविनाशज्ञमित्यर्थः । भूताना-
मितिशेषः । अविषयातममपि अस्मादादीनामितिशेषः ।
दुःखं राज्यभंशवनवासादिहेतुकं । नासादयितुमर्हति
नाभिभवितुमर्हति ॥ ७—८ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन
॥ ९ ॥ जुगुप्सितं लोकगर्हितं ॥ १० ॥ क्रियावान् यज्ञा-
विक्रियावान् । संसदि सभायां ॥ ११ ॥ धर्मार्थयोर्हीनं

तथा मृतोपिस्वकर्मागुरुपरम् । किञ्च यथाजीवन्तवैत्संबद्धत्वाद्वा मृतोपि । सर्वस्मिन्नादस्य । किञ्च यथाऽसति अविद्यमाने ।
नरागोऽयमेत तथा सति विद्यमानेपि । रागेनयुक्तः । यथावा सति साधौ । द्वेभोनयुक्तस्तथाऽसति असाधारणपि । द्वेभोनयुक्तः ।
किञ्च यथाऽसतिप्रपञ्चेऽनुरागस्तथा सति ब्रह्मणियुक्तः । किञ्च सति ब्रह्मणि । तद्विहितस्वमपानबन्धोमुक्तिश्चभवति तथा
लोकसंग्रहार्थमसमिष्टस्यापिनबन्धोमुक्तिश्चभवति । यस्य आदशस्य । एवः उक्तार्थविषयकोबुद्धिर्लाभस्यासराजयोगी केनपरित-
प्येत नकेनापितेदुनेत्यर्थः । शि० यथायतः लोकान्तरप्राप्तः । तथाजीवन् इहलोकेस्थितोपि यथा सति सत्पुरुषे । यथापराध-
वत्तः तथा असति असत्पुरुषेपि । अस्यैवबुद्धिर्लाभस्यासकेनहेतुनापरित्यजेत नकेनापीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० व्यसनंमसनावस्थां
प्राप्यापि विषीदितुं निषादं प्राप्नुं । नार्हति । तत्रदृष्टान्तो—यथात्वमिति । विषीदितुमिदमस्तीदादेशादृष्टाण्यमर्थः ॥ ५ ॥
स० अमरोपमसत्त्वः दैवसमबलः । बुद्ध्यारोहार्थमेतत् । सर्वज्ञः सामान्यज्ञानवान् । सर्वदर्शी सर्वसाक्षी । बुद्धिमान्
सर्वविषयकविशेषज्ञानवान् । मनुष्याऽयमर्थोऽभ्यस्यते ॥ ६ ॥ ति० एवंचलाभेनविधे यथापिदुःखंनपीडयति तथापिमादृशोपीडयत्ये-
वेति “स्वस्थोभवमाशोक” इत्यस्योक्तमेतत्पर्यन्तं ॥ ७ ॥ शि० मात्रा मातृसदृशत्वेनमाननीययामन्यवया । अयंमातृशब्दश्चा-
प्यशक्तिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तः ॥ ८ ॥ शि० धर्मबन्धेन जीनहन्तव्येतिवचनरूपबन्धनेन । ति० इमां सर्वान्तर्धामिणस्त्वद्वेष्टिणीं
॥ ९ ॥ शि० शुभामिजनकर्मणः शुभेऽभिजनकर्मणीयस्यतस्मात् । ती० अधर्मिष्ठं अधर्मप्रचुरत्वात् । कर्म राघवापहरणरूप-
मित्यर्थः । स० कर्म मातृहनरूपं ॥ १० ॥ शि० वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः । अतएव गुरुः पूजनीयइत्यर्थः ॥ ११ ॥
एवंगुरुत्वादिहेतुमिर्यथान्यहन्परिगृहे तथापि बहुसोगर्हाप्येवाह—कोहीति । धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यांहीनं कामप्रधानं । स०

[पा०] १ ख. च. न. छ. झ. ट. स्वायथा. २ ख. छ. ज. क्षापि. ३ ख. ज. प्रभावाभावः. ४ इदमर्थं क. ख. ग. च. पुस्तकेषु दृश्यते. ५ क. छ. झ. ट. शुभामिजन. ६ क. छ. झ. ट. मयमेव. ७ क. ज. झ. श्रिया.

अन्तर्काले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षं सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥
 साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ॥ तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥
 पितुर्हि यदतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ॥ तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥
 तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ॥ अभिपत्ता कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥
 कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ॥ पौरजानपदान्सर्वांस्तु सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥
 क चारण्यं च क्षात्रं क जटाः क च पालनम् ॥ ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥
 कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्यमलक्षणम् ॥ आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रवन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
 अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ॥ गार्हस्थ्यं धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

धर्मार्थाभ्यांहीनं कामप्रधानमिति यावत् ॥ १२ ॥ अन्त-
 काले विनाशकाले । मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति विपरी-
 तबुद्धिं प्राप्नुवन्तीति यावत् । पुराश्रुतिः पुरातनीगाथेत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ क्रोधात् विषमद्यैवपास्यामीत्युक्तकैकेयीक्रो-
 धात् । मोहात् कैकेयीविषयमोहात् । साहसात् साह-
 सकरणात् अविमृश्यकारित्वादिति यावत् । तातस्य
 यदतिक्रान्तं यद्धर्मातिक्रमणं । तत्साध्वर्थमभिसन्धाय
 समीचीनार्थस्मृत्वा । भवान् प्रत्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥
 साधुमन्यते साधुकर्तुमन्यत इत्यर्थः । तदपत्यं मतं पितुर-
 पतनहेतुत्वात्तदेवापत्यत्वेन संमतं ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवा-
 नस्तु तादृशमपत्यमस्तु माऽभिपत्ता प्राप्तुं नार्हतीत्यर्थः
 ॥ १६—१८ ॥ तापसधर्मावलम्बनं क्षत्रियाणामप्य-

स्तीत्याशङ्क्याह—एषहीत्यादिना ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षं परि-
 दृश्यमानस्यागमोक्तं । धर्मं परलोकश्रेयःसाधनं
 प्रजापालनरूपधर्मं । उत्सृज्य संशयस्यं अप्रत्यक्षं अज्ञ-
 लोपादिसंभावनायासंशयितफलसिद्धिकमित्यर्थः । अ-
 लक्षणं लक्षणरहितं । क्रियाशक्तिरपूर्ववेतिदुर्नैरूपमि-
 त्यर्थः । आयतिस्थं कालान्तरभाविफलं । अनिश्चितं
 क्षत्रियेण प्रथममिदमनुष्ठेयमिति कैनापि प्रमाणेन निश्चि-
 तं । तापसधर्मं कः क्षत्रियः चरेत् न कोपीत्यर्थः ॥ २० ॥
 अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि तथापि चातुर्वर्ण्य-
 पालनतत्तद्धर्मस्थापनादिक्लेशयुक्तत्वाद्वाज्यपालनमेवाच-
 रेत्याह—अथेति ॥ २१ ॥ सर्वाश्रमधर्मापेक्षया श्रेष्ठ-
 मोगार्हस्थ्यधर्मः कथं त्यज्यत इत्याह—चतुर्णामिति ॥

धर्मज्ञाः धर्मविदोऽप्येन तस्य संयुद्धिः । हे धर्मज्ञ कोहि धर्मविदिति वा ॥ १२ ॥ ति० प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥ ति० तातस्य यदति-
 क्रान्तं । आवेनिष्ठा । ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वयाननुष्ठानं तत् साध्वर्थमभिसंधाय राजकार्येषु कृतमस्य साधुलमिति विचार्य
 प्रत्याहरतु निवर्तयतु । ति० अर्थमभिसंधाय अर्थबुद्धिकृत्वा । तातस्य यदतिक्रान्तं अभिषेकातिक्रमणं तद्भवान्प्रत्याहरतु ॥ १४ ॥
 ति० अतिक्रान्तं अतिक्रमस्तं । साधुमन्यते तद्विपरीत्याचरणेन साधुयथातथासंपादयति तदपत्यं । स्त० यः पुत्रः साधुमन्यते
 तदेवापत्यं । विषेयापेक्षया तच्छब्दे न पुंसकता । अतोऽन्यथा चेत्पितृकृतातिक्रमणस्य साधुत्वेन ज्ञानाभावे विपरीतं अनपत्यमेव तदिति
 भावः । न संपूर्वापत्यपतने इत्यस्मात्करणे यत्प्रत्यक्षरूपं । अपतनहेतुरपत्यमित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ ति० अतीति । यत् तत्कृतं
 दशरथकृतं कर्म तदति धर्ममतिक्रम्य प्रवृत्तं । अतएव लोके धीरविगर्हितं । अतस्तदनुमननमनुचितमिति । पितृवत्तः परिपालयत्वे-
 युक्तं धर्मवदभिषेकवचनेव परिपालयत्विति व्यक्तं । स्त० तदपत्यं अन्यथा कपल्यशब्दवाच्यः । पितृदुष्कृतं भवान् नापुमन्यतामिति-
 शेषः ॥ १६ ॥ स्त० सर्वांस्तु ईदृशं सर्वमदुक्तं भवान् अनुमन्यतामिति शेषः ॥ १७ ॥ ति० ननु वानप्रस्थाधर्मः क्षत्रिवस्याप्यस्ति
 तत्राह—एषहीति । येनाभिषेकनेन पालनं तद्विषयधर्मसंपादनं प्रथमः आशोधर्म इत्यर्थः । एवं च स आश्रमो राज्यापरिपालनोत्तरं
 धार्मिके उचितः नापि समुख्यो धर्म इति भावः ॥ १९ ॥ ति० तस्यामुख्यत्वमेव दर्शयति—कश्चेति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमुक्तसाधनं
 धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशयस्यं अप्रत्यक्षत्वात् । कोहितद्वेद यद्यमुष्मिं लोके अस्तित्वानवेति श्रुत्या भिनीयमानसन्देहास्पदः ।
 अलक्षणं अनुसलक्षणं । आयतिस्थं उत्तरवयः प्राप्यं । अनिश्चितं अनित्यानुष्ठानं । नहि प्रजापालनवत्क्षत्रियस्य नित्यप्राप्तोऽयं धर्मः ।

[पा०] १ ख. कालेषु. २ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. प्रत्यक्षा. ३ क.—ट. समति. ४ घ. भवान्मा. ५ ग. क. छ. झ.
 ञ. ट. अतियत्तत्कृतं. ६ ख. ग. वीर. ७ ख. पदानेतान्. ८ ख.—ठ. ज्ञातुं. ९ क. छ. झ. सुप्तं. १० क.—ट. आहुः.
 ११ क. छ. झ. ट. मिच्छसि. ख. मर्हति.

श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ॥ स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥
 हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् ॥ भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
 इदं निखिलमन्यग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् ॥ अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २५ ॥
 इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ॥ ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मैत्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
 अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ॥ विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
 ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हदः साधु निर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥
 अघार्यं मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ॥ अघ भीताः पलायन्तां दुर्हदस्ते दिशो दश ॥ २९ ॥
 आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ॥ अघ तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥
 शिरसा त्वाऽभिषाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥
 अथैतत्पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ॥ गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

तथा हि रामो भरतेन ताम्र्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ॥

नैव चक्रे गमनाय सखवान्मतिं पितुस्तद्वचने व्यवस्थितः ॥ ३३ ॥

तदद्भुतं सूर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ॥

न पात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्मिन्प्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥

॥ २२ ॥ स्वशक्त्यापिभवतैवराज्यपालयितव्यमिति—
 ह—श्रुतेनेति । श्रुतेन विद्यया । स्थानेन परेन प्राप्ति-
 क्रमेणेतियावात् ॥ २३ ॥ कथमेवमुच्यतेबालत्वम-
 सापितुल्यत्वात् भवदपेक्षयाऽहंकियान्दृष्टव्यसत्ताह-
 —हीनेति । हीनबुद्धिगुणः सद्गुणबुद्धिरहितः । वर्त-
 यितुं स्यात् । भवताविनातूणींस्थानुमपिनोत्सहे किंपु-
 नाराज्यकर्तुमितिभावः ॥ २४—२५ ॥ सह संभूय
 ॥ २६ ॥ विजित्य स्थितइतिशेषः । मरुद्भिः देवैः ॥ २७ ॥
 रामंराज्याङ्गीकरणायप्रोत्साहयति—ऋणानीत्यादिना ।
 दुर्हदः मातृन् ॥ २८—२९ ॥ आक्रोशं शपः । “शप
 आक्रोशोऽप्यक्षेपः” इतिहलायुधः । जनकर्तृकमितिशे-
 षः । तत्रभवन्तं पूज्यं । तत्रभवान्त्रभवानितिशब्दौद्वै-
 पूज्यप्रयुज्येते ॥ ३० ॥ मयि बान्धवेषुच करुणांकुर्वितिसं-

बन्धः । महेश्वरोविष्णुः । “यद्वेदादीस्वरः प्रोक्तोवेदान्तेषु
 प्रतिष्ठितः । तस्मिन्प्रकृतिलीनस्यः परः समेश्वरः” इति
 पूर्वप्रकृतवद्वरविद्याकरणमन्त्रप्रणवप्रकृतिभूताकारवा-
 च्योमहेश्वरइत्युक्तेः । दूहरोपास्यश्चापहतपाप्मत्वाद्विगु-
 णकः पुरुषोत्तमः । “सर्वज्ञः पुरुषः” इतितत्स-
 मानप्रकरणेछान्दोग्येभवणात् । अपहतपाप्मत्वंचरु-
 खनास्ति । “अनपहतपाप्मावाअहमस्मि” इतिरु-
 द्वेगैवोक्तेः । भूतसंहाराधिकृतस्वरुद्रस्यभूतेषुकुरुणाच
 गगनकुसुमतुल्या । अतः “सएकाकीनरमते नत-
 तोविजुगुप्सितः” इत्यादिभुतिस्मृत्यादिभिः सुप्रसिद्धा-
 पारकारुण्यवात्सल्यादिविगुणगणः पुरुषोत्तमएवमहे-
 श्वरइतिविक् ॥ ३१—३२ ॥ गमनाय अयोध्यांप्रती-
 तिशेषः । तद्वचने तस्मिन्वचने ॥ ३३ ॥ समं युग-

नित्यलेखितद्विदशरायादेःपापिसप्रज्ञः । तं क्षत्रवन्धुः क्षत्राणाञ्चभूरितिसमाखेतक्षत्रियकुलसंमतइत्यर्थः । निन्दार्थान्धुञ्जस्य-
 यान्तस्तु निन्दक्षत्रियादिवाचीतिकतकः । कवरेत् नकोपीत्यर्थः । अन्येतु क्षत्रवन्धुरपि निन्दक्षत्रियोपि राज्यानर्होपीदवाधर्मेन
 चरेत् किंपुनर्नान्यराज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥ ति० वर्तयितुं जीवितुमपि ॥ २४ ॥ शि० अग्र्यं पौर्वकालिकं ॥ २५ ॥
 ति० ऋणानीति । “आयमानोवैवाक्षणाभिभिर्कृणवाज्जायते” इतिश्रुतौवाक्षणापदमुपलक्षणमितिभावः । अत्र अयोध्यायां ।
 स्थितेतिशेषः ॥ २८ ॥ ति० दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ ति० आक्रोशं निन्दा ॥ ३०—३१ ॥ शि० महेश्वरः महादेवइव
 ति० पृष्ठतःकृत्वा तिरस्कृत्य । मत्प्रार्थनामितिशेषः । इतोपिवनमेव जनसंवाधभयेनास्माद्गद्गदपिवनान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 इतिषड्वारपाततमस्तयः ॥ १०६ ॥

[पा०] १ क. बालोऽस्थानेन. २ घ. भवतोऽप्यहं. ३ ट. मध्यर्ध. ४ ग. व. पित्र्यंराज्यं. ५ ख. क. घ. छ. झ. ञ. ट. मन्त्रविन्मन्त्र. ६ क. छ. ज. झ. ट. पलायन्तुप्रदाः. क. च. न. पलायन्तामरयस्ते. ७ क. ख. ग. क. च. छ. झ. व. ट. अथैतत्पृष्ठतः. ज. अथैतत्पृष्ठतः. ८ ग. भवानिह. ९ क. क. घ. ज. —ट. प्रतिष्ठितः.

तस्मत्विजो नैगमयूयवल्गुभास्तदा विसंज्ञाश्रुकलाश्च पातरः ॥

तथा सुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

दशरथेन स्वसुरैराज्यदानेकैकेय्यातस्य काममोहस्य हेतुतामन्धत्वं भरतं प्रति रामेण राज्यदानस्य कन्याश्रुकप्रत्युपकारोभयरूप-
स्वकथनेन राशिदोषाभावोपपादनम् ॥ १ ॥ तथा पुत्रशब्दनिर्दिष्टेनेन पित्रुत्तरणस्य पुत्रसत्ताचारण्योक्तिपूर्वकत्वं प्रति राक्षसक्षय-
चोदना ॥ २ ॥

पुनरेवं सुवाणं तं भरतं लेक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्वातिर्मध्येऽभिसत्कृतः ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥
पुरा आतः पिता नः स मातरं ते समुद्रहन् ॥ मातामहे समाश्रौषीद्राज्यश्रुत्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
देवासुरे च संप्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ॥ संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ॥ अयाचत नैरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
तव राज्यं नरव्याघ्र भम प्रव्राजनं तथा ॥ तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ ६ ॥

पत् ॥ ३४ ॥ नैगमयूयवल्गुभाः निगमः पुरतत्र भवाः
नैगमाः । “ निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथ ”
इति वैजयन्ती । यूयवल्गुभाः गणमुख्याः । विसंज्ञाश्रु-
फलाः विगतसंज्ञाः अश्रुक्त्रिन्नाश्रुत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
म्बाराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०६ ॥

अभिसत्कृतः भरतेन स्तोत्रादिना सम्यगभिपूजितः
॥ १—२ ॥ काममोहेन पित्राकृतमिति पितरं निन्दन्तं
भरतं प्रति रामो मोहहेतुप्रसक्तिरेव नास्तीति दुष्परिहरहे-
त्वन्तरमाह—पुरेत्यादिना । राज्यश्रुत्कं समाश्रौषीत्
तव पुत्रिकायां योजनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञां
कृतवान् ॥ ३ ॥ देवासुरे देवासुरसंबन्धिनि । वरं

वरद्वयं ॥ ४ ॥ तव माता संप्रतिश्राव्य शपथं कारयि-
त्वा । ततः द्वौ वरौ अयाचते तिसंबन्धः ॥ ५ ॥
याच्ञ्वाप्रकारमाह—तवेत्यादिना । ननु कैकेयीस्त्वोद्वा-
हकाले कन्याश्रुत्कत्वेन भरतस्य प्राप्तं राज्यं वरविषयत्वेन
कथमयाचत । उच्यते । वास्यवृत्तान्तत्वाच्चिरकाला-
न्तरितत्वाच्च सन्निहितं वरद्वयमेव याचितवतीति तदोषः ।
मध्ये प्राप्तस्यापि वरद्वयस्य । “ किं न सरसि कैकेयि ”
इति मन्थरयास्मारितत्वाच्चिरकालवृत्तान्तस्य विस्मरणमु-
पपन्नमेव । ननु दशरथ उद्वाहकाले कैकेयीपुत्राय प्रतिश्रु-
तराज्यं रामाय दातुं कथमुच्यत्वात् । सत्यं । “ उद्वाह-
कालेरतिसंप्रयोगे प्राणालये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चा-
र्थेऽप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ” इति-
न्यायेन दोषाभाव इति निधाय तया कृतवानिति तदोषः ।
कैकेयोपिरामगुणानुविद्धतया राज्यं न दौहित्राय याचित-

ति० उपपन्नं युक्तिमत् । तत्र हेतुः जातइत्यादि । स० यतो तद्विशेषः ॥ २ ॥ ति० ननु “ श्रीपुनर्मविवाहे च वृत्त्यर्थं प्रा-
प्तसंकटे । गोब्राह्मणार्थे हि सायां नानुत्तं स्याज्जुगुप्सितं ” इति स्मृत्यैः कौसल्यायां विद्यमानायां कैकेयीविवाहस्य नर्मविवाहत्वात् सति हा-
ननिर्नदोषा येत्यत आह—देवासुरे चेति । देवासुरे तत्संबन्धिनि । एवं चोपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनुत्तमे हान्दोष इति भावः ।
वरं वरद्वयं । स० देवासुरेति । मलयीयाच्यप्रत्ययान्तोऽयं शब्दः । देवसहिता अश्रुरायस्मिभित्तुत्तरपदलोपी स मातोवा । शि०
राजा अत्यनुरागवान् ॥ ४ ॥ ती० उमासंहितायां पार्वतीप्रतिशिववचनं । “ पद्माभिषेकसमये भवेयं स्मरितोऽग्रहम् । तया वाऽन्ये-
न भूपाले तया चेत्करवाप्यहम् । इत्यं प्रतिहाम करो दाहिताम्यप्रणीतृषः ” इति कैकेयीविवाहसमये कैकेयदशरथसंकेतसंविद्यमानत्वा-
द्वादोषः ॥ ५ ॥ ति० तद्वरं तद्वरं ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख.—ट. स्वथा. २ ग. भरतं च. ३ क. ग. च. न. सुवाणं तु. ४ ख. य. भरताग्रजः. ५ क.—घ. च. ज. अ. मध्येति.
रु. छ. झ. ट. मध्येतु. ६ घ. नः स. ७ क. नराधीशं. ग. नरव्याघ्रं. ८ ख.—ट. तव. ९ ग.—ट. तथा. १० क. क.—म. वरं.

तेन पित्राऽहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ॥ चतुर्दश घने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ॥ सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
 सत्त्वानपि तथेत्येष पितरं सत्यवादिनम् ॥ कर्तुमर्हति राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥
 ऋणान्मोक्षय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ॥ पितरं चापि धर्मज्ञं मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
 श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ॥ गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन्प्रति ॥ ११ ॥
 पुत्राभ्यो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृन्पत्न्याति वै सुतः ॥ १२ ॥
 पृष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्व्यां व्रजेत् ॥ १३ ॥
 एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन ॥ तस्माद्वाहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो ॥ १४ ॥
 अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरतुरञ्जय ॥ शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
 प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ॥ आभ्यां तु सहितो राजनैवेद्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥

त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्द्यानामहमपि राजराष्ट्रमृगाणाम् ॥

गच्छ त्वं पुरधरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥

छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि क्षीताम् ॥

एतेषामहमपि काननहुमाणां छायां तामतिशयिनीं सुखी श्रविष्ये ॥ १८ ॥

वाग् । रामोपि सुमन्वादिभ्यश्चरहस्यं भुक्तवान् । अतः
 भव हि वेष्टुष्वन्तोनुमान्यस्थितवन्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥
 तेन कैकेय्येऽप्रतिभुक्तराज्येन । अत्रवने दण्डकारण्ये ।
 वरदानिकं वरदाननिमित्तकं । वासं नियुक्त इति संबन्धः
 ॥ ७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वः केनापि धारयितुमशक्य इति याव-
 त् ॥ ८—९ ॥ ऋणान्मोक्षय राजानं स्वाभिषेचनेन
 कैकेय्याऽऽज्ञाद्वाजानं मोक्षयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्तोत्रार्थ-
 स्वावश्यकर्तव्यत्वेऽसंमतिमाह—श्रूयत इत्यादिना । ग-

येन गयाख्येन । गयेषु रायाख्येषु प्रवेशेषु ॥ ११ ॥
 पुत्राभ्योनरकात्रायत इति पुत्रः । पितृन्पाति तदुद्देशकते-
 ष्टापूर्वादिना स्वर्लोके प्राप्य रक्षतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ पृष्टव्याः
 काङ्क्षितव्याः ॥ १३ ॥ एवं उक्तप्रकारेण । प्रतीताः
 निश्चितवन्तः ॥ १४—१६ ॥ भृगुमन्त्राजराद् भवा-
 भि मृगाणां रजकः शिक्षकश्च भवामीत्यर्थः । अत्र मृग-
 शब्देन तत्तुल्यामुनयो लक्ष्यन्ते । यद्वा भावितुमीवर-
 जनबालिवधादीनां बीजव्यासोऽयं ॥ १७ ॥ वर्षत्रं छत्रं

ति० अत्र दण्डकारण्येने । चतुर्दशवर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं । नियुक्तः तं प्रतिप्रेरित इत्यर्थः । अत्राहमप्यर्थः ।
 देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च वरदाननिमित्तकं । अन्तर्यामिणा तदा प्रेरणात् । अतएवात्र दण्डकारण्ये एतत्प्रसंगे नैव तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ ति०
 गन्धर्वनरकादिभ्यो वाग्वाहुः कर्षभाघनेत्यतः—अप्रतिद्वन्द्व इति । समाधिकबलशत्रुहीनः । सर्वैरिमत्तोहीनबला एवेति न तद्व-
 वावकाश इति व्यङ्ग्योऽयं । आपातस्तु अप्रतिद्वन्द्वः स्वभारहित इति । शि० अप्रतिद्वन्द्वः शीतोष्णादिबाधारहितोऽहं हृदयं न प्राप्ताः
 स्त० अप्रतिद्वन्द्वः नियामकश्च ॥ ८ ॥ ति० अर्हतीत्यर्थः । अर्हतीति पाठान्तरं । अतएव संबोधने—राजेन्द्रेति । स्त०
 अभिषेचनात् स्वसेति शेषः ॥ ९ ॥ ति० ऋणात् कैकेयीसंबन्धव्यात् । मत्कृते मत्प्रीत्यर्थः । प्राहीत्यर्थः । अभिनन्दय ननु
 निन्दय । तत्कृतस्यार्थसंबन्धप्रकारकत्वात् इति न्यायः ॥ १० ॥ ति० पितृन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ ति० पितृन्पातीत्यर्थे
 पुत्रस्य पृषोदरादित्वात् प्राप्नुतं ॥ १२ ॥ स्त० समवेतानां मिळितानामर्थे ॥ १३ ॥ ति० एवं पितृपरलोकसाधने । स्त०
 नरकात् प्रतिभुतवराप्रदानकृतात् । शि० नरकात् जनापवादशब्दात् ॥ १४ ॥ शि० राजराट् राजराजोऽहं मृगाणां राजा भवा-
 भीतिशेषः ॥ १५ ॥ स्त० दिनकरभा इति द्वितीयान्तं । प्रबाधमानं सत् छायां करोतु ॥ १६ ॥ इति सप्तोत्तरस्ततमस्त्वर्थः ॥ १७ ॥

[पा०] १ घ. विजनं. २ ग. द्वन्द्वस्तस्माद्व्ये. ३ घ.—च. ज. झ. मर्हति. ४ ख. ज. म. ड. राजेन्द्र. ५ ख. क. च.
 छ. झ. म. ड. प्राहिषमैह. ६ क. ख. घ. ज. चापि. ७ क. छ. झ. म. ड. भीमता. ८ क. घ.—छ. झ. म. ड. पितृन्पत्न्याति.
 ९ झ. म. ड. सर्वतः. १० घ. म. समवेतानां यदि. ११ क. छ. झ. म. ड. रघुनन्दन. १२ क. झ. ड. हवरञ्जय. १३ क. छ. झ.
 म. वीरवैद्या. १४ क.—घ. च. झ. म. भवभरत. १५ ख. ग. घ. प्रबाधमानां. १६ ग. कानने. १७ ख. ग. क. छ. झ. ड.
 शनैः च. छ. सुखे.

शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ॥

चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

रामेण भरतेनिरुत्तरीकृतेजाबालिनानास्तिकमताश्रयणेनरामं प्रतिराज्यस्वीकारचोदना ॥ १ ॥

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥

साधु राघव मा भूते बुद्धिरेवं निरर्थिका ॥ प्राकृतस्य नरस्येव हार्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥

कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ॥ यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥

तस्मान्माता पिता चेति राम संज्जेत यो नरः ॥ उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्य चित् ४

यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चित्कचिद्वसेत् ॥ उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥

एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ॥ आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥

पित्र्यं राज्यं परित्यज्य सै नार्हसि नरोत्तम ॥ आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥

राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्स्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥

न ते कश्चिदश्रयस्त्वं च तस्य न कश्चन ॥ अन्यो राजा त्वमन्यः स तस्मात्कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥

सुस्त्रीश्रयिष्यइतिपाठः ॥ १८ ॥ चराम करवा-
मेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराल्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

एवंरामेणोक्तेनिरुत्तरतयास्थितंभरतमालोक्यहित-
परतयाजाबालिर्ब्राह्मणकमतमाश्रितोत्तरमाह अष्टोत्तर-
शततमे—आश्वासयन्तमित्यादिना । ब्राह्मणोत्तमश्च-
त्यनेनबक्ष्यमाणानास्तिकवचनमहदयमितिद्योत्यते ।
धर्मापेतंवैदिकधर्मापेतं ॥ १ ॥ बुद्धिःसाधुमाभूत्स-
न्यकृनिवर्त्यतामित्यर्थः ॥ २ ॥ कस्यपुरुषस्य केनचित्सा-

धनेन किमाप्यं नकिमपीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ आवास्त-
मात्रमिति भार्गवस्यसत्रशालायांविश्रमार्थंक्षणंनिवासे-
पितद्विस्तृज्यगच्छतःपथिकस्यतश्चिन्ताननुवृत्तिवन्त्याव-
त्संश्लेषमेवमातापित्रादयोनुवर्तनीयाः विशेषेतत्सृष्टि-
रपिविफला किमुततत्प्रीत्यर्थकार्याचरणमितिभावः ॥ ५
—६ ॥ रामाभिप्रायेणेदं परप्रतीत्यापरोबोधनी-
यइतिन्यायात् । कापथं कुत्सितमार्गं । दुःखं दुःस्व-
प्नं । विषमं यौवनानुचितं । बहुकण्टकं अनेकोप-
पन्नवसहितं । कापथमित्यनेनानुचितवानप्रस्थमार्गए-
वोच्यते ॥ ७ ॥ एकवेणीधरा व्रतपरायणेत्यर्थः ।
नगरी तदधिदेवता ॥ ८—९ ॥ यदुच्यते मयेतिशे-

सू० धर्मापितं धर्मविरुद्धं । भार्याकमतवलंबनात् ॥ १ ॥ ति० साधु सम्यग्युक्तिमत इदं वचनं हितपूर्वान्वयेयत् । इदंशब्दा-
र्था—राघवेत्यादि । प्राकृतस्य पामरस्य । एवंबुद्धिः पितृवचःपरिपालनीयमित्येवंरूपा । शि० प्राकृतस्येवेत्युक्त्या रामस्यप्रा-
कृतविलक्षणत्वं सूचितं ॥ २ ॥ सू० संज्जेत आसक्तोभवेत् ॥ ४ ॥ ति० कापथं वनमार्गं आस्तिकसेव्यमार्गं ॥ ७ ॥ सू०
यदुच्यते मया । ति० उक्तं संवन्धाभावमुपसंहरति—नेति । मिथ्यापितृवदनाभिनिवेशंमुक्त्वात्यन्तकुर्वितियदुच्यते तत्कुरु ।
अन्यः स्वजनकादन्यः । संप्रतिराजा । एवंचक्षणमह्मवादेनान्यत्संग्रहाशयतयोक्तं । नन्वेवमपितत्संतानमिष्टतयाकश्चित्संवन्धो
भवेत् अन्यथापितरंविनापिपुत्रोत्पत्तिस्त्वादितिचेन्न । तावतापिनिमित्तकारणलमेव नोपादानत्वं । तेन यूकालिक्षादेतिवतयापितेन

[पर०] १ क. छ. झ. ट. शत्रुघ्नस्तुलमतिस्तु. २ ड—ट. विषाद. ३ ग. रेखा. ४ ख. महाबुद्धेस्तपस्विनः. क.
ग. क. छ. झ. ञ. ट. हार्यबुद्धेस्तपस्विनः. ५ ख. किंकार्यं. ६ ड. छ. झ. ट. एकोहि. ७ ग. ध. सज्जति. ८ घ.
इति. ९ क. च. छ. झ. ञ. ट. दृढिर्वसेत्. १० क. घ.—छ. झ. ञ. ट. सुमुत्सृज्य. ११ ख. नार्हसित्वं. १२ क. च. ञ.
लक्ष्मण्यस्तस्मात्. क. छ. झ. ट. लमन्यस्तु. ख. ग. घ. ज. लमन्यश्च. १३ घ. यथोच्यते.

बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं हधिरमेव च ॥ संयुक्तमृतमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
 गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ॥ प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मपरा येथे तास्ताञ्चोचामि नेतरान् ॥ ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १३ ॥
 अष्टकापितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ॥ अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमश्निष्यति ॥ १४ ॥
 यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ॥ दद्यात्प्रैषसतः आर्द्धं न तत्पथ्यन्नं भवेत् ॥ १५ ॥
 दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ॥ यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥
 स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते ॥ प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

धः ॥ १० ॥ पिता जन्तोर्बीजमात्रं अल्पकारणं । प्रधानकारणं तु ऋतुमन्मात्रा संयुक्तं धृतं । शुक्रं हधिर-
 मेव च शुक्रशोणितमेव तत् शुक्रशोणितं पुरुषस्य जन्म-
 कारणं ॥ ११ ॥ तेन नृपेण । यत्र येन भूतेषु गन्तव्यं
 स नृपतिस्तत्र गतः पञ्चभूतेषु लयं प्राप्नोति इत्यर्थः । पञ्चभू-
 तमयत्वाभिरपतिशरीरस्य तदतिरिक्तस्यात्मनोऽभा-
 वात् । मर्त्यानां मरणशीलानां । एषा प्रवृत्तिः अयं स्व-
 भाव इत्यर्थः । त्वं तु मिथ्या विहन्यसे मिथ्याभूतेन संब-
 न्धेन पीड्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपराः प्रत्यक्षसौख्यं
 विहाय केवलार्थसंपादनपराः धर्मपराश्च । इतरान्
 केवलप्रत्यक्षसुखानुभवपरान् । अर्थधर्मपरविषयशो-
 कहेतुमाह—तेहीति । प्रेत्यापि विनाशं दुःखं भेजिरे इति
 संबन्धः ॥ १३ ॥ धर्मस्याफलत्वे स्थालीपुलाकन्यायेन
 किञ्चिदुदाहरणमाह—अष्टकापितृदैवत्यमिति । अयं
 जनः अष्टका अष्टका आर्द्धं पितृदैवत्यं प्रतिसावत्सरिक-
 मित्ययत्कर्म । कर्तुमिति शेषः । प्रसृतः प्रवृत्तः । अन्न

तत्सर्वमिति शेषः । अन्नस्य उपद्रवं क्षयं । पश्य तत्स-
 र्वस्वभोज्यान्नस्य निरर्थकक्षयहेतुं आलोचयेत्यर्थः । तत्र
 हेतुमाह—मृतो हि किमश्निष्यतीति ॥ १४ ॥ अन्नमे-
 वार्थतर्कमुखेन द्रव्यमिति—यदीति । अन्येन भुक्तमन्नम-
 न्यस्य वेदं गच्छति यवि तर्हि प्रवसतः आर्द्धं दद्यात् पथिग-
 च्छन्तमुद्दिश्य भोजयेत् । तत् अन्यभुक्तमन्नं पथ्यन्नं
 भवेत् पथिकस्य पाथेयं भवेत् न चैवं दृश्यते अतः आ-
 द्यादिकं मृतस्याशनं न भवतीति भावः ॥ १५ ॥ एवमेक-
 प्रवैदिककर्मणि फलव्यभिचारवर्धनात्सर्वप्रापिवैदिके न
 फलप्रसक्तिरित्याह—दानसंवनना इत्यादिना । दानसं-
 वननाः दानाय च शीकरणोपायाः । “संवननं कर्मणाव-
 शीकरणं” इति हलायुधः । मेधाविभिः परब्रह्मप्रहण-
 कुशलबुद्धिभिः । यजस्व देवताराधनं कुरुष्व । संत्यज
 अर्थेयणादीन्सम्पृक्त्यज । अग्नेति करणं द्रव्यं । यज-
 स्वेत्यादिरूपाग्रन्थाः मेधाविभिः कृता इत्यन्वयः ॥ १६ ॥
 सः पितृवचनं परिपालनीयमिति मन्यमानः त्वं परंपर-

कथितसंबन्ध इत्याशयः ॥ १० ॥ ति० बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रं । मात्रपदेनोपादानव्यावृत्तिः । तर्ह्युपादानं किं तत्राह—
 ऋतुमन्मात्रेति । ऋतुमन्मात्रा प्रेत्यैवं पुनर्जायः । यथाह यामात्रागमैर्भूतसंयुक्तपरस्परमिलितशुक्रशोणितं च तदिह लोके पुरुषस्य
 शरीरस्य जन्म उपादानकारणं भवतीत्यर्थः । एवं च शुक्रशोणितयोगादाकृष्टपञ्चभूतसमूह एव पुरुषश्चेतनः न तस्य केनचित्संबन्ध इत्या-
 शयः ॥ ११ ॥ ति० विहन्यसे रात्र्यक्षपातुद्वयार्थादिति शेषः ॥ १२ ॥ ति० नन्वर्थविधातेषु धर्मोन्मेषिष्यतीत्यत्राह—अर्थ-
 स्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थप्राप्ते तत्परित्यज्य येनैवास्तिकाः धर्मपराः तांश्चोचामि । धर्मफलभोगुरभावादिति भावः ।
 तदेवाह—तेहीति । प्रेत्य अन्तसमये प्राप्य । विनाशं भेजिरे नलत्रोपाजितधर्मे स्वतन्त्रावस्थितिरिति । स० अर्थधर्मपराः
 अर्थप्राप्तदोषितपरः । अर्थेन निवृत्त्या । प्राप्तराज्यपरित्यागेनेति यावत् । धर्मपराः । ते इह दुःखं प्रारब्धं । प्रेत्य मृत्वा विनाशं
 अदर्शय । केभिरे प्राप्तवन्तः । एषा अदर्शन इति धातोः ॥ १३ ॥ स० अश्निष्यति भक्षयिष्यति ॥ १४ ॥ ति० भोक्तृभावेन भूवि-
 त्तमप्यर्थेयुक्तयन्तरेण वृष्यति—यदीति । प्रवसतामुद्दिश्य स्थालीपुलाकं दद्यात् । प्राप्तकालेति । तद्दानमेवोचितमित्यर्थः । ननु तत्पथ्य-
 न्नं । तस्मै दीयमानं पथ्यन्नं पाथेयं भवेत् न्याय्यमिति शेषः । भारवद्देन दुःखदत्तादिति भावः । एतेनैव न्यायेन देवार्थदानमपि व्यर्थमि-
 त्युपपादितं ॥ १५ ॥ ति० एवं वैदिकाचारप्रद्व्यतत्प्रतिपादकागमाप्राप्त्यमाह—दानेति । यजस्व देवपूजां कुरु । दीक्षस्व
 यागार्थं । तपः चान्द्रायणादि । संत्यज प्रव्रजेत्येवंपरावेदादयो ग्रन्थाः । मेधाविभिः कृता हिनाजीवने क्लेशं पश्यद्भिः पारमप्रतारणा-
 शानायासेन धनग्रहणाय कृताः । अतो न ते प्रमाणमिति भावः ॥ १६ ॥ ति० परं ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किञ्चिदर्थमिह । नास्ती-

[पर०] १ च. जन्तोर्भुक्तं च शुक्रशोणितं. ४. ॥ अ. जन्तोः शुक्रशोणितमेव. २. जन्तोः शुक्रशोणितमेव. २. क. च. छ. झ. न.
 ट. भूतानां. ३. प. च. न. येव. ४. ग. क. छ. झ. ट. केभिरे. ५. क. छ. झ. ट. प्रवसतां. ६. क. न. छ. झ. न. ट. सिद्येतत्पुन-

स तांबुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ॥ रांज्यं त्वं प्रतिगृहीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रामेण निपुणतरोपन्यासेन जाबालिखण्डादितनास्तिकवाद निराकरणम् ॥ १ ॥ जाबालिनास्वेन नास्तिकवादपरिग्रहेकारणं निवेदनपूर्वकं श्रीरामप्रसादनम् ॥ २ ॥

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ॥ उवाच परमा भैक्ष्या खंबुद्ध्या चाविपन्नया ॥ १ ॥
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ॥ अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसंमितम् ॥ २ ॥
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ॥ मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥ ४ ॥
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्वीनस्तथा शुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥
अधर्मं धर्मवेधेण यदीमं लोकसंकरम् ॥ अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ॥ बहुमंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥

लोकानुभावं यत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धिरान्यभोगादिकं । तदातिष्ठप्रतिगृहीष्व परोक्षं परोक्षसुखफलकंपितृवचनपरिपालनादिकं ॥ १७ ॥ तांबुद्धिं प्रत्यक्षादन्यज्ञास्तीति बुद्धिं । सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वजनसंसामित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

अथ जाबालिमतनिरासपूर्वकं वैदिकमतस्थापनं नवोत्तरशततमसर्गे—जाबालेरित्यादिना । सत्यात्मनां सत्यबुद्धीनां भक्त्या । वैदिकधर्मश्रद्धया । अविपन्नया जाबालिवचनैः सांष्ट्रिकैरप्यचलितया ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रियविषयेच्छासिद्ध्यर्थं यद्वचनमुक्तवान् तत् कार्यसंकाशं कार्यवत्प्रतीयमानं । अकार्यं पथ्यसंमितं पथ्यवदवभासमानं । अपथ्यं दुःखोदकमितियावत् एवं वचनं दूषितं ॥ २ ॥ अथव-

त्कारदूषयति—निर्मर्यादइत्यादिना । निर्मर्यादः मर्यादारहितः । अतएव पापाचारसमन्वितः तत्रहेतुः—भिन्नचारित्रदर्शनइति । दर्शनं मतं वेदविहिताद्विभ्रान्तरिपादकमतप्रवर्तकइत्यर्थः । एवंभूतः पुरुषः सत्सु मानं पूजां । न लभते प्रत्युत निन्दामेव लभतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ पापाचारत्वेकिंप्रमाणमित्याशङ्क्य तदुक्तिरेव प्रमाणमित्याह—कुलीनमित्यादिना । पुरुषमानिनं । अतिधीरमित्यर्थः । चारित्रं उक्तरूपाचारः ॥ ४ ॥ एतादृशपुरुषोपदेशश्रवणेस्वस्मानर्थदर्शयति श्लोकत्रयेण—अनार्यइत्यादिना । अनार्यएव सार्वार्थसंकाशः शौचाद्वीनएव सन् शुचिरिव लक्षण्यवत् शिष्टलक्षणयुक्ततुल्यएव सन् । अलक्षण्यः लक्षणहीनः । शीलवानिव सन्दुःशीलः अहं शुभं हित्वा शुभसाधनं वैदिकधर्मं हित्वा । लोकसंकरं लोकसंकरकारकं । क्रियाविधिविवर्जितं वैदिकक्रियया वेदविधिना च वर्जितं इमं त्वदुक्तमधर्मं । धर्मवेधेण धर्मत्वेनाभिपत्स्ये स्वीकरि-

तिबुद्धिकुह । परोक्षं अनुमानशब्दादिगम्यं ॥ १७ ॥ ति० सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैव सत्यत्ववदतां । तएव हि साधवोननुशब्दप्रमाणकादेस्तत्त्ववदन्तइति भावः । भिन्नेपदेवा । सः त्वं ॥ १८ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमसर्गः ॥ १०८ ॥

ति० सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमो यस्य सः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थेप्रतिपत्तिरहितया । बुद्ध्यायुक्तसन् सूक्त्या वेदलक्षणमुक्त्वा नालम्बनेन । उवाच । स्त० अविप्रतिपन्नया वेदाद्यविरुद्धया ॥ १ ॥ ति० वार्थसंस्थानः तत्सदृशः ॥ ५ ॥ ति० यथाहं त्वदुपदिष्टलोकसंकरकारकं अधर्ममार्गं धर्मवेधेण युक्तोऽभिपत्स्ये तदाविधिविवर्जितां श्रुत्यायुक्तविधानरहितां । क्रियाकृत्वात्तल

[पा०] १ क. छ. द. सत्यं निगृहीष्व. २ ख. ज. सत्यवर्ता. घ. छ. झ. ट. सत्यपराक्रमः. ३ क. छ. च. छ. स. ज. ट. सूक्त्या. ख. युक्त्या. ४ क. छ. झ. ट. बुद्ध्याविप्रतिपन्नया. ५ ग. घ. क. छ.—ट. संस्थानः. ६ क. छ. झ. ज. ट. यथाहं. ७ क. छ. झ. ट. क्रियाविधिविवर्जितां. ८ क. ख. छ. झ. ज. ट. बहुमन्येत.

कस्य धास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनया वर्तमानो हि वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
 कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
 सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ॥ सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परमं गच्छति क्षयम् ॥ ११ ॥
 उद्विजन्ते यथा सर्पाभरादनृतवादिनः ॥ धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं यथा श्रिता सदा ॥ सत्यमूलानि सर्वाणि सत्याभास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥
 दत्तमिष्टं कृतं चैव तप्तानि च तपांसि च ॥ वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
 एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ॥ सज्जत्येको हि निरयं एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥
 सोऽहं पितृनिर्गोत्रं तु किमर्थं नानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६ ॥

व्यामिश्रितं दुर्वृत्तमां चेतयानः ज्ञानवान् कः पुरुषः
 लोकेश्वरमुपस्थिति नकोपीत्यर्थः ॥ ५—७ ॥ नकेवलं बहु-
 मानहानिः परलोकहानिश्चेत्याह—कस्येत्यादिना । अहं
 हीनप्रतिज्ञया वनवासप्रतिज्ञारहितया । अनया वृत्त्या
 “परोऽहं पृष्ठतः कुरु” इति त्वदुक्त्या वृत्त्या वर्तमानः सन् ।
 वृत्तं त्वदुक्ताचरणं । कस्य धास्यामि आधास्यामि उप-
 देक्ष्यामीत्यर्थः । दास्यामीति पाठान्तरं । केन वा साधने-
 न स्वर्गमाप्नुयामिति योजना ॥ ८ ॥ त्वदुक्ताचरणे सर्व-
 लोकस्यापि परलोकहानिः स्यादित्याह—कामवृत्त इत्या-
 दिना ॥ ९ ॥ सत्यप्रशंसापूर्वकं सत्यनिष्ठां दर्शयन् सत्य-
 परत्वरूपस्वमतस्यापयति—सत्यमेवेश्वरादिना । अनु-
 शंसं भूतानुकम्पाप्रधानं सनातनं च राजवृत्तं सत्यमेव

सत्यरूपमेव तस्मात् राजवृत्तस्य सत्यरूपत्वात् । राज्यं
 राज्यस्य जनजातं । सत्यात्मकं सत्यरूपं सत्यप्रधानमि-
 तियावत् । लोक इति आलोक्य चर्चनं ॥ १० ॥ मेनिरे
 उक्तमिति शेषः । परमं भूयं परमं धाम । “धिष्ण्यं
 धामनिकेतनं च सदानं वस्यं च वास्तुक्षयः” इति वैजयन्ती
 ॥ ११ ॥ उद्विजन्ते जना इति शेषः ॥ १२ ॥
 ईश्वरः नियन्ता व्यवस्थापक इति यावत् ॥ १३ ॥ सत्य-
 प्रतिष्ठानाः सत्याधाराः । सत्यप्रतिष्ठानानीति विपरि-
 णम्यपूर्वाधेन योज्यं ॥ १४ ॥ प्रस्तुतसत्यनिष्ठातस्यै-
 हि कामुष्मिकफलं तद्विहितस्य निरयप्राप्तिश्च दर्शयति
 —एक इत्यादिना ॥ १५ ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यसन्धः

एवमुक्तं हि त्वा अष्टमं ब्रह्मनामिति शेषः ॥ ५ ॥ शि० हीनप्रतिज्ञया हीना विद्वत्ता प्रतिज्ञायस्यो समा अनया वृत्त्या वर्तमानोऽहं
 वृत्तं स्वधर्मव्युत्तिरूपवृत्तात् । कस्य वास्यामि प्रापयिष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः । केन कर्मणा उपलक्षितं जनस्वर्गं अवाप्नुयां
 प्रापयेयं ॥ ८ ॥ ति० सत्यपरः सत्यपरं श्रेष्ठं सत्यः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥ ति० लोके ईश्वर इत्येव सत्यपदवा-
 च्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथा सद्भिराभितोष्यैः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्वरे । प्रतिष्ठितः । आदौ तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः ।
 सत्येऽप्याप्रतिष्ठितेति पाठान्तरं । यथा लक्ष्मीः । सत्यमूलानि सर्वाणीत्यनेन जगदुपादानप्रवर्तकत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च तत्तत्सिद्धिर्दृशि-
 ता । तस्यैव तत्वे हेतुमाह । सत्यात्परं पदनास्ति । अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमचेतनत्वं च दर्शितं । एतेन चेतनानधिष्ठिता
 मायैव जगदुपादानकारणमिति निरस्तं । चेतनाधिष्ठानं विना तत्परिणामासंभवात् । तस्याः परिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वा-
 संभवाच्च ॥ १३ ॥ ति० एवनास्तिकं प्रतीत्यैव प्रसाध्य वेदप्रामाण्यं साधयति—दत्तमित्यादि । दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो वेदाः
 सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् आसप्रश्लास्य ददाविर्भूता इति वृक्षदोषशंकाकलङ्काराद्विज्ञेयतत्प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेन च
 सर्वत्राप्रामाण्यशङ्कारहिताः किं तु स्वतः प्रमाणभूता एवेति भावः । तस्मात् सत्यस्य ईश्वरवाचकत्वाच्च त्वेन तद्वेदोक्तसत्यपरः सत्यपरि-
 पाळनतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० वेदोक्तधर्मार्थफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यं सिद्धमित्याह—एक इति ।
 लोकं राज्यं । कुलं खकुलमात्रं । एतेन पालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः । निरयो ब्रह्मः । स्वर्गश्च
 ब्रह्म । तेन धर्माधर्मफलानुभवो दर्शितः । स० एकः अन्यः । “एके मुह्यन्त्येके बलाः” इत्यमरः ॥ १५ ॥ स० सत्येन शपथेन
 समयीकृतः कैकेय्याप्रतिज्ञावानुकृतः यतः अतः कथं नानुपालये । कृतमिति विपाठः । ति० सोऽहं उच्यते एवमिवैकमानित्यर्थः ।

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. धास्याम्यहं. २ क. वृत्ति. ३ क. ग. ड.—ट. वर्तमानोऽहं. ४ ड. छ. झ. ज.
 ट. वृत्तान्वयं. क.—च. च. ज. वृत्तस्य. ५ क. ख. ऋषयश्च हि. ६ ड. छ. झ. ट. परं गच्छति चाक्षयं. ७ ड. छ. झ. ज.
 ट. सत्यपरो. ८ ड. छ. झ. ट. सर्वस्य. ९ ड. च. छ. झ. ट. सत्ये धर्मः सदाभितः. १० ख. सत्यं सनातनं. ख. ग. ज. सत्यं
 पद्मासमाभितं. १० घ. कृतपांसि. ११ ड. नरके. १२ क. ख. ड. छ. झ. ज. ट. निर्देश. १३ ड. छ. झ. ट. कृतं.

नैव लोभात् मोहाद्वा नै ह्यज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुं सत्यस्य भेतस्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
 असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
 प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम् ॥ भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिमन्यते ॥ १९ ॥
 क्षात्र धर्ममहं त्वक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नुशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
 कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य च ॥ अनृतं जिहया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥
 भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ॥ संग्रहं चानुपश्यन्ति सत्यमेव भजेत तत् ॥ २२ ॥
 श्रेष्ठं ह्यनार्थमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् ॥ आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ लोभात् राज्यलोभात् । मोहात् विप्रलम्भ-
 वाक्यजनितचित्तविभ्रमात् । अज्ञानात् तमोन्वितः
 तमोगुणयुक्तः । सत्यस्य "करिष्यामिति वप्रीतिं सुकृते-
 नापितेशपे" इत्यस्य सत्यवधनस्य । सेतुं मर्यादां ॥ १७ ॥
 चलस्य चलत्वभावस्य । प्रतीच्छन्ति हव्यकव्यादिक-
 मिति शेषः । नः अस्माभिः । श्रुतं ॥ १८ ॥ अहं सत्यं
 सत्यरूपमिमं धर्मं प्रत्यगात्मस्वयंपश्यामि आत्मानं प्र-
 त्यविनाभूतत्वेन प्रवृत्तं पश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णः
 सत्पुरुषैराचरितः संपादित इति यावत् । भारः जटा-
 वल्कलादिभारः । तदर्थं सत्यरूपधर्मार्थं । अभिमन्य-

ते अभिमतो भवति ॥ १९ ॥ पूर्वैराचरितं सत्यं परित्यज्य
 लुदुक्करीत्या राज्ञां नाङ्गीकरिष्यामीत्याह—क्षात्रमित्या-
 विना । अधर्मं अधर्मप्रचुरं । धर्मसंहितं धर्मलेशसहितं ।
 अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तं त्रिविधधर्ममहं त्वक्ष्ये इत्यर्थः
 ॥ २०—२१ ॥ कीर्तिः वितरणजनिता प्रथा । यज्ञः
 पौरुषनिबन्धनं । पुरुषं करणत्रयेण सत्यनिष्पातं ।
 अनुपश्यन्ति अनुसृत्य पश्यन्ति अनुब्रूयन्तीति यावत्
 ॥ २२ ॥ श्रेष्ठमित्यवधार्य निश्चिन्त्य । इदं भद्रं कुरुष्वेति
 भवान्युक्तिकरैर्वाक्यैः यदाह तदनार्थमेव स्यात् ॥ २३ ॥

ननु श्रीवशतया पितृकृतेन नियोगे किमिगता निबन्धनेन तत्राह—सत्येति । यतो मे पिता सत्यप्रतिश्रवः स्वप्रतिज्ञासत्याङ्गीकारवान् ।
 समर्थो सदाचरवान् । अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रतिकृतं वक्तव्यमित्यर्थः । शि० राजा यतस्तस्य प्रतिश्रवः
 अतस्तस्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना । सत्यमेव कृतं आह्वयितव्यमित्यर्थः । एतेन धर्मपरिपालनेन प्रजाजने हेतुमिति सूचितं ॥ १६ ॥
 ति० पूर्वसत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतं प्रतिज्ञासत् नैव भेतस्यामि न भेतस्यामि न च भेतस्यामीति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दार्व्यसूचितं ।
 ख० तमः तत्कार्यकोपादि । गुरोः पितुः ॥ १७ ॥ स्त० अपासकस्य बललादेव तेषि देवाद्याः अस्थिरचेतसस्तन्तः
 न प्रतीच्छन्ति गृह्णन्ति । हव्यदिकमिति शेषः ॥ १८ ॥ स्त० प्रत्यगात्मं अक्षन्ति गच्छन्ति नाना योनिजित्यस्यः । ते च ते आत्मानः
 अगात्मानो जीवाः । अगात्मानः प्रतिविद्यमानं प्रत्यगात्मं । वीप्सायामव्ययीभावः । "अनर्थ" इति टच् । सत्यं सत्यपरिपालनं भुवं
 मुख्यधर्मं पश्यामि । भारः जटाभारः यतः धर्मार्थं सत्पुरुषैर्धीर्णः अतस्तदर्थं अभिमन्यते आद्रियते ॥ १९ ॥ ति० ननु स्वधर्मो
 राज्यपालनेनैव किमिति नाभिनन्द्यते तत्राह—क्षात्रमिति । धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं पित्राज्ञाभङ्गकरत्वात् ।
 क्षुद्रादिभिस्सेवितं ईदृशं क्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभङ्गेन राज्यकरणरूपं । अहं त्वक्ष्ये ननु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥ ति० अस्य पापस्य-
 शरीरसाध्यत्वेऽपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह—कायेनेति । आदौ मनसा एवं कर्मकरिष्ये इति तत्पापसंप्रधार्य
 ततो जिहया कृतं धर्मजनकं ततो भिन्नमनृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्यातत्सहायभूतेषु पुरुषेभ्यः । ततः कायेन कुरुते । अतः पापकर्म
 क्रियारूपं पापं त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेन कायिकपापं बहुदुःखजनकमिति भावः । कलौ तु पापसंक-
 र्पादितो न दोष इत्युक्तं भागवते । "नानुद्वेष्टिकारि सभादसारश्च हवसारमुक् । कुशलान्याशुसिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानियत्" सन्नाद
 परीक्षित । सारमाह—कुशलानि पुण्यानि । आशु संकल्पमात्रात् । सिद्ध्यन्ति यथामानसपूजा । इतराणि पापानि संकल्पमात्रा-
 नफलन्ति । यत् यतः । तानि कृतान्येव फलन्तीति तदर्थः । शि० कायेन यत्पापं कुरुते तत् जिह्या अनुतं यदाह तच्च मनसा धर्मसंप्र-
 धार्य अनिश्चित्यैव यत्कुरुते दुर्माये धावतीत्यर्थः । तच्च पापं । अतः पातकं त्रिविधं । मनोवाक्कायत्रितयसंबन्धितं त्रिप्रकारकं ।
 एतेन सत्यप्रतिज्ञासत्यागपूर्वमेतद्राज्यकरणेत्रिविधपापसंबन्धो भविष्यतीति सूचितं ॥ २१ ॥ ति० अवधार्य युक्तत्वेन निश्चिन्त्य ।

[पा०] १ घ. मोहात् लोभाद्वा. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. न चोक्तानां. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट. भुवं.
 ४ क. छ. झ. ञ. ट. सत्पुरुषैर्धीर्णः. ५ ख. ग. ड.—ट. अभिमन्यते. ६ ख. घ. ड. ट. क्षात्रधर्म. ७ क. ड. च. छ. झ.
 ट. संप्रधार्यतत्. ख. ग. संप्रधारयन्. ८ ग. चेर्म. ख. वक्ति. ९ छ. पापमात्मजं. १० च.—ट. सत्यं समनुवर्तन्ते
 सत्यमेव भजेततः. ११ ख. ग. चानुपश्यन्ति.

कथं ह्यहं प्रतिज्ञाथ वनवासमिमं गुरौ ॥ भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
 स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ ॥ प्रहृष्यमाणा सा देवी कैकेयी चामवचदा ॥ २५ ॥
 वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलैः पुष्पैः फलैः पुष्पैः पिष्टदेवाश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥
 संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ॥ अकुहः श्रद्धानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ॥ अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥
 शतं कतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ॥ तर्पांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९ ॥

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निश्चम्य तस्मास्तिकवाक्यहेतुम् ॥
 अथाग्रवीचं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥
 सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ॥
 द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥
 तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ॥
 धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥

“ प्रत्यर्क्षयत्तदातिष्ठपरोक्षं पृष्ठतः कुह ” इत्यन्तस्य जा-
 बालिवाक्यजातस्योत्तरमभिधाय “ स्वयं त्वं प्रतिगृही-
 त्वा भरतेन प्रसादितः ” इत्यस्याप्युत्तरमाह— कथमि-
 त्यादिना ॥ २४ ॥ प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाता कृतेत्यर्थः
 ॥ २५ ॥ वनवासमित्यादिश्लोकद्वयमेकवाक्यं । वन-
 वासं वसन् कुर्वन्मित्यर्थः । नियतभोजनः नियतव-
 न्याहारः । संतुष्टपञ्चवर्गः परितुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः ।
 लोकयात्रां पितृवचनपरिपालनरूपलोकवर्तनं । “ ग-
 मनेवर्तनेयात्रा ” इति वैजयन्ती । अकुहः अकुत्रिमः
 ॥ २६—२७ ॥ अष्टकोदाहरणेन वैदिककर्मणां निष्क-
 लं त्र्यंशं दुर्कतत्रपरिहरमाह— कर्मभूमिमित्यादिना ।
 यच्छुभं कर्म सत्कर्तव्यं जनैरिति शेषः । तत्र फलवदनु-

ष्ठानदर्शयति—अग्निरित्यादि । कर्मणां कर्मभूमिकृत-
 स्वस्वकर्मणां । फलभागिनः अग्नित्वादिकलं प्राप्तवन्तः
 ॥ २८ ॥ कतूनां शतं आहृत्य कृतेत्यर्थः । प्रवासि-
 नं प्रलिङ्गाद्वक्त्रेण विधेरभावात् विहितस्थले कुत्रापि न
 व्यभिचारइति भावः ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुं ।
 “ यदि भुक्तमिहान्येन वेदमन्यस्व गच्छति । एवास्म-
 दसतः श्राद्धं न तत्पश्यन् भवेत् ” इत्यादिनास्तिकवा-
 क्यरूपसर्कं विगर्हमाणः मनसि विगर्हमाणः ॥ ३०
 —३१ ॥ तेन हेतुना विप्राः एवमर्थं यथावत् आज्ञाय
 ज्ञात्वा । एकोदयं संप्रतिपद्य ऐककण्ठ्यं प्रत्य । सकलं
 धर्मं स्वस्ववर्णाभनोषितधर्मं । अप्रमत्ताः सावधानाः ।
 यथावच्चरन्तः अनुतिष्ठन्तः । लोकागमं स्वर्गादिलो-

युक्तिरैः युक्तिरेव करः करणं येषां तैर्वाक्यैः । श्रेष्ठं हि श्रेष्ठमिहाह तदनार्यं अग्न्याग्न्यमेव स्यात् ॥ २३ ॥ ति० गुरोः पुरतः इमं
 गुर्वोत्तरं । गुरोर्वचो हि वैल्यन्वयः ॥ २४ ॥ ति० कैकेयीचेति । एवं च तस्याहर्षदस्य पुनरहर्षदस्य मत्स्यन्तमनुचितमिति भावः ॥ २५ ॥
 ति० तर्पयन् प्रतिज्ञापाठविध्यामीति शेषः ॥ २६ ॥ ति० श्रद्धानः आस्तिकः । लोकयात्रां प्रवाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्तयामीत्य-
 र्थः । शि० किं संतुष्टपञ्चवर्गः संतुष्टेन संतोषेण पञ्चैव्यौषधौ सीतालक्ष्मणौ यस्य ॥ २७ ॥ वि० फलभागिनः अग्नित्वादिकर्म-
 फलत्वेन प्राप्तवन्तः । अतस्त्वेवैरपि शुभकर्मैव कर्तव्यमिति भावः स्त० कर्मणां फलभागिनः अस्मिन्वैकर्मकृत्वेन प्राप्तपदाः ॥ २८ ॥
 ति० शतमिति । अनेन पूर्वोक्तं समर्थितं । अतीतानागतज्ञेन्द्रादीनां तत्तत्फलानुभवेन तत्तद्देवभागप्राप्त्यदर्शितं च । स्त० त्रिदिवं स्वर्गं ।
 गतः स्वामित्वेन प्राप्तः । महर्षय इत्यनेन पारत्रिकमुखास्तित्वनिश्चयेनैव तपःकरणं न तु प्राप्नोति ॥ २९ ॥ ति० नास्तिकवाक्यहेतुं
 नास्तिकपरलोकादिति वचनोपपादकं “ यदि भुक्तमिहान्येन ” इत्याद्युक्तशुभकर्तृत्वं । अमृष्यमाणः जाबालिमिति शेषः । तस्य जाबालेः
 अनेन नास्तिकवृत्तयोद्वाद्याणां अपिराज्ञोऽवश्यं वाग्दण्डेन दण्ड्य इति सूचितं । ति० अथ पुनः । तमग्रवीदितिसंबन्धः ॥ ३० ॥
 [पा०] १ ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. गुरोः. २ ड.—ट. प्रहृष्टमानसा. ३ क.—ट. मूलपुष्पफलैः. च.
 मन्त्रपुष्पफलैः. ४ क. ख. घ. पितृदेवाश्च. ५ छ. भागिनः. ६ छ. छ. झ. ट. प्राप्ता. ७ ख. घ. हेतुवाक्यं.

निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्यबुद्धिम् ॥
 बुद्ध्याऽनयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥
 यथा हि चोरः स तथाहि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥
 तस्माद्वि चः शङ्क्यतमः प्रजानां न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥
 त्वैवो जनाः पूर्वतरे वराश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ॥
 जित्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्विजाः स्वस्ति हुतं कृतं च ॥ ३५ ॥
 धर्मं रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ॥
 अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥
 इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ॥
 उवाच तैथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७ ॥
 न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न चास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन ॥

कप्रार्थिकाङ्गन्तीति ॥ ३२ ॥ विषमस्यबुद्धिः । अवै-
 दिकमार्गनिष्णातबुद्धिः । अनयाबुद्ध्याचरन्तं चार्वा-
 कमतानुसारिणीं बुद्धिपरान्प्रत्युपदिश्याचरन्तमित्यर्थः ।
 सुनास्तिकं परलोकोनास्तीतिबुद्धिर्युक्तं । सुशब्देनवै-
 विकवत्स्थित्वाचार्वाकमतप्रवर्तक इत्युच्यते । निन्दामि
 वैदिककर्मभ्योवहिष्करोमि ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षैकप्रमाण-
 वादीयविकश्चिद्राज्येस्यात्सोपिबहिष्करणीय इत्याह—
 यथेत्यादिना । चोरोयथानिराकरणीयः सः वेदबाह्य-
 स्त्वेनप्रसिद्धोपि । तथाहि तथैव । अत्र अस्मिंल्लोके ।
 नास्तिकं चार्वाकं । तथागतं बुद्धतुल्यंविद्धि । तस्मा-
 द्दः प्रजानांशङ्क्यतमः अवैदिकत्वेनशङ्कनीयः । तेन
 नास्तिकेनबुधोमिमुखेनस्यात् ॥ ३४ ॥ ऐहिकामु-
 ष्मिकफलसाधनेधर्मेशिष्टाचारप्रमाणयसि—त्वत्तइत्या-
 दिना । त्वत्तःपूर्वतरे पुरातनाश्च वराश्च ज्ञानतःश्रेष्ठा-
 श्रजनाः बहूनिशुभानिकर्माणिचक्रुः ते इमंपरंचलो-

कंजित्वा सदा वर्तन्तइतिशेषः । सदावर्तमानत्वंचप्र-
 हनक्षत्रादिरूपेणदृश्यमानत्वात् । “सुकृतांवाएता-
 निज्योतीश्चियन्नक्षत्राणि” इतिश्रुतेः । तस्मात् क-
 र्मानुष्ठानस्यैहिकामुष्मिकसकलकलसाधनत्वात् । द्वि-
 जाः स्वस्ति मङ्गलाश्रकर्म हुतंयज्ञादिकृतंच तपो-
 वानादिकंच कुर्वन्तीतिशेषः । एवंप्रत्यक्षमेवप्रमाणं
 तदस्तिरित्तानांवेदानामपिप्रमाणत्वात् । तत्त्वंच तेषां
 महाजनपरिमहात् । सचापौरुषेयत्वेन तत्त्वाविच्छि-
 न्नसंप्रदायत्वेसतिअस्मर्थमाणकर्तृकत्वात् । वैदिकानि
 चकर्माणिसफलानि अग्निरविसोमनक्षत्रेन्द्रादिकलभो-
 गस्याबाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यकृतभोजनस्यप-
 यिकाशनत्वाभावस्तु अवर्शनादविहितत्वाच्चेत्युक्तं
 ॥ ३५—३६ ॥ तथ्यं ययार्थं । सत्यं सद्भोहितं
 ॥ ३७ ॥ धर्मसंकटेप्रसरेसर्वमतज्ञेनविदुषायकिञ्चिन्म-
 तमवलम्ब्यापितस्यपरिहरणीयत्वात् महत्तोरान्यस्या-

ति० चरन्तं लोकमायायातन्तं । विषमस्यबुद्धिः अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिः । त्वां योमेपिताभगृह्णात् याजकत्वेनस्वीकृतवान्
 तत्पितुःकर्मनिन्दामि ॥ ३३ ॥ ति० बुद्धः बुद्धमतानुसारी तथा चोरवद्वण्ड्यः इति हि प्रतिज्ञं । नास्तिकं चार्वाकं । तथागतं
 सत्सदृशं चोरवद्वण्ड्यंविद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागतः । तमपिचोरवद्वण्ड्यामीतिशेषइत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेनवेदामपिचो-
 रत्वात् । दण्डयितुंशक्यतमोयस्तचोरवदेवदण्ड्यः । दण्डाद्योग्येतुनास्तिकेबुधोऽग्निमुखेनस्यात् । तत्संभाषणादि नकुर्वतित्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ ति० यतः त्वत्तः अन्येइतिशेषः । त्वदग्येद्विजाजनाः पूर्वतरे श्रेष्ठाः । वार्धभिर्दं । यदेतिपाठे नाप्याहारपेक्षा ।
 तस्यैवयतइत्यर्थकत्वात् । बहूनिशुभानिचक्रुः । इमंलोकं परंचलोकंछित्वा ऐहिकामुष्मिकफलकामनांलक्षत्वापि वेदोक्तोऽयंधर्मइत्ये-
 तावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं । तस्मात् द्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतं तपोदानपरोपकारादि । हुतं यज्ञादि कुर्वते
 वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥ ति० मुनयः वशिष्ठाद्याः पूज्याभवन्तिलोके नत्वादशाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ति० इतिधिक्षृतोजाबालिः
 स्वाविषयकोपशमनायाह—इतीति । पथ्यं परमार्थं ॥ ३७ ॥ नेति । एवंचसर्वमतज्ञेनकालविशेषेअन्यथावाग्यवहारेपिनत-

[पा०] १ अ. विषयस्थबुद्धिः. २ अ. द. द. सनास्तिके. ३ अ. हुतःपराः. क. लत्तेनराः. ४ क. छ. स. द. द्विजाश्च.
 क. जनाश्च. ५ क. च. छ. स. अ. द. कृतंहुतंच. ६ क. च. छ. स. द. सदीपं. ७ क. च. छ. स. अ. द. पथ्यं. ८ क. च.
 च. स. अ. द. नास्तिकोहं.

समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥

स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ॥

निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसादनार्थं तु मयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

वसिष्ठेनजाबालयेरुद्वारमं प्रतितद्वाधकपनेनपरिसाम्बनम् ॥ १ ॥ तथातप्रतिज्येष्ठस्यैवराज्याहृतेतिष्यातेरव्यभिचारप्रदर्श-
नायमहापमारम्यवशराधाधधिवंशानुक्रमकीर्तनपूर्वकंमेष्टवहेतुनारायणस्वीकारबोदना ॥ २ ॥

कुटुमाझाय रामं तं वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गैतागतिम् ॥ १ ॥

निवर्तयितुं कामस्तु त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् ॥ इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥

सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी यैत्र निर्मिता ॥ ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूदैवतैः सह ॥ ३ ॥

मायकत्वसंप्रसङ्गपरिहारायत्वांनिवर्तयितुंमयानास्तिक-
मतमुपन्यस्तं नत्वहंवस्तुतोनास्तिकइत्याह—नना-
स्तिकानामित्यादिना । किंचन परलोकाविकंनारूति-
तिन अस्त्येव । समीक्ष्यकालं पुनरास्तिकोभवं यदा-
वादिनाऽन्येननास्तिकमतमवलम्ब्यते तं कालं समीक्ष्य
अहंपुनरास्तिकमतमवलम्ब्यभवं । अन्यैर्वादिभिर्नास्तिक-
मतमवलम्ब्यकुतर्कोद्घाटने तदानीमहमेवत्वकुत्तरी-
त्याशतशस्तत्त्वण्डनमकार्षेमितिर्थाः । तर्हीदानीनास्तिक-
मततंकुतोवल्ग्वितवानसीत्यत्राह—भवेय कालेपुनरे-
वनास्तिकइति । तादृशोहमेवपुनः काले धर्मसंकट-
काले । नास्तिकोभवेय धर्मसंकटकालप्रयुक्तोद्यमम
नास्तिकवादइत्यर्थः । भवेयेत्यनेन इतःपरमपि कस्मि-
न्निर्द्धर्मसंकटकाले नास्तिकमतमवलम्बनीयमेव नच
सावसाधस्तुतोनास्तिकत्वंममभवेदितिभावः ॥ ३८ ॥
तादृशधर्मसंकटकालएवायमित्याह—सत्पापीति । एव-

मपिपरमवैदिकस्यतवनयुक्तमेतादृशवचनमित्याशङ्क्या-
ह—निवर्तनार्थमित्यादिना । निवर्तनार्थं तदनिवृ-
त्तिज्ञापनार्थं तत्रवेदमार्गाद्विचारात्त्वस्यलोकानांप्रक-
टीकरणार्थमित्यर्थः । कारणात् भरतकारणात् । भरत-
मुल्लोहासायतवप्रसादनार्थंचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति
श्रीमोदिन्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशत-
तमःसर्गः ॥ १०९ ॥

अथवसिष्ठोजाबालिवचनयाधार्प्यप्रदर्शनेनतद्विष-
यकोपनिवर्त्यस्वाभिमतज्येष्ठस्यैवराज्याहृतारूपंनिवर्त-
नोपायंप्रतिपादयति—कुटुमित्यादिना । लोकस्य जन-
स्य । गतं गमनं । भावेनिष्ठा । परलोकप्राप्तिं तत इहा-
गतिंचजानीते । नासौनास्तिकइत्यर्थः ॥ १ ॥ निवर्तना-
र्थमिति तदुक्तमपिसत्यमित्याह—निवर्तयितुं कामइत्या-

खनास्तिकत्वमवतीतिभावः ॥ ३८ ॥ ति० कारणात् तादृशकालांगमनकारणात् । ति० कारणात् खदीयास्तिकत्वायतिशयस्य
लोकेअतिप्रतिष्ठितपादनरूपकारणात् । नास्तिकवागुक्ता । स० यथा नास्तिकवागुवाक्यता तथा कारणात् तदकोपरूपनिमित्तात् ।
सत्यसादनार्थं एतत् आस्तिकवचनं ॥ इतिनवोत्तरशततमसर्गः ॥ १०९ ॥

स० कुटुं जाबालये ॥ १ ॥ स० सर्वं सर्वत्र । सलिलं लक्ष्म्यात्मकं । तत्र सलिले । ति० पूर्वाह्णवेऽपहृतं सर्वजगत्
पराह्णदौसलिलमेव सविप्रहिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थितमभूत् । तत्र सलिलान्तः । पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेणभगवतास्वेच्छया ।
अज्ञा विराडूपोदैवतैस्सह । “ अभिर्वाग्भूलायुस्संप्राधिषात् ” इत्याशुपदिष्टरीत्या । वि० सलिलमेव एकाग्रबोदकमेवासीत् ।
नारायणाधिष्ठितमितिशेषः । ततो नारायणात् स्वयंभूश्चैव समभवत् । नाभिपद्मेइतिशेषः । ननुसर्वनामःप्रधानपरामर्शिलात्कथमि-
ह नारायणपरामर्शइतिचेम । “ दैवतेराजमातृज्ञास्त्वैवासीदुरजमाः ” इत्यादावप्रधानपरामर्शैलदर्शनेनतत्त्वौत्त्वर्गिकत्वात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ख.—ट. प्रसादनार्थं च. २ क.—ट. रामंतु. ३ ख. गतागतं. ४ क. ख. क. च. छ. झ. अ. ड. मज्जवीत्.
५ ख. सलिलं सर्वमेवा. ६ क. छ. झ. अ. ड. तत्र.

■ वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम् ॥ असृजच्च जगत्सर्वं सहपुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
 आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥
 विवस्वान्कश्यपाजज्ञे मनुर्वैवस्वतः सुतः ॥ से तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
 यैत्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥
 इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरेवेति विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
 विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशः ॥ ९ ॥
 नानावृष्टिर्बभूवास्त्रिंशं दुर्भिक्षं सतां वरे ॥ अनरण्ये महाराजे तस्करो नोपि कथन ॥ १० ॥
 अनरण्यान्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह ॥ तस्मात्पृथोर्महाराजस्त्रिंशंकुरुदपद्यत ॥
 स सत्यवचनोद्दीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ ११ ॥
 त्रिंशेक्षोरभवत्सुतुर्धुन्धुमारो महायशः ॥ धुन्धुमारो महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ १२ ॥
 युवनाश्वसुतः श्रीमान्मान्धाता समपद्यत ॥ मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ॥ १३ ॥
 सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ १४ ॥

दिना । ज्येष्ठस्यैवराज्याहतां कुमारभते—इमामित्या-
 दि । लोकनाथ तवैवतत्प्रत्यक्षं हीति भावः ॥ २—४ ॥
 आकाशप्रभव इत्यत्र आकाशशब्दः परब्रह्मपरः । " आ-
 काशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहितातेयदन्तरात्तद्वत् " इति-
 श्रुतेः । इत्थमेवाव्यक्तप्रभवो ब्रह्मेति बालकाण्डोक्तमपि ।
 शाश्वतः प्रवाहरूपेण नित्यः । नित्यः इतरापेक्षया चिरका-
 लस्थायी । अन्यथा आकाशप्रभव इति विरुध्यते । अन्य-

यः तस्मात्स्थानात्तस्य मोक्षसिद्धेः ॥ ५ ॥ वैवस्वतः
 विवस्वत्संबन्धी । तस्येक्ष्वाकुवंशकूटस्थत्वं च दर्शयति
 —सखित्यादिना । " मनुनामानेन्द्रेण यापुरी निर्मि-
 तास्वयं " इति तस्यायोध्यानिर्मातृत्वोक्तिः ॥ ६—११ ॥
 युवनाश्व एव महातेजः प्रभावेन महाबलधुन्धुनामका सु-
 रभारणा धुन्धुमारसंज्ञामलभतेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥
 सुसन्धेरिति । ज्येष्ठस्य ध्रुवसंघेर्वैशक्यनाज्येष्ठस्यैव-

ति० तत्सप्तमूर्तेर्विराजो विष्णवात्मको विराड् रूपो भूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार । तस्यैव विराजोरजः प्रधानसृष्टिआधारवानंशो-
 ब्रह्मेति व्यवहियमाणः सर्वजगत् पुत्रैस्सह विजानुमहत्प्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्विदंशादिभिस्सहा सृजत् । स० सः भगवान् चतु-
 श्रुष्टान्तर्गतामितीयाप्रसक्तः । वसुंधरां रसातलगतामिति शेषः । कृतात्मभिः शिक्षितमनस्कैः । वि० ननु वृष्टिर्व्याप्तिलेनिमग्नत्वा-
 त्कदैवतान्यमवधित्याकाशायाभाह—सवराह इति । सः सारायणः । ततो ब्रह्मनासां प्राद्वराहो भूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार सलिलाकु-
 ङ्कृत्य तदुपतिस्थापयामसेत्यर्थः । स एव नारायणो ब्रह्ममूर्तिः पुत्रैस्सह सर्वमसृजत् । वक्ष्यत्पुनराकांक्षे " संक्षिप्य हि पुरालोकान्मायया
 स्वयमेव हि । महर्षिर्वैसयानोऽप्युमांस्त्वं पूर्वमजीजनः । पयोदिव्येऽर्कं च काशेनाभ्यामुत्पादयामसि । प्राजापजं लया कर्ममयि सर्वं निवे-
 शितं " इति ॥ ४ ॥ ति० नन्वसावैव सर्वादिर्नेत्याह—आकाशेति । आकाशपदेन कारणोपाधिकं ब्रह्मेति शब्दः । ब्रह्मेति मूर्तेर्भ-
 र्ण । अस्मिन् शाश्वतत्वे नित्यत्वाव्ययत्वापेक्षिकाणि । तस्मात् विराजो ब्रह्मणः । स० आसमन्तात्काशमानत्वादाकाशो भगवान् ।
 तत्प्रभवो ब्रह्मा तदन्तर्गतस्तच्छब्दवाच्यो हरिरपि प्राज्ञः ॥ ५ ॥ वि० तत्र मन्वन्तामानसी सृष्टिः । मनोः क्षेत्रे इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥
 स० सत्यवचनात् त्वं स्वर्गप्रापिष्य इति विश्वामित्रसत्यवचनात् ॥ ११ ॥ वि० धुन्धुमारा युवनाश्व इति । त्रिशङ्कुसुतो
 युवनाश्व इत्यन्वयमभ्युपगम्य कल्पान्तरविषयः । यद्वा युवनाश्व एव महातेजः प्रभवत्वा धुन्धुमारसंज्ञालभते । यद्वाऽन्यत्र त्रिशङ्कुसुत इत्य-

[पा०] १ घ. क. ख. च. ज. श. स्मृतः. क. छ. झ. ट. खर्य. २ ज. मनुः प्रजापतिः. सनुप्रजापतिः पूर्वमित्यर्थस्य स्थाने.
 क. घटे. सनुप्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकूणां महात्मनां । जनानां किरसं ब्रह्मा प्रचेतसमथाक्षिराः । मनुः प्रचेतसः पुत्र इक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ।
 इत्यर्थप्रत्यक्षयते. ३ ख. तस्येयं. ४ क. ख. छ. च. छ. झ. म. ट. कुक्षिरित्येव. ५ ख. नः श्रुतं. ज. नः श्रुतः. ६ क.
 च. छ. झ. ट. वीर. ७ क. च. झ. म. बाणस्य च. ८ क. ख. झ. म. महातेजाः. ९ च. तत्वावृष्टिः. १० क. छ. ज.
 झ. ट. दुर्भिक्षः. ११ ख. छ. छ.—ट. बापि. च. बान. १२ ख. ग. क. छ. झ. ट. न्महाराज. म. न्महातेजाः. १३ क.
 च. छ. ज. ट. महातेजाः. १४ ग. क्षीरः. १५ क. ग. त्रिशङ्कोत्तमवत्. १६ क.—ट. धुन्धुमारान्महा. १७ ख. मान्धातुश्च.
 १८ ज. सुतः श्रीमान् सुसन्धिः. १९ ख. दहसन्धिः. २० घ. दहसन्धेस्तु. २१ रघुनन्दन.

मरताञ्जु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥

हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शैशिविन्दवः ॥ १५ ॥

तौस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह युद्धे राजा प्रवासितः ॥ स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १६ ॥

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ १७ ॥

[तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ वन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमम् ॥]

एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सा गरं ददौ ॥ १८ ॥

भार्गवश्रवणो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ तमृषिं संमुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १९ ॥

स तामभ्यवदद्विप्रो वरेष्णुं पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥

धार्मिकश्च सुशीलश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ २० ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टा मुनिं तमर्तुमान्य च ॥ पद्मपत्रसैमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ॥

ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २१ ॥

सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २२ ॥

स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रांसयन्तमिमाः प्रजाः ॥ २३ ॥

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरसेति नः श्रुतम् ॥ जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २४ ॥

अंशुमानपि पुत्रोऽभूत्समञ्जस्य वीर्यवान् ॥ दिलीपौष्ठमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २५ ॥

राज्येऽप्यतपितलमुत्तं ॥ १४ ॥ जायतेत्यत्राहभाषः ।

अनित्यत्वात् । प्रतिराजानः सामन्ताः शत्रवः । उद-

पद्यन्त आसन्नित्यर्थः । हैहयास्तालजङ्घाभिपत्तयः

॥ १५ ॥ प्रतिव्यूह युद्धं कृत्वा । राजा असितः ।

शैलवरे हिमवति । रम्ये निर्भयतयास्थातुंयोग्ये ।

मुनिः सन्नभिरतोबभूव अन्यथा तस्मादपि शैलात्प्र-

धासयेयुरिति भावः ॥ १६ ॥ श्रुतइतिश्रुतिः जनवा-

दइत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥ अभिवादनप्रसन्नोविप्रःपुत्रज-

न्मनिविषये वरेष्णुं तां अभ्यवदत् उवाच । महाका-

महामतिः । लोकविश्रुतः सर्वलोकप्रसिद्धः । पुत्रोभ-

वितेत्यभ्यवददित्यन्वयः ॥ २० ॥ सादेवी तंमुनिं अनु-

मान्य संपूज्य । ततोऽगृहमागम्य पद्मपत्रसमानाक्षं

पद्मगर्भसमप्रभं पुत्रं । व्यजायत व्यजीजनत् ॥ २१—

२२ ॥ यः इष्ट्वा दीक्षांकृत्वा । पर्वणिवेगेन अन्मुखेगेन

इमाः प्रजाः त्रांसयन्तंसमुद्रं । अखानयत् ॥ २३ ॥ नः

स्वतत्त्वोपलक्ष्यैः ॥ १३ ॥ ति० तान् हैहयाविषदुर्विभवाञ्जु । युद्धेऽसैन्यप्रतिव्यूहानस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात्तत्रयोऽसम्यक् इति-

पुत्रा प्रवासितः संजातप्रवासोऽबभूव । शत्रुजयोद्देशेनतपसेहिमवद्विरिजगामेत्यन्वयः । शि० पित्राप्रवासितः शत्रुबाहुल्यात्पराज-

यकाह्वाविवासितः । मुनिः परमात्ममननशीलोऽबभूव ॥ १६ ॥ ति० तेनैवसह जातइतिशेषः ॥ २२ ॥ ति० अखानयत्

रूपुत्रैरितिशेषः । इष्ट्वा दीक्षितोभूत्वा । वेगेन कनकवेगेन । त्रांसमानः उद्वेजयत् । शि० यः पर्वणि इष्ट्वा दीक्षां कृत्वा । स०

इमाः प्रजाः हैहयादिरूपाः ॥ २३ ॥ शि० पापकर्मकृदिष । एवइत्यर्थः । स० पापकर्मकृत् तद्वत्प्रदोषकः । श्रीमद्भागवतेतस्य

पुनर्योगेनकुमारप्रदर्शकत्वोक्तैः ॥ २४ ॥

[पा०] १. क. व. ज. महाबाहुः. २. क. नामतोऽभवत्. ३. व. क. छ. श. म. ट. शशिविन्दवः.

४. ख. ग. ताव. ५. क. धृतं. ६. इदमर्षेद्वयं क. क. व. छ. श. म. ट. पाठेषुद्वयमे. ७. ख. गर्भविनाशार्थं. म.

पुत्रविनाशाय. ८. ग. शरं. क. ख. ट. तुगरं. क. व. छ. श. म. गरलं. ९. ख. राघ. १०. क. च. श. म. ट. साऽ-

भ्युपागम्य. क. समुपागम्य. ११. ग. आभ्यवादयत्. ख. साभ्यवादयत्. १२. क. व. छ. श. म. ट. मभ्यवदत्प्रीतो. १३. क.

च.—ट. सुनीमध. क. महाबाहुः. १४. क. छ. श. ट. श्रुत्वा. १५. च. नला. म. स्तुत्वा. क. छ. श. ट. श्रुत्वा. १६. ख. ग.

च. मभिवाद्य. १७. ख. ग. विशालाक्षी. च. समानाक्षी. १८. क. श. पत्नौपुत्रमजायत. १९. क. छ. श. ट. तस्मात्स. २०. क.—ट.

त्रांसयानइमाः. २१. क. च. म. अंशुमानस्य. ख. य. ज. अंशुमानिति.

भगीरथार्त्तकृत्स्नस्तु काकृत्स्ना येन विश्रुताः ॥ कैकृत्स्नस्य च पुत्रोऽभूद्रघुर्नेन तु राघवाः ॥ २६ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २७ ॥
 कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः ॥ येस्तु तद्वीर्यमासाद्य सैहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ २८ ॥
 शैङ्खणस्य च पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णः अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २९ ॥
 शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ॥ प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः ॥ ३० ॥
 अम्बरीषस्य पुत्रोऽभूच्छुषः सत्यविक्रमः ॥ नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३१ ॥
 अजयः सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुताबुभौ ॥ अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३२ ॥
 तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्ष्य जैनं नृप ॥ ३३ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ॥ पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३४ ॥
 स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ॥
 प्रभूतरत्नामसुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

वसिष्ठेनरामं प्रतिपित्रपेक्ष्यामातुराचार्यस्यार्थार्थिर्हितरघोः पादुनपूर्वकंतद्वचनापुरोचेनाश्रितपारतन्त्र्यरूपस्यासाधारणधर्मपरि-
 रक्षणाय भरतमार्थेनासकलीकरणस्य ज्यायस्योक्तिः ॥ १ ॥ रामेण तं प्रत्याचार्योपेक्ष्यामातापित्रोरेवाभ्यर्हितरत्नसमर्थनपूर्वकं
 पितृवचनपाठनस्य प्रथमं प्रतिशततयाऽनतिक्रमणीयत्वोक्तिः ॥ २ ॥ निरुचरीकृतेन भरतेन रामस्य पुरतः प्रत्युपवेशनाय कुलाना-
 भास्तरणम् ॥ ३ ॥ रामेण तस्य क्षत्रियाणामध्यर्थात्त्वोक्तौ भरतेन तं प्रतिशतप्रतिनिधितया स्वेव वचनसंपूरणोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण
 प्रतिनिध्वपेक्षणस्यासमर्थविषयतया स्वस्वमिन्धत्वोक्त्या प्रतिज्ञासमापनानन्तरमयोध्याप्रस्थागमोक्त्या भरतपरिस्रान्धनम् ॥ ५ ॥

वसिष्ठैस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥

श्रुतं । अस्माभिः श्रुतमित्यर्थः ॥ २४—२७ ॥ तद्वीर्यं
 वसिष्ठज्ञापाद्राक्षसत्वं प्राप्तस्य कल्माषपादस्य पराक्रमं ।
 आसाद्य व्यनीनशत् विनाशं प्राप्तवानित्यर्थः । राक्षस-
 त्वात्कल्माषपादेन स्वपुत्र एव विनाशित इत्यर्थः ॥ २८—
 ३२ ॥ दायादः सुतः । “दायादौ सुतवान्धवौ” इत्य-
 मरः ॥ ३३ ॥ पूर्वजे विद्यमाने अपरः कनिष्ठपुत्रो
 राज्ये नाभिषिच्यते किंतु ज्येष्ठपतेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
 सत्त्वं आसनः संबन्धिनाराघवाणां सनातनं परम्परया

ऽऽगतं कुलधर्मं ज्येष्ठाभिषेचनरूपं । अद्यभवन्तमार-
 भ्यनविहन्तुमर्हसि । अन्येन रक्षितुं वा शक्यमित्याह—
 प्रभूतेति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । प्रभूतराष्ट्रां बहुवि-
 धावान्तरजनपदयुक्तां ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अ-
 योध्याकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अथ रामनिवर्तनोपायान्पुनरुपन्यस्य निरस्यत्येकाद-

ति० रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥ २७ ॥ कतकस० यः शङ्खणस्तु तत्प्रसिद्धं वीर्यं पराक्रमं । युद्धे प्राप्य दैवात्स-
 हसैन्यो व्यनीनशत् नष्टोभूत् स्वार्थेभिः ॥ २८ ॥ ति० अजो नाभागस्य ज्येष्ठपुत्रः ॥ ३२ ॥ इति दशोत्तरशततमस्तर्गः ॥ ११० ॥

ति० मन्वादीनारभ्यैतावत्पर्यन्तं ज्येष्ठेनैव राज्यं पर्यालभ्यतेति श्रुतेः पितृदत्तश्रीकारमालोच्य पितृवचनादपि पितृस्ववचनपुरोर्ममवचनं
 [पा०] १ क. न. छ. झ. ञ. ट. त्कृत्स्नस्य. २ क. क.—ट. येन तु सृष्टाः. ३ क. ख. ग. क. च. झ. ञ. ट.
 कृत्स्नस्य तु. ४ क. ख. क. च. छ. झ. ञ. नः श्रुतं. ५ घ. सतुर्देवेन विभिना ससैन्योऽभ्यनशत्पुरा. ६ ख. ग. न. ज. ञ.
 सहसेनो. ७ ख.—क. छ.—ग. शङ्खणस्तु. ८ ख. क. च. झ. ञ. ट. महामतिः. ९ ग. घ. ज. स्मृतः. १० ख.
 गतं नृपं. क. ग. क.—ट. जगन्मप. ११ क. छ. झ. ट. राजाभि. क. ञ. आताऽभि. १२ क.—घ. च. ज. ञ. विहातुं.
 १३ क. छ. झ. ट. वसिष्ठस्त.

पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरुवस्त्रयः ॥ आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
 पिता क्षेत्रं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुवच्यते ॥ ३ ॥
 सोऽहं ते पितुर्गुरुवत्तव चैव परितप ॥ मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥
 इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च द्विजास्तथा ॥ एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥
 वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ॥ अस्मास्तु वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥
 भरतस्य वचः कुर्वन्वाचमानस्य राघव ॥ आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥
 एवं मधुरदुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् ॥ प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥
 यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ॥ न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥
 यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च ॥ नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥

शोत्तरशतमे—वसिष्ठस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥ एवंकु-
 लधर्मोपपादनेषु सर्वतत् पितृनियोगव्यतिरिक्तविषय-
 मिति मत्वा तूष्णीं स्थितस्वरामस्य शयं जानन्वसिष्ठः पुन-
 र्निवर्तनहेतुन्तरमाह—पुरुषस्येत्यादिना ॥ २ ॥ पि-
 तेति मातुरप्युपलक्षणं । शरीरमेव मातापितरौ जनयत
 इत्यर्थः । तस्मात् प्रज्ञादानात् गुरुः साक्षात्पितृभ्यां ग-
 र्हीयानित्यर्थः । “सहि विद्यातत्संजनयति तच्छ्रेष्ठं ज-
 न्म” इति वचनादिति भावः ॥ ३—४ ॥ परिषदः
 ब्राह्मणसमूहाः । श्रेणयः पौरजनाः । द्विजाः क्षत्रि-
 याः । वैश्याश्च तैलत्संजन्धिनः येषु विषये धर्मपरिपा-
 छनरूपं चरन् सतांगतिं सतां पूर्वेष्वाराहां मार्गनातिव-
 र्तेः नातिवर्तेथाः ॥ ५ ॥ अवर्तितुं शुश्रूषामकर्तुर्नार्हसि ।
 अस्मास्तु पितुः शतगुणं मातेत्युक्तायाः ॥ ६ ॥ याचमानस्य
 सान्त्वितानामभिकामातेत्यादिप्रार्थयमानस्य । आत्मानं
 आत्मभूतं भरतं नातिवर्तेथा इत्युदात्तार्थः । सत्यधर्मे नि-
 ष्ठा तत्त्वस्वभावमित्यपरे । स्वात्साधारणधर्मत्वादाभि-

तपारतकर्मनातिवर्तेथा इत्याचार्याः । स एव हि सर्वेश्वर-
 स्य स्वभावः स्वतः सिद्धः सत्यधर्मपराक्रमेति दृष्टान्तार्थः ।
 यथा सत्यवचनमनतिक्रमणीयं यथा च धर्मो नातिक्रम-
 णियः तथा आश्रितपारतक्यमपीत्यर्थः । सत्यधर्मयोः
 पराक्रमः अनुष्ठानशूरत्वं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ ७—८ ॥
 “सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते” इति न्यायेन सर्वधर्म-
 संपादनबीजभूतशरीरोत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशा-
 यामपि सर्वप्रकारसंरक्षणेन बहुविधोपकारकत्वाच्चाचा-
 र्यवचनादपि पितृवचनमवश्यं कर्तव्यं । अतएव “मातृदे-
 वो भव पितृदेवो भव आचार्यदेवो भव” इति चरमपर्व-
 ण्याचार्यवचनस्य इत्यभिप्रायेणाह—यन्मातेत्यादिना श्लो-
 कद्वयेन । तनये तनयसंपादनमिति संयद्वृत्तं प्रतोपवा-
 सदेवसाराधनादिकं कुरुतः तन्न सुप्रतिकरं सुतरामश-
 क्यप्रत्युपक्रियं । मात्रापित्रा च उत्पत्त्यनन्तरं यथाश-
 क्तिप्रदानेन स्नान्यान्नादिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन
 नित्यं प्रियवादेन सदा संवर्धनेन च यत्कृतं तच्च न सुप्रति-

करणीयमिति वक्तुमुपक्रमते वसिष्ठ इत्याह—वसिष्ठ इति । राजपुरोहितः । राजपुरोहितः । राजपुरोहितः ॥ १ ॥ ति०
 गुरुवः उपास्याः । स्व० इत्येते गुरुवः ॥ २ ॥ ति० जनयति शरीरमाश्रेण । प्रज्ञां ददाति उपनयनसंस्कारपूर्वदेवविषयां प्रज्ञां ददा-
 ति । तस्मात्वाचार्य एव गुरुसमवाये गुरुः गरीयानुच्यते । तदुक्तमापस्तम्बेन । “आचार्यश्चेद्गुरुणां सहि विद्यातत्संजनयति तच्छ्रेष्ठं
 जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः श्रीवत्सभावं सर्वयोतिषुष्ठं भ्रातृकृतं मल्लजं शरीरं” इति ॥ ३ ॥ ति० नातिवर्तेः नातिवर्तेथाः ।
 स ह्यतिश्रंतेन भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि० नृपाः माण्डलिकाः ॥ ५ ॥ ति० मातुः शुश्रूषणवचनकरणेन अवर्तितुं नार्हसीत्यर्थः ।
 स्व० अवर्तितुं अतिवर्तितुं ॥ ६ ॥ ति० आत्मानं स्वां प्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वप्रतिनिवृत्तिमाचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्मित्यर्थः ॥ ७ ॥
 स्व० मातापितरौ संभूय तनये यद्वृत्तं पालनादिकं कुरुतः । तन्न सुप्रतिकरं प्रत्युपकारार्हं न भवतीत्यर्थः । न केवलमुभाभ्यां कृतं न
 सुप्रतिकरं किंतु मात्रापित्रा च यत्प्रातिखिकं कृतं तदपि न सुप्रतिकरं ॥ ९ ॥ ति० यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनाद्यर्थपदार्थभोजन-
 क्षययुरोपचाराक्षीराद्यादिप्रदानेन । उच्छादनं उद्धर्तनं तिलपिष्टादिना । संवर्धनं कीर्तनं । स्व० उच्छादनं उद्धर्तनं गलप्रान्तगत-

[पा०] १ ए. क. छ. ज. ट. पुरुषस्य हि. २ क. छ. झ. ट. गुरुवस्त्रयः. ३ क. ग.—छ. झ. य. ड. एतेहं.— ४ क.
 छ. झ. ट. परिषदोक्ता तव नृपास्तथा. ५ अ. तस्मास्तु. क. च. छ. झ. य. ट. अस्माहि. ६ अ. य. न. अ. मुक्तस्तन्युदना.
 क. छ. झ. ट. मुक्तस्तन्युदना.

स हि राजा जैनयिता पिता दशरथो मम ॥ आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ॥ उवाच परमोदारः स्रुतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
 इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३ ॥
 अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ॥ श्रेण्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्न प्रतियास्यति ॥ १४ ॥
 स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवांस्तरत्वयम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ॥ किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरात्रोद्धुमिहार्हति ॥ न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
 उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्धारुणं व्रतम् ॥ पुरवर्ग्यमितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
 आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ॥ उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमर्थं नानुशासथ ॥ १९ ॥
 ते तं मूचुर्मूर्धात्मानं पौरजानपदा जनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
 एषोपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ॥ अतएव न शक्ताः सो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥

करं ॥ ९—१० ॥ जनयितापितेति गौणपितृव्यावृत्तिः । आज्ञातं प्रतिज्ञातं । एवंप्रथमं प्रतिज्ञातत्वात् मातृव-
 धनं भ्रातृवधनं च कर्तुं नार्हामीति भावः ॥ ११ ॥ प्रत्य-
 नन्तरं समीपस्थं परमोदारः सान्त्वितानामिकेत्यादि-
 नादस्तराज्यनिर्वाहकः ॥ १२ ॥ इह स्थण्डिले भूमौ कु-
 शानास्तर आस्तुणीहि । पावनत्वार्थमित्यर्थः । अत-
 एव वक्ष्यति—कुशानास्तीर्य राघव इति । प्रत्युपवेक्ष्या-
 मि प्रतिरोत्सामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रत्युपवेशप्रकार-
 माह—अनाहार इति । निरालोकः अवकुण्ठिताननः
 धनहीनः दुःखार्थमृणप्रदानाभिर्धनः । श्रेण्ये शयिष्ये ।
 इह भाव आर्यः ॥ १४ ॥ राममवेक्षन्तं रामानुष्ठाका-

हन्तमित्यर्थः । कुशोत्तरं कुशास्तरणं । उपस्थाप्य
 आनीय । स्वयमेवास्तरात् आस्तुणात् शयनं कृतवानि-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ किं कुर्वाणं किमपकारं कुर्वाणं । ताते-
 तिसान्त्वनार्थमुक्तं ॥ १६ ॥ एकपार्श्वेन एकपार्श्व-
 शयनेन । मूर्धाभिषिक्तानां अभिषिक्तक्षत्रियाणां
 ॥ १७—१८ ॥ नानुशासयेत्यत्र इतिकरणबोध्यं
 ॥ १९ ॥ काकुत्स्थं राघवं । अभिजानीमः अभिज्ञा-
 नीमः सत्यसन्धजानीम इत्यर्थः ॥ २० ॥ सम्यग्वद-
 तीत्येतदुपपादयति—एष इत्यादिना । अञ्जसा
 शीघ्रं व्यावर्तयितुं शक्ताः स इति तं भरतमूचुरित्यन्वयः

श्रुतिकाशुदासनमितियावत् ॥ १० ॥ ति० जनयिता उत्पादकः पिता ननु गौणः । पिता यदाहापयत् धनवासं स्वरूपं । एवं च मध-
 दाज्ञातः पूर्वैतेनाज्ञादानामन्याथावश्यमिति प्रतिज्ञानात् भवदाज्ञापितदन्यथाकरणमधुनाऽऽसन्तमनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ ति०
 आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यं मुदिश्य प्रत्युपशयनं कर्म करिष्य इत्यर्थः । तद्योपरोक्षव्यस्य हृद्गारसमीपे कुशेषु यावत् कार्यसिद्धिनिराहारतयाऽ-
 वकुण्ठिताननस्य एकपार्श्वेनैव पार्श्वान्तरपरिचरितराहित्येन शयनमिति । वि० धनहीनः दुःखार्थमृणदत्तात्तद्गुणार्थमधमर्णावरोधको-
 लमर्णः अघन इत्यर्थः । सयथाशेते तद्गृहं शयये यावन्मां मद्भवनमशीकृत्य प्रतियास्यति व्ययोध्यामित्यर्थः । स० शालायाः पुरस्ता-
 त्सामुद्दिश्य प्रतियास्यति त्वद्विधानं करोमीत्यायास्यति । कतक० निराहार इत्यादिपञ्चप्रक्षिप्तं ॥ १४ ॥ स० रामं तन्मुखं । सः
 भरतः । दुर्मनाः मद्भवनं शृणोतीति दुःखितमनाः ॥ १५ ॥ ति० किं कुर्वाणं किमन्याप्यं कुर्वाणं ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणः धना-
 दिनाविरोजित इति शेषः । अनेन क्षत्रियाणां मेतत्करणे प्रायश्चित्तमिति सूचितं । स० एकपार्श्वेन परिवर्तनरहितैकभागशयनेन ॥ १७ ॥
 स० आर्यैरामं किनानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः । अयोध्याप्रतिगन्तुमिति शेषः ॥ १९ ॥ स० काकुत्स्थं रामं प्रति । राघवो भवान्
 सम्यग्वदतीत्यभिजानीमः ॥ २० ॥ स० तर्हि किमर्थं रामं प्रति किमपि ज्ञेयं भवद्विरिष्यत आह—एषोपीति । रामोपीत्यर्थः ।
 ति० एषोपि महाभागो रामः पितुर्वचसि तिष्ठति । तदपि सम्यगेव । यदेवं अतएवेत्यर्थः । अत्र भगवताऽसंख्यावर्तननिश्चयेनाग-

[पर०] १ क. च. छ. झ. अ. ड. दशरथोपिता जनयिता. २ क. छ. झ. अ. आहापयन्मां तस्य. ३ च.—ड. एवमु-
 क्तु. ४ ग.—ड. विपुजोरस्कः. ५ छ. झ. ड. इहतु. ६ इहत्वं. ६ क. झ. चंप्रीदति. ७ क. छ. झ. ड. निराहारो.
 ८ क. छ. झ. अ. ड. शये. ९ क. च. झ. म. यावन्मां प्रति. १० च. क. झ. ड. वासितस्त्वयं. ११ क.—ड. प्रत्युपवेक्ष्यसे.
 १२ क. ख. घ. ज. मूर्धावसिक्तानां. १३ ख. आनपदाजनान्. १४ च. ड. किमर्थं. १५ क. छ. झ. ड. तदोचुः. ग. तद्योचुः.
 १६ ख. महात्मानः. १७ ख. सत्यं वदति. १८ क. एषोपीह. १९ ग. महाबाहुः.

तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ॥ एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सैन्यकसंपश्य राघव ॥ उचिष्ट त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥
 अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेण्यस्तथा ॥ २४ ॥
 न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ॥ आर्यं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥
 यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ॥ अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश संभ्रातृवने ॥ २६ ॥
 धर्मात्मा तस्य तेभ्येन आतुर्वाक्येन विस्मितः ॥ उवाच रामः संश्लेष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥
 विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ॥ न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
 उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
 जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥
 अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ॥ आत्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
 ब्रूतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ॥ अच्युतान्मोक्षयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥
 इत्यार्यं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

॥ २१—२२ ॥ एतदुभयं महचनंपौरजनवचनं चे-
 त्यर्थः । सैन्यकसंपश्य कर्तव्यसम्यक्क्रियारूपः । मां च
 स्पृष्ट्वा तथोदकमिति क्षत्रियाविहितमन्युपवेशनप्रायश्चि-
 त्तार्थमित्यर्थः । वसिष्ठाविपुविधमनेषु स्वस्पर्शनविधेः
 इतः परमेवंविधनक्रियतइति शपथार्थजलं स्पृष्ट्वा मां स्पृ-
 शेत्यपिसिद्धम् ॥ २३—२४ ॥ नयाचे नयाचितवा-
 न् । नानुशासामि नानुशासि एवं कुर्वितिनानुशिष्ट-
 वानस्मीत्यर्थः । नानुजानामि वनवासाय नानुशातवा-
 नस्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अवश्यं पितुर्वचः कर्तव्यं वने वस्त-
 व्यं चेति यद्विमन्यसे तर्हि अहमेव त्वत्प्रतिनिधित्वेन वने
 वत्स्यामि त्वं तु मत्प्रतिनिधित्वेनायोध्यापालय एवं च स-
 त्युभाभ्यां सैन्यकपटवचनं कृतं भवेदिति भावः । इति
 भरतो वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६—२७ ॥ आहि-

तं आधिरूपेण न्यस्तं विक्रयस्त्यागः कयः स्वीकार इति
 भेदः । महां वनवासं वृत्वा तन्मूल्यत्वेन राज्यं स्वीकृतवा-
 न् । यद्वा मम वनवासमार्थं कृत्वा तत्र राज्यं दापितवान् ।
 तल्लोपयितुं न शक्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ वारुणस्नानाश-
 क्तसमाकृतान्नवदशकस्यैव प्रतिनिधिस्वीकारः । अहं
 तु वनवासे शक्तः अतः प्रतिनिध्या चरणं पितृकृण्मो-
 चनमित्याह—उपधिरित्यादिना । उपधिः प्रतिनिधि-
 रित्यर्थः । मया शक्तेन जुगुप्सितः हीनकल्पत्वेन नि-
 न्वितः । “ हीनकल्पं न सेवेत पुरतः पौत्रिभवे सति ”
 इति वचनादिति भावः । कैकेय्या युक्तयोग्यमेवोक्तं ।
 पित्रा च सुकृतं धर्म्यकृतं । आत्राभ्यां तदकरणे हीनकल्प-
 करणे च पितुरनृतं स्थात् ॥ २९—३१ ॥ पितरं अनेन

तानामपि पौरादीनामन्तर्यामिनिधयास्त्रानुकूलवचनप्रयोगः कारितः । भरतस्य ह्युपशः कथापनाय ज्येष्ठे कनिष्ठेनैव वर्तितव्यमिति लोकव्य-
 वहारबोधनाय च तेषां प्रवर्तनमिति प्रतिभाति ॥ २१ ॥ ति० वचनमब्रवीत् भरतं प्रतीतिशेषः । निबोध शृणु ॥ २२ ॥ ति० उभयं
 लक्ष्मिपदं द्विपदं च वचनं । श्रुत्वा संपश्य विचारय । विशारेणापि कर्तव्यं निबोधतु महाकवेभ्योः कर्तव्यं विशेषः । लोके मेवाह—
 उचिष्टेति । स्व० उदकं स्पृष्ट्वा आत्राम् ॥ २३ ॥ ती० नाभिजानामीति पाठे आर्यं वनवासो युक्तं न शातवानस्मीत्यर्थः । शि० नाजु-
 जानामि वनवासायानुमतिं नार्थः । एतेन स्वापराधाभावात्सूचितः ॥ २५ ॥ स्व० तस्य आत्रुः ॥ २७ ॥ स्व० जीवता सत्पि-
 त्रावद्विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा दत्तं । आहितं मर्यादाविशेषं कृतान्यस्तं । क्रीतं मूल्यं दत्त्वा गृहीतं । तद्वरतेन मया वा उपयितुं न शक्यं
 आत्रयोः भयोः पुत्रलाभिशेषात् । तथा चेदं राज्यं कैकेय्या चतुर्दशवर्षपर्यन्तं न्यस्तमिति भावः ॥ २८ ॥ ति० उपयितुं न शक्यं
 वरकृपापाकरणार्थं लाद्वहूपकारकत्वात् । अतस्तयोर्वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः । अयुक्तमादिलेहि गुरोः प्यवलिप्तस्येत्यादि-
 न्यायविषयलक्ष्यमिति भावः ॥ २९ ॥ स्व० क्षान्तं क्षमावन्तं । अत्र भरते सर्वं राज्यपालनाविकं । कल्याणमिति संभावयामीति
 शेषः ॥ ३१ ॥ शि० वनात्पुनः प्रत्यागतोऽहं धर्मशीलेन आत्रा भरतेन सह पृथिव्याः उत्तमः पतिर्निधिष्यामि ॥ ३१ ॥ विक्रीतमिच्छादिना पौ-
 [पा०] १ ख. ततश्चैव. २ ड. सैन्यकसंपश्य. ३ ग. ज. महाभाग. ४ स. शृणुयुस्तथा. ५ ख. ग. शांसामि. ६ ड. छ. न.
 ७ ए. परम. ८ च. नाभिजानामि. ९ ड. क. च. छ. न. ड. वनेसमाः. १० ड. च. छ. न. ड. सखेन. ११ ख. पितरं वै. ग. पितरं तु.

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

रामभरतसंभाषणशुभ्रवाशराभाङ्गणमुपागतैर्देवादिभिस्तत्संभाषणप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तत्राभरतंप्रतिराभेणपितुरानुज्यादे-
वनवासस्यावश्यं कर्तव्यत्वोक्तिपूर्वकं स्वस्वावासगमनम् ॥ २ ॥ रामप्रतिनिवर्तनेउपायान्तरमनुपलभमानेनभरतेनराश्यपाक्षने
स्वस्वशक्त्यभावकथनपूर्वकंपुनस्तत्प्रणामंरामंप्रतिप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ रामेणभरतंप्रतिस्वस्त्यदुःस्यजप्रतिशुक्लकथनेभरतेनतंप्रतिहे-
मपादुकाद्वयप्रदर्शनेनतत्रनिजपदार्पणपूर्वकंस्वसौतृहानप्रार्थना ॥ ४ ॥ रामेणपादुकादानेभरतेनतंप्रतिचतुर्दशवर्षसमाप्त्यभ्य-
वहितोत्तरदिनेऽनागमनेखेनाधौप्रवेशप्रतिज्ञाम् ॥ ५ ॥ रामेणतद्वक्त्रीकरणेनसपरिष्वङ्गभरतशत्रुप्रभिसज्जैमपूर्वकंयथोचितसं-
माननेनसकलजनात्तोगमनाभ्यनुज्ञानेनस्वपर्णशालाप्रवेशः ॥ ६ ॥

तमप्रतिमतेजोभ्यां आतृभ्यां रोमहर्षणम् ॥ विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य सप्तमेता महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ तौ आतरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
सं धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वा वयं हि संभाषांभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ॥ भरतं राजशार्दूलमिदंयुधुः सङ्गता वचः ॥ ४ ॥
कुलेजात महाप्राज्ञ महावृच महायशः ॥ ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ॥ अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दध्नरथो गतः ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं मेन्धर्वाः समहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैव तदा सर्वे स्वांस्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥

राश्यपरिपालनेन अनृतान्मोचयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभोगिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशत-
तमःसर्गः ॥ १११ ॥

राजर्षिगणाः । सिद्धाः देवजातिविशेषाः । परमर्षयः देवर्षयः । इदमुत्तरत्र “एतावदुक्त्वावधनंरान्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव” इत्यत्रज्योतीभविष्यति ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौ धर्मशूरौ । वयमभयोः संभाषां । श्रुत्वा स्पृहयामहे पुनःपुनः श्रोतुंवाञ्छामइत्यर्थः । वयंययोरुभयोः संभाषां श्रुत्वास्पृहयामहे तादृशौव-
र्मेज्ञौधर्मविक्रमौद्वौपुत्रौयस्य । सधन्यइत्यन्ययः ॥ ३ ॥ संगताः ऐककण्ठ्यंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरंयद्यवेक्षसे

अथभरतस्यसमाधानंकृत्वाप्रत्यापनंद्वादशोत्तरशत-
तमे—तमित्यादि । आतृभ्यांसंगमं आतृभ्यामन्यो-
न्यसौहार्देनकृतसंगमं प्रेक्ष्य विस्मिताअभूवभितिशेषः ॥१॥ अन्तर्हिताः पूर्वमेवान्तर्धानं प्राप्ताः ऋषिगणाः

रजभमाख्यायपुनर्भरतंप्रत्याह—श्रुतइति । तद्वचनं तस्याःकैकेय्यावचनं । मयाकृतं । मोचयानेन मोचयमानेन । एवंमदुक्तकर-
णेनत्वमपिपितरमनृतान्मोचयेतिश्रुतिः । शि० राजकैकेय्यावृतः वरदायकत्वेनस्वीकृतः । मयाच तद्वचनंकृतं स्वीकृतं । अतः
अनेनसत्कर्तृकराज्यपरिपालनेनसत्कर्तृवनवाससंगतिदानेनचपितरमनृतान्मोचय ॥३२॥ इत्येकादशाधिकशततमस्सर्गः ॥१११॥

ति० समुपेताः स्वार्थरावणवधसंपत्तयेतत्प्रस्थलेसप्तमेताः । महर्षयोनारदाद्याः । स० तंसंगमं परस्परमेलनं । आतृभ्यां
प्राथोः । प्राधान्यादुभयोक्तिः । संगमंप्रेक्ष्यविस्मिताअभूव ॥१॥ ति० अन्तर्हिताः अदृश्यरूपांभाकाशस्थाः ॥ २ ॥ स० सदायौ
सदुत्कृष्टौ । नकेवलंधर्मज्ञौ किंतु धर्मविक्रमौ धर्मप्रवर्तकौ । ति० उभयोःसंभाषां संभाषणंश्रुत्वा उभाभ्यांस्पृहयामहे प्रीताभ-
वामः । शि० सदास्पृहयामहे पुनःपुनःश्रोतुंवाञ्छामः ॥ ३ ॥ स० पितरंयद्यवेक्षसे सत्यवचनंयदीच्छसितीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति०
सदानृणं सतास्वकृतसमीचीनानुष्ठानेनआसर्वतोऽनृणमिच्छर्थः । अनृणत्वात् रामप्रतिक्षयेतिशेषः । यदिरामइदानींविपरीतंकुर्या-
त्पतिनिधिद्वारावाऽनुतिष्ठेत्तदातेपितुःपुनस्त्वर्गाङ्गशएवेतिश्रुतिः । स० पितुस्तदाऽनृणं ऋणरहितं इच्छामहे । सावेच्छाऽप्र
सलेवपर्याप्ताभवतीतिभावः । कैकेय्याअनृणत्वात् तत्संन्यूनरहितत्वादित्यर्थः । शि० यतः कैकेय्याअनृणत्वात् अनृणसंप्राप्य

[पा०] १ क. च. ज.—ट. समुपेता, २ क. छ. झ. भ. ट. अन्तर्हिताभुनिगणाः. च. ज. अन्तर्हिताः ऋषिगणाः. ३ क. छ. झ. ट. स्थिताश्च. ४ क. च. छ. झ. न. ट. महाभागौ. क. ख. महावीर्यौ. ५ क. झ. ट. सदायौराजपुत्रौ. क. समायौराजपुत्रौ. ६ क. धर्मवत्सलौ. घ. सत्यविक्रमौ. ७ क. ख. सुभाभ्यां. ८ क. सिद्धाः. ९ ख. रघुशार्दूलं. १० क. मृचुस्ते. ११ ख. घ. महामत. १२ च. न. एवमुक्त्वायु. १३ क. सगन्धर्वामहर्षयः. १४ क.—ट. तथा.

हादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः ॥ रामः संदृष्टवदनस्तानुपीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
 सस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ॥ कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
 राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततिम् ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥
 रक्षितुं सुमहद्वाक्यमहमेकस्तु नोत्सहे ॥ पौरजानपदाश्चापि रक्तात्रेञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
 हातयश्च हि यौधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ॥ त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
 इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ॥ शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
 ईर्युक्त्वा न्यपतद्वातुः पादयोर्मरतस्तदा ॥ भृशं संप्रार्थयामास राममेव प्रियंवदः ॥ १४ ॥
 तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्यामं नलिनपत्राक्षं मर्षेहंसस्वरं स्वयम् ॥ १५ ॥
 आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ॥ भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
 अमाल्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ॥ सर्वकार्याणि संमम्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७ ॥

पितरं सुखास्थितं यद्विमानं स इत्यर्थः ॥ ५—८ ॥ सज्ज-
 मानया स्वाच्छन्त्या । स्वमनोरथस्य सर्वथा असिद्धत्वात्
 शिथिलगात्रस्य सज्जमानवाक्त्वं च ॥ ९ ॥ राजधर्म-
 राज्यपरिपालनधर्म । कुलधर्मानुसन्ततिं ज्येष्ठाभिषेकरूप-
 कुलधर्मस्यानुस्यूतिं ॥ १०—११ ॥ सुहृदः शोभनह-
 वयाः । पर्जन्यं रसवद्भूमिज्जन्ता । “पर्जन्यो रसवद्भूमिज्जन्तः”
 इत्यमरः ॥ १२—१३ ॥ एवं स्वयुद्धिशास्त्रयुपन्यस्तोपा-
 यान्तरवैफल्यवर्शनेन गत्यन्तराभावाद्भरतो राममेव प्रप-
 द्यते इत्याह—इत्युक्त्वेति ॥ १४ ॥ तमङ्ग इति स्वप्रपद-
 नस्यामोचत्वात् तदानीपूर्वकृतदेवसंभारपागतिफल-
 प्रज्ञानमवृत्त्यनुकुलपितृवचनपरिपालनावरुद्धावसरत-

यातमिर्वर्तनानन्तरं फलप्रविस्तृतावद्विलम्बसहनाय सा-
 न्त्वपूर्वमङ्गमारोपयति । रामविष्यदेहसंस्पर्शकृतपुष्ट्य-
 तिष्ठयद्योतनाद्ययाममित्यादिविशेषणं मर्षेहंसस्वरत्न-
 मादरातिशयद्योतयति । किंच स्वररामणीयकेन पूर्वहंस-
 भूतावस्थासूचकेन । सत्वात्स्वकपुष्करहंसभूतमपि मां
 कर्षयित्वो जयितुमिच्छसीति सूच्यते । स्वयमङ्गे कुले-
 त्यन्वयः ॥ १५ ॥ स्वजा सहजा । वैनयिकी चिन्-
 योगुरुशिखा ततः प्राप्ता इयं उभयाकारा बुद्धिः ।
 त्वामागता त्वापूर्वमेव प्राप्तवती । अतो भृशमुत्सहसे
 शक्नोषि ॥ १६ ॥ अमाल्यैः प्रधानसन्धिवै । मन्त्रिभिः

कैलेयैश्चरंस्त्वेषथी । दशरथस्त्वर्गतः । अतोरामं सदा वनासङ्गेषु कापि पितुरनुत्तमं नृपमिर्वर्तकं वयमिच्छामहे । एतेन रामक-
 र्तृवचनवासमन्तराराजोमित्राण्यपूतिर्नैव भविष्यतीति सूचितं । तेन रावणवधार्थमेव राहुरामः प्रेषित इति व्यजितं ॥ ६ ॥ वि० अभ्य-
 पूजयत् सम्यग्भाधर्मतो रक्षितवन्त इत्युक्तानि सत्यः । स० हादितः तोषितः । पूर्वमपि शुभदर्शनः विशेषतस्संदृष्टवदनस्तन् शुशुभे
 स्वाकर्तारकायोमिमुह्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ति० प्रसगात्रः उद्दिग्गात्रः । सस्तगात्र इति पाठान्तरं ॥ ९ ॥ ति० राजधर्ममथ
 प्रेक्ष्य कालधर्मोऽसन्ततमिति पाठे अथ अपवा । काष्ठधर्मान् कालकृतस्वसक्तिमभिष्टतदभावलक्षणान् । प्रेक्ष्य विचार्य ॥ १० ॥
 ति० अधकालकृतास्वस्वरक्षणाशक्तिदर्शयति—रक्षितुमिति । एकः असहायः । स० तदा जद्वियोगकाले । रक्तान् स्वयंजुर-
 कान् । रक्तयितुं मयिकेहमुत्पादयितुं ॥ ११ ॥ ति० अतस्संसारज्यप्रतिपद्य स्वीकृत्य । कस्मिंश्चित्स्यापमहि । हिंसाकालाद्वारं ।
 हि यतः । सः स्वदत्ताराज्यः लोकपालनेशकिमानभवति । शक्तिमानसीति पाठे अयमदीय इति स्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्वपाल-
 नेशक्तिमानसि । रामस्वराज्यमिलेतावन्नोक्तपरिपालनेऽपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० इयं बुद्धिः मद्गतवासविरोधिनी ।
 स्त्रीयलेनाङ्गीकृतस्यापनविषया । आगता जाता । सा स्वजा स्वाभिविधी वैनयिकी च इतराश्च सर्वा तु हेति भावः । अथ यात्स्-
 यास्वस्याशक्तिहकारालनेसानारलेवेत्याह—भृशमिति । स० इयं मद्गतानुकूला । लदीयत्वेन स्वीकृत्य यत्र कचनस्यापयेत्येवंरूपा ।
 क्षि० वैनयिकी पित्रादिसेवाजनितविनयजन्मा । स्वजा संसर्गवीचधर्मं प्रज्जापालनमित्यर्थः । जनयति उत्पादयति सा यात्वा माग-
 ता प्राप्ता इयं बुद्धिः तया बुद्ध्या पृथिवीरक्षितुं त्वं भृशमुत्सहसे । एतेन मत्कर्तृकायोऽप्यागमममप्रापनीयमिति सूचितं । तेनायोऽप्यागम-

[पा०] १ क. च. छ. झ. ट. शुशुभे. २ क. छ. झ. ङ. ट. रामधर्ममिधं. ३ क. छ. झ. ट. संततं. ४ क. छ. झ.
 ट. मदा. ५ क. च. छ. झ. ट. हातयश्चापि. ६ अ. पौराव. ७ च. अ. पालय. ८ क. छ. झ. ट. शक्तिमानसि हि ९ क. छ.
 झ. ट. एवमुक्त्वा न्यपतद्वातुः. १० छ. झ. ट. राघवेऽतिप्रियंवदन्. क. च. ज. म. राममेव प्रियंवदन्. ११ क. ग. च. भरतः.
 १२ क. म. ञ.—ट. ईर्युक्त्वा स्वयं. १३ क. पृथिवीमिमां. १४. क. क. छ. झ. ट. महान्त्यपि हि.

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ॥ अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहे पितुः ॥ १८ ॥
 कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥
 एवं भ्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ॥ तेजसाऽऽदित्यसंकाशं प्रतिपञ्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥
 अधिरोहार्थं पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ॥ एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥
 सोधिरुद्ध नरव्याघ्रः पादुके ह्येवमुक्त्वा च ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
 स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥
 फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ॥ तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन् नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
 तव पादुकयोर्न्यस्त्याज्यतमः परंतप ॥ चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥
 न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ २५ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ॥ शत्रुघ्नं च परिष्वज्य भरतं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ मया च सीतया चैव शप्तोसि रघुसत्तम ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताप्तो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

उपमन्त्रिभिः ॥ १७ ॥ मयादेवर्षिसंघैश्च पुनः पुनरुच्यमा-
 नोप्ययं निवर्तनेच्छानं त्यजेदिति तदिच्छा सवासना त्या-
 जयितव्येति स्वप्रतिज्ञादार्क्यदर्शयति—लक्ष्मीरित्या-
 दिना । न प्रतिज्ञां अतीयामिति शेषः ॥ १८ ॥ स्त्रिया
 कामकृतत्वात्त्यक्तुमिदं प्रतिज्ञाऽर्हत्याशङ्क्याह—कामा-
 दित्यादिना । कामात् त्वद्विषयस्नेहात् । लोभात् त्वव्या-
 जेन राज्याकरणलोभात् । मातृवत् मातरीव ॥ १९ ॥
 तेजसादित्यसंकाशमित्यनेनानिवर्त्यप्रतिज्ञत्वमुच्यते । प्र-
 तिपञ्चन्द्रदर्शनमित्यनेन क्रमेण रात्र्ये पूर्णप्रतिष्ठत्वं सर्वैरपि

पूज्यत्वं च द्योत्यते ॥ २० ॥ अथ मध्यस्थेनोभयोर्हितपरे-
 ण वसिष्ठेन नियुक्तो भरतः प्रार्थयते—अधिरोहेत्यादिना ।
 अतएव भरद्वाजं प्रति भरतो वसिष्ठोक्तिमनुवदिष्यति
 “एते प्रयच्छसं हृष्टः पादुके हेमभूषिते” इति ॥ २१ ॥
 अथ रामः स्वप्रतिज्ञां भरतं कृतप्रपत्तिं च निर्वहंसाथाकरो-
 ति—स इति । प्रायच्छत् गृहाणेत्यन्वयुक्तः ॥ २२ ॥
 स इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे-
 सति अहनि उत्तरवर्षादिमदिने । प्रवेक्ष्यामीत्यन्ते इति

मेनिरन्तरवनासविषयकप्रतिज्ञाहानिर्नमवितेति सूचितम् ॥ १६ ॥ तनि० लक्ष्मीः कान्तिः । चन्द्रादपेयात् इन्दुसंवादिषु तथाद-
 र्शनात् । उदाहरणान्तरमाह—हिमवान्वेति । श्रीमत्काले हिमवतोऽपि हिमपरिक्षयसंभवात् । सागरोप्यसीयादौ प्रलयवेले लोहान-
 संभवात् । शि० लक्ष्मीः शोभा अपेयात् राजावपगच्छेत् ॥ १८ ॥ ति० तुभ्यं तव । कामात् देवानामिच्छातः । लोभाद्वा
 लोभादेव । तेषां देवलोकराज्यलोभात् । तवमात्रा देवैरेव मन्यराद्वारा इदं कृतं कारितमिति गूढोपः । स० कामात् ईशेच्छायाए-
 व । लोभाद्वा लोभादि । मातृवत् मन्मातृवत् ॥ १९ ॥ ती० तेजसादित्यसंकाशमित्यनेन परैरप्रपञ्चत्वं प्रतिपञ्चन्द्रमित्यनेन
 सर्वैरपि पूज्यतया ह्यमानत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनं च द्योत्यते ॥ २० ॥ स० हेमार्थं अधिरोह पादुकयोः पादौ स्थापयेत्यर्थः ।
 एतेव पादुके भरतेन सहानीते इति बोध्यं । अन्यथा रामस्य वस्त्राणि पृथ्वीलाऽजिनानि दत्तवत्याः कैकेय्यारामाय हेमपादुकादानस्यानुचि-
 तत्वात् ॥ ति० एते उदजसन्निहिते । अधिरोहेत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोः प्रतिष्ठितिभूतयोरारोहणेन राज्याप्रतिपत्तिः कारिता ।
 शि० विधास्यत इत्यनेन पादुकयोश्चेतनत्वं ध्वनितं । तेन तयोः प्राकृतविरुद्धत्वं सूचितं ॥ २१ ॥ ति० सरामः पादुके अधिरुद्ध
 श्वेत्वं सूच्य पुनस्ततो वसुच्य भरताय प्रायच्छत् । एतेन प्रतिष्ठितिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगः कृतः । प्रतिपद्यस्थापयेति चिदं भरतप्रार्थ-
 नं च साधितं । अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्तत्र स्थापनं । अहर्शेनेन सर्वज्ञत्वं संपत्तिरिति बोध्यं । तदुक्तपाद्ये “ज्ञात्वा तदाज्ञाताभ्यां-
 च भरतः क्षितिमन्वशात्” इति । ताभ्यां पादुकाभ्यां तदहर्शनमात्रेणेदोषविषयेन गद्यतएवमाहेति ज्ञात्वा तदाज्ञातव्यवहारमकरोदित्यर्थः ।
 भरतस्तु पाञ्चजिन्यासपारत्वादाच्छादितसर्वज्ञइत्यनेन सूचितम् । मग्नवत्स्पर्शेनाचेतनेपिसावैज्ञानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्याति-
 शयद्वारा रामस्य श्रवत्वं सूचितं ॥ २२ ॥ ति० शप्तोसि रोषाकरणायेति शेषः ॥ २८ ॥

[पा०] १ च. ग. हिमवाक्क्षीततां. २ क. झ. ट. व्यवसुच्य. ३ च. ग. प्रायच्छत्. ४ क. झ. छ. झ. अ. ट. न्यस्यरा.
 उग्रतमं. ख. ग. न्यस्तोराज्यभारः. ५ ग. ज. वर्षे हि रघुनन्दन. ६ क. घ. ज. संपरिष्वज्य. ७ घ. शत्रुघ्नं भरतं चेदं रामो वचन-
 मब्रवीत्. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. वचनं. ९ ख. घ.—ट. रघुनन्दन.

स पादुके ते भरतः प्रतापवान्बलंकुते संपरिपूज्य धैर्यवित् ॥
 प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥
 अथानुपूर्व्यात्प्रतिनन्द्य तं जने गुरुं च मन्त्रिप्रकृतीस्तथाऽमुजौ ॥
 व्यसर्जयद्राघवं शर्वधनः स्थिरः स्वधर्मं हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥
 तं मातरो बाष्पशुहीतकण्ठो दुःखेन नामभयितुं हि श्रेष्ठः ॥
 स त्वेव मादुरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्त्रां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अयोध्याशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

वसिष्ठोऽपि सहायोऽप्याप्रस्थितेन भरतेन भरद्वाजाभ्रमेत्यतदभिचादनम् ॥ १ ॥ तथातश्चिन्त्यस्वराजपादुकाकाभावि-
 ष्विचित्रकूटसुतसुतान्तसिधेदेन पूर्वकं तदाभ्रमेन सकलैस्सहपुनरप्योऽपि प्रस्थानम् ॥ २ ॥ परिजनेस्सहपुनरागतातरणेन ह्य-
 ऋषेः मेत्यतो मिर्गस्याभ्योदष्टवता भरतेन सुमर्कमसितस्याभिष्यभस्वप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ॥ आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुभेन समन्वितः ॥ १ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च रुद्रप्रतः ॥ अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
 मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राक्मुखास्ते ययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणं चैव कुर्वाणाश्चित्रकूटं महामिरिम् ॥ ३ ॥
 पश्यन्धौतुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ॥ प्रवयी तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥
 अतुराश्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ॥ आभ्रमं यत्र स ह्यनिर्भरद्वजः कृतालयाः ॥ ५ ॥

करणं । इत्यत्र वीदिति पूर्वोपान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५—
 ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 श्रीरामचरितकव्ये अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तर-
 शततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशश्च अयोध्याशोत्तरशततमे
 पादुके शिरसि कृत्वा शत्रुं जयमूर्तिं निक्षिपे पादुके सादर-
 मादाय स्वमूर्ध्याधारेत्यर्थः । पादुके शिरसि कृत्वा हृष्टः
 “यावन्नचरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा-

धारयिष्यामि न मे शान्तिर्मे विध्यति” इति स्वपार्थित्या-
 शुणकिरीटधारणं कृत्वा हृष्टः पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इवाजी-
 पादुकाप्राप्त्या हृष्टः ॥ १ ॥ मन्त्रपूजिताः अमोघकार्य-
 विचारनैपुण्यात् पूजिताः ॥ २ ॥ सीतारामयोर्जलजी-
 ङादिभिः रम्यां मन्दाकिनीं रामनिवासत्वेन महाप्रभावं-
 चित्रकूटं निर्दिष्टप्रदक्षिणं कुर्वाणाः सन्तः प्राक्मुखा ययुः
 ॥ ३ ॥ हृतगतिं विहाय नानाधातून् हृत्वा पिबन्निव पश्यन्
 तस्य चित्रकूटस्य पार्श्वेन ययौ ॥ ४ ॥ अतुरादिति । चि-
 त्रकूटसौन्दर्यदर्शनाकृष्टचित्तत्वाद् अतुरादिव आसमानम्

ति० संपरिपूज्य शिरसेति शेषः । उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यजसक्तके । तत्कालाभिचकाराजाधिरोग्गणधियेति शेषः ।
 सर्वलोकाप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ति० अथ व्यसर्जयत् मङ्गलं यापयामास ॥ ३० ॥ ति० रुदन् स्वगमनाभावेन रुदयन् ॥
 ति० सर्वाः सकलैक्योक्ताः । अनेन कैकेय्यादोषराद्विषं सूचितं । रुदन् रुदयिष्य ॥ ३१ ॥ इति द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥
 तनि० पादुके शिरसि कृत्वा हृष्टः “यावन्नचरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसाधारयिष्यामि न मे शान्तिर्मे विध्यति”
 इति स्वपार्थित्यानुशुणकिरीटधारणं कृत्वा हृष्टः । पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इवाजीपादुकाप्राप्त्या हृष्टः ॥ ति० यद्वा शिरसीत्यस्य जशिरसी-
 सेवार्थः ॥ १ ॥ ति० यत्र यमुनादक्षिणकूले । अतएव चित्रकूटस्याद्वारात् । अनेन यमुनादक्षिणतटे पिबन्ति अरद्वाजाभ्रम इति ज्ञायते ।

[पाठः] १ छ. छ. ट. बलंकुतेमहोच्चले. २ क. ग.—ट. संपरिपूज्य. ख. संप्रतिपूज्य. ३ न. म. राघवः. ४ क.
 ख. घ. ङ. च. ज.—ट. प्रतिपूज्य. ५ घ. क. च. ज.—ट. मन्त्रीप्रकृतीः. ६ घ. स्वदा. ७ क.—ट. स्थिताः. ८ ख. घ.
 च. ज.—ट. सन्नेव. ९ क. छ. ट. सन्नेव. १० घ. श्रीप्रे. ११ छ. छ. शत्रुभेन सहितस्तदा. ग. शत्रुभेन समन्ततः. १२ घ. मङ्गुर्वाणाः
 १३ ग. न्यासयत्सामि. १४ ख. ज. स्वया.

स तमाश्रममागस्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ॥ अवतीर्य रथात्पादौ बबन्दे भरतस्तदा ॥ ६ ॥
 ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता ॥ प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ८ ॥
 स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ॥ राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥
 एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
 एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ॥ अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ पादुके अधिरुह्यते मम राज्याय वैदेदी ॥ १३ ॥
 निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ॥ अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुवाच तम् ॥ १५ ॥
 नैतैर्विश्रं नैरन्याघ्नं श्रीलघुत्वतां वर ॥ यदार्थं त्वयि तिष्ठेत् निम्ने सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥
 अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ॥ यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥
 तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ॥ आमन्त्रयितुमारेभे चरणानुपगृह्य च ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनःपुनः ॥ भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ स इति । भरद्वाजस्य पादौ बबन्द इत्यन्वयः ॥ ६ ॥
 अपिशब्दः प्रभे । रामेण किं समागतं संगतं भवतारामेण
 कृत्यं भवत्प्रयोजनं किं कृतमित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ गुरुणा व-
 सिष्ठेन । पितुरिति । चतुर्दश वर्षाणि वने वस्तव्यमितिकै-
 केयीनिमित्तं कृतापितुर्या प्रतिज्ञास्ति तामेव पितुः प्रतिज्ञां
 तत्त्वतः पालयिष्यामीत्यब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ९—१० ॥
 हेमभूषिते इत्यनेन रामाय श्रीत्यासमर्पयितुमस्मिन्नवस्था-
 निर्माणनगराद्वरतेनानीति इति गम्यते । योगक्षेमकरे अपू-
 र्ववस्तुलाभो योगः । लब्धस्वपरिपालनक्षेमः । एते पादु-
 के प्रयच्छेति वसिष्ठः प्रत्युवाच हेतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ १२—

१५ ॥ आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं श्रेयः । निम्ने तदाका-
 दौ । सृष्टं धृतम् ॥ १६ ॥ “प्रजामनुप्रजायसे तदुतेभ-
 र्यामृतं” इति श्रुत्युक्तरीत्या सत्पुत्रलाभान्मृतोपि दशरथः
 अमृत इत्याह अमृत इति ॥ १७ ॥ अस्मन्प्रयितुमारेभे
 विनयेनामन्त्रणोद्युक्त इव स्थित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ततः
 तदनुज्ञानन्तरं । अत्र पुनः पुनरित्यनेन एकं प्रदक्षिणं न
 कार्यमित्युक्तं । प्रदक्षिणविशेषणेन प्रणामस्तु सकृदेव-
 त्युक्तं भवतीत्याचार्याः । केचित्तु एकद्वयप्रणामैकप्रद-
 क्षिणयोरिव एकप्रणामस्यापि निषिद्धत्वात् पुनः पुनरि-
 ति विशेषणस्यार्थिकेवा पूर्वश्लोकोक्तामिवादनबल-
 ल-

अतएवाग्नेभरद्वाजामन्त्रणोत्तरं “ततस्त्वमुनातीर्त्वं”ति इत्यति । संप्रति तत्र स्थितिः सुरामभरतयोस्त्वं वादं धिष्यद्वा राक्षसि तिष्ठोत्तुमिति
 बोध्यं ॥ स० यत्र प्रयागे ॥ ५ ॥ ति० प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । योगक्षेमकरो भवेति एतद्वारा भरतस्यैव संपादनेने-
 ति शेषः ॥ १२ ॥ ति० हेमविकृते हेम्ना विधिप्रवयाकृते । मम राज्याय मम राज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः । शि० नच पूर्वभ-
 रतप्रार्थनयाराभकर्तृकपादुकादानस्योक्तत्वेनेदं विरुद्धमिति वाच्यं । पुरावीश्वरलक्ष्म्याकर्तृत्वकरणलक्षणेत्वादिश्रुत्याकर्तृत्वस्यैव परमवस-
 त्वत्वेन वसिष्ठस्यैव मुख्यकर्तृत्वेनादोषात् ॥ १३ ॥ ति० आर्यं शोभनचरित्रं । लयितिरिति यत् तत् उत्सृष्टमुदकं निम्ने तिष्ठेदिति
 वचनविश्रं । निम्ने तिष्ठतसहस्यन्तं ॥ १६ ॥ शि० आमन्त्रयितुं गमनाय प्रार्थयितुं ॥ ति० आमन्त्रयितुमारेभे आमन्त्रयं कृतवान्

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. आसाय. २ ड. झ. नीर्यवान्. ३ क.—क. छ. ज. झ. कुलनन्दनः. च. अ. रघुनन्दनः.
 ४ अ. समागतः. ५ ख. ग. च. अ. तदा. ६ क. क. च. छ. झ. अ. ट. धर्मवत्सलः. ७ क. याच्यमानोपि. ८ अ. चतुर्दशच.
 ९ क. झ. ट. करोमव. १० क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. हेमविकृते. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. वैदेदी. १२ क. च.
 अ. भरद्वाजस्तु भरतं. अ. भरद्वाजः शुभतरं. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. मुदीहरत्. ग. मुवाचह. १४ अ. नैव निम्नं.
 १५ क. च. छ. झ. अ. ट. नरव्याघ्रेण लघुत्वविदां वरे. १६ क. झ. अ. ट. निम्ने उत्सृष्ट. ख. ग. घ. अ. ज. निम्ने हृष्ट. १७ क.
 छ. झ. अ. ट. अनुषाः. १८ ख. ड. छ. झ. अ. ट. धर्मात्मा. १९ क. सुमहात्मानं. ख. क. च. छ. झ. अ. ट. सुमहाप्राज्ञं.

यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्माणैश्च सा चमूः ॥ पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥
 ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वाभिर्मालिनीम् ॥ ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शुभजलां नदीम् ॥ २१ ॥
 तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहवृन्धवः ॥ शृङ्गिरेपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२ ॥
 शृङ्गिरेपुराद्भ्यस्त्वयोध्यां संदर्श ह ॥ २३ ॥
 अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा पित्रा आश्रा विवर्जिताम् ॥ भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 सारथे पश्य विध्वस्ता साऽयोध्या न प्रकाशते ॥ निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वरा ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

वाल्मीकिनाबहुविधानमप्रदर्शयित्वा योऽयोध्यायाः शोभा राक्षसि रूपमम् ॥ १ ॥ अयोध्याप्रविष्टता भरतेन मुमूर्षु मन्त्रप्रत्ययोऽप्या-
 पागिरसोभारप्रदर्शनपूर्वकं शोकात्पितृभिर्वेदामवेतः ॥ २ ॥

श्लिग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
 बिबालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ॥ तिभिर्गन्ध्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
 राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रियां प्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३ ॥
 अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां धर्मोत्सङ्गविहंगमाम् ॥ लीनमीनमपग्राह्यां कृशां गिरिमदीमिव ॥ ४ ॥
 विधूमामिव हेमामामध्वराग्रेः संमुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रैरुपगताम् ॥ ५ ॥
 विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥

अथवाप्रणामेन्यन्त्रयेन नकोपि विरोध इत्याहुः । अयोध्या-
 मुद्दिश्य ययावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ भरतस्त्वैवसेनायो-
 श्चित्रकूटाभिपृच्छिमाह-यानैरिति ॥ २० ॥ भरतमु-
 दृत्य सेनानुयानप्रकारमाह-तत इति । यमुनां तीर्त्वा ग-
 ङ्गन्तस्ते सर्वे गङ्गां ददृशुरितिसंबन्धः ॥ २१—२४ ॥
 निराकारा निर्गतशोभनाकारा ॥ २५ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरालया-

ने अयोध्याकाण्डव्याख्यानम् ॥ त्रयोदशोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ ११३ ॥

पूर्वसर्गाग्निसंस्फोटकोक्तविलारेण वर्षायति चतुर्दशोत्तरश-
 ततमे । उपयान् समीपमागच्छन् ॥ १ ॥ कालीकृष्णपञ्च-
 संबन्धिनीम् ॥ २ ॥ राहुशत्रोः चन्द्रस्य ॥ ३—४ ॥
 हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रैरुपगताम् । शिखां प्रव-

॥ १८ ॥ ति० यमुनां तीर्त्वा तस्मिन्नेव दिने भरतः शृङ्गिरेपुरं गङ्गां ददृशुरित्यर्थ इति कश्चित् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्याऽसामञ्जस्यार्थः । जलस्य
 शिखरं रम्यत्वं दर्शयन् मन्त्रेण सकलपापपापहन्तृत्वं धुरत्वं च ॥ २१ ॥ ति० शृङ्गिरेपुरादिति । निर्गले विशेषः ॥ २१ ॥ ति०
 विध्वस्ता विध्वस्तशोभा । निराकारा निरलङ्कारा ॥ २५ ॥ इति त्रयोदशाधिकशततमसर्गः ॥ ११३ ॥

ति० आसमन्तात् लीनानि स्फुरन्निग्नानि नराणां वारणानि कदाचानियस्याः । शि० कालीनानि पिहितानि नरवारणानि
 नराणां वारणानि मुक्तानियस्याः । किंच आलीनानि निवृत्तानि नराणां प्रतीहाराणां वारणानि निवारणानियस्याः सातां ॥ २ ॥ ति०
 विधूमा अतएव हेमाभां अग्रेस्तमुत्थितां शिखामिव । पूर्वैरामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतया स्थिता । पश्चात् रामविवाहनकाले ह-
 विरभ्युक्षितां होमीयपयसिस्तां अतएव विप्रलङ्घितां शिखामिव स्थिता । अथवा अग्रेस्तमुत्थितामिति पाठो बहुसंमतः तत्राप्यर्थः आरव-

[पा०] १ क.—ट. शिखजलां. २ ज. रम्यातां जल. ग. तापुजल. ३ ज. बान्धवैः. ४ ग. संदर्शयः. ५ क. ख.
 क. च. छ. झ. ञ. ट. अयोध्यातुता. ६ क. च. न. आश्राचवर्जिता. ग. आश्राविनाकृता. ख. आश्राचवर्जिता. ७ क.
 काव्यमब्रवीत्. ८ क. छ. झ. ट. विध्वस्ता अयोध्या. ९ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. प्रतिहतस्वना. १० ग. तिमिरेणाहता.
 ११ क. ख. घ. क. छ. ज. झ. ट. ग्रहेणाभ्युदितेनैका. १२ क. झ. न. ट. मर्मतप्त. क. दर्मातप्त. १३ क. छ. झ. ट.
 हेमोत्सङ्गविहंगमां. १४ ग. समुत्थितां. १५ क. ख. प्रविक्रयं.

सफेता सखना भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ॥ प्रशान्तमौस्तोद्धातां जलोर्मिमिव निःखनाम् ॥ ७ ॥
 त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ॥ सुत्याकाले विनिर्बृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८ ॥
 गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं तृणं नवम् ॥ गोष्ठ्येण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥
 प्रमाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ विद्युक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां युक्तावलीमिव ॥ १० ॥
 सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्भूताम् ॥ संहतद्युतिर्विस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥
 पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरनादिताम् ॥ हृतदावाग्निविप्लुष्टां क्रीन्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥
 समूढनिगमां स्निग्धां संक्षिप्तविण्णपणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां यामिवाभ्युधैर्वृताम् ॥ १३ ॥
 क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौण्डाभिर्वाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥
 वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ॥ उपयुक्तोदकां भ्रमां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥
 विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ॥ भूमौ बाणैर्विनिष्कृतां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥
 सहसा युद्धशौण्डेन ह्यारोहेण बाहिताम् ॥ निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥ १७ ॥
 शृङ्गतोयां महामत्स्यैः क्रमैश्च बहुभिर्बृताम् ॥ अभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् ॥ १८ ॥
 पुरुषस्याग्रहृष्टस्य प्रतिपिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिव शोकेन गात्रघष्टिमभूषणाम् ॥ १९ ॥

ग्योत्थितज्वालाम् ॥ ५—७ ॥ यज्ञायुधैः स्पर्शादिभिः ।
 सुत्याकाले सुत्यादिवत्से ॥ ८ ॥ अचरन्तीं अभक्षयन्तीम्
 ॥ ९ ॥ प्रमाकराद्यैः पक्षरागाद्यैः ॥ १० ॥ ११ ॥ वस-
 न्तान्ते ग्रीष्मे हृतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निनाईष-
 ण्धाम् ॥ १२ ॥ समूढनिगमां जनसंचाररहितमार्गां ।
 “निगमोतिश्चयेवेदपुरेपथिवणिकपथे” इतिवैजयन्ती ।
 संक्षिप्तविण्णपणां संकुचितविक्रयां संकुचितनिषद्यां च
 ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमधूत्तमैः । शरावैः च-

धकाकरैः । हतशौण्डां हतमत्तजनां आकाशे अनावृ-
 त्तप्रदेशे ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां विदीर्णभूमितलां ।
 वृक्णपात्रैः भिन्नपात्रैः ॥ १५ ॥ विततां अटनीद्वयव्याप्तां
 आरोपितामितियावत् । युक्तपाशां युक्तरज्जुं । तरस्विनां
 वीराणां । बाणैः विनिष्कृतां छिन्नामितियावत् । आयु-
 धात् घनुषः ॥ १६ ॥ युद्धशौण्डेन आहवसमर्थेन ।
 निक्षिप्तभाण्डां अवरोपितांश्रमूषां । उत्सृष्टां बाह्वानां ह्रीं

देव । शिखामित्यस्य चावृत्तिः ॥ ५ ॥ ति० समुत्थितां प्रबलमारुतेन समुत्थितां । अतएव सफेतां सखनां जलोर्मिमिव भूत्वा तत्सं-
 दृश्यरूपं प्राप्य पश्चात् प्रशान्तमारुतेन अत्यल्पभूतां कंषितां अतएव निस्सर्वांसागरस्य जलोर्मिमिव स्थितां । स० जलोर्मिमिव रूपं पूर्वं
 भूत्वा प्राप्य ॥ ७ ॥ स० यज्ञायुधैः याज्ञीयायुधाकारस्पर्शादिभिः । सुत्याकाले यज्ञकाले । सुनिर्बृत्ते निष्प्रेषे सति । रवः ध्वनिः
 ॥ ८ ॥ ति० गोष्ठः वज्रं । गोष्ठ्येण गोष्ठ्येण । यद्वा गवां प्रियेण गोष्ठ्येण त्यक्तां अतएव मार्तां तत्रोत्सुकां नवतृणमचरन्तीं अभक्षयन्तीं ।
 गवां तरुणवृषाणां पत्नीमिव स्थितां । गवां पत्नीमिवेति पाठान्तरं । पत्नीमित्यस्य पत्नीमित्यर्थे तीर्थं आह तच्चिन्त्यं ॥ ९ ॥ स्त्री० मणि-
 भिः नायकमणिभिः । ति० प्रमाकराद्यैः स्फटिकाद्यैरितिकतकोकं तु न युक्तं । स० प्रज्वलद्भिः अग्निभिरिवोत्तमैः ॥ १० ॥ ति०
 चरितां चलितां । पुण्यक्षयेति कृतसप्तम्यन्तं । पुण्यक्षये सति महीं प्राप्तां । स० संहतद्युतिर्विस्तारां उपसंहतप्रकाशां । क्षीणपुण्यत्वात्
 ॥ ११ ॥ ति० समूढाः शोकाकुलजिताः निगमाः वणिजोयसां ॥ १२ ॥ ति० हतशौण्डां हतमथपां ॥ १३ ॥ ति० वृक्णभू-
 मितलां भिन्नचलरां । भ्रमां भ्रमराणां । उपयुक्तोदकां समाप्तोदकां ॥ १५ ॥ स० युक्तपाशां धनुषोत्थोः स्थानार्थं युग्मयत्र

[पा०] १ क. ख. घ. — ट. सफेतां सखनां. ग. सफेतां सखरां. २ घ. काले. ३ ख. घ. — ट. आस्तोद्धातां. ४ च. घ.
 चनिर्बृत्ते. क. छ. झ. ट. सुनिर्बृत्ते. ५ क. ख. ड. — ट. नवतृणं. ६ क. ट. विमुक्तां. ७ क. छ. — ट. चरितां. ८ च.
 छ. झ. च. ट. हृतोद्धातां. ९ घ. ज. विस्तीर्णां. १० क. ख. छ. झ. ट. भ्रमरशालिनीं. ख. च. अ. भ्रमरताडितां. ग.
 भ्रमरताडितां. ११ ख. ग. च. हृतं. क. शृङ्गां. १२ घ. अ. संसृष्टां. १३ ख. च. कृतामिव चतुर्बलां. १४ क. ख. ड. च. छ. झ.
 म. ट. सर्वां. १५ क. छ. झ. ट. सुतां. १६ क. छ. अ. ट. भ्रमैः. १७ ग. घ. क. छ. — ट. मित्रवत्सां. १८ घ. मित्रां.
 १९ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. निहताप्रतिषेधेन बहवामिव पातितां. २० शृङ्गतोयामित्यादिः शोकवयं. झ. — ट.
 पुस्तकेषु न दृश्यते.

प्राङ्मुखि प्रविगाढायां प्रविष्टस्यात्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ २० ॥
 भरतस्तु रथस्थः सञ्ज्वलीमान्दशरथात्मजः ॥ बाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 किन्तु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निश्चम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ २२ ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ॥ धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २३ ॥
 यानप्रवरधोवश्च स्निग्धश्च हयनिस्वनः ॥ प्रेमसज्जननादश्च महार्थ स्थनिःस्वनः ॥
 नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ २४ ॥
 चन्दनागरुगन्धाश्च महार्हाश्च नैवस्रजः ॥ मते हि रामे तरुणाः संतप्ता नोपभृज्यते ॥ २५ ॥
 बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकादिते पुरे ॥ २६ ॥
 सैह नूनं मर्म भ्रात्रा पुरस्यास्य पुतिर्गता ॥ न हि राजस्योध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ॥ २७ ॥
 कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इषाम्बुदः ॥ २८ ॥
 तरुणैश्चारुवैश्व नरैरुन्नतगामिभिः ॥ संपतस्त्रियोध्यायां नानिभामन्ति महापथाः ॥ २९ ॥
 एवं बहुविधं जल्पन्विवेश वसतिं पितुः ॥ तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ ३० ॥

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्सृष्टमभास्करं दिनम् ॥

निरीक्ष्य सर्वं तु विविक्तमात्मवान्मुमोक्ष बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे प्राञ्जलीकृत्ये अष्टविंशत्यध्याये अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

किशोरी मालवज्ज्वा ॥ १७—१९ ॥ प्रविगाढायां
 प्रमुखायां भास्करस्यप्रभामिवस्थिता । उक्तविशेषणविक्षि
 द्वाभयोर्ध्याप्रविवेशेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २०—२१ ॥ किन्तु
 खलु अहोक्लृप्तजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ वारुणीमदगन्धः
 वारुण्याः महोत्पादकोगन्धइत्यर्थः ॥ २३—२६ ॥
 सासारा वेगवहुष्टिसहिता । “सासारः स्वात्सरणेवे-
 गवृष्टोमुह्वले” इतिवैजयन्ती । अर्जुनी शुक्लपञ्चसं-
 न्धिनी ॥ २७ ॥ महोत्सवः ग्रीष्मेजम्बुदइवश्च अयो-
 ध्यायां कदामेभ्राता हर्षजनयिष्यतीतिस्निग्धः
 ॥ २८ ॥ उन्नतगामिभिः सगर्वगमनैरित्यर्थः । महा-
 पथाः राजमार्गाः ॥ २९ ॥ एवंबहुविधंजल्पमिति

पाठः ॥ ३० ॥ सुरैरिवोत्सृष्टं अभास्करं विनमिव उज्झितप्रभं
 अन्तःपुरनिरीक्ष्येतिसंक्षन्धः । विविक्तं विजनं ।
 “विविक्तोपूतविजनौ” इत्यमरः । पुराकिञ्चिद्वासुर-
 मुद्धेअसुरैर्वैवाः पराजिताः स्वभानुनाचभानुःपातितः स-
 दानीकियान्काळोविहारात्रविभागरहितोभूत् । ततःपरं
 ब्रह्मनियोगादग्निःस्वतेजसासमराग्रसूर्योधिपत्यंचकारे-
 तिपौराणिकीकथा । अग्निःस्वतेजसेतिपाठान्तरम्
 ॥ ३१ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराल्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥

पाठासहिता ॥ १६ ॥ ति० मूर्च्छितः व्यासः स्व० मूर्च्छितः समुत्सृष्टः । शि० वारुणी वरुणप्रेषिताओषधिः तस्यामदगन्धः
 ॥ १३ ॥ कतक० भास्करहीनंदिनं । कविकल्पितमत्रोपमार्गं । ति० विभक्तं विगतसंस्कारं । भक्तदेवितिसंस्कृतं तज्जिप्रमितियावत्
 ॥ ३१ ॥ इति चतुर्विंशोत्तरशततमसर्गः ॥ ११४ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः. ख. च. पुस्तकयोः. पुष्पनद्यामिति श्लोकात्परं समूहनिगमामिति श्लोकात्पूर्वं द्रव्यते. २ क. क. छ. झ.
 ख. ट. चन्दनागरु. ख. च. धूपेनागरु. ३ क. ख. न. सुस्निग्धहय. ४ ग. उन्मसज्ज. ५ ड. झ. न. वनस्रजः. ६ क.—ड.
 यत्तेरामेहि. ७ क.—ड. साहि. ८ ख. ज. सहभ्रात्रा. ९ ख. ईता. १० क. नजिराजति. ११ क. कदातु. १२ क. ख. घ.
 ज. ज. व. नविमान्ति. ग. नातिमान्ति. १३ एवंबहुविधमिच्छास्वस्थाने, “इतिमुवन्तारयिता दुःखितोभरतस्तदा ।
 अयोध्यासंप्रविश्यैवविवेशवसतिपितुः ।” इत्येकःश्लोकः, ल. क. च. छ. झ. न. ड. पुस्तकेषु द्रव्यते. ख. अयोध्याचप्रविश्यैवं.
 य. न. निश्चम्यन्तपितुः. १४ क. छ. झ. ट. रिशोत्सृष्टं. १५ ख.—ड. सर्वत्रविभक्तं. १६ क. ख. क. सद्दुःखितः.

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

भरतेन वसिष्ठाद्यनुमत्यामातृणामयोध्यायांस्थापनपूर्वकं शत्रुघ्नादिभिः सह तन्विग्रामप्रवेशः ॥ १ ॥ सुनिषेधधारिणा भरतेन तत्र समसाराजोपचारैश्च पादुकयोरान्वयेऽभिषेचनपूर्वकं राज्यासनम् ॥ २ ॥

ततो निक्षिप्य मातुः स अयोध्यायां दृढव्रतः ॥ भरतः शोकसंतप्तो गुरुनिदंमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामश्रयेऽद्य वः ॥ तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
गंतश्च हि दिवं राजा वनेस्थश्च गुरुर्मम ॥ रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥
सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ॥ वचनं ब्राह्मणात्सत्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो ब्राह्मणसौहृदे ॥ आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाऽभिलषितं म्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥
ग्रेहहृदयनः सर्वा मातुः समभिवाद्य सः ॥ आरुरोह रथं श्रीमज्जशुभ्रेन समन्वितः ॥ ८ ॥
आरुह्य च रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरताबुधौ ॥ ययतुः परमप्रीतौ वृत्तौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥
अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ प्रययुः प्राङ्मुखः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥ १० ॥
भलं च तदनाहृतं गेजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
रथस्यः स हि धर्मात्मा भरतो ब्राह्मणसलः ॥ नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरंस्थाधाय पादुके ॥ १२ ॥
ततस्तु भरतः शिघ्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ॥ अवतीर्थ रथात्तूर्णं गुरुनिदंमुवाच ह ॥ १३ ॥
एतद्राज्यं मम आत्रा दत्तं संन्यासवत्स्वयम् ॥ योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥
भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ॥ अब्रवीदुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्थपादाविमौ मतौ ॥ आभ्यां रौज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥

अथ भरतस्य नन्दिग्रामे स्थित्वा राज्यपरिपालनं पञ्च-
दशोत्तरशततमम् ॥ १ ॥ राघवं विना दुःखं राघवं वि-
ना प्राप्तुं दुःखम् ॥ २—४ ॥ सुभृशं श्लाघनीयं चेति
पाठः । सट्टशमिति पाठे कुलस्य सदृशमित्यर्थः ॥ ५ ॥
नानुमन्येत वचनमिति शेषः ॥ ६—१३ ॥ मातृवर-
ज्याजेन पित्रा दत्तं राज्यं भरतः करोतीति जनवावोमाभू-
दिति धियावदिति एतद्वित्यादिना । संन्यासवत् सन्त्य-

क्षिप्तद्रव्यमिव । अनेनान्यूनतया प्रत्यर्पणीयत्वं ध्व-
न्यते । निक्षेपवद्भक्त्यराज्यस्य रक्षणादिस्वातंत्र्यमपि
स्वस्य नास्तीति दर्शयति योगक्षेमवहे चेति ॥ १४ ॥
संन्यासं पादुके स्वप्रतिनिधित्वेन न्यस्तो पादुके ॥ १५ ॥
छत्रमित्येतच्चामरादीनामुपलक्षणं । अतएव धारयतेति-
बहुवचनं । आर्यपादाभेदभावनया पादुकयोरिमावि-
ति पुंलिङ्गनिर्देशः । पादुकाभ्यामिति हेतौ वृत्तीया ॥ १६ ॥

सि० नन्दिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्राप्तो भवेत् तेन ययुः ॥ १० ॥ सि० पादुके संन्यासं पादुकात्मकं सद्वस्तुन्यासं । वेदाः प्र-
माणमिति वत्साधु । स० संन्यासं समागमनपर्यन्तं त्रिविधं त्रिविधं संन्यस्त इति संन्यासं । कर्मणि घञन्तः “ ध्वजन्ताः पुंस्त्वैव ”
इति नियमो नास्तीति संबन्धमनुवर्तिष्यत इति भाष्यादौ स्पष्टमुक्तं ययुः पादुके इत्यनेनान्वयः ॥ १५ ॥ शि० स्थितः स्थापितः । अन्त-

[पा०] १ क. छ. श. ट. मातृसाः २ क. ग. च. न. अयोध्यायां ३ क. न. ट. नामज्येष्ठ. ४ क. छ. श. ट. गतश्चाहौ.
५ क. स. ग. क.—ट. वनस्थस्त. ६ स. ग. क.—ट. मार्गमार्थ. ७ य. ग्रहणमभसः. ८ क. छ. श. ट. समभिभाष्य च.
च. न. समभिवाद्य च. ९ स. घ. च. ज. न. शीघ्रं शत्रुघ्नेन. १० क. ख. ग. क. च. छ. श. आरुह्यदु. ११ क. छ. श. ट.
शिघ्रं. क. दीप्तं. १२ ग. क. छ. श. न. ट. गुरवस्तवै. स. घ. च. गुरवस्तस्य. १३ ग. ग्रामं समन्ततः. क. छ. श. न.
ट. ग्रामो यतो भवेत्. १४ ग. तद्वल्लव्ययाभूतं. १५ स. ग. रथाश्वजसंकुलं. १६ क. ग.—ट. सतु. १७ क. छ. श. न. ट.
शिरसावाय. १८ क. श. ट. भरतस्तुततः. १९ स. च. न. शीघ्रं. २० क. छ. श. ट. निदमभाषत. २१ क. छ. श.
ट. संन्यासमुत्तमं. २२ स. च. न. तस्य. २३ क. ख. राज्यस्थितो.

आत्रा हि मयि संन्यासो निश्चितः बाह्वादासौम् ॥ तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
 क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ॥ चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुको ॥ १८ ॥
 ततो निश्चितमारोऽहं राघवेण समागतः ॥ निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् ॥ १९ ॥
 राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ॥ राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवामि च ॥ २० ॥
 अभिषिक्ते तु काकुत्स्ते प्रहृष्टमुदिते जने ॥ प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्थ्यम् ॥ २१ ॥
 एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशाः ॥ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥ २२ ॥
 स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ॥ नन्दिग्रामेऽवसन्दीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २३ ॥
 रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो आतृषत्सलः ॥ आतृषत्चनकारी च प्रेक्षित्वापारगस्तथा ॥ २४ ॥
 पादुके त्वमभिषिक्त्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ॥ [संवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥
 भरतः स्नातनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ २५ ॥
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिक्त्यार्यपादुके ॥ तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २६ ॥
 तदा हि यत्कार्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ॥
 स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

अयंसंन्यासः पादुकारूपप्रतिनिधिः । पालयिष्यामि-
 मिरक्षिष्यामि ॥ १७-१८ ॥ राघवेण समागतः
 संगतः । गुरवेराज्यंनिवेद्य रामायराज्यंप्रत्यर्प्य ततः
 गुरुवृत्तितामभिष्ये पितरीवशुभ्रवाङ्करिष्यामीत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ धूतपापहृत्यत्रपापशब्देन कैकेयीनि-
 मित्तमयश्चाङ्ग्यते ॥ २० ॥ प्रहृष्टमुदिते प्रहृष्टःपुल-
 किस्तगात्रः । मुदितः संजातमानसहर्षः ॥ २१-२३ ॥
 रामागमनमाकाङ्क्षित्यापि । पादुकाभ्यामन्यवेदयत्
 विज्ञापयामास ॥ २४-२५ ॥ आर्यपादुकेअभि-

षिक्त्य राज्याभिषेकमार्यपादुकोऽयः कृत्स्नैर्त्यर्थः । तदधीनः
 पादुकापरतन्त्रः ॥ २६ ॥ तदा पादुकेपुरस्कृत्यराज्य-
 पाछनसमये । उपायनं उपहारः । “उपायनमुपमा-
 णमुपहारः” इत्यमरः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतान्भारव्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ ११५ ॥

भाषितमिजयः ॥ १६ ॥ तन्नि० यत्कार्यं राज्यपरिपालनकृत्यं । उपायनमित्यत्रयदित्युवर्तते । उपायनं पत्रफलपुष्पादिकं ।
 पादुकाभ्यामप्रथमंनिवेद्येत्यनेन प्रतिदिनं पादुकाभ्यामभिषेकितस्त्रीकारव्यन्यते । यथावत्कारेति ह्यव्यक्यादिपुनिनियोगोऽव्ययते
 ॥ २७ ॥ इति पञ्चदशोत्तरशततमसर्गः ॥ ११५ ॥

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. ज. ट. आत्रातु. ग. ममप्रात्राहि. २ च. आत्रागमनं. ३ क. ग. पुनस्तहं. ४ म.
 पादोहं. ५ झ. गुरुवृत्तिता. ६ ख. क. च. छ. झ. ज. ट. भवाम्यहं. ७ अभिषिक्तोत्तिलादिश्लोकद्वयं. झ. पाठेन दृश्यते.
 ८ ख. च. ज. प्रहृष्टे. ९ ग. न्वीरो. १० क. क. झ. ज. जीरः. ११ च. स्तथा. १२ रामागमनमितिश्लोको झ. पाठे न दृश्यते.
 १३ क. ख. च. काङ्क्षन्भरतो. घ. ज. माकाङ्क्षन्भरतो. १४ ज. तस्मपादुकोऽहं. १५ घ. ज. पादुके अभिषिक्त्याथ. ग.
 पादुके अभिषिक्त्याथ. १६ इदमर्थः क. छ.—ट. पुस्तकेषु दृश्यते. १७ झ. निवेदयन्. १८ घ. वैतदा. १९ क. ख. घ. च.
 ज. यथावत्. २० क. ययामवेत्.

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

रामेणेजितादिनामुनिकुलस्याश्रमान्तरजिगमिषाविज्ञानेनकुलपतिप्रतितत्कारणधरः ॥ १ ॥ तेनरामप्रतिषिन्नकूटेतदव-
स्थाहेतुकखरगदिराक्षसकृतनुस्सहोपद्रवस्यतत्कारणत्वकथनपूर्वकंसगणस्यात्मनभाश्रमान्तरगमनाभ्यनुष्ठानप्रार्थना ॥ २ ॥
रामेणसबहुमानमुनिगणप्रस्थापनपूर्वकंस्वावासप्रवेशः ॥ ३ ॥

प्रतिप्रयाते भरते वसत्रामस्तपोवने ॥ लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥
नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः ॥ अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्वात्मनि शङ्कितः ॥ कृताञ्जलिस्वाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥
न कच्चिद्गमवर्त्तिकचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि ॥ इत्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५ ॥
प्रमादाच्चरितं कैचित्किञ्चिन्नावरजस्य मे ॥ लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दिष्टं नानुरूपमिवात्मनः ॥ ६ ॥
कश्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ॥ प्रमादाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते ॥ ७ ॥

अथरामस्यचित्रकूटाभिर्गमनंषोडशोत्तरशततमे ।
सोद्वेगं सभयं । औत्सुक्यं आश्रमान्तरगमनाभिलाषं
लक्षयामास । शङ्किताकारादिमिरितिशेषः ॥ १ ॥
पुरस्तात् पूर्व । चित्रकूटस्यतापसाश्रमेराममाश्रित्य
निरतास्तान् उत्सुकान् रामनोत्सुकान् । अलक्षयत् राम
इत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ रामं निर्दिश्य प्रदर्श्य । मिथः
रहस्ये । " मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः " इतिवैजय-

न्ती ॥ ३ ॥ आत्मनिशङ्कितः स्वस्मिन् संजातशङ्कः
॥ ४ ॥ हेमगवन्मयिपूर्ववृत्तं विकृतंनदृश्येतक-
श्चित् । येनतपस्विनोविक्रियन्ते । इदंकिंचित्
किमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रमादात् अनवधा-
नात् । मे अवरजस्य लक्ष्मणस्य । आत्मनोवानुरूपमिव
किञ्चिच्चरितंक्रुषिभिर्दिष्टंनकश्चिदित्यन्वयः ॥ ६—७ ॥

ति० येतापसाः । चित्रकूटस्याश्रमे । सन्धिरार्षः । राममाश्रित्यनिरताः नितरारताः सानन्दाः तानुत्सुकानलक्षयत् । अत्रे-
हंशेष्यं । चैत्रशुक्लदशम्यामुत्तररामवचनप्रस्थानं । ततः पूर्णिमायामर्षरात्रेदक्षारधमरणं । ततःपक्षेणभरतागमनमयोध्यायां । तत
औध्वदैहिकेनपक्षोगतः । एष्वैषाखेगतेज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटप्रतिप्रस्थानं । अग्रेवर्षाकालेसंनिहितेसतिकातिव्यन्तचित्रकूटवासो
रामस्य । तदनन्तरंतापसौरक्ष्यलक्षणं । ननुभरतमिदृत्यनन्तरमेवैतदिति । अतएवपाश्वे भरतस्यायोध्याप्रतिनिवृत्त्यनन्तरमुक्तं
" राधवक्षित्रकूटादौसानुजोऽरमतस्मिन् । कदाचिन्वैदेह्यानिद्राणेरधुनन्दने । ऐन्द्रःकाकस्समानम्यजानकीवीक्ष्यकामुकः ।
विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरम् । तद्दृष्ट्वापवःकुदःकुर्वाजग्राहपाणिना । प्राज्ञेणखेणसंयोज्यचिक्षेपश्चाङ्गमारणे । तद-
ष्टाधोरसंकाशंज्वलत्कालानलोपमम् । दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनन्दन्दासुखनम् । वायसक्षिपुलोकैषुब्रामभयपीडितः । यत्रयत्रय
यौकाकःशरणाधीनवायसः । तत्रतत्रतदंशुप्रविशेशभयावहम् । प्रक्ष्माणमिन्द्रसदंशरणाथार्जयामसः । तदष्टावायसंभीतंदेव-
तानररक्षिम् । नशाकास्सवयव्राहुराववाखाद्रयकुरात् । इत्यश्रूमहादेवावन्यथास्त्रंदहेषनः । पुनश्चागाद्विधिकाकोदययाविधि-
राहतम् । भोमोवलिभुजभ्रिष्ठतमेवशरणंभज । सएवरक्षकःश्रीशङ्कराणगतवत्सलः । इत्युक्तस्तोथनलिभुगब्रह्मणारधुनन्दनम् । उपे-
त्यसहस्राभूमौनिपपातभयातुरः । प्राणसंशयमापन्नदृष्ट्वासीतानुवायसम् । प्रादिप्राहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुम् । तच्छिरःपादयो-
स्तस्ययुजेनाधजानकी । तमुत्थाप्यकरेणायकृपापीयूषसामरः । ररक्षासौनिजास्त्रायतवेकाक्षिददौतदा । वायसोपिमुहुर्नत्वासीता
वैराघवायच । स्वर्लोकप्रययौहृष्टोराघवेणाभिपालितः । ततोरोमोमहातेजवैदेह्यालक्ष्मणेनच । उवासचित्रकूटादौस्तूयमानोमहर्षि-
भिः । " इति । शि० किञ्चिद्रूपव्यविषयकौत्सुक्यविशिष्टान् ॥ २ ॥ ति० कथमलक्षयसत्राह । नयनैरित्यादि । निर्दिश्य
प्रदर्श्य । शङ्किताः रामःकिंनस्यतइतिभीताः । नयनादिभिःप्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पन्तः आह्वयन्तः । शनैरुपांशुकथाश्रुः । अयंरा-
मइहसखीकथास्रोराक्षसाथैतद्वेषेणहंसचरन्तोस्मान्वाधन्ते । अतोऽन्यत्रगन्तव्यमिलेवंरुपाःकथाश्रुः ॥ ३ ॥ ति० शङ्कत अशङ्क

[पा०] १ घ. — छ. झ. ज. ट. यातेतु. २ ङ. छ. झ. ट. स्तदावने. ३ झ. भुकुटीभिष. ४ ग. घ. राममुदित्य.
५ ख. शङ्कया. ६ झ. शङ्कत. ७ ङ. तदा. ८ ङ. ख. ङ. छ. झ. अ. किंचित्कश्चिन्नावरजस्य. ८ क. लक्ष्मणस्यादिनिर्दिष्टं.
छ. लक्ष्मणस्यादिनिर्दिष्टं. ९ ख. नानुकूलं. १० क. चक्षुश्रूषमाणपि. ख. ग. च. ज. चक्षुश्रूषमाणवा. ११ क. ग. च. छ.
झ. ट. प्रमादाभ्युचितां. १२ घ. ङ. छ. झ. ज. ट. युक्तां.

अथर्विर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ॥ वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥
 कुतः कल्याणसेत्वायाः कल्याणाभिरैतेस्तथा ॥ चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥
 त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेन संविद्राः कैथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥
 रावणावरजः कश्चित्स्वरो नामेह राक्षसः ॥ उत्पाद्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थानैर्निकेतनान् ॥ ११ ॥
 वृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२ ॥
 त्वं यदाप्रभृति ह्यसिमाश्रमे तात वर्तसे ॥ तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥
 दर्शयन्ति हि वीमत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैर्विकृतदर्शनैः ॥ १४ ॥
 अग्रशस्त्रैरशुचिभिः संप्रेयोष्य च तापसान् ॥ प्रतिघ्नन्त्यपरान्निक्षिप्रमनार्थाः पुरतः स्थिताः ॥ १५ ॥
 तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च ॥ रमन्ते तापसांस्तत्र नाश्रयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥
 अपक्षिपन्ति सुग्भाण्डानग्नीन्निश्चरन्ति वारिणा ॥ कलत्राश्च प्रमृद्नन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥
 वैदुरात्मभिर्मोमृष्टानाश्रमान्प्रजिह्वासवः ॥ गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽथ माम् ॥ १८ ॥
 तत्पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु ॥ दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥
 बहुमूलफलं चित्रमविदूरीदितो वनम् ॥ पुराणाश्रममेवाहं श्रेयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥

तपसाञ्जरांगतः सुवीर्यतपाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कल्या-
 णसत्त्वायाः कल्याणस्वभावायाः । सखोस्त्रीजन्तु-
 पुङ्गीवोऽभ्यवसायेपराक्रमे । आसमावेपिशाचादौद्र-
 ध्येयसत्तास्वभावयोः ॥ इतिवैजयन्ती ॥ ९ ॥ त्वन्नि-
 मितं त्वत्तोहेतोः । रक्षोभ्यःसमागतं इदं वक्ष्यमाण-
 मुपद्रवजातं । तापसान्प्रति वर्तते । तेनरक्षस्संजातो-
 पद्रवेण । संविद्रास्तापसाः । मिथः रहसि । कथाः
 रक्षोविषयिणीः तदुपद्रवविषयिणीश्चकथयन्ति ॥ १० ॥
 तापबाह् रावणावरजइत्यादिना । श्लोकद्वयमेकंवाक्यं ।
 उत्पाद्य उत्त्वाय निष्कास्येतिवाक् । जितेनजयेन
 काशतेप्रकाशतइतिजितकाशी । यद्वा जिताहवः ।
 “जितकाशीजिताहवः” इतिहल्युधः ॥ ११—१२ ॥

विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ वीमत्सैः जुगु-
 प्सितैः । क्रूरैः भीषणकैः भयंकरैः । नानारूपैः अने-
 कप्रकारैः । विरूपैः लोकविलक्षणसंस्थानैः । विकृत-
 दर्शनैः विकृतदृष्टिभिः । रूपैः शरीरैः । दर्शयन्ति
 भयमितिशेषः ॥ १४ ॥ अग्रशस्त्रैः अशुभैः । अशु-
 चिभिः अशुचिद्रव्यैः संप्रेयोष्य ॥ १५ ॥ अभुङ्क्ष्ववि-
 दितंयथाभवतितथा अवलीय निलीय । रमन्ते विह-
 रन्ति । अल्पचेतसः क्षुद्रमुद्धयः ॥ १६ ॥ हवनेसमु-
 पस्थिते होमकर्मणिप्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिह्वासवः प्रक-
 र्षेणहातुमिच्छवः ॥ १८ ॥ पुरादर्शयन्ति दर्शयिष्य-
 न्ति । यावत्पुरानिपातयोर्लङितिलङ् ॥ १९—२० ॥

तेत्यर्थः । शि० कुलपतिं संवापीशं कथिवाल्मीकि ॥ ४ ॥ वि० स्थलनं स्वभावविपर्ययः । स्व० अन्तेकधनारसीतायाजु-
 षोपरिवर्तनासद्विषयः । कल्याणसत्त्वायाः मङ्गलदेव्याः । कल्याणस्वयिभिरतिर्यस्यास्तातस्याखलनमितिवा । विशेषतइत्यनेन
 साधारणस्थेपिमङ्गलकार्यचलनंनान्तीतिसूचयति ॥ ९ ॥ स० काशः मौञ्जीरश्वात्मकः यस्मिन्नाहवेसकाशीत्युच्यते । ततोब-
 हुमीहिः “जितकाशीजिताहवः” इतिहल्युधः । ति० जितकाशी जितभयोवा ॥ १२ ॥ स्व० असुग्भाण्डानि रक्तापात्राणि
 अवक्षिपन्ति ॥ १७ ॥ ति० प्रजिह्वासवः । परित्यक्तमिच्छवः । मिथोमिलिताः ॥ १८ ॥ ति० अश्वस्य नविद्यतेक्षः संचयो

[पा०] १ छ. परः. २ ख. वृत्तायाः. ३ घ. क. छ. हा. ट. रतेस्तदा. अ. हवेस्तदा. ४ ख. न. स्थलनं. ५ क. च.
 ताततापसान्. ६ क. कथयन्तिस्तेमिथः. ७ छ. छ. हा. ट. निवासिनः. ८ क. ख. न. च. हा. घ. ट. क्रूरैरमुसदर्शनैः. छ.
 क्रूरैरमुसदर्शनैः. ९ क. क. हा. न. ट. संप्रेयोष्यच. छ. संप्रसक्तच. १० ख. च. न. क्षिप्रमाकया. ११ क. ख.
 घ.—ट. स्थितान्. १२ घ. छ.—ट. अवक्षिपन्ति. १३ न्यस्यग्भाण्डान्यग्नी. १४ क. हा. न. ट. प्रमदन्ति. १५ क. ख. क. घ.
 छ. हा. न. ट. राविष्टान्. १६ घ. छ. हा. जिह्वासवः. १७ घ. हा. न. नृपृषयोमिथः. १८ क. दर्शयन्तिस. ख. दर्शयन्तिसु. १९
 क. क. न. त्यक्ष्यामस्त्वित्. २० क. ख. च. न. दितोपरं. २१ क. ख. घ. न. कण्वस्याश्रम. उ. छ. हा. ट. अश्वस्याश्रमः.
 २२ क. क. न. गमिष्ये.

स्वरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते ॥ सहासाभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 सकलत्रय संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव ॥ समर्थस्यापि वैसतो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकः ॥ २३ ॥
 अभिनन्द्य सैमापुच्छथ समाधाय च राघवम् ॥ स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥
 रामः संसाध्य तृषिगणमनुगमनादेशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ॥
 सम्यक्प्रीतैस्तैर्नुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय खनिलयंमुपसंपेदे ॥ २५ ॥
 आश्रमं तृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न विजहौ स राघवः ॥
 रौघवं हि सततमनुमता स्तापसार्धैर्चरितधृतगुणाः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

बहुदोषदर्शनेन चित्तकूटवासारोचनत्वात्स्थानान्तरं प्रतिप्रस्थितेन रामेण मध्येमार्गमप्याश्रममेत्यसदभिवादनम् ॥ १ ॥ अत्रि-
 णारामं प्रत्यनसूयातः प्रभाववर्णनपूर्वकं तस्मिन्पेसीताम्रेषणचोदना ॥ २ ॥ अत्रिभार्ययाऽनसूयासीताम्रतितत्पक्षंसनपूर्वकं
 पातिव्रत्यधर्मोपदेशः ॥ ३ ॥

राघवस्संवध यातेषु तैपस्विषु विचिन्तयन् ॥ न तत्रारोच्यद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥
 इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ॥ सा मे स्मृतिरन्वेति तानित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥

अयुक्तमिति क्रियाविशेषणं । पुराप्रवर्तते प्रवर्तिष्यते
 ॥ २१ ॥ संदेहः संदेहजनकः । यत्तस्य संनद्धस्य ।
 दुःखं दुःखहेतुः ॥ २२ ॥ उत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं न शशा-
 क मयि वर्तमानेषुष्माकं काभीतिः अहमेव परितो रक्षा-
 भीत्युत्तरवाक्यैर्निरोद्धुं न शशाक ॥ २३ ॥ कुलैः ऋषि-
 संघातैः । “ कुलसंघातवंशयोः ” इति वैजयन्ती
 ॥ २४ ॥ रामः ऋषिगणं तस्मादेशात् आश्रमप्रदेशात् ।
 अनुगमनात् संसाध्य प्रस्थाप्य । कुलपतिम-
 भिवाद्य तैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनः सन् ।
 वासाय पुण्यं खनिलयं । उपसंपेदे इति संबन्धः ॥ २५ ॥
 राघवः ऋषिविरहितमप्याश्रमं क्षणं न विजहौ मुनिश्च-

न्यतया तदैधत्याज्यमप्याश्रमं मुनिविषयप्रेम्णा क्षणं न
 त्यक्त्वानित्यर्थः । आर्षचरितधृतगुणाः रामस्य आर्षच-
 रित्रेण संचितगुणाः हियस्मात्कारणात् तापसाः राम-
 मनुगताः तस्मात् तत्प्रेम्णा क्षणं न जहाति । वृष्टं
 तु श्लोकद्वयस्यापि चिन्त्यम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः
 ॥ ११६ ॥

अथ रामस्याश्रमप्रवेशः सप्तदशोत्तरशततमे
 ॥ १ ॥ बहुकारणान्येवाह इहमव्यादिना ॥ २ ॥

यस्य तस्य महर्षेः । स्त्र० पृषोदरादित्वात्साधु । एतेन रक्षोभयनिवारणक्षमत्वं तस्य दर्शितं ॥ २० ॥ ति० नित्ययुक्तस्यापि सदसा-
 वधानस्यापि । रक्षोनिग्रहे समर्थस्यापि सकलत्रय । हेतुगर्भमेतत् ॥ इहाश्रमे । सन्देहः सन्देहवानेव वासः । अर्शआद्यच् । अत-
 स्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमिति व्यञ्जनं ॥ २२ ॥ शि० राघवं अभिनन्द्य प्रशस्य । समाश्वास्य समाश्वासनं कृत्वा । समाधाय
 चितो निधाय ॥ २४ ॥ इति षोडशोत्तरशततमस्तस्य सर्गः ॥ ११६ ॥

ति० अनुविचिन्तयन् वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधि ॥ १ ॥ ति० मे मया । सामेस्मृतिः मां निमित्तमनुशोचतस्मानन्वेति विषयी-
 [पा०] १ ख. क. च. झ. ग. ट. राम. २ क.—घ. छ. झ. निलयुक्तस्य. ड. च. ज. ट. निलयुक्तस्य. ३ ख.—छ.
 ग. ट. हिसतो. झ. सहितो. ४ ख. च. बहुधा. ग. घ. ज. रामस्तु. ५ ख. च.—ट. रवबहुं. ६ क.—घ. च.—ट. समुत्सु-
 कं. ७ ट. समाश्वास्य. ८ घ. क. च. झ. ग. ट. संसाध्य ऋषिगणं. ९ ख. च. क. गमनात्तस्मादेशात्. १० घ. रजुगमनउप.
 ११ ग. घ. च. ग. मभिसंपेदे. क. ख. मभिसंपेदे. १२ च. आश्रमं ऋषिगणरहितं. झ. आश्रममृषि. १३ क. ग. क. छ.
 झ. ग. ट. नजहौ. १४ क. राघवं सतत. १५ क. ख. ज. ट. क्षर्षिचरिते. ड. छ. झ. घ. क्षर्षचरिते. घ. क्षर्षचरित-
 यहीतवृत्त. १६ ख. ग. क. च. छ. झ. ग. ट. स्वपयातेषु. १७ क. झ. ट. सर्वेष्वनुविचिन्तयन्. क. तपस्विष्वनुविन्तयन्.

स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भुशम् ॥ ३ ॥
 तैस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ॥ आतिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४ ॥
 सोत्रेराश्रममासाद्य तं वन्दे महायशः ॥ तं चापि भगवानग्निः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥
 स्वयमातिथ्यमादिष्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् ॥ सौमित्रि च महाभार्गा सीता च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥
 पत्नी च तमनुप्राप्तां वृद्धामामभ्य सत्कृताम् ॥ सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥
 अनसूयां महाभार्गा तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृहीष्व वैदेहीभग्वचीदृषिसत्तमः ॥
 रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ ८ ॥
 दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ॥ ९ ॥
 उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ॥ १० ॥
 अनसूया व्रतैः स्नाता प्रत्यूहाश्च निर्वर्तिताः ॥ देवकार्यनिमित्तं च यया संस्वरमाणया ॥
 दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ ११ ॥

स्कन्धावारनिवेशेन सेनानिवेशेन। करीषैश्च उपमर्दइत्य-
 त्रवाक्यसंहिताया अनित्यत्वात्संधिकार्यं । “पदेपुसंहि-
 तानित्यानित्याधातूपसर्गयोः । नित्यासमासेवाक्येतुसा-
 विषश्चात्रपेक्षते” इतिवचनात् ॥ ३ ॥ आतिष्ठत
 प्रस्थितः ॥ ४—५ ॥ आतिथ्यमादिष्य आतिथ्यं
 कृत्वा ॥ ६ ॥ सत्कृता सर्वैः सत्कृताम् ॥ ७ ॥ प्रति-
 गृहीष्वेत्यत्र इतिकरणद्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ दशवर्षाणीत्या-
 रभ्य सेयंमातेवतेनपेयन्समेकवाक्यं । दशवर्षाण्य-

नावृष्ट्यालोकेदग्धेसति ययास्वतपोमहिम्ना निरन्तरं
 मूलफलेसृष्टे जाह्नवीचप्रवर्तिता । ययादशवर्षसहस्रा-
 णिमहत्तपस्तप्तं कृतं । ययाव्रतैः कृच्छ्रश्चान्द्रायणादिभिः ।
 प्रत्यूहाः तपोविभ्राश्चानिवर्तिताः निरस्ताः । देवकार्यनि-
 मित्तंसंस्वरमाणयायया दशरात्रमेकारात्रिभिरुक्ता दश-
 रात्रावधिकः कालपकरात्रत्वेन कृतइत्यर्थः । इयंकथापु-
 राणेपुत्रद्रष्टव्या । उग्रेणतपसायुक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता
 सेयमनसूया तेमातेव मातृवत्पूजनीयेत्यर्थः ॥ ९—

करोति । एवं च तादृशदत्तस्वरगेनममापिशोकोवर्धतइतिभावः ॥ ३ ॥ ति० राजधानीतो निर्गतायास्तेनायानिवासस्थानं स्कन्धा-
 वारः । तेन पुरतोऽयमावेन । अनेनस्त्युद्धोदधकमुक्तं । उपमर्दः भूमेरुद्धिता । स्त० स्कन्धावाराः शिबिराणि ॥ शि० स्क-
 ण्धावारः सेनासमूहः तस्यनिवेशेन निवासेनहेतुना ॥ ३ ॥ ति० तमपिजगत्कारणमपिरामंलोकव्यवहारानुसारेणपुत्रवद्भीन-
 कार आकिञ्जनसूत्राणादिभिः ॥ सी० वन्दे । वस्तुतस्तु—वन्दे अस्तीषीत् । पुत्रवत् पुंसः पुत्रवान् भक्तान् प्रायसेहतिपुत्रः ।
 सद्भूतः । प्रत्यपद्यत ईश्वरत्वेनप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० तं येषां । अनुप्राप्ता । यानां सत्कृता । आमभ्य संबोध्य ।
 सान्त्वयामास प्रीत्यासीतादर्शनामास । अनन्तरंवैदेहीप्रतिगृहीष्वेत्यत्रवचनव्यतिरेकः । स० सान्त्वयामास कुशलप्रश्नादिनातोषया-
 मास ॥ ७ ॥ दि० तापसी परमात्मविचारनिरता ॥ ८ ॥ ति० फलमूले कवीणाजीवनायेतिशेषः । जाह्नवीचप्रवर्तिता । दश-
 वर्षमनावृष्ट्याभूमेर्विर्जलत्वात्तैवास्त्रानाथमश्रुतिद्विवैभवेनाहृिता । स्नात्रमेहतिशेषः ॥ ९ ॥ ति० अनसूयाव्रतैः तत्कृतैर्व्रतैः
 स० दशरात्रं चात्सल्यान्यादेः इत्युक्तेरत्र । देवकार्यनिमित्तं । अग्रेयंकथापौराणिकी । अनसूयायाः काचनसखीपतिव्रताऽभूत् ।
 साचकाचनवैश्यादृष्टातत्संगकामयमानस्यपतिस्सकन्धेसमारोप्यतद्रुद्रगन्धुमारभे । तत्समयेमाण्व्यकृषिश्चोरुद्धृष्टाराजभटैश्चल्ले-
 समारोपितः । सचमागौपतिव्रतायाः पत्न्यापदास्पृष्टोतीष्वयितीभूत् । तंचदशाह्वाभ्यन्तरेसूर्योदयेसतिमियस्तेतिशेषाण्यमाण्व्यः ।
 ततस्तद्वायसूर्योदयानन्तरंकिमद्रुतैर्भरणं सएवमाभूदित्यूचे । ततश्चतस्रभाषास्तस्यैऽनुदितेयहादिलोपेप्राप्तं देवाग्रहाणप्रासाद्य
 आर्थयामासुः । सचावादीत् तत्सखीमनसूयाप्रार्थयत् । सामवत्कार्यं करोतीति । ततस्तैः प्रार्थितासख्यनसूया दशरात्रावधिकाल
 मेकारात्रित्वेनकृत्वासूर्योदयानन्तरंतद्रुतैर्भरणेसतिपुनरुज्जीवयिष्यामइतिवरददत्तेत्युक्त्वातैर्भरं गृहीत्वादेवकार्यंकृतवतीति ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. च. अ. ह्युपमर्दः. २ अ. अस्मादन्यत्र. ३ च. छ. ट. गच्छामि. ४ क. संवृतः. ५ च. अ. वन्देत्.
 ६ अ. च. छ. न. तंचस्वभगवान्. ७ ज. मर्ष्य. ८ क. स. क. छ. स. अ. ट. महाभार्गा. ९ छ. छ. स. ट. तमनुप्राप्ता. १०
 च. अ. संबोध्य. ११ ख. व्रतमात्रा. क. ग.—द. व्रतमात्रा. १२ क.—घ. छ. ज. ■ ट. निर्वर्तिताः.

तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यो यशस्विनीम् ॥ अभिगच्छतु वैदेही बृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १२ ॥
 अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ॥ तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १३ ॥
 एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ॥ सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचनमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ॥ श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥
 सीता त्वेतद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणीः ॥ तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १६ ॥
 शिथिलां वलितां बृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ॥ सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कंदलीं यथा ॥ १७ ॥
 तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् ॥ अभ्यवादयदव्यग्रा स्वंनाम समुदाहरत् ॥ १८ ॥
 अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम् ॥ बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १९ ॥
 ततः सीता महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणी ॥ सान्त्वयन्त्यब्रवीद्बुद्धां दिष्ट्या धर्ममेवक्षसे ॥ २० ॥
 त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमूर्द्धि च भामिनि ॥ अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २१ ॥
 नगरस्थो वनस्थो वा पौपो वा यदि वा शुभः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः २२
 दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्थस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २३ ॥
 नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् ॥ सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २४ ॥
 न त्वेनमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ॥ कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २५ ॥

११ ॥ या कर्मभिरनन्यशक्त्यैः परानुग्रहार्थतपोविशेषैः । अनसूया असूयारहितेतिलोकेख्यातिमागता । यद्वाकर्मभिः पातिव्रत्यवर्धकैः अन्याभिः कर्तुमशक्त्यैः पतिरक्षणादिकर्मभिः । अनसूया अस्पर्धनीयमाहात्म्ययुक्त्वा दसूयितुमशक्या इतिलोकेख्यातिमागता । तामिमां वैदेही अभिगच्छत्वितिसंबन्धः ॥ १२ ॥ १३—१६ ॥ शिथिलामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिथिलां श्लथसंघिबन्धावयवसंनिवेशां । वलितां संजातवलिकाम् ॥ १७—१८ ॥ अनामयं आरोग्यं । “अनामयस्या-

दारोग्यं” इत्यमरः ॥ १९ ॥ दिष्ट्या भाग्येन । धर्ममेवक्षसे पातिव्रत्यधर्ममवधानेन समीक्षसे ॥ २० ॥ ज्ञातिजनं बन्धुजनं । मानमहंकारं । वने अवरुद्धं चतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमिति पित्रानियुक्तं ॥ २१—२३ ॥ सर्वत्र योग्यं सर्वावस्थासुरक्षणसमर्थं ॥ २४ ॥ कामवक्तव्यहृदयाः कामविषयवक्तव्यहृदयाः कामरूपाभिलाषिण्यइतियावत् । यद्वा मद्वचविधेयहृदयाः । भर्तृनाथाः भर्तृणां नायभूताः भर्तृनियामिका इत्यर्थः । यद्वा भर्तारनाथन्तेयाचन्तइतितथा परपुरुषकाङ्क्षिण्य

ति० ननु वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यवहारानभिज्ञत्वात् कचिद्वा वहा रेत्सलनेऽनर्थस्यादत्ताह—अक्रोधनां सदेति ॥ १२ ॥ रामानु० श्रेयोर्थमात्मनश्शीघ्रमभिगच्छतपस्विनीमित्यतः परं सीता त्वेतदित्यादिश्लोकः । ति० असूयनेः समीरितं वचनं यत् श्रुतं अत आत्मनश्श्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥ ति० तां अनसूयेत्यन्वर्णनाम्नी । अभिगम्यां अक्रोधनत्वात् ॥ ति० समुदाहरत् । अभिवादानां गत्वेनेति शेषः ॥ १८ ॥ ति० अनामयमिति तपस्विनां स्त्रायत्तकुशलतयाऽऽरोग्यप्रश्नकोचितइति भावः ॥ १९ ॥ ति० धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीं । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ २० ॥ ति० मानं राजपुत्राऽहंकारं वनगच्छेयमित्येवं रूपं ॥ २१ ॥ ति० शुभः अनुकूलः । अशुभः प्रतिकूलः । प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततोऽप्यित्यन्तात्पर्यं ॥ २२ ॥ ति० अतो विशिष्टं भर्तृविशिष्टं । बान्धवं दृष्टवन्धुं । सर्वत्र योग्यं इहामुत्र चैव सततया भजनयोग्यं । तपःकृतं भावेनिष्ठा । तपोनुष्ठानमिति यावत् ॥ २४ ॥ ति० कामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः । “गृह्णाधीनौ तु वक्तव्यौ” इत्यमरः । भर्तृनाथाः भर्तृणां नायभूतास्तन्निधयः । यद्वा भर्तृभोगार्थनाथन्तेयाचन्तेताः परपुरुषकाङ्क्षिण्यः । ताश्चरन्ति स्वेच्छया इतस्ततोयान्ति । स्त्र० कामवक्तव्यहृदयाः यथाकामं [पा०] १ ड. च. झ. ञ. ट. तपस्विनीं २ ख. गच्छेत्तु. ३ ख. च. अ. सतीं. ४ अनसूयेत्यर्थं तां शीघ्रमित्युत्तरार्धसहितं सीता त्वेतदिति श्लोकात्पूर्वं राजपुत्रि श्रुतमिति श्लोकात्परं घ.—छ. झ. अ. ट. पुस्तकेषु हृदयते. ५ ड. छ. झ. ट. भालोक्य. ६ क. छ. झ. ट. मन्त्रवीत. ७ क. च. अ. चैतद्वचः. छ. तद्वचनं. ८ क. छ. ट. यशस्विनी. क. घ. हितैषिणी. ९ ड. छ. झ. ट. कंदलीभिव. १० ज. ततः सीता महाभागा दृष्ट्वा तं धर्मचारिणीम्. ११ ख. घ. च. छ. झ. ट. स्वंनाम. १२ घ. पापीवा. ख. ड. छ. झ. अ. ट. शुभो नाय इति वाऽऽशुभः. १३ ख. घ. घनीवाय दिवाऽधनः. १४ क.—ड. अ. ट. नेलवमघ. झ. नरवेवमघ. १५ ख. काममवक्तव्यहृदया.

प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २६ ॥
 त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा धर्मकृतस्तथा ॥ २७ ॥

तैदेवमेतं त्वमनुव्रता सती पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी ॥

भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च ततः समाप्स्यसि ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

सीतयाऽनसूयाप्रतिरामगुणगणानुवर्णनपूर्वकं कैमुत्येन तस्मिन्स्वेव निरूप्य चरितोपचारकरणोक्तिः ॥ १ ॥ तथा स्वस्य पूर्वमेव
 मात्राद्युपदेशेन पातिप्रत्यधर्मोभिन्नत्वकथनपूर्वकं तदुपदेशप्रशंसनम् ॥ २ ॥ अनसूयायास्त्वस्य तपस्समृद्धिमश्वकथनेनाभीष्टा-
 र्थवरणचोदनेष्वभिन्नत्वेन सीतामैपरितोषादिभ्यसाख्याभरणादिदानम् ॥ ३ ॥ सीतयाऽनसूयाप्रतितोषोदनयास्त्वस्य वरादि-
 वृत्तान्तप्रतिपादनम् ॥ ४ ॥

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयाऽनसूयया ॥ प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

नैतेदाश्चर्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे ॥ विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिगुरुः ॥ २ ॥

यद्यप्येष मवेद्भर्ता ममार्थे ईत्थवर्जितः ॥ अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥

किंपुनर्यो गुणैरुक्ताः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥

यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां भद्राबलः ॥ तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥

इत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ समयानुवर्तिनी आचारानु-
 वर्तिनी । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः”
 इत्यमरः । भर्तुः सहधर्मचारिणीभवस्व भव । आर्षमा-
 स्तनेपदं । ततः भर्तुः सहधर्मचारित्वेन । यशश्च
 धर्मश्च कालान्तरानुभाव्यसुखसाधनमदृष्टं समा-
 प्स्यसि । यद्वा भर्तुः सहधर्मचारिणी । एवंभूतात्वं
 ततः भर्तुस्सहधर्मचारित्वरूपहेतोः यशश्चभवस्वप्राप्नुही-
 त्यर्थः । धर्मश्चसमाप्स्यसि । भूमाप्रावात्मनेपदी-
 तिगणपाठान् प्राप्त्यर्थस्यमथवेरास्तनेपदं । पातिप्र-
 त्यधर्मेण सर्वैः क्लाधांप्राप्य कालान्तरेतज्जन्यादृष्टद्वारा-
 निरतिशयश्रेयःसमवाप्स्यसीत्यर्थः । इतिधर्मचारि-

ण्यनसूयासीतामत्रवीदितिसंबन्धः ॥ २८ ॥ इति श्री-
 गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ ११७ ॥

अथसीताऽनसूयासंवादोऽष्टादशोत्तरशततमे । अन-
 सूया असूया रहिता । पातिप्रत्यधर्मोपदेशं गुणत्वेन गृही-
 तवतीत्यर्थः ॥ १—२ ॥ अद्वैधं द्वैधीभावरहितं । उपच-
 र्तव्यः गुणवत्स्वनिर्गुणत्वभेदं विहाय सम्यगुपचरणीय-
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ मातृवत्प्रियः प्रियपरत्वात् । पितृव-
 त्प्रियः अत्यंतहितपरत्वेन ॥ ४ ॥ नृपनारीणां

वचनशीलाः । गुणशेषं “सर्वोद्बुद्धो विभावयैकचद्भवति” इत्येकवद्भावः गुणेन सहितो दोष इत्युत्तरपदलोपोवा ॥ २५ ॥ ति० दृष्टोक्तः
 परोऽवरक्षयामिस्ताः । सु० दृष्टाः लोके परावराख्यामिस्ताः ॥ २७ ॥ इति सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

ति० अनुभाषसे शिक्षयसि । नार्याः पतिरित्येवामवलोपदिष्टे एतद्विदितं एतद्विषयकं ज्ञानं मयापि ॥ २ ॥ ती० एवमेव
 तां वृत्तिं वर्तितो यद्यपि ॥ ति० एवमर्थावधारणार्थः पूज्यचरित्रहीनः । वृत्तिवर्जितः जीवनरहितः दारिद्र्यमभवेत् । तथापि मया
 मद्विधया । अत्र भर्तरे । अद्वैधप्रकारद्वयरहितं यथाभवति तथा वर्तनं वर्तितव्यं । प्रीतिप्रकरणैव वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ती०

[पा०] १ ध. तद्विधास्तु. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. पुण्यकृतः. ३ क. छ. झ. ट. तदेवमेतं. ग. तदेवमेवं.
 ४ ख. व. म. अनसूया. ज. अनसूया. ५ क. नतदाश्चर्यं. ६ ख. ग. छ. ज. झ. ट. मार्यायां. ७ ख. ग. व. ज. मभिभाषसे.
 ८ क. व. छ. झ. म. ट. अनार्या. क. ख. ममार्या. ९ ख. वितवर्जितः. क. छ. ज. झ. ट. वृत्तिवर्जितः. १० क. छ. झ.
 ट. अद्वैधमत्रवर्तव्यं. च. अवश्यमुपवर्तव्यः. ११ ग. व. च. ज. म. मातृवतीपितृप्रियः. क. मातृवतीपितृप्रियः. १२ क.
 ख. ग. मदायकः. १३ ध. तां वृत्तिं.

सकृद्दृष्ट्वाऽपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥
 आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ॥ समोदितं मे श्वश्वा च हृदयेतद्धृतं महत् ॥ ७ ॥
 पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ ॥ अनुशिष्टा जनन्याऽसि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥
 नवीकृतं च तत्सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्थास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥
 सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥
 वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ॥ रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
 एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ॥ देवल्लोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 ततोऽनमूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ॥ शिरसाग्राय चोवाच मैथिली हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
 नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे ॥ तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिसिते ॥ १४ ॥
 उपपन्नं मनोज्ञं च वचनं तव मैथिलि ॥ प्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे ॥ १५ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥
 सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराऽभवत् ॥ सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥
 इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ॥ अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं चानुलेपनम् ॥ १८ ॥

सप्तम्यर्थेष्वष्टी ॥ ५—६ ॥ श्वश्वा कौसल्यया । यत्पा-
 तिप्रत्यधर्माचरणसमाहितं उपदिष्टमित्यर्थः ॥ ७—९ ॥
 तथावृत्तिस्त्वंचदिवंयातेत्युक्तिः पातिप्रत्यतपोमाहात्म्ये-
 नस्वर्गस्वहस्तगतत्वात् ॥ १०—११ ॥ भर्तृदृढव्रताः
 अतिसंकटदशायामपिभर्तृविषयदृढव्रतयुक्ताः ॥ १२

— १३ ॥ छन्दये वरंशृणीष्वेतिप्रार्थये ॥ १४ —
 १५ ॥ मन्दविस्मया मन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रहर्षं ते
 तुभ्यं । सफलं करोमि करिष्यामि ॥ १७ ॥ अङ्गरागः
 कुङ्कुमहरिचन्दनादिः । अनुलेपनं कर्पूरागरुकस्तूरीप्र-

मातृवर्ती मातृशुश्रूषकः । पितृप्रियः पितुःप्रीतिविषयइत्यर्थः । ति० मातृवत्पितृवत्प्रियः । मयीतिशेषः । प्रियः प्रीतिमान् ।
 ममेतिवाशेषः । प्रीतिविषयइत्यर्थः । ४ । ति० अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां विषयेपीत्यर्थः । तथा अन्यासामपि विषये मद-
 स्तिरिफलीमात्रविषयेपि । तामेववृत्तिकुशलहृत्त्यर्थः । नृपनारीणामित्यनेनैवसुमित्रादीनांलाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥ ति० नृपेण दश-
 रथेन । मानं अहंमहाप्रभुरित्यभिमानंलक्ष्येत्यर्थः । अन्यमते उक्तायैवल्लस्यप्रत्याशनायैतदुक्तिरितिबोध्यं । स० सकृद्दृष्ट्वा शुक्ला-
 शु ॥ ६ ॥ ति० अथ स्त्रीः आत्मीयैर्बन्धुवर्गैः । पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्चमेनविस्मृतंत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ स०
 सावित्री सत्यव्रतामकशिदाजा तस्यपत्नी । सावनेभूतंस्वभर्तारं यमंप्रतोष्यतद्वारादुज्जीवितवतीत्यादिकथाज्ञेया । यातेतिसिद्धव-
 त्कृत्योक्तिः ॥ ति० तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः । कृतक० तपोर्मिहवर्तमानापिपतिसेवया मूर्खान्तरेणदिवंयातेत्यर्थः ॥ १० ॥
 शि० दिवं समस्तसिद्धिप्राप्तिजनितातिप्रमोदयाता । ति० रोहिणीति । पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवपतिसाहित्यंप्राप्तमितिभावः
 ॥ ११ ॥ ति० प्रवराःस्त्रियः अग्र्यत्वाद्यः ॥ १२ ॥ ति० विस्मिता जाताश्चर्या । अहोतपसोमाहात्म्यंयन्ममापिबरदानेसा
 मर्थ्यं । कृतं भवत्यानुग्रहेणैवसर्वमेपूर्णंनकिंचित्कलंयमस्तीतिभावः । शि० अविस्मितातद्वैभवंविषयकविस्मयरहिता ॥ १६ ॥
 ति० तथा लोभरहितवाचा । प्रहर्षं लोभरहित्यजंखनिष्ठं । ते लद्विषयं ॥ वि० तेप्रकर्षं त्वस्मिन्नेवदिव्यवैभवं । लतपूजनेनस्वा-
 त्मनिसफलं फलजनकं करोमीत्यर्थः । इतिहर्षं ॥ १७ ॥ ति० उद्धर्तनेनाज्ञानिरजयतीत्यङ्गरागः । केसरचन्दनादिजः । अनुले-
 पत्वनंतुकर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलैर्वक्षकदर्भइत्युक्तप्रकारोदिव्यगन्धद्रव्यकल्पइतितीर्थः । कृतकस्तु अङ्गरागं अङ्गरजनकरं अनुलेपनं

[पा०] १ व. वीरो. ख. रामो. २ क. क. छ.—ट. हितं हि मे श्वश्वा. ख. हितं तु मे श्वश्वा. ३ ख. क. छ. झ. ज. ट.
 हृदयेयत्स्थितं मम. ग. हृदयेऽवस्थितं महत्. क. च. हृदयेयत्स्थितं मम. ४ ग. ग्रहणकाले. ५ क. च. झ. ज. ट. अनुशिष्टं.
 ६ क. च. छ. झ. ज. नविस्मृतं तु मे सर्वं. ट. नवीकृतं न मे सर्वं. ७ झ. वाक्यैस्त्वैर्धर्म. ८ ग. तपोभिर्महत्. ९ क. ख. ग. क. च.
 झ. ट. शुचिव्रते. १० क.—छ. झ. ज. ट. उपपन्नं च युक्तं च. ११ क. स्म्युच्यतां किं ते. झ. ट. स्म्युच्यतां सीते. १२ ख. च. ज.
 ब्रवीदितत्. क. झ. ट. प्रियं च किं. १३ ख. ग. विस्मिता. १४ च. ज. प्रकर्षं. १५ क. ग. परं. १६ क. ख. क. च. छ.
 झ. ज. ट. महार्हमनु.

मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्षिप्तं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥
 अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीविष्णुमध्ययम् ॥ २० ॥
 सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ॥ मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुचमम् ॥ २१ ॥
 प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ॥ श्लिष्टाञ्जलिपुटा तत्रैव सैमुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥
 तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ॥ वचनं प्रमुमारेभे कांचित्प्रियकथामनु ॥ २३ ॥
 स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ॥ राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
 तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ॥ यथाऽनुभूतं कात्स्न्येन तेनमे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥
 एवमुक्ता तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामिति चोत्कर्षा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥
 मिथिलैधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ॥ क्षेत्रधर्मैर्धमिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेत्रमण्डलम् ॥ अहं किलोत्थिता भिषवा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥
 स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी जनको विस्मितोऽभवत् ॥ २९ ॥
 अनपत्येन च स्नेहादङ्गमारोप्य च स्वधम् ॥ ममेधं तनयेत्युक्ता स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥
 अन्तरिक्षे च वागुक्ता प्रति मामानुषी किल ॥ एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥
 ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ॥ अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२ ॥

मुखपरिमलमिलितं ॥ १८ ॥ अनुरूपं त्वद्गात्रानुरूपं । असंक्षिप्तं अबाधितशोभमित्यर्थः । भर्तारं शोभयिष्य-
 सीत्यन्ते इत्यब्रवीत्तस्य व्याहारः । सा अनसूया ।
 प्रीततराभवत् शोभयिष्यसीत्यब्रवीत्तिसंबन्धः ॥ १९
 —२२ ॥ प्रियकथामनु प्रियांकथामुद्दिश्यसीतामनु-
 वचनमारेभे वचनं वक्तुमारेभे इत्यर्थः ॥ २३ ॥ श्रुति-
 मुपागता श्रुतिपथंप्राप्ता ॥ २४—२७ ॥ कर्षतः ।
 “षट्पदेन कृषति” इति श्रुत्या शोधनं कुर्वतः । क्षेत्रमण्डलं

योगोपयोगिक्षेत्रं चयनस्थानमित्यर्थः ॥ २८ ॥ मुष्टि-
 विक्षेपतत्परः । “याजाताओषधयः इति चतुर्विंशति-
 रोषधीर्वपति” इत्युक्तप्रकारेण ओषधिमुष्टिविकिरण-
 तत्परः ॥ २९ ॥ अनपत्येन च तेन स्नेहान्मामङ्गमारो-
 प्य इयं ममतनयेति चोक्तत्वास्नेहो मयि निपातितः । अहं
 उत्सङ्गं ॥ ३० ॥ माप्रति मामुद्दिश्य । एवमेतन्नरपते
 धर्मेण तनयातयेति अन्तरिक्षे अमानुषीवागुक्ता । यद्वा
 वागुक्ताप्रतिमेत्यत्र अप्रतिमेतिच्छित्वा वाग्विशेष-

दिव्यगन्धद्वयकल्पमित्यर्थ इत्याह । इदमेव च युक्तं ॥ १८ ॥ ति० शोभयेत् शोभयिष्यति । अनुरूपं त्वदेकोचितं । नित्यमेवा-
 संक्षिप्तं उपभोगेऽप्यश्रुतिवृद्धितत्वादिदोषरहितं भविष्यति ॥ १९ ॥ ति० शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजया भर्तारं पिपूजाकृतेति सू-
 चितं ॥ शि० किंच श्रीः लक्ष्मीस्त्वं अव्ययं विकारशून्यं विष्णुं स्वप्रकाशद्वारा सर्वत्र पूर्णं भर्तारं स्वपतिं यथा यथावत् शोभयि-
 ष्यसि ॥ स० श्रीः मूलरूपा ॥ २० ॥ ति० क्षत्रियालात्प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तं । लक्ष्मुद्देशेन ब्राह्मणादिभ्यो
 दत्तमक्षयं चेत्साक्षात्क्षम्यैः प्रीत्या दत्तं येति किंच कथमिति दैव्ये तद्दानमनसूयाया इति बोध्यं ॥ २१ ॥ कतकं । मुष्टिविक्षेपतत्परः
 निजोन्नतसमीकरणाय मुष्टिकामुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ २२ ॥ शि० अनपत्येन अपत्यान्तररहितेन । अङ्गमारोप्य मामिति शेषः
 ॥ ३० ॥ ति० प्रतिमामानुषी प्रतिमयास्वरूपेण मानुषी मनुष्यावक्यतुल्यावागन्तरिक्षे उक्ता । तां कथामाह—एवमिति ।
 एतत् ममेयं तनयेत्येतत् । एवं अर्थवदेव । यतो हेनरपते धर्मेण न्यायेन एषा त्वत्क्षेत्रजा तत्तास्य तनयैव । शि० अप्रतिमा उक्ता-
 रयितुस्वरूपरहिता । अमानुषी मानुषवाकसदृशी । वाक् उक्ता प्रादुर्भूता ॥ ३१ ॥ ति० मामवाप्य यशमूर्धेरिति शेषः ।

[पा०] १ घ. अनुरूपं तु संक्षिप्तं. २ क.—ङ.—छ.—ट. धीरा. ३ ग. सैमुपास्ते. ४ च. य. तपस्विनी. ५ क.—ट.
 कथां कांचिदनुप्रियां. ६ च. य. यशस्विनी. ७ घ. विस्तरेण तु. क. विस्तरेणैव. ८ ड. छ. झ. ट. यथाभूतं च. ९ क. तन्मे-
 व वक्तुमर्हसि. ख. तथा मे वक्तुमर्हसि. १० च. य. तां सीता. ११ क. च. छ. झ. म. ट. तापसीधर्म. ख. तां तथा धर्म. १२ ख.
 कीकत्वाय. १३ घ. मिथिलायाः पतिः. १४ ग. ड. च. झ. म. ट. क्षेत्रधर्मैर्धमिरतो. १५ क. ग. ड.—ट. कृषतः. १६ ख.
 नरपतिर्दृष्ट्वा. १७ ख. ग. ड. छ. झ. म. ट. विस्मितो जनकोऽभवत्. १८ क. ममेव.

दत्ता चासीष्टवदेव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा ॥ तथा संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥
 पतिसंयोगमुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ॥ चिन्तामभ्यगमदीनो विचनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥
 सदृशापकृष्टाश्च लोके कन्यापिता जनात् ॥ प्रघर्षणामवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥
 तां घर्षणामदूरस्थां दृष्ट्वा चात्मनि पार्थिवः ॥ चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्नुवो यथा ॥ ३६ ॥
 अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छद्विचिन्तयन् ॥ सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ॥ स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमैतः ॥ ३८ ॥
 महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ॥ दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३९ ॥
 असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ॥ तत्र शक्ता नमयितुं स्वमेष्ट्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥
 तदनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ॥ समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामभ्य पार्थिवान् ॥ ४१ ॥
 इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ॥ तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
 तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद्भिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्य नृपा जगद्भरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
 सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥
 लक्ष्मणेन सह आश्रयं रमिः सत्यपराक्रमः ॥ ४४ ॥
 विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ प्रोवाच पितरं तत्र आतुरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥
 सौतौ दशरथस्त्रेमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४६ ॥
 इत्युक्तस्तेन विप्रेण तदनुः समुपानयत् ॥ [तदनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥]
 निमेषान्तरमात्रेण तदानस्य संदीर्घवान् ॥ ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवत् ॥ ४८ ॥

पतयावायोऽयं ॥ ३१—३२ ॥ इष्टवदेव्यै इच्छावत्यै
 देव्यै । पुण्यकर्मणा अनवरतयज्ञादिकर्मयुक्तेनजनकेन ।
 संभाविता । संवाधितेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगेसति
 मुलभं अन्यथा दुर्लभमित्यर्थः । पतिसंयोगविनास्या-
 तुमशक्ययौवनावस्थावदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रघर्षणांति-

रक्तिकां ॥ ३५ ॥ अङ्गवः पूवरहितः ॥ ३६ ॥ सदृशं
 अभिजनवृत्तादिनासुलभं । अनुरूपं प्रादुर्भूतयौवनाप्र-
 तिमरूपलावण्यादिनायोग्यं ॥ ३७—३८ ॥ वरुणेनदत्तं
 वरुणेनातिसहकारिणादत्तं ॥ ३९—४१ ॥ भविष्यति
 न संशयइत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ सोलने चालने

महाभोसरतस्यमहतीसमुद्दिजातेतिभावः ॥ ३२ ॥ रामानु० पुण्यकर्मणेतिदृष्टीयान्तःपाठः । केचित्तुपुण्यन्तं पठित्वादेवीवि-
 शेषणं कुर्वन्ति ॥ ति० इष्टमितिभावेकः । इष्टमिच्छा । तद्वत्यै विषयतासंबन्धेनेत्यक्षरार्थः । यद्वा सन्तानेच्छावत्यैदेव्यैइत्य-
 र्थः ॥ ३३ ॥ शि० पतिसंयोगमुलभं पतिसंयोगः सुलभोयस्मिन्नत् । विचनाशात् अर्जितविनाशादर्शनात् । अधनइवदीनोमे-
 पिता ॥ ३४ ॥ शि० सदृशात् कुलादिनास्तुल्यं द्वरपित्रादेः । अपकृष्टात् वरमातुलादेक्ष ॥ ३५ ॥ ति० महायज्ञे दक्षयज्ञे ।
 तस्यमत्पितृपूर्वजस्यदेवरातस्यतदाशनुजयसमर्थधनुर्लभायतपःकरणकाले । दक्षयज्ञे हिशिवेनपीठितादेवाविश्वं संप्राप्यधनुर्वाचित-
 वन्तः । सचदेवेभ्योदत्त्वोक्तवानिदं देवरातायदीश्वतामिति । ततोदैवैर्वरुणद्वारादेवरातायदत्तं । यद्वा त्रिवत्सर्वदेवैरिति न्युत्पत्त्यावरु-
 णविश्वनएव ॥ शि० उःशंभुआसौवरुणो लोहितध्ववरुणस्तेन । स्वभागाकल्पनजनितकोपहेतुकारण्यमिश्रितशिबेनेत्यर्थः । दत्तं देवै-
 र्दापितं ॥ ३९ ॥ स० नमयितुं नामयितुं ॥ ४० ॥ स० सवीर्यवान् वीर्यवद्भिर्निरीक्षकैः श्रेणीशेस्तहितः सवीर्यवान् । अने-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. कर्मणे. २ ख. भर्तृसंयोग. ३ क. च. छ. झ. म. ट. सदस्यात्मनि. ४ क. च. छ. झ. म. ट.
 नाध्यगच्छत्स. ख. नाध्यगच्छत्सु. ५ क. छ. झ. चाभिरुद. ६ ख. ग. घ. च. अ. पिता. ७ क. छ. झ. ट. चर्मैतः. ८ अ.
 शया. ९ क. च. छ. झ. म. ट. चाक्षय्य. १० छ. वत्नेनापि. ११ अ. सुखमवादिना. १२ ख. इवहि. १३ ख. च. म. सुदीर्घ-
 स्वाय. १४ ग. क. छ. झ. ट. राघवौ. १५ क. ख. च. म. पुत्रौ. १६ छ. सौतौ. १७ धनुर्दर्शयेत्यर्थं क. छ. झ.
 पाठेयुनदृश्यते. १८ तदनुर्दर्शयामासेत्यर्थं क. छ. झ. पाठेयुदृश्यते. १९ ख. सराधवः. क. च. सुवीर्यवान्. क. झ. ट. महाबलः.
 २० क. वीर्यवद्भिरनुदनुः. ख. क. छ. झ. म. ट. पूरयामासवीर्यवान्.

तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ॥ तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव ॥ ४९ ॥
 ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना ॥ निश्चिता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥
 दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः ॥ अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥
 ततः शशुरमामक्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥
 मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियैर्दर्शना ॥ भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥
 एवं दत्ताऽसि रामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्ताऽसि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अनसूयास्वदत्तदिव्यमाख्याभरणादिविभूषितासीतप्रतिलायंकालवर्णनपूर्वकरामसमीपगमनचोदना ॥ १ ॥ सीतया
 स्वावलोकेनसंहृष्टारामप्रतिस्वसैर्दिव्यमाख्याभरणादिवितरणपूर्वकानसूयावृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥ तपसकुक्षार्धितेनरामेण
 सीतयासहारात्रियापनपूर्वकंप्रभातेगमनायमुनिगणंप्रत्यावृच्छन् ॥ ३ ॥ तयास्वेषाराक्षसकृतोपद्रवनिवेदनेनतश्चिधनप्रार्थ-
 नपूर्वकंमुनिकुलप्रदर्शितवर्त्मनासीतालक्ष्मणाभ्यांसहदण्डकारम्यप्रवेशः ॥ ४ ॥

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ॥ पर्येष्वजत बाहुभ्यां शिरसाग्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥
 व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ॥ यथा स्वयं वृत्तं तत्सर्वं हि श्रुतं मया ॥
 'रमेऽहं कथया' ते तु वृद्धं मधुरभाषिणि ॥ २ ॥
 रविरस्तंगतः श्रीमानुपोह रजनीं शिवाम् ॥ दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पत्रिणाम् ॥
 संध्याकाले निलीनानां निर्द्वार्य श्रूयते ध्वनिः ॥ ३ ॥
 एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः ॥ सहिता उपवर्तन्ते सलिलाद्भुतवल्कलाः ॥ ४ ॥

॥ ४३—५० ॥ छन्दं अभिप्रायं । “वशाभिप्राययोः छ-
 न्दः” इतिवैजयन्ती ॥ ५१—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्येन अयो-
 ध्याकाण्डन्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ११८

अथात्र्याश्रमे रजनीमुषिता प्रातर्निर्गमएकोनविंश-
 त्युत्तरशततमे ॥ १—२ ॥ उपोह समीपंप्रापय्य ।
 स्वसंचाराद्विमुक्तं प्रवेशंप्रापय्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ कलशो-

भनैकान्तिकतास्यप्रवेशेति सूच्यते । विश्वासोद्भूतः प्रेर्यस्वसंगच्छोत्साहोत्तिसवा ॥ ४८ ॥ स० जलभाजनं कमण्डलुं उद्यम्य दा-
 तुमुद्यता ॥ ५० ॥ स० ममशशुरं आमन्त्र्य आकारयित्वा ॥ ५२ ॥ इत्यष्टादशोत्तरशततमस्तर्गः ॥ ११८ ॥

ति० स्वयंवरोत्तं स्वयंवरोद्यतः । अर्धर्चादिरस्वयंवरः ॥ शि० यथास्वयंवरं स्वयंवरमनतिक्रम्ययत्नव्याभाषितं तद्वत् वृत्तान्तं
 सर्वं मयाश्रुतं । तेकथयादृढं यथास्मात्तद्यारमेयं विदुरेय ॥ २ ॥ शि० रवित्तरजनीमुपोहसमीपंप्रापय्यअस्तंगतः ॥ दिवसंप्राप्य
 आहारार्थंपरिकीर्णानांचतुर्दिक्षुगतानां । सन्ध्याकालेप्राप्तेसतिनिर्धार्यनिलीनानां स्वस्वावासस्थानेषुस्थितानांपत्रिणां पक्षिणां । ति०
 निलीनानां निलीयमानानां ॥ ३ ॥ शि० उपवर्तन्ते समीपेदृश्यन्तइत्यर्थः । स० उपवर्तन्ते शालांप्रत्यागच्छन्ति ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. तेनापूरयता. क. तेनकृष्टंदा. २ ख. च. न. महद्भुतः. क. तदाधनुः. ३ क. ख. छ. न.
 छ. झ. न. ट. स्वाशनेर्यथा. ४ ख. अहं. ५ क.—ठ. उद्यता. ६ ग. आत्राभिप्रापिरामायदत्ताहं. = क. च. छ. झ.
 अ. ट. श्रुतदर्शना. ८ ग.—घ. ज. न. पित्रादत्ता. ९ क. छ. झ. ट. तथा. १० क. ख. ग. च. न. तत्रस्वयंवरे. ११ क.
 —घ. च. न. अनुरक्ता. १२ छ. तांमुमहकथां. १३ क. ग. स्वयंवरे. १४ क. छ. झ. ट. तत्सर्वं. १५ क. छ. झ.
 ट. रमेय. १६ च. न. देवि. १७ क. च. झ. न. ट. श्रुतां. १८ ख. क. न. छ. झ. न. ट. परिकीर्णानां. १९ घ. निर्द्वार्य.
 २० च. न. एतेवैष्णवभिक्षाया. क. ख. एतेचाप्यभिक्षाया. २१ क. उपवर्तन्ते.

श्रेणीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् ॥ कपोताङ्गरूपो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ५ ॥
 अल्पपर्णा हि तरवो वनीभूताः समन्ततः ॥ विप्रकृष्टेऽपि देशेऽस्मिन् प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ६ ॥
 रजनीचैरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ॥ तपोर्वनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु श्रेते ॥ ७ ॥
 संप्रवृद्धा निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ८ ॥
 गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ॥ कथयन्त्या हि मधुरं त्वेयाऽहं परितोषिता ॥ ९ ॥
 अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ॥ प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिता ॥ १० ॥
 सा तथा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ॥ प्रणम्य शिरसा त्वेस्यै रामं त्वभिमुखी भव ॥ ११ ॥
 तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतांवरः ॥ राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १२ ॥
 न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ॥ प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणसंज्ञम् ॥ १३ ॥
 प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मौनुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १४ ॥
 ततस्तां शैवरीं प्रीतः पुण्यां शैशिनिभाननः ॥ अर्चितस्तापसैः सिद्धैर्नृपास रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतां वनव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् ॥ १६ ॥
 तावृक्षुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १७ ॥
 रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ॥ वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १८ ॥

यथाः उद्यतकलशः ॥ ४ ॥ कपोताङ्गरूपः कपो-
 तकन्धरावदव्यक्तरागः । “अव्यक्तरागस्वरूपः”
 इत्यमरः ॥ ५ ॥ विप्रकृष्टेऽपि देशेऽल्पपर्णाः येतरवस्ते-
 पि समन्ततः वनीभूताहि अव्यक्तपर्णान्तरालत्वात्स-
 म्प्रीभूता इव । तत्रहेतुमाह नप्रकाशन्तिवैदिशइति
 ॥ ६ ॥ वेदितीर्थेषु वेद्यवतरणप्रदेशेषु । “तीर्थमन्त्रागु-
 पाध्यायशालेष्वाभसिपावने । पात्रोपधावतरणेषु”
 इतिवैजयन्ती ॥ ७—८ ॥ अनुजानामि अनुमतिं
 कपोमि । अनुचरीभवेतिपाठः ॥ ९ ॥ अलंकुरु

आत्मानमितिशेषः ॥ १०—१२ ॥ प्रीत्यादीयतइति
 प्रीतिदानं । कर्मणि ल्युट् । वसनाभरणसंज्ञासमाहा-
 रोवसनाभरणसंज्ञं । “द्वन्द्वानुदधहान्तात्समाहार”
 इतिसमासान्तष्टच् । वसनाभरणसंज्ञामितिपाठे प्रीति-
 दानमितिभावेत्युद् ॥ १३—१५ ॥ अभिषिच्यहुता-
 ग्निकान् ज्ञात्वाकृतहोमान् ॥ १६ ॥ वदत्यसंचारं कव-
 मूलफलापाहरणार्थसंचारं । राक्षसैः समभिप्लुतं सम्य-
 गुपहतमूचुः ॥ १७ ॥ व्यालाः हिंस्रपशवः । “सर्पहिंस-

सि० कपोताङ्गवत् पारावतकण्ठवदरुणोमेकः । “स्यामेरकेऽकपोर्केच ” ॥ ५ ॥ ति० विप्रकृष्टेन्द्रियदेशे इन्द्रियविप्रकृष्टे
 देशेदेशेऽर्थः । स० अल्पपर्णाः संकुचितपत्राः तरवः अतसीप्रमुखावृक्षाः ॥ ६ ॥ ति० वेदितीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंख्यात्पु-
 ष्यक्षेत्ररूपाभ्रमप्रदेशेषु । तीर्थशब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ७ ॥ ति० चन्द्रोदयतइत्यनेनकार्तिकस्युत्तरप्रतिपद्यात्रेति सूचितं ॥ ८ ॥
 स० महत्तालङ्कारपदार्थममप्रत्यक्षं आत्मानमलंकुरु ॥ ति० प्रीतिजनय अलङ्कृतदिव्यस्वरूपानुभावनेनेतिशेषः ॥ १० ॥
 शि० ति० पुण्यां अन्नसुखात्ममर्षितपुण्यालङ्कारादिषिशिर्वाशशिनिभाननांसीता दृष्ट्वाशैवरीं रात्रिंउवास ॥ स० पुण्यांशशिनिभाननां
 तांसीतांप्रति प्रीतस्सन्तुष्टैस्तापसैस्तद्वर्षावर्षाभुवास ॥ १५ ॥ ति० आपृच्छेतां वनान्तरगमनार्थमितिशेषः ॥ १६ ॥ स० संच-
 रत्यत्रेति संचारोदेशः तं ॥ १७ ॥ स० व्यालाः वनगजाः । शि० नानारूपाणि अनेकवेषधराणि । व्यालाः सर्पा । हिंस्रपशव-

[पा०] १ क. च. झ. अग्निहोत्रेचक्रविणाहुतेच. २ ख. घ. च. पवनोच्छ्रितः. ख. पवनोत्थितः. ३ क. छ. झ. ट. वि-
 प्रकृष्टेन्द्रियदेशेच. ग. विप्रकृष्टेन्द्रियदेशेस्मिन्. ख. घ. ज. विप्रकृष्टेन्द्रियदेशे. ४ क.—च. झ. घ. ट. संप्रवृत्ता. ५ क. छ. झ. न. उ.
 लयाऽहमपि. ६ घ. देविमैथिलि. ७ ख.—ट. दिव्यालंकारशोभिनी. क. सर्वालंकारशोभिनी. ८ ख.—क. ज. झ. ट. तातया.
 च. न. तत्रसा. ९ क. छ. झ. ट. पादौ. १० च. घ. तथाभिभूषितां. क. छ. तथाऽनुभूषितां. ११ ख. च. ज. न. न्यवेद-
 यततत्सर्वं. १२ क. ग. घ. छ. झ. न. ट. सजां. १३ ग. मानुषेष्वतिदुर्लभां. १४ क. झ. ट. ततस्त. १५ घ. रजनीं.
 १६ क. छ. झ. न. ट. शशिनिभाननां. १७ क. छ. झ. ट. सर्वैश्वास. १८ क. प्रभातायां. १९ ख. मभिषिक्तान्हुता.

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तपसं धर्मचारिणम् ॥ अदन्त्यस्निग्धहारण्यं तान्निवारय राघव ॥ १९ ॥
एष पन्था महर्षीणां कलान्याहरतां वने ॥ अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २० ॥

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्त्रिभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ॥

वनं समार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्यह्वाभ्रमण्डलम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां अयोध्याकाण्डे
एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इति अयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

पशून्वाली' इत्यमरः ॥ १८—२० ॥ तैः प्राञ्जलिभिः
तपस्त्रिभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वचनः
॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
यणभूषणे पीतान्बराख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने
एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेञ्चरणसरसिजद्वन्द्वनिर्द्वन्द्वसेवामि-
धृताशेषमोहो निरुपमधिषणः कौशिकानां कुलेन्दुः ॥
गोविन्दार्यो निवार्यप्रतिकथकगजस्तोमपञ्चास्यरूपष्टी-
कापीतान्बराख्यान्यतनुतविपुलां साधु साकेतकाण्डे
॥ १ ॥ अयोध्याकाण्डः समाप्तम् ॥ २ ॥

अ । उभयार्थलाभस्तैकशेषवृत्त्या ॥ १८ ॥ ति० उच्छिष्टं अशुचि । प्रमत्तं असावधानं ॥ १९ ॥ ति० क्षमं युक्तं ॥ २० ॥
ति० इतीरितः एषमुपदिष्टमार्गः । स० अभ्रमण्डलं आकाशमण्डलं मेघमण्डलं वा ॥ "अभ्रमण्डलं गोलं वाहकेषु" इत्यादिः
॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशत्युत्तरशततमस्तर्गः ॥ ११९ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. ब्रह्मचारिणं. ख. वनचारिणं. २ क. गन्तुमर्हसि. ३ ड. छ. झ. ट. इतीरितः.

इयं अयोध्याकाण्डम् कुम्भघोणस्थाने टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
मुद्रय्यां निर्णयसागरमुद्रायाम् सुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३३ सन १९११.

Gal-
N 1712176

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 9044
S&R/Vol/R.V.

Author—Krishnacharya, F.R.
Vyasaacharya, F.R.

Title—Srimad Valmiki

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.